

प्रकरणपञ्चिका

महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रविरचिता

General Editor :

DR T R V MURTI, M A , D LITT ,
Professor and Head of the Department of Philosophy
Banaras Hindu University

PRAKARANA PAÑCIKĀ
WITH NYĀYA SIDDHI

PRAKARANA PAÑCIKĀ

OF SRI ŚALIKANĀTHA MIŚRA WITH NYĀYA-SIDDHI

Edited with Introduction and Notes

By

MIMĀNSĀ RATNAM PT. A. SUBRAHMANYA SASTRI

Mīmāṃsā Vedantāchārya, Adhyapak

Sanskrit Mahāvidyālaya

BANARAS HINDU UNIVERSITY

—: काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयदर्शनग्रन्थमालायाश्चतुर्थं पुष्पम् ;—

प्रकरणपञ्चिका

महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रविरचिता

(प्रभाकरप्रस्थानानुसारि मीमांसादर्शनम्)

श्रीजयपुरिनारायणभट्टविरचितप्रत्यक्षपरिच्छेदान्त-

न्यायसिद्ध्याख्यन्याख्यासंवलित

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतमहाविद्यालयपूर्वमीमांसा-

शास्त्रप्राध्यापकेन विद्वद्द्वारक्याचलशास्त्रितनूजगुप्ता मीमांसा-

वेदान्ताचार्येत्यादिपदवीजुषा मीमांसारत्नं

श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

प्राचीनानेककोशसाहाय्येन यथामति संशोध्य, स्वप्रणीतया

विषमस्थलटिप्पण्यादिना च संयोज्य सम्पादिता

सा च

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयमुद्रणालयाध्यक्षेण

लक्ष्मीदासेन

मुद्रिता

विश्वविद्यालयेन प्रकाशिता

प्रबन्धविभागः

Forward ...	...	...	...	
आङ्ग्लभाषाभूमिका	...	...	...	
संस्कृतभाषाभूमिका	...	...	...	१-१३
विषयानुक्रमणिका	...	...	...	१-६२
मूलरलोकाः ...	...	...	...	क-ण
प्रबन्धप्रधानविषयाः	...	...	...	१-२८
शास्त्रमुखम् ..	...	...	...	१-४६६
नीतिपथः ...	...	...	...	१-२८
नयवीथी ...	...	...	...	१६-४२
जातिनिर्णयः ...	...	...	...	४३-६२
अमृतकला ..	...	...	...	६३-१०३
प्रमाणपारायणम्...	...	...	...	१०४-११२
विमलाञ्जनम् ...	...	...	...	११३-३००
तत्त्वालोकः ...	...	...	...	३०१-३१४
न्यायशुद्धिः ...	...	...	...	३१५-३५२
मीमांसाजीवरक्षा	...	...	...	३५३-३६४
वाक्यार्थमातृका...	...	...	...	३६५-३७५
विषयकरणीयम् ...	...	...	...	३७६-४५०
अङ्गपारायणम् ...	...	...	...	४५१-४५६
अतिदेशपारायणम्	...	...	...	४५७-४८८
प्रमाण-प्रमेयसूचनी पट्टिका	...	...	...	४८९-४९९
प्रामादिकपाठ-शुद्धपाठपत्रिका	...	...	...	क-छ
अत्रोदाहृतकर्तृनामावलिः	...	...	...	ड-झ
साङ्केतिकशब्दविवरणम्	...	...	...	ब...
				ब...ठ

विज्ञापनम् ।

भारतवर्षीयास्सर्वे दर्शनशास्त्रवर्चाविनोदरसिकाः पण्डिताः प्रायशो जानन्त्येव महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचिता प्रकरणपञ्चिकाम् । सा च समुचितव्याख्याभावादद्यथावन्महान्तं क्लेशमाधत्ते स्माऽध्ययनेऽध्यापने चेत्यपि न तिरोहितम् । सेयमिदानीन्मूलमर्मप्रकाशिकया सम्प्रदायाद्यनुगतया जयपुरि-श्रीनारायणविरचितया न्यायसिद्धशास्त्रव्याख्यया काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गत-संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमांसाशास्त्रप्राध्यापकैरश्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिर्विशिष्ट-भूमिका-विषयानुक्रमिका-टिप्पण्यादिना संयोज्य, भाट्ट-प्राभाकरप्रस्थानयोः पूर्व-पक्षसिद्धान्तादिकं यथाशास्त्रमालिख्य सम्पादिता काशीहिन्दूविश्वविद्यालयेन संमुद्रप च प्रकाशिता । मुहूर्तं विश्वसिमो वयमस्य ग्रन्थस्य कदाप्येतादृशं पूर्वमत्युत्तमं संस्करणं नाऽभूदिति । अतो मन्यामहे सर्वप्रकारेणाऽपि महान्तमुप-कारमावध्यादयं ग्रन्थराजो विद्यार्थिभ्यः—इति ।

अस्य मूल्यं ३०) रूप्यकाणि निर्धारितानि । अतः प्रार्थयामहे जिघृक्षुभि-स्त्वरितव्यमिति ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय मुद्रणालय
वाराणसी ५

PREFACE

Two kinds of Darśanas have been taught and studied in India from time immemorial, namely Āstika Darśana and Nāstika Darśana. Of these, the Nāstika Darśana comprises six schools, viz, (1) Cārvāka, (2) Jaina and four schools of Bauddha. The Āstika Darśana comprises six schools, viz, (1) Nyāya, (2) Vaiśeṣika, (3) Sāṅkhya, (4) Yoga, (5) Mīmāṃsā and (6) Vedānta. All these schools are based upon the respective sūtras written by Mahārṣis while Mīmāṃsā and Vedānta have Veda and Upanisads also as their additional sources.

Nyāya and Vaiśeṣika were considered as different Darśanas upto the time of Keśava Miśra, Viśvanāth Paṇḍana and Annambhatta who amalgamated the two schools and wrote works merging the categories of the one into those of the other.

The word Mīmāṃsā is used in the Vedas to indicate discussion regarding Vedic rituals. In the Vārtika the word is stated to have the meaning "a sacred discussion". In Kalpa-sūtras, Grhyasūtras and Dharmasūtras the word Mīmāṃsā is used to indicate this meaning. As regards the question how these sūtras were composed, different opinions prevail among scholars. Oral discussions upon the Vedic texts and rituals have been in vogue from the earliest times. Rṣis held different opinions on one and the same subject. It was the sage Jaimini who collected these opinions and adding his own views thereon wrote his sūtras, presenting Mīmāṃsā as a system of philosophy. He put the opinions of some of the sages in the pūrva pakṣa and of others in the Siddhānta at his own discretion. This is one view. Others, however, hold that before Jaimini many such Mīmāṃsā sūtras existed but after the advent of Jaimini's Sūtras they all disappeared being unable to survive the dominating influence of these sūtras. The traditional opinion on this subject is, however, given by Pārtha-

sārathī Mīśra while commenting on the Śloka-vārtika 'गुरुव
कनासि वा in connection with the explanation of the Bhāṣya
text अथ He states that Mīmāṃsā was first taught by
Brahmā¹ from whom Jaimini got it through the channel of
Prajāpati, Indra, Brhaspati and Vyāsa This tradition also
should be taken into account while fixing the date of Jaimini

Mīmāṃsā is otherwise called Vākya Śāstra² in as much
as it conducts discussion regarding Veda Vākyas (Vedic texts)
Authors of all other Darśanas while discussing any controversial
text quote the opinion of Jaimini in their support, thereby
accepting Jaimini as sole authority in respect of the determi-
nation of the purport of Vākyas

JAIMINI'S MĪMĀMSĀ

Jaimini's Mīmāṃsā Sūtras contain 16 chapters beginning
with 'अथातो मन्त्रिणां' and ending with 'विद्यते वाज्यकालादपि
वाज्यासम्प्रेषो यथा वाज्यासम्प्रेष' इति ।

Of these the first 12 chapters have separate topics for
each chapter and Pāda and the topics discussed in each Adhik-
arana have regular link with the respective chapter, Pāda and
previous Adhikarana But in Saṅkharākānda which forms
chapters 13 to 16 of Mīmāṃsā, there are no such links, since
Jaimini wrote this kānda only as an appendix to the former
chapter discussing those topics of the former chapter which
were left out in their proper place This is also called Devatā-
kānda in view of the discussions regarding deities conducted
herein in many Adhikaranas

Teaching and study of all the sixteen chapters have
been in vogue from time immemorial but for some reason or
other, this tradition was broken and only the first 12 chapters
are now studied Bhāṣkarāchārya the author of Saṅkharā-

¹ इत्या प्रजापतेः प्राजाप प्रजापतिरिति वा न ब्रह्मपते ब्रह्मपति इत्यादिनाय,
सोऽपि वैदिकः, वैदिकितेनष्टत्वं प्रमाणम् (जा २ पृ ८)

² पदवाक्यप्रमाणवाक्यार्थे (Saṅkara's Sūtra Bhāṣya 1-1-5)

kānda Chandrikā, who completed the Chandrikā by writing a small treatise on this portion, remarks thus—

‘आसीत् पोडशलक्षणी श्रुतिपदा या घममीमासिका

सङ्कर्षाख्यचतुर्थमागविधुरा कोणेन साऽजायत ।’ (संक्षेप काण्ड चन्द्रिका)

That the Sankarsakānda is a subsidiary portion to the 12 chapters is approved by Rāmānuja, the author of Śrī Bhāṣya, and Bodhāyana, the author of the Vṛttil¹ which formed the basis of Rāmānuja’s Bhāṣya

But the followers of Rāmānuja relying on Tatvaratnākara² a celebrated work on Viśiṣṭādvaita speaks of three kāndas namely Karma, Devatā and Brahman This is not appreciated by Vedāntadeśika who says—

‘वृत्तिप्रथमं तु जैमिनीपरचित्तया पोडशाध्याय्युपास्य

सङ्कर्षं काशकृत्स्नप्रथम इति कथं तत्स्वरत्नाकरोक्तिः ।

अथ द्रूमं सदुक्ती न वयमिह मुषा बाधितुं किञ्चिदहर्ह

निर्वाहस्तूपचारान् नवचिदिति घटते ह्यकनात्पय णे ॥’ (अधि० सा० रत्नो० १५)

Three commentaries called vṛttis are known to have existed on the Sūtras of Jaimini and Bādarāyaṇa They are (1) Bodhāyanavṛtti, (2) Upavarsavṛtti and (3) Bhavadāsavṛtti Rāmānuja says in the opening of his bhāṣya that he based his Śrī Bhāṣya upon Bodhāyana’s vṛtti Bhāṣkara, the founder of the Bhedābheda school, is said to have based his Bhāṣya upon Vedānta Desika’s statement in Tatvaṭikā—

‘उपवर्ष इति बोधायनस्यैव नाम स्यात् ।

The opinion of some scholars that Upavarsa is identical with Bodhāyana has been unfavourably dealt with by Mahāmahopādhyāya Anantaśaṅkara Sāstriyar in his Introduction to Nyāyachandrikā³ We proceed on the basis of their difference Vṛttikūṛ mentioned in various places in Sūbara Bhāṣya must be Upavarsa as the author of Vṛtti Pārthasārathi Miśra mentioned the name of Upavarsa when

¹ वृत्तालक्षणाधिगमादनन्तरं ब्रह्मविदिरित्या ।

² कर्मदेवनाग्रहणीचरा सा निपादश्री श्रुतकारण ।

जैमिनस्यैव काशकृत्स्नस्यो आदरादणालित्वा क्त्वात् ॥

³ Vide Introduction to Nyāyachandrikā P 55

referring to Vṛttikāra and not Bhavadāsa. The vṛtti referred to by Kumārila in his Kārikā

“वृत्त्यन्तरेषु वेपाञ्चित् लौकिकार्यव्यतिक्रम ।
शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भोऽयमुच्यते ॥”

and the view of the author condemned in “वर्ण्यते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम् । सङ्गतिस्तेन वक्तव्या” etc. are however Bhavadāsa.

SĀBARA BHĀṢYA

Sabarāsvāmin wrote his Bhāṣya on the sūtras of Jaimini only to elaborate the ideas of Upavarsa contained in his brief vṛtti adding here and there his own views. Prof. R. G. Bhāṇḍārkar and Prof. P. V. Kane are agreed on the fact that Sābara Bhāṣya is later than Patañjali's Mahābhāṣya. But internal evidence shows that Sābarabhāṣya preceded the Mahābhāṣya. In dissolving the compound धर्माय जिज्ञासा Sabara adopted the fourth case धर्माय जिज्ञासा following Kātyāyana¹ and not Patanjali who has condemned the Sasthi Tatpuruṣa compound in the 4th case.

Kumārila however following Patanjali has recommended the sixth case in dissolving the compound and interpreted the Bhāṣya text धर्माय जिज्ञासा as giving the conclusive meaning.

Sabara's non-mention of Patanjali in this context markedly shows that he was prior to Patanjali since if he had seen Patanjali's Bhāṣya he would have at least made a mention of that view.

COMMENTARIES ON SĀBARA BHĀṢYA

Four original commentaries are stated to have existed on Sābara Bhāṣya. They are by (1) Bhartrmitra (2) Kumārila (3) Prabhākara and (4) Murārimīśra. Bhartrmitra's Tatva-shuddhi and Murārimīśra's commentary are known only by name. Tripādanītinayanam is only a fragment of a work which is connected with the name of Murārimīśra.

¹ अस्वपासादिषु चतुर्थीसमास इति वार्तिककारमतम् । मूयानुसारिभाष्यकारमत-
प्राबल्यात् वार्तिककारमतमनादृत्य चतुर्थीसमासासम्भव उक्तः । इदमेव भाष्यकार-
मतमनुमृत्य भट्टपादे “धर्माय जिज्ञासा” इति दावरस्वामिवचन पठ्यमाण-
लब्धवार्यकार्यप्रदर्शनपरं, न तु विग्रहप्रदर्शनपरम् । “तस्य ज्ञानुमिच्छा” इति
निगमनवाक्येन पठ्यमाणसविभावनादिनि व्याख्यातम् । [वृत्त्य परि पृ १४७ १४८]

KUMĀRILA'S WORKS

Kumārila is said to have written two sets of commentaries upon the Bhāṣya, namely, (1) Brhattikā and Madhyamatikā and (2) Ślohavārtika, Tantravārtika and Tūptikā. Of these Brhattikā and Madhyamatikā do not exist now. Mādhava Sarasvatī, the author of Śrīvaḍarśana Kaumudī, has plainly shown this in his treatment of Mīmāṃsā Darśana.

The works are based upon the theory of Bhāvanā being the purport of the sentences. The Prapanca Hṛdaya (Page 37) also lends its support to this conclusion.

PRABHĀKARA'S WORKS AND THEIR COMMENTARIES

Prabhākara wrote two commentaries on Sābara Bhāṣya called Brhatī and Laghvi. Brhatī is otherwise called Nibandhana Tika and Laghvi the Vivarana Tika. Sālikanātha has written commentaries on both of them. His commentary on Brhatī is called Rjuvimalā and on Laghvi Dipasikhā. Prabhākara's Brhatī alone is available now but it is clear that he wrote two commentaries from Sālikanātha's commentaries on them, from Bhavanātha's references to them in his Nayaviveka and from references to them by Dharmapuri Rāmānujācārya in his Tantrarahasya. Prabhākara, however, does not refer to his Laghvi in his Brhatī.

Śrī Rāmānujācārya shows in his Tantrarahasya why Prabhākara wrote two commentaries on the same Sābara Bhāṣya.¹ The opinion of Prof. K. S. R. Śastri in his Introduction to Tantrarahasya, 2nd Edn. (G. O. Library, Baroda) that Bādarī and Dharmamitra were the forerunners of the Prabhākara school of Mīmāṃsā is extensively discussed in the Sanskrit introduction. Just as the authors of the various Darśanas only developed the old theories and did not found new Darśanas

¹ भाष्येन सारसमर्थक्यं युनीनां टीकायां व्यरथयन् युनी च स्याम ।

भाष्यं गभीरमधिगम्य विनाशं वस्यते प्रपञ्चमुदयति विनोदयाम् ।।

(Tantrarahasya)

so also the schools of Prabhākara and Kumārila were only developments of old theories and were not new theories that came into the field

The commentaries of Kumārila and Prabhākara differ only in the interpretation of the Bhāṣya and not in the Pūrvapakṣa or Siddhānta or in the Vedic text chosen as the subject of discussion, as in the case of Vivarana Prasthāna and Bhāmati Prasthāna of the Vedānta which differ only in the interpretation of the Bhāṣya and not in fundamentals

KUMĀRILA AND PRABHĀKARA

Prabhākara criticises the views of Kumārila in his work as the views of 'Ekadeśin' or 'Kaścit', hence he must be later than Kumārila. Though he does not mention Kumārila by name, the view he condemns is none other than Kumārila's. He never quotes Kumārila's text as an authority in his support. He actually condemns Kumārila without mentioning his name¹. Some scholars are definitely of opinion that Prabhākara was the student of Kumārila on the basis of the story prevalent in Kerala that Prabhākara disentangled the passage "तत्र सुतोक्तम् अवाप्तितोक्तमिति द्विकृतम्" when Kumārila was puzzled over its contents. This story does not add to the prestige of Kumārila; rather it brings him down. The passage referred to is also untraceable. Therefore, it is difficult to assume a teacher-pupil relationship between them.

Gunaratna says in Tarkarāhasyadeepika the śloka "उक्तकारिका वेति" etc., which is anonymous, is in itself not a proof to the fact that Prabhākara was a pupil of Kumārila. Another view is that Prabhākara wrote his Laghva to refute Kumārila's Brhattikā. Kumārila wrote his Śloka-vārtikā to refute the Laghva where to Prabhākara wrote his rejoinder through his Brhati. This view also cannot be verified.

¹ अतिक्रमणाधिकरण, स्वादलाधिकरण and उदगावधिकरण, टीकाकारस्तु सप्तदशमप्रमाण-श्लोकाकार्यान्तु निराकराणि [न वि पृ ७] तदेव टीकाकारो भगवान् न मृष्यति । यथागुह्यमनमृष्यन् [वृ पृ २१६]

PRABHĀKARA'S BIRTH PLACE

Dr. C. K. Raja has said in his introduction to *Brhati* Vol. II that Prabhākara belonged to Kerala since the Prabhākara school of Philosophy is largely studied in Kerala and books on that philosophy were mostly written there. But these and such other reasons are not enough since such studies are possible even by the patronage of kings of other states. According to M S S of *Brhati* deposited in the Asiatic Society of Bengal which runs as "श्रीदक्षिणकोसलेन्द्रप्रधानामात्यस्य विभाकरात्मजस्य प्रभाकरमिश्रस्य कृतौ बृहत्या नवमाध्याय समाप्तः" and the title *Misra* which is prevalent in *Mithilā* we can assume that he was a Maithila. Except these two *tikās* there is no other book in his name.

Mandanamīśra criticises Prabhākara's *Niyoga* in his *Vidhiviveka* his *Akhyāti* in his *Vibhrama Viveka* and establishes Kumārila's *Bhāyanā* as the sentence sense condemning *Niyoga* as the sentence-sense in his *Bhāvanāviveka*. In his *Brahmasiddhi* Mandana criticises Prabhākara's *Siddhāntas*. Thus the chronological order must be Kumārila, Dharmakīrti, Prabhākara, Mandana and Umbeke. Dharmakīrti criticises Kumārila and not Prabhākara.¹

As Sāhkanātha tells us in the end of the *Nirālambana Vāda*—"तस्मादतिपेक्षमिदं सकलमेव कीर्तितमभिहितमिति नोपन्यस्त टीकाकारेणेत्यनवद्यम्" (पृ० टी पृ ८०) we can presume that Prabhākara had seen the works of Dharmakīrti. Mandana criticises both Dharmakīrti and Prabhākara and hence was later than both of them. Prajñākaragupta, who has written a *Bhāṣya* on *Pramāṇa vārtika*, condemns *Niyoga Vāda* in 11 ways and स्मृतिप्रनोप also. This is the first Buddhist work in which Prabhākara's work is refuted. Vidyānanda's *Astasāhasri* is the first Jaina work wherein Prabhākara's *Niyoga* theory is condemned in a manner similar to that of Prajñākaragupta's. Kumārila's reference to Dharmakīrti's definition of perception "लक्षणं यच्च यैरेकम्" and Dharmakīrti's criticism of Kumārila in his *Pramānavārtika*

¹ Though Kumārila does not say that it is Dharmakīrti, commentators Umveka, Sucrātamiśra, Pārthasārathi and all others have agreed that this refers only to Kīrti.

show that both Kumārila and Dharmakīrti should have been contemporaries

SĀLIKANĀTHA

Tradition tells us that Sālikanātha was the disciple of Prabhākara. His reference to Prabhākara as 'Guru' confirms this conviction. He has written four works out of which three are commentaries and one an independent work. He wrote, *Dīpaśikhā* on *Laghvī*, *Rju Vimalā* on *Brhatī* and *Bhāṣya* *Parisīṣṭa* on the *Bhāṣya* I Pāda.

In the *Prakaranapancikā* he not only deals with facts connected with epistemology found in the *Tarkapāda* but also all the subjects of the twelve chapters wherein Prabhākara does not agree with Kumārila and establishes clearly the tenets of the Prabhākara school. Without his works a knowledge of the Prabhākara school is well nigh impossible. It is noteworthy that the followers of Kumārila, namely, Umbeka, Sucaritamīśra, Parthasārathi, Madhava, Khandadeva and others are prone to differ from Kumārila in many places, while Prabhākara's followers are bent upon establishing the views of Prabhākara throughout. They never differ from him.

Sālikanātha is otherwise called Sālikānātha or Sārikānātha. It is no exaggeration if we call 'Sālikanātha' the main pillar of the Prabhākara school. Bhāvanātha Miśra who tells us that he only supplemented Sālika's views as they alone are prevalent in the world, and similar views of Nandīśvara show that Sālikanātha's works were very popular in the olden times. Since it is very common in other Darśanas to quote Sālikanātha's words whenever Prabhākara's views are taken, either to explain or criticise it we may safely say that Prabhākara's siddhānta is Sālikanātha siddhānta.

Sālikanātha¹ criticises both Mandana and Umbeka whose arguments are aimed at overthrowing the Prabhākara school. Vacaspatimīśra, on the other hand, overthrows Sālika's views

¹ Though he rejects Kumārila's views which are contrary to Prabhākara's he shows great regard for Kumārila when he quotes him in his support saying *Vārtikakārapādaḥ* etc.

to Sūhkanātha Rāmānujācārya however has devoted a whole chapter called *Prameyamirūpīnam* to prameyas

(7) In *Vimalānjanā* is established the relationship between word and its meaning as eternal and existence of *Īśvara* refuted I have given the opinion of *Prabhākara* regarding *Īśvara* in my note to this chapter (Page 311-314) (8) *Tattvāloka* establishes the existence of an *Ātman* different from body, mind, etc., his bondage along with its causes and his state of Final Release and causes which bring about that Release (9) *Nyūyāsuddhi* refutes the theory of the *Vaiśeṣikas* that words are the products of conjunction and disjunction and *śabda* and the theory of the author of *Śikṣā* that wind is transformed into words and establishes the theory that words are eternal (10) Refutation of the Buddhist theory of momentariness of the universe (11) Refutation of *Abhūtānvaṣavāda* of *Kumārila* and establishment of *Anvātābhūdhānavāda* in chapter I I have said in my Sanskrit introduction that *Anvātābhūdhāna vāda* should be accepted by *Bhatta* also in some places and have reconciled the *Sūtras* and *Bhāṣya* in support of this *Vāda* Establishment of *Niyoga* as the meaning of optative case endings Establishment of *Apūrva* as the meaning of Vedic optatives and the effect of actions as the meaning of non-vedic optatives in Chapter 2

(12) Establishment of verb-sense as the subject and cause of *Niyoga* (13) Discussions about the two kinds of *angas* (i) Those that are known by *Viniyoga* (विनियोग) and (ii) that are known by *upadāna* उपादान (14) Explanation of *Atideśa* *Bhatta* holds that the first six chapters treat of *Upadeśa* and the second six chapters of *Atideśa* but *Prabhākara* does not accept this, saying that *Upadeśa* and *Atideśa* may coincide in one subject He however, says that *kārya* is the subject of chapters 1 to 6 and the object of *kārya* 7 to 12¹

¹ Of these the first 11 *Prakaranas* treat of the subjects of the 7 *Adhikaranas* of *Tarka Pāda* विप्रकर्षणीय deals with *भावावधिकरण* and *शब्दान्तराधिकरण* *Angaparyāyana* deals with the subjects of chapters 3, 4, 5 and 6 In *Atideśa Parayana* ch 7 to 12 are dealt with *Nyayaratnamālā* of *Parthasarathi* is a direct criticism of this work

NYĀYASIDDHI

Nyāyasiddhi is the name of the commentary herem published for the first time along with the text *Prakaranapancikā*. This is by Jajapuri Nārāyaṇa. This commences from the beginning of the text and extends upto the definition of anumāna. The author explains the text very accurately avoiding deviations, he sometimes gives fresh interpretations for the Vedic text which are taken by Sūhikanātha in his support, either in the *Pūrvapakṣa* or *Siddhānta* and above all he has devoted a chapter to the explanation of the categories accepted by the *Prabhīkaras*. This chapter has been published by the Sanskrit department of the Madras University in their *Annal of the Oriental Research*. Nārāyaṇa accepts *krama* (sequence) as a distinct category not accepted as such by any other author. He quotes from *Prāśastapīḍabhāṣya*, *Nyāyakanda*, *Vivaraṇa*, *premeṣasāṅgraha* and *Kiraṇāvali* in his chapter on categories. He refers to the *Vaisesikas* with respect as *padārthavits* (Knowers of categories).

MANUSCRIPT MATERIALS

This edition of the *Prakaranapancikā* is based on the printed text (C S S Banares) referred to as π. Two manuscripts from the Mysore Oriental Manuscripts Library procured and compared through the help of Panditarāja S. Subrahmanya Sastrī, M A, Reader in Sanskrit Madras University referred to as π. The manuscript from *Sarasvatī Bhavana* referred to as π, A manuscript from the Royal Asiatic Society of Bengal also was used.

Of the e the manuscripts from the Mysore Oriental Library were very useful in correcting the text and filling up the lacunae. I have given the readings of the e manuscripts at the top and other readings in the foot note.

COMMENTARY

I got two manuscripts of *Nyāyasiddhi* copied from the G O M L Madras. Of these the one commences with the outset

while the other has neither beginning nor end I got a copy of Nyāyasiddhi for Śiṣtramukha and Pramāṇa Pārāyana from the University Library, Trivandrum. This manuscript for the first chapter was more extensive and clear. Hence I have published it in preference to the other. I have also made use of the 32 pages of Nyāyasiddhi published by M G P Samiti of Poona extending to Nayavithi, edited by the late Mahāmahopādhyāya Mīmāṃsā kaṇtheerava, Śrī Vaidyanātha Sastriar, Sankaramutt, Bangalore

My thanks are due to Panditarāja S Subramanya Sastry, M A, Reader in Sanskrit, Madras University, who helped me throughout by procuring the manuscripts of the texts and the commentary and by clearing doubts about them, whenever it was necessary, by post. He is mainly to be credited for the present publication. I am deeply obliged to Vidyāvaridhi Brahma Śrī V S Rāmchandra Sastrigal, Āsthāna Vidyān, Sringerimutt and Reader in Vedānta, Sanskrit Mahavidyālaya, Banaras Hindu University, who lent his corrected copy of Prakarnapancikā, for the present edition. His copy was of great help to me in deciphering the exact reading of the text.

Dr Subhadra Jha, Librarian, Saraswati Bhavana, Sanskrit University Varanasi, who lent me his manuscript of the text upto Amrtakalī and procured for me on loan the photographic copy of the later portion of the text from R A S, Bengal, has laid me under deep obligation.

I refer with gratitude to Pandita Śrī Kṛṣṇa Pant, Sāhityāchārya, Librarian, Viśvanathā Pustakālaya, Lalitaghāt, Varanasi who lent P P Printed in the Pandit. I cannot forget Śrī Ādya Mādvācārya, Mīmāṃsā Darśana Adhyāpaka, B H U and Pandit Dalsukhbhai Malvaniya who kindly went through the proofs.

Padma Bhushan Dr T R V Murti, Head of the Department of Philosophy and Principal, Arts College, B H U who is a great Sanskrit Scholar himself and who has a very

high regard for Darśana Śāstras, is solely to be credited for publication of this edition of Prakaraṇapancikā with Nyāya-siddhi. From the very beginning he procured for me all the materials required for this publication and helped me throughout by his valuable suggestions and good will. It is no exaggeration to say that the whole work is his. My sincere gratitude is to him.

Lastly a word about my Guru the late Revered Mahāmahopādhyāya Śāstra Ratnākara, Mīmāṃsā Kesari Śrī A. Chinnaśwamy Sastrīar. Śrī Sastrīar had several times expressed in his lectures and private talks of the necessity of a critical edition of Prakaraṇapancikā with commentary. I am glad that his desire has at last been fulfilled. Great men are always Satyasankalpas.

Mīmāṃsā Ratnam
A. SUBRAHMANYA SASTRI

दर्शनान्यास्तिक-नास्तिकभेदेन द्विविधानि । तत्र नास्तिकदर्शनानि-चार्वाकहर्त-
वैभाषिक-सौहान्तिक-योगाचार-माध्यमिकप्रस्थानभेदेन षट् । येषां तत्तदागमाः
सूत्राणि च मूलम् । आस्तिकदर्शनानि तु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमी-
मांसाख्यानि । येषु तत्तत्सूत्राणि मूलम् । पूर्वोत्तरमीमांसे तु वेदमूले ।

मीमांसाशब्दव्युत्पत्तिः ।

तत्र पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दो “मानपूजायामित्यस्माद्धातोर्मानेजि-
ह्वासायामिति” वातिकेन जिह्वासारूपेऽर्थे निष्पन्नः । विचारे पूजितस्यश्च परमपुरु-
षार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलकत्वमिति पर्यष्कारि विद्वत्तल्लजैः ।

अस्य तर्कशब्देन व्यवहारः ।

अस्य दर्शनस्य तर्कशब्देनाऽपि व्यवहारो दृश्यते । “विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः”
[पा. गृ. सू.] इति । अस्याऽयमर्थः—विधिः—ब्राह्मणम्, विधेयः—मन्त्रः, तर्कः—
मीमांसादर्शनमिति । अत एव सर्वतन्त्रस्यतन्त्रो द्वादशदर्शनकाननपञ्चालनो वाच-
स्पतिमिश्रो वेदोद्भवस्तर्को मीमांसेति टीकयामास ।

यथा—

“मीमांसासंहकस्तर्कस्सर्ववेदसमुद्भवः ।

सोऽतो वेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणाम्बुवदि”

[न्या. वा. ता. टी. पृ. ६१.] ति ।

अत एवाऽस्य विचारशास्त्रस्य तर्करूपत्वम् ।

“यस्तर्केणाऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” इति मानववचनगतेन तर्कशब्दे-
नाऽस्यैव ग्रहणमिति मन्तव्यम् ।

मीमांसाया वाक्यशास्त्रत्वव्यपदेशः ।

वेदवाक्यार्थविचारो मीमांसेत्युक्तम् । वाक्यार्थनिर्णयेऽतितरामुपयुज्यत इदं
शास्त्रम् । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” “दध्ना जुहोति” “उद्भिदा यजेत पशुकामः”
अत्राऽऽद्यमुत्पत्तिविधेरुदाहरणम्, द्वितीयं गुणविधेः, तृतीयं फलोद्देशेन कर्मविधेरिति
शाद्विकशिरोमणिः तार्किकचूडामणिर्वा नैव निर्धारयितुं प्रभवति । अतो वाक्यशास्त्र-
मिति दार्शनिकैर्व्यवह्रियते । अत एव “पद-वाक्यप्रमाणपाराचारपारोणः” इति
दार्शनिकैर्व्यवह्रियते । अत्र पदशब्देन प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुशब्दान्वख्यानपरं
त्रिमुनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं विवक्षितम् । प्रमाणशब्देन च न्याय-वैशेषिक प्रस्थाना-
भ्यामुपेतं तर्कशास्त्रमभिधीयते । वाक्यशब्देन च मीमांसाशास्त्रमिति ।

अत एव कृष्णमिश्रेणोक्तम्—

“नैवाऽऽश्रावि गुरोर्मतं न विदितं कौमारिलं दर्शनम् ।
तत्त्वज्ञानमहो न शालिकगिरा वाचस्पतेः का कथा ॥
सूक्तं नाऽपि महोदधेरधिगतं माहाव्रती नेक्षिता ।
सूक्ष्मा वस्तुविचारणा नृपशुभिस्त्वस्थैः कथं स्थीयते” ॥

[प्र. चं. २ अ.] इति ।

अत एवाऽस्य शास्त्रस्य वाक्यार्थनिर्णयप्रसङ्गे महान्तमादरो दृश्यते ।

मीमांसान्यायानां शास्त्रान्तर उपयोगकथनम्

मीमांसान्याया यद्वाच्यो वैचारकरणादिभिस्तत्तद्वाक्ये शङ्कान्तरेण प्रकारान्तरेण वाऽनुसन्धीयन्ते ।

यथा—

“गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धस्तत्त्वत्वात्स्यात्” “गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः” “एकदेशविहितमनन्यथात्” “अनर्थक्यात्तदङ्गेषु” “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” “फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वात्” “वास्यभोजिन्यायः” “भूयोऽनुग्रहान्यायः” “ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः” “सम्भवति लघौ गुरौ तदभावात्” “उपधेयसाङ्ख्येऽप्युपाधीनामसाङ्ख्योत्” “योगाद्दृढ्येऽपीयसी” “न विधौ पररुद्धार्थः” इत्यादयः ।

वेदान्तग्रस्थाने मीमांसान्यायानामुपयोगः ।

द्वैताऽद्वैत-विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायभेदमिमांश्यामुत्तरमीमांश्याम्, न वेदलं वेदार्थनिर्णये, न वा पुराणेतिहास-धर्मशास्त्रनिर्णये किम्यदुना लौकिकवाक्यमन्दिन्यार्थनिर्णये मीमांसान्यायोपपत्त्यमेव प्रमाणम् । स्मृत्याचारादिप्रामाण्यं समन्तेनैवोत्तरमीमांशाशास्त्रेणोपजीयते ।

कथनमेव तदुपयोगिता स्फोरयति । अतो मीमांसादर्शनस्य वाक्यार्थविचारप्रसङ्गे सर्वशास्त्रोपकारकत्वं पूर्वोक्तविवरणेन करतलामलकवत्प्रतीयते ।

धर्मशास्त्रे मीमांसान्यायानामुपयोगः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थेषु हेमाद्रि-वीरमित्रोदय-स्मृतचन्द्रिका-स्मृतिमुक्ताफल-मिताक्षरा-सरस्वतीविलास-भयूख-स्मृतितत्त्वनिर्णय-निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु तत्तन्निबन्धमिधर्मव्यवस्थायां मीमांसान्याया एव शरणीकृताः ।

धर्मतत्त्वविवेचनावसरे विशिष्य मीमांसान्यायानामावश्यकता

किञ्च मानवादिधर्मशास्त्रार्थनिर्णया मीमांसान्यायोपपृच्छ्या यथाऽप्रकल्प्या भवन्ति, न तथा न्यायान्तरोपपृच्छ्या इति सुविदितमेव समेषां विपश्चिदपश्चिमानाम् । ये त्व्याधुनिका धर्मशास्त्रविषये मीमांसान्यायविरुद्धा ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारैकपुत्रदानप्रतिग्रहप्रभृतय आधिकरणिकैर्निर्णीता विद्यन्ते, तेषामापातरमणीयत्वमपि मीमांसान्यायभासाश्रयणनिवन्धनमेव । कस्य न्यायस्य कुत्र प्रवृत्तिः, कुत्र वा नेति मीमांसान्यायपरिशीलनमन्तरा क्रियमाणा निर्णयाः पारलौकिकार्थसम्पादने नोपयोक्ष्यन्त इति सम्प्रधारयामो वयम् ।

धर्मस्वरूपनिर्णये समाजस्याऽसामर्थ्यनिरूपणम् ।

यतो हि धर्मतत्त्वं कालदेशकर्तृभेदेनाऽन्यवस्थां न प्राप्नोतीत्यार्यधुरन्धराणां परमस्तिद्धान्तः । न हि दृष्टफलेषु कार्यान्तरेष्विवाऽदृष्टफलकेषु दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादिषु समाजस्य निर्णायकत्वं सञ्जायटीति । न ह्यस्मदादिभिरधर्मोऽपि धर्मो निर्धारितोऽमुष्मिन्लोके धर्मफलं प्रसोष्यत इति व्यवस्थाकरणे कस्यचिदाधिकरणिकस्याऽपरस्य वसीयसो नरवरस्य वा योग्यता वर्तते । अतो मीमांसापरिशीलनेनैव ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारैकपुत्रदानप्रतिग्रहादयो न धर्मो भवितुमर्हन्ति ।

आधिकरणिकैरपि मीमांसान्यायसमादरणीयत्ववर्णनम् ।

अत एव (See shree Balasu case of madras) अत्र प्रसङ्गे आधिकरणिकैर्धर्मशास्त्रनिर्णये मीमांसान्यायसमादरोऽत्यन्तावश्यक इति यदङ्गीकृतम्, तेनाऽधमर्णं मीमांसककुलमाधिकरणिकानाम् । एकपुत्रदानप्रतिग्रहनिषेधविधायके धासिष्टे वचने हेतुवन्निगदाधिकरणन्यायः प्रतिबुद्धो न वेति न सम्यक्पराभूतिमिति । एकेन न्यायवादिना सञ्चारितस्य मीमांसान्यायस्य, तद्विपरीतन्यायसञ्चारेण पराकरणमन्येन न्यायवादिना यदि न क्रियते, तावता भवति मतिदौर्बल्यं प्रकटोक्तम्, न तु मतदौर्बल्यम् । अतो मीमांसाशास्त्रस्य न सम्यक्परिशीलनमेव साम्प्रतं यथेच्छवेदधर्मशास्त्रवचनव्याख्याने मुख्यं कारणम् । अत एव पुरा भारतवर्षस्य न्यायालयेषु मीमांसाशास्त्रकुशलाणां नियुक्तिरसीत् । तेषामनुमत्या धर्मशास्त्रार्थनिर्णयः कृत इति सर्वजनसुविदितम् । तादृशां विद्वद्भिर्याणामसहयोग एवैतादृशापसिद्धान्तानां सिद्धान्तत्वेन प्रवृत्तौ निमित्तमिति ।

ऐतिहासिकपद्धतेरपि मीमांसान्यायमूलकत्वम् ।

ऐतिहासिकपद्धतेरपि मीमांसान्यायोपपत्त्यैव तत्त्वव्यवस्थायां प्रमाणम् । तत्र काचन पूर्वपक्षन्यायोपपत्त्या, काचन सिद्धान्तन्यायोपपत्त्येत्यन्यदेतत् । वेदा-
पौरुषेयत्वाधिकरणे पूर्वपक्षः, ऐतिहासिकपद्धत्यैवेति ।

मीमांसाशब्दस्य वेदादिष्वुपलम्भः ।

अस्य विचारशान्तापरपर्यायस्य मीमांसाशास्त्रस्य मूलस्रोतः संहिता-ब्राह्मणो-
पनिषद्ब्रह्मसूत्र-स्मृतिषु समुपलभ्यते । तथा हि—“होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति”
मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, “यद्यजुषा जुहुयात् अथवापूर्वमाहुती जुहुयात्” यन्न जुहुयात्
अग्निः पराभवेत्, तूष्ण्यामेष होतव्यम्, नाऽयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, नाऽग्निः परा-
भवति,” । [मै. सं. तै. ब्रा. १. ३. ५] “अभिचार्या नाऽभिचार्या” इति मीमांसन्ते ।
[मै. सं.] तथा—ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रारथा न प्राश्यामिति” यत् प्रारथीयात्
जन्यमन्नमद्यात् यन्न प्राभीयात् अहविस्स्यात्, पितृभ्य आयुश्च्येत अवभ्रेयमेव तन्नेव
प्राशितं नैवाऽप्राशितमिति । तैत्तिरीयोपनिषदि “सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति” ।
[तै. उप. प्र. २. ६] “देवेभ्य नु मोमांस्यमेष ते” [केन च] एवं वैश्वानरविद्यायां
मीमांसन्त” इति । [च्छा. ३] अरन्धतासहचरेण महर्षिणा पदं प्रयुक्तं दृश्यते ।
यथा—“अस्तमिते आदित्ये उदकं गृह्णीयात्” इति ब्रह्मवादिनो मीमांसन्त इति ।
एवं प्रातस्समरणीयचरितानां महर्षीणां कथाप्रसङ्गेन पारम्पर्येण समापातमुपि
गूढितमासीत् ।

प्रवहति काले धराक्षस्य क्लेशः प्रभावात्, अस्माकं दुर्दैवविपाकपराधा विचार-
धारायां मलीमसायां याचातप्येन वेदवाक्यानामर्थावगोधाभावाद्भ्रान्ता विभाव-
सुरिवाक्यानाम्, श्रेयोमार्गेऽनुरद्धप्राये सति भगवाञ्जैमिनिराचार्यः परमशक्ति-
कोऽपिलगमरहस्योद्घाटने कुञ्जिवामिव पटीयसीमस्तानोदधिमग्नानां कर्तव्यावर्तन्य-
विवेकविधुराणां निखिलपुरुषार्थसाधनक्षमां भगवती “अथातो धर्मजिज्ञासोत्पादि
विद्ययाऽन्यकालत्वाद्यया यान्यासंप्रप इत्यन्ता” षोडशलक्षणी मीमांसां प्राणयति ।
तत्राऽपि प्राचामाचार्याणाम्भवतानि षचित्पूर्वपक्षे उपन्यस्य निरास्थत्, कचिच्च
सिद्धान्तपक्षे प्रक्षिप्य समर्थयन् युक्तिविकलान् विहाय युक्त्यपत्त्यान्युपादाना
सूत्रज्ञात समचीकृतम् । तथा च वार्तिकम्—“मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमाना-
दिभिरविच्छिन्नसम्प्रदायपण्डितव्यवहारिः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं
युक्तिरालापमुपसंहतुं क्षमः” [वं वा प्र. १६७] इति । ब्रह्मा प्रजापतये प्रोवाचे-
त्यादिना पार्यसारिधिः गुरूपरम्पराप्राप्तं सूत्ररूपेण जैमिनिन्यमानोदिति न्याय-
रत्नाकरे [प्र. ८] वदति ।

जैमिनिसूत्रेषु वाङ्मयपसूत्रेष्विव परमतस्वरट्टनं नोपलभ्यते । शब्दाधिरण-
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणयोः—“तत्रैके कर्मद्वेनान्” “वेदोऽंशके मन्त्रिवर्यं पुण्या-
न्याः” इति पूर्वपक्षव्यमुपलभ्यते । अपि च पाणिनिसूत्राननुगताः केचन राज्ञा

मीमांसासूत्रेषु प्रयुक्ता दृश्यन्ते । यथा “द्यावोस्तथेति चेत् गव्यस्य च तदादिषु” [मी द ७-१-१३] इति । अत्र द्यावापृथिव्योः गवामयनस्येत्येव पाणिनिमतेन साधुः, गोपयसोर्यत्” [पा सू २-५-६] इति स्मरणात्, न तु गवामयने । अतस्सूत्रकारो जैमिनिर्दाक्षीयुत्रात्पाचीन इत्यध्यूहितुमवकाशोऽस्ति । अत्र जज्ञोपिमहोदयस्य वचनमन्यथा गच्छति ।

साङ्गोपाङ्गस्य वेदस्य पूर्वोत्तरकाण्डभेदेन भिन्नस्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मकस्य पूर्व-काण्डस्य निरणेपवाक्यार्थविचारपरायणं मीमांसादर्शनम् ।

यद्यपि शिक्षा-न्याकरण-निरुक्तादिभिरङ्गैस्समधिगते वेदार्थे किमप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येति प्रेक्षावतां मनसि झङ्काङ्कुर आपाततस्तमुदेति । तत्रैवं समाधानम् । तथाहि-वेदार्थो द्विविधः पदार्थो वाक्यार्थश्चेति । तत्र शिक्षादिभिः पदार्थज्ञानमेव प्राकाशि । मीमांसया त्वनुष्ठानापेक्षितं निर्विचिकित्सवाक्यार्थज्ञानं जन्यत इति न दोषः ।

मीमांसामूत्राणां व्याख्यानपरम्परा ।

तस्य कृतकोटिनामकं भाष्यं बोधायनेन प्राणायि । तत्र ग्रन्थबाहुल्य-भियोपेक्ष्य संचिप्रं भाष्यमुपवर्णाचार्येणाऽकारि । तस्याऽपि मन्दमतीन्प्रति सुदुर्ज्ञेय-तामालक्ष्य तत्रभवता भवस्वामिना षोडशाध्यायात्मकस्य मीमांसादर्शनेत्योपरि भाष्यमभापि । ततो भवदासेनाऽपि जैमिनोयस्य मीमांसादर्शनस्योपरि भाष्यं निरमायि । यस्य धार्तिककारेण “वृत्त्यन्तरेषु केषाञ्चिर्लौकिकार्थव्यतिक्रमो दृश्यते” इत्यादिनाऽनूष्ण दूषणमभ्यधायि । तत्र सङ्कर्षकाण्डमनाहत्य द्वादशलक्षण्या उपरि प्रसन्नपदगम्भीरं चतुर्विंशतिसहस्रमन्यपरिमितं भाष्यमाचार्यशशवरस्वामी न्यभा-स्तोदि [प्र. ह. पृ. ३७] ति लेखो दृश्यते । सर्वविद्योपकारकेऽस्मिन्मीमांसादर्शने प्रमाणादि-असङ्गान्तैरध्यायैर्मतत्त्वं विचार्य निरणायि । तत्र प्रत्यध्यायं प्रतिपादञ्च व्यवस्थयैव विचारो दृश्यते ।

सङ्कर्षकाण्डस्वरूपवर्णनम् ।

एवं द्वादशलक्षणी प्रणीय क्वचिद्वेदान्त्येषु प्राग्विचारितैर्न्यायैरनिर्णयार्थतामा-लक्ष्य, तन्निर्णयोपयोगिनो न्यायान् निरूपयिषुस्तत्पददर्शनाय पुनस्तच्छेदप्रभूतं चतुर्ल-क्षणीरूपं सङ्कर्षकाण्डं व्यरीरचत्तत्रमवाञ्जैमिनिमुनिः । तत्र द्वादशलक्षण्यामिव न्याया विषयव्यवस्थामाश्रित्य लक्षणभेदेन, पाठभेदेन च न प्रतिपाद्यन्ते, किन्तु सङ्कीर्णतया यथासम्भव प्रदर्श्यन्ते । अत एवाऽस्य सङ्कर्षकाण्डमिति, क्वचिदेवता-विचारेण देवताकाण्डमिति चाऽभिमुक्तानां व्यवहारः प्रावर्तिष्ट । ताश्चतुरोऽध्याया-न्द्वादशलक्षण्या सङ्कल्य षोडशलक्षणीत्यपि व्यपदेशो मीमांसाकोविदानां प्रचलति । द्वादशलक्षणेवाऽध्ययनपरम्परायां धरीरति ।

श्रीविद्यानिष्ठातो भास्कररायमरी स्वकृतसङ्कर्षकाण्डभाष्यारसाने अधो निर्दिष्टपद्येनेनाऽमुमयं प्रादीदृशत ।

तथा हि—

“आसीत्पोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमांसिका ।
सङ्कर्षाल्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साऽजायत ॥
गायत्री त्रिपदेव सर्वविवुधैरद्यापि पापठपते ।
ताम्पूर्णांमकरोच्छ्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः” ॥ इति ॥

एवं सत्यपि केषाञ्चन मीमांसकानामुपासनाकाण्डस्य काशकृतप्रणीतत्वं
सङ्कर्षकाण्डमिति च व्यवहारः किन्मूल इति सम्प्रधारयितुं वयं नेश्महे, तत्रभवतो
वेङ्कटनाथाचार्यस्य—

“वृत्तिग्रन्थे तु जैमिन्युपरचित्तया पोडशाध्याय्युपात्ता ।
सङ्कर्षः काशकृत्स्नप्रभव इति कथं तत्त्वरत्नाकरोक्तिः ॥
अत्र भूमस्सदुक्तौ न वयमिह मुधा बाधितुं किञ्चिदर्हाः ।
निर्वाहस्तूपचारात्कचिदिति घटते ह्येकतात्पर्ययोगः” ॥

[अधि सा श्लो १५ कां सं] इति

पक्षं तेषाम्मते कथं घटेत । “तदुक्तं सङ्कर्षे” इत्यादिरूपोद्धारः प्रामाणिकनिबन्धेषु
धर्मविचारात्मकजैमिन्युपज्ञसङ्कर्षकाण्डपर एव विलोक्यते ।

श्रुति-स्मृति-पुराणप्रथितमहामहिमभूमिनां शङ्करावताराणां शङ्करभगवत्पादानां
समन्वयसूत्रभाष्ये “तथा च शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं दृष्टो हि तस्याऽर्थः कर्माव-
बोधनं नाम” इति समुल्लेख एवाऽलन्तरां भाष्यकृतशरस्वामिनो महिमावगतौ ।
तादृशं प्राचीनतमं भाष्यं तादात्मिकैः पण्डितपुण्डरीकैर्गव्याख्यालेन विपरीतार्थ-
वर्णनद्वाराऽऽकुलीक्रियते स्म मूर्धमित्रप्रभृतिभिः । तादृशदुष्टगव्याख्यानिषेधेन भग-
वान् स्कन्दावतारः कुमारिलभट्टो वास्तविकार्थप्रकाशनायोक्तानुक्तदुर्लभचिन्ता-
करणात्मकं विश्वतोमुखं वार्तिकमचीकृत् ।

तथा च वार्तिकम्—

“प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया” ॥ इति ।

प्रस्थानत्रयविभागः ।

शावरभाष्यस्य त्रीणि व्याख्यानानि प्रावर्तिष्यत । तत्राऽऽद्यं श्रीमारिले
प्रस्थानं यद्वाट्टप्रस्थानमित्यभिधीयतेऽभियुक्तैः । यदनुसृत्य मण्डनमिश्रोन्वेकवाच-
स्पतिमिश्रसुचरितमिश्रपार्थसारथि-भवदेव-खण्डदेवादिभिर्महामीमांसकैर्विधिविवे-
कतात्पर्यटीकाशिकाशास्त्रदोषिका-तौवातितमतविलङ्घ्य-भाट्टदोषिकाप्रभृतयो ग्रन्थाः
प्राणायिपत ।

द्वितीयं प्रस्थानं प्रभाकरमिश्रस्य, यत् गुरुमतमिति नाम्नाऽप्रथिष्ट ।
शालिकनाथ-भवनाथ-नन्दीश्वर-क्षीरसागरमिश्ररामानुजाचार्यादिभिः पञ्चिरानय-
विवेक-भाष्यदोष-प्रभाकरविजय-तन्त्ररहस्यादयो ग्रन्थाः प्राणायिपत ।

तृतीयं प्रस्थानं मुरारिमिश्रस्य । यदाश्रित्य विद्वद्वेसरा कथयन्ति, “मुरारेस्तृतीयः पन्थाः” इति ।

तत्राऽयं प्रस्थानद्वयमध्ययनाध्यापनपरम्परायां चरीवर्ति । तत्राऽपि भाट्टमतस्य भूयान्प्रचारोऽस्ति । तदपेक्षया प्राभाकरमतप्रचारे न्यूनता दृश्यते । मिथिलादेशे एकदा यज्ञप्रसङ्गे चतुर्दशशतं मीमांसानिष्णावास्समवेता आसन्निति वृद्धविदुषां मुखाद्वयमश्रौष्म । साम्प्रतं नैकस्याऽपि मीमांसकस्य नाम श्रूयते । मुरारिमिश्रस्य मतं परतःप्रामाण्यप्रसङ्गे तार्किका निरसनीयतयोपदिशन्ति । तदीयेषु त्रिपादनीतिनयनमित्येकस्य ग्रन्थस्य नाम श्रूयते, तदीयसिद्धान्तप्रतिपादकास्तस्यैव ग्रन्था व्यालसत । भाट्टप्राभाकरप्रस्थानद्वयं विभक्तमर्यादमवान्तरसिद्धान्तेषु मिथ्यमानेष्वपि मौलिकसिद्धान्तेषु प्रायेण न भिद्यते । तयोर्विशेषमवसरान्तरे दर्शयिष्यामः ।

पूर्वमीमांसाया अनादिसम्प्रदायमारभ्य पूर्वोत्तरपक्षमुखेन प्रचारकेव्यप्रगण्येन पूर्वमीमांसासूत्रकर्त्रा जैमिनिमुनिना समुद्धृता ऋषयस्तत्तत्सूत्रनिर्दिष्टा इमे । ते यथा—आत्रेयैतिशायन-कामुकायन-कार्ष्ण्यजिनि-बादरि-बादरायण-लाघुकायना-श्मरध्यालेखन-जैमिनयः ।

तत्र जैमिनिस्वीयं नाम सिद्धान्तसूत्रेष्वधोनिर्दिष्टेषु निर्दिशति । “कर्मभेदन्तु जैमिनिः” [६-३-४] इति सूत्रे पूर्वपक्षिणं कञ्चिदपरमेव जैमिनिं गृह्णाति । तथा च भाष्यम्—“प्रयोगवचनैकत्वादिति जैमिनिराह स्प-सर्वेषामुपदेशः कः, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यायया यजेत [शा भा. भा ४. १४१७] ति । सिद्धान्तसूत्रेषु तु-आत्मानमिव बादरायणं तत्र तत्रोपक्षिपति । तत्र बादरेर्नाम शेषलक्षणस्य “द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः” [३-१-३] इत्यत्र, पञ्चाध्यायेऽपशूद्राधिकरणे “निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारं स्यात्” इति सूत्रे [६-१-२७] नवमाध्याये “वर्णेषु बादरिः” [६-२-२३] इत्यत्र चोपलभ्यते । सूत्र-भाष्यादिव्याख्यातारस्तु-बोधायन-भवदास-भर्तृमित्र-प्रभाकर-शालिकनाथ-भवनाथादयः (उपवर्ष-शवरवामी-कुमारिलभट्ट-मण्डनमिश्रपार्थसारथिमिश्रादयः । तत्र प्रसिद्धो मतभेदस्तु-साम्प्रतं तत्तन्निबन्धेषु खण्डन-मण्डनद्वारा कुमारिलप्रभाकरयोरेव दरोद्दश्यते । तत्प्रदर्शिका पट्टिकाऽपि निवेशयिष्यते जिज्ञासूनां मनस्तुष्टये ।

बोधायनोपवर्षयोरेकत्वं केपाञ्चिन्मतेन ।

तत्र बोधायनोपवर्षो भिन्नावभिन्नौ वेति परीक्षाकाणामभिप्रायभेदास्तत्र तत्राऽधिगम्यन्ते । तत्र स्वर्गीय म. म. कुपुस्वामिशिक्षिपादा श्रीभाष्यतत्त्वटीकानुसारेण बोधायनमेवोपवर्षमन्यन्ते ।

अन्येषां मतम् ।

अन्ये तु-उपवर्षाचार्य भास्करसम्प्रदायप्रवर्तकं, बोधायनं विशिष्टाद्वैतसम्प्रदाय-प्रवर्तकं मन्वातास्तयोरेक्यं नोदरीकुर्यन्ति । तत्र बोधायनोपवर्षो पूर्वोत्तरमीमांसयो-

रैक्यवादिनो वादरिं जैमिनिश्च स्वसिद्धान्तमूलं मन्येते । भवदास-भर्तृमित्र-
सिद्धान्तात् शबरस्यामिनः कुमारिलभट्टस्य वा पूर्वमीमांसानिर्णीतिषु धर्मतत्त्वेषु कुत्र
विरोध इति न विशदमवलोक्यते । कुमारिलभट्टस्तु-श्रोत्रस्वरूपे “दिगात्मकं श्रोत्रम्”
उत आकाशत्मकं उत घस्त्वन्तरमिति विचारप्रसङ्गे स्थानभिमतं भर्तृमित्रसिद्धान्तं
तत्राऽनुसन्दधाति । “अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे”त्यत्र तत्राऽथातः पदस्य व्यस्तत्व-समस्त-
स्वकल्पयोः कुमारिलभट्टो-भवदासपक्षं निरस्यति । धर्मतत्त्वविषये तु भवदासपक्षं
शबरस्यामी कुमारिलभट्टो वा न कुत्राऽपि तन्मतमनूय निरस्यति । कुमारिल-
प्रभाकरयोस्तदनुयायिनः मरहजो-म्वेक-सुचरितमिश्र-पार्थसारथिमिश्रशालिकनाथ-
भवनायादयश्च बहुषु विषयेषु विभिन्नप्रस्थाना दृश्यन्ते । सर्वेऽपि जैमिनीयं शाबरं
वा पन्थानमेवाऽनुवर्तन्ते । कुमारिलभट्ट इव प्रभाकरोऽपि स्वोयान्सिद्धान्तान्त्वयं
शाबरभाष्यव्याख्यानेन शाबरभाष्यमूलमेव पश्यति । अतो भाट्टप्रस्थानमिव प्राभा-
करप्रस्थानमपि परम्परायातमिति ।

तन्त्ररहस्यभूमिकोक्तस्य प्राभाकरसिद्धान्तानां वादरिमूलकत्वस्य समीक्षा ।

घडोदा संस्कृतग्रन्थभाण्डागारप्रकाशितस्य तन्त्ररहस्यस्य द्वितीयसंस्करणभू-
मिकायां भट्टास्पद के एस् रामस्वामिशक्तिशिरोमणिमहाशयैर्यहुतरनिबन्धपर्या-
लोचनेन प्राभाकरसिद्धान्तो वादरिमूलकः, भाट्टसिद्धान्तोः जैमिनिमूलक इति विशद-
यद्विर्वावरिसिद्धान्ता एव प्रायेण प्रभाकरेणाऽनुसृता इति तत्र तत्रोदाहरणनिर्देश-
पूर्वकं विमृश्यत इति ।

प्रथमहेतुविमर्शः ।

अत्र वदामः—पूर्वमीमांसायां वादरिशङ्खघटितसूत्राण्याहत्य चत्वार्युपल-
भ्यन्ते । तत्र नवमाध्याये—“वर्णे तु वादरिर्यथा द्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्”
इत्यत्र “रथन्तरमुत्तरयोगायतीत्यादौ” उत्तराथर्गवशेनैव गानम्, न तु योनिवर्ण-
वशेनेति सिद्धान्तो, वादरेरिति जैमिनिरनुवदति । इदञ्चाऽत्र सिद्धान्तसूत्रमिति
भाट्ट-प्राभाकरमतयोरुभयोरपि वादरिरेव मूलमिति नैकान्त्येन भाट्टसिद्धान्तस्याऽ-
वादरिमूलकत्वम् । वादरिः पूर्वमीमांसायां कचन पूर्वपक्षो, कुत्रचन सिद्धान्ती च, न
॥ जैमिनिपरिपन्थ्येव । सति चैवमेकान्तेन न वादरि-जैमिन्योः प्रस्थानभेदः । येन
प्राभाकरा वादरिप्रस्थानमेवाऽनुवर्तन्ते, न जैमिनिप्रस्थानमिति भाट्ट-प्राभाकरयोर्भिन्न-
प्रस्थानकत्वव्यवस्था श्रीरामरामिशक्तिमहाशयानामुपपद्येत । भवदास-भर्तृमित्राद-
योऽपि जैमिनिमतविरुद्धं वादरिमतमेव सर्वत्राऽनुवर्तन्त इति कल्पनाऽपि निर्मूला ।

द्वितीयहेतुविमर्शः ।

यत्तु तृतीयाध्यायप्रथमपादे “द्रव्यसंस्कारकर्मसु वादरिः”, कर्माण्यपि जैमिनिः
फलार्थत्वादि”त्यत्र द्रव्य-गुण-संस्काराणामेव मुख्यमङ्गत्वमिति वादरिमतम् । यच्च
कर्मणोऽपि स्वर्गशोपत्वम्, तदिदमुभयमपि भाट्ट-प्राभाकरयोरपि प्रतिपन्नम् । तत्र

कर्माण्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात् द्रव्यगुणसंस्काराणामपि साक्षात्परम्परया वा फल-
शेषत्वस्य समुच्चयात् वादरिमूलत्वस्य भाट्ट-प्राभाकरयोरविशेषाच्च न वादरिमूलकत्वं
प्राभाकरसिद्धान्तस्यैव । अत्राऽपि प्रथमसूत्रस्य वादरिशब्दघटितस्य पूर्वपक्षत्वेऽपि
द्वितीयसूत्रेऽपिशब्दप्रयोगान्नवमाध्याय इव पर्यवसानतः सिद्धान्तपरत्वमेव जैमिनि-
र्मन्यते । तत्र यद्यपि “कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्” इत्यत्र “जैमिनिस्तु खल्वा-
चार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न वादरिर्वाऽवधारणामनुमेने । स
हि ददर्श कर्तव्यतया बोधते फलकामस्य तु तत्साधनत्वेनैवेति । एव श्रुतोऽर्थः
परिगृहीतो भविष्यति । अर्थवार्त्तोपदेशः” [शा. भा. ३-१-३-५-६६१] इति । तथा
श्रुतिविमलायामपि “कामिनो नियोज्यत्वात् साध्यसाधनभावाच्चेपः, पट्टेन स्वर्ग-
यागयोस्तथात्वमिति च ।

इदमतोऽनगम्यते स्वर्गकामादिवाक्ये द्वितीयान्तपदेन स्वर्गस्याऽनाम्नानेऽपि
याग-स्वर्गसमभिव्याहारवशात् वाक्येन शेषशेषिभावोऽवगम्यते । द्रव्य-गुणादिष्विव
साक्षाच्छ्रुत्या निनियोगाभावेऽपि श्रौतमङ्गत्वं द्रव्यगुणसंस्काराणाम्, आर्थिकमौ-
पादानिकं वाऽङ्गत्वं याग-फलयोः । तत्र फलशेषत्वं यागस्याऽपि समान भाट्ट-
प्राभाकरप्रस्थानद्वयेऽपीति द्रव्य-गुणसंस्काराणां तत्तद्रव्यादिशेषत्वे च वादर्थभि-
मतशेषत्वावधारणाकल्पः प्रभाकरेणाऽपि परित्यज्यत इति न तृतीयाध्यायप्रथमपाद-
गतवादरिसिद्धान्तः प्रभाकरसिद्धान्तस्य मूलम् ।

तत्र “तार्त्तियी सा विनियोगनिबन्धना सङ्गतिः, नैयोगिकी त्वेपा वादर्थधि-
करणस्य तृतीयाध्याये साक्षात्सङ्गतिमनिच्छतप्टीकारस्य सम्मतेति राद्धान्त-
व्याकोपः” [न्या क पृ ६८] इति न्यायकणिकाऽपि याग-स्वर्गयोनियोज्यविशेषण-
तामुक्तेन साध्य-साधनभाव इति जैमिनीयसिद्धान्तस्य पट्ट एव सङ्गतिमापादयन्ती
तृतीयाध्याये सङ्गतिं पूर्वपक्षमात्रस्याऽभिप्रैतीति वैनियोगिकमङ्गत्वं द्रव्य-गुण-
संस्काराणामेव वादरिमतेऽपि-सङ्गतिमिति ज्ञापयति । भट्ट-प्राभाकराद्युभावपि
द्रव्य-गुण-संस्कारेषु जैमिनिमत इव वैनियोगिकमङ्गत्वमुरीकुर्वतः, अतः प्राभाकर-
सिद्धान्तमात्रस्य वादरिमूलकत्वं चिन्त्यमूलमेव ।

तृतीयहेतुविमर्शः ।

पष्ठाध्याये “निमित्तार्थेन वादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारं स्यादिति”त्यपशूद्राधि-
करणगतं प्रस्थानद्वयेऽपि पूर्वपक्षसूत्रम् । सिद्धान्तसूत्रन्तु—“अपि वा वेदनिर्देशाद-
पशूद्राणां प्रतीयेत” [६-१-३३] इति । सत्र भाट्ट प्राभाकरयोरभयोरपि धर्ममीमांसाया-
मपशूद्राधिकरण समानम् । “अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य तेषामेवोपनयनम्,
तेषामेव तद्व्ययुक्तमन्त्रलाभात्तच्छूद्रादीनामनधिकारः” [प्र प पृ १६] इति प्रकरण-
पञ्चिकोचरीत्याऽपशूद्राधिकरणस्य प्रस्थानद्वयेऽपि स्वीकारात्, उमाभ्यामपि वादरि-
मतस्य पूर्वपक्षीकृत्य निरसनाच्च न वादरिमूलकत्वं प्रभाकरसिद्धान्तस्याऽपि ।

। चतुर्थहेतुपरामर्शः ।

अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादगतं “कालाभ्यासेऽपि वादरिः - कर्मभेदादि” [८-३-६]ति सूत्रमपि पक्षद्वयेऽपि पूर्वपक्षपरम्, न सिद्धान्तपरमिति प्रामाण्यमवश्यं वादरिसिद्धान्तमूलकतामेव विधटयति ।

तत्र “अथाऽतो धर्मजिज्ञासा चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इत्यत्र च धर्मपदेन वेदार्थो विवक्षित इति यथा प्रभाकरो मन्यते, तथा कुमारिलभट्टोऽपि । जैमिनीय-मीमांसायस्येयो वेदार्थो विधेय एव । साक्षात् विधेयवाक्यतया वा विधेय एवाऽर्थः प्रभाकर इव कुमारिलोऽपि मन्यते । अत एव स “एतेन ऋत्विग्विहितपुरुषप्रतिपादने-नोपनिषदां नैराकाङ्क्षं व्याख्यातमि” [अर्थ. वा. अ. पृ. १४-१५] त्वर्थवादाधिकरणे वदति । सिद्ध-साध्यभेदेन द्विविधधर्मजिज्ञासा हि वेदान्तानामज्ञातज्ञापकत्वस्य विधित्वेन प्रामाण्यवादिनां पूर्वोत्तरमीमांसैकशास्त्रवादिनां दृष्ट्यैव धर्मपदस्य विधेय-मात्रपरत्वम्, न तु जैमिनीयमीमांसामात्रस्य प्रामाण्यवादिनः कुमारिलस्य । तत्र प्रभाकरोऽपि वस्तुगत्या वेदान्तानामपि प्रामाण्यमङ्गीकरोति ।

तथा च गृह्योक्तसन्दर्भः—“प्रभारूपता तु विज्ञातुरनाराङ्कनीयैव, युक्तश्चेदं नाऽशङ्कितं कर्मप्रवणत्वात् । आह भगवान्द्वैपायनः—न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनानामिति रहस्याधिकारे वर्णनाद्वेदान्तानामपि प्रामाण्यं वस्तुगत्या स्वीकरो-त्येव कुमारिल इव ।

अत एव ब्रह्मश्रीरामस्वामिशशिबर्या अपि प्रभाकरभाट्टप्रस्थाने उभे अपि बोधायनोपयर्पादिमूलेऽभिप्रयन्तीति तयोरुभयोरपि सिद्धान्त आपाततो धर्मपदस्य वेदार्थपरत्वेऽपि “चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इत्यादि सूत्रान्तरे एकवाक्यतावशा-द्धर्मपदं वेदार्थकदेशमात्रपरमिति पर्यवस्यति । अन्यथा कथं प्रभाकरसिद्धान्तस्य, भाट्टसिद्धान्तस्य वा बोधायनादिमूलकत्वमवधार्येत ।

प्रभाकरसिद्धान्तानां भर्तृमित्रमूलकत्वपरीक्षा ।

इयमेव रीतिर्भर्तृमित्रसिद्धान्तस्य तदेकवाक्यतया वादरिसिद्धान्तस्याऽपि प्रभा-करसिद्धान्तमूलत्वे, तत्र वादरि-भर्तृमित्रयोरेकसिद्धान्तत्वम्, प्रभाकरेणैव भर्तृ-मित्रेणाऽपि वादरिमवस्य जैमिनिस्त्वष्टितस्याऽस्वीकाराश्रित्यमूलं पूर्वोक्तविधया ।

तत्र—

“प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।

तामास्तिकपथे कर्तुं अयं यत्नः कृतो मया” ॥ इति

श्लोकवार्तिक्याख्यानावसरे भट्टोम्बेकेन तात्पर्यटीकायां—“तनु वेदार्थ इत्याद्य-भ्युपगमाच्चेति” [पृ. ३] लिख्यते । सुचरितमिश्रः—स्वीयव्याख्यायां लोकायतन्नाम नास्तिकानां तन्त्रं तदभावमापाद्य नानापसिद्धान्तसङ्ग्रहेणेति वदति ।

न्यायरत्नाकरस्तु—भर्तृमित्रादिमिरलोकायतैव सती लोकायतीकृता नित्यनिपि-द्वयोरिष्टानिष्टफलं नाऽस्तीत्यादिवह्नपसिद्धान्तपरिग्रहेण [पृ. ४] व्युपसिपति ।

तन्त्ररहस्यभूमिका १६ शृष्टे कुमारिलेन निरस्तो भर्तृमित्रसिद्धान्तः सत्स्मृति-
सदाचाराणां धर्मप्रमाणत्वं विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टफलानभ्युपगमादयश्च प्रमाकरेण
समर्थिता इति वर्णयन्ती भर्तृमित्रसिद्धान्तमूलकत्वं प्रमाकरसिद्धान्तस्याऽभिप्रेति ।
तत्र सत्स्मृतिसदाचाराणां तत्तद्रूपेण विना वेदमूलकत्वं धर्मप्रामाण्यं कुमारिलोऽपि
न स्वीकरोति । अयमेवाऽत्र सिद्धान्तो यत्कुमारिलमतेऽपि सत्स्मृतिसदाचाराणां
तन्मूलस्मृत्यनुमापकत्वात्, तदनुमितवेदवाक्यविधयैव धर्मं प्रामाण्यम् । अन्यथा
“चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति वैदिकविधिवाक्यमूलकत्वस्य प्रतिज्ञानात्, स्मृति-
वाक्यानां धर्मप्रमाणतायां शास्त्रसङ्गतिर्वाधिता स्यात् ।

अत एव न्यायसुधायां परोक्षवेदवाक्यविचार एव तृतीयपादार्थ इति सिद्धान्त-
ितमिति, भट्ट-प्रमाकरयोर्वेदार्थविचारे त्वैकमत्वमेव ।

भर्तृमित्रमतमेव स्मृत्यधिकरणे कुमारिलेन निरस्यत इति कथनम् ।

भर्तृमित्रस्तु—स्मृतिपादे वैदिकमन्वादिमूलकत्वमात्रेण स्मृतिप्रामाण्यं निर-
स्यति । कुमारिलेन स्मृत्यधिकरणे मन्वादिस्मृतीनां स्वप्रमूलकत्वं ध्रान्तिमूलकत्वं
प्रमादमूलकत्वञ्चाऽऽदाय स्मृत्यप्रामाण्यपूर्वपक्ष उपक्षिप्तः ।

अस्मिन्प्रसङ्गे—

“येन यन्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।

कस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिते[तं वा. पू. १६१]ति ।

षडन् कुमारिलभट्टः स्वप्रादिमूलकत्वं सत्स्मृतिसदाचाराणां सविस्तरं निर-
स्यति । विनश्यते कुमारिलोऽस्मिन्प्रसङ्गे भर्तृमित्रमेव निरस्य मन्यते ।

यतोऽत्र—

“प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।

सामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मयेति ॥” स्वीयां प्रतिज्ञां
भर्तृमित्रसिद्धान्तस्याऽत्र सविस्तरं निरसनेन सफलयतीति ।

कुमारिलेन प्रमाकरेण वा विधि-निषेधयोरफलयादौ निराक्रियत इति कथनम् ।

कर्मणाग्रिष्टानिष्टफलसाधनतानभ्युपगमस्तु “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”
त्यादिषु स्वर्गकामादिपदं न फलसमर्पकम्, किन्तु कर्मस्वावकाशम् । अतो न
पृथगरथवादापेक्षा न वाऽर्थवादानां प्रामाण्यमित्यर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षे ज्ञानर-
भाप्योत्तपक्षविरोधस्य फलं विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टफलसाधनतानभ्युपगम इति ।

यत्तु सिद्धान्ते भाग्यकारेण कुमारिलेन वा किम्बहुना प्रमाकरेणाऽपि
निरस्यते । प्रतीयतेऽयमेवेष्टानिष्टफलसाधनतानभ्युपगमवादो भर्तृमित्रारलम्बितः
श्रुतवेदप्रामाण्यविरोधी स्वीयया मीमांसया लोकायतीकृता इति । येन परोक्षवेदानां
पेदेकदेशानामर्थवादानाञ्चाऽप्रामाण्यायलम्बनेन नास्तिकमतप्रचारणनिराकरणे-
नाऽऽस्तिकपथे धर्ममीमांसा नेनुमेष कुमारिलस्य प्रवृत्तिरित्यभ्यस्यते । सर्वथा

तु पूर्वमीमांसायामुत्तरमीमांसायां वा वादरिपदघटितेषु तेषु तेषु सूत्रेषु कुत्राऽपि सत्सृष्टिसदाचारादीनामप्रामाण्यं विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टफलानभ्युपगमादयो वादरिसिद्धान्तत्वेन न मीमांस्यन्त इति वादरिमूलकत्वं भर्तृमित्रस्य प्रभाकरस्य वा न होदक्षमम् ।

यस्तुतस्तु—कुमारिल इव प्रभाकरोऽपि पूर्वोक्तरीत्या यत्फलशेषत्वं यागादीनां तृतीयाध्यायप्रथमपादगतवादर्यधिकरणेनाऽभिप्रैति । फलशेषत्वमार्थिकमौपादानिकं चेत्यन्यदेतदिति विधि-निषेधयोरिष्टानिष्टफलानभ्युपगमेन भर्तृमित्रसिद्धान्त एव न प्रभाकरस्याऽपि ।

वेदवास्यानां फलभान्यकवाचनापरतयैव प्रामाण्यमिति जैमिनेर्मतं कुमारिलस्य । यदेव शबरस्वामी तदीये श्रेयस्करमान्येऽर्थपदव्याख्यानव्याजेन निश्चिनोति ।

प्रभाकरस्तु—कौमारिलमतमत्र निरस्य कार्यपरत्वम्, अपूर्वपरत्वम्, नियोगपरत्वं वा लिङादिघटितानां वाक्यानामभिप्रैति । तत्र लिङादिघटितानां वाक्यानां मुख्यो विषयः—न यागः, न वा स्थगः, न वा तयोस्सम्बन्धः, किन्त्वपूर्वमेवेति ।

गुरुक्तापूर्वस्य वार्तिके कुमारिलेन निरासार्थमनुवादः ।

अत्र तन्त्ररहस्यभूमिका २२ पृष्ठे वदति—यत् कुमारिलः—

“श्रेयो हि पुरुषप्रीतिस्सा द्रव्य-गुण-कर्मभिः ।

चोदनालक्ष्यैस्साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥

अन्तःकरणवृत्तौ वा वासनायाञ्च चेतसः ।

पुद्गलेषु च पुण्येषु नृगुणेषुऽपूर्वजन्मनि ॥

प्रयोगो धर्मशब्दस्य न दृष्टो न च साधनम् ।

पुरुषार्थस्य ते ज्ञातुं शक्यन्ते चोदनादिभिरि” ॥ त्यादिना

साध्य—बौद्ध-आर्हत-वैशेषिक—मीमांसककल्पितेऽन्तःकरणवृत्ति वासनाविशेषपुद्गलनृगुणापूर्वेषु धर्मशब्दप्रयोगाभावादन्तःकरणवृत्त्यादीनामिषाऽपूर्वस्याऽपि धर्मत्वं निरस्यतीति ।

तत्समोक्षा ।

अत्रेदमालोचनीयम्—किमत्राऽपूर्वशब्देन प्रभाकराभिमतं कार्यं नियोगो वा विवक्ष्यते, उत—जैमिनि-शबरस्वामिकुमारिलाद्यभिमतं “चोदना पुनरारम्भः” इति सूत्रसिद्धं यागेन स्वर्गे जननीये द्वारभूतमपूर्वम् । तत्रायं कुमारिलस्याऽऽशयः—द्वारी याग एव धर्मः, न तु द्वारभूतमपूर्वम् साक्षात्फलसाधनत्वात्—यथा द्रव्य-गुणादीति स्वमतदृष्ट्या द्वारभूतस्याऽपूर्वस्य धर्मत्वनिरास एव तात्पर्यमिति । नियोगः काय वा प्रभाकराभिमत कुमारिलात्पात्तनेन केऽपि मीमांसकेन विरिण्य च भर्तृमित्रेण वादरिणा वा स्वीकृतमासीदित्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । प्रभाकराभिमत-

नियोगधर्मतावादस्तु—न ततः प्राक्तनैः कैरपि मीमांसकैरवलम्बितः । अवलम्ब्य-
मानोऽपि न स वादरिणा, भर्तृमित्रेण वा स्वीकृत इति तु निरालम्बन एव ।

नियोगवादः प्रभाकरोपज्ञ एवेति कथनम् ।

प्रभाकरानन्तरैशालिकनाथ भवनायादिभिः प्रभाकरमतसमर्थनम्, मण्डन-
मिश्र-उम्बेक-सुचरितमिश्र-पार्थसारथिमिश्रादिभिः, बौद्ध-जैनमतावलम्बिभिः प्रज्ञाकर-
गुप्तविद्यानन्दप्रभृतिभिश्च विधिविवेक—प्रमाणवार्तिकमाख्य-अष्टसाहस्र्यादौ तन्नि-
रसनं यमुबन्धु-असङ्ग-दिङ्नाग-धर्मकीर्तिभिः प्रभाकरनियोगवादस्याऽनिरसनञ्च
वेदार्थनियोगवादं प्रभाकरोपज्ञं ज्ञापयति । सर्वथा तु वादरि-भर्तृमित्रादिमूलकत्वं
नियोगवेदार्थतावादे न विकल्पसहम् । सति चैवमपूर्ववादः प्रभाकरमुख्यप्रीति-
पात्रं प्रभाकरोपज्ञ एव ।

“श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्य-गुणकर्मभिरि”त्यादिश्लोकवार्तिकेषु कुमारि-
लेनाऽपि प्रभाकरात्प्राक्तनेन निरस्यत इति वादो न प्रेक्षावतां बुद्धिमनुरञ्जयति ।
“चोदनलक्ष्णोऽर्थो धर्म इत्यत्र चोदनापदविवरणं कुमारिलस्य फलवत् एव कर्मणो
धर्मत्वम्, न त्वफलस्येत्यभिप्रायः । ततः प्राचीनत्व विधि-निषेधयोरिष्टानिष्टफला-
नभ्युपगमस्य भर्तृमित्राभिमतस्य प्रभाकराभिमतस्य च निरासमेनाऽभिप्रीतीत्य-
तोऽवगम्यते ।

वादरिसिद्धान्तः कुमारिलेन निरस्यत इत्यस्य समीक्षा ।

वादरिसिद्धान्तश्चाऽतिप्राचीनः कुमारिलेन निरस्यत इति तन्त्ररहस्यभूमि-
काऽभिप्रीतिः ।

तत्र ब्रह्ममीमांसायां “सुवृत्त-दुष्कृत एवेति तु वादरिरिति” [म सू ३-१-११]
सूत्रे “रमणीयचरणा रमणीया योनिमापद्यन्ते, कपूयचरणा कपूया योनिमापद्यन्ते”
इत्यत्र मुक्तशेषं सुकृतदुष्कृतात्मक कर्मैव तत्तज्जन्मान्तरप्राप्तिनिदानमिति वादरिमत-
मिति प्रतिपाद्यते । अनेन च चेदमवगम्यते—भर्तृमित्राभिमतः विधिनिषेधयो-
रिष्टानिष्टफलानभ्युपगमवादो न वादरेः सम्मत इति वादरिमूलकत्वं भर्तृमित्रस्य,
न वा प्रभाकरस्य । कार्यमपूर्वं नियोगो वा वादरिसिद्धान्त इति कल्पनाऽप्यत एव
न विचारासहः ।

नास्तिक्यवादनिराकरणम् ।

नास्तिकवादस्तु—पूर्वमीमांसासूत्रेषु जीवात्मनः, परमात्मनः, प्रपञ्चसृष्टेः,
मोक्षस्य, जननमरणप्रवाहस्य च निरूपणं जैमिन्यनभिमतमिति चेपाञ्चन वाद
कुमारिलस्वधोये वार्तिके निरस्यति । प्राचीनमीमांसका हि येषां चेद एव मुख्यं
प्रमाणम्, कार्यं नियोगो वा वेदार्थः पुरुषाः केवल कार्यरूपा इत्यास्तिकवाद
जैमिन्यभिमतमाक्षिपन्ति ।

इदमत्राऽऽलोचनीयम्—प्राचीनमीमांसके रक्षित कुमारिलेन समर्थ्यमानश्चा-
ऽऽस्तिक्यं किन्नामेति । यदीश्वरानङ्गीकारः, देहातिरिक्तात्माङ्गीकार उत चेदप्रामा-

प्याभ्युपगमो वेति । तत्र यदि प्राचीनमीमांसका वादरि-बोधायनादयस्तर्हि “कायं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः” “अभावं वादरिरित्यादौवी” श्रुतार्थः वादरिणाऽपि स्वीकारात्, पूर्वोत्तरमीमांसकशास्त्रवादिना बोधायनेनाऽपि स्वीकाराच्च नास्तिक्यवादी न वादर्यादीनामपि विवादविषयः । इयमेव रीतिः प्रामाण्यसिद्धान्ते ।

तत्रापि नयविवेकस्तु प्रभाकरादेरानुमानिकेश्वरनिरास एव तात्पर्यमिति विशदयति ।

यत्तु प्रकरणपञ्चिकायां त्रिमलाञ्जनाख्ये सप्तमे प्रकरणे—अत्र “यदपि केचिदित्यादिना—तेनाऽनादिरेव घटद्वयव्यवहारपरम्परे” [प्र प पृ ३०६] त्यन्तेन ईश्वर-तत्सृष्ट्वादिरासो दृश्यते । सोऽप्यानुमानिकेश्वरवादिनां वैशेषिकादीनां निरासमिप्राय एवेति ॥ प्रभाकरविजयस्याऽप्याशयः । प्रभाकरविजयस्य तु मूलशालिकनाथ-भवनार्थयोः कृतिरेव । वेदप्रामाण्यस्वीकारस्तु सर्वेषां मीमांसकानां समानः । अतः कुमारिलेनाऽऽस्तिक्यसमर्थनं केषाञ्चन स्वतन्त्रप्रज्ञानां शक्यमात्र-निरासमिप्रायः । सर्वथा तु प्रभाकराद्धान्तानां सर्वेषामपि मीमांसकनामास्तिक्य-वादेन विप्रतिपत्तिलोरोऽपि कुमारिल इव प्रभाकरेऽपि ।

यश्च— “मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र कान्यनिपिद्वयोः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययायजिहासया ॥

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्याणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानञ्च त्रिमालीकुर्जन्नभ्यासेन च पाचयेत्” ॥

वैराग्यात्पक्वज्ञानः केवल्य भजते नरः । इति न्यायसुषोद्धृतदृष्टीका-यचनाभ्यामैकमधिकन्यायः, “एतेन उपनिषदो व्याख्याताः” इत्यर्थवादाधिकरण-यातिकेनाऽर्थज्ञानपारार्थ्यवादश्च कुमारिलेनोपक्षिप्तः । तदिदं जैमिनीय सिद्धान्त-मवलम्ब्य । यद्यप्ययं सिद्धान्तो जैमिनीयधर्ममीमांसार्या नोपलभ्यते, तथापि “शेषत्याप्सुरुपार्थवाद्वा यथाऽन्वेष्टविति जैमिनि” इति वादरायणसूत्रादयगम्यते ।

अत्र शालिकनाथमतम् ।

शालिकनाथस्तु—“आत्यन्तिकस्तु—देहोच्छेदः” इत्यादिना धर्माधर्मपरिग्रह-नियन्धनः, [प्र प पृ ३४१] परार्थत्वे प्रमाणाभावादि” [प्र प ३४२] त्यन्तेन च प्रकरणपञ्चिकागतवाक्यसन्दर्भेणाऽऽत्मज्ञानपारार्थ्यं वादं खण्डयति । अथञ्च शालिकनाथसिद्धान्तो न प्राचीनमीमांसकस्य वादर्यादिमतेन, येन कुमारिलस्य सिद्धान्तोऽयं वादर्यादिमतस्य एवनामिप्रायस्तथा । किन्तु “पुन्यपार्थोऽनश्वरादिति वादरायण” इति सूत्राद्वादरायणमतेनेति । अतोऽत्र त्रिपदे न वादरिसत्त्वानुसारी प्रभाकरसिद्धान्त इति सुधीमिरवधेयम् ।

मर्तुमित्रानभिमतकाशश्रोत्रतानाद एव प्रामाण्यसिद्धान्तः ।

“इमञ्च श्रोत्रसंस्कारं शब्दमहणहेतुवम् ।

केचित्तु पण्डितस्मान्याः श्रोत्रमित्यभिमतवन्ते” । इत्यत्र

भर्तृमित्राभिमतसंस्कारश्रोत्रतावादोभट्टेन खण्डितः । 'आकाशश्रोत्रतावादस्तु—तार्किकाभिमतस्वीकृतस्तस्यैतच्च बृहत्या', न भर्तृमित्रस्य न वा वादरेः । प्रकरणपञ्चिका—“एवञ्च शब्दगुणत्वाच्छ्रोत्रस्य, यच्छब्दगुणकं द्रव्यमाकाशपदावेदनीयं तदेव श्रोत्रमिति सिद्धम् [पृ ३२५] तथा—किञ्च शब्दोऽम्बरगुणः शब्दगुणवशाऽऽकाशं श्रोत्रेन्द्रियमि [१५३] त्यादिना” अन्यथा नभसः श्रोत्रभूतस्य शब्दस्य च प्राप्त्यसम्भवादि (पृ० ४३२) ति च वदन्ती तार्किकवदाकाशश्रोत्रतापक्षमेव प्रभाकराभिमतं विविनक्ति । इदमनेन विशदीक्रियते—श्रोत्रस्वरूपतिष्कर्षे भर्तृमित्रसिद्धान्तात्प्रभाकरसिद्धान्तो भिन्न इति । अतः प्रभाकरसिद्धान्तमूलकत्वं भर्तृमित्रसिद्धान्तस्याऽऽशावीतम् ।

प्रभाकरसिद्धान्तानां भर्तृमित्रमूलकत्वनिरासे युक्त्यन्तरम् ।

इदमत्र पर्यनुयुज्यते—को वाऽपरस्तिद्धान्तो भर्तृमित्रस्य कुमारिलेन खण्डितः, प्रभाकरेण समर्थितश्चेति ।

भाट्टप्रभाकरप्रस्थानयोः प्रवाहरूपेणाऽनादित्वसमर्थनम् ।

अयमत्र निष्कर्षः—प्रसिद्धाः प्रभाकरसिद्धान्तास्सर्वेऽपि जैमिन्यादिप्राक्तनाचार्यमूलाः, किन्तु न प्रभाकरोपज्ञा एव । परन्तु—तेऽपि जैमिनि-शायरादिपूर्वाचार्यानुमता एव न तु विरुद्धा इति बृहत्यादिपर्यालोचनेनाऽवगम्यते । न चैतावता प्रभाकरसिद्धान्तोऽपराधः, कुमारिलसिद्धान्त एवाऽनवय इति यत्नं न साधायः ।

उच्यते कविकुलकमलदिवाकरेण कालिदासेन—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चाऽपि काव्यं नवमित्यवयम् ।

सन्तः परीक्ष्याऽन्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयमुद्धिरि” ॥ (भा ना)ति ।

अयमेव पन्था यथा—द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैतादिसम्प्रदायेषु तत्तदाचार्यैः परिपाल्यते । तत्र वैदिकसिद्धान्तास्सर्वेऽपि तत्तदाचार्यप्रचारिताः जैमिन्यादिमहर्षिप्रपतिता अज्यनादिसम्प्रदायसिद्धाः, तथा मीमांसासम्प्रदायेषु विशिष्य कश्चन सम्प्रदायः कुमारिलेन प्रचार्यमितः, अपरस्तु सम्प्रदायः प्रभाकरेणैति तत्तद्देवान्त-सम्प्रदायेषु प्रस्थानभेदा इव मीमांसायाः प्रस्थानभेदावेव भाट्ट-प्रभाकरसम्प्रदायौ ।

मीमांसाशास्त्रं हि परीक्षाशास्त्रम्, वेदाः षट्ङ्गानि स्मृति-पुराणेतिहामादय-धोषदेशशास्त्राणि । सचि चैवं धर्मसूत्राणां प्रहसूत्राणाञ्च तत्तन्वायस्वरूपनिष्कर्षे एव तात्पर्यम् । एषो सन्दिग्धान्येव याक्यानि विषयः । अन एवाऽमत्यपि संशये विषययास्यानि वानिचनाऽज्ञातन्वायस्वरूपविवेचनायं कृत्वाचिन्तया तत्र तत्र विचारितानि ।

कुमारिलसिद्धान्तोऽप्यया यासिकानां कल्पसूत्रकाराणाञ्चाऽनुष्ठानविरुद्ध तथा प्रभाकरसिद्धान्तो अतीत्यन्यदेतदिति । कल्पसूत्राणि धृति-स्मृति-पुराणेतिहामादिपात्र्यानि च यत्र निर्णीतानि, तत्र तद्विरुद्धा न्याया एवाऽप्रमाणम्, न तु धृत्वा-

दिवाक्यानि । तथा च—शावरं भाष्यम्—“लोके चेत्त्रयेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् । नाऽध्याहारादिभिरेण परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा । एवं चेदवाक्यान्त्येवैभिर्विचार्यन्ते । अन्यथा चेदवाक्यानि विचारयितव्यानि” स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति ।

तथा—

“वैदिकं जैमिनीयञ्च यत्र वाक्यं विरुध्यते ।

यथाश्रुतगृहीतेऽर्थे तत्रेदमुपदिश्यते ॥

अध्याहारादिभिस्सूत्रं वैदिकन्तु यथाश्रुतमि”

[४७-४८, श्लो.] इति च ।

वेदसूत्रयोर्विरोधे “गुणे त्वन्यायकल्पने”ति पाशाधिकरणन्यायेन वेदवाक्या-
विरोधेन सूत्रन्याख्यानां लक्षणादिना । इयमेव शैली भामतीपतिनाऽऽनन्दमया-
धिकरणभाष्यमतोपपादनायसरे समाहृता । ततश्च कौमारिल्यं, प्रामाण्यत्वं वा
न समादरणीयत्वानादरणीयत्वाद्वा प्रयोजकम्, किन्तु यत्किमपि न्यायाविरुद्धं
प्रमाणम् । ॥

व्यवहारे भाट्टनय इति वाक्यसमीक्षा

न्यायचन्द्रिकायामानन्दपूर्णचिरासागरमुनिः अन्विताभिधानवादाभिहिता-
न्ययवादयोरन्विताभिधानवादं समर्प्यन् “व्यवहारे भाट्टनय” इति न्यायविरोध-
माशङ्क्य न कौमारिलं वचनं मानयवचनमिति तस्य सिद्धान्तस्याऽनादरणीयत्वं
मन्यते । तत्रान्विभिधानवादो वेदान्तिभिर्न्यायचन्द्रिकारादिभिः श्रीमट्टीकाकारै-
र्जयतीर्थैर्दिभिश्च समाहृतोऽन्विताभिधानवादोऽन्यः । इतरान्वितमात्रं प्रामाण्य-
रहितमोऽन्विताभिधानवादस्तद्विलक्षणे यत्कार्यान्विताभिधानम्, न तु सामान्यव
इतरान्विताभिधानम् ।

अन्विताभिधानसमर्थनम् ।

वाक्यार्थप्रसङ्गेऽन्विताभिधानवादिनः प्रामाण्यसमीक्षा इत्यवादिष्यन् ।
कोऽयमन्विताभिधानशङ्का इति जिज्ञासायामभिधीयते । तथाहि—अन्वितस्याऽ-
भिधानमिति । विभक्त्यन्तस्यैकपदस्याऽर्थेनाऽन्वितोऽन्यः पदार्थः पदेनाऽनुमान्यते;
न तु विभक्त्यन्तपदार्थमात्रम् । अयम्भावः—लोके केवलेन पदार्थमात्रेण न कश्चित्
व्यवहरति, अपि तु विशिष्टेनैव । अन्ततो गत्वाऽस्त्यर्थेनैव व्यवहियते अस्तिर्भ-
वन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति” इति कात्यायनवचनात् ।

प्राथमिकशक्तिग्रहणवेलायामेव व्युत्पत्त्युत्पलकस्त्वप्रयोजनार्थं व्यवहरतोऽत-
मवृद्ध-अध्यमवृद्धयोर्वाक्यात् विशिष्ट एवाऽर्थं शक्तिं गृह्णाति । पदानामात्रापोढा-
पाभ्यां विपर्यासेऽपि प्रथमातिक्रमणे कारणाभावादन्विताभिधानवादाभ्युपगमो
युज्यत इति प्रथमा युक्तिः ।

पदानां पदार्थेऽन्ये च पार्यगर्ध्येन शक्तिस्वीकारे शक्तिद्वयम् । जाति-
शक्तेर्व्यक्तिबोधपर्यन्तवत्पदशक्तेरन्यपर्यन्तत्वे च लाघवेनाऽन्विताभिधानवाद-

श्रेयान् । “कल्पनालाघवं यत्र तं पदं रोचयामहे” इति न्यायात् । अमिहिता-
न्वयवादे गौरवं अग्रे [प्र. पं. पृ. ४११] प्रदर्शयितुमिति द्वितीया युक्तिः ।

सप्तमाद्ये टीकाकृता ग्राहकग्रहणमन्विताभिधानोपपादनायाऽभ्युपगतम् ।
तथा हि—“दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्येत्यधिकारवाक्यगतेन लिङाऽधि-
कारापूर्वमभिधीयते । तच्च स्वयं प्रयोजनमूतं स्वसन्निधिपठितं सकलमपि पदार्थवर्गं
स्योपसर्जनत्वेन गृह्णाति । तदेव ग्राहकग्रहणमित्युच्यते । दर्श-पूर्णमास-ज्योतिष्टो-
मादिषु धर्मा व्यतिकीर्यन्ते, उत व्यवतिष्ठन्त इति संशयमुपन्यस्य धर्माणां पारिसवं
पूर्वपक्षयित्वा, धर्माणां प्रतिप्रकरणं व्यवस्थेति सिद्धान्तः कृतः । तत्र व्यवस्थापक-
मप्यमेव । तच्चाऽधिकारापूर्वं प्रधानतया प्रतीयते । तदेव ग्राहकम्, विनियोजकं,
प्रयोजकश्चेति त्रयोमवस्थामनुभवति । तत्र प्रकरणपठितान्पदार्थान्स्वीयभावेन
गृह्णद्ग्राहकमित्युच्यते, द्वारकार्ये विनियुज्ज्ञानं सद्विनियोजकमित्युदीर्यते, प्रयुज्ज्ञानं
सत्प्रयोजकमित्युच्यते इत्येकस्याऽवस्थात्रयमिति गुरुमठरहस्यम् । तथा चेदमपूर्वं
स्वलेकपोतन्यायेन स्वकीयत्वेन प्राच उदीचश्च पदार्थान् गृह्णाति ।

तत्राऽऽदौ समेषां पदार्थानां शब्दामिहितानामपूर्वीयत्वेनैवाऽन्वयः, तदेवाऽ-
न्विताभिधानम्, ग्राहकग्रहणमिति च गीयते । तस्य प्रयोजनत्वेन आधान्यम्,
अन्येषां पदार्थानामपूर्वीयत्वेन तदुपसर्जनत्वात्प्रयोजनित्वम् । स एव प्रयोजन-
प्रयोजनित्वात् । तथा च सप्तमाद्यसिद्धेन ग्राहकग्रहणेनाऽप्यन्विताभिधानसिद्धिरिति
तृतीया युक्तिः ।

दृष्टीत्यादावन्विताभिधानमनिच्छताऽपि स्वीकरणीयम् । “परिपूर्णपदं पदा-
न्तरेणाऽन्वेती”ति नियमस्तमेपां वादिनामभिमतः । पदे परिपूर्णत्वञ्च प्रकृत्यर्थान्वि-
तस्यार्थबोधकत्वम्प्रत्ययानाम् । अन्यथा आकाशा इति प्रयोगः कथं वार्थेतेति-
चतुर्थी युक्तिः ।

अन्विताभिधानपरतया सूत्राक्षरयोजनम् ।

सूत्रभाष्ययोरप्यविरोध इत्यमुपपादनीयः । तथा हि—“तद्वृत्तानां क्रियार्येण
समाप्तायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादि [मी. द. १. १७] ति । तेषु—विद्यमानानां
पदानां क्रियार्येण व्यवहारार्थेनोच्चारणम् । अत्र क्रियाशब्देन लोकवेदसाधारणो
व्यवहारो विवक्षितः, न भावार्थाधिकरणगतक्रियाशब्दवदपूर्वम् । अन्विताभिधान-
रूपो न्यायस्तु लोकवेदयोस्समानः । अर्थस्य-अन्वयस्य, तन्निमित्तत्वात्—पदार्थ-
निमित्तत्वात्, पदार्थशब्देनाऽन्विता अभिधीयन्ते । तेषु—पदार्थेषु वर्तमानान्येव
पदान्यन्वयापरपर्यायं वाक्यार्थं गमयन्ति । अतोऽन्विता एवाऽन्वयस्य निमित्तम् ।
अतस्तन्निमित्ता वाक्यार्थावगतिः । भाष्यात्तराण्यस्माभिरन्विताभिधानपरतया
[प्र. पं. पृ. ३८३] व्याख्यातानि, तत्र योजनाप्रकारो द्रष्टव्यः ।

एतेन लघुचन्द्रिकाकारोक्तं तत्त्वचिन्तामणिद्वचनव्याख्यानमुखेनाऽन्विता-
भिधानवादे भाष्यात्तराणामनाञ्जस्यं चिह्नितमित्यमिति [लघु चं. पृ. ६७३] वेदितव्यं
सूरिभिः । लेके कार्यान्विताभिधायितया पदानि व्युत्पन्नानि दृश्यन्ते, तेन वेदेऽपि

कार्यान्विता एव पदार्थाः पदैरभिधातव्याः। साधनान्वितेऽपूर्वे लिङादिनाऽभिधीयमाने साधनव्यतिपन्नोऽवगम्यते। साध्यान्वितेऽभिधीयमाने साध्यव्यतिपन्नश्चाऽवगम्यते। अत एव सूत्रकारः “तद्भूतानामि”त्यसुसूत्रम्।

—टीकाकारोऽप्याह—“तद्भूतानामात्मीयेष्वर्थेषु विद्यमानानां—स्थितानां व्यतिपक्ताभिधायिनां व्यतिपद्भावागमनिमित्तत्वमुपपद्यते” इति। व्यतिपक्त एवाऽन्यथाऽवगन्तुं न शक्यते व्यतिपद्गमप्रतीत्य। तेन व्यतिपक्तस्याऽभिधाने व्यतिपन्नोऽप्यवगम्यत इति प्रदर्शयितुं व्यतिपक्तस्य निमित्तत्वमुच्यते। तस्माद्व्यतिपक्ताभिधानम्।

अभिहितान्वयवादेऽप्यन्विताभिधानस्वीकार इति कथनम्।

किञ्चाऽभिहितान्वयवादिभिरपि बहुत्राऽन्विताभिधानमाभ्युपगतमेव। तौ तत्तत्तमेऽभिहितान्वय इत्युत्सर्गः। तदपवादस्तरनेकार्यप्रत्यये कर्त्रैकत्वविधिभिरन्विताया भावनायाः “यजेते” त्यादौ तिङि स्योक्रियते। “पशुने” त्यत्रैकत्वपुंस्त्वाभ्यामन्वितस्य करणकारकस्याऽभिधायकत्वमपीष्यते। “यद्वाग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यत्र “साऽस्य देयते”त्यनेन विहितस्य देयतातद्वितस्य वैयाकरणैर्दक्तानां पञ्चान्तराणां निराकरणेन देयतान्वितद्रव्यवाचित्वस्य गुणाधिकरणे [२-२-६] वार्तिककृता व्यवस्थापितत्वात्।

तन्त्ररत्नोपन्यासः।

अत एव पार्थसारथिः दुष्टीकाव्याख्याने तन्त्ररत्नेऽन्विताभिधानाभ्युपगमं मुक्तकण्ठं स्वीकरोति। तथा च तन्त्ररत्नसन्दर्भः—“किञ्चैकेनाऽभिधानेन युगपदभिधीयमाने संख्याकारके मिथोऽन्यत एवाऽभिधीयते, अन्यथा युगपदभिधानयोगात्, अक्षादिशब्देष्वदर्शना” [मी द ४, १५ पृ. ७२] इति।

तदुपपत्त्युक्ततया न्यायरत्नमालाया अवतारणम्।

एवं न्यायरत्नमालायामपि भाट्टतन्त्रयन्त्रितोऽपि पार्थसारथिरन्विताभिधानमनिच्छद्वंस्तमगत्योरीकरोति। तथा च न्यायरत्नमालासन्दर्भः—“तद्यत्राऽनेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपद्ववति, विभक्त्यैव लिङ्गसंख्याकरणकारकाणाम्, अनन्वितानामनेकेषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकरोपमन्तरेणाऽसम्भवाद्दृशब्देनेव विदेवनादीनाम्। अन्यथा “गामानये” तिबद्याङ्गाश्चिद्रूपवृत्तिमन्त्रमानयेति नियुक्तो विदेवनादीनामन्यतममानयेन्न मन्दिहीत। सन्दिग्धे च—किम्परोऽयं प्रयुक्त इति। तस्मादन्वितानामेवाऽभिधानमि” [न्या र मा. पृ १६७] ति।

मत्वर्थापस्थलेऽन्विताभिधानस्याऽऽवश्यकता।

अपि च मत्वर्थापस्थत्या विशिष्टमेवाऽभिदधति। न हि तेषां वाच्यान्तरं समस्ति। तथा “दृष्टो देवदत्तः” इत्यत्र प्रकृत्या दृष्टमात्रमभिधीयते, देवदत्त इति

विशेष्यमपि स्वपदेनोपात्तम्, इतिप्रत्ययस्तु विशिष्टमभिदध्यात् । तथा “हिरण्य-
मालिनः श्रुतिजः प्रचरन्ती” त्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमाला प्रकृत्यैवोक्ता,
श्रुतिजोऽपि विशेष्यभूतास्वशब्देन, मतुष्यत्यस्तु किमन्यदभिदध्याद्विशिष्टात् ।
अतो मत्वर्थोयप्रत्ययानामन्वित एवाऽर्थेऽनुशासनात्तेषामन्वितामिधायित्वमनि-
च्छताऽप्यवश्यमेष्टव्यम् ।

भाष्याक्षराणामन्वितामिधान एवाऽऽज्ञस्यम् ।

किञ्च “आनिपदिकादुच्चरन्ती द्विनोयाविभक्तिविशेषक इत्याहे”ति तद्भूता-
धिकरणस्य भाष्यमन्वितामिधान एव स्यादस्यमन्तुते । तस्याऽभिहितान्ययवाद्-
परतया व्याख्यानं कृतम्, परन्त्वभिनिवेशमात्रं तन् ।

शाङ्करभाष्यमप्यन्वितामिधानवाद एव स्वरसम् ।

“तच्च समन्वयादिति” शारीरकशाङ्करभाष्येऽयं वाक्यमन्दर्भो दृश्यते—
“न च तद्गतानां पदानां निष्ठिते समन्वयेऽयगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता,
भुतहान्यभुतपन्पनाप्रसङ्गादि” [ये, द. १, १, ४ पृ. ६२]ति । अत्र भाष्ये पदाना-
मित्यस्य स्थाने पदार्थानामिति पाठं परिकल्पयति विवरणप्रस्थानम्, समर्थयति च
तदयमर्थेनाऽभिहितान्ययवादम् । तदेवाऽन्यमारि चित्सुखमुनिना प्रत्यक्षतस्य-
प्रदीपिकापाम्, तस्यैव विश्वरूपाचार्याणामभिप्रेतत्वमुपाययति ।

अन्यतामिधानवाद एव मामतोप्रस्थानमनुकूलम् ।

भामतीप्रस्थानन्तु—पदानामिति पाठमेव स्वीकरोति । अत्रेह विचारणीय-
मावति—पदानां समन्वयः, पदार्थानां समन्वयो वेति । निमग्नं युक्तमित्य-
क्षिणो निमोन्य विचारयन्तु मुषियः । वयन्तु मन्महं शाङ्करभाष्यमन्वितामिधान-
वाद एव मामनुममामादति ।

न्यायचन्द्रिकाऽप्यन्वितामिधानवाद एव स्वरमवाहिनी

अभिनवभट्टविदपुर्णानन्दगरस्यताविरचिता न्यायचन्द्रिका समन्वयसूत्र-
भाष्यस्यायमन्वितामिधानवाद एव स्वस्मयवादि, न त्वभिहितान्ययवाद इत्येव
सुधीरमुदघोषयति ।

टीकाकारजयतीर्थानां मतम् ।

देनवादिनां न्यायमुपाऽप्यभिहितान्ययवादेऽनादरं सूचयन्ती, अन्यतामि-
धानवादमेव ग्राहयति ।

अद्वैतसिद्धिरागव्याज्जिन्नु रिपये ताटम्यम् ।

अद्वैतसिद्धिरागव्याज्जिन्नु रिपये ताटम्यम् । मनुमुदन्तरस्य दोषवद्वाप्येवादिभिरुपलब्धतरेऽभिहित-
स्वतामिधानवादस्यमुदन्तरस्य दोषवद्वाप्येवादिभिरुपलब्धतरेऽभिहित-
स्वतामिधानवादस्यमुदन्तरस्य दोषवद्वाप्येवादिभिरुपलब्धतरेऽभिहित-
स्वतामिधानवादस्यमुदन्तरस्य दोषवद्वाप्येवादिभिरुपलब्धतरेऽभिहित-

तार्किकमतस्योभयपक्षयहिर्भूतत्वादिकं वर्णयन्ति, अन्ते तत्त्वप्रदोषिकाकृदादयस्तु—
अभिहितान्वयपक्षमेवोरीचकुरित्यत्र तुल्यार्थं प्रयुज्जानास्तत्र स्वानभिसन्धिं सूचय-
न्तस्त्वामिप्रायं प्राचीकशम् । सर्वथाऽपि सिद्धान्तानुकूलत्वादिति न किञ्चिदनवयमि
[अ. सि. पृ. ७०५] ति च वर्णयन्ति ।

कार्यकारणभावे लाघवम् ।

अन्विताभिधानवादे कार्य-कारणभावश्चेत्यम्—तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति
तत्पदनिष्ठशक्तिप्रहाधोनतद्विषयकोपस्थितिः कारणमिति तद्विषयकशाब्दबोध-
त्वेन तत्पदनिष्ठशक्तिप्रहाधोनतद्विषयकोपस्थितित्वेन च कार्य-कारणभावो बोध्यः ।
यथा घटपटादिपदानां बुद्धिधिपयतावच्छेदकत्वेन घटत्वादिकमनुगमीकृत्य घटत्वा-
दिविशिष्टे घटादिपदानां शक्तिरिष्यते, तथैव संसर्गतावच्छेदकत्वोपलक्षिते संसर्गे
शक्तिस्वीकारे न कोऽपि दोषः । एतेन संसर्गोत्थामानन्त्येनाऽनुगमबोधः प्रत्या-
ख्यातो वेदितव्यः ।

एवं तैस्तैर्वादिभिरदुर्भाविताः छुद्रा उपद्रवा अनया दिशा निरसनीयाः ।
तस्मान्निरस्तसमस्तदोषाशङ्क्यटीकाकारसम्मतोऽन्यताभिधानवादो वाक्यार्थविचार-
णाप्रसङ्गे समादरणीयः ।

एवं जैमिनीयमीमांसायां प्रमाकरप्रस्थानस्य प्रवाहरूपेण प्रचलितस्य प्रमा-
करमिश्रेण समर्थनं तत्परिष्कारश्चेत्यादि समालोचितम् । विस्तरस्तु प्रकरण-
पञ्चिकायां तत्तत्प्रकरणेषु तत्र तत्र टिप्पण्यादौ च विरह एव । तत्र दार्शनिक-
प्रमाणप्रमेयप्रक्रियासु भाट्टप्रक्रियातोऽहीनत्वेऽपि कर्मानुष्ठाने प्रमाकरप्रस्थानं कौमा-
रिलप्रस्थानं वा याज्ञिकैः कल्पसूत्रप्रधानैरविरुद्धाशेनाऽनुस्रियते ।

याज्ञिकानां स्ववैशिष्ट्यम् ।

याज्ञिका हि प्रयोगशास्त्रपरपर्यायाणि श्रौतसूत्राण्यनुसरन्ति । तदविरुद्धानेव
मीमांसान्यायान् समाद्रियन्ते,

“धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति” ॥ इति ।

अष्टवर्तिकप्रज्ञाज्ञेयव्यवहाराप्रकारकोटीकारतिफयनसमादरप्रवृत्तिरिति व्याख-
्यते । स च समादरो यज्ञशास्त्रतदनुबन्धनिबन्धाविरोधेन मीमांसान्याय्यादप्यु-
प्रवरीरति । तदेतच्च धूर्तस्वामि-कपर्दिस्वामिप्रभृतिभिर्भाष्यकृद्भिस्तत्र तत्र मीमांसका-
भिप्रायस्य तद्विलक्षणस्वामिप्रायस्य चाऽऽविष्करणेन विशदीक्रियते । अत एव
श्रौतसूत्रन्याख्याता महादेव आह—

“याज्ञिकासूत्रकाराणां मतं बुद्ध्या स्वयन्तया ।

न्यायेस्तत्तुचितैरेव द्रव्यन्त्यकुतोभयाः ॥

प्रसिद्धिमनुगृह्यन्तस्ते मान्याश्चौतकर्मणि ॥ इति ।

तज्जैमिनिमतापेक्षमिति मे दूषणञ्च हि” इति ।

न्यायोपदेशयोः केचिद्विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानन्तु श्रुतितुल्यं कथं भवेदि” ॥ ति च

तथा चाऽयं निर्गलितोऽर्थः—यन्मीमांसकेषु स्वसम्प्रदायाविबुद्धमेवोपादेय-
मिति याज्ञिकपक्ष इति स्ववैशिष्ट्यं प्रतिपादयन्ति ।

मीमांसकास्तु—कल्पसूत्राधिकरणवार्तिक-शास्त्रदीपिका-भाट्टदीपिका-कौस्तुभ-
ग्रन्थैश्चऽन्यथासिद्धान्तयन्तः, कल्पसूत्राणां सन्त्यायविरोधे दौर्बल्यम्, मीमांसा-
न्यायानां प्राबल्यमुपचर्षयन्ति । प्रायशश्चैतसूत्रानुसार्येव धर्मानुष्ठानं भवति ।
भाट्टप्राभाकरप्रस्थाने उभे अपि तत्र विरुध्येते । एवं समाने विरोधे भाट्टप्रस्थानस्य
समादरः, प्राभाकरप्रस्थानस्याऽनादरश्च किञ्चिन्न्यून इति ।

अतस्तत्तन्त्यायानां पूर्वोत्तरपक्षसमालोचनप्रसङ्गे भाट्टप्राभाकरमतयोः कुत्र को
विशेषो द्वादशलक्षणागतेष्वधिकरणेष्वित्यवसरप्राप्तम्, किन्तुत्रौचित्यमिति च ।
ग्रन्थगौरवेण यैरस्यापादकमित्यवसरान्तरे प्रतिपादयिष्यते ।

शावरभाष्यं तद्व्याख्यातारश्च ।

किञ्चाऽत्र बौधायनोपनिषदयोर्वृत्ति न केवलं पूर्वमीमांसाम्, किन्तुत्तरमीमांसा-
मधिकृत्याऽपि प्रवृत्ते, ते तु साम्प्रतं नोपलभ्येते । भवदासीयाया वृत्तेरियमेव गतिः ।
पूर्वमीमांसामात्रमधिकृत्य प्रवृत्तो निबन्धस्तु शावरभाष्यमाश्रम् । तत्र शावर-
भाष्यस्य चत्वारो व्याख्यातारः । ते यथा—(१) भर्तृमिश्रः, (२) कुमारिलभट्टः,
(३) प्रभाकरमिश्रः, (४) मुरारिमिश्रश्च । तत्र भाट्टप्राभाकरप्रस्थान एव नित्यं विकास-
मधिगच्छतः । भर्तृमिश्रस्य मुरारिमिश्रस्य च न कोऽपि ग्रन्थस्समुपलभ्यते ।

क्षीरसागरमिश्रस्य तु भाष्यदीपाख्यं व्याख्यानमष्टमाध्यायपर्यन्तं हस्तलिखित-
मुपलभ्यते मृद्वेरीमठे । तस्यैव प्रतिलिपिरद्वैयारपुस्तकालयेऽस्तीति श्रूयते । इदञ्च
शुक्रमतानुसारि ।

तत्र कुमारिलप्रस्थानं व्याख्योपन्याख्यामुखेन तत्सिद्धान्तानुयायित्वतन्त्र-
ग्रन्थमुखेन च साम्प्रतमपि वर्धते । तत्र साक्षात्तदीयश्लोकवार्तिकव्याख्यातारः—
उन्वेकभट्ट—सुचरितमिश्र—पार्थसारथिमिश्राः । तन्त्रवार्तिकव्याख्यातारस्तुपरि-
तोपमिश्र—भवदेयभट्ट—भट्टसोमेश्वरः । दुष्टीकाव्याख्यातारस्तु—पार्थसारथि-
भट्टसोमेश्वर—राजचूडामणिदीक्षिताः ।

अद्यस्तनेन चित्रेण तेषां कालदिकमैतिहासिकैर्निर्णीतं शुविशदं ज्ञातुं शक्यते ।

मण्डनमिश्रोऽपि कुमारिलशिष्यो विधिविवेक-भावनाविवेक-विभ्रमविवेकै-
र्भाट्टाभिमतमन्यथाख्यातिवादम्, आख्यातार्थभावनावादञ्च सोपष्टम्भं समर्थयन्,
प्रभाकराभिमतख्यातिवादस्य निरसनपूर्वकं भाट्टसिद्धान्तमुपबृंहयन् हरयते । तदीयेन
प्रद्वसिद्ध्यख्यानिबन्धेन तु स्वीयविधिविवेक-विभ्रमविवेकयोरर्थं प्रभाकरतनिरसन-
प्रसङ्गेन सङ्गृह्णानोऽपि वेदान्तार्थनिर्णये भाट्टसिद्धान्तमपि परास्यति प्रतिपक्षतया ।
किन्वहुना कुमारिलभट्टमदुष्कानुक्तदुरुक्तचिन्तनेन स्वतन्त्रमेवाऽयमपि स्वीयं निबन्ध-

जैमिनिस्मृत्याणि

B. C. 400

औपवर्षवृत्तिः

C. 100. B. C. A. D. 300.

भाष्यंशवत्स्वामिनः, C. A. D. 200.

मौधायनवृत्तिः

B. C. A. O. 300

मवदासीया वृत्तिः ।

C. A. D. 100-200

भाष्यव्याख्याननि-

३ प्रभाकरमिश्रस्य,

C. A. D. 650-720.

१-विवरणम्,

२-निबन्धनञ्च,

४. मुरारिमिश्रस्य

C. A. D. 1150-1220

२. त्रिपावनीविनयनम्

१. भट्टमिश्रस्य C. A

D. 300 600

१-श्लोकवार्तिकम्,

२-तन्त्रवार्तिकम्,

३-टुट्टीका

श्लोकवार्तिकव्याख्या

१-तात्पर्यटीका,

उत्प्रेकभट्टस्य,

C. A. D. 670-750.

विवरणव्याख्या

१-दीपशिखा,

निबन्धनव्याख्या

२-श्रुतुविमला,

३-प्रकरणपञ्चिका

२-काशिका सुचलितमिश्रस्य,

C. A. D. 1000-1100.

३-न्यायरत्नाकरः पार्थसारथेः
C. A. D. 1000-1120.

४-भाष्यपरिशिष्टं तर्कपादस्य
शालिकनाथस्य C. A. D.
780-825.

तन्त्रवातिकव्याख्या

१-अजिता परितोषमिश्रस्य

C. A. D. 1050-1100

२-तौतातितमततिलकम्

भवदेवस्य C. A. D. 1070-
1150.

३-न्यायसुधा भट्ट-सोमेश्वरस्य

C. A. D. 1200.

दुष्टीकाव्याख्या

१-तन्त्ररत्नं पार्थसारथिमिश्रस्य,

२-तन्त्रसारत्तोमेश्वरभट्टस्य

३-वार्तिकामरणं वेङ्कटेश्वर-
दीक्षितस्य C. A. D. 1600.

१-नयविवेको भवनाथस्य,

C. A. D. 1050-1150

१-प्रमाकरविजयो नन्दीश्वरस्य

C. A. D. 1220-1300

१-नयविवेकदीपिका शरदरा-

जस्य C. A. D. 1500 1575

१-तन्त्ररहस्यम्

२-नयकरत्नञ्च धर्मपुरितामानु-

जाचार्यस्य, A. D. 1750

मारचयति । स एव शङ्करभगवत्पादेन पराजितो गृहस्थावस्थायां विश्वरूपा-
ख्योऽपि सन्यासग्रहणानन्तरन्तु सुरेश्वरः, तथा सो विश्वरूपादन्यस्त एव वाऽऽसी-
दित्यादिकन्तु तैस्तैरिति ह्यविद्विर्विचार्य तत्र तत्र निर्णोतमिति त्वन्यदेतत् ।

भाट्टसिद्धान्तोऽयं न केवलं मीमांसाबालप्रकाश—मीमांसान्यायप्रकाश—
भाट्टचिन्तामणिद्वारा उक्तप्रबन्धमिर्विकसितः । किन्तु स्वहृदयेन तद्व्याघ्रा
कथिमण्डनशम्भुमठेन च नवीनपद्धत्या भाट्टसिद्धान्तानां व्यवस्थापनेन सुतरामेव
साम्प्रतमपि वर्धते ।

प्रभाकरसिद्धान्तानां परम्परायात्मिति प्रागुक्तस्याऽनुमन्धानम् ।

प्रभाकरसिद्धान्तस्तु—तत्र तत्र बहुभिः प्रभाकरोपह इति वार्यते । तत्र तदु-
पहृत्यं यथा भामतीप्रस्थानस्य मण्डनमिश्रोपहृत्यम्, यथावा—श्रीभाष्यसिद्धान्तस्य
नाथोपहृत्यम्, परम्पराप्राप्तसम्प्रदायविशेषस्य विशदं प्रकाशनमात्रनिबन्धनम् ।
भाट्टसिद्धान्तस्याऽपि तदुपहृत्यमेव रूपमेवेत्यनुसन्धेयम् ।

भट्ट-प्रभाकरयोर्गुरुशिष्यभावनिरासः ।

अत इदं प्रतीयते न भट्ट-प्रभाकरौ गुरुशिष्यभावेन व्यपदेशमर्हतः, किन्तु
स्वतन्त्रावेव तौ तत्तत्प्रस्थानमात्रावलम्बिनौ ।

चौखम्बाग्रन्थमालातः प्रकाशितन्यायमञ्जरीभूमिकायां न्यायन्याकराणाचार्य-
सूर्यनारायणशर्मणा तदीये पञ्चमे प्रुष्ठे—“उक्तञ्च कर्तव्यताविपर्ययौ नियोगः, न
पुनस्तस्य कर्तव्यतामाह” [वृ टी] इति प्रतीके जरत्नाभाकरोन्नीतं गुरोर्वचस्त-
द्गच्छते । एवञ्च प्रभाकर-भट्टोम्बेक-मण्डनमिश्राणामेकगुरुत्वमत्यन्तमसम्भवि ।
“एकगुरुकाणां परस्परं स्पर्धाया दर्शनात्” इति न्यायकणिकोक्तेः प्रभाकरस्याऽपि
गुरुपरो जरत्नाभाकरः कश्चिदासीदिति ज्ञायते । यस्यैव शिष्यः प्रभाकरोपीति ।
एवं वदन् न्यायमञ्जरीसम्पादकमहारायोऽस्मदुक्तेर्वाऽयं परिपोषयति । अतो भट्ट-
प्रभाकरयोर्गुरुशिष्यभाव इत्येतिहां चिन्त्यमूलम् ।

प्रभाकरस्य गुरुरिति किंवदन्त्या मूलम् ।

विश्वस्यते—न प्रभाकरमतस्य गुरुमतत्वेन प्रसिद्धिरपि कुमारिलशिष्यस्यैव
तस्य गुरुरिति कुमारिलस्य कस्मिन्ननाऽवसरे प्रेमातिशयप्रयुक्तामिनन्दनेन गुरुपा-
धिनिबन्धना, किन्तु शालिकनाथादीनां प्रभाकरस्य साक्षाद्गुरुत्वेन गौरवाति-
शयनिबन्धना । उम्बेकभट्टेन सुचरितमिश्रेण च कुमारिल-मण्डनपक्षपातितया
गुरुरिति प्रभाकरस्य न्यकरणं, शालिकनाथानन्तरेण सुचरितमिश्रेण च तत्र
तत्राऽनुपासितगुरुरिति प्रभाकरस्य न्यकरणं कुमारिलेन प्रभाकरविषये कस्मिन्ननाऽ-
वसरे सन्तोषातिशयेन गुरुरित्युपाधिर्वितीर्ण इति कल्पनामात्रम्, न तु वस्तुस्थिति-
रित्यलमतिविस्तरेण । इतोऽधिकमग्रे वक्ष्यते ।

प्रभाकरप्रस्थानस्य विकासक्रमनिरूपणम् ।

प्राभाकरप्रस्थानन्तु न केवलं तच्छिष्येण शालिकनाथेन दीपशिखा-ऋजु-विमलापञ्चिका-प्रकरणपञ्चिका-भाष्यपरिशिष्टद्वारा, किन्तु रविदेव-वरदराज-शङ्करमिश्र-दामोदरपण्डितप्रवरकृततत्तद्गम्भीरव्याख्योपट्टम्भितनयविवेकद्वारा भव-नाथमिश्रेण, स्वतन्त्रप्रकरणकर्त्रा नन्दीश्वरेण च वृद्धिं गमितम् । यः—

“नाथद्वयात्तसारेऽस्मिन् शास्त्रे मम परिश्रमः ।

शुक्तिश्रमायते सिन्धौ हरिणोद्धृतकौस्तुभे” ॥ इति स्वीये प्रभाकरविजये शालिकनाथ—भवनाथमूलकत्वमेव स्वीयनिबन्धस्य प्रभाकरविजया-ख्यस्याऽनुसन्धत्ते । न्यायकोशकारोऽपि नयविवेकमनुधावन् तत्र तत्र भाष्य-व्याख्यामुखेन स्वीयप्रबन्धस्य नाथद्वयमूलकत्वं मन्यते । यथोक्तम्—

“गुरुक्रमागतज्ञानप्रवाहैकप्रयोजनः ।

नाथद्वयमतोद्धारो न्यायकोशो निबद्ध्यते” ॥ इति ॥

तदेव मतं क्रमेण पल्लवितं पुष्पितं फलितञ्च । तन्त्ररहस्याख्यस्वतन्त्रप्रकरण-कर्त्रा धर्मपुरीश्रीरामानुजाचार्येण महती वृद्धिभगमत् । धर्मपुरीरामानुजाचार्योऽयं पार्थसारथीयन्यायरत्नमालाया अपि नाथकरत्नव्याख्यानेन गुरुमत इव भट्टमतेऽपि-महती श्रद्धामावहति । परन्तु तस्य महानादरः प्राभाकरसिद्धान्त एव । यतस्स भाट्टसिद्धान्तेन प्राभाकरसिद्धान्तेनेव न नियन्त्रित इति तदीयेन नाथकरत्नव्या-ख्योपगतेन—

“गुरुतन्त्रनियन्त्रितोऽप्यहं धट्टमानादिह पार्थसारथेः ।

विपृणोमि मतान्तराश्रितां स्थिरभावां नयरत्नमालिकाम्” ॥

इति पद्येनाऽवगम्यते ।

प्रकृतमनुसरामः । द्वादशलक्षण्या उपर्येव शबरस्वामिता भाष्यं व्यरचि । यद्यपि “स्विएष्टद्विकारो यनस्यतिहोम इति संकूर्पे यक्ष्यते” [१०. ४. २१.] इति भाष्योक्त्या सङ्कूर्पकाण्डेऽपि भगवता शबरस्वामिना भाष्यं कृतमित्यूहितुमवका-शोऽस्ति, तथाऽपि प्रपञ्चद्वयाद्द्वादशलक्षण्या एव भाष्यस्य प्रवृत्तिरिति निर्णीयत-इति प्रागवोचाम तद्व्याख्यानस्य कीमारिलप्रस्थानस्य प्राभाकरप्रस्थानस्य च प्रवृत्तिरिति ।

द्वादशलक्षण्या विषयः ।

तत्र जैमिनीयमीमांसायाः प्रथमेऽध्याये विधिवाक्यमात्रस्य वेदगतस्य प्रामा-ण्यम् । अर्थवादानान्तु न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम्, किन्तु विधिवाक्येन पदैक-वाक्यतयैव प्रामाण्यमिति प्राभाकरसिद्धान्तः ।

अर्थवादादिविषये शङ्का ।

तत्राऽर्थवादानां मन्त्राणां च विधिवाक्यशेषतयैव यदि प्रामाण्यमिति कल्प्येत, तर्हि यत्राऽर्थवादमात्रमात्रायते, न विधिः, तत्र कथं तस्य प्रामाण्यव्यवस्था,

विधिकल्पनन्तु कल्पितस्य तस्य पौरुषेयत्वापत्त्या तत्राऽर्थवादस्य तत्कल्पकत्वानु-
पपत्त्या चाऽर्थवादानां पृथक्प्रामाण्यमवश्यं स्वीकृतव्यम् । अयमेव न्यायो
मन्त्रेऽप्यपि यत्र लिङ्गानुसारेण मन्त्राणां विनियोगव्यवस्थेति प्राभाकरमते शङ्का
समुन्मिषति ।

समाधानम् ।

तत्राऽर्थवादाधिकरणे वेदवाक्यानि—सविधिकार्यवादानि निर्विधिकार्यवादा-
रूपाणि—निरर्थवादविधिरूपाणि चेति त्रिधा विभज्य निरर्थवादविधौ विधेरेव
प्राशस्त्यपरत्वम् । निर्विधिकार्यवादेऽप्यर्थवादानामेव विधिपरत्वमपीति शङ्कस्वामि-
नाऽर्थवादाधिकरणसिद्धान्तभाष्ये व्यवस्थापितम् । प्रकृते तेनैव मन्त्रार्थवादेऽप्यपि
विधित्ववस्था, प्रामाण्यव्यवस्था च । अतो गुरुमते विधिरेव प्रमाणम्, तस्यैव
प्रामाण्यं द्रढयितुं त्रिपाद्यां स्मृत्यादीनां चिन्तनमिति तन्मतपरिस्थितिः ।

शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्भावनाभेदो भाट्टमते द्वितीयाध्यायार्थः, प्राभाकरमते
तु तत्तत्पदार्थविधायकवाक्यात्मकशास्त्रभेदस्साध्यभेदानुबन्धभेदाभ्यां । तत्राऽनुबन्ध-
भेदशब्दान्तरादिप्रमाणैः शास्त्रभेद एव तत्रोपन्यस्यते । संख्या तु भावार्थसाग्रस्य
भेदिका, न तु शास्त्रस्येति भावार्थाधिकरणञ्चतुर्विमलायाम्, अत्राऽपि पञ्चिकायां
शास्त्रपरिच्छेदेऽयं विषयो विरादः ।

तृतीये श्रुतिलिङ्गादिभिष्पङ्क्तिभिः प्रमाणैर्वैनियोगिकं शेषत्वं प्रतिपादितम् ।
चतुर्थे औपादानिकं शेषत्वं प्रत्यपादि । पञ्चमाध्याये श्रुत्यादिप्रमाणगम्यस्य क्रमस्य
विधेयत्वं कौमारिलमत इव प्रभाकरेण न स्वीक्रियते, तथाऽपि क्रमस्याऽपेक्षितत्वा-
त्तद्विषयत्वेति पञ्चमाध्याये न्यरूपि । अस्याऽधिकारादेश्च विस्तरो [प्र. पं पृ ४८०-४८२]
द्रष्टव्यः ।

दशमेऽध्याये घाध्यं पदार्थमतिदेशो विकृतिषु नाऽऽनयतीति भाट्टमीमांसका
मन्यन्ते, प्रतिपादयन्ति च तृतीयाध्याये स्थितस्य प्रबलप्रमाणेन दुर्बलप्रमाणवाधस्याऽ-
प्राप्तवाधत्वं दार्शनिकवाधस्य प्राप्तवाधत्वमिति तृतीयदशमाध्याययोर्भेदप्रकारम् ।

एवं सति भट्टमतानुसारेण दार्शनिकवाधस्याऽप्राप्तवाधप्रसङ्ग इति प्रभाकर-
मतानुसारिणो याध्यानामपि प्राकृतानां पदार्थानामतिदेशेन विकृतिषु प्राप्तमङ्ग-
भावश्चोपपद्यते प्राकृतकार्यविरहे सत्यननुष्ठानलक्षणो वाध इति समर्थयन्ति, अस्य
विस्तरो [प्र. पं पृ. ४८६-एवं ४९१] विरादः । इत्यमध्यायार्थनिरूपणप्रकारोऽति-
स्थूलमुपाक्षेपि । अत्र प्रत्यध्यायं भाट्टमतापेक्षयाऽनेके विशेषा शास्त्रदीपिका-
तद्व्याख्यादिपरामर्शेनाऽवगम्यन्ते । एषां विशिष्य निरूपणं तदेकपरे प्रव्रज्य
उपपद्यतेतमाम्, अतोऽत्रैवेमं विषयं हित्वोपरि गच्छामः ।

प्रकरणपञ्चिकाशब्दनिर्वचनम् ।

अथाऽयसरप्राप्तं प्रकरणपञ्चिकाविमर्शनं विशिष्य प्रस्तूयते । प्रकरण-
पदार्थः “शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणमि” [फा.मी.]ति वचनात् प्रतिपिपादयिष्य-

शास्त्रतत्त्वनिर्णयोपयोगिनीनां सरलानां जटिलानाञ्च समस्यानां सोपपत्तिकमुपन्यासः। पञ्चिकाशब्दो-विस्तरार्थः “पञ्चि’ विस्तारे” इति धातोर्निष्पन्नः, प्रतिपिपादयिपित-शास्त्रतत्त्वनिर्णयोपयोगी संकलितसरलजटिलादिशास्त्रमात्रासाधारणसमस्याविस्तरः प्रकरणपञ्चिका नाम ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रभाकरसिद्धान्तनिरूपणपरत्वे हेतुनिर्देशः ।

तत्र प्रकृतानि तु प्रकरणानि जैमिनीयमीमांसाया प्रभाकरप्रस्थानसम्मत-तत्त्वसाधारणविषयसङ्कलनात्मकानीति ग्रन्थोपक्रमे, तदवसाने “प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या भीमांसारम्भसिद्धये” इति ग्रन्थकारेण तस्य तस्य प्रकरणस्याऽऽदायन्ते च निर्देशा-दवगम्यन्ते—

“शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कृतुं गभीरमपि भावम् ।

अर्थासंस्पर्शिता शङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।

प्रभाकरगुरोरिशिष्यैस्तथा यत्रो विधीयते ।

यथार्थं सर्वमेवेदं विज्ञानमिति सिद्धये ।

प्रभाकरगुरोर्भावस्समीचीनः प्रकाशयते ॥

मिश्रशालिकनाथेन नयवीधीति संज्ञितम् ।

कृतं लोकहितार्थाय प्रभाकरमतं यथा ॥

बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।

प्रभाकरमतेनाऽयं तेषां प्रत्यासन्न उच्यते ॥

जातिराश्रयतो भिन्ना प्रत्यक्षज्ञानगोचरः ।

पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा ।

शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम् ॥

अभावाद्यं प्रमाणं ये पप्रमाहुर्मनीषिणः ।

तेषां प्रभाकरैरेवं प्रत्यादेशोऽयमुच्यते ॥

आत्मतत्त्वे बहुविधा विवादास्सन्ति वादिनाम् ।

यत्प्रभाकरास्तत्त्वनिर्णयाय यतामहे ॥

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥

प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाष्याऽभिधीयते ।

पदेभ्य एव धातुवार्थप्रत्ययो जायते यथा ।

तथा धयं निषध्नीमः प्रभाकरगुरोर्मतम् ॥

धातुवार्थमात्रेण प्रभाकरगुरोर्मतानुसारेण ।

प्रभाकरमतं सम्यगालोच्य क्रियते मया ।

विषयं करणञ्चैव विवेक्तुं युक्तिवर्णना ॥

समुदीक्ष्य धा गुरुमतं सम्यग्विषयकरणीयमिदम् ।

व्याख्याविकल्पसम्भवमङ्गान्यधिकृत्य संशयं छेत्तुम् ।

परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये ॥ इति ।

प्रकरणपञ्चिकायाश्चतुर्दशसु प्रकरणेषु यथायथमुपक्रमपरामर्शोपसंहारेषु स्वयं, प्रकरणपञ्चिकानिवन्धना स्वीयनिबन्धस्य प्रभाकरगुरुमतानुसारित्वस्य कण्ठरवे-
णोक्तत्वात् ।

ग्रन्थनामविचारः ।

प्रकरणपञ्चिका, पञ्चिकाप्रकरणं, प्रकरणं, प्रकरणशालिकेति ग्रन्थकर्तृभिर्व-
हुध व्यपदिश्यते । प्रकरणपञ्चिकेति प्राचां ग्रन्थकाराणां व्यवहारदर्शनात्,
शालिकनाथेन ऋजुविमलायां तथैव निर्देशादिदं संस्करणमपि तेनैव नाम्ना
व्यपदिशति ।

प्रकरणानां नामनिर्देशः

तदन्तर्गतानीमानि शास्त्रमुखम्, नीतिपथः, नयवीथी, जातिनिर्णयः, अमृत-
फला, प्रमाणपारायणम्, चिमलाञ्जनम्, तत्त्वालोकः, न्यायशुद्धिः, मीमांसा-
जीवरक्षा, धाक्यार्थमावृका, विषयकरणोपयम्, अङ्गपारायणम्, अतिदेशपारायण-
ञ्चेति चतुर्दश प्रकरणानि । तेषु द्वितीय-तृतीय-पञ्चमैकादश-चतुर्दशानीमानि पञ्च
प्रकरणानि शुद्धपद्यमयानि, अवशिष्टानि शुद्धवाक्यरूपाणि, अस्मिन्पञ्चके पञ्चमै-
कादशे तेनैव व्याख्याते ।

शास्त्रमुखप्रतिपाद्यविषयः ।

विधिप्रयुक्तत्वे चोभयमपि समानम् । अत एव ब्रह्मसिद्धिवादी तद्विचारो न प्रस्तूयते । भामत्यान्त्वध्ययनविधिप्रक्रमध्ययनमिति मत्वैव ब्रह्मजिज्ञासा समर्थिता ।

अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्यस्य खण्डन-मण्डनाभ्यां विकासक्रमः ।

अध्ययनस्याऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं बृहत्यां जिज्ञासाधिकरणे [मो द. १. १. १.] स्वयं प्रभाकरेण प्रास्तावि । उन्वेकेन तु श्लोकवार्तिकन्याख्यायां तात्पर्यटीकायां "नाऽप्यध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेनेत्यादिना तन्मतं (ता टी पृ. ४) निरस्तम् । बृहतीन्याख्यामृजुविमलायां [पृ ४] भाष्यपरिशिष्टे च शालिकनाथेन [पृ ३-४] उन्वेकमद्वैतार्थनिरसनेन तत्समर्थितम्, यदर्थमत्र शास्त्रमुखाख्यमेकं प्रकरणं प्राकारि । यस्य निरसनं पार्यसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकायां न्यायरत्नमालायाञ्च विस्तरेणाऽकारि । तदनन्तरं तु भवनाथेन नन्दोद्भवेण च स्वीये नयविवेके, प्रभाकरविजये चाऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य प्राभाकरीयं सविस्तरमुपपादितम् । यदेवाऽनुसृत्य चिदानन्देन नारायणभट्टेन च स्वीये नीतितत्त्वाविर्भावे मानमेयोदये चाऽध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वमध्यापनविधिप्रयुक्तत्वाभावरचसंगृहीतः ।

ततस्तु धर्मपुरिरामानुजचार्येण स्वीये तन्त्ररहस्ये चाऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्योपसंहृतमितीयं परिस्थितिरथ प्रकरणपञ्चिकायाः प्राथमिकस्य शास्त्रमुखाख्यस्य प्रकरणस्य ।

नीतिपथस्य विषयः ।

चोदनासूत्रे भाष्यकारेण प्रतिपादितं शब्दस्याऽर्थव्यभिचारित्वाभावं समर्थयितुं द्वितीयं प्रकरणं नीतिपथाख्यम् । यत्र शब्दस्याऽर्थोसंस्पर्शितानिरासेन तत्संस्पर्शित्यं समर्थ्यते । तत्र शब्दपदेन लिङादि, अर्थपदेनाऽलौकिकमपूर्वञ्च विवक्षितम् । तेन च "य एव लौकिकाश्चाब्दाः, त एव वैदिकाः" इति न्यायेस्य लिङर्थनिर्णये प्रवृत्तिर्वर्तते न वेति विप्रतिपत्तिप्रयुक्तसंशयनिरासोऽस्य फलमिष्यते । तत्र भाट्टमतं तन्व्याद्यप्रवृत्तिमूरीकृत्य, मानान्तरागन्धालौकिकमपूर्वं न लिङर्थ इति शब्दस्याऽर्थोसंस्पर्शितामभिप्रेत्य, अयञ्च विषयः कुमारिलभट्टेन स्वीये श्लोकावार्तिकेऽन्यत्र वा न प्रास्तावि । अत एवाऽवगम्यतेऽलौकिकापूर्वलिङार्थतावादः प्रभाकरस्य तदुपपन्न एवेति । अयञ्च सिद्धान्तः प्रभाकरेण बृहत्या [पृष्ठे २४] सुपाक्षेपि ।

मण्डनोन्वेकाभ्यां प्राभाकरीयनियोगसम्बन्धनम् ; शालिकनाथ ऋजुविमलायां [पृ २४] भाष्यपरिशिष्टे [पृ ६] अत्र प्रकरणपञ्चिकायां वाक्यार्थमाहकायामत्राऽपर आह" इत्यादिना मण्डनमित्रस्य ब्रह्मसिद्धिवचनम्, विधिविवेकवचनञ्च विशिष्योपन्यस्य परास्यति [प्र. पं. पृ ४२८], नीतिपथप्रकरणे लिङादेरपूर्वार्थत्वञ्च साधयति ।

सुचरितमिश्रमतनिरासः ।

तत्सुचरितमिश्रस्वीयश्लोकवार्तिकव्याख्यायाम्—

“धर्मे सामान्यतस्मिन्ने प्रमाणञ्चोदनोच्यते” । इति

वार्तिकव्याख्यानावसरे शब्दस्याऽर्थसंस्पर्शित्वकथा प्रभाकरमिश्रप्रस्तुता शालिकनाथोपबृंहिता पराकरोति ।

ततो भयनायस्वीये नयविवेके तत्तन्मतनिरसनपूर्वकं शब्दस्याऽर्थसंस्पर्शिता-
बादं विरादयति । शास्त्रदीपिकाकारोऽन्ये वा भाट्टमतानुयायिनोऽत्रोदासीना एव
प्रतिभान्ति । टीकाकारो नारायणश्च सुचरितमिश्रेण समर्थितं वार्तिकमिमतं
स्वतः प्रामाण्यं निरस्य, शब्दस्याऽर्थसंस्पर्शितामुपपादयति [प्र. पं. पृ. २६] ।

अस्मिन् विषये प्रभाकरसिद्धान्ताच्छ्रीभाष्यसिद्धान्तस्य भेदः ।

भगवद्रामानुजादयोऽध्ययनस्याऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं प्रभाकरीयमतुसर-
न्तोऽपि, लिङादिघटितधाक्यानां प्रभाकरमिमतकार्यार्थमुख्यविशेष्यताबादं
परास्यन्तीत्यस्मिन्नंशे न प्रभाकरसिद्धान्तेन तेषामैकमत्यमितीयं प्रकरणपञ्चिकाया
द्वितीयप्रकरणस्य परिस्थितिः ।

नयवीथीप्रकरणस्य तृतीयस्थाननिवेशे कारणोपन्यासः ।

तृतीयन्तु नयवीथ्याख्यं प्रकरणम् । एतत्संस्करणदृष्ट्याऽन्ये द्वे संस्करणे
पण्डितपत्रप्रकाशितप्रकरणपञ्चिकायाः पण्डितप्रवरविट्ठलशास्त्रिभिस्संपादितम्,
चौखम्बाग्रन्थमालायामडकोपनामक पं० प्र० मुकुन्दशास्त्रिभिस्संपादितञ्च ।
तृतीयन्तु संस्करणं महामहोपाध्यायमीमांसाकण्ठीरवेत्यादिविविधधिरुदावलीविभू-
षितवैद्यनाथशास्त्रिवर्यैश्चट्टेरीमठास्थानविद्वत्पद्मलकुर्वाणैस्संशोधितं मीमांसाग्रन्थ-
प्रकाशकसमित्या प्रकाशितं न्यायसिद्धिव्याख्यासहितं नयवीथीप्रकरणस्य ३२
पत्रपरिमितञ्च प्रकरणपञ्चिकायाः । तत्र पूर्वयोस्संस्करणयोस्तुरीयं प्रकरणं नय-
वीथ्याख्यम् । अन्तिमे तु तृतीयं नयवीथीप्रकरणम् । अस्मिन्नपि संस्करणे
नयवीथीप्रकरणं तृतीयस्थान एवाऽस्माभिरयोजि ।

तत्र निर्णयकथनम् ।

अत्र तृतीप्रकरणतया योजने कारणान्येतत्प्रकरणोपक्रमे ग्रन्थशरीर एव
कानिचनास्माभिसूचितानि, तत्रैकं कारणं तर्कपादभाष्यवृद्धीक्रमः प्रकरणपञ्चि-
काया एवद्व्यन्मतायां स्वारस्यमाचहति । न्यायसिद्धिव्याख्यायां पुण्यपत्तनतः
प्रकाशितायां मातृकायां नयवीथीप्रकरणस्य तृतीयस्थाने जातिनिर्णयानुपूर्वमेव
दर्शनमप्यस्य प्रकरणस्य तृतीयप्रकरणत्वं सम्भावयति । अतोऽत्रास्माभिरपि पुण्य-
पत्तनप्रकाशितप्रकरणपञ्चिकाक्रम एवऽत्र ममाहतः । अत्र च पण्डितप्रवरा एव
प्रमाणम् ।

तदनुयायिनस्सुचरितमिश्रस्याऽप्यनौचित्यवर्णनम् ।

तदनुयायी सुचरितमिश्रोऽपि कुत्राऽपि मात्रयाऽपि वार्तिके शब्देन व्यञ्जनया याऽसूचितं प्रभाकरसिद्धान्तनिरसनं, शब्दानामर्थसंस्पर्शितानिरसनं विनैव संगतिं प्रस्तौतीति विदादुर्ध्वन्तु विद्वांसः ।

तत्र प्रथमं शास्त्रमुपलब्धं प्रकरणं शास्त्रारम्भसमर्थकं “भयातो धर्मजिज्ञासे”ति विषयवाक्यमवष्टभ्य प्रवृत्तम् । अतस्तस्य शास्त्रारम्भरूपत्वात् शास्त्रमुखमित्यन्वर्था समाख्या । शास्त्रस्य शास्त्रत्वं प्रमाणान्तराह्वातापूर्वार्थबोधकलिङ्गादिधटितत्वेन । तच्च लिङोऽपूर्वार्थसंस्पर्शमन्तरा नोपपद्यत इति लिङोऽपूर्वसंस्पर्शिता बोधनार्थं नीतिपथाख्यं द्वितीयं प्रकरणम्, अनेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वस्थापनाप्रश्नः, शास्त्रस्य शास्त्रत्वव्यवस्थापकनीतिमार्गः प्रदर्श्यत इति नीतिपथ इत्यऽन्वर्थसंज्ञा द्वितीयप्रकरणस्य ।

वेदप्रामाण्यायोगव्यवच्छेदे कोऽपि तत्र प्रभाकरसंमतख्यातिवादस्यैवोपयोगः सविकल्पकज्ञानानां सर्वेषां मिथ्यात्ववादिनो योगाचारस्य मुख्यमुद्देशश्च कृतं भवति । अत इयमेव नीतिस्तमादरमत्राऽर्हतीति प्रभाकराणामत्र विशिष्य प्रवृत्तिः, तेन च नीतिपथप्रकरणस्य नयवीथीप्रकरणस्य च विशिष्टा संगतिरपि भवति ।

जातिनिर्णयस्य विषयः ।

तत्र प्रकरणद्वयेनाऽनेनाऽप्रमाणशङ्कायां वेदस्य निरस्तायां प्रामाण्यस्य विषयाबाधप्रयुक्तत्वात् ज्ञाने विषयस्य कारणत्वाच्च लौकिके वैदिके वा ज्ञाने विषयस्वरूपं निर्धारणीयम् । तत्र लोके वेदे च सविकल्पकमेव ज्ञानं प्रमाणमर्थसाधकत्वात्, प्रवर्तकत्वाच्च । निर्धर्मकस्वरूपमात्रविषयकं निर्विकल्पकज्ञानन्तु नाऽनुभवसिद्धम् । निर्विकल्पकेऽपि ज्ञाने प्रकारतया विकल्पो विषय एव, परन्तु सोऽपि स्वरूपतयैव प्रकारः, नत्वनुवृत्ताकारेण । सविकल्पे तु विषयोऽनुवृत्ताकारेण प्रतीयते यतः, सर्वेषु ज्ञानेषु स्वरूपतः, अनुवृत्ताकारेण वा प्रतीयमानं संस्थानमात्रं प्रकारतया भासते, यस्माऽऽकृतिरिति नाम । यथा गवां सास्नादिः, अन्यत्राऽन्यत् । इयञ्चाऽऽकृतिः, जातिः, सामान्यमिति प्राभाकरैर्मन्यते । विरोपस्तु द्विषण्या [पृष्ठ० १०२] द्रष्टव्यः ।

ब्राह्मणत्वादेरुपाधित्ववर्णनम् ।

सा च जातिः तत्तत्स्वरूपमभिव्यञ्जकोपाधिमात्रम् । न च गवादीनामिह ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूरादीनामनुवृत्तमेकं संस्थानं करचरणादिसाधारणं संस्थानव्यतिरिक्तं सास्नादीव गवादीनां किञ्चित्संस्थानं दृश्यते । येन प्रत्यक्षमात्रेण द्रागित्वेव ब्राह्मण्यादिकं सुज्ञानं स्यात् । अतो ब्राह्मण्यादिकं न जातिराकृतिर्वा, तथाऽपि सत्ब्राह्मण्यादिमातापितृजन्यत्वज्ञानेन न ब्राह्मण्याद्यव्यवसायो दुर्वारः । अतो ब्राह्मण्यादिकमुपाधिरिति व्यपदिश्यते ।

जातिविषये शालिकमतमेव श्रीभाष्यकारादीनामभिमतमिति वर्णनम् ।

अन्यत्र बहुषु विषयेष्विवाऽत्राऽपि श्रीभाष्यकारादयः प्राभाकरसिद्धान्तमेव अनुवर्तन्ते । अत्र बृहतीऋजुविमलाप्रकरणपञ्चिकास्तमान्यतो विशेषतश्च प्रमाणस्वरूपनिश्चयात्पूर्वममुं विचारमुपस्थापयन्ति ।

अमृतकलाया विषयः ।

ततोऽमृतकलायां पञ्चमं प्रकरणम्, अस्यैव विस्तरात्मकं व्याख्यानात्मकं चाप्यष्टं प्रमाणपारायणं नाम । मीमांसाशास्त्राख्यस्य समुद्रस्य मथितस्य प्रधानतमो रसस्तस्याऽमृतकलेति समाख्या । अत्राऽनुसन्धेयेयं प्रकरणपञ्चिका—

“मीमांसाजलराशेरशेषनयरन्ननिकपनिजघान्नः ।

इति शालिकनाथ इमाममृतस्य कलामुदाहरद्वीरः” ॥ इति ।

अमृतकलायास्स्थानसमीक्षा—

तत्र पण्डितपत्रे चौखम्बामन्यमालायाश्च प्रकाशितायां प्रकरणपञ्चिकायां पञ्चमं स्थानं प्रमाणपारायणस्य, षष्ठं स्थानममृतकलाया वितोर्णम् । अमृतकलोप-
प्रमावसरे सम्पादकेन श्रीविट्ठलशास्त्रिणा प्रमाणपारायणस्य समासभूतमिदं प्रक-
रणमित्युद्दिष्टम् । इदञ्च संस्करणममृतकलायाः प्रमाणपारायणप्रकरणसमास-
रूपाया अपि व्याख्यानव्याख्येयभावमवलोक्य वस्तुगत्या मूलमूलिभावमुभयो-
र्निश्चित्य प्रथमं स्थानममृतकलायाः, द्वितीयन्तु स्थानं प्रमाणपारायणस्य वितरति ।

तत्राऽमृतकलायां प्रमाणपारायणे च मीमांसकदृष्ट्या समास-व्यामाभ्यां तत्त-
द्भेदान्तरप्रक्रियासमीक्षापूर्वकं पञ्च प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्ति-
रूपाणि परोक्षितानि ।

प्रमेयापेक्षयैव प्रमाणान्तरत्वव्यपदेशः ।

अत्र साक्षान्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षालक्षणं स्वप्रकाशज्ञानप्रत्यक्षा-
भिप्रायेण । जन्यप्रत्यक्षं तु बाह्यान्तरविषयाणां सत्सम्प्रयोगसूत्रमिदमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजन्यत्वप्रयुक्तमेव । तत्र नैयायिकादिवन् ज्ञानस्य व्यपमापानुव्यव-
भायभेदान्नाकारान् । सर्वं ज्ञानमनुव्यवसायात्मकमेयोत्पद्यत इति साक्षात्प्र-
तीत्यात्मकज्ञानसम्यग्प्रयुक्तं तु प्रत्यक्षत्वं ज्ञानज्ञानश्रेयानां साक्षात्प्रतीत्यैव ।
सत्सम्प्रयोगमूत्रं तु भेदाशमाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेत्य, तत्र जडस्याऽप्यात्मनो
मेयविलक्षणं प्रत्यक्षत्वं साक्षान्प्रतीत्यैव निर्वहति ।

निरालम्बनवाद-शून्यवादविषये प्रो. ए. वि. कीन् महोदयस्य मतानुवादः ।

शापरभाष्य—बृहतीऋजुविमलाप्रकरणपञ्चिकायां निराहृतो निरालम्बनवाद-शून्यवादी
विज्ञानवादीनो योगाचारस्यैव, न तु भाष्यमित्रस्यैव विषयो भाट्ट-प्राभाकरमोना-
सकानामुभयोरपि मानः । परन्तु शापरभाष्ये वृत्तिकारमन्य वदन्ति निरालम्बन-

वादं शून्यवादञ्च सङ्गृह्णानः प्रो० की० महाशयो लिखति—सोऽयं वादो द्विभागो भवति । तत्राऽऽद्यः—प्रत्यया निराधारा निरालम्बना (Have no foundation) इत्याक्षेपनिराकरणपरः । द्वितीयो बाह्यार्थशून्य इत्येतन्निराकरणपरः । द्वावप्येतौ सर्वशून्यवादिनामाक्षेपा (क० मी० पृ० ४६) विति ।

तन्निरासः

निरालम्बन इत्यत्राऽऽलम्बनपदं [Foundation] इति व्याचक्षाणस्य की० महाशयस्याऽभिप्रायं न विद्मः । निरालम्बनो बाह्यालम्बनशून्यः इत्येव तदर्थे इति । म० म० केपाह्ला गंगानाथशर्माणश्लोकवार्तिकभाषानुवादे 'परः प्रत्यवतिष्ठत' इतीदं Another Scion of the Bauddha comes forward (S. V. T. P. 148) इत्यनुषदन्ति । वस्तुतस्तु तत्र पर इत्यस्य पूर्वस्मादन्य इति नाऽर्थः; किन्तु प्रतिपक्षीत्येव तदर्थः । श्लोपाह्लागङ्गानाथशर्माणामनुवाद एव की० महाशयस्य भ्रमगर्तनिरासने निदानमिति सूरिभिर्ज्ञेयम् । पूर्वोक्तरीत्येदं द्वयमपि निराकृतं वेदितव्यम् । अत्रत्यो विशेषस्तु टिप्पण्यां (प्र० पं० पृ० १६६) द्रष्टव्यः ।

की० महोदयस्य संवित्प्रकाशविषये मतानुवादः

प्रो० पृ० की० महोदयः प्रमाणप्रस्तावे प्रत्यक्षपरिच्छेदान्ते प्रभाकर-मतमुपक्रम्य लिखति—the mode in which cognition is known in inference (Karma mimāṃsā Page 20) संविदो ग्रहणमनुमानेनेति तदर्थः—इति ।

तन्निरासः

अत्र वयं ब्रूमः—प्रभाकराभिमतं संविदां स्वयम्प्रकाशत्वं प्रोफेसरमहाशयेन न सम्यगगृहीतमिति । यतोऽयं स्वयमेव पूर्वसंविदां स्वयम्प्रकाशत्वमभिधत्ते (which is self illumined) इति वदन् । ततोऽनुमेयत्वमाह, तन्नितरां परिहासास्पदम् । प्रोफेसरमहोदयस्येदृशान्तेः किं कारणमिति चिन्तयन्तो वयं यत्प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथो ब्रवीति—“अपि च ज्ञानमनुमेयमिष्यते” (पृ० १८८) इति । तदेवेति कथनमेवेति गम्यहे । संविदां स्वयम्प्रकाशत्वमुप-पादयितुं भाष्यस्थतया शुक्लान्तरमुपवर्णयन् शालिकाचार्य एवमुक्त्वा ज्ञानपदस्य कोऽर्थ इत्यनुक्तत्वेवाऽनुमेयस्य ज्ञानस्यऽनुमापकमर्थज्ञानम्, तस्य स्वयम्प्रकाशत्वं विना ज्ञानानुमापकत्वं न सम्भवतीति स्वाभिमतं संविदां स्वयम्प्रकाशत्वं प्रसाध्य, नन्वेवं संवित्सदाभिधेयस्य ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वेऽनुमापकत्वे च ज्ञानमनुमेयमिति कथमभिधीयते । न खल्वेकमेव स्वप्रकाशमनुमेयञ्चेति युक्तम् । न खल्वेकस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वमनुमेयत्वञ्चेतीमां शङ्कां परागुदन्निदमाह “किन्तिर्ज्ञान-मीयते, ज्ञानम् । ननु न तत्संविदस्वयम्प्रकाशाया भिन्नमुपलभ्यते । सत्यम्, अत एवाऽनुमीयते । ननु किन्तिदिति न विद्मः । संविदुत्पत्तिकारणमात्मम-नस्सन्निकर्षार्थं तदित्यवगम्य परितुष्यतामानुष्मते” [प्र. पं. पृ. १८८-१८९] ति ।

तत्राऽनुमेयतयोक्तं ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽऽत्ममनस्सन्निकर्ष इति पञ्चिका-
कारो मन्यते । अतो न संविद्रूपस्य ज्ञानस्याऽनुमेयत्वमिति प्रघट्टकार्यः । विस्तरस्तु
तत्र टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अनुमानविषयनिरूपणम् ।

तत्र व्यतिरेक्यनुमानं स्वतन्त्रं प्रमाकरेण नाऽङ्गीक्रियते । कारणन्तु तत्र
व्यतिरेक्यनुमानसाध्यं फलमर्थापत्तिरेव साधयति ।* तथाऽनुमाने परार्थे त्रय
एयाऽवयवाः, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि, उदाहरणोपनयनिगमनानि वा स्वीक्रियन्ते,
न तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चाऽवयवाः । साधर्म्योदाहरणमेव, न
वैधर्म्योदाहरणम् । तेन च व्याप्तिज्ञानसहकृतपक्षधर्मताज्ञानमेव कारणम्, न तु
तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि ।

हेत्वाभासेषु बाधकार्यं प्रवलेन स्वविरुद्धानुमानान्तरेण निर्बहतीति न पृथक्
सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वमित्यादयो बहवो विषया प्रमासकामिमताः प्रकरण
पञ्चिकायां विवेचिताः ।

शास्त्रपरिच्छेदस्य विषयः ।

अस्मिन् परिच्छेदे शास्त्रस्याऽलौकिककार्यप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यं व्यव-
स्थाप्यते शास्त्रिकनाथेन । नैयायिकाभाट्टमीमांसकाश्च शब्दत्वेन लौकिक वैदिक-
वाक्यानां प्रामाण्यमातिष्ठन्ते । वैशेषिकास्तूभयेषामनुमानविषया प्रामाण्यमूरी-
कुर्यन्ति । आभाकरमीमांसकास्तु शास्त्रस्य शाब्दविषया प्रामाण्यम्, लौकिक-
शब्दानामनुमानविषया प्रामाण्यमिति पन्थानं तृतीयमेवाऽभ्युपगच्छन्तीति विशेषः ।

शास्त्रप्रामाण्यसमर्थनम् ।

तत्राऽभिहितान्वयवादान्विताभिधानवाद्योर्विषयर्थस्य भावनापरत्वे नियो-
गपरत्वे च दर्शानन्तराणीव प्रक्रियाभेदं स्वतन्त्रं सदगृह्यन्तु प्राभाकरप्रस्थानमभि-
प्रैति वेदत्वापरपर्यायेण शास्त्रत्वेन शब्दानां प्रामाण्यमिति ।

तत्र वेदवाक्यानामलौकिकार्थबोधकत्वेनैवाऽपौरुषेयत्वं प्रधानतमोऽवष्टम्भाः,
न तु भाट्टमत इव पूर्वोत्तरावधिराहित्यरूपम् । वेदपौरुषेयत्वे हि लौकिकवाक्या-
नामिव वैदिकवाक्यानामप्यनुमानविषया प्रामाण्यं स्यादिति तदीयहृदयम् । अतो
यदि शाब्दवादस्समादरणीयः, तर्हि पौरुषेयत्वमेव वेदानां शरणम् । तत्पौरुषेयत्वे
तु वैशेषिकाणामिव नैयायिकानामप्यनुमानविषयैव प्रामाण्यसम्भवात् व्यर्थं
पार्थगर्थ्येन शब्दप्रामाण्यसमर्थनम् ।

यदि वेदप्रामाण्यं मुख्यं न लक्ष्यम् । तत्र वेदवाक्यानामोश्वरप्रणीतत्वेन
प्रामाण्यवादस्तु यदीश्वरस्यैवाऽऽप्तत्वेन, तर्हि—

“तीर्थकृतसमयानाञ्च परस्परविरोधतः
सर्वेषामाप्तता नाऽस्ति कश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥

“सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।

तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं तयोरिति” (अ. सा. पृ. ५) ति-

विद्यानन्दोक्तकुमारिलोक्तिरीत्या कथं भवतोऽपि स्वातन्त्र्ये वेदानां प्रामा-
ण्यम् । अत एव कुमारिलोऽपि—

“यन्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता” ।

“सर्वज्ञवन्निषेध्या नः खण्डुस्सद्भावकल्पने” । ति च वदन्

स्रष्टारमीश्वरम्, तस्य वेदे स्वातन्त्र्यञ्च व्यासेधति । अतो लौकिक-
वाक्यानां प्रामाण्यं न तथा लक्ष्यं दार्शनिकानां, यथा वैदिकवाक्यानाम् । अत-
श्शास्त्रमात्रप्रामाण्यवादः प्रभाकरस्यैव मुख्यः । अत एव वाक्यत्वेन लौकिकवाक्या-
नामपि प्रामाण्यस्वीकारपक्ष एव हि “वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वादि”त्यनुमा-
नस्याऽवसरो भाट्टमतेऽपि । प्रभाकरमते तु नाऽस्याऽशङ्काया उचितिरपि ।

शास्त्रप्रामाण्यवादिनां प्रभाकरसिद्धान्ताश्रयणमेव गतिरिति कथनम् ।

विध्यर्थो नियोग एव, न भावना, अथवा भावनैव विध्यर्थः, न नियोग इति
प्रभाकरकुमारिलसिद्धान्तावपि शास्त्रप्रामाण्यनिबन्धनावेव । वैदिकसिद्धान्तानां
सर्वेषामप्रकल्प्यत्वे तज्जीवातुः प्रभाकर एव गतिः । अतस्तत्तत्सम्प्रदायविशेषमात्र-
पूर्वकत्वेन भावनावादे नियोगवाक्यार्थवादे वाऽभिनिवेशस्तेषु तेष्वर्थाचार्येष्वेव
श्रद्धामात्रनियन्धन इति, यावत्प्राधान्यलक्ष्याविरोधे स्वस्यसम्प्रदायाचार्यमात्रे सर्वेषां
दार्शनिकानां वाक्यमात्रप्रामाण्यवादिनां नियोगवाक्यार्थतामवष्टभ्य प्रभाकर-
गुरोरपर्याक्रमणं केवलं शिवद्रोहे तात्पर्येणैवेतिन्यायमनुकरोति, तत्राऽपौरुषेयत्ववि-
धयेव वाक्यप्रामाण्यवादिनाम् । वेदाप्रामाण्यवादिनाञ्च प्रज्ञाकरगुप्तस्य नियोग-
वाक्यार्थतावादस्यैकादशधा विकल्पनेन निरसनं प्रमाणवार्तिकभाष्ये, श्रीविद्यानन्द-
कृताष्टसाहस्र्याञ्च स्वसिद्धान्तविरोधिवेदप्रामाण्यान्निरासार्थतया स्वस्वागममात्र-
समर्थनलक्ष्यतया च कथञ्चिन्लक्ष्यसमर्थनम् ।

कौमारिलप्रस्थानानुयायिभिरुन्वेकादिभिः प्रभाकरमतनिरसनम-

युक्तमिति कथनम् ।

इदमेवाऽत्र चित्रम्—वेदप्रामाण्यसमर्थनं कौमारिलमेव मतं स्वीयं मतमिति
कृत्वा वेदप्रामाण्यरक्षणास्ततस्तस्य प्रभाकरस्योपरि व्यर्थमाक्रमणमुन्वेकादिनामिति ।
सौगतादयोऽन्ये दार्शनिका मीमांसकमतं निरस्यन्तः प्रभाकरमतमिव कुमारिल-
मतमपि निरस्यन्ति ।

तथा चोक्तम्—

“भावना यदि वाक्यार्थो नियोगो नेति का प्रमा ।

तावुभौ यदि वाक्यार्थौ हतौ भट्टप्रभाकरावि”ति

“कार्येऽर्थे चोदनाज्ञाने स्वरूपे किं न तत्प्रमा ।

द्वयोश्चेद्वन्तौ तौ नष्टौ भट्ट-वेदान्तिनाविति” (अष्टसा. पृ. १०, ११) ।

तत्र नियोगार्थवादं दूषयत् प्रमाणवार्तिकभाष्यम्, अष्टसाहस्री च तत्रैका-
दशधा विकल्पय, नियोगवाक्यार्थवादं निरस्यति । एवं निरस्यन्त्यष्टसाहस्री
भावनावाक्यार्थवादमपि निरस्यति । तद्यथा—

“तत्र (१) कार्य, (२) प्रेरणा, (३) प्रेर्यमाणं कार्यम्, (४) कार्यसहिता
प्रेरणा, (५) कार्यस्य प्रवर्तकत्वमात्रम्, (६) कार्यप्रेरणयोस्सम्बन्धः, (७) कार्य-
नियोगप्रेरणादिसमुदायः, (८) नियोगस्वरूपमात्रम्, (९) भोग्यम्, (१०) नियोज्य-
पुरुषमात्रम्, (११) कार्यविशिष्टः पुरुष इति ।

विकल्पपरिहारः ।

विकल्पितेष्वेकादशसु प्रकारेष्वलौकिकोऽपूर्वपदभिषेयः कार्यरूपो नियोग
एष वाक्यार्थः । यद्वगमसिद्धमानुषद्विकमेव प्रेरणादि, पुरुषश्च । नियोज्यतया
कर्तृतया चाऽनुपद्विकः पुरुषस्याऽन्यथः । प्रमेयत्वं हि तस्य यजेतेत्यादिवाक्य-
प्रमाणगम्यत्वेन । न च वाक्यमेव नियोगः, येन तस्य प्रमेयत्वं न स्यात् । तत्र
नियोगवाक्यार्थता तस्याऽलौकिकत्वमप्रामाण्यश्च मत्वैव सर्वैरपि परास्यते । अलौ-
किकत्वं तु तस्याऽपौरुषेयशास्त्रप्रामाण्यगम्यत्वेन । तत्र सौगतेर्यथाप्रामाणिकं सर्वज्ञ-
त्वमूरीकृत्य तदागमोक्तानां धर्मत्वं मन्यते, तस्यैव प्रामाण्यं मत्वा, तर्हि वैदिकैः
किमपराद्धम्, ये वेदमपौरुषेयं प्रमाणं मन्यन्ते ।

उक्तञ्च तैरेव—

“सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथन्तयोः” ॥ इति ।

सुगतसर्वज्ञत्वमपि न सम्प्रतिपन्नमस्तीदमेवाऽभिप्रेत्य कुमारिलस्तन्मन्धान्ते-
परिहारप्रकरणे सर्वज्ञत्वं सुगतस्य सप्रपञ्चं निरस्यति तथाऽन्यत्राऽपि । तद्यथा—
कौमारिलानामन्येषाञ्च नियोगस्याऽलौकिकत्वनिरासे । अयमेव न्यायो वैदिकानां
दार्शनिकानां मण्डनमिश्रोन्वेक-वाचस्पतिमिश्रसुचरितमिश्र-पार्थसारथिमिश्रप्रभृती-
नामपूर्ववाक्यार्थत्वप्रत्याख्यानोऽपि मन्तव्यः ।

भट्टमतानुयायिनां मण्डनमित्रादीनामनैकमत्यप्रतिपादनं ।

तत्र मण्डनमिश्रः कुमारिलपक्षपातित्वमात्मनो मन्यमानः, तदनुयायी पार्थ-
सारथिमिश्रश्च कुमारिलानभिमतं लिङ्ग्यमिष्टसाधनत्वम्, इष्टसाधनत्वेन प्रवर्तनां
वा मन्येते । इदञ्च “पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वादि”त्यादिविधिविवेकपक्षेन, [वि. वि.
पृ. २४३] “इदं तु न्यायविदां मतम्”त्यादि न्यायरत्नमालासन्दर्भेण [न्या. र. मा.
पृ. ८३] च विशद एव । अन्ये तु कौमारिलमतानुयायिनो भट्टसोमेश्वर-खण्ड-
देवादयो भावनावाक्यार्थतामातिष्ठन्ते । तत्राऽपि मण्डन-पार्थसारथी तु प्रस्था-
नान्तरमेव प्रस्थापयतः, भट्टसोमेश्वरो लौकिकवाक्यवैलक्षण्यं वैदिकवाक्यानां
समर्थयितुमलौकिकीं प्रेरणामेव लिङ्ग्यमाहेति लिङ्ग्यवादे नैकान्तः कौमा-
रिलानां केपामपि ।

गुरुमतानुसारिणां विध्यर्थे ऐकमत्यमिति निरूपणम् ।

नैवमनेकान्तः प्राभाकरसिद्धान्ते, यत्र नियोग एव वाक्यार्थः । नियोग-
वाक्यार्थवादे वाक्यानां प्रमाणान्तरानपेक्षं प्रामाण्यं प्राभाकरैर्मन्यते । तन्निरसनन्तु
मण्डनमिश्रादिभिर्भषदेवभट्टपर्यन्तैर्नियोगपरत्वेनैव लिङ्गदित्तवाक्यानां प्रामाण्य-
स्वीकारे "चैत्ययन्दनं कुर्यादि"त्यादिवाक्यनामपि प्रामाण्यापत्त्या निरस्यते । इदञ्च
लौकिकवाक्यानां प्रामाण्यस्वीकारे सत्यमुपपद्यते । परन्तु प्राभाकरमते लौकिक-
वाक्यानां प्रामाण्यास्वीकारात् । अलौकिकस्याऽपूर्वस्यैव तदर्थत्वाच्च नैतद्-
दूषणमुपतिष्ठते । लिङ्गार्थस्याऽपूर्वत्वमलौकिकम्, तच्च लौकिकवाक्यघटकलिङ्गार्थस्य
वाधितम्—इति ।

नियोगस्यैव धर्मपदार्थत्वमिति निरूपणम् ।

सम्प्रतिपन्नमिदं चोदनार्थस्य वेदार्थस्य वा धर्मत्वमिति । तत्राऽपूर्वं
नियोगो वा धर्म इति प्राभाकराः । अपूर्वद्वारा फलसाधनं यागो धर्म इति भाट्टा
इति पूर्वमवादिष्म । तत्रोत्तरमीमांसायां फलसाधनत्वं प्रसादद्वारा नेश्वरस्य,
इति पूर्वपक्षे "धर्मं जैमिनिरत एवे"ति सूत्रे धर्मस्य फलसाधनत्वं जैमिनिमते-
नोपत्तिम् । इदन्त्वपूर्वस्य धर्मत्वपक्षे स्वरसमुपपद्यते ।

श्रुतार्थापत्तिनिरासः ।

तत्राऽपूर्वमिदं "चोदना पुनरारम्भः" इति सूत्रेण साक्षाच्चोदनार्थ इति
प्राभाकराः । भाट्टास्तु यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽऽर्थत्वात्त-
त्प्रमाणमङ्गीकृत्येति वदन्ति । एतदर्थमेव भाट्टानां श्रुतार्थापत्तिस्वीकारः । गुरुवस्तु
चोदनया साक्षाच्छ्रुत्यैवाऽपूर्वं बोध्यत इति तदर्थं श्रुतार्थापत्तिमपरां नाऽभ्युप-
गच्छन्ति ।

उपमानपरिच्छेदस्य विषयः ।

प्रमाणोपूपमानाख्यं प्रमाणं भाट्टा इव प्राभाकरा अपि स्वीकुर्वन्ति । उप-
मानस्य प्रमाणान्तरत्वाभ्युपगमस्तादृशस्य पदार्थान्तरत्ववादिनां प्राभाकराणामेव
सप्रयोजनः । विशेषस्तु टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अर्थापत्तिपरिच्छेदस्य विषयः ।

दृष्टार्थापत्तिरेकैवाऽङ्गीक्रियते न तु श्रुतार्थापत्तिरपि । गमकस्य निश्चितत्व-
सन्दिग्धत्वाभ्यामनुमानार्थापत्त्योर्वैलक्षण्यम् । अर्थाध्याहार एवेत्यते, न तु
शब्दाध्याहारः, विशेषस्तु टिप्पणीतो [प्र. पं. २७८-२८१] अद्यगन्तव्यः ।

अभावविषये गुरुमतम् ।

अभावस्य पृथक्प्रामाण्यानङ्गीकारस्तु तद्विषयस्याऽभावाऽधिकाऽति-
रेकेण पृथक्पदार्थत्वानङ्गीकारनिबन्धनः । अधिकन्तु प्रकरणपञ्चिका-टिप्पण्यो-
र्द्रष्टव्यम् ।

विमलाञ्जनमिति नामनिर्देशे हेतुकथनम् ।

एवं प्रत्यक्षसूत्रपर्यन्तविषये प्रतिपादिते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसाधनाय विमलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम् । तन्नामत्वे—

“दुस्तर्कतिमिरं भेत्तुं शिष्याणां दृष्टिरोधकम् ।

इदं शालिकनाथेन विहितं विमलाञ्जनम्” ॥ इति

प्रकरणपञ्चिकायां शिष्यदृष्टिनिरोधकतिमिरभेदनसामर्थ्यनिमित्तं स्वयं शालिकनाथेन प्रतिपाद्यते । ऋजुविमलायां “व्यवहारानादित्वस्य विमलाञ्जने स्थापितत्वादि” [२-१-१] इति धर्मपुरीरामानुजाचार्यकृते तन्त्ररहस्ये, प्रकरणपञ्चिकायां मातृकाभेदेषु च विमलाञ्जनमिति परामर्शाच्च प्रकृतं संस्करणं विमलाञ्जननाम्नेदं प्रकरणं निर्दिशति ।

विमलाञ्जनस्य प्रतिपाद्यविषयः ।

अत्र लौकिकानां वैदिकानाञ्च पदानामर्थेन सम्बन्धोऽपौरुषेय इति निर्णीयते । तत्र लौकिकेषु पदेषु तन्निर्णयस्य फलमनुमानविधया पदानां प्रामाण्य उपयुज्यते । वैदिकेषु तु पदेषु पदार्थांश्च इव तदन्वयांशोऽपि तेषां व्यापारान्, एकत्र पौरुषेयत्वमपरत्राऽपौरुषेयत्वमिति वैरूप्यायोगात्, अन्वयांश्च इव पदार्थांश्च पदस्य सम्बन्धोऽपौरुषेय इति व्यवस्थापनीयम् । अतोऽनेन प्रकरणेन पदपदार्थसम्बन्धोऽपि भूमिकारूपेणाऽपौरुषेय इति व्यवस्थाप्यते ।

सम्बन्धापौरुषेयत्वनिरूपणस्य फलकथनम् ।

इदञ्च वैदिकवाक्यमात्रप्रामाण्यमात्रं पक्ष एव उपपद्यते, येन पदपदार्थयोरिव पदतदन्वययोरपि बाधसम्भावना तत्प्रयुक्तदोषसम्भावना या वैदिकेषु वाक्येषु धार्यते इति वैदिकवाक्यानां द्वागेव प्रवर्तकत्वं, लौकिकवाक्यानां तु विलम्ब्य प्रवर्तकत्वमिति फलति । तेन “चाऽप्रायस्य गतिं वक्तुं प्रभवामः, न त्वान्नायं पर्यनुयोक्तुमिति” न्यायो निर्णीयते ।

तत्र यद्यपि वेदापौरुषेयत्वाधिकरणेनैवेदं लभ्यते, तथाऽपि क्रमविशेषविशिष्टपदानामेव वेदत्वात् मूलत एवाऽप्रामाण्यशङ्का दूरीक्रियते । अन्यथा स्वतः प्रामाण्यवादेऽपि द्यौद्धाद्यागमानां पौरुषेयत्वस्वीकारान् तेष्विव वेदेष्वपि पौरुषेयत्वे बाध-तत्प्रयुक्तदोषसम्भावना निष्कम्पप्रवृत्तिजनकत्वं न स्यात् । अतः शब्दार्थयो-स्सम्बन्धस्वरूपमस्मिन् प्रकरणे सुष्ठु चिन्तितम्, टिप्पण्याच्चाऽवशिष्टमुपबृंहितम् ।

ईश्वरविषये मीमांसकमतम् ।

अत एवेश्वरस्याऽपि शब्दार्थसम्बन्धे, वेदवाक्यप्रवर्तने वा न स्वातन्त्र्यमिति मीमांसकानां प्रस्थानद्वयमपि मनुते । मीमांसका हि तार्किक्यदानुमानिकमीश्वरं जगत्सृष्ट्यादाविध तदन्तःपातित्यात् वेदानां, वेदेष्वपि स्वातन्त्र्यं

तस्य माभूदिति कृत्वैव तत्र तत्र निरस्यन्ति । जगत्सृष्ट्यादेः कर्मजन्यपूर्व-
परिणामवादेनाऽपि “न कदाचिदनीदृशं जगत्” इति न्यायेन निर्वाहे,

“सर्वज्ञवन्निषेध्या च स्रष्टुस्सद्भावकल्पना” सं. आ. परि. [११३-११४]

इत्यादिवातिकैर्विशदीक्रियते । अतो यदि जगत्सृष्ट्याद्यर्थमपीश्वर ऊरि-
करणीयः, तर्हि—

“स्यात्तत्पूर्वकता चाऽस्य चैतन्यादस्मदादिबत” । इति

वार्तिकोक्तरीत्या श्रुतिमूलकत्वेनैवेश्वरवादास्समर्पनीयः । किम्वहुना “अस्य
महतो भूतस्य निरवसितमेतत् ऋग्वेदो, यजुर्वेदस्सामवेद [४-३-] इत्या-
दिश्रुत्या भगवत्तत्त्वासासनिःश्वाशरूपा वेदा इति प्रतीयते । तत्र यथा जीवराशीनां
श्वासासनिःश्वासाद्यभावे केवलं प्रेतभावः, एवं विना वेदान् ईश्वरस्याऽपि प्रेतभाव
एवेति । ईश्वरस्य प्राणदातरि वेदे कथन्नामेश्वरस्य स्वातन्त्र्यमित्येवं साम्प्रतिकी
विमलाञ्जनपरीक्षा वरीवार्ति ।

तत्त्वालोकस्य प्रतिपाद्यविषयः ।

औत्पत्तिकसूत्रव्याख्यानावसरे शङ्करस्वामिना प्रतिपादितमात्मस्वरूपं
तत्त्वालोके प्रकरणे शङ्करभाष्ये कृत्तिकारपक्षेणोपक्षिप्तं बुद्धीन्द्रियदेहादिव्यति-
रिक्तमात्मतत्त्वं त्रिपुट्यात्मना भासमानेषु सर्वेषु ज्ञानेष्वभ्यस्तयैव भासमानं
तत्तद्वादनिरसनद्वारा सुष्ठु व्यवस्थापयति शालिकनाथः । यथा—

“आत्मतत्त्वे बहुविधा विवादास्सन्ति वादिनाम् ।

यद्यं प्राभाकरास्तत्त्वनिर्णयाय यतामहे” ॥ इति

स्वयं वदति । तत्र शरीरेन्द्रियाद्यात्मवादाश्चार्वाकाणां पौराणिकानामन्येषां
वा तेषां तेषां दृष्ट्वेति टिप्पण्यां सुष्ठूपपादिताः ।

मोक्षविवेचनम् ।

मोक्षवादप्रसङ्गे ब्रह्मसिद्धिकारमतमनूय निरस्य च प्रकरणपञ्चिका “निर्शेष-
धर्माधर्मशरित्यनियन्धनो देहोच्छेदो मोक्षः” इति स्वीयं सिद्धान्तं सौगताद्वैतवादा-
दिमतान्तरनिरासपूर्वकं सविस्तरमुपपादयति ।

तत्र मोक्षसाधनं कर्मयोगमहकृतं विशुद्धात्मतत्त्वज्ञानं न तत्त्वंपदार्थज्ञान-
मित्यादि भूमिकायामिव ग्रन्थशरीरेऽपि टिप्पण्यादी व्यक्तम् । अस्य प्रकरणस्य
मूलमात्मवादगतं शङ्करं भाष्यं तट्टीकाञ्जुविमलादीनि च ।

न्यायशुद्धेः प्रतिपाद्यविषयः ।

अथ नवमं प्रकरणं न्यायशुद्धिर्नामिति । अत्र शब्दनित्यत्वविषयशब्दा-
धिकरणविचारो न्यायशुद्धयभिधानेऽस्मिन् प्रकरणे क्रियते ।

“एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधिनी ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः प्रकीर्तिता” ॥ इति प्रकृतप्रकरणोपसंहारा-
दवगम्यते । इदमपि प्रकरणं विमलाञ्जनप्रकरणोक्तरीत्या वक्ष्यमाणवाक्यार्थ-
मावृत्ताप्रकरणोक्तरीत्या च वेदवाक्यप्रवर्तने शब्दार्थसम्बन्ध इव च शब्देऽपि न
कस्याऽपि, किं बहुनेश्वरस्याऽपि न स्वातन्त्र्यमिति निश्चिनोति ।

अत्र भाट्टा इव प्राभाकराशब्दं नित्यं मन्यन्ते, किन्त्वाकाशधर्मं नित्यगुण-
व्येति । तत्र भाट्टमतरीत्या नित्यत्वमात्रम् । नैयायिकदृष्ट्या गुणत्वञ्च शब्दस्य
प्राभाकरे सिद्धान्ते, “आकाशश्च शब्दवान्, स एव श्रोत्रं तद्गुणश्च शब्दः”
[प्र. पं. पृ. ३५०] इति ।

अस्य लक्ष्यन्तु शालिकनाथस्य प्रभाकरस्यैव प्रधानतमं “संयोगाद्वा
विभागाद्वा शब्दाद्वा शब्दनिष्पत्तिरिति वैशेषिकपक्षनिरसनम्, “वायुरापद्यते
शब्दतामि”ति शिञ्जाकारमतनिरसनञ्च । नित्यशब्दो वर्णात्मको ध्वनिनाऽभि-
व्यज्यत इति भाट्टसिद्धान्त इव प्राभाकरसिद्धान्तोऽपि । अन्यत्तु सर्वं ग्रन्थशरीरे
दिप्पल्याञ्च व्यक्तम् । एतन्मूलमपि बृहत्यादिकमेव ।

मीमांसाजीवरक्षायाः प्रतिपादनरूपणम् ।

दशमं प्रकरणं मीमांसाजीवरक्षायां क्षणिकत्वनिराकरणपरम् ।

“प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाष्याऽभिधीयते ।

मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराकिया” ॥ इत्युपक्रमे शालिकनाथ-
स्तकारणनिर्देशं प्रस्तौति ।

त्रुटितांशपूरणम् ।

इदन्तु प्रकरणं कियतैरुष्टपरिमितेन सृष्टिकाया वाक्यार्थमावृत्तायाः
द्वितीयपरिच्छेदगतेत पेनचनाऽशेन साकं प्राकाशि पण्डितपत्रे पं० विट्ठलशास्त्रिभिः ।
चौसम्याग्रन्थमालया प्रकरणपञ्चिकाप्रकाशनावसरे तदेव संस्करणमन्यकारि ।
पश्चात्तु चौसम्याग्रन्थमालेन पं० बालशास्त्रिमहाशयगृहान् प्राप्तं मीमांसाजीवरक्षाया
वाक्यार्थमावृत्तायाश्च पूर्वस्मिन् प्रकरणे लुप्तमंशं सहृष्ट्य पृथक् प्रसारय सर्वं
पण्डितकुलमधमणीचकार ।

इदन्तु संस्करणं चौसम्याग्रन्थमालायाः पृथक् प्रकाशितां लुप्तां पुस्तिकामपि
ऐशियाटिक्सोमेटोपुस्तकसाहाय्येन यथास्थानं विन्यस्य सम्पूर्णां प्रकरणपञ्चिकां
प्रियपाठकानुपहरति ।

अस्य प्रकरणस्य लक्ष्यं सौगतसम्मतक्षणिकत्वादनिराकरणम्, जातिव्यक्त्या-
दीनां भेदाभेदादनिरसनेन भेदसमर्थनञ्च । अस्याऽपि मूलं भाष्य-वृद्धी-टीका-
श्रुजुषिमलादिप्रमित्यनुसन्धेयम् । अनेन प्रकरणेन कर्ममीमांसाया अपि रक्षा
भयतोत्पत्त्यैव प्रकरणस्योपसंहारगतान्—

“मुगताशीविपविषमक्षणभङ्गविषानलावलीढायाः ।
मीमांसाया विहिता मर्ममयी जीवरक्षेमि” ॥ ति पद्यादवगम्यते ।

सवृत्तिकाया वाक्यार्थमातृकाया विषयः ।

वाक्यार्थमातृकेति समाख्याऽस्य प्रकरणस्य—

“वाक्यार्थमातृकेयं प्रभाकरगुरोर्मतानुसारेण ।

अनुसूयुबोधनार्थं शालिकनाथेन सङ्ग्रहिते” ॥ ति शालिकनाथे-
नैवैतत्प्रकरणोपसंहारे निर्दिश्यते । वाक्यार्थः प्रवर्तकवेदवाक्यगम्यं कार्यमेवेति न
केवलं बोधनासूत्रे बृहत्या, किन्तु प्रकरणपञ्चिकायाऽपि (पृ० ४४०) “अत्रैषा
प्रक्रिये”ति प्रकरणार्थसङ्ग्रहेण ज्ञाप्यते । अत्र वाक्यार्थमातृकेति शब्दप्रयोगादव-
गम्यते-सर्वेषामपि प्राभाकरसिद्धान्तानां मातृस्थानीयं प्रकरणमिदमिति ।

अत्र परिच्छेदद्वयमस्ति—तत्राऽद्यः परिच्छेद उपोद्घातरूपः । तत्राऽभिहिता-
न्वयवादं शाब्दिकसम्मतस्फोटवादश्च सपरिकरमुपपाद्य तन्निरसनपूर्वकमन्विताभि-
धानवादस्तयुक्तिकं समर्थितः, सूत्रं भाष्यञ्च तदानुगुण्येनाऽयोजि । द्वितीये
सर्वाख्यातानां भावनावाचित्वं कुमारिलभट्टसम्मतशब्दभावनापरपर्यायप्रेरणा-
लिङ्गर्थवादं मण्डनमिश्राभिमतमिष्टसाधनतालिङ्गर्थवादश्च पराणुद्य, वैदिकलिङ्गदे-
रलौकिके नियोगापराभिधाने कार्ये शक्तिर्वेदवाक्यविमर्शेन जायते, लोके क्रियाकार्ये
लक्षणेति कार्यलिङ्गर्थतापादस्तोपष्टम्भं समर्थितः । यदेवोपजीव्य नीतिपथ-नयवीध्य-
मृतकला-प्रमाणपारायणप्रकरणान्यात्मानं लभन्ते । तत्र लिङ्गर्थोऽपूर्वमिति व्यव-
स्थाप्यते । वाक्यार्थमातृकायामितरान्वितलिङ्गर्थबोधस्य व्यवस्थापनादुभयोरप्युप-
जीव्योपजीवकभायस्तिद्व एव । नयवीध्यां सर्वज्ञानयाथार्थ्यवादः प्रस्तुतोऽपि
पूर्वोक्तरीत्याऽप्रामाण्ये व्यवहारस्य लौकिकत्वात्, वेदे तस्याऽप्रसक्त्या लौकिकस्य
व्यवहारस्य ज्ञानद्वयविवेकाग्रहणेनाऽपि निर्वाहान्न विपरीतख्यातेरत्यतिरपीति
वैदिकवाक्यप्रामाण्येऽयोग्यवच्छेदफलसिद्ध्युपयोगितया वाक्यार्थमात्रोपजीवि-
त्वममृतकला-तद्व्याख्यारूपप्रमाणपारायणे प्रकरणेऽपि मुख्यं लक्ष्यं शास्त्रप्रामाण्य-
परीक्षामेवेति मन्येते । यत्र कृत्स्न एव वेदोऽपूर्वं कार्योत्तमि प्रमाणमित्युपहितम् ।

तत्र प्रथमे परिच्छेदे पदानां व्यतिषेकार्यवर्णनप्रसङ्गेऽभिहितान्वयवादनिरा-
सेनाऽन्विताभिधानवादः प्रकरणपञ्चिकायां सविस्तरं समर्थितः । अन्विताभिधान-
वादोऽयं प्राभाकराणाम्, अभिहितान्वयवादश्च भाट्टानाम् । वेदान्तसिद्धान्ते तु
व्यवहारे भाट्टनय इति व्यवहारे केवलद्वैतिनामभिहितान्वयवादः प्रायेण प्रमाणम् ।
अन्विताभिधानवादस्तु तदितरेषां वेदान्तिनाम् । अन्येषामन्विताभिधानवाद-
स्वीकारे लक्ष्यन्तद्वैताभिमतारण्यार्थतानिरसनमेव ।

न्यायचन्द्रिकाकारस्याऽन्विताभिधानवाद एवाऽभिमत इति
प्रागुक्तस्यार्थस्याऽनुसन्धानम् ।

न्यायचन्द्रिकायां विद्यासागरमुनिस्तु, यो ब्रह्मसिद्धिज्याख्याने तत्र तत्र मीमां-
सासिद्धान्तसङ्ग्रहप्रसङ्गे प्राभाकरसिद्धान्तमेवाऽनुवदति, सः स्वीयन्यायचन्द्रिकायां

“व्यवहारे भाट्टनय इति वचनं न मानवं वचनमि” [पृ० २४०]ति माट्टाभिमतमभिहितान्वयवादां दूरीकृत्य, प्रभाकराभिमतान्विताभिधानवादेनैव स्वीयमद्वैतसिद्धान्तं समर्थयतीति प्रागवोचाम । अन्विताभिधानवादेऽभिहितान्वयवादे चोभयत्राऽन्वयपदं समानम् । तदर्थस्तु तात्पर्यविषय इति विद्यासागरमुनेराशयः । यस्त्यैव परम्परायां प्राप्तात्मलामो ब्रह्मानन्दोऽप्यभिहितान्वयवादसमकक्षमेवाऽन्वयपदस्य तात्पर्यविषयार्थस्वीकारेणाऽन्विताभिधानवादमभिप्रैति ।

अत्र टीकाकारमतम् ।

बृहती तु पदार्थानां स्वान्वितकार्यमात्रे पर्यवसानं घटति । अन्वयबोधस्त्वन्विताभिधानवादेन, अभिहितान्वयवादेन वेति तथा स्पष्टं नोज्ज्वलति, यथा कुमारिलः तद्वृत्ताधिकरणेऽभिहितान्वयवादां स्पष्टमुल्लिखति । अन्विताभिधानवादोऽयं प्रभाकरस्यैव सिद्धान्त इति प्रभाकरपरिपन्थिङ्गुमारिलमतानुयायिमण्डनमिश्रादिनिबन्धार्थनिरसनेन प्राभाकरसिद्धान्तोद्धारणमेव लक्ष्यम्भन्वानः प्रकरणपञ्चिकाकार एवाऽस्य सिद्धान्तस्य मूलमिति प्रतिभाति । सर्वथा तु सर्वेऽपि दार्शनिका अन्विताभिधानवादिमं प्राभाकरसिद्धान्तमित्येवाऽनुवदन्ति ।

द्वितीयपरिच्छेदस्य विषयः ।

वाक्यार्थमातृकाया द्वितीयपरिच्छेदस्तु लिङ्ग्यमुख्यविशेष्यकत्वेऽविषयमात्रेऽपि लिङ्ग्यस्य भावनापरत्वमिष्टसाधनत्वञ्च निरस्यति । तत्र मण्डनमिश्रो ब्रह्मसिद्धौ नियोगकण्डे वाक्यार्थमातृकाप्रकरणविषयं प्रभाकरसिद्धान्तं महता प्रयासेन खण्डयति । यत्र प्रसङ्गतोऽन्वितविधानवादोऽपि निरस्तः । चिरवस्यते ब्रह्मसिद्ध्युक्तदूषणोन्मूलनेन नियोगवाक्यार्थवादस्य प्राभाकरीयस्योद्धारणमेव वाक्यार्थमातृकाया उद्देश्यम् । विशेषस्तु दिप्सया द्रष्टव्यः ।

विषयकरणीयस्य विषयः ।

एवं तर्कपादगतैस्समिरधिकरणैर्वाक्यार्थमातृकापर्यन्ते विषये निरूपिते भावार्थधिकरण-शब्दान्तराधिकरणयोस्सिद्धान्तप्रतिपादनाय विषयकरणीयाक्यं द्वादशं प्रकरणमपि कार्यप्रतिपत्तौ यागस्य विषयत्वमुत्पत्तौ च करणत्वं विवेचयति, नियोगवाक्यार्थता वाक्यार्थमातृकाविषयं स्पष्टीकरोति । अतोऽन्यानि प्रकरणातीव वाक्यार्थमातृकाया एव सन्तानो विषयकरणीयं नाम प्रकरणम् ।

अङ्गपारायणातिदेशपारायणयोर्विषयनिर्देशः ।

त्रयोदश-चतुर्दशप्रकरणे अङ्गपारायणातिदेशपारायणे द्विविधमङ्गजातं वाक्यार्थनियोगेन परम्परया सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानामङ्गानाञ्च नियोगार्थेनाऽ-पूर्वेण करणोपकारद्वारेणोत्पत्तौ सम्बन्धं व्यवस्थापयतः । तत्राऽङ्गपारायणमुपदेश-विषया प्रवृत्तमङ्गजातं विषयीकरोति, अतिदेशविषया प्रवृत्तं तद्वद्भावेनाऽङ्गजातम्, तत्रोपदेशप्रवृत्तानि तान्यङ्गानि साक्षान्नियोगार्थेन सम्बन्ध्यन्ते । अतिदेशपारायणे

तु प्राकृतनियोगस्य वैकृतनियोगस्य च भेदात् प्राकृतकार्यसम्बन्धिप्रमेयमात्रस्य
विकृताध्वन्यो व्यवस्थाप्यते । तदेवं चतुर्दश प्रकरणानि वाक्यार्थमातृकामुपजीव्य
प्रवृत्तानि प्रकरणपञ्चिकायां सविस्तरमुपपादितानि । तत्र तत्र प्रकरणेषु
संमद्देशोपक्षिप्तानां विषयाणां भाट्टसिद्धान्तेन साकं सोलनेन प्राभाकरीयतत्तन्मूल-
लघ्नसङ्ग्रहेण च विस्तरटिप्पण्यां कृतः । तत्र तत्प्रकरणार्थानां पूर्वोत्तरपक्षसं-
कलनं दर्शनान्तरप्रस्तुततत्तदाक्षेपनिरसनं, इदन्तया प्रभाकरसिद्धान्तनिष्कर्षश्च
प्रमाणपरायणमारभ्याऽऽन्तं सहगृहीतम् ।

तत्र प्रियपाठकास्वीयां दृष्टिं सुहृद्भावेन निक्षिप्य समालोच्य च स्वीयाशा-
यप्रकाशनेन विरवस्यते सम्पादकमिमं जनमनुमहोष्यन्ति-इति ।

वाक्यार्थमातृकायाः प्राचीनात्संस्करणादस्य वैलक्षण्यकथनम् ।

प्राचीनेषु संस्करणेषु वाक्यार्थमातृकायास्तद्वृत्तिकाया मूलस्य तद्वृत्तेश्च
तत्प्रकरणोद्घृतानामन्येषां श्लोकानाञ्चेदं मूलम्, वृत्तिरियम्, अयमुद्घृतश्लोक इति
विवेकं विना सुद्रापितम् । अस्मिन् संस्करणे तु वाक्यार्थमातृकाया मूलस्य
तद्वृत्तेस्तदुद्घृतश्लोकानाञ्च विनैवाऽऽयासं प्रियपाठकानां ज्ञानं भवत्वित्यभिप्रेत्य
स्थूलाक्षरेण मूलश्लोकानां वृत्तेस्संख्यानिर्देशमुद्घृतश्लोकानाञ्च पृथक्करणं कृतम् ।
यद्यपीयमेव नीतिर्व्याख्यानव्याख्येयभावेन प्रवृत्तयोरमृतकला-प्रमाणपरायणयोरपि
विषयेऽवलम्बनीयाऽऽसीत्, तथा करणे सम्प्रदायतः प्रकरणपञ्चिकायाश्चतुर्दश
प्रयोदश वा प्रकरणनीतिं केपाञ्चन संशयस्स्यात्, तन्मा भूदिति प्राचीनैव रीतिस्सं-
रक्षिता, सर्वथा तु टिप्पण्यामनयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावस्संसूचितः ।

प्रकरणपञ्चिकाप्रवृत्तेः पुनस्सिद्धान्तलोकनम् ।

प्रकरणपञ्चिकेयं विरोधेण कुमारिलसिद्धान्तं तदनुबन्धेन प्रवृत्तं मण्डन-
मिश्रसिद्धान्तञ्च, तेषु तेषु प्रकरणेषु खण्डयति । यस्य लक्ष्यं प्रभाकरसिद्धान्तनिर-
सनमेवेति तदीयेन विधिविवेकेन भावनाविवेकेन ब्रह्मसिद्धिगतनियोगकाण्डेन
चाऽवगम्यते, तत्र प्रकरणपञ्चिकानिरस्तसौगत-कुमारिल-मण्डनसिद्धान्ताञ्च सह-
हेणाऽधस्तान्निर्दिश्यन्ते ।

बौद्धमतनिरासः ।

- १—अर्यासंस्पर्शिताशङ्कानिरासः ।
- २—जातिर्विकल्पविलसितमितिपक्षप्रतिक्षेपः ।
- ३—अविसंवादिज्ञानं प्रमाणमितिपक्षनिरासः ।
- ४—कल्पनापोढमभ्रान्तमिति प्रत्यक्षलक्षणखण्डनम् ।
- ५—स्वलक्षणं निर्विकल्पकस्य विषय इत्यस्य निरासः ।
- ६—निरालम्बनवादःशून्यवादयोर्निरासः ।
- ७—अविनाभावनियमो न्याप्तिरित्यस्य निरासः ।

- ८—वैधर्म्यदृष्टान्तस्य निरासः ।
 ९—विज्ञानात्मवादनिरासः ।
 १०—क्षणभङ्गवादनिरासः ।

प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथेन खण्डिता चार्तिककारीयसिद्धान्ताः ।

- १—अध्ययनविधिनिरासः ।
 २—प्रमाणानां स्वतःप्रामाण्यनिराकरणम् । [भाष्यपरिशिष्टे]
 ३—अन्यथाख्यातिनिरासः ।
 ४—ब्राह्मणत्वजातिनिरासः ।
 ५—प्रमाणलक्षणदूषणम् ।
 ६—प्रत्यक्षलक्षणदूषणम् ।
 ७—ज्ञानानुमेयतावादनिरासः ।
 ८—श्रुतार्थापत्तिखण्डनम् ।
 ९—शब्दाध्याहारपक्षप्रतिक्षेपः ।
 १०—अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वनिरासः ।
 ११—शब्दस्य द्रव्यत्वनिरासः ।
 १२—अभिहितान्वयवादनिरासः ।
 १३—अंशप्रयविशिष्टप्रवर्तनाविध्यर्थतावादस्य प्रतिक्षेपः ।
 १४—विष्णुशेषस्य द्वे शक्ती कल्पयिष्याम इत्यत्र दर्विहोमदृष्टान्तस्य विघटनम् ।
 १५—आख्यातमात्रस्य भावनावाचित्वपक्षनिरासः ।
 १६—कर्मणः प्राधान्यनिरासः । यागस्याऽवान्तरव्यापारशक्तिर्वाऽपूर्वमित्यपक्षस्य खण्डनम् ।
 १७—उपदेशातिदेशान्यवस्थानिरास इत्यादि ।

प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथेन निरस्ता मण्डनमिथीयास्सिद्धान्ताः ।

- १—तन्त्राऽन्यः पण्डितम्मन्यो मन्यते [प्र. पं. पृ. ६८] ।
 २—लक्ष्मणरूपे कश्चिन्निश्चिद्विद्विषादि बहुकथ्यते, तद्विद्वेतराभावरिषयम् [प्र. पं. पृ. १६०] ।
 ३—अत्र कश्चिदाहेत्यादि [प्र. पं. पृ. २१५] ।
 ४—यच्चेदमुच्यते ध्यायैव तम इति [प्र. पं. पृ. ३२२] ।
 ५—यत्त्विदं केनचित्प्रलप्यते पार्थिवानामणूनामित्यादि [प्र. पं. पृ. ३३४] ।
 ६—कः पुनरेष मोक्ष इति [प्र. पं. पृ. ३३४] ।
 ७—कश्चित्पण्डितम्मानी [प्र. पं. पृ. ३४५] ।
 ८—अत्राऽपर आह [प्र. पं. पृ. ४२२] ।
 ९—यस्तु देवदत्त ओदनं पचतीत्यादि [प्र. पं. पृ. ४२६] ।

अन्ते प्रभाकरम्, शालिकनाथस्याऽधिकृत्य हेतुविमर्शकैः पण्डितप्रवरैरा-
 लोचितान् विषयानवष्टभ्य किञ्चिदिव स्वीयं वक्तव्यमत्र प्रकाशयामः ।

प्रभाकरमिश्रस्य परिचयः ।

अथेदं प्रस्तूयते—टीकाकारः प्रभाकरमिश्रः कं देशं स्वजनुषा मण्डयामास,
कावस्य पितरौ, काऽस्य शैली, कोऽस्य कालः, कानि ग्रन्थरत्नान्ययं निबन्ध—इति ।
टीकाकारश्चाऽयं सुगृहीतनामा प्रभाकरमिश्रो मिश्रोपाधिना संक्षिप्ताक्षरार्थवद्-
ललेखप्रणाल्या च मैथिल इति तर्कयामो वयम् । प्रभाकरमिश्र मण्डनमिश्र-
याचस्पतिमिश्र-सुचरितमिश्रादीनां मैथिलत्वं श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिवेदिना न्याय-
धार्तिकभूमिकायामत्यन्वेपणसम्पादितायां निरणायि । प्रसिद्धिरपि पस्तुनिर्णये
महत्साहाय्यमाचरति । प्रसिद्धश्च विद्वत्समाजे प्रदर्शितानामेषां मैथिलत्वमिति,
वयमपि तथैव मन्यामहे यावद्वाधकोपलम्भम् ।

कस्याश्चिद्बृहतीमातृकायां यद्भ्रान्त उपलब्धायां “इति श्रीदक्षिणकोसलेश्वर-
महामात्यविभाकरमिश्रात्मजस्य प्रभाकरमिश्रस्य कृतौ बृहत्यां द्वादशोऽध्याय-
स्तमाप्ताः” इति दर्शनाद्विभाकरमिश्रोऽस्य पितेत्यवगम्यते ।

प्रभाकरमिश्रस्य भाषावैचित्र्यम् ।

प्रभाकरी वचनभङ्गी मुक्तिप्रदा प्रसन्नगम्भीरा च । भाषायां स्वातन्त्र्यस्य,
व्युत्पत्तिविशद्विश्रो वेदं लक्षणम्—यदभिधीयमानं प्रायस्सर्वमेव सूत्ररूपं पृथक्त्वं वा
भवति । व्यवहाराननुगुणमिव रूपमादाय साम्प्रतं वर्तमानां संगृह्यभाषां पुनस्त-
दनुगुणं परिष्कृतुं पश्चिध्यते, तस्य प्रभाकरी वचोभङ्ग्यवर्यं पर्यालोचनीया ।
यतस्तत्र चिराय प्रयुक्तप्रलीनाः पृष्ठाकोटेन विवक्षितार्थप्रतिपादनममर्थाः प्रयोग-
विरोधा भूम्नोपलभ्यन्ते । भाष्याक्षराणामन्यूनाननिर्देशं व्याख्यानः प्रभाकरमिश्रः
कुमारिलोपक्षिप्तो व्याख्यानमार्गो न विचारानुरोधेनमा इदमग्रम् इति मन्यानां
विवरणं नियन्धनम्, अथवा लघ्वी बृहतीनि टीकाद्वयं शब्दसामर्थ्यमर्थमार्थ-
ज्ञानुगुण्यं व्यरीरपत् । विवरणं न समप्रगुणमभ्यते, नियन्धनानु पक्षाध्याय-
द्वितीयपादपर्यन्तमुपलभ्यते । अथदिष्टं शालिग्रामावे पर्यते ।

विवरण-नियन्धनयोः पौर्वापर्यम् ।

अत्र विवरणकार इति नियन्धनकार इति शालिग्रामार्थेण चापर्यन्तिना च
व्यनान्, भगतायेन नर्यावेवे, बरदराजेन दीपिकायां, माधवमरायत्या मर्थ-
दर्शनकोशेषां प्रभाकरवृत्तं व्याख्यानद्वयं एकं विवरणम्, अथ नियन्धनमंशमिति
निर्देशान् । पूर्वं विवरणं पश्चाद्विद्वन्धनमिति नयोः क्रमः प्रतीयते । अत्र नियामकं
[प्र पं. पृ ५००] दृष्टव्यम् ।

अद्वयप्रभाकरः—

“अविचेकः परमावदा पदमि” [हि. म. २, ओ. ३०] नि पञ्चनुरीयवार्ता
स्पष्टद्वये [वृ. पृ. २७२, ३२५] दृष्टव्यमिति ।
एवं—विचरन्तेऽयंभावेनेति [वा. प. १. १.]

“अपिणामपि यद्भानं तदप्यागमपूर्वकम्” [वा. प. १, ३०]ति, घृ. ३६६ पृष्ठउरुद्धरति । अत एतयोरर्वाचीनः प्रभाकर इत्यापतति ।

कुमारिलमतखण्डनप्रदर्शनम् ।

प्रभाकरमिश्रः—“एकदेशो कश्चिदि”त्यादिना कुमारिलानेव सिद्धान्ता-
न्वहयति । यद्यप्यत्र कुमारिलस्य नाम न गृह्णाति, तथाऽपि शालिकनाथ-भयनाथ-
योर्वचनेनेदमगम्यते—“लोक” इत्यादिभाष्यस्याऽथात इत्येतस्मिन्पदद्वयेऽलौकिकार्था-
शङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनमिति टीका, “लोक इत्यादिभाष्यं यन्नगौरवं प्रसज्येत” इत्येव-
मन्तमथशब्ददूषणार्थमौचित्यानुभाषणमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम् । तच्च मन्द-
प्रयोजनमिति मत्वा टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति—“लोक” इत्यादिनेति पञ्चिका
(घृ. १) तदेतद्वार्तिककारमतं टीकाकारो भगवान्प्रमृष्यति, यथा गुरुदर्शनं क्रिश्चि-
दुच्यते” [घृ. घृ. ११६] । “एकदेशमतमाह—तददूषयति” इत्यादि ।

एवं भयनाथवचनेनाऽपीदमगम्यते । तथा च नयनिवेकसन्दर्भः—“अत्र
च यद्यपि परमते “लोके” इत्यादिभाष्यस्य पदार्थानुक्त्वा दशपक्षो चाऽपरोक्तः ।
तथाऽप्यथशब्ददूषणार्थमौचित्यानुभाषणपरत्वमेव स्थापितम् । तदपि मन्दम्भत्या
गुरुस्तप्तदशमर्थमाह” [नय. वि. घृ. ७] ति । अत्र यद्यपि-दशपक्षो पदपक्षादौ-
चित्यानुभाषणरूपोऽर्थोऽनुपपत्तमान एक एवेति सङ्कलने पञ्चदशोपाऽर्थाः, अयमुत्प-
गणने तु षोडशत्यव्ययद्वयः । एतदभिप्रायको “गुरुस्तप्तदशमर्थमाह” ति नयवि-
षेकप्रत्ययः । अतः कुमारिलमेव प्रभाकरः स्पष्टयतीति सुस्पष्टमगम्यते । स्वालो-
पुलाङ्गन्यायेन कतिचित्तथालानि प्रदर्श्यन्ते प्रियपाठकानां मनोविनोदय ।

१—तथा हि—“धर्मजिज्ञासा” इत्यत्र भाष्योक्तपदार्थसमामं निरस्यति,
स्यापयति च पट्टीसमामं कुमारिलः । कुमारिलोक्तं पट्टीसमामं निरस्य चतुर्थी-
समासं स्यापयति प्रभाकरः [घृ. घृ. १६] ।

२—“यस्य च दुष्टं करणं, यत्र च मिष्येति प्रत्ययः, सा एवाऽममीचीनः
प्रत्ययो नाऽन्यः” इति भाष्यं कारणदोषाधकक्षानाज्यामप्रामाण्यमित्येवपरतया
कुमारिलो व्याचक्षते । प्रभाकरस्तु सविबन्धकक्षानानामप्रामाण्यं यदनो धर्म-
कर्मिर्मतं निरस्य, तेषां प्रामाण्यप्रतिपादनपरतया योजयति स्म ।

३—गुणकानाधिकरणे वार्तिककारोप्रां गुणकत्वमस्यन्धविधानं निरस्यति
प्रभाकरः ।

४—अभिधमराधिकरणे मन्दशोद्धूतमयान्तरप्रवरणं कुमारिलोक्तं निरस्यति
प्रभाकरः ।

५—व्यापनाधिकरणे “अथ यत् तत्र तत्रे”त्यादिना भाष्यस्योक्तं दुर्गतं
पदिह्यते । “अनेन न कश्चित्पदिह्यतेरोऽभिहितः” इति निरस्यति [म. प. २.
४८-४९१.] ।

६—तृतीयचतुर्थपादे दशमादीनां पण्णां सूत्राणां भाष्यं नोपलभ्यते । तत्र कुमारिलो बह्विधेन वर्णयति स्म । तथा च वार्तिकसन्दर्भः—“अतः परं पदसूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि, तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते—केचिदाहुर्विस्मृतानीति । लिखितो ग्रन्थः प्रलीन इत्यपरे । फल्गुत्वादुपेक्षितानीत्यपरे । अनार्षेयत्वादित्यन्ये । घृत्यन्तरकारैस्सर्वैर्व्याख्यातानि । तत्र कैश्चिच्चधिकरणानि कल्पितानि, अपरैश्चत्वारि । तस्मात्सूत्रमात्रं व्याख्येयमि [मी. द. पृ. ८६५] ति । “भाष्यकृतसूत्रपट्कोपेक्षणे कारणमाहे” [न्या. सु. पृ. १३८५] ति ।

सोमनाथोऽपि—“इतः प्रभृति पदसूत्राणि भाष्यानुक्तान्यपि घृत्यन्तरे दर्शनादाचार्यैर्यधिकरणतया, चतुरधिकरणतया च व्याख्यातानी” [शा. दी. पृ. २६०] ति । अत एव पदसु सूत्रेषु शबरस्वामिना भाष्यं न प्रणीतमित्यवगम्यते । अत्र वृद्ध्या तद्व्याख्यायामुज्ज्विमलायाञ्च “उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मस्त्यात्, विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादि” [मी. द. ३-४-१०-१६] ति पण्णां सूत्राणामनुवादोऽपि न दृश्यते, नाऽपि तदर्थविवरणम् । प्रत्युत निवीताधिकरणसमनन्तरमेव दिग्विभागाधिकरणमुपलभ्यते । इदमपि कुमारिलात्मकारस्याऽर्वाचीनत्वे गमकम्, भाष्यानुसारित्वात्प्रमाकरस्य ।

७—उद्गात्रधिकरणे [मी. ३-५-१०] ससुत्रक्षण्यानां चतुर्णां भक्षणमिति भाष्यकारीयस्तिद्धान्तः । कुमारिलस्तु भाष्यसिद्धान्तं निराकृत्य, अपसुत्रक्षण्यानां प्रयाणामिति स्वसिद्धान्तमुपस्थापयामास [मी. द. पृ. १००४] । प्रमाकरस्तुसुत्रक्षण्यानां चतुर्णां भक्षणमिति भाष्यसिद्धान्तमेव समाललम्बे । प्रत्युत कुमारिलं न्यक्षतेति—“अपसुत्रक्षण्यवादिनोऽपन्यायवादिन” इति टीकाग्रन्थेन । अत्राऽपन्यायवादिन इत्यनेन कुमारिलमेव कटाक्षयतीत्यवगम्यते । अत एवाऽस्मिन्नधिकरणे “यत्केनचिदपनयादुक्तमपसुत्रक्षण्यवादिनोऽपन्यायवादिन इति । तदेवाऽपन्यायमपनीतमि” [शा. दी. पृ. २८८] ति । अत्र केनचिद्विधिपदं प्रमाकरणेति विवृणोति सोमनाथः ।

कुमारिलाभिमतव्याख्यावर्णकादिकं प्रमाकरस्याऽनभिमतमिति वर्णनम् ।

विरोधाधिकरण—शिष्टाक्रोपाधिकरण—यववराहधिकरण—कल्पसूत्राधिकरणेषु कुमारिलोकानि वर्णकान्यथाभाष्यं मन्वानो भाष्यानुसारेणाऽधिकरणार्थं वर्णयामास, सूत्रभाष्यानारूढं सौगतमतनिरसनम्, सूत्रभेदेन कचित्सूत्रयोरेकवाक्यताकल्पनेनाऽधिकरणभेदं वर्णकानि वा नाऽनुमेने प्रमाकरमिश्रः । एवं द्वादशलक्षणीगतेष्वधिकरणेषु परिशील्यमानेषु कुमारिलाऽर्वाचीनत्वं कुमारिलोकार्थनिराकरणं प्रमाकरस्य करतलामलकवदवभासते । गुरुराप्यभावस्त्वतिदूरोत्सारित इति ।

प्रमाकरग्रन्थे धर्मकीर्तनमोत्प्लेखः ।

किञ्चाऽयं टीकाकारो बौद्धाचार्यं धर्मकीर्तिं कचित्प्रमाद्विरते, कचिदोपेक्षते । यथा—“धिवेकाग्रहणं कीर्तेरेवेति न्यायमञ्जरीकारो “मन्यते—शास्त्रचिन्तकाः स्वल्प”

त्यादिप्रतीकग्रहणेन । अयं विषयोऽस्मादिष्टिष्यया [प्र. पं. पृ. ३४०] विविच्य निर्दिष्टोऽस्ति ।

पञ्चिकायां शालिकनाथो निरालम्बनवादान्ते कथयति—“तस्मादतिपेलव-
मिदं सकलमेव कीर्तिनाऽभिहितमिति नोपन्यस्तं टीकाकारेणेत्यनवचमि” [पृ.
पृ. ८०] ति ।

भवनाथोऽपि नयविवेके प्रवोति—“तस्मात्कीर्त्युक्तं हेतुत्रयं मन्दमिति गुरुणो-
पेक्षितमि” [नय. वि. पृ. ११०] ति ।

मण्डनमिश्रेण प्रभाकरमतखण्डनम् ।

मण्डनमिश्रः प्रभाकरमतं निरस्यति । यथा—

“अयोचन्निपुणम्मन्या विभ्रमं सम्यगग्रहम् [विभ्र. वि. श्लो. ३७]

“धोधादेव प्रमाणत्वमिति मीमांसकस्थितिम् ।

यिदन्नन्यभिचारेण तां व्युदस्यत्यपिष्ठतः” [विभ्र. वि. श्लो. ८३] ॥

“अख्यातौ नो तत्त्व-मिध्याविभागः [विभ्र. वि. श्लो. १६२] इति ।

“यदपि दर्शनं प्रमाणान्तरागोचरशब्दमात्रावलम्बनो नियुक्तोऽस्मीति
प्रत्यात्मवेदनीयस्तुलादिबदपरामृष्टकालत्रयो लिङ्गादीनामर्थो विधिरि”त्यादिग्रन्थेन
प्रभाकराभिमतं कार्यविध्यर्थतावादं खण्डयति । यद्यप्यत्र प्रभाकरस्य नाम न
भूयते, तथाऽपि वाचस्पतिमिश्रस्य वचनेन प्रभाकरमतमेवाऽत्र खण्डयतीत्यव-
गम्यते । तथा हि न्यायकणिकासन्दर्भः—“सम्प्रति टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यती
[पृ. ४८] ।” ति । एवं भावनाविवेके, ब्रह्मसिद्धौ च प्रभाकरमतं खण्डयति । अतो
मण्डनमिश्रादयं प्राचीनः—इति ।

तस्य सङ्ग्रहव्याख्यायां कमलशीलेनाऽष्टमशतकवर्तिना पञ्चिकायां विना
मूलसम्यग्धं स्वातन्त्र्येण प्रभाकराभिमतस्मृतिप्रमोपादेः खण्डनात् तस्मादपि
प्राचीनः—इति ।

प्रमाणवार्तिकभाष्यवृत्ता प्रभाकरगुप्तेन प्रभाकराभिमतनियोग-स्मृतिप्रमोपादे-
निरासात् । तदनुवर्तिना जैनाचार्येण निधानन्देनाऽष्टादश्यां नियोगादेः खण्ड-
नात् । वृत्तेन सन्दर्भेणऽयमर्थोऽवगम्यते—यत् A. D. 700 तः A. D. 800 पूवं
तस्य काल इति लब्धसामग्र्यलेन निर्णयते यायद्वलयत्तरयायकोपलम्भम् ।

अत्राऽपिनोक्तमिति वचनावलम्बेन कुमारिल-प्रभाकरयोर्गुरुशिष्यभावशङ्का ।

यदपि कुमारिल-प्रभाकरयोर्गुरुशिष्यभावप्रदर्शनाय “तत्राऽपिनोक्तम्, अत्र
गुनोपमिति द्विरुक्तमि”ति वचनं ग्रन्थसन्दर्भमुदाहरन्ति केचित् । अस्य याव-
स्याऽध्यापनसमये कुमारिलभट्टस्य तदर्थनिर्णयं मदान् व्यामोह आसीत् । कुमारिलः
पाठं परिममाप्य माध्याह्निकस्नानार्थं नदीं प्रति गतः । प्रभाकरस्तु तत्पत्न्याम्मायिषे
“तत्र अपिना वृत्तम्, अत्र गुना वृत्तम्, अतो द्विरुक्तमि”ति द्वित्रिद्वित्रितयं पत्रं

प्रददौ । स्नानानन्तरं प्रत्यागतः कुमारिलस्तद्दर्शनेन गतव्यामोहस्तस्मै गुरुरित्यु-
पाधि व्यतरदित्येतिहां तयोर्गुरुशिष्यभावे प्रमाणम्—इति ।

तत्समीक्षा ।

नेदं मम विश्वासाहं प्रतिभाति । यतो हि तत्रापिनोक्तं, अत्र तुनोक्तमित्येताद-
शानुपूर्वीकं वाक्यं प्रभाकरस्याऽध्ययनकाले कस्मिन्नन्य आसीदिति न विज्ञायते,
शावरभाष्यादावदर्शनात् । एतादृशं झुट्टकारणमवलम्ब्य गुरुरित्युपाधिदानमपि न
विश्वासाहंम् । अयं विषयो [भू. पृ. २४] चर्चितपूर्वः ।

उन्वेकः कारिकां वेत्तीति पद्यविमर्शः ।

अन्यथा—

“उन्वेकः कारिकां वेत्ति चम्पू वेत्ति प्रभाकरः ।
मण्डनस्तूभयं वेत्ति न किञ्चिद्वेत्ति रेवणः” ॥ इतीदं पद्यं

तत्र प्रमाणयन्ति वृद्धाः । इदं पद्यं कुत्रत्यं ? अनेन कथं तयोर्गुरुशिष्यभावो-
ऽवगम्यत इत्यपि विचारणीयम् । यतो हि शास्त्रविषये ह्यत्यन्तमिष्टौ कुमारिल-
प्रभाकरयोः पन्थानौ । प्रभाकरो भाष्यव्याख्यानावसरे बृहत्यां साक्षात्कुमारिल-
वार्तिकान्यत्तरशः खण्डयति । कस्मिन्नप्यंशे कुत्रचिदपि कुमारिलं मतं न
प्रमाणयति । अतो नेदं तयोर्गुरुशिष्यभावे प्रमाणम् ।

किञ्चेदं पद्यं जैनाचार्येण गुणरत्नेन पददर्शनसमुच्चयव्याख्यायां तर्करहस्य-
दीपिकायां “जैमिनेशिशिष्यकृता बहवो भेदाः” [तर्क. २. दी. पृ. २०] इत्युक्त्वा
पठ्यते । अनेन च पद्येन गुणरत्नाचार्यो जैमिनिशिष्यत्वमभिप्रेति उन्वेकादीनाम्,
तत्कृतभेदश्च । तदुपेक्ष्य, कुमारिलशिष्यत्वं प्रभाकरस्येति नेदं तयोर्गुरुशिष्यभावे
प्रमाणम् ।

नयविवेकभूमिकोक्तार्थपर्यालोचनम् ।

यदपि नयविवेकभूमिकायां ब्रह्मश्रीरामनाथशास्त्रिभिः कञ्चनाऽभ्यूहः कृतः ।
सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तैरित्यं तत्र प्रत्यपादि—प्रथमं कुमारिलो बृहटीकां
मध्यमटीकाञ्च प्रणिनाय । ततः प्रभाकरण्टट्सहस्रग्रन्थपरिमितं लघ्वीत्यपरपर्यायं
विवरणन्नाम व्याख्यानं निबध्नु । तदनु कुमारिलः—श्लोकवार्तिकं, तन्त्रवार्तिकं,
डुष्टीका चेति ग्रन्थत्रयमजीवयत् । तदनन्तरं बृहतीत्यपरनामधेयं निबन्धनन्नाम
टीकां रचयाम्यभूवेति ।

अविमृश्यमानसुन्दरमिदम् । यतस्तत्र तैर्न किञ्चित्प्रमाणमुपन्यस्तम् ।
प्रभाकरमतानुसारिभिरशालिकनाथ—भवनाथ—रामानुजाचार्यपर्यन्तेश्वरसामर्थ्य-
मर्थसामर्थ्यञ्चाऽऽश्रित्य टीकाद्वयं कृतमित्येव जोष्यते, नाऽयं प्रकारः ।
अतरशास्त्रिपादानां कल्पनं चिन्त्यमूलमिति विभावयामो वयम् ।

अनुपासितगुरुशब्दप्रयोगविचारः ।

अनुपासितगुरोरित्युपासितः प्रभाकरोपज्ञः कुमारिलं प्रति । यतो हि सम्यग्धा-
त्तेपरिहारग्रन्थे प्रभाकरस्त्वयं ब्रूते—“किमनयाऽनुपासितगुरुकथया विकल्पितया ।
यस्माद्वि यः प्रतीयते, स तस्याऽर्थः । न च केवलात्यदाद्वृद्धव्यवहारे कस्यचिद-
वगतिर्दृष्टा । अतयगम्यमानस्य चाऽर्थस्य केनचित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । कथं
तर्हि प्रसिद्धिरियम् ? अनुपासितगुरुत्वादि [वृ. पृ. १३५]ति । अत्र तद्वाक्याया
शृजुविमलायास्सन्दर्भः—“किमनयाऽनुपासितगुरोरभिहितान्वयवादिनः कथया
विकल्पितया” अनुपासितगुरुत्वाद्भ्रान्तिमूलेत्युक्तम् । इत्युपर्युद्धृतबृहती-शृजु-
विमलाभ्यां सुविशदमिदमवगम्यते—यत्प्रभाकरेण प्रथमं कुमारिलं प्रत्यनुपासित-
गुरुशब्दः प्रायोजितः । तत्प्रतीकारायोम्बेकमष्टेन कुमारिलमतानुगेन श्लोकवार्तिक-
व्याख्यायामधोनिर्दिष्टेषु तेनैव शब्देन प्रभाकरो न्यविक्रियते ।

१—“एवमनुपासितगुरुव्याख्याविकल्पनाभिधानेन [ता. टी. पृ. १४]

२—अवगमैकनिबन्धनं चस्तुत्वमित्यनुपासितगुरुं बोधयितुमाह [ता.
टी. पृ. २६]

३—अनुपासितगुरुप्रज्ञाविरसितमिति ग्रन्थज्ञानमानिनो मन्यन्ते [ता.
टी. पृ. ३०]

४—अत्राऽनुपासितगुरुवशोदयन्ति [ता. टी. पृ. ३३]

५—अनुपासितगुरुत्वाहुपेक्षणीयम् [ता. टी. पृ. ५५]

६—अनालोचितपौर्वापर्यस्याऽनुपासितगुरोः परिचोदना [ता. टी. पृ. ७५]

७—अनुपासितगुरुव्याख्यानमुपेक्षणीयम् [ता. टी. पृ. ३०४]

८—अत्राऽनुपासितगुरुवशोदयन्ती” [ता. टी. पृ. ४४१] ति ।

अत्र शालिकस्य समाधानम् ।

तदसहमानरशालिकनाथः प्रभाकरमिश्रं गौरवातिशयेन साक्षाद्गुरुः, तत्रभ-
वानुपाध्यायः, भगवानिति च तत्र तत्र प्रकरणपञ्चिकायामृजुविमलायाञ्च निर्दिशति ।
अतः प्रभाकरो न कुमारिलस्य शिष्यः, न चा तदनुयायी, अपि तु प्रधानरूपेण
समायातस्य कस्यचन मीमांसकसम्प्रदायस्य यथा कुमारिलस्समर्थकः, तथा
प्रभाकरोऽपि, प्रभाकरो न कुमारिलस्य शिष्य इति यावद्वाधकोपलम्भमङ्गीक्रियते ।
तस्य कालादिकं [भू. पृ. २१] निर्दिष्टमस्ति । इतोऽत्यधिकमवजिगमिषुभिरच्युत-
ग्रन्थमालातः प्रकाशितभाषानुवादसहितनैष्कर्म्यसिद्धिभूमिकाऽस्मदीया द्रष्टव्या ।

बृहतीद्वितीयभागभूमिकोक्तार्थविमर्शः ।

श्रीमता डॉक्टर कुन्हन्नाजमहोदयेन मद्रपुरीयविश्वविद्यालयतः प्रकाशि-
ताया बृहत्या द्वितीयभागे प्रभाकरमिश्रः केरलदेशीय इत्यत्र केचन हेतयस्समुप-
न्यस्ताः । तत्राऽऽद्यो हेतुः—केरलदेश एव प्रभाकरसिद्धान्तानां प्राचुर्येण प्रचारः

आसीदिति । अस्य पक्षस्य प्रधानतमोऽवष्टम्भो यत्समेपो मद्रास-वहोदाप्रभृति-
पुस्तकागारेषु गुरुमतसिद्धान्तप्रतिपादकानां ग्रन्थानां केरलदेशादेवोपलम्भः-इति ।

अत्र ब्रूमः—भाट्टसिद्धान्तप्रतिपादकानां नीतितत्त्वाविर्भाव-मानमेयोदयादीनां
ग्रन्थानामुपलम्भात्कुमारिलस्य केरलदेशीयत्वं न दण्डेन पराणुद्यते । गोश्रीराज्ये
(फोचीन) भाट्टसम्भावना प्रभाकरसम्भावना चेति घनमुष्टिद्वयं साम्प्रतमपि द्वाभ्यां
होदयस्याऽयसरे वेद-शास्त्राणां रक्षणाय बहवो विद्वांसो वृत्तिप्रतिपादनेन परिपोषिताः
इतीहासतोऽवगम्यत इति नेदं प्रभाकरस्य केरलदेशीयत्वे हेतुरलमिति ।

किञ्च शृङ्गारशतकगतेन—

“धूर्तैर्यशस्वपचीकृतो बरुचिस्सर्वहकल्पोऽपि सन्
जीवन्नेव पिशाचताञ्च गमितो भर्तुर्यदभ्यर्चितः ।

छन्दोगोऽयमिति प्रभाकरगुरुदेशाच्च निर्वासितः
मद्वृत्तान्तबिजृम्भितेन महता तत्सर्वमल्पीकृतमि ॥ (शृं. प्र.) तिपद्येन

प्रभाकरस्य छन्दोगत्वं देशाच्च निर्वासनमवगम्यत इति हेतुरप्यधिरनृत्यमान-
सुन्दरः—इति । ततो निष्कासने सामगतत्वं न कारणम्, किन्त्वन्यदेव । नन्वूदरीत्रां-
क्षणेप्यन्येषु द्राविडेषु च छन्दोगत्वं दोष इति कोऽपि न मन्यते । सन्ति चाऽद्यत्वेऽपि
पूज्यास्तामगा बह्व्यस्तत्र । अतो नेदं प्रभाकरमिश्रस्य केरलदेशीयत्वे हेतुरिति ।

योऽपि वृत्तीयो हेतुः—“मातुलधनकथनन्यायः”, सोऽपि न्यायः केरलीयानेवाऽ-
धिकरोति, तत्राऽपि न केरलीयब्राह्मणान् (नन्वूदरी) अन्यान् वा, किन्तु ब्राह्मणेतरा-
नेव । शब्दस्य द्रव्यत्व-शुणत्वान्यतरपक्षमुपक्षिप्य तत्क्रियात्वनिरसनपक्ष उपक्षिप्तः ।
तेन तु तं न्यायं स निन्दतीति प्रतीयते । न च केरलीया ब्राह्मणा अपि तन्न्यायं
निन्दन्ति, किन्त्वन्य एव । सति चैवं प्रभाकरस्य तद्देशाभिरसनेन केरलदेश-
एव विद्वेषो महानासीदिति, तस्य न्यायस्याऽत्रोपक्षेपेणाऽवगम्यते । अतोऽयमपि
हेत्वाभास एव ।

बृहट्टीका-बृहतीटीकायोरैक्यप्रमनिरासः ।

बृहट्टीका-बृहतीटीकायोरैक्यं भवानेन डा० कुह्नराजमहोदयेन माधव-
सरस्वतीवचनमनुसृत्याऽन्ये केचन हेतवस्सम्भावनामात्रेणोप्रेक्षिताः । ते च न
क्षोदक्षमाः । बृहट्टीका-बृहतीटीकायोरैक्यं टिप्पण्यामत्र चाऽवोचाम । अतो-
ऽत्रैव प्रभाकरमिश्रं विहाय, परमप्रकृतं शालिकनाथं प्रस्तुमः ।

शालिकनाथः ।

प्रकरणपञ्चिकाकारशालिकनाथमिश्रः कस्मिन्देशे कस्मिन्काल आविर्भूतः,
तस्य का शैली तत्प्रणीता ग्रन्थाः के ? तेषाञ्च पौर्वापर्यं, इत्यमुमर्थमवलम्ब्य
विचारः प्रस्तूयते । यद्यपि कैश्चित् पुरातत्त्वविद्विरयं विषयो निरुपायि, यथा-
सम्भवं तमुपादाय, सम्भावनार्हानुपप्लव्यामः ।

नामविचारः ।

पञ्चिकाकारं भवनाथादयो रामानुजाचार्यपर्यन्ताश्शालिकानाथ इति व्यप-
दिशन्ति । यथा—

१—टीकामधिकृत्य शालिकानाथः । (तं० र० पृ० १ श्लो० ६)

२—तथाऽन्यां शालिकानाथः (तं० र० पृ० १ श्लो० ७)

३—शालिकानाथेन नयवीथ्यां समर्थितम् (पृ० ७)

४—अमृतकलायां शालिकानाथेन (पृ० १६)

१—स्याद्वादरक्षाकरे यदपि प्राभाकरमतमाविष्कुर्वन् शालिकः प्रमाणपारा-
यणे 'मानत्वे संविदां बाह्यमि' त्यादि, (स्या० र० पृ० ६१)

२—यथा चाऽयोचि शालिकेन "सन्निहितरजतशकले" इत्यादि (स्या०
र० पृ० ११२)

३—यदवादि शालिकेन, "अत्र ब्रूमः" इत्यादि (स्या० र० पृ० ११५)

४—शालिकनाथेन तदुक्तम्, "यदा भावसाधनमित्यादि" (स्या० टी० पृ० ८)

५—सम्प्रति सुहृद्भावेनाऽऽह, नाथः (न० वि० पृ० १८८)

६—"तत्त्वज्ञानमहो न शारिकगिरामि" (प्र. च. ना. श्लो. २-३) इति कृष्णमिश्रः ।
एतेषां पर्यालोचनेन शालिकानाथः, शारिकानाथः, शालिकः, नाथ इत्यादिनामभि-
रयमेव पञ्चिकाकारस्तेऽर्थान्तरैर्व्यवहियमाणो दृश्यते ।

शारिकाशब्दार्थविवरणम् ।

तत्र शारिका नाम गुरुकृतस्य विवरण-निबन्धनाख्यस्य शावरभाष्यटीका-
द्वयस्य दीपशिखा-श्रुजुविमलाख्यं पञ्चिकाद्वयम् । तद्विगतां शालिक-
गिरामिति व्याख्यातं चन्द्रिकाकृता । माधवसरस्वती तु श्रीमांसाशास्त्रस्य
परिचयप्रदानप्रसङ्गे भाट्टप्रस्थानमुपन्यस्य, प्राभाकरप्रस्थानन्तु भाष्यस्य प्रभा-
करकृतं व्याख्यानद्वयम्— एकं विवरणं पदसहस्रप्रत्यक्षरूपम्, अपरं निबन्धनसंज्ञं
द्वादशसहस्रप्रस्थात्मकम् । विवरणस्य दीपशिखा, निबन्धनस्य श्रुजुविमला चेति
टीकाद्वयं शालिकनाथकृतमिति शालिकाशब्दार्थं वर्णयामास । अत एव—“इयं
शालिका पञ्चिका स्यादि”ति, “शालिकायामुक्तमि”ति च निर्देशोऽभियुक्तानां दृश्यते ।
परं प्रकरणपञ्चिकाकोशे श्रुजुविमलाकोशे वा शालिकनाथ इत्येव दृश्यते—“मिश्र-
शालिकनाथेन”त्यादि । मद्रपुरविद्वत्विद्यालयात् प्रकाशितायां पञ्चिकायां
शालिकनाथमिश्रः, [पृ. पृ. १] शालिकमिश्रः [पृ. पृ. ४०७] इति च दृश्यते । अतो
वयमिदमेव पुरस्कृत्य शालिकनाथ इत्येव व्यवहायाम्य ।

शालिकनाथस्य शैली ।

अस्य तलस्पर्शि पाण्डित्यम्, वाचस्पदीयं मनोहारिणी, यतान्तरप्रतिज्ञेपने-
पुण्यमनितरसाधारणी । प्रभाकरमिश्रेऽतिमत्तमतेऽस्मिन् श्रीमहाराजा शास्त्रविभारस-

रणैव रोचते । एतदीयग्रन्थान् पर्यालोचयतो भायात् शास्त्रव्युत्पत्तिरस्य परिष्कृता चतुरसा च । प्रकृत्या कठिना प्रभाकरमिश्रस्य वचोमहो, न चेच्छालिकनाथस्य पश्चिनाऽऽतीर्णा स्यात्, प्रायेण सा दुरवबोधा भवेत् । किञ्च विस्तरेण विषयविचारे प्रसक्ते तदवसाने प्रतिपादितमर्थं श्लोकेन सङ्गृह्णाति ।

अयं यथा सौगतमतम्, तथा भाट्टानुयायिनां मण्डनमिश्रोन्वेकादीनाम्मतं रण्डयित्वा, सुनिपुणं प्रभाकरगुरोर्मतं स्थापयति । गरीयानस्याऽभिनिवेशः प्रभाकर-गुरुमते । मतान्तरोपरोधात्प्रभाकरमतसंरक्षणगौरवं नाऽन्यस्याऽन्तरेण शालिक-नाथम् । अयञ्च सोपहासं सोल्लुण्ठनञ्च रण्डयति कौमारिलं मतम् । संस्कृत-भाषायामस्य स्वातन्त्र्यमत्यधिकम् । यद्यपि समेषां ग्रन्थकाराणां प्राचामयमंशस्ता-धारणः, तत्राऽपि परिहासे निन्दायामयं समर्थानि पदानि प्रयुज्जानो विशिष्यते । यथा “लिङादिव्यापारस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाश्रयणं देवाः प्रतिपद्यन्ताम्, पिशितचक्षुषो मानुषा घयं नेयतो प्रमाणभूमिकाभवगाहितुं क्षमाः” [प्र० पं० पृ० ४१६] इति ।

तज्जन्मस्थानम् ।

शालिकनाथमिश्रस्य मिश्रपदेन निर्देशात्प्रभाकरमिश्रविवेचनायसर उक्तरीत्या मैथिल इत्यायाति । हिन्दीभाषानुवादयुतस्य शङ्करदिग्विजयस्योपोद्धाते पण्डित-धलदेवोपाध्यायो मिश्रनाम्नाऽस्य मैथिलत्वं प्रवीति । प्रसिद्धिरप्यीदृश्येव जागर्ति । परं कुसुमाञ्जलौ “गौडमीमांसकः” इत्युदयनाचार्येणाऽस्य नामोदघट्टि । यथा—“वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिस्मृतिष्वपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांस-कस्याऽर्थनिश्चयः” इति । इदञ्च व्याचक्षाणो वरदराजो वीपिकायां “गौडमीमांसकः पञ्चिकाकारः” [कु. वी. पृ. ४०२] इति गौडमीमांसकस्येति पदस्यार्थं विवृणोति स्म ।

तत्र गौडदेशः क इति विचारे शक्तिसङ्गतमन्त्रे—

“वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।

गौडदेशस्तमाख्यातस्सर्वविद्याविशारदः” ॥ इति गौडदेशस्य वर्णनान् विशेषप्रमाणवलेनाऽयं वङ्गदेशीय इति निर्णयिते । अत एव चित्सुल्या भूमिकायां स्वामी योगीन्द्रानन्दमहोदयो न्या. मी आचार्यशालिको वङ्गीय [पृ ३३] इति वदति ।

शालिकनाथस्य प्रभाकरमिश्रस्य साक्षाच्छिष्यत्वकथनम् ।

अयं साक्षात् प्रभाकरशिष्य इति प्रसिद्धिर्विद्वत्समाजे । अत एवाऽयं भगवान् “गुरुः,” “उपाध्यायः,” “भगवान् उपाध्यायः” इत्यादिपूज्यवाचकैरेव शब्दैश्चक्षुःविशयेन प्रभाकरमिश्रं निर्दिशति ।

यथा—

“प्रभाकरगुरोर्मावं मितगम्भीरभाषिणः ।

अञ्जसा व्यञ्जयिष्यन्ती पञ्चिका क्रियते मया” [बृ पृ १] इति सबहुमानं तं महोक्तरोति ।

शालिकनाथप्रणीता ग्रन्थाः ।

गुरुकृतस्य विवरण-निबन्धनाख्यटीकाद्वयस्य दीपशिखा-ऋजुविमलाख्यं व्याख्याद्वयम्, शावरभाष्यीयतर्कपादस्य परिशिष्टम्, प्रकरणपञ्चिका चेति ग्रन्थ-चतुष्टयमनेन कृतमुपलभ्यते । तत्र ऋजुविमला समग्रोपलभ्यते । दीपशिखोत्तर-पट्कस्यैव । भाष्यपरिशिष्टं मद्रपुरविश्वविद्यालयेन प्रकाशितम् । प्रकरणपञ्चिका-याश्चाऽस्मदीयमिदमेव संस्करणम् । एतैश्चतुर्भिर्ग्रन्थैः प्रभाकरप्रस्थाने निगूहितानि तत्त्वरत्नानि प्राचकाशदयं शालिकनाथः ।

साम्प्रतं प्रभाकरप्रस्थान उपलभ्यमानाः क्षुद्रा महान्तश्च ग्रन्थाश्शालिक-नाथकृतिमेवोपजीवन्ति । “लोकानुमतमित्येव शालिकोक्तं प्रसाध्यते” इति भवना-थोक्तिरपि नाऽत्युक्तिकोटिमाटीकते, किञ्चैषा परिपक्वयसां शालिकनाथेन निरमा-यीत्युपपादनकौशलेन, “क्षुण्णश्चाऽयमर्थो ऋजुविमलादावि”ति तत्र तत्रोपन्यासेन च सम्प्रधार्यते ।

तेषां पौर्वापर्यम् ।

यथा—

१—“एतच्च पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितम्, अत्राऽप्यनुमानपरिच्छेदे वक्ष्यामः” इति प्रकरणपञ्चिकासन्दर्भेण प्रथमं दीपशिखा, ततः ऋजुविमला, ततः प्रकरणपञ्चिके-त्यवगम्यते ।

२—“एषं निराकृतश्चाऽयं बाह्यार्थसिद्धाष्टजुविमलायाम्” [प्र पं पृ ३१७]

३—“किं भवानृजुविमलायामनवहितः ?,” [प्र पं. पृ. ४७७]

४—“अर्थश्चाऽयमतिक्षुण्ण ऋजुविमलादिषु [प्र. पृ ४८७] इत्यादिनिर्देशेन ऋजुविमलाया आनन्तर्यं प्रकरणपञ्चिकाया अवगम्यते । भाष्यपरिशिष्टे च “तदुक्तं नीतिपथे” इति प्रकरणपञ्चिकावचनस्योदाहरणात् । [प्र पं. पृ ४०] सर्वतः कानीनत्वं भाष्यपरिशिष्टस्य प्रतीयते ।

अत्रेयं समीक्षा ।

ऋजुविमलायामर्थवादाधिकरणे वाक्यार्थमाहकायाः, स्मृत्यधिकरणे नीति-पथस्य, मीमांसाजीवरक्षाया भावार्थाधिकरणे वाक्यार्थमाहकायाः, विमलाञ्जनस्या-ऽपूर्वाधिकरणे, विषयकरणीयस्य च निर्देशो लभ्यते । अपूर्वाधिकरणे “आत्मनश्च निष्क्रियत्वं सर्वगतत्वादात्मनः” इति बृहतीसन्दर्भव्याख्यानावसरे “निष्क्रियता च सर्वगतत्वात् । उपपादिता च सर्वगतताऽस्माभिः परिशिष्टे” इति परस्परमुभय-त्राऽपि व्यवहारदर्शनात् यद्यप्ययं शालिकनाथो व्याहृतवचन इव दृश्यते । तथाऽपि दर्शनग्रन्थकर्तृणाम्, संस्कृतसाहित्यस्य चेदं वैशिष्ट्यं चिकीर्षितास्तास्तान्ग्रन्था-न्बुद्धिस्थीकृत्य, ग्रन्थेषु च तानि तानि वचनानि परस्परं संवादयन्ति ते । अतस्तेषां ग्रन्थानां पौर्वापर्येऽपि, बुद्धिस्थत्वेन रूपेण तेषां परस्परं संवादस्त्वत्र सङ्गच्छत एव । इदञ्च वैचित्र्यं संस्कृतसाहित्य एवोपलभ्यते, नाऽन्यत्र । एवमेवाऽन्यत्र सर्वत्राऽपि परस्परं संवाद इयमेव रीतिरुद्भावनीया—इति ।

शालिकनाथस्य समयः ।

अथञ्च शालिकनाथो मण्डनमिश्रोक्तार्यान्खण्डयति पञ्चिकादौ । शालिको-
क्तानर्थान्वाचस्पतिः खण्डयति स्वीयेषु ग्रन्थेषु । यथा कुमारिल—मण्डनाभ्यां
प्रभाकरस्संदष्टः, तथैव मण्डनवाचस्पतिभ्यां संदष्टशालिकनाथः । अतो मण्डन-
मिश्रस्य पर्याप्तकालिकशालिकनाथ इत्यत्र नाऽस्ति संशयितोऽलेशः । तथा शालि-
कनाथोक्तानर्थान्खण्डयन् शब्दतोऽर्थतरचाऽनुवदन् वाचस्पतिमिश्रस्तदनन्तर-
कालिक इति निश्चयप्रचम् । तथाहि—

१—भामत्या—“यत्र यदध्यासः, तद्विवेकामहणनिवन्धनो भ्रमः” इति
शाङ्करभाष्यं व्याचक्षाणो नयवीथ्यां शालिकनाथेन समर्थितं सर्वज्ञानयाथार्थ्यवा-
दमानुपूर्व्येणाऽनुद्य निरस्यति ।

२—सर्ववित्तिषु चाऽऽत्मनः कर्तृत्वमेव, न कर्मत्वमिति तत्त्वालोके प्रतिपा-
दितमर्थं “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यध्यासो विषय—तद्वर्माणामिति” भाष्यभामत्याम् ।

३—“नवीनास्तूभयन्ति अनिरूपितनियोगव्यापारस्येदं चोद्यमि” त्यादिना
श्रुजुविमलापञ्चिकायामु(पृ० ३७)क्रमर्थं न्यायकणिकाया(पृ० १०६) मुपन्यस्यति ।

४—नियोगो विध्यर्थ इति टीकाकारमतखण्डनायसरे वाक्यार्थमावृत्तावृत्ति-
पंक्तीरक्षराः ५५ तः ६१ पर्यन्तेषु त्रिचतुरेषु पत्रेषु न्यायकणिकायामनुवदति ।

५—तत्त्वविन्दौ करिचत्वाह इत्यादिना ।

“वाच्यस्याऽर्थस्य वाक्यार्थं सम्यग्धानुपपत्तितः ।
तत्सम्यग्धयशाम्प्रत्यान्वयाल्लक्षणोच्यते” ॥ [प्र. पं. पृ. ३६८] इति ।

वाक्यार्थमावृत्तावृत्तिगतं पद्यं निरसितुमनुवदति ।

६—अलौकिककार्यपरत्वेनाऽपौरुषेयत्वं शास्त्रस्येति सिद्धान्तनिरसनम् ।

७—अपरे त्वमहणमित्यादिना . [न्या. वा. तात्. टी. ८५, ८७, ८८]
शालिकमतनिरास इति ।

८—“न तावन्मीमांसकवत्पदार्थान्तरमतीन्द्रिया शक्तिरङ्गीक्रियते” [न्या.
वा. ता. टी. पृ. १०३] इति ।

९—“तस्मात्सदिवाऽसदपि तत्त्वमभ्युपेयमि” [ता. टी. पृ. ११२] ति ।

१०—“परीक्षापूर्वणि वचनार्हमपि सुमापितरुचितया तद्विलम्बमसहमानो
माष्यकारो लक्षणावसर एवाऽऽहे”त्यनेन शालिकोक्तं निरस्यति [न्या. वा. ता.
टी. १२७]

११—“अपि च प्रभाकरदर्शनेऽनुमानादिज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं न भवेत्, न
हि तत्सम्प्रयोगजं तस्मादेतदपि परिभाषणीयं सूरिभिः” [न्या. वा. ता. टी.
पृ. १५५]

१२—“नाऽपि प्रमाणविनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रति-
क्षिपन् सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्तुं साक्षयिकत्वमपनेतुमर्हतीति युक्तमि” । [न्या. वा.
ता. टी. ४३८-४३९. तत्त्व. कौ. पृ. ६०] त्यादि ।

अतोऽस्मिन्नवसरे कुमारिलमहर्षः, प्रभाकरमिश्रः, मण्डनमिश्रः, शालिकनाथ-
मिश्रः, वाचस्पतिमिश्रश्चेत्येतेषां पञ्चानां पौर्वापर्यं स्थितम् । वाचस्पतिमिश्रो
न्यायसूचीनियन्त्रे स्वकीयं समयं सूचयति—

“न्यायसूचीनियन्त्रोऽस्तावकारि सुधियाम्मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वद्ववसुवत्सरे” ॥ इत्यनेन

अस्मिन्विषये वैदेशिकानां विदुषां विभिन्नो विचारो दृश्यते । तत्र मॉक्स-
मुल्लरमहोदयः A. D. ११५० अस्य समयः इत्यभिप्रेति । मेक्डानलमहोदयस्तु—
A. D. ११०० इति मनुते । वीधरमहोदयस्तु—A. D. १००० शतकमिति मनुते ।
स्योक्तिदार्ढ्याय उपर्युद्धृतं पर्याप्तं प्रमाणयति । अत्र शालिवाहनशकप्रहरणम्,
अथवा विक्रमशकप्रहरणमित्यत्राऽपि विषादो वर्तते । यद्यन्तु मन्यामहे विक्रम-
शकगणनया ८६८ मितं वर्षाणि A. D. ८४२, भवन्तीति । एवमेव मोपाहलक्ष्मी-
नाथशर्मणा प्रकाशयिकासभूमिकायां निरूपायि । यद्यपि तदेवाऽनुमन्यामहे
यावद्वल्लयत्तरवाधकोपलम्भम् । एवं सति तत्पूर्वतनस्य शालिकनाथस्य ७८०-८२५
स्थितिकाल इति निश्चीयते ।

तथा च निर्गलितोऽर्थः—कुमारिल-मण्डनाभ्यां सन्दृष्टः प्रभाकरः, मण्डन-
मिश्र-वाचस्पतिमिश्राभ्यां सन्दृष्टः शालिकनाथ इति । एते मीमांसकाः क्रमेणोत्तरो-
त्तरकालिका इत्येतायन्मात्रमुक्त्वाऽत्रैव तिष्ठातामः । अत्र विषये विमर्शका एव
प्रमाणमिति ।

अभियुक्ताशालिकनाथमधिकृत्य पराद्वयं पठन्ति ।

यथा—

“द्वैते लक्षद्वयाधीतो चाऽद्वैते लक्षपारगः ।

अद्याऽपि विद्यालाभाय जागर्म्येव जरन्नपि ॥”

“शालिकनाथवन्मूढो न जातो न जनिष्यते ।

प्रभाकरप्रकाशाय येन दीपशिरा कृते” ॥ ति

न्यायसिद्धिख्याख्या ।

न्यायसिद्धिकारो नारायणः प्रकरणपञ्चिकाया गृहामिप्रायतामालोभ्य, मित-
म्पचमतीनां ग्रन्थार्थानवधोषाऽऽलोच्य न्यायसिद्धिग्राम व्याख्यामरचयन् ।
व्याख्यया चाऽनया मूलग्रन्थस्फुटं विधृतः । व्याख्यया चैषा मूलार्थपरिस्ताने
महदुपकरोतीति स्फुटं पठितुम् । यत्र यत्र मूलग्रन्थयितं लेखकैराधर्कयोः, तत्र
सर्वत्राऽपि यथायन्मूलनिवेशेनैव सम्प्रदायानुगतव्याख्याकरेण च ते दोषा अवि-
द्वोत्तारिता व्याख्यायाः । “नामूलं लिख्यते किञ्चिन् नानपेक्षितमुच्यते” इत्यमि-
मुक्त्यर्थं सर्वथाऽव्यस्तारि ।

व्याख्याया वैशिष्ट्यम् ।

प्रभाकरसम्मतं द्रव्यादिपदार्थाः, (पृ० ७२-८२) जातिनिर्णये, प्रत्यक्षपरिच्छेदे च (पृ० १५४-१६०) संचेपेणोपवर्णिताः । अस्या अध्ययनेन कस्याऽपि प्राभाकरी-यस्य पदार्थस्य परिज्ञानाय ग्रन्थान्तरदिदृक्षैव नोदीयात् । किञ्चाऽनेन भवनाय-नन्दीश्वरादीनां युक्तयो युक्तियुक्ता न काश्चिदप्युपेक्षिताः, अनुक्तिमहाश्च न काश्चिदपि न पर्यालोचिताः, कठिनतमा अन्तःसाराः प्रकरणपञ्चिकापङ्क्त्यस्तथा व्याख्याता यथाऽतितरां समुल्लसति चित्तं निधिलाम इवेति नेदं तिरोहितं व्याख्यानपरिशील-नैकतानमानसानां सुमनसाम् । यथा—

१—“क्रमस्य नवमपदार्थत्वम् ।”

२—“ज्ञप्तौ सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणं द्रष्टव्यम्, संस्कारजन्तु प्रायिकमि” ति ।

३—“काऽनुभूतिरित्युपेक्षायां सा स्मृतेरन्येत्युत्तरमिति मन्दमतीनां शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं स्वयमेव व्याचष्टे-सा स्मृतेरन्येति नाऽनुभूतिस्वरूपप्रदर्शनम्, किन्त्वविसम्बादिज्ञानं प्रमाणमित्यादिपरोक्षलक्षणेऽव्याप्तिः, अतिव्याप्तिश्च दोष उक्तः, स इह नाऽस्तीत्येवम्परमि” त्यादयो विशेषा द्रष्टव्याः । ते चाऽर्था अस्मा-भिश्चिकित्तिताः, समर्थिताश्च शालिकोका अर्थाष्टिप्पल्यां परिशिष्टे च । अनेन समभायाः पञ्चिकाया व्याख्या कृतेति प्रतीयते । परन्तु प्रत्यक्षपरिच्छेदान्तो भागोऽस्माभिरुपलब्धः, तावान् मुद्रितः । ततः प्रभृति छात्राणामुपकाराय विपम-स्थलष्टिप्पणी संयोजिताऽस्माभिः । प्राभाकरमतजिज्ञासूनामुपकारं समीहमानैर-स्माभिस्तरलैरेव वाक्यैस्सर्वे पदार्थास्तत्र तत्र प्रघट्टके संक्षिप्य प्रदर्शिताः ।

कोऽयं नारायणः ।

नारायणो न्यायसिद्धिव्याख्याकारः कुत्राऽजनिष्ट, तत्कृता ग्रन्थाः के ? तस्य कालः क इत्यादिकमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते ।

अत्र त्रयो विद्वांसो नारायणनान्ना प्रसिद्धारभूयन्ते । तत्राऽऽद्यो मातृदत्त-तनूजः, केरलदेशस्यनिलानयुत्तरवर्त्युपरिनवग्रामवास्तव्यश्चिदानन्दपण्डितपृष्ठसंघी मानमेयोदयाख्यस्य पूर्वमीमांसाग्रन्थस्य प्रमाणपरिच्छेदस्य कर्ता नारायणमट्ट (C. A. D. 1560—1646) इति । यद्यपि

“मानमेयविभागेन वस्तूनां द्विविधा स्थितिः ।

अतस्तदुभयं भ्रूमश्रीमत्कौमारिलाध्वने” ॥ ति

प्रमेयपरिच्छेदोऽपि चिकीर्षिततया प्रत्यह्यायि । तथाऽपि कुतश्चित्प्रतिपक्ष-कादसौविध्याद्वा स न कृत इति वयं मन्यामहे ।

द्वितीयस्तु श्रीकृष्णान्तेवासी नारायणपण्डितो मानवेदनृपतेरादेष्टानुसारेण प्रमेयपरिच्छेदप्रणयनेन नारायणमट्टेनाऽर्थनिर्मितं ग्रन्थमपूरयन् । यथोक्तं तेन प्रमेयपरिच्छेदान्ते—

अर्थानुसन्धानाय मूलश्लोकास्तद्गृहीताः। वाक्यार्थमातृकायामुक्ता आन्तर-
श्लोकाश्च *अनेन सङ्केतेन ज्ञापिताः। प्रकरणपञ्चिकादाबुदाहृतानां ग्रन्थानां
तत्कर्तृणां निर्देशश्च कृतोऽस्ति, प्रमादपाठशुद्धपाठपत्रिका च।

इदन्तु संस्करणां सन्याख्यायाः प्रकरणपञ्चिकायाः प्राचीनबहुकोशसाहा-
य्येन ऋजुविमलादिपरिशीलनेन च सम्पादि। अध्यापनकार्ये ग्रन्थान्तररोधने
च व्यापृतोऽहं शनैश्शनैरेव कार्यमिदं सम्पादयितुं प्राभवम्। अत एतावान्विल-
म्बस्समजनिष्ट। तथाऽपि समाप्तिगमदिति भृशं प्रमोदस्थानम्।

समर्पणम्।

स्वर्गायाः पूज्या अस्मदाचार्यचरणा महामहोपाध्यायश्चित्रस्वामिशशि-
चरणाः वारं वारं तदा तदा पाठभेदादिसमुद्धारणपूर्वकमुत्कृष्टं किञ्चन संस्करणां
प्रकरणपञ्चिकायाः कर्तव्यमिति स्वीयं सङ्कल्पं पूरयितुमसकृदस्मानन्तेवासिन आदि-
शन्ति स्म। सत्यसङ्कल्पा अस्माकं पूज्यपादा आपस्तम्बोक्तश्रुतपिंडक्षणसम्पन्नाः—

“लौकिकानाञ्च साधूनामर्थं धागनुधावति।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति” ॥ इति भवभूतिवच-
नमस्मान्स्मारयन्ति।

धन्यवादाः।

इदन्त्विहाऽधसरभ्रातृम्-एतस्य प्रकाशने न केवलमस्मदध्ययनकाले संशोधिता
प्रकरणपञ्चिकैव मूलम्, किन्तु मद्रपुरराजकोयप्राचीनकोशभाण्डागारतोऽत्र-
योजिताया न्यायसिद्धिव्याख्यायाः प्रतिलिपिकरणेन स्वयन्तोलेनेन चाऽत्यन्त-
मुपकारी श्रीमान्यष्टिडतराज एस् सुब्रह्मण्यशास्त्री धन्यवादमर्हति।

विद्यावारिधयः प्रज्ञाश्रिया विराजमानारश्रोमच्छूङ्गेरीजगद्गुरुगुराङ्गराचार्य-
मठास्थानविद्वांसः काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतमहाविद्यालये वेदान्तशास्त्र-
प्राध्यापका पी. एस्. श्रीरामचन्द्रशास्त्रिमहोदयास्वीयं संशोधितं प्रकरणपञ्चिका-
पुस्तकं यावन्मुद्रणकालं मन्त्रिकटे संस्थाप्य बहूपकृतयन्त इति न केवलं वयम्,
अस्मन्मुखत्रिमित्तीकृत्य काशीहिन्दूविद्यालयीयदर्शनानुसन्धानसमितिरपि विशेष-
तस्तमुपकारमनुस्मरति, अतस्तेभ्यः कृतज्ञतां वयमाबिभृमः।

वाराणसेयसंस्कृतपित्रविद्यालयीयसरस्वतीपुस्तकालयाध्यक्षेण डा० सुभद्र-
नामहोदयेन स्वयं न केवलं सरस्वतीभवनास्तिन्तु बङ्गोयेज्ञाटिकसोसैदीतोऽपि
स्वच्छाः प्रकरणपञ्चिकामातृका आनाम्य प्रदाय च महानुपकार आधीयते स्मेति,
सत्यमयं धन्यवादाहः।

धीमान् श्रीकृष्णपन्तमहोदयस्साहित्याचार्यो ललिताघट्टस्थविश्वनाथपुस्तका-
लयाध्यक्षः पण्डितपत्रप्रदानेनाऽस्याः प्रसाधनेऽवितरामुपचकारेति सोऽपि धन्य-
वादपात्रम्।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालये पूर्वमीमांसाध्यापकोऽस्मत्सहयोग्याद्योपाह्व मध्वा-
चार्यः, सर्वमपि स्वीयमध्यापनसमयमतिरिच्य सन्यास्यप्रकरणपञ्चिकाया अस्या-

• महामहोपाध्यायमीमांसाग्रन्थीरववैद्यनाथशास्त्रिचरखैस्मंशोधितायास्तन्याख्यायाः प्रकरणपञ्चिकाया द्वित्रिंशत्पृष्ठपर्यन्तभागः पण्डितप्रवरेण श्री सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा वितीर्णोऽस्माकमहत् प्रोपकारायाऽकल्पत । एवमेतेषामादर्शानां साहाय्येन ग्रन्थोऽयं समशोधि । एवं सावधानेन मनसा कृतेऽपि संशोधने मनुष्यमात्रमुलभेन दृष्टिदोषेण सोऽस्मात्तरसंयोजकदेवेण च मुद्रापणकाले इकारेकारोकारौ-कागदिमात्राचराणां भङ्गतोऽनिवारणीयान्मात्राच्युतादिदोषान् तत्र तत्रोपलभ्यमानान् प्रियपाठरुमहाभागा एव संशोधयितुं सादरमनुकथ्यन्ते ।

विज्ञापयामः—इदमपरं परमं प्रमोदस्थानं यदस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणकार्यं भारतभारतीसमाराधनतत्परान्तःकरणानां हितमितमधुरभाषिणा विश्वविद्यालयोत्तमप्रबन्धनिष्ठातानां विश्रान्त-उद्यतमन्यायाधीश्वराणां हिन्दूविश्वविद्यालयकुलपति-विभूषणानां श्रीमता एन् एच् भगवतीमहोदयानां कार्यकाले सांप्रतिकेऽष्टादशाधिकद्विसहस्रसम्मिते वैकमान्दे (२०१८) सम्पन्नमिति ।

अन्यथा इतस्सम्पादकात्कदाचिदनिवार्यतया समुपनतेऽपि मुद्राशालाहोत्रेषु केऽपि स्थयमनिर्विघ्नं निरवयमेव स्वीयकार्यभारं -निर्व्यूढवान्मुद्रालयस्वामी श्रीमंजुस्मीदासस्सानुनयं सप्रमोदद्व्याभिनन्द्यतेऽस्माभिः ।

उपसंहारः ।

अन्ते च वेयलं दर्शनशास्त्ररसिकान्विदुषः स्वतदेवाऽभ्यर्थये यदेवंविधपरिश्रमेण सम्पादितं प्रबन्धशिक्षामणिमिममवलोक्य सफलयन्तु मामकीनं परिश्रमम्, आरगादयन्तु प्रभाकरमीमांसासाम्राज्यधुरन्धरस्य शालिकनाथस्य वचसां रसम्, आकलयन्तु जैमिनीयमीमांसाशास्त्रसारं प्रभाकररीयम्, प्रचारयन्तु सर्वज्ञानानन्दनिराकरणपूर्वकं ज्ञानालोकम्—इति । अन्ते च सविनयम्—

“तद्विद्वांसोऽनुगृह्यन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।

सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥

न चाऽत्राऽतीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषोऽविज्ञमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥

आगमप्रवणश्चाऽहं नाऽपवायस्स्वलप्रपि ।

न हि सद्वर्त्मना गच्छन्स्वललितेष्वप्यपोद्यते” ॥ इत्यभियुक्तरचनैरेव

निवेदयति—

विदुषामाश्रयः

म. म. चिन्तस्वामिशास्त्रिचरणानां शिष्यः

मीमांसारत्नं०-अ० सुब्रह्मण्यशास्त्री

(कपालतटारुपुराभिजनः)

मीमांसा—वेदान्ताचार्यः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापकः

दीपावली
वै. सं. २०१८
७-११-६१

१—शास्त्रमुखस्य

१—शास्त्रमुखप्रकरणस्य प्रतिपाद्यविषयनिर्देशः ।	...	...	१
२—भाट्टमतेन भीमासाशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षः ।	...	...	६
३—भाट्टमतेनाध्ययनविधिमुपजीव्य भीमासाशास्त्रारम्भसमर्पणम् ।	...	...	८
४—भाट्टसम्मतपूर्वोत्तर-पक्षयोनिरासः ।	...	...	९
५—प्राभाकरमतेन भीमासाशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षः ।	...	...	१२
६—जरत्प्राभाकरमतेन पूर्वपक्षः, तन्निरासश्च ।	...	...	१८
७—शालिकमतेन पूर्वपक्षः ।	...	...	२१
८—शालिकमतेन सिद्धान्तः ।	...	...	२३
९—जरत्प्राभाकरमतेन सिद्धान्तवर्णनम् ।	...	...	२५
१०—गुरुमतेन भीमासाशास्त्रारम्भसमर्पणोपसंहारः ।	...	...	२८

२—नीतिपथस्य

११—शब्दस्याऽर्थासिद्धित्वञ्चङ्कानिरासरूपप्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।	...	...	२९
१२—तत्र पूर्वं पक्षः ।	...	...	...
१३—तत्र सिद्धान्तः ।	...	...	३३

३—नयवीथीप्रकरणस्य

१४—सर्वं ज्ञानं यथार्थमिति प्रतिज्ञा	...	...	४३
१५—तनाऽन्यथाख्यातिर्वादिमतेन पूर्वं पक्षः ।	...	...	४४
१६—अख्यातिवादसिद्धान्तः ।	...	...	४८
१७—तिक्तो गुडः, पीतश्शसः, अलातचक्रः, स्थानुर्वा पुरुषो वेत्पादीनां यथार्थत्वसमर्पणम् ।	...	...	५८
१८—सर्वं ज्ञानं यथार्थमिति प्रतिज्ञायां सिद्धसाधनदृष्टान्तसिद्धिवारणम् ।	...	...	५९

४—जातिनिर्णयस्य

१९—प्रकरणप्रतिपाद्यविषयनिर्देशः	...	...	६३
२०—जातिविकल्पविलसितमिति बौद्धमतेन पूर्वपक्षोपन्यासः ।	...	...	६४
२१—जातिविषये प्राभाकरसिद्धान्तनिर्देशः	...	...	६५
२२—सौगतपूर्वपक्षस्य जातिव्यवस्थोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकविवल्पजालेन विस्तरेणोपपादनम् ।	...	...	७३
२३—बौद्धमुखेन वैशेषिकसिद्धान्तनिराकरणम् ।	...	...	७६
२४—सौगतपूर्वपक्षस्योपसंहारः ।	...	...	७७
२५—स्वमतेन जातिविषये सिद्धान्तवर्णनम् ।	...	...	७८
२६—जातिनिरूपणप्रसङ्गेन प्राभाकरसम्मतानां द्रव्य-गुण-वर्म-सामान्य-समवाय-शक्ति- संख्या-सादृश्य-क्रमाणां भवानां पदार्थानां निरूपणम् । अत्र न्यासिद्विव्याख्याया क्रमस्याऽतिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापनमिति विशेषो द्रष्टव्यः ।	...	...	७८-८२

- ५५—प्रभावरसम्मतमनुमूनि. प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम् । ... १२४
- ५६—पारावाहिवशानानां प्रमाण्यसमर्थनम् ... १२६
- ५७—गौतमोक्तस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य सपरिकरस्याऽनुवादः । १२८
- ५८—उक्तस्य निरासः ... १३२
- ५९—नैयायिकसम्मतमयोगादिपट्टिवधसन्निवर्णेषु संयोग—संयुक्तसमवाय—समवाया
एव प्रामाकराणामभिमतता इति स्वसिद्धान्तवचनम् । ... १३४
- ६०—गौतमोक्तलक्षणघटकाऽन्यपदेस्यविशेषणव्यावर्त्योपक्षेप-प्रतिशेपो । १३४
- ६१—अव्यभिचारित्वं व्यवसायात्मकत्वं न प्रत्यक्षलक्षणमपि तु प्रमाणलक्षणमिति
वचनम् । ... १३७
- ६२—इन्द्रियायेंसमिक्कपोत्तममिति प्रत्यक्षलक्षणस्याऽनुमित्वादिप्रमिती स्वात्मनि प्रमा-
तरि चाऽसम्भवोपपत्त्याः । ... १३७
- ६३—धर्मवैतर्क्यस्य कल्पनापोद्गमभ्रान्तमिति प्रत्यक्षलक्षणस्य सपरिकरस्य सावान्तर-
विशेषस्याऽनुवादः । ... १३७
- ६४—तन्निरासः ... १४१
- ६५—वृत्तिकारसम्मतस्य प्रत्यक्षलक्षणस्वोपपत्त्यास-निरासी । ... १४५
- ६६—प्रत्यक्षसूत्रस्य स्वमतोनेदं रजतमित्यत्र रजतज्ञानस्य स्मृतिरूपता दर्शयितुमिति
सात्पर्यवर्णनम् । ... १४५
- ६७—प्रभाकरमतेन “साक्षात्प्रतीति प्रत्यक्षमिति”ति प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्यासः । ... १४६
- ६८—चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सद्भावे भेदे च प्रमाणीयत्वात् । ... १४७
- ६९—प्रभाकरमतेन मनस्साधनप्रकारः । ... १४८
- ७०—तस्याऽनुपरिमाणत्ववचनम् । ... १४९
- ७१—बसुबन्धोर्मेनस्साधनप्रकारस्याऽनुवाद—निरासी । ... १५१
- ७२—चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामसाधारणविषयकपनम् । ... १५३
- ७३—ऐन्द्रियकस्य द्रव्यस्य चातुर्विध्यप्रदर्शनम् । ... १५४
- ७४—स्वमतेन रूपादीनां गुणानां निर्देशः । ... १५५
- ७५—अत्र न्यायसिद्धिटीकायां गुणानां लक्षणोदाहरणान्मा निरूपणं विशेषो द्रष्टव्यः १५५
- ७६—निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यवचनम् । ... १६०
- ७७—बौद्धा निर्विकल्पकप्रत्यक्षमेव प्रमाणमभ्युपगच्छन्ति । शाब्दिकशिरोगणिभेदेहरि-
स्सविकल्पकप्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्यन्यतरस्याऽचारितार्थादुभयोरवश्यकतेति
निरूपणम् । ... १६२
- ७८—“लब्धरूपे क्वचित्किञ्चिदिति” मण्डनमिश्रवचनस्याऽभिप्रायवचनम् । १६३
- ७९—मिती मातरि च प्रत्यक्षत्वनिरूपणम् । ... १६६
- ८०—गुरुमते विषयापेक्षया प्रमाणान्तरत्वव्यपदेश इति वचनम् । ... १७०
- ८१—ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वनिरूपणम् । ... १७०
- ८२—ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वेन सौत्रान्तिकमतेन पूर्वं पक्षः । ... १७३
- ८३—सौत्रान्तिकमतेन विज्ञानवादमतस्य निरासः । ... १७७

- ८४—विज्ञानवादिमतस्य भीमांसकमतेन निरासः । ... १८९
- ८५—“जाप्रत्यययो निरालम्बन प्रत्ययत्वादि”ति विज्ञानवाद्युक्तस्याऽनुमानस्य विरुद्ध-
त्वादिवहेत्वाभासोद्भावनम् । ... १८९
- ८६—ज्ञानानुमेयत्ववादिनो भाट्टस्य ज्ञानास्वप्रकाशत्वे शङ्का-सन्निरासश्च । ॥ १८७
- ८७—आत्मनः कर्मकर्तृत्ववादिनो मतेऽनुभवविरोधप्रदर्शनम् । ... १८८
- ८८—ज्ञानस्याऽनुमेयत्वनिरासः । ... १८८
- ८९—अपह्नुत इति ज्ञान घटमह जानामीत्यनुव्यवसायेन भूक्षत इति नैयायिकमत-
निराकरणम् । ... १८८
- ९०—ज्ञादे त्वयं पश्चादनुमानादवगच्छतीति भाष्यस्याभिप्रायवर्णनम् । १९०
- ९१—प्रमाणफलभावस्याऽनैयत्यप्रतिपादनम् । ... १९२
- ९२—विज्ञानवादिमते प्रमाणफलभावस्याऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् । ... १९३
- ९३—सापेक्षज्ञान स्मृतिरिति प्रभाकरविजयोक्तस्मृतिलक्षणनिरासमुत्वेन सत्कारजन्य
ज्ञान स्मृतिरिति शालिकोक्तलक्षणस्य समर्थनम् । ... १९४
- ९४—विषयेन्द्रियनिरूपणावसरे हेमचन्द्रोक्तानां केषां प्राणिनां कानि कानीन्द्रियाणीति
तदीयग्रन्थसन्दर्भस्योद्धरणम् । ... १९४
- ९५—“द्रव्य-जाति-गुणेष्वि”ति शालिकोक्ते प्रमेयत्रैविध्ये शङ्का-समाधाने । ... १९५
- ९६—द्रव्याश्रय कर्मभिन्नो गुणे द्रव्येषु तरतमभावेन वर्तमानो गुणो द्रव्यपरतन्त्र
इति च न्यायसिद्धिर्द्रव्याख्यानुसारेण गुणलक्षणस्य त्रैविध्यनिरूपणम् । ... १९५
- ९७—अजसयोगनिराकरणम् । ... १९५

अनुमानपरिच्छेदस्य ।

- ९८—अनुमानलक्षणम् । ... १९६
- ९९—“ज्ञातसम्बन्धस्ये”त्यादिभाष्यस्य कुमारिलभट्टोक्तव्याख्योपन्यास-निरासः । १९७
- १००—प्रभाकरमतानुसारेण व्याख्यानप्रदर्शनम् । ... १९७
- १०१—अविनाभावनियमो व्याप्तिरिति धर्मकीर्त्युक्तस्याऽविनाभावनियमस्योपन्यासः । १९८
- १०२—“कार्यकारणभावाद्वा” इति प्रमाणवातिवस्य व्याख्यानम् । ... १९८
- १०३—वैरोपिकोक्तस्यानुमेयेन सम्बद्धमित्यादिपक्षस्योपन्यासः । ... १९८
- १०४—अनुपलब्धिर्लक्ष्य प्रतिषेधरूपत्व तत्र प्रज्ञाकरमुक्तस्य वचनं प्रमाणमिति
प्रतिपादनम् । ... १९९
- १०५—अविनाभावनियमस्य निराकरणम् । ... १९९
- १०६—अस्येदं कारणं कार्यमित्यादिवैरोपिकोक्तानां पञ्चानां सम्बन्धानामुपन्यास-
निरासः । ... २०१
- १०७—स्वमतेन व्याप्तिवचनम् । ... २०२
- १०८—सम्बन्धनियमे प्रमाणविचारः । ... २०२
- १०९—सम्बन्धनियमे मानसप्रयत्नशङ्का-निरासः । ... २०३
- ११०—प्रभाव-रसम्भ्रम-सम्बन्धनियमावधारणम् । ... २०४

१११—अनुमानस्य स्मृतिरूपत्व-शङ्का-निरासी ।	...	...	२०५
११२—अनुभवरूपत्वेनाऽनुमानस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् ।	...	...	२०५
११३—अनुमानस्य प्रत्यभिज्ञारूपत्वशङ्का-निरासी—	...	...	२०५
११४—निरुपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिरिति स्वमतोपन्यासः ।	...	...	२०६
११५—ज्ञातसम्बन्धनिग्रमस्येत्यनुमानलक्षणपटकीभूतानां विशेषणानां सार्धकूपोपन्यासः ।	...	...	२०७
११६—प्रत्यक्षबाधोदाहरणम् ।	...	...	२०९
११७—अनुमानबाधोदाहरणम्	...	...	२१०
११८—शब्दस्योत्पत्त्याहो न भवति गुणत्वादित्यनुमानस्याऽनुमानेन बाधो न भवतीति विज्ञानास्य मतोपन्यास-निरासी	...	...	२११
११९—शास्त्रेणानुमानबाधोदाहरणम्	...	...	२११
१२०—उपमानार्थापत्तिभ्यामनुमानबाधोपन्यास	...	...	२११
१२१—असाधितविषयस्याऽनुमितिहेतुत्वशङ्का-निरासी	...	...	२११
१२२—स्वमतेनाऽनुमानकारणपरिगणनम्	...	...	२१२
१२३—यत्र बाधितविषयत्व निश्चितम्, तत्राऽनुमान नोत्पद्यते, यत्र तु विषयबाधा सन्दिग्धा, तत्राऽनुमानमुत्पद्यत इति कथनम्	...	...	२१२
१२४—असत्प्रतिपक्षस्याऽनुमितिहेतुत्वशङ्का-निरासी	...	...	२१३
१२५—अनुमानस्य प्रमेयद्वैविध्यनिरूपणम्	...	...	२१४
१२६—कर्मविषये मण्डनमिश्रमतस्याऽनुवादो भावनाविवेकस्मृतप्रकरणस्याऽनुवादश्च	...	...	२१५
१२७—तन्निरासः कर्मविषये भाद्रप्रस्थान प्राभाकरप्रस्थानयोः खण्डन-मण्डनप्रणाली-प्रदर्शनम्	...	...	२१६
१२८—शक्तिनिरूपणम्	...	...	२१८
१२९—अभावकारणतन्निरासः	...	...	२१९
१३०—स्वार्थ-परार्थभेदेनाऽनुमानद्वैविध्यनिरूपणम्	...	...	२२०
१३१—नैयायिकोक्तस्य प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकस्याऽऽधिक्येन बोधोक्तावयवद्वयस्याऽऽप्यन्त-साकाङ्क्षत्वेन तद्व्युत्पन्नपूर्वकमवयवत्रैविध्यवर्णनम् ।	...	...	२२०
१३२—वैधर्म्यदुष्टान्तनिराकरणपूर्वकं साधर्म्यदुष्टान्तनिरूपणम्	...	...	२२३
१३३—साधर्म्य-वैधर्म्योक्तत्वशङ्का-तन्निरासी	...	...	२२४
१३४—हेत्वाभासविषये न्यायसूत्रभाष्यवार्तिकदिमतेन हेत्वाभाससङ्ग्रहः	...	...	२२७
१३५—अनुमानफलनिरूपणम्	...	...	२२८

१३६—शास्त्रलक्षणनिर्देश	...	...	२२९
१३७—शब्दत्वस्योपाधित्व-निरूपणम्	...	...	२३०
१३८—स्फोटवादस्योपन्यासः निरासी	...	...	२३१
१३९—वर्णानुभवजनितसंस्कारस्य स्मृतिहेतोस्तत्कारादलक्षणप्रतिपादनम्	...	...	२३२
१४०—शब्दार्थयोस्तत्सम्बन्धरूपीत्यतितत्वाक्षेप-निरासी	...	...	२३३

१४१—सास्त्रव्यवहारेण प्रवृत्तिरित्येवमवधारितम्	...	...	२३४
१४२—प्रानाश्वर्यतोऽप्येवमवधारितम्	...	...	२३५
१४३—गणेश पञ्चाङ्गं साधनम्	...	...	...
मिथ्यात्वमवधारितम्	...	...	२३७
१४४—यत् वेदायै चार्थेन द्विजस्यमिदं द्विजस्यमिदं द्विजस्यमिदं	...	...	२३९
१४५—वेदान्तसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२४१
१४६—वीर्यस्यमवधारितम्	...	...	२४३
१४७—वेदान्तसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२४५
१४८—वेदान्तसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२४६
१४९—वेदान्तसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२४७
१५०—विद्यास्यमवधारितम्	...	...	२४८
१५१—स्मृतेरिति चार्थेन द्विजस्यमिदं द्विजस्यमिदं	...	...	२४९
१५२—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५०
१५३—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५१
१५४—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५२
१५५—स्मृतेरिति चार्थेन द्विजस्यमिदं द्विजस्यमिदं	...	...	२५३
१५६—विद्यास्यमवधारितम्	...	...	२५४
१५७—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५५
१५८—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५६
१५९—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२५७
१६०—अनुवृत्तिसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२५८
१६१—अनुवृत्तिसामुदायिकस्यमवधारितम्	...	...	२५९
१६२—"य एव विद्वान् धर्ममात्रं धर्मम्" इत्यत्रात्मस्यमवधारितम्	...	...	२६०
१६३—अनेकाद्याचारान्तराद्यवधारितम्	...	...	२६१
१६४—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६२
१६५—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६३
१६६—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६४
१६७—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६५
१६८—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६६
१६९—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६७
१७०—आत्मस्यमवधारितम्	...	...	२६८
१७१—स्मृतेरिति चार्थेन द्विजस्यमिदं द्विजस्यमिदं	...	...	२६९

उपमानपरिच्छेदस्य

१७२—उपमानलक्षणम् । ...	...	...	२६६
१७३—सादृश्यस्याऽनतिरिक्तत्वशङ्का-निरासी । ...	...	...	२६८
१७४—सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वप्रतिपादनम् । ...	...	...	२६८
१७५—उपमानप्रमाणस्य प्रत्यक्षादिनाऽगतायत्वनिरूपणम् । ...	...	...	२६९
१७६—उपमानलक्षणघटकविशेषणानां सार्यव्यनिरूपणम् । ...	...	...	२७०
१७७—गौतमीयस्योपमानलक्षणस्याऽनुवाद-निरासी । ...	...	...	२७१

अर्थापत्तिपरिच्छेदस्य

१७८—अर्थापत्तिलक्षणम् , अर्थापत्तिविषये भाट्टप्रस्थान-प्राभाकरप्रस्थानयोर्वैलक्षण्य-प्रदर्शनम् । ...	...	...	२७२
१७९—अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावशङ्का-निरासी । ...	...	...	२७३
१८०—अनुमानार्थापत्त्योस्सामग्रीभेदादल्लक्षणनिरूपणम् । ...	...	...	२७५
१८१—अर्थापत्तिविषये भूतान्तरनिरूपणम् । ...	...	...	२७५
१८२—अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्त्या गतायत्वशङ्का-निरासी । ...	...	...	२७७
१८३—भाट्टसम्मतमाश्रयुतार्थापत्तेरूपन्यास निरासी । ...	...	...	२७८
१८४—अर्थापत्ती सर्वत्राऽयंस्वैव कल्पनमित्यर्थाध्याहारवादपक्षस्य समर्थनम् । ...	...	...	२८१

अभाव परिच्छेदस्य

१८५—प्रवरणार्थप्रतिज्ञा । ...	...	...	२८२
१८६—भाट्टमतेन पूर्व. पक्ष । ...	...	...	२८२
१८७—अभावस्य प्रत्यक्षग्रहणाशङ्का-तन्निरासी । ...	...	...	२८३
१८८—अनुमानेनाऽभावग्रहणाशङ्का-तन्निरासी । ...	...	...	२८४
१८९—पादविन्यासादिव्यवहारात्ययानुपपत्त्याऽभावस्याऽऽवश्यवत्त्वकथनम् । ...	...	...	२८५
१९०—प्राभाकरमतेन सिद्धान्त । ...	...	...	२८६
१९१—अभाववादिमतेऽवस्था स्वमते तदभाव इति निरूपणम् । ...	...	...	२९१
१९२—सम्भवस्य प्रमाणान्तरत्वनिराकरणम् । ...	...	...	२९२
१९३—ऐतिहासिकप्रतिमानां प्रमाणान्तरत्वनिराकरणम् । ...	...	...	२९२
१९४—ह्रस्व-दीर्घयोः प्रमाणान्तरत्वशङ्कानिरासी । ...	...	...	२९४
१९५—अभावस्याऽधिवरणात्मकत्वे ऋजुविमला-आप्यपरिशिष्टयोस्सवाद । ...	...	...	२९६
१९६—अभावस्याऽधिवरणात्मकत्वे नैयायिकैर्द्व्यवितानामधिवरणानामानन्त्येनेकस्मिन्ना-पादायेपभावानुपपत्त्या शब्द-मन्थ-रसाभावानामप्रत्यक्षत्वापत्त्या चेति दूषणानां निरासः, तेषां दोषाणां नैयायिकमत एवाऽऽदानम् । ज्ञानविशेषात्मकत्व-मभावस्याऽभावस्याऽधिवरणात्मकत्व जगन्निष्पत्त्यादिनाऽऽनिर्वाच्ये स्वीकार्यं विज्ञानादेतिवादप्रसङ्गः, तन्निरासश्च । सण्डनसण्डसाक्षकारेणोक्तस्य दूषणस्य निराकरणञ्चेति एतेषामर्थानां विस्तरेण प्रतिपादनम् । ...	...	...	२९८

- २४५—प्राभावरमतस्य गोपपत्तिरमुपन्यास, निरवयव वाक्य निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकम्, वाक्यान्तर्वर्ण एव वाक्यार्थस्य बोधक, स्मृत्याहदमेव वाक्य वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति मतत्रयस्योपन्यास ... ३७८
- २४६—तन्निरास । १ ... ३७९
- २४७—अन्विताभिधानवादस्योपरोप । ... ३८१
- २४८—अन्विताभिधानवादानुपपत्तिशङ्का । ... ३८१
- २४९—तन्निरास । ... ३८२
- २५०—“पदानि हि स्व स्वमयंमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि, इदानीमवगतास्सन्ती वाक्या-
धर्मवगमयन्ती”ति वाक्याधिकरणगतभाष्यसन्दर्भस्य स्वमतानुसारेण व्याख्यानम् । ३८३
- २५१—अत्र वातिकानुसारिणा केपाञ्चिन्मनेन शङ्का । ... ३८३
- २५२—तन्निरास । ... ३८३
- २५३—आकाङ्क्षाविषये न्यायमतोपन्यास-निरासी । ... ४८५
- २५४—स्वमतेनाऽऽकाङ्क्षानिरूपणम् । ... ३८७
- २५५—सन्निधिनिरूपणम् । ... ३८९
- २५६—योग्यतानिरूपणम् । ... ३९०
- २५७—योग्यताविषये मतान्तरूपन्यास-निरासी । ... ३९१
- २५८—अभिहितान्वयवादे परित्यज्याऽन्विताभिधानवादस्वीकारे को हेतुरित्याक्षेप । ”
- २५९—तन्निरास ... ३९२
- २६०—अनाऽऽकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिमन्त पदार्था वाक्यार्थोभवन्ति, न पुनर्वाक्यार्थमेव बोधयन्तीतिमतोपन्यास-निरासी ... ३९४
- २६१—अभिहितान्वयवादे शक्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवम्, अन्विताभिधानवादे तु साधव-
मिति निरूपणम् । ... ३९५
- २६२—वाक्यार्थविषये कुमारिलमट्टमतोपन्यास । अत्र पदार्था एव वाक्यार्थोभवन्ती-
त्येक मतम्, अनन्वितावस्था हि पदार्था पदेनाऽभिहिता अन्वितावस्था स्व-
सम्बन्धिनी लक्षयतीति मतद्वयं निरस्य, वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या पदोपस्था-
पितं पदार्थोक्त्यर्थो लक्ष्यते, “वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि” इति न्यायान् । ३९८
- २६३—अस्मिन्विषये “सृष्टीरुपदधाति” “पौर्णमासी यजते” “निषादस्यपति-रथ-
घोष-मेघपत्न्यग्नीषोमाणा लक्षकत्वप्रदर्शनम् । ... ३९८
- २६४—गुरुमतेन लक्षणानिरूपणम् । ... ३९९
- २६५—पदानामन्वितापेप्रतिपादने शक्तिस्वीकारदर्शयानिति प्रदर्शनम् । ... ४००
- २६६—अन्विताभिधानेऽप्यौन्वाध्यदोषशङ्का-परिहारी । ... ४०१
- २६७—अधिकरणापरपर्यायेण न्यायेनैव वाक्यार्थनिर्धारण अवश्यतो यीमासाया इतिकर्त-
व्यतास्थानीयत्वम् । ... ४०४
- २६८—एकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदोऽन्याय, तदर्थं बहूना स्थलानामुदाहरणप्रदर्शनम् । ४०८
- २६९—वाक्यार्थनिर्णये यीमासादाश्वेन शक्तिपादिता न्याया अवश्यमादर्शय्या, तैरेव
वाक्यार्थप्रसङ्ग आपत्तौनामनुपपत्तीना निरास इत्युपपादनम् । ... ४०९

- २७०—अन्वितायाभिधायकाना पदानामेवाऽन्वयाभिधायकता जातिशक्तेर्व्यक्त्यभिधान-
मिवेति निरूपणम् । ... ४११
- २७१—अत्रैव सिंहावलोकनन्यायेन वाक्याधिकरणमतमाज्याक्षराणा योजनम् । ४११
- २७२—अभिहितसामान्यान्वयो विशेषान्वयमाक्षेप्यतीति प्रतिपादनम् । ... ४१२
- २७३—निरूपय वाक्यं, वाक्यान्तश्चवर्णः, स्मृत्यारूढ पदकदम्बकम्प्रथम पदम्, आख्यात-
पदमात्रम्, अनन्विता, पदार्था वा, वाक्यार्थवोचनेऽसमर्था, किन्तु पदान्येवाऽ-
न्वयापरपर्यायवाक्यार्थबोधने समर्थानीति प्राकरणिकार्थोपसंहारः । ... ४१४
- २७४—वर्णातिरिक्तशब्द इति मत निराकृत्याऽऽनुपूर्वीमन्तो वर्णा एव शब्दः, आनु-
पूर्वीमन्ति पदानि वाक्यमिति स्वसिद्धान्तकथनम् । ... ४१५
- २७५—समस्तवर्णविषया बुद्धिः, सस्या प्रचारद्वयम्-सद्रूपान्त्यवर्णप्रत्यक्षम्, पूर्वेषु
वर्णेषु स्मृतिरूपमिति स्मृत्यनुभवरूपा विचित्रा बुद्धिरयंप्रतीतिहेतुरिति वेपा-
ञ्चिन्मतम्, सर्ववर्णविषया स्मृतिरयंप्रतीतिहेतुरित्यपर मतम् । अस्मिन्प्रत्यक्षद्वये
धरमपक्ष एव क्षालिकाचार्येण स्वीकृतस्समर्थितश्चेति निरूपणम् । ... ४१६

द्वितीयपरिच्छेदस्य

- २७६—कार्यविषये पूर्वं पक्षः । ... ४१७
- २७७—तत्र सिद्धान्तनिरूपणम् । ... ४१८
- २७८—शब्द-सद्व्यापारयोर्भावनात्वशङ्का-निरासी । ... ४१९
- २७९—कुमारिलभट्टसम्मतायाश्चादभावनायास्तन्त्रवातिकेऽर्थवादाधिकरणेऽत्रयविशि-
ष्टाया उपन्यासः । ... ४१९
- २८०—तन्निरासः । ... ४२०
- २८१—पुरुषप्रवृत्तेस्ताध्यत्वोपसंगेप्रतिक्षेपी । ... ४२१
- २८२—प्राशस्त्यज्ञानस्यैतिकर्तव्यतावनिरासः । ... ४२२
- २८३—वातिकोक्तस्य दविहीमन्यायस्य दृष्टान्ताभावत्वप्रतिपादनम् । ... ४२३
- २८४—दाध्योऽम्बरगुणः, इति श्रोत्रभूतस्याऽऽकाशस्य समीपवैविध्यासम्भवनिरूपणम् । ४२३
- २८५—आख्याताना भावनावाचित्वशङ्का-निरासी । ... ४२४
- २८६—आख्यातस्य व्यापारवाचित्वमिति पक्षस्य निराकरणम् । ... ४२५
- २८७—कार्यमिदमर्थान्तरमेव लिङ्गदीप्ताः कृतिवाचित्वमन्तो देवदत्ता यत्नः करोतीत्य-
त्राऽऽन्यायः कथं सस्या वक्षितः, इति स्वसिद्धान्तकथनम् । ... ४२५
- २८८—मण्डनमिश्रेण भावनाविवेके प्रवृत्त्यर्थानिरिक्त प्रयत्न आख्यातार्थ इत्युक्तस्याऽनु-
वाद-निरासी । ... ४२६
- २८९—कार्यवाचिनामेव लिङ्गादीना कृतिवाचित्वनिरूपणम्, ... ४२६
- दण्डिन्यायस्य प्रवृत्तेऽप्रवृत्तिरिति कथनञ्च । ... ४२६
- २९०—प्रवृत्तिं प्रति कार्यताज्ञान कारणमिति मतस्योपशेषः । ... ४२७
- २९१—इष्टसाधनत्वमिदमर्थ इति ब्रह्मसिद्धि-विधिविवेकाद्यवलम्बनेनेष्टसाधनता-
ज्ञानस्यैव प्रवर्तनत्वमिति मण्डनमिश्रमतेन पूर्वापक्षः । ... ४२८
- २९२—इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोर्भेदेन कृतिसाध्यत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादित्या-

१३—अङ्गपारायणे प्रथमपरिच्छेदस्य

- ३१८—सन्निपत्योपकारकस्याऽङ्गस्य चातुर्विध्यं तल्लक्षणं तदुदाहरणञ्च । ... ४५७
- ३१९—सन्निपत्योपकारकाङ्गविषये भाट्ट-प्राभाकरप्रस्थानयोर्विभागे वैषम्यप्रदर्शनम् । ... ४५७
- ३२०—सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्येषु पृथग्विधीनभ्युपगच्छता भाट्टमीमांसकानां शङ्का । ४५८
- ३२१—सन्निपत्योपकारकस्थले सन्निपत्योपकारकाङ्गानां ग्राहकग्रहणात्प्रधानवाक्यार्थस्य
नियोगस्यैव तत्राऽनुवाद इति कथनेन पूर्वोक्तशङ्कानिरासः, तदुपोद्बलकतया
टीकाकारस्य वचनोपन्यासश्च । ... ४५९
- ३२२—अवघातादीनां नियोगविषयत्वशङ्का-निरासौ । ... ४६०
- ३२३—संस्थानविषये शङ्का-निरासौ । ... ४६१
- ३२४—अवघातादिव्यवान्तरापूर्वमङ्गीकुर्वता भाट्टमीमांसकानाम्मतोपन्यास-निरासौ । ४६२
- ३२५—स्वमतेन श्रुत्यादीनां विनियोगविधिसहकारित्वेनाऽभिमतानां स्वमतेनाऽविनियो-
जकत्वकथनम् । ... ४६३
- ३२६—“न चाऽविहितमङ्गं भवति” इति कर्त्रधिकरणस्यमाध्यस्य “पुरुषप्रयत्नश्रवण-
मनुवाद” इति जञ्जम्भमानाधिकरणगतस्य प्रतीयमानो विरोधो भाट्टमते
दुष्परिहरः, स्वमते सुपरिहर इत्यादि विवेचनम् । ...
- ३२७—द्वितीयार्थविवेचनम्, शेषित्वं द्वितीयार्थं इति मतस्य निराकरणम् । ... ४६४
- ३२८—लिङ्गवाक्ययोः उदाहरणोपन्यासः, सन्निपत्योपकारकाणां प्रकरणविनियोजकत्वा-
भावकथनम् । ... ४६५
- ३२९—प्रकरण-स्थान-समाख्यानासन्निपातिषु विनियोजकत्वाभावकथनम्, अभिधानेन-
ग्राहकैर्दमर्ध्यम्, विनियोगेन कारकैर्दमर्ध्यम्, उपादानेनाऽधिकारनियामकरणी-
भूतयागाद्यैर्दमर्ध्यमिनेत्यादिविशेषमुखोपन्यासेन । ... ४६६
- ३३०—सन्निपातिनामङ्गानामारादुपकारकत्वशङ्का-निरासौ । ... ४६७

द्वितीयपरिच्छेदस्य

- ३३१—अदृष्टप्रयोजन-दृष्टादृष्टप्रयोजनभेदेनाऽऽरादुपकारकस्य द्वैविध्योपन्यासः । ४६८
- ३३२—आरादुपकारविषये एकदेशिनाम्मतोपन्यासः । ... ४६८
- ३३३—एकदेशिमत्तनिरासः । ... ४६९
- ३३४—अवान्तरापूर्वपङ्क्तवशङ्का-परिहारी । ... ४७०
- ३३५—दीक्षणीयादिव्यवान्तरापूर्वलोप-समाधाने । ... ४७०
- ३३६—भाट्टमतेनाऽवान्तरप्रकरणोपलक्षणम् । ... ४७१
- ३३७—स्वमतेनाऽवान्तरप्रकरणनिरासश्च । ... ४७१
- ३३८—प्रयाजादिषु सौमिकविध्यन्तातिदेशशङ्का-निरासौ । ... ४७२
- ३३९—प्रयाजादिषु स्वारासिक्या इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां असम्भवेऽपि लिङ्गरूपकारणा-
न्तरसमुत्पत्त्याऽपूर्वकल्पनोपपादनम् । ... ४७३
- ३४०—प्रयाजादीनां निकल्पशङ्का-परिहारी । ... ४७४

- ३४१—प्रयाजादित्वव्यक्तत्वसादृश्यात् सौमिकधर्मातिदेश इत्यासादव्य निराकरणम् । ४७५
- ३४२—आथयिकमविषये भाट्टमतेन साक्षा । ४७६
- ३४३—प्राभाकरमतेन समाधानम् । ४७७
- ३४४—उत्तरप्रक्रमेणसत्याऽभ्योसापादिकेति निरूपणम् । ४७७
- ३४५—“पशुना यजेते”त्यत्र पशुगनमेवत्व समानाभिधानधृत्या वारकाङ्ग समानपदधृत्या निरूपणम् । ४७८
- ३४६—उपादानाख्यप्रमाणस्य विषयोपन्यास । ४७९
- ३४७—विवरणमतेन क्रमस्याऽनभिधानोपन्यास । निवन्धनमतेन क्रमस्याऽनभिधानेऽपि प्रयोगविधिनाऽपेक्षितत्वाद्ग्रहणमित्याद्युपन्यास । ४८१
- अत्रैव विवरण-निवन्धनयो प्रभाकरमिथ्यप्रणीतत्वम्, क्रमविचारस्याऽनर्थक्य-पूर्वपक्षोपवत्त्वेन सिद्धान्त इत्याद्युपन्यास, अर्थादिषु क्रमो नाभिधीयत इति कथनञ्च । ४८२
- ३४८—क्रमस्य चोदनालक्षणत्वाद्येव-समाधाने । ४८२
- ३४९—यथाविनियोगमधिकार इति त्रिवेगधिकरणसिद्धान्तोपन्यासेन पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टप्रधानयागविषयकार्यानुष्ठानसमर्थस्याऽधिकार । ४८२
- ३५०—अधादीनामनधिकार, अवावतानामङ्गबन्धकत्वसमाधानेन, अद्रव्याणां द्रव्याजनेन चाऽधिकारवर्णनम्, नित्यधर्मस्वङ्गविषये यथाशक्तिन्यायोपन्यासश्च । ४८३
- ३५१—नैमित्तिकानामनुष्ठान वादाधिक्य, प्रतिनिमित्त नैमित्तिकस्याऽऽवृत्तिरित्युप-न्यासश्च । ४८४
- ३५२—कार्यप्रमेयनिरूपणम् । ४८५
- ३५३—भाट्टाभिमतानुमानोपमानयोरतिदेशाहेतुस्वनिरूपणम्, लिङादिना प्राहुतोपकार-स्याऽभिधानञ्च । ४८५
- ३५४—विहृतावुपकारस्योपदेशिकत्वोपन्यास । उपकार इव पदार्थस्याऽतिदेश स्वमतो-पन्यासेनोपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेश इति भाट्टमनिराकरणम् । ४८६
- ३५५—उपकारस्य प्राहुतपदार्थोपस्थापकत्वनिरूपणम् । ऊहस्य सादृशत्वनिरूपणम् । वाय-तन्त्रा-वायाना निरूपणम् । ४८७
- ३५६—प्रसङ्गनिरूपणम् । ४८८
- ३५७—भाट्टसम्मतस्याऽप्राप्तवाय प्राप्तवायभेदेन द्विविधस्य वायस्योपन्यास, तन्निरा-सश्च । प्राभाकरमतेनाऽलिङ्गे लिङ्गव्यवहारप्रवर्तनेन तार्तीयस्य, शोदनेन तदङ्गत्वेन च प्रापितानामङ्गानामवाधिनाङ्गमावानामनुष्ठानलक्षणव्यवहार-वायेन वायव्यवहारोपपत्ते, तार्तीय-दाशमिकयो प्राप्तवाधाऽप्राप्तवाय-विषयत्वेन भाट्टसम्मतता व्यवस्था न घटत इत्यत्र निवन्धनटीकाया प्रमाणत्वे-नाऽङ्गनारणम् । “अथ यत्र यत्रेत्यादे तन्मिथ्या” इत्यनस्य श्रुतिनिङ्गाधि-करणोपमाहारणस्य पावरमाप्यस्योपरि वानिबेनोक्तस्य दूषणस्य तत्परिहारस्य च वानिकवादीवस्य निरास । प्रसङ्गेना “ऽन्वेदमूषदेववायविदोऽभिदधति” इत्यादिनिवन्धनटीकायास्त द्रष्टव्याया ऋतुविमलाया निर्देश । अत्रोपदेशवाय-

वित्पदेन शास्त्रदीपिकायतेन प्रभाकरमिश्रस्य ग्रहणमित्याशयस्य सोमनाथी-
यावलम्बनेन प्रदर्शनं स्वमतोपसंहारश्च ।

...

४८९-४९१

१४—अतिदेशपारायणस्य

३५८—प्रकरणार्थप्रतिज्ञा	...	...	...	४९२
३५९—स्वसिद्धान्तस्योपन्यास	.	...	...	"
३६०—प्रकृति-विकृत्योर्विशेषोपन्यास	...	...	...	४९३
३६१—अतिदेशलक्षणम्	...	...	...	"
३६२—एकदेशितेन दशमाद्यविरोधशङ्का	...	...	...	"
३६३—तन्निरास	...	...	...	"
३६४—स्वमतेन दशमाद्यविरोधोपन्यास	...	...	..	४९४
३६५—स्वमतेन दशमाद्यसिद्धान्तवर्णनम्	...	...	...	"
३६६—अन्यघर्माणामन्यघर्मत्वशङ्का निरासौ	...	...	...	४९५
३६७—भाट्टमतेऽनुपपत्त्युपन्यास	...	...	...	४९६
३६८—स्वमतेनोपपत्तिप्रदर्शनम्	...	...	...	४९७
३६९—स्वमतेनोपदेशशब्दार्थोपन्यास , प्राकृतिविकृत्योर्विशेषकथनञ्च	...	...	...	
३७०—स्वमतोपन्यास , उपदेशातिदेशयोर्भिन्नविषयत्ववादिभाट्टमते दोषोद्भावनम्				४९८
३७१—स्वमते पूर्वोक्तदोषाभाववर्णनम्, स्वमतेनोपदेशातिदेशयोर्विषयनिर्वेशश्च	...	...	...	"
३७२—उपकारवत्पदार्थानामुपदिष्टत्वशङ्का, तन्निरासश्च	...	...	...	४९९

प्रकरणपञ्चिकाया विषयानुक्रमिका समाप्ता ।

प्रकरणपञ्चिकामूलश्लोकाः ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयतामहे ।
प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥ १ ॥
शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कृतं गभीरमपि भावम् ।
शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम् ॥ २ ॥
अर्थसंस्पर्शिताशङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।
प्रभाकरगुरोर्शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ ३ ॥
अत्र लौकिकवाक्यानां व्यभिचाराभिमानतः ।
अर्थसंस्पर्शितां केचिदाहुश्शब्दस्य वादिनः ॥ ४ ॥
निश्चयोऽर्थस्य संस्पर्शः स चाऽर्थव्यभिचारिणः ।
प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ५ ॥
विनाऽप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरूपजायते ।
अङ्गुल्यग्रेऽस्ति करिणां यूथमित्येवमादिना ॥ ६ ॥
न चाऽत्र शक्यते वक्तुं शुक्यौ रजतबोधवत् ।
अंग्रहाद्भ्रान्तिरेपेति कारणस्याऽविशेषतः ॥ ७ ॥
दुष्टा हि हेतवः कार्यं सम्पूर्णं कर्तुमक्षमाः ।
तेन भेदाग्रहो युक्तश्शुक्तिकारजतादिषु ॥ ८ ॥
इह तु ज्ञानहेतुर्यशब्दस्त न विशिष्यते ।
विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणम् ॥ ९ ॥
वक्ताऽपि यदि विज्ञानहेतुस्स्यादिन्द्रियादिवत् ।
ततस्तस्याऽपि दोषेण भवेदग्रहणं तदा ॥ १० ॥
वक्ता तु केवलं शब्दव्यक्तावेवोपयुज्यते ।
ज्ञानन्तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ११ ॥
न च तस्येह दुष्टत्वं किञ्चिदप्युपलभ्यते ।
दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १२ ॥

तेन शब्दोपजनितं ज्ञानमेवेदमीदृशम् ।
 अयं व्यतिक्रामतीति कुतस्तेनाऽर्थनिरचयः ॥१३॥
 येनाऽपि हि विना यस्य सद्भाव उपपद्यते ।
 निश्चयस्तत्र तेनेति सुभाषितमिदं वचः ॥१४॥
 नन्वेवमाप्तवाक्येभ्यः कथं व्यवहृतिर्भवेत् ।
 व्यवहारो हि लोकस्य कथं स्यान्निश्चयं विना ॥१५॥
 उच्यते व्यवहारो हि सन्देहादपि लौकिकः ।
 प्रायशो दृश्यते तेन न किञ्चिदिह दुष्यति ॥१६॥
 अपि चाऽस्त्यमालोच्य वक्तुस्तत्रार्थनिश्चयः ।
 मानान्तरवशेनाऽपि कथञ्चिदुपपद्यते ॥१७॥
 वेदस्त्वलौकिकार्थत्वादभावाद्भक्तुरेव च ।
 अहो वत दशां कष्टामुपनीतो हि पण्डितैः ॥१८॥
 अत्र प्रतिविधानाय यतन्ते मतिशालिनः ।
 ज्ञानस्य व्यभिचारित्वं नयवीथ्यां निवारितम् ॥१९॥
 श्रूयतामवधानेन गतिर्नरगिरामपि ।
 अनुमानात्पृथग्भावं तासां नेच्छन्ति स्मरयः ॥२०॥
 वाक्यं हि पुरुषाधीनरचनं लौकिकं सदा ।
 शङ्क्यमानायथार्थत्वं नार्थनिश्चायकं स्वतः ॥२१॥
 अन्योन्यानन्वितार्थानि पदान्यपि हि मानवाः ।
 रचयन्तो विलोकयन्ते तेन नाऽन्वयनिश्चयः ॥२२॥
 कैचित्तावद्भ्रमेणैव कैचिदाशयदोषतः ।
 प्रमादात्केऽप्यशक्तेरुच केऽप्यनन्वितवादिनः ॥२३॥
 तदुक्तानां पदार्थानां यद्यप्यन्वययोग्यता ।
 तथाऽप्यनन्वितस्याऽपि दृष्टेर्नाऽन्वयनिश्चयः ॥२४॥
 तत्र निश्चयशब्देन ज्ञानमेवाऽभिधीयते ।
 अन्वयानिश्चये तेन ज्ञानमेवाऽस्ति नाऽन्वये ॥२५॥
 शङ्क्यमानायथार्थत्वरचनं तेन पुंवचः ।
 श्रुतमात्रकमेवाऽर्थे न तावन्निश्चयावहम् ॥२६॥

यावद्वक्तुरविज्ञातं पूर्वमावि प्रमान्तरम् ।
 विविक्षितार्थविषयमिन्द्रियार्थनिबन्धनम् ॥२७॥
 तस्य ज्ञानञ्च वाक्येन लिङ्गभूतेन गम्यते ।
 ज्ञात्वैवाऽर्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥२८॥
 तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्यं ज्ञानानुमापकम् ।
 ज्ञानञ्चाऽर्थाविनाभावि तेनाऽर्थेऽपि विनिश्चयः ॥२९॥
 तत्राऽर्थे निश्चिते पश्चात्सोऽर्थो वाक्येन गम्यते ।
 तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥३०॥
 पूर्वन्तु लिङ्गभूतं तत् वक्तुर्ज्ञानावधारणे ।
 वक्तृज्ञानप्रसृतं हि वाक्यं तत्कार्यमिष्यते ॥३१॥
 कार्यात्कारणसिद्धिश्च सर्वेषामनुमानतः ।
 पौरुषेयमतो वाक्यं न शास्त्रमभिधीयते ॥३२॥
 एवञ्च सति लिङ्गस्य व्यभिचारोऽयमीक्ष्यते ।
 न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थसंस्पृशिता कुतः ॥३३॥
 लिङ्गस्याऽपि न चैवाऽयं व्यभिचारोऽस्ति किन्तु यः ।
 लिङ्गालिङ्गे न भ्रमनोति विवेक्तुं मूढचेतनः ॥३४॥
 तस्याऽलिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धनः ।
 लिङ्गसंव्यवहारोऽयं विपरीतः प्रवर्तते ॥३५॥
 श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैतदीरितम् ।
 तेन न व्यभिचारोऽस्ति द्वयोर्लैङ्गिकशास्त्रयोः ॥३६॥
 नन्वर्थ एव प्रथमं पुंवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
 अन्यथा हि कथं वक्तुर्धोविशिष्टाऽनुमीयते ॥३७॥
 अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
 न चाऽप्रतीतेनाऽर्थेन विशेषश्चाऽवकल्पते ॥३८॥
 अत्र ब्रूमोऽयथार्थत्वशङ्कयाऽर्थो न निश्चितः ।
 अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्व्यवस्थितम् ॥३९॥
 किन्त्वज्ञातेऽपि वाक्यार्थे पदजाते श्रुते सति ।
 विमर्शो जायते श्रोतुरीदृशो मतिशालिनः ॥४०॥

अन्योन्यान्वययोग्यार्थं पदजातं त्रयीत्यपम् ।
 आप्तस्तेनाऽमुना नूनं ज्ञातस्तेषां समन्वयः ॥४१॥
 न कदाचिदसम्बद्धानर्थानिष विवक्षति ।
 न वाऽप्रतीतसम्बद्धानिति दोषो न कश्चन ॥४२॥
 नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान् ।
 वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान् ॥४३॥
 लोकावगतशक्तिर्हि वेदे शब्दोऽवबोधकः ।
 लोके च लिङ्गभावेन प्रतीतिर्भवताऽऽश्रिता ॥४४॥
 स्वयन्त्वहं समाधानमाचार्येण प्रदर्शितम् ।
 शब्दस्याऽर्थेन सम्बन्ध इति दर्शयता सता ॥४५॥
 श्रन्वितार्थाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते सति ।
 विविष्टा वक्तृधीर्ज्ञातुं शक्यते नाऽन्यथा यतः ॥४६॥
 ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तारि कल्पयेत् ।
 अन्योन्यान्वयविज्ञानं नाऽन्यथेत्युपदर्शितम् ॥४७॥
 पदानां तत्पदार्थेषु शक्तिस्त्वाभाविकी स्थिता ।
 पुंवाक्येषु विसंवादशङ्का सा तिरोहिता ॥४८॥
 वेदेषु त्वस्मर्यमाणकर्तृकेषु स्वरूपतः ।
 प्रमाणात्तरसंस्पर्शरहितार्थावबोधेषु ॥४९॥
 न कर्तुंनुमानं स्याद्वाक्यत्वादिति लिङ्गतः ।
 न कर्ता शक्नुयाद्वाक्यं कर्तुं कार्ये ह्यलौकिके ॥५०॥
 तैन वेदे विसंवादशङ्का नाऽस्ति कथञ्चन ।
 अर्थनिश्चयहेतुत्वादर्थसंस्पर्शिता स्थिता ॥५१॥
 व्यपगतवाङ्मलपङ्कः श्रोद्धृतपर्युक्तिकण्टकप्रकरः ।
 सुष्टः प्रगुणतरोऽयं शालिकनायेन नीतिपथः ॥५२॥
 यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
 प्रमाकसुरोर्भाविस्ममीचीनः प्रकारयते ॥५३॥
 तत्र तावदिदं केचिद्विचारे चारुचेतसः ।
 भ्रमसन्देहविज्ञानेऽप्यथार्थे उभे इति ॥५४॥

इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।
 सा चेद्यथार्था आन्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥५५॥
 यथावस्थितवस्त्वाममपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।
 प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥५६॥
 विवेकाग्रहणं आन्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।
 सुषुप्तेऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥५७॥
 भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद्भ्रमरूपता ।
 दूरात्सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्याद्भ्रमस्तदा ॥५८॥
 यथार्थदर्शनत्वे च बाधकोऽपि न युज्यते ।
 अज्ञानभेदग्रहणैर्न बाधकमतिर्मवेत् ॥५९॥
 यथार्थताऽपि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
 एषा हि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥६०॥
 रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
 तयोरन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणाज्वघारितम् ॥६१॥
 अध्येयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्बते ।
 सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥६२॥
 रूप्यार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्बन्धना ।
 अग्रहोऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥६३॥
 रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्धस्य जायते ।
 तेनेयमिन्द्रियाधीना संपुक्ते चेन्द्रियं धियम् ॥६४॥
 समर्थमुत्पादयितुं शुक्तिसंयोगि चेन्द्रियम् ।
 तेन सैवेन्द्रियेणैह रजतत्वेन गृह्यते ॥६५॥
 स्यान्मतं शुक्तिकामात्रमिन्द्रियेणाज्वसीयते ।
 तदेव सदृशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥६६॥
 सदृशप्रत्ययेनेह संस्कारोद्बोधहेतुना ।
 तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥६७॥
 स्मृतावस्यां मनोदोषात्तदित्यंशोऽवखण्डितः ।
 तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्यथासिद्धमित्यसत् ॥६८॥

अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
 न घोषं स्मृतिमिच्छन्ति धारावाहिकबोधवत् ॥६६॥
 अपरोक्षपुरोवर्तिसामानाधिकरण्यतः ।
 नेयं स्मृतिः किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥७०॥
 स्मृत्युद्बोधनिमित्तञ्च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
 पीतशंखावबोधे च द्विचन्द्रग्रहणे तथा ॥७१॥
 दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
 स्मृतिव्याश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥७२॥
 तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्ध्यः ।
 बुध्यमाना वस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥७३॥
 स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।
 अभावात्तादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥७४॥
 अत्र ब्रूमो य एवाऽर्थो यस्यां संविदि भासते ।
 वेद्यः स एव नाऽन्यद्वि विद्याद्वेद्यस्य लक्षणम् ॥७५॥
 इदं रजतमित्यत्र रजतञ्चाऽवभासते ।
 तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥७६॥
 तेनाऽन्यस्याऽन्यथाभानं प्रतीन्यैव पराहतम् ।
 परस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यतः ॥७७॥
 नन्वेवं रजताभासः कथमेव घटिष्यति ।
 उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥७८॥
 शुक्तिकाया वियोषा ये रजताद्भेदेहेतवः ।
 ते न ज्ञाता अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ॥७९॥
 अनन्तरञ्च रजते स्मृतिर्जाता तथाऽपि च ।
 मनोदोषात् तदित्यंशपगमर्शविवर्जितम् ॥८०॥
 रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेर्विवेचितम् ।
 स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥८१॥
 धारावाहिकवन्नेयं स्मृतिरित्युदितञ्च यत् ।
 उच्यतेऽनन्यगतितः स्मृतिरत्राऽवगम्यते ॥८२॥

न ह्यसन्निहितं तावत्प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ।
 लिङ्गाद्यभावाच्चाऽन्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥८३॥
 परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते ततः ।
 तस्याः कारणसद्भावात्, धारावाहिकधीषु तु ॥८४॥
 प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्री ग्रहकारणम् ।
 ग्रहण-स्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ॥८५॥
 सम्यग्रजतबोधात् भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ।
 तथाऽपि भिन्ने नाऽऽभातो भेदाग्रहसमत्वतः ॥८६॥
 सम्यग्रजतबोधश्च समक्षैकार्थगोचरः ।
 ततो भिन्नेऽप्युच्चा तु स्मरण-ग्रहणे इमे ॥८७॥
 समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ।
 अपरोक्षार्थबोधेन समानार्थग्रहेण च ॥८८॥
 अवैलक्षण्यसंविच्चिरिति तावत्समर्थितम् ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥८९॥
 समत्वेन च संवित्तेभेदस्याऽग्रहणेन च ।
 मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥९०॥
 रजतव्यवहारांशे विसंवादमतो नरान् ।
 बाधकप्रत्ययस्याऽपि बाधकत्वमतो मतम् ॥९१॥
 प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥९२॥
 सन्निहितरजशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
 भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥९३॥
 साधारणं हि रूपं तस्या अस्याथ विद्यते तेन ।
 तन्मात्रप्रतिमानात्समानतामेव मन्यन्ते ॥९४॥
 तत्तुल्यव्यवहारः प्रवृत्तिरपि युज्यते चाश्रितः ।
 तद्विनिवारणकरणाद्बाधकता बाधकस्याऽपि ॥९५॥
 एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।
 अनुभूतान्मोपेण भासन्ते गृहमाख्यवत् ॥९६॥

ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।
 सा गृहीतांशमोषेण गृहीतिरिव तिष्ठति ॥६७॥
 संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्राऽदृष्टं प्रकल्प्यते ।
 विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्या हि कल्पना ॥६८॥
 अदृष्टस्य च हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न घीः ।
 अवस्थाऽपि दृष्टस्य सामग्री फलसम्भवे ॥६९॥
 पीतशंखाववेधे च पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।
 पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽप्स्विव तिग्मता ॥१००॥
 शंखस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा च न गृह्यते ।
 केवलं द्रव्यमात्रन्तु प्रयते रूपवर्जितम् ॥१०१॥
 गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
 मासमाने तयोर्बुद्धिरसम्बन्धं न बुध्यते ॥१०२॥
 सत्यपीतावभासेन समे भातो मदी इमे ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्यः, एवमत्राऽपि युज्यते ॥१०३॥
 यत्तु नेत्रगतस्याऽपि कज्जलस्य न कालिमा ।
 गृह्यते कारणं तत्र तेनेन्द्रियनिरोधनम् ॥१०४॥
 अतसीपुष्पसङ्काशं यत्तावन्नेत्रमण्डलम् ।
 तत्रस्थमञ्जनं यत्तत् तेजोवृत्तिनिरोधकम् ॥१०५॥
 मण्डलान्तरसंस्थन्तु यन्नाम नयनेऽञ्जनम् ।
 तस्याऽनार्जवदोषेण नीलिमा नाऽवगम्यते ॥१०६॥
 इन्द्रियोपरिभागेऽपि लिप्तेन स्वच्छभावतः ।
 पित्तेन नायनं तेजः काचेनेत्र न रुच्यते ॥१०७॥
 प्रसरन्नायनं तेजो ग्राहकं नाऽनिन्द्रियस्थितम् ।
 पित्तस्याऽग्रहणं सौक्ष्म्यात्प्रमायामिव तेजसः ॥१०८॥
 मधुरे तिक्तधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः ।
 रक्तस्य रमहीनस्य गुडस्य च पतिग्रहात् ॥१०९॥
 तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नं द्वेष्टेन्द्रियं महः ।
 भिन्ने जनयति प्रख्ये एकस्मिन्नेव शीतगौ ॥११०॥

संविच्छी ते न मिद्येते तद्विद्वत्वे सति मन्यते ।
 मिन्नार्थबुद्धितुल्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् ॥१११॥
 स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयमुपपद्यते ।
 न हि स्मृतिप्रमोषेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः ॥११२॥
 अलातचक्रेऽलातस्य भ्रमतः सर्वतो द्रुतम् ।
 निरन्तरं धियो जाताश्चक्रबुद्धिसमा मताः ॥११३॥
 कालभेदस्तु शीघ्रत्वाद्विया तासां न लक्ष्यते ।
 चक्रधीन्यवहारश्च तेनाऽस्मिन्नपि युज्यते ॥११४॥
 अनेनैव प्रकारेण सर्वभ्रान्तिषु पण्डितैः ।
 ऊहन्तीया हेतुभेदा यथार्थज्ञानसिद्धये ॥११५॥
 स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहेऽपि यदा द्वयम् ।
 स्मर्यतेऽन्योन्यनिर्मुक्तं तदाऽर्थविरहः कुतः ॥११६॥
 यदि चाऽर्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते ।
 व्यभिचारवती स्वार्थं कथं विश्वासकारणम् ॥११७॥
 नन्वत्राऽप्यरजतधीतुल्यताशङ्कया समः ।
 अविरवासस्तत्र दोषविरहाच्चेद्विनिर्णयः ॥११८॥
 सममेतद्विपरीतरूपातिपक्षेऽपि दृश्यते ।
 अहो यत महानेप प्रमादो धीमतामपि ॥११९॥
 ज्ञानस्य व्यभिचारे हि विश्वासः किञ्चिन्नघनः ।
 ज्ञानस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञातं यत्सत्यमेव तत् ॥१२०॥
 अज्ञानमपि किन्त्वस्ति रूपभेदनिबन्धनम् ।
 जिज्ञासा जायते येयं साऽप्यन्येन निवर्तते ॥१२१॥
 यत्तेनाऽन्विष्यमाणेऽपि रूपं तच्चेन्न दृश्यते ।
 तदा पूर्वैव संवित्तिस्तच्चेनाऽप्यतिदिश्यते ॥१२२॥
 अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापतेत् ।
 आकारो भासते यो हि ज्ञान एवाऽवतिष्ठते ॥१२३॥
 अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावपि कारणम् ।
 दोषाच्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविधातिता ॥१२४॥

भस्मकादिषु कार्यस्य विधातादेव दोषता ।
 अग्नेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥१२५॥
 विद्यमानवस्तरूपग्रहणे प्रतिबन्धता ।
 दोषाणामुपपन्नेति ग्रान्तिग्रहवन्धना ॥१२६॥
 विषयाध्यभिचारित्वं साधयितुं सर्वमविदामेषा ।
 निरमीयत नीतिविदा शालिकनाथेन नयवीथी ॥१२७॥
 मिश्रशालिकनाथेन नयवीथीतिसञ्ज्ञितम् ।
 कृतं लोकहितार्थाय प्रभाकरमतं यथा ॥१२८॥
 बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।
 प्रभाकरमतेनाऽयं तेषां प्रत्यास उच्यते ॥१२९॥
 जातिराश्रयतो मित्रा प्रत्यक्षज्ञानयोचरः ।
 पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥१३०॥
 शालिकनाथेन कृतं 'कृतमतिना जातिनिर्णयाख्यमिदम् ।
 बहुविधविवादहरणं प्रकरणमुरुणाऽवधानेन ॥१३१॥
 अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।
 पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥१३२॥
 न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणात् ।
 अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धाराबाहिकयुद्धयः ॥१३३॥
 तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा ।
 शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम् ॥१३४॥
 साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेय-भात-प्रमासु सा ।
 मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥१३५॥
 सन्निकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।
 आद्या विनिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥१३६॥
 सर्वविज्ञानहेतुत्वा मितौ मातरि च प्रमा ।
 साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥१३७॥
 मानत्वं संविदां बाह्यं दानादानादिकं फलम् ।
 ज्ञानस्य 'तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥१३८॥

आपेक्षिकञ्च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।
 तदर्थसन्निकर्षो वा मानञ्चेत्पूर्वकं फलम् ॥१३६॥
 ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।
 एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमवाधिते ॥१४०॥
 यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
 प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥१४१॥
 प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम् ।
 परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनम् ॥१४२॥
 वचनं दूषणैस्तार्धमथादितेन वर्णितम् ।
 प्रत्यक्षवच्च वक्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥१४३॥
 शास्त्रन्तु शब्दविज्ञानात् यदसन्निकृष्टार्थविज्ञानम् ॥१४४॥
 सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम् ।
 विषयोऽस्य वित्तिसिद्धो भिन्नो द्रव्यादिभावेभ्यः ॥१४५॥
 सादृष्याद्दृश्यमानाद्यत्प्रतियोगिनि जायते ।
 सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ॥१४६॥
 विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनाऽनुपपन्नताम् ।
 नयता दृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥१४७॥
 अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना ।
 नयताऽनुपपन्नत्वं कल्प्यमानो बहिर्यथा ॥१४८॥
 गम्यस्याऽनुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
 मानान्तरविरोधेन सन्देहापचितक्षणम् ॥१४९॥
 देशेन हि विना भावो न कदाचन दृश्यते ।
 विना भावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥१५०॥
 तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।
 सन्देहापादकादर्थ्यादर्थ्यापत्तिरसौ स्मृता ॥१५१॥
 यत्कल्पनां विना योऽर्थः प्रतीतोऽप्येति संशयम् ।
 तेन तत्कल्पनामेकं त्वर्थापत्तिं प्रचक्षते ॥१५२॥

गमकस्याऽनुमाने तु विषयामच्चलक्षणम् ।
 गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन वस्तुना ॥१५३॥
 तत्तामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् ।
 अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम् ॥१५४॥
 अभावाख्यं प्रमाणं ये षष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
 तेषां प्राभाकरैरेवं प्रत्यादेशोऽप्यमुच्यते ॥१५५॥
 प्रमाणं खलु कस्याऽपि प्रमेयस्याऽवबोधकम् ।
 तत्राऽभावस्य किन्तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यताम् ॥१५६॥
 ननु नाऽस्तीति युद्धा तु बोध्यं यदुपकल्पितम् ।
 अभावस्य प्रमाणस्य प्रमेयं तद्विषयमिति ॥१५७॥
 भूतलेऽत्र घटो नाऽस्तीत्येता या जायते मतिः ।
 सा न भूतलमात्रे स्यात्प्रसक्तेर्घटवत्पि ॥१५८॥
 केवले भूतले चेत्स्यात्कैवल्यं तत्र कीदृशम् ।
 स्वरूपमात्रे नो तावद्वर्मान्तरमथोच्यते ॥१५९॥
 प्रमेयान्तरमेवाऽत्र तावताऽऽङ्गीकुतं भवेत् ।
 तच्च नेन्द्रियविज्ञेयं तद्व्यापारानपेक्षयात् ॥१६०॥
 स्वरूपमात्रे दृष्टेऽपि भावे दूरगतोऽपि सन् ।
 कथञ्चिज्जातजिज्ञासो नाऽस्तित्वं प्रतिपद्यते ॥१६१॥
 तेन यत्राऽपि नाऽस्तित्वं बुध्यते व्यापृतेन्द्रियः ।
 भावांशमात्रे तत्राऽपि प्रत्यक्षस्य प्रमाण्याता ॥१६२॥
 नाऽस्तित्वञ्च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते ।
 नाऽस्तित्वप्रतिपत्तिर्हि तां विना नाऽस्ति कुत्रचित् ॥१६३॥
 योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिग्रहात् ।
 अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नाऽवकाशमुपाश्रुते ॥१६४॥
 अनुत्पत्तिश्च न ज्ञाता सती कारणमक्षयम् ।
 तेन लिङ्गत्वशङ्काऽपि दूरादेव निराकृता ॥१६५॥
 अनुत्पत्तिश्च विज्ञाता हेतुर्बोद्धव्यवद्भवेत् ।
 अनवस्था प्रसज्येत नाऽस्तित्वं न च सिद्ध्यति ॥१६६॥

किञ्च पादविहारादिव्यवहारश्च भूतले ।
 न भूतलपरिच्छेदमात्रेणैव प्रवर्तते ॥१६७॥
 प्रसङ्गस्तत्र दुर्वारः कण्टकाद्यन्वितेऽपि हि ।
 अथ केवलभूमागपरिच्छेदात्प्रवर्तते ॥१६८॥
 विकल्प्यं तत्र कैवल्यं ग्राह्यस्य ग्रहणस्य वा ।
 ग्राह्यस्य चेत्पुरैवोक्तो दोषस्तर्हि प्रसज्यते ॥१६९॥
 ग्रहस्य चेत्तदा सूक्ष्मजिज्ञासा निष्फला भवेत् ।
 जाता हि केवला संविद्व्यवहारस्य कारणम् ॥१७०॥
 तेन भावं परिच्छिद्य व्यवहारे चिकीर्षति ।
 दृश्यादर्शनसिद्धयर्थं युक्तं सूक्ष्मनिरोक्षणम् ॥१७१॥
 अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतलादिनः ।
 एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥१७२॥
 तन्मात्रविषया या च द्विधा साऽपि प्रमज्यते ।
 प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ॥१७३॥
 तत्र तन्मात्रधीर्येयं दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
 नाऽस्तित्वं सैव भूमागे घटादिप्रतियोगिनः ॥१७४॥
 ननु संसृष्टयुद्ध्या यः पुरस्तादवधारितः ।
 कथं तन्मात्रधीस्तत्र जाता भावेन तत्र चेत् ॥१७५॥
 शक्यते तदभावेऽपि वक्तुं यो यत्र सन्नभूत् ।
 तस्याऽभावः कथं तत्र ब्रूयाद्येत्तत्र कारणम् ॥१७६॥
 तन्मात्रधिय एवाऽस्तु धरं यत्कारणं ततः ।
 तस्यास्सम्प्रतिपन्नत्वाद्वादिनोरुभयोरपि ॥१७७॥
 चक्षुर्वदपरामृष्टं न कारणमदर्शनम् ।
 स्वापावस्थयागतस्याऽपि प्रमाणत्वप्रसङ्गतः ॥१७८॥
 विशेषापादिका तस्य न निषेधस्य दृश्यता ।
 भावरूपविशेषो हि नाऽभावस्योपपद्यते ॥१७९॥
 अदृशेने निवृत्तेऽपि पुनर्भावस्य कस्यचिद् ।
 प्राप्तास्तित्वं व्यपदिशन्त्यष्टस्य पुरा क्वचित् ॥१८०॥

दृश्यस्याऽदर्शनं तेन ज्ञातं सदवबोधकम् ।
 दृश्यादर्शनतस्तस्य ज्ञानत्रयेदव्यवस्थितिः ॥१८१॥
 यदि तन्मात्रसंवित्तिरूपं स्यात्तददर्शनम् ।
 तदा तस्यास्त्वसंवित्तेरनवस्था निवर्तते ॥१८२॥
 तेनाऽवश्याम्युपेतव्यो विमर्शो दृश्यगोचरः ।
 अदर्शनमभावो हि तन्मात्रानुभवात्मकम् ॥१८३॥
 तन्मात्रानुभवश्चाऽयं न मेयः फलभावतः ।
 किञ्च स्वयंप्रकाशोऽसाविति न्यायविदो विदुः ॥१८४॥
 नाऽस्तीतिशब्दस्तत्रैव स्वसंवेद्ये प्रवर्तते ॥
 तेन नाऽस्तीति विज्ञानन्यायेन न समागतम् ॥१८५॥
 मेयाभावे ततो मानमभावाख्यं कथं भवेत् ।
 घटसत्ता न लभ्या हि नाऽसत्ता चोदितात्क्रमात् ॥१८६॥
 अभावव्यवहारो हि निश्शङ्कगमनादिकः ॥
 तन्मात्रानुभवेनैव यथोक्तेन प्रवर्तते ॥१८७॥
 यदा यस्य च दृश्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ॥
 तदभावव्यवहृतिस्तदानीं सम्प्रवर्तते ॥१८८॥
 सूक्ष्मकण्टकजिज्ञासाऽप्यतः सार्थकताङ्गता ।
 तां विना न हि दृश्यत्वं सूक्ष्मसत्ताऽधिरोहति ॥१८९॥
 व्यवहारप्रवृत्तिश्च दृश्यादृष्टिनिवन्धना ।
 तेन दृश्यत्वसिद्धयर्थं युक्तं तस्मिन्निरीक्षणम् ॥१९०॥
 नन्वेवं लक्षणग्रन्थस्याऽर्थेस्तर्हस्य कीदृशः ।
 मीमांसार्णवसम्भूतं पीयतां समयामृतम् ॥१९१॥
 प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यमभावाख्यं चतुर्विधम् ।
 प्रमेयं साधयन्मानमभावाख्यं वदन्ति ये ॥१९२॥
 तन्निराकरणार्थोऽयं यत्नो भाष्यकृता कृतः ।
 अभावोऽसन्निकृष्टस्य नाऽस्तीत्यस्याऽवबोधकः ॥१९३॥
 प्रमाणं न भवतीति प्रमाणभाव उच्यते ।
 किं निराकरणस्येह फलमित्यथ चेन्मतम् ॥१९४॥

उच्यते लक्षणग्रन्थः प्रत्यक्षादेस्समर्थ्यते ।
 प्रमाणं कार्यगम्यं हि सर्वत्रेति विनिश्चितम् ॥१६५॥
 निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्यमित्यपि सम्मतम् ।
 निश्चयश्चेयमेवेति संवित्तिः सर्ववस्तुषु ॥१६६॥
 सा च वस्त्वन्तराभावसंवित्पनुगमे सति ।
 प्रमाणानुदयस्तत्र यत्राऽभावोऽवसीयते ॥१९७॥
 तदा तेन सदैव स्यात्प्रत्यक्षादेः प्रमाणता ।
 लक्षणं क्रियमाणञ्च तथाभूतस्य युज्यते ॥१९८॥
 न कृतञ्च तथा तेन न कृतं साधु लक्षणम् ॥
 इमां शङ्कां निराकर्तुं निराकरणमुच्यते ॥१९९॥
 कथं पुनरियं शङ्का भवत्यत्र निराकृता ।
 अभावाख्यो न मेयोऽस्ति यदर्थं प्रार्थ्यते पुनः ॥२००॥
 प्रमाणानामनुत्पादः साधु तल्लक्षणं कृतम् ।
 इति पूर्वप्रमाणानां लक्षणानि समादधत् ॥२०१॥
 माप्यकार इमं ग्रन्थं चक्रे नाऽभावलक्षणम् ।
 नन्वेवमपि पञ्चाऽऽह शब्दं हित्वा कथं पुनः ॥२०२॥
 माप्यकारः प्रमाणानि चित्राक्षेपं समादधत् ।
 उच्यते व्यवहारस्य हेतुभूतप्रसिद्धये ॥२०३॥
 एवमाहोभयात्माऽपि व्यवहारः प्रतिष्ठितः ।
 तत्र भावव्यवहृतिः पञ्चस्वेवोपलभ्यते ॥२०४॥
 अभावव्यवहारस्तु दृष्ट्यादृष्टिविमर्शजः ।
 सा हि भूमागसद्भावमात्रावच्छेदध्वन्या ॥२०५॥
 तदभावव्यवहृतिरिति प्रागेव दक्षितम् ॥
 भीमांसाजलराशेशेषनयस्त्वनिकर्षनिजघाम्नः ॥२०६॥
 इति शालिकनाथ इमाममृतस्य कलामुदाहरद्वीरः ।
 स्वरूपमंख्यार्थफलेषु वादिभिः
 यतो विवादा षट्पथा वितेनिरे ।
 ततो वयं तत्प्रतिषेधसिद्धये
 प्रमाणपारायणमारमामहे ॥२०७॥

अपौरुषेये सम्बन्धे सिद्धे शब्दार्थयोर्द्वयोः ।
 प्रामाण्यं वेदवाक्यानामिति स प्रतिपाद्यते ॥२०८॥
 तत्र शब्दार्थसम्बन्धं पौरुषेयं प्रचक्षते ।
 जगदीश्वरनिर्माणं वदन्तो वेदवादिनः ॥२०९॥
 औत्पत्तिकस्तु सम्बन्धश्शब्दस्याश्वेन सम्मतः ।
 घृद्धमंषवहारस्य प्रवाहानादिता यतः ॥२१०॥
 दुस्त्वर्कतिमिरं भेतुं शिष्याणां दृष्टिरोघकम् ।
 इदं शालिकनाथेन विहितं विमलाञ्जनम् ॥२११॥
 आत्मतत्त्वे बहुविधा विवादास्तन्ति वादिनाम् ।
 वयं प्राभाकरास्तत्त्वनिर्णयाय 'यत्रामहे ॥२१२॥
 बुद्धोन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विशुद्धः ।
 नानाभूतः प्रतिक्षेत्रमर्थविशिष्टो भासते ॥२१३॥
 नानाविवादसन्दर्भतमस्तद्वातमेदनः ।
 एष शालिकनाथेन तत्त्वालोकः प्रवर्तितः ॥२१४॥
 अपौरुषेये सम्बन्धे शब्दः प्रामाण्यमृच्छति ।
 स च नित्यत्वसिद्धौ स्यादिति तत्प्रतिपाद्यते ॥२१५॥
 अभिव्यञ्जकवैधर्म्यादभिव्यक्तैरगम्भवे ।
 प्रयत्नानन्तरं दृष्टेरभिधानं प्रयत्नजम् ॥२१६॥
 नानाभावे प्रयत्नस्य नानाभावोपलम्भनात् ।
 वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता ॥२१७॥
 शब्दे तत्प्रत्यये स्पष्टे नानाव्यञ्जककल्पनात् ।
 उपलब्धिव्यवस्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥२१८॥
 अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते ।
 नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव ॥२१९॥
 नानादेशोपलम्भे हि मर्षेणां भ्रान्तिसम्पत्तिः ।
 कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः ॥२२०॥
 वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां न च सम्मतम् ।
 नादान्पत्व-महत्त्वाम्यां तथात्वभ्रान्तिसम्भवात् ॥२२१॥

नाऽवश्यं तद्ग्रहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनम् ।

तेन हेत्वन्तरोद्बुद्धात्संस्कारात्तद्ग्रहोदयः ॥२२२॥

मेदे मानं यदा नाऽस्ति शुक्तिका-रजतादिवत् ।

तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्ग्रहः केन वार्यते ॥२२३॥

अनुमाननिरासेन तद्ग्रहत्वं प्रसाध्यते ।

स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद्भ्रान्तिशङ्का तु वार्यते ॥२२४॥

ज्वालाभेदं विना भासां विततिर्नोपपद्यते ।

भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥२२५॥

विना तु शब्दभेदेन न किञ्चिन्नोपपद्यते ।

उक्तेन नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र सम्मतः ॥२२६॥

सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता ।

एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिष्वपि सम्मतम् ॥२२७॥

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥२२८॥

प्रभाकरगुरोर्मात्रं परिमाण्याऽभिधीयते ।

मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥२२९॥

सुगताशीविपविपमक्षणभङ्गविषानलावलीदायाः ।

मीमांसाया विहिता मर्ममयी जीवरक्षेयम् ॥२३०॥

पदेभ्य एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते यथा ।

तथा वयं निवृत्तीमः प्रभाकरगुरोर्मतम् ॥२३१॥

पदैरेवाऽन्वितस्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः ।

स्वार्थाश्चेद्वोदिता घुर्द्धा वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥२३२॥

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ।

पदापन्निव वाक्यार्थान्मङ्गितन्ते विपधितः ॥२३३॥

भूर्यासौ यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक् पृथक् ।

प्रयोजनतया त्वेकवाक्यार्थं सम्प्रचक्षते ॥२३४॥

तत्प्रतीत्येकार्थत्वाद्वाक्यमप्येकमुच्यते ।

प्रतिपत्तिगुणानां हि प्रपानैकप्रयोजना ॥२३५॥

व्यवहारेषु शब्दानां वाक्यश्रवणमाविषु ।
 आवापोद्धारमेदेन पदानां शक्तिनिधयः ॥२३६॥
 ओष्यन्ते चोद्भिधयन्ते च स्वार्था अन्वयशालिनः ।
 श्रान्वितेष्वेव सामर्थ्यं पदानां तेन गम्यते ॥२३७॥
 आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।
 स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिस्मंश्रिता यदा ॥२३८॥
 श्रानन्त्यव्यभिचाराम्यां तदा दोषो न कश्चन ।
 पदार्थेष्वपि चैवैषां सामर्थ्यन्वयवबोधने ॥२३९॥
 यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
 तदन्वितः पदेनाऽर्थस्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥२४०॥
 श्रान्वितस्याऽभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय वा ।
 प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति गीयते ॥२४१॥
 परिपूर्णं योग्यस्य समीपस्याऽप्यनन्वयः ।
 व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणम् ॥२४२॥
 प्रतियोगिषु सर्वेषु नाऽऽकाङ्क्षोदेति तत्क्षणात् ।
 कारणोपनिपातानुपूर्वेण तु यथायथम् ॥२४३॥
 जिज्ञासा जायते बोद्धुस्तन्मन्विषु यथा यथा ।
 तथा तथैव शब्दानामन्विताभिधायिता ॥२४४॥
 सन्निधिरशब्दजन्यैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् ।
 अध्याहृतेनाऽप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥२४५॥
 सहसैव न सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् ।
 सन्निधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसी ॥२४६॥
 यथा यथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् ।
 तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥२४७॥
 सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।
 तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥२४८॥
 किन्तु तेषामदृष्टैषा शक्तिर्मनान्तराद्गती ।
 कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्शमाविता ॥२४९॥

वाच्यस्याऽर्थस्य चाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥२४१॥

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्याविगमादपि ।

पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥२४२॥

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।

न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥२४३॥

अन्वितस्याऽभिधानेऽपि स्वरूपं विद्यते सदा ।

तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥२४४॥

यथाऽर्थेनाऽप्रमाणेन स्वपदं स्मार्यते क्वचित् ।

पदेनाऽप्यप्रमाणेन तथाऽर्थस्मारयिष्यते ॥२४५॥

स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः ।

अर्थमाह पदं सर्वमिति नाऽन्योन्यसंश्रयः ॥२४६॥

अन्वितेषु पदैरेवं बोध्यमानेषु शक्तिभिः ।

अन्वयार्थगृहीतत्वाभाऽन्यां शक्तिमपेक्षते ॥२४७॥

प्रतीयन्नन्वयं यस्मात्प्रतीयादन्वितं पुमान् ।

व्यक्तिं जातिमिवाऽर्थेऽस्ताविति सम्परिकीर्त्यते ॥२४८॥

सामान्येनाऽन्वितं वाच्यं पदानां ये प्रचक्षते ।

नियतेन विशेषेण तेषां स्यादन्वयः कथम् ॥२४९॥

यद्यप्यासिष्यते नाम विशेषो व्यक्तिजातिवत् ।

निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥२५०॥

यद्यप्याकाङ्क्षितो योग्यो विशेषस्तन्निधौ श्रुतः ।

सम्बन्धबोधकामात्रे गृह्यते न तथाऽप्यसौ ॥२५१॥

सम्बन्धबोधे ध्युत्पत्तानुपाधित्वे समाविशन् ।

विशेषान्वयसादे तु योग्यत्वादुपकारकम् ॥२५२॥

किञ्च यस्तुवलेनैव मिद्वे सामान्यसङ्गमे ।

तस्य वाच्यत्वमिच्छद्भिर्बुधा शब्दः प्रयोगितः ॥२५३॥

वाक्यमेकं न निर्माणं वाक्यान्त्यो वर्ण एव वा ।

पदयुग्मं स्मृतिभ्यं वा प्रथमं पदमेव वा ॥२५४॥

आख्यातपदमात्रं वा यदार्था वाऽप्यनन्विताः ।
 सामान्यान्वयबोधे वा हेतुवार्थार्थबोधने ॥३॥
 पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्याऽवबोधने ।
 विशेषान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः ॥४॥
 ननु व्युत्पत्त्यपेक्षेण शब्देऽप्यर्थाभिधायिषु ।
 कथं मानान्तरोचयं कार्यमाहुर्लिङादयः ॥२५४॥
 शब्दान्तराण्यपि कथं तेनाऽऽद्येन कुत्रचिद् ।
 वदिष्यत्यन्वितं स्वार्थं व्युत्पत्तिपथदूरगम् ॥२५५॥
 अत्रोच्यते यदा नाम वृद्धेनैकेन भाषिते ।
 जलं चैत्राऽऽहरस्वेति चैत्र आहरते जलम् ॥२५६॥
 तदा व्युत्पत्तिस्तमानोऽन्यस्तत्रैवमवगच्छति ।
 तत्र बुद्ध्या प्रवृत्तोऽहं किं तावत्स्वयमन्यदा ॥२५७॥
 आस्तां तावत्क्रिया लोके गमना गमनक्रिया ।
 अन्तस्तस्तन्यमानादिस्तृप्तिकारिण्यपि क्रिया ॥२५८॥
 सा यावन्मम कार्येयमिति नैवाऽवधार्यते ।
 तावत्कदाऽपि मे तत्र प्रवृत्तिरभवत्स हि ॥२५९॥
 फलसाधनता नाम या सा नैव च कार्यता ।
 कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः ॥२६०॥
 करणत्वं फलोत्पादे मिद्येते ते परस्परम् ।
 किन्तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् ॥२६१॥
 फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यता ।
 तद्भावमाविनी नित्यं तदा सैव प्रकाशते ॥२६२॥
 शब्दान्तराणि स्वार्थेषु व्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।
 आवापोद्वापमेदेन तथा कार्ये लिङादयः ॥२६३॥
 कार्यमेव हि चकृणां ज्यायस्सम-कनीयसाम् ।
 प्रवत्यापेक्षया भेदात्पैपादिव्यपदेशमाक् ॥२६४॥
 कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्तावेककारणम् ।
 प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वालिङाद्यर्थोऽवधार्यते ॥२६५॥

कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते ।
 तच्च मानान्तरेणाऽपि वेद्यमोदनपाकवत् ॥२६६॥
 एवं कार्यात्मकेऽप्यर्थे व्युत्पद्यन्ते लिङादयः ।
 तदन्वितेषु स्वार्थेषु तथा शब्दान्तराण्यपि ॥२६७॥
 सम्प्रधार्यमिदन्त्वत्र तत्कार्यं किं क्रियात्मकम् ।
 यद्वा तद्व्यतिरेकीति तत्र लोकानुसारतः ॥२६८॥
 प्रमाणान्तरविज्ञेया क्रियाकार्येति यद्यपि ।
 तथाऽपि वेदे षष्ठाद्यसिद्धान्तेऽवस्थिते सति ॥२६९॥
 स्वर्गकामादयः कार्ये नियोज्यत्वेन सम्मताः ।
 स्वर्गकामादिभिरशब्दैर्बक्तव्या इत्यवस्थितम् ॥२७०॥
 नियोज्यस्त च कार्यं यस्त्वकीयत्वेन बुद्ध्यते ।
 स्वर्गादिः कामयोगाच्च साध्यत्वेनैव गम्यते ॥२७१॥
 तेन साध्यत्वपर्यन्तस्वर्गादीच्छाविशेषितः ।
 तदेव शक्त्युयात्कार्यं बोद्धुं यत्काम्यसाधनम् ॥२७२॥
 लिङादिस्तत्र कार्यञ्चेत्क्रियामेवाऽवबोधयेत् ।
 समन्वयो ,नियोज्येन तदानीमेव हीयते ॥२७३॥
 क्रिया हि क्षणिकत्वेन न कालान्तरभाविनः ।
 स्वर्गादिः काम्यमानस्य समर्था जननं प्रति ॥२७४॥
 इष्टस्याऽऽजनिता सा च नियोज्येन फलार्थिना ।
 कार्यत्वेन न सम्बन्धमर्हति क्षणमङ्गिर्ना ॥२७५॥
 तस्मान्निर्णयसम्बन्धसमर्थं विधिवाचिभिः ।
 कार्यं कार्यान्तरस्यापि क्रियातो भिन्नमुच्यते ॥२७६॥
 तद्धि कालान्तरस्यानाच्छक्तं स्वर्गादिसिद्धये ।
 सम्बन्धोऽप्युपपद्येत नियोज्येनाऽस्य कामिना ॥२७७॥
 क्रियादिभिर्घं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरं तत् ।
 अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥२७८॥
 कार्यत्वेन नियोज्यश्च स्वात्मनि प्रेरणघ्नी ।
 नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥२७९॥

कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वञ्च युज्यते ।
 वाक्यं तदेव हि ग्राहं नियोज्य-विषयान्वितम् ॥२८०॥
 आत्मसिद्धयनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।
 कुर्वेत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥२८१॥
 त्रिययानुष्ठितौ सत्यां सिद्धौ न हि विधिः फलम् ।
 तदानीमेव कुरुते सहकारिव्यपेक्षया ॥२८२॥
 सहकारिव्यपेक्षा च कारणत्वं न धावते ।
 मा वाधिष्टेति सर्वत्र तदनुग्रहकल्पना ॥२८३॥
 एवं कामाधिकारार्थपर्यालोचनयोरित्यता ।
 व्युत्पत्तिस्सर्वावाक्यार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनम् ॥२८४॥
 व्यवहारत एवाऽऽहुर्व्युत्पत्तिमपरे पुनः ।
 कार्ये मानान्तरावेद्ये क्रियादिव्यतिरेकिणि ॥२८५॥
 व्युत्पत्तिरपि कार्येऽर्थे व्यवहारानुसारिणी ।
 किन्तु निर्धारणामात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ॥२८६॥
 सितेतर इव त्वेष पक्षश्चित्तं न कर्षति ।
 चन्द्रातपामलन्यायप्रवासमलिनीकृतः ॥२८७॥
 कार्ये मानान्तरावेद्ये पादवस्थस्तन्निबन्धनम् ।
 व्यवहारं कथङ्कारं शब्दात्प्रगिवैबुद्धयताम् ॥२८८॥
 व्यवहारमविज्ञाय तन्निबन्धनतद्गता ।
 प्रतिपत्तिः कथं ज्ञेया शब्दशक्तिः कथन्तराम् ॥२८९॥
 कार्यप्रतीतिमात्रञ्च प्रवृत्तेरनुमीयताम् ।
 किन्तु कार्या क्रियैवेति लोकदृष्ट्याऽवसीयते ॥२९०॥
 वेदार्थाचार्यवाक्येषु प्रवृत्तिर्याऽपि दृश्यते ।
 तत्राऽप्येवैव सम्बन्धपरिहानविधा भवेत् ॥२९१॥
 तस्माद्भोक्तानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्यमानके ।
 तस्य त्वत्पूर्वरूपत्वं वेदवाक्यानुसारतः ॥२९२॥
 ननु लोकविरोधित्वं पक्षेऽस्मिन्नपि दृश्यते ।
 सर्वर्थेव यतो लोके क्रिया कार्यैव गम्यते ॥२९३॥

- । भवेदेवं विरुद्ध्येते कार्येऽपूर्वेऽपि लौकिकौ । ।
 प्रतिपत्ति प्रयोगौ चेत्क्रियाकार्यत्वगोचरौ ॥२६४॥
 अपूर्वं हि क्रियासाध्यं साधिता साधनं क्रिया ।
 तस्मादपूर्वकार्यत्वं क्रियाकार्यत्वसङ्गतम् ॥२६५॥
 प्रमाणान्तरगम्यं हि लोकश्शब्दैर्विवक्षति ।
 क्रियाकार्यत्वं एवाऽतः प्रयोगो लक्षणान्वितः ॥२६६॥
 लक्षणानभिमानस्तु मुख्यार्थानिवधारणात् ।
 । ये तु मुख्यार्थकुशलास्तेषां लाक्षणिकत्वधीः ॥२६७॥
 तस्मान्मानान्तरावेद्यं कार्यमर्थान्तरान्वितम् ।
 वेदवाक्यं ब्रवीतीति सङ्ख्येऽप्यमुदाहृतः ॥२६८॥
 वाक्यार्थमातृकेयं प्रभाकरगुरोर्मतानुसारेण ।
 अनुस्रयुबोधनार्थं शालिकनाथेन सङ्ग्रथिता ॥२६९॥
 प्रभाकरमतं सम्यगालोच्य क्रियते मया । -
 विषयं करणञ्चैव विवेक्तुं युक्तिवर्णना ॥३००॥
 शालिकनाथेन कृतं कृतिनामुपकारसिद्धये सम्यक् ।
 समुदीक्ष्य वा गुरुमतं सम्यग्विषयकरणीयमिदम् ॥३०१॥
 व्याख्यात्रिकल्पसम्भवमङ्गान्याधिकृत्य संशयञ्छेत्तुम् ।
 परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये ॥३०२॥
 पूर्वावस्थाप्रहारणेन दशान्तरपरिग्रहम् ।
 विकारमाहुस्संस्कारं केवलातिशयोदयम् ॥३०३॥
 सन्निधानवशोत्पन्ना प्रकृतापूर्वगामिनी ।
 । मा वाधि प्रत्यभिज्ञेति तदनुग्रहकाङ्क्षया ॥३०४॥
 अवहन्त्यादिभिश्शब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः ।
 प्रकृतापूर्वसम्बद्ध एव स्वार्थोऽभिधीयते ॥३०५॥
 तथा सति तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता ।
 ब्रीह्यादिभिः पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥३०६॥
 क्रियाकारकसम्बन्धोऽप्यतस्साधनगोचरः ।
 शेषिभावोऽपि तस्यैव श्रौतद्वारानुसारतः ॥३०७॥

अतः पूर्वप्रतीतत्वात्पदार्थैरेव वैकृतः ।

विधिस्सम्बन्धमाप्नोति तान्गृहीत्वा तु स स्वयम् ॥३३६॥

उपकारं । प्रकृतिवत्कल्पयत्यात्मसिद्धये ।

अतश्च प्राकृते द्वारेऽश्लुप्ते वाघन्तु नाऽर्हति ॥३३७॥

राद्धान्तौ तु वेदत्येवं सत्यं घर्माः पुरस्सराः ।

तथाऽपि ते न गृह्यन्ते तदानीमनपेक्षणात् ॥३३८॥

प्रकारं हि पुनस्साध्यरूपो विधिरपेक्षते ।

न यदर्थानिति हि तान्प्रतीतानप्युपेक्षते ॥३३९॥

प्रकारेणैव सम्बन्धं प्रथमं प्रतिपद्यते ।

प्रकारकल्पितैः पश्चात्पदार्थैरिति दर्शितम् ॥३४०॥

घर्माणामन्यदीयानां कथमन्यत्र सङ्गमः ।

इति चेदुपकारेऽपि तुल्यमेतदयोच्यते ॥३४१॥

नोपकारस्य सम्बन्ध इति हास्यमिदं वचः ।

यद्यसौ नाऽन्यदीयस्यात्कथं तर्ह्यतिदिश्यते ॥३४२॥

अन्यत्र ह्यन्यदीयस्य देशोऽतिदेश उच्यते ।

तद्वद्भावेन तत्प्राप्तौ विरोधश्चेन्न विद्यते ॥३४३॥

तद्वद्भावोपपत्त्यर्थं पदार्थेष्वपि तत्समम् ।

प्रतिपत्तिविरोधोऽयमन्यदीयान्यसङ्गमे ॥३४४॥

मुखान्तरेण सम्बन्धे स च नाऽस्ति कथञ्चन ।

ये तु नेच्छन्ति घर्माणां सम्बन्धं वैकृतैस्सह ॥३४५॥

अपूर्वे प्राकृताङ्गानां ग्रन्थस्तेषां विरुध्यते ।

सप्तमाष्टमयोस्तेषां प्रकारप्राप्तिचिन्तनम् ॥३४६॥

न युक्तं तत्र चिन्ता हि पट्केऽस्मिन्कार्यबन्धना ।

नियोगोऽप्यथ कार्यञ्चेत्तदर्थमपि चिन्त्यते ॥३४७॥

चतुर्थाध्यायचिन्ताऽपि पट्केऽस्मिन्नापतेत्यथा ।

कार्यतोऽप्युपदेशार्थाद्विध्यर्थाद्यत्प्रतीयते ॥३४८॥

यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाऽऽक्षेपेण वक्ष्यते ।

तेन विध्यर्थमुत्सृज्य कार्यमन्यत्समाश्रितम् ॥३४९॥

द्वारभूतमियं चिन्ता कार्यपटके विधीयते ।
 अतिदेशः पदार्थानां तेन पटकेऽत्र चिन्तितः ॥३५०॥
 तस्यैव हेतुभूतस्स उपकारोऽपि दर्शितः ।
 “पट्मिर्दीक्षयती”त्यत्र प्राकृतानाञ्च वैकृतैः ॥३५१॥
 अङ्गभूतैरनङ्गानां बाधयैवं प्रसज्यते ।
 प्रधानभावनाद्यत्वादुपकारप्रसिद्धये ॥३५२॥
 नैव प्रयुक्तिमात्रेण क्रियते प्राकृतं पुनः ।
 तत्र कार्यातिदेशोऽयं सम्मतस्त्वौपदेशिकः ॥३५३॥
 उपदेशप्रमेयेण विध्यर्थेनोपकल्पितः ।
 प्रकृतानुपकारस्य यदपूर्वेण कल्पना ॥३५४॥
 नियोज्यस्य च वृद्धानामुपदेशेन सम्मता ।
 उपदेशो हि नामाऽत्र ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते ॥३५५॥
 स च प्रमाणं विध्यर्थे कार्यरूपेऽवधारितः ।
 योऽयं प्रतीयते यस्मात्स परं नोपदेशिकः ॥३५६॥
 विध्यर्थस्त्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति सोऽपि च ।
 अपर्यवस्यन्विध्यर्थो यं प्रकल्पयितुं क्षमः ॥३५७॥
 औपदेशिकता युक्ता तस्याऽप्यक्षरबोधवत् ।
 उपकारविशेषञ्च विधिः कल्पयितुं क्षमः ॥३५८॥
 न पदार्थविशेषन्तु वैकृतं प्राकृतो यथा ।
 उपकारविशेषस्य कल्पनायां क्षमोऽपि यत् ॥३५९॥
 प्रकृतेरेव गृह्णाति लाघवं तत्र कारणम् ।
 क्लृप्त-कल्पविरोधे हि लघुः क्लृप्तपरिश्रमः ॥३६०॥
 स्ववाक्य-नाम-लिङ्गैश्च क्लृप्तोऽसी-सन्निवाप्यते ।
 पदार्थभेदप्राप्तिस्तु नोपकारं विना भवेत् ॥३६१॥
 तत्प्राप्तिः कार्यतस्तेषां प्रकारश्चोपदेशतः ।
 प्रकृतानुपकारश्च पदार्थश्चोपदेशतः ॥३६२॥
 विकृतौ कार्यतो घर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ।
 उपदिष्टेऽपि चैतस्मिन्नतिदेशपदामिघा ॥३६३॥

न वार्यतेऽस्ति तस्याऽर्थो देशान्यत्वं निजाद्विधेः ।
 उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य विरुद्ध्यते ॥३६४॥
 नोपदेशातिदेशौ हि प्रमाण इति सम्भते ।
 उपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे मग्नौ यदि ॥३६५॥
 तदा विरोधो जायेत न चैवमिह सम्मतम् ।
 तेनोपदेशमेयत्वादुपदिष्टमितीष्यते ॥३६६॥
 अन्यस्मिन्नन्यतोमावादतिदेशोऽपि युज्यते ।
 उपदेश-कार्यरूपप्रमाणद्वयसंश्रयो ॥३६७॥
 षट्कावुभौ नोपदेशमतिदेशञ्च संश्रितौ ।
 अतिदेशाश्रयत्वे हि बाधे तन्त्रे च भूयसी ॥३६८॥
 उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ।
 द्वारकार्याश्रयत्वे तु सर्वासामुपपन्नता ॥३६९॥
 चिन्तानामिति चिन्तेह युक्ता कार्यसमाश्रयो ।
 नन्वेवमुपदिष्टत्वं यदार्थानां प्रसज्यते ॥३७०॥
 कार्यवत्तैरपि यतो विध्यर्थोऽन्वित उच्यते ।
 उच्यते शाब्दतैवं स्यान्नोपदेशप्रमेयता ॥३७१॥
 प्रमाणद्वयमेदोऽयमुपस्थाननिबन्धनः ।
 उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्वयमृच्छति ॥३७२॥
 स ओपदेशिको ज्ञेयस्त च द्वैधमुपस्थितः ।
 ग्रन्थेनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपस्थितस्तथा ॥३७३॥
 यथोपकारः प्रकृती निषीज्यो वाऽधुतो यथा ।
 प्रकारोपस्थितो यश्च द्वेधा नाऽस्त्युपस्थितः ॥३७४॥
 तेनोपदेशिको नाऽसौ केवलं कार्यबन्धनः ।
 पूर्वनिबन्धनिरन्यनयनेतुं मोहमोहमानेन ॥३७५॥
 शालिबनाथेन कृतः कृतिनामानन्ददो यत्नः ॥३७६॥

श्रीमत्प्रभाकरगुरुस्तन्त्रधुरन्धरेण महामहोपाध्याय-शालिकनार्थमिश्रेण प्रणीता

प्रकरणपञ्चिका

न्यायसिद्ध्याख्यया व्याख्यया विषमस्थलटिप्पण्या च समलङ्कृता ।

शास्त्रमुखं नाम प्रथमं प्रकरणम्

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयत्नामहे ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ॥ १ ॥

भाट्टमतेन मीमांसाशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षः

अत्र केचिदाचक्षते—न मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति । तद्धि वेद-

श्रीनारायणकृता प्रकरणपञ्चिकाख्याख्या न्यायसिद्धिः ॥

हरते सर्वविघ्नानि कर्मसिद्धिर्विधायिने ।

तुभ्यमभ्यासघट्यस्तु महागणपते ! नमः ॥

प्रकरणमारिप्सुः श्रोतुबुद्धिसमाधानार्थं सम्प्रदायाभिषेयप्रयोजनानि श्लोकेन दर्शयति—स्वाध्यायविधीति । अत्र पूर्वार्धेनाभिषेयो दर्शितः । उत्तरार्धेन प्रयोजनम् । प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्येति सम्प्रदायो दर्शितः । तत्र गुरुमते हि अध्ययनस्य नियोगविषयत्वाद्यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति न्यायेन स्वाध्यायस्याध्ययननिष्पत्त्यर्थतया विधानम्, न पुनः दर्शान्तरप्रदानन्तर्यात्स्वाध्यायोद्देशेनाध्ययनं विधीयते इति मत्वा स्वाभिमतवचनव्यक्तिद्योतनार्थं स्वाध्यायविधिवाक्यार्थ—इत्युक्तम् । स्वाध्यायविध्याक्षेपोऽध्यापनविधिना प्रथमाधिकरणे विद्यत इति गुरोरभिप्रायः । न पुनर्हेत्वन्तरादारम्भानारम्भौ चिन्त्येते इति मत्वा—

“प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या मीमांसारम्भसिद्धये ।

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयत्नामहे ॥” इत्युक्तम् ।

मीमांसारम्भसिद्धये इत्यनेन शास्त्रोपोद्घातरूपं प्रकरणमिदं न शास्त्रान्तरमिति दर्शितम् ॥१॥

इदानीं परोक्तं पूर्वपक्षं दर्शयति—अत्र केचिदिति । अत्र एवंशब्दोऽध्या-

विषमस्थलटिप्पणी ॥

जमिनि सूत्रकर्तारं शबरस्वामिनं तथार ।

प्रभाकरगुरुश्चैव हवि भक्त्या विभावये ॥

वाक्यार्थविचारोपायभूतन्यायनिबन्धनम् । न च वेदवाक्यार्थो विचार्योऽस्ति,
यो विचारस्य विषयभूतः । नाप्यसौ विचार्य निर्णीतः प्रयोजनमत्रकल्पते,

दत्तव्यः । मीमांसाशास्त्रमेवमनारम्भणीयमिति शास्त्रानारम्भारम्भवादिनः केचित्
पूर्वपक्षं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्वोति—मीमांसा^१शास्त्रमित्यर्थः । अत्र विचारशब्देन निर्णय-
प्रयोजनः पुरुषप्रयत्नोऽभिप्रेतः । न्यायाः—युक्तिरूपाः, अर्थापत्त्यनुमानादयः तत्परिकराः
निबन्धनम् ग्रन्थाः—भाष्यटीकादयः^२ । एतदुक्तमवति—वेदवाक्यात्समीचीनार्थ-
प्रतिपत्तावित्कर्तव्यताभूता मीमांसेति^३ ।

ननु च भयत्वेयम्युक्ता मीमांसा, तथापि कथमनारम्भः ? इत्यब्राह्—न चेति ।
अन्यपराच्छब्दादर्शानभिधानं भानान्तरात्म्यार्थे व्यवहारसिद्धम् । ततश्चाप्रतीतः^४
वेदवाक्यार्थो न विचार्यः—विचारानर्हः । विचार्याभावाद्विचारविषयो नास्ति । विशेषेण
सीयते द्रव्यतेऽस्तिन्निति अनन्यत्रमाधो विषयशब्दायः । ततश्च तस्याभावाद्विचारो
नारब्धव्यः ।

यद्व्याख्यया गुरोर्वाक्यैः स्फुटीभवति तत्स्वतः ।

त वन्दे शालिकाचार्यं गुरुमग्नपुरन्दरम् ॥

मितम्यवमति, कदाह् वद वेमाशालिका गिरः ।

स्वच्छिन्नादुदये कुर्वे विषमस्थलतिष्ठणीम् ॥

श्रीमान् मीमांसकमूर्धन्य शालिकनाथमिदं गुरुमते निरुद्धाभिनिवेशस्तन्मतमाश्रित्य
प्रमाणप्रमेयसद्व्याहक प्रकरणपञ्चिकानामक प्रकरणमारममाण स्वप्रबन्धप्रवृत्ते प्रयोजनार्ति-
हार्यं दर्शयन् ग्रन्थारम्भ प्रतिजानीते स्वाध्यायेति । सूत्रभाष्यटीकादिजितस्ततो विप्रकीर्णानां
विषयाणां मतान्तरनिरसनपूर्वकं विशिष्टस्याऽऽनुपूर्व्या संकल्पयानाकुल प्रदर्शनमेवास्मै ग्रन्थस्य
प्रयोजनमिति ध्येयम् ।

तत्र नानाप्रकरणात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे मीमांसारम्भाक्षेपसमाधानात्मकतया सर्वप्रकरणो-
पजीष्यं शास्त्रमुख नाम प्रथम प्रकरणं वक्तुमारभते—मीमांसारम्भसिद्धये इति ।

अध्यापनविधिना स्वाध्यायाध्ययनविधिराक्षेप चातुष्टिकेनोपादानाख्यप्रमाणेनेति शेषः ।

अत्रेव विषयपरिच्छिन्ने—‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति प्रथमसूत्रव्याख्यावसरे भाष्यकारः
मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयम्, अहोस्वित् आरम्भणीयम् ? इति सहायमुपन्यस्य शास्त्रारम्भ-
सिद्धयर्थं स्वाध्यायाध्ययनविधे अर्थज्ञानपर्यवसानमस्ति, न वा ? इति विचारम्प्रवर्तयामास ।
तत्र स्वाभिमतो पूर्वोत्तरपक्षो पश्चात् प्रवर्तयिष्यन् आदौ भाट्टसम्मतो पूर्वपक्षसिद्धान्तो
निराकर्तुमनुवदति—अत्र केचित्ति ।

^१ ‘भान, पूजायाम्’ इत्यस्याङानो ‘मातेजिज्ञासायामि’ति वार्तित्वेन जिज्ञासारूपेणैव सन्
प्रत्ययो विहितः, तेन निष्पन्नो मीमांसाशब्दः । सन्दिग्धवेदवाक्यविचारोत्पन्नं मीमांसाशास्त्रम् ।

^२ शाबरभाष्य-बृहती ऋजुविमलादयो गृह्यन्ते ।

^३ धर्मं प्रतीयमाने इति वार्तिकप्रधानुसन्ध्येयम् ।

^४ प्रतीतिसिद्ध—४० ।

अपुरुषार्थत्वात् । पुरुषार्थत्वे हि तस्य चोदनैव प्रमाणं स्यात् । न चाविवक्षितार्था सा प्रमाणं भवितुमर्हति ।

ननु शब्दानामौत्पत्तिकत्वादर्थपरत्वस्य नाऽविवक्षितार्थता युक्ता । सत्यमेवम् । वेदेनैव त्वन्यपरतामव्याप्यताऽविवक्षितार्थताऽऽपद्यमाना न शक्या धारयितुम् । तथाहि—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र परप्रेरणात्मकविध्यवरुद्धा भावना तव्यप्रत्ययवाच्या प्रतीयते । सा च स्वभावतो भाव्यं करणमिति कर्तव्यताञ्जापेक्षते ।

तत्र^१ न तावदध्ययनमेव समानपदोपात्तं भाव्यतया सम्बन्धमर्हति,

ननु अन्यपरावपि वेदवाक्यादापाततः प्रतीतो विषयोऽस्त्वित्यग्राह—नापीति । हेतुमाह—अपुरुषार्थत्वादिति । अतीन्द्रियेऽर्थेऽन्यपरस्य शब्दस्य तात्पर्याभावात्प्रतीतिरेव न काकदन्तपरीक्षावदपुरुषार्थत्वादित्यर्थः । अतीन्द्रियस्यार्थस्य पुरुषार्थत्वे चोदनैव प्रमाणमित्याह—पुरुषार्थत्वे इति । ततः किमित्यग्राह—न चेति । अविद्वक्षितार्था सा प्रमाणमेव न भवति, किम्पुनः स्वप्रमेयस्य पुरुषार्थत्वे इति ।

चोदयति—नन्विति । शब्दानामौत्पत्तिकं नित्यसिद्धमर्थपरत्वं कथमन्यपरतया विह्न्यते ? औपाधिकं हि अर्थपरत्वमुपाधिभिर्गमे हीयेत, न त्वेतदौपाधिकम् । परिहरति—सत्यमिति । परप्रेरणात्मकविधिशब्देन शब्दभावनोच्यते । तस्य खल्वर्थसम्बेदनफलप्रसवोन्नीतसद्भावस्य प्रवृत्तिजननसामर्थ्यमुन्नेतव्यम् । नन्वेवं लिङ्गादीनां स्याभिधेयं कथमभिधीयते ? उच्यते—यथाऽभिधाशब्देन स्याभिधाऽभिधीयते, एवं लिङ्गादेरप्यविरोधः । तेन प्रवर्तकशब्दकता तेनाभिहिता । प्रवर्त्येच्छासहकारिणी अभिधाभायना विधिशब्देनोच्यते । एवम्भूतया परप्रेरणयावरुद्धा समालिङ्गिता पुरुषप्रत्ययद्वयार्थभावना तव्यप्रत्ययवाच्येत्यर्थः प्रतीयते इति ।

ततः किमित्याह—सा चेति । सा^२ अर्थमायना स्वभावतो भावनात्वादेव भाव्याविनित्यमपेक्षते^३ इति । नन्वर्थभावनाया भाव्याकाङ्क्षायासध्येतव्य इत्यत्र समानपदोपात्तमध्ययनं भाव्यतया संबध्यत इत्यग्राह—तत्रेति । हेतुमाह—अपुरुषार्थत्वादिति । दुःखतात्म^४कत्वेनापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । न केवलमपुरुषार्थत्वमेव, प्रत्युत तस्मिन्मध्ययने

^१ अत्राध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यासरराति प्राप्यते इति स्वाध्यायस्वरूपे अध्ययननियम इति आद्य । अध्ययनेनैवार्थज्ञान प्राप्यते इति अर्थज्ञानेऽध्ययननियम इति द्वितीय । तद्वन्नुष्ठानेऽध्ययन नियम्यते इति तृतीय । एतान् पदान् क्रमेणानुष्ठ निरस्यति अपुरुषार्थत्वात् विध्यानपत्रपात् अन्तर्बर्तत्वादिति हेतुत्रयेण ।

^२ ४० ख० प्रत्यो इत आरभ्य आहवनीयाद्यग्निवदित्यर्थ [पृ० ८] इत्यन्त पाठो न दृश्यते । ग० संज्ञकप्रत्यनुसारेणार्थ पाठोऽत्र संयोजित इति ध्येयम् ।

^३ साध्यं, साधनम्, इतिवर्तव्यताञ्चेति ।

^४ ४४ कर्मोक्त्यामेव दुःखादुपपन्नत्वादित्यर्थ ।

अपुरुषार्थत्वात् । तस्मिन् हि भाव्यतया स्वीक्रियमाणे पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः परप्रेरणात्मकविधिष्व्यापारमङ्गप्रमङ्गात् । नाप्येकवाक्यतया सममिव्याद्विय-
माणस्य स्वाध्यायस्य भाव्यतया सम्बन्धोऽवकल्पते, विध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
अन्तरेणापि हि विधिं प्रतीयत एवाध्ययनेन स्वाध्यायोऽवाप्यत इति ।

न च ग्रीहीनवहन्तीतिवन्नियमार्थो विधिरिति शक्यते वक्तुम्, अक्रत्वर्थत्वा-
दध्ययनस्य । न सत्यध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति, अक्रत्वर्थं न
नियमस्य विषयः । अवपातादयो हि कृतावेव नियम्यन्ते, न तण्डुलादिस्वरूपे ।
अवपातेनैव सम्पादितैस्तण्डुलैः क्रतुफलमिद्विरिति प्रमायान्तरस्याविपयत्वा-
त्तेनैव मिद्विरिति न किञ्चिद्विरुद्धम् । स्वाध्यायस्वरूपग्रहणं त्वध्ययनेनैव सिध्य-
तीति नियम्यमानं मानान्तरविरुद्धम्, स्वयमनधीयानस्यापि परपुरुषाधी-
यमानस्वाध्यायग्रहणदर्शनात् । न चाध्ययनस्वीकृतेनैव स्वाध्यायेन क्रतु-
फलमावनासिद्विरिति अक्रत्वर्थतया क्रतुयंस्पर्शमावेन नियमानुपपत्तेरिति ।
एतेनैवार्थावबोधस्यापि भाव्यतया सम्बन्धो निरस्तो वेदितव्यः । तथा

भाव्यतया संनद्धे पुरुषप्रवृत्त्यभावात्प्रेरणारूपविधिष्व्यापातप्रसङ्ग इत्याह—तस्मिन्निति ।
ननु प्रवृत्त्यर्थस्याध्ययनस्य भाव्यत्वासंभवेऽपि पदान्तरोपात्तस्य स्वाध्यायस्य भाव्यतया
संबन्धोऽस्तित्यत्राह—नापीति । तत्र हेतुर्विध्यानार्थक्येति । तथा सत्यज्ञातज्ञापना-
भावाद्प्राप्तविधिर्न संभवतीति ।

ननु सिद्धे सत्यारम्भे ग्रीहीनवहन्तीतिवन्नियमार्थः कस्मात् न भवतीत्यत्राह—न
चेति । कुत इत्यत्राह—अक्रत्वर्थत्वादिति । इष्टसिद्धौ नियमापेक्षभावाद् । अवपा-
तावेस्तु युक्त एव कर्तुं नियमः, शास्त्रैरुगम्यत्वाच्चतिसिद्धेरिति । नन्ववपाताविषय-
नस्यापि कर्तुं नियमोऽस्तित्यत्राह—अक्रत्वर्थेति ।

अज्ञातज्ञापनाभावात्पुरुषार्थतया चाक्रत्वर्थतया च नियमानुपपत्तेः सामर्थ्य-
प्राप्तस्यार्थावबोधस्य भाव्यतया संबन्धः स्वाध्यायवदेव न संभवतीत्याह—एतेनेति ।
तदुपपादयति—तथाहीति । ननु नित्यवदध्ययनविधिवलादेव तदकरणे प्रत्यवायः
परिकल्प्यत इति प्रत्यवायपरिहारस्य भाव्यतया संबन्धः किमिति न भवति । उच्यते ।
प्रत्यवायपरिहारस्य प्रागभावरूपत्वेनाभाव्यत्वात् । ननु भावान्तरमेवाभाव इति तस्य

॥ अभावविषये मादृशां प्रागभावरणोच्च मत्वभेदो दृश्यते । तत्र भावा—घटादि-
स्वरूपेण निरूप्यमाणो भाव इत्युच्यते, पररूपेण निरूप्यमाणोऽभाव इति गीयते । 'भावान्तर-
मभावोऽप्य क्वाचित्पु व्यपेक्षया' इति—वदन्ति । प्रागभावरस्तु अभावमधिकरणस्वरूपतिरिक्तं
न भवते, अतस्तन्मते दृश्ये प्रतिषेधोऽस्ति वा सूत्रमात्रप्रतीतिं सेवाभाववृद्धिनिबन्धनं न पु
अतिरिक्तोऽभावो नाम पदार्थः । अयं विषयोऽनुपलब्धिपरिच्छेदे बणोदस्य विवेचित इति
नेह प्रवृत्ते ।

हि—यद्यप्यधीतात्स्याध्यायात्फलवत्कर्मविबोधो दृश्यत इति तस्यैव भाव्यता-
ऽवमीयते, तथापि विनापि विधिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्ययनस्यार्थविबोध-
साधनत्वावगमाद्विधिरनर्थक एव । न चाध्ययनेनैवार्थविबोधो भावयितव्य
इति नियमविधेरर्थवत्ता, प्रकारान्तरेणापि तत्संभवाभियमानुपपत्तेः । न
चाध्ययनेनैवार्थमवबुध्यानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनाभिद्धिरिति नियमः संभवति,
अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य । 'तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गे एव भाव्यतया कल्प-
यितव्ये प्राप्ते फलमात्रेयो' निर्देशादित्यर्थवादिकमधुघृतकुल्यादितृप्तपित्रादि-
प्रसादलभ्यसर्वकामफलावाप्तिरेव भाव्यतयाऽवसीयते ।

नन्वाद्याध्ययने न किञ्चिदार्थवादिकं फलं श्रूयते, तत्रैषामर्थवादानाम-
श्रवणात् । धारणजपयज्ञविध्यर्थवादा ह्येते । तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः—

“आद्ये त्वध्ययने नैव काचिदस्ति फलश्रुतिः ।

‘धारणे जपयज्ञे च या साऽप्येवं नियारिता’ ॥ इति ॥

सत्यमेवम्, तथापि तेषामतिदेशतोऽपि लब्धेर्युक्तैव तदीयफलस्य

भाव्यता युक्ता । मैवम् । निरुपाख्यमाद्यवादिनो ययमित्यवगम्य परितुष्यता-
मायुष्मता । किञ्च ‘जीवताध्येतव्यम्’ इति वचनात्..... कथमध्ययनस्य नित्यवत्
कर्तव्यताविधिः । नन्वृणवाक्येऽध्ययनस्य श्रवणाद् जीवतोऽधिकारः कल्प्यत इति चेत् ।
सत्यम् । इह तृणवाक्ये विधुरस्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतावन्मात्रेऽधिकारो निरूप्यत
इत्येतिरोधः । अत एवाध्ययनस्यावश्यकर्तव्यतानियमविधिरुपन्यस्य पष्ठे निराकृतः । अत
एकपदोपात्तस्याध्ययनस्यैकवाक्योपात्तस्य स्वाध्यायस्य सामर्थ्यप्राप्तस्यार्थविबोधस्य च
भाव्यतयासंभवे ‘सः स्वर्गः स्यादि’त्यनेन स्वर्गस्य रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकस्य फलस्य वा

विश्वजिन्न्यायेन इति—अस्यामभाव — विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र विश्वजिप्तामको
यागो विहित पर फल न श्रूयते । घेतन इष्टे इष्टसाधन वा प्रवर्तत, यागस्तु कर्म षष्टमिति
न स्वयं फल भवितुमर्हति । अतो याग फलसाधनमिति वक्तव्यम् । फलस्याश्रवणात्
तत्त्वत्पत्तीयम् । तच्च सर्वाभिलषितत्वात् स्वर्गरूपमिति । तथा च—यत्र विधिवाक्ये फल
न श्रूयते तत्र विधे प्रवर्तव्यसिद्धयर्थं स्वयं फल कल्प्यते—विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम
इति । तेन न्यायेनेत्यर्थः । पू मी ४ ३ १५

आनेय आचार्य निर्देशादर्थवादात् फल मन्यते । तस्यायुतो विश्वजिन्न्यायेन अनुमान
फलस्य कल्पन स्यात् । यत्र विधिवाक्ये फल न श्रूयते, सन्निहित स्वयंवादे फल श्रूयते,
तदेव विधिवाक्ये प्राप्तम् । यथा रात्रिसत्रे । पू मी ४ ३ १८

अध्ययनं त्रिविधम्—ब्रह्माध्ययनम्, धारणाध्ययनम्, जपाध्ययनञ्चेति । न्याय-
रतमालायां चतुर्थं पारोक्ष्यं दृश्यते—फलश्रुतिर्यं यत् इति ।

भाव्यता। तथा हि—“लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावनेऽवगम्येते, शब्दभाव-
नाऽर्थभावना चेति। तत्र शब्दभावना परप्रेरणात्मिका। तस्याः पुरुषप्रवृत्तिर्भा-
व्यम्^१। तथा च प्रेरणया मह यो लिङादीनां वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः, स
तत्र योग्यतया करणम्। तदाहुर्वार्तिककारमित्राः—“लिङादयो हि प्रेरणां
कुर्वन्त्यभिदधति चेति” [तन्त्रवा० १. २. १.]। प्रवर्त्यरुच्युत्पादन-
योग्यतया चार्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता। तदेवमध्ययनविधौ साक्षादश्रु-
तार्थवादके शब्दभावनायामितिकर्तव्यताभूतार्थवादाकाङ्क्षिरणां जपयज्ञाऽध्यय-
नादतिदेशेनाऽर्थवादाः स्वीक्रियन्ते। तदाहुर्वार्तिककारमित्राः—“अनुपपन्ना-
मानार्थैर्लभ्यन्तेऽन्येऽतिदेशतः” इति। ते चातिदिष्टा अर्थवादा अर्थभावनायां
फलं समर्पयन्ति रात्रिसप्रवत्। एवमर्थवादिके फले भाव्यतयाऽवसितेऽध्ययनं
समानपदोपात्तं करणाकाङ्क्षपरिपूरकत्वेन संबध्यते। एवञ्च “यदैकस्मादपूर्वं
तदेतरत्तदर्थमिति न्यायेन स्वाध्यायशब्दवाच्योऽक्षरराशिरप्यध्ययननिवृत्त्यर्थं
एवावसीयते। एवञ्चान्यपरत्वादक्षराणां तेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिरेवानुपपन्ना, व्युत्प-
त्तिविरहात्। दृढव्यवहारे ह्यनन्यपराण्येवाक्षराण्यर्थावबोधकतया व्युत्पन्नानि।
व्युत्पन्नपदेष्वञ्च शब्दोऽर्थावबोधकः। यः पुनरन्यपरेभ्योऽप्यक्षरेभ्योऽर्थावगमः,
स सामान्यतोदृष्टनिबन्धनानन्यपरत्वभ्रान्त्या भ्रान्तिरेवेति मन्तव्यम्।
अप्रतीयमानवार्थो न विचारस्य विषयः, नापि प्रयोजनमिति विचारस्तावत्ता-
रब्धव्यः, तदनारम्भे च तदुपायभूतन्यायपरिज्ञानमप्यनुपयोगि। तदनुपर्योगे
च तन्निबन्धनं भीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः॥

भाव्यत्वं युक्तमेवेति। तदुपपादयति—तथाहि—इति। तथा चेति। प्रेरणारूपशब्द-
भावनयेत्यर्थः।

उक्तं निगमयति—एवमिति। एवञ्च स्वाध्यायस्याध्ययननिष्पत्त्यर्थं तयार्थपरत्वा-
भावेनाध्ययनस्यान्यपरत्वादेवार्थप्रतीतिरेवाभावादप्रतीतार्थस्य विचार्यत्वाभावेन प्रयोजना-

^१ तन्त्रवार्तिके अर्थवादापि नरणसिद्धान्ते शब्दभावनाऽर्थभावनाभेदेन भावनाया द्वैविध्य-
प्रदर्शनमस्ति तन्त्रवा० १ २ १

^२ “लिङ्गोर्मित्रया शैव च शब्दभावना, भाव्य च तस्या पुरुषप्रवृत्तिः”। लिङ्गादियेष-
करणं तदीयप्ररोचना वाङ्मतयोपयुज्यते।” इति मण्डनमिथोय ब्रह्मसिद्धिवचनमत्रानुसन्धेयम्।

^३ भाष्या क०

^४ अयञ्च न्यायो मावार्थाविवरणस्य भाष्यसन्दर्भसिद्ध इति ध्येयम् टि.।

भाट्टमतेन मीमांसारम्भसमर्थनम्—

राद्धान्तस्तु स्वाध्यायोऽप्येतव्य इति स्वाध्यायस्य 'कर्मत्वावगमात्स एव भाव्यतयाऽप्ययीयते । यद्यपि नित्यत्वाच्चिरैर्त्यकर्मता नास्ति स्वाध्यायस्य, विकार्यकर्मता वा, अध्ययनेन तस्य विकारानुपपत्तेः, तथापि प्राप्यतया तस्य कर्मता नानुपपन्ना । अत एव प्राप्यकर्मोदाहरणं वृत्तिकारस्य वेदाध्ययनम् । यद्य कर्म, तदर्थं च क्रिया युक्ता । सोऽयं श्रौतो विनियोगः ।

न च स्वाध्यायस्य सक्तुवच्छेषित्वमनुपपन्नम्, फलवदर्थविशोधोपयोगित्वात् । यद्यपि चार्थावबोधोपयोगित्वमध्ययनात्प्राङ्नावगम्यते, तथापि पश्चाद्भाव्यपि भवत्येव प्रयोजनम् । भाविनापि चोपयोगेन शेषित्वं नानुपपन्नम्, अप्रिवत् । उत्पन्नानां ह्यग्नीनां विनियोगावगमः, नावगतविनियोगानामुत्पत्तिः । आहवनीयादिशब्दानामलौकिकार्थतया प्राग्व्युत्पत्त्यवगमादर्थानवगतेः होमादिषु विनियोगासंभवात् । तथा चोक्तम्—“भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति ।” [तन्त्रत्रा० २.१.४]

ननु चार्थावबोधोपयोगितया संस्कारविधिरनर्थक एवेत्युक्तम् इति । नानर्थकः, नियमार्थतयाऽर्थवच्चात् । ननु च नियमो न सम्भवति, अक्रतु-

भाषादनारभ्य शास्त्रमित्येवं परैः पूर्वपक्ष उक्तः । संतिराक्तं परोक्षं राद्धान्तमाह—राद्धान्तस्तिथिः । कर्मणि विहिततव्यप्रत्ययादेव स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात्तस्यैव भाव्यता युक्तेत्याह—स्वाध्यायेति । स्वाध्यायस्य नित्यत्वाद्ध्ययनेन तस्य विकारोत्पत्त्योरनुपपत्तेरुत्पत्तिविकारकर्मत्वयोरभावेऽपि दोहनेन पयःप्राप्तिवत् प्राप्यकर्मता युक्तेत्याह—यद्यपीति । उक्तमर्थं बृद्धसम्भत्या द्रवयति—अत इति । प्राप्यकर्मोदाहरणस्य वृत्तिकारेणाप्युक्तम्—वृत्तीति । ततः किमित्याह—यथेति । ग्रीहीनवहन्तीतिवदिति भावः । सोऽयमिति कर्मणि विहिततव्यप्रत्ययश्रुत्या शेषितया विनियोग इत्यर्थः ।

ननु यथा सक्तुजुहोतीत्यत्र होमस्य सक्तुवर्धत्वाभावाच्च सक्तूना शेषित्वं तथा

१ कर्म चतुर्विधम्—उत्पाद्य, प्राप्य, विकार्य, सत्कार्यञ्चेति । यथा लोके घट करोति, वेदे समवनेन पिण्ड, आ दोग्धि पय, वेदाध्ययनम्, ग्रीहीनवहन्ति, ग्रीहीन् ओसति इति क्रमेणोदाहरण बोध्यम् ।

२ अत्र वाक्ये सक्तूनििति द्वितीयया करणत्वं लक्ष्यते सक्तुमिरित्यर्थः । जुहोतीत्यस्य होम भावपेदित्यर्थः । तथा च वाक्यार्थं सक्तुमिर्होम भाववेदिति । अयं च विषय पू० मी० २।१।४ इत्यत्र निरूपितः । तथा च वार्तिकम् भूतभाव्युपयोगं हि सत्कार्यं द्रव्यमिष्यते । सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ता ववचित्” इति । अत्र मुद्रिते वार्तिके ‘सत्कार्यं द्रव्यमिष्यते’ इत्यस्य स्थाने ‘द्रव्यं सत्कार्यमर्हति’ इति पाठो दृश्यते इति ।

संस्पर्शित्वादित्युक्तम् । तत्र सम्भवति स्वाभाविकार्यपरत्वानुसारेण क्रत्वनुप्रवेशे
 क्रतुमंस्पर्शिताया एवोचितत्वात् । यदि स्वल्पव्ययनविधेः क्रत्वनुप्रवेशिता
 नाश्रीयते, तदा शब्दानां वृद्धव्यवहारव्युत्पन्नानां स्वाभाविकार्यपरता हीयेत ।
 जहत्स्वार्थत्वं च न न्याय्यमिति क्रतुफलभावनानुप्रवेशेवाध्ययनसंस्कारो युक्तः ।
 तत्र कर्मविधिष्वेवं नियमवर्णना अध्ययनाविर्भावितैरेव कर्मविधिमिर्यमवबुध्या-
 नुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । अर्थवादेषु स्वध्ययनाविर्भावितार्थवाद-
 प्ररोचिताः क्रियमाणाः क्रतवः फलभावनाय श्लमिति । मन्त्रेषु पुनरध्ययन-
 परिगृहीतैरेव मन्त्रैः क्रतुषु पदार्थस्मरणं फलभावनाङ्गमिति । अध्ययननियमा-
 धितश्च कालनिपमो व्रतादिनियमश्च ।

“आवर्ण्यां प्रौढपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तरत्नदांस्यधीयीत भासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥”

[मनु. अ. २, श्लो. १९५]

“भवत्पूर्वं चरेन्नैवमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मर्ष्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥”

[मनु. अ. २, श्लो. २, ४९, ११] इति ।

एवञ्चानन्यपरत्वादवराणां फलवत्कर्मविधोद्योतपक्षेर्विचारस्य विषय-
 प्रयोजनलाभाच्छास्त्रस्यारम्भणीयत्वम्, विषयप्रयोजनलाभे च विचारस्याध्यय-
 नानन्तरमुपनिषत्तित्वाद् गुरुकुलस्थितेरर्थवत्त्वात्तन्निश्चितिमध्ययनानन्तरप्राप्तां
 स्मरद् ‘वेदमधीत्यं स्नायाद्’ इति स्मृतिवचनमपन्यापमूलं दर्शयन्नर्थविधोद्योतपरतया
 स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थतां मन्त्रमानः सूत्रकारो विचारस्य विषयं प्रयोजनं
 चाह “अथातो धर्मजिज्ञासा” [पुं. भौ. १.१.१] इति । एतच्च व्याख्यातम्—

स्वाध्यायस्य कर्मत्वे शेषित्वं न संभवतीत्यत्राह—न चेति । नन्वध्ययनात् प्रागर्थोपयो
 धाभावात् फलवत्कर्मविधोद्यो न सिद्ध इत्यत्राह—यद्यपीति । तदुपपादयति भाषिनेति ।
 अग्निवदिति । आहवनीयाद्यग्निवदित्यर्थः । उत्पन्नानामिति । पूर्वमेवाधानेनोत्पन्ना-
 नामाहवनीयाद्यग्निनां यदाहवनीये जुह्वतीति पश्चाद्विनियोगः । न पुनः पूर्वमेवा-
 दगतं विनियोगानामग्निनामुत्पत्त्यपेक्षायामाधानेनोत्पत्तिरित्यर्थः । विषयये दोषमाह—
 यदीति । तेन विषय्यवादमन्त्ररूपेषु त्रिविधेषु स्वाध्यायेषु कृतावेव नियम इत्याह—तत
 इति । अध्ययननियमाधितानि नियमान्तराण्यपि कृतावेवाध्ययननियमं सूचयन्तीत्याह
 अध्ययनेति । श्रुतं निगमयति—यद्यञ्चेति ।

“अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥”

[मीमांसाश्लोकवार्तिकम् १. १. ११.] इति बहुरोपि

‘तदयुक्तम् । न हि लिङादियुक्तवाक्येषु भावना भाव्यान्तरमपेक्षते,

ननु वक्तुरभावे स्वाध्यायस्यार्थतात्पर्यं कथमवगम्यते ? उच्यते—लोके विवक्षाः ।
धीनस्तात्पर्यवगमः, वेदे तु विध्यधीन इति न कश्चिदोपः । अध्ययनविधिना
कृत्स्नस्वाध्याये पुरुषप्रवृत्तिं विदधता तात्पर्यं सम्पादयितुं सूत्रकारेणापि ‘अथातो धर्म-
जिज्ञासा’ इति सूत्रेण विषयप्रयोजनत्वाभावादरभ्यं शास्त्रमित्युक्तम्—विषयेति । अर्थ-
परतया स्वाध्यायस्यानन्यसाध्यविषयपुरुषार्थरूपप्रयोजनत्वाभावादरभ्यं शास्त्रं वेदार्थभूत-
धर्मज्ञानकामस्येति सूत्रार्थः । वार्तिककारेणाप्येवमेव सूत्रं व्याख्यातमित्याह—एतच्चेति ।
प्रतिपाद्यतया संबन्धस्यानन्यसाध्यतया विषयीभूतस्यैव निर्णयोत्तरकालं पुरुषार्थत्वात्
प्रयोजनत्वं वक्तुं कृतमिदं सूत्रमिति वार्तिकार्थः ।

परोक्तं^१ निराकरोति—तदयुक्तमिति । एवं परमतेन सूत्रव्याख्यानमयुक्तमि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि शास्त्रस्य विषयः प्रयोजनश्च लभ्यत एव । तथा हि स्वाध्या-
यस्यार्थो विषयनिर्णयोत्तरकालं तदेवानुष्ठेयरूपत्वात् प्रयोजनं भवति । तन्निर्णयस्य
मीमांसागतन्यायकलापाधीनात्मलाभात् तदारम्भेण पूर्वपक्षवर्णनं न शक्यते कर्तुम् ।
किञ्च सिद्धान्तेऽपि विषयप्रयोजनपरतया सूत्रव्याख्यानमयुक्तम् । शास्त्रप्रयोगेति गौर-
वादेव सामान्येन प्रयोजनवत्त्वनिश्चयात् प्रवर्तन्ते श्रोतारः । नन्वभिप्रेतप्रयोजन-
विशेषेऽप्यगते श्रोतृप्रवृत्तिः, न सामान्यमात्रे । विशेषश्च निर्देशाद्वेदेष्वगन्तुं न शक्यत
इति तन्निर्देशार्थं सूत्रम् । मेघम् । अधीतसाङ्गवेदस्य विदितपदेष्वेवार्थकस्य ‘स्वानु-
गुणार्थवीरीपज्ञातेति तत्सम्यक्त्वेच्छोः स्नानस्मृतिदर्शनाननर्थपरस्यधिया विमुक्ततापत्तौ
स्मृतिं बाधित्यार्थपरत्वप्रतिपादनाय विषयप्रयोजनज्ञं प्रत्येव सूत्रम् ।

यदुक्तम्^२—अस्ति प्रवर्तना शब्दगता । तथा कलाभाषनायां पुरुषः प्रवर्त्यत-
इति । तन्मन्दम् । प्रयोक्तृपुरुषधर्मत्वेन प्रवर्तनाया लोके व्युत्पत्तेर्न शब्दस्याचेतनस्य
प्रवर्तना संभवति । अथ पचनादिवद्वेतेनोऽपि शब्दः प्रवर्तयतीत्यभिप्रायः । तद्व्युत्प-
न्नमपि प्रवर्तयेत् । किञ्च बाध्यादियत् प्रवर्तकत्वे शब्दव्यापारस्यासिद्धानमनर्थकमेव,

^१ एवं तावत् भाट्टमतेन पूर्वोत्तरपक्षावारव्यं तद्वृत्तयितुमारभते—तदयुक्तमित्यादिना ।

^२ परोक्तौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ निराकरोतीति क पुस्तके मुद्रितपुस्तके च पाठः ।

^३ ‘अभिधामावना’ मिति तं. वा २. १. १. ३४४ पृ. । तत्र पार्थसारथिमित्रेणार्थ-
प्रतिपन्नबुलपरपर्यायां अभिधाया लिङादिबाध्यात्मज्ञीकृतम् । तदेव मतमत्र व्याख्याने
सम्प्रेते । तन्मतोत्पादनं न्यायपरत्नमात्रायां विधिनिर्णयप्रकरणे शास्त्रदीपिकायां पठ्याये
‘विदितपदेष्वेवार्थकम्’ । सत् तत्र एवावगन्तव्यम् ।

अप्रतीतव्यापारस्यापि लिङादेर्धाव्यादिवत् स्वभावतः प्रेरकत्वसंभवात् । अथाकाश-
गतशब्दस्य प्रवर्तना, न तर्हि पुरुषाणाम् । का प्रवर्तना ! उच्यते—पुरुषाणां
प्रयोक्तृणामयं पुरुषः प्रवर्ततामिति स्वतः फलसङ्कल्पपूर्वा क्वचित् । नैवं शब्दस्य
संभवति । यद्यपि स्यात् । तथापि किमिति पुरुषः प्रवर्तते । न वा सर्वत्र प्रवृत्तिरस्ति
प्रेक्षायां पुरुषाणां लोके, अपि तु अनुविधेये राजादौ प्रवर्तयति । तत्रापि किमिति
प्रवर्तयतीति चेद् ! उच्यते—अनुविधेये तु दण्डादिभिरवरणं प्रवर्तयितव्यम् । न चैवं
शब्दोऽस्य दण्डयति सान्त्वयत्यनुजानाति वा । तस्मादर्थानर्थप्राप्तिपरिहारकारण-
शब्दोक्तौ शब्दव्यापारात् प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

किञ्च शब्दव्यापारस्य प्रवर्तकत्वेऽन्युत्पन्नस्य शब्दमयणानन्तरं प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
शब्दसङ्गाधादेयं तद्व्यापारसंभवात् । अथाभिधाव्यापारस्याभिधेयप्रदर्शकतया प्रवर्त-
कत्वम्, तस्माद् व्युत्पत्त्यपेक्षा युज्यतेति चेत्, तर्हि बालस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिर्न
स्यात्, तस्य व्युत्पत्त्यभावेनाभिधेयप्रदर्शनाभावात् । अथ तत्रापि जन्मान्तरीयस्मृत्या
प्रयतत इति चेन्न । ह्यसंवेदनविरुद्धत्वात् । किञ्च जन्मान्तरीयव्यापारस्मृतौ
पुनर्व्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यात् ।

किञ्च व्यापारस्य विषयादर्शकतया प्रवर्तकत्वे किं स्वरूपेण प्रवर्तकत्वमुक्तं
विषयेच्छ्रोत्राद्वद्वारेण ? आद्येऽन्युत्पन्नानां प्रवृत्तिप्रसङ्गः, शब्दसङ्गाधादेयं तद्व्या-
पारस्यापि सङ्गाधात् । द्वितीये प्रवृत्त्यानन्दयार्थतरया यय प्रवर्तकत्वं, न भावनायाः ।

किञ्च लिङादिव्यापारे च विधौ लिङादिरूपरूपाभिधानं प्रसक्तम् । तथा
हि—व्यापारस्याभिधालक्षणस्य लिङादिव्यापाराद् व्यापारस्य लिङादिविशिष्टाया
व्यापारोऽन्युत्पन्नत्वः । तदा लिङादिव्यापारस्याभिधेयत्वप्रसङ्गः । अथ लिङादेः
स्वविशिष्टभावेनाभिधानमपि नभिधानात्, तर्हि नभिधानात्तेन विशेषणार्थरयापि
नभिधानात्तेनापि विशेषणत्वप्रसङ्गः । अथार्थस्य प्रवर्तनां प्रति विशेषणयोग्यत्वं
नाशयितुम्, तर्हि लिङादेरपि योग्यत्वं नाशयितुं शक्यम्, तेन लिङादिना तस्याभिधेयस्य
न विधिरूपत्वम् ।

अपूर्वस्य भाव्यस्य स्वशब्देनाभिहितत्वात् । लिङादयो हि भाव्य-
कोटिनिष्ठप्रधानभूतापूर्वोपसर्जनतापन्नामेव भावनामभिदधतीति^१ निषयकरणीये
निपुणतरमुपपादितम् । अतो न पूर्वपक्षे भाव्याकाङ्क्षायामार्थवादिकफल-
सम्बन्धः । नापि सिद्धान्ते स्वाध्यायस्य साध्यतयान्वयः । कथं तर्हि
विश्वजिदादिषु स्वर्गादिकलकल्पनम् ?

यथा तत्तथा निशम्यताम्—

यदपूर्वं कार्यभूतं प्रतीयते तद् विषयत्वेन सम्बद्धकरणोभूतयागाद्यनुष्ठा-

त्वेनाभिधेया, एष तदपीत्यनवस्थापातः । अन्याभिधेयैवाभिधेया नाभिधेयाभिधेति
नियमो नास्ति, तस्मादभिधाभावनापक्षो दुर्घट एव । कथञ्चाम्बरगुणस्य शब्दस्य
व्यापारसम्बन्धः । अम्बरगुणस्य तत्त्वालोके^२ प्रतिपाद्यते । द्रव्यत्वेऽपि शब्दस्य
सर्वगतद्रव्यस्य कथं व्यापारसम्बन्धः ? स्वाश्रयस्य देशान्तरसंयोगवियोगकारणं कर्म
संयोगविभागाभ्यामनुमीयते । उक्तञ्च—“यदाश्रय देशान्तरं प्रापयति सत् कर्मेत्युच्यते
इति” [२१२ शा भा] पष्ठ प्रतिनिधिपादे भाष्यकारेण क्रियाणामाश्रितत्वादित्य-
स्मिन्नधिकरणे च [पू मी अ ६ पा ३ अ धि ३] । तस्माच्छब्दस्य व्यापाराभ्युपगमो
युक्तिविरुद्धः, भूलग्रन्थविरुद्धश्च । यत्तु चलनात्मकक्रियालक्षणविरहात् क्रियात्वनिर-
पेक्षा शब्दगता हातता भावनेति, तदपि प्राकट्यानिराकरणादेव निराकृतम् ।
अन्यत् सर्वं कार्यपरिच्छेदे^३ बध्नामः । अतो लिङादिविशिष्टशब्दयुक्तेषु वाक्येषु
॥ भावना भाव्यान्तरमपेक्षत इत्याह—नहीति । किञ्च एतत्सममुपनिष्ठाद्विषय
करणीयाक्ये प्रकरणे^४ विस्तरेणोपपादितमित्याह—लिङादयो हीति । तेन लिङाद्यर्थ
भावनाऽपूर्वभाव्यैव श्रुतेति पूर्वपक्षे भाव्याकाङ्क्षायामार्थवादिकस्य फलस्य न भाव्य-
हेत्याह—अत इति । तथा सिद्धान्तेऽप्याभिहितस्यापूषस्य भाव्यत्वान्न स्वाध्यायस्य
भाव्यतया सम्बन्ध इत्याह—नापीति । यदि नियोग एव भाव्यं प्रतीयते कथन्तर्हि
विश्वजिता यजेतेत्यत्र नियोगसिद्धमर्थं स्वर्गादिकं कल्प्यत इत्युच्यते इति प्रच्छति—
कथमिति ।

परिहरति—यथेति । तथापि किमित्याह—नचेति । कर्त्रा अनुष्ठात्रा
तदनुष्ठानोपपत्तिरित्यर्थः । ततः किमित्याह—नचेति । मधुपयोगिफलजनकतया

^१ हादस्य प्रवरणं लिङादिशब्दवाक्ये कार्यं चात्वर्थं एव विषयत्वेन करणत्वेन चान्वेतीति
प्रतिपादितम् । अस्य विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

^२ एवसिद्धगुणभावः वाक्यो गुणिनमनुभाषयतीत्यादिष्वनति द्रष्टव्यम् ।

^३ यदुक्तमित्यादि तदपीत्यन्तस्य अन्यस्य च पुस्तके मुद्रितपुस्तके च पाठो न
दृश्यते । अत्र प्रपञ्चतोऽनुमीयत ।

^४ अनुमितो वेत् इति च पुस्तके मुद्रितपुस्तके च पाठः ।

नाधीनात्मलाम् । 'न च विना कर्त्रा तदनुष्ठानोपपत्तिः । नचाधिकारं
विना कर्तृत्वलाम् । नच नियोज्यमन्तरेणाधिकारसिद्धिः । न वाऽविशिष्टो
नियोज्योऽवकल्पत इति विशेषणभावेन स्वर्गकामना परिकल्प्यते । स्वर्गकामना
चेन्नियोज्यविशेषणं ततोऽग्निहोत्रादिवत् स्वर्गस्यापि नियोगतः सिद्धिरिति ।
भवत्येवम्, अत्रापि तर्हि नियोज्यविशेषणतयैवार्थवादिकं फलं रात्रिसत्रवत्स-
म्यव्ययताम् । न । अन्यतोऽनुष्ठानसिद्धेः । कुतोऽन्यतः ? आचार्यकरण-
विधिप्रयुक्तेः । कः पुनराचार्यकरणविधिः ?

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥

[मनुः २. १५०]

-इति स्मरणानुमितः शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं-
रूपः । अलौकिकब्राह्मणीयादिवदाचार्यकमिति तन्निष्पत्त्युपायविधानं

मदर्थमिदं कर्मेत्येवमैश्वर्यलक्षणमधिकारं विना कर्तृत्वं न सिद्धयतीत्यर्थः । नचेति ।
ममेदं कार्यमिति बोद्धारं विनाऽधिकारो न सिद्धयतीत्यर्थः । तेन स्वर्गपुत्रादिविशे-
षणैरविशिष्टो नियोज्यो न संभवतीति नियोज्यविशेषणतया स्वर्गादिकं कल्प्यत
इत्याह—नचेति । तेन विश्वजिदादिष्वनुष्ठानसिद्धयर्थं स्वर्गादिकल्पनमित्यर्थः । ननु
भवत्येवं विश्वजिदादिषु, अत्राप्यध्ययनविधौ तर्हि नियोज्यविशेषणाश्रयणात् विशेषणत-
याथेवादिकं फलं रात्रिसत्रन्यायेन संवध्यतामिति बोद्धव्यं—अत्रापि । स्मरणा-
नुमित इति । स्मृतियाक्येनानुमितो वेद इत्यर्थः । ननु स कीदृश इत्यत्राह—
शिष्यमिति । विहितानेकनियमयुक्तम् उपनयनं कृत्वाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं-
रूप इत्यर्थः । तत्र यूप्राह्मणीयादिवदलौकिकमाचार्यकत्वम् । ननु पचनक्रिया
कर्तृत्वनिमित्तराशकत्वादिवदध्यापनक्रियाकर्तृत्वनिमित्तमाचार्यत्वम् न त्वलौकिकमित्य-
त्राह—अलौकिकमिति । आचार्यत्वमलौकिकम्, अनेकनियमापेक्षत्वात्तदुत्पत्तेः ।
नहि दृष्टं नियमापेक्षोत्पत्तिकं भवति, नियमानियमयोरविशेषेण दृष्टोत्पत्तिदर्शनात् ।

यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ लिङ्गाच्चमपूर्वमेव, यमेदं कार्यमिति बोद्धव्यतां नियो-
ज्यत्वेन संबध्यते स्वर्गकाम. पुरुष. । स पश्चात्तत्सिद्धये तत्प्राप्तये कर्मणि मयाऽनुष्ठेयमिदं
कर्मेत्यधिकारितया संबध्यते । कर्मणि मादर्थ्यज्ञानमधिकार इत्यव्यते । कर्मणि पुरुषस्यै-
वर्षमिति । तदनुतिष्ठन् कर्तृत्वात्, संबध्यते । अत एवस्यैव पुरुषस्य तिलोऽवस्थाः त्रयेण
भवन्ति । तत्रैवान् विशेषः । नियोज्यत्व नियोगे । अधिकारित्वं कर्तृत्वञ्च कर्मणीति ध्येयम् ।

यचनक्रियेति क. पुस्तके मुद्रित पुस्तके च पाठः ।

सत्त्वेव नियमेष्वाचार्य इति स्मृत्या गम्यते । अतोऽलौकिकत्वादाचार्यत्वं विध्यहम् ।
 'अक्षरार्थस्तु-अलौकिकमाचार्यत्वमहावनीयादिवदिति व्युत्पाद्य पञ्चात्तन्निष्पत्त्युपायतया
 तमध्यापयतेत्यध्यापनविधानं युक्तमित्यर्थः । अत्राहवनीयादिदृष्टान्तेनाध्यापनक्रियारुर्त-
 त्वमाचार्यत्वमिति पाचकत्वादिवत् क्रियानिमित्तत्वपक्षो निराक्रियते, न पुनर्लिङ्गार्थतापि ।
 अत एवालौकिकरूढाहवनीयवदित्युक्तम् । तेन क्रियाफलमेव नियोगरूपं लिङ्गाद्यभि-
 धेयमाचार्यत्वमित्यर्थः ।

अथवाऽऽचार्याय वरो देय^१ इत्यादिप्रयोगदर्शनादलौकिकार्थतयाऽऽचार्यत्वस्य
 कारकातिवृत्तावपि व्यतीतेऽध्यापनकारकत्वे तद्वत्तद्वृत्तान्तभावेन च भूतपूर्वगतेरयुक्तत्वे
 चाचार्यपदप्रयोगात् तद्वत्तद्वृत्तं गम्यते । उपाध्यायशब्दस्तु नियमानपेक्षोऽध्यापनमात्रे^२
 स्मृत इति पाचकादितुल्यः । तस्य यद्यत्र कारकातिवृत्तावप्याचार्यशब्दस्येवोपाध्याय-
 शब्दस्य वैदिकप्रयोगोऽस्ति तदाऽलौकिकार्थता युपादिवत् स्यात् । न चेह तदस्तीति
 पाचकादितुल्यतैव । लोकेऽपि कारकातिवृत्तावप्युपाध्यायपदप्रयोगोऽभिप्राययरात्
 भूतपूर्वगत्यापि युक्तः ।

ननु सोमयाजिशब्दः कर्तृवाचित्वेऽप्युत्तरकालं सोमयाज्येव सन्नयेदिति द्रश्यत
 इति चेत् । न 'तद्वदाचार्याय वरो देय इति वाक्येऽपि स्यात् । अथ तत्र लक्षणेति
 चेद्, इहापि तर्हि लक्षणैव । अदृष्टवाचित्वकल्पनातो लक्षणैव गरीयसी । लौकिकी हि
 लक्षणा दृढोऽप्रसिद्धरूपनेति न्यायविदः । (१-४-१ शा.भा.) मैयम् । सोमयाजिशब्दे
 कर्तृवचनत्वेन प्रत्ययस्यान्यत्र व्युत्पन्नत्वात् । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी नानिष्टवान् ।
 इह त्वाचार्यशब्दस्य नाध्यापनक्रियाकर्तृत्वपक्षपात इति न^३ लक्षणा । किञ्च सोमयाज्येव
 सन्नयेदित्यत्र कृतसोमस्याधिकारः प्रतिपाद्यते । इह त्वाचार्यशब्दः सम्प्रदानतयोप-
 दिश्यते । तत्र नाध्यापनक्रियायोगमात्रमाचार्यत्वम् । तस्यातीतत्वात् । न चातीत-
 क्रियोपलक्षितं स्वरूपमात्रम् । तथा सत्यध्यापनात् प्रागवस्थातो निरतिशयस्य दानादौ
 सम्प्रदानतयोपदेशासंभवाद्धिध्यानर्थक्यं स्यादिति तत्परिहारार्थं विशिष्टाध्यापनात् कोऽप्य-
 तिशयोऽस्ति तद्विशिष्टत्वाचार्य इति बलाददृष्टवाचित्वमेव युक्तम् ।

न पुनर्विधौ लक्षणान्नयणम् । भूतस्य सोमयागकर्तृत्वस्य निमित्तत्वमाश्रित्य
 कृतसोमस्याधिकारः प्रतिपाद्यते न कर्तृतया विधीयते इति लक्षणगमामपि नातीव
 दोषः ।

^१ अत्र नियोगरूपं लिङ्गाद्यभिधेयमाचार्यत्वं न पाचकादिवत् क्रियानिमित्तत्वमित्यर्थ इति
 * पुस्तके मुद्रितपुस्तके च दृश्यते ।

^२ कारकातिवृत्तावपि 'आचार्याय वरो देय' इत्यादिदर्शनाच्चालोचित्वमित्येव पाठः
 * पुस्तके मुद्रितपुस्तके च दृश्यते ।

^३ तद्वदित्यादि संबन्धित्यन्तो ग्रन्थ * पुस्तके मुद्रितपुस्तके च नोक्तमन्ये ।

^४ न लक्षणेत्यादि तेनेत्यन्त पाठ * पुस्तके मुद्रित पुस्तके च न दृश्यते ।

युक्तमेव । तत्रार्थादाचार्यविभूयत एवाधिकारो धनार्जननियमवत् । तत्र शिष्यं प्रति विहिततद्विताचरणदक्षिणादानदर्शनाच्चल्लिप्पोरेवाचार्यमवनेच्छा । यथा दीक्षणीयया दीक्षितत्वसिद्धिः, तथा वेदाध्यापनेनाचार्यत्वसिद्धिः ।

नन्यध्यापनसमयेऽप्याचार्यशब्दस्य प्रयोगः स्मृतौ दृष्टः । सत्यम् । भविष्यह्-
क्षणया स प्रयोगः । कथं पुनरेतदवगम्यते ! उपनयनसमयेऽप्याचार्यशब्दप्रयोगो
दृष्टः । तस्य भविष्यह्क्षणौव सर्वथा गतिरिति । दृष्टा भविष्यह्क्षण । न पुनरभि-
होत्रह्वणीन्यायात्^१ भूतलक्षणासंभवः । यूपहवनीयादिशब्दानामप्यदृष्टवाचकत्वमेव
न्याय्यम्, अन्यथा तत्तत्क्रियाकर्तृत्वमेव यूपहवनीयादिशब्दार्थः किमिति न भवति ।
ननु धनार्थी धनमाशंसन्नाध्यापने पुरुषः प्रवर्तत इति विध्यनर्हफलं तत् । मैवम् ।
अलौकिकादृष्टसाधने तत्प्रयुक्ततामविशेषार्थां प्रवृत्तिर्विधिमन्तरेण न सिद्धयति । तेन
योऽध्यापयेत् स आचार्य इत्यध्यापनजन्यादृष्टवानेवाचार्यशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—

अदृष्टार्थस्याङ्गसम्बन्धात् स्थायिना कार्यसङ्गमात् ।

विधितः साङ्गतायोपादाचार्यत्वमलौकिकम् ॥ इति ।

ननु वेदमध्यापयेद् इति परस्मैपदाचार्यपरत्वा । कर्त्रभिप्राये फले णिजन्ते
णिच्ञञ् इत्यात्मनेपदप्राप्तेः । मैवम् । कर्त्रभिप्रायेऽपि एतद्व्यन्तादिहो घुघयुषेत्पादिना
विशेषतः परस्मैपदप्राप्तेः । अतः परस्मैपदेऽप्याचार्यपक्षता न विरुद्धा । तेन यथा
ब्राह्मणः प्रतिमहादिना धनमर्जयेदित्यत्र रागाद् द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य प्रतिमहा-
दिनेति नियमः क्रियते, तद्वदनेन वचनेन ज्ञाताचार्यत्वस्य तद्विताचरणदक्षिणादा-
नाद्विफलसाधनत्वादाचार्यत्वोपाये आध्यापने वचनेन प्रतिपादिते तद्विधिनोऽर्थतस्तत्राधि-
कारत्वाभादनुष्ठानं सिद्धमिति नानुष्ठानार्थमधिकारिकल्पना, तथा च नाचार्यविभूयोनि-
याज्यत्वकल्पनत्याह—तत्रार्थादात् ।^१ दीक्षणीयादृष्टान्तेन यथा विशिष्टपुरुषसमा-
ख्यानिमित्तदीक्षितत्वं दीक्षणीयया साध्यते तथाचार्यसमाख्यानिमित्तमाचार्यत्वमप्य-
नेकनियमापेक्षाध्यापनेन साध्यत इत्याह—यथेति ।

केचित्तु दीक्षणीयादृष्टान्तेनाचार्यत्वमपि नैयोगिकमिति दर्शयतीति वर्यायन्ति ।

^१ अस्यायमर्थः—आधानप्रकरणे अग्निहोत्रहवण्या हवैतीत्यनिवर्ततेति श्रूयते । येन पात्रे-
णग्निहोत्रं हूयते, तदेव पात्रमग्निहोत्रहवणीत्युच्यते । हूयतेऽनयेति तद्व्युत्पत्तेः । अत्राधाने-
नाग्नीनां सिद्धौ तद्वर्चमग्निहोत्रं होष्यते, आधानसमयेऽग्निहोत्रस्यानिष्पन्नत्वात्तत्तलक्षणा-
सम्भवेऽपि आविलक्षणमज्ज्ञोहृत्याग्निहोत्रहवणीति श्रूयते, तथा प्रवृत्तेऽपि अतीतलक्षणा-
सम्भवेऽपि भाविलक्षणया प्रयोग इति । अयं न्यायः ‘गुणलोप च मुख्यस्य’त्वधिकरणे निरूपितः ।
[१०-२-२७ मी. ६]

^२ ‘आग्नार्वाण्यवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः’ इत्यनेन वाक्येन विहितेनेति
दीक्षणीयेष्टिरुच्यते । अस्या इदरेन्ते यजमानस्य दीक्षितत्वं सिद्धयति । अत एव ‘दीक्षित-
मावेदमर्जयेत्यनेन वचनेवादीक्षिष्यायं ब्राह्मण इत्यादिना विहितम् । तद्व्युत्पत्तेनेत्यर्थः ।

उपनयनं च क्त्वाप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानमेकप्रयोगतया
विना समानकर्तृकत्वासम्भवादङ्गाङ्गिभावेन च विना एकप्रयोगत्वानुपपत्तेरा-
चार्यकभावनोपपत्तिरभूतमध्यापनं प्रत्यङ्गत्वेनावतिष्ठते । तदाश्रितं 'आष्टवर्षं
ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिनियमः । उपनयनं च स्वभावतः उपनेयामतिप्रयोजनक-
मिति तद्द्वारेणैव तस्याङ्गम् । न चाध्यापनं प्रत्यनुपयोगिन उपनेयस्या-
सत्तिरध्यापनोपयोगिनीत्युपनेयस्य कर्मापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य 'स्वाध्यायोऽ-
ध्येतव्य' इत्यध्ययनं विधीयमानमुपनेयस्य कर्मेत्यवगम्यते । अध्ययनं चाध्या-
तदयुक्तम् । अत्राष्टवर्षसङ्काचे प्रमाणाभावात् विषयफलाचार्यत्वस्य नैयोगिकत्वा-
योगाच्च । नैयोगिकत्वे तदान्तेपलभ्यमिति पुरुषविशेषणतया स्वर्गादिवदेवाभिधानं
स्यात् । तथाचार्योऽनुपुरध्यापनेनापूर्वं भाषयेदित्यनुमेया श्रुतिर्दर्शयितव्या, न तथा
दर्शितम् । धीक्षणीयायामुदीच्याङ्गबलान्नैयोगिकत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ।

ननु शिष्यमुपनीयाध्यापयेदिति द्वितीयाद्युक्त्या माणवकार्यमुपनयनं निर्ज्ञातपरा-
र्थत्वात् कालार्थ एव क्त्वाप्रत्ययस्त्रिवृता यूपं परिवीयेतिवदित्यत्राह—उपनयनञ्चेति ।
अध्यापनाङ्गभूतस्योपनयनस्य दृष्टरूपत्वेन श्रीहीनबहन्तीतिवद्द्वारविशेषणतयापि
माणवकसम्बन्धोपपत्तेर्न 'माणवकार्यतयोपनयनस्य कृतार्थता, 'यूपं परिवीये'त्यत्र
यूपस्यादृष्टरूपत्वान्न द्वारशेषितेति द्वितीयातो यूपान्नैवेति । किञ्च परिव्या-
ख्योपाकरणयोर्गोतिष्ठोभाधिकारसंबन्धादित्येकप्रयोगोपपत्तेर्युक्तं कालार्थत्वमित्यर्थः ।
किञ्चोपनयनाङ्गाध्यापनविधौ 'स्मृत्यनुमेये सति यावत्पञ्चे प्रत्यक्षवेदवाक्यमूलत्वं
दृष्टं तस्य तावति मूलता युक्तेति 'आष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यस्योपनयनाशे
मूलत्वादुपनयनाश्रितोऽष्टवर्षादिनियम इत्याह—तदाश्रितञ्चेति । एषमुपनयनस्य
साधिकाराध्यापनाङ्गत्वे स्थित उपनयनस्य प्रयोजनमुपनेयबशीकरणम्, तथासति
स्वभावतः सामर्थ्यादवगम्यत इति तद्द्वारेणैवोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वमित्याह—
उपनयनञ्चेति । 'नन्वध्यापनस्याध्ययनमेवोपयोगि नोपनेयो माणवक इत्युपने-
यासत्त्या किं कार्यमित्यत्राह—न चाध्यापनमिति । उपनयनेन वशीकृतस्यान्वस्यो-
पनेयस्य कर्मापेक्षया स्मृतिपूषनयनं प्रक्रम्याध्ययनविधानादुपनीतकर्तृकत्वे स्थिते
तन्मुखेन विहिताध्ययनस्य सन्निहितत्वाद् शिष्यश्च अप्रवृत्तप्रेरकत्वात् प्रयोज्यव्या-
पारापेक्षित्वाच्च विहिताध्ययनमेव तस्य कर्मेति निश्चीयते । अतो विहिताध्ययनं
कारयितुं माणवक आचार्योऽपनीयत इति स्वतोऽध्यापनस्वरूपनिर्वाचन-
पेक्षितमपि स्वापेक्षिताध्यापनोपयोगितया प्रयोज्यमेवेत्यर्थः । ननु तदुपनीयाध्या-

१ न माणवकार्यतोपनयनस्येति कं पुस्तके मुद्रित पुस्तके च पाठ उपलभ्यते ।

२ श्रुतिवाक्यादिति ग पुस्तके पाठो दृश्यते ।

३ नन्वित्यादि नचाध्यापनमित्यन्तं पाठं कं पुस्तके मुद्रित पुस्तके च नास्ति ।

पनोपयोगोति सिद्धमेतत् । तेन स्वाध्यायमध्येष्यमाणस्य मातृवकस्योपनयन-
मध्यापनाङ्गमित्यध्यापनविधिः स्वीकृत्यभूतमुपनयनं प्रयुज्जानस्तस्यान्यत्रानुप-
पत्त्याऽध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते । तत्प्रयुक्ताध्ययननिष्पत्त्यां च लब्धसिद्धिस्वा-
ध्यायाध्ययननियोगो नाधिकारान्तरमपेक्षते । अतो नायं विध्यजिन्म्यापस्य
विषयः, नापि, रात्रिसत्रन्यायस्य, अनन्यप्रयुक्तविषयनियोगगोचरत्वात्तयोः ।
अत एव प्रयाजादिनियोगेषु तयोरनवतारः । अन्यथा सिद्धान्तेऽपि कामश्रुति-
प्रयुक्तमध्ययनमिति विद्यासाध्येष्वपि कर्मसु शुद्धादीनामधिकारः स्यात् । अतो-
ऽध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य येषामेवोपनयनं तेषामेव तत्प्रयुक्तमन्त्रला-
भाच्छुद्धादीनामधिकारः । एवञ्च विध्यन्तरप्रयुक्तेऽध्ययने न रात्रिसत्र-

पयेदित्यध्येष्यमाणस्य मातृवकस्योपनयनमेवाध्यापनाङ्गं, नाध्ययनमित्युपनयनस्यैवा-
ध्यापनं प्रयोजकं नाध्ययनस्येत्यध्ययनविषयो नियोगोऽनुष्ठानार्थमधिकारान्तरमपेक्षते
इत्यत्राह—तेनेति । अध्यापनानङ्गत्वेऽध्ययनस्य स्वाङ्गभूतोपनयनस्याध्ययनं
विनाध्यापनाङ्गत्वानुपपत्तेरुपनयनं प्रयुज्जानोऽङ्गत्वसिद्ध्यर्थम् अध्ययनं प्रयुङ्क्ते अतोऽङ्ग-
भूतस्योपनयनस्य प्रयोजकत्वादाध्ययनस्य प्रयोज्यत्वावगमोऽत्र, न पुनः दोषभूतोपन-
यनप्रवृत्तिपुरस्सरं द्वारभूताध्ययनप्रयुक्तिः । सा चोपचारकार्यावबोधद्वाराकर्मवि-
धिभ्यः शीघ्रतरा । किञ्च उत्तरविधीनामध्ययनात् प्रागवगम्यमानानां नाध्ययन-
प्रयोजकत्वमिति न ऋतुविधिप्रयुक्तिगन्धः । उपसंहरति—अतो नायमिति । अयमध्य-
यननियोग इत्यर्थः । कुत इत्याह अनन्यप्रयुक्तेति । तयोर्विध्यजिन्म्यापरात्रिसत्रन्याय-
नियोरित्यर्थः । यस्माच्चयोरनन्यप्रयुक्तविषयनियोगगोचरत्वं तस्मादेव प्रयाजादिनियोगेषु
तयोर्न्याययोरनवतार इत्याह—अत एवेति । अन्यथा सिद्धान्ते ऋतुनृप्रवेशरूपनया
सिद्धान्तवर्णने कामश्रुतिप्रयुक्तमध्ययनमित्यनुपनीतस्यापि शुद्धस्य विद्यासाध्ये कर्मण्यधि-
कारः स्यादित्याह—अन्यथा सिद्धान्तेऽपीति । अस्मिन् मते स्वाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्या
लब्धविरुद्ध्यर्थि कलाभात् ऋतुप्रयुक्त्युपरमात्रिविध्यः शुद्धो नाधिक्रिय इति शुद्धाधिकार-
प्रसक्तिरेव नास्तीत्युपसंहरति—अत इति । एवमुक्तप्रकारेण विध्यन्तरप्रयुक्ते अध्यापन-
विधिप्रयुक्तेऽध्ययने मति न रात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षाराद्धेचितेत्याह—एवमिति ।
ननु तर्हि नाध्यापनविधिप्रयुक्तमिति पूर्वपक्षं कृत्वाध्यापनविधिप्रयुक्तमिति सिद्धान्त-
क्रियत इत्यत्राह न चेति । अत्र हेतुमाह—अतनृप्रयुक्तत्व इति ।

ननु उपनयनस्यैव स्वाङ्गतयाऽध्यापनं प्रयोजकं नाध्ययनस्य, तत्तत्सदधिकारान्तर-
मपेक्षते इत्यत्राह—तेन स्वाध्यायमिति ।

अत्र अध्यापनेत्यादिनायमित्यन्तु पाठः क. पुस्तके मुद्रितपुस्तके च न दृश्यते ।

मुद्रितपुस्तके अनवसर इति पृथि दृश्यते । व्याख्यामनवतार इति दर्शनात्
त एव मूले निवेदिताः ।

न्यायेन पूर्वपक्षाशङ्कोचिता । न चातत्प्रयुक्त्या पूर्वः पक्षः, तत्प्रयुक्त्या च राद्धान्त इति युक्तम् । अतत्प्रयुक्तत्वे कारणाभावात् ।

यद्योक्तं नियमार्थो विधिरिति । तदयुक्तम् । स्वाध्यायाध्ययनस्य नियोगनिष्पत्त्यर्थतया विधानेन वचनस्यार्थवत्त्वात् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिरभिधीयते । न चावहन्त्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादोऽयमवकल्पते, अप्रतिधानात् क्रतुनियोगानाम् । सन्निधानवशेनैव हि क्रतुनियोगप्रत्यभिज्ञानात्तत्र क्रतुनियोगानुवादोपगमः । न चेह सन्निधानमस्ति । नापि 'पर्णमयी जुहूर्भवतीति'वत् पदार्थसम्बन्धमुखेन क्रतुनियोगप्रत्यभिज्ञानम्, स्वाध्यायस्य व्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात्, हुमित्येवमादीनामनर्थकानां स्वाध्यायान्तर्गतिदर्शनात् । यत् एवात्र नियोगः साध्यतयाऽयगम्यते,

यद्योक्तमित्यनुभाष्य परिहरति--तदयुक्तमिति । ननु विधिप्रत्ययाभावाद्ध्वनत्वमसिद्धमित्यत्राह—स्वाध्याय इति । 'कुर्यात्, क्रियेत्, कर्तव्यम्; भवेत्,' स्यादिति पञ्चममि^१त्युक्त्यात्तव्यप्रत्ययो विधिरेवेति । नन्ववहन्त्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादोऽस्तित्यत्राह—न चेति । तत्र कारणमाह—मसन्निधानादिति । दर्शपूर्णमासनियोगसन्निधानादवहन्त्यादिष्वनुवादकत्वं युक्तम् । इह नियोगान्तरसन्निधानाभावाद् नानुवादकत्वमित्यर्थः । ननु 'पर्णमयी जुहूर्भवती'त्यनारभ्य श्रुतं पूर्णतादिकं नियोगान्तरसन्निधानाभावेऽपि यथा क्रत्वनुप्रवेशे, एवमध्ययनस्यापि क्रत्वनुप्रवेशोऽस्तित्यत्राह—नापीति । तत्र कारणमाह—स्वाध्यायस्येति । पूर्णतादिषु क्रत्वैकान्तपदार्थमुखेन क्रत्वनुप्रवेशो युक्तः, इह स्वाध्यायस्य तथाविधकत्वेकान्तपदार्थाभावाद् न क्रत्वनुप्रवेश इत्यर्थः । ननु स्वाध्यायस्यापि कर्मबोधकतया कर्माव्यभिचारात् कर्मार्थत्वमित्यत्राह—हुमित्येवमादीनामिति । 'हुमित्येवमादीनामनर्थकत्वेन कर्मबोध-

^१ कुर्यादित्येवमादि स्वाध्यायस्येत्यन्त पाठो क पुस्तके मुद्रितपुस्तके च न दृश्यते ।

^२ 'कुर्यात् क्रियेत्, कर्तव्य भवेत् स्यादिति पञ्चमम् । एतत् स्यात्सर्वेदेपु नियत विधिलक्षणम्' इति समग्रं पक्षं प्रयुक्त्वा तृतीयचरणे पदवाक्यार्थविदं श्लोकमात्मनन्तीत्यादिना शबरमुनिनाऽवतारितम् । आङ्कुरभाष्ये [३-४-२] च समुपलभ्यते ।

^३ 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इति तं० स० काण्ड ३, प्र० ५, अनु० ७ । अस्यायमर्थः—यस्य यजमानस्य पर्णमयी पलाशवृक्षनिर्मिता जुहूर्भवति, सः यजमानः पापं श्लोकं न शृणोति इति । पलाशवृक्षस्य पर्णशब्दवाच्यत्वं 'तृतीयस्यामितो दिवि सोमं भावीत्' 'देवा वै ब्रह्मन्वदन्त' इति वाक्याभ्यामवगन्तव्यम् । तत्र जुह्वा-व्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात् क्रत्वर्थत्वमिति ।

^४ हुमित्येवमादिः साध्यत्रयविरोधादित्यन्त पाठः क पुस्तके मुद्रितपुस्तके च न दृश्यते ।

अत एव स्वाध्यायस्य नेमित्तकर्मतया सम्यन्धोऽवकल्पते; एकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयविरोधात् । न च स्वर्गादिवत् स्वाध्यायस्य नियोज्यविशेषणतयाऽन्वपादविरोधः, अनियोगफलत्वात्स्वाध्यायप्रवृत्तस्य । यदेवं हि नैयोगिकं फलम्, तदेव साध्यतया नियोज्यविशेषणं नान्यदिति तृतीये दर्शितम्—
 “अनभिज्ञो भवान्विषयनियोज्यानाम्” इत्यत्र । अतोऽध्ययनविषयनियोग-प्रतिपादनेनैव तस्यार्थवत्त्वात् क्रतुप्रवेशकल्पनया नियमार्थता विधेः ।

जरतप्रमाकरमतं तत्तुण्डनं च ।

अन्ये पुनरेवं पूर्वपक्षयन्ति—अध्यापनावधिप्रयुक्तमध्ययनमध्यापनाङ्गभूतम् तन्निष्पद्यतया च स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविबक्षितार्थता—इति । तदयुक्तम् । प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यमनुपपत्तेः । स्यान्मतम्—यथा भ्रजापतिव्रतेषु स्वतन्त्र-

कत्वमभिचारात् कत्वार्थता न युक्तेत्यर्थः । किञ्च यतः ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इत्यत्र नियोगः साध्यतयाऽवगम्यते, अत एव स्वाध्यायस्यानीप्सितकर्मतया सम्यन्धः । ईप्सित-कर्मत्वाभ्युपगम एकस्मिन् वाक्ये नियोगस्य स्वाध्यायस्य च साध्यत्वेन साध्यद्वयविरोधादित्याह—यत इति । ननु तर्हि साध्यद्वयहानार्थं स्वाध्यायस्य नियोज्यविशेषणतया सम्यन्धोऽस्त्वित्यत्राह—न च स्वर्गादिवदिति । कुत इत्याह—अनियोगेति । ततः किमित्याह—यदेवेति । उपसंहरति—अत इति ।

इदानीं जरत्प्रमाकरमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति—अन्ये पुनरिति । अध्यापन-विधिप्रयोज्यतया विधेयत्वाद्वाध्यापनविध्यङ्गमध्ययनमिति । ततः किमित्याह—तन्निष्पद्यतया चेति । परिहरति—तदयुक्तमिति । प्रयुक्तत्वादेवाङ्गत्वमयुक्तमित्यर्थः । विधिगृहीतस्य विनियोगादेवाङ्गत्वं प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यमनुपपन्नमित्यर्थः । शङ्कते—स्यान्मतमिति । यथा “नोद्यन्तमादित्यमीहेतु” इत्यग्राह्यात्तार्थस्य साध्यत्वात् कारकत्वा-

अथात शेषकक्षणम् इति सूत्रभाष्यटीकाया बृहत्ताम् अपि सर्वतो दृश्यते—

‘नियोगानुन्यानि श्रुत्यादीनि शेषतया विनियोज्यन्तुम् शक्नुवन्तीति न युक्तम् । तस्माच्छेषत्व-नियोगापत्तवद्वेति विप्रतिपदिष्टम् । अत शेषत्व विना नास्त्येव अपूर्वम् । विषयता वा नापह्नुनुम् शक्यते । उच्यते । अनभिज्ञो भवान् विषयनियोज्यानाम् । न ह्यम गुणभूतेषु पुंसां नियोज्यता नास्ति इति । किं तर्हि ? विषयस्तु न यतस्तीति, कार्यान्तरदर्शनान् । यस्य पुनः नियोगसिद्धिरेव कार्यम् स विषय-तेषामर्थेन सर्वव्यप्य इत्यत्र प्रवटतरमेव वक्ष्याम इति ।

कर्त्रवर्गमोक्तद्वेतुभूताधिकारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पनं, तथा प्रयुक्तदर्शनात्ता-
दर्थ्यम्—इति । तत्र । प्रयुक्तेस्तादर्थ्यव्यभिचारान्न । असत्यपि तादर्थ्यं केव-
लोपकारकतामात्रेणाध्ययनस्य क्रतुविधिभिः प्रयुज्यमानत्वात् । कथं तर्हि
'पक्षेकर्त्तादेरङ्गत्वम्' । न तौबद्धिमक्तिरेव क्रतुसम्बन्धितयैकत्वादिकमभिधत्ते
येनारुण्यादिवद्वाक्येन विनियोगः स्यात् । विभक्तयो हि प्रातिपदिकार्थगतमेव
स्वार्थं श्रुत्याभिधत्ति । नापि करणभूतस्यैकत्वमुच्यते, संख्यान्वितस्य वा
करणत्वम्, करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानात् । अतो न विनियोगिकं शेषत्वं
विभक्त्यभिहितायाः संख्यायाः । इष्यते च शेषत्वम्, तत्र प्रयुक्तिकृतमेव ।

मैवम् । न तत्रापि शेषत्वमौपादानिकं किन्तु लैङ्गिकमेव । वस्तुसामर्थ्य-
मेव लिङ्गमुच्यते । संख्या च स्वभावत एव संख्येयावच्छेदिकेति संख्येयार्थेव,

क्षेपे प्रयुक्ते स्वतन्त्रे कर्त्तर्याक्षिप्ते स्वातन्त्र्यस्याधिकारायत्तत्वादाधिकारे कल्पितेऽधि-
कारसिद्ध्यर्थं नियोज्यपरिकल्पनं, तथाऽध्ययनस्यापि प्रयुक्तदर्शनात् प्रयुक्तिसिद्ध्यर्थ-
मध्यापनाङ्गत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । परिहरति—तच्चेति । अनङ्गानामपि प्रयुक्तदर्शनात्
न प्रयुक्तेरङ्गत्वमिति । नन्वनङ्गानां प्रयुक्तिः कुत्रेत्याह—असत्यपीति । आहवनीयाद्य-
ग्न्यङ्गभूतस्याधानस्य क्रतुनङ्गत्वेऽपि क्रतुविधिभिः प्रयुज्यमानत्वदर्शनादिति वृच्छति—
कथं तर्ह्येति । यदि विनियोगादेव सर्वग्राह्यत्वमुच्यते तर्हि 'पशुना यजेत' इत्यत्रैकत्वस्य
विनियोगाभावेऽप्यङ्गत्वं कममुपपद्यत इत्यर्थः । ननु तत्र विभक्त्या क्रतुसम्बन्धि-
तयैकत्वमुच्यत इति चेत्तत्राह—न तावदिति । 'अरुण्या ओषाति' इत्यत्रारुण्यस्य
यथा वाक्येन विनियोगः, न तथैकत्वस्य विभक्त्या विनियोग इत्यर्थः । ननु कुत्र
विभक्त्योच्यत इत्यत्राह—विभक्तयो हीति । तत्र कारणमाह—करणत्वैकत्वयोरिति ।
उपसंहरति—अत इति । ननु यद्यत्र विनियोगो नास्ति तर्हि शेषत्वमपि नेष्यत
इत्यत्राह—इष्यते चेति ।

परिहरति—मैवमिति । एकत्वस्य शेषत्वं लैङ्गिकम्, औपादानिकमित्यर्थः ।
नन्वभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युच्यते, अतः कथं लैङ्गिकमित्यत्राह—वस्तुसामर्थ्यमिति ।
लैङ्गिकत्वमेवोपादायति—संख्या चेति । संख्यायाः संख्येयमात्रसंख्येव ग्राहकत्वव्या-

१ पशुना यजेत इत्यादी एवमनङ्गानां तत्त्ववत्त्वात् इति ।

२ प्राभाकरं श्रुत्यादिप्रमाणमप्य विनियोगस्तुनीये निरूपित । तत्रोक्तं उपादानार्थं
प्रमाणं निरूप्यते । तस्य चेदं लक्षणं "यत्तु स्वमित्यर्थमुपादीयते तद्वि विधेयमिति तन्त्रे
व्यवहारः इति चोक्तमनुवर्तनेन दूहनीवत्तरेनोपात्तम् । इदमेवार्थोपादानार्थम् । तत्र
उपादानत्वत्वेन प्रमाणेन वाच्यं प्रयुक्तं अधिहारः उपातिरिति चतुर्विधं प्रमेयमवगम्यते ।
पञ्चकारेणापि अङ्गपारायणे उपादानप्रमाणं निरूपयिष्यते । धाम्नीदीपिकाध्याने गोम-
नार्पणे प्रथमाधिकरणे समुत्तिगितमस्ति । ५

किन्तु संख्येयभूतप्रातिपदिकार्थमात्रसम्बन्धे ग्राहकान्यव्याघातापत्तेश्चाहकीय-
भूतपक्षादिसम्बन्ध औपादानिकः । सन्निधिसमाप्तातमात्रेण हि विभक्त्यर्थस्यापि
ग्राहकं प्रत्येदमर्थ्येनान्वितस्यैवाभिधानम्, तदन्यथानुपपत्त्या च केवलाभिधान-
निवन्धनं स्वरूपसम्बन्धमतिलङ्घ्य माघनीभूतसंख्येयसम्बन्धाध्ययनानामिति
नौपादानिकं तत्रापि शेषत्वम् । भवतु तर्हि लिङ्गादेवाध्ययनस्यापि अध्यापने
विनियोगः । नैवं भवितुमर्हति, सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वाद्भिन्न-
विनियोगस्य । न चास्य सामान्यसम्बन्धबोधकं किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । ननु च
शिच्छ्रुतिः प्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्य शेषतामापादयतीति । तत्र । प्रयोजक-
व्यापारस्य, प्रयोज्यव्यापारोत्पत्तिहेतुत्वादिपरीतशेषत्वापत्तेः । वाक्यप्रक-
रणस्थानसमाख्यानानि त्वध्ययनस्याध्यापनं प्रति विनियोजकतया नाशङ्क-
नीयान्येव । 'किञ्च टोकाग्रन्यविरोधश्चाङ्गत्ववादिनाम् । यत एवमाह
'भगवान्'—“प्रयोज्यत्वादनङ्गत्वाच्च” भवति मंशयः” इति ॥

भाषात् ग्राहकान्यवसिद्धयर्थं ग्राहकीयपक्षादिसंघन्य उपादानेन कल्प्यत इत्याह—
किञ्चित् । एतदुपादयति—सन्निधोति । चोदयति—भवत्यिति । लिङ्गात्
सामर्थ्यादित्यर्थः । परिहरति—नैवमिति । कुत इत्याह—सामान्येति । सन्निधि-
समानानामात्रेण सामान्येन ग्राहकसंघन्ये सति पश्चात् पञ्चेकत्वादीनां लिङ्गेन विनियोगः ।
अन्यथा लिङ्गमात्रादङ्गत्वपक्षे लिङ्गादेवाध्यापनाङ्गमध्ययनं किमिति न भवतीत्यर्थः । ननु
तत्रैत्रापि सामान्यसंघन्ये सति पश्चादङ्गत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्याह—न वेति । अत्र
सामान्यसंघन्यापादकं सन्निधिसमानानां नास्तीत्यर्थः । पुनश्चोदयति—ननु वेति ।
सन्निध्याभावेऽप्यध्यापयितेत्यत्र शिच्छ्रुतिः स्वप्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्याध्यापनं प्रति
शेषतामापादयतीति । परिहरति—नेति । प्रयोजकव्यापारः आचार्यव्यापारभूतमध्यापनम्,
प्रयोज्यव्यापारश्च माणवकव्यापारभूतमध्ययनम्, प्रयोज्यव्यापारभूताध्ययनं प्रत्युत्पत्ति-
हेतुत्वादिपरीतशेषत्वापत्तेरिति । किञ्चाध्यापनाध्ययनयोः साधारणत्वात्शिच्छ्रुतिरप्य-
नैकान्वितीति । ननु यदि श्रुतिलिङ्गाभ्यामध्ययनस्याध्यापनं प्रति विनियोगो न संभवति,

१ 'किञ्चन, मुद्रिते नास्ति । टीकानुसारेण मूले निवेदितम् ।

२ भाष्यस्याध्यापना प्रमात्ररमिध इति शेषः ।

३ 'प्रयोज्य' वादनङ्गत्वाच्च स्वाध्यायाध्ययनस्य भवति मंशयः' इति बृहतीवाङ्मनन्दः ।
अदृष्टादस्यमुदयनराजिबनायेन रवोक्तार्थदाष्टीय । अस्याथपाराय । बृहत्या 'वर्ष'
पुनरङ्गना नास्ति प्रयोज्यत्वञ्चेवादिना—तेत्यादन्वदेव प्रयोज्यत्वम्, अस्या चाङ्गता' दायनेन
अन्येनाध्ययनस्याध्यापनप्रयोगवान् अङ्गनाशेषकानां ध्यादीनापनयनसमाभावानां नृत्वात् ।
अत्र मायो भवति यत् आचार्यव्यतिषिप्रयोग्य वादनध्ययनाध्यापनयोरेकव्यर्थं आचार्यत्व-
विद्विदपवाभिप्रकार्यं वर्धनानमिदित्येन मंशय इति भावः ।

तस्मादनङ्गतयैव पूर्वपक्षणीयम् ।

कथं पुनरनङ्गतया पूर्वपक्षयितुं शक्यते । उच्यते । सर्वो हि विधिर-

तर्हि चाक्यादिभिर्विनियोगोऽस्त्वित्यत्राह—चाक्येति । तेषा अभावादिति भावः । किञ्चाङ्गत्ववादिना टीकामन्यविरोध इत्याह—किञ्चेति । अतो वैषम्यादध्ययनविषयो नियोगः प्रतीयत इति भावः । ननु स्वाध्यायः प्रत्यध्ययनस्योद्देश्यत्वादपूर्वं प्रत्युपादेयत्वाद्धि रुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । मैवम् । 'आज्यैस्तुवत्' इत्यादिवदिह नामत्वोपनीतारयातसामानाधिकरण्यप्रवृत्तिनिमित्ताद्यसम्भवादध्येतव्यसाकाङ्क्षत्वाच्च 'हिरण्य भार्यम्' इत्यादिषु द्विशिष्टविधिरेव । तत्र सन्निरुद्धत्वादध्ययनमेव नियोगविषयः, स्वाध्यायस्तु तदर्थ एव । उपसहरति—तस्मादिति । तेन परप्रयुक्तत्वमनङ्गत्वञ्च सिद्धमित्यनङ्गतयैव पूर्वं पक्षणीयमित्यर्थः ।

इदानीं स्वमतेन पूर्वपक्षं वस्तु पृच्छति—कथं पुनरिति । उत्तरमाह—उच्यते इति । किमिदमधिकारपर्यवसानं नाम ? अयं कार्यस्य प्रयत्नशेषिपुरुषसन्धिरूपत्वात् सम्बन्धन्तरपर्यवसानमधिकारपर्यवसानमिति चेत् । मैवम् । तर्हि कार्यस्य बोद्धा सम्बन्धीति नियोज्यपर्यवसानं स्याद्, नाधिकारपर्यवसानम् । अथ कृतिसमवायी सम्बन्धीति न नियोज्य इति चेत्, तथापि कर्तृपर्यवसानं स्याद्, नाधिकारपर्यवसानम् । उच्यते । भावार्थं पुरुषस्यैश्वर्यमधिकारः । तत्पर्यन्तत्वं सर्वेषामपि विधीनामङ्गीकरणीयम् । तेन साधिकारविषयान्वितरूपमधिकारपर्यवसानम् । नन्वेवमनुष्ठानसिद्धयर्थमेव सर्वत्राधिकाराकाङ्क्षा । कृतिसाध्यतया साक्षात्सम्बन्ध्यमानस्य भावार्थस्य दुःखान्तकृतेन स्वरूपेण कार्यबोधनादिष्टसाधनत्वेन मदर्धमिदं कर्मेति ज्ञात्वा कार्यबोधेन प्रवर्तत इति सर्वत्रानुष्ठानायाधिकाराकाङ्क्षा । तत्रेह विध्यंतरप्रयुक्त्या लब्धमिति नाधिकाराकाङ्क्षा । अथाधिकारिकृतिसाध्यतया कार्यस्य प्राधान्यमित्येवमधिकाराकाङ्क्षा । तर्हि सा ह्याचार्य कृतिसाध्यतया शातैवेति किमर्थमधिकारिपर्यवसानम् । उच्यते । 'सर्वो हि विधिरधिकारपर्यवसायी । विधिर्हि कार्यरूपः । कार्यञ्च कृतिप्रयोजनम् । तदेव कृतिप्रयोजनयदैश्वर्यं साधयति । न स्वतः किञ्चित् स्वर्गाद्यपि । अतो यद्यद्विषयस्य प्रयोजनमुच्यते तदैश्वर्यसिद्धिहेतुतया प्रयोजनं भवति । अत एव कस्यचित् प्रयोजनमन्यस्य तदानीमेव न भवति । तस्मादैश्वर्यव्यवस्थाप्य प्रयोजनत्वम् । अतः कार्यं कृतिप्रयोजनत्वाद्याधिकारपर्यवसानस्वभावम् । लौकिकन्तु फलसाधनतयैश्वर्यं साधयति । अपूर्वकार्यन्तु प्रधानतयैव शब्दावगतफलसाधनद्वारेण पुरुषैश्वर्यं साधयति । तस्मादस्ति सर्वविधीनां प्रवर्तकत्वसिद्धयर्थमधिकाराकाङ्क्षा । विधित्वाय क्वचिद् सिद्धं यत् विश्वजिदादौ तत्र तेनैव विधित्वमपि पर्यवस्यति । अथवा विधिर्हि प्रवृत्तिहेतुः । प्रवृत्तिहेतोः प्रवृत्तिः शक्तिरस्ति । ऐश्वर्यहेतुतैव प्रवृत्तिशक्तिः कार्यस्य नान्यदिति विधेः प्रवर्तकत्वस्वभावं सिद्धयेऽधिकाराकाङ्क्षा, न पुनः प्रवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धं विधित्वायाधिकारविषयान्वितस्वरूपमधिकारपर्यवसानमिति । ततः किमित्याह—न चेति । कुतो इत्याह—साक्षादिति ।

धिकारपर्यवसायी । नचाध्ययनविधौ कस्यचिदधिकारोऽस्तीत्युक्तमेव साक्षाद-
 श्रवणात्, अध्यापनविधिप्रयोज्यतया कल्पनानुपपत्तेः । तत्र य एवासी प्रयोज-
 कविधाधिकारः स एव प्रयोजनमिति युक्तम्, प्रथमोपनिपातित्वात् । यदपि च
 यस्यानङ्गं तदपि तस्य प्रयोजनं भवत्येव आधानस्येव होमादय इति । ननु
 चानन्तरभाषिकर्मावबोधफलकतया अध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययने प्रती-
 यते इति तत्प्रयोजनतैव स्वाध्यायविधेर्युक्ता अन्तरङ्गत्वात् । न । तस्योत्तर-
 कालभावित्वात् । तुल्यायां हि प्राप्तावन्तरङ्गता बलीयसी । न चानयो-
 रधिकारयोस्तुल्या प्राप्तिः । प्रथमोपनिपातित्वात्प्रयोजकविध्यधिकारस्य उत्तर-
 कालभावित्वाच्चावबोधनिबन्धनस्याधिकारस्य । यदा चाध्यापनविध्यधि-
 कारसिद्धिरध्ययनस्य प्रयोजनमित्यध्ययनविधिना बोधितं तदाऽध्ययननिष्प-
 र्ण्यत्वात्स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वम् । अविवक्षितार्थां न
 विचारणीय इति वेदाध्ययनमात्रेणैव गुरुकुलस्थितेः कृतार्थत्वादध्ययनोत्तरकालं
 गुरुकुलनिवृत्तिरेव युक्तेति मत्वा स्मृतं “वेदमधीत्य स्नायात्” । [बौ. गृ.
 . ६. १] इति अत्र च न स्नानमदृष्टार्थं विधीयते, किन्तु यो “ब्रह्मचारी न
 स्नायात्” [बौ. गृ. ६.] इति अस्नाननियमस्तस्य पर्यवसानमेतदध्य-

ननु यद्यप्रवणं तर्हि विश्वजिन्न्यायेन कल्प्यते । तत्राह—अध्यापनेति । ननु विश्व-
 जिदादिष्विषाङ्गेषु चान्यप्रयोजनेन प्रयोजनवत्त्वदर्शनादिहाङ्गत्वाभावाभ्यामन्यप्रयोजनेन
 प्रयोजनवत्त्वमित्यत्राह—यदपि चेति । यथाधानस्य होमादीन् प्रत्यङ्गत्वाभावाप्यनेन
 परिहृत एव ।

किञ्च न केवलं प्रयोजनवत्त्वं तद्वदिहाप्यविरोध इति बोधयति—नन्विति । न
 अध्ययनानन्तरभाषिकर्मावबोधफलतयाध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारः प्रतीयत इति तत्-
 प्रयोजनतैवाध्ययनविधेर्युक्तेति कुत इत्याह—अन्तरङ्गत्वादिति । परिहरति—नेति ।
 कर्मावबोधरूपप्रयोजनस्याध्ययनोत्तरकालभावित्वादिति । ततः किमित्याह—तुल्या-
 यामिति । तथापि किमित्याह—न चेति । कथमतुल्यतेत्याह—प्रथमेति । ननु
 भवत्वध्यापनाधिकारस्य प्रथमोपनिपातित्वात्, तथापि किमित्यर्थोद्योगो नाङ्गीक्रियत
 इत्यत्राह—यदेति । ननु “वेदमधीत्य स्नायात्” इत्यनेन वेदाध्ययनानन्तरमदृष्टार्थं स्नानं
 विधीयत इत्यत्राह—अत्र चेति । किन्तुह्यनेनोच्यत इत्यत्राह—किन्त्विति । आदिशब्दे-
 नाम्नीन्धनभेक्षापरणदिसकलब्रह्मचारिषर्माणं ग्रहणम् । सकलब्रह्मचारिनियमाना-
 मध्ययनाङ्गतयाध्ययननिवृत्तौ प्राप्तानियमनिवृत्तिः “वेदमधीत्य स्नायात्” इत्यनेनोच्यते,
 इत्याह—अध्ययनेति ।

१ ननु विश्वजिदादिः निगमयनीत्यन्तः पाठ मुद्रितपुस्तके च पुस्तके च न दृश्यते ।

यनाङ्गतया नियमानां तन्निवृत्तौ प्राप्तमुच्यते । अस्नाननियमतुल्यतया च गुरुकुलधामादीनामपि निवृत्तिः प्राप्तैवेति सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरेवाध्ययनान्तरमुच्यते । एवं चाध्ययनविधिना विचारस्यानाक्षिप्तत्वात्तदुपाय-भूतन्यायनिवन्धनं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

स्वमतेन सिद्धान्तः ।

राद्धान्तस्तु—यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः प्रथमभावी, तथापि तन्निवृत्तिः प्रयोजनमिति न युक्तम् । किन्तु दृष्टार्थावबोधफलकतयाऽध्ययनोत्तरकालभा-व्यप्यध्येतुरेवाधिकारः प्रयोजनतया युक्त आश्रयितुम्, कर्तृसमवायित्वात् । यत्कर्तृकं हि यत्कर्म तस्यैव तत्रैश्वर्यमिति युक्तम्, अन्तरङ्गत्वात् । न च सहमैव विधिदर्शनादत्राधिकारपर्यवसानकल्पनाकारणमस्ति, परप्रयुक्त्यै-वानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । यत्र एव्यधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेण प्रागनुष्ठानं न लभ्यते, तत्रानुष्ठानात्प्रागनवगतोऽधिकारः तदनुप्रवेशात्साध्यः । इह त्वध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाधिकारपर्यवसानकल्पनामन्तरेणानुष्ठानं लब्धमिति प्राथम्यमकिञ्चित्करम् । अन्तरङ्गत्वादध्येतुरेवाधिकारो युक्त इति । तदेव-मध्ययनविधेरन्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेर्नियोज्यो नास्ति । अधिकारी तु विद्यत एव । यदर्थं हि यत्कर्म स तत्राधिकारी । अर्थाविगोयोपगोगेन चाध्ये-

ननु विधानादेव ब्रह्मचारिधर्ममात्रनिवृत्तिः न गुरुकुलवासनिवृत्तिरपीत्याह—अस्नाननियमेति । पूर्वपक्षं निगमयति—एवञ्चेति ।

इदानीं स्वमतेन राद्धान्तमाह—राद्धान्तस्त्विति । अध्यापनविध्यधिकारस्य प्राधान्येऽपि तत्प्रयुक्त्या सिद्धायाकाङ्क्षाहीनस्याध्ययनविधेर्न तदार्थाध्यापननियोगनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । किन्तुऽध्ययनविधेः प्रयोजनमित्याह—किञ्चित् । अध्ययनोत्तर-कालभाव्यपि दृष्टार्थावबोधफलकतयाप्येतुरेवाधिकारोऽध्ययनविधेः प्रयोजनमित्यर्थः । कुत इत्याह—कर्तृसमवायित्वादिति । यद्यपि कर्तृसमवायः, तथापि किमित्याह—यत्कर्तृ-कमिति । अन्तरङ्गत्वात् कर्तृश्रयपर्यवसानमेव युक्तमित्यर्थः । नन्वध्ययनविधौ प्रथमं विधिदर्शनात् विध्याकाङ्क्षायामेव स्वाभाविकार्यागोधाधिकारपर्यवसानमेव कल्प्यत इत्याह—न चेति । कुत इत्याह—परेति । तदुपपादयति—यत्रेति । अकिञ्चित्कर-मननुष्ठापकमित्यर्थः । कर्तृसमवायित्वेन नान्तरङ्गत्वादध्येतुरेवाधिकारमात्रं चाङ्गपर्यवसा-नमपीत्याह—अन्तरङ्गत्वादिति । निगमयति—तदेवमिति । तेनाध्ययनविधेर-ध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेरप्येतुर्मर्दे कार्यमित्यवगत्यमावाप्तिरनियोज्यो नास्ति । नियोज्यामावेऽपि कर्तृगतदृष्टप्रयोजनेन नियोगस्यैकीकृतत्वात् अर्थज्ञानयत एव नियोग इति निश्चायदधिकारी विद्यते । नियोज्यान्यत्रलभ्यं कार्यस्य विरिष्टपुरुषसम्-

प्रथंताऽध्ययनस्येति स तत्राधिकारी । स चायमधिकारः प्रागध्ययनाभावग-
म्यते, अध्ययनोत्तरकाले चावगम्यते । स्वाध्यायाध्ययनं त्वेवमभिनिर्वर्त्यते-

“श्रावणयां प्रौष्ठपद्यां चाप्पुपाकृत्य यथाविधि ।

युत्तरछन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥” [म ४ अ ९५]

ततः परं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपत्रेषु सम्पठेत् ॥”

[म. ४ अ श्लो ९८] इति ।

इत्थं चाध्ययने क्रियमाणेऽङ्गाध्ययनसंस्कृतस्य वेदाव्याख्यादथावगमो
जायते । स चायमध्येत । मन्यते मनुष्यो गिरिकर्माविरोधकतया मर्द्धमध्ययन-
मिति । ‘सोऽयं वेदाध्ययनमोसांसाश्रवणयोर्मध्येऽधिकारः, सोऽयं ‘तान्मौ-

नित्यमिहाधिकारिषुलभ्यमित्यर्थः । नियोज्याभावे कथमधिकारिणां इत्यत्राह—
यदर्थमिति । उक्तमर्थं प्रकृते निगमयति—अर्थाद्यवोधेति । नन्वाध्ययनविवेक-
साधिकारत्वात् कथं परप्रयुक्त्याश्रयणमित्यत्राह—स चायमिति । न सत्तयाधि-
कारोऽनुष्ठानहेतुः, किन्तु ज्ञायमानतया, अतोऽध्ययनप्रयुक्तिसमयेऽज्ञातत्वात् परप्रयुक्ति-
विधातकृदित्यर्थः । किञ्च उत्तरविधीनामध्ययनात् प्रागनवगम्यमानानां माध्येषु-
प्रयत्नप्रयोजकत्वं संभवतीत्यभिप्रायो ग्रन्थस्य कदावगम्यत इत्यत्राह—अध्ययनोत्तरेति ।
नन्वाध्ययनान्तरमर्थज्ञानं न संभवति, माणवकस्य तदानीं कृत्यस्य भावादित्यत्राह—
स्वाध्यायाध्ययनमिति । निगमनिरुक्तव्याकरणछन्दोऽज्योतिर्भिः सहाध्ययनात्तदानीं
वाक्यार्थावगमो जायत इत्यर्थः ।

ननु तदानीं वाक्यार्थावगमेऽपि कथमधिकारलाभ इत्यत्राह—स चायमिति । ननु
यद्ययमधिकारोऽध्ययनात् प्राङ्नावगम्यते तदा क्रियार्थोऽयमधिकारलाभ इत्यत्राह—
सोऽयमिति । साङ्गध्ययनानन्तरं विदितपदपदार्थं बुध्यमानो मर्द्धमिदं कर्मति जानाति,
तदपि फलवत्कर्मार्थोपगृह्यत्वात् प्रयोजनमेव । लब्धानुष्ठानस्यापि विधेः स्याभाविनाधि-
कारपर्यवसानोपयोगित्वात् मध्येऽधिकारो न ब्रूयात् । तेन वस्तुतः साधिकारत्वात् अध्ययन-
विधेः प्रयुक्तिशक्तिरस्त्येवेत्याचार्यविधिप्रसङ्गितैव, न पुनर्वाजिनयदप्रयोजकता । अत एवा-
चार्ये मध्ये मृते प्रोपिते अशक्ते उदासीने वा स्वनिविप्रयुक्तिनुज्ञायते । नन्वेवं स्वविधि-
प्रयुक्त्याश्रयो मिद्वान्तहानिरित्यत्राह—सोऽयमिति । सोऽयं यद्यमाणः शास्त्रार्थस्तन्मौ-
लिकः, आचार्यकरणविधिप्रयुक्तिमूलः स्वविधिप्रयुक्ताव्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तिमूलज्ञात-

१ ‘अत ऊर्ध्वम्’ इति मानवे पाठः ।

उत्तरार्धं तु ‘वेदाङ्गानि च सर्वाणि’ इति पाठो दृश्यते ।

२ सोऽयमिति मू० ।

३ तात्कालिक इति क पु पाठः ।

लिकः शास्त्रार्थः । इममेव तावदधिकारमालोच्य पित्रादयोऽर्थदानादिना
कांश्चिदानमग्न्य पुत्रादीनुपनाययन्ति । प्रबुद्धाश्च केचन स्वयमेवात्मानम्-
अन्यथाऽध्ययनासंभवात् । अनुपनीतस्याध्ययननिषेधात् ।

“नामिन्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनपनायते ।

‘स शूद्रेण समस्तावधावद्वेदान् जायते ॥”

[म. अ. २. श्लो. १७२] इति ।

एवं तावदध्यापनविधिं स्मृत्यनुमितमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना कृता ।

विवरणसिद्धान्तः ।

‘अन्ये तु साक्षाद्भूताध्यापनविध्यनुसारेणैवमाहुः । यद्यध्यापनविध्य-

स्याधिकारसिद्धयर्थमेयाध्ययनविधिनाध्यापनप्रयुक्तिरिति परम्परया तन्मूल एव शास्त्रार्थ
इति न सिद्धान्तज्ञानिरित्यर्थः । ‘सोऽयन्तान्मौलिक इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमेव शास्त्रार्थ
दर्शयति—इममेवेति । उपनयनात् प्रागाचार्याभावे इमं ज्ञानाधिकारमालोच्य पित्रा-
दयः कांश्चिदर्थदानादिनानमग्न्य स्रपुत्रादीन् उपनाययन्ति । पित्राद्यभावे प्रबुद्धाः
स्वयमेवात्मानमिति योऽयं शास्त्रार्थः सोऽयन्तान्मौलिक इत्यर्थः । मन्वध्ययनविधेर-
पेक्षितमध्ययनमेव । किमर्थं तदुपनयनमित्यत्राह—अन्येति । ‘कथमसम्भव इत्यत्राह—
अनुपनीतस्येति । प्रतिषेधमेव दर्शयति—नेति । वेदान् जायते, उपनयनेन जायत
इत्यर्थः । एवम्—‘उपनीय तु यः शिष्यम्’—इत्यादिस्मृत्यानुमितमाश्रित्य राद्धान्तवर्णना
कृतेत्याह—एवमन्तावदिति । एवं स्यसिद्धान्तमुपनयनस्येदानीं विवरणसिद्धान्तमुपनय-
स्यति—अन्ये त्विति । भूताध्यापनविध्यनुसारेण—‘तमध्यापयेदिति विध्यनुसारेणेत्यर्थः ।

‘दूष्टेण हि इति. मानवे पाठः ।

‘अन्यकार ‘उपनीय तु यः शिष्यम्’ इत्यादिस्मृत्यनुमितमध्यापनविधिमगीकरोति । अत-
स्तदनुसारेण सिद्धान्तमयं यत् । अनन्तरं प्रभाषरसिधस्य मतेन कस्यचिच्छायायां “अष्टवर्षं
ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत,” इति श्रवणसाध्यापनविधि व्यवहृतात् सिद्धान्तमुपनयस्यति
अन्ये त्विति । अत्र व्याख्यायां जरतयामाकरमनमित्यवतरणं दृश्यते, प्रवरणमग्न्या ‘एवं
बृहतीसिद्धान्तमभिप्राय विवरणमिद्धान्तमुपनययति’ इति च दृश्यते । इदं पूर्वपरविद्वद् प्रतीयते
यां शाबरभाष्यस्य प्रभाषरसुतं व्याख्यानार्थं विवरणं निवचनञ्चेति । तत्राद्यस्यैव
नामान्तरं बृहती । तस्य व्याख्या ऋग्विषयम् । द्वितीयस्य व्याख्या दीर्घातिशयेति । त्रि-
विधः स्यादिति सिद्धान्तमुपनयस्य बृहदारण्यकोपस्य विवरणस्य सिद्धान्तमुपनयस्य इत्येव युक्तमिति
प्रतीयते । इममर्थं नयविवरणादुपाध्यायः प्रतीयते । तथाहि—श्रीगो वा आपाद्वरणादिभिः
इति नयविषयः [पृ० १८] । अन्यमिदं विवेकवस्तु इत्यमराणां—एवं प्रक्रमोत्तमप्रागप
विवरणमग्न्यागारोऽपि आपाद्वरणादिभिर्नयनार्थमाह—श्रीगो वेत्यादिना इति ।

‘सोऽयं तावदालिक’ तावदर्थ इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

धिकारप्रयोजनता स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्यात्, तदाऽध्यापनविधेरपि स्वाध्यायान्तर्गतत्वादविवक्षितार्थत्वेन तत्प्रयुक्ततापि न सम्भवति । 'स्वशाखा हि स्वाध्यायशब्देनोच्यते । साक्षादधीतश्चाध्यापनविधिर्नूनं केषांचिच्छास्त्रिणां स्वशाखान्तर्गतो भवेदिति स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन तस्याप्यविवक्षितार्थत्वाच्च प्रयोजकत्वमवकल्पते इति पञ्चाङ्गान्यर्थवबोधोपयोगितयाऽध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययनविधेः प्रयोजनमिति ।

ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति नियोगसिद्धेरवगमात्तन्निष्पत्त्यर्थत्वादध्ययनस्यान्यपरत्वादर्थविवक्षा दुर्मयैव । मैवम् । यदि केवलं नियोगनिष्पत्त्यर्थतैवाध्ययनस्य स्यात्स्पादेतदेवम् । यदा त्वर्यावबोधोऽपि प्रयोजनतया स्वीक्रियते, तदार्थोऽपरताऽप्यस्तीति नाविवक्षितार्थता । कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये प्रयोजनद्वयम् । उच्यते । नियोगनिष्पत्तिरेव शाब्दप्रयोजनम्, आर्थे त्वर्यावबोधनमिति न विरोधः । यच्च तदर्थवबोधोऽप्यप्रयोजनं तत्र केवलाध्ययनसाध्यमिति अध्ययनविधिरेव स्वप्रयोजनसिद्धये विचारमाक्षिपति । विचारस्य च न्यापनिबन्धनत्वान्न्यायानां मीमांसाज्ञान

एवमुक्तप्रकारं दर्शयति—यथाध्यापनेति । स्वाध्यायविधेरध्यापनविध्यधिकारार्थत्वेनाविवक्षितार्थत्वेऽध्यापनविधेरपि स्वाध्यायान्तर्गतत्वादेव स्वस्याप्यविवक्षितार्थता स्यात् । तत्तत्राध्यापनविधिप्रयुक्तताध्ययनविधेर्न सम्भवतीति । एतदेवोपपादयति—स्वशाखेति । स्वाध्यायशब्देनानाद्यात्मोयवंशपरिगृहीतवेदशारोच्यते । साक्षादधीतस्त्वध्यापनविधिर्नूनं केषांश्चित् शास्त्रिणां स्वशाखान्तर्गतो भवेदिति तस्याप्यविवक्षितार्थत्वाच्च प्रयोजकत्वमवकल्पते इति पञ्चाङ्गान्यर्थवबोधप्रयोजनतैवाध्ययनविधेर्युक्तेत्येवं विवरणसिद्धान्त इत्यर्थः ।

चोदयति—नन्विति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधेर्नियोगसिद्धेरवगमात्तन्निष्पत्त्यर्थत्वेनान्यपरत्वाभावादेवान्यपरत्वादध्यापननिष्पत्तिवदर्थपरता दुर्लभैवेति । परिहरति—मैवमिति । केवलं नियोगनिष्पत्तिमात्रप्रयोजनत्वे होतुं स्यात् । न पुनरर्थपरताङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । पृच्छति—कथं पुनरिति । परिहरति—उच्यते इति । ननु भवत्वर्थं कथं मीमांसया आरम्भणीयमित्यात्राह—यच्चेति । ततः किमित्याह—

१ स्वशाखादीति मु पु पाठ ।

२ न्यायशब्दमार्किके परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्येषु च प्रयुज्यते । प्रमाणैरर्थपरोक्षपन्याय इति पक्षिलस्वामी चर्मापे । मीमांसकास्तु न्यायशब्दमधिकरणे प्रयुज्यते । न तु तात्त्विकमिमताये । अत एव जैमिनीयन्यायमालेखिपद व्याचक्षणाणैर्माधवाचार्यैर्न्याया अधिकरणातीति

गम्यत्वान्मीमांसाज्ञानस्य गुर्व्ययत्तत्वाच्च वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलान्निवर्ति-
तव्यमिति मन्यमानो भगवान्मुत्रकारः पूर्वपक्षनयमूलतां स्मृतेर्दर्शयितुं धर्म-
जिज्ञासोपदेशमुत्तेनाध्ययनानन्तरमाविनीं गुरुकुलनिवृत्तिं प्रतिषेधन्निदमाह—
“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति । वेदवाक्यार्थविचारविरोधिनी च गुरुकुल-
निवृत्तिरेव केवला निवार्यते, न सकलेतरमिवाचरणब्रह्मचर्यादिधर्मनिवृत्तिः ।
असमाप्तसकलब्रह्मचारिनियमश्च न स्नातक इति न दाराधिगमनेऽधिक्रियते
स्नातकस्य दाराधिगमस्मरणात्, “स्नातकः सद्यशीं भार्यां विन्देद्” [गौ. घ.
सू. अ. ४-१] इति । तस्माद् गुरुकुले स्थित्वा सकलेतरब्रह्मचारिधर्मा-
न्परित्यज्य वेदार्थो विचारयितव्यः, अविचारितस्यानिर्णीयमानत्वात् ।

विचारस्येति । स्मृतेरिति । वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतेरित्यर्थः । ननु किमनेन
सूत्रेणोच्यत इत्यत्राह—येदधाप्येति । ततः किमित्यत्राह—असमाप्तेति ।
कुत इत्याह—स्नातकस्येति । स्मरणमेव दर्शयति—स्नातक इति । उपसंहरति—

न्यायमालाविरतरे व्याख्यातम् । अधिकरणन्तु पञ्चाङ्गमिति वदन्त पद्यमिदं प्रमाणयन्ति
केचित् ।

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

तद्गतिरप्येति पञ्चाङ्गं प्राप्नोऽधिकरणं विदुः ॥ इति

सांप्रदायिकास्तु प्रयोजनं सागनिद्वयं सास्त्रेऽधिकरणं विदुरित्यभ्युदगच्छन्ति । इदमेव
युक्तमिति ययं प्रतीमः । यथा—जिज्ञासाधिकरणस्य विषयः धर्मविचारसास्त्रापरपरायं
मीमांसासास्त्रं अनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति सहायः अनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षं पाठ-
मात्रादेशाचार्यत्वसिद्धेः । आरम्भणीयमिति सिद्धान्तं पुष्ट्यार्थपर्यवसाय्यार्थज्ञानस्य विचार-
मन्तरेणासिद्धेः । अतोऽध्यापनविधिप्रमुखया विचारसास्त्रमारम्भणीयम् । पूर्वपक्षे आचार्य-
त्वसिद्धिं प्रयोजनम् । सिद्धान्ते वेदार्थज्ञानं प्रयोजनम् । सास्त्रमगनि सास्त्रसरण्येवार्थं
प्रत्यधिकरणं विचारणीयम् । अत्रितुं क्वचिदधिकरणकदेते सिद्धान्तेऽपि न्यायसाम्प्रदायस्य प्रयोगो
दृष्टव्यः यथाऽन्यधिकरणन्यायार्थेनेत्यादी । अतएव मीमांसासास्त्रे न्यायसाम्प्रदायिकान्येव-
न्यायप्रकाश-न्यायमाला-न्यायगुणा-न्यायपरत्नमाग-न्यायपरत्नावरेत्यादिप्रवृत्ताभ्यामनुगम्यन्ते इति
ध्येयम् ।

१ अथानो धर्मजिज्ञासा इति श्रुतायंस्तु प्राभाकरमतेनेत्यम् । तथाहि—अन वेदाध्यय-
नादेनो धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा विचारः अथ वेदाध्ययज्ञानान्तरमेव ज्ञानम् । हेनोरित्य-
त्तादेव विष्णुवाक्यगतं । यतोऽन्यज्ञानान्तरमेवार्थज्ञानं भवति । तस्मादध्ययनं हेतुरिति ।
अन एव “अपीनो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतुर्गतिः” इति भाष्यं सङ्गच्छत इति १ १ १ । एनो-
ऽनधिकमुश्रुतिमार्गादिभ्योऽन्यज्ञानात्प्रमिति ।

२ धर्मगुणे गृह्यते इति पाठः ।

अनिर्णीतवेदार्थश्चेद् गुरुकुलान्निवर्तेत, ततः कृतदारसंग्रहः श्रौताग्निहोत्रादिनित्य-
नैमित्तिकधर्माधिकारापातात्तदनुष्ठानं कर्तुमसमर्थः प्रत्यवेयात् ।

तस्मादध्ययनस्यानन्तरमेव वेदार्थो विचारयितव्य इति विचारोपाय-
भूतन्यायनिवन्धनं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति सिद्धम् ।

शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कर्तुं गभीरमपि भावम् ।

शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरम् ॥ २ ॥

॥ इति महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
शास्त्रमुखं नाम प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तस्मादिति । ततः किमित्याह—विचारयितव्य इति । तथापि किमित्याह—
ततः कृतदारेति ।

परमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

इदानीं प्रकरणस्य संज्ञां प्रयोजनश्चार्यया दशयति—शास्त्रमुखमिति । शास्त्र-
मुखं नामैतत् प्रसन्नतरं गुरोर्गभीरं भावमभिप्रायम् आविष्कर्तुं शालिकनाथेन
कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

‘श्रीशालिकाप्रकरणव्याख्या नारायणेन जयपुरिजनुपा ।
शास्त्रमुखस्य विलिखिता गुरुदर्शनपारदृशना विदुषेया ॥

॥ शास्त्रमुखव्याख्या समाप्ता ॥

नीतिपथो नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

अर्थासंस्पर्शिताशङ्का यथा शब्दस्य वार्यते ।

प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ १ ॥

पूर्वपक्षः ।

अत्र लौकिकवाक्यानां व्यभिचाराभिमानतः ।

अर्थासंस्पर्शितां केचिदाहुः शब्दस्य वादिनः ॥ २ ॥

“न्यायसिद्धिः”

‘अत्र शब्दमात्रस्यार्थासंस्पर्शितया शब्दविशेषावगम्यकार्यात्मा वेदार्थ इति प्रतिज्ञा नोपपद्यते इति केचिदाक्षेपं कुर्वन्ति । तदाक्षेपसमाधानार्थमिदं प्रकरणमिति संप्रदायं प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च दर्शयति—अर्थासंस्पर्शितेति । श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमारभ्यमाणस्य प्रकरणस्य संप्रदायं प्रतिपाद्यं प्रयोजनं दर्शयति—अर्थेति । अर्थासंस्पर्शिताशङ्कानिराकरणं प्रयोजनम्, निराकरणप्रकारः प्रतिपाद्यः, प्रभाकरगुरोः शिष्यैरिति संप्रदायो दर्शितः । प्रतिज्ञाक्षेपसमाधानार्थमिदं प्रकरणमिति वेदप्रामाण्येऽप्युपयोगोऽस्तीति भावः ॥१॥

तत्र पूर्वपक्षमाह—अत्र लौकिकेति । शब्दस्यासत्यर्थे ज्ञानजनकत्वरूपव्यभिचाराङ्गीकारे स्वसिद्धान्तो दुर्वचस्त्यादित्यभिप्रेत्य व्यभिचाराभिमानत इत्युक्तम् । शब्दविशेषेषु लौकिकवाक्येषु व्यभिचाराभिमानमात्राच्छब्दमात्रस्यार्थासंस्पर्शितामाहु-रित्यर्थः ॥२॥

‘अत्रैकदेशिन एव बोद्धव्यन्ति—

ननु कोऽयमर्थासंस्पर्शः ? यदि संयोगसमवाययोरभावात्, सोऽनुज्ञात एव । अथार्थानवबोधोक्त्यर्थम्—शब्दो नावबोधकः, सति चासति चार्थे ज्ञानजनकत्वादिति प्रतिज्ञादेत्येवोर्व्याघातात्संघर्षपरिहारे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । तेन स्वतः प्रामाण्यमेधास्मि-

१ सीगता दान्ताभ्यां परस्परार्थासमङ्गीकुर्वन्तोऽयमिदं प्रतिज्ञात्वाच्छब्दसामान्यस्य प्रामाण्यासम्भवेन शब्दविशेषस्य बोधनाश्रयत्वात्वेन वेदस्य धर्मं वयं प्रामाण्यमिति वेद-प्रामाण्यमाश्रयन्ति, तदेव दर्शयति—अत्रेत्यादिना, कुर्वन्तीत्यन्तेन ।

२ श्लोकातिव्याख्याकारास्तुपरितमिथप्रभृतयः सयोगादिनिराकरणमुत्तेनाऽर्थावस्था-गिनात्तका नाम निराश्रयत्वे, सम्बन्धाद्येवपरिहारप्रसंगे तस्य निराकरणात् । अतः समग्रे प्रथमे पादे प्रामाण्यमेव प्रतिपाद्यते । नार्थावस्थितत्वात्का निराश्रयते इति वदन्ति । अनएव धातिवै-क्यम् “पूर्वं प्रामाण्यस्याप्यां पादेनाद्यस्य निर्णयः” । अत्रत्यो विशेषो भूमिकायां द्रष्टव्यः । तन्मतमुपन्यस्यति—अत्रेति ।

निश्चयोऽर्थस्य संस्पर्शः न चार्थाव्यभिचारिणः ।

प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ३ ॥

विनाप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरूपजायते ।

अङ्गुल्यग्रेऽस्ति करिणां युयमित्येवमादिना ॥ ४ ॥

नचात्र शक्यते वक्तुं शुक्ती रजतबोधवत् ।

अग्रहाद् भ्रान्तिरेपेति कारणस्याविशेषतः ॥ ५ ॥

न्यादे प्रतिपाद्यते, नार्थासंस्पर्शितारांजनिराकरणमिति । तान्प्रत्याह—निश्चय इति ।
‘निश्चय एव अर्थसंस्पर्शः, निश्चयो नामायोगान्ययोगव्यवच्छेदात्मिका संविदेय ।
उक्तं चाभावनिराकरणे—“निश्चयश्चायमेवेति संवित्तिस्सर्ववस्तुषु” इति । स च
निश्चयोऽत्रापि भव्यार्थाव्यभिचारिण्यशब्दाद्भवेत् प्रत्यक्षादेरिव । शब्दस्तु न तथा,
व्यभिचारादिति । अथवा अर्थस्य संस्पर्शो नाम निश्चयो नान्यः । स च निश्चयः
अर्थाव्यभिचारिणो मानात्प्रत्यक्षादेरेव भवेत् । शब्दस्तु न तथा व्यभिचारात् ।
यदव्यभिचारि तदेव निश्चयजनकं, यथा प्रत्यक्षादि । व्यभिचारी च शब्द इति
दृष्टान्तोपनयायेयोक्तौ । शब्दे नार्थव्याप्यनपेक्षतयार्थनिश्चयजनकः, व्यभिचारित्वात्,
ऊर्ध्वत्थवत्, प्रमेयत्ववच्छेद्यत्वमयः । यमेत्थं, तन्नेत्यम् यथा प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकी । तेन
“नन्वतथाभूतम्” इति भाष्येणार्थासंस्पर्शित्वमेवोच्यते । स्वतः प्रामाण्यं वृत्तिकारमन्ये
प्रतिपाद्यत इति ॥३॥

ननु कुत्र व्यभिचार इत्यत्राह—विनापीति । अङ्गुल्यग्रे हस्तियूयशतमास्त
इत्येवमादिवाक्यादसत्यर्थे शब्दात् ज्ञानं जन्यत इति ॥४॥

ननु शुक्तिकारजतबोधवदग्रहणसमावेयोऽयं व्यभिचार इत्यत्राह—नचेति ।
कृत इत्याह—कारणस्याविशेषत इति । सत्यर्थेऽसत्यर्थे च ज्ञानकारणभूतशब्द-
स्याविशेषादित्यर्थः । किंचात्र बाधितोऽपि संसर्गशतकृत्परशब्दादवगम्यते । न चेदं
शुक्तिकारजतादौ दृष्टपूर्वम्, नेदं रजतमिति विवेके गृहीते चक्षुषेव पुना रजतमिति बोधो
न जन्यते ।

ननु द्विचन्द्रदिङ्मोहात्तावचकपीतरांस्त्वप्रतिबिम्बादिविभ्रमा बाधितविषया अपि
पुनः पुनश्चक्षुष्योपजायन्ते । सत्यम् । अयमर्थमादिह इदं बोधम् । द्विचन्द्रादि-
व्यवहारे ॥ यावत्कारणदोषानुवृत्तिस्तावद्विवेको न गृहीत एवेति । तदानीमेकचन्द्र इति
स्मृतिरेव । तेन परोक्षो बाध इति कारणदोषानुवृत्तेर्द्विचन्द्रादौ पुनरपि भ्रान्तिरपरि-
हारा । अङ्गुल्यमादिषु प्रत्यक्ष एव बाध इति विवेको गृहीत एव । तथा शब्दा-
त्संसर्गज्ञानं जायते, तस्माच्छब्दस्य व्यभिचारो न विवेकाग्रहणसमावेय इति ॥५॥

१ विषयवैलक्षण्येन पूर्वोक्तमेव देशिमत् निराकरोति—निश्चय इति ।

२ अमूनकलानामकरस्य पञ्चमप्रवरणस्य ६३ दलोकस्य पूर्वार्धम् ।

दुष्टा हि 'हेतवः कार्यं सम्पूर्णं कर्तुमक्षमाः ।

तेन भेदाऽग्रहो युक्तः शुक्तिकारजतादिषु ॥ ६ ॥

इह तु ज्ञानहेतुर्षः शब्दः स न विशिष्यते ।

विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणम् ॥ ७ ॥

वक्तापि यदि विज्ञानहेतुः स्यादिन्द्रियादिवत् ।

ततस्तस्याऽपि दोषेण भवेदग्रहणं तदा ॥ = ॥

वक्ता तु केवलं शब्दव्यक्तावेवोपयुज्यते ।

ज्ञानं तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ६ ॥

न च तस्येह दुष्टत्वं किंचिदप्युपलभ्यते ।

दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १० ॥

ननु तर्हि शुक्तिकारजतादावपि शब्दवत् इन्द्रियसंयोगाद्यविशिष्टमेवेत्यत्राह—दुष्टा हि हेतव इति । शुक्तिकारजतादौ मनोदोषादिना दुष्टं करणमिति न तदग्रहणमारभते । किन्तु अगृहीतविधेके ग्रहणस्मरणे आरभत इति युक्तं तत्राग्रहणमित्यर्थः ॥६॥

ननु तत्रापि वक्तृदोषात्कारणस्यैव दुष्टता वक्तुं युक्तेत्यत्राह—इह त्विति । ज्ञान-हेतुभूतशब्दस्याविशेषाद्विशिष्टवक्तृज्ञानकारणत्वाभावाच्चेत्यर्थः ॥७॥

किंच शुक्तिकारजतज्ञाने इन्द्रियादीनां हेतुत्ववदत्रापि यदि वक्तृज्ञानहेतुत्वं स्यात्तदा वक्तृदोषेण आग्नित्वं स्यात् । न च तदस्तीत्याह—वक्तापीति ॥८॥

नन्वकारणभूतेन वक्त्रा किं कार्यमित्यत्राह—वक्ता त्विति । वक्ता तु शब्दाभि-व्यक्तिमात्रं करोति । अभिव्यक्तस्तु शब्दोऽर्थं बोधयति । कारणदोषः कार्ये ह्यासज्येतापि न व्यञ्जकदोषो व्यङ्ग्ये । ननु व्यञ्जकदोषोऽपि व्यङ्ग्ये दृश्यते—मयङ्गकवसया लेपिता दृक् स्तम्भादिकं सर्परूपेण बोधयति । मैवम् । तत्रापि व्यक्तावेव दोषः न व्यङ्ग्ये । अन्यथा विप्रलम्भकपुरुषप्रकाशितस्य दीपस्याप्रकाशता स्यात् । तथा स्तम्भस्य तदानीमेव सर्पत्वप्रसंगाच्च । किंच दुष्टेनापि वक्त्रा व्यक्तरशब्दो विगलितनिखिलकला^१भ्रमादिदोष इति प्रत्यक्षेण प्रतिभात्येव ॥९॥

ननु दोषानभिज्ञत्वं, कार्यदर्शनाच्च किंचिदेव क्वचिदोषपक्षे निक्षिप्यते, यथा मणेरिवारुण्यस्य बोधे जपाकुसुमसन्निधानमित्यत्राह—न च तस्येति । जपादिवदिह दोषोपलब्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥१०॥

नन्विह प्रत्यक्षाभावे प्रतारकवक्तृदोषाच्छब्दे दोषा जायन्ते इत्यन्यथा ज्ञानकार्या-

अन्योन्यान्वितार्थानि पदान्यपि हि मानवाः ।

रचयन्तो विलोकयन्ते तेन नान्वयनिश्चयः ॥ २० ॥

केचित्तावद् भ्रमेणैव केचिदाशयदोषतः ।

प्रमादात्केऽप्यशक्तेश्च केऽप्यनन्वितवादिनः ॥ २१ ॥

शब्दानां श्रुतमात्र एव कथं संशयः । सर्वत्र तद्व्यातप्यरूपं वाक्यद्वयं दृष्टवतः पुरुषस्य वाक्यप्रयणसमनन्तरं कोटिद्वयं स्मरतोऽन्यतरकोटिनिश्चयरहितस्य संशयो भवति । तत्र तद्व्यरूपमपि दृष्टं चेत्कथं सर्वस्यार्थासंस्पर्शित्वम्, अथादृष्टं कथं संशयः, कोटिद्वय-दर्शनाभावात् । तस्माच्छ्रुतमात्रकमेवार्थे न तावन्निश्चयापहमिति प्रलापमात्रम् । अतो न कचिदपि शब्दस्संशयहेतुः, किन्तु अवयवसमनन्तरमेवार्थज्ञानमुत्पादयति । यदि परं शंका निवृत्त्यर्थमात्रत्वेन दोषाभावमात्रमवगम्यते, सर्वप्रमाणसाधारणं चेद् शंकित-दोषनिवृत्त्योत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति शब्दे न कश्चिद्विशेष इति; तदपि परिहृतं, पुरुषा-धीनत्वस्य शंकाकारणत्वेनोक्तत्वात् ।

यदप्युक्तं—अदृष्टव्यमिचारस्य वाक्ये पूर्वं स्वव्यमिचारदर्शनाभावेन शंकाभावात्, प्रथममेव निश्चयज्ञानजनकत्वं दुर्बारमिति—तदप्यनेन परिहृतमेव ॥१९॥

किंच न केवलं स्वप्रवृत्तिदर्शनमेव शंकाहेतुः, किन्तु असत्यर्थे परेषां वाक्य-प्रयोगदर्शनादपि शंका भवतीत्याह—अन्योऽप्येति । तस्मात्पुरुषाधीनत्वं शंकाकारण-मिति श्लोकद्वयेनोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥२०॥

केचिच्छ्रुतलोकद्वयमेवं व्याचक्षते—शब्दो न ज्ञानजनकः, व्याप्यपेक्षतया निश्चय-जनकत्वाभावात् । निश्चयजनकत्वाभावेऽपि शङ्क्यमानायार्थत्वमपि द्वेधा, ततो पुरुषाणां स्वात्मन्येवासत्यर्थे वाक्यप्रयोगदर्शनादिति प्रथमः प्रकारो—वाक्यं होत्यनेनोच्यते । परपुरुषाणामपि असत्यर्थे वाक्यप्रयोगदर्शनादिति द्वितीयप्रकारः—अन्योऽन्यान्वितार्थानीत्यनेनोच्यते । स्ववाक्ये स्वप्रत्यक्षदृष्टार्थे परवाक्ये निश्चित-विपर्यये च वाक्ये, व्यमिचारशंकाया अभावेन ज्ञानजनकत्वप्रसंगादेव व्यापित्वान्निश्चय-जनकत्वाभावे व्यमिचारित्वशंका न साक्षाद्धेतुः । किन्तु निश्चयोत्पत्तिस्वामीभूतयथार्थ-वात्पर्यनिश्चयविरोधित्वान्निश्चयजनकत्वाभावं प्रति परंपरया हेतुरित्यभिप्रायः ॥१९-२०॥

मन्वनन्वितार्थपदचरणायां को हेतुरित्यत्राह—केचित्तावदिति । अतस्मिन्स्व-दुद्धिर्भ्रमः । आशयदोषो बुद्धिदोषः । अनभिज्ञविपूर्वकमकस्मादेव प्रवृत्तिः प्रमादः । अन्यथा वस्तुकामेन दिक्कादिनाऽन्ययाप्रवृत्तिरशक्तिः । तेन भ्रमादिचतुष्टय-मुक्तम् ॥२१॥

१ प्रयोगसीत्सर्वदर्शनात् इति क—मुख्ये पाठः.

२ मनोदोष इति ग० पु० पाठः ।

तदुक्तानां पदार्थानां यद्यप्यन्वययोग्यता ।
 तथाप्यनन्वितस्यापि दृष्टेनान्वयनिश्चयः ॥ २२ ॥
 तत्र निश्चयशब्देन ज्ञानमेवाभिधीयते ।
 अन्वयानिश्चये तेन ज्ञानमेवास्ति नान्वये ॥ २३ ॥
 शङ्क्यमानायथार्थत्वरचनं तेन पुंवचः ।
 श्रुतमात्रकमेवार्थे न तावन्निश्चयावहम् ॥ २४ ॥
 यावद्वक्तुरविज्ञातं पूर्वभाविप्रमान्तरम् ।
 विविदितार्थविषयमिन्द्रियार्थनिबन्धनम् ॥ २५ ॥
 तस्य ज्ञानं च वाक्येन लिङ्गभूतेन गम्यते ।
 ज्ञात्वैवार्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥ २६ ॥
 तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्यं ज्ञानानुमापकम् ।
 ज्ञानं चार्थाविनाभावि तेनार्थेऽपि विनिश्चयः ॥ २७ ॥

आप्तोक्तानामन्वययोग्यत्वेऽप्यन्यत्रानन्वितस्यापि दृष्टेर्नान्वयनिश्चयजनकत्वमित्याह—तदुक्तानामिति ॥२२॥

ननु तर्हि ज्ञानमात्रजनकशब्दो न निश्चयजनकः, न च ज्ञानमात्रमेव निश्चयशब्देनोच्यते । यतो निश्चयभावेऽपि संशयोद्धानध्यवसायात्मकं विज्ञानं दृष्टम् । तेनान्वयानिश्चयेऽप्यन्वयज्ञानजनकशब्द इत्याशङ्क्याह—तत्र निश्चयशब्देनेति । ज्ञानमनिश्चयात्मकमिति विरुद्धम्, अवभासमानस्य निश्चितविषयैकान्तव्यवहारप्रवर्तकं ज्ञानं निश्चयशब्देनोच्यते, तत्तन्वान्वयानिश्चयेऽन्वयज्ञानमेव नास्ति । ऊहस्तु स्मृतिविशेष इत्युच्यते प्रतिपादयिष्यते । अनध्यवसायस्तु न ज्ञानम्,^१ किन्तु जिज्ञासेति तत्रैव प्रतिपादयिष्यते ॥२३॥

तेन पुरुषाधीनतया प्रतिबद्धस्वाभाविकशक्तिस्तावच्छ्रुतमात्रकमेव बोधं न जनयति, यावदन्वयोऽर्थे न निश्चय इत्याह—शङ्क्यमानेनेतिह्येन ॥२४-२५॥

^२ननु कीदृग्भूतेन वाक्येन ज्ञानमनुमीयत इत्यत्राह—तस्येति । यः प्रमाणा-न्तरेणार्थं ज्ञात्वैव वाक्यं ब्रवीतीत्यवधारितः तस्य ज्ञानं तेन वाक्येनानुमीयते इति ॥२६॥

नायमशक्तः, न च प्रमादी संभवदेतदर्थविषयप्रमाणस्सकलाशयदोषरहितश्च नायमविज्ञायान्वयमन्वितार्थानि पदानि प्रयुक्त इति यो ह्येवमवधारितः, तस्य वाक्य-प्रयोगस्यान्वयज्ञानपूर्वकृत्याच्चेन वाक्येन तस्यान्वयज्ञानं प्रथमं तावदनुमीयते । ज्ञानानां ज्ञेयाविनाभावितादन्वयज्ञानाच्च अन्वयोऽप्यनुमीयते, ततोऽर्थो निश्चीयत इति ज्ञेया-नुमाने ज्ञानं भवत्येव लिङ्गमित्याह—तस्येति ॥२७॥

^१ 'किन्तु' इत्यादि 'प्रतिपादयिष्यते' इत्यन्त पाठो ग—पु० नास्ति

^२ ननु तर्हि कीदृक् वाक्य ज्ञानस्य लिंग स्यादिति पाठो ह्य पुस्तके दृश्यते ।

तत्रार्थे निश्चिते पथात्मोऽर्थो वाक्येन गम्यते ।

तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥ २८ ॥

एवं^१ निश्चितेऽन्वये निवृत्तानन्वयशंसद्वाक्यादनुवादरूपेणार्थनिश्चयो जायत इत्याह—तत्रार्थ इति ।

ननु भयतां यत्कृतानुमानं किं पुंवाक्यमाश्रितं ? आहोस्वित्प्रत्ययितवाक्य-
विशेषात् । न तावदाद्यः कल्पः, अतिप्रसंगात् । नापि द्वितीयः, यदवस्थस्य घट्टु-
सूयनुमापकत्वं तदवस्थस्यार्थमिधायकत्वमेव युक्तमिति न यत्कृतानुमानम् । उच्यते—
नानुमापकावस्थस्यार्थमिधायकत्वं युक्तम् । तथाहि—श्रोतुरिन्द्रियविषयस्य अनाप्त-
वाक्यादपि लोकेऽभिधानदर्शनादात्तत्वं नाव्यभिचारे प्रयोजकं तत्पुत्रत्यादिति हेतुवत् ।
जनिष्यमाणस्तच्चिह्नः तत्पुत्रत्यादित्यत्र हेतोः प्रयोजकत्वं नास्ति । तस्मात्प्रमाणान्त-
प्रतीतिार्थविषयत्वमेवाव्यभिचारे प्रयोजकमित्यनुमापकत्वमेव नाभिधायकत्वम् ।

अथवा मितिनिर्णयादेव सन्देहापहतिः । तन्निर्णयो हेतुभूतात्तत्वाद्यवधारणा-
देवेति सन्देहे निर्णयस्य सन्देहापनोदनत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तेनैव सन्देहापाकरणं
कल्पनालापवायेति नाम्नायस्यस्याभिधायकत्वम् ।

अथवा सन्देहनिर्णययोः भिन्नविषयत्वादाप्तविषयो निर्णयः, अर्थविषयसन्देहः ।
एकविषयो हि निर्णयः सन्देहमपाकरोति, न भिन्नविषयः । तस्मादर्थगतसन्देहापनो-
दनस्यार्थनिर्णयाप्यवधारणं हेतुरिति नाम्नावाक्यादभिधानम् ।

अथवा अयथार्थत्वशङ्कया तावत्प्रथममनभिधानम् । यस्य वाक्यस्य अभिधान-
शक्तिर्नस्ति तदयथार्थम् । यस्य त्वस्ति तदयथार्थम् । तेन किं सदर्थमिदं वाक्यम्,
उतासदर्थमित्येवंरूपा यथार्थत्वशङ्का, तदपनयश्च सदर्थमेवेति निर्णयरूपः । तेनार्थसत्यत्वे
सत्येव तावद्वाक्यस्याभिधानायसरः ।

अर्थनिश्चयश्चानुमानरूपादेवेत्यनुमानमयथार्थत्वशङ्कया मपनीतायामेवेत्यंगीकर-
णीयम् ।

नचैतावता पुरुषमात्रवाक्यात्समीचीनार्थबुद्ध्यनुमानप्रसङ्गः । संवन्धनियमस्या-
सिद्धत्वात्संवन्धनियमस्तत्वेव आशयदोषप्रमादाशक्तिभ्रान्तिकारणरहितस्य संभवदेतदर्थ-
विषयप्रमाणस्य च यद्वाक्यं तत्प्रतिपाद्यार्थविषयसमीचीनबुद्धिनियतमवधारितमिति
वाटश्रादेव वाक्याद् बुद्ध्यनुमानम् । तेनानुमानात्प्रागभिधानबुद्ध्यभावासिद्धमनु-
मापकत्वम् ।

नन्वेवमन्तर्भावितार्थनिश्चयमाप्तत्वावधारणमिति नाम्नावाक्याद्विज्ञान्त्र्यं प्रमेयमव-
शिष्यते । सत्यम्, अन्तर्भावितार्थनिश्चयमाप्तत्वावधारणमिति पञ्चिकाज्ञा शास्त्रपरिच्छेदे-
“अध्वान्तत्वं नाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वम् । तद्यथार्थत्वं यस्य यथा प्रतीयमानोऽ-
र्थोऽस्ति तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽन्तर्भावितार्थनिश्चयादेवेति न संशयनिवारण-

एवञ्च सति लिङ्गस्य व्यभिचारोऽयमीक्ष्यते ।
 न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थासंस्पर्शिता कुतः॥ ३१ ॥
 लिङ्गस्यापि न चैवायं व्यभिचारोऽस्ति किन्तु यः ।
 लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विनेक्तुं मूढचेतनः ॥ ३२ ॥
 तस्यालिङ्गे लिङ्गरूपमाधारण्यनिगन्धनः ।
 लिङ्गमन्ववहारोऽयं विपरीतः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
 श्रुतिलिङ्गाधिकरणे निस्तरणैतदोरितम् ।
 तेन न व्यभिचारोऽस्ति द्वयोर्लैङ्गिकशास्त्रयोः ॥ ३४ ॥
 नन्वर्थ एव प्रथमं पुंवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
 अन्यथा हि कथं यक्तुर्षीर्विशिष्टाऽनुमीयते ॥ ३५ ॥
 अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।
 नचाप्रतीतेनार्थेन विशेषश्चाऽवकल्पते ॥ ३६ ॥

तत एव कारणभूतलिङ्गाच्चद्विषयार्थनिर्णये सति वाक्यादनुवादरूपेणैवार्थनिश्चयः, तस्मात्सौरूपेयं वाक्यं न शास्त्रमित्याह - पौरुषेयमतो वाक्यमिति । अज्ञातज्ञापनाभावादिति भावः ॥३०॥

वत्प्रसारेण लिङ्गभूतस्य पौरुषेयवाक्यस्याव्यभिचारादपौरुषेयवेदस्य व्यभिचारगन्वाभावाच्च, शब्दमात्रस्य व्यभिचारेण शब्दमात्रस्यार्थासंस्पर्शित्याच्छास्त्रप्रमाणमुच्छिद्यमस्यादिति कथमुच्यते इत्याह—यद्यं चेति ॥३१॥

ननु यद्यपि शब्दस्य व्यभिचारो नास्ति, अख्यापृतस्यादर्थं, तथापि यक्तृज्ञानानुमापद्धवेन लिङ्गत्वे सति भवत्येवानुमानस्य व्यभिचार इत्यत्राह—लिङ्गस्यापीति । लिङ्गभूतस्यात्रवाक्यस्यानुमानेऽपि न व्यभिचारः । अनातवाक्यस्यार्थनियतत्वाभावाच्च लिङ्गत्यम् । तेनानुमानेऽपि लिङ्गालिङ्गविषेकामहादलिङ्गे लिङ्गव्यपहार इति न लिङ्गस्य व्यभिचार इत्यर्थः ॥३२॥३३॥

एतत्सर्वं श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरणोक्तमित्याह—श्रुतिलिङ्गाधिकरण इति । निगमयति—तेनात । लिङ्गभूतस्याप्रवाक्यस्य लैङ्गिकस्य यक्तृज्ञानस्य च न व्यभिचार इत्यर्थः ॥३४॥

अथ बोधयति—नन्वर्थ इति ह्येन । आनवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमाने सत्यनुमीयमानस्य ज्ञानस्य विविष्टार्थविषयत्वादेव तथैवानुमानाद्वक्तृज्ञानविशेषणा विशेषेणे बुद्धिरिति विशेषाभूतार्थप्रतीक्षणानुमानान् पूर्वमेव वाक्यादभ्युपगन्तव्या । अनुमानात्पूर्वमेवार्थप्रतीत्यभ्युपगमे तस्यास्मादत्यर्थापि दुर्निवारम् । अत्रार्थं चेत्

अत्र ब्रूमोऽयथार्थत्वशङ्काऽर्थो न निश्चितः ।

अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्व्यवस्थितम् ॥ ३७ ॥

किंत्वज्ञातेऽपि वाक्यार्थे पदजाते श्रुते सति ।

विमर्शो^१ जायते श्रोतुरीदृशो मतिशालिनः ॥ ३८ ॥

अन्योन्यान्यययोग्यार्थं पदजातं ब्रवीत्ययम् ।

आप्तस्तेनामुना नूनं ज्ञातस्तेषां समन्वयः ॥ ३९ ॥

न कदाचिदसंचदानर्थनिष विवचति ।

न वाऽप्रतीतसम्यन्धानिति दोषो न कश्चन ॥ ४० ॥

सस्यां दशायामर्थप्रतीतिः कुतस्स्यात् । न च स्मृतिरिति शक्यते वक्तुम् । अननुभूते वाक्यार्थे सा नास्तीति स्मृत्यसंभवात् । तस्मात्प्रतीत्युपगमे शाब्दतैव । अप्रतीते चेद्विशेषणं बोध एवानुपपन्न इत्यर्थविशिष्टज्ञानानुमानं न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

परिहरति—अत्र ब्रूम इति । अनुमानात्पूर्वमयथार्थत्वरं कया वाक्यार्थ-
निश्चयो न जातः । अनिश्चितत्वादेवार्थो न ज्ञातो भवति । अज्ञातेऽपि वाक्यार्थे शब्द-
श्रवणानन्तरं विमर्शाख्यं स्मृतिज्ञानं जायत इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ननु कीदृशं तद्विमर्शाख्यं स्मृतिज्ञानमित्यत्राह—अन्योन्यान्यययोग्यार्थमिति ।
वाक्ययोग्यार्थोपलक्षितार्थोपलब्धिः पूर्वदर्शनाधीनाऽस्त्येव । न च तावताऽर्थास्तित्व-
निश्चयः, किन्तु तद्विशिष्टज्ञानगतेवास्तित्वा । यथा लोके सूक्ष्मेक्षिकां कचित्कुर्यान्तं दृष्ट्वा
पशुयोग्यमर्थं दिदृक्षतीत्यनुमिनोति । न च तावता तत्र सूक्ष्मा अर्थास्सन्तीति निश्चीयते,
असत्यप्यर्थे योग्यतायास्तसंभवात् ।

तस्मादिह विशिष्टान्वययोग्यवाच्यप्रयोगे सति विशिष्टान्वयगोचरपदशक्तिविषया-
भ्युत्पन्नस्य दुर्द्धर्मवत्येव । तथा घटफरणसमर्थः कुलाल इत्युक्त्या घटास्तित्वनास्तित्व-
रूपयहिष्कारेण पदशक्तिरूपविरोधस्यात्मनान्वयविशेषो विषयीभवति । अननुभूतेऽपि
विषये तर्कादिवत्स्मृतिः संभवति । नानुभूतत्वं स्मृतित्वे निगन्धनम्, किन्तु 'ज्ञातो सापेक्ष-
त्वमिति यक्ष्यामः'^२ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

^१ वाक्यार्थे, इति मु० पु० पाठः ।

^२ विमर्श इति मु० पाठः ।

^३ संगमोद्धान्धवसायनवर्णाणां ज्ञानत्वेन बन्दिचन् गणनं कृतं दृश्यते । तत्र न्यायमिद्विचारः
इत्यर्थं मन्यते—तथाहि सदायं विरोधपरस्मरणमेव । अहंस्मृत् स्मृतिविशेषः । अनध्यवसायभ्यु-
त्पत्तायेति । एतेषां संस्कारजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञातो सापेक्षत्वेन स्मृतिरनुपपद्यते । संस्कार-
जन्यत्वं स्मृतेर्लक्षणम् प्राविशमिति । ज्ञातो सापेक्षत्वं स्मृतिरूपं नन्दीश्वरविरचिते प्रभाकर-
विरचे अत्रुपे प्रमाणपरत्वेन समुक्तमभ्यते । तदेवात्र नारायणेनोपन्यस्तमिदमन्वयप्रमाणं ।

^४ प्रमाणनशानिरुक्तावसरे इति शेषः ।

नन्वेवं तुरगारूढस्तुरङ्गं विस्मृतो भवान् ।
 वेदप्रामाण्यमिद्ध्यर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान् ॥ ४१ ॥
 लोकागतराक्तिर्हि वेदे शब्दोऽवबोधकः ।
 लोके च लिङ्गमात्रेण प्रतीतिर्भ्रमताऽऽश्रिता ॥ ४२ ॥
 स्वयं त्विह ममाधानमाचार्येण' प्रदर्शितम् ।
 शब्दस्याऽर्थेन मम्यन्व इति दर्शयता मता ॥ ४३ ॥
 अन्वितार्थाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते मति ।
 विशिष्टा वक्तृधोर्जातुं शक्यते नान्यथा यतः ॥ ४४ ॥
 ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तारि कल्पयेत् ।
 अन्योन्यान्वयमिज्ञानं नाऽन्यथेत्युपदर्शितम् ॥ ४५ ॥
 पदानां तत्पदार्थेषु शक्तिः स्वामाविकी स्थिता ।
 पुंवाक्येषु विभंगादशङ्कया सा तिरोहिता ॥ ४६ ॥

चोदयति—नन्वेव तुरगारूढ इतिद्वयेन । लोके वृद्धन्ययहारेऽवगतराक्ति-
 रशब्दो वेदेऽवबोधकः लोके च ज्ञानानुमाने लिङ्गत्वेनाभिमत इति, वेदेऽपि लिङ्गत्वमेव
 स्यात् । ततश्च लौकिकशब्दवद्वेदिकानामप्यनुयादकत्वमेवेति न प्रामाण्यसमय
 इति ॥४१॥४२॥

परिहरति—स्वयं त्विति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सयन्व इति वदता
 सूत्रकारेण स्वयमेव परिहृतम् ॥४३॥

ननु केन प्रकारेण सूत्रकृता परिहृतमित्यत्राह—अन्वितार्थाभिधायित्व इति ।
 पदानामन्वितार्थाभिधायित्वे स्थिते सत्येवान्वितार्थविशिष्टवक्तृज्ञानमनुमानु शक्यते,
 नान्यथेति ॥४४॥

ततः किमित्यत्राह—ज्ञातेषु हीति । श्रोता स्वयं ज्ञातेष्वेव पदार्थेऽन्योन्यान्वय
 विज्ञानं वक्तारि कल्पयति, तदा पदार्थज्ञानं च पदानां स्वामाविकीराक्येति वक्तृत्वदाना
 वक्तृत्वदायैषु स्वामाविकी शक्तिरस्तीति न वेदप्रामाण्यहानिरिति पौरुषेये वाक्ये विमर्शोत्त
 रकाल वाक्यादनुयादरूपा धोर्जायमाना न स्मृतिरूपा, किन्तु अनुभूतिरूपेय, अनपेक्ष-
 स्वभावशब्दजत्वात् । तत्रानुभूतिरूपं यदनपेक्षत्वं तन्नामिन्यक्त पुंवाक्यमप्युक्तशङ्का-
 निरासार्थं मानान्तरापेक्षत्वात् । अतस्सापेक्षत्वमौपाधिकम् । शब्दस्य स्वभावशक्ति
 र्धनुमयजनन एवावधृता लोके । वेदे तूपाविविरहादनपेक्षत्वाभिन्न्यकिरिति ।

ननु तर्हि पौरुषेयेऽपि वाक्ये स्वामाविकीराक्यार्थावगतिरिति, किमनेनायासेनेत्य-
 त्राह—पुंवाक्येष्विति । स्वामाविकी शक्तिरेव पौरुषेये वाक्ये पौरुषेयत्वादेव विसर्वाद-
 शङ्कया तिरोहिता । वेदे वदमात्राजं तिरोधानमित्यर्थः ॥४५॥४६॥

वेदेषु त्वस्मर्यमाणकर्तृकेषु स्वरूपतः ।

प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितार्थविवोधिषु ॥ ४७ ॥ .

न कर्तुर्नुमानं स्याद्वाक्यत्वादिति लिङ्गतः ।

न कर्ता शक्नुयाद्वाक्यं कर्तुं कार्यं हलौकिके ॥ ४८ ॥

तेन वेदे विसंवादशङ्का नास्ति कथंचन ।

अर्थनिश्चयहेतुत्वादर्थसंस्पर्शिता स्थिता ॥ ४९ ॥

नन्वेवं वेदेऽपि वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्, भारतादिवदित्यनुमानसंभवात् पौरुषेयत्वाविशेषात्लौकिकशब्दबद्धेऽपि स्वाभाविकी शक्तिर्विसंवाद्-शङ्कया तिरोहितैवेत्यब्राह्म—वेदेष्विति द्वयेन । स्वरूपतोऽस्मर्यमाणकर्तृकेषु प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितार्थाभिधायिषु वाक्यत्वादिति लिङ्गेन कर्तुर्नुमानं न युक्तम् । स्वरूपतोऽस्मर्यमाणकर्तृकेषु, स्वरूपतः प्रमाणान्तरसंस्पर्शरहितार्थाभिधायिष्विति धान्वयः । 'अपौरुषेया वेदाः व्यवहाराविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् यदित्थं तदित्थं यथा घटशब्दः' । यत्रेत्यं तत्रेत्यं यथा भारतादिवाक्यम् इति वा व्यतिरेकि । चिरतरनिखाते धने जीर्णकूपादौ च व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं व्यवहाराविच्छेदे सतीत्युक्तम् । एतदेव स्वरूपत इति दशितम् ।

किंच वेदवाक्यानि पौरुषेयाणीति प्रतिज्ञा न युक्ता । प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादनपरं हि वेदवाक्यम् । प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि पौरुषेयम् वाक्यम् । तेन प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं वाक्यं प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने माता मे धन्येत्यित्यस्ववचनविरोधाद् दृष्टा । तथा वाक्यत्वादिति हेतुः भागासिद्धः । हुमादीनामवाक्यत्वात् । वाक्यत्वादिति किं विधिवाक्यत्वमभिप्रेतम्, एत अनुवादवाक्यत्वम् ? न तावत्प्रथमः, भारतादीना विधायकत्वाभावेन साधनविकलता दृष्टान्तस्य । नापि द्वितीयः, विध्युद्देशस्यापि विद्यमानत्वात्, सर्ववाक्यानामनुवादकत्वाभावात् । तथास्मदादिशक्यक्रिय हि वाक्यं पौरुषेयम्, न वाक्यत्वमात्रमित्यप्रयोजकोऽपि । तथा वेदाध्ययनं शुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वादिदानीन्तन^१ वेदाध्ययनवत् ॥४७-४८॥

निगमयति—तेनेति । तेनापौरुषेयत्वाल्लौकिकशब्दबद्धिसंवादशङ्का नास्तीति शक्तेस्तिरोधानाभावादेव स्वयमेवार्थनिश्चायकत्वान्नार्थानिश्चायकत्वमित्यर्थः ॥४९॥

^१ इत्यनुमानेन अपौरुषेयत्वमिति पुं मु० पु० पाठ अधिक ।

^२ उदयनाचार्योक्तमनुमानमिदं द्रष्टव्यम् । (कु० स्त० १)

^३ श्लोकावधिके वाक्याधिकरणे विद्यमान वातिक

"वेदस्याध्ययनं सर्वं शुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यात् अधुनाध्ययनं यथा ॥" इति अत्रानुसंधेयम् ।

व्यपगतवाङ्मलपङ्कः श्रोद्धृतपरयुक्तिकण्टकप्रकरः ।

सृष्टः प्रगुणतरोऽयं शालिकनाथेन नीतिपथः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
नीतिपथो नाम द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥२॥

इदानीं स्वहृत्तस्य प्रकरणस्य, मन्यकर्तुः स्वस्य च संज्ञां, नीतिपथाख्यस्य
प्रकरणस्य लोकमहापथस्य च सारूप्यमुच्यते—व्यपगतवाङ्मलपङ्क इति । विदोषे-
यापगतो व्यपगतः परवाङ्मलरूपपङ्कः । महापथेऽप्येवं न गन्तव्यमित्येवंरूपा वाक्
विद्यादिमलं पङ्कजाऽपगता इति व्यपगतवाङ्मलपङ्कः । पूर्वोक्तेन प्रकारेणोद्धृतपरयुक्ति-
रूपकण्टकप्रकरो नीतिपथः, महापथेऽपि न गन्तव्यमिति निषेधरूपपरयुक्तिः, तीक्ष्णकण्टक-
प्रकरश्च श्रोद्धृतः । अयं नीतिपथः प्रगुणतररशालिकनाथेन सृष्ट इत्यर्थः ॥५०॥

॥ इति प्रकरणपञ्चिकाख्याख्यायां जयपुरिनारायणकृत्यायां व्यापसिद्धौ
नीतिपथो नाम द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ नयवीथी नाम तृतीयं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा—

यथार्थ^१ सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।

प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाशयते ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षः—

तत्र तावदिदं केचिच्चिरे चारुचेतसः ।

भ्रमसन्देहविज्ञाने अयथार्थे उमे इति ॥ २ ॥

ननु प्रमाणव्येष्टं प्रत्यक्षमन्यसंप्रयोगेऽन्यविषयं दृष्टम्, यथा शुष्कादिदं रजत-
मिति । ततश्च संभवद्वयभिचाराणि प्रमाणानीति चोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञा हेतुतत्स-
मर्थनीयेति इमामाशङ्कामपनेतुं सर्वज्ञानानां यथार्थत्वं प्रतिपादनीयमिति मत्वाऽऽरभ्यमा-
णस्य प्रकरणस्य संप्रदाय-प्रतिपाद्य-प्रयोजनानि कथयति—यथार्थं सर्वमेवेति । प्रभाक-
रगुरोरिति संप्रदायो दर्शितः, भाष्यस्समीचीनः प्रकाशयत इति प्रतिपाद्यमुक्तम् ।
सर्वमेवेदं विज्ञानं यथार्थमिति सिद्धय इति प्रयोजनमुक्तम् ॥१॥

पूर्वपक्षमाह—तत्र तावदिति । ^२प्रमाणं स्मृतिः सन्देहो विपर्ययरचेति चतुर्थिधं
ज्ञानम् । केचिद्ब्रह्मण्यवसायविकल्परूपभेदात्सप्तविधं ज्ञानं मन्यन्ते । तत्र भ्रमसन्देह-
ज्ञाने अयथार्थे । अतस्मिस्तदिति प्रत्ययो भ्रमः । नानाकोटयबलस्यैकं ज्ञानं संशयः ।
यथा स्थाणुर्वा पुरुषोवेति, तदुक्तम्—

^१ अतीतिकमूत्रे कार्यरूपेऽर्थे उपदेष्ट एव प्रमाणमिति व्यवस्थापितं टीकाकारेण ।
तदेव सिपाद्यमिति तत्र पञ्चिकाकर्तुं ।

सामान्यानुगता शक्तियं काचन निरूपिता ।

तद्विषयो विज्ञेयोऽपि तद्द्वारव्यपदेशभाक् ।

इति न्यायेन सर्वेषां ज्ञानानां मायाध्वंसाद्यनेन तद् विज्ञेये उपदेष्टोऽपि फलिष्यतीत्याशय-
मनसि निषाय नयवीथ्यास्यं तृतीयं प्रकरणमारभते यथार्थमित्यादिना ।

^२ प्रशस्तपादप्रणीते पदार्थसंग्रहाभिधे भाष्ये विज्ञानिरूपणप्रस्तावेऽप्रपार्थज्ञानस्य धातुवि-
ध्यमुक्तं सप्तविपर्ययस्वप्नानध्यवसायभेदेन । इमामेव सौलीमनुससार जगदीशतर्कालङ्कारस्वर्क-
मृते । तथाहि—अनुभूतपदार्थस्मरणरदुष्टेन धातुदोषेण अदुष्टेन च स्वप्नो जायते इति स्वप्न
लक्षयामास । किञ्चिदिति विशेषादर्शनाञ्जाममानं ज्ञानमनध्यवसाय इत्यनध्यवसायं लक्षयतिस्य ।
यदि निर्वैतिस्स्यात् निर्धूमरस्यादिनि तर्कमलिलशत् । तर्कस्वप्नानध्यवसायान् न्यायमतेन
विपर्ययेऽन्तर्भावयामास । परिनिश्चिन्नाय चान्ते सप्तविपर्ययभेदेनाऽप्रपार्थज्ञानस्य द्वैत्रिध्यम् ।
विकल्पञ्च पातञ्जलास्वीकृतं नि “शब्दज्ञानानुपासी वस्तुनून्यो विकल्पः” इति वदन्त ।
एतत्सर्वं मनसि निधायाऽह—प्रमाणमिष्यादि ।

इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।

सा चेद्यथार्या भ्रान्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥ ३ ॥

यथावस्थितवस्त्वाममपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।

प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥ ४ ॥

विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।

सुषुप्तेऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥ ५ ॥

भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद् भ्रमरूपता ।

दूरात् सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्यात् भ्रमस्तदा ॥ ६ ॥

नानाकोट्यवलम्ब्येकप्रत्ययस्संशयो मतः ।

साधारणविशेषाभ्यां विधादेन च स त्रिधा ॥ इति ।

उहो नाम संशयस्य परस्तान्निर्णयस्य पुरस्ताद्भवति, यथा बाह्यालिन्दमदेशे पुरुषे-
यानेन भवितव्यं, स्थाणुना च न भवितव्यमिति । अनिर्ज्ञाते वृक्षविशेषे किंसङ्गकोऽयं
वृक्ष इत्यनध्यवसायः । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । यथा रत्नविषयाणाम्,
अपुष्पमिति । विकल्पस्य अयथार्थत्वं स्पष्टमेव ॥२॥

सर्वज्ञानानां यथार्थत्वपक्षे केषांचिज्ज्ञानानां भ्रान्तित्वमनुपपन्नम् । अतो
भ्रान्तित्वानुपपत्त्या अयथार्थज्ञानं कल्प्यमित्येतद्भिन्नायेणाह—इदं रजतमित्येति ॥३॥

ननु हिमशिलायां जलज्ञानवद्यथार्थस्यापि ज्ञानस्य भ्रमत्वमुपपद्यत एवेत्यत्राह—
यथावस्थितवस्त्वाममिति । सम्यग्रजतवोधवद्यदि यथार्थस्यापि ज्ञानस्य भ्रमरूपता
स्यात्, तर्हि प्रमाणेष्वपि भ्रान्तित्वप्रसंग इत्यर्थः ।

ननु नेदमनिष्टम्, पीतशंखादिविज्ञानानां प्रमाणभूतानामपि भ्रान्तित्वदर्शनात् ।
सत्यम्, पीतशंखादिविज्ञानेषु यथामावः, किन्तु सर्वेष्वपि प्रमाणेषु भ्रमरूपता प्रसज्ये-
तेति प्रसङ्गमापादयतोऽभिप्रायः । अत एव सर्वेषु भ्रमरूपतेत्युक्तम् ॥४॥

शङ्कते—विवेकाग्रहणमिति । परिहरति—नैतदिति । न विवेकस्याग्रहणं
भ्रान्तित्वेन संप्रतिपन्नम्, ग्रहणविशेषस्य भ्रान्तित्वेन प्रसिद्धेरित्यर्थः । किंचाग्रहणस्य
भ्रान्तित्वेऽतिप्रसंग इत्याह—सुषुप्तेऽपीति । कुत इत्याह—सर्वभेदेति । सुषुप्त्यव-
स्थायां बाह्येन्द्रियोपरत्वात् सर्वभेदापरिग्रहादित्यर्थः ॥५॥

अथ पूर्वोक्तानिष्टद्वयपरिहारार्थं साधारणाकारग्रहणे सति विशेषाग्रहणं भ्रान्ति-
रित्येतद्भिन्नायेण शङ्कते—भेदाग्रह इति । परिहरति—दूरादिति । स्थाणुर्वा
पुरुषो वेत्यत्र च दूरदूर्ध्वत्वादिसामान्यमात्रग्रहणे सति स्थाणुपुरुषयोरसाधारणविशेषा-
ग्रहणाद्भ्रान्तित्वप्रसङ्गः । अतो यथार्थत्वेन भ्रान्तित्वानुपपत्तेः भ्रमज्ञानमयथार्थमेवे-
त्यभिप्रायः ॥६॥

यथार्थदर्शनत्वे च बाधकोऽपि न युज्यते ।
 अज्ञातभेदग्रहणं बाधकमतिर्भवेत् ॥ ७ ॥
 यथार्थतापि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
 एषा हि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥ ८ ॥
 रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
 तयोरेन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणावधारितम् ॥ ९ ॥
 अथेयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्बते ।
 सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥ १० ॥
 रूप्यार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्वन्धना ।
 अग्रहोऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥ ११ ॥

किंच बाधकानुपपत्तेश्च भ्रमज्ञानस्यायथार्थत्वमेवेत्याह—यथार्थदर्शनत्वे चेति ।
 प्रसक्तप्रतिषेधात्मा भेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययो रजतेदमंशयोः सामानाधिकरण्यप्रतीति-
 रयथार्थेति ख्यापयतीत्यर्थः ।

अथागृहीतविशेष एव बाधकप्रत्ययव्यापार इति चेत्तत्राह—अज्ञातेति । सर्व-
 धामपि पदार्थानां केनचिदाकारेणागृहीतविशेषरूपसंभवाद्वाध्यत्वप्रसङ्गः । तथा सर्वभेदा-
 परिमहात्सुषुप्तेरपि बाधकप्रत्ययप्रसङ्गः । अथ गृहीते भेदामहे बाधकप्रत्यय इति चेत्तर्हि
 दूरात्सामान्यमात्रस्य कर्त्तनेऽपि बाधकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमादि द्रष्टव्यम् ॥॥॥

तिष्ठतु तापदव्याप्यवित्याग्निकथा, यतस्ययथार्थत्वेव परीक्ष्यतामित्याह—यथार्थ-
 तापीति । एषा हि मती रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति । तत्र शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्ष-
 दृष्टयोरेन्योन्यभिन्नत्वादेतयोर्बुद्धयोरप्राप्तयोरपान्योन्यात्मकता न संभवति । तस्मा-
 द्शुक्तिकायामिदं रजतमिति प्रतीतिरेकैवायथार्था चेत्याह—एषा हीति ॥॥॥

ननु यथा शुक्ती शुक्तिज्ञानाच्छुक्तिता तथा शुक्ती रजतज्ञानाद्रजततापि स्यादि-
 त्यत्राह—रजतत्वमिति । कुत इत्याह—तयोरेन्योन्येति । प्रत्यक्षयिरोपादित्यर्थः ।

ननु एतज्ज्ञानं शुक्तिमवलम्बत इति ॥ शक्यते यत्तुम्, रजतनिर्मासरूपस्या-
 तस्य । वच्यते—शुक्तिकामेपालम्बते दोषवशाद्रजताकारेण प्रयत इत्यन्यथास्याति-
 थादिनोऽभिप्रायः ॥१॥

राहते—अथेयमिति । परिहरति—सामानाधिकरण्येनेति । शुद्धयवलम्ब-
 नाभावे सामानाधिकरण्येन प्रतीतिर्षोषिता स्यात् । सा च सर्वप्रामाणिकसिद्धा
 नापहृषमर्हति । भेदं रजतमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिरपि भ्रमज्ञानस्यापथार्थत्वं
 साधयतीत्यर्थः ॥१०॥

ननु शुक्ती रजताभावादिदं रजतयोस्सामानाधिकरण्यं न प्रथम इति चेत्तत्राह—
 रूप्यार्थिन इति । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यभावे रजतार्थिनस्तदुद्देशाभिमुख्या प्रवृत्तिर्न

रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्वस्य जायते ।
तेनेयमिन्द्रियाधीना मंपुक्ते चेन्द्रियं धियम् ॥ १२ ॥
समर्थमुत्पादयितुं शुक्तिर्मयोगि चेन्द्रियम् ।
तेन मैवेन्द्रियेणेह रजतत्वेन गृह्यते ॥ १३ ॥
स्यान्मतं शुक्तिरामात्रमिन्द्रियेणावसीयते ।
तदेव मद्यशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥
सद्यशप्रत्ययेनेह संस्कारोद्बोधहेतुना ।
तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥ १५ ॥
स्मृतावस्थां मनोदोषात् तदित्यंशोज्वलण्डितः ।
तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्ययामिदमित्यसत् ॥ १६ ॥

स्यात्, दृश्यते च प्रवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यं प्रतीयत एवम् । अयमत्र प्रयोगः—
विवादाध्यासितं रजतविज्ञानं पुरोवर्दिषस्तुविषयं, तदर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्,
यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तत् तद्विषयं, यथा समीचीनरजतज्ञानमिति । सर्वत्रा-
नन्वग्रहणात्प्रवृत्तिर्न सामानाधिकरण्यज्ञानादिति चेत्त्राह—अग्रहोऽपीति । सर्वत्रा-
ग्रहणं प्रवृत्तौ न कारणम्, तथात्वे सुपुत्री प्रवृत्तिप्रसंगः । अथ साधारणाकारग्रहणे
सति विशेषाग्रहणं प्रवृत्तौ कारणमिति चेत्तर्हि दूरात्सामान्यमात्रस्य दूरानेऽपि प्रवृत्ति-
प्रसंग इत्यादिप्रसंगोऽत्रापि द्रष्टव्यः ॥१६॥

प्रसंग इत्यादिप्रसंगोऽत्रापि द्रष्टव्यः ॥११॥
 किञ्च कारणवशादयथार्थत्वमेवेत्याह—रजतप्रतिपत्तिश्चेति । इन्द्रियान्वय-
 न्यतिरेकादिन्द्रियोत्था चेयं प्रतीतिरित्यवगम्यते । सा च पुरोदेशवस्थितसंप्रयुक्तशुक्ति-
 काद्रव्यसमानाधिकृतरजतग्रहणरूपेण जायत इत्ययथार्थमेवेति ॥१२-१३॥

इदानीमिन्द्रियाण्यव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते—स्यान्मतमित्यादिना अन्यथासिद्धमित्यन्तेन । दोषसहितेन्द्रियेणोदमित्यपरिगृहीतविशेषाकारं भास्वरमात्रं प्रतीयते । प्रतीवं साधारणाकाररूपं भास्वरमात्रं सदृशतया रजतस्मृतिकारणं भवति । दोषसहितसंस्कारोद्बोधहेतुना सदृशप्रद्वयेन तदित्युद्देशरहिता रजते स्मृतिर्जाता । अस्यां स्मृतौ मनोदोषाचदित्यंशोऽवस्थितः ।

एतदुक्तं भवति—इदं रजतमिति नेदमेकं विज्ञानम्, किन्तु मह्यस्मरणरूपे द्वे एते ज्ञाने, तत्रेदमित्यपरिगृहीतविशेषाकारं भास्वरमात्रमह्यरूपं दोषसहितेन्द्रियसंप्रयोगजम् । तथा रजतमित्यपि प्रमुपिततदित्युद्देशं दोषसहितसंस्कारजम् । संस्कारोद्वेषकन्तु दुष्टेन्द्रियजं सदृशमह्यं परिकल्प्यते । ततश्चार्थयोर्ज्ञानयोश्च विवेकापहणाद् गृह्यमाणमिदमाकारं स्मरणविपरिवर्तिना रजतेन समानाधिकृतमिति मन्यते, विविक्ततयाऽनवगमान्, न पुनस्त्वयोरैक्यं प्रथ्यते, अविविद्यमानस्यैकस्य प्रथनानुपपत्तेः । भेदस्तयोरनं प्रथयत्येव तावत् युक्तम् । तस्मादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकी सदृशमह्य एवोपयुक्तवित्यन्यथासिद्धाविति । परिहरति असदिति । प्रतिभासापह्नवप्रसंगादिति भावः ॥१४-१६॥

अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
 न बोधं स्मृतिमिच्छन्ति धाराबाहिकबोधवत् ॥ १७ ॥
 अपरोक्षपुरोवर्तिसामानाधिकरण्यतः ।
 नेयं स्मृतिः, किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥ १८ ॥
 स्मृत्युद्बोधनिमित्तं च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
 पीतशङ्खाबोधे च द्विचन्द्रग्रहस्य तथा ॥ १९ ॥
 दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
 स्मृतित्वाश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥ २० ॥
 तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्ध्यः ।
 बुध्यमाना वस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥ २१ ॥

किंच पूर्वमनुभूते विषये पुनरुत्पन्नं ज्ञानं तत्परामर्शवर्जितं स्मृतित्वेन नेच्छन्ति धाराबाहिकज्ञानवदित्याह—अनुभूतेऽपीति^१ ।

ननु स्मृतित्वासंभवेऽपि स्मृतिप्रमोपता युक्तैवेति चेत्, नैवम् । संस्कारजत्वं स्मृतित्वं तत्प्रमोषात्स्मृतिप्रमोपता, तदा सर्वस्मृतिषु संस्कारजत्वानवभासात्प्रमोपत्व-
 प्रसंगः । अथ तदुक्तिलक्षितो ज्ञानविशेषः । तर्हि स विशेषः स्थानुभवासिद्ध एव
 स्वयंप्रकाशत्वात्सर्वज्ञानानाम् । अतः कथं प्रमोपता ॥१७॥

किंचापरोक्षपुरोवर्तीदमंशेन रजताकारस्य सामानाधिकरण्याभिधानादेकत्वं प्रतीयत
 इतीदं रजतमिति, सामानाधिकरणं ज्ञानमयथार्थमेवेत्याह—अपरोक्षेति ॥१८॥

किंच प्रहृष्टाभिमानास्पदमिदं विज्ञानं प्रत्युत्पन्नमेवेन्द्रियं तज्ज्ञापमावितयात्मनः
 कारणं कल्पयतीति कुत उद्बोधकारणापेक्षा ? किंच स्वप्रतीतशंखद्विचन्द्रदिङ्मोहालात-
 चक्रादिभ्रान्तिज्ञाने संस्कारोद्बोधकसदृशदर्शनाभावात्कथं स्मृतित्वाश्रयणेन यथार्थत्वम् ?
 चिन्तापि तत्र नास्त्येव, अचिन्तितेऽपि कचित्स्वप्नाद्युत्पत्तिदर्शनादित्याह—स्मृत्यु-
 द्बोधेति ॥१९-२०॥

तस्माच्छुक्तिकागतेन पुरुषागतेनेन्द्रियादिगतेन वा दोषेणान्यथास्थितं वस्तुरूपम-
 न्यथा बुध्यमाना भ्रान्तिबुद्ध्यो जायन्त इत्यङ्गीकर्तव्यमित्युपसंहरति—तेनेति ।

ननु दोषाः कार्यशक्तिविधातकाः । न पुनः कार्यन्यथाभावहेतवः । मैवम् ।
 अंगुल्यवष्टम्भलक्षणदोषे सति चक्षुषोऽन्यथा कार्यजनकत्वं दृष्टं द्वौ चन्द्रमसाविति,
 न पुनश्चन्द्राप्रत्यायकत्वम् । तस्माच्छुक्तिरेव दोषवशादन्यथा प्रथते ॥२१॥

^१ विमत ज्ञान न स्मृतिरूप तत्परामर्शरहितत्वात् धाराबाहिकज्ञानवदिति अनुमान
 बोध्यमिति पु—मु. पु.—न्यायसिद्धौ पाठो दुर्भूते ।

स्याणुर्वा पुरुषो वेति मन्देहो योऽपि जायते ।

अमावाचादशोऽर्यस्य स ययार्थः कथं भवेत् ॥ २२ ॥^१

सिद्धान्तः—

अत्र ब्रह्मो—य एवार्थो यस्यां संविदि मामते ।

वेद्यः स एव नान्यद्वि विद्याद्वेद्यस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥

किंच स्याणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहस्थाने स्याणुपुरुषोभयरूपायस्याभावात्कथं यथार्थत्वमित्याह—स्याणुर्वेति ।

किंचानास्यादिततिष्ठरसस्य बालस्य मधुरे तिक्तधीः कथं स्मृतिः ? न च जन्मान्तरानुभूततिष्ठस्मृतिरेपेति शक्यते वक्तुम्, जननमरणयोस्त्वस्कारोच्छेदकत्वात् ।

किंच केयमस्यातिरिति याच्यम्, न तावत्स्यात्यभावमात्रम्, सुषुप्त्यादा-
यतिप्रसंगात् । अधान्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुविज्ञानमिति चेन्मैवम् । यत्र तर्हि न प्रवृत्तिः
इदिति बोधश्च भवति, तत्र कथं भ्रान्तिः ? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानं भ्रमः, तर्हि
इदं रजतमित्यादेनं भ्रान्तित्वम् । इदमिति रजतमिति चापुनरुक्तशब्दात्तयथार्थस्मृतिहेतु-
तया विविक्तवभासनात् । तेन सामान्यविशेषाकारयोरविवेकाद्वैश्वानरो न संभवति, अन्यथा
सामान्याकाराद्विशेषाकारस्य भेदानयमासादित्येत्येष स्यात् । नेदं रजतमिति । तत्र
प्रतीयमानयोस्सामान्यविशेषाकारयोर्नाविवेको भ्रमः । नाप्रतीयमानाकाराविवेको भ्रमः ।
तथात्वेऽतिप्रसंगात् । तस्मान्नाविवेको भ्रमः किन्तु इदं रजतमिति एकमेवेदं प्रत्यक्षज्ञानं
भ्रान्तं चेति प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यभिचारित्वं सिद्धम् ॥२२॥

इदानीं राद्धान्तमारभते—अत्र ब्रूम इति परिहारमिति शेषः । सर्वज्ञानानां
विषयाव्यभिचारित्वं साधयितुं सिद्धान्ती स्वमतेन विषयलक्षणमाह—य एवेति । यस्यां
संविदि सत्यां य एवार्थो भासते सोऽर्थ एव तस्यास्संविदो विषयः । भासनमेव ह्यर्थस्य
प्रतीतिविषयत्वम्, भासनमपि स्वव्यवहारानुगुणायाः प्रतीतेरात्मनि वर्तनम् । अर्थव्य-
वहारो द्विविधः—मानसः कायिकश्चेति । मानसस्तु बुद्धिसुखदुःखेच्छादिरूपः, वाचक-
शब्दप्रयोगो वा सर्वार्थेषु संभवति । तत्र कायिकः वर्तमानेषु महत्सु चतुर्विधेषु द्रव्येषु
उपादानादिरूपः, तद्वर्ततेषु आत्मादिष्वपि समवायेन तद्विशिष्टद्रव्योपादानादिरूपः । यथा
रजतादिसमवायभूमिरिति किञ्चिद्द्रव्यमुपादीयते, तथा मधुरमिति, तथान्यद्व्यवहदिति ।

^१ २१-२२ लोकाभ्यां विपर्ययसप्तययोर्वाच्यार्थलक्षणं प्रामाण्यं स्रज्जयन् यथार्थज्ञानप्रतयो-
पार्थक्यं साधयामास व्याख्याकारः । अन्ते च प्रामाण्यरसम्मतमध्यातिसन्दर्भं त्रेधा विपर्यय-
द्रूपमाश्रयकारं किञ्च केयमस्यातिरित्यादिग्रन्थेन । इदमन्युक्तानतिरिक्तं विचारण्यमुनिविरचिते
विवरणप्रमेयसंग्रहे सम्पुलक्यते । पृ० १०२ अन्युक्त० ग्र० स. काशी ।

^२ वेद्यावेद्यस्येति मू० पु० पाठः ।

इदं रजतमित्यत्र रजतञ्चाऽवभासते ।

तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥ २४ ॥

तेनान्यस्यान्यथाभानं प्रतीत्यैव पराहतम् ।

परस्मिन् भासमाने हि न परं भासते यतः ॥ २५ ॥

नन्वेवं रजताभासः कथमेष घटिष्यति ।

उच्यते—शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥ २६ ॥

शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद् भेदहेतवः ।

ते न ज्ञाता अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ॥ २७ ॥

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । प्रतीतेर्व्यवहारानुगुणत्वमपि तस्यां सत्यां समर्थस्येच्छोर्न्यवहार-
निष्पत्तिरिति । तेन वेद्यत्वं विषयत्वमालम्बनत्वमित्यवभासमानत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

केचिद्व्यवहारभाक्त्यं विषयत्वमित्याहुः, तथा सति शुक्तिरगतमलादेरुत्तोलनादि-
व्यवहारभाजो विषयत्वापाताग्रैतद्वक्ष्यमित्येतदभिप्रायेणोक्तम्—नान्यद्भि विद्या-
द्वेद्यस्य लक्षणमिति ॥२३॥

अथत्वेयं विषयत्वम् । प्रकृते किंभायातमित्यत्राह—इदं रजतमिति ।
अकारोऽवधारणार्थः ॥२४॥

शुक्तौ रजतमित्यत्र रजतमेव भासते, न तु शुक्तिरिति सर्वसम्मतम् । न च
परस्मिन् भासमाने परं भासते इति, अन्यस्यान्यथा भानमप्रतीतिविरुद्धमेवेत्याह—तेनेति ।
तेनासमीचीनं किञ्चिद्विज्ञानं न संभवति । शुक्तेर्हि रजतात्मनाऽवभासे ज्ञानमयथार्थम् ।

नच रजतं शुक्तेरात्मेति काचिद्धीरस्ति, तस्याऽर्थस्य प्रतीतिपराहतत्वात् ।
तेन नान्यस्यान्यथाभानमिति । तेनेदमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनि व्यवहारानुगुणमिति
यथार्थम् । रजतमित्यपि ज्ञानं रजतत्वावच्छिन्ने व्यवहारानुगुणमिति यथार्थमेव । अय-
मत्र प्रयोगः—शुक्ती रजतत्वेन न प्रकाशते तद्रूपेणासत्त्वात्, यद्यद्रूपेणासत् तत्तेनाका-
रेण न प्रकाशते, यथा व्योम कमलरूपेणेति । तथा विवादाभ्यासितं रजतविज्ञानं
नायथार्थं ज्ञानत्वात्, उभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानवदिति ॥२५॥

चोदयति—नन्वेवमिति । पुरोऽवस्थितस्यारजतत्वादेशान्तरगतस्यासन्नहितत्वा-
द्न तत्प्रतीतो कारणं यत्तन्मयम् । न ज्ञानरूपं प्रतीयत इति वाच्यम् । रजतं जानामी-
त्यत्र ज्ञानाद्भेदेन रजते भासमाने ज्ञानरूपं प्रतीयत इत्यसिद्धमेव । सर्वैरिदं तथा चाह-
तयेव रजतप्रतीतेः, तेन रजतज्ञाने कारणं यत्तन्मयमिति ।

१ परिष्पृतीति. मु. पाठ ।

२ किमित्यत्राह—इति सप्तुस्तके ।

अनन्तरञ्च रजते स्मृतिर्जाता तथापि च ।
 मनोदोषात् 'तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥ २८ ॥
 रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेर्विवेचितम् ।
 स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥ २९ ॥
 धारावाहिकवन्नेयं स्मृतिरित्युदितञ्च यत् ।
 उच्यतेऽनन्यगतितः स्मृतिरत्राऽवगम्यते ॥ ३० ॥
 न ह्यसन्निरहितं तावत् प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ।
 लिङ्गाद्यभावाद्यान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥ ३१ ॥

परिहरति—उच्यते—शुक्तीति । पुरोऽवस्थितं शुक्तिराकृतं भेदवर्जितं गृहीतं, शुक्तिराया रजताद्भेदेतदो विशेषः, दोषाद्यभिभवादेव न ज्ञाताः, किन्तु सामान्य-रूपतैव ज्ञाता । रजतसदृशशुक्तिकादंशानात्साधारणमात्रमहस्याच्च रजते स्मृतिर्जा-यमाना मनोदोषात्तदित्यंशरहिता शुक्तेरविवेचिता जातेति ।

एतदुक्तं भवति—शुक्तिकान्यत्तरजतजात्योः परमार्थतः पृथग्गतित्वेन युतसिद्ध-योरपि विरुद्धधर्माग्रहणाद्विलक्षणाकारबुद्धिविषयता शुक्तिराकृतादेने लब्धेति भेदवर्जितं स्वरूपमेव गृहीतमिति ।

ननु तर्हि स्वरूपे गृहीते भेदे चागृहीते स्वरूपभेदादकथा दत्तजलाञ्जलिस्स्यात्, शुक्तेः स्वरूपं गृहीतं, भेदो न गृहीत इत्युक्तत्वात्—इति चेत् ।

उच्यते—विलक्षणाकारबुद्ध्यर्थत्वं भेदः, अभिज्ञाकारबुद्ध्यर्थत्वमभेद इति जाति-निर्णये प्रतिपादयिष्यते । तेन बुद्धिविशेषलक्षणमेष भिन्नत्वं नाकारान्तरनिर्वाहम् । सति चैवं केचित्पदार्था विषमरूपत्वात्स्वभावत एव विलक्षणाकारबुद्धिविषयता भवन्ति । यथा गुणेषु रूपरसगन्धस्पर्शाः, द्रव्येषु घटपटादयश्च । अन्ये तु स्यत एव भिन्ना अपि नील-पीतादयः विस्पष्टतरविरुद्धधर्माग्रहणमपेक्ष्य विलक्षणाकारबुद्धिविषयत्वाभावात् भिन्ना-भासन्ते । तथाहि—कस्यचित्पुरुषस्य पुरोनिहितं भाषादिकं दृष्टवतो नेत्रे निमील्य पुनर्मा-पान्तरादिकं तत्स्थाने निहितं पर्यतो न विलक्षणाकारा बुद्धिर्भवति । तस्माद्विलक्षणाकार-बुद्धयर्हस्य भेदांशस्याग्रहणाच्चुक्तिराकृतमात्रं गृहीतं भेदवर्जितमिति युक्तमेव ॥२६ २६॥

अनुभाषते—धारावाहिकवदिति । तदित्युल्लेखविरहाद्धारवाहिकज्ञानवन्न स्मृतिः, नापि प्रमोष इति । परिहरति—उच्यते इति । अत्रेदं रजतज्ञान इत्यर्थः ॥३०॥

अनन्यगतित्वमेव दर्शयति—न ह्यसन्निरहितमिति । आदिमहोपाध्यायिपत्नी कल्पकभूतमन्ययाऽनुपपत्तमानं वस्तु गृह्यते ।

१ स्मृतिप्रमोष प्रमुष्टतत्ताक स्मरणमिति चैकोऽर्थ इति प्रामाकरंस्त्वोच्यते । इदमेव सर्वैरपि खण्ड्यते तत्र तत्र । अयञ्च स्मृतिप्रमोषोऽन्यत्र सर्वैरप्युपरीक्रियते । तथाहि—मूतले घटी नास्तीत्यभावाज्ञाने प्रतियोगिज्ञान कारणम् । तच्चाणुभवत्प न भवितुमर्हति । असन्निरवर्णान् ।

परिशेषात् स्मृतिरिति निश्चयो जायते ततः ।

तस्याः कारणमद्वात्, धारावाहिकधीषु तु ॥ ३२ ॥

प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्रीग्रहकारणम् ।

ग्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवमासिनी ॥ ३३ ॥

मन्यग्रजतपोधातु भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ।

तथापि भिन्ने नामात्तो भेदाग्रहसमत्वतः ॥ ३४ ॥

सम्यग्रजतपोधश्च समन्वैकार्यगोचरः ।

ततो भिन्ने अनुष्वा तु स्मरणग्रहणे इमे ॥ ३५ ॥

समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ।

अपरोक्षार्थबोधेन समानार्थग्रहेण च ॥ ३६ ॥

ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणज्ञानत्यासंभवे सति नावर्यं स्मृतिस्त्वमेवाऽङ्गीकरणीयम्, ध्रमत्वेनाप्युपपत्तेरित्यत्राह—तस्याः कारणसद्भावादिति । स्मृतिशरणभूतसदृशदर्शनोद्भूतसंस्कारजन्यत्वसंभवात्स्मरणमेव । एतदुक्तं भवति—ज्ञानविशेष एव स्मृतिः स्वकारणैः दोषसहायैर्जन्यमानो ज्ञानमात्रप्रतिषेद्धव्यवहारानुकूलस्वभायो जन्यते, न तु विशेषप्रतिषेद्धव्यवहारानुकूलस्वभाव इति तत्त्वानवभासाद्भवति स्मृतिप्रमोपतेति ।

ननु तर्हि धारावाहिकज्ञानेऽप्यपि स्मृतिप्रमोपत्वमेवेत्यत्राह—धारावाहिकधीष्यति । धारावाहिकादौ पूयज्ञानबहुत्तरज्ञानेऽप्यनुभयकारणसद्भावात्स्मृतिप्रमोपता न कल्प्येति । अर्थयोर्भेदाग्रह उक्तः । इदानीं ज्ञानयोरपि भेदाग्रहं दर्शयन्, ननु स्वयं प्रकाशयोर्ग्रहणस्मरणयोरुभयोः कथं विवेकाग्रहणमित्याशङ्क्याह—ग्रहणस्मरणे चेति । स्वयंप्रकाशयोरपि विरुद्धविषयव्यासिद्धेर्मिश्रतया प्रकाशो न भवति, घटादिप्रकाशनपत्त्ययंप्रकाशनेऽपि विवेकाग्रहमे विरुद्धधर्मापेक्षत्यमुपपन्नम् । तथाहि—घटादिकं प्रति हि या प्रकाशता, सा स्वयं प्रत्यपीत्येवं विस्तेः स्वयंप्रकाशता । तेन विवेकाग्रहणं पित्तयोरपि युक्तम् । भेदाग्रहसमत्वतः—सम्यग्रजतपोधे समन्वैकार्यगोचरत्वेन भेदाभावात् भेदाग्रह इत्यर्थः ॥३१-३५॥

नन्विदं रजतमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—अपरोक्षार्थबोधेनेति । सामानाधिकरण्यमपि भेदाग्रहादित्यर्थः ॥३६॥

अत्रैतन्नयसंविच्चिरिति तावत् समर्थितम् ।

व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत् एव प्रवर्तते ॥ ३७ ॥

समत्वेन च संवित्तेर्भेदस्याग्रहणेन च ।

मिथ्याभावेऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥ ३८ ॥

ननु रजतार्थिनः शुक्तौ प्रवृत्तिः कथमुपपद्यते, ईप्सितात्मना ख्यात्यभावे लोष्टादावपि प्रवृत्तिप्रसंगादित्यत्राह—व्यवहारोऽपीति । ज्ञानयोरर्थयोश्च भेदाग्रहात्प्रवृत्तिरित्यर्थः । लोष्टादौ ॥ प्रवृत्तिहेतोर्भेदाग्रहस्याभावात्प्रवृत्तिः ॥ ३७ ॥

को नाम भेदाग्रहः ? उच्यते—भेदाग्रहो हि नाम यद्रूपं ज्ञातं सत्प्रवृत्तिं वारयति, तस्य विशेषरूपस्याग्रहे सति साधारणाकारग्रहो ज्ञानार्थयोः ।

ननु भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं न दृष्टमिति चेन्न, सर्वत्र भेदाग्रहादेव प्रवृत्तेः । किंचाऽन्यथाज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं न दृष्टमिति परिहारो यत्तुल्यः । यदप्युक्तं—शुक्ति-
कासंभ्रमयोगे सादृश्यद्रव्यत्वमेव स्मर्यते चेदतिसादृश्याच्छुक्तिज्ञानान्तरमेव स्मर्यतमिति—
तदन्यथाख्यातिपादिनोऽपि समानम् । अथवाऽगृहीतभेदयोर्निरन्तरौत्सन्नयोः परतन्त्रा-
परतन्त्रयोः प्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । एतेन केयमख्यातिरिति यदुक्तं, तदपि परिहृतमेव
यद्रूपं ज्ञातं सदित्यादिनोक्तोत्तरत्वात् ।

ननु यदि सर्वज्ञानानां यथार्थत्वं तर्हि भ्रान्तत्वं कथमित्यत्राह—मिथ्याभावोऽ-
पीति । ज्ञानानां सर्वत्र मिथ्यात्वं व्यवहारविसंवादादेव, न पुनरयथार्थत्वात् ।
तथाहि—यथार्थज्ञानस्यापि व्यवहारविसंवादान्मिथ्यात्वं व्यवहरन्ति लौकिकाः ।
हिमशिलादौ जलमुद्युदौ सत्यां जलप्रयुक्तावगाहनादिकार्यमायात्र जलमिति प्रतिपद्यन्ते,
स्योष्णजलज्ञाने जलस्यौष्ण्याभावेनाऽयथार्थत्वे सत्यपि वातशमनकार्यदर्शनेन व्यवहार-
विसंवादाभावात् मिथ्यात्वं व्यवहरन्ति । तस्मात्सर्वत्र मिथ्यात्वं व्यवहारविसंवादादेव ।
स चात्रास्तीति यथार्थत्वेऽपि भ्रान्तत्वज्ञानुपपन्नम् ॥ ३८ ॥

१ सर्वेषां प्रत्ययानां याथाव्यर्थलक्षणं ग्रामाण्यमभ्युपगच्छतां ग्रामावराणामयमाशय—
यत्र भ्रमो यदिनि स्वीक्रियते, तत्र भेदाग्रहेष्वैकौपपत्तौ समवन्त्या पुषद् भ्रमो नाङ्गीकर्तव्य
इति । तन्मते भेदाग्रहं विवेकाग्रह इत्यनर्थानिगम् । तत्र केवलस्य भेदाग्रहस्य हेतुत्वं
नाङ्गीक्रियन्, मुपुजो वस्याप्यवस्थानत्राजितिव्याप्तिस्स्यात्, तद्वारणाय ज्ञानत्रेययोर्विवेकाग्रह
इति वक्तव्यम् । मुपुजो स्वागसिबविवेकाग्रहस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानत्रेयज्ञानपुरस्सरं विवेकपरा-
भावात्प्रतिन्याजि । अज्ञानेकज्ञानत्वं विवक्षितं न बहुत्वम् । इतरथेदं रजनमिति ज्ञानत्रय-
विवेकाभ्यानावध्याजि प्रसज्येन । एवञ्च स्वस्वपुनो विषयनद्वान्गृहीतविवेकानेकज्ञान-
त्वमस्यातिरिक्तपक्ष भवति । एवमिदमेकज्ञानेऽप्यतिव्याप्तिनिरासाय स्वल्पत इत्युक्तम् ।
समूहलम्बनज्ञानेऽप्यतिव्याप्तिपरिहाणाय विषयन इति विनोपशमिति । तथा च स्वस्वपुनो विषय-
तद्वान्गृहीतभेदाभ्यामनुभवस्मरणभ्यां समीचीनरजनज्ञानगादुत्पत्तेन च इदं रजनमिति मायानाधि-
कारणव्यापदेतस्य प्रवृत्तेरचोपपत्तौ इदं रजनमिति मन्त्रज्ञानविषयविशिष्टमेव ज्ञानं नाङ्गीकर्त-
व्यमिति ध्येयम् (इतोऽधिकं भूमिकाया इष्टव्यम्) ।

रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरान् ।

बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ॥ ३६ ॥

‘प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ ४० ॥’

सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।

भेदानध्यवमायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ ४१ ॥

ननु प्रसक्तप्रतिषेधात्मा नेदं रजतमिति बाधकज्ञानमिदमिति रजतज्ञानाभावेनो-
पपद्यत इति यदुक्तं तन्निराकरोति - बाधकप्रत्ययस्यापीति । इयं शुक्तिकेति स्वरूप-
ज्ञानस्य स्वविषयविरुद्धरजतोचितव्यवहारनिवारणरूपत्वाद्बाधकताध्युपपन्ना । इतरथा
अन्यथाख्यातिवादे बाधकप्रत्ययस्यापि अयमर्थस्तैव । तथाहि—इदं रजतमित्य-
समीचीने ज्ञाने संसर्गस्यापरमार्थत्वात्तस्याभावोऽप्यपरमार्थ इति तद्विषयं नेदं रजतमिति
बाधकज्ञानमपि मिथ्या स्यात् ।

किञ्च ज्ञानेनाऽज्ञानं निवर्त्यते, न ज्ञानम् । तथाहि—ज्ञानेन बाध्यमानं किमेक-
विषयम्, उत ? भिन्नविषयम् ? एकविषयस्य बाध्यत्वे धाराबाह्यिकज्ञानानामपि
बाध्यत्वापातः । भिन्नविषयस्य बाध्यत्वे रूपरसादिज्ञानानामपि बाध्यता स्यात् ।
तस्माज्ज्ञानेनाऽज्ञानं बाध्यते, न ज्ञानम् । अत एवोक्तं भगवता गुरुणा ‘दशमाद्ये
‘ज्ञानेनाऽज्ञानं निवर्तत इति बाधविदः’ इति ॥३६॥

ननु प्रतिषेधात्मा बाधक इति सार्वभौमिकम् । तेनेदं रजतमिति सामानाधिकरण्य-
ज्ञानमयमर्थं प्रसक्तं नेदं रजतमित्यनेन बाध्यत इति कथं ज्ञानेनाऽज्ञानं बाध्यत इत्युच्यते !
नैवम्, इयं शुक्तिकेति स्वरूपज्ञानमेव बाधकज्ञानमित्युच्यते । अनेन शुक्तिस्वरूपा-
ज्ञानं बाध्यते, स्वरूपज्ञानेन स्वरूपाज्ञाने बाधिते सतीतरेतराभावव्यवहारोऽयं नेदं
रजतमिति ।

न पुनरस्यैव बाधकत्वं बाध्याभावात्, शुक्ते रजतभावोऽनेन बाध्यते नेदं रजत-
मिति, तच्च न प्रसक्तम् । तेन शुक्तिस्वरूपाज्ञाननिवन्धनः प्रसज्यमानरजतव्यवहारः
स्वरूपज्ञानेन बाध्यत इति स्वरूपज्ञानस्यैव बाधकत्वमनेनोक्तम् । अतएव विनियोग-
लक्षणे ध्रुत्वादीनां बलाबलाधिकरणे—“अथ यत्तत्र तत्र”इत्यधिकरणपरिसमाप्तौ
पञ्चिका—“इयं शुक्तिकेति, स्वरूपज्ञानमेव बाधकप्रत्ययः” इति । एवं समीचीन-
रजतबोधे मिथ्याज्ञाने चानुस्यूतत्वादग्रहणमेव प्रवृत्ति-कारणमित्युक्तम् ॥४०॥

इदानीमुक्तमेवार्थं संक्षेपेणार्याभिः दर्शयति—सन्निहितरजतशकलेत्यादिना ।
सन्निहिते सम्यग्प्रजतशकले सत्या रजतमिति मतिः यादृशी, इयमपि शुक्तिभेदानध्यवसा-

१ अस्याप्रतनपञ्चनानन्वयात् पूर्वोक्तवान्वयाच्च श्लोकार्थमेवैकश्लोकत्वेन परिगणितं
प्रवचारेणेति ध्येयम् ॥

२ ब्रूत्या दशमाध्याये प्रथमपादे प्रथमेऽधिकरणे इति शेषः ।

३ तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तमाधिकरणम् ।

साधारणं हि रूपं तस्या अस्याथ विद्यते तेन ।
 तन्मात्रप्रतिभानात् समानतामेव मन्यन्ते ॥ ४२ ॥
 तत्तुल्यव्यवहारः* प्रवृत्तिरपि युज्यते चातः ।
 तदिनिवारणकरणाद्वाधकता बाधकस्यापि ॥ ४३ ॥
 एवं स्वप्नेऽपि वस्तुनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।

याच्चाहमेव परिस्फुरति साधारणं भास्वरत्थादिरूपं तस्या रजतव्यक्तेरस्याः शुक्तिव्यक्तेश्च विद्यते । तेन साधारणरूपमात्रप्रतिभानात्समानतामेव मनोदोषादिना मन्यन्ते । सम्यग्-
 जततुल्यव्यवहारप्रवृत्तिरपि भेदामहाद्युच्यते, तत्प्रवृत्तिनिवारणादियं शुक्तिकेति बाधक-
 ज्ञानस्यापि बाधकता युक्तैवेति ।

अथवा शुक्ताविदं रजतमित्यत्र समयायोऽपि रजतजातीयव्यक्तिस्मरणात्स्मृति-
 विपरिवृत्तः, स्मर्यमाणव्यक्त्या पुरोवर्तिनो भेदामह इति श्लोकत्रयेणोच्यते इति,
 केचिन्मन्यन्ते ।

अपरे तु संस्कारसहितचक्षुर्जन्त्या बुद्धिव्यक्तिरुभयविषयैकैवास्तु, ततश्च पुरः-
 स्थितायामपि व्यक्तौ व्यवच्छिन्नाकारबुद्धिर्भवेतीति विशिष्टत्वं च लब्धम् । अप्रापि
 धर्मधर्मिणोर्धर्मिभूतं द्रव्यं धर्मभूतेन ज्ञात्यादिना प्रायेण विशिष्टमवगम्यते । विशिष्ट-
 त्वमपि तस्य व्यवच्छिन्नाकारबुद्धिगोचरत्वमेव, तदपि संबन्धिनोर्द्वयोरवगमादेव सिध्यति
 न पुनर्विशेषणस्य सत्तामेवापेक्षते, मृतेन पित्रा विशेषणदर्शनात्, तदेवमिदं विशिष्ट-
 विषया बुद्धिर्जातापि बोधोत्तरकालं विशिष्टार्थविषया स्मृतिरिति परिहारः समान एवेति ।

तदभिप्रेत्याह—सन्निहितरजतशकल इत्यादिना । एवं व्याख्यायमाने श्लोकत्र-
 यमर्थान्तरे व्याख्यातं भवतीत्युपनिरुक्ता स्यात्, एवं च सति यदुक्तं “न चात्यन्तोद्गम्या
 समानाधिकरण्येऽपि स्मृतिरूपेया” [नयवि पृ ९१] इत्युक्तमेव, श्लोकत्रयेणास्यार्थ-
 श्लोक्तत्वादुद्गम्यताभावात् ।

एतदुक्तं भवति—सन्निहितरजतशकलस्य स्मृतिपरिवर्तिन्या रजतत्वजातेः परस्पर-
 कांक्षायां भेदामह इत्यर्थः ।

ननु तात्त्विकरजते नेदं रजतमित्यप्राप्तौ भेदग्रहाभावेऽपि निवृत्तिर्दृश्यते, भेदग्रहा-
 भ्युपगमे अन्यथाख्यातिप्रसंगः, अतो न भेदग्रहो निवृत्तिकारणम् । उच्यते—
 विवेकाग्रहाद्विषयाननुगुणव्यवहारप्रसाधकं ज्ञानम्, इहाप्यरजते रजतस्य विवेका-
 ग्रहादृजते अरजतमिति शब्दप्रवृत्तिरूपव्यवहारो जातः, सोऽरजतेन रजतस्य भेदग्रहा-
 निवर्तत इत्यन्यथाख्यातिः नास्माकं प्रसज्यते ॥४१-४३॥

नन्ववर्तमानावभासितयाऽतीतरजतावभासविज्ञानतुल्यताप्यस्यास्तीति तत्तुल्य-
 व्यवहारप्रवृत्तिरपि स्यादिति पुरोवर्तिनि शुक्तिशकले रूप्यार्थी प्रवर्तते, निवर्तते चेति

अनुभूतांशमोषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् ॥ ४४ ॥

ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।

सा गृहीतांशमोषेण गृहीतिरिव^१ तिष्ठति ॥ ४५ ॥

संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्राऽदृष्टं प्रकल्प्यते ।

विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्या हि कल्पना ॥ ४६ ॥

अदृष्टस्य च हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न धीः ।

अवस्थापि ह्यदृष्टस्य सामग्रीफलसम्भवे ॥ ४७ ॥

पीतशङ्खावबोधे च पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।

पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽप्स्वित्र तिग्मता ॥ ४८ ॥

शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा च न गृह्यते ।

केवलं द्रव्यमात्रन्तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥ ४९ ॥

युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । नैषम्, सन्निहितरजतविषयस्यबुद्धिवदियमपि तादृशी परिस्फुरतीति कथमवर्तमानावभासितयाऽतीतरजतावभासतुल्यतेति न युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रसंगः ।

स्वप्ने संस्कारोद्बोधकसदृशदर्शनाद्यभावात्कथं स्मृतित्वेन यथैनमिति यदुक्तं तत्परिहरति—एवं स्वप्नेऽपीति । स्वप्ने स्मर्यमाणान्यपि यस्तून्यनुभूतांशमोषेण गृह्यमाणवद्भासन्त इति ॥४४॥

स्वप्ने तु यदि स्मृतिः, तर्हि कथं गृह्यमाणवद्भासनम्, अन्यथाख्यातिप्रसंगादित्यत्राह—ग्रहणस्य विशेषो हीति ॥४५॥

ननु स्मृतौ गृहीतग्रहणं तद्वत्त्रागृहीततया ग्रहणं स्यादित्यत्राह—सा गृहीतांशेति । ननु कस्यात्र संस्कारोद्बोधकत्वमित्यत्राह—संस्कारोद्बोधेति । पूर्वानुभूतचिन्तासंभवे तस्याः संस्कारोद्बोधकत्वम्, यत्र न चिन्ता संभाविता सत्रादृष्टं कल्प्यताम्, अवश्यं चादृष्टन्यावृत्तिः स्वप्नेऽङ्गीक्रायी सुखदुःखदर्शनात् ।

तथा चाचार्याः—“छुद्रकर्मनिमित्ता स्वप्नावस्था” [बौ० ६० विद्याप्र०] इति । दुःशमपि अदृष्टकृतमेव शङ्खधिरण्यन्यायेन ।^२ एवं जाग्रति सत्यपि प्रणिधाने स्वप्नतुल्या भ्रमाः स्युः । अदृष्टस्य तस्यामवस्थायामन्यावृत्त्यादिति । किंचादृष्टाङ्गीकारो नास्माकमेव, किन्तु अन्यथाख्यातिवादिनोऽपि समानमित्याह—विपरीतख्यातिपक्ष इति । कथमित्यत्राह—अदृष्टस्य चेति ॥४६॥

ननु कथं जाग्रदवस्थायामदृष्टात्तादृशज्ञानानुपपत्तिरित्यत्राह—अवस्थापीति ॥४७॥

गुणे द्रव्यव्यपेते^१ च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
 भासमाने तयोर्वुद्धिरमम्बन्धं न बुध्यते ॥ ५० ॥
 सत्यपीतावभासेन समे भातो मती इमे ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्यः, एवमत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥
 यत्तु नेत्रगतस्यापि कज्जलस्य न कालिमा ।
 गृह्यते कारणं तत्र तेनेन्द्रियनिरोधनम् ॥ ५२ ॥
 अतसीपुष्पसंकाशं यत् तावन्नेत्रमण्डलम् ।
 तत्रस्थमञ्जनं यत्तत् तेजोवृत्तिनिरोधकम् ॥ ५३ ॥
 मण्डलान्तरसंस्थन्तु यन्नाम नयनेऽञ्जनम् ।
 तस्यानार्जवदोषेण नीलिमा नावगम्यते ॥ ५४ ॥
 इन्द्रियोपरिमाणेऽपि लिप्तेन स्वच्छमावतः ।
 पित्तेन नायनं तेजः काचेनेव न रुद्ध्यते ॥ ५५ ॥
 प्रसरन्नायनं तेजो ग्राहकं^२ नानिन्द्रियस्थितम् ।
 पित्तस्याऽग्रहणं सौत्थ्यात् प्रमाथामिव तेजसः ॥ ५६ ॥

नन्वतिथयलराद्वादौ पीतशङ्ख इति ज्ञानमन्यथाज्ञानमेव, अन्यथा यथार्थत्वं
 कथं युज्यत इत्यत्राह—पीतशङ्खाययोधे चेति । सुगममन्यत् ॥४८॥४९॥५०॥५१॥

नन्विन्द्रियवर्तिनः पित्तस्य पीतिमामहे नेत्रगतस्याञ्जनादेर्नीलिमा कथं न गृह्यत
 इति यदुक्तं तत्परिहरति—यत्तु नेत्रगतस्येति ॥५२॥

ननु कथमिन्द्रियनिरोध इत्यत्राह—अतसीपुष्पेति ॥५३॥

ननु भधतु नेत्रमण्डलमध्यगतेन्द्रियनिर्गमनद्वारस्थस्याञ्जनादेर्नेत्याग्रहणं, तेनेन्द्रि-
 यनिर्गमननिरोधात्, तथापि तत्समीपभूतशुक्लमण्डलगतस्याञ्जनादेर्ग्रहणं स्यात्, तेनेन्द्रि-
 यनिर्गमननिरोधाभावादित्यत्राह—मण्डलान्तरैति ॥५४॥

ननु तर्हिन्द्रियवर्तिना पित्तद्रव्येणापि इन्द्रियनिरोधात्पीतिमामहणं नोपपद्यत
 इत्यत्राह—इन्द्रियोपरिमाणेऽपीति ॥५५॥

ननु यद्यञ्जनादिनेन्द्रियद्वारनिरोधाद्गृहीतमहणं तर्हि द्वारस्थस्याञ्जनादेरन्तर्भागास्य
 ग्रहणं स्यादित्यत्राह—प्रसरदिति ॥५६॥

^१ अयेद बोध्यम्—द्रव्यनिरपेक्ष गुणग्रहणं, गुणनिरपेक्ष द्रव्यग्रहणञ्चालम्बने लोके ।
 अस्तूरिकादिद्रव्याग्रहणेऽपि बेचको गन्धास्य गुणोद्भूतमन्यते । प्रदीपसमये दीकृत्यगुणस्या-
 ग्रहणेऽपि बलागत्या गृह्यमाणत्वान् पृथक्चेनाऽपि द्रव्यगुणयोर्ग्रहणं सम्भवतीति ।

^२ नाथय-इति सु पाठ ।

मधुरे तिक्तधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः ।

तैक्ष्ण्यस्य रसहीनस्य गुडस्य च परिग्रहात् ॥ ५७ ॥

तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नं द्वेधैन्द्रियं महः ।

भिन्ने जनयति प्रख्ये एकस्मिन्नेव शीतगौ ॥ ५८ ॥

सम्बिन्ती ते न भिद्येते तद्द्वित्वे सति मन्यते ।

भिन्नार्थबुद्धित्वन्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयमुपपद्यते ।

न हि स्मृतिप्रमोपेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः ॥ ६० ॥

ननु पित्तसहितमिन्द्रियं बहिर्गतं, तर्हि पित्तद्रव्यगतपीतिमवत्पित्तद्रव्यस्यापि इन्द्रियसंयोगाद्ग्रहणं स्यादित्यत्राह—पित्तस्याग्रहणमिति । यथा प्रभाग्रहणे सत्यप्यतिसौक्ष्म्यादाश्रयभूततेजसो ग्रहणं तथेति भावः । अतः पीतशङ्कादौ गृहीत्योरेव भ्रमः, स्थले स्मृत्योरेव भ्रमः । इदं रजतमितिज्ञाने ग्रहणस्मरणयोरिति द्रष्टव्यम् ॥५६॥

नन्यतिमधुरे गुडादौ तिक्तज्ञानस्य कथं निर्वाह इत्यत्राह—मधुरे तिक्तधीरिति ।

नन्यनास्यादिततिक्करसस्य बालस्य मधुरे तिक्तधीः कथं ययार्था । उच्यते—जन्मान्तरानुभूततिक्तस्मृत्या भयतु । यथा जन्मान्तरानुभूतां वृत्तिकरी स्तन्यपातादिक्रिया-मद्यजातो बालः स्मृत्या कार्यामिति प्रतिपद्यते । अथ जननमरणयोः संस्कारोच्छेद-कृत्यान्न स्मृतिरूपपद्यते इति चेत्, नैवम्, जननमरणयोस्तु नात्यन्तिकसंस्कारोच्छेदकत्व-मस्माकं संमतम् । ननु तर्हि भाष्यविरोधः, “जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते” [शा. भा १. ३. १.] इति । नैवम्, प्रयत्नवशात् स्मर्यत इति भाष्यार्थः, न पुनरदृष्टपक्षादपि । तेनेह जन्मानि जन्मान्तरे याऽनुभूतविषया स्मृतिरित्यदोषः, अन्यथाननुभूतार्थविषय-भ्रमपक्षे असन्नेव सप्तमो रसः वृत्तीयो वा गन्धः किमिति नायभासेतेति ॥५७॥

नन्वेकश्चन्द्र इति स्मृतिज्ञानानुवृत्तौ सत्यां द्वौ चन्द्रमसाविति भ्रमस्याऽप्यथाज्ञानं पिना कथं निर्वाह इत्यत्राह—तथा द्विचन्द्रबोधेऽपीति । अङ्गुल्यवत्प्रभादिना द्विधा भिन्नमेवेन्द्रियं तेनैव प्रकारेण चन्द्रमण्डलेन संयुक्तं प्रत्येकं ज्ञानजनकं भवति, तदा चन्द्रद्वयज्ञानं भवति । एतदुक्तं भवति—निरन्तरोत्पन्नयोर्बुद्ध्योरन्यत्वमादिताप्रति-सन्धानसाम्येन भिन्नार्थद्वयेन समं भेदाप्रहार्द्रिअचन्द्रव्यवहारहेतुत्वमिति ।

ननु बुद्धिद्वित्यानुभवामावाप्तद्वित्वव्यवहारो विवेकाग्रहणाचन्द्र इति किमिति नोच्यत इति बोधपरिहारोऽयुक्तः । कमभाविबुद्धिगोचरत्वेन द्वित्वस्योत्पादासंभवा-दाद्वित्यानुभव एवानुपपन्न इति । तदयुक्तम् । देशदत्तस्य मृतेन पुत्रेण सह पत्न्याः पुत्रा इत्यत्र संख्यायाः सदसदाभ्यत्यं दृष्टम् । तद्वद्व्युदितगतद्वित्वस्याप्युत्पत्तिः संभवति । तेन बुद्धिद्वित्वव्यवहारो विवेकाग्रहणादुपपद्यत एव, पश्चात्कृता नोक्त इत्येतावत् ।

अन्ये तु संख्याया नासदाभ्यत्यं, तत्रापि स्मृतसंख्याया विवेकाग्रहणाद्व्यवहार इति प्रतिपादितत्वादिति मन्यन्ते ॥५८-६०॥

दिङ्मोहेऽदृष्टसामर्थ्याद् दिक्स्वरूपानवग्रहात् ।

दिगन्तरस्वरूपस्य स्मरणाच्च अमो मतः ॥ ६१ ॥

अलातचक्रेऽलातस्य अमतः सर्वतो 'द्रुतम् ।

निरन्तरं विषो जाताश्चक्रबुद्धिसमा मताः ॥ ६२ ॥

कालभेदस्तु शोघत्वाद्वियां तासां न लक्ष्यते ।

चक्रघोषव्यवहारश्च तेनाऽस्मिन्नपि युज्यते ॥ ६३ ॥

'अनेनैव प्रकारेण सर्वभ्रान्तिषु पण्डितैः ।

उद्बन्तोया हेतुभेदा यथार्थज्ञानसिद्धये ॥ ६४ ॥

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहेऽपि यदा द्वयम् ।

स्मर्यतेऽन्योन्यनिर्मुक्तं तदार्थविरहः कुतः ? ॥ ६५ ॥

यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते ।

व्यभिचारवतो स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ? ॥ ६६ ॥

ननु प्राच्यां प्रतीचीति व्यवहारः कथं युज्यत इत्यत्राह—दिङ्मोह इति ।
सुगमम् ॥ ६१ ॥

नन्यलातचक्रोदाहरणे चक्रबुद्धेः कथं निर्वाह इत्यत्राह—अलातचक्रेऽला-
तस्येति ॥ ६२ ॥

नन्येकज्ञानाङ्गीकारे क्रमेणोत्पत्तेः कालभेदाच्चक्रज्ञानं न संभवतीत्यत्राह—
कालभेदस्त्विति ॥ ६३ ॥

पद्मपत्रराश्व्यतिभेदनयदतिशयप्रयाश्चक्रज्ञानमित्यर्थः । उपसंहरति—अनेनैवेति ॥ ६४ ॥

ननु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहोदाहरणे, समयरूपार्थाभावादन्यथाज्ञानमेवे-
त्यत्राह—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । स्मृतिद्वयमेतदिति प्रत्यक्षपरिच्छेदे वक्ष्यामः ॥ ६५ ॥

अन्यथाज्ञानाङ्गीकारे दूषणान्तरमाह—यदि चार्थमिति* । एकप्रायमार्थज्ञा-

* अद्भुतमिति भू पु पाठ ।

* एनेनैवेति भू० पु० पा० ।

* भ्रातृसम्मानप्रत्यक्षान्नपटक्दुर्बलविचारणवन्दनावमरे इति शेषः ।

* अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि—प्रमात्ररा सर्वेषां ज्ञानानां यथाध्वलक्षणं प्रामाण्य-
मभ्युपगच्छति । तत्रेदमनुमानं प्रमाणयन्ति-नर्बे विविधा सन्देहविभ्रमा यथार्था प्रत्यक्ष-
त्वात् इदं रजतमिति प्रत्यक्षवत् इति । तत्र सर्वे प्रत्यक्षा यथार्था प्रत्यक्षत्वादित्याद्यं प्रयोग-
पथावच्छेदकसामानाधिकरम्भेण साम्यसिद्धिरवच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितेन प्रतिवर्तिते-

नन्वत्राप्यरजतधीतुल्यताशङ्कया समः ।

अविश्वासस्तत्र दोषविरहाच्चेद् विनिर्णयः ॥६७॥

सममेतद् विपरीतख्यातिपक्षेऽपि दृश्यते ।

अहो यत महानेप प्रमादो धीमतामपि ॥६८॥

ज्ञानस्य व्यभिचारे हि विश्वासः किंनिबन्धनः ? ।

ज्ञानस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञातं यत् सत्यमेव तत् ॥६९॥

अज्ञानमपि किन्त्वस्ति रूपभेदनिबन्धनम् ।

जिज्ञासा जायते येयं साप्यन्येन निवर्तते ॥७०॥

नाङ्गीकारे यथार्थज्ञानेऽप्ययथार्थज्ञानशङ्कया ज्ञानतोऽर्थनिश्चयाभावापक्षेऽनाश्वासस्त्यादिति ॥६६॥

चोदयति—तन्वत्रापीति, अविश्वास इत्यन्तेन । सर्वज्ञानानां यथार्थत्वपक्षेऽपि भ्रमज्ञाने विवेकाग्रहदर्शनादन्यत्रापि विवेकाग्रहशङ्कया व्यवहारेऽनाश्वासस्तुल्य एवेति शङ्कते—तत्र दोषविरहादिति ॥६७॥

परिहरति—सममेतदिति । यतस्त्वर्यम् । परिहासोक्तिः—अहो यतेति । स्वतो ज्ञानतोऽर्थतथात्वे सति विरोध्यन्तरानुदये च व्यवहारविचिकित्सा । यच्च तुल्यधीसन्वेह उक्तः, सोप्येवं भवेत् । किं शुक्तिकात्वरूपरूपान्तरे सत्यपि तदग्रहणाद्व्रजतुल्य-धीत्वम् ? उत नेति ? तत्र रूपान्तरं प्रति प्रयत्नेनान्येष्यतोऽपि यदि पूर्वा रजतधीरेषा-नुवर्तते, तदा सैव शुक्तिरूपस्यानुपलब्धिरभावश्चेति सम्पादोद्यत्विनश्चयः । त्वत्पक्षे

तिमतेन बोध्य । द्वितीय प्रयोगस्तु विप्रतिपक्षास्तदेहविभ्रमा यथार्था प्रत्ययत्वात् सप्रति पन्नरजतप्रत्ययमवदिति । अत्र विप्रतिपक्षा इति पक्षविशेषण दृष्टान्तासिद्धि-सिद्धसाधनता-दीपी चारयति-द्वितीये चानुमाने सशयत्वेन विभ्रमत्वेन न पक्षताऽङ्गीक्रियते । अपितु भ्रमयथार्थव्यवहारहेतुत्वेन मतद्वयसम्मत्य प्रत्यया इति पक्षनिर्देशः । तेन साध्यमासिद्धि-शङ्कितु शक्यते प्राभाकरमते । व्यवहारसामान्य प्रति ईश्वरीयज्ञानस्य कारणत्वादयथार्थ-व्यवहार प्रत्यपि तस्य हेतुत्वेन तत्र सिद्धसाधनत्वाशङ्का प्रसरतीति नाशङ्कनीयम् । प्राभाकर-मीमांसकरीश्वरस्मान्गीकारात् । अत्र साध्यमपि याथार्थ्यं स्वीयसर्वविषयावच्छेदेन विवदि-तम् । तेन सर्वं धर्मिण्यभ्रान्त प्रकारे तु विपर्ययः, इति न्यायेन धर्म्यंशे सिद्ध प्रामाण्यमादाम सिद्धसाधनत्व नाशङ्कितु शक्यते ।

एवमनुमानेन विज्ञानानां प्रामाण्यं प्रसाध्य, विपक्षे बाधकान् चतुरस्तर्कापर्यायान् वर्णयामास शालिवनाथ । ते च सविद्विरोधानाश्वासासत्यात्यनारण्यकार्योन्पत्तिप्रसङ्ग-रूपा । तत्रायं सविद्विरोध पञ्चविंशतितमेन द्योकेनोपन्यस्यतिसम् । द्वितीयं सर्वज्ञानाश्वा-सरूपं बाधकं दर्शयति—यदि स्वार्थं परित्यज्येत्यादिना ।

यत्नेनान्विष्यमाणेऽपि रूपं तच्चेन्न दृश्यते ।

तदा पूर्वैव संवित्तिस्तत्त्वेनाप्यपदिश्यते ॥७१॥

अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापतेत् ।

आकारो भासते यो हि ज्ञान एवावतिष्ठते ॥७२॥

अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावस्ति कारणम् ।

दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविधातिता ॥७३॥

त्वभावेऽपि प्रमाणान्तरान्वेषणायां तदुत्पत्तेरप्यन्यथाख्यातिराह्वा दुर्निवारा, यत्र तस्या रजतधियोऽनुवृत्तिर्न तत्र मुख्यधीत्वरारम्भाप्रसक्तिरिति विशेषः ॥६८-७१॥

अयथार्थज्ञानाङ्गीकारे दूषणान्तरमाह—अयथार्थत्वपक्षे चेति । रजताकारस्य स्वरूपत्वेन भानाभासत्यता, नापि शुक्तिरूपतेति धीरेव साकारा स्यादिति बाह्यार्थपक्षापो दुर्निवारः । ज्ञानरूपत्वासंभवे असतः ख्यातिप्रसंगः, अन्यथा त्वसत एव रजतस्यात्र बोधयशास्संसर्ग इति चेत्तर्हि संसर्गाशेऽसतः ख्यातिप्रसंग इति ॥७२॥

किंच अयथार्थज्ञानोत्पत्तौ कारणमपि नास्तीत्याहार्येन—अयथार्थस्येति । शङ्कते—दोषाश्चेदिति । न कारणाभावः, दोषाणां कारणत्वादिति । परिहरति—नहीति । दोषाणां कार्यप्रसवप्रतिबन्धोपक्षीणत्यात्रान्यकार्यकरत्वम् । न हि मूर्षिकाघ्रातं शालिषीजं यवाङ्कुरप्रसवसमर्थम् । यत्तु दग्धं वेत्रबीजं कदल्यङ्कुरप्रसवसमर्थमिति, तदयुक्तम्, न हि दाहोऽस्मिन्कार्ये दोषः, किन्तु कदलीकार्ये सामग्र्येव वेत्राजननाद्वि तदोपता, न तु विकृतवेत्रजननात् । यत्त्यग्निदग्धं वेत्रं कदल्यङ्कुरं न जनयतीति, तदयुक्तम्,

१ नास्तित्वेनेति मु० पु० पा० ।

२ तृतीय बाधकमाह—अयथार्थत्वपक्षे इत्यनेन ।

३ चतुर्थमकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग-रूप बाधक निदिशति—अयथार्थस्येति । अत्रेय-मभिसन्धि—तथाहि—यद्यस्य जनकत्वेन प्रसिद्ध, तत्ततोऽन्यस्य जनक न भवति । यथा बलमवीजं वन्दत्यङ्कुरस्य न जनकम् । तथा विमल चक्षुरादि अयथार्थज्ञानस्य जनक न भवति यथार्थज्ञानजनकत्वान् । यथा बलमवीजं वन्दत्यङ्कुरस्य । न वेद न तथा । तस्मात्प्राप्यार्थज्ञानस्य जनकमित्यनुमानप्रयोगो बोध्यः ।

ननु निर्दुष्टस्य यथार्थज्ञानजनकत्वनियमेऽपि दोषासहितस्य स्यादन्यभाव इत्याशङ्कते—दोषारभेदिति । दोषाणां स्वारसिधकार्यप्रसववक्तिप्रतिरोधमात्रं वृत्त्यम् । न त्वतिरयापान-मन्यकार्योत्पादकत्व वेति । अत्र व्याख्याकार भवनाविभ्रमेणोक्ते दोषाणां विपरीतकार्य-जनकत्वं नास्तीत्यर्थे तत्त्वप्रदीपिगानयनप्रसादिनीभ्यामुक्तान् दोषानन्यूनान्तिरेकमपेक्ष्य नपविवेकोक्त दोषाणां कार्यजननशक्तिविधानमात्रमेव न तु विपरीतकार्यारम्भकत्वमिति समर्थयतीत्यनुसन्धेयम् ।

‘भस्मकादिषु कार्यस्य विधातादेव दोषता ।

अयेहिं रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥७४॥

विद्यमानवस्तरूपग्रहणे प्रतिबन्धता ।

दोषाणामुपपत्तेति भ्रान्तिरग्रहबन्धना^२ ॥७५॥

विषयाव्यभिचारित्वं साधयितुं सर्वसंविदामेषा ।

निरमीयत नीतिविदा शालिकनाथेन नयवीथी ॥७६॥

तत्र योगप्रतिबन्धे ह्यङ्कुरपरिमाणक्षोतसि प्रचितस्य परिणामसन्तानस्य प्रतिबन्धापगमे महानङ्कुरो जातः कदल्यङ्कुरसदृशः इत्येतावत्क्षोतस इव सेतुविगमे महारवम् । यदि दोषैरयथार्था धीस्स्यात्, तदा दाहस्य कफादिधातुत्रयवैषम्यदोषानुपपन्नात् सर्वास्वे-
वेन्द्रियार्थप्रतीतिषु सदा व्यवभिचारसंशयः स्यात् । न च सनिवर्तते । निवर्तकेऽपि प्रत्यये सन्देहाविशेषात् । अस्माकं तु प्रतीतिकार्यबलादेव कार्यप्रतिबन्धकमात्रभूतदोषोत्पत्तिकं नेतुं शक्यते । किञ्च लाघवमप्यस्मिन्पक्षे दोषाणां प्रतिबन्धकत्वमात्रकल्पनात्, परस्य प्रतिबन्धकत्वं, विपरीतकार्यकरत्वं च कल्प्यम्, अप्रतिबन्धकत्वे सम्यग्ज्ञानस्यापि प्रसंगादिति ॥७३॥

ननु भस्मकाख्यदोषसहितस्य जाठरान्नेः सर्वदाहरूपान्यकार्यकरत्वं दृश्यत इत्यत्राह—भस्मकादिष्विति । भस्मकादिदोषेण जाठरान्नेः कार्यभूतो रसविवेको विहिन्यते, ततोऽग्निमात्रप्रयुक्तसर्वदाहं करोतीति सर्वत्र दोषाणां कार्यविधातकत्वमेवेति ।

ननु कार्यविधाते कारणत्वमङ्गीकृतमिति चेत्, मैषम्, तत्रापि सन्निधानमात्रादेव विहितः । ननु तर्हि सन्निधौ कारणत्वमङ्गीकृतमिति चेत्, तत्र ह्युत्पत्तिकारणादेवोत्पन्न-
मात्रात्सन्निधिः नान्यकारणत्वमित्यर्थः ॥७४॥

निगमयति—विद्यमानेति ॥७५॥

इदानीं ग्रन्थकर्तुः प्रकरणस्य च संज्ञां प्रकरणप्रयोजनं वैकेन श्लोकेनाह—
धिषयाव्यभिचारित्वमिति । सर्वसंविदां विषयाव्यभिचारित्वं साधयतुमिति
प्रयोजनमुक्तम् ॥७६॥

^१ ‘वट्वादिरूक्षाग्रमुजा नराणां क्षीणे कफे भारतपित्तवृद्धौ ।

अतिप्रवृद्ध पवनान्वितोऽग्निर्भुक्तं क्षणात् भस्मकरोति यस्मात् ॥१॥

तस्मादसौ भस्मकसत्त्वकोऽभूत्, उपशितोऽयं पचते च यस्मात् । घातून्—

इति लक्षितो योगरत्नाकरे रोगविशेष भस्मवदोषः ।

^२ ग्रहनिवन्धनेति भु पु पाठः ।

मिश्रदानिरनायेन नययोपि मंत्रितम् ।
वृत्तं तौरहितार्थाय प्रमादरमतं यथा ॥७७॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-शालिकरनायमिश्रप्रणीतायां प्रवरणपत्रिकायां
नययोपि नाम वृत्तीयं प्रवरणं समाप्तम् ॥

शालिकरनायेनेति, ग्रन्थकर्तुः संज्ञा । नययीपीति प्रवरणस्य संज्ञेत्यर्थः ॥७८॥

॥ इति प्रवरणपत्रिकायाः अथ पुनरुक्तानामविरचितायां न्यायसिद्धौ
नययोपि नाम वृत्तीयं प्रवरणं समाप्तम् ॥

जातिनिर्णयो नाम चतुर्थं प्रकरणम्

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा—

बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।

प्रभाकरमतेनायं तेषां प्रत्यास उच्यते ॥१॥

केचिदाचक्षते—जातिरिति विकल्पविलसितम् इति । एके तु सतीमपि जातिमाश्रयेभ्योऽभिन्नामनुमन्यन्ते । अन्ये तु भिन्नामप्यनुमेयामाहुः । अपरे तु भिन्नाभिन्नामिच्छन्ति । तथा अजातावपि जातिव्यवहारो बहुलमुपलभ्यते केषांचिदिति तन्निराकरणायेदमारभ्यते ।

न्यायसिद्धिः

स्वमतेन तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादिसूत्रत्रयं व्याख्याय कतिपयदोषोपेतमपि चोदनाप्रामाण्योपयोग्यनेकार्थाभिधानादपेक्षितं परमतमिति मत्वा भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तम् । तत्राध्याहृतनञ्शुद्धेन “तस्य निमित्तपरीष्टिरिति” सूत्रेण सत्संप्रयोगे इति तत्प्रत्यक्षमित्येवमन्तेन च साक्षादुक्तमेकमधिकरणम् । तत्र निमित्तपरीक्षा न कर्तव्येति प्रथमं राद्धान्तसूत्रमाशंकितपूर्वपक्षपरिहारार्थम्, न्यत्यस्तसत्तच्छब्दकमुत्तरसूत्रमपि मेयविषयप्रत्यक्षलक्षणप्रदर्शनमुखेन राद्धान्तस्थापनार्थं श्रुत्या, अर्थान्निरालम्बनधादादीन्यभाषनिराकरणपर्यन्तानि सप्ताधिकरणानि सूचितानीति दर्शनस्थितिः । तत्र साक्षादुक्तराद्धान्तोपक्रमाधिकरणेऽप्याशंकितपूर्वपक्ष एव जातिरिति विकल्पविलसितमित्यादिनोच्यते । तदवलम्बनेनेदं प्रकरणमारभ्यते । तत्र प्रारम्भितस्य प्रकरणस्य संप्रदायप्रतिपाद्यप्रयोजनानि कथयति—बहुचेति । प्रभाकरमतेनेति संप्रदाय उक्तः, परेषां प्रत्यादेशः प्रतिपाद्यः, विवादनिराकरणं प्रयोजनम् ।

यादिनां विवादं दर्शयति तत्र केचिदित्यादिना केषांचिदित्यन्तेन । यादिनां विवादमेव दर्शयन्तीगतानां^१ मतं दर्शयति केचिदिति । केचिन्तु सौगता इत्ययः । विकल्पशब्देन शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययविशेष उच्यते । तदुक्तम्—

शब्दज्ञानानुपाती योऽवस्तु शून्यस्त उच्यते ।

विकल्प इति तत्त्वज्ञैः सारगृह्यण्युपपद्यते ॥ इति ।

‘तथा’ विङ्नागेनापि सूत्रितम्, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति । विकल्पस्य विलसितं विकल्पविलसितम् । मतान्तरं दर्शयति—एके त्विति । अन्ये

सिद्धान्तः—

जातिराश्रयतो मित्रा प्रत्यक्षज्ञानगोचरः ।
पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥२॥

पूर्वपक्षः—

नन्याश्रय एव द्रव्यं जातेरसदिति सौगताः । तथाहि न परमाणुषु चतुर्विधेषु पार्थिवाप्यतैजसवायवीयेषु जातिराश्रिताऽभिमतः, अनुवृत्ताकार-प्रत्ययवियोगात् । मित्रेषु यदमित्रा जातिरूपेयते, तत्रानुवृत्ताकारावमामिनी बुद्धिरेव निबन्धनम् । न कस्यचिज्जन्तोः परमाणुषु करणपथविदूस्वर्तिषु निपु-बैरोपिका इत्यर्थः । आश्रयेभ्यो मित्रामेव जातिमनुमेयामाहुरित्याह—अन्ये स्थिति । अपरे कौमारिलमतानुसारिणः आश्रयेभ्यो मित्रामित्रामिच्छन्तीत्याह—अपरे स्थिति । तथाऽजातावपि सत्तादौ जातिव्यवहारो, बहुलं समग्र उपलभ्यते, केषांचिद्वादिना-मित्याह—तथाऽजातावपीति । तेषां निराकरणाद्यमित्येवं प्रकरणमारभ्यत इत्याह—तद्विराकरणापीति ।

इदानीं स्वमतं श्लोकेन प्रतिजानीते—जातिराश्रयतो मित्रेति । जातिरस्तीति शेषः, विकल्पविलसितमिति^१ सौगतपक्षं व्युदस्यति—जातिरस्ति, न पुनर्विकल्प-विलसितमित्यर्थः । आश्रयतो मित्रेत्यनेनाऽभेदपक्षं, भेदाभेदपक्षं च व्युदस्यति नाप्यमित्रा, नापि मित्रामित्रा, किन्तु मित्रेत्यर्थः । प्रत्यक्षज्ञानगोचर इत्यनेनाऽनु-मेयपक्षं व्युदस्यति—नाप्यनुमेया, किन्तु प्रत्यक्षगम्येत्यर्थः, गोचराब्धौ नित्यपुद्गलः । पूर्वाकारावमर्शेनेत्यनेनाऽजातावपि जातिव्यवहार इति पक्षं व्युदस्यति पूर्वाकारावमर्शाना-भावात्सत्तादौ सामान्यं नास्तीत्यर्थः ।

अत्र पूर्वपक्षं ह्येवमश्रयभूतद्रव्याभावादेव जातेरप्यभाव एवेति सौगता मन्यन्त इत्याह—नन्याश्रय एवेति । द्रव्यमवयविद्रव्यमित्यर्थः । आश्रयाभावमेव दर्शयन्प्रथमं द्रव्येषु चतुर्विधेषु जातिर्नाश्रितेति जातिवादिनामपि सिद्धमित्याह—तथाहीति । कुत इत्याह—अनुवृत्ताकारेति ।

ननु भवतु चतुर्विधेषु परमाणुष्वनुवृत्ताकारप्रत्ययाभावः, तथापि कयं जातेर-भावः ? इत्यत्राह—मित्रोप्यति । अनन्ययासिद्धानुवृत्ताकारप्रत्ययो जातौ निबन्धन-मिति परमाणूनां जात्यभावं विवृणोति—न कस्यचिदिति । परमाणूनां नित्यानुमे-यत्वादनुमानस्य च सन्नात्रमाहित्वादनुवृत्ताकारबुद्ध्यसंभवाच्च शेषु जातिरस्तीति ।

^१ जयन्च अन्यकारस्मर्त्तनादौ स्वसिद्धान्तमुपनिषन् तत्र पूर्वपक्षं तद्विरासनं तत्र प्रतिज्ञातञ्च सिद्धान्तमुपरादयन् प्रवरणाद्यंमुपमहरतीति ज्ञेयम् ।

^२ मुद्रितपुस्तके “गोचरा” इति स्त्रीलिङ्गपाठो दृश्यते । व्याख्याया पुल्लिङ्गपाठस्यैव समर्पनात् एव पाठो मूले निवेशितोऽस्मान्मिरित्यनुमन्येयम् ।

णमपि निरूपयतोऽनुवृत्ताकारावभासिनो मतिराविर्भवति । यापि चेयं परमाणुरिति मतिः, सापि 'परिमाणद्वलक्षणगुणकारणिका मीमांसकैरपि सङ्गीर्यते । पृथिवीत्वादिकमपि न तत्तदसाधारणगन्धादिगुणसमवायमात्र-लब्धात्मलाभायां पृथिव्यादिबुद्धौ निबन्धनम् । न च स्थूलेषु द्रव्येषु जातिः समवेयात्, तेषामेव दुरुपगमत्वात् । न खलु स्थूलद्रव्यारम्भो^१ घटते । तथा हि—द्रव्यणुकादिक्रमेण स्थूलद्रव्यारम्भोऽभिधीयते, तत्र तावद् द्रव्यारम्भ

ननु मीमांसकैकदेशिनः केचिदाद्यमद्वयतिरेकेण परमाणुनाम नास्तीति मन्यन्ते । तेषां मते त्रसरेणुरेव परमाणुशब्देनोच्यते । तेषु परमाणुः परमाणुरित्यनुवृत्ताकाराव-भासिनी बुद्धिर्जायत इति परमाणुषु परमाणुत्वं नाम सामान्यमस्त्येवेत्यत्राह—यापि चेयमिति । परमाणुष्वपि या परमाणुः परमाणुरिति मतिः, सापि परमाण्व-साधारणपरिमाणद्वलक्षणगुणकारणिकेति जातिवादिभिः मीमांसकैरपि सङ्गीर्यत इति न तेषु जातिरिति, नास्माकं यन्न इत्यर्थः ।

ननु यद्यपि चतुर्विधेषु परमाणुषु परमाणुत्वं नाम सामान्यं नास्ति, तथापि पार्थि-यादिषु पृथिवीत्वादि सामान्यमस्त्येव । शरीरघटकुड्यवृक्षादिषु पार्थिवेषु यज्जलादिभ्यो व्यावृत्तमनुगतमीक्ष्यते, तत् पृथिवीत्वम्, तच्चातीन्द्रियेषु परमाणुषु द्रव्यणुकेषु च गन्धव-त्त्वेनानुमेयम् । गन्धवत्त्वमपि तत्कार्यं गन्धोपलब्धेरनुमेयमेव, अन्यथा तत्कार्यं गन्धानुपलब्धेरित्येवं सामान्यमस्त्येवेत्यत्राह—पृथिवीत्वादिकमपीति । पार्थिवेषु शरीरवृणुगुल्मवृक्षादिषु पार्थिवत्वं नामानुवृत्ताकारं न प्रतीयते इति न पार्थिवत्वं नाम सामान्यमस्ति ।

ननु जलादिभ्यो व्यावृत्तिः प्रतीयत इत्युक्तम् । मैवम् । तत्तत्पदार्थस्वरूपव्य-तिरेकेण न वत्त्वन्तरं व्यावृत्त्याख्यं प्रतीयते, अनुवृत्ताकारप्रत्ययविरहात् । सति चैवं प्रत्यक्षेषु द्रव्येषु पृथिवीत्वाद्यभावादेव गन्धादिगुणैकार्थसमवायाभावात्कथं परमाणुषु पृथिवीत्वादिसामान्यानुमानम् । अक्षरार्थस्तु पृथिव्यादिषु तत्तदसाधारणगन्धादि-गुणसमवायोपाधिमात्रादेव लब्धात्मलाभायां पृथिव्यादिबुद्धौ सत्यो नौनिबन्धनमेव पृथिवीत्वादिसामान्यकल्पनमिति । अत्रादिप्रमाणेन पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्याणां द्रव्यत्वं नाम सामान्यमस्ति । तत्राप्रत्यक्षेषु द्रव्येषु द्रव्यत्वसामान्याभ्युपगमः, तत्कार्येषु गुणदर्शनात्, कारणेऽपि गुणवत्त्वमनुमाय गुणवत्त्वाद् द्रव्यत्वमनुमीयते, इत्येवं द्रव्यत्व-सामान्यं यैरभ्युपगतम्, तदपि निराकृतम् । अनुवृत्ताकारप्रत्ययाभावात् । न ह्यात्मान-गुणलब्धयतश्चतुर्विधेषु त्रसरेण्यादिषु अनुवृत्ताकारावभासिनी बुद्धिरस्तीति । तस्मात्पर-माणूनां जात्याश्रयत्वं दुरुपपादमेव ।

ननु तर्हि स्थूलद्रव्येषु जातिः समवेतीत्यत्राह—न च स्थूलेष्विति । कुत इत्यत्राह—तेषामेवेति । स्थूलद्रव्यानारम्भमेवोपपादयति—तथाहोति ।

एव न साधीयानिति मन्यामहे । न खलु तथैवैकः परमाणुरारभते ।
द्रव्यस्यैकाकिनः स्थूलद्रव्यान्तरारम्भकत्वानुपपत्तेः । न चैकैकद्रव्यव्यति-
रिक्तमपरमारम्भकमस्ति । संयोगोऽपि च तपोरनुपपन्न एव । स हि नैकैक-
द्रव्यममवेतः, नाप्यनेकद्रव्यसमवेतः । एकैकातिरेकेणाऽनेकस्याभावात् ।
एवञ्च प्रत्येकमेकद्रव्यसमवेतत्वाभावे, नानेकद्रव्यसमवेतत्वमपि सम्भवति ।

ननु कथं व्यापकारम्भासम्भव इत्याशङ्क्य किमेकैकः परमाणुः व्यापकारभते ?
वतानेकः ? इति विकल्पं हृदि निधाय, प्रथमपक्षे दूषणमाह—न खल्विति । इति
इत्यत्राह—द्रव्यस्यैकाकिन इति । शिष्यादिष्वेकैकस्य द्रव्यस्य द्रव्यान्तरारम्भ-
कत्वदर्शनाभिरवयवस्येत्यभ्याहर्तव्यम् । तेन द्रव्यस्यैकाकिनो निरवयवस्य द्रव्यान्तरा-
रम्भोऽनुपपन्न इत्यर्थः । शिष्यादिषु सावयवस्यैकाकिन इति न कश्चिद्विरोधः ।

किं च नित्याः परमाणव इति भवतामभिमतम् । एकस्य नित्यस्य शक्तस्वभा-
वस्यारम्भकत्वे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गः, अपेक्षणीयाभावात् । ततश्चान्योन्यविह्वं
जगत्सर्वं निरुच्छ्वासमापद्येत । तथा कार्यस्याविनाशित्यञ्च प्रसज्येत । आश्रयनारात्,
समवायिकारणनाशाद्वा, असमवायिकारणनाराद्वा, कार्यस्य नाशो नियतः । इह
त्रिविधस्य नाशस्याभावादविनाशित्वप्रसङ्गः ।

ननु तर्हि अनेक आरम्भक इत्यत्राह—न चैकैकेति । एकातिरिक्तानेकाभावा-
न्नेकस्यारम्भकत्वम् । ननु द्वाभ्यां किमिति नारभ्यते ? उच्यते—अप्रत्यक्षेषु परमा-
णुष्वपेक्षाबुद्धिजन्याया द्वित्वबुद्धेरसम्भवेन द्वित्यासम्भवात् द्वाभ्यामारम्भः ।

किं च परमाणुद्वयेनारम्भपक्षे निरवयवत्वेन सर्वतः संनिष्ठत्वात्परमाणु-
परिमाणादधिकद्वस्वदीर्घत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः । प्रमाणात्मप्यारम्भकत्वं भवतामनिष्टमेव ।
तथासति तद्यारब्धेन द्रव्येणावयवबहुत्वान्महता भवितव्यमित्यनिष्टप्रसङ्गात् । किञ्च
अणोरेकेन संयोगे संयुक्तप्रदेशातिरिक्तप्रदेशान्तराभावादेव तृतीयस्याण्वन्तरस्यासंयोगात्
त्रिभिर्नैकावयव्यारम्भः स्यात् । किञ्च परमाणूनामनित्यत्वात्तेषामप्यारम्भकान्तरं तेषाम-
पीति कार्यं परमाणुस्स्यात् ।

अनित्याः परमाणवः, अवयववत्त्वात्, तन्तुवदिति । तथा व्यापकं कारणं
नाशादेव नश्यति, कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति । सावयवत्वाद्वा । सावयवत्वमपि
कार्यद्रव्यत्वे सत्यमभूतत्वात्, युगपत्सर्वदिक्षसंबन्धाद्वा । उक्तं च दिङ्मनोगेन—

“युगपद्योगादणूनां स्यात् पटंशता” इति ।

किञ्च तच्चेन न्यायेन परमाणोः संयोगोप्यनुपपन्न इत्याह—संयोगोऽपि चेति ।
तस्यापि कायत्वादिति भावः । स हि संयोगो नैकैकद्रव्यसमवेतः, नाप्यनेकद्रव्यसमवेत
इत्याह—स हि नैकैकेति । ननु संयोगस्य द्विष्टत्वादेव मा भवदेकैकद्रव्यसमवायः,
अनेकद्रव्यसमवायः किमिति न भवतीत्यत्राह—एकैकेति । व्यापकासंभवादेव त्रिभिः

अनेनैव मार्गेण त्र्यणुकस्य त्रिभिर्द्वर्त्यणुकैरारम्भणीयस्य महिमगुणशालिनः सम्भवो निरस्तः । तदेवं दूरभूता स्थवीयसामवयविनामारम्भसंकथा ।

अपि चावयविनः किमवयवेषु प्रत्येकं कात्स्न्येन वृत्तिः ? व्यासङ्गेन वा ? इति चिन्तनीयम् । न तावत् कात्स्न्येन वृत्तिमुपलभामहे, एकैकावयवगतस्य तस्याप्रतिपत्तेः । एकैकावयवगते च कम्पे रागे वा सकलस्यावयविनः कम्परागप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथावयवान्तरे च कम्परागविरहे कम्परागविरहसमाप्तोः, अवयवी कम्पेत न कम्पेत, रज्येत न रज्येत चेति विपमां दशमाविशेत् । नापि व्यासङ्गेनावयविनो वृत्तिरवयवान्तरविरहात् । अवयवान्तरशालिनो हि केनचिदवयवेन क्वचन, केनचिदवयवेन क्वचनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । किञ्चैकैकप्रावृत्तेरवृत्तिरेव, एकैकातिरिक्ताने-

द्वयणुकैरारम्भस्य त्र्यणुकस्यापि संभवो न भवतीत्याह—अनेनैवेति । उक्तप्रकारेण स्थवीयसां घटाद्यवयविनामारम्भसंकथा दूरत एव निरस्तेत्याह—तदेवमिति ।

परमार्थतोऽवयविन इत्युक्तिर्न संभवतीत्युक्तम् । इदानीमुत्पत्तिसंभवेऽवयव-वेऽवयवविनो वृत्तिर्न संभवतीति हेत्यन्तरमाह—अपि चेति । एकस्यावयविनो येऽवयवाः सन्ति, तेषु सर्वेऽवयववी कलापिकण्ठगुणवत्किंप्रत्येकं कात्स्न्येन वर्तत एत सूत्रे भण्णादेरिव व्यासङ्गेन वा ? इत्यर्थः ।

प्रथमपक्षे दूषणमाह—न तावदिति । नन्ववयविनः स्वावयवव्यतिरेकेणावयवान्तराभावादेव व्यासङ्गेन वृत्त्यभावादव्यासङ्गेनैव वर्तनं युक्तमित्यग्राह—एकैकेति । एकावयवगतत्वे तस्यावयविनः कात्स्न्येन वृत्तावेकावयवदर्शने तत्कलावयवमुपलभ्यप्रसङ्गादिति दूषणान्तरमाह—एकैकावयवगते चेति । अवयवी चलत्तलदवयवत्वान्, चलत्तलार्थावयवविषयत्वं । अतोऽवयवी रक्तावयवत्वाद्भ्रूक्षसर्पावयवविषयत्वं । एकावयवे सर्वस्यावयविनो वृत्तेः कम्परागप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति । भवत्येवमित्यग्राह—तथावयवान्तर इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन अवयवान्तरस्य कम्परागविरहेऽवयविनोऽपि कम्परागाभावाप्रसङ्गः । अचलदवयवी अचलदवयवत्वान्, अचलत्तलार्थावयवविषयत्वं, अरक्तोऽवयवी अरक्तावयवत्वान् अरक्तसर्पावयवविषयत्वं ।

नन्येवमपि भवतु, को दोषः ? इत्यग्राह—अवयवी कम्पेत इति । तथासति प्रत्ययवयवविनो भेदप्रसङ्गः । तथाहि अनेकावयवेष्ववयवेष्वेको न भवति, रक्ता-रक्तत्वान्, स्थालीकलशत्वान् । तथावयवेष्वेको न भवति, चलत्तलत्वान्, पर्यंतपा-पाण्यन्, तथाऽऽवृत्तानावृत्तत्वान्, बुद्ध्यपटादिवदिति । द्वितीयपक्षे दूषणमाह—नापीति । तत्र कारणमाह—अवयवेति । स्वावयवव्यतिरेकेणावयवान्तराभावात् । एवमेवोपपादयति—अवयवान्तरशालिन इति ।

कामावात् । किञ्च सकलावयवग्रहणे एव नियमेनावयवो ज्ञाप्येत, न च तथा सम्भवति, अवयवान्तरेणावयवान्तरतिरस्कारात् । न च प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति वदितुं शक्यम्; अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य ।

अवयवेभ्यश्चावयवी व्यतिरिच्यमानोऽव्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन सङ्गच्छते । व्यतिरिक्तो हि तदग्रहेऽपि ग्रहणं कदाचिदनुभवेत् । न खलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटपटयोरिव । तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्याञ्चिदपि दशायामननुभूयमानेष्ववयवेष्वनुभूयेत । न चावयवविनमवयवानुभवमन्तरेण केचिदुपलभ्यन्ते । अव्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवमवयवि द्रव्यमुपपत्तिभिरनुमन्वीयमानमेकान्ततो लीयते ।

कथं तर्हि स्थूलावमासिनी मनोपा समर्थनीया ? इत्थम्—उत्तराधरभावेन निरन्तरमुत्पन्नाः परमाणव एव समधिगर्तन्निद्रयकज्ञानजननयोग्यदशाविशेषाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । तांस्तथाभूताननुमंदघतस्तद्वलभावी मानम एव स्पृष्टाधिकल्पो विजृम्भते, दूरादिव तरुषु निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु वनमिति मतिः । अतः स्थवीयसां द्रव्याणामाश्रयत्वेनाभिमतानामयोगाज्जातिरपि तदाधिता नाम्युपगममर्हति ।

किञ्च वृत्तिमान्कात्स्न्यैकदेशयोरन्यतरेण व्याप्तः । यथा स्रक्सूत्रं कुसुमेषु, यथा वा कलापिरुण्डगुणः । दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । कुत इत्याह—एकातिरिक्तेति । दूषणान्तरमाह—सकलावयव इति । सर्वावयवेष्ववयविनो वृत्तेरित्यर्थः । भयत्वेवमित्यत्राह—न चेति । ननु कथमसंभव इत्याह—अवयवान्तरेणेति । ननु तर्हि प्रकारान्तरेणैवैतत् इत्याह—मचेति । कारणमाह—अनुपपत्तेरिति । अवयवी वृत्तिमात्रं भवति, कात्स्न्यैकदेशातिरिक्तवृत्तित्वात्, खरविपाणवत् ।

किञ्च अवयवेभ्योऽवयवी व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो वा । उभयथापि न संभवतीत्याह—अवयवेभ्य इति । व्यतिरेके दोषमाह—व्यतिरिक्तो हीति । कुत इत्याह—न स्रत्विति । एतदोषोपादयति तद्वदवयव्यपीति । अव्यतिरेके दोषमाह—अव्यतिरिच्यमान इति । निगमयति—तदेवमिति ।

कथं तर्हि त्पादिना स्थूलबुद्धेः कथं निर्वाह इति पृष्टे वैमापिकः परिहरति—इत्थमिति । निरन्तरोत्पन्नेषु परमाणुप्वनेकेषु स्थूलज्ञानं जायते, अनेकेषु तरुषु घनप्रत्ययवत् ।

ननु परमाणूनमतीन्द्रियत्वात्पुञ्जदशामासस्यापि प्रत्यक्षता न स्यात्, प्रत्यक्षेषु तरुषु युक्तो वनप्रत्ययः । उच्यते । एकैकस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि पुञ्जदशामासः प्रत्यक्षः स्यात् ।

अपि च जातिरपि नेन्द्रियज्ञानविषया प्रतीयते, तस्या नित्यत्वेनाभ्यु-
पगमात् । नहि नित्यं कस्मैचित्कार्याय पर्याप्तम्; तद्धि न शक्तस्वभावम्,
नित्यं कार्योदयप्रसङ्गान् । अशक्तस्वभावं तु नित्यत्वादविचिकित्सयाऽशक्तिकं
नित्यं न किञ्चित् कुर्यात् । न चाजनकमिन्द्रियज्ञानविषयतामनुभवति । यो
हि विषयः स्वस्यान्वयव्यतिरेकज्ञानमनुकारयति, स प्रत्यक्षः । किञ्च
समुन्मिषितचक्षुषश्चिराय विषयान्तरानुसन्धानव्यावृत्तचित्तस्य पुरोवर्तिनीं
स्वस्तिमतीकालार्त्तीं वा साक्षात्कुर्वाणस्येव न जातिरपराऽवभासते । अन्यच्च न
जातिरमौ पिण्डैः महोत्पद्यते, विनश्यति वा । तथोपगमे 'स्वरूपहानिप्रसङ्गात् ।
एका' च जातिरनेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते, उत्पत्तिमतीविनाशिनी चान्याऽन्या
स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य मेदापादकत्वात् । सेयं नित्या जातिरुदितवत्यां
यथा सिक्ता दूरे होक्कैरुशोऽप्रत्यक्षा अपि पुञ्जदशायां प्रत्यक्षा भवन्त्येवेति । उप-
संहरति—अत इति ।

आश्रयाभावाज्जातेरपलाप उक्तः । इदानीं जातिसद्भावे प्रमाणाभावं दर्शयन्प्रथमं
प्रत्यक्षाभापमाह—अपि चेति । कुत इत्याह—तस्या इति । ननु नित्यस्यापि शब्दस्य
प्रत्यक्षत्वं दृष्टमिति चेन्मैवम्, योद्धमतेनोच्यत इति, न विरोधः । नित्यस्याप्रत्यक्षत्वमेयो-
पपादयन्नित्यस्य कार्यकरत्वं न संभयतीत्याह—नह्येति । कथं नित्यस्य कार्यजनकत्व-
मित्याशङ्क्य तन्नित्यं किं कार्यजनने शक्तमुताशक्तमिति विरुद्धं हृदि निधाय, प्रथमपक्षे
दूषणमाह—तद्धीति । तद्धि नित्यमित्यर्थः । कुत इत्याह—नित्यमिति । शक्तत्वभा-
षत्वे नित्यस्य शक्तस्वभापस्य क्षेपायोगादेव सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गादिति । द्वितीयपक्षे
दूषणमाह—अशक्तेति । ननु प्रत्यक्षत्वे विषयेन्द्रियसंयोगो निषन्धनं न कार्यकरत्वमित्य-
त्राह—नचेति । कुत इत्याशङ्क्य 'योद्धमते प्रत्यक्षलक्षणमाह—यो ह्येति । उत्पादकत्वं
स्वरूपार्पकत्वं च प्रत्यक्षमिति योद्धमते लक्षणम्, तेन कार्योत्पादकस्येव प्रत्यक्षत्वा-
भ्युपगमादिति ।

किंच भीमांशकाभ्युपगतप्रत्यक्षलक्षणस्योपकारेऽपि न जातेः प्रत्यक्षतास्तीत्याह—
किंचेति । अन्यदपि दूषणान्तरमाह—अन्यथेति । पिण्डैस्सह उत्पादयिनाशाहो-
कारे एकस्यनित्यत्वस्वरूपहानिरित्याह—तथेति । स्वरूपहानिमुपपादयति—एका
चेति । ततः किमिति—उत्पत्तिमतीति । एकस्मिन्काले आश्रयोत्पत्तिपिनाशा-
भ्यामेवाश्रितस्याप्युत्पत्तिपिनाशापह्नीकृतौ स्याताम् । अथत्वेयं तथापि पुनो भेद

व्यक्तौ प्रतीयमाना नान्यत आगता, निष्क्रियत्वात् । न च तत्रैवासीत्, प्रागप्रतीतेः । न च स्थितिरपि युक्तिमतो, व्यक्तेरेव हि तस्या देशो नाका-
शादिः, अनुत्पन्ना च व्यक्तिरिति क्वाञ्चित्पिपुतामाकृतिः । नचोत्पाद्येऽप्य-
वतिष्ठते । तदेवा जातिरवतिष्ठते, नावतिष्ठते च, इति संकटमापतितम् ।

किञ्च व्यक्तेरमिच्छा[वा] ? मिच्छा वा ? उभयरूपा वा जातिरास्थेया ?
तत्र नामिच्छा; तथाभावे व्यक्त्या सहोत्पादे विनाशो वा स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति
पुरस्तादुपन्यस्तम् । व्यक्तिमात्राद्भोकारे च कोऽस्मत्पक्षस्य अस्य च भेद
इत्यपि चिन्तयाऽन्तः सीदन्तु भवन्तः । अतो व्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति
वदतां साहाय्यकमेवाचरितमनतिरेकिणीं जातिपुररीकुर्वाणैः । मिश्रत्वेऽपि
पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्तिः । उभयप्रतीतौ च सम्यन्धप्रतीतिसमापत्तिः^१ ।

इत्यत्राह—विद्वज्जघर्मेति । किञ्च जातेराश्रयभूतपिण्डे उत्पन्ने प्रतीयमाना जातिरन्यत
आगतेति^१ न शक्यं वक्तुमित्याह—सेयमिति । कुत इत्याह—निष्क्रियत्वादिति ।
जातेर्न्यस्याभावादेव निष्क्रियत्वाद्भ्रमनपक्षे पिण्डापसर्पणदेशे जात्यभायप्रसङ्गः । न
चैकेनाङ्गेन गच्छति अपरेण तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम्, निरङ्गत्वात्, तस्मान्महद्बुद्ध्यसनं
जातिवादिनाम् ।

ननु प्रागपि तत्रैवासीदित्यत्राह—न च तत्रैवेति । कुत इत्यत्राह—प्रागिति ।
व्यक्तिजननात्माक् प्रतीयमावादिति प्राक्स्थितिपक्षे दूषणान्तरमाह—न च स्थितिरिति ।
कुत इत्याह—व्यक्तिरिति । ततः किमित्याह—अनुत्पन्ना चेति ।

ननु तर्हि उत्पाद्ये तिष्ठतीत्यत्राह—नचेति । निगमयति—तदेवेति । आश्रयो-
त्पत्तिसमये दर्शनात्, प्रागपि तिष्ठतीति स्वीकार्यम् । प्रागाश्रयाभावात् तिष्ठतीत्येवं
संकटमापतति । तदुक्तम्—

“नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥” इति [प्र वा प ३ १५१ १५२]

दूषणान्तरं वक्तुं विवक्षयति—किञ्चेति । अभेदपक्षे दूषणान्तरमाह—तत्र नामि-
शेति । कुत इत्याह—तथाभावे इति । व्यक्त्या अभेदे व्यक्त्या सहोत्पत्तिविनाशौ
स्याताम् । तदेकत्वे नित्यत्वस्वरूपहानिरित्यर्थः । अभेदपक्षे अस्मत्पक्ष एवावशिष्यत
इत्याह—व्यक्तिमात्रेति ।

किञ्च एकस्मात्स्वलक्षणदमित्रा सती स्वलक्षणयज्ञ स्वलक्षणान्तरादभेदमर्हति ।
स्वलक्षणान्तरादभेदे स्वलक्षणयोरप्यभेदो दुर्निवारस्स्यात् । भेदपक्षे दूषणमाह—
मिश्रत्वे पीति । घटपटयोरिव मिश्रयोः सहोपलक्ष्मनियमाभावादिति भावः ।

अस्त्येवेति चेत्; महदिदं वैयात्यम् । कः खलु इह गवि गोत्वमिति मतिमभ्युपगच्छेत्, अन्यत्र निरस्तत्रपायन्त्रणात् भवतः । भिन्नत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्निरूप एव—किं व्यासङ्गिनी वृत्तिः ? उत प्रत्येकपरिसमाप्ति-मतीति । एकत्र च परिसमाप्तावन्यत्र न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपहानिप्रसङ्गः । व्यासङ्गोऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्न एव । प्रत्येकश्च गौः गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात् । न चोभयरूपता, विरोधात् । न चोपलम्भयत्नेन विरोध एव नास्तीति चतुरस्रम्, तथाविधस्योपलम्भस्यैवा-सम्भावनीयत्वात् । अभिज्ञाकारबुद्धिबोध्यं हि वस्त्वभिन्नमिति लौकिकाः मन्यन्ते, विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नमिति । तत्र यदि विलक्षणाकार-

ननु भवत्विति चेत्तत्राह—उभयप्रतोती चेति । अस्त्येयेत्यनेन सम्बन्धमहण-माशङ्क्याक्षेपमुखेन परिहरति—महदिदमिति । किञ्च स्वलक्षणेऽसह सामानाधिकरण्य-प्रतिपत्तिविरोधादपि न भेदः । नच भिन्नयोः समवायात्सामानाधिकरण्यम्, तस्यापि सम्बन्धद्वयेन भेदाभेदयत् पर्यनुयोगस्य दुरुत्तरत्वात् ।

किञ्च भेदपक्षे पूर्वपक्षप्रत्येकं परिसमाप्य वृत्तिव्याप्तयश्चेति वृत्तिपिरूपो दुर्निरूप इत्याह—भिन्नत्वे चेति । परिसमाप्य वृत्तौ दूषणमाह—एकत्र चेति । व्यासङ्गपक्षे दूषणमाह—व्यासङ्गोऽपीति । दूषणान्तरमाह—प्रत्येकमिति । व्यासङ्गपक्ष एक-व्यक्तिदर्शनेऽयं गौरिति सकला प्रतीतिरसत्या स्यात् । तर्हि भेदाभेद एवास्त्येत्यत्राह—नचोभयरूपतेति । युत इत्याह—विरोधादिति । विरुद्धं हीदं भिन्नस्याभिन्नत्व-मभिन्नस्य च भिन्नत्वम्, भावभावरूपत्वेनोभयोः परस्परप्रतिपक्षभूतत्वाच्चयोरप्यविरोधे क विरोधः पदं न्यसेत ।

ननु भेदाभेदयोस्तादात्म्यमत्र विरुध्यते ? उत सहानवस्थानम् ? यदि तादात्म्यम्, तदास्तु विरोधः, नेह भेदाभेदयोस्तादात्म्यमभ्युपगम्यते, भेद एवाभेद इत्यनभ्युपगमात् । अथ सहानवस्थानं विरुध्यते इत्युच्यते, नेवम्, अनवस्थानं हि अनुपलम्भायसेयं भेदाभेदौ च सहोपलभ्येते, गौरयमिति । तदुक्तम्—

“प्रतीयते चेदुभयं विरोधः कोऽयमुच्यते ।” इति,

तत्राह—नचोपलम्भेति । युत इत्याह—तथाविधस्येति । भायरूपतयोप-लम्भमानापस्थायामेवाभायरूपतयोपलम्भाभायरवद्भिन्नतयोपलम्भमानापस्थायामेवाभिन्न-तयोपलम्भासंभवादिति, एकस्य यस्मिन् एकास्मिन्मध्ये भिन्नत्वमभिन्नत्वं च न संभवीति पशुं भिन्नस्वरूपमभिन्नस्वरूपं च दर्शयति—अभिन्नेति । धर्मभेदपक्षे भेदभेदितोरपि भेदे तस्य तस्येत्पनपस्थापातात्, स्वरूपभेदपक्षे एकस्वरूपदर्शनेऽपि भेदप्रतिपत्तिप्रसंगाच्च । अभिज्ञाकारबुद्धिर्ह्येत्यमभेदः । अभिज्ञाकारबुद्धिः केषुते घटे भवति तदहंत्वमभिज्ञायं, तथा पितृक्षणाकारबुद्धिर्ह्येत्यं भेदः, विलक्षणाकार च बुद्धिः सद्द्वितीये भवतीति तद्द्वितीयं

प्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेणावभातस्तदाऽभेदप्रतीतिदशायामेक
आकारोऽनुभवनीयः—स जातिभागस्य ? पिण्डभागस्य वा ? तत्रैकस्य
द्विरवभासोऽयं स्यान्न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः । अथ—विलक्षणाव-
प्याकारौ तादात्म्येनावसीयेते—इति मतम् । तत्रापि पर्यनुयोजनीयः—किमिदं
तादात्म्यं नामेति ? यद्येकाकारतेति ब्रूयात् ; तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणमात्मसा-
त्कृतम् । शब्दयोः सामानाधिकरण्यं तादात्म्यमिति चेत् ? 'अयुक्तमिदं,
गौर्वाहीक इत्यादावतादात्म्येऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । उपचारस्तत्रेति

भिन्न इति युद्धिषिशेपलक्षणमेव मिश्रत्वमभिन्नत्वं वा, नाकारान्तरमित्यर्थः । तत्र यदोति
विलक्षणाकारशब्देन द्वित्वाश्रयं गृह्यते । तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतिपत्तिसमये द्वे वस्तुनी
विलक्षणेनाकारेणावभासेते अपर्यायेण, तदाऽभेदप्रतीतिदशायामेक आकारोऽनुभव-
नीयः । एकत्वाश्रयविषया तु युद्धिः केवले घटे भवतीति । स चायमाकारो जातिभागस्य
पिण्डभागस्य वा ? तत्रैकस्य पर्यायरूपेण द्विरवभासोऽयं स्यात्, न जातिजातिमतो-
रभेदावभास इति । शब्दते—अथ विलक्षणावप्योति । परिहरति—किमिदमिति ।
तादात्म्यं नाम न किञ्चित्संभवतीत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसंरूपलक्षणसंबन्धः तादात्म्यशब्देनोच्यत इति चेत् । मैवम्, स्वरूप-
संरूपलक्षणस्य संबन्धस्य संबन्धिभ्यां संबन्धोऽस्ति वा ? न वा ? आद्यपक्षे तादात्म्य-
मात्रा स्यात्, द्वितीयपक्षे संबन्धिनां संबन्धे संबन्धाभावादनुयोज्यतादात्म्यमिति नोप-
पद्यते, तावपि तस्य । किञ्च तादात्म्यं नामैक्यम्, तादात्म्याङ्गीकारेणैकैव स्यादिति
न द्वयोस्तसंबन्धः । किञ्च तयोस्तादात्म्यं किं ताभ्यां व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं उभयरूपं
वा ? अव्यतिरेके तावेवेति न तयोस्तादात्म्यम् । व्यतिरिक्तत्वे घटपटयोरिव स्वात-
न्त्र्यात्संबन्धिनोः तादात्म्यमिति न संभवति, तावपि तस्य । नाद्युभयरूपत्वम्,
एकोपाधौ भेदाभेदयोर्धिरोधान् । एकत्वे द्वित्वाश्रयाभावाद् द्वित्वविरोधः, द्वित्वे चैकत्वा-
श्रयाभावादेकत्वविरोध इति शब्दते—यद्येकाकारतेति । परिहरति—तर्हीति ।
पुनरशब्दते—शब्दयोरिति । गौरयमिति सामानाधिकरण्यं तादात्म्ये सत्येवोपपद्यते ।
तथाहि—अत्यन्तभिन्नयोर्घटपटयोः विशेषणविशेष्ययोर्दण्डपुरुषयोर्वाचकशब्दयोरत्यन्ता-
भिन्नवाचकयोर्हस्तकरशब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न हरयते, एवमत्यन्तभेदादत्यन्ता-
भेदाच्च व्यावर्तमानः सामानाधिकरण्यानुभवो विधान्तर एवावतिष्ठते, तद्विधान्तरं
तादात्म्यमित्यर्थः । परिहरति—अयुक्तमिदमिति । शब्दानां स्वमाहात्म्येनापि
सामानाधिकरण्यानुपपत्तौ तादात्म्यनिवन्धनत्वं युक्तमित्यर्थः ।

ननु तादात्म्याभावेऽपि शब्दमाहात्म्यमात्रेण कुत्र सामानाधिकरण्यं हरयत इति
चेत्तत्राह—गौर्वाहीक इति । ताके दर्शनादिति भावः । शब्दते—उपचार इति ।

चेत् । अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते । वयन्तु विवक्षामात्र-
परतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशत इति सर्वत्र मन्यामहे ।

कथं तर्हि गौर्गौरिति नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तमाकारमुल्लिखन्ती
समुपजायते ? तेनास्या एव बुद्धेर्द्रष्टृभिः कारणमनुमास्यामहे । अस्ति तद्वि-
शेषणं यदुपरागवशेनेयं भिन्नेष्वभिन्नाकारानुसन्धापिनी धीरुदीयत इति ।
तदपि न जातिसाधनसमर्थम् । कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारणमाक्षिपन्ती
यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति, न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चि-
दुपस्थापयति । सा चेयं स्वलक्षणत्रिपददर्शनसमनन्तरमाप्तिनीति ता एव
व्यक्तयः स्वनिर्मासा बुद्धीरुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमा-
निर्मायन्ति । नितान्तभेदवतीनां च व्यक्तीनां कासांचिदेष महिमा न सर्वा-
सामिति किमनुपपन्नम् । यथा ह्यत्यन्तभिन्ना अपि चक्षुरालोरुमनस्संयोगाः
एकसामग्रीसमुपनिपतिता एकरिज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारमन्ते, तथा व्यक्त-
योऽपि किं नारमन्त इति नेदं प्रतिपत्तिरुठिनम् । सा चेयं स्वाकारेणामेदे-
गौर्गौरीक इत्यत्र न मुख्यं सामानाधिकरण्यमिति । परिहरति—अत्रापीति । भिन्नजा-
तिवादिनो भीमासका अत्रापि—अयं गौः, शुक्रः पटः इत्यत्रापि भिन्नत्वात् गुणजात्यो-
गौर्गौरीक इति च मुख्यसामानाधिकरण्याभावादुपचारमेव मन्यन्त इति । सुगतमठानु-
सारिणो ययं फासकुरादिष्वद्विवक्षामात्रपरतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशत इति
सर्वत्र मन्यामहे इत्याह—अयं त्विति । तस्माद्विरुद्धधर्माभ्यासस्य भेदापादकत्वेन नेकं
विरुद्धोभयरूपं संभवति, यथानिप्रतीत्यभावात् ।

इदानीं वैशेषिकमतं दर्शयितुं वृन्दति—कथं तर्हीति । यदि पूर्वोक्तप्रकारेण
व्यष्टेरभावाच्चातेरप्यभावाः, तर्हि नानार्थभूतासु व्यक्तिष्वेवाकारा बुद्धिः कथं जायत
इति । तन् परिहरति—तेनास्या इति । प्रत्यक्षाभावेऽपि प्रत्यक्षदृष्टसामान्यबुद्धिरूप-
कार्यात्कारणमनुमीयते इति । एतदेवोपपादयति—अस्तीति ।

एवमुपन्यस्तं वैशेषिकमतं बौद्धः परिहरति—तद्व्यपीति । बुद्ध इत्याह—कार्य-
भूता हीति । बुद्धिरुपकार्यात्कारणानुमानेऽपि स्थानन्तरमूतमेयानुमापयति न व्य-
दितमिति । वनः किमित्याह—सा ध्येयमिति । जन्यनेकव्यष्टीनामेवाकारबुद्धिजनना-
हीकारे सर्वव्यष्टीनामेकमातोयत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—निगमन्तेति ।

ननु यन्त्यन्तभिन्ना एव व्यवक्ष्यः तर्हि महिषाभ्यन्तरेदेकरूपबुद्धिःकारणत्वं
न संभवतीत्याशङ्क्यात्यन्तभिन्नानामप्येकरूपत्वं दृष्टान्तमुच्यते मापयति—यथा-
हीति । अत्यन्तभिन्नानां अप्युक्त्यालोचनमगमैकज्ञानकारणत्वं दृष्टव्यमिति—यथा-
नामरि व्यष्टीनामर्थगौरित्येकज्ञानकारणत्वं संभवतीत्यनेकविध्यं निमित्तोपमानाऽयं
गौरपन्नरि गौरित्येकस्या । सा च संचिदेष्टात्यन्तभेदयोगिनीनामरि व्यष्टीना भेदं
संज्ञयती संज्ञिरिति अस्माभिरुच्यते इत्याह—सा ध्येयमिति । तदुच्यते बौद्धैः ।—

नात्यन्तिकभेदयोगिनोनामपि च्यक्तीनां भेदं सम्प्रणोतीति संवृतिरित्यनुगीयते । एषा च मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति, तस्य विशदावभासित्वात्, अस्याथापिलापसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासत्वात् । अमिलापानाञ्च विशदाकारमवभासितुमशक्तेः, अमिलापमात्रेण तथाविधप्रतीत्यभावात्^१ । तेनैषा न स्वच्छाकारावभासिनी ।

नन्वेतत् प्रतीतिपराहृतमुदितम्, गौरयमिति बुद्धौ विशदावभासात् ।

उच्यते—न विशदावभासित्वमवजानीमहे । तत्तु समानकालमाविनो निर्विकल्पप्रत्ययस्य स्वलक्षणावलम्बिनः प्रसादात्, तदभावे तथात्वानुपलम्भात् । न चैतद्वाच्यं कथमेकमेव वस्त्विन्द्रियैर्विशदावभासं अनुभूयते, शब्दैश्चा^२ विशदावभासमिति । मिद्यमानेऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । नियताकारश्च स्वलक्षणमनियताकारथास्यां बुद्धौ

“पररूपं स्वरूपेण यथा संग्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भाषानाश्रित्य भेदिनः ॥

तथा संवृतनानात्वाः प्रकृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥

तस्याभिप्रायरूपेण सामान्यं संप्रकीर्तितम् ।

तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पितं तथा ॥”

[प्र. वा. १. ६७-६९] इति ।

संवृतिरूपैषा मनीषा न स्वलक्षणविषयेत्याह—यपेति । कुत इत्याह—तस्येति । तस्य स्वलक्षणस्य स्पष्टावभासित्वादिति । भवत्वस्य विशदावभासित्वम्, तथापि कथमविषयत्वमित्यत्राह—अस्याञ्चेति । भवत्वमिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासः, ततः किमित्याह—अमिलापानामिति । कथमशक्तिरित्यत्राह—अमिलापमात्रेणेति । तथाविधप्रतीत्यभावाद्विशदप्रतिभासाभावादित्यर्थः । निगमयति—तेनेति ।

नन्वेतद्विषयादिना चोदिते परिहरति—उच्यते इति । सा तु विशदप्रतीतिः प्रमाणभूतनिर्विकल्पकप्रतीतिमाहात्म्याच्च संवृतिमाहात्म्यादित्यर्थः ।

नन्वेतत्प्रथमवगम्यत इत्यत्राह—तदभाव इति । ननु ज्ञानोपायभेदादेकमेव वस्तु विशदमविशदं चानुभूयत इति क्वतुं न शक्यमित्याह—नचैतदिति । कुत इत्याह—मिद्यमान इति । किंच नियताकारं स्वलक्षणं अनुवृत्ताकारत्वादेवानियतश्चाकारोऽस्यां

^१ प्रतिपत्त्यभावात् इति भु पु पाठः ।

^२ निराकारमिति: भु. पु पाठः ।

^३ धर्मकीर्तः प्रमाणवातिवस्यमेतत्प्रथमं निरालम्बनवादे ऋजुविमलापश्चिन्वाया शालिकनाथेनोद्घृतमिति ज्ञेयम् ।

चकास्ति । तदेवं विशदाविशदतया नियतानियततया च स्वलक्षणस्य विकल्पा-
कारस्य च भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात्परम्परया वा स्वलक्षणविषयदर्शन-
प्रभवतया स्वलक्षणग्रहणाभिमानिनो जायन्ते । तत एव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं
व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति । पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धादवस्त्वपि प्रतिबद्धं
भवति, मणिप्रभायां मणिवुद्धिवत् । यथा हि खलु मणिप्रभायां मणिदीप्तायां
मणिकिरणविषयिणी मणिवुद्धिरयथार्थतया भेदमनुपमाणापि मणिमनु प्रति-
बद्धेति मणिसमधिगमनिमित्तं भवेत्, तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्यत्यपि
स्वलक्षणादर्शनं, दर्शनतो विकल्प इति स्वलक्षणप्रतिबद्धा सती तत्प्राप्तये
प्रभवति । निर्विकल्पकप्रत्ययसमधिगतस्वलक्षणप्रापकतया च स्मृतिरिय-
मुच्यते । तत एव च गृहीतग्राहित्वादप्रमाणम्, अन्यथा वस्तुविषयतया

गवादिबुद्धौ चकास्तीत्यनियताकारमिति । निगमयति—तदेवमिति । अत्र दृष्टान्तमाह—
मणीति । निगमयति—तदेवमिति । अत्र दृष्टान्तमाह—मणीति । एतदेवोपा-
दयति—यथेति । तदुक्तम्—

“मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याऽभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥” [प्र वा १ परि
श्लो ५७] इति ।

दार्ष्टान्तिके निगमयति—तथेयमिति । ननु विकल्पज्ञानस्यापि व्यवहारावि-
संबादात्प्रामाण्यं प्रसक्तं,

“प्रमाणमविसंबादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंबादनं शब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥” [प्र वा १ परि श्लो ३] इति

तत्राह—निर्विकल्पकेति । अविसंबादित्वे सत्यपि गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्य-
मित्यर्थः । विकल्पस्यावस्तुविषयत्वेऽप्यगृहीतग्राहित्वे सत्यनुमानवत्प्रामाण्यं युक्तम्,
नच तदस्तीत्याह—अन्यथेति । ननु प्रमितिविषयत्वेऽपि स्वलक्षणातिरिक्तापूर्वजात्य-
शेषोपनिपातात्प्रामाण्यं युक्तमिति चेत्, मैवम्, विध्यनुवादविरोधात् । नह्येका बुद्धिः
जाति विधास्यति, स्वलक्षणं चानुवदिष्यतीति घटते, एतज्जातितद्बुद्धिगतं भेदाभेदविध्य-
नुवादविरोधादिदूपजातं गुणनामक्रियाविशिष्टतद्बुद्धिष्वपि द्रष्टव्यम् । किंच
विशिष्टप्रत्यये विशेषणविशेष्यतत्संबन्धातिरिक्तं न पर्याप्तम् । तदुक्तम्—

“विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकी स्थितिम् ।

गृहीत्या संकलय्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ॥” [प्र वा २ १४५] इति ।

कर्मकल्पनायामागन्तुकात्क्षणिकादेव कार्यसिद्धेः क्रियायां प्रमाणं नास्ती-
त्यभिप्रायः ।

पक्षमर्हति, तेनावयवा एव समासादितमयोगलक्षणसाधारणगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति । 'संयोगश्चैक एवानेकत्र वर्तते, एकैकत्र मयुक्तप्रत्यया-
नुदयाच्च, एकातिरिक्तानेकाभावेऽप्येकैक एव सद्द्वितीय आश्रयः मयोगस्येति न
दोषः ।

पुनः कारणानुपपत्त्या दृष्टकार्यत्याग इत्यर्थः । निगमयति—तेनेति । तेनावयवा
एव संयोगलक्षणासाधारणगुणा असमवायिकारणानुगृहीताः कार्यस्योत्पादका
भविष्यन्तीति ।

ननु संयोगः किमेकत्र वर्तते ? अनेकत्र वा ? एकैकत्र संयुक्तप्रत्ययाभावादेकत्र
न वर्तते । एकातिरिक्तानेकाभावादेनेकत्रापि न वर्तते इत्युक्तमित्यत्राह—संयोगश्चेति ।
यथा स्वत्यक्ष एकातिरिक्तानेकाभावेऽप्यणुचयो धीहेतुः तथाऽस्मन्मतेऽप्येकैक एव सद्द्वितीयः
संयोगस्याश्रय इति न दोषः ।

प्रमाकरमतेन पदार्थनिरूपणम्—

अत्र चेवं प्रामाकराणां पदार्थप्रक्रिया—नवधा पदार्थाः—द्रव्यं, गुणः, कर्म,
सामान्यं, समवायः, शक्तिः, संख्या सादृश्यम्, ^१कर्मश्चेति । तत्र स्वात्मनि कार्या-
रम्भकं द्रव्यम्, तदपि नवप्रकारम्, पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशकालदिगात्ममनांसि इति ।
तत्र पृथिव्यादीनां चतुर्णां नित्यानित्यरूपेण द्वैविध्यमस्ति परमाणुलक्षणं नित्यं, कार्य-
लक्षणां त्वनित्यम् । तेन वायुपर्यन्तानां पृथिव्यादीनां चतुर्णामेधाररम्भारम्भकत्वम् ।
नाकाशादीनां, तेषामारम्भशक्त्यभावात् । शक्त्यभावोऽपि निष्क्रियत्वादमूर्तत्वादस्प-
शत्वाच्च । तेनाकाशादीनां नित्यत्वमेव, नानित्यत्वम् । परमाणुसङ्काचे चानुमानमेव ।
यद्वा ■ च निरवयवः परिमाणातिशयस्यावधित्वान्महत्परिमाणावधिभूताकाशवत् ।
अतो नित्या निरवयवाः परमाणवः । यत्त्वणूनामनित्यत्वं साधययत्वं चानुमानादुक्तं
तद्धर्मिप्राद्वकप्रमाणवाधितम् । तत्र परमाणवोः संयोगः क्रियाजः, संयोगाजन्यत्वे
सति संयोगत्वात्, तन्तुतुरीसंयोगवत् । संयोगाजन्यत्वमसिद्धमिति चेन्नेवम्,
निरवयवस्य संयोगाजसंयोगानुपपत्तेः । सर्वत्रावयवसंयोगपूर्वकत्वासंयोगस्य । तच्च

^१ सयोगो द्विविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजरवेति वदन्त सयोगस्य द्वैविध्यं वर्णयन्ति
भाट्टा श्रीमासका । सयोगज सयोग न स्वीकुर्वन्ति । प्रामाकरमोमासकास्तु वैरोपिकसम्मतो
सरणिमनुसरन्तस्सयोगजस्य त्रैविध्यमातिष्ठन्ते । किञ्च सयोगस्यसागिषु वष वर्तत इति
जिज्ञासाया भट्टमतानुयायिनस्सादृश्यवन्प्रतिमयोगि भिन्न इति मन्यन्ते । मूढमतानुयायि-
नस्तु वैरोपिकवदुभयोर्व्यासक्त सयोगमेवमङ्गीकुर्वन्तीति ध्येयम् । अयमर्थोऽग्रे मूल एव
स्पष्टीभविष्यति ।

^२ प्रामाकरमते शक्तिसादृश्यसम्मानां पदार्थत्वाभ्युपगमस्तदीयप्रत्येयूपलभ्यते, परमयं
व्याख्याकारः क्रमनामक पदार्थमतिरिक्तमभ्युपगच्छति, तत्र विष्णुमूलमिति न प्रतीयते,
इति ध्येयम् ।

परमाण्वोराद्यं कर्म पुरुषविशेषगुणकारितं मोदनाभिधातसंस्काराजन्यत्वे सति कर्मत्वात्, पाणिक्कर्मवत् । तत्राप्यदृष्टाख्यविशेषगुणकारितमेव परमाणूनामाद्यं कर्म बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तं पुरुषविशेषगुणकारितं प्रयत्नादीनामभावे सति पुरुषविशेषगुणकारितत्वात् । यदभावे यदुत्पद्यते तत्ततो व्यतिरिक्तकारणं, यथा तन्वाद्यभावे घटः तद्व्यतिरिक्तजन्यः । ततश्च प्रयत्नाद्यभावे कर्मकारणमदृष्टमेव । तच्चादृष्टं स्वाश्रयसंयोगापेक्षमाश्रयान्तरे कर्मारभते, एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुत्वाद् गुरुत्ववत् । यथा गुरुत्वं तोमरस्याद्यतिर्यग्गतिकारणभूतं स्वाश्रयस्य तोमरसंयोगमपेक्ष्यैव कर्मारभते, तद्वदिहापि अदृष्टस्याद्यकर्मकारणत्वमदृष्टवदात्मसंयोगादेव । ततश्च परमाणूनां सुखदुःखप्रापणसमर्थाददृष्टवदात्मसंयोगादाद्यं कर्म जायते । ततश्च परस्परसंयोगः परमाण्वोर्जायते । ततश्च संयुक्ताभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्वाणुकसिद्धिः । प्रयोगस्तु द्वाणुकाद्यव्ययेकद्रव्यारब्धं न भवति, कार्यद्रव्यत्वात्, घटवत् ।

नन्वतीन्द्रियेषु अपेक्षाबुद्ध्यभावाद्वित्वोत्पत्त्यभावेन द्वाभ्यामुत्पत्तिरिति नोपपद्यते, मैथम्, द्वित्वोत्पत्तिर्योग्यस्य सद्वितीयस्यारम्भकत्वाभ्युपगमात् ।

ननु त्रयाणामणूनामारम्भकत्वं किमिति न भवति । उच्यते—तथात्वे तदारब्धेन द्रव्येणावयवबहुत्वान्महता भवितव्यम् । अतो नित्यैस्त्रिभिः परमाणुभिः आद्यमद्वदुत्पत्तिरिति भवदभिप्रेतं न स्यात्, तथाहि—महत्कार्यभूतघटाद्युत्पत्तौ तत्परिमाणापेक्षयाऽल्पपरिमाणस्य कार्यद्रव्यत्वस्यैव कारणत्वं लोके दृष्टमिति त्रिभिरारब्धं महत्कार्यं कार्यैरेव जन्यते महत्त्वे सति कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति प्रसज्यते । अतो द्वाभ्यामेवाद्यकार्यस्योत्पत्तिः, न त्रिभिरिति युक्तम् ।

ननु यथा कार्यद्रव्यात्कार्यद्रव्यं महद्घटादिकं दृष्टं तथा महत्त्वोपेतादेव कार्यद्रव्यात्कार्यमद्वदुत्पत्तिः दृष्टैव । अतः कारणभूतस्यापि महत् उत्पत्तिः अन्यस्मान्महत्, तस्याप्यन्यस्मादिति दर्शनबलादाश्रयणीयम् ; मैथम्, तथात्वे सर्वेषां तुल्यकारणत्वाविशेषेण प्रकर्षाप्रकर्षहेतव्योः कारणसंख्याभूयस्त्वाभूयस्त्वयोरसंभवात्, कार्यकारणयोरपि तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । सा चानिष्टा । अस्ति च कार्यकारणयोर्योगतः परिमाणभेद इति कार्यकारणयोरनन्तावयवत्वेन तुल्यपरिमाणपरिहारार्थं कारणस्य कार्योदल्पपरिमाणत्वमास्थेयमिति महत्कार्योत्पत्तौ तत्परिमाणापेक्षयाऽल्पपरिमाणकार्यद्रव्यस्यैव कारणत्वमास्थेयम् । सति चेयं प्रत्यक्षद्रव्याणां यदल्पपरिमाणं तत् त्रसरेणुस्त्र्यणुकमिति चोच्यते । तत्त्रिभिः द्वाणुकैरारभ्यते, न द्वाभ्यां, अवयवमहत्त्वाभावेऽवयवबहुत्वेनैव महत्त्वोत्पत्तेः । तत्रापि त्रिकेत्येवोपपत्तेर्न बहुकल्पना न्याय्या । किंच द्वाणुकचयेनैव महावयव्युत्पत्तौ तद्विनाशे नियमो नाल्पतरत्मादिभावेनावयवदर्शनानुत्पत्तिः स्यात्, तस्मात्त्रिभिरेव द्वाणुकैस्त्रसरेणुरुत्पद्यते, स च महान् अवयवबहुत्वात्, द्वाणुकार्यं कार्यं महत्त्वरहितं आरम्भकद्रव्ये सति अस्मदादीनामप्रत्यक्षत्वात्, परमाणुवत् । ततश्च कार्यपरिमाणारम्भकादल्पपरिमाणं कारणस्येति द्वाणुकस्याणुत्वमेव परिमाणम् । अनेनैव न्यायेनाणुत्वपरिमाणापेक्षयाऽल्पपरिमाणं परमाणुत्वमिति द्वाणुककारणयोः परमाणुत्वसिद्धिः । यत्र द्वाणुकमधिकवयव्यपेक्षया ह्रस्वं न दीपम् ह्रस्वान्तरामावात्, ह्रस्वापेक्षत्याद्यदीपं यत्र परमाणुर्न ह्रस्वः, किन्तु परिमण्डलं निरतिरायास्पदिकावच्छिन्नत्वात् । तस्या-

चच्छेदकस्य वैषम्ये च प्रमाणाभावात् । सर्वतस्समत्वाद्द्व्यणुकस्य तत्र न तत्परमाण्वारब्धस्य परमाण्वोद्दिगुणद्विकपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदकवैषम्यानुमानाद्भ्रस्यत्वसिद्धिः । प्रत्यक्षावयवेषु कर्मिकावयवारब्धेषु वैषम्यदर्शनाभावात् । ततश्च परमाण्वोस्तस्योभाजोरपि क्रमः, एरुमूर्तद्रव्यावरुद्धे देशे तदैवान्यस्य स्थित्ययोगात् । अत एव सर्वतस्संश्लिष्टत्वेनानेकपरिमाणानुपपत्तिरिति यदुक्तं तदपि परिहृतमेव । स्पर्शद्रव्यस्यान्योऽन्यमन्तस्संश्लेषाभावात् । तत्र द्व्यणुकेषु संयोगमूलकर्मदिगनुसारेण क्रमभेदात्समविषमचतुरस्रदीर्घावयव्यारम्भ सन्नेयः ।

तदेवमारम्भकं चतुर्विधद्रव्यं गुणकर्मणां समस्तानां कारणम्, आकाशदिगात्मानो गुणानामेव कारणम् । मनो ह्यनवयवि द्रव्यं च गुणकर्मणामिति विशेषः । तत्र चावयवि न एकैकावयवगुरुत्वसमवाय एव न गुरुत्वान्तरम्, येन फलद्वैगुण्यं स्यात् । अन्त्यावयविन्यपि द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुगुरुत्वमेव । एवं च तेन तस्यादृष्टप्रशादुत्वन्नोऽवयवी त्रिविधः—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । भोगायतनं शरीरं, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि । सर्वं वस्त्ववभासमानं विषयशब्देनोच्यते ।

पृथिवीनिरूपणम्

तत्र गन्धवचनं पृथिव्या लक्षणम् । सा च पृथिवी गन्धरसरूपस्पर्शपरिमाणगुरुत्व नैमित्तिकद्रव्यत्वसंस्कारसंयोगविभागपरत्वापरत्ववती । एवंविधायाः कार्यं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । प्राणापानादिचेष्टाश्रयं भोगसाधनेन्द्रियाश्रयं शरीरं । इन्द्रियद्वयगन्धव्यञ्जकं प्राणम् । विषयस्तु मृदादिः ।

जलनिरूपणम्

अपाकजरसवैषम्यलक्षणम्, सांसिद्धिकद्रव्यत्वं वा । रसरूपस्पर्शसंख्यापरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वसांसिद्धिकद्रव्यत्ववेगस्तेह्यवत्य आपः । कार्यमपि^१ तासां द्विविधमेव, विषयेन्द्रियभेदात् । विषयः सरित्समुद्रकरादीनि । इन्द्रियं रसोपलम्भकं रसनम् ।

तेजोनिरूपणम्

उष्णस्पर्शवत्तेजः । रूपस्पर्शपरिमाणसंयोगवियोगविभागपरत्वापरत्वलघुवेगवत्त्वाभयगुणं तेजः । कार्यम् विषयेन्द्रियभावेन द्विविधमेव । विषयस्तु धूमध्वजादिः । इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं चक्षुरशब्दाभिषेकम् ।

वायुनिरूपणम्

अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवान्वायुः, स्पर्शान्तराभिञ्जकस्पर्शवान्वा । स्पर्शपरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वलघुत्वसंस्कारवान्वायुः । तत्र कार्यं त्रिविधम् ।

^१ कार्यरूपाणां पृथिव्यतेजोवायूनां शरीरेन्द्रियविषयभेदेन त्रिविध्यं, ताविकाणामभिमतम् । प्रागावरमोमांसकानान्तु पृथिव्या वायोदच एवत्रैविध्यमभिमतम् । अप्तेजसो द्वैविध्यमेवाभिप्रेतमिति ध्येयम् ।

इन्द्रियविषयप्राणसंज्ञकम् । इन्द्रियं स्पर्शोपलम्भकं स्पर्शनं सर्वशरीरव्यापि । विषयस्तु तिर्यग्गमनस्वभावो वायुः । प्राणोऽन्तरशरीरे रसमलघातूना प्रेरणादिहेतुरेकस्मिन् त्रिधाभेदादपानादिसंज्ञा लभते । एव पृथिव्यादीनि चतुर्विधानि द्रव्याणि नित्यानित्य-
स्वरूपेण द्विविधानि । तत्र परमाण्वस्थानि द्रव्याणि नित्यानि, सदकारणत्वात्,
द्व्यणुकादीन्यनित्यानि, कादाचित्कत्वात् । असरेखादीना महता प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।
तत्रापि स्पर्शवन्महत्स्पर्शनम्, रूपवन्महद्वाक्षुषम् । ततश्च पृथिव्यन्तेजसा त्रयाणा महत्त्वा-
द्रूपवत्त्वात्स्पर्शवत्त्वाच्चक्षुस्पर्शनाभ्या महत्त्वम् । वायोस्तु महतः स्पर्शेन्द्रियमाहृत्यमेव ।
परमाणुद्व्यणुकयोः असरेखादिकार्यद्रव्यलिङ्गकानुमानमेव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

आकाशादितिरूपणम् ।

शब्दगुणानुमेयमाकाश द्रव्यमित्यात्मवादे वक्ष्यते ।

दिक्कालानुमेयावेव । तथाहि विमुक्त्यो नित्येभ्यश्च व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु वस्तुष्विद-
मवच्छेदद्वय दृश्यते—इतः प्रागितश्च प्रत्यगित्येकम्, अद्येदं न, न ह्यः न च इत्यपरम् । तत्र
हेतुद्रव्येन भरितव्यम् तत्र हेतुः प्रागित्यादिकावच्छेदहेतुर्दिगित्युच्यते, अद्यच्छेदान्तरहेतुः
काल इति । तत्र शब्दपरिमाणसयोगविभागवानाकाशः । परिमाणसयोगविभागवन्तो
दिक्कालौ । तत्र चतुर्णामाकाशात्मकालदिशां नित्यत्वं निरवयवत्वमस्पर्शवत्त्वं सधर्मगतत्वं
परममहत्त्वञ्च विद्यते । अगत्या सर्वमूर्तिमद्भिः युगपत्संयुज्यमानत्वं सधर्मगतत्वमित्युच्यते ।
सर्वसयोगिसमानदेशत्वं परममहत्त्वमित्युच्यते । मनसोऽपि नित्यत्वं निरवयवत्वं
महत्त्वमहत्त्वञ्च विद्यते, तदेवं नवैव द्रव्याणि । तत्रैव बृहद्व्यवहारे द्रव्यशब्दप्रयोगात् ।
तेषामनुगत लक्षण इत्यात्मनि कार्यारम्भकत्वमित्युक्तमेव ।

गुणनिरूपणम् ।

रूपरसादयो गुणाः । तेषां किं लक्षणम् ? तत्तु पदार्थविद्विरुद्धम्—द्रव्याभ्रप्य-
गुणयान् संयोगविभागेष्वनपेक्षमकारणं गुणलक्षणमिति^१ । एवं तर्हि शक्तिमत्त्वासा-
दृश्येप्यतिप्रसंगः । मैयम् । द्रव्यमेवाश्रयते इति द्रव्याभ्रपीत्युच्यते । ततश्च संप्रत्यादीनां
गुणादिष्वपि सभवाप्रातिप्रसंगः ।

कर्मनिरूपणम् ।

^१ द्रव्याभ्रप्यगुणयान्संयोगविभागेष्वनपेक्षमकारणमिति कर्मलक्षणम् ।

सामान्यनिरूपणम् ।

नित्यैकत्वे सति निरतिशयेनानेक्यं वर्तमान सामान्यम् ।

^१ द्रव्याभ्रप्यगुणयान् संप्रत्यादिनापारवारणमनोना इति गुणलक्षणमिति (१-१-१६)
वेनेति च गुणयानुगच्छेयम् ।

^२ एवमप्यगुणं संप्रत्यादिनापारवारणमिति कर्मलक्षणमिति (१-१-१७)
वेनेति च गुणयानुगच्छेयम् ।

ननु द्रव्ये एव तयोत्पन्ने संयोगविकल्पमाविर्भावयतो न तदतिरेकी संयोगो नाम कश्चिद् गुणविशेषः । तत्र, प्रत्यभिज्ञायेते हि द्रव्ये यत्तुवृत्ते । कदाचित्की च तयोरपरेयं दशा दृश्यते इति भवत्येव भेदसिद्धिः । स्थापिता

तरतमभावेन द्रव्ये वर्तमानो गुण इति शक्त्यादीनां बुद्धिलक्षणत्वमेव । तदुक्तं “सादृश्यं सादृश्यमिति” । समवायलक्षणमत्रैव वक्ष्यामः ।

क्रमपदार्थनिरूपणम् ।

क्रमो नाम पदार्थानां विततिरेव । ननु तर्हि विततिरपि पौर्वापर्यान्नातिरिच्यते । मैथम् । पौर्वापर्याद्विततिर्भिन्नैव । तथाहि—द्वितीयमात्रापेक्षयैकैकपदार्थवर्ति पौर्वापर्यम् । विततिस्तु अनेकाश्रये फेयलसंख्यावत् । तथा पूर्वोपरदिक्कालादिरहेऽनवधारितेऽपि देशतः पूर्वपरत्वे परस्परसन्निहितदेशस्थद्रव्याणां वितत्यनुगतेष्व पौर्वापर्याद्वितानस्य भेदसिद्धः । स च पञ्चमाध्यायार्थः^२ ।

ननु पौर्वापर्यमपि पदार्थानां क्रमः, तत्तद्वाध्यायार्थत्वं तस्य किमिति न भवति ? उच्यते,—युगपत्प्रसक्तानुष्ठानस्य वेदार्थवर्गस्यानुष्ठानयौगपद्यासंभवे वैतत्यमेव तदुपपादकतया स्वतोऽवगम्यते, न पुनरैकैकपदार्थवर्ति पौर्वापर्यमिति । विततिरूप एव क्रमोऽनुष्ठाननिर्वाहकतयाऽविद्येत्येवऽपि शास्त्रस्योक्त इति स एवाध्यायार्थः ।

तदेयं नवविधं पदार्थानां परिकल्पनं प्राभाकराणाम् । आसां द्रव्यादिबुद्धीनां कारणदोषाधिकप्रत्ययाभावात्^३स्यतः प्राप्तं प्रामाण्यमिति दिक् ।

[इति प्राभाकरमतेन पदार्थऽनिरूपणम् ।]

चोदयति—ननु द्रव्ये एवेति । उत्तराधरभावेन निरन्तरतोत्पन्नो द्रव्यक्षय एव संयोगक्षयमुत्पादयति इति, द्रव्यव्यतिरेकी संयोगो नाम कश्चित् गुणविशेषो नास्माकमभिमत इति शङ्का परिहरति—तत्रेति । प्रत्यभिज्ञायेते इति । पूर्वोत्तरयोरनुवृत्ततया द्रव्ये प्रत्यभिज्ञायेते इत्यर्थः । तयोस्संयोगिनोः कदाचित्संयुक्ताक्षस्यापरेयं दशा दृश्यते इति, संयोगसंयोगिनोर्भेदो भवत्येव ।

^१ बृहती, उपमानप्रकरणम् पृ० १०७ मन्त्राससंस्करणम् । इदञ्च बृहतीवाक्य ऋजुविमलामात्रित्य ग्रन्थकारेण व्याख्यातम् । तथाहि—सादृश्यमिति यत्र ज्ञानं, तत्सादृश्यम् । अस्ति चेद ज्ञानम्, तन्निबन्धना च विषयव्यवस्था इति । वक्ष्यते बोधमानपरिच्छेदे विषयोऽस्य विततिविद्ध इत्यादिना ।

^२ अत्रेय विषयशुद्धि—पञ्चमेऽध्याये क्रमो निरूप्यते इति स्थितिः । तत्र विततित्वेन प्रम इति साध्यादिका आचक्षते । स च एतत्पदार्थान्तरमेतत्कर्तव्यमिति अनेकेषु पदार्थेषु सत्यावद् व्यासज्यवर्तमानस्य समुदायः । स एव पञ्चमाध्यायार्थः इति । नव्यास्तु—यत्किञ्चित्प्रत्ययप्रतियोगिको यत्किञ्चित्पदार्थानुयोगिक आनन्तर्यविशेषः । स चोत्तरपदार्थस्याङ्गम् । तस्य चोत्तरपदार्थस्मारकत्वान् दृष्टार्थनाऽपि इति वदन्ति । इदं नवीनमतं निरादुर्बन्धनीनसम्मतं विततिविशेषेन प्रम समर्थयति ।

^३ चोदनायूजे भाष्यकारेण “नन्वतयामृतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना”, (घा. भा. १. १. २)

च भीमांसाजीवरक्षायां प्रत्यभिज्ञा । अतः संयोगलक्षणसाधारणगुणासमवा-
यिकारणोपगृहीता अवयवा एव समवायिकारणमवयविन उपपद्यन्ते ।

‘यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पेन दोष उक्तः, सोऽप्यवयविनः प्रतीतौ
स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एवावयवेष्ववयवी, नैकत्र जातिवत्परिसमाप्तः ।
अवयवान्तरैरपि च विना स तस्य कोऽपि महिमा, य एक एवानेकावयवानु-
स्यूत इति किं न कल्प्यते । यद्यपि चावयविन एकैकत्रावृत्तिस्तथापि नावृत्ति-

ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? संस्कारेन्द्रियाभ्यां जातो ज्ञानविशेष इति चेत्तर्हि स्मृति-
रेवेत्यत आह—स्थापितेति । भीमांसाजीवरक्षायां क्षणिकत्वनिराकरणपर्यणि
इत्यर्थः । उपसंहरति—अत इति । परस्परसंयोगसहिता अवयवा एवावयविनः
समवायिकारणं भविष्यन्तीति ।

अनुभाषते—यश्चायमिति । यद्वहुषु प्रत्येकं परिसमाप्य वा एकदेशेन वा
वर्तते । नच कृत्स्नैरुद्देशाभ्यां प्रकारान्तरमस्ति । अनयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरनान्तरीय-
कत्वान्नित्यानित्यत्वयोरेषः^१ । किञ्च न चेकत्र कृत्स्नसमाप्तेरसंभवादिति परिहरति—
सोऽप्यवयविन इति । वृत्तिप्रकारमाह—व्यासक्त इति ।

नव्यवयविनः स्वाययवैर्विनाऽवयवान्तराभावादवयवेषु व्यासज्य वृत्तिर्न संभवती-
त्यग्राह—अवयवान्तरैरिति । अवयवान्तरैर्विना प्रतीतियत्नादेक पदानेकेष्वनुस्यूत
इति कल्प्यत इत्यर्थः । किञ्च भवत्वत्ते वृत्तिरपि परमाणुभ्यां नातिरिच्यते, किन्तु
निरन्तरोत्पाद एव परमाण्वोर्बृत्तिरिति भवद्विव्यवहर्तव्यम् । तत्र च परमाणुस्वरूपाति-
रिक्ता काचिद्वृत्तिर्न वस्तुसती, ततश्च कारणगुणवत्प्रत्येकं कात्स्न्येन वृत्तिरप्युक्तिमात्रमेव,
अतो भवत्वक्षे न निश्चितकचित् कात्स्न्येन एकदेशेन वा वर्तमानं दृष्टमिति । तयोर्बृत्ति प्रति
व्यापकत्वमयुक्तम् । अतोऽवयवी वृत्तिमात्रं भवति, कात्स्न्येकदेशव्यतिरिक्तवृत्तित्वात्त-
दधिपाण्यदिति निरस्तमेव, व्यासंगेनेत्युक्तत्वात् ।

इत्यादिना भाष्येणावधार्यत्वलक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कितम् । तत्परिहारार्थं तथात्वलक्षणं प्रामाण्य-
स्त्वनस्त्वं साध्यते । इदञ्च स्वतस्त्वं द्विविधं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञप्ती स्वत-
स्त्वञ्चेति । ज्ञानोत्पादकसामग्रीजन्यत्वमाद्यस्य लक्षणम् । ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वमन्यस्य
लक्षणमिति बोध्यम् । इदञ्चानागतावेक्षणन्यायेन चोदनामूने धानिकवारं विषयं
निरणायि । तच्च प्राभाकरमते व्योपतिवमूने प्रतिपाद्यत इति स्थितिः । अयं तथात्वलक्षणं
प्रामाण्यं षटमहं जानामीत्याकारकं व्यवसायेन गृह्यत इति प्राभाकरमीमांसका वयमिति ।
तन्मते ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेनेन्द्रियसन्निकर्षादिषट्तितामग्रीपरिग्रहात्तज्जन्यव्यवसायात्मकग्रह-
विषयत्वान् स्वतो ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्येति मन्तव्यम् । इतोऽधिकं ज्ञानानां स्वप्रकामत्वनि-
रूपणावसरे वक्ष्यत इति ।

^१ अत्रेदं बोध्यम्—वितानवादिनो योगाचार्य ज्ञानत्रयभेदेनोपलभ्यमानं द्विविधं वस्तु

वा । वायवीयस्तु महत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पर्शान एव । द्व्यणुकस्तु चातुर्भौतिकोऽप्यमहत्त्वादप्रत्यक्ष एव । तस्य चामहत्त्वम्, 'अणववहुत्व-महत्त्वप्रचयविशेषाणां महत्त्वगुणकारणानामभावात् । गगनादीनां तु महतामपि रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरतेत्यलमतिविस्तरेण ।

ननु सकलावयवसमाश्रितत्वादवयविनस्तिरोहितैरवयवैः सहेन्द्रिया-सन्निकर्षे कथमवयविना ममागमः ? न चामङ्गतमेव बहिरिन्द्रियमवबोध-कमिति प्रतिज्ञा युज्यते, अवयवानामप्यसन्निकर्षेन्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति । उक्तोत्तरमेतत्, भिन्नत्वादवयविनोऽवयवान्तरामयोगेऽपि मयोगबुद्धेः पटादि-पृथपन्न एवेन्द्रियमन्निकर्षोऽवयविनः । तदनया दिशा तावदुपपन्नमाश्रय-द्रव्यमाकृतेः पृथुलम् ।

ननुक्तं रूपादिव्यतिरेकि द्रव्यं नोपलभ्यत इति, किमिदं पश्यतो-हरत्वम्—प्रतीयते हि महानवयवो रूपादिव्यतिरेकी । अत एव जपाकुसुम-

पाऽवयवो महत्त्वादपयत्त्राश्चाक्षुषो वा स्पर्शनो वेत्याह—स चायमिति । वायवीयस्त्व-वयवो महत्त्वात्स्पर्शान एव, रूपवत्त्वाभावात् चाक्षुष इत्याह—वायवीयस्त्विति । पार्थि-याप्यतैजसवायवीयरूपचातुर्भौतिकद्रव्यणुको रूपस्पर्शरत्त्वे सत्यमहत्त्वादप्रत्यक्ष इत्याह—द्व्यणुकस्त्विति ।

ननु कथं तस्यामहत्त्वमित्यत्राह—तस्य चेति । ननु यदि महत्त्वमेव प्रत्यक्षत्वे निगन्धनं न रूपवत्त्वं स्पर्शवत्त्वं वा, तर्हि गगनादीनां प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत्राह—गगना-दीनामिति । महत्त्वे सति रूपवत्त्वं स्पर्शवत्त्वं वा प्रत्यक्षत्वे निगन्धनम्, न पुनर्महत्त्वं स्पर्शवत्त्वं रूपवत्त्वं च प्रत्येकमित्यर्थः ।

चोदयति—ननु सकलावयवेति । बहिरिन्द्रियाणां सन्निकृष्टमाहित्वात्तिरोहितै-स्त्रयैस्सहेन्द्रिसन्निकर्षाभावात्, कथमप्रत्यक्षैस्सकलावयव्युपलम्भ इति ।

ननु तिरोहितैरवयवैस्साक्षात्सन्निकर्षाभावे सन्निकृष्टसंयोगादनयव्युपलम्भ उपपद्यत इत्यत्राह—नचासंगतमेवेति । कुत इत्याह—अवयवानामिति । अवयवानां परमाण्वादीनामप्यसन्निकृष्टाना इन्द्रियबोध्यतृप्तसंगान्, सर्वेषां सर्वदर्शित्वप्रसंगोऽन्य-वधिरादिव्यनस्याभावप्रसंगश्चेत्यर्थः । परिहरति—उक्तोत्तरमिति । अवयवावयविनो-र्भेदात्सकलावयवानामिन्द्रियसन्निकर्षाभावेऽपि कतिपयावयवेषु अवयविन इन्द्रियमन्नि-क्षर्पादेव सकलावयव्युपलम्भ इति अनया—दर्शितेन दिदृक्षावेणाऽऽकृतेराश्रयं स्थूलद्रव्य-

२ परिमाणवारणविचारप्रसङ्गे वैशेषिकसूत्रम्—वारणवद्वाच्य [वै० ६० ७-१-९] इति । अत्र सूत्रं चारान् महत्त्वप्रचयविशेषो वाच्यः । एतस्मिन्निर्णये वाच्ये परिमाणमुच्यते । तदेवार्थान्नुवन्ति अवयवेनादिना ।

प्रत्यक्षेण भवितव्यमिति । यस्तु यतः प्रतीयते न तस्य प्रिय इति सार्वलौकिकम् ।

ननु प्रत्यक्षमप्यभिर्मन्नाद्येन प्रमाणम् । अर्मान्नादश्च तस्मादात्म-
लाभात् अन्यतस्तु भवतो^१ऽतथाभूतस्य वाऽभावेऽपि भावमम्भनान्नियमेन
संरादायोगादिति वलादभ्युपेयं प्रत्यक्षस्य कारणमेव प्रिय इति । अत एव च
प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे; तयोरेवार्थाभिर्मन्नादकत्वात् । प्रत्यक्षं साक्षा-
दर्धेन प्रतिनद्धम्, अनुमानं त्वर्थप्रतिनद्धलिङ्गजन्यतया पारम्पर्येण प्रतिनद्धम् ।
यस्य तु न साक्षात्, नापि परम्परयाऽर्थप्रतिनन्धः, न तस्य प्रामाण्यमुचितं,
तस्य तदभिम्नादनियमाभावात् । अर्थानिस्मृतादि च प्रमाणं व्यञ्जिहीर्षमाणा
लौकिका आद्रियन्ते इति ।

मिद्वध्येदयं मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिरन्धनोऽप्रतिनद्धः प्रार्थनीयः ।

सा जाति अप्रत्यक्षा भवेत्, काम प्रत्यक्षेव सा कारणभूतस्यैव प्रत्यक्षत्वं सम्भवति,
नान्यस्येत्येव राजशासन नास्तीत्यर्थः । ननु यदि कारणभूतस्य प्रत्यक्षत्वं तर्हि
कीदृग्भूतस्य प्रत्यक्षत्वमित्यत्राह—यस्तु यत इति । पूर्वोक्तमेव परिहारान्तरं यत्कु-
मनुभाषते—ननु प्रत्यक्षमपीति । प्रत्यक्षप्रमाणमप्यर्थोपसवादादेव प्रमाणं नान्यथा,
इदं रजतमिति ज्ञानस्यापि प्रामाण्यप्रसगादिति । तत्र किमित्याह—अपिसवादाद्वेति,
यस्य स्वरूपं यस्मिन् सत्येव भवति, तत्तदविसवादादिति ।

ननु कथमेतदवगम्यत इत्यत्राह—अन्यतस्तु भवत इति । ननु यद्यप्येव
तथापि भवत, किमायातमित्यत्राह—वलादभ्युपेयमिति । यस्योत्पादकत्वं स्वरूपार्प-
कत्वं च सम्भवति, तस्यैव प्रत्यक्षत्वं, नान्यस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रत्यक्षानुमानयोरेवार्थावि-
सवादादकत्वं तस्मात्तयोरेव प्रामाण्यमभ्युपगतमित्याह—अत एवेति, । तयोरेवार्थावि-
सवादादकत्वात्तमेव दर्शयति—प्रत्यक्षमिति । यस्य साक्षात्कारपर्येणैवार्थप्रतिबन्धोऽस्ति,
तस्यार्थाविसवादाभावात् प्रामाण्यमित्याह—यस्य तु न साक्षादिति ।

मन्वर्थोपसवादे सति कुतोऽप्रामाण्यमित्यत्राह—अर्थोपसवादि चेति ।, इदं
प्रमाणमिदं प्रमाणं व्यञ्जिहीर्षमाणा लौकिका अर्थोपसवादादेव प्रमाणमाद्रियन्ते
इत्यर्थः ।

परिहरति—सिद्ध्येदिति । न परत प्रामाण्यं सर्वज्ञानानां सम्भवति । स्वतोऽ-
निश्चितोऽयं परतो निश्चेतुं न शक्यते, परस्यापि तद्वदेवासाधमर्थ्यात् ।

वाच्यते । प्रमाणसम्बन्धयोग्यतास्या स्वरूपसत्तैव सत्त्वमिति श्रमावरा मन्वत । एव सति
अप्यन्यामनुवन्ति सन् भवतां न विञ्चिदनवयमित्यादिना प्रयनस्तुमित्यवयवम् ।

^१ नित्यभूतत्वमिति मु पु पा

यद्विषयमेव च यज्ज्ञानं, तेनैव तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धनाऽविसंबादप्रार्थना । अर्थेनाऽप्रतिबद्धमपि च ज्ञानं स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थमविसंबादकमेव संप्रवर्तते । तेनोत्पत्तिमात्र एव विज्ञानस्य परापेक्षा, न प्रामाण्येऽर्थान्वयमिचारलक्षणे । अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणां प्रामाण्यम् । एतदर्थमेव नयवोच्यां “सर्वं ज्ञानं विषयाव्यभिचारि” इति प्रतिपादितम् । अतो नित्यायामपि जातौ भवत्येव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् ।

यत् पुनरुक्तम्—‘एकभावेन मनसा समाकलयतः कालादीं स्वस्तिमतीं वा नास्ति जातिप्रतीतिः’ इति । तदसिद्धम्, आकारो हि सा, प्रतीति

ननु रजतवदरजताच्च रजतज्ञानदर्शनात् रजतज्ञानमात्रेण रजतनिश्चयो जायते । तत्राऽर्थक्रियाविज्ञानादेव तद्वेतुभूतार्थरजतनिश्चयपुरस्सरं पूर्वं जातस्य रजतज्ञानस्य रजतादुत्पत्तिर्निश्चेतव्या । अर्थक्रियाज्ञानं तु अर्थान्वयमिचारात्स्वतः प्रमाणमर्थक्रियानिश्चायकमिति नालं पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययितुम् । उच्यते—अर्थक्रियाज्ञानमपि स्वप्रावस्थायामसत्यायामेवार्थक्रियायां दृष्टमिति नियमेनार्थान्वयमिचाराभावात् तेनापि स निश्चेतव्यः । तेन सर्वज्ञानानां स्वत एवार्थनिश्चयात्स्वतः प्रामाण्यमिति न ज्ञानान्तरनिबन्धनोऽयमविसंबादः । किंच स्वेनैव स्वविषयाविसंबादसंभवे ज्ञानान्तरेणाविसंबादप्रार्थना न युक्तेत्याह—यद्विषयमेवेति । ननु सर्वज्ञानानां स्वविषयार्थसंबन्धाभावात्कथं तेनाविसंबाद इत्यत्राह—अर्थेनाप्रतिबद्धमपीति । न च व्यवहारदर्शनात्, न तावन्मात्रेणार्थनिश्चय इति शक्यते वक्तुम् । सर्वज्ञानानां शब्दव्यवहारस्यापि जनकत्वादेव विषयाव्यभिचारस्योक्तत्वात् । ननु तर्हि यथार्थत्वेऽपि विवेकाग्रहणशङ्कायां प्रामाण्यशङ्का स्यादेव । मैवम् । विवेकाग्रहणेऽपि पीतशंखादियु प्रामाण्यस्योक्तत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यवस्थायामेव ज्ञानस्य परापेक्षा नार्थाविसंबादलक्षणे प्रामाण्ये इत्याह—तेनोत्पत्तिमात्र एवेति । सर्वज्ञानानामधिकार्यपरिच्छेदसामर्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं स्वसामग्र्यधीनोत्पत्तिक्रमेवेत्यर्थः । तेन मतान्तरेऽधिकार्यपरिच्छेदफलत्वात्प्रामाण्यम् । अस्माकस्तु सामर्थ्यविशेषो द्रष्टव्यः । यतः प्रामाण्येऽर्थसंबन्धो नावरयकः, अतोऽर्थप्रतिबन्धाभावेऽपि शास्त्रादीनां प्रामाण्यं सिद्धयतीत्याह—अतस्सिद्धमिति । शास्त्रादीनामर्थसंबन्धाभावेऽपि प्रामाण्यसिद्धयर्थमेव सर्वं विज्ञानं विषयाव्यभिचारीति न्यायतः साधितमित्याह—एतदर्थमेवेति । एवं परतः प्रामाण्यबोधोऽस्यतः प्रामाण्येन परिहृत्य प्रकृतमुपसंहरति—अतो नित्यायामपीति ।

कालाद्व्यादिषु न जातिरपराऽवमासत इति पूर्वोक्तं बोधं परिहर्तुमनुभाषते—यत्पुनरिति । परिहरति—तदसिद्धमिति । कालाद्व्यादिव्यपेक्षाकारभूता सा जातिः व्यक्ताविन्द्रियसंयोगे सति संयुक्तसमवायाख्यसंबन्धात्प्रथममेव प्रवीयत इति । ननु

चाकारे यदि परमर्थान्तरानुसन्धानविकलतया तस्यानुवृत्तिर्नासीयते । अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः । अप्रहृष्टोऽपि च धर्मस्य धर्मिणो ग्रहणं नानुपपन्नम् । अत एव च पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरामर्शिनी मनीषा प्रत्यभिज्ञासमाख्यातोदीयते ।

यद्योक्तम् 'अनाश्रयतया तत्रैव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतया चान्यस्मादनागच्छन्ती स्वरूपहानिप्रसङ्गेन व्यक्त्या सहानुपजायमाना कथं सम्यन्धमनुभवति जातिः' इति । तदिदं मायामोहजननं यथाजातजनोद्वेजनमात्रम् । संयोगो ह्युभयकर्मजो भवति मल्लयोरिव, अन्यतरकर्मजो वा स्थाणुरश्वेनयोरिव, संयोगजो वा यथा तन्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नस्य पटस्य तुरीसंयोगः । स च कर्म, प्राक्संनिधानं वाऽपेक्षते । समवायस्तु संयोगाद्विभिन्नो न कर्म, प्राक्सत्ता वाऽपे-

प्रथमव्यक्ताबिन्द्रियसंयोगे सत्यनुवृत्तप्रतीत्यभावादनुवृत्तप्रत्ययवेद्यत्वाच्च सामान्यस्य प्रथममेवाकारो न प्रतीयत इत्याह—यदि परमिति । प्रथमदर्शने स्वरूपेण गृहीतमन्यथान्तरानुसन्धानविकलतया तत्स्थाया जातेरनुवृत्तिर्नासीयत इत्येतावदित्यर्थः ।

ननु यद्यनुवृत्तप्रत्ययाभावाः तर्हि जातिरप्रतीता स्यादित्यत्राह—अनुवृत्ता चेति । ततः किमित्याह—अप्रहृष्टोऽपि चेति । यत एव प्रथमदर्शने जातिमात्रस्य ग्रहणम्, अतएव पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरामर्शिनी मनीषा इयमपि गौरियमपि गौरिति प्रत्यभिज्ञासमाख्यातोदीयत इत्याह—अत एव चेति । प्रत्यभिज्ञासमाख्याता प्रत्यभिज्ञासंज्ञाका इत्यर्थः ।

अनुभाषते—यद्येति । व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागाश्रयाभावेन जातिर्न तत्रैव प्रागवस्थिता, जातेनिष्क्रियत्वाद्यकिदेशादन्यस्माद्यत्तया सह नागच्छन्ती, व्यक्त्या सहोत्पादेऽनित्यत्वप्रसंगाच्च, कथं संबन्धमनुभवतीति । परिहरति—तदिदमिति । संबन्धस्य स्वसिद्ध्यर्थं कर्मापेक्षा प्राक्सत्तापेक्षा च संयोगाख्यसंबन्धस्येव न समवायस्येत्यर्थः ।

ननु कथमेतदवगम्यत इत्याशंक्य वक्तव्यं संयोगे दर्शयन्प्रथममुभयकर्मजे दर्शयति—संयोगो हीति । विरुद्धादिक्रिययोः परस्परमिमुखत्वेन सन्निपतितयोः ह्युभयकर्मजसंसंयोगो मेघयोर्महयोरिव वा भवतीति, तथा क्रियावता निष्क्रियस्यान्यतरकर्मजश्वेनस्याणवविभूनां च भूवेन वा संयोगो भवतीत्याह—अन्यतरकर्मजो येति । तथोत्पन्नमात्रस्य चितोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्यावयविनो निष्क्रियैरेव कारणसंयोगिभिरकारणैः संयोगजोऽपि संयोगो भवतीत्याह—संयोगज इति । तन्तुसंयोगात् द्वितन्तुस्योत्पन्नमात्रस्य पटस्य निष्क्रियस्यैव तुरीसंयोग इति । न चैवमप्राप्तयोः प्रातिज्ञाणसंयोगाद्विधयः कर्म, स्वाश्रयस्य प्राक्संनिधानं चापेक्षते, न समवाय इत्याह—स च कर्मेति । स च संयोगोऽस्त्येताह—समवायस्त्विति । न संयोग इत्यर्थः । समवायस्तु संयोगाद्विभ्रं, न कर्मजः, प्राक्सत्तापेक्षापि तत्र न । नापि संयोगजः, कर्मसंयोगयोरदर्शनात् ।

क्षते । यत एव तु पिएहस्योदयः समवायिकारणात् , तत एव जातिसमवा-
 एतदुक्तं भवति—गुणजात्यादीनामवयविद्रव्याणां चाश्रयसंबन्धो न कर्मजः, नापि
 संयोगजः, कर्मसंयोगयोरदर्शनात् । यद्यप्यवयवविनोः कर्म संभवति, तथापि गुण-
 जात्यादीनां कर्मसंयोगावयवन्तासंभविनौ, ततश्च कर्मजत्वसंयोगजत्वयोरन्यतरेण व्याप्तः
 संयोग इति व्यापकं निवर्तमानं व्याप्यं संयोगं निवर्तयति, तथा संयोगोऽपि युतसिद्धाश्र-
 यत्वेन व्याप्त इति युतसिद्धाश्रयत्वं समवाये निवर्तमानं संयोगं निवर्तयति, तथा यः संयोगः
 सोऽधिकरणाधिकर्तव्ययोरेव नियतो न भवति । अयं तु संबन्धोऽधिकरणाधिकर्तव्य-
 योरेव नियतो भवति । अतो नास्य संयोगरूपतेति संयोगाद्विभिन्नसमवायः ।

ननु केषां संबन्धः समवायः ? उच्यते । अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानाम् ।
 युतसिद्धादन्याऽयुतसिद्धिः । का पुनर्युतसिद्धिः ? पृथगाश्रयाश्रयित्वं पृथग्गतिमत्त्वं च । तत्र
 गयोरसंबन्धः तद्वतिरिक्ताश्रयाश्रयित्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वम्, यथा त्वगिन्द्रियशरीरयोः
 शरीरं स्वावयवेषु पार्थिवेष्वश्रितम्, त्वगिन्द्रियमपि स्वावयवेषु चायवीयेष्वाश्रितम् ।
 तेन तेषां पृथगाश्रयाश्रयित्वात्संबन्धः समवायो न भवति, किन्तु संयोग एव । पृथग्गतिमत्त्वं
 च द्वयोरन्यतरस्य वा संयोगविभागयोग्यत्वम्, यथाऽण्वोः परमात्माकाशयोश्च । तदेव-
 मुभयविधयुतसिद्ध्यभावोऽयुतसिद्धिः । नन्वेवमपृथगाश्रयाश्रयित्वमपृथग्गतिमत्त्वं च
 स्वातन्त्र्येणायुतसिद्धत्वस्य लक्षणम् ? उत समुच्चयेन इति । स्वातन्त्र्यपक्षे अवयवविनोः
 पृथग्गतिमत्त्वात्संयोगोऽपि प्रसज्यते । पृथग्गतिमत्त्वं च संयोगाभ्युपगमात् । तथाहि—
 सक्रियावयवयोगान्निष्क्रियस्यावयविनः संयोगजः संयोग इष्यते । ततश्च सक्रियस्य
 पृथग्गमनमपितव्यम् । तथा परमात्माकाशयोरपृथगाश्रयाश्रयित्वात्संबन्धः समवायो-
 ऽपि स्यात् । समुच्चयपक्षे अवयवविनोरेव समवायाभावः । उच्यते । विषयभेदेन
 पृथग् लक्षणमिदं अपृथगाश्रयाश्रयित्वमनित्येऽयुतसिद्धिः । अपृथग्गतिमत्त्वं नित्येऽप्यिति
 वैदितव्यम् । अनित्वावयविन इति, पृथग्गतिमत्त्वेऽपि तेषां न युतसिद्धिमसंगं,
 पृथगाश्रयानाश्रितत्वात् । न ह्यवयविनोऽवयवभेदः पृथग्भूत आश्रयः । अत एव
 अपृथग्गतिमतोरपि त्वगिन्द्रियशरीरयोर्युतेष्वाश्रयेषु समवायो नास्तीति परस्परं संयोग-
 सिद्धिः । अपृथग्गतिमत्त्वाश्रित्येवयुतसिद्धिः, ततश्चाण्वाकाशयोरनवयवत्वादाश्रयान्तरा-
 भावेऽप्यन्यतरस्य परमाणोः पृथग्गतिमत्त्वायुतसिद्धौ सत्त्वां संयोगविभागौ सिद्धौ ।
 आकाशादीनां विभूनां परममहत्त्वस्य च समवाय एव संबन्धः, अपृथग्गतिमत्त्वादिति
 मन्तव्यम् । अयुतसिद्धस्यैवासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य कार्येण पटादिना संबन्धः
 समवायो माभूदित्याधाराधेयभूतानामित्युक्तम् । तन्तुगतस्य संयोगस्य पटादयस्य
 कार्यस्य परस्परमाधाराधेयभावो नास्तीति पटादयस्य कार्यस्य संयोगलक्षणस्या-
 समवायिकारणस्य च संबन्धः समवायलक्षणो न भवति । नापि संयोगः, द्रव्यगुणयोः
 संयोगाभावात्, किन्तु कार्यकारणलक्षणः । उत्पत्तेः प्रादुर्जन्यमेव सद्भावः कारणत्वम्
 तदुत्तरकालोत्पत्तिरुक्तं कार्यत्वम् । एवंविधसंबन्धोऽपि दर्शनयलादाश्रयणीयः । तेनायु-
 तसिद्धानामाधाराधेयभूतानां संबन्धः समवायः । यस्मात्समवायिकारणाज्जात्यादाश्रय-
 पिएहस्योदयः, तस्मादेव कारणाज्जातिसमवायोऽपि तस्य पिएहस्य उत्पद्यत इत्याह—
 यत एवेति ।

योऽपि तस्य उत्पद्यते । 'समवायञ्च न वयं कारयपीया इव नित्यमुपेयः ।

ननु समवायस्यानित्यत्वं न संभवति, सर्वस्यैव कार्यस्योत्पत्तौ कारणत्रयस्यापेक्षितत्वात्, समवायस्य समवायिकारणमाभावात् । अत एव समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावात्समवायिकारणमाभावादुत्पत्त्यसंभवान्नित्यस्त्वसमवाय इत्यत्राह—समवायञ्चेति । समवायं च वैशेषिकादय इव न वयं नियमेन नित्यमभ्युपेयः । समवायो नित्ययोराभाशमहत्त्वयोर्नित्यः, अनित्ययोरेव्यवहारविनोदनित्यः । अनित्ययोरन्यत्तरोत्पत्तिकारणादुत्पद्यते । तस्मात्प्रतिसंवेन्धि समवायो मिश्रः, संन्यवरूपत्वात्, संयोगवदिति । अथ जात्याश्रयभूतव्यक्तिनाशे जातेरनुपलंभः, किमन्यत्र गमनात् ? उत

१ प्राभाकरमीमांसकैस्समवायोऽभ्युपगम्यते वैशेषिकवत् । पर वैशेषिकमते न एक नित्य इव । प्राभाकरमते नित्ययो समवायो नित्य, अनित्ययोस्त्वोऽनित्य इति महदन्तरम् । भगवता कणादमहर्षिणा 'इहेदमिति यत कार्यकारणयोस्त्व समवाय' [वै० ६० ७-२-२६] इति सूत्रेण समवायस्य लक्षणं कृतम् । सूत्रमिदं व्याचक्षाण प्रसस्तपाशाचार्यं पदार्थसंग्रहानिधे श्रम्ये 'अयुनसिद्धानामाधाराधेयभूतानां यत्संबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुस्त्व संपवाय' इति संपवायं लक्षयामूव । इवमेव मनस्वभिषायाग्रे अथकारो वक्ष्यति—'प्रतीत्य ह्याधारमाधेयञ्च संबन्धं प्रतीयान्' इत्यादिप्रयेनेति बोध्यम् । इदञ्च भाष्य विषयभेदेन समवायस्य लक्षणद्वयप्रतिपादनपरमिति प्रसस्तपादभाष्यप्रस्थानम् । तथाहि युतसिद्धिद्वयोस्तत्संबन्धिनो परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयवित्त्वम् । सा च ययोर्नास्ति, तावदयुनसिद्धौ, तयोस्तत्संबन्धस्त्वसमवाय । यथा—तत्पुनरुत्पत्तौ अनित्यानुसारेणमप्युत्पत्तिनिर्बन्धनम् । पृथग्यतिमत्त्वं युतसिद्धिस्तद्विपरीता त्वयुतसिद्धि । यथा आवातापरमाण्वो । इदञ्च नित्यानुसारेण । अयञ्च विभागस्तत्रैव प्रत्यपादि । इदञ्च भाष्य इत्स्व समवायलक्षणप्रतिपादकमितिमन्वानश्रीधराचार्यं वन्दत्वा विशेषणानां सार्धव्यनियं वर्णयामास । तथाहि—अयुतसिद्धानां संबन्धस्त्वसमवाय इत्येतावति लक्षणे स्वीक्रियमाणे मुख्यस्य धर्मस्य च कार्यकारणभावसंबन्धोऽपि समवायः प्रसज्येन । अनस्तद्वारणायआधाराधेयभूतानामित्युक्तम् । आवातावाताश्रययोर्वाच्यवाचकभावरूपस्त्वसंबन्धोऽपि समवायस्यात् तद्व्यावृत्तये इहेत्ययहेतुरिति विशेषणं निवेदनीयम् । आधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुस्त्वसमवाय इत्युच्यमाने कुण्डबदरसंबन्धेऽतिप्रसङ्गस्त्यात् । अतस्तद्विषयमप्युत्पत्तिदानामिति विशेषणमावश्यकम् । तस्मात्समस्तभेदेन समवायलक्षणपरमिति वन्दलीकारस्य मतम् ।

उदयनाचार्यस्तु—अयुनसिद्धानां संबन्ध इत्येतावदेव लक्षणम् । तेन नित्यस्त्वसंबन्ध इत्युक्तं भवति । इहेत्ययहेतुरिति प्रमाणोपन्यासः । आधाराधेयभूतानामिति विषयनिर्देशः । अतः निरणावलीकारस्योदनाचार्यस्य च मतेनायुनसिद्धानां संबन्ध इत्येतावदेव समवायलक्षणं परमिति बोध्यम् । उदयनाचार्येण भाष्यापंतया समर्थितमेवावलीकीर्तनमात्रं केरालमात्रमुक्तम् । व्याख्यानारो नारायण प्रसस्तपादभाष्योक्तमनुसृत्यापृथगाश्रयवित्त्वमप्युत्पत्तिमत्त्वञ्चेति द्विविधमप्युत्पत्तिमत्त्वमुपवर्णयन् समुच्चयपण निरस्य विषयभेदेन समवायस्य लक्षणद्वयमुपन्यस्यति स्मेति बोध्यम् ।

‘विनष्टायामपि व्यक्ती न जातिरन्यत्र याति, न च तत्रावतिष्ठते, न विनश्यति, केवलं तद्व्यक्तिसमवायस्तस्या निवर्तते तेन तस्यानुपलम्भनम् । तथाहि—न याति निश्चिपत्वात्, नावतिष्ठते व्यक्तीमात्राश्रयत्वात्, तदभावेऽवस्थाना-सम्भवात्, न च विनश्यति, पिण्डान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । विनाशो नामात्यन्तिकोऽनुपलम्भ इत्यमृतकलायां वक्ष्यते । अतो न मूढं किञ्चित् ।

यद्यपि एतेभ्यो जातेरभिन्नत्वप्रामाण्यरूपत्वञ्च दूषितम्, तदस्माकं साहाय-कमेवावहितम् । को हि नाम मचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञामेदाश्रयेण साधयेत् । को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानोति । भेदवादः पुनरस्माकमपि सम्मत एव । न च तत्र इहप्रत्ययापत्तिर्दायः । प्रतीत्य

व्यक्तिनाशदेय प्रतिबन्धत्वात् ? अथ नाश एवेत्यत्राह—विनष्टायामपीति । ननु तर्हि तदा किञ्चनमित्यत्राह—केवलमिति । केवलं तस्या जातेर्व्यक्तिसंलग्नं यत् नियन्ते, तेन तदा तस्यानुपलम्भनमिति ।

ननु व्यक्तिनाशेऽयानुपलम्भादन्यत्र व्यक्त्यन्तरे उल्लम्भाच्च गमनमेव कल्पयितुं न्याय्यमित्यत्राह—न यातोऽपि । कुत्र इत्याह—निश्चिपत्वादिनि । अद्वयन्यादेय जातेः त्रिधाभावादिति ।

ननु यदि न याति नावतिष्ठते तर्हि विनश्यत्येवेत्यत्राह—न च विनश्यतीति । कुत्र इत्याह—पिण्डान्तर इति ।

ननु तर्हि पिण्डानन्तर्ये जातिरपि पिण्डे, विनष्टमप्यप्यौ विनश्यत्येवेति बन्धन इत्यत्राह—विनाशो नामेति । ‘उरसंदरनि—मन इति । पूर्वोक्तमभेदप्रत्ययानं भेदाभेदप्रत्ययानं च यथेयानुभाष्य, तदस्माकमिष्टमेवेत्यत्राह—तदस्माकमिति । कुत्र इत्याह—को हि नामेति ।

नान्यभेदप्रत्ययो भेदाभेदप्रत्ययानन्तर्यगती, तर्हि भेदप्रत्यय का गतिरित्यत्राह—भेदप्रत्यय इति । ननु कदाचन्यभेद इष्टः, तर्हि ‘इह कुर्यते चरमम्’ इति परं ‘इह गति मोक्षम्’ इति प्रत्यगावधिस्तस्यादित्यत्राह—मन तत्रेति । कुत्र इत्याह—प्रतीत्य द्वापारमिति ।

ह्याधारमाधेयश्च सम्बन्धं प्रतीयात् । सर्वश्च रूपं रूपिग्रहणमन्तरेण न प्रतीयते ।
अतः समानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनीति, न इह-
प्रत्ययसम्भवः । कर्मणि त्वनुमेये भवत्येव इहप्रत्ययः । वृत्तिविरूपे तु
कृत्स्नसमाप्तिरेवाङ्गीकरणीया । न चान्यत्रावृत्तिदोषः, प्रत्यक्षावगमाद्वृत्तेः ।

‘इह कुण्डे धरम्’ इत्यादावाधारमाधेयं च भेदेन प्रथमं प्रतीत्यैव हि पश्चात्तयोः संबन्धं
प्रतीयात्, ततश्च क्रिमित्याह—सर्वश्च रूपमिति । रूपग्रहणे संयुक्तसमवायाख्यसमि-
कपस्येष्टत्वादेव सर्वत्र विग्रहग्रहणमन्तरेण रूपग्रहणासंभवादिति ।

ननु भवत्येवम्, तथापि क्रिमित्याह—तेन समानेन्द्रियेति । जातिव्यक्तयोस्स-
मानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनीत्येकधीवेद्यतयाऽधाराधेययोर्भेद-
प्रतीत्यभावाद्देहप्रत्ययसंभव इति न केवलं जातिव्यक्तयोरेवैकधीवेद्यत्वम्, किन्तु
संयुक्तसमवायाद्वृद्धमाणाणां शौक्यादीनामपि समानमिति दर्शयितुं सर्वं च रूप-
मित्युक्तम्^१ ।

ननु यदाधाराधेययोर्भेदेन प्रतीतो सत्यामेव पश्चात्संबन्धप्रतीतिः, तर्हि गच्छति
देवदत्ते देवदत्तस्य गमनक्रियासंबन्धप्रतीतिर्न स्यात्, अनुमेयत्वात्कर्मण इत्यत्राह—
‘कर्मणि त्वनुमेये इति । देवदत्तग्रहणानन्तरं लिङ्गभूतो संयोगविभागी गृहीत्या संयोग-
विभागाभ्यां देवदत्ते गमनमनुमीयत इत्यनुमेये कर्मणि इह प्रत्ययो^२ भवत्येव पर्वते
वह्निरित्यत देवदत्ते गमनमिति ।

ननु व्यक्तौ जातिः कात्स्न्येन वर्तते ? उत व्यासंगेन वा ? इत्युक्तमित्यत्राह—
वृत्तिविरूपेति । नन्वेकत्र कात्स्न्येन वृत्तावभायादेधान्यत्र, व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न स्या-
दित्यत्राह—न चान्यथेति । कुत इत्याह—प्रत्यक्षावगमादिति । ननु तर्हि एका

इत्यस्य यत्र प्रतीयत इत्युत्तरम् । कुत प्रतीयत इति प्रश्नस्य यत्र वर्तत इत्युत्तर बोध्यम् ।
गोत्ववृत्ते प्राक् स पिण्ड कीदृगासीत् इति प्रश्नस्य नासीदित्येवोत्तरम् । अनेन नायाति
न च तत्रासीदित्यादिबचन गगनरोमन्यामितमिति श्रेयम् ।

^१ मूल इति शेषः ।

^२ कर्मतत्त्व प्रत्ययज्ञोर्वरमिति माट्टभीमासकास्तार्किकाद्वैतभ्युपगच्छन्ति । प्राभाकरास्तु
“संयोगविभागभ्यां कर्मनत्त्वमनुमीयते, न तु प्रत्यक्षम्” इति मन्वते । अत्र मूले स्वसिद्धान्त
उपपन्न इति ध्येयम् । अस्या विस्तरस्तु अनुमानप्रकरणे दृष्टव्यः ।

^३ इह प्रत्ययात्समवाय इति वदन्तो वैप्रेषिका इह यवि गोत्वं, घटे घटत्वमिति
च व्यपहरन्ति । प्राभाकरयोमासकास्तु समवायमभ्युपगच्छन्तोपि कर्मनृमेयतावादिन कर्मणि
इहप्रत्ययमूरोत्तुर्वन्तोऽपि इह यवि गोत्वमितीहप्रत्यय नेच्छन्ति जातिव्यक्तयोरेवेन्द्रियग्राह-
त्वान् । तथाहि—द्रव्य घटादि अनेकद्रव्याधिन भवति । त्रिचिद् द्रव्यं परमाण्वादि अद्रव्या-
धिन भवति । गुणपदार्थो संयोगविभाषद्वित्वादिसत्त्वात्मकोऽनेकद्रव्याधिनो भवति । रूपादि
एवद्रव्याधितश्च भवति । कर्मपदार्थस्त्वेवस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते । यदाह भगवान् नास्त्य—

प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । पृथग्रहणं तु जातेरसिद्धमेव । व्यक्त्यन्तरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्यपिण्डपरिहारेण प्रकाशते । उदोच्यपिण्डपरिहारस्तु प्राक्तनपिण्डसमधिगमसमये सिद्ध एवेति परिहृतनिषिलानुपपत्तिकमुपपादितं गवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातितत्त्वम् । उपपन्नञ्च प्रत्यक्षवेद्यत्वं जातेः, इन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः । संयुक्तसमवायलक्षणश्च सन्निकर्षोऽपि नानुपपन्नः । गौरयमिति च मतिर्विशदतरार्थनिर्भाषिणी न शक्यतेऽपवादितुम् । समसमयसम्भवनिर्विकल्पकदर्शनबलेनेत्यमियं प्रयत इति चेत् । तन्न, तथामात्रे प्रमाणाभावात् । शब्दमात्रेण तु केवलाकार-

जातिः एकत्र कात्स्न्येन वर्तमाना नान्यत्र वर्तते, अन्यत्र सजातीयान्यस्यापि वृत्ति-संभवादेव प्रत्यक्षोऽप्यन्यथासिद्ध इत्यत्राह—प्रायमिज्ञाया इति । क्षणिकत्व^१ निराकरणे प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाणत्वेन स्थापितत्वाद्वापि सेयं गौरिति प्रत्यभिज्ञासंभवाच्च सैवान्यत्र वर्तत इति ।

ननु यदि जातिव्यंक्तेरत्यन्तमिज्ञा, तर्हि षट्पटयोरपि पृथग्रहणं स्यादिति नित्यमेनापृथग्रहणं नोपपद्यत इत्यत्राह—पृथग्रहणमिति । कथमसिद्धिरित्याशङ्क्य जातिव्यंक्तयोः पृथग्रहणमेवोपपादयति—व्यक्त्यन्तरे हीति ।

ननु जातिसिद्धौ किं प्रमाणम् ? अद्रव्यत्वादेवेन्द्रियसंयोगाभावात् । स्वस्मिन्समवायाभावादेव शब्दवत्समवायेन ग्रहणाभावाच्च न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । नाप्यनुमानं, लिङ्गाभावादित्यत्राह—उपपन्नं चेति । कुत इत्याह—इन्द्रियव्यापार इति । ननु संयोगादिमाहकसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षत्वं न संभवतीत्युक्तमित्यत्राह—संयुक्तसमवायेति ।

नन्यिन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतिरसिद्धेत्यत्राह—गौरयमिति । ननु येश्च न पाद्वस्तुविषयम् किन्तु समानकालभाविनिर्विकल्पकज्ञानविषयमेव समानकालतया पाद्वस्तुविषयमिव प्रतीयत इत्यत्राह—समसमयेति । कुत इत्याह—

परिगृहीताकारप्रतीतेः रूपान्तरानवभासाच्चविशदावभास एव । ऐन्द्रियके तु सम्बेदने प्रचुरतरावयवरूपावभासाद्विशदावगम इति नावाह्यविषयत्वापत्तिः । नन्वेषा जातिप्रतीतिभिन्नामेव व्यक्तिसम्बेदेनावगमयन्ती जायत इति भ्रान्तिरेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इयन्तु भ्रान्तिर्निर्वीजा न युज्यत इति बीजभावेन जातिरनुमीयते, तत्समवायश्च । दृष्टा हि सन्तापसञ्चारितदहनपरमाणुसंवलितायोगोलके दहनाकारानुकारिणी प्रतीतिरिति । तदिदमुक्तोत्तरमपि पुनः पर्यनुयोज्यामहे विस्मरणापराधादिति मन्यामहे । भिन्ना हि जातिरवगम्यते । न खल्व्वाकारमाकारिणश्चैकमेव मन्यन्ते । केवलं शब्दप्रयोगे एव समाधिर्वक्तव्यः । तत्र च लौकिकः प्रयोग एव शरणम् । प्रयोगश्च श्रुत्या लक्षणा गौरया वा घृत्या नानुपपन्नः । समवायस्तु भवतु वस्त्वन्तरे सिद्धेऽनुमेयः, प्रत्यक्षेण तदनवगमात् । आकृतिस्तु प्रत्यक्ष-प्रमाणसिद्धा नाऽनुमेया । नचानुमानमपि शक्यं शाक्येषु प्रतिबन्धवित्यल-मतिविस्तरेण ।

तथामाद्य इति । ननु शब्दाद्विज्ञानेऽपि प्रमाणप्रयुक्तौ सत्यां विशदमेव यस्तु प्रकाशत इति न पेशात्प्रत्यक्षमित्यत्राह—शब्दमात्रेणेति । निगमयति—ऐन्द्रियके स्थिति । बोधयति—नन्वेवेति—परमार्थतः परस्परं भिन्नामेव व्यक्तिसम्बेदेनावगमयन्ती जातिप्रतीतिर्जायत इति भ्रान्तिरेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । भ्रान्तिश्च न निर्हेतुका इति भ्रान्तिकारणत्वेन जातिरनुमीयते । जातिसमवायोऽपि अनुमीयत एवेति व्यक्तेरेव प्रत्यक्षं न जातिरिति दृष्टान्तमाह—दृष्टा हीति । दहनपरमाणुसंहताऽयःपिण्डे दहनाकारानुकारिणी दहन-पिण्डमिति यथा प्रतीतिर्जायते, तथानुमेयभूतगोत्यादिजातिसंबन्धे पिण्ड इयं गौरिति प्रतीतिर्जायत इति, परिहरति—तदिदमिति ।

ननु यदि व्यक्तेरन्या जातिः तर्हि व्यक्तौ जातिशब्दप्रयोगः किं निबन्धन इत्यत्राह—केवलमिति । तर्हि लौकिकप्रयोगोऽपि किं निबन्धन इत्यत्राह—प्रयोगश्चेति ।

ननु समवायसिद्धौ किं प्रमाणमित्यत्राह—समवायस्त्विति । ननु किं लिङ्ग ! आगमसन्निधिहीनस्य परतन्त्रतया भानम्, समवायलिङ्गम् । आश्रयो यत्र यत्र याति, तत्रतत्रावस्थानं पारतन्त्र्यम्, अथवाविसंवादिपरस्परसाक्षात्क्षरूपरूपिणोनियमेन सहोपलब्धिर्लिङ्गम् । ननु कस्मात्प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यमित्यत्राह—प्रत्यक्षेणेति । इन्द्रियसन्निकर्षाभावाच्च प्रत्यक्षं प्रमाणम्, न तावदिन्द्रियेण सन्निकर्षसंयोगः । संयोगस्य शुण्णत्वेन द्रव्यैकाग्र्यत्वात् । समवायस्याद्रव्यत्वात् । नापि संयुक्तसमवायस्य समवायान्तरानभ्युपगमात् । अतस्त्रिविधसन्निकर्षाभावाच्च प्रत्यक्षता, प्रयोगस्तु—समवायो न प्रत्यक्षः, कचिदसमवेतत्वात् यत्कचिदसमवेतं न तत्प्रत्यक्षम्, यथा परमाण्वाकाशादिकृन्मा-

सत्ताजातिनिराकरणम् ।

अत्र केचिद्वादितुल्यतया द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ताजातिमङ्गीकुर्वन्ति, भवति हि सर्वेष्वेव सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिरिति संवदन्तः ।

तदिदमपरामृष्टजातितत्त्वानामुपर्युपरि जल्पितम्^१ । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते, ततोऽभ्युपेयेतैव जातिः । न च नानाजातीयेषु द्रव्येषु सर्पपमहीधरादिषु, गुणेषु गन्धरसादिषु वा समानाकारानुभवो भवति । केवलं तु सत्सदिति शब्दमात्रमेव प्रयुज्यते । भवति च विनापि जात्या पाचकमीमांसकादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेवं शब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्तरेणोपपद्यते । सत्यं, अस्त्येवोपाधिरिकः प्रमाणसम्बन्धयोग्यता नाम ।^२

सीति । तस्मात्समवायो न प्रत्यक्ष इति । ननु समवायवदाकृतेरप्यप्रत्यक्षतैवेत्यप्राह—आकृतिस्त्विति । समवायस्य ग्राहकसन्निकषाभावात् प्रत्यक्षता, आकृतेस्तु समवाय-संभवात्संयुक्तसमवायेन ग्रहणमिति प्रत्यक्षतैवेति ।

इदानीं सत्ताजातिवादिनां मतं निराकर्तुमुपन्यस्यति—अत्र केचिदिति ।

परिहरति—तदिदमिति । नानाजातीयेषु द्रव्येषु पूर्वोक्तानुभवबुद्धिभावात् सत्ता जातिरिति । नानाजातीयेषु पूर्वोक्तानुभवाभावमेव दर्शयति—न च नानाजातीयेष्विति । सत्सदिति शब्दमात्रमित्यर्थः । शब्दप्रयोगश्च जात्यभावेऽपि दृष्ट इत्याह—भवति चेति । बोधयति—नन्वेवं शब्दप्रवृत्तिरिति । एकशब्दप्रवृत्तिरप्येकनिबन्धन-

^१ कल्पितमिति-मु-पु-पाठ ।

^२ सत्त्व नाम सत्तापरपर्याय महासामान्य द्रव्यगुणकर्मवृत्ति वैशेषिकमूलकारेणाङ्गीक्रियते । सामान्यादिश्रुतिमेऽपि सद्रूपबह्वारदर्शनात् तत्तद्वस्तुस्वरूपापरपर्याय सत्त्व भवतीति प्रशस्तपादेन स्वरूपि । दर्शनान्तरे सत्त्वविरूपणावसरे बुद्धमताभिमत स्वरूपसत्त्व तैयिकैरन्यैर्बोधानुद्यमान विलोक्यते—स्वरूपसत्त्व प्रमाणसंबन्ध, प्रमाणसंबन्धयोग्यता चेति । तत्रार्थप्रभाकरमित्राभिमतम् । यदेव ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रेण महता प्रबन्धेनाद्वैप्यत । यीमांसकदुर्धनस्य मण्डनमित्रस्य प्रभाकरमतसण्डने महानभिनिवेशो लक्ष्यते । तदग्रेऽस्माभिः प्रदर्शयिष्यते । इत्थमेव पञ्चपादिकाविवरणे सौम्यमतसाङ्ख्यप्रतिपादनावसरे “क्षणिकप्रमाणसम्बन्धस्य सत्त्वाभ्युपगमात्लोकयतबोद्धाशङ्क्यपरिणत प्रभाकर,” (वि प्र स पृ-८४) इति तन्मतमनूदितमस्ति । अतः प्रमाणसंबन्धसत्त्वमिति जरत्प्रभाकरमतमित्यभिप्रेतना वर्णयन्ति । अत्र जरत्प्रभाकरपदेन प्रमात्ररमिथा एव विवक्षिता इति युक्तम् । द्वितीयन्तु शालिकन्यायमिश्रस्येति वयं मन्यहे । प्रभाकरमित्राभिहिते सत्त्वलक्षणे ब्रह्मसिद्धिहता दूषिते तद्दोषनिरसनाय योग्यताघटितस्य तत्सर्व लक्षणस्य समवेनात् । अतः प्रकरणपञ्चिकानारस्य मते प्रमाणसंबन्धयोग्यत्वं स्वरूपसत्त्वमङ्गीक्रियते, न तु तदतिरिक्त सत्तानामक महासामान्यमिति बोध्यम् ॥

तत्रान्यः पण्डितम्मन्यो मन्यते—नन्विदमसमञ्जसमुच्यते सर्वत्र
 द्युपाधिमेदमगम्यौपाधिकश्चानुविद्धः प्रत्ययो भवति, न पुनः प्रागेन,
 सह वा । इह च प्रमाणमेव जायमानमस्तीत्येवमेव जायते । प्रमाणोदयोत्तर-
 कालं ह्यनया भवितव्यम् । किञ्च सत्यपि प्रमाणयोगे किञ्चिदस्तीति
 गम्यते, किञ्चिच्चापीदिति, तथान्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसम्बन्धस्य
 वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु
 सत्त्वे तस्य त्रेधा व्यग्रस्यानाद्युक्तस्त्रिधाऽगमासः । अपि च भूमितलनिष्ठातेषु
 चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनज्ञातपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्त-
 मयेऽपि वर्तमानमत्तासन्देहः । स च प्रमाणसम्बन्धातिरेकिणीं सत्तामन्त-
 रेणानुपपन्न इति ।

तदिदमनाकलितपरवचनस्य कैवलं गलगर्जितम् । उक्तमस्माभिः
 प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिरिति । यदि हि प्रमाणसम्बन्ध उपाधिरिति
 वदेम, तत इत्यमुपालभ्येमह्यपि । योग्यता तु प्रमाणसम्बन्धातिरिक्ता
 प्रमाणेनाऽऽसीयत इति युक्त एवास्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकान्यात्
 त्रैकान्यावगमोऽपि समर्थित एव । तस्याश्च संशायित्वापि युक्तैः ।

मन्तरेणानुपपद्यमाना जाते, कल्पिकेति । परिहरति—सत्यमिति । प्रमाणसम्बन्ध-
 योग्यतोपाधिकस्सच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

उक्तमेवार्थं मण्डनमुखा मण्डनाचार्येणात्र किञ्चिद्दूषणमुक्तम्, तन्निराकर्तुं
 सोपालम्भमाह—तत्रान्य इति । प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिकस्सच्छब्दप्रयोग
 इत्यसमञ्जसमुच्यत इत्याह—नन्विदमिति । कथमसमञ्जसमित्याशक्यैतदेषोपपाद-
 यति—सर्वत्रेति । पाचत्रादिषु पचनक्रियायोगमवगतस्यैव पाचक इत्यौपाधिकशब्दा
 नुविद्धप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । तत किमित्यत आह—इह चेति । तथापि किमित्याह—
 प्रमाणोदयेति । अभ्युदयत्वेन दूषणान्तरमाह—किञ्च सत्यपीति । भवतु को
 विरोध इत्यत्राह—तत्र प्रमाणसंबन्धस्येति । नैवमस्मिन्मते प्रसङ्ग इत्याह—तदतिरे-
 किणीति । दूषणान्तरमाह—अपि चेति । प्रमाणसम्बन्धादेव निश्चितत्वात्सन्देहाभा-
 वादित्यर्थः ।

एतत्सर्वं परिहरति—तदिदमनाकलितेति । प्रमाणसम्बन्धयोग्यतोपाधिकः सर्वत्र
 सच्छब्दप्रयोगो न प्रमाणसम्बन्धमात्रोपाधिक इत्युक्त्यादिति योग्यतायास्त्रैकान्यात्

१ अत्र मण्डनमिथमतमनुवदति निरमिनुम् ।

२ निमोगकाण्डे मण्डनमिथमोक्तमनुवदति शाङ्किनाथ ३९ इत्येवमप्यस्य स्पष्ट
 स्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

का पुनरियं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता नाम । ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुररीकृतम् । नैतदेवम् ; यो हि महासामान्यं सत्तां सङ्गिरते, सोऽपि स्वरूपसत्तां पदार्थानां मन्यत एव । अन्यथा शशशृङ्गादीनामनुत्पत्तातिवृत्तानाञ्च किमिति महासामान्येन सम्बन्ध एव न स्यादिति पर्यनुयोगे, कः परिहारः ? तेन स्वरूपसत्तैव प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । यस्य हि स्वरूपमस्ति, तत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम्, न च महासामान्यस्य, नित्यत्वात् । तथा संशयिततापि तस्यैव, न पुनरसंशयिते स्वरूपेऽपरः सत्तासन्देहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः सम्बन्धो यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं कुतः ? नान्यदश्रोतरं स्वरूपत्रैकाल्यादित्यतः । तस्मात्स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्ता नाम द्रव्यगुणकर्मणाम् । 'अपि च काश्यपीयानां जातिसमवायविशेषेषु

त्रैकाल्यमहोऽपि युक्त इत्याह—तस्याश्चेति । योग्यताया उपाधित्वात् । भूतल-निष्ठातेषु संशयोऽपि युक्त एवेत्याह—तस्याश्च संशयिततेति ।

का पुनः प्रमाणसंबन्धयोग्यता इति पृष्टे परिहरति—नैतदेवमिति । प्रमाणसंबन्धयोग्यता च मितिक्रियायोग्यतैव, योग्यतापि न स्वरूपातिरिक्ता, स्वरूपमात्रे मिति-दर्शनात् । तेन मितिक्रियोपलक्षितस्वरूपमेव सच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । स्वरूपासत्ता नाङ्गी-कृता इति चेत्तत्राह—अन्यथेति । सामान्यस्य नित्यत्वेन त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव संभवति, न सामान्यस्येत्याह—त्रैकाल्यमपीति । तथा संशयिततापीत्यादि सुगमम् । सत्तासामान्याभावे हेत्वन्तरमाह—अपि च काश्यपीयानामिति । येषां महासामान्यमस्ति, तेषामघान्तरसामान्यमप्यस्ति । अतो महासामान्यसंबन्धोऽघान्तरसामान्यसंबन्धेन व्याप्तः । सोऽघान्तरसामान्यसंबन्धो निवर्तमानो महासामान्यसंबन्धमपि निवर्तयति, सत्तावदित्यभिप्रायः । प्रयोगस्तु सामान्यादीनि महासामान्यशून्यानि, अघान्तरसामान्य-धिरहितत्वात्, सत्तावदिति । नहि सत्तायां सत्तास्तीति, सति चैवं सर्पपमहीधरादिव्यनु-पृत्ताकारप्रत्ययविरहे सति स्वरूपसत्त्वनिबन्धन एव सच्छब्दप्रयोगः न जातियोगा-दित्येकरूपमेव युक्तम् ।

नन्वेवंसति प्रतिपदार्थं स्वरूपभेदाज्ज मित्यर्हत्वमेकम् । उच्यते—यद्विधे हि द्रव्य-गुणादौ मित्युत्पत्तिः तत्सत्त्वमित्युपलक्षणोपाधिरेकः । एतदुक्तं भवति यद्यपि पदार्थस्य

१ "सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मगतत्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमगमामान्य-विनोपत्व नित्यत्वमर्थशब्दानुविधेयत्वञ्च" इति प्रसस्तपादभाष्यम् (पृ० ६) अत्र स्वात्मगतत्व-मित्यनेन स्वरूपसत्त्व विवक्षितम् । तथा च स्वल्पसत्त्वमादाय सत्ताज्ञानिमन्तरेणैव सामान्यादौ सङ्गवहारोऽङ्गीकृतो वैशेषिकभाष्यकृता । तथा प्रवृत्तेऽपि सर्वत्रास्तु हि महासामान्यत्वोपा-रेणेत्यादयेनाह—अपि चेति ।

स्वरूपसत्तोपाधिक एव सञ्छन्द इत्यभ्युपगमः । तस्य च द्रव्यगुणकर्मस्वपि
तथाभावोऽस्त्विति । तदेवमपाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये
सत्ताख्ये यद् स्वमनीपानिमित्तकृत्कवलेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितं,
तदतिदूरोत्सारितम् ।

एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । नहि ककारगकार-
योरेकमाकारमनुगतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति । योऽपि चायं शब्द-
शब्दः, सोऽपि श्रोत्रग्रहणोपाधिलब्धप्रवृत्तिरिति न जातु जातिकल्पनायै
विभ्रवति । तदिदमपहस्तितम्, यदाहुः “शब्दत्वमेव तत्तदभाधारणामिव्यञ्ज-
कध्वनिनिग्रन्धनतया नानावर्णपेण विषयीभवत् तस्य तस्यार्थस्यावगमाय
कल्पत” इति ।

ब्राह्मणत्वादिजातिनिराकरणम् ।

अनयैव च दिशा ब्राह्मणत्वादिजातिरपि निवारिता । नहि नानास्त्री-

धर्मो न भवति योग्यता, तथापि प्रमाणमात्रं भवतीत्यनेन प्रमाणसाधारण्येनैकहूपतयाऽ-
लव्यपरामर्शानानापदार्थानां स्वरूपमेवोपाधित्वं वाच्यत्वं च नानुपपन्नम् । योग्यत्वमितिहि
सकृद्व्यतिगोचरापन्नस्वरूपमुपाधिरेकैकं च प्रातिस्विकं रूपं वाच्यम् । अयं च प्रकारः
सत्तासामान्यवादिभिरभ्यभ्युपगतः । भावाभावयोरप्येकसामान्येऽपि यस्तुशब्दप्रवृत्तेरि-
ष्टत्वात् । तदेवमनुवृत्ताकारप्रत्ययविरहादेव निराकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महा-
सामान्ये सत्ताख्ये द्वैतप्रतिपादनपरतया बोधनायां प्रत्यक्षायिरोधं दशयितुं मण्डनाचार्येण
सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितम्—

‘आहुर्घिषातृप्रत्यक्षं न निषेदु विपश्चितः ।

नैकत्वमागमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

[ब्रह्म. सि. का. २ श्लोक. १] इति ।

तदपि निराकृतमित्याह—तदेवमपाकृत इति । किं च सन्मात्रविषयत्वे प्रत्यक्ष-
स्यान्धविधिरादिन्यवस्था न स्यादिति प्रत्यक्षपरिच्छेदे वक्ष्यामः ।

तथा गकारवकारादिषु शब्दपदानुवृत्तिः श्रोत्रोत्पत्तिक्रियोपलक्षिता योग्यतैवेति
शब्दत्वजातिरपि नास्तीत्याह—एतेनैव न्यायेनेति । अनन्यथासिद्धानुवृत्ताकारप्रत्यया-
भावादित्यर्थः । यच्चञ्चत्त्वं स्फोटारूपं तत्तदभिव्यञ्जकनिग्रन्धनतया नानावर्णरूपेण
विषयीभवत्तस्य तस्यार्थस्यावगमकमिति, ‘तदपि निरस्तं वेदितव्यं स्फोटनिराकराणा-
दित्याह—तदिदमपहस्तितमिति ।

अनुवृत्ताकारप्रत्ययादेव ब्राह्मणत्वजातिरपि नास्तीत्याह—अनयैव दिशेति ।

पुरुषव्यक्तिषु पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्ममात्कुर्वन्ती मतिराविर्भवति । नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेकमाकारमतिचिर-
मनुसन्दधतोऽपि बुध्यन्ते । यदप्याहुः—‘यद्यप्यापातसंज्ञातया धिया ब्राह्मणं
नावसीयते, तथापि ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानप्रभवायां बुद्धौ तच्च-
कास्तीति । तदपि च स्वमानसवियंवादि । अनुसन्दधानोऽपि माता-
पितृसम्बन्धं को जात्वेकमाकारमवबोद्धुं प्रभवति । यद्योपदर्शितम्—यथा
विलीनमाज्यं तैलादव्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहणसहकारिणा चक्षुषैव मित्रमव-
गम्यत—इति । तदपि न सुन्दरम् । नहि तदानीं चाक्षुषस्य संवेदनस्य
विषयातिरेकः, किंत्वनुमानमेव तत्र सर्पिषः । यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि
रूपमीक्षितुं क्षमः, स चक्षुषैवाज्यजातिमपि प्रत्येति, न गन्धग्रहणमपेक्षते ।

नन्वेवं बह्वचहीनम्, किंनिबन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषां-
विदधिकारो, नान्येषाम्; किंनिबन्धना च ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था इति ।

‘अत्रोच्यते । अनादौ संसारे जन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चि-

एतदेवोपपादयति—नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तिष्विति । नहि नानानरेषु नरत्वा-
तिरिक्तं शुद्रादिव्यावृत्तमनुगतमाकारमुपलभामहे इति । तदेव विधुरोति—नहि क्षत्रि-
यादिभ्य इति । अनुभापते—यदप्याहुरिति । आपाततो ब्राह्मण्यानयगमेऽपि
ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानोत्तरकालं स्रुष्टं ब्राह्मणमवसीयत इति । परि-
हरति—तदपि चेति । मातापितृसम्बन्धानुसन्धानेऽपि चाक्षुषप्रतीतायाः कारावबोध-
भावादित्यर्थः । यदपि तैर्दृष्टान्तयोक्तम् तन्निराकर्तुमुपक्रमते—यद्योपदर्शितमिति ।
सुगमम् । परिहरति—तदपि न सुन्दरमिति । तदानीं गन्धलिङ्गेनानुमानमेवेत्यर्थः ।
ननु किमनुमेयैवाज्यत्वजातिरित्यत्राह—यस्तिथिः ।

१ कान्तिकारैर्यथाशक्तिरूपे शास्त्रदुष्टविरोधादिति सूत्रे तन्ववातिरेके ब्राह्मणत्व-
जातिः प्रत्यक्षसिद्धा तस्या ग्रहणे उत्पादकजातिस्मरणं सहाकारिकारणमित्युक्तम् । तन्मन रूपमि-
मुमनुवदन्—यदप्याहुरिति ।

२ अत्रेदं बोध्यम्—अस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणत्वादिकां निराकृत्य ब्राह्मणत्वादिव्याधि-
रिति प्रतिपादयति शालिकाचार्यः । अनेन न्यायेन क्षत्रियत्वं रथकारत्वञ्च न जानिरेति
दूषापरेषु तत्तन्मानानितुप्रभक्त्यामिदं गम्या तदूपा चेति वक्तव्यमापन्नम् । परन्तुवेष्टनधि-
करणे (मी. ट. २-३-२) राज्ञश्चन्द्रस्य जनपदधारितान्नोपाधिकत्वं प्रत्याग्याय क्षत्रियत्व-
जानिवाधितरं व्यवस्थापितं दृश्यते । तथा रथकाराधिकरणे (मी. ट. अ. ६ पा. १ अधि. १२)
रथकारादयस्तं रथकरणनिमित्तत्वं निराकृत्य गोपण्यानां ऋषयश्चमूरश्चमः इति वर्णानुसारेण
जानिनिषेधवाचिञ्च निर्धारितं लभ्यते । आमाकरमनेऽवेष्ट्यधिकरणं रथकाराधिकरणं च

देव स्त्रीपुरुषमन्ततयः भन्ति, तामामन्योन्यव्यतिकरेण जाताः स्त्रीपुंमव्यक्तयो
ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्प्रथमतया च सन्ततेः सर्वेषां तत्तन्ततिपति-
तन्वान् मिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता । तेन मन्ततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मण-
शब्दप्रवृत्तानुपाधिः । तत्प्रभवानामेव कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनम् ।
के पुनस्ते मन्ततिविशेषाः । न ते परिगण्य निर्देष्टुं शक्यन्ते, किन्तु
लोकत एव प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथा च तज्जन्यत्वेऽङ्गते ब्राह्मणशब्दं
प्रयुज्जते लोकाः । कथं पुनस्तज्जन्यत्वमेव शक्यमगन्तुम्, स्त्रीणामपराध-
मम्मवात् ? संभवन्ति हि पुंश्चन्यो स्त्रियः परित्येत्तारं व्यभिचरन्त्यः ।
उच्यते । उक्तमेतन् दृश्यादर्शनमेवामाव इति । यत्र यावत्पुपलब्धिमामग्री,
तावत्यां मत्यामपि यामां व्यभिचारो न दृश्यते, तामां नास्त्येव व्यभिचार
इति लोकप्रमाणरुमेतन् । अपि च अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयास्तासु नास्त्येव
व्यभिचारमम्माधनावकाशः । यासु त्वस्ति, माभूत् तदपत्येषु तत्तन्तति-
प्रभवत्वनिश्चयः । न चैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यस्तत्राप्यनिश्चय इति
यक्तुं युक्तमिति ।

यद्य वह्नीषु ज्वालास्येकवर्तिवर्तिनीषु ज्वालात्वं सामान्यं प्रत्यभिज्ञागोचरः
कैश्चिदिष्यते । तदपि गुरुरस्माकं न मृष्यति । स खल्वेवं निरोद्धाश्चक्रे
अनन्ययामिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाधीनम् । इयं तु भेदाग्रहणेन

चोदयति—नन्वेयं यद्वयहीनमिति । ब्राह्मणत्वादिजात्यभावे आहवनीयादि-
साध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वपशुद्राणां त्रयाणामेवाधिकारो न शूद्राणामित्यपशुद्राधिकरण-
व्यवस्था न स्यात् । तथा पुरुषविशेषे ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिश्च किन्तिमिच्छति । परिहरति—
अथोच्यत इति । ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तौ तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिमत्सन्ततिजत्वमेवोपाधिः ।
ब्राह्मणशब्दानुवृत्तिस्तु सन्ततिविशेषः स्त्रीपुंसव्यतिकरजन्मविशेषलक्षणादेव । सन्तति-
विशेषास्तु लोकत एवावगन्तव्याः । ब्राह्मणत्वाद्यवन्तरसामान्यवादिनामपि अनादीं संसारं
भृगुभरद्वाजादिगोत्रशब्देष्वयमेव मार्गः । स एव ब्राह्मणत्वादावपीत्यर्थः । के पुनस्ते
सन्ततिविशेषा इत्यादि सुगमम् ।

पुनरपि परोक्षमनुभाषते—यद्य वह्नीषु ज्वालास्त्विति । एकवर्तिवर्तिनीषु
ज्वालात्वं सामान्यं यदुक्तमित्यर्थः । परिहरति—तदपीति । गुरुः—प्रमाकरगुरु-

जातिव्यक्तिव निरस्य तन्मन्ताशित्प्रभवत्वं सिद्धान्त्यन इति वर्षजित्प्रमितिं प्रतिनानि ।
मास्त्रदृष्टविराषादिपर्यवादाधिकरणे मूणमूत्रे अवेष्ट्यधिकरणे रथकाराधिकरणे वा बृहती-
श्वेद्विमलानयत्रिकेनेषु जातिविकारो न दरोदृश्यते । तन्मन्त्रमुपाधिपरतया नेयम् । यद्यपि
—अतो नोक्तमिति सुधीर्बिभ्रभावनीयम् ।

शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यत इति नालं सामान्यमुपस्थापयितुम् । ते
भेदग्रहणपुरस्सरमभेदज्ञानं मित्रेषु जात्यभ्युपगमे शरणमिति निरवधम् ।

शालिकनाथेन कृतं कृतमतिना जातिनिर्णयारूपमिदम् ।

बहुविधविवादहरणं

प्रकरणमुरुणाञ्जघानेन ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
जातिनिर्णयो नाम चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

रित्यर्थः । एकवर्तिकवर्तिनीषु बद्धीषु ज्वालासु ज्वालात्वसामान्यं न युक्तम्, 'भेद-
प्रतीतिपुरस्सरमभेदज्ञानं जातिकल्पनायां प्रमाणम् । इयन्तु शुक्तिकारजतभेदग्रहणे-
नाप्युपपद्यत इति न सामान्यकल्पना । तेन वृक्षत्वमहासामान्ययोगिनीष्वेव व्यक्त्यु-
द्बन्दिताद्यावान्तरासामान्यबन्धज्वालात्वमहासामान्यव्यतिरेकेणावान्तरसामान्यं तास्त्येवेति
सिद्धम् । उपसंहरति—तेनेति । अतो जात्यादिसिद्धेः तत्कल्पनापि तत्संप्रयोगजैति
सिद्धं प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति ।

एवं प्रत्यक्षस्य व्यभिचाराभावाच्चोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञायां निमित्तपरीक्षा न
कर्तव्येति ।

इदानीं प्रकरणकर्तुः प्रकरणस्य च संज्ञां प्रकरणप्रयोजनं चैकेन श्लोकेनाह—
शालिकनाथेनेति ।

॥ इति प्रकरणपञ्चिकाध्याख्यायां जयपुरिनारायणविरचितायां न्यायसिद्धी
जातिनिर्णयो नाम चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

१ जय भाव—तत्रैव सामान्यमणीक्रियते यत्र भेदग्रहणपूर्वकमभेदग्रहणं भवति यथा
गवादिषु । यत्र भेदग्रहो नास्ति तत्र भेदग्रहनिवन्धनीभेदावसायव्यवदेनारस्वीक्रियते यथा
इदं रजतमित्यादी । तथैव तेन ज्वाला इत्यत्राप्युपपत्तेर्न ज्वालात्वसामान्यकल्पना सपटते ।
अत एव ज्वालादिषु तत्त्वप्रमाणानो भ्रान्तिरित्युच्यते । अन्यथा सामान्यविषयत्वाद्भ्रान्तनैव
स्यादिति श्येयम् ।

अमृतकला नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

प्रमाणलक्षणम् ।

‘श्रुभूतिः प्रमाणं मा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।
पूर्वज्ञानमंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥१॥
न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षयात् ।
अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारागहिकद्वयः ॥२॥

प्रभाकरसम्मतं प्रमाणजातम् ।

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा ।
शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ति इति गुरोर्मतम् ॥३॥

प्रत्यक्षनिरूपणम् ।

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं भेयमाहप्रमासु मा ।
मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यज्ञानिगुणेषु सा ॥४॥
समिकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।
आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥५॥
सर्वज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वमामान्यात्^१ प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥६॥

^१ इदञ्च प्रकरण मुद्रितपुस्तके प्रमाणपारायणानन्तर पष्ठ प्रकरणमिति दृश्यते । इदमनुपपन्नम् । यथा हि प्रभाकरसम्मतं प्रमाणज्ञानं संक्षेपेण निरूपयितुमनुपलब्धे प्रमाणान्तरत्वं निरासितुं चेदममूलकानामकं प्रकरणमरीरचञ्चलातिशयायमिष्टं । अस्मैव विषादस्यास्यानुरूपं प्रमाणपारायणं नाम पष्ठ प्रकरणं प्रणीतम् । अपि च वाचिकसत्स्वती-भवनस्ये कोटो जातिनिर्णयानन्तरमिदं प्रकरणं निवेदिनमस्ति । अनोऽत्रैवास्य प्रकरणस्य सत्यता पश्यद्भिरस्याग्निं पञ्चमस्थाने सन्निवेश इतोऽत्रेति शुचीभि विभावनीयम् ।

^२ अस्य प्रकरणस्यादौ स्वरूपेयादिष्व मुद्रितपुस्तके समुपलभ्यते । परमिदं पद्य प्रमाणपारायणस्यादौ पठनीयम् । तत्रैवास्य सगठत्वान् । “प्रमाणपारायणमारभामह” इति तुरीयचरणस्य तदनुरूपत्वादिति ज्ञेयम् ।

^३ साक्षात्कारत्वसामान्यादिनि गपुस्तके पाठो दृश्यते । न स पुस्तकयो साक्षा-त्कर्तृत्वसामान्यादित्येव दर्शनात्स एव पाठो यत्ने निवेदित इति ।

प्रमाणफलभावनिरूपणम् ।

मानत्वं संविदां बाह्यं हानादानादिकं फलम् ।
ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥७॥
आपेक्षिकञ्च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।
तदर्थसन्निकर्षां वा मानञ्चेत् पूर्वकं फलम् ॥८॥

अनुमाननिरूपणम् ।

ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।
एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमपाधिते ॥९॥
यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥१०॥
प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम् ।
परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनम्^१ ॥११॥
वचनं दूषणैस्मार्धमथदितेन वर्णितम् ।
प्रत्यक्षवच्च^२ वक्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥१२॥

शास्त्रनिरूपणम् ।

शास्त्रं तु शब्दविज्ञानात् यदमन्त्रिकृष्टार्थविज्ञानम् ॥१३॥

उपमाननिरूपणम् ।

सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम् ।
^१ विषयोऽस्य चित्तिमिद्धो मित्रो द्रव्यादिमात्रेभ्यः ॥१४॥
सादृश्याद्दृश्यमानाद्यन् प्रतियोगिनि जायते ।
सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ॥१५॥

^१ अयं दूषणोऽनुमानपरिच्छेदे उपरिभ्यो । परन्तुत्र मुद्रिते परित्यक्तः । यं तु संयोगस्य प्रमाद एवेति ध्येयम् ।

^२ वृत्त्येति म. पु.

^३ इह वृत्त्यर्थं म. पु. अमृतवशात् नोपपद्यते । परन्तुऽनुमानपरिच्छेदे दूषणे । अतोऽपेक्षं निवेदितामिति मन्यमानम् ।

अर्थापत्तिनिरूपणम् ।

विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनाऽनुपपन्नताम् ।
 नयता^१ दृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥१६॥
 अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना ।
 नयताऽनुपपन्नत्वं कल्प्यमानो^२ बहिर्यथा ॥१७॥
 गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
 मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥१८॥
 देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते ।
 विनाभावेन मिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥१९॥
 तत्सन्देहव्युद्गोमाय कल्पना या प्रवर्तते ।
 सन्देहापादकार्यादित्यापत्तिरमौ^३ स्मृता ॥२०॥
 यत्कल्पनां विना योऽर्थः प्रतीतोऽप्येति संशयम् ।
 तेन तत्कल्पनामेके त्वर्थापत्तिं प्रचक्षते ॥२१॥
 गमकस्यानुमाने तु विपवाऽमत्त्वलक्षणम् ।
 गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन वस्तुना ॥२२॥
 तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् ।
 अर्थापत्त्यनुमानारूपे प्रमाणे इति निश्चितम् ॥२३॥
 अनुपलब्धिप्रमाणनिराकरणम् ।
 अभावारूपं^४ प्रमाणं ये पट्टमाहुर्मनीषिणः ।
 तेषां प्रामाण्यैरेवं प्रत्यादेशोऽयमुच्यते ॥२४॥

^१ अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदर्थपत्तिवोचर इति ऋजुविमलापञ्चिकाया दृश्यते इति ।

^२ कल्पनात् इति ऋ वि प पा ।

^३ ०दर्यात्सन्देहोत्पत्तिर० ऋ वि प पा ।

^४ अयं श्लोको मुद्रितपुस्तकेऽमृतकलाया न दृश्यते । प्रमाणपारायणे अर्थापत्तिपरिच्छेदे त्वस्ति । अतस्सोऽत्र निवेक्षित इति वेदितव्यम् ।

■ 'अभावेऽपि प्रमाणाभाव नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य' इति माप्यवाक्य अनुपलब्धि-प्रमाणनद्विपयोभयप्रदर्शनपरतया नुमारिलभट्टव्याख्यातम् । सत्राऽभाव इति लक्ष्यनिर्देश । प्रमाणाभाव इति तल्लक्षणम् । तत्र प्रमाणशब्द पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चक-पर । अभावशब्दश्च योव्याभावपरः । तथा च सदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकभिर्प्रत्ये-सति प्रमाणत्वमभावापरपक्षविस्थानुपलब्धिप्रमाणस्य लक्षणम् । नास्तीत्यर्थस्याभावस्यासन्निकृष्टस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगतव्येत्यर्थः । तन्मतं निरसितुमनुवदति—अभावारूपमित्यादिना ।

प्रमाणं खलु कस्यापि प्रमेयस्यावबोधकम् ।
 'तत्राऽभावस्य किं तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यताम् ॥२५॥
 ननु नास्तीति बुद्ध्या^१ तु बोध्यं यदुपकल्पितम् ।
 अभावस्य प्रमाणस्य प्रमेयं तत् मविष्यति ॥२६॥
 भूतलेऽत्र घटो नास्तीत्येषा या जायते मतिः ।
 सा न भूतलमात्रे स्यात् प्रसक्तेर्घटवत्यपि ॥२७॥
 केवले भूतले चेत्स्यात्कैवल्यं तत्र कीदृशम् ।
 स्वरूपमात्रं नो तावद्धर्मान्तरमयोच्यते ॥२८॥
 प्रमेयान्तरमेवात्र तावताऽऽङ्गीकृतं भवेत् ।
 तच्च नेन्द्रियविज्ञेयं तद्व्यापारानपेक्षणात् ॥२९॥
 स्वरूपमात्रे दृष्टेऽपि भावे दूरगतोऽपि सन् ।
 कथंचिज्जातजिज्ञासो नास्तित्वं प्रतिपद्यते ॥३०॥
 तेन यत्राऽपि नास्तित्वं बुध्यते व्यापृतेन्द्रियः ।
 भार्वाशमात्रे तत्रापि अत्यक्षस्य प्रमाणात् ॥३१॥
 नास्तित्वं च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते ।
 नास्तित्वप्रतिपत्तिर्हि तां विना नास्ति कुत्रचित् ॥३२॥
 योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिग्रहात् ।
 अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नावकाशमुपारुते ॥३३॥
 अनुत्पत्तिश्च न ज्ञाता सती कारणमववत् ।
 तेन लिङ्गत्वशङ्काऽऽपि दूरादेव निराकृता ॥३४॥
 अनुत्पत्तिश्च विज्ञाता हेतुश्चेल्लिङ्गवद्भवेत् ।
 अनवस्था प्रसज्येत नास्तित्वं न च सिद्ध्यति ॥३५॥
 किञ्च पादनिहारादिव्यवहारश्च भूतले ।
 न भूतलपरिच्छेदमात्रेणैव प्रवर्तते ॥३६॥
 प्रसङ्गस्तत्र दुर्वारः कष्टकायन्वितोऽपि हि ।
 अथ केवलभूमागपरिच्छेदात् प्रवर्तते ॥३७॥

^१ तस्यामा० इति मु० पु० पाठ

^२ बुद्धौ इति मु० पु० पाठ

निरुल्लयं तत्र कैवल्यं ग्राहस्य ग्रहणस्य वा ।
 ग्राहस्य चेत्युरैवोक्तो दोषस्तर्हि प्रसज्यते ॥३८॥
 ग्रहस्य चेत्तदा सूक्ष्मजिज्ञासा निष्फला भवेत् ।
 जाता हि कैवला 'मंदि' व्यवहारस्य कारणम् ॥३९॥
 तेन भारं परिच्छिद्य व्यवहारे चिन्तयति ।
 दृश्यादर्शनसिद्ध्यर्थं युक्तं सूक्ष्मनिरीक्षणम् ॥४०॥
 श्रवोच्यते द्वयी संविद्-वस्तुनो भूतलादिनः ।
 एका संस्पृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥४१॥
 तन्मात्रविषया या च द्विधा माऽऽपि प्रयज्यते ।
 प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ॥४२॥
 तत्र तन्मात्रधीर्येयं दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
 नास्तित्वं सैव भूमागे घटादिप्रतियोगिनः ॥४३॥
 ननु मंसृष्टदुष्या यः पुरस्तादधारितः ।
 कथं तन्मात्रधीस्त्व जाता भारो' न तत्र चेत् ॥४४॥
 शम्यते तदमानेऽपि वक्तुं यो यत्र सन्नभूत् ।
 तस्याभारः कथं तत्र ब्रूयाच्चेत्तत्र कारणम् ॥४५॥
 तन्मात्रधिष एवास्तु 'वर' तन्मारणं ततः ।
 तस्याः सम्प्रतिपन्नमादादिनोत्पन्नोरपि ॥४६॥
 चतुर्दशममृष्टं न कारणमदर्शनम् ।
 स्वापारम्भ्यागतस्यापि 'प्रमाणत्वप्रमादतः ॥४७॥
 निषेधापादिका तस्य न निषेधस्य दृश्यता ।
 भावस्यां विशेषो हि नामास्योपपद्यते ॥४८॥

अदर्शने निवृत्तेऽपि पुनर्भावस्य कस्यचित् ।
 प्राङ्नास्तित्वं व्यपदिशन्त्यदृष्टस्य पुरा क्वचित् ॥४६॥
 दृश्यस्यादर्शनं तेन ज्ञातं सदवबोधकम् ।
 दृष्यादर्शनतस्तस्य ज्ञानं चेदव्य^१वस्थितिः ॥४७॥
 यदि तन्मात्रसंवित्तिरूपं स्यात्तददर्शनम् ।
 तदा तस्याः स्वसंविचेरनवस्था निवर्तते ॥४८॥
 तेनाऽदृष्याभ्युपेतव्यो विमर्शो दृश्यगोचरः ।
 अदर्शनमभावो हि तन्मात्रानुभवात्मकम् ॥४९॥
 तन्मात्रानुभवधार्यं यददर्शनरूपितः ।
 विमृश्यते भूतलादौ तदभावोऽ^२पदिश्यते ॥५०॥
 तन्मात्रानुभवधार्यं न मेयः फलाभावतः ।
 किञ्च स्वयं प्रकाशोऽसाविति न्यायविदो विदुः ॥५१॥
 नास्तीति शब्दस्तत्रैव स्वसंवेद्ये प्रवर्तते ।
 तेन नास्तीति विज्ञानन्यायेन न समागतम् ॥५२॥
 मेयमावे ततो मानमभावारूपं कथं भवेत् ।
 घटसत्ता न लभ्या हि नासत्ता शोदितात्क्रमात् ॥५३॥
 अभावव्यवहारो हि निःशङ्कगमनादिकः ।
 तन्मात्रानुमवेनैव यथोक्तेन प्रवर्तते ॥५४॥
 यदा यस्य च दृश्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।
 तदभावव्यवहृतिस्तदानीं संप्रवर्तते ॥५५॥
 सूक्ष्मकण्टकजिज्ञासाऽप्यतः सार्यकर्ता गता ।
 तां विना न हि दृश्यत्वं सूक्ष्ममत्ताऽऽधिरोहति ॥५६॥
 व्यवहारप्रवृत्तिश्च दृष्यादृष्टिनिबन्धना ।
 तेन दृश्यत्वसिद्ध्यर्थं^३ युक्तं तस्मिन्निरोक्षणम् ॥५७॥

^१ अव्यवस्थितमिति भू पु पा.

^२ प्रत्यये, इति भू पु पा.

^३ सार्यं सूक्ष्मबीक्षणम् इति भू पु पा.

नन्वेवं लक्षणग्रन्थस्यार्थस्तर्ह्यस्य कीदृशः ।
 मीमांसार्थवगमभूतं योयतां 'समयामृतम् ॥६१॥
 प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेदमभावाख्यं 'चतुर्विधम् ।
 प्रमेयं साधयत् मानमभावाख्यं वदन्ति ये ॥६२॥
 तच्चिराकरणार्थोऽयं यत्नो भाष्यकृता कृतः ।
 अभावोऽसंनिकृष्टस्य नास्तीत्यस्यावबोधकः ॥६३॥
 प्रमाणं न भवतीति प्रमाणाभाव^१ उच्यते ।
 किं निराकरणस्येह फलमित्यथ चेन्मतम् ॥६४॥
 उच्यते लक्षणग्रन्थः प्रत्यक्षादेः समर्थ्यते ।
 प्रमाणं कार्यगम्यं हि सर्वत्रेति विनिश्चितम् ॥६५॥
 निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्यमित्यपि संमतम् ।
 निश्चयश्चेयमेवेति संविद्धिः सर्ववस्तुषु ॥६६॥
 सा च वस्त्वन्तराभावं विन्यनुगमे सति ।
 प्रमाणानुदयस्तत्र यत्राभावोऽवसीयते ॥६७॥
 तदा तेन सहैव स्यात् प्रत्यक्षादेः प्रमाण्याता ।
 लक्षणं क्रियमाणं च तथाभूतस्य युज्यते ॥६८॥
 न कृतं च तथा तेन न कृतं साधुलक्षणम् ।
 इमां शङ्कां निराकर्तुं निराकरणमुच्यते ॥६९॥
 कथं पुनरियं शङ्का भवत्यत्र निराकृता ।
 अभावाख्यो न मेयोऽस्ति यदर्थं प्रार्थ्यते पुनः ॥७०॥
 प्रमाणानामनुत्पादः साधु तल्लक्षणं कृतम् ।
 इति पूर्वप्रमाणानां लक्षणानि समादधत् ॥७१॥
 भाष्यकार इमं ग्रन्थं चक्रे नाऽऽभासलक्षणम् ।
 नन्वेमपि^२ पञ्चाहं शब्दं हित्वा कथं पुनः ॥७२॥

^१ मन्मताभूतम्, इति मु० पु० पाठ

^२ चतुर्विधा इति मु० पु० पाठ

^३ प्रमाणाभावोच्यते इति मु० पु० पाठ

^४ "अभावोऽपि प्रमाणाभाव" इत्यादिभाष्यं नाभावप्रमाणस्य न्यायपरम्, किन्तु अभाव

भाष्यकारः प्रमाणानि चित्राक्षेपं समादधत् ।
 उच्यते व्यवहारस्य हेतुभूतप्रसिद्धये ॥७३॥
 एवमाहोभयात्मापि व्यवहारः प्रतिष्ठितः ।
 तत्र भावन्यवहृतिः पञ्चस्तेवोपलभ्यते ॥७४॥
 अभावव्यवहारस्तु दृश्यादृष्टिविमर्शजः ।
 सा हि भूभागसद्भावमात्रावच्छेदबन्धना ॥७५॥
 तदभावव्यवहृतिरिति प्रागेव दर्शितम् ।
 मीमांसाजलराशेरशेषनयरत्ननिकपनिजघाम्नः ॥७६॥
 इति शालिकनाथ इमाममृतस्य कलामुदाहरद्वीरः* ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकाया-
 ममृतकला नाम पञ्चमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

केनाऽपि प्रमाणेन नावगम्यते । अतः प्रमेयस्यैवाभावाद्भावप्रमाणं न भवतीत्येव परम् ।
 पञ्चैव प्रमाणानि प्राकृतिरूपितानि । चित्राक्षेपपरिहारावसरे “यदि पञ्चैव प्रमाणात्मनः
 विध्यन्” इति भाष्यम् । अस्य भाष्यस्यायमर्थः । तथाहि—भाष्येणानेन दृश्यातिरिक्तानि
 पञ्च प्रमाणानि नोपन्यस्यते प्रमाणपञ्चकाभ्युपगमस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । तेषाञ्च प्रत्यक्षा-
 दीनां प्रमाणानामयमेवेत्यर्थनिश्चायकतया प्रमाणत्वमभिमतम्, न तु प्रमाणान्तरतया ।
 नास्तीति शब्दप्रयोगात्मको निश्चयसङ्गमनलक्षणश्च व्यवहारो न स्वरूपावगममात्रेण सम्भवति ।
 अतः पञ्च व्यवहारास्स्वरूपावगतिनिबन्धना भवन्ति । अपरस्तु व्यवहारोऽवच्छेदनिबन्धनपद-
 भवति । यस्मात्कारणात् व्यवहारमात्रपरिज्ञानायेदमभिहितम् न त्वनुपलब्धिप्रमाणनिरूपणाय ।
 अतएव व्यवहारान्तरसिध्यर्थं व्यवहारनिरूपणावसरे एव पञ्चसंख्योपन्यस्ता, न तु प्रमाण-
 स्वरूपवर्णनावसरे । तथा च व्यवहारप्रदर्शनावसरे पञ्चसंख्योपासादभावव्यवहारस्य
 भेदिवैयं पञ्चसंख्या, न तु प्रमाणस्वरूपस्येति विषयभेदात् पूर्वापरप्रबन्धविरोध इत्याशयं मनसि
 निघामाह—तन्वेयमित्यादिना व्यवहार प्रतिष्ठित इत्यनेन ।

* इति शालिकनाथेन मीमांसोदधिबन्धनात् ।

इति मृतकला विश्वविवृणन्दानन्ददायिनी ॥

इति प० पु० अष्टमं प्रकरणं

अथ 'प्रमाणपारायणं' नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

प्रकरणाथप्रतिज्ञा ।

स्वरूपसंख्याफलेषु वादिभिः
यतो विवादा बहुधा वितेनिरे ।
ततो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये
प्रमाणपारायणमारभामहे ॥ १ ॥

न्यायसिद्धौ प्रमाणपारायणप्रकरणम् ।

प्रारिप्सितप्रकरणस्य संज्ञां प्रयोजनं चाह—स्वरूपसंख्याधेति । प्रमाणपारायणमिति प्रकरणसंज्ञा, स्वरूपादिषु वादिनां विप्रतिपत्तौ सत्यां तेषां प्रतिबोधः प्रयोजनम् । प्रमाणस्वरूपे प्रमाणसंख्यायां प्रमाणविषयभूतार्थे प्रमाणफले च वादिनां विप्रतिपत्तिः दृश्यते । प्रमाणस्वरूपे तावद्विसंवादि विज्ञानं प्रमाणमिति बौद्धाः । सन्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति नैयायिकाः । दृढमविसंवाद्यगृहीतार्थप्रादुर्गं प्रमाणमिति भाट्टाः । अनुभूतिः प्रमाणमिति प्राभाकराः । तथा प्रमाणविशेषे विप्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति बौद्धाः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्ययपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति नैयायिकाः । अर्थसंप्रयुक्तार्थगोचरं विज्ञानं प्रत्यक्षमित्यपरे । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां युद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यन्ये । साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्राभाकराः । एवमनुमानादिव्यपि विवादो बहुलं दृश्यते ।

तथा संप्रयायामपि । चार्वाकः प्रत्यक्षमेवैकं मन्यते । प्रत्यक्षमनुमानञ्च द्वे एव प्रमाण इति बौद्धाः, वैशेषिकाश्च । शास्त्रमपि तृतीयं सांख्या आहुः । उपमानमपि चतुर्थं नैयायिकाः । अर्थोपत्तिलक्षणमपि पञ्चमं प्राभाकराः । अभाषं षष्ठं भाट्टाः । संमवाख्यमपि सप्तममपरे । ऐतिह्यमष्टममन्ये । तथा लोकाख्यं नवमं केचित् । अन्ये त्वार्पणमपि दशमं मन्यन्ते ।

अथ प्रमाणविषयभूतार्थोऽपि विप्रतिपत्तिः । अस्माकं स्वयंप्रकाशं ज्ञानमेव न पुनर्विषयाख्यं समस्तीति भाषावादिनः । स्वलक्षणमात्रमिति बौद्धाः । जात्यादयोऽपीत्यपरे ।

तथा प्रमाणफलेऽपि विप्रतिपत्तिः । प्रतीतिः प्रमाणं, हानोपादानादयः प्रमाणफलमिति केचित् । अन्ये पुनरिन्द्रियसन्निकर्षोदिसामग्री प्रमाणं, तत्तन्मयं सर्वं फलमिति । अपरे तु प्रमितिः प्रमाणं, तत्साधनं ज्ञानं प्रमाणफलमिति । तथा तत्फलं

१ अमुदङ्गाया विवादव्याख्यानस्य प्रमाणपारायणं नाम षष्ठं प्रकरणम् । वस्तुतस्तु नेदं षष्ठमन्त्रवरणादतिरिच्यत इति ध्येयम् ।

किं पुनरिति प्रमाणं नाम ? न तावदविसंवादि ज्ञानं प्रमाणम् । स्मृतेरपि
तथामावप्रसक्तेः । अथ स्मृतिर्विकल्परूपतया परमार्थसत् स्वलक्षणमगृह्णन्ती
संश्रुतिसन्तभाकारमवस्तुभूतमुल्लिखन्ती द्विचन्द्रादिवोधवन्नाविसंवादिनीति मतम् ।

प्रमाणस्वरूपं प्रमेयस्थं जहश्चेति । 'अन्ये तु प्रमावस्थमित्यादि । एवं बहुविधविवाद-
दर्शनात्तन्निर्णयार्थं प्रमाणपारायणाख्यं प्रकरणमारभ्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणसामान्यलक्षणमिधानपूर्वकत्वात्तद्विशेषलक्षणस्यायसरप्राप्तं स्वाभिमतं
प्रमाणसामान्यलक्षणं दर्शयितुं वाच्यन्तरपरिकल्पितानां लक्षणान्तराणामसंभवं तावदर्श-
यितुं प्रच्छति—किं पुनरिति । किमाक्षेपे । न किञ्चित् प्रमाणस्य लक्षणं संभव-
तोत्यर्थः । तत्र प्रतिपत्तिसौकर्यायमसंकीर्णव्यवहारार्थं च लक्षणमुच्यते । लक्ष्यते
येन तल्लक्षणम्—पदार्थान्तरेभ्यो विवेचकम् ।

अन्वविसंवादि ज्ञानं प्रमाणमिति सौगता मन्यन्ते । 'यद्विज्ञानं स्वेनोपदर्शितमर्थं
पुरुषं प्रापयति, तत्संवादरूपत्वात् अविसंवादकमित्युच्यते । 'प्रदर्शिते चार्थे प्रवर्तकत्व-
मेव प्रापकत्वं नान्यत्, प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमेव । तत्र येनैव ज्ञानेन
प्रयममधिगतोऽर्थः तेनैव पुरुषः प्रवर्तितः प्रापितश्चार्थः । 'प्रापिते चार्थे ज्ञानान्तरेण
कृत्यं नास्त्येव, अतोऽनधिगतविषयमेव प्रमाणत्वम् । तत्राधिगतिरेव प्रमाणफलमित्यर्था-
त्समाप्तः प्रमाणव्यापार इति सौगताः । अतः कथं लक्षणासंभव इत्यत्राह—न ताव-
दिति । कुत इत्याह—स्मृतेरपीति । तत्र लक्षणदूषणं त्रिप्रकारम्, अन्याप्ति-
रित्यन्याप्तिरसंभान्यमानता चेति । 'अप्रमाणभूते स्मृतिज्ञानेऽपि प्रमाणत्वप्रसंगादत्राति-
न्याप्तिरुच्यते, केषांचित्स्मृतिज्ञानानामर्थाविधेयादात्राभाष्यप्रसङ्गेरित्यर्थः । ननु लक्षणा-
नुगतिवत्तात्स्म्येति प्रमाणमेव । अतः किमिदमतिन्याप्तिनामदूषणमिति चेत्, मेयम् ।
लौकिकपरीक्षणाणां तथा प्रसिद्ध्यभावात् । नच लक्षणानुगतिमात्रेण प्रसिद्धेरन्यथामा-
यराक्ष्यते कर्तुम् । प्रसिद्धमेव हि लक्षणमुद्दिश्याऽसंकीर्णव्यवहारार्थं सर्वत्र लक्षण-
मुच्यते । तदुक्तं बृहद्गीतायां—

ययालोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।

लक्ष्यं न लक्षणैरेव तदपूर्वं प्रसाध्यते ॥ इति ।

स्मृतावतिन्याप्तिमाशङ्कते—अथ स्मृतिरिति । अत्र विकल्परान्देन शब्दज्ञाना-
नुपाती यस्तुशून्यः प्रत्ययविशेष उच्यते । यथा—शराविपाणं ह्यपुष्पमिति । चच्छा—
शब्दज्ञानानुपाती यो यस्तुशून्यस्त उच्यते ।
विरह इति वत्सशैः सरयुस्समुपपद्यते ॥ इति ।

१ स्वभनमाह । अर्थ विषयोऽत्रैव प्रायतपरिच्छेदोक्तो मूलकृतं विवरिष्यते ।

२ कुमारिकमट्टैः तावदप्राम्यस्य त्रितः टीकाः प्रकीर्ताः । बृहद्गीता, मध्यमटीका,
लक्ष्मी टीका चेति । बृहद्गीतामध्यमटीकां साम्प्रतं बोधयन्ते । तत्रापि । एकोऽपि परमव
हर्षान् दर्शनान्तरेषु बोधयन्ते प्रमाणवाच्यमनुक्तेः । 'तृतीया टीका साम्प्रतं एकोऽपि विरह-
वाचिष्युटीकादिभिरिति प्रकीर्ता इति ध्येयम् ।

एवमपि नानुमानं प्रमाणं स्यात् । तस्यापि विकल्परूपत्वात् । तर्हि विकल्परूपमनुमानमवस्तुविषयमपि वस्तुविषयमिवाध्यवसीयते, इत्यध्यवसीयमानवस्तुभूतस्वलक्षणाविसंवादितया तत्प्रमाणम् । स्मृतिरपि तथा स्यात् । सापि हि स्वलक्षणाध्यवसायिन्येव जायते । अपि चावस्तुभूतं स्वविषयं वस्तुतयाऽध्यवस्यच्छ्रुतिकारजतबोधवत् कथमनुमानमविसंवादि ।

स्वलक्षणशब्देनापि स्वमसाधारणं तत्त्वं यस्यात्मनो लक्षणं नान्यत्, तदेवोच्यते, तदेव परमार्थसत् । एवंभूतपरमार्थसदृशणाच्छ्रुतदोषो विचार्यमाणशून्यो वस्तुविशेषसंवृत्तिसन्नित्युच्यते ।

ननु लोके प्रसिद्धभावात्किं तदिति न विज्ञायते । यद्यभिलाषसंसर्गनिमित्तमनुवृत्तं जातिगुणादिरूपं स्वलक्षणे योजितमिव भाति, तत्कृत्रिमत्वेन संवृत्तिसदित्युच्यते । यद्यपि तस्य स्वारसिकबाधो नास्ति, तथापि यौक्तिकबाधो ज्वालायामिषाऽस्त्येवेति विचार्यमाणशून्यत्वं तस्योच्यते । तदुक्तम्—

सत्याभासः परं तत्र न सत्यं परमार्थतः ।
विचार्यमाणशून्यत्वे संवृत्तिश्चेति गीयते ॥ इति ।

अक्षरार्थस्तु स्मृतिज्ञानं विकल्परूपतया—सर्विकल्परूपज्ञानतया आरोपितसन्तानविषयतया वस्तुशून्यप्रत्ययतया परमार्थसत् स्वलक्षणं निर्विकल्परूपज्ञानविषयं जात्यादिरहितं वस्तुमात्रमगृहीतं अवस्तुभूतम्—असत्यभूतं संवृत्तिसन्तानमाकारमकृत्रिमस्वलक्षणाच्छ्रावकं जात्याकारमुल्लिखन्ती द्विचन्द्रादिवोधवत्—एकस्मिन्नेव चन्द्रमसि द्वौ चन्द्राविति बोधवत्, नाविसंवादिनी इत्यतिव्याप्तिर्नास्त्येवेति मतमित्यर्थः ।

परिहरति—पथमपीति । कुत इत्याह—तस्यापीति । अनुमानस्यापि विकल्परूपत्वादित्यर्थः । अनेनाव्याप्तिर्लक्षणस्योच्यते । अनुमानस्याव्याप्यभावमाशङ्कते—तर्हि विकल्परूपमिति । 'द्विविधो हि ज्ञानानां विषयः ग्राह्यो अध्यवसेयश्च । निर्विकल्परूपज्ञानस्य स्वलक्षणं ग्राह्यं, विकल्परूपज्ञानानामध्यवसेयः । अध्यवसायो नाम व्युत्पत्त्या तद्व्यावृत्तिसाम्येन भेदाग्रहः । एवमगृहीतभेदो विकल्पः स्वलक्षणत्वेनाध्यवसीयत इति स्वलक्षणमेवाध्यवसितमनुमानस्येत्यध्यवसितस्वलक्षणाविसंवादात्प्रामाण्यमनुमानस्येति नान्याप्तिरिति ।

१ शीगतमतानुयायी धर्मोत्तराचार्य प्रमाणस्य ग्राह्याध्यवसेयभेदेन विषयद्विविधमङ्गीकृत्य निर्विकल्परूपविविक्तविषयव्यवस्था वर्णयामास । अथ हि तत्रत्यो ग्रन्थ—'द्विविधो हि प्रमाणस्य विषयो ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । यदाकारमुत्पद्यते । प्रापणीयश्च यमध्यवस्यति । अन्यो हि ग्राह्योऽध्यवसायव्यवसेयः । प्रत्यक्षस्य हि दाण एको ग्राह्यः । अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्षवलोत्पन्नेन निश्चयेन सन्तान एव । सन्तान एव च प्रत्यक्षस्य प्रापणीयः ।' इति [न्या. वि. टी. पृ. १६] इदमेव न्यायसिद्धिकारो धर्मोत्तराचार्यस्य मतमत्र निर्दिशति । इति ध्येयम् ।

किञ्च यद्यनुमानं विकल्परूपतया स्वलक्षणं न गृह्णाति, कथं तर्ह्यध्य-
वस्यत्यपि । नहि ग्रहणादन्योऽध्यवसायो नाम ।—यो ह्याकारो न गृह्यते न
कथमध्यवसीयेतापि । प्रतीतिविरुद्धं चेदमुच्यते “स्मृतिरनुमानवद् बाह्यं वस्तु
न विषयीकुरुते” इति । विकल्पभूतयोरपि तयोः प्रत्यक्षप्रतीतवस्तुग्राहकत्व-
प्रतीतेः । अयोच्येत—न वयं यथावस्थितार्थग्राहकमविमंवादकमभिदध्महे,
किन्त्वर्थक्रियाममर्थवस्तुपरिप्रापकम् । यथाभूतं हि येन वस्तुपदर्शितं, प्रवृत्तोऽपि
यदि तथाभूतमेव प्रतिलभते; तदा तदविमंवादिज्ञानं प्रमाणमुच्यते । तथा
चोक्तम्—

परिहरति—तर्हीति । कथमित्याह—सापि होति । सापि—स्मृतिरप्यनुमान-
वत्स्वलक्षणाध्यवसायिन्येव जायते । किञ्च विकल्पज्ञानेनालीकभूतेनास्त्यभूतः
प्रदर्शितः वस्तुभूतश्च प्राप्यते, अन्यः प्रदर्शितोऽन्यस्तु प्राप्यते इति शुक्तिकारजतबाध-
घट्टिसंवादितया कथमनुमानस्य प्रामाण्यमित्याह—अपि वेति । ग्रहणाध्यवसाययो-
र्मदोऽस्तीति कृत्वेदमुक्तम्, ‘परमार्थतस्तु भेदो नास्तीत्याह—किञ्चेति ।

ननु को विरोध इत्यत्राह—नहोति । एतदेव विवृणोति—यो ह्याकार इति ।
जातिसद्भाषस्य जातिनिर्णये प्रतीतियत्नेन साधितत्वात्, न प्रतीतिविरोध इत्याह—प्रती-
तिविरुद्धं चेति । कथं प्रतीतिविरोध इत्यत्राह—विकल्पभूतयोरिति । तयोः स्मृत्य-
नुमानयोरित्यर्थः । शङ्कते—अयेति । अविमंवादिशब्देन नार्थाविमंवादमात्रमुच्यते,
किन्तु अर्थक्रियाविमंवादः । अतएव हिमशिलायां जलज्ञाने भ्रान्तिव्यवहारः, तथा
मरीचिकायां जलज्ञाने भ्रान्तिव्यवहारश्च । यौद्धैरप्युक्तम्—

१ अत्र यद्यपि पञ्चिकाकार “न हि ग्रहणादन्योऽध्यवसायो नाम” इति वदन्
धर्मोत्तरस्य सत प्रतिक्षिपतीति प्रनीयते । तथापि बाधस्पत्येषु निवर्त्येपु भदन्तधर्मोत्तरेणति
नामप्राहं तन्मतस्य खण्डनमुपक्रमते । अतस्तदेव प्रदर्शयते । तथाहि न्यायविन्दुटीकाकारस्य
धर्मोत्तरावार्थस्य ग्राह्याध्यवसेयद्विविध्यं विवक्षित्वाद्बहुपत् बाधस्पतिमिथ—वेदमध्यवसेयता
बाह्यस्पत्यादिना । तथा हि—अध्यवसेयता ग्राह्यतावोप्रतिरिच्यते नवेति । यदि नातिरिच्यते
ग्राह्यतावाध्यवसेयतेति द्विविध्यं नूनस्तत्तम् । यद्यतिरिच्यते तस्य स्वरूपं विमिति वक्तव्यम् ।
अध्यवसायो नाम वरणमुत योजनमथवाऽऽरोप इति तेषां विवक्ष्य । तत्र नाद्य पक्षो
मुच्यते । न ह्यन्यदन्यत्पन्नं दास्यते । न द्वितीय । न ह्यन्तर बाह्येन योजयितुं दास्यते ।
किञ्च तथा सति युक्त इति प्रत्ययस्स्यात् । न च तथापि । न तृतीय । किं गृह्यमाणे
याह्ये उतागृह्यमाण इत्यवान्तरविवक्ष्ये निविवक्ष्येन सविवक्ष्येन वेति इति विवक्ष्यत्रादे-
नाध्यवसायपदार्थं “अनुस्मृते” इति सूत्रमागत्याम् । [२० ४ २५] ‘न निरालम्बनं ज्ञानमिति
विधिविवेकव्याख्यायां न्यायवर्णिकायाम् । [५० २५७] न्यायवार्तिवृत्तान्त्यद्वितीयाध्याय-
[६५७] विस्तरेण निराचकारेति । आशीनं स्वपुष्पैर्बहुपुष्पान्तमस्मिन्नपि वक्ष्य इत्याद्यं मनसि
निरायाह—‘परमार्थतस्तु भेदो नास्तीत्यादिना’ ।

“प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादं.....[प्र. वा. परि. १-श्लो. ३]” इति ।

तथा—“नः ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विमंवाद्यत”
इति च । एवमपि स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिः ।

अथ मतं स्मृत्वाऽर्थं प्रवर्तमानो नियमेनाऽर्थं न प्रतिलभते इति । एवमपि भूतार्थविषयमनुमानमप्रमाणं स्यात् । नहि तदुपदर्शितार्थस्य प्रतिलम्बोऽस्ति । अथ यद्यप्यनुमानप्रतीतस्य भूतस्य वस्तुनः प्राप्तिर्नास्ति, तथापि तत्प्रतिबद्ध-
लिङ्गजन्मतया तस्य प्राप्तिरयोग्यता तावदस्त्येव, तावता च तस्य प्रामाण्यमिति ।
एवमपि स्मृतिः प्रमाणमापद्यते । स्मृतिरपि ह्यनुमानवदर्थे पारम्पर्येण प्रति-
बद्धैव । यथा बहिस्त्वलक्षणाद्भूमस्त्वलक्षणम्, ततश्च धूमदर्शनम्, ततश्च-
धूमविकल्पः, तस्माच्चानुमानमित्यनुमानमर्थेन पारम्पर्येण प्रतिबद्धत्वादर्थवि-

प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादं शब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥ इति

तथाह—तथा चोक्तमिति । तथा तैरेव प्रदेशान्तरेऽप्युक्तमित्याह—न ह्याभ्या-
मिति । अस्मिन्पक्षेऽप्यव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च भूतानुमानाभ्यामपद्यत इत्यभिप्रायेण
परिहरति—एवमपि स्मृतेरिति । स्मृत्वाऽर्थं प्रवर्तमानस्यार्थप्रतिलम्बदर्शनादित्यर्थः ।

शङ्कते—अथ मतमिति । प्रतिलम्बनियमाभावादित्यर्थः । परिहरति—एव-
मपि भूतार्थविषयमिति । कुत इत्याह—नहि तदुपदर्शितेति । भूतत्वादेवास-
न्निधानादित्यर्थः । चोदयति—अथ यद्यपीति । भूतार्थविषयानुमानस्य स्मृतिज्ञान-
स्येव साक्षादनुमादित्वाभावेऽपि तत्प्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया पारंपर्येण वस्तुसंबन्धाद्योग्यता
तावदस्ति, तावता च योग्यतामात्रेण प्रामाण्यम् ।

परिहरति—एवमपि स्मृतिरिति । कुत इत्याह—स्मृतिरपीति । भूतार्थ-
विषयानुमानस्य स्मृतिज्ञानस्य च पारंपर्येण वस्तुसंबन्धदर्शनात् । अनुमानस्य

१ हेतुविन्दुटीकायामर्चनेनेद वाक्यमुद्धृतमस्ति [हेतु वि टी पृ ४०]

२ प्रमाणपारायणे प्रमाणसामान्यलक्षण निरूपयितुं प्रवृत्तदशालिकाचार्य बोद्ध
सम्मतं प्रमाणलक्षण निराचिकीर्णं धर्मकीर्तिनामिहितं प्रमाणलक्षणमनुवदति—अविसंवादिज्ञानं
प्रमाणमिति । लक्षणं तदीयं वचनेन द्रवयति—प्रमाणमिति । व्याख्याकारस्तु तुरीयं पादं पठन्
इलोकं पूरयति चन्द्रेरीत्यादिना । अस्यायमर्थः—ज्ञानं प्रमाणमिति वदन् ज्ञानमिन्द्रिय-
सन्निकर्षादि प्रामाण्यं वारयति । विसंवादनं विसंवादो वञ्चनम् तद्योपादिसंवादि ।
तद्विपरीतमित्यर्थः । [प्र० वा० परि० १ श्लो० ३]

संवादि अर्थप्रापणसमर्थम्, तथा स्मृतिरपि—अर्थादनुभवः, ततः संस्कारः, संस्काराच्च स्मृतिरित्यर्थप्रतिबद्धैवेति तत्प्राप्तिरयोग्यतया प्रमाणमापद्येत ।

यदि मन्योते सत्यामपि प्राप्तिरयोग्यतायां स्मृतेर्यत् तथा प्रापयितव्यं स्वलक्षणं, तदनुभवेनैव प्रापितमिति न प्रमाणं स्मृतिः, अनुमानं त्वप्राप्तस्वलक्षणप्रापकतया, प्रमाणमिति । एवमप्यर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकतामात्रं न प्रमाणलक्षणम्, किन्तु विशेषणमुपादेयम्, 'अप्राप्तप्रापकमविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति' । अथोच्यते प्राप्तं प्रतिप्रापकत्वमेवापरस्यानास्तीति । तदसत् । अर्थप्रतिबद्धता हि प्रापकता, सा च ज्ञानान्तरस्यापि नानुपपन्ना । यद्युच्येत न प्रापकतामात्रेण प्रामाण्यम्, अपि तु प्रवर्तकतयापि । तथा सति यत् प्रापयति प्रवर्तयति च, तत् प्रमाणमिति । एतदपि न किञ्चित् । प्रवर्तकतापि ज्ञानान्तरस्यापि घटत एव । प्रवृत्तिर्योग्यार्थोपदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वम्, तच्च भूतार्थविषयानुमानस्येव स्मरणस्याप्यस्ति । प्रवर्तकत्वे च प्रमाणलक्षणा नुप्रवेशिनि निर्विकल्पकज्ञानानामप्रामाण्यता स्यात्, स्वयं व्यवहारप्रवर्तकत्वाभावात् । तदुत्थास्तु विकल्पा एव प्रापकतया प्रवर्तकतया च प्रमाणभूताः स्युः ।

धारावाहिकज्ञानेषु च पूर्वज्ञानविषयार्थत्वादुत्तरेषां प्रमितित्वं न स्यात् । अथोच्येत । इष्यत एव तेषामप्रमाणतेति । तदुक्तम् । लोके तेषु पूर्वस्मादसाधदशयति—यथा घटिस्वलक्षणादिति । स्मृतिज्ञानस्यापि संयम्यं दशयति—तथा स्मृतिरपीति ।

शङ्कते—यदि मन्योतेति । स्मृतिज्ञानस्य पूर्वानुभवगृहीतार्थविषयत्वादप्राप्तप्रापकत्वाभावादप्रामाण्यम् । अनुमानस्याप्राप्तस्वलक्षणप्रापकतया प्रामाण्यमेवेति न स्मृतिसादृश्यमित्यर्थः । परिहरति—एवमप्यर्थक्रियेति । उद्दि यथोक्तं न लक्षणम्, किन्तु विशेषणान्तरमुपादेयम् । पुनः शङ्कते—अथोच्येतेति । चक्षुरज्ञानानां पूर्वज्ञानप्राप्तविषयत्वादेवाप्राप्तप्रापकत्वं नास्तीति । परिहरति—तदसदिति । अर्थप्रतिबद्धतया प्रापकता, नाम्ना । सा च पूर्ववदुत्तरस्यापि नानुपपन्नेति । पुनः शङ्कते—यद्युच्येतेति । प्रवर्तकत्वमपि प्रामाण्ये हेतुः, स्मृतेरतयाविषयत्वादप्रामाण्यतेति । परिहरति—एतदपि न किञ्चिदिति । पुनरव्याप्तिमाह—प्रवर्तकत्वे चेति । कुत इत्याह—स्वयं व्यवहारेति । अतिव्याप्तिमाह—तदुत्थास्त्यति । निर्विकल्पकोत्थास्सविकल्पका एव प्रवर्तकतया प्रापकतया च प्रमाणभूताः स्युः न निर्विकल्पकाः, अतोऽतिव्याप्तमिति । पुनरव्याप्ति-

विशिष्टत्वात् प्रमाणभावस्य । लौकिकं च 'प्रामाण्यं परीक्षरूप्यनुमरणीयम् ।
अथ भिन्नत्वादर्थक्षणां सर्वेषामप्यप्राप्तप्रापकत्वमस्तीति । तदसत् । क्षणमे-
दस्यापरामर्शान्न तदपेक्षा प्रमाणतोचितेति । क्षणिकता च 'मीमांसाजीवरक्षायां
प्रतिक्षिप्तैवेति कृतमतिविस्तरेण ।

माह—^३धारावाहिकज्ञानेषु चेति । शङ्कते—अयोच्येतेति । अप्रामाण्यं तेषामिष्ट-
मेवेति परिहरति—तदयुक्तमिति । तेषु—उत्तरज्ञानेष्वित्यर्थः ।

ननु न ययं लौकिकाः, अतो लोकप्रसिद्धिर्नास्माकं बाधिकेत्यत्राह—लौकिकं
चेति । शङ्कते—अथ भिन्नत्वादिति । बौद्धमते सर्वपदार्थानां क्षणिकत्वांगीकारादेव
भिन्नत्वादर्थक्षणां सर्वेषां धारावाहिकोत्तरज्ञानानामप्यप्राप्तप्रापकत्वमस्त्विति न तेषा-
मप्रामाण्यमिति । परिहरति—तदसदिति । ज्ञाने क्षणभेदस्यापरामर्शान्न क्षणभेदा-
पेक्षया ज्ञानस्य प्रमाणतोचितेति । किंच क्षणभेदोऽपि नास्तीत्याह—क्षणिकता
चेति । किंच यदाकारं विज्ञानं तेनाऽविसंबादस्त्वयेष्यते । स्थूलाकारं च सर्वं प्रत्यक्षज्ञानम्
न च स्थूलस्य यस्तुल्यं त्वया अंगीकृतम् । न च स्थूलाकारं मुक्त्वाऽन्यत्रप्रत्यक्षमस्ति,
तस्मात्प्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यत्वमेव । प्रत्यक्षमूलत्वादेयानुमानादीनामप्यप्रामाण्यत्वमेव-
स्येतदभिप्रेत्य कृतमतिविस्तरेणेत्युपेक्षितम् ।

६ प्रमाणमिति नु पु

१ मीमांसाजीवरक्षास्ये दत्तमे प्रकरणे पदार्थानां बीजाभिमत क्षणिकत्व सहेतुक
निरस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानबलेन स्यादित्व व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ।

२ धारावाहिकज्ञानस्य प्रामाण्यं भाट्टा प्रामाकराश्च मन्यते । पर तत्प्रतिपादनप्रकार-
परस्पर मिथ्ये । तथा हि—एकमेव विषयमवलम्ब्य यत्र धिरकालपर्यन्तं तैलधारावदविच्छे-
देनाऽप्य घट अथ घट इति ज्ञान जायते, तदेव धारावाहिकज्ञानमित्युच्यते । तत्रानधिगतार्थ-
बोधकत्व प्रमाया लक्षणमिति प्रमालक्षणमभिदधानानां भाट्टानां द्वितीयादिज्ञानेषु प्रथमज्ञानेन
विषयीकृतस्यैव घटस्य मानात्वच प्रामाण्यमित्याशङ्क्य—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते”

इत्यभिप्रेतोरुक्त्वा सर्वं ज्ञान स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नमेव स्वविषयं गृह्णाति । अतः
कालविशेषस्याधिकार्यान् प्रामाण्यं सिध्यति द्वितीयादिज्ञानानाम् । अथ विषयसत्तास्त्रदीपिकाया-
स्तर्कपादे औत्पत्तिकमूत्रे पार्षसारिणा प्रत्यपादि । वामुदेवदीक्षितास्तु मीमांसाकुतूहलवृत्ती
प्रकारान्तरमाहुः । तथाहि—धारावाहिकज्ञानस्थले तावत्कालव्यापकमेवमेव ज्ञानम् । अतो न
ज्ञातविषयत्वमिति । इदमेव मत धर्मराजाध्वरीन्द्रेण प्रमालक्षणकचनावसरे वेदान्तपरिभाषा-
यामुपन्यस्तम् । इदं पञ्चममद्वैतब्रह्मसिद्धौ प्रथममुद्गारप्रहारे अद्वैतसिद्धिव्याख्याया लघुचन्द्रि-
काया परिच्छिन्नप्रवृत्तेरुनिर्वचनावसरे चोपलभ्यते । आकरत्वस्य नोपलभ्यते ।

प्रामाण्यरास्तु—धारावाहिकज्ञानानामुत्तरेषा प्रकारान्तरेण प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति ।
यामयमभिप्रायः । तथाहि—धारावाहिकज्ञानेषु उत्तरेषा ज्ञानानां कालविशेषस्याधिक्येन प्रामाण्य-

भाट्टमिममप्रमाणलक्षणरूपण्डनम् ।

नापि 'दृढमविसंवाद्यगृहीतार्थग्राहकं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणमुपपद्यते । धारावाहिकज्ञानानामुत्तरेषां पुरस्तात्तनप्रतीतार्थविषयतया प्रामाण्यापाकरणात् । न च कालभेदावसायितया प्रामाण्योपपत्तिः । सतोऽपि कालभेदस्यातिसौहृदस्यादनवग्रहात् ।

ननु सद्धिं दृढमविसंवाद्यगृहीतार्थग्राहकं प्रमाणमिति लक्षणमुपपद्यत इति चेत्त-
ब्राह्—धारावाहिकज्ञानानामिति । धारावाहिकोत्तरज्ञानानां पूर्वप्रतीतार्थविषय-
तया प्रामाण्यापाकरणादिति ।

ननु पूर्वज्ञानगृहीतकालव्यतिरिक्तकालविरिष्टार्थमहत्यादुत्तरेषामपि प्रामाण्यं
युक्तमेवेत्यब्राह्—नचेति । कालस्यैकत्वादेव भेदाभावात् । एकः कालः अनात्मत्वे
सति विमुद्रव्यत्वादाकाशवत् । परमार्थतः कालभेदो नास्ति ।

कौमारिलमतानुसारेण कालभेदमभ्युपेत्याह—सतोऽपीति । द्रव्येषु रूपवत्स्पर्श-
यन्महश्चयत्वा प्रत्यक्षम् । न च कालस्तथाविधः अरूपत्वाद्स्पर्शत्वाच्च । तस्मान्न-
कालभेदः प्रत्यक्षः ।

ननु सूर्यगत्याद्युपाधिभेदादौपाधिको भेदः कालस्येति चेत् । मैयम् । अनुमेयत्वादेव
कर्मण्य उपाध्यग्रहणे औपाधिकभेदाग्रहणात् । अथ ज्ञानस्यैव उपाधितेति चेत् । मैयम् ।
तस्यापि कालप्रत्यक्षवादिनो मतेऽनुमेयत्वात् । भवतु वा कालभेदः प्रत्यक्षः । तथापि प्राप्ता-
प्राप्तविधेकेन कालांशे प्रामाण्यं नार्थस्वरूपे तस्य भेदाभावात् । किंच येषां नित्यानां

धर्मेण न घटते । कालविरोधस्य क्षणादेरवेद्यत्वात् । अतो नायं प्रचारः । निम्नु प्रचारान्तरमे-
वैयितव्यम् । पूर्वविज्ञानकारणवत्तायै व्याप्रियमाणे सत्येवोत्तरेषामुत्पत्तिः तानि च परस्परं
नातिगोचरे, न वा तेषां सापेक्षत्वम् । तस्मादनुभूतेः प्रमाणत्वात्, तत्क्षणमप्य तत्कारणनिरिक्त-
कारणत्रयत्वे सति ज्ञानत्वरूपस्य द्वितीयादिज्ञानेषु सत्त्वेन तेषां प्रामाण्ये न काप्यनुपपत्तिः ।
बुद्धिदीयायां ऋतुविमलायां चि "अनुभूतिद्वयः नः प्रमाणम्" इत्यनुमानप्रकरणस्य बुद्धीवाक्य
व्याख्यानो कालिकाचार्यो धारावाहिकेषु येऽपि प्रामाण्यमाहुस्तेऽपि निराकृताः क्षणभेदस्या-
वेद्यत्वादिनि प्रतिपादयतीति ध्येयम् ।

१ चोदनागूणे मीमांसावातिनकारेण कुमारिलमटेन स्वतन्त्रायाश्चनिरूपणावगरे
परिप्लव्योपनिगतं प्रमाणलक्षणं दूषयितुमनुवर्तते—दृढमविसंवादि अगृहीतार्थग्राहकं प्रमाण-
मिति । अनेदमाहूतम्—यद् ज्ञान ज्ञानान्तरेण न संवाद्यते, न वा व्याप्यते न वा सन्निपाद्य-
योपरं, तदेव ज्ञानं प्रमाणमिति । तत्कार्यस्य महत्वाद्वा वातिरम् ।

तस्मादुक्तं यदुक्तं न विमर्शानुपपत्तिः ।

ज्ञानान्तरेण तज्ज्ञानं प्रमाणमिति मीमांसाम् ॥ [सो० भू० एते ८०] इति ।

अथ दृढमित्यनेन संसर्गस्यानुवर्तनं भवति । कोटिद्वयावगाहितं च ज्ञानमित्यनेनैतद-

अपि च दृढमिति किं निवर्त्यम् ? संशयज्ञानमिति चेत्, कः पुनरयं संशयः ? साधारणधर्मदर्शनादेकत्र अनेकधर्मविगमाद्वादिनामध्यवर्तीयमान-विशेषाणां विप्रतिपत्तेश्चानध्यवसितविशेषे वस्तुन्यनियतविशेषविषयं विज्ञानं

आकाशदिगात्ममनसां कालत्रये स्थायित्वमवगतम्, तद्विषयाणामुत्तरेषां ज्ञानानां कथं प्रामाण्यसमर्थनम् । नित्यत्वप्रमितिसमय एवाधिगतविषयत्वेनाऽनधिगतायं गन्तु-स्वाभावात् ।

किंच लक्षणवर्तिदृढराज्देन किं निवर्त्यत इत्याह—अपि चेति । शङ्कते—संशय-ज्ञानमिति । कः पुनरित्यादिना स्मृतिद्वयव्यतिरेकेण कोट्यन्तरमेकं ज्ञानं संशयाख्यं न ज्ञायत इति पृष्टे तार्किकैरुक्तं 'तद्वक्ष्यमुदाहरति—साधारणेति । 'नानाकोट्य-धलन्त्येकः प्रत्ययविशेषः सशय इत्युच्यते । -न चेदं स्मरणद्वयम्, कोटिद्वयाधलन्त्येक-संबेदानुभवात्, स्मरणाभिमानाभावाच्च ।

निकर्ष्यवर्द्धयते । तत्र नैकमिदं विज्ञानं किन्तु द्वे विशेषणस्मरणे । तयोर्गृहीतप्राहित्वेन न प्रामाण्यमित्याशयेन दृढपदव्यावर्त्यं व्यजोषट् अपि चेत्यादिना पञ्चिकाकारः ।

६ प्रमालक्षणे दृढपद सशयव्यावर्त्यं देयमिति वातिककारस्य कुमारिलभट्टस्य मतम् । तन्निराकरणाय प्रवृत्तशालिनाथमिश्र नैयायिकैश्च सशयलक्षणं प्रदिशयिषु महर्षे-गातमस्य सूत्रं केनचिदशेन शब्दतोऽज्ञान्तरेणार्थतत्त्वानुवदति स्म साधारणधर्मदर्शनादित्यादिना तार्किका इत्यन्तेन । विप्रतिपत्तिघटीरे वादिनामित्यादिविवरणदर्शनात् । तथा च सूत्रम्—
“समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शस्तथा” ।
[अ १ आ १ सू-२३] इति । तत्र विमर्शस्तथा इति सशयसामान्यलक्षणम् । एकधर्मविशेष्यकविषयदानाधमप्रकारकज्ञानं संशय इति । सूत्रस्यायमर्थः—उपपत्तिशब्दस्त्व-त्तार्थक, प्रवृत्ते तस्य लक्षणया प्रतीतिरूपीर्षो ब्राह्म । साधारणधर्मप्रतीति सशयहेतु । अनेकधर्मोपपत्तिरिति पद द्वया व्याचक्षते न्यायवार्तिके उद्धोतकराचार्य । अनेकस्य धर्म अनवस्माद्वा धर्मोऽनवधर्म इति । तत्रानवप्रत्ययहेतुर्धर्मस्तस्यावगमादित्यर्थः । यथा—
शब्दस्य विभागजत्वम् । अत्र सामान्यादिभ्यस्त्वत्तादिना विशेषेण विभक्तशब्द इव, गुण, कर्म चेति विभागजत्वात्सशयो भवति । द्वितीयपक्षेऽनेकस्मादवावृत्तो धर्मोऽनेकधर्म—
असाधारणधर्म इत्यर्थं तस्य प्रतीतेरिति । अनौपय्यापि शास्त्रपाथिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । द्वितीयस्योदाहरण—परमाणुरूपा भूतित्या गन्धवत्त्वादिति । शालिकाचार्यस्तु बायोस्पर्शवत्त्वात्पवत्त्वाम्या प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसशयमुपान्यस्यत् । विप्रतिपत्तेस्तथाहेतुत्वं मूल एव सुविशदम् । अत्र पञ्चिकाकार आद्य पक्षमगीचकार । द्वितीय पक्षोऽजीवीने-
स्तीयंरस्सीइति । मीमांसकगृध्रन्या अप्यप्यदीक्षितेन्द्रा अपि समन्वयसूत्रे बलनदपरिमले द्वितीयमेव पदमास्थिपत । पञ्चकारणवत्त्वसशय इत्येव मतम्, निवारणकस्तथा इत्यपरं मतम् । वातिकमते उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात—साधनबाधकप्रमाणामावादित्यर्थः । तत्राद्य भाष्यद्वयो वात्स्यायनस्य मतम् । द्वितीयन्तु न्यायवातिकवारस्य भाट्टाजस्योद्धोतकरा-
चार्यस्य मतमिति आन्वीर्यकीविलक्षणा समाचक्षते ।

‘संशय इति तार्किकाः । यथा सन्तमसतिरोहितविशेषे वस्तुन्यूर्ध्वतामात्रदर्शनेन किमयं स्थाणुस्त पुरुष इति । तथा—प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवत् । तथा—अप्रत्यक्षो वायुरूपवत्त्वात् गगनवदिति । केचिन्नित्यं शब्दमाहुः, केचिदनित्यं इति वादिनां विवादात् जिज्ञासोस्तत्त्वे संशयो भवति इति । तदसत् । यौ हि धर्मौ संशय्येते, तयोरेकमिदं ज्ञानं नोदीयते, किन्तु द्वे एते विज्ञाने विशेषणस्मरणे । तयोश्च विशेषणयोरेकस्यापि तस्मिन् धर्मिणि निश्चयो नास्तीत्येकान्ततो व्यवहारं प्रतिपत्ता प्रवर्तयितुमशक्नुवन् संशेत इव भवतीति, भवति संशयव्यवहारः । ये च स्मरणे तयोर्गृहीतग्राहितयैव

नानाकोट्यवस्तुभ्येकप्रत्ययस्संशयो मतः ।

साधारणविशेषाभ्यां विधादेन च स विधा ॥ इति ।

साधारणधर्मदर्शनात् संशयोदाहरणमाह—यथा सन्तमसेति । असाधारण-धर्मोदाहरणमत्रैवान्तर्भवतीति पृथङ्नोक्तमिति भावः । वादिनां विप्रतिपत्तौ सत्यां संशयोदाहरणमाह—केचिदिति । अत्र संशयितस्संशय इति भावसाधनं, संशय्येतेऽ-नेनेति करणसाधनं वा संशयशब्दः इति ।

एतत्सर्वं परिहरति—तदेतदसदिति । यौ हि तौ धर्मौ संशय्येते, तयोरेकमिदं विज्ञानं नोदीयते । एकज्ञानपक्षे, ऊर्ध्वताधर्मिणि स्थाणुपुरुषयोर्योगपक्षं स्यात्, इह न यौग-पक्षम् । ननु यदि स्मृतिद्वयमेतत्, तर्हि संशयव्यवहारः किनिबन्धन इत्यत्राह—तयोश्चेति । ननु स्मृतिद्वयपक्षे स स्थाणुः स पुरुष इति स्यात्, न तु स्थाणुर्धो पुरुषो वेति । नैवम् । स्मृतिप्रमोपत्वात् । ननु स्मृतिप्रमोपोप्यनुभवहेतोरभावादयुक्तः । इह संस्कारसहितमिन्द्रियमनुभवहेतुर्विद्यते । नैवम् । संस्कारसहितेन्द्रियजन्यत्वे प्रत्य-भिज्ञापत्, सोऽयं स्थाणुः, सोऽयं पुरुष इति स्यात्, न पुनः स्थाणुर्धो पुरुषो वेति । ननु स्थाणुपुरुषः इत्येषा तर्हि स्मृतिः स्यात्, न स्थाणुर्धो पुरुषो वेति । उच्यते । स्मर्यमाणस्थाणुत्वपुरुषत्वयोरेकस्यापि पुरोवर्तिन्यनिर्धारणादिह तथात्वम् । एवं स्मृति-

शङ्करमिश्रस्तु “सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सशय” इति सूत्र काण-भुजं व्याचक्षाण भाष्यमतस्य वातिकमतस्य च साधारणधर्मेण गतरथता मन्वान साधारण-धर्मस्यैव सशयप्रयोजकतामाह । यथा—“समाने तन्त्रे गौतमीये इत्यादिना सशयत्वावच्छिन्न-कार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणताया वत्पन्नात् । तथा च सशयो न पञ्चविध न वा त्रिविध, किन्त्वेकविध एव” इत्यन्तेन ग्रन्थेन [वै उ पृ १०८] । इदमेव मतमनुवर्तमानो न्यायसिद्धिकारोऽसाधारणधर्मोदाहरण “अत्रैवान्तर्भवतीति पृथक् नोक्तमिति भावः” इत्याह इति । अत्र टीकाकारो मूलग्रन्थेन विरुद्धे । असाधारणधर्मस्य सशयहेतुत्वमस्वीकुर्वाणस्याशय न यपमावलपाम इति ।

१ सशयज्ञानमिति गणुस्तके ।

प्रामाण्यं निरस्तमिति किं दृढग्रहणेन । *अविमंवादिग्रहणमपि सर्वज्ञानानामर्थाव्यभिचारादविशेषकम् ।

ननु शुक्तिकायां रजतमिदमिति ज्ञानं, प्रतिबिम्बज्ञानं च व्यभिचारि दृश्यते । नैतदेवम् । यदि रजतज्ञानं रजतविषयं न स्यात्, ततो व्यभिचार-
त्यर्थम् । रजतविषयत्वे तु को व्यभिचारः ? ननु नेदं ज्ञानं रजतविषयम्,
किन्तु शुक्तिकाविषयमेव । उच्यते । शुक्तिकाविषयमित्यस्य कोऽर्थः ? किं
याऽसौ शुक्तिकाव्यक्तिस्तामेव विषयीकरोति ? उत शुक्तिकात्वमेव । न तावद्-
शुक्तिव्यक्तिरनेन विषयीकर्तुं शक्या । भिन्नत्वादाकारस्याकारिणश्च । न च
समीचीनरजतव्यक्तिरपि न रजतत्वबुद्ध्या गोचरीभवति, किं पुनः शुक्तिका
व्यक्तिः ? शुक्तिकात्वं पुनरभासमानमेव विषय इति नोपपद्यते । अयोज्येत

द्वयरूपसंशयस्य गृहीतमादित्यादेव प्रामाण्यप्रसंगाभावात् दृढग्रहणं अपार्थकमित्याह—
ये चेति । तथा लक्षणवर्त्यविसंज्ञादिपदमध्यख्यातौ सर्वज्ञानानामर्थाव्यभिचारस्य
साधितत्वादपार्थकमित्याह—अविसंज्ञादिग्रहणमपीति ।

विषययादिज्ञाननियतैकत्वेन सप्रयोजनत्वाच्च निरर्थकमिति मत्वा चोदयति—
नम्रियति । प्रतिबिम्बज्ञानं नाम मणिकृपाणदर्पणजलादौ भासमानं मुरादिज्ञानम् ।
परिहरति—नैतदेवमिति । रजतज्ञानस्य रजतविषयत्वमख्यातौ साधितमिति भावः ।

इदानीं विषयत्वमध्यख्यातौ निरूपितमिति, तत्र विकल्प्य दूषणान्तरं वक्तुं
चोदयति—ननु नेदमिति । इदं रजतज्ञानमित्यर्थः । परिहरति—उच्यते इति ।
रजतज्ञानं शुक्तिविषयमिति यदता शुक्तिव्यक्तिविषयत्वमुच्यते, उत शुक्तित्वजाति-
विषयत्वमिति ? *प्रथमपक्षे दूषणमाह—न तावदिति । उत इत्याह—भिन्नत्वादिति ।
न ह्यग्यद्वयभासमानमन्यो विषय इति वक्तुं शक्यते, अथभासमानव्यवस्थाप्यत्वा-
द्विषयत्वस्येति ।

ननु सम्यग्मजते रजतज्ञानं रजतव्यक्तिगोचरमित्यवगम्यते, तत्रैव प्रवृत्तिदर्शनात् ।
तेन कथं व्यच्छेदविषयत्वमित्यत्राह—समीचीनेति । सम्यग्मजतेऽपि रजतव्यक्तिर्न रज-

* अविमंवादोत्यनेनार्थव्यभिचारिणा ज्ञानानां व्यावृत्तिरिति वक्तुं न शक्यते । यतो हि
प्रासादरूपेण सर्वेषां ज्ञानानामर्थाव्यभिचारित्वात् अविमंवादिग्रहणमनर्थकमित्याशयेनाह—
अविमंवादिग्रहणमिति ।

* नववीथ्याख्ये तृतीयप्रकरणे विप्रतिप्रज्ञाना मदेहविभ्रमाणां यथार्थत्वं व्यवस्था-
पितम् । तत्रैवार्थः ।

* आद्यपक्षे इति य. पुस्तके पा ।

व्यवहारयोग्यतापत्तिर्विषयत्वमिति, तथापि शुक्तिकात्वमविषय एव । न हि तद् व्यवहारयोग्यतामापद्यते । अवभासमानतैव विषयत्वम् । तेन रजतत्वमेव विषयः । तच्च पुरोवर्तिनि न सम्भवतीति तद्विषयिणी स्मृतिरेवेयं कुतोऽस्या व्यभिचारः ।

प्रतिविम्बज्ञानं तु मुखाद्यवभासं मुखादिविषयमेव । भास्वरे हि दर्पणादौ नयनरश्मिर्निरपत्तितः प्रतिहतः परावृत्तो मुखादिना संयुक्तस्तदेव मुखादि गृह्णाति । नन्वेवमपि सव्यदक्षिणविपर्यासो, देशविशेषान्यत्वपरिमाणाल्पत्वमहत्त्वप्रतिभासश्च निर्निबन्धनः ।

तत्त्वबुद्ध्या गोचरीभवति । किन्तु जातिव्यक्योरेकधीवेद्यत्वाज्जातिमात्रे प्रवृत्त्यसंभवा-
द्धेत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षे दूषणमाह—शुक्तिकात्वमिति । अनवभासमानस्यापि विषयत्वे सर्वेषां विषयत्वप्रसंगादिति भावः ।

पुनरशङ्कते—अथेति । व्यवहारयोग्यतापत्तिरेव विषयत्वं नावभासमानत्वम् । अवभासमानस्य विषयत्वे घटाभावज्ञाने घटस्याप्यवभासमानत्वादेव घटविषयत्वप्रसंगा-
दिति परिहरति—तथापीति । येयमवभासमानस्यैव शुक्तित्वस्य व्यवहारयोग्यता-
पत्तिः । व्यवहारो द्विषयः-मानसः—कायिकश्चेति । मानसो बुद्धिसुखदुःखे च्छादि-
रूपो, वाचकशब्दप्रयोगात्मा वा सर्वार्थेषु संभवति । वर्तमानेषु महत्सु चतुर्विधेषु
द्रव्येषु कायिक उपादानादिः । सति चैवं शुक्तिकात्वं न साक्षादुपादानं प्रत्येव योग्यतामा-
पद्यते । न च विशिष्टद्रव्योपादानमेव धर्माणामुपादानमिति योग्यतापत्तिः, सत्कारे सति
वाक्षुपज्ञाने गन्धरसादीनामपि विषयत्वापत्तिः, सर्वधर्मविशिष्टस्यैव द्रव्यस्योपादानात् ।
न चेच्छब्दाद्वेषशब्दप्रयोगादिमानसव्यवहारं प्रति योग्यतापत्तिः, अनवभासमाने शुक्ति-
कारे तेनावभासमानस्यैव शुक्तिकात्वस्य व्यवहारयोग्यतापत्तिरूपं
प्रतीतिविषयत्वमस्तीति विरुद्धमित्यर्थः ।

किं तद् विषयलक्षणमित्यत्राह—अवभासमानतैवेति । अवभासमानत्वमपि
नार्थगतं किञ्चित् । किन्तु अर्थव्यवहारानुगुणायाः प्रतीतेः पुरुषे वर्तमानत्वमेव । यथा—
रजतज्ञाने शुक्लेनवभासादविषयत्वं, तथाऽभावज्ञाने भावस्यानवभासादविषयत्वमेवेति,
न किञ्चिदेतत् । निगमयति—तेनेति ।

ननु तर्हि प्रतिविम्बज्ञानमयथार्थमेवेति तन्निवर्तकतयाऽविसंवादिपदं सार्थकमेवे-
त्यत्राह—प्रतिविम्बज्ञानं त्विति । एतदेवोपपादयति—भास्वरे हीति । नन्वेवमित्या-
दिना सव्यदक्षिणविपर्यासः, परिमाणाल्पत्वमहत्त्वप्रतिभासश्च किनिबन्धन इति चोदिते

अत्राभिधीयते । मुख्यादेर्देशो न गृह्यते दर्पणादीनां त्वग्रहणमिति मुख्याद-
यस्तद्देशा इव भान्ति । अभिमुखेन मुख्यादिना नयनरश्मिः संयुक्त इति
तथैव तदवगमात् सव्यदक्षिणविपर्यासो युक्त एव । अल्पत्वमहत्त्वे च
दर्पणादे रश्मिप्रतिधातहेतोरल्पतया महत्तया च दोषभूतया मुख्यादिपरिमाणा-
ग्रहणादर्पणादिपरिमाणग्रहणाच्च मुख्यादिष्ववभासेते । तेन नास्ति व्यभिचारः ।
एवमादि च नयवोभ्यां निपुणतरमुपपादितमित्यनयैव दिशा सर्वत्र व्यभिचारो
वर्जनीय इति नेदमपि प्रमाणलक्षणम् ।

आभाकरसम्मतं प्रमाणलक्षणम् ।

इदानीं स्वामित्वं प्रत्यक्षलक्षणमाह । “प्रमाणमनुभूतिः”^१ । न च
स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिरिति दर्शयति—“सा स्मृतेरन्या” इति । अथ का स्मृतिः ।

“स्मृतिः पुनः—पूर्वविज्ञानमंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते” । नचैवं धारा-
परिहरति—अत्राभिधीयत इति । सुगमम् । एषमादिकं सर्वमख्यातौ सन्त्यगोबोधा-
दितमित्याह—एषमादीति ।

एवं धारान्तरोक्तानां लक्षणान्तराणामसंभवे प्रतिपादिते स्वामित्वं प्रमाण-
सामान्यलक्षणं दर्शयितुं सिद्धान्तमारभते—इदानीमिति । स्वामित्वं लक्षणं श्लोकेन
दर्शयति—अनुभूतिः प्रमाणमिति । स्वरूपपरिच्छित्तिरनुभूतिरित्युच्यते । काऽनु-
भूतिरित्यपेक्षया सा स्मृतेरन्येत्युत्तरं दत्तमिति मन्दमतीनां शंका स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं
स्वयमेव व्याचष्टे—सा स्मृतेरन्या इति । सा स्मृतेरन्येति नानुभूतिस्वरूपप्रदर्शनं,
किन्त्वविसंयादिज्ञान प्रमाणमित्यादिपरोक्तलक्षणे अव्याप्तिरिति व्याप्तिश्च दोष उक्तः, स इह
नास्तीत्येवंपरम् । न च स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिरिति दर्शयतीत्युपक्रमादेवमेवेत्यव-
गम्यत इति ।

अथ का स्मृतिरित्यत्राह—स्मृतिः पुनः, इति । स्मृतिस्तु यदर्थविषया तदर्थ-

^१ अव्यभिचारो वर्जनीय इति मू पु पा ।

^२ अनुभूतिः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । अनुभूतिरिति लक्षणपरम् ।
अनुभवत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमिति फलति । अनुभवत्वञ्च स्मृतिमित्रत्वे सति ज्ञानत्वम् ।
स्मृतिरत्र सस्वारजन्य ज्ञानम् ।

भातस्य वस्यचित्पूर्वं भावमानस्य सामग्र्यम् ।

सौम्यमित्यनुमन्धानं प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥ मानमोहान्तं वा श्लो ७ ३

इत्युक्तलक्षणे तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे तत्ताये सस्वारजन्यतयाऽनिप्रसङ्गवारणाय
मात्रपद स्मृतिरिति निवेदनीयम् । तथा च सस्वारातिरिक्तवारणाजन्यत्वे सति सस्वार-

बहिर्ज्ञानानां स्मृतित्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् पूर्ववत् । मात्रग्रहणाच्च प्रत्यभिज्ञानस्य न स्मृतित्वम्, इन्द्रिय^१सचिवसंस्कारजत्वात् । अथ कथं स्मृतिर्न प्रमाणम् । तत्राह “न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणात्” । स्मृतिर्हि तदित्युपजायमाना प्रार्थी प्रतीतिमनुरुद्धयमाना न स्वातन्त्र्येणार्थं परिच्छिन्नतीति न प्रमाणम् । स्मृतिप्रमोपस्तर्हि प्रमाणम् । न । सोऽपि पूर्वप्रतीति-

विषयानुभवादितसंस्कारमात्रजा । परमार्थस्तु ज्ञातोसापेक्षं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणं द्रष्टव्यम् । तर्कादिज्ञानानां संस्कारमात्रजत्वाभावेऽपि स्मृतित्वेनांगीकारात्, संस्कारजं तु प्राधिकमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु धाराबाहिकोत्तरज्ञानानामनुभूतार्थविषयत्वेन स्मृतित्वं स्यादित्यत्राह—
नचैवमिति । तत्र कारणमाह—इन्द्रियार्थेति । पूर्ववदिति ग्रन्थच्छेदः ।

ननु श्लोके मात्रग्रहणात्किं नियत्येत इत्यत्राह—मात्रग्रहणाच्चेति । कुत इत्याह—इन्द्रियार्थेति । नन्वनुभूतरूपस्यानुभवाभावात्कथं स्मृतेरप्रामाण्यमिति पृच्छति—
अथेति । उत्तरयति—न प्रमाणमिति श्लोकेन । पूर्वार्थं स्वयमेव व्याचष्टे—स्मृतिर्हीति । स्मृतिर्हि न स्वातन्त्र्येणार्थं परिच्छिन्नतीत्येतदप्यनुभूतिविपरीतत्वाभिधानमेव । न प्रमाणं स्मृतिरित्यस्य—नानुभूतिरित्यर्थः । स्मृतेः पूर्वप्रतिपत्तिसापेक्षत्वमर्थपरिच्छेदं प्रत्येवेति मातृस्वरूपसाधकत्वं सर्वबुद्धिषु अनुषर्तमानं स्मृतावपि न संस्काराधीनमिति तत्रानुभूतित्वमेवेत्यभिप्रायः ।

ननु तदित्युद्देशाभावात्स्मृतिप्रमोपः तर्हि प्रमाणं प्रसक्तमित्याह—स्मृतिप्रमोप इति । परिहरति—न प्रमाणं स्मृतिः इति । पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणादिति ग्रन्थच्छेदः । कुत इत्याह—तज्जम्बसंस्कारेति । स्मृतिर्यदर्थविषया तदर्थविषयानुभवादितसंस्कारमात्रजा । अनुभूतांशप्रमोपेऽपि स्मृतेः परवेद्यवेदनशक्तिनियमः कारणानुसारादवगम्यते । लोके यथा कश्चित्पशुषत्सगर्भदोषादवाल्ग्विरेषोत्पन्नः, तस्यापि कारणतः पशुत्वमेव, तद्वत्सापेक्षस्वभावस्मृतिरूपकार्यगम्यः संस्कारः प्रमोपेऽपि तथास्वभावमेव कार्यं प्रसूत इति कारणतः पराधीनकोटावन्तभूत इत्यर्थः ।

जन्यत्वे सति ज्ञानत्व प्रमाणसामान्यलक्षणमिति परिनिष्ठिति । भ्रमज्ञानञ्च तन्मते नास्त्येवेति तत्रातिव्याप्तेरभावेन तत्रातिव्याप्तिवारकं न विरोधेनमुपादेयम् । पराभिमतभ्रमस्पले सर्वत्र विभिन्नविषयक ज्ञानद्रव्यमिति तैस्स्वीकृत्यत इति प्रागवादिष्व । स्मृतिविषये मूलवादीवाक्यारयोर्मतमेवो दरोद्ध्यते । सस्वरमात्रज्ञानं स्मृतिरिति पञ्चिकाकारो मेने । शास्त्रदीपिकामास्तर्कचरणेऽप्येवमेव स्मृतिरूपमनूदितं यथ पशुत्वम् । परन्त्वत्र न्यायतिष्ठित्वास्तु ज्ञातो सापेक्षत्वं स्मृतेर्लक्षणमिति वदन् मूलोक्तं प्रायश्चित्तमितिप्रेषाय । अत्रत्योऽप्यो विरोधो नीतिपथे ३९, ४०, प्लोकयोरधस्ताद्विष्टा द्रष्टव्यः ।

सन्त्यपेक्ष एव । तज्जन्यसंस्कारमात्राधीनजन्मत्वात् । धारावाहिकविज्ञानेषु तर्शुत्तरविज्ञानानि स्मृतिप्रमोपादविशिष्टानि कथं प्रमाणानि इत्यत्राह—

“अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः” ।

व्याप्रियमाणे हि पूर्वविज्ञानकारणकलापे उत्तरेषामप्युत्पत्तिरिति न उत्पत्तितः प्रतीतितो वा धारावाहिकविज्ञानानि परस्परस्यातिशेरत इति युक्ता सर्वेषामपि प्रमाणता ।

यद्यनुभूतिमात्रं प्रमाणं, ततो रजतमिदमिति यद् भ्रान्तिविज्ञानं, तदपि प्रमाणं स्यात् । अत्रोच्यते । रजतमिदमिति नेदमेकं विज्ञानम्, किन्तु द्वे एते विज्ञाने ग्रहणस्मरणरूपे । तत्र रजतमिति स्मरणं तस्यानुभवरूपत्वामावाप्तप्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमिति विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाणमिष्यत एव । भ्रान्तिरूपता रजतज्ञानस्यैव, ग्रहणव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारे विसम्बादकत्वात् ।

येऽपि चैकमिदं विज्ञानं मिथ्याभूतमित्यास्थियतः, तेऽपि बाधकप्रत्ययाधीनं मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्तो नेदमंशस्य मिथ्याभावं वदितुमीशते, तत्र बाधकप्रत्ययाभावात् । बाधकप्रत्ययदशायामपीदमंशस्यानुवृत्तेः । एकमपि विज्ञानमर्थावच्छेदममाश्रितमेदं प्रमाणमप्रमाणं च युक्तमेव । पीतशङ्खाद्विज्ञानं

उत्तरार्धस्याशङ्कामाह—धारावाहिकविज्ञानेऽपि । उत्तरार्धमुदाहरति—अन्योन्यनिरपेक्षास्तिर्वाति । स्वयमेव व्याचष्टे—व्याप्रियमाणे हीति । धारावाहिकोत्तरज्ञानानामधिकार्यानवगाहित्वेऽप्यनूनातिरिक्तपूर्वज्ञानसामग्र्यधीनोत्पत्तिरुक्तवान् पूर्वस्माद्विशिष्टानि—प्रमाणभूतानीत्यर्थः ।

बोद्धव्यं—यद्यनुभूतिमात्रमिति । सुगमम् । परिहरति—अत्रोच्यते इति । इदं रजतमिति नेदमेकं विज्ञानम्, किन्तु द्वे एते ज्ञाने इति । ततः किमित्याह—तत्रेति । इदमपीत्यारभ्य इष्यत एवेति ग्रन्थच्छेदः । भ्रान्तिरूपता चेत्सारभ्य रजतज्ञानस्येति ग्रन्थच्छेदः । इष्यत एवेति शेषः । तत्र कारणमाह—स्मरणरूपस्यैवेति । इदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयमङ्गीकृत्योक्तम् ।

इदानीमेकज्ञानत्वेऽपि पूर्वशस्येदमंशस्य प्रामाण्यं, उत्तरांशस्य रजतमित्यस्याप्रामाण्यमेवेत्याह—येऽपीति । तत्र कारणमाह—तत्र बाधकाभावादिदिति । कुतो बाधकाभाव इत्यत्राह—बाधकप्रत्ययदशायामिति । नन्वेकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च विरुद्धमित्यत्राह—एकमपि चेति । प्रत्यभिज्ञानवदेकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च युक्तमेवेत्यर्थः ।

तर्हि प्रमाणं प्रसक्तम् । तत्र हि पीतिमा शङ्खस्वरूपञ्च द्वयमनुभूयत एव । नयन-
गतपित्तद्रव्यवर्त्ता हि पीतिमाप्यनुभूयत एवेति नयवीथ्यां निपुणतरमुपपा-
दितम् । शङ्खस्वरूपे चानुभूतिरविसंवादैव । नायं दोषः । को नाम
पीतशङ्खज्ञानमप्रमाणमाह, प्रमाणमेव हि तद्, यथार्थविषयत्वात् । विज्ञान-
द्वयन्त्वेतदेकविज्ञानसाधारणरूपम्, तत्रैकविज्ञानसाधारणरूपावमर्शादेकवि-
ज्ञानसदृशव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारदशायां विसम्वादमावहत प्रमाणमपि
सद् भ्रान्तमित्युच्यते । यत्र तु व्यवहारविसम्वादो नास्ति, तत्र भ्रान्तिरपि न
व्यपदिश्यते । यथोष्णजलज्ञाने । तत्रापि न जलगतमौष्ण्यमनुभूयते, किन्तु
घन्हयवयवगतमेव । जलगतस्यौष्ण्यस्य च घन्हयसंयोगेनोत्पादनान्म्युपगमात् ।
पाकजो हि गुणः पाकान्तरेणैव निवर्तते । जलगतस्यौष्ण्यस्यानपेक्षित-
पाकस्यैवामिसंयोगविच्छेदेनैव निवृत्तिः । गत्वेरा हि तत्र तेजोऽवयवाः
सञ्चारितास्तेष्वन्यत्र गतेष्वपरतेजोऽवयवसञ्चरणविच्छेदे युक्तैवाऽपाकजत्वे
पाकान्तरानपेक्षा औष्ण्यस्य निवृत्तिरिति, न पीतशङ्खादिज्ञानतुल्यत्वमुष्णजल-

ननु यद्यनुभूतिः प्रमाणं, तर्हि पीतशङ्खज्ञानं प्रमाणं प्रसक्तमिति बोधयति—पीत-
शङ्खादिज्ञानमिति । कथमित्याह—तत्र होति । ननु शङ्खे पीतिमाभावात्कथमनुभूयत
इत्युच्यत इत्यत्राह—नयनगतेति । परिहरति—नायमिति । तदिति ग्रन्थच्छेदः ।
कुत इत्याह—यथार्थेति । पीतिमविषयं शङ्खविषयं च विज्ञानद्वयमित्याह—विज्ञान-
द्वयमिति । ततः किमित्याह—एतदिति । सर्वत्र व्यवहारविसंवादाभिध्यातृ
नायथार्थत्वात् । अत एव लोके यस्मिन्किमादावर्थास्त्यत्वेऽप्यनुभूतता व्यवहाराविसं-
वादात् । तथा हिमशिलातले जलमुद्वावर्धस्त्यत्वेऽपि जलप्रयुक्तस्नानादिव्यवाहाप-
भावाद्भ्रान्तता । तथोऽष्णजलज्ञाने मिथ्यात्वे सत्यपि व्यवहारविसंवादाभावाभिध्यातृ-
व्यवहाराभाव इत्याह—यत्र स्थिति ।

ननु जलगतमेवौष्ण्यमनुभूयते, कदापि व्यवहारविसंवादाभावादित्यत्राह—
तत्रापि हीति । जलस्य शैत्यगुणत्वादमेरुष्णगुणत्वाचेत्यर्थः ।

ननु तर्ह्यमिसंयोगाज्जने पाकजमेवौष्ण्यं जायत इत्यत्राह—पाकजो हीति ।
पाकजो गुणः पाकान्तरेण निवर्तत इत्येतावन्मात्रं वक्तुं, आग्नेयगतद्रव्यत्वस्य पाकज-
गुणत्वेष्वनपेक्षितपाकजस्यैव निवृत्तिदर्शनादपाकजधर्मिगुणो यः पाकजः, स पाकान्तरेण
नियत्येत इति पिदोष्यम् । आग्नेयस्य पाकजत्वादेव द्रव्यत्वस्य नापाकजधर्मिगुणत्वम् ।

यद्वेकेन्द्रियप्राप्तो यः पाकजो गुणः स पाकान्तरेण निवर्तत इति व्याप्तिः,
आग्नेयगतद्रव्यत्वन्तु नेकेन्द्रियप्राप्तमिति न विरोधः ।

ननु भयन्नेयं व्याप्तिः ततः किमित्याह—जलगतस्येति । घनसंहरति—

ज्ञानस्य । तस्मात् पीतशङ्खादिज्ञानं प्रमाणमेव भ्रान्तश्चेत्यनवयम् । यस्तु विपरीतख्यातिवादी उपपन्नजलज्ञानमप्रमाणं भ्रान्तश्चाह, तस्य सर्वलोकविरोधः ।

प्रमाणसंख्यानिरूपणम् ।

कतिविधं पुनः प्रमाणमित्यत्राह—“तत्र पञ्चविधं मानम्” । अनेनैकादिसंख्या, पडादिसंख्या च व्यवच्छिन्ना । काः पुनस्ता विधा इत्यत्राह—

... .. “प्रत्यक्षमनुमा तथा
शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ति इति गुरोर्मतम्” ।

गौतमोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्यानुवादः ।

किं पुनः प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । केचिदाहुः—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियस्वार्थेन सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । तत्र स च सन्निकर्षः षोढा भिद्यते—तस्मादिति । षडणुजलज्ञानेऽन्यथाज्ञानाङ्गीकारे दूषणमाह—यस्त्विति । अनुभूतिः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । अनुभूतिग्रहणेन स्मृतिर्निरस्यते ।^१ अतः प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति सूक्तं भवति ।

एवं स्वाभिमतं प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्येदानीं परोक्षं प्रमाणसंख्यां निराकर्तुं पृच्छति—कतिविधमिति । इदानीं स्वाभिप्रेतं प्रमाणसंख्यां श्लोकेनाह—तत्रेति । स्वयमेव व्याचष्टे—अनेनेति । तेषां स्वरूपं वक्तुं कानि पुनस्तानीति पृष्टे स्वरूपमाह—प्रत्यक्षमिति ।

किं पुनः प्रत्यक्षस्य लक्षणमिति पृष्टे स्वाभिमतं लक्षणं वक्तुं प्रथमं नैय्यायिकोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं निराकर्तुं तद्वक्ष्यमाह—केचिदाहुरिति । परोक्षमपि लक्षणं व्याचष्टे—इन्द्रियस्येति । प्रत्यक्षज्ञानहेतुभूतार्थेन्द्रियसन्निकर्षः षोढेत्याह—तत्रेति । कथमित्याह—संयोग इति । संयोगस्य विषयमाह—तत्रेति ।

^१ व्यावर्तिना इति मु पु पा ।

^२ गौतमोक्तप्रत्यक्षलक्षणं व्युदमिन् तदीय मूत्रमुत्पन्नस्यति । इन्द्रियार्थेत्यादि । अत्र ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणमित्येवमपरं मूत्रं प्रमाणाधिकारान् । अग्न्यकारो वात्स्यायनमुनिश्चोदरराचार्यः टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रश्च यत्स्नदिनि यत्तच्छब्दयोरेव्याहारेणेन्द्रियप्रमाणपरतया व्याचष्टे । तदेव विद्वन्नायवृत्ती परिणतं दुष्यते । इदं मूत्रोक्तं प्रत्यक्षलक्षणमध्यभिचारिपदानां व्यावर्त्याभावेनालक्षणमिति दूषयाम्बभूवेति मन्यवम् ।

^३ अत्र व्याख्याकार जातिनिर्णये सिद्धान्तोपबर्णनावसरे शब्दवृत्ताऽभिहितमर्थं नयवीध्या प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति पु० ७७ निर्णीतं तदीयवचनेन स्वहस्तयति—अत्र इत्यादिना मूत्रमित्यन्तेन ।

संयोगः; संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, संयुक्तविशेषणता चेति । तत्र संयोगात् पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां द्रव्याणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । प्राप्यकारि चक्षुः बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगिन्द्रियवत् । तैजसं तद् रूपप्रतीतिहेतुत्वात् दीपवत् । तस्य रश्मयः प्रसरन्तो द्रव्येण संयुज्यन्ते । ते च पृथ्व्या इति पृथून्यपि द्रव्याणि प्राप्नुवन्ति । नन्वेवं दूरे अर्थ इति सान्तरालग्रहणं न स्यात्, प्राप्तौ सत्यां दूरत्वासंभवात् प्राप्य-कारित्वात् स्पर्शनवत् । किञ्च संयोगस्य गतिनिबन्धनत्वाद् गतिमतां च क्रमेणासन्नदूरगमनात् समकालमासेदुपां दवीयसां चार्थानां ग्रहणं नोपपद्यते । उच्यते—^१भोगायतनापेक्षया सान्तरालग्रहणं तावदुपपन्नम् ।

ननु संयोगात् द्रव्याणां चक्षुस्पर्शनाभ्यां ग्रहणमिति कथमुच्यते । चक्षुषः प्राप्य-कारित्वे प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य प्राप्यकारित्वे प्रमाणमाह—प्राप्यकारीति । ननु चक्षुषः संयुक्तमाहकत्वं प्रत्यक्षविरुद्धम् । शरीरस्थचक्षुर्गोलकेन देशान्तरस्थस्य असंयोगे ग्रहणादर्शनादित्यत्राह—तैजसमिति । रूपप्रतीतिहेतुत्वादिति हेतुः । रूपप्रतीतौ सम्बन्धद्वाराऽसाधारणहेतुमात्रत्वादिति विशेषणीयम् । रूपप्रतीतिहेतुत्वादित्वेताव-न्मात्रे वक्ते, रूपस्यापि प्रतीतिहेतुत्वादेव तैजसत्वप्रसङ्गात् । तन्निवृत्यर्थं हेतुमात्रत्वा-दिति विशेषणीयम् । रूपस्य रूपप्रतीतिषिष्यत्वमपि विद्यत इति हेतुमात्रत्वाभावात् । रूपप्रतीतिहेतुमात्रत्वादित्युक्तेऽप्यर्थेन्द्रियसंयोगेष्वपि रूपप्रतीतिमात्रत्वस्य सत्यात् तैज-सत्वप्रसङ्गात् । तन्निवृत्यर्थमसाधारणहेतुमात्रत्वादिति विशेषणीयम् । तेषां साधारण-त्वादेवासाधारणत्वाभावात् । रूपप्रतीतावसाधारणहेतुमात्रत्वादित्युक्तेऽपि दीपसंयोगस्या-साधारणहेतुमात्रत्वादेव तैजसत्वप्रसङ्गात् । तन्निवृत्यर्थं संबन्धद्वारेति विशेषणीयम् । संबन्धद्वारत्वाभावात् । तस्माद्रूपप्रतीतिहेतुत्वादित्यस्य रूपप्रतीतौ संबन्धद्वाराऽसाधारण-हेतुमात्रत्वादित्यर्थः । ननु दीपस्य स्वाश्रयस्पर्शज्ञानहेतुत्वेन रूपप्रतीत्यासाधारणत्वा-भावात्साधनयिकलो दृष्टान्तः । सत्यम् । तद्व्याप्तिरिति विज्ञेयं विशेषणीयम् । द्रव्यत्वे सति पञ्चसु रूपादिष्वन्यात्रितेषु रूपप्रतीतौ संबन्धद्वाराऽसाधारणहेतुमात्रत्वादित्यर्थः ।

नन्यस्तु तैजसत्वम् । कथमिन्द्रियत्वमित्यत्राह—तस्य रश्मय इति । तैजसत्वा-नुमानादेव गोलकातिरिक्तचक्षुरिन्द्रिय सिद्धम् । तत्र रश्मयः प्रसरन्तो द्रव्येण संयुज्यन्ते, ते च पृथ्व्या इति, पृथून्यपि द्रव्याणि प्राप्नुवन्तीति^२ प्राप्यकारित्वं युक्तमित्याह—ते च पृथ्व्या इति । योदयति—नन्वेवमिति । चक्षुषः प्राप्यकारित्वे प्राप्तेषु वस्तुना चक्षुषः प्राप्तत्वादेवान्तरालाभावाद्न्तरालग्रहणं न स्यात् । यथा—प्राप्यकारित्वेन संप्रति-पन्नेन स्पर्शेन्द्रियेणान्तरालं न गृह्यते तद्वदित्यर्थः । प्राप्यकारित्वे दूषणान्तरमाह—

^१ व्याप्नुवन्ते इति म पु पा

^२ शरीरस्थेति म पु पाठ ।

^३ व्याप्नुवन्तीति म पु पा ।

समसमयसंवेदने तु केचित्परिहारमेवं वर्णयन्ति । सकलानर्थान्प्राप्य युगपदुपस्थितेन चाक्षेन तेजसा सहैकीभूतास्ते चानुपा रश्मयो युगपद्ग्रहण-हेतव इति ।

‘तदन्ये दूषयन्ति—इत्थं प्राप्तावभ्युपगम्यमानापामतिदूरव्यवहिताना-मप्यर्थानां ग्रहणं दुर्निवारम् ।

अन्येत्वाहुः—क्षेपीयस्तथा तेषां रश्मीनां कालभेदानवग्रहाद्योगपद्या-भिमान इति ।

तदपरे नानुमन्यन्ते । अतिसन्निकृष्टेषु वस्तुषु गतिकालभेदः पद्मपत्रशत-भेदवत् मा नाम अवसाधि । ‘अनेकयोजनसहस्रान्तरितेषु भूमिष्ठेष्वर्थेषु ध्रुवे च सदैव कालभेदानवसायो न बुद्धिमनुरञ्जयति ।

‘वयन्तु षदामः—अदृष्टसापेक्षत्वाददोषः । नयनरश्मिरेकीभूतेऽपि बाह्ये तेजसि यावानेव तस्य भागोऽदृष्टवशेनोपलब्धिहेतुतयोपात्तः । तावाने-वोपलब्धये प्रभवति, न सर्व इति, न सर्वोपलम्भो युगपत् भौमध्रुवादिसिद्धिश्च ।

किञ्च संयोगस्येति । प्राप्यकारित्वे ‘समकालम्—एककालम्, आसेदुपाम्—आस-आनाम्, दवीयसाम्, दूरस्थानां भौमध्रुवादीनां दर्शनं नोपपद्यत इति ।

बोध्यक्रमेण परिहारमाह—उच्यत इति । शरीरदेशापेक्षया सान्तरालग्रहण-मुपपन्नमिति । भौमध्रुवादीनां समकालग्रहणेऽन्यैरुक्तं परिहारं दूषयितुं दर्शयति—समसमयेति । बाह्यं तेजस्सकलानर्थान्युगपदेव प्राप्य विधृति, गोलकाभिर्गताश्चाङ्गुपा रश्मयस्तेन सहैकीभूता युगपद्ग्रहणहेतव इति ।

एतं पक्षमन्ये दूषयन्तीत्याह—तदन्ये इति । तदा मेरुस्थस्याप्यतिदूरव्यव-हितलङ्घावर्तिपदार्थानां तत्रस्थानां ग्रहणं दुर्निवारमिति सर्वस्वसर्वदर्शी स्यादित्यर्थः ।

अत्र पुनरप्यन्यैरुक्तं परिहारं दूषयितुमाह—अन्येत्वाहुरिति ।

‘नयनरश्मीनामत्यन्तशीघ्रगमनादेव पद्मपत्रशतव्यतिभेदवत्कालभेदानवग्रहाद्यौ-गपद्याभिमान इति दूषयति—तदपरे इति । अतिसन्निकृष्टेषु मुयनस्यादृष्टीव विप्र-कृष्टध्रुवादिषु कालभेदानवग्रहो नास्माकं रोचत इत्यर्थः ।

ननु कस्तर्हि परिहारः । कि नास्त्येवेत्यत्राह—वयन्तु षदाम इति । एतदेवोपपा-

१ तत्रेति य पु पा.

२ भौमध्रुवादिव्यर्थेषु, इति, ग. पु पा.

३ स्वमतेन परिहारमाह—अदृष्टेत्यादिना ।

४ समकालमित्यस्य प्रतिपदव्याख्यानमेवकालमिति बोध्यम् ।

५ “नयनरश्मीनामित्यादि, योगपद्याभिमान” इत्यन्य. पाठो य पुस्तके न दृश्यते ।

ननु प्राप्यकारिणि नायने तेजसि काचाभ्रपटलतिमिरान्तरितेषु कथमु-
पलब्धिः । तैर्नयनरश्मेरप्रतिधातात् । ये पुनरप्राप्यकारि चक्षुराहुस्तेषां
व्यवहितविप्रकृष्टार्थग्रहणं दुर्निवारम् । सन्निधान इव विप्रकर्षेऽपि स्फुटतर-
मणीषांसोऽप्यर्था गृह्येरन् । प्राप्य गूह्ये तु तेजोवयवानामप्रचुरतया युक्त-
मस्फुटदर्शनं दवीयसाम्, क्षोदिष्ठानामदर्शनम् । अथ कस्मादणु पार्थिवादि
आकाशकालदिगात्मानश्च न प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते । उच्यते—महत्त्वमनेकद्रव्यत्वं
रूपविशेषश्च सन्निर्ष इव प्रत्यक्षहेतुः । ^१अनेकद्रव्याभावात्परमाणोरदर्शनम् ।
अमहत्त्वाद्वद्वयणुकस्य । आकाशादीनां त्वरूपत्वाद्वद्रव्यद्रव्यत्वाच्चेति
वेदितव्यम् ।

इति—नयनरश्मिभिरिति । अदृष्टमाहात्म्यात्सर्वमुपपन्नमिति भावः । पुनश्चो-
दयति - ननु प्राप्यकारिणीति । काचादिना पिहितत्वादेव नयनरश्मेर्निर्गमनाभावा-
दिति । प्रयोगस्तु चक्षुरप्राप्यमाहकं काचाभ्रपटलादिमिव्यवहितानां ग्राहकत्वान्मनो-
यदिति । परिहरति—तैरिति । अत्युच्छ्रयत्वादेवाप्रतिपातकत्वात्, अप्राप्यकारित्वे
दूषणमाह—ये पुनरिति । प्राप्यकारि चक्षुः अप्राप्यकारित्वे व्यवहितविप्रकृष्टाना-
मपि ग्रहणप्रसङ्गादिति । दूषणान्तरमाह—सन्निधान इवेति । सुगमम् । प्राप्यकारित्वे
तेनौ क्षोधाधित्याह—प्राप्यग्रहणेत्यिति । दवीयसां—दूरस्थानाम् । क्षोदिष्ठानाम्—
अस्थूलानामित्यर्थः ।

ननु बाह्यतेजसो नयनरश्मिभिरेकीभूतस्यापि ॥ सर्वोपलब्धिहेतुत्वम्, किन्तु
अदृष्टसापेक्षतया किञ्चिदेवोपलभ्यते, किञ्चिन्नेति यथाऽधीयते, तथा प्राप्यकारित्वेऽपि
किञ्चिदेवादृष्टवशादुपलभ्यते, किञ्चिन्नेत्याधीयताम्, तेन यथा प्राप्यकारित्वाभ्रयणम् ।
नैवम् । प्राप्यकारित्वं बहिरिन्द्रियत्वेनानुमानसिद्धं न बाधार्हम् । किंच प्राप्यकारित्वे
दृष्टपृष्ठप दृष्टसादृगुण्यजननद्वारेण हेतुत्वमङ्गीकृतं भवति । तमाहि—गत्वरस्यभाषत्वेन
तेजसां बाहौनेकीभावे सति यायन्तः पदार्था उपलभ्यन्ते, ^१तत्प्रदेशवर्तितेजोभागाणा-
मेवादृष्टपरोनेन्द्रियमात्र इति दृष्टानुगुणैव कल्पना ।

पृच्छति—अथ कस्मादिति । आदिशब्देनाऽऽप्यतेजसवायवीयानामणूनां
ग्रहणम् । निरपयवानां द्रव्याणां कस्मादग्रहणमित्यर्थः । परिहरति—उच्यत इति ।
महत्त्वं—महत्त्वगुणयोगः, अनेकद्रव्यत्वम्, रूपविशेषश्च रूपवत्तस्मिन्नपि इय प्रत्यक्षत्वे
हेतुरित्यर्थः । भवत्वेवं, परमाणोरदर्शनं केन कारणेनेत्यत्राह—अनेकेति ।

ननु तर्हि अनेकद्रव्याभितस्य आणुकस्य कथमप्रत्यक्षत्वमित्यत्राह—अमहत्त्वा-

^१ गीतगमनेन आनादपने ये पुनरित्यादिना ।

^२ अनेकद्रव्याभावात्परमाणोरदर्शनम् ।

^३ तत्प्रदेशं य पुनरेव वा

तत्रेदं बोध्यम्—त्रिविधं द्रव्यं संयोगादर्शनस्पर्शनाभ्यां गृह्यते । संयुक्त-
समवायाच्च तद्गतगुणानां रूपादीनां कर्मणाञ्च गृहणम् । संयुक्तसमवेतसम-
वायाच्च गुणत्व-कर्मत्व-रूपत्वादीनाम् । समवायात् शब्दगृहणम् । कर्णशङ्कु-
लीपरिच्छिन्नगगनमेव श्रोत्रम्, तद्गुणशब्द इति तत्त्वालोकं निपुणतरमुक्तम् ।
समवेतसमवायाच्च शब्दत्वप्रतीतिः । संयुक्तविशेषणतयाऽभावगृहणम्, अफ-
लवती शाखेति ।

नैयायिकमतस्वरूपमम् ।

'तदयुक्तम्—यदि महत्त्वानेकद्रव्यत्वरूपवच्चान्येव प्रत्यक्ष^१निमित्तम्,
तदा वायोरप्रत्यक्षता स्यात् । न च वाच्यमिष्यत एवेति । स्पर्शनेन
तदुपलम्भात् । स्पर्शमात्रं तेनोपलभ्यते, न वायुद्रव्यमिति चेत् । शीतोष्णा-
नुष्णाशीतस्पर्शेषूपलभ्यमानेषु प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्द्रव्यस्य । यदा हि
द्विति । अदर्शनमिति शेषः । ननु तर्हि महतामाकाशादीनां कथमप्रत्यक्षत्वमित्यत्राह—
आकाशादीनान्वयति । अरूपत्वान्निर्णयकत्वाच्चेत्यर्थः । इदं त्रिविधं पृथिव्यतेजोरूपं
द्रव्यं संयोगा^२दर्शनस्पर्शनाभ्यां—चक्षुस्पर्शनेन्द्रियाभ्यां गृह्यत इत्याह—तत्रेदमिति ।
तद्गतानाम् द्रव्याश्रितानां गुणकर्मणां संयुक्तसमवायाद्ग्रहणमित्याह—संयुक्तसमवा-
याच्चेति ।

ननु प्राभाकराणां कर्मणोऽनुमेयत्वात्प्रत्यक्षवचनं विरुद्धम् । सत्यम् । नैयायिक-
मतमास्यायोपन्यासादवोषः । गुणकर्मश्रितानां गुणत्वकर्मत्वादीनां संयुक्तसमवेतसमवा-
याद्ग्रहणमित्याह—संयुक्तसमवेतसमवायादिति । रूपत्वादीनामिति ग्रन्थच्छेदः ।
ग्रहणमिति शेषः । शब्दग्रहणं समवायाख्यसंबन्धादित्याह—समवायादिति । ननु
पुत्र समवायाच्छब्दो गृह्यते, श्रोत्रेन्द्रियसमवायादिति चेत् । मेवम् । कर्णशङ्कुल्याख्ये
श्रोत्रे अदर्शनादित्यत्राह—कर्णशङ्कुलीति । तत्त्वालोकं—आत्मभाद इत्यर्थः । शब्दार्थं
केन संबन्धेन शब्दे गृह्यत इत्याह—समवेतसमवायादिति । संयुक्तविशेषणत्वेना-
भावग्रहणमित्याह—संयुक्तविशेषणतयेति ।

एवं नैयायिकमतमुपन्यस्य दूषयति—तदयुक्तमिति । यदा महत्त्वमनेकद्रव्यत्वं
रूपवत्त्वं च समुदितं प्रत्यक्षत्वे हेतुः । तदाऽप्रत्यक्षो वायुः स्यादिति वायोरप्रत्यक्षत्वमे-
वेत्यत्राह—न च वाच्यमिति । पुत्र इत्याह—स्पर्शनेनेति । राहते स्पर्शमात्रमिति ।

^१ तदेतत्, इति मृ पु पा

^२ निमित्तानि, इति, मृ पु पा

^३ अस्य प्रतिपक्षम्याख्यानं चक्षुस्पर्शनेन्द्रियाभ्यामिति बोध्यम् ।

तैजसमुष्णत्वं जलगतञ्च शीतत्वं वायोश्चानुष्णाशीतत्वं स्पर्शनेन वायौ वाति सति प्रतीयते, तदा प्रत्यभिज्ञायते द्रव्यं तदेवेदमिति । तेन न स्पर्शमात्र-
प्रतीतिः ।

तस्माद्रूपवत्त्वमिव स्पर्शवत्तापि प्रत्यक्षे हेतुरित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
यच्च संयुक्तसमवेतत्वात्कर्मणां प्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तदप्युक्तम् । तस्य संयोग-
विभागलक्षणफलानुमेयत्वात्^१ । एतच्च पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितम्, अत्रापि
चानुमानपरिच्छेदे वक्ष्यामः । 'यच्च संयुक्तसमवेतसमवायाद्गुणत्वादीनां
गूहणमिष्टं, तदपि तेषामभावादेवायुक्तम् । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वगूहण-
मप्येवमेवानुपपन्नम् । संयुक्तविशेषणतयाभावगूहणमत्रैव^२ निराकरिष्यामः ।

परिहरति—शीतोष्णेति । 'द्रव्यस्येति विच्छेदः । स्पर्शोन्द्रियेण शीतोष्णानुष्णा-
शीतेषु नानास्पर्शपूपलभ्यमानेष्विन्द्रियान्यव्यतिरेकानुविधायिनी धातुप्रतीतिः धातोः
प्रत्यक्षतां व्यवस्थापयति । न स्पर्शमात्रे प्रत्यभिज्ञा, स्पर्शस्य स्पर्शान्तराभावादित्यर्थः ।

नन्यनुष्णाशीतस्पर्शघतः पृथिवीत्वमेव, न द्रव्यान्तरत्वम् । मैयम् । पृथिवीत्वे चाक्षु-
षतापि स्यात्, पृथिव्यादेः क्रियाहेतोश्चाक्षुषत्वदर्शनात्, अचाक्षुषञ्च तदिति न पृथिवी-
त्यम् । किञ्चायं स्पर्शो न पृथिव्याः । गन्धेन गन्धरसाभ्यां वा असहचारित्यात्, अस्तेज-
स्स्पर्शयत् । किञ्चास्य पृथिवीत्वपक्षे स्पर्शस्य पाकजत्वमपि स्यात्, पार्थिवस्पर्शः पाकजः
बाह्योन्द्रियग्राह्यः पृथिवीगुणत्वात् गन्धयत्, अयमुपलभ्यमानोऽनुष्णाशीतस्पर्शो न पाकजः
गन्धादिभिरसहचारित्यात् । अस्तेजस्स्पर्शयत्, अतोऽष्टद्रव्यव्यतिरेकेण द्रव्यान्तर-
मनिलाख्यं परिशेषात्सिद्धम्, तस्मादित्युपसंहारः । तेन स्पर्शवत्त्वमहत्त्वप्रयुक्तं द्रव्यस्य
प्रत्यक्षत्वमिति ।

यथेत्यनुभाष्य परिहरति—तदप्युक्तमिति । पञ्चिकाद्वये—अनुविमलायां
दीपशिरसायां चेत्यर्थः । यदि पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितं, किमिति 'तत्रान्न नोक्तमित्यग्राह-
मत्रापिचेति । अनुभाष्यते—यथेति । परिहरति—तदपि तेषामिति । तेषां
गुणत्वादीनामित्यर्थः । शब्दत्वाभावादेव तस्य समवेतसमवायाद्गूहणमपि नास्ती-
त्याह—समवेतसमवायादिति ।

नन्यपक्षपक्षी शारोत्यत्राभावमहणायं संयुक्तविशेषणतादयं दृष्टमेवेत्यग्राह-
संयुक्तविशेषणतयेति । अत्रैव—प्रमाणपारायण एव अभावपरिच्छेद इत्यर्थः । यदि-

^१ 'अनुमानं द्विरपि'—इति भाष्यस्याप्यानामगरे वृत्तीत्याख्यानं [१ १३] कर्म-
भनुमेत्यं अवरपातिनम् इति ध्येयम् ।

^२ यन्विनि मू पु पा ।

^३ निराकरित्ये इति मू पु पा ।

^४ अत्र नालमिति व पु पा ।

^५ अनावारितारणार्थं यदर्थः ।

^६ अवरपदे इति व पु पा ।

करणायाव्यपदेश्यमित्युक्तम् । न होन्द्रियार्थसन्निकर्षजे ज्ञाने शब्दस्य व्यापृतिरस्ति, यतश्शब्दता स्यादिति । 'तदिदमसङ्गतम् । लक्षणं हि प्रत्यक्षस्य वक्तव्यम् । येन रूपेण सजातीयविजातीयेभ्यो भेदस्तदेव लक्षणम् । तत्र तावत् शब्दाद्भेदे इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेनैव सिद्धः । शब्दसंज्ञपनानुविद्धस्य प्रत्यक्षस्य शब्दत्वाशङ्का शब्दपरीक्षापर्वणि निराकर्तुमुचिता 'अनुमानशङ्केव सर्वस्य 'शब्दस्य । अव्यभिचारिपदञ्च विपर्ययनिराकरण्याय यदुक्तम्, तत् सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वादविशेषकमित्युक्तम् । व्यवसायात्मकतापि संशयनिवृत्त्यर्थं न वक्तव्या । स्याणुर्वा पुरुषो वेति हि स्मृतिज्ञानद्वयम्; एतच्च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति न तस्य प्रत्यक्षताप्रसक्तिः । किञ्चाव्यभिचारिपदेनैव संशयस्यापि व्यापृतिः

इदं रूपमिति । तत्र वाक्यादुपनयनसन्निकर्षसहायादुत्पन्नमिदं रूपमिति विज्ञानं शब्दोत्पन्नत्वाच्छब्दमेव, तथापीन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नत्वमप्यस्तीति प्रत्यक्षं प्राप्तम्, तस्माद्भूदित्यव्यपदेश्यमहणं कृतमिति । परिहरति—न होन्द्रियार्थेति ।

न हि शब्दसहायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं ज्ञानमस्ति, शब्देन्द्रिययोः संभूय कार्यकारित्वाभावात् । तत्रान्यदेव हि वाक्यादुत्पन्नमिदं रूपमिति ज्ञानम्, अन्यच्च नयन-रूपसंभ्रयोगोत्पन्नम् । तयोरन्यतरभावित्वादेकमेवेदं रूपमिति विज्ञानमिति । किञ्च लक्षणमात्राभिधानसमये शब्दत्वाभिधानमसंगतमेवेत्यत्राह—तदिदमसंगतमिति । एतदेवोपपादयति—लक्षणं द्वीति । किं तल्लक्षणस्य स्वरूपं तत्राह—येन रूपेणेति । भवत्वेवं लक्षणस्य स्वरूपम्, ततः किमित्यत्राह—तत्र तावदिति ।

किञ्च शब्दसंज्ञपनसंभवेन शब्दत्वाशङ्का शब्दपर्वणि निराकर्तुमुचिता, प्रत्यक्ष-मनुमानभेदशेषादुपलब्धेरनुमानाशङ्केव सर्वस्य प्रत्यक्षस्येत्यत्राह—शब्दसंज्ञ-पनानुविद्धस्येति । तस्मादल्लक्षणाभिधानसमये नेदं वक्तुमुचितमित्यर्थः । तथाऽ-व्यभिचारिपदमप्यपार्थक्यमित्याह—अव्यभिचारिपदञ्चेति । अख्यातो सर्वज्ञानाना-मव्यभिचारित्वसाधनादपार्थक्यमित्यर्थः । तथा व्यवसायात्मकमित्येतदप्यपार्थक्यमित्याह—ततः किमित्याह—एतच्चेति । दूपाणान्तरमाह—किञ्चेति । कथमित्याह—तस्या-

१ अयुक्तम्, इति मृ पु पा ।

२ अनुमानत्वशङ्केति. मृ पु पा. ।

३ पञ्चिकाकारोक्तमिममाशेषं वाचस्पतिनिमित्तं "परीक्षापर्वणि वचनाहंमपि मुमापिन-श्चितया तद्विलम्बमसहमानो भाष्यकार लक्षणावसर एव आह" इत्यनेन वाक्यरान्दभेदेन परिग्रहः । इदञ्च विचारचतुर्लक्षितचेतसा विचक्षणाना न मनोऽनुरञ्जयति इति विभावयन्तु मुधियः । न्या. वा. ता. टी. पृ. १२७

सिद्धा । तस्यापि यथाज्ञायमानार्थव्यभिचारत्वात् । अपि चाव्यभिचारिता
व्यवसायात्मकता च न प्रत्यक्षलक्षणम्, किन्तु प्रमाणलक्षणम् । तेन
सामान्यतः प्रमाणलक्षणं कृत्वा, तद्विशेषस्य प्रत्यक्षस्य प्रातिस्विकं मजातीय-
विजातीयव्यावृत्तिसमर्थं लक्षणं चाच्यम्—‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्ष-
मिति । अस्मिन्नपि लक्षणेऽनुमानादिप्रमितिः स्वात्मनि, प्रमातरि च न
प्रत्यक्षा स्यादनिन्द्रियजत्वात् ।

धर्मकीर्तयस्य प्रत्यक्षलक्षणस्यानुवादः ।

अपरे पुनराहुः—‘कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । कल्पना—

पीति । दूषणान्तरमाह—अपि चेति । नेदं प्रमाणविशेषस्य लक्षणम्, किन्तु प्रमाण
सामान्यस्य लक्षणमिति । निगमयति—तेनेति । तेन नैयायिकोक्तं लक्षणं न
समञ्जसमिति ।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्—संप्रयुक्तार्थगोचरं विज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणं
स्यादित्यत्राह—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । अस्मिन्नपि पक्षे अनुमानादिप्रमितिः
स्वात्मनि, मातरि च न प्रत्यक्षा स्यात्, अनिन्द्रियजत्वादित्यर्थः ।

अपरे पुनरिति सौगतपक्षोपन्यासः । सौगतपक्षं निराकर्तुं सौगतानां लक्षणं
दर्शयति—कल्पनापोढमिति । कल्पनाशब्दस्यार्थमाह—कल्पनेति । कल्पनया—

प्रत्यक्षमिति मु पु पा ।

न्यायविन्दी धर्मकीर्तिनोक्तं प्रत्यक्षलक्षणमुन्मूलयितुं तदनुवदति—अपरे इति ।
कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति न्यायविन्दी पाठो दृश्यते । परमत्र, न्यायवर्णिकायाञ्च प्रत्यक्षं
कल्पनापोढमभ्रान्तमिति पाठस्समुद्भवो विकीक्यते । अत आकरग्रन्थानुसारेण कल्पनापोढम-
भ्रान्तं प्रत्यक्षमिति पाठो मूले सत्यवैशि । अत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देश, अवशिष्ट लक्षणमिति
विवेकः । दिङ्नामेन कल्पनापाठं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्, तदेवाभ्रान्तत्वपठितं
धर्मकीर्तिनोपवाणितम् । इदञ्च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो वाचस्पतिमिथ्या विधिविवेकव्याख्याया न्याय-
वर्णिकाया सुराष्ट “ब्रवीति दिङ्नागस्यैव कल्पनापोढं प्रत्यक्षलक्षणम्, तदेवाभ्रान्तत्वपठितं
प्रत्यक्षलक्षणं मन्यते स्म कीर्ति —प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्” । वि वि पृ १९२] इति ।

जयन्तभट्टीरपि श्लोकेनैकेनामुमेवार्थं सञ्चिक्षेप—

इति सुनिपुणबुद्धिलक्षणं वक्तुं काम
पदमुगलमपीदं निर्ममे नानवद्यम् ।

भवतु मतिमहिम्नदचेष्टितं दृष्टमेतत्

जयदमिभ्रवधीर धीमतो धर्मकीर्ते ॥ श्री स न्या मं पृ ९३

तथा च बीदाचार्येण दिङ्नागेनोक्तं धर्मकीर्तिना परिष्कृतमिदं लक्षणमिति सुधीभि-
विशेषम् ।

सिद्धान्त इति न पुस्तके पा ।

'निराकरणार्थम् । यदा हि—रूपं रूपमिति जानाति रसं रस इति जानाति तदा शब्दसञ्जन्यसम्भवात् शाब्दताशङ्का कस्यचित् स्यात् । तन्निरा-

इदानीं नैयायिकोक्तलक्षणवर्त्यव्यपदेश्यपदस्य किं प्रयोजनमिति पृच्छति—
अव्यपदेश्यमिति । प्रयोजनं न दृश्यत इति भावः । नैयायिकोक्तं प्रयोजनमाह—
इन्द्रियायेति । व्यपदेश्यादन्यदव्यपदेश्यमित्युच्यते । शब्दसहायादिन्द्रियार्थ—
सन्निकर्षादुत्पन्नं व्यपदेश्यम् । यथा विस्फारिताक्षः किञ्चिदभिमुखीकृत्य कथयति

१ निवृत्त्यर्थम्, इति सु पु पा ।

१ प्रतिपाद्यते, इति म पु वा ।

१ न्यायभाष्यवातिवचाराभ्या 'इन्द्रियार्थेति' सूत्र प्रत्यक्षलक्षणपरतया व्याख्यातम् ।
अध्यपदेशस्य अध्यभिचारि व्यवसायात्प्रमत्तमिति त्रयाणां विशेषणानां दृष्टव्यमन्तापत्तेर इदमिति ज्ञाने,
इदं रजतमित्यादौ विपर्यये, स्थाणुर्वा पुरपो वेति समये, चानिर्व्याप्तिवारणाय क्रमेण त्रीणि
विशेषणानि इति चोक्तम् । तत् प्रमेण उपपाद्य निरस्मिन् पञ्चिकाकार — 'अध्यपदेशमिति
विपर्ययमित्यादिना । जरद्वेयायिवा—व्यपदेश्य इति व्यपदेश्यमिति व्युत्पत्त्या व्यपदेश्यस्य
शब्दवर्मापन्नं ज्ञानमभिधत्ते । यत् इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं सत् विषयनाम्ना व्यपदेश्यते
रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तत् व्यपदेश्यं ज्ञानम्, तदेव प्रत्यक्षकर्मित्याहुः । तत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
जन्यत्वस्यास्य प्रत्यक्षलक्षणस्य तत्र गमनादनिव्याप्तिः । जरद्वेयायिवचननिराकरणाय अध्यप-
देश्यमिति । तदेव दर्शयति अन्यपदेश्यमित्यादिना । तन्निरासप्रकारश्च इत्यम्—कोवे
सत्रानीयविजानीयध्यावनं च लक्षणा धर्मविशेष लक्षणमियुज्यते अभियुक्तं । प्रकृते
इन्द्रियगन्निधर्मात्तत्र इत्यनेनैव इतरध्यावृत्तं प्रत्यक्ष लक्षणम् अत्रानेजो नैवमध्यपदेश्यविशेषण-
कम् ।

विष्णु-अयं रस, इदं रूपमिति ज्ञानं इन्द्रियजन्यं साधनं वा भवितुमर्हति न तून्मय-
 रूपम् । तज्ज्ञानं स्वरसादिगोचरं वा स्वरसादिवाक्यस्पर्शगोचरं वा वाष्पारवविनिर्गच्छ-
 रसादिगोचरं वेति तेषां त्रिविध्यम् । तत्र द्वितीयद्वितीयसौ अयं ज्ञानस्य साधनमेव त्पार-
 वेद्यानां न तु प्रत्यक्षरूपम्, अत्र प्रथमपाद एव परित्यज्यते । तस्मात् इन्द्रियतन्निर्गन्त-
 र्वाचस्पत्यभिप्रेति । अत्र गच्छेत् प्राभाकरं —

साम्प्रत्येन साम्प्रत्येनेत्यस्यान्वयः ।

साष्टपुहानकतवायुसमंन्द्रिय' हि तन् ॥ इति

अनि च प्राभाकरमने सर्वज्ञानानां विषयाभ्यामिष्टादिभिरविशेष्यैवामावात्, एषानुक्तं-
पुनरो वेति गगनस्य विरोधसमृत्तिरूपक्यादेव च अहमिष्टादि एवमापात्ममभिमतिं दर्शयितोऽप्य-
साहित्यमुत्तरादयमेवाविकानां प्रत्यक्षप्रमाणमुदुह । त्वयान च 'साक्षात्प्राति प्रत्यक्षमिति'
वचनं सूचकार । साभिधानाद्येव दूरतयात् दृश्यतश्च तदित्येवाविकानिमित्तं इतिवार्थ-
समिक्तादयं अहमिष्टादि ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्त्व निर्विकल्पकमविवक्षितमेतत् इतिवदिम्यादये-
ज्ञानं भाव्यसादिककाराभ्यामव्यापराभासैर्गुह्यभासादविवक्षात् इत्येवामाभिन श्रुतीभिर-
प्राप्यते ।

जात्यादियोजना, तथा रहितं यद्विज्ञानं, तत्प्रत्यक्षम् । तथाभूतमेव तैमिरिकादीनां केशोण्डकाद्विज्ञानं प्रत्यक्षं मा प्रसाङ्गीदित्युक्तमभ्रान्तमिति ।

‘तच्चतुर्विधम्—इन्द्रियज्ञानम्, सर्वचित्तचैतानां स्वसंवेदनम्, मानसम्, योगिज्ञानञ्चेति । यदिन्द्रियाणामर्थेन सन्निकर्षादुपजायते, तदिन्द्रियज्ञानं पञ्चसु रूपादिषु पञ्चविधम् । सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनं विकल्पविरहात्प्रत्यक्षम् । सुखादयस्तु विज्ञानाभिन्नहेतुकतया न तस्माद्विधन्त इति तेऽपि

जात्यादियोजनया अपोढम्—अपेतं कल्पनास्वभावरहितं यद्विज्ञानम्, तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । अभ्रान्तपदस्य प्रयोजनमाह—तथाभूतमेवेति । तैमिरिकानां नेत्रे अल्पनिमीलिते सत्याकाशे मयूरपत्रमिष प्रतिभाति यत्, तत्केशोण्डकाद्विज्ञानम्, तन्निवृत्त्यर्थमभ्रान्तपदम् । यन्न भ्रान्यति तदभ्रान्तम्, प्राप्ते—अर्थक्रियासमर्थवस्तुस्वरूपे यद्विपर्यस्तं तदभ्रान्तमित्युच्यते ।

तत्प्रत्यक्षं चतुर्विधमित्याह—तच्चतुर्विधमिति । चातुर्विध्यमेव दर्शयति—इन्द्रियज्ञानमिति । प्रत्यक्षस्य चातुर्विध्याभिधानप्रयोजनं धर्माधर्मयोरपि योगिप्रत्यक्षप्राप्त्यवसिद्धिः । किमिदमिन्द्रियज्ञानं नामेत्यत्राह—यदिन्द्रियाणामिति । तत्रेन्द्रियज्ञानं नाम रूपरसगन्धस्पर्शराश्वेदेषु पञ्चस्विन्द्रियसंनिधानाद्यज्ञानं जायते, तदिन्द्रियज्ञानमित्यर्थः ।

ननु किमिदं सर्वचित्तचैतानां स्वसंवेदनमित्याह—सर्वज्ञानानामिति । चित्तशब्देनार्थप्राप्ति ज्ञानमुच्यते । चैताः—तद्विशेषावस्थाप्राप्तिः सुखादयः । सर्वं च ते चित्तचैताश्च स्फुटानुभववत्तात्पर्यसंविदिता इति प्रत्यक्षभूताः । एतदुक्तं भवति—चित्तरूपार्थमात्रप्राप्तिज्ञानानां स्वसंवेदनं चैतरूपसुखाद्विज्ञानानां स्वसंवेदनं च प्रत्यक्षमित्यर्थः । चित्ते जाते सुखोदय इति—चैता इत्यर्थः । सुखादीनां संवेदनात्मत्वे किं प्रमाणम् ? उच्यते—सुखादीनि विज्ञानानि विज्ञानाभिन्नहेतुत्वाग्रीलविकल्पवत् । किञ्च सुखाद्याकारस्त्वन्तरेव वेद्यते, तेन विज्ञानात्मत्वमेवेति ।

१ तच्चतुर्विधम्—इन्द्रियज्ञानम्, स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणैन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितम्, तन्मनोविज्ञानम्, सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनम्, भूतार्थभावनाप्रवर्णनार्थं योगिज्ञानञ्चेति, न्यायविन्दो पाठो दृश्यते । अत्र ग्रन्थकारो न्यायविन्दुप्रवरणस्य वाक्यसन्दर्भवाच्यसन्दर्भमङ्गभीरुणा न्यायवैन्दव पाठत्रय परित्यज्य ग्रन्थवृत्ताऽवलम्बित एव त्रयो मया मूले सन्निवेशित इति ध्येयम् ।

२ विज्ञानहेतुकतया, इति ग. पु. पा. ।

३ अत्र टीकाकारो नारायणो न्यायविन्दुव्याख्यातुर्धर्मोत्तराचार्यस्य द्वास्थ्येवानुनान्तरेकं निर्दिष्टीति मन्तव्यम् । [न्या. वि. पृ. १४]

स्वसंविदिता एव । मानमन्त्रिन्द्रियज्ञानेन स्वविज्ञेयक्षणानन्तरक्षणसह-
कारिणा जन्यते । तस्य चेन्द्रियज्ञानग्राह्यस्यानन्तर एव चक्षो ग्राह्यः ।

ननु जन्यज्ञानसमये जनकस्यार्थक्षणस्यातीतत्वात्कथमर्थस्य^१ प्रत्यक्ष-
ग्राह्यता । उच्यते—एतदेव ग्राह्यत्वमर्थानां यदुत्पादकत्वं स्वरूपार्पकत्वञ्चेति ।
अर्थाकारं प्रत्यक्षं ज्ञानम् । अन्यथा निराकारा संवित्तिः कथं रूपादिसंवित्ति-
व्यवस्थां लभेत । अत एवार्थसारूप्यं प्रमाणम्, तस्यैव व्यवस्थाहेतुत्वात् ।

अर्थेन सारूप्यं विज्ञानं घटयति नेन्द्रियादि, इति न तत्प्रमाणम् ।
नन्वेकस्याकारस्य प्रतीतेस्तस्य च ज्ञान एव^२ अवस्थितत्वात्कथमर्थस्य
प्रत्यक्षता । उच्यते—योऽर्थो ज्ञानस्याकारमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावतु-
कारयति, स प्रत्यक्ष इति न दोषः ।

ननु किमिदं मानसं नाम प्रत्यक्षमित्याह—मानसमिवति । यद्विज्ञानेन स्वविज्ञेय-
क्षणानन्तरक्षणसहकारिणेन्द्रियव्यापारोपरमे सति यज्ज्ञानमेकसन्तानान्तर्भूतं जन्यते,
तदुच्यते । तत्र क्षणिके षस्तुन्यतिशयाधानायोगादेककार्यकारित्वेन सहकारी गृह्यते ।
अतो विषयविज्ञानाभ्यां हि मनोविज्ञानमेकं क्रियते, तच्च स्पष्टावभासत्वात्प्रत्यक्षम् ।
एतदुक्तं भवति—बौद्धानां हि सर्वेऽपि भावाः क्षणिका इति सिद्धान्तः । तत्र माह-
भूतार्थक्षणमर्थक्षणान्तरं जनयित्वा नश्यति, तदपि तथैवेति सन्तानरूपेण वर्तते, तथेन्द्रिय-
क्षणमपि इन्द्रियक्षणान्तरमर्थक्षणरूपसहकारिसहितं ज्ञानक्षणञ्च जनयित्वा नश्यति,
तदप्युत्पन्नमिन्द्रियक्षणान्तरमर्थक्षणरूपसहकारिसहितं ज्ञानक्षणान्तरञ्च जनयित्वा
नश्यति । तदपि तथैव, तदपि तथैवेति सन्तानरूपेण वर्तते । एवं द्वाभ्यां कश्चित्कालं
वर्तमानाभ्यां केनापि हेतुनेन्द्रियव्यापारोपरमे सत्यन्तिमं ज्ञानक्षणमर्थक्षणं चैकं ज्ञानं जन-
यति, तन्मानसमिति । अक्षरार्थस्तु मानसं नाम ज्ञानमिन्द्रियविज्ञानेनान्तिमेनेन्द्रियविज्ञानेन
स्वविज्ञेयक्षणानन्तरक्षणसहकारिणा स्वोत्पादकभूतपूर्वक्षणान्तरभूतस्वकालीनक्षणसह-
कारिणा यज्जन्यते तन्मानसमित्यर्थः । तस्य मानसरूपज्ञानस्य स्वोत्पादकभूतेन्द्रिय-
ज्ञानस्य माहभूतक्षणस्यानन्तरक्षणोत्तरक्षणः स्वोत्पादकभूतो ग्राह्य इत्याह—तस्य चेति ।

चोदयति—ननु जन्यज्ञानेति । सुगमम् । परिहरति—उच्यत इति । सुगमम् ।
स्वरूपार्पकत्वमेव विवृणोति—अर्थाकारमिति । ज्ञानानां निराकारत्वे कस्येदं ज्ञानं
कस्य नेति न ज्ञायते, सर्वसाधारणत्वादित्याह—अन्यथेति । यत एवऽन्याकारं ज्ञानम्,
अत एवार्थसारूप्यं प्रमाणमिति बौद्धानां प्रसिद्धिरित्याह—अत एवेति । कुत इत्याह—
तस्यैवेति । तस्यैव—अर्थसारूप्यस्यैवेत्यर्थः । एतद्वैवोपादयति—अर्थेन हीति ।
चोदयति—नन्वेकमिति । परिहरति—उच्यत इति ।

‘किञ्च साकारता ज्ञानस्याश्रयणीया । अन्यथा स्वप्नादिष्वसति बहिरर्थे कस्याकारः प्रकाशेत । प्रकाशात्मकज्ञानाद्बहिर्भूतश्चाकारः कथं प्रकाशेत, जडस्य प्रकाशायोगात् ।

अपि चार्थस्य वित्तेश्च सहोपलम्भो नियतः । स च भेदादनियमव्याप्ता-
व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या^१ निवृत्तोऽभेदेऽवतिष्ठमानोऽभेदमनुमापयति । ‘भेदा-
वभासस्तु द्विचन्द्रादिप्रतीतिवदनादिवासनानिवन्धन इति परिकल्पनीयम् ।

भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजञ्च योगिज्ञानम् । प्रमाणप्रतीतमर्थं परोक्षमपि
भावयतो यद्भावनायाः परमे प्रकर्षे सत्यपरोक्षभावभासं ज्ञानं जायते, तत्प्रत्यक्षम् ।
स्पष्टप्रतिभासत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । न हि विकल्पानुविद्धस्य प्रत्ययस्य-
स्पष्टार्थप्रतिभासतास्तीति ।

ज्ञानानां साकारत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । स च सहोपलम्भः स्वव्या-
पकभूतनियमविरुद्धानियमोपलब्ध्या अनियमव्याप्ताद्भेदाग्रिवृत्तोऽभेदेऽवतिष्ठमानस्तम-
भेदमनुमापयतीत्यर्थः । ननु तर्हि ज्ञानार्थयोर्भेदावभासः कथमुपपद्यते ? इत्यत्राह—
भेदावभासस्तिष्यति । तदुक्तम्—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैः दृश्येतेन्द्राविषाद्वये ॥ [प्र-या] इति

ननु किमिदं योगिज्ञानं नामेत्यत्राह—भूतार्थेति । एतदेवोपपादयति—प्रमाण-
प्रतीतमिति । योगः—समाधिः स यस्यास्ति स योगी, भूतार्थस्य भावना—पुनःपुन-
श्चेतसि निवेशनम्, भावनायाः प्रकर्षो—भाव्यमानार्थावभासस्य ज्ञानस्य स्फुटा-
हृत्यारम्भः । यावद्वि स्फुटाहंमप्यपरिपूर्णं तावत्तस्य प्रकर्षगमनमेष संपूर्णम् यदा,
तदा नास्ति प्रकर्षगतिः । ततस्संपूर्णवस्थायाः प्राक्तन्यवस्था—स्फुटाहंताप्रकर्षपर्यन्त
वच्यते । संपूर्णं प्रकर्षं करतलामलकावभासवत्स्फुटावभासं यस्तु योगिनो भवति ।
अत एव धर्माधर्मयोरपि साक्षात्करणम् । योगिनज्ञानमाहृत्यमपि यस्तुनः पूर्वकालस्य
तदाकारापर्यणहेतुत्वमेवेति ।

^१ अवयवव्यञ्ज, इति मू. पु. पा. ।

^२ व्यापकविरुद्धोपलम्भं निरस्तो भेदो व्यवतिष्ठमानमर्थमिति, क. पु. पा. ।

^३ भेदावसायशून्यः इति. मू. पु. पा. ।

^४ इदं पद्य सर्वत्रापि धन्यवृद्धिर्निजज्ञानवादस्य नष्टनायावतायेति स्वप्रत्यक्षम् । कुत्रापि
प्रमाणवार्तिकादिबोद्धव्येनेनादुनी चानुपूर्वी नोपलभ्यते । हिन्दु पूर्वार्थमन्यस्य पद्यस्य,
उत्तरार्थमन्यस्येव प्रतियानि ।

तन्निराकरणम् ।

‘एतदनुपपन्नम् । सविकल्पकविज्ञानानां^२ जात्यादियोजनयोदीय-
मानानामिन्द्रियज्ञानानां प्रत्यक्षतापाकरणात् । अथोच्येत जातिगुणयोर्द्रव्या-
त्पृथक्त्वेनाग्रहणाद्भेद एव नास्ति । तेन ताभ्यामविद्यमानाभ्यां योजयित्वा
जायमानं जातिगुणकल्पनाज्ञानं न प्रत्यक्षमिति । तदप्यसत् । ‘एकैक-
द्रव्यव्यतिरेकेण द्रव्यान्तरे ग्रहणात्पृथक्त्वेनाग्रहणस्याऽसिद्धेः । एकस्मिन्नपि
द्रव्ये द्रव्यान्तरादथावर्तमाने अनुवर्तमानयोर्जातिगुणयोर्भेदावगमादिति
जातिनिर्णये निर्णयः । कर्मकल्पना तु न प्रत्यक्षमित्यनुमतमेव, अनुमे-
यत्वात्कर्मणः । द्रव्यकल्पना तु विपाणी, दण्डीति च न प्रत्यक्षतामतिवर्तते,
‘इन्द्रियव्यापारानुविधायित्वात् ।

नामकल्पनापि देवदत्तोऽयमिति प्रत्यक्षा, इन्द्रियव्यापारानुविधायित्वात् ।
तत्र यद्यपि वर्णात्मकं नाम स्मरणनिविष्टम्; तेन सह वाच्यवाचकभावोऽपि
स्मृतिसमारूढ एव ।

तथापि ‘संज्ञी प्रत्यक्षतां न भुञ्जति । न हि संज्ञा, तत्सम्बन्धो वा

एवमुपपादितं बौद्धमतं निराकर्तुमुपक्रमते—एतदनुपपन्नमिति । ऐन्द्रियकानाम्-
सर्वसविकल्पकज्ञानानां प्रत्यक्षत्वापाकरणादिति । शङ्कते—अथोच्येतेति । जातिगुणयो-
र्नियमेन द्रव्येण सहोपलम्भादभेद एव । तेनाविद्यमानाभ्यां साभ्यां योजयित्वा जायमानं
जातिगुणकल्पनाज्ञानं न प्रत्यक्षमिति । परिहरति—तदप्यसदिति । एकैकद्रव्य-
व्यतिरेकेण पृथक्त्वेन ग्रहणान्नियमेन सहोपलम्भो नास्तीत्यर्थः । पृथक्त्वेन ग्रहण-
मेवोपपादयति—एकस्मिन्नपीति । न विशेषणैः जात्यादिभिरभेदाध्यासो भवति,
सोऽयमिति अभेदप्रत्ययाभावात् । अतो विशेषणानां जात्यादीनां पारतन्त्र्यमात्रं
प्रतीयते । अतो युक्तिवाधस्याप्यभावात्समीचीना एव सविकल्पकाः । कर्मकल्पनायाम-
प्रत्यक्षत्वमनुमतमेवेत्याह—कर्मकल्पनात्त्विति । विपाणी दण्डीत्यादिद्रव्यकल्पनायाः
प्रत्यक्षत्वमेवेत्याह—द्रव्यकल्पनात्त्विति । कुत इत्याह—इन्द्रियेति ।

नामकल्पनायां वर्णात्मकं नाममात्रं, तेन सह वाच्यवाचकभावश्च स्मृतिसमारूढः,
संज्ञी त्विन्द्रियसंयोगात्प्रत्यक्ष इत्याह—नामकल्पनापीति । नामनामित्येवमेवमुद्धि-

^१ तदेतदप्यनुपपन्नम्, इति मृ पु पा ।

^२ प्रयोजकतयाऽऽद्रियमाणानां ज्ञानानाम्, इति म पु पा ।

^३ द्रव्यातिरेकेण, इति, मृ पु पा ।

^४ इन्द्रियानुविधायित्वान्, इति मृ पु पा ।

^५ संज्ञा इति, मृ पु पा ।

तदानीमेकविज्ञाने विशेषणत्वेन प्रतिभातः । किन्तु एतौ स्मृतिममारुद्धावेव । संज्ञिनि हि दृश्यमाने प्रागनुभूतौ तौ स्मृतिमारोहतः । अत एवोक्तम्—

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न वाधते ।

संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनचमा ॥ इति

अतः नामयोजनया जायमानं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति 'ये वदन्ति तेऽप्य-
नयैव दिशा निराकृताः । ऐन्द्रियके ज्ञाने नामयोजनायाः सम्भवात् ।

अपि च जातिगुणयोरप्रत्यक्षत्वमिच्छतो न किञ्चित्प्रत्यक्षमवकल्पते^१ ।
न हि रूपशून्या काचिद्रूपियुद्विरस्ति । जातिगुणौ^२ च रूपिणां रूपे । सर्वा
हि प्रतीतिः एवमित्युपजायते, प्रकारश्चैवंशब्दार्थः । जातिगुणौ चार्थानां
प्रकारभूतौ । अतस्ताभ्यां योजयन्त्येव सर्वा इन्द्रियप्रतीतिस्तत्पुत्पद्यत इति
निर्विषयं कल्पनापोद्गपदम् ।

अभ्रान्तपदमपि सर्वज्ञानानां स्थूलावभासित्वात् ग्राह्यग्राहकमवित्तिमेद-
योगित्वात्सौगतानां निर्विषयमेव ।

यच्च मानसं नाम प्रत्यक्षमुक्तं^३ तद्धारावाहिकविज्ञानाच्चातिरिक्तं मन्यामहे ।
स्यान्मतम् । अनुपरते इन्द्रियव्यापारे इन्द्रियज्ञानम्, उपरते त्वनन्तरक्षय-
प्रभवं मानसमिति । तदयुक्तम्—इन्द्रियव्यापारोपरमस्याप्यपरोक्षार्थप्रतीतिफल-
सम्भवे सत्यसिद्धत्वात् ।

नोस्तीति संप्रतिपन्नम् । देवदत्ते शब्दोऽयमिति प्रतीत्यभावादित्याह—न हि संज्ञेति ।
वक्ष्येवार्थं वृद्धैरप्युक्तमित्याह—अत एवोक्तमिति । निगमयति—अत इति ।

जातिगुणयोः प्रत्यक्षत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । एतदेवोपपादयति—न हि
रूपशून्येति । निगमयति—अतस्ताभ्यामिति ।

तथा लक्षणवर्त्यभ्रान्तपदमपि निर्विषयमित्याह—अभ्रान्तपदमपीति ।

अन्यदप्यनुभाषते—यच्च मानसमिति । परिहरति—तद्धारावाहिकेति ।
शङ्कते—स्यान्मतमिति । अनुपरते इन्द्रियव्यापारे धारावाहिकज्ञानम्, उपरते मान-
समिति । परिहरति—तदयुक्तमिति । मानसे अपरोक्षार्थप्रतीतिफलसंभवे सति
इन्द्रियव्यापारोपरमस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ।

^१ येषां मन्यन् इति, मु पु पा ।

^२ अवनिष्ठन इति मु पु पा ।

^३ गुणावेव, इति मु पु पा ।

^४ धारावाहिकेन्द्रियमिति, मु पु पा ।

^५ अनुपरतेन्द्रियस्य इति मु पु पा ।

यच्चातीतार्थविषयं मानसमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । वर्तमानस्याकारस्य प्रतीतेः । न चायमाकारो वित्तेरेव; वेद्यतया वित्तेः 'पृथगवभासनात्, वित्तिर्हि वित्तितया, वेद्यश्चाकारो वेद्यतयाऽवभाति इति, न तयोस्तदात्मकतोपपद्यते ।

यच्चोक्तं मेदावभासो भ्रम इति । तदपि कारणाभावादयुक्तम् । न चार्थवित्तिव्यवस्थैव मेदहेतुः, निराकाराणामपि वृत्तीनां स्वभावत एव विशिष्टार्थसम्बन्धितया स्फुरणात् ।

अर्थमारूप्यञ्च यद्व्यवस्थाकारणमुक्तम् । तदसिद्धम् । स्थूलावभासित्वाज्ज्ञानानाम्, अणुरूपत्वाच्चार्थस्य । किञ्च यदि 'तत्सारूप्यतदुत्पत्ति-संबन्धेतालक्षणम्, ततस्समानाकारस्य समनन्तरप्रत्ययस्यापि वेद्यता स्यात् । स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यैवार्थस्याकारः स्मृतौ प्रयत इति नयबोध्यः साधितम् ।

यच्च जडस्य प्रकाशयोगादित्यमेदकारणमुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । जडस्यैव प्रकाशसम्बन्धो घटते । 'तदात्मकता तु नेष्यत एव ।

अपि च यदि ज्ञानानतिरिक्तस्यैव प्रकाशः, तदा ग्राह्यग्राहकविचीनां

पुनरप्यनुभाषते—यच्चेति । परिहरति—तदप्ययुक्तमिति । ननु वर्तमानस्याकारस्य ज्ञानाकारत्वादेवार्थाकारत्वाभावात्प्रतोतिरविरुद्धेत्यत्राह—न चायमाकार इति । वित्तेरेवेति ग्रन्थच्छेदः । कुत इत्याह—वेद्यतया इति । तयोः पृथगभायमेव दर्शयति—वित्तिर्ह्येति । ननु वृक्षत्वशिशपात्वयोरिव वित्तिवेद्ययोस्तादात्म्यं स्यादित्यत्राह—न तयोरिति । विरुद्धरूपयोर्वित्तिवेद्ययोः तादात्म्याभावादिति भावः ।

अनुभाषते—यच्चेति । परिहरति—तदपीति । नन्यस्येदं ज्ञानम्, नान्यस्येति व्यवस्थैवाभेदहेतुरित्यत्राह—न चेति । कुत इत्याह—निराकाराणामिति ।

पुनरप्यनुभाषते—अर्थसारूप्यञ्चेति । परिहरति—तदसिद्धमिति । असिद्धमेव दर्शयति—स्थूलेति । सारूप्यतदुत्पत्त्योर्बैधल्यलक्षणत्वे दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । समानाकारस्य समनन्तरप्रत्ययस्य निर्विकल्पकज्ञानस्यापि वेद्यता स्यादिति । ननु स्वप्नादिज्ञाने बाह्यार्थस्याभावाज्ज्ञानस्यैव साकारत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यत्राह—स्वप्नादिष्वपीति । आदिशब्देन सशयज्ञानस्य ग्रहणम्, तत्रापि साकारत्वं स्यादित्यर्थः ।

यच्च जडस्य प्रकाशयोगादिति यदुक्तम् । तदनुभाष्य परिहरति—तदप्य-

॥ प्रागवभासनात् इति ग पु पा ।

१ तत्तदुत्पत्ति, इति मु पु पा । २ तादात्म्ये तु, इति मु ३ पा. ।

भेदस्य कथं प्रकाशः । तस्यालीकस्य 'ज्ञानस्वरूपाननुप्रविष्टत्वात् ।

यच्च सहोपलम्भनियमादभिन्नत्वमाकारस्य वित्तेश्चोक्तम् । तदप्यसारम् । वित्तेभेदेऽप्यर्थस्य नियमोपपत्तेः । यैव हि संवित्तिः, सैव तत्पार्थस्योपलब्धिरिति कथमसौ तां विना प्रकाशेत् ।

यच्च स्वमवेदनं सर्ववित्तीनां प्रत्यक्षमुक्तम् । तदनुमन्यामहे एव । सुखादीनां यत् तदभिन्नहेतुतया तदभेदात्स्वसंवेदनमिष्टम् । तदनुपपन्नम् । हेत्वभेदस्यासिद्धेः । अर्थस्य ज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञानस्य सुखादिनिमित्तत्वात् । असन्निहितेऽप्यर्थे ज्ञानमात्रात् स्वमादिषु सुखाद्युपपत्तेः ।

यच्च योगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति मतम् । तदप्यसत् । प्रमाणविशेषो हि प्रत्यक्षम् । न च भूतार्थभावनप्रकर्षपर्यन्तजस्य योगिज्ञानस्य प्रमाणत्वैव सम्भवति, स्मृतिरूपत्वात् । प्रमाणेन हि भूतमर्थं परिच्छिद्य या भावना, सा स्मृतिसन्ततिरेव । तत्प्रकर्षजमपि ज्ञानं स्मृतिविशेष एवेति न प्रमाणम्, न वा प्रत्यक्षमित्यलमतिविस्तरेण ।

युक्तमिति । तदात्मकता—प्रकाशात्मकतेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—अपि चेति । ज्ञानाव्यविरक्तस्यैव प्रकाशः, तर्हि प्राज्ञतया प्राज्ञकतया संवित्चित्ततया च भेदप्रतिभासो न स्यात् । भेदस्य पुच्छरूपस्य प्रकाशानन्तर्गतत्वादिति 'कीर्त्युक्तयुक्त्याऽऽकारस्याभिन्नत्वं यदुक्तम्, तदप्यप्राप्तमित्याह—यथेति । अर्थस्य वित्तेभिन्नत्वेऽपि नियमोपपत्तेः । उपपत्तिमेव दर्शयति—यैव हीति । वित्तिरेव तत्पार्थस्योपलब्धिरिति तां विना—उपलब्धिं विना कथमर्थः प्रकाशेत्—उपलम्भं विनोपलभ्येत व्याहृतत्वादित्यर्थः ।

प्रत्यक्षस्य चातुर्विध्यामिधानसमये चित्तचैत्तानां स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमित्युक्तम्, विज्ञानाभिन्नहेतुत्वाच्चैत्तानां सुखादीनां संवेदनात्मकत्वं चोक्तम् । तदनुद् दूषयति—यथेति । वृत्तीनां स्वसंवेदनमज्ञीक्रियत एव । सुखादीनान्तु विज्ञानाभिन्नहेतुस्त्वमसिद्धम्, असिद्धिं दर्शयति—अर्थस्येति । ज्ञानस्य सुखादिनिमित्तत्वमाह—असांनिहिते इति ।

योगिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं बौद्धमिममतमनुद् दूषयति—यथेति । प्रमाणत्वे सति तद्विशेषः प्रत्यक्षम् । भूतार्थभावन—पुनः पुनः चेतसि निवेशनम्, तस्याः प्रकर्षपर्यन्तजस्य प्रमाणत्वैव न सम्भवति, स्मृतिरूपत्वात् । स्मृतिरूपत्वमेव दर्शयति—प्रमाणेन हीति । भावना नाम—प्रमाणेन भूतार्थस्य चेतसि पुनः पुनर्निवेशनम्, तच्च स्मृतिरूपमेव ।

१ ज्ञानरूपाननुप्रविष्टत्वादिनि म् पु पा ।

२ ज्ञानानविरक्तमिति ख० पुन्रुक्ते ।

वृत्तिकारमतस्यानुवादतन्निरासो ।

‘यदपि केचिन्मन्यन्ते “तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत् प्रत्यक्षम्” [१-१-४] इति प्रत्यक्षलक्षणम् । तदप्यव्यापकत्वादलक्षणम् । स्वात्मनि लिङ्गादिजापि प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेनेष्यते, सकलप्रतीतीनाञ्च स्वरूपं प्रति प्रत्यक्षताऽभिमतैति, किमिदमुच्यते—तत्सम्प्रयोग इति ।

उच्यते—ये शुक्तिकारजतादिज्ञानादिष्वपि प्रत्यक्षतामाहुः, ते निराक्रियन्ते । प्रमेयेषु हि लोके तदेव प्रत्यक्षमित्युच्यते यद्विषयं ज्ञानम्, तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे पुरुषस्य यद् ज्ञानं जायते । न च शुक्तिकासम्प्रयुक्ते चक्षुषि यद्रजतज्ञानं जायते तदेवंविधम् । तस्मात् रजतज्ञानं प्रत्यक्षम् । रजतज्ञानं हि रजतविषयम्, न च रजतेनेन्द्रियं सम्प्रयुक्तम्, रजतस्य तत्रासन्नित्वात् । तस्मात् रजतज्ञानं प्रत्यक्षम् । किन्तहिं स्मरणं तत्, इति

प्रकर्षजमपि स्मृतिविशेष एव । प्रकर्षोऽपि ज्ञानस्य स्फुटार्हत्वारम्भ इति न प्रमाणम्, न चाऽनुभूतिः, अत एव न प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामित्यन्योक्तं प्रत्यक्षलक्षणमव्यापकत्वादलक्षणमित्याह—यदपीति । कथमव्यापकत्वमित्यत्राह—स्वात्मनीत्यादिना, प्रत्यक्षताऽभिमतेत्यन्तेन । सत्यर्थेन्द्रियसम्प्रयोगे—सम्प्रयुक्तार्थगोचरं विज्ञानं प्रत्यक्षमस्तु, तत्सम्प्रयोग इति तत्सद्व्यत्ययेन सम्प्रयोगस्य स्वीकृतत्वादित्याह—किमिदमुच्यते इति । शुक्तिकासम्प्रयुक्ते चक्षुषि यद्रजतज्ञानम्, तत्प्रत्यक्षमिति मतं निराकर्तुमिदमित्यर्थः । कथं तेन तन्निराकरणम् । तत्राह—प्रमेयेष्विति । ज्ञानविषयेष्वेव सम्प्रयोगे प्रत्यक्षव्यवहारो लोके इत्यर्थः । अत्रापि सम्प्रयोगोऽस्त्वित्यत्राह—न चेति । अन्यसम्प्रयोगजनिते ज्ञाने अन्यविषयज्ञानं न तत्सम्प्रयोगजनितम् । अतो न तत् प्रत्यक्षमित्यर्थः । विषयाभावात्कथं रजतज्ञानम् । तत्राह—रजतज्ञानं हीति । संविदि भासमानत्वं विषयत्वमिति, रजतमेव

१ वृत्तिकारेण प्रत्यक्षसूत्रं यथाश्रुतं न प्रत्यक्षलक्षणनिरूपणपरं भवितुमर्हति, अतिव्याप्यादिदोषात् । अतस्तत्सतोर्व्यासमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षस्य लक्षणं वर्णनीयमित्युक्तम् । तदेव दर्शयति—‘यदपीत्यादिना प्रत्यक्षमि’त्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्सम्प्रयोगे जायमानं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अन्यसम्प्रयोगे तु जायमानं प्रत्यक्षाभास इति तदर्थो बोध्यः ।

२ किन्तर्हीति ख पु पा ।

३ प्रत्यक्षसूत्रं लोकसिद्धप्रत्यक्षलक्षणानुवादकमिति कुमारिलभट्टस्य मतम् । वृत्तिकारमतन्तु पूर्वमुदाहृतम् । भ्रात्राकरास्तु—इदं रजतमित्यत्र अनुभवसामग्रीविरहेण रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षता निरस्य पारिच्छेद्यात्तत्तांशे प्रमोषमभिदधाना स्मृतिरूपतामुरसीकुर्वन्ति । अत्र-

दर्शयितुं सूत्रमिदमिति वर्णनीयम् ।

गुरुमतेन प्रत्यक्षलक्षणम् ।

स्वामिमतमिदानीं प्रत्यक्षलक्षणमाह—“साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति” ।

विषयः । तथापि किमित्याह—न चेति । रजतस्येन्द्रियसम्प्रयोगो नास्ति, तस्य तत्राऽ-
भावात् । उपसंहरति—तस्मादिति । कथं प्रतीतिरिति प्रश्नपूर्वकं निर्वाहमाह—“किन्तु-
हीति । मेघप्रत्यक्षं सम्प्रयुक्तविषयमिति दर्शयितुं सूत्रम्, न प्रत्यक्षलक्षणपरमित्यर्थः ।

एवं परोक्तानि प्रत्यक्षलक्षणानि दूषयित्वा स्वाभिमतं प्रत्यक्षं दर्शयितुमाह—स्वा-
भिमतमित्यादिना । तत्र श्लोके साक्षात्त्वमुक्तम् । किमिदं साक्षात्त्वं नाम ? “अर्थ-
धर्मः ? उत ज्ञानधर्मः ? अथ ज्ञातृधर्मः ? इति, सर्वदा सर्वज्ञानानां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो
दूषणम्, अतो न ज्ञायत इत्याशङ्क्य स्वयमेव श्लोकं व्याचष्टे—साक्षात्प्रतीतिरिति ।
“साक्षात्त्वमपि स्वेन रूपेण वस्तुमानम्, लिङ्गादिभिः न स्वेन रूपेण वस्तु प्रथते, किन्तु
परसंग्रन्थितारूपेण । अक्षमण्डं प्रति घर्तत इति प्रत्यक्षम् । सविकल्पकज्ञाने नामादिरूपतो
यद्यपि वस्तु भाति, तथापि स्वरूपतो भानारसाक्षात्त्वमस्त्येव ।

अथवा—स्वोत्पत्तौ स्वविषयानन्तर्गतार्थान्तरज्ञानानपेक्षस्वभावज्ञानं साक्षात्ज्ञानम्,
सविकल्पकज्ञानस्य निर्विकल्पकापेक्षत्वेऽपि स्वविषयानन्तर्गतार्थान्तरविषयत्वाभावा-
द्नास्ति व्यभिचारः । ननु सादृश्यज्ञानस्य स्वविषयानन्तर्गतार्थान्तरभूतप्रतियोगिज्ञाना-
पेक्षत्वात् “प्रत्यक्षत्वम् । नैवम् । तत्रापि भेदादिव्यवहार एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, न
प्रदूषणे इत्युक्तत्वात् ।

“अथवा—एकाले विद्यमानवस्तुसत्तावबोधस्यभावं ज्ञानं साक्षात्ज्ञानम्, अनु-
मानादि तु “व्याप्तिकालावच्छिन्नवस्तुसत्तावबोधस्यभावनिति ॥ प्रत्यक्षमिति ।

त्योऽधिको विरोधो नपवीध्या द्रष्टव्य । इत्याद्यवान्स्वाभिमतमर्थं गूढस्य दर्शयति तस्मादि-
त्यादिना” वर्णनीयमित्यन्तेन ।

१ किन्तु इति मु पु पा ।

२ अत्र पक्षत्रये प्रथम पक्षो भाट्टानामभिमत, द्वितीय अध्येयम्, अन्तिमपक्षस्तु
गुरुणामभिमत । अयमर्थो मूल एव स्फुटीभवित्यतीत्यवधेयम् ।

३ अत्र टीकाकार साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणपक्षकं साक्षात्त्वम्—स्वरूप-
प्रतीतिः, स्वोत्पत्तौ स्वविषयानन्तर्गतार्थान्तरज्ञानानपेक्षस्वभावम्, स्वकालावच्छिन्नवस्तुसत्ता-
वबोधकत्वं केन त्रेधा वर्णयामास । अस्य मूल प्रभावविषयस्य पञ्चम प्रत्यक्षलक्षण-
प्रकरणम् । { पृ २६ } त्रेधा निरुक्तस्यास्य साक्षात्त्वस्य निरासदिबन्धानन्दपण्डितेन व्यघापि,
अस्य विस्तारतन्त्रं द्रष्टव्य । (नीति—नस्व पृ ४३-४४) ४ प्रत्यक्षप्रसङ्गः ।

५ ग० पु० अयेत्यधिक ।

६ शालादिषु अवच्छिन्नेति व० पुस्तके पाठः ।

ननु भावनाप्रकर्षपर्यन्तजा स्मृतिरपि साक्षात्कारवती प्रत्यक्षं प्रसज्यते । न । प्रमाणाधिकारात् । अनुभूतिः प्रमाणम्, तद्विशेषश्च प्रत्यक्षमिति न 'स्मृतेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

प्रत्यक्षस्य ^१विषयमाह—“मेयमातृप्रमासु सा” । तत्र विभागमाह—“मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था” द्रव्यजातिगुणेष्विन्द्रियसंयोगोत्था सा-प्रत्यक्षा प्रतीतिः मेयेष्विन्द्रियसंयोगेन, तत्संयुक्तसमवायेन, समवायेन च जायते ।

कानि पुनरिन्द्रियाणि ? घ्राण-रसन-नयन-त्वक्-श्रावणानि बाह्यानि, आन्तरश्च मनः । किं पुनरेषामस्तित्वे, मेदे च प्रमाणम् ? उच्यते—विषय-बोधस्तावत्कादाचित्को दृश्यते, तस्य चात्मा समवाधिकारणम्, असमवायि-

इदानीं योगिज्ञाने अतिव्याप्तिमाराद्धते—ननु भावनेति । परिहरति—नेति । उत्तरपादं दर्शयितुमाह—प्रत्यक्षस्येति । द्वितीयं पादमाह—मेयमातृप्रमास्त्विति । साक्षात्प्रतीतिः मेयमातृप्रमास्त्वित्यर्थः । तृतीयं पादं दर्शयितुमाह—मेयेष्विति । पादस्याभ्याहार्यं शेषमाह—प्रत्यक्षा प्रतीतिरिति । इन्द्रिययोगशब्देन 'संयोगः' संयुक्तसमवायः समवायश्चेति त्रिविधस्सन्निकर्षो गृह्यत इत्याह—मेयेष्विति । तत्संयोगाद्रूपबन्धहृत्त्ववत् स्पर्शबुद्धयं प्रतीयते, संयुक्तसमवायात् तदाश्रयजातिगुणसंख्यासादृश्यादीनां ग्रहणम्, समवायाच्छब्दग्रहणमिति ।

कानि पुनरिति पृष्ठे—उत्तरम्—^२घ्राणरसनेति ।

किंपुनरिति पृष्ठे—उत्तरमुच्यत इति । सर्वेन्द्रियसाधारणत्वात्त्वस्यान्येन्द्रियान-पेक्षत्वाच्च प्रथमं मनस्सद्भावं वक्तुमारभत इत्यभिप्रायः । तस्य—विषयबोधस्येत्यर्थः ।

ननु कारणभूतस्यात्मनो नित्यत्वादेव सर्वदा सद्भावात्सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत्राह—असमवायिकारणेनेति ।

^१ स्मृताविति, मु पु पा ।

^२ विशेषमिति, मु पु पा ।

^३ संयोगादयो इति ॥० पुस्तके ।

^४ अनामतावेक्षणव्यायेन गौतमोक्तप्रत्यक्षलक्षणव्यञ्जनावसरे सयोगादीन् षट् सन्निकर्षा-न्निगस्य सन्निकर्षत्रय मूले प्रतिपादितम् । तदेव व्याख्याकारोऽत्र निदिशतीति ध्येयम् ।

^५ प्राणादीना पञ्चाना बाह्येन्द्रियाणा मध्ये आद्यानि चत्वारि पृथिव्यन्तेजोवायुपृकृती-नीति तार्किकवद् भाट्टं प्राभाकरैश्च भीमासकं स्वीक्रियन्ते । श्रोत्रविषये पर विवादः । तत्र भाट्टा—दिश श्रोत्र [तं आ वा ३-६-६]मिति अघ्नगुप्रेषगत वाक्प्र प्रमाणयन्त दिगात्मकं श्रोत्रमित्याचक्षते । अत एव कुमारिल स्रोत्रसंनिदिमाह—

यदि ह्यवश्यं नर्तव्यं तार्किकोक्तिविपर्ययः ।

ततो वेदानुसारेण कार्यं दिक्श्रोत्रता मतिः ॥ श्रो वा घ अ १४९-५० ।

कारणेन विना कार्यं न जायते । तच्चासमवायिकारणं समवायिकारणप्रत्यासन्नं भवति । प्रत्यासत्तिश्च द्विधा दृष्टा—कार्यसमवायस्तत्कारणसमवायश्च । अग्निसंयोगो हि पाक्यद्रव्यसमवेतोऽसमवायिकारणभूतस्तत्रैव गन्धादिकमारभते । तन्तुरुपाणि पटकारणभूतेषु तन्तुषु समवेतानि पटरूपारम्भेऽसमवायिकारणानि । तत्र तावदात्मनो नित्यत्वात्तत्कारणसमवेतमसमवायिकारणं न भवतीत्यात्मसमवेतमेव गुणान्तरमसमवायिकारणमाश्रयणीयम् ।

तत्र नित्यद्रव्यसमवायिनो वैशेषिकगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणत्वेनावधारितः । पार्थिवपरमाणुषु रूपादयोऽग्निसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रित्योत्पद्यमानाः प्रतीता इत्यात्मनोऽपि बोधाख्यो धर्मो द्रव्यान्तरसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रयते । तस्य च द्रव्यस्याश्रयभूतद्रव्यान्तरसदृभावे प्रमाणाभावादद्रव्यद्रव्यत्वं निश्चीयते । द्विविधं चाद्रव्यद्रव्यम्—परममहदाकाशादिकम्, परमाणुरूपञ्च । तत्रास्य द्रव्यान्तरस्य परममहत्त्वोपगमे संयोग एवानुपपन्नः । संयोगकारणाभावात् । यो हि संयोगः साक्षात्प्र-

ननु किमिदमसमवायिकारणं नामेत्यत्राह—तच्चेति । ननु केयं प्रत्यासत्तिरित्यत्राह—प्रत्यासत्तिश्चेति । तत्समवायस्य उदाहरणमाह—अग्निसंयोगो ह्येति । तत्कारणसमवायोदाहरणमाह—तन्तुरुपाणीति । तन्तुसमवेतानि शौक्ल्यादिरूपाणीत्यर्थः ।

ननु किमिह पुनस्तत्समवेतमसमवायिकारणं तत्कारणसमवेतं वेत्यत्राह—तत्र तावदिति । ननु भवत्वेवमसमवायिकारणम्, ततः किमित्याशङ्क्य नित्यद्रव्यसमवायिनो वैशेषिकगुणस्य मूर्तद्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणत्वेनावधारित इत्याह—तत्र चेति । ननु कुत्रेदं दृष्टम् । तत्राह—पार्थिवपरमाणुष्विति । प्रयोगस्तु—विषादाध्यासिता गुध्यादयो गुणा मूर्तद्रव्यान्तरसंयोगासमवायिकारणजन्याः 'नित्यद्रव्यगतवैशेषिकगुणत्वात्, पार्थिवपरमाणुषु गन्धादिष्विति ।

ननुभयमूर्तत्वे मूर्तद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणतया व्याप्तः, अन्यतरमूर्तत्वे वा आत्मनोऽमूर्तत्वादेव मूर्तद्रव्यसंयोगो भवतु, किं मनस एव मूर्तत्वम् ? उच्यते—यैभव-

यावाश्च नृणमुह्यन्त्याय नमोमागप्रकल्पने ।

दिग्भागेऽपि समस्नोऽजावागमात्तु विधिष्यते ॥ १५३ दलो वा. दा अ इति च ।

प्रामाकरास्तु तावन्नित्यतमनुवर्तमाना आकाशात्मकमेव श्रोत्रमाचक्षते । अस्य विस्तरस्तत्कालोने द्रष्टव्यः ।

१ समवेतेति य० पुस्तके ।

तीयते, सोऽन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः, संयोगजो वा । तेन नियतकारणत्वेन संयोगस्यावगतत्वात्, तदभावे संयोग एव नास्तीति निश्चीयते । न च परम-
महतोः साक्षात्संयोगो भवति, न वाऽनुमातुं शक्यत इति पारिशेष्यादणुत्वमेव
तस्य द्रव्यस्याश्रीयते ।

साधकप्रमाणविरोधादात्मनो मूर्तत्वं कल्पयितुं न शक्यते, उभयमूर्तत्वेन व्याप्तौ कार्य-
स्याकारणत्वापत्तेर्मे न स एव मूर्तत्वं कल्प्यते । यथा—आत्मेन्द्रियार्थाः कारणान्तरसापेक्षाः
सद्भावेऽप्यनुत्पाद्योत्पादकत्वादाद्यतन्तुसंयोगवत् । तथा—प्रयत्नज्ञानेच्छादयः कारणा-
न्तरसापेक्षाः क्रमेणोद्योत्पद्यमानत्वात्, यस्तु पुनः कारणान्तरनिरपेक्षाः, स युगपदुत्पद्यते ।
यथा—तुलाया नमनोन्नमने इति ।

तच्च द्रव्यं न पार्थिवम्, आप्यम्, तैजसम्, वायवीयं वा संभवति, तत्संयोगस्य
ज्ञानासमवायिकारणत्वेनान्यत्रादर्शनात् । किञ्च पार्थिवादीनां चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वनिय-
मोऽपि दृष्टः, न चेदं तथाविधम्, तदारभ्यद्रव्यान्तराभावात् । अतस्तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरं
स्वीकरोषीयम् । ननु किं तद् द्रव्यं सावयवं ? उत निरवयवमित्यत्राह—तस्य चेति ।
अवयवसद्भावे प्रमाणाभावाग्निरवयवत्वमेवेत्यर्थः । तच्च नित्यं द्रव्यत्वे सति निरवयवत्वा-
दाकाशादिवत् । निरवयवद्रव्यमपि द्विविधमित्याह—द्विविधमिति । ततः किमित्याह—
तथास्येति । कुत इत्याह—संयोगकारणाभावादिति । यत्र यत्र संयोगः प्रत्यक्षेण
गृह्यते, तत्र सर्वत्रान्यतरकर्मजत्वम्, उभयकर्मजत्वम्, संयोगजत्वं वा दृष्टमिति विभुद्वयस्यो-
क्तकारणाभावादप्राप्तयोः प्राप्तिलक्षणः संयोगो नास्तीति निश्चीयते । ननु यद्यपि क्रियागर्भं
एव सर्वस्संयोगः, तथापि कार्यसंयोगे एवार्थनियमः, न नित्ये, यथा अवयवमहत्त्वबहुत्य—
व्याप्तं महत्त्वं कार्यद्रव्य एव, न नित्य इति, नित्येऽवयवबहुत्वमहत्त्वाभावेऽपि महत्त्वमस्ति,
तथा क्रियाभावेऽप्यजसंयोगो विभुद्वयस्य निरन्तरावस्थानात् सत्त्वेनाऽनुमातुं शक्यते ।
प्रयोगस्तु-विभू अपि संयुक्तौ निरन्तरावस्थितद्रव्यत्वात्, घटद्वयवत् इति । अत्राह—न
थानुमातुं शक्यत इति । निरन्तरावस्थितद्रव्यत्वे सत्यवयवावयविनोस्संयोगाभा-
वेनानेकान्तत्वात् निरन्तरावस्थितद्रव्यत्वादजसंयोगानुमानम् ।

किञ्च विशेषविरोधोऽपि । तथाहि—यथा निरन्तरावस्थितानां संयोगो दृष्टः, तथा
साक्षात्परस्परया वा क्रियावत्त्वमपि व्याप्तायन्तर्भूतं जगन्निर्माणकर्तरि विप्रदादिवत्,
तस्माद्विशेषविरोधः । किञ्च अजसंयोगस्यासमवायिकारणत्वमन्यत्रादृष्टम्, प्रत्युत
कार्यभूतस्येव । परमाण्वादिव्यसमवायिकारणत्वं दृष्टमित्यजसंयोगाभ्युपगमो व्यर्थ एव ।
यदि सर्वगतं मनस्स्यात्, तदा याद्वेन्द्रियप्राज्ञता स्यात् । सर्वगतद्रव्यस्यात्मव्यतिरिक्तस्य
भयन्मते कारणप्राज्ञत्वेन व्याप्तत्वान्मनसोऽपि कारणप्राज्ञत्वप्रसङ्गो दुर्निवारः । तत्र
कारणप्राज्ञत्वं निषर्त्तमानं तस्य सर्वगतत्वमपि नियतंयति ।

१ भाति इति न पु ना ।

२ द्रव्यान्तरत्वेति म् पु ना ।

३ अनुपगमो न भवति, इति म् पु ना ।

तदपि निराकृतम् । द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव नित्यद्रव्यगतवैशेषिकगुणा-
रम्भेऽसमवायिकारणत्वेन दृष्टत्वात् ।

रूपग्रहणे रूपवदालोकस्य निमित्तत्वदर्शनाद्रूपवदेवेन्द्रियं रूपग्रहणनिमि-
त्तमिति कल्पनीयम् । तथा—गन्धवदेव गन्धग्रहणे निमित्तम् । तथा—
स्पर्शवच्च स्पर्शग्रहणे निमित्तम् । रसवच्च रसग्रहणे निमित्तम् । शब्दवदेव
शब्दग्रहणे निमित्तम्, इति वेदितव्यम् । तेन गन्धवत्पार्थिवं प्राणं गन्धग्रहण-

यद्वा विज्ञानेन्द्रियार्थक्षणाः कारणभूतास्त्रयः, कार्यभूतास्त्रय इति पण्णां मध्ये
यदनन्तरातीतं विज्ञानम्, तन्मन इति ।

कथमित्याह—द्रव्यान्तरसंयोगस्यैवेति ।

तत्र वैशेषिकगुणलक्षणमध्येकेन्द्रियप्राप्त्यमेव । रूपग्रहणे हेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियं
रूपवत्, वहिरिन्द्रियत्वे सति रूपग्रहणे हेतुत्वात्, आलोकवदित्येवमिन्द्रियाणां तत्तद-
साधारणगुणवत्त्वमुपपादयन्प्रथमं चक्षुषो दर्शयति—रूपग्रहण इति । तथा—गन्धवदेव
प्राणोन्द्रियं गन्धग्रहणे कारणमित्याह—तथा—गन्धवदिति । तथा—स्पर्शवच्च
त्वगिन्द्रियं स्पर्शग्रहणे कारणमित्याह—स्पर्शवच्चेति । तथा—रसवदेव रसनेन्द्रियं
रसग्रहणे कारणमित्याह—रसवच्चेति । तथा शब्दवदेव आकाशं शब्दग्रहणे कारण-
मित्याह—शब्दवदेवेति । ननु सुखाद्युपलम्भकतया मनसः सुखादिमत्त्वं स्यात्, मैत्र्यं
वहिरिन्द्रियत्वे^१ सतीति विरोधितत्वात् ।

यद्वा—भूतासाधारणरूपादिगुणमाहकत्वेन तत्तद्गुणवत्त्वमुच्यते । अतएव
परिमाणादिमाहकत्वे परिमाणादिमत्त्वमपि नेष्यते । एवं तत्तदसाधारणत्वे उपपादिते
तत्तदसाधारणगुणवत्त्वात्तद्रूपवत्त्वमपि दर्शयन् गन्धज्ञानकार्यानुमेयं गन्धवद्-
प्राणोन्द्रियं पार्थिवं इन्द्रियत्वे सति नियमेन गन्धाभिव्यञ्जकत्वात्, हिङ्वादिद्रव्यवत्
इत्याह—गन्धवत्पार्थिवमिति । पृथिव्याः रसरूपस्पर्शवत्त्वेऽपि तेषामनुपलम्भक-
त्वादाप्यत्यं तेजसत्यम्, यावधीयत्वञ्च निरस्तमेव । गन्धाभिव्यञ्जकत्वात् गन्धो-
त्कर्षवत्पार्थिवमेव जलाद्यभिभूतैः पार्थिवपरमाणुभिः गन्धस्यानारभ्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

वनायेन सन्नदगतस्य दलोकस्य पूर्वार्धमुद्घुतम्, तस्योनराधनु—

[पठाग्रयप्रसिध्यर्थं घातयोऽष्टादशा स्मृताः] इति ।

अनेन दलाकेन वनबुधुराचार्यो मनःप्राप्तीतपत् । मनस्मायनप्रकारस्य पूर्वमुक्त-
त्वाद्बुधुन्युनाम्नो मनस्मायनप्रकारो निरस्त इति विभावनीयम् । एतन्मुद्घुमेव पद्यं तत्त्वमद्रूपदे
पान्तरप्रतिनोक्तम्—

चक्षुरादतिरिक्तम् मनोत्रयाभिरपीष्यते ।

पण्णामनन्तराद्भूतग्रन्थयो यो हि तन्मन ॥ इति । ६३१ ८०

^१ वहिरिन्द्रियत्वेन विरोधितत्वादिनि ग पुष्पके ।

कारणम्, रसवच्चात्मसं रसनं रसानुभवनिमित्तम् । रूपवच्च तैजसं चक्षु—
रूपदर्शनहेतुः ।

वायवीयं स्पर्शवत् त्वगिन्द्रियं^१ स्पर्शग्रहणहेतुः । शब्दगुणवच्चाकाशं
श्रोत्रेन्द्रियं शब्दग्रहणहेतुः ।

इन्द्रियसम्बन्धापन्नस्यापि^२ चार्थस्य विषयान्तरासक्तचित्तस्याप्रतिपत्तेः^३
मनस्संयोगापेक्षा इन्द्रियाणामाश्रीयते । तेनाभ्यन्तराणां सुखादीनां ग्रहणे
सन्निकर्षद्वयं कारणम्—आत्ममनस्संयोगाख्यः^४ सन्निकर्षः, सुखादिमनस्स-
न्निकर्षश्च संयुक्तसमवायलक्षणः । बाह्यरूपादिग्रहणे च सन्निकर्षचतुष्टयं

तथा—रसज्ञानकार्यानुमेयं रसवद्रसनेन्द्रियं आप्यं इन्द्रियत्वे सति नियमेन रसा-
भिव्यञ्जकत्वात् ज्ञानावदित्याह—रसवच्चात्मसमिति । अत्रापि पूर्ववद्गन्धस्पर्शा-
नुपलम्भकत्वात्पार्थिवत्वाद्यभावो द्रष्टव्यः ।

तथा—रूपोपलब्धिकार्यानुमेयम्—रूपवच्चक्षुरिन्द्रियं तैजसं इन्द्रियत्वे सति नियमेन
रूपाभिव्यञ्जकत्वादीपवदित्याह—रूपवच्चेति । अस्यापि गन्धरसस्पर्शानुपलम्भ-
कत्वात्पार्थिवत्वाद्यभावो द्रष्टव्यः ।

तथा—स्पर्शोपलब्धिकार्यानुमेयं स्पर्शवत्स्पर्शनेन्द्रियं वायवीयं इन्द्रियत्वे सति
नियमेन स्पर्शाभिव्यञ्जकत्वात्, व्यञ्जनवीजितवायुवदित्याह—त्वगिन्द्रियमिति ।
गन्धरसरूपाद्यनुपलम्भकत्वात्पूर्ववत्पार्थिवत्वाद्यभावो द्रष्टव्यः ।

तथा—शब्दोपलब्धिकार्यानुमेयं शब्दगुणवच्चश्रोत्रेन्द्रियं, शब्दगुणमाकाशमेव
शब्दाभिव्यञ्जकत्वात् मेर्याकाशवदित्याह—शब्दगुणवच्चेति । तेन कर्णशक्नुलीबलय-
परिच्छिन्नमाकाशमेव श्रोत्रेन्द्रियम्, न तत् विकारभूतं, परममहतो द्रव्यस्य द्रव्यारम्भ-
कत्वाभावात् ।

बाह्येन्द्रियाणां सत्यप्यर्थसंबन्धे विषयान्तरासक्तचित्तस्याप्रतिपत्तेः मनस्संयोगा-
पेक्षा बाह्येन्द्रियाणां ज्ञानहेतुत्वेनाश्रीयते इत्याह—इन्द्रियसम्बन्धापन्नस्येति । तथा—
आभ्यन्तरेषु सुखादिषु मनसो ज्ञानहेतुत्वे न बाह्यापेक्षा, किन्तु सन्निकर्षद्वयापेक्षेवेत्याह—
तेनाभ्यन्तराणामिति । मनसा संयुक्तात्मानि सुखादीनां समवायात्संयुक्तसमवाय
इत्यर्थः । बहिरिन्द्रियाणां बाह्यरूपादिग्रहणे सन्निकर्षचतुष्टयं कारणमित्याह—बाह्य-
रूपादिग्रहणे चेति । चतुष्टयमेव दर्शयति—आत्ममनः इति ।

^१ स्पर्शवत्त्वादिति एव सर्वत्रापि पञ्चम्यन्त पाठो दृश्यते, भगवत्त्वात्, रसवत्त्वात्,
शब्दगुणवत्त्वादिति भू पु पा ।

^२ सम्बन्धापन्नस्येति भू पु पा ।

^३ आसक्तचित्तनाप्रतीते, इति ग पु पा ।

^४ आत्ममनस्सन्निकर्षं संयोगाख्य इति भू पु पा ।

जातिसद्भावोऽपि जातिनिर्णय एवोक्तः ।

‘गुणास्तु—रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वानि संयोगविभागां परत्वापरत्वे बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नाश्च प्रत्यक्षग्राह्याः ।

विशेषगुणाश्रयत्वात् घटादिवत्, तथैकमेव एकस्यैव नानाश्रयत्वसंभवात्कल्पना—
लाघवाच्च । तस्य गुणाः—शब्द-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः ।

चिर-क्षिप्र-पूर्वा-परादिप्रत्ययानां यदेकं निमित्तकारणत्वेनानुमीयते, स कालः ।
स च नित्यः, अनाश्रितद्रव्यत्वात्, आकाशवत् । स च विमुः, इन्द्रियव्यतिरिक्तत्वे सति
द्रव्यं प्रत्यनारम्भकोऽनारम्भद्रव्यत्वात्, आकाशवत् । स च निरययवः, परममहद्-
द्रव्यत्वात्, आकाशवत् । तस्य गुणाः—परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः ।

पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेणेति दृश्यमानाः प्रत्ययविशेषाः दिशं कल्पयन्ति ।
आकाशवदेव तस्याः नित्यत्वपरममहत्त्वे व्याख्येये ।

आत्मनस्वरूपम्, प्रमाणञ्च तत्त्वाल्लोके यक्ष्यते । बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-
प्रयत्न-संस्कार-धर्मो-धर्म-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागास्तस्य गुणाः ।

मनोऽन्त्याद्ययि विभु च द्रव्यं गुणकर्मेणां कारणम्, परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-
विभाग-संस्कारास्तस्य गुणाः ।

इति द्रव्यनिरूपणम् ।

अथ सामान्यनिरूपणम् ।

नित्यैकत्वे सति निरतिशयेनानेकत्र समवायेन वर्तमानं सामान्यम्, अनन्यथा-
सिद्धानुवृत्तप्रत्ययवेषं वा । जातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्, संयुक्तसमवायेन मद्गमिति च
जातिनिर्णय एवोक्तमित्याह—जातिसद्भावोऽपीति ।

गुणलक्षणम् ।

द्रव्याश्रयो अगुणवान् कर्मभिन्नो गुण इति गुणलक्षणम्, तरतमभावेन द्रव्य एव
वर्तमानो वा गुणो द्रष्टव्यः । तत्र प्रत्यक्षभूतान् गुणानाह—गुणास्त्विति ।

रूपं शुक्ल-नील-हरितादिभेदलक्षणां चक्षुर्ग्राह्यं, पृथिव्यतेजसां गुणभूतम् ।
पृथिव्या रूपं शुक्लत्वमेव । तेजसस्तु भास्वरत्वविशिष्टं शुक्लत्वमेव । तत्र भास्वरत्वं
नाम—प्रकाशकतेजोन्तरानपेक्षत्वम् । पृथिव्यां पाकजं साक्षात्परम्परया वा ।

रसः रसनेन्द्रियग्राह्यो गुणः । स मधुर-म्ल-लघण-कटु-तिक्त-रूपायुभेदात्प-
द्विधः । पृथिव्यामेव पद्विधो रसः, अप्सु मधुररस एव ।

१ अत्र “रूपरसगन्धस्पर्शाः सस्या परिमाणानि पृथक्त्व संयोगविभागां परत्वापरत्वे
बुद्धय सुखदुःखे इच्छाद्वेषा प्रयत्नाश्च गुणाः ।” इति वाचस्पति सूत्र प्रत्यक्षग्राह्या इति
शब्दयोजनेन पञ्चिकाकारो निर्दिशतीति बोध्यम् ।

गन्धो घ्राणग्राह्यो गुणः । स सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, तमयविधोऽपि पृथिव्यामेव ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः गुणः, सः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्त्रिविधः । अनुष्णा-शीतो द्विविधः—पाकजोऽपाकजश्च । पाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शः पृथिव्याम्, अपाकजोऽनिले अनुष्णाशीतस्पर्शः, उष्णस्पर्शः तेजसि । खरत्वमृदुत्वादयः संयोगविशेषाः न स्पर्शविशेषा इति 'पदार्थनिरूपणे प्रतिपादितम् । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां चतुर्णां पार्थिवपरमाणुषु निवृत्तिः, पाकान्तरान्, कार्यद्रव्ये आश्रयनाशान्निवृत्तिः, आप्यतैजसथायवीयपरमाणुषु रूपस्पर्शाः नित्याः, कार्यद्रव्ये कारणगुणपूर्वकाः, पूर्ववदाश्रयनाशान्नाशः ।

राश्वः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्योऽम्बरगुणः । स द्विविधः वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्चेति, स पुनर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । अकारादिघर्णलक्षणः समुद्रघोषादिलक्षणश्च । तत्र 'पुरुषस्य वर्णविशेषोच्चारणेष्वप्ययर्णविशेषे स्मृतिर्भवति, तथात्ममनस्संयोगो जायते, संयोगादात्मनि प्रयत्नः तदपेक्षमाणादात्मयायुसंयोगाद्वायौ शरीरे च कर्मोत्पद्यते । स च वायुर्नाभेरूर्ध्वं गच्छन् कण्ठादीनययवानभिगच्छति, 'एवमष्टविधस्थानाभिघातलक्षणसंयोगवान्यायुः कर्णशङ्कुलीमनुभ्रामस्तिमितवाय्ववयवापनोद् कुर्वन्वर्णस्याभिव्यञ्जकः । समुद्रघोषादौ वीक्ष्यभिघातप्रेरितबाह्यायुसंयोगादेवाभिव्यक्तिः, शङ्खध्वानादौ शङ्खबिलाभिघाताख्य-संयोगविशेषापेक्षैव, भेरोघोषादावपि भेरोदण्डाभिघाताख्यसंयोगविशेषप्रेरितबाह्यायु-विशेषादेवाभिव्यक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

'पृथक्स्वनिवेशिनी संख्या, अत एवैकत्वस्य न संख्यात्वम् ।

१ "काठिन्यप्रतिघिलितवादयस्तु संयोगविशेषा न स्पर्शान्तरम्, उभयेन्द्रियग्राह्यत्वा"दिति गुणप्रत्यये [न्यायकन्दली पृ १०६] योषराकार्येणोक्तमर्थं व्याख्याकारोऽत्रोपन्यस्यतीति विज्ञेयम् ।

२ अनेद बोध्यम्—

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो बुद्धने विवक्षया ।

मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माह्नम् ॥१॥

सोरीणां मूर्ध्नेभिर्हृत्तो वक्त्रमापद्य माह्नम्" ।

वर्णाञ्जनयते.....इति पाणिनीयशिक्षावचनम् । अस्यापमर्थः—आत्मा—अन्तरात्मा, सत्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या—स्वबुद्ध्या समेप्य—एवबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्गोचनेच्छया पुनः मनं करोति । तन्मन कायाग्निमाहन्ति । सोर्जनि. माह्न प्रेरयति । सोरीणां—स माह्न । सोविन्देय चेत् पादपूरणम् [पा मू ६-१-१३४] इति सुन्दर । उदीनां—ऊर्ध्वं प्रेरितः, मूर्ध्नेभिर्हृत् पदावृत्त्य वस्तुनाम्बादिस्थानं प्राप्य वर्णनिभिम्बनक्ति । एतमर्थमेव न्यायमिदिकारस्ववचनेननुवदनीत्यवधानव्यम् ।

३ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर वष्ट गिरस्तथा ।

त्रिहामूलञ्च दन्तास्व नासिकीष्टी च ताडु च [पा धि] इति दशोक्तोक्तानुमन्धेयः ।

४ एकाद्विधव्यवहारहेतुरिति कस्या रक्षयन्ति ताविका । सा च रूपादिभ्यति-

परिमाणं मानव्यवहारकारणम्, तदप्यणुत्वं महत्त्वञ्चेति द्विविधं, पुनर्द्विविधम्, नित्यमनित्यं च, परमाणुषु मनसि चाणुत्वं नित्यम् । तदेव पारिमाण्डल्यम्, व्यणुके अनित्यम्, महत्त्वं कार्यद्रव्येषु त्रसरेण्वादिषु अनित्यम् । आकाराकालदिगात्मसु तदेव परममहत्त्वम्, तत्र व्यणुगताणुत्वोत्पत्तौ^१ परमाणुगतद्वित्वसंख्या कारणम्, नाणुत्वम् । यदि परमाणुगताणुत्वाभ्यामणुत्वान्तरं जन्यते, ततस्ताभ्यामपि अपरुष्टं परिमाणं व्यणुके व्युत्पद्यते, यथा—महदारब्धं महत्तरं, तथा—अण्वारब्धमप्यणुतरं स्यात्, महत्त्वन्तु कारण-बहुत्वात्, कारणमहत्त्वात्प्रचयविरोपाद्योत्पद्यते, यथा त्र्यणुकादिलक्षणे कार्यद्रव्ये तद्वतरूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वमुत्पद्यते, तत्र व्यणुकादि द्रव्यं समवायिकारणं व्यणुकगतत्रित्वादिसंख्या असमवायिकारणम्, धर्माधर्मौ च निमित्तकारणम्, तथा द्वाभ्यां तन्तुभ्यां महद्भ्यां द्वितन्तुकः पटः आरभ्यते, तत्र द्वयोर्बहुत्वाभावादेव महत्त्वमेवात्रासमवायिकारणम्, प्रचयः—प्रशिथिलावयवसंयोगविशेषः, द्वितूलकद्रव्यारम्भकयोः स्थूलपिण्डयोः पर्वमानः द्वितूलकद्रव्यगतमहत्त्वोत्पत्तावसमवायिकारणम् । अनेकमूर्तिमद्भिः युगपत्संयोगि महदुच्यते, सर्वमूर्तिमद्भिर्युगपत्संयोगि परममहदुच्यते ।

^२ इदमतः पृथग्भूतमिति धा, इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारस्य यत् कारणम् तत् पृथक्त्वम् । तदपि व्यवच्छिन्नाकारयुद्धिवोध्यत्वमेवेति, युद्धिलक्षणमेव, रूपरसादियत् । कश्चित्तु भेदो वस्तुनोऽवस्थायामात्रम्, न गुणान्तरमिति मन्यते ।

रेवादधेन्तरमित्यभ्युपगच्छन्ति । तथा च काणभुज सूत्रम्—रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादधेन्तरम् । [ई ६ ७ २-१] इति

भूषणकारो भासवन्तस्तु स्वरूपाभेदलक्षणमेकत्वम् । स्वरूपभेदलक्षणं द्वित्वादिकमित्यभिप्रेति । यस्य मनः श्रीधराचार्ये कन्दल्या, उदयनाचार्याश्च किरणावरूपा लण्डयन्ति । तन्मतमनुसरन् न्यायसिद्धिद्वार एकत्वं पुषक् नाङ्गीकरोति, द्वित्वादिकमेव सख्या इति प्रतिपादयति, लक्षयति च पुषक्त्रनिवेशिनी सत्येति । तत्र च पारमर्षं सूत्रमध्यनुकूलम् । "पुषक्त्रनिवेशात् सत्यया कर्मभेदस्त्यान्" [मी ६ २-२-२०] इति । पुषक्त्रनिवेशिनीत्यपि क्वचिन् सूत्रपाठो दृश्यते । तस्य चायमर्थः—पुषक्त्रे-भेदे स्वाश्रयप्रतिदोगिबस्वाश्रयानुयोगिके निवेशात्समन्वयान् सख्याय । अतः पुषक्त्रनिवेशिनी सख्या द्वित्वादिकमेव, न स्वेकत्वमिति टीकाट्टवार्तिप्राम इति बोध्यम् ।

^१ प्राग्भोगिस्मिन् प्रकरणे टीकाकारो गुह्यतत्पारदुश्वा नारायणपण्डितः पदार्थनिरूपणे बन्तद्विरवन्दनीयात्पोरेव, प्रक्रियामङ्गीकरोति । मनः वैशिष्टिकदर्शनप्रणेतारं क्पादमुनिम्, कन्दलीवारब्ध-पदार्थविरुद्धेन प्रयसिती चन तद्गमनयेद कथनमिति बोध्यम् । "द्वित्वमस्य भव्योर्नेतमाना द्वयणुरेऽणुत्वमारभत" इति प्रगल्भादवचनमनुमन्येयम् [गुणपट्य १३१ ५]

^२ पुषक्त्रविषये भाट्टानां प्राभाकराणां मतभेदो दृश्यते । तथाहि—भेदव्यवहार-कारणं सर्वज्ञावर्ती सामान्यगुणः पुषक्त्रमिति भाट्टमीमांसकाम्बोनुवेति । प्राभाकर—मीमांसका पुनः निष्पदभ्येन परमाणुषु पुषक्त्रं गुणोऽस्ति, परं कार्यद्रव्येन नास्तीति मते । तदुक्तं पदार्थदीपिकायाम्—

‘अप्राप्तयोः प्राप्तिस्तस्योपायः, सोऽन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः, संयोगजश्चेति त्रिविधः । तत्र क्रियावतां निष्क्रियस्य च संयोगोऽन्यतरकर्मजः, यथा-स्थानोत्तरयेनेन, विभूनाञ्च मूर्तेन विरुद्धद्विक्रिययोः सन्निपातलक्षणः उभयकर्मजः, विरुद्धदिगभिमुखे क्रिययोर्द्रव्ययोः, ते विरुद्धद्विक्रिये, तयोस्तसन्निपातः परस्परभिमुखत्वेनोभयकर्मजः, यथा-मह्योर्मेपयोर्वा । तन्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य तुरीसंयोगः संयोगजः,

संयोगप्रध्वंसहेतुभूतो गुणो विभागः । सोऽन्यन्यतरकर्मज, उभयकर्मजो, विभागजश्चेति त्रिविधः । क्रियावतां निष्क्रियस्य विभागोऽन्यतरकर्मजः, यथा-स्थानोत्तरयेनेन । विरुद्धक्रियोरुभयकर्मजः, यथा-मह्योः मेपयोश्च, वेणुदलविभागात् रसदलविभागो विभागजो विभागः ।

ननु संयोगप्रध्वंस एव विभागः किमिति न भवति । उच्यते: संयोगप्रध्वंसा—नुपपत्तिरेव प्रमाणम् । तथाहि—कार्यद्रव्येषु गुणानां समवायिकारणानां शात्, विरोधि-गुणान्तरप्रादुर्भावाद्वा नियतः । इह समवाय्यसमवायिनोर्नाशाभावे विरोधिगुणान्तर—प्रादुर्भावादेव संयोगनाश इति स्वीकृत्ययम् । स एव विभागाख्यः । क्रियायाः संयोग-विनाशकत्वाभावात्, विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाभावात् इत्युक्तत्वाच्च ।

परमिदं द्रव्यम्, अपरमिदमिति च विशिष्टप्रत्ययलक्षणं परत्वापरत्वम् । तत्-दिक्कृतम्, कालकृतञ्चेति द्विविधम् । तत्रैकस्य द्रष्टुरेकस्यां दिशि सन्निकृष्टामवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते, एवं विप्रकृष्टामवधिं कृत्वा इतरस्मिन्नपरत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तथा वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशयोरेकस्य, एकं वा युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते, स्थविरश्चावधिं कृत्वा युन्यपरत्वबुद्धि-रुत्पद्यते, परत्वापरत्वयोर्विनाशस्त्यपेक्षाबुद्धिविनाशात्, आश्रयविनाशाद्वा द्रष्टव्यः ।

अर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणो हि पुरुषस्य धर्मविशेषः संवेदनम् । तदेव च बुद्धि-रुपलब्धि-ज्ञानं-प्रत्ययो-मति-मनीषेत्यादिशब्दैरुच्यते । तच्च-प्रमाणस्मृतिभेदेन द्विवि-धम् । अनुभूतिः प्रमाणं, परिच्छेदे सापेक्षज्ञानं स्मृतिः ।

यस्मिन्नुपजातेऽनुगृहीतोऽहम्, एतोऽस्मीति मन्यते, तत्सुखम् । ‘तदतीतविषये स्मृतिजम्, अनागतेषु सङ्कल्पजम्, वर्तमानविषये चानुभवजम् ।

यस्मिन्नुपजाते पीडितोऽहम्, अपहृतोऽहमिति मन्यते, तद् दुःखम् । तदपि सुख-

पुण्यकृत्वानु गुणो नित्यद्रव्येषु परमाणुषु ।

अवेदघावनर्तो यमो कार्यद्रव्येषु नेष्यते ॥ इति

अमुं विषयं शान्तिवनाथ उपमानपरिच्छेदे एव विविच्य दर्शयिष्यति, विशेषपदार्थं वणमुगमिप्रायमनुसरतामभिमत परामिष्यतीत्यवधानं मनोविधिः ।

‘संयोगविषये यद्वक्तव्यम्, तत्सर्वं जानिनिर्णय एवा [पृ ७८] स्वामिनिवेचितम्, तन् तथैव द्रष्टव्यमिति नेह प्रन्यते ।

‘‘अतीते विषये स्मृतिज’’मित्यादि प्रगल्भपदभाष्यवचना [पृ २५९] न्यत्रानुसन्धेयानि ।

यदेव त्रिविधम्, सुखदुःखयोश्च मानसत्त्वम्, परस्परविनाशकत्वम्, मदमूर्च्छादिभिश्च द्वयोरपि विनाशः ।

स्वार्थं परार्थं वा अप्राप्तप्राप्तनेच्छा-कामः । 'अमिलापो-राग-संकल्पः-कारु-
ख्यं-वैराग्यं-उपधा-भाव इत्यष्टविधमैशुनेच्छा' कामः । अभ्यवहारेच्छा-अमिलापः ।
पुनः पुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा-रागः, अनासन्नक्रियेच्छा-संकल्पः । स्वार्थमनपेक्ष्य पर-
दुःखप्रहरणेच्छा कारुण्यम् । 'दोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा-वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा-
उपधा, ङ्मभशब्देनापि सदेवोच्यते । अन्तर्गूढेच्छा-भावः । चिकीर्षा, जिहीर्षेति
क्रियाभेदादिच्छाभेदो भवति ।

यस्मिन्सति ज्वलितमिधात्मानं मन्यते, स द्वेषः । द्रोहः-क्रोधो-मन्युः-अक्षमा-
अमर्षः इति द्वेषभेदाः ।

संरम्भः-उत्साहापरपर्यायः प्रयत्नः । स ज्ञानपूर्वकः, इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । स
प्रत्यक्ष इत्येवं पदार्थविदप्रक्रियया विज्ञप्ताशेषोक्तम् ।

'गुणान्तराप्यपि-धर्मो धर्मो गुरुत्वलघुत्वस्नेहसंस्कारादयो विद्यन्ते । आत्म-
गुणभूतौ धर्मो धर्मौ शास्त्रप्रमाणवेद्यौ । धर्मशब्देनापूर्वमुच्यते* । अधर्मशब्देनाध-
गोरणाद्यदृष्टमन्यज्जन्यते ।

कार्यानुमेयं गुरुत्वम्, तत् भूजलाश्रयम् । तस्य कचित्संस्कारात्प्रतिबन्धः । यथा-
शरादौ स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगात्संस्कारस्य नाशे सति गुरुत्वं पतनकर्म करोति, कचित्प्रयत्न-
विशेषात्प्रतिबन्धः । शरीरगतगुरुत्वस्य कार्यभूतं पतनं प्रयत्नरशात्प्रतिबध्यते, सुषुप्तस्य-
प्रयत्नाभावे गुरुत्वाच्छरीरपतनमपि ।

ऊर्ध्वतिर्यग्गतिर्कार्यानुमेयं लघुत्वम्, तत् ज्वलनानिलाश्रयम् ।

*पतितस्य स्यन्दनकर्मकारणं द्रवत्वम् । तत्-सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति

१ "कामादयोऽष्टौ इच्छाभेदाः" इति प्रशस्तपादभाष्यस्यानुवाद(२६०-५) इति ध्येयम् ।

२ स्मरण कीर्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥

एतन्मैयुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः [दश स ७-३१-३२] इत्युक्तलक्षण बोध्यम् ।

३ शाङ्करमित्र-रूपरत्नेत्यादिगूढ व्याचष्टाण प्रयत्नान्वेति चत्वारण गुरुत्वद्रवत्व-
स्नेहसंस्कारधर्मो धर्मशब्दान् समुच्चिनोति, ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति वञ्छनो नोक्ता ।
गुणत्वञ्चाभीपा मयास्यान लक्षणतस्त्वम्पन्नश्च वक्ष्यते इत्याह । तत्सर्वं मक्षिपदाह-गुणान्त-
राणीत्यादिना-

* धर्मशब्दः भाट्टमीमांसने यागादिक्रियायामेव शक्त्या प्रयुज्यते । अपूर्वं धर्मशब्दो-
लाश्रयिक । प्राभाकरास्तु-यागादिजन्यं कालान्तरस्यायि स्वर्गादिसाधनमपूर्वं धर्मशब्दार्थं
मन्वते । तदेवाह-धर्मशब्देनेति ।

४ द्विती पत्निताना जलविन्दूनां परस्परसंयोगेन महज्जलावयवि स्तोत्रोक्तं यज्जायते,
तस्य यत्स्यन्दनं कर्म, तस्यासमवाधिकारणं द्रवत्वमित्यर्थो बोध्यः । "द्रवत्वात्स्यन्दनम्"
[बं. ८] इति सूत्रमनुसन्धेयम् ।

क्वचिद्रव्याग्रहणेऽपि रूपादीनां ग्रहणम्, रूपाद्यग्रहणेऽपि द्रव्यस्येति,
नास्ति द्रव्यगुणयोर्ग्रहणं प्रति नियमः ।

द्विविधा चेयं 'द्रव्यादिप्रतीतिः ।

"सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते" । इति ।

द्विविधम् । स्वन्दनम्—स्रवणम् । सांसिद्धकमप्सु विद्यते, नैमित्तिकं पृथिव्यामग्नि-
संयोगेनोत्पद्यते ।

चिक्रणत्वं—स्नेहः, स जले यतते । तस्य कार्यमनेकविधम्, रुक्षद्रव्याणां
स्निग्धता, स्नेहेन सम्बद्धानां पार्थिवानामणूनां पिण्डभाषापत्तियोग्यसंज्ञाख्यस्संयोग-
विशेष इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

संस्कारो नाम—स्वोत्पादकसमानजातीयकार्यारम्भक उच्यते । स च ज्ञानजः,
कर्मजश्चेति द्विविधः । ज्ञानजो ज्ञानहेतुः । स चात्मगुणः, तस्य ज्ञानेन मददुःखादिभिश्च
निवृत्तिः । कर्मजः कर्महेतुः, स च मूर्तद्रव्यगुणः, तस्य स्पर्शचिद्रव्यसंयोगान्निवृत्तिः,
स्थितस्थापकं केचित् कर्मजेऽन्तर्भूतमिति मन्यन्ते ।

इति गुणनिरूपणम् ।

ननु गुणानां संयुक्तसमवायाख्यसन्निकर्षेण द्रव्ये ग्रहणान्नियमेनावयमग्रहण-
पूर्वकमेव गुणग्रहणमिति सहोपलम्भादभेदोऽपीत्यत्राह—^३क्वचिद्रव्याग्रहणेऽपीति ।
दीपप्रभायां द्रव्याग्रहणेऽपि रूपग्रहणात्, अन्धकारान्तर्हिते द्रव्ये रूपाग्रहणेऽपि द्रव्य-
ग्रहणाच्च, द्रव्यगुणयोर्न परस्परं ग्रहणे नियमः । तथा गन्धवदे बहति सत्यतिदूरस्य
एव गन्धः आश्रयद्रव्यव्यतिरेकेणोपलभ्यते । तथा जात्यन्वेन द्रव्यमात्रं गृह्यते,
अतस्सहोपलम्भाभावाद्भेद इत्यर्थः । प्रत्यक्षभूतानां द्रव्याणां गुणानां बोधाहरणा-
द्देवाप्रत्यक्षाणां द्रव्यगुणानामनुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ।

द्रव्यजातिगुणेषु या साक्षात्प्रतीतिरुक्ता, सैव सविकल्पकनिर्धिकल्पकरूपेण
द्विविधेत्याह—द्विविधा चेयमिति । द्वैविध्यमेव श्लोकेन दर्शयति—"सविकल्पाऽ-
विकल्पा चे"ति । तत्र विकल्पो नाम—भेदको धर्मः जात्यादि, सैस्सह विकल्पेन यतते—

^१ द्रव्यजातिगुणेषु इति मु पु पा ।

^२ स्थितस्थापकाख्य तृतीय सत्त्वार प्रशस्तपादाचार्य प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानमपि
वार्ततस्साधयति । श्रीधराचार्यस्तु स्थितस्थापकस्वाभाव वेपान्निवन्मतेनासङ्क्षय तत्सद्भाव
साधयति । परमत्र न्यायसिद्धिवार स्थितस्थापक कर्मजेऽन्तर्भावयन् तस्य पार्थक्य न
स्वीकरोतीति वेदिनव्यम् ।

^३ कस्तूरिकादिद्रव्यस्याग्रहणेऽपि केवलो गन्धोऽनुभूयते । प्रदोषबाले दीप्त्यगुणस्या-
ग्रहणेऽपि बलावाऽनुभूयते । अन द्रव्यस्याग्रहणेऽपि गुणस्य ग्रहणं, गुणस्याग्रहणेऽपि द्रव्यस्य
पृथक्त्वेन ग्रहणं भवतीत्याशयेनाह—क्वचिदिति ।

‘विभजति—

“आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा” । इति ।

प्रथमं हि स्वरूपमात्रग्रहणं द्रव्यजातिगुणेषूपपद्यते^१ । तच्च स्वानुभव-
सिद्धम् । समाहितमनस्को हि विषयान्तरानुसन्धानशून्य इन्द्रियसंयुक्तं
वस्तु साक्षादुपलभत इति स्वसंविदेवात्र प्रमाणम् ।

इति सविकल्पकम् । तच्च जात्यादिभिर्व्यावृत्तं राज्योल्लेखि पञ्चधा । यथा—घटोऽयम्,
शुद्धोऽयम्, गच्छति गौतमः, देवदत्तोऽयम्, दण्डीति विशिष्टः प्रत्ययः ।

निर्गतो विकल्पो यस्मिन्निर्विकल्पकम् । अविकल्पराज्देन—निर्विकल्पकमुच्यते ।
प्रथममक्षसन्निपातोत्पन्नमापातजं वस्तुमात्रमाहकं विकल्पावस्थात्प्रागवस्थं निर्विकल्पकम् ।
“सविकल्पाऽविकल्पा चे”त्यस्मिच्छ्लोके प्रथमोपात्तं सविकल्पकमेवोपादानक्रमादाद्य-
मुच्यते, न पुनः परमार्थतः । प्रथमभूतं हि तत् निर्विकल्पकम् ।

इदानीं ज्ञानोत्पत्तिक्रमेण स्वरूपविषयेतरेत्येतद्भाष्ये—प्रथमं हीति । द्रव्यजाति-
गुणेषु प्रथममक्षसन्निपाते सति स्वरूपमात्रज्ञानं प्रथमं जायत इति ।

नग्वेयंभूतज्ञानोत्पत्तौ किं प्रमाणमित्यत्राह—तथेति । स्वानुभवसिद्धम्—
स्वसंवेद्यमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—समाहितमनस्क इति । तदुक्तम्—

अस्ति ज्ञालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

पालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

[मी. श्लो. पा. प्रत्यक्ष सूत्र ११२ श्लो.] इति ।

तथा

“आलोच्यते वस्तुमात्रं ज्ञानेनापातजन्मना ।

अचेत्यमानो भेदोपि चकास्तीत्यतिसाहसम् ॥” इति ।

ननु सार्था हि प्रतीतिरित्यमित्येयं जायते, इत्थंभावश्च जातिर्या गुणो वा संस्थानं
वा देशकालादिभिर्व्यावृत्तयोः । तत्रापातजमपि ज्ञानमिहेदम्, इदानीं किञ्चिदित्यादि
व्यावृत्तमेवोपजायत इति, इदमपि विज्ञानं सविकल्पकमेव ।

^१ विभजते इति मृ. पु. पा. ।

^२ उत्पद्यते इति मृ. पु. पा. ।

^३ गौतमा निर्विकल्पकस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तस्तस्माद्विशिष्टवस्तुनिर्विकल्पकगृहीतार्यं—
प्रादित्येन प्रामाण्यं नेच्छन्ति । चास्तिरिक्तोपनि हरिस्तु तद्वदनुविद्धमेव तद्विकल्पकसमग्री-
कृतं निर्विकल्पकं न स्वीकरोति । यथोक्तम्—

न सोऽस्ति प्रत्ययो मोदे यत्तज्ज्ञानानुमादुते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं यत्तं तच्छेदेन भागते ॥ [भा. य. १-१२४] इति ।

इदं मतमप्यनुसरन्निनि मन्त्रमान उभययोगवदवस्थाम्, ज्ञान्यनुरेधान्वतरस्य चारि-
तार्थ्यञ्च प्रवर्तयामासे यन्निनि निषाजोभयमार्गे स्वाधिमन्त्रयिनि हनोयति—इदमित्यादिना ।

निर्विकल्पकनिरूपणम् ।

तस्य न स्वलक्षणमात्रं विषयः । जात्याद्याकारावभासस्य^१ स्पष्टत्वात् ।
नापि सामान्यमात्रं^२ विषयः । भेदग्रहणस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् ।

यस्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदकापरित्यागादिति स्वानुभवमप्यपलपति, तं प्रत्यक्षाप-
त्तिर्वक्तव्या, प्रत्यक्षस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकविभागो लौकिकपरीक्षकाणां दृश्यते,
तेन चार्यं विभागः सर्वस्य सविकल्पकत्वेऽनुपपन्न इत्यर्थापत्त्या निर्विकल्पकसिद्धिर्व-
क्तव्या । तथाहि—सविकल्पकं ह्यनुवृत्तिव्यापृतिविराष्टार्यविषयं शब्दसंज्ञत्वा-
नुविद्वद्ध जायते । तत्र च नेन्द्रियं केवलं समर्थमिति, संस्कारसहायस्यैकत्र व्यापारो-
षक्त्यः । सति चेयं संस्कारोद्घोषसिद्धयर्थं पूर्वं पदार्थग्रहणमवश्यमाश्रयणीयम्, दृष्टे-
सत्यदृष्टस्यायुक्तत्वात् । तथाभावे सर्वस्यादृष्टादेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।^३ विन्ता तु
दूरनिरस्तैवेति । तयोरभावे पारिशेष्यात्प्रमेयात्मना सदृशशुद्धवस्तुदर्शनमेव व्याप्तिर्यते,
तेन विशिष्टप्रत्ययान्ययानुपपत्त्या सविकल्पकत्वात्पूर्वं स्वरूपमाहि ज्ञानमवश्यमाश्रयणीयम्,
तस्य च विकल्पज्ञानमेव व्यवहारभूतमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि निर्विकल्पकज्ञानस्य यस्तुस्वरूपमात्रमेव विषयः, न सामान्यविशिष्टम्,
तर्हि स्वलक्षणमात्रमेव सर्वज्ञानानां विषय इति सौगतसिद्धान्तसमाश्रयणं स्यादि-
त्यत्राह—तस्य चेति । कुत इत्याह—जात्याद्याकारावभासस्येति ।

ननु यदि निर्विकल्पके जात्याद्याकारावभासः तर्हि न सामान्यमात्रविषयतयं स्या
दित्यत्राह—नापि सामान्यमिति । न चैतावता सामान्यमात्रविषयत्वं प्रत्यक्षस्य वक्तुं
शक्यत इति । कुत इत्याह—भेदग्रहणस्येति । स्पष्टदृष्टस्य निराकरणायोगात्,
निराकरणे सति न कस्यचिदपि सिद्धिरित्यव्यवस्थेयं स्यात् । अतश्चिदानन्दादिलक्षणस्य
ब्रह्मणोऽप्यसिद्धिरेवेति प्रतीतिशरणैर्भेदो न निराकर्तव्य इत्यर्थः ।

धर्मभेदपक्षे भेदभेदिनोरपि भेदान्तरप्रसङ्गेनानवस्थापातात्, भेदप्रतिपत्ति-
व्यवहारयोः स्वरूपमात्रेणाप्युपपन्नत्वाच्च, स्वरूपमेव भेदः, न धर्मः ।^४ ननु यदि
स्वरूपश्चेद्भेदः, तर्हि स्वरूपग्रहणे प्रतियोग्यपेक्षाभावात्, भेदग्रहणे प्रतियोग्यपेक्षा न
स्यात्, सत्यम्, ग्रहणे न प्रतियोग्यपेक्षा, किन्तु व्यवहार इत्युक्तत्वात् ।

^१ अवभासित्वस्य इति मु पु पा ।

^२ सामान्यमात्रविषयता इति मु पु पा ।

^३ अत्र कणाद प्रणिधानमूत्र [न्या ८ ३२४१] मनुसन्धेयम् ।

^४ भेदविषये मतद्वयमस्ति—धर्मलक्षणी भेद, स्वरूपलक्षणी चेति । तत्र धर्मभेदवादे
भेदस्य भेदान्तरभेदत्वादनवस्था प्रसङ्गेन, अती धर्मलक्षणी भेद प्राभाकरेणोद्धीक्रियते, किन्तु
स्वरूपलक्षणी भेद एवाद्धीक्रियते । तत्र इतरेतराभावभेदयोः प्रतीतिदशाया प्रतियोग्यपेक्षा-
राहित्यम् समानम् । व्यवहारदशायात्स्वतरेतराभाव प्रतियोगिनमपेक्षते, न स्वरूपमित्यन-
योरस्ति विशेष इति ध्येयम् ।

“लघुरूपे क्वचित् किञ्चि[त्र. सि.]दित्यादि” यदुच्यते, तदितरेतरा-
भावविषयम्, न तु वस्तुभेदविषयम् । “वस्तुभेदप्रतीत्युत्तरकालं हि परस्परा-
भावोऽवसीयते । घटं घटाकारतया, पटञ्च पटाकारतया विदित्वाऽयं स न
भवतीति तयोस्तिरेतराभावं प्रतिपद्यते । घटादिविज्ञानञ्च* वस्त्वन्तरग्रहणा-
नपेक्षमित्यप्रतीतेऽपि† वस्त्वन्तरे, तद्ग्रहो नानुपपन्नः । तस्मात्सामान्यविशेषी
द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षं प्रथममुपपद्यते‡ । किन्तु वस्त्वन्तरानुसन्धान-

यदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारेण—“इतरेतराश्रयप्रसङ्गादेव सर्वत्र भेदो ग्रहीतुं न
शक्यते । तथाहि—घटपटयोरिह भेदो न गृह्यते, तत्र घटास्पटस्य भेदो ग्रहीतुमिष्टश्रे-
त्पूर्वमेव घटस्यापि भेदो गृहीतव्यः, इतरथा कस्मात्पटस्य भेदो गृह्यत इति न ज्ञायते, तेन
पूर्वमेव घटस्य भेदं गृहीत्वा घटात्पटस्य भेदे गृहीतव्ये स्पष्टमितरेतराश्रयं भवति ।
तत्र । भेदस्य धर्मत्वाभ्युपगमेन, स्वरूपभेदवादेऽपि स्वरूपग्रहणस्यानन्यापेक्षत्यात् ।

नन्वेवमपि भेदेतरेतराभावयोर्भेदादभावस्य चान्यापेक्षत्यात्, पुनरपि भेदग्रह-
णोऽन्योन्याश्रयमापद्येत इत्यग्राह—लघुरूपे क्वचित्किञ्चिदिति ।

लघुरूपे क्वचित्किञ्चित्तादौ न निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः ॥

[म. सि. त. का श्लो—२]

इत्यादिना प्रपञ्चेन ब्रह्मसिद्धिकारेण यदुच्यते, तदितरेतराभावविषयम्, न
यस्तुभेदविषयम्, भेदशब्देन पदार्थस्वरूपमुच्यते, दृश्ये प्रतियोगिनि सम्माश्रोप-
लब्धिरभावशब्देनोच्यते इति भेदेतरेतराभावयोरैक्यं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—
यस्तुभेद इति । एतदेवोपपाद्यति—घटञ्च घटाकारतयेति । भेदे गृहीते सत्येवै-
तरेतराभावावसायः, न पूर्वकालम्, नापि समकालमित्यर्थः ।

नन्वितरेतराभावयद्भेदस्यापि सप्रतियोगिकत्वाद्भेदग्रहणेऽपि वस्त्वन्तरग्रहापेक्षा
युक्तैवेत्यग्राह—घटादिविज्ञानञ्चेति । सर्वत्र विलक्षणभूतपदार्थस्वरूपाण्येवान्यो-
न्यापेक्षया भेदराज्दवाच्यानीति स्वरूपग्रहणे प्रतियोग्यपेक्षाभावाद्भेदग्रहणेऽपि न
प्रतियोग्यपेक्षा । तत्रैवमेव यस्तुस्वरूपं प्रतियोगिभेदेन व्यवहारभेदमनुभवति—

* प्रत्यक्षं सम्मानग्राहि, न भेदग्राहि, इति प्रतिपादनार्थं पटमिदं यत्पटनमिष्टेयान्नता-
रितम् । अयं भावः तथाहि—भेदवस्तुनोरैक्यग्राहकं प्रत्यक्षम्, अथवा इयमपि गृह्णति,
तन्नामि युगपद् गृह्णति, अमेव वा, तस्मादश्रयं वि पूर्यम्, विमृतरमिति विज्ञानात्तेन प्रत्यक्षाय
भेदग्राहिण्यं न सम्प्रयतीति प्रतिपादयन्, तदर्थेन दृष्टादृष्टमिदं “लघुरूपेण्यदि” पटमिदमवतार-
कामात्, अयम वितरत्त्वञ्च दृष्टव्यः । [म. सि. पु. ४६]

† प्रतीत्यन्तरमिति, म. पु. पा

‡ भवतीतिरेतराभावमिति, म. पु. पा

* घटाकारेति म. पु. पा

* अग्रविपचारिणि, म. पु. पा

† उत्पत्ते इति म. पु. पा

शून्यतया सामान्यविशेषतया न प्रतीयते । अनुगतं हि सामान्यमुच्यते, व्यावृत्तिश्च विशेषः । न च वस्त्वन्तरानुसन्धानमन्तरेणानुगतिव्यावृत्ती प्रत्येते शक्येते । अप्रतिपद्यमानोऽपि च ते, शक्नोत्येव स्वरूपं तयोः प्रति-
' पचुमिति, निर्विकल्पकमसामान्यविशेषविषयम् ।

सविकल्पकनिरूपणम् ।

सविकल्पकन्तु तत्प्रत्यक्षभावि त एव वस्तुनी सामान्यविशेषात्मना प्रति-
पद्यते । ननु वस्त्वन्तरानुसन्धाने नेन्द्रियं समर्थम् । इन्द्रियसामर्थ्यममुत्पन्नं
प्रत्यक्षमिति, कथं सामान्यविशेषात्मकं प्रत्यक्षस्य विषयः । उच्यते—भवेदेतदेवं
यदीन्द्रियाण्येव चेतनानि स्युः, ज्ञानानि वा । आत्मा त्वेकः सर्वानुभववि-

षटाङ्गिभ्यः, षटाङ्गिभ्यः इति । तत्र व्यवहार एव प्रतियोग्यपेक्षा, न स्वरूपग्रहण इति,
स्वरूपग्रहणादेव गृहीतेऽपि भेदे, तदानीं प्रतियोगिग्रहणवैकल्याद्भेदो न व्यवहृतः,
कालान्तरे प्रतियोगिनं गृहीत्वा व्यवहार इत्येतावान् विशेषः । ननु व्यवहारे वा
किमित्यर्थान्तरापेक्षा । उच्यते—स्वरूपावगमादेव भेदे गृहीतेऽपि प्रतियोग्यपेक्षया
विलक्षणधर्मयुक्तं स्वरूपानुसन्धानं तदवगमापेक्षम्, ततो भेदव्यवहारस्तस्येति सर्वत्रान्व-
यव्यतिरेकसिद्धमेतत् । तदुग्रहः—भेदरूपः विलक्षणस्वरूपग्रह इत्यर्थः । वपसंहरति—
तस्मादिति । सामान्यविशेषयुक्तं स्वरूपं प्रथमं प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यते ।

एवं सामान्यविशेषविषयत्वेऽपि वस्त्वन्तरानुसन्धानाभावात्सामान्यविशेषरूपदा
न प्रतीयत इत्याह—वस्त्वन्तरानुसन्धानेति । ननु सामान्यविशेषो विषयभूतावपि न
प्रतीयते इति कथमवगम्यते इत्यत आह—अनुगतं हीति । धर्मिभूतमनुगतम्, हि
सामान्यं न पुनर्धर्मभूतानुगतिमात्रम्, तथा व्यावृत्तश्च विशेषः न व्यावृत्तिः, तस्माद्वस्त्व-
न्तरानुसन्धानाभावेन धर्मिभूतानुगतिव्यावृत्तिप्रतिपत्त्यभावेऽपि धर्मिभूतमनुगतस्वरूपम्,
विशेषस्वरूपश्च प्रतिपद्युं शक्नोतीति निर्विकल्पकमपि सामान्यविशेषविषयमित्यर्थः ।

ननु निर्विकल्पकानन्तरमापि सविकल्पकमपि किमेवमेवेत्याह—सविकल्प-
कन्तिवति । निर्विकल्पकानन्तरमापि सविकल्पकं ज्ञानं सामान्यं सामान्यरूपेण,
विशेषश्च विशेषरूपेण विषयीकरोतीत्यर्थः ।

चोदयति । ननु वस्त्वन्तरानुसन्धानेति । इन्द्रियाणां केवलं संबन्धार्थमाह-
कत्वमेव, न पुनरनुवृत्तिव्यावृत्त्योरनुसन्धानशक्तिरपीति । ततः किमित्याह—इन्द्रिय-
सामर्थ्यसमुत्पत्तिमिति । इन्द्रियाणां तत्र सामर्थ्याभावादेव सामान्यविशेषयोरनुवृत्ति-
व्यावृत्त्यंशौ कथं प्रत्यक्षविषयभूताविति ।

परिहरति—उच्यत इति ।

तव्यानुभविता संस्कारवशेन वस्त्वन्तरभनुसन्दर्षदिन्द्रियेण^१ सामान्यविशेषात्मना वस्तु शक्नोत्येव प्रत्येतुम् ।

तथा निर्विकल्पकेन सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानेनापि तयोर्भेदो गृहीतुं न शक्यते । न हि वस्तुभेदमात्रेण भेदबुद्धिः^२, किन्तु धर्मान्तरग्रहोऽपि^३ भेदबुद्धौ सहकारी । तेनानुगतिव्यावृत्तौ धर्मान्तरभूतेऽगृह्यतः सत्यपि सामान्यविशेषयोर्भेदे भेदबुद्धिर्नासीत्, उत्तरकाले च वस्त्वन्तरानुसन्धानेन ते प्रतिपद्य भिन्नत्वमवसीयते । भेदे सति विशेषणविशेष्यभाववसाय इति, न निर्विकल्पकदशायां विशिष्टबुद्धिः ।

^४सविकल्पकदशायान्तु विशेषणविशेष्यभावमवगच्छति ।

गुणप्रतीतावपि निर्विकल्पकं न विशिष्टतया द्रव्यमवच्छिनत्ति, द्रव्यगुणयोर्भेदानवगमात् । अन्यव्यतिरेकाम्यां हि गुणजात्योर्द्रव्याद्भेदोऽवगम्यते^५ । न च निर्विकल्पकेऽन्वयव्यतिरेकाद्यनुसन्धानमस्तीति, तेन न भेदग्रहः, अगृहीतभेदश्च तत् न विशिष्टतां गृहीतुमीष्टे इति सविकल्पक एव विशिष्टप्रत्ययः ।

ननु निर्विकल्पकेऽपि सामान्यविशेषौ प्रतिपद्येते, तर्हि तस्यां दशायां, विशिष्टबुद्धिरैवेत्यत्राह—तथा निर्विकल्पकेनेति । तयोस्सामान्यविशेषयोर्भेदो गृहीतुं ॥ शक्यते, भेदज्ञानं न जायत इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हीति । केन तर्हि भेदबुद्धिरित्यत्राह—किन्तु धर्मान्तरग्रहोऽपीति । कुत इत्याह—भेदबुद्धौ सहकारीति । निगमयति—तेनानुगतीति । ततः किमित्याह—उत्तरकाले चेति ।

न केवलं जातिबुद्धावेव भेदबुद्धिर्नासीत्, गुणप्रतीतावपीत्याह—गुणप्रतीतावपीति । कुत इत्याह—द्रव्यगुणयोरिति । कथमवगम्यत इत्यत्राह—अन्वयव्यतिरेकाम्यामिति । ततः किमित्याह—न च निर्विकल्पक इति । निगमयति—तेनेति । निर्विकल्पकदशायामिति शेषः । ततः किमित्याह—अगृहीतभेदश्चेति । तेन सविकल्पकदशायां भेदावगतिः, विशेषणविशेष्यभावगतिरिति, गौरवम् शुद्धोऽयम्, गच्छति गौतमः, देवदत्तोऽयं दृष्टीति पञ्चविधास्वपि कल्पनासु सविकल्पक एव विशिष्टप्रत्यय इति ।

^१ तयोमी इति भु पु पा ।

^२ ग्रहे इति भु पु पा ।

^३ अवसीयत, इति भु पु पा

^४ ग्रहणमिति, भु पु पा

^५ सिद्धिरिति भु पु पा ।

^६ सविकल्पामित्येव भु पु पा ।

नामकल्पनायामपि शब्दवाच्यतायाः स्मर्यमाणाया एव 'विशेषणत्वम् । कर्मकल्पनाप्येवमेव व्याख्येया । 'प्रत्ययान्तरोपस्थापितेऽपि विशेषणे विशिष्ट-प्रत्ययो भवत्येव । आत्मनः प्रमातृत्वान्निर्विकल्पकपृष्ठभाविनश्च सविकल्पकस्य गृहीतग्राहित्वेऽपि धारावाहिकन्यायेन 'प्रमाणत्वं वेदितव्यम् । विशेष्य-विशेषणभारातिरेकेणागृहीतग्राहकतापि सम्भवत्येव सविकल्पकस्य । अस्य च बाह्यवस्तुविषयत्वं जातिनिर्णये निर्णीतम् । न चैदमनिन्द्रियजं ज्ञानम्,

नामकल्पनायां शब्दवाच्यतायाः स्मर्यमाणाया एव विशेषणत्वसम्भवादेवदत्तो-
ऽयमित्यादिविशिष्टप्रत्ययविषयं विज्ञानं प्रत्यभिज्ञावज्जन्यत इत्याह—नामकल्पना-
यामपीति ।

ननु मिश्रविषययोः संस्कारेन्द्रिययोः नैकज्ञानजनकत्वं दृष्टम्, सत्यम्, संक्षि-
प्रत्यक्षम्, संज्ञा च स्मर्यते, तयोर्भेदाग्रहाद्विशिष्टज्ञानकरत्वाच्चानैक्यमपि युज्यत इत्य-
विरोधः । तदुक्तम्—

“संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः प्रागवस्थानाम्न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

गच्छति गौतम इति कर्मकल्पनाप्येवमेवेत्याह—कर्मकल्पनेति । ननु कर्म-
कल्पने कर्मप्रत्ययोऽप्रत्यक्ष इति कथं तन्निमित्तको विशिष्टप्रत्ययः, अन्यत्र तु प्रत्यक्षेण
विशेषणे दृष्टादौ दृष्टीति प्रत्ययो युक्त एवेत्यग्राह—प्रत्ययान्तर इति । प्रत्ययान्तरेण
विज्ञातीयेनोपस्थापितस्यापि विशेषणत्वाविरोधाद् युद्धिस्थत्यमेव विशेषणप्रयोजकम्
नैकजातीयप्रत्ययोपस्थापितमपीत्यनुभवेऽपि कर्मणि गच्छत्ययमिति विशिष्टप्रत्ययो
भष्यतेवेति । नन्वेकज्ञाने भासमानोऽर्थः ज्ञानान्तरार्थे कथं विशेषणं भष्यतीत्यग्राह—
आत्मनः प्रमातृत्वादिति । नन्वनुभवगृहीतार्थविषयत्वाद्यथा स्मृतेरप्रामाण्यम्, तथा
निर्विकल्पकेन गृहीतार्थविषयत्वात्सविकल्पकस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यग्राह—निर्वि-
कल्पकेति ।

यद्वा निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य विशेषणविशेष्यमायूरुपायार्थविकल्पादगृहीतार्थ-
मादित्यमुपपद्यते इत्याह—विशेष्येति ।

ननु सविकल्पकज्ञानस्य न बाह्यविषयत्वं सम्भवति, विकल्पाकारस्य बाह्यवस्तुत्वा-
भाषान् “राज्यज्ञानानुपातो यस्तुष्टून्यो विकल्प” इत्युक्त्यादित्याग्राह—अविकल्प-
कस्येति । ननु निर्विकल्पकेन गृहीतार्थविषयत्वे स्मृतिवद्देवाभासादयमित्यग्राह—

१ विषयमिति मृ पृ ५१

२ प्रत्ययान्तर उच्यते चर्चति, मृ पृ ५१

३ ज्ञानान्तरमिति, मृ पृ ५१

४ स्वगिद्वान् अभास्यति—अनुभव इति ।

इन्द्रियाधीनप्रवृत्तित्वात् । अपरोक्षार्थाविभासो ह्ययं सविकल्पकप्रत्ययः ।
॥ तादृशो नेन्द्रियव्यापारमन्तरेणास्ति ।

त्रिपुट्या निरूपणम् ।

सम्प्रति मातरि मितौ च प्रत्यक्षं व्याख्यातुमाह—

“सर्वविज्ञानहेतूत्या मितौ मातरि च प्रमा ।

साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात्प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” ॥ इति ।

इन्द्रियाधीनेति । सविकल्पकस्यैन्द्रियकत्वमेवोपपादयति—अपरोक्षार्थेति । ततः
किमित्याह—स तादृश इति ।

“मेयमात्रप्रमासु सेत्यत्र मेये प्रत्यक्षत्वं दर्शयित्वा न चेदमित्यादिना,
इदानीं मितिमात्रोः प्रत्यक्षत्वं दर्शयितुं, सर्वज्ञानानां मितौ मातरि च प्रत्यक्षत्वं श्लोकेन
प्रतिजानीते—सर्वविज्ञानेति । अतश्चेन्द्रियसंप्रयोगपूर्वानुभवजनितसंस्कारव्याप्तिरिति
मित्येवमादिसर्वविज्ञानहेतूत्या—जायमाना संविद्धिः साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात्—साक्षा-
त्कारित्वेनेत्यर्थः ।

१ अत्र मूले साक्षात्कर्तृत्वसामान्यादिति पाठो दृश्यते । इदं च साक्षात्कारित्वमिति
व्याख्यात व्याख्यात्रा । केपुचित् कोशेषु, दर्शनान्तरेषु च साक्षात्कारत्वसामान्यादिति, पाठो
दृश्यते इति ।

२ अत्रेदमवधारय—साविक् । घटवक्षस्सयोगे सति अयं घट इति ज्ञान जायते, इदं
व्यवसायरूपमिति वदन्ति । ततो घटमहं जानामीत्यपरं ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेवानुव्यवसाय इति
गीमते । अनेन व्यवसायो गृह्यत इत्यङ्गीकुर्वन्ति ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु—सर्वेषु स्मृत्यनुभवरूपेषु ज्ञानेषु त्रिपुटीमुररीकुर्वाणा घटमहं
जानामि, घटमहं स्मरामीत्यनुव्यवसायात्मकमेव ज्ञानमभ्युपगच्छन्ति, न त्वय घट इति ।
ज्ञानं ज्ञाता ज्ञेयम्, मितिर्माता मेयमिति चैतत्तत्तत् त्रिपुटीत्यभिधीयते । सर्वेषु ज्ञानेषु
आत्मा कर्तृव, न तु कर्म । परसमवेतत्रियाफलधालिख कर्मणो लक्षणमिति गीपने ।
अतस्तं जडो भवति । घटादिविषयो जड इत्यत्र न कोऽपि विप्रतिपद्यते । यदि ज्ञानमपि
जडं स्यात्तर्हि समस्तस्य जगत् आन्ध्यं प्रसज्येत । तथा चामाणक—

“अन्यस्यैवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे” । इति ।

तस्मात् ज्ञान स्वप्रकाशव्यवहारमनो प्रकाशकमित्येवमित्यम् ।

तच्च ज्ञानमाश्रयविषयाऽऽत्मानं, विषयविषया घटादिवच्च प्रकाशयति । तत्र
मत्तदयमस्ति । तत्राद्यमते ज्ञानं यद्यपि न स्वात्मानं विषयीकरोति, न वाऽऽत्मानम्, तथापि
तादात्म्येन स्वस्मिन्व्यवहारं प्रयोजयति, स्वसमवायेन आत्मनि च व्यवहारं प्रयोजयति ।
इदमेव प्रमाणसमिधीयं प्राचीनप्राभाकरमतमिति व्यवहरन्वभिपुक्ता ।

‘या काचिद्ग्रहणस्मरणरूपाऽर्थप्रतीतिः, तत्र साक्षादात्मा भाति । न ह्यर्थावभासिन्यात्मन्यनवभासमाने विषया भासन्ते । सर्वा हि प्रतीतिरेवमुपजायतेऽहमिदं जानामीति, न पुनर्जानामीत्येवं काचिद्बुद्धिरस्ति ।

तदा^१ च स्वपरसंवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गस्स्यात् । न च^२ प्रत्ययान्तर-

मितिमात्रोरपि मातुः प्राधान्यात्तस्यैव प्रथमं प्रत्यक्षत्वं दर्शयन् स्वयमेव श्लोकं व्याचष्टे—या काचिदिति । याऽत्र ग्रहणस्मरणरूपा प्रतीतिः—प्रमाणरूपा, स्मृतिरूपा च या प्रतीतिः, तत्र साक्षादवगतरूपेषु प्रयोगेषु इदमहं जानामीति, इदं स्मरामीति मातृतयानुगमात्, कल्पनालापवाच, सर्वत्र प्रमाद्यप्रमितिप्रमेयेषु त्रिषु^३ संविदेकैव । अतश्च, मम घटः प्रकाशते नान्यस्य, तथा घटः प्रकाशते न पटः, तथा न सुप्तः, किन्तु जानामीति व्यावृत्ततया प्रकाशमानेषु निर्देशाच्च । यथा अर्थप्रतिबद्धव्यवहारजनकतयार्थसंवेदनमित्युच्यते, तथा अर्थसंचित्कालीनमात्मप्रतिबद्धमहमित्यादिशब्दप्रयोगरूपव्यवहारदर्शनात्मकसंवेदनमपि तदेव ज्ञानमित्यर्थः ।

नन्वात्मनोऽर्थस्य च भाने, कथं विषयत्वप्रतिषेध इत्यब्राह्म—नेति । आत्मन्यनवभासमाने कदाचिन्न विषया भासन्ते, उत्तरकाले चैतद्विषयज्ञानोत्पत्तिसमये विषयावभासाभावादित्यर्थः ।

किञ्च प्रतीतिस्वभावादपि विषययित्तावेवात्माऽवभासत इत्यभ्युपगम्यत इत्यब्राह्म—सर्था हि प्रतीतिरिति । आत्मनो ज्ञानान्तरेणावभासमाने जानामीत्यवभासनं स्यात्, न पुनर्जानामीति ।

ज्ञानान्तरेण वेद्यत्वे दूषणान्तरमाह—तदाचेति । घटवित्तिव्यवहारविषयत्व-

अपरञ्च मतम्—ज्ञानं स्व स्वाधयञ्च विषयीकुर्वत् स्वव्यवहारम्, स्वाधयव्यवहारञ्च प्रयोजयतीति । इदमेव पूर्वमतादस्य मतस्य वैलक्षण्यम् । एतदेव नव्यप्राभाकरमतं पञ्चिकावर्तुर्मे-
तमिति बोद्धव्यम् । एतत्सर्वं तत्त्वचिन्तामणिपर्यालोचनेनावगम्यते । यदुपज्ञं नव्यन्यायशास्त्रम्,
स सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं गङ्गोपाध्याय स्वव्यवहारम्भे इत्यप्रत्यक्षानीन् यथा—

अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरुणा मतम् ।

बिन्नादिव्यविलोचनेन च तयो सारं विलोक्यासितम् ॥

तन्त्रं दोषमणने दुर्गमतरं सिद्धान्तदीप्तागुरु—

गङ्गोपाध्यायने मितेन वचसा शीतत्वचिन्तामणिम् ॥ [श्लो-२] इति ।

अत्र श्लोके गुरुणाम्—प्राभाकराणां मतं ज्ञात्वा इत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रवृत्तावयम्, तत्र प्रमाणञ्चानुपदमेव वक्ष्यते ।

^१ यावतीति मु पु पा.

^२ तथा हि इति मु पु पा

^३ “तदा च स्वपरवेद्ययोरनतिशयस्स्या” इति पञ्चिकावचनं चतुर्धा व्याख्यातं नारायणभट्टेन न्यायविद्वद्धता । अस्य मूलं प्रभाकरविजयस्य १९ तस्य प्रवरणम् ।

^४ प्रमाणान्तरेति मु पु पा

^५ आत्ममु आत्मप्रमेयेषु इति व. पुस्तके ।

विषयत्वेन नियमः सम्भवति । एकप्रतीतिविषयत्वे युक्त एव सहोपलम्भ-
नियमः । 'तस्मात्सर्वेरेव ज्ञानहेतुभिरात्मनि साक्षात्कारवती धोरुपपद्यते ।

मेवात्मनः परवेद्यत्वादतिशय इत्युच्यते, यदि विषयवित्तावात्मा न प्रकाशते, ततो
ज्ञानानां कर्मतया प्रकाशमाने परात्मवत्त्वात्माप्यथमित्यनेनाकारेण प्रकाशेत, न
पुनरहमिति परात्मनो विलक्षणाकारेण । तदा स्वस्य वेद्यभूतपरात्मनश्चातिशयो न
स्यादित्यर्थः ।

अथवा स्वपरवेद्ययोरनतिशयस्यादित्यस्यायमर्थः,—यदि विषयवित्तावात्मा
न प्रकाशते, तदा मयेदं विदितमित्यनवभासे सति घटास्त्वस्य विशेषाभावात्परवेद्यादृष्टा-
त्त्वस्यातिशयो न स्यादित्यर्थः ।

अथवा विषयवित्तावात्मानवभासे, स्ववेद्यपरवेद्ययोरतिशयो न स्यात्, अन्य-
स्यापि साधारणत्वात्, स्वस्य व्यवहारो न स्यादित्यर्थः ।

अथवा ज्ञानान्तरवेद्यत्वे त्वात्मनो ज्ञानान्तरवेद्यघटादेः, स्वस्यातिशयाभावाद्घ-
टादिवदिवन्तया प्रकाशनं स्यात्, न पुनरहन्त्येत्यर्थः ।

ननु यथा वाक्छुपं रूपम्, आघणराब्द इत्यत्र चक्षुरश्रोत्रयोरप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञाना-
न्तराधीन एव तद्गोचरव्यवहारः, तथाऽब्राह्मादिशब्दप्रयोगो ज्ञानान्तराधीन एव भविष्य-
तीत्यब्राह्म—न च प्रत्ययान्तरेति । प्रत्ययान्तरनिबन्धनत्वे प्रमेये सहोपलम्भ-
नियमो नोपपद्यते, किञ्च ज्ञानान्तरनिबन्धनत्वे घटज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तावत्तद्भेदविषय-
ज्ञानान्तरमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने आयुषः पर्यवसानं स्यात्, न विषयज्ञानान्तरावकाशः ।
किञ्चात्मविषयज्ञानान्तरोदये कारणं न दृश्यते । अत्र बाह्येन्द्रियाणां कारणत्वमिति-
चेत्, मैषम् । आत्मनो द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शत्वादेव इन्द्रियाणां कारणत्वासंभवात्, नापि
मनसः, प्रमाणाभावात् ।

नन्यात्मा मानसप्रत्यक्षवेद्यः सुखसम्यग्वाश्रयत्वात्, सुखवदिति चेत्, मैषम्,
सत्प्रतिपक्षत्वात्—आत्मा मानसप्रत्यक्षो न भवति, संस्कारसंघवाश्रयत्वात्संस्कार-
वदिति । किञ्च मानसत्वे सुरादिषद्विमुक्तं ग्राह्यत्वञ्च स्यात्, तदात्मज्ञानपरंपराया-
मेवायुषः पर्यवसानं स्यात् ।

किञ्च कल्पनालापवाच विषयवित्तेरेव चेत्तुल्यवहारानुगुण्यमात्रं कल्प्यताम्,
धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनैव लघीयसीति न्यायात् । तेन घटज्ञानस्य व्यवहारकाल एवाहं-
जानामीति यत्तमानज्ञानसावृत्वप्रतिभासनिबन्धनोऽयं वित्तिव्यवहार एव घटज्ञानस्यात्म-
ज्ञानत्वे प्रमाणम् । अन्यथा ज्ञात इति स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति ।

१ आत्मनः प्रमेयत्वं भाट्टानामभिमतम् । तन्निरसनं मनसि निषायात्मनः प्रमेयत्वनिवृ-
त्तिनिरसनमूर्तं सर्वविधीनिष्ठं भातनियमं दर्शयितुमात्रं वाक्यस्य प्रवृत्तिः । अयं भावः—
सर्वविषयबोधे आत्मा आश्रयनया भातन इत्यवश्यमेवित्यर्थम् । इतरथा मयेदं विदितमिति

विषयापेक्षया प्रमाणान्तरत्वनिरूपणम् ।

नन्वेवं तर्हि सर्वं प्रत्यक्षं प्रसक्तम् ? यदि मात्रमिप्रायम् । इष्टमेव । प्रमेयामिप्रायमिति चेत् । न । सर्वत्र प्रमेयस्यापरोक्षत्वनियमाभावात् । स्मृतिष्वनुमानादिषु^१ च न प्रमेयमपरोक्षम् । तेन प्रमेयापेक्षयैव प्रमाणान्तरत्वन्यपदेश इति मन्तव्यम् । सर्वाश्च प्रतीतयः स्वयं प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते । तेन तासां स्वात्मनि युक्तमेव प्रत्यक्षत्वम्, प्रमाणत्वञ्च ।

ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वनिरूपणम् ।

मेय-मातृ-प्रमाणानां प्रतीतौ विशेषः कः ? उच्यते—

मेये मातरि च व्यतिरिक्ता प्रतीतिः साक्षात्कारवती, मितौ त्वव्यतिरिक्ता ।

चोदयति—नन्वेयमिति । सर्वेषु ज्ञानेष्विदमहं जानामीति प्रयोगात्प्राणां प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात्सर्वमपि ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति, नानुमानादिविभाग इत्यर्थः । परिहरति—यदि मात्रमिप्रायमिति । शङ्कते—प्रमेयामिप्रायमिति । परिहरति—सर्वत्रेति । नियमाभावमेव दर्शयति—स्मृतिषु अनुमानादिष्विति । निगमयति—तेनेति । प्रमेयापेक्षयानुमानादिप्रमाणभेदव्यवहारः, मात्रपेक्षया सर्वं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः ।

एवमात्मनः प्रत्यक्षत्वमुपपाद्येदानीं सर्वज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं यक्तुमुपक्रमते—सर्वाश्च प्रतीतय इति । तत्रेदमहं गृहामि, स्मरामि इति या त्रितयमेव भासते, इन्द्रिय-संस्कारलिङ्गादिकारणैर्जायमानं संयित्—मेयमात्रोरिव साक्षात्कृतृत्वसामान्यात् स्वात्म-न्यपि प्रत्यक्षेत्यर्थः । प्रमाणत्वञ्चेति ग्रन्थच्छेदः । प्रत्यक्षप्रमाणत्वञ्चेत्यर्थः ।

ननु यथा मितौ स्वापेक्षया स्वस्य मानत्वम्, तथा मेये मातरि च स्वापेक्षया तयोः

प्रतिमासाभावप्रसङ्गान् । दृश्यत च विषयवित्ता मयेदं विदिनमिति सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां प्रतिभासः । आत्मानवभासे स्वपरवेद्ययोरनिरासो न स्यात् । अस्ति च बल्लघ्न्य स्वरूपतः कार्यतत्त्वः । स्ववेद्य स्वप्रतियोगिनया प्रकाशने, परवेद्य परप्रतियोगिनया । यथा स्ववेद्य स्वव्यवहार कार्यम्, तथा परवेद्य परव्यवहार कार्यम् । योज्य स्ववेद्यस्य परवेद्यादनिरासः, सोऽस्ति स्वभावे न सञ्जायदीतीत्यर्थापत्तिरेव ग्राह्यमिदं प्रमाणमिति ।

तथा घटयहं जानामीति वर्तमानप्रतीतिव्यवहारो आश्रयमन्तराङ्गपदचमानो आश्रयान् समर्थयत । आत्मसाधिका सन्नि- स्वाश्रयव्यतिरिक्तकामिका सत्यव्यतिरिक्तत्वात् पाकादिवत् । अतस्सर्वार्थवित्तिषु आत्मा ग्राह्यतया भासत इति प्रबट्टकार्यं । अस्य निराकरणं शास्त्रदीपि-कानीतिनिरासार्थमिति [पृ १२५-१३०] मन्तव्यम् ।

^१ अनुमानान्तरैष्विति मु पु पा

^२ प्रमेयसापेक्षयै न पु पा

^३ एष प्रतीतौ विशेष इति मु पु पा, गणुन्वयानुकारी पाठ उपरि सन्निवेशित इति ध्येयम् ।

किञ्चाप्रकाशस्वभावानि भेयानि, माता च प्रकाशमपेक्षन्ताम् ।
प्रकाशस्तु प्रकाशात्मकत्वाच्चान्यमपेक्षते । जाग्रतो हि भेयानि माता च
प्रकाशन्ते । सुषुप्तस्य तदा न तत् द्वयमपि प्रकाशते । न च तदानीं

हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । नन्विदमहं जानामीति त्रितयमवभासते, तस्य
स्वयम्प्रकाशत्वाभ्युपगमे इतरयोरपि प्रकाशत्वमेवेत्यत्राह—जाग्रतो हीति । ननु

अव्यवहारहेतुत्वमुच्यते, षट्प्रकाश इति षट्प्रकाराद्व्यवहारहेतुरित्यर्थः । स्वप्रकाश इति च स्वयमेव
स्वव्यवहारहेतुरित्यर्थो बोध्यः । एतेन ज्ञान स्वप्रकाशमित्यत्र स्वस्य प्रकाश स्वप्रकाश इति
पठ्योतित्युच्यते वा, स्वप्रकाशो प्रकाशश्चेति कर्मधारयो वेति विचलोक्तं दूषणजातं नावकाश-
मासादयति । अतो लक्षणप्रमाणसिद्धत्वात् ज्ञानस्वप्रकाशत्वस्य न किञ्चिदवनवद्यम् ।

तत्र ज्ञानानां स्वप्रकाशविषये मतत्रयं दार्शनिकेषु प्रचरेत् । तत्राद्यं तापागतानां विज्ञान-
वादिनाम्, द्वितीयमद्वैतवेदान्तिनाम्, चरमञ्च प्राभाकराणामिति । तत्रादिमो ज्ञानातिरिक्त
बाह्य वस्तुफलपत्तं क्षणिकं विज्ञानं स्वप्रकाशं नानेत्यातिरिच्छते । तच्च ज्ञानमनादिना
वासनावैचित्र्येणोपपन्नत्वेन ग्राह्यग्राहकाकाररूपेण प्रकाशते । तत्र कर्तृकर्मभावविरोधो ज्ञाना-
तिरिक्तस्य एव यत्र निधत्ते । अतः स्वविषयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं तेषां निर्विवादम् । परमत्र
शालिकनायो मीमांसाभाष्यपरिशिष्टे [पृ १८] तन्मतमनुवदन्ति तन्मतमवतारयति “न हि परे
कर्मबन्तुभावः ज्ञानस्येच्छन्ति, ज्ञानं स्वस्वसिद्धप्रकाशं स्वसन्तानवाहीति मन्यन्ते । न च स्वस्व-
सिद्धप्रकाशस्य परापेक्षास्ति येन कर्मकर्तृभावो भवेत्” इति । यद्वा तद्वा भवतु स्वविषयत्वरूपं
स्वप्रकाशत्वं सौगतानामभिमतं इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

अद्वैतवेदान्तिनस्तु ज्ञानं द्विविधम् ब्रह्मणः स्वरूपभूतं वृत्तिरूपञ्चेति । वृत्तेरन्तःकरण-
परिणामरूपत्वेन अन्तःकरणस्य जडत्वात् वृत्तेर्जडत्वम्, स्वरूपभूतं तु स्वयम्प्रकाशमेकं उत्पत्ति-
विनाशरहितमिति वदन्तः नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यास्य प्रपञ्चस्य सदसद्रूपा निर्वक्तुमशक्यत्वेन
अनिर्वचनीयतां सङ्गिरन्ते । तन्मतञ्चेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वं स्वप्रकाश-
त्वमिति परिष्कृतं प्राज्ञैः ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु सर्वदा ज्ञानमुत्पद्यमानं विषयात्मानो प्रकाशयदेव प्रकाशते दीपवत्
इति वदन्तः सविषयविज्ञानस्वप्रकाशतां मन्यन्ते । अतस्तन्मते विषयात्मानो विहाय ज्ञानं
वशापि नोदेति, यदा ज्ञानं प्रकाशते, तदाधात्मानो सहैव प्रकाशते । अतः सवित्रप्रकाशनं
सहार्थात्मनो प्रकाशः । विषयवर्तमानतादशायां ज्ञानस्य विषयसहभाव उपपद्यते । अतीता—
नागतविषयसहभावो ज्ञानस्यानुमानविषया सिध्यति । यथा—अतीतबुद्धिः अतीतविषयमहित्वा
तद्विषयहानादिदुर्जनकत्वात् वर्तमानबुद्धिर्वदति । एतेन केवलं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति वदन्तो
योगाचारो निरस्ताः । यतो हि ज्ञानप्रकाशनवेलायां ज्ञानातिरिक्तो विषयात्मानो सह प्रकाशते ।
अतः केवलस्य ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षता इति न घटते । इदं मतं ज्ञानस्यानुमेयत्वेनार्थस्य प्रत्यक्ष-
त्वमङ्गीकृत्य निराकारि कुमारिलभट्टे । प्रभाकरमित्यस्तु बौद्धसम्मतं स्वप्रकाशत्वमनुसरन्ति
त्रिपुट्याख्यया निश्चितयान्निधारया विज्ञानवादमच्छिन्तु, अहो बुद्धिबोद्धं प्रभाकरमित्यस्ये-
तावदधनुः धीयना मुच्यते इति ।

१ अपरान्त इति म पु पा

तद् द्वयमपि नास्त्येव, प्रबोधे प्रत्यभिज्ञानात् । तत्र प्रकाशात्मकत्वे तु सुषुप्तिदशायामपि तत् द्वयं प्रकाशेत । तस्मादप्रकाशात्मकं तत् द्वयमप्यङ्गीक्रियते । प्रकाशस्य त्वप्रकाशमानस्य सत्त्वं नाम्युपेयते । तस्मात्स्वयंप्रकाशसमय एव मेयमातृप्रकाशः ।

किञ्च स्वत एव यदुपपद्यते, न तत्र परापेक्षा युक्ता । मेयानां मातृश्च स्वयं प्रकाशो नोपपद्यत इति, युक्ता तयोः परापेक्षा । मितौ च काचिदनुपपत्तिर्नास्तीति स्वयम्प्रकाशैव मितिः ।

सौत्रान्तिकमतेन पूर्वपक्षः ।

तत्राहुः—^१स्वयम्प्रकाशा चेन्मितिरभ्युपेयते, तदा निराकारस्य प्रकाशयोगादवश्यमाकारोऽभ्युपगमनीयः । ^२एकआयमाकारोऽवभासते, तेन प्रकाश एव तदाकार इति युक्तम् ।

सुषुप्त्यवस्थायां तयोः किं नास्तित्वमेवेत्यत्राह—न च तदानीमिति । कुत इत्याह—प्रबोध इति । मेयमात्रोरपि प्रकाशात्मकताभ्युपगमे सुषुप्तिदशायामपि प्रकाशेवेत्यत्राह—तत्र प्रकाशात्मकत्व इति । उपसंहारति—तस्मादिति । ननु यदि मेयमात्रोरप्रकाशात्मकत्वम्, तर्ह्येकप्रकाशाधिरूढत्वान्मेयमात्रोरपि मितेरपि प्रकाशत्वमेवेत्यत्राह—प्रकाशस्य त्विति । तस्मादित्युपसंहारः ।

हेत्वन्तरत्राह—किञ्चेति । कल्पनालाघवादिति भावः । किमतो भवतीत्यत आह—मेयानां मातृश्चेति । स्वप्रकाशत्वं नाम—स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयज्ञानान्तरापेक्षानियतिरहितत्वम् । अर्थापत्तिस्तत्र प्रमाणम् । तथाहि—उत्पन्नज्ञानसम्बन्धिज्ञानमित्येवंरूपो वर्तमानव्यवहारस्तावदधिप्रतिपन्नः, स न ज्ञानान्तरेण नोपपद्यते, ज्ञानान्तरेण चैतज्ज्ञानसमये ज्ञानान्तराभावाज्ज्ञात इति स्यात्, न पुनर्जागामीति, तस्माद्वर्तमानव्यवहारान्यथानुपपत्तिः स्वप्रकाशत्वं साधयति । तदुक्तम्—

^३स्वप्रकाशा च संवित्तिरर्थापत्त्याऽवगम्यते ।

^४वर्तमानावभासस्तु तस्य स्यादन्यतः कुतः ॥ इति ।

अर्थापत्तिरेव “तदनवभासे सर्वानवभासप्रसङ्गादित्यनेनोक्तं द्रष्टव्यम् ।

तत्राधिकारितारतम्येनेत्वं बौद्धाश्रयत्वात् भवन्ति—सौत्रान्तिको वैभाषिको हीनपथिको माध्यमिकश्चेति । तत्र सौत्रान्तिकमतं वक्तुमारभते—तत्राहुरिति । यदि मीमांसकस्यापि ज्ञानानां स्वयंप्रकाशत्वमिष्टम्, तदा निराकारस्य प्रकाशयोगादेव साका-

^१ प्रकाशात्मकत्वादिति पाठो खपुस्तके न दृश्यते । ^२अप्रकारक एव इति मु पु पा.

^३ वश्चायमिति मु पु पा

^४ स्वयम्प्रकाशे चेति ख. पु पा

^५ प्रगणानुमानेवेति य पु पा. ।

किञ्च निराकारत्वे प्रकाशस्य प्रतिकर्मव्यवस्था नोपपद्यते, न हि तस्य सर्वार्थेषु कश्चिद्विशेषः । अर्थाकारत्वे तु यस्याकारोऽग्री, तस्येति घटत्वे प्रतिविषयव्यवस्था । तदाहुः—“न हि ‘संवित्सत्तयैव तद्वेदना’ युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात्, तान्तु सारूप्यमाविशत् तत्सरूपयद् घटयेत्” इति । अत अर्थसारूप्यमेव प्रमाणमिति युक्तम् । व्यवस्थापकतया हि प्रमाणानां प्रमाणत्वम् । अर्थसारूप्यञ्च व्यवस्थाहेतुः, न चक्षुरादिकम्, तस्यानेकार्थसाधारणत्वात् ।

किञ्च वित्तिसंवेद्ययोः सहोपलम्भो नियत उपलभ्यते, न कदाचिदपि वित्तिमन्तरेण वेद्यस्योपलब्धिः, नापि विचेर्वेद्यरहितायाः ।

रत्नमवरयमाश्रयणीयमिति । ततः किमित्याह—एकश्चायमिति । एकस्यैवाकारस्य भानात्प्रकाश एव तदाकार इति युक्तमिति ।

ज्ञानस्य निराकारत्वे दूषणान्तरमाह—किञ्च निराकारत्वं इति । निराकारत्वे प्रकाशस्य घटज्ञानं पटज्ञानमिति प्रतिकर्मव्यवस्था नोपपद्यत इति । कुत इत्याह—न हि तस्येति । तस्य—प्रकाशस्येत्यर्थः । ^१प्रकाशस्यार्थान्तरत्वेऽभ्युपगम्यमाने प्रतिकर्मव्यवस्था युक्तैवेत्यग्राह—अर्थाकारत्वे स्थिति । उक्तेऽर्थे साक्षित्वेन सौत्रान्तिकप्रत्यक्षमुदाहरति—तदाहुरिति । न हि वित्तिसत्तामात्रेणार्थविशेषप्रतिपत्तिः युक्ता । कुत इत्याह—तस्या इति । तस्याः—वित्तेः सर्वत्राविशेषादेव—विशेषाभावादेव । तां वित्तिप्रविशदर्थसारूप्यं सरूपयितुं—अर्थसमानरूपतां प्राप्तुं घटयेदित्याह—तान्तिविति । यतो व्यवस्थापकत्वं सारूप्यस्यैव, अत एवायंसारूप्यस्य प्रमाणत्वमित्याह—अत इति । व्यवस्थापकतया हि प्रमाणानां प्रमाणत्वं, अर्थसारूप्यञ्च व्यवस्थाहेतुः, न चक्षुरादिकं, तस्यानेकार्थसाधारणत्वादित्याह—व्यवस्थापकतयेति ।

^१ अथ संवित्सत्तयैव इति प्रथमान्तपाठो दृश्यते, शास्त्रदीपिकाया न्यायरत्नाकरे च सप्तमेति तृतीयान्तपाठो दृश्यते, तत्रैव स्वारस्यमनुभवश्चिरस्माभिस्त एव पाठो मूले निवेष्टित इति ध्येयम् ।

^२ अस्यायमर्थ—यत्किञ्चद् ज्ञानसत्त्वेन इदं नील इदं पीतमिति वक्तुं न शक्यते । सवित्सत्तायास्त्वैवार्थं नीलपीतादावविशेषेण सत्तात्, अविशेषप्रसङ्गात् सवित्सत्तामात्रं निखिलज्ञेयसाधारणं यत्, तस्मादिदं नीलमिदं पीतमिति विशेषो न स्यादित्यर्थः । किन्तु तत् याह्य वस्तु स्वेन रूपेण गुर्विति कुर्वत् घटयेत्—ज्ञानेन विषयभावेन योजयेदित्यर्थः । विषय ज्ञाने स्वरकारमयं ज्ञान स्वसमानाकारं कुर्वन् निरूपणीय करोतीति भावः ।

अत्र वेदान्तकल्पतरुकारोऽमलानन्द सरूपयदित्यत्र स्वरूपयन्तमिति पाठान्तरं दर्शयन् अयंसन्द नित्यपुल्लिङ्ग विशेष्यमध्याहृत्य व्याचक्षौ इति ध्येयम् ।

^३ अर्थाकारत्वे इति म. पु. पा ।

ये च 'परस्परं व्यतिभिन्नावभासा भावाः, तेषां न सहोपलम्भनियमः । न घटस्य पटस्य नियमेन सहोपलम्भः, तेन भेदादनियमव्याप्तात् नियमो व्यावर्तमानोऽभेद एवावतिष्ठमानोऽभेदं साधयति । तदुक्तम्—

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियो । [प्रमाण. वा.] रिति”

एतेनैव न्यायेनाहमित्याकारकस्यालयविज्ञानस्य 'वित्तेश्चाभेदस्तमर्थनीयः।

'कथं तर्हि 'ग्राह्यग्राहकाकारबुद्ध्यः परस्परं भिन्नाः प्रतिभासन्त इति ।

तदाहुः—

“भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाद्ये ।”

प्र. वा. परि. ३ श्लो. ३८६ । इति

वित्तिवेद्योरभेदे हेतुन्तरमाह—किञ्च वित्तिवेद्ययोरिति । वेद्यभूतस्य नीलाद्याकारस्य पित्तेश्च सहोपलम्भः । नियममेव दर्शयति—न फदाचिदपीति । वेद्यरहिताया उपलम्भ इति शेषः । ये परस्परं भिन्ना—अत्यन्तभिन्ना पटपटाद्याः, तेषां न सहोपलम्भ इत्याह—ये च परस्परमिति । एतदेवोपपादयति—न घटस्येति । निगमयति—तेनेति । असहोपलम्भनियमाव्याप्ताद्भेदाव्यावर्तमानोऽभेद एवावतिष्ठमानो भेदं साधयति । अमुमेवार्थं सौत्रान्तिकेनोक्तमित्याह—तदुक्तमिति । सहोपलम्भनियमादयमाहकगृहीत्योरप्यभेदो युक्त इत्याह—एतेनैव न्यायेनेति ।

ननु ग्राह्यग्राहकगृहीतयो न भिन्नाः, तर्हि वित्तिवेद्युपेक्षानां परस्परं भिन्नप्रतिभासः कथमुपपद्यत इति वृत्तवृत्ति—कथं तर्हीति । तत्रोत्तरतरेण तैरुक्तं ग्रन्थमुदाहरति—तदाहुरिति । तस्यायमर्थः—न परमार्थतो ग्राह्यग्राहकत्वाकारः, एतस्य 'व्याप्तनस्य-पिरोधात् । चिक्लपी त्वेतावेव तज्ज्ञानस्यलक्षणावलम्बनी । यथैकमेव स्थलक्षणं गृह्यत्वशिरोपात्यपि स्वरूपयोरभयभूतं भवति, तद्वदेकमेकस्यभावमेव सच्चिद्विद्योपाद्-ग्राह्यग्राहकपिच्छो प्रवर्तयतीति ।

तथाऽपरमुक्तम्—

“परिच्छेदोऽन्तरन्योऽयं भागो बहिरवस्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनो भिन्नप्रतिभासो ह्युपप्लवः ॥”

प्र.वा. परि. २. श्लो. २१२ । इति ।

भेदभ्रान्तौ चानादिभेदवासनैव निमित्तम् ।

एतद्विचारणीयम्—येयमाकारविशेषयोगिनी प्रतीतिः, सा किं वाह्या-
दर्यादुपजायते, किं वा समनन्तरप्रत्ययादिति । तदुक्तम्—

पुनरपि सौत्रान्तिकोक्तश्लोकमुदाहरति—तथाऽपरमुक्तमिति । ननु तर्हि भेद-
भ्रान्तौ किंनिमित्तमित्याह—भेदभ्रान्तौ चेति ।

अतः केवलमेतदेव विचारणीयम्, साकारज्ञानं किं बाह्यादर्यादुपजायते ? किं वा
समनन्तरप्रत्ययादित्याह—एतद्विचारणीयमिति । एतदुक्तमिति—तदुक्तमिति ।
एवं विचारे कृते सौगता मन्यन्ते समनन्तरप्रत्ययमात्रादाकारविशेषोदयो नोपपद्यते,
किन्तु देशकालप्रतिनियमबलेन समनन्तरप्रत्ययव्यतिरिक्तादेव बाह्यार्थावज्ञानोत्पत्तिरस्तु,
समनन्तरप्रत्ययमात्रात्साकारज्ञानोत्पत्तौ घटज्ञानानन्तरमपि पदज्ञानं जायेतेत्याह—

१ विज्ञानवादे भेद बाल्पनिक इति तन्मतोपपादनावसरेऽयं श्लोकोऽवतारितः घालिका-
चार्येण—परिच्छेद इति । अस्यायमर्थः—विज्ञानवादिना मते सुखाद्यत्मक स्वप्रकाश विज्ञान-
मेवमिदमिति व्यवहारः सङ्गच्छते । परिच्छेदो ग्राहकाकारः मुखादेरन्तरन्यः । परिच्छेदादन्योऽयं
भागो ग्राह्यः नीलादिर्बहिःस्थित इवाभाति सर्वेषाम्, यस्मात् कारणात् ज्ञानस्याभिन्नस्य भिन्ना-
कारी परमार्थतो न युक्तो, तस्मात्कारणादन्तर्बहिर्देशसम्बद्धतया भेदप्रतिभासः उपप्लवः, न
सत्य इत्यर्थः ।

२ परिच्छेदोऽन्तरन्योऽयमिति नु पुं पा, परिच्छेदान्तराद्योऽयमिति स्त्र. पुं पा. ।
अत्राकारव्याप्त्यानुसारी पाठो मूले सत्रिवशिनोऽस्माभिरिति ध्येयम् ।

३ विज्ञानवादिना मतमुपपादयन् तेषां विचारसरणिं बाह्यार्थविषयिणीमुपविक्षेप
पञ्चिकाकारः । योऽयं घटः पद इति घटाकारादिकं ज्ञानं जायते, तर्हि बाह्य घटादिप्रमा-
दायोपजायते, अथवा समनन्तरप्रत्ययापरपर्यायाभिन्नव्यत्ययादिति । तत्रैव प्रमाणत्वेनोपपन्नस्तोत्रं
श्लोकः । अस्यायमर्थः—यदि बुद्धिर्बाह्य नीलादिकमादाय बाह्यनीलाद्याकारा इत्युच्यते,
सत्यमस्ति सा बुद्धिर्नीलाद्याकारविशेषमुक्ता । किन्तु सा बुद्धिर्बाह्यादर्यादुपजायते, अथवा
वासनाप्रतिनियमादिति विचारमर्हति । अयं भावः—इदं नीलमित्यादौ ज्ञानातिरिक्तः बन्ध-
नोऽयं हेतुनया नोपपद्यते, बुद्धिस्वरूपमात्रवेदनात् । वादाचित्कतया तस्याः निश्चितत्वात्
व्यवस्थानापीयम् । तच्च बाह्यम्, वासना वा स्यादिति विचारप्रकारः । अत्र पञ्चिकाकारः
समनन्तरप्रत्ययं सशयकोटीं निवृत्तमिति, ग्रन्थस्तु वासनानाम्, इति मुद्रिणो विभावयन्तु ।

‘यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्त्याकारविशेषिणी’ ।

सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति ॥

प्र वा. परि. ३. श्लो. ३३४ । इति ।

तत्र सौत्रान्तिका मन्यन्ते—समनन्तरप्रत्ययमात्रादाकारविशेष इति न घटते, देशकालप्रतिनियमायोगात् । घटज्ञानानन्तरमपि पटज्ञानं जायते ।

‘यत्र च यदा वहिर्देशे घटोऽस्ति, तत्र यदि घटज्ञानमात्रमेव पटज्ञानोत्पत्तौ हेतुः, तर्हि यदा यत्र पटो नास्ति, तत्र तदापि पटज्ञानं स्यात् । न चैवमस्ति। अतोऽस्ति समनन्तरप्रत्ययादप्यधिकोऽर्थो ज्ञानाकारोत्पत्तिहेतुः ।

किञ्च यथा मरीचिकाजलज्ञाने जलार्थिनः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया न सम्भवति, तथा सम्पन्नजलज्ञानेऽपि न स्यात् । न ह्यर्थशून्यत्वाविशेषे सम्पन्नजलज्ञानमिदम्, इदं नेति विभागोऽवकल्पते* तस्माद्बाह्योऽर्थोऽप्यङ्गीकर्तुमुचितः^५ ।

विज्ञानादिमतेन सौत्रान्तिकमतस्य निरासः ।

तदपरे^६ भ्रान्तमिति मन्यन्ते । तथा हि—न तावत्क्वचिदर्थस्याकारवि-

तत्रेति । एतदेवोपपादयति—यत्र च यदा चेति । घटज्ञानमात्रस्य पटज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वे पटसन्निधान इवासन्निधानेऽपि पटज्ञानं स्यात्, ज्ञानव्यतिरेकेणापेक्षणीयाभावादिति हेत्वन्तरमाह—यथा मरीचिकाजलज्ञान इति । कुत इत्याह—न ह्यर्थशून्यत्वाविशेष इति । मत्पक्षेऽर्थसदसद्भावाद्भ्रान्तिरविवेकोऽपि युक्त इत्यर्थः । तेन ज्ञानाकारत्वेन बाह्योऽर्थोऽप्यङ्गीकर्तुमुचित इति । उपसंहरति—तस्मादिति ।

पचमुपपादितं सौत्रान्तिकमतं माहायानिकमतेन निराकर्तुमुपक्रमते—तदपरे भ्रान्तमिति । न तावत्क्वचिदर्थस्य विशेषाधायकत्वं साक्षादवगतम्, किन्तु कल्प्येत, तत्र धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन दृष्टे समनन्तरप्रत्यय एव धरं कल्प्य-

१ अयं बुद्धिस्तदाकारा इति पञ्चिकाया पाठो दृश्यते । ‘अयंबुद्धिस्तदाकारा साक्षात्कारविशेषणा,’ इति न्यायकन्दलीकाशदिभिरावृतः पाठः । प्रमाणवार्तिके त्वन्यादुषः । तदनुसारी पाठो मूले निवेदिनोऽस्माभिरिति ध्येयम् ।

२ निवेदिनी इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते ।

३ यत्नेत्यादि—घटोऽस्तीत्यन्तः पाठः मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते, न पुस्तवानुसारेण वाक्सल्लम्बताये निवेदित इति ध्येयम् ।

४ ज्ञानादपीति मू. पु. पा.

५ परिवर्त्यते इति मू. पु. पा.

६ अपरोऽस्तीति स्वीकर्तुमिति मू. पु. पा. ७ तदप्यपरे आकाशभ्रान्तमिति मू. पु. पा.

८ विरोधोपपादकत्वमिति मू. पु. पा.

शेषाधायकत्वं साक्षादवगतम्, कल्पनीयन्तु तत् । तच्च दृष्टे समनन्तर-
प्रत्यय एव परं कल्प्यम् । कार्यभूतज्ञानानां वेलचण्ये ममनन्तरप्रत्ययवैल-
क्षण्यं हेतुरस्तु । तेन किञ्चिदेव ज्ञानं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव कदाचिदेव
हेतुरिति प्रतिनियममिद्विः । 'विज्ञानवादी चार्थक्रियामपि ज्ञानरूपामेव
मन्यते । तेन किञ्चिदेव जलज्ञानमर्थक्रियाजननसमर्थ',^१ किञ्चिच्च न इत्यपि
प्रतिनियमसिद्धिः ।

अग्रस्यञ्चार्थमन्तरेण विशिष्टाकारज्ञानोत्पत्तौ समनन्तरप्रत्ययस्य
सामर्थ्यमास्थेयम् । अन्यथा स्वप्नादिष्वाकारप्रतिभासप्रतिनियमो न स्यात् ।
न च देशान्तरकालान्तरवर्तिनामेव तत्र सामर्थ्यम्, अविद्यमानस्य सामर्थ्या-
योगात् ।

'अथानुभवजनितसंस्कारात्तत्राकारप्रतिभासनियम इति चेत्, अस्तु

तामिति हेत्वन्तरमाह—कार्यभूतेति । नन्वर्थसम्बन्धाभावे नीलज्ञान पीतज्ञानमिति
ज्ञानानामय व्यथहारः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—तेन किञ्चिदेवेति । न नीलार्थसम्बन्धा-
श्लेषज्ञानम्, किन्तु स्वत एव नीलपीताद्यात्मनः, नान्यसम्बन्धात् । तथा ज्ञानानामेव
तत्त्वभावाऽस्तु, किं यथकल्पितैरर्थैः । प्रयोगस्तु—यद्यत्प्रकाशते तत्तत्प्रकाशादभिन्न
यथा—नीलावकल्पः, प्रकाशते चेद् रूपादिकामति स्वभावहेतुः । यथा वा—यत्प्रकाश न
भवति, न तत्प्रकाशते, यथा—शराविषाण, न भवति च प्रकाशस्वभावमसति ज्ञानत्वे
नीलादिकामति व्यापकानुपलब्धिरिति ।

ननु ज्ञानानामर्थशून्यत्वे सत्यर्थशून्यत्वाविशेषात्सम्यग्ज्ञानमिदं, नेदमिति विभागः
कथमवगम्यत इत्यत्राह—न ह्यर्थशून्यति । विज्ञानवादी माहायानिकोऽर्थक्रियामपि
विज्ञानरूपा मन्यते, तेन हेतुभेदात्किञ्चिदर्थक्रियाजनकम्, किञ्चिन्नेतीत्ययमपि प्रति-
नियमसिद्ध इत्याह—तेनेति । अर्थमन्तरेण समनन्तरप्रत्ययमाहात्म्यादेव स्वप्ना-
दिषु विशिष्टाकारज्ञानोत्पत्तिः, नार्थवशादित्यवश्यमङ्गीकरणीया इत्याह—अग्रस्यञ्चेति ।
अनङ्गीकारे दोषमाह—अन्यथोक्त । तद्वज्राप्रदेशायामपि युक्तमाश्रयितुमित्यर्थः ।

ननु स्वप्नज्ञानानां स्मृतित्वादेशान्तरे विद्यमानस्यार्थस्य विशिष्टाकारज्ञानोत्पत्तौ
सामर्थ्यमिति, न तत्रार्थमन्तरेण ज्ञानोत्पत्तिरित्याह—न च देशान्तरेति । कुत
इत्याह—अविद्यमानस्येति ।

^१ बाह्यापगूय इत्यधिक पाठो मुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

^२ क्रियानास्ति समर्थमिति मु पु पा

^३ अर्थानुभवति मु पु पा ।

तावदेवम् । योऽसावनुभवः, सोऽपि तद्विज्ञानुभवान्तरजनितसंस्कारादेवा-
स्त्वित्यनया दिशा किमर्थम्युपगमेन । 'संस्कारोऽपि च संस्कारादिति,
अनुभवपूर्वकमेव विज्ञानं कार्यकारणभावेन प्रवर्तते, तेनार्थानुभवाकारात्
ज्ञानात् यदपरं विज्ञानं जायते, तत् विशिष्टस्वभावम्, ततोऽपि यदपरम्,
तदपि विज्ञानं विशिष्टस्वभावमेवेति, विज्ञानस्वभावविशेष एव भावना,
वामना, संस्कार इत्यादिभिरशब्दैर्व्यपदिश्यते । अर्थक्रियासम्बादयोग्यञ्च
ज्ञानं प्रमाणम्, इतरच्च नेति प्रमाणाप्रमाणभेदोप्युपपन्नः । तस्माद्विज्ञानान्या-
कारविशेषयोगीनि हेतुफलभावेनानादिसन्तानवादीनि सन्तु; तदतिरेकी न
कथिदर्थो नामेति ।

विज्ञानवादिमवर्तिताकरणम् ।

अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं ज्ञानस्य साकारत्वसिद्धये नार्थसारूप्यमन्तरेण
प्रतिरूपव्यवस्थामिति । तदुक्तम्; न हि 'कस्यचिदप्यर्थस्य स्वरूपमनु-
भूतं साकारविज्ञानमादिना । ज्ञानाकारपर्यवसितवृत्तित्वात्मवर्जज्ञानानाम् ।
यस्य च स्वरूपमेव नावर्षितं, न तेन सह कस्यचित्मारूप्यपरिकल्पनम् । न
चापि ज्ञानाकारोदयवशेनार्थो व्यग्रस्थाप्यमानः सरूपतया परिकल्पितुं
शक्यते । असरूपादपि 'कार्यगताकारोपपत्तेः । लाङ्कारकतीजाङ्कुरावस्थाया

शङ्के—अथानुभवेति । इदानीमर्थभावेऽपि तदानीमेवार्थेन्द्रियसम्प्रयोगज्ञा-
नुभयज्ञानेन संस्कारो जातः, तेन संस्कारेण तत्राकारप्रतिनियम इति परिहरति—
अस्तु तावदेवमिति । तद्वानुभयज्ञानमपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारादेवास्तु, किमर्थ-
नेत्यर्थशून्यमेव सर्वविज्ञानमिति । ननु तर्हि ज्ञानादयोऽथ न्यतिरिक्तस्संस्कारः किं विद्यत
इति चेत्तत्राह—संस्कारोऽपीति । ननु यदि सर्वमपि ज्ञानमर्थशून्यं, तर्हि सर्वज्ञा-
नानामर्थक्रियासंबाधाभावात्, प्रमाणाप्रमाणभेदो न स्यादित्यत्राह—अर्थक्रियेति ।
उपसंहरति—तस्मादिति ।

एवमुपन्यस्तं यौद्धमत्तं निराकर्तुमुपपद्यते—अत्रोच्यत इति । यत्तावदित्यनुभाष्य
परिहरति—तदुक्तमिति । कुत इत्याह—ज्ञानाकारेति । तदा किमित्याह—यस्य चेति ।

ननु येन रूपेण ज्ञानमुच्यते तेनैव रूपेणार्थ इति ज्ञानाकारादेय कारणरूप-
मयगम्यत इति चेत्तत्राह—न चापीति । कुत इत्याह—असरूपादपीति । एतदेवोप-

१ ननु मूर्तिरनुभवेन्द्रियजनकोऽनुभवावस्था वाच्य इत्यत्र । न तु तदनुभावे वाच्य
प्राप्तिरिति । १०३ मूल मन्त्रिभेदमिति वाच्यम् ।

२ जगद्विषयसंज्ञा मू पु पा

३ भाषाटोडान्तरम् ।

विशेषानवगमेपि स्वतन्त्रार्यस्योत्पत्तिर्दृश्यते । न हि यदाकारं ज्ञानमुत्पद्यते, तदाकार एवार्थो ज्ञानस्योत्पत्तौ निमित्तमित्यत्र 'किञ्चित्प्रमाणं प्रक्रमते ।

अपि च स्थूलाकारं ज्ञानमुत्पद्यते, 'परमाण्वाकारार्थः । साधारणाकारा बुद्धिः, 'असाधारणाकारार्थः इति, सारूप्यं' किं भवति ? किञ्च सारूप्यमात्रेण वेद्यत्वे 'वेद्यवेदकभावव्यवस्था नोपपद्यते । एकार्थविपण्याणां सन्तत्यन्तरविज्ञानानां वेद्यवेदकत्वानुपपत्तेः ।

अथोत्पादकम् 'स्वरूपार्पकञ्च वेद्यम्, तथापि धाराबाहिकज्ञानं पूर्वं पूर्वं उत्तरस्य उत्तरस्य वेद्यं स्यात् । अथाकारविशेषाधायकं वेद्यम्; एवमपि पूर्वपूर्वविज्ञानमात्रं वेद्यमापद्यते । पूर्वं पूर्वं हि विज्ञानमाकारविशेषोदयकारणमित्युक्तम् ।

अपि च निराकारत्वे संविदां प्रतिकर्मव्यवस्था नानुपपन्ना । अर्थप्रतिबद्धव्यवहारविशेषप्रवृत्त्यनुगुणो हि पुरुषस्य धर्मविशेषः—संवेदनम्, तच्च स्वप्नप्रकाशम् । यत् अर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणतया प्रकाशते, तत् तदर्थसंवेदनमिति व्यवस्थाप्यते ।

सहोपलम्भनियमश्च भेदेऽप्युपपद्यते । यैव हि नीलधीः, सैव नीलस्यो-

पाद्यति—न हि यदाकारमिति ।

ज्ञानार्थयोः परस्परं वैरूप्यं दर्शयति—अपि च स्थूलाकारमिति । ज्ञानार्थयोः सारूप्याङ्गीकारे वेद्यवेदकव्यवस्थापि नोपपद्यत इत्याह—किञ्च सारूप्येति । कुत इत्याह—एकार्थविपण्यामिति । शङ्कते—अथोत्पादकमिति । परिहरति—तथापीति । पुनरशङ्कते—अथाकारविशेषेति । परिहरति—एवमपीति । कुत इत्याह—पूर्वमिति ।

ज्ञानानां निराकारत्वेऽपि प्रतिस्मर्यव्यवस्था युक्तैवेत्याह—अपि चेति । एतदेवोपपाद्यति—अर्थप्रतिबद्धेति । ततः किमित्याह—तच्चेति । किमवो भवतीत्यत आह—यदिति ।

किञ्च सहोपलम्भनियमो विज्ञानार्थयोर्भेदेऽप्युपपद्यत इत्याह—सहोपलम्भेति । नीलधीरेव नीलस्योपलम्भः, अतस्सोपलम्भमन्तरेण कथमुपलभ्यत इत्याह—

१ किञ्चित्प्रमाणमस्ति इति ग पु पा

२ परमाण्वात्मवच्चेति मु पु पा

३ असाधारणद्वय विषय इति ग पु पा

४ वेदत्वापत्ते इति मु पु पा.

५ स्वरूपञ्चेति, मु पु पा

निवर्तमानोऽभेद एवावतिष्ठमानस्तेन व्याप्तस्तं गमयेत् । उपलभ्योपलम्भयोस्तु भेदेऽपि नियम उपपद्यते । उपलभ्यमन्तरे^१ शोपलम्भासम्भवात् । तेन तयोर्भेदेऽपि सहोपलम्भनियमो दृष्टो नाभेदं साधयितुं^२ चमः ।

किञ्च—वित्तिवेद्ययोर्भेदेनापि सहोपलम्भनियमोऽस्तीति, तस्यापि वित्तिरूपत्वापत्तेर्वित्तेरेकत्वं हीयते, ततश्च भेद एव सहोपलम्भनियम इत्युपपद्यते ।

किञ्च योऽपि वित्तेर्वेद्यस्याभेदमाह, सोऽपि तावद्वेद्यप्रतिभासं^३ नाज्वजानीते । तथा सति कथमनुमानमुत्पद्यते^४ । न हि प्रतीतिविपर्ययेणानुमानस्यात्मलामोऽस्ति ।

यदपि ज्वालादिष्वभेदानुमानम्, तदपि न प्रतीतिं^५ स्वार्थात्प्रव्यावयति, किन्तु सैवेयं ज्वालेति ग्रहणस्मरणरूपे द्वे प्रतीती व्यवस्थितविपर्यये दर्शयति ।

वपलम्भविधुरस्य पदार्थमात्रस्योपलम्भादुपलम्भमन्तरेणोपलम्भोऽपि युज्यत इति । यथा—शुद्धो पट इति शौक्ल्यविशिष्टो पटः वपलभ्यते, न तथोपलम्भविशिष्टः पदार्थ उपलभ्यते, किन्तु पदार्थमात्रमेवेत्यर्थः ।

अभ्युपगमाह—किञ्चोपलम्भोपलभ्ययोरिति । वपलम्भोपलभ्ययोर्भेदः सहोपलम्भनियमकृता इति विरुद्धव्यापकापलभ्या वपलभ्ययोर्भेदा निवर्तमानो भेदोऽवतिष्ठमानः तेनाभेदाभ्यास्तस्य सहोपलम्भनियमस्तमभेदं गमयेदित्यर्थः । तस्मादुपलम्भोपलभ्ययोर्भेद एव नियमो नोपपद्यते, न पुनरुपलभ्यापलम्भयोरित्याह—उपलभ्यापलम्भयोरिति । गुप्त इत्याह—उपलम्भमन्तरेणेति । गुप्त इत्याह—तयोर्भेदः । वपलभ्योपलम्भयोर्भेद इत्यर्थः ।

किञ्च भेद सहोपलम्भनियमः, नाभेद इत्यपि यस्तु शाक्यमित्यभ्युपगमवेनाह—किञ्च वित्तिवेद्ययोरेकत्वं । सहोपलम्भदर्शानाम्, तस्यार्थस्यापि विधिरूपत्वापत्तेः यदुक्त्यनुक्त विधेस्तदीयेत । निगमयति—ततश्चेति । यत्नेन नियतसहोपलम्भम्, तद्यतो न भिद्यते, यदेतस्माच्चन्द्राद्वितीयधन्निदयमहोरलम्भश्च विज्ञानम् ।

ज्ञानार्थयोरभेद एवेत्याह—किञ्च योऽपि वित्तेर्वेद्यम्येति । द्वितीयस्य धातुस्य काल्पनिकवेनाभेदाभावात्साध्यविकलो दृष्टान्तः । विज्ञानस्य स्वरप्रकाशानुगतत्वात्मात्रानुलम्भोपपत्तेर्भेदोपपन्नो सहोपलम्भस्य ।

ननु ज्वालादिषु सैवेयं व्याप्तेरभेदप्रतीती सत्यामनुमेयभेदानुमानमिति प्रतीति-

इह तु भेदप्रतीतिः प्रत्येतव्यादेव व्यावर्तनीयेति, न तद्विरोधेनानुमानमुत्पद्यते ।

“भेदश्च^१ भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवादये” । इति चानुपपन्नम् । न हि तत्र भेदो दृश्यते, किन्त्वेकस्मिन्नेव चन्द्रमसि नेत्रवृत्तिभेदेन द्वे प्रतीती जायेते ।

तयोरिन्द्रियवृत्तिभेदादभिन्नेऽपि चन्द्रमस्यर्थद्वयविषयं^२ व्यवहारं विमूढाः प्रवर्तयन्तीति, तत्र तत्रोक्तम् ।

यच्चेदमुक्तम्—स्वयम्प्रकाशायाः संविदोऽभ्युपगताया नीलाद्याकारोऽस्तीति । तदप्युक्तम् । संविदभिन्नतयाऽवभासमानस्याकारस्य^३ संविद्रूपत्वानुपपत्तेः । निराकारा संवित्कथं प्रकाशेतेति चेत् । निराकारेति किमुक्तम् ? निःस्वभावेति चेत् । तदसत्, संविदः संवित्स्वभावत्वाम्युपगमात् । अथ नीलाद्याकारेति चेत् । केयं राजाज्ञा नीलाद्याकारेणैव प्रकाशितव्यम्,

विपर्ययेणानुमानोत्पत्तिः दृष्टेत्याह—यदपीति । “निगदव्याख्यातमेतत् । प्रकृतम् निगमयति—इह भेद प्रतीतिरिति । अतो भेदप्रतीतिः भ्रान्तिरेवेत्यत्रोक्तं ग्रन्थमनुपपन्नमित्याह—भेदश्चेति । किञ्च इन्दायपि न भेदो दृश्यते इत्याह—न हि तथेति । किं तर्हि दृश्यते ? इत्यग्राह—किं त्वेकस्मिन्नास्ति । ततः किमित्याह—तयोर्भेदादिति । तत्र तत्रोक्तम्—अख्यातायुक्तमित्यर्थः ।

अनुभाषते—यच्चेदमुक्तमिति । परिहरति—तदप्युक्तमिति । सुगमम् । शङ्कते—निराकारेति । किमुक्तमिति शङ्कते—निःस्वभावेति । परिहरति—तद्विति । तत्—त्रिरस्वभावतयम् । कथमित्याह—संचिद् इति । पुनरपि शङ्कते—अथ नीलाद्याकारेति । परिहरति—केयमिति । तदप्युक्तमिति ।

^१ ‘सहापलम्भनियमात्’ इत्यादि पक्षे ईदृशानुपूर्वीकं प्रमाणवातिवादिबोद्धव्यं नृणां लभ्यते इति प्रागवाच्यम् । परन्तु एतदर्थप्रतिपादकाशङ्कया प्रमाणवातिरे, प्रमाणवातिरभाष्ये चापलभ्यते । यथा—

सहृदुः सर्वज्ञमानस्य नियमनं धिया सह ।

विषयस्य ततोऽन्यत्वं कृताकारेण मिथ्यतीत्याद्या ।

भदस्य भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवादये । इत्यस्योत्तरार्थम् ।

संचितनियमा नास्ति निप्रयोगील्लरीतया (प्र० बा० ना० ३।३८९) इति ।

^२ प्रतिपत्तिरूपमिति मू पु पा ।

^३ संचिद्रूपाध्वानुपपत्तिरिति मू पु पा ।

^४ तत्रास्तीति, मू पु पा ।

^५ व्याख्यानमिति क पुस्तकम् ।

नान्येनेति । प्रकाशे तु सति 'यद् यथाभूतं प्रतीयते, तत्, तथाभूतमित्यभ्युपगमो युक्तः ।

यद्योक्तं—स्वप्ने ज्ञानस्याकारोऽवभासत^१ इति । तदप्युक्तम् । तत्रापि 'बहिरवभासित्वात्संविदः । न च सा बहिर्विषया न भवति । तस्याः 'पूर्वानुभवादितसंस्कारोद्बोधवशेन पूर्वानुभूतवस्तुविषयत्वात् । कथं तर्हि पूर्वानुभूतत्वं नानुसन्धोयते, 'कथं चानुभूयमानत्वाध्यवसानमिति । उच्यते । संस्कारोद्बोधनिमित्त्यं स्मृतिरिष्यते । संस्कारोद्बोधश्चाऽदृष्टनिबन्धनः । तस्य सुखदुःखहेतुत्वात् । स्वप्नेऽपि सुखदुःखानुभवात् । तेन 'तावत्पेवांशे तददृष्टं संस्कारमुद्बोधयति, यावत्पेव सुखं दुःखं वोपपद्यते । न चानुभूतांशस्मरणे सुखदुःखोदय इति, न च तत्र संस्कारोद्बोधः, नापि स्मृतिः । अत एव च गृहीतांशानवधारणेऽनुभवमात्रमेवाशिष्यत^२ इत्यनुभाव्यवसायोऽपि समर्थितः ।

यत्पुनराहुः—जडस्य प्रकाशयोगात्प्रकाशात्मक एवाकार इति । तदपि न चतुरस्रम् । जड इति किमुक्तम् ? अप्रकाशात्मक इति चेत्, न । अप्रकाशात्मकस्यैव प्रकाशाद्व्यतिरिक्तस्य एव प्रकाश इति प्रकाशादेव सिद्धम् ।

तत्रापि—स्वप्नेऽपीत्यर्थः । कथमित्याह—पूर्वानुभवेति । पृच्छति—कथं तर्हीति । परिहरति—उच्यते । संस्कारोद्बोधेति । ततः किमित्याह—तस्येति । ततः किमित्याह—स्वप्नेऽपीति । निगमयति—तेनेति । यत्र सुखं दुःखं वोत्पद्यते । तत्रैवादृष्टं संस्कारमुद्बोधयतीत्यर्थः । नापि स्मृतिरिति । संस्कारोद्बोधकाभावात् स्मृति—ज्ञानमपीत्यर्थः । यतोऽनुभवसत्त्वानुसन्धाने सुखं दुःखं च नास्ति, अत एवावभासमात्ररूपतयाऽनुभाव्यवसायोपीत्याह—अत एव चेति ।

पुनरप्यनुभाषते—यत्पुनराहुरिति । परिहरति—प्रकाशाद्व्यतिरिक्तस्यैव प्रकाशापेक्षा, न प्रकाशस्येत्यर्थः ।

^१ यद्यथाभूतं प्रकाशत इति भु पु पा ।

^२ बहिर्विज्ञानस्यैवाकार इति पाठो दृश्यते ।

^३ बहिरवभासित्वादिति भु पु पा ।

^४ भावनोद्बोधेनति भु पु पा ।

^५ तथा इति ख पुस्तके पाठः ।

^६ नेपमिति ख. पु पा. ।

^७ तावत्पेवाकारे इति. ख पुस्तके पा. ।

किञ्च चित्रपटज्ञाने^१ नानाभूतानामाकाराणामेकप्रकाशात्मकत्वविरोधा-
दसद्भूतत्वमेवाभ्युपगतम् ।

चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते ।

सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रावभासिनी ॥

[प्र वा द्वि प श्लो २०८] इति 'बोदयित्वा,' उक्तम्—

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥

[प्र वा द्वि प श्लो. २०५] इति ।

यथा यथाऽऽकारा विचार्यन्ते, तथा तथाऽघटमाना विविच्यन्ते—
शून्या भवन्ति—असद्भूता भवन्ति इत्यर्थः । एवञ्च ते तावदाकारा असद्भूताः
प्रकाशात्मानो न भवन्तीति, कथं प्रकाशन्ते । तथा ग्राह्यग्राहकर्मविचीनां
भेदोऽस्त्यन्तासद्भूतः प्रकाशाननुप्रवेशो कथं प्रकाशेत ? तथा 'प्रमेयविमर्शो-

किञ्च चित्राद्याकारे ज्ञानाद्बहिर्भूतस्य जडस्य प्रकाशाङ्गीकारादेव, जडस्य प्रकाशा-
योगात्प्रकाशात्मक आकार इति नोपपद्यत इत्याह—किञ्चेति । नानाभूतानां
नीलाद्याकाराणामेकज्ञानाकारत्वविरोधादित्यर्थः । एतदपि तैरेषोक्तमित्युक्तं ग्रन्थ—
मुदाहरति—चित्राद्यभासेष्वर्थेष्विष्यति । तैरेव परिहृतमित्याह—इदं वस्तु बलाया-
तमिति । यौद्धप्रमर्शं स्वयमेव व्याचष्टे—यथा यथाऽऽकारा इति । निगमयति—
एषश्चेति । ग्राह्यग्राहकविचीनां भेदस्यासद्भूतस्य प्रकाशाङ्गीकारादेव ज्ञानाद्बहिर्भूतस्य
प्रकाशास्त्वयाप्यङ्गीकृत इत्याह—तथा ग्राह्यग्राहकसंविचीनामिति । मितिमात्रोत्प्लव-
परिहारः प्रदर्शितः । प्रमेयाप्लवपरिहारप्रकारा जातिनिर्णय एषोक्ता इत्याह—तथा
प्रमेयविमर्शोऽथा इति ।

^१ चित्रज्ञाने इति मु पु पा ।

^२ एका बुद्धिः चित्राकारावभासिनी कथं घटत इति शङ्का निराकुर्वन् तदीयमेव
वचनं प्रमाणयति 'इदं वस्तु'त्यादिना । अस्यायमर्थः—इदं वस्तु अव्यभिचारिणिज्ञबलात्
लायातमिति बुधा भवन्त यद्वदन्ति, तत् येन येन प्रकारेण अव्यक्तत्वेनावेकत्वेन वा अर्था
नीलादय विचिन्त्यन्ते, तथा तथा विशीर्यन्ते—न क्वचिदपि व्यतिष्ठन्ते इत्यर्थः । पर
पञ्चिकावार अन्यथा श्लोकार्थं विवृणोति—यथा यथा आकारा विचार्यन्त इति ।

^३ अत्रेदं बोध्यम्—शाबरभाष्ये निरालम्बनवाद^३, शून्यवादश्चेति वादद्वयं दृश्यते, तत्र
'शून्यस्तु' इत्यादिना माध्यमिकदर्शनेन न पूर्वपक्षितम्, किन्तु योगाचार्यप्रस्थानमेव । अतः
एकमेवेदं वादस्यानमिति मन्तव्यम् । तत्र योगाचार्य प्रमेयपरीक्षया ज्ञानातिरिक्तं ग्राह्यं
वस्तु निराकुर्वन् ज्ञानमेकमेव तत्त्वमित्यङ्गीकरोति । माध्यमिको ग्राह्यमर्थमप्लवत्वं निविषय-
ज्ञानासम्भवेन ज्ञानमप्यपलपति । अत एवानन्तरोक्तं सर्वशून्यवादीति शीघ्रं । योगाचा-

त्यास्तु बाह्यार्थापह्नवप्रकारा जातिनिर्णय एव प्रायशो विकल्प्य निराकृता इति, ते नेह प्रस्तूयन्ते ।

ये पुनर्जाग्रत्प्रत्ययानां स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन प्रत्ययत्वादित्यनेन हेतुना बाह्यार्थशून्यत्वं प्रतिपादयन्ति, तेषां बाह्यविषयसकलप्रतीतिविरुद्धः पक्षः । 'दृष्टान्तीकृतस्यापि स्वप्नादिप्रत्ययस्य बाह्यग्राह्यसमर्थनेन हेतोर्विरुद्धत्वं दोषः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वश्चोद्भावनीयम् । तस्मात्स्वयम्प्रकाशत्वेऽपि संविदो

जाग्रत्प्रत्ययो मिथ्या, प्रत्ययत्वात्स्वप्नादिप्रत्ययवदिति, 'शून्यवादिनोक्तमनुमान-
मर्थतोऽनुभाषते—ये पुनर्जाग्रदिति । परिहरति—तेषामिति । 'प्रतिज्ञा तावत्प्रत्यक्ष-
माधितेत्यर्थः । तथा हेतुरपि विरुद्ध इत्याह—दृष्टान्तीकृतस्येति । स्वप्नप्रत्ययाना-
मन्येपाश्च यथार्थत्वसाधनादेष विरुद्ध इत्यर्थः । तथा दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल

रमाध्यमिकयोर्बाह्यार्थापह्नव साधारण, ज्ञानापलापस्य सन्मूलभूतापलापनिराकरणेनैव निरा-
करण भवतीति मन्यमानो मीमांसाभाष्यकार प्रमाणविरोधेन महता युक्तिजालेन विज्ञान-
वादमेव निरास्यत् । ध्यमेव पन्था भाट्टे प्राभाकरमीमांसकैश्च स्वग्रन्थेषु समाक्षिपते स्म । तत्र
बाह्यार्थापलाप प्रमेयपरीक्षामुखेन प्रमाणपरीक्षामुखेन चेति द्वेधा भवति । तत्रभवान् भाष्य-
कारः प्रमाणपरीक्षामुखेन बाह्यार्थापलापपक्ष निरस्य, प्रमाणबलेन बाह्य वस्तु स्थिरीचकार ।
य इदमवयविद्वयमवयवव्यतिरेकेणानुपलम्भात्परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन नैव बाह्य वस्तु प्रतिषेध-
मर्हतीति पर्यनुयोग, स प्रमाणबलेनैव निराकृतो भवतीति मत्वा, प्रमाणपरीक्षाद्वारेण बाह्य-
ार्थापलापपक्ष प्रतिचिक्षेप, प्रमेयपरीक्षाञ्च भूचयामास । शालिकाचार्यस्तु जातिनिर्णयस्य प्रकरणे
प्रमेयपरीक्षामुखेन बह्वीभिर्युक्तिभिस्तदपह्नव निराकृत्याऽवयवि द्वय प्रसाधयति स्मेत्याश-
येनाह—'प्रमेयविमर्शोत्पास्तु' इत्यादिना ।

१ दृष्टान्तीकृतस्येति मु पु पा ।

२ विज्ञानवादिनो योगाचारा द्विविधा प्रचन्ते । तत्र केचन ज्ञान निराकारमिति
यदन्तोऽनुमानेन ज्ञानाना बाह्यालम्बनशून्यत्वापरपर्याय निरालम्बनत्व साधयन्ति । अपरे तु
ज्ञान साकारमिति ब्रूवाणा विज्ञानवादिन एव शून्यवादिन इति मीमांसका आचोखे । न
तु माध्यमिका प्रकृते विवक्षिता इति ध्येयम् ।

३ विज्ञानवादिनो योगाचारा ज्ञानाकारातिरिक्तस्य बाह्यस्य वस्तुनो निराकरणाय
प्रकारद्वयमातिष्ठन्ते प्रमाणपरीक्षाद्वार, प्रमेयपरीक्षाद्वारञ्चेति । तत्रापि प्रकारद्वयमस्ति, आद्य
निरालम्बनत्वसाधकानुमानम्, द्वितीयञ्च—बाह्यग्रहणे प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यम् । तत्रानुमानम्-
सर्वे प्रत्यया निरालम्बना प्रत्ययत्वात्, स्वाग्निप्रत्ययवदिति । अत्र प्रत्ययमात्रस्य परात्वे
सिद्धसाधनं, दृष्टान्तासिद्धिश्च स्याताम् । अतो जाग्रत्प्रत्यया इति पक्षविषेयपक्ष, तथा च न
पूर्वोक्तदूषणलेशावकाशः । तथा च सर्वे जाग्रत्प्रत्यया इति पक्षनिर्देशः । अत्र निरालम्बनशब्देन
ज्ञानाकारातिरिक्तबाह्याकारशून्यत्व विवक्षितम् । तथा च सर्वे जाग्रत्प्रत्यया ज्ञानाकाराति-

संविदः स्वयम्प्रकाशत्वे शङ्कानिरासौ ।

'ये त्याहुः—

अहुन्यग्रं यथात्मानं नात्मना स्पृष्टुमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मना ज्ञातुमर्हति ॥ [बृ.टी] इति ।

तत्र यदि कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरुच्यते, ततो न किञ्चिदवहीयते । न हि
 वयं कर्मकर्तृभावमभ्युपेयः । अथार्थप्रकाररूपायाः स्वयम्प्रकाशता विनि-

इत्याह—इष्टान्तस्येति । स्वप्नादिष्वपि यथार्थत्वसाधनेन मिथ्यात्वाभावात्साध्य-
विकल इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययाना मिथ्यात्वे मिथ्यानुमानस्यापि मिथ्यात्वात्सर्वस्यापि
मिथ्यात्वम्, सर्वस्यामिथ्यात्वेऽनुमानस्याप्यमिथ्यात्वात् सर्वस्य मिथ्यात्वं तदाऽनुमा-
नस्यामिथ्यात्वमिति *चक्रकं स्यात् । उपसंहरति—तस्मादिति । संविदः स्वयं
प्रकाशत्वे, न बाह्यार्थपट्टव इत्यर्थः ।

स्वयम्प्रकाशो न संभवतीत्यत्र परैः दृष्टान्तवयोकं श्लोकं परिहर्तुमनुभाषते—
ये त्वाद्भुरिति । परिहरति—तत्र यदीति । एकस्य कर्मकर्तृभावासम्बन्धोऽनेनोच्यते,
ततो नास्माकं विरोधः । अनभ्युपगमादिति शङ्कते—अथार्थप्रकाशेति । परिहरति—

रिक्तबाह्यालम्बनशून्या, प्रत्ययत्वात्, स्वात्मिकप्रत्ययवदित्यनुमान परिनिमित्तमिति । अनेन चानुमानेन प्रत्ययत्वेन हेतुना सर्वेषु अयं घट इत्यादिजाग्रदप्रत्ययेषु बाह्यालम्बनशून्यत्व साध्यते । अतो ज्ञानातिरिक्त बाह्य वस्तु नास्तीत्यनेदमेवानुमान प्रमाणमिति तेषामाशयः ।

अन प्रतिबिधीयते तथा हि—अस्मिन्नुमाने पक्षत्वेनाभिमतो य प्रत्यय, स कर्तृ-करण-
बर्म भावसाधनेषु व्युत्पन्न इति वक्तुं न शक्यते, तत्र कर्तृभावादेषु स्वभावविरोध, यत् कर्तृकरणा-
दिवाचकत्वे धर्मधर्मप्रतिपादकयोश्चान्दयोर्विषयावसान प्रतीतो करणत्वसम्भवात् । तयोर्निरा-
लम्बनत्व केन वार्यते । शब्दस्य निरालम्बनत्वञ्चाभिधायकस्य विना नान्यत् । अतो
वाग्विरोध । वरिणि तु सिद्धसाधनम् ।

किञ्चात्मघर्षं प्रत्यय पक्षीक्रियते, उत स्वतन्त्रो वा इत्यादिविकल्पे सति रूपणा-
सहत्वात् । एव साध्यस्वरूपमपि प्रत्ययविरुद्ध सर्वेषां प्रत्ययानां सालम्बनत्वेन निरालम्बन-
त्वस्य दाशविषाणवदत्यन्ताप्रसिद्धत्वात् । एवञ्च प्रत्ययत्वहेतुनिरालम्बनत्वं साधयितुमशक्नु-
वत्तद्विरुद्धं तदभाव साधयेत्, कार्यत्वमिव शब्दनित्यत्वसाधनाय प्रयुक्तम् । अत साध्या-
भावव्याप्तत्वादेतोविरुद्धतेत्याद्याप्तय मनसि निषायाह—प्रतिज्ञेत्यादिना ॥

^१ यत्त्वाद् इति मु पु पा ।

* स्वप्रहृसापेक्षप्रहृसापेक्षप्रहृसापेक्षप्रहृविषयत्व चक्रमित्युक्तसिद्धार्थं चक्रं बोध्यम् ।

यथा—अगुलि परगतस्पर्शकार्यं करोति । अथ स्वयते स्पर्शं न्यगुत्स्वन्तरमपेक्षत, तथा षटादिकं

वार्यते, ततः प्रतीतिविरोधः । किञ्च प्रतीतिबलेन 'यैरेकस्यात्मनः कर्तृकर्म-
भावोऽभ्युपगम्यते, कथमिव ते संविदोऽप्यङ्गुवोरन् ।

अपि च ज्ञानमनुमेयमिष्यते । तदनुमाने नार्थसत्तामात्रं लिङ्गम्,
तस्य तदविनाभावनियमाम्भावात् । अथार्थज्ञानमित्युच्यते, तदपि नोत्पत्ति-
मात्रेण लिङ्गम् । अनवभासमाने उत्पन्नानुत्पन्नयोरविशेषात् । न ह्यनवभास-

ततः प्रतीतिविरोध इति । किञ्च यथैकस्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च प्रतीति-
बलेन स्वयाङ्गीक्रियते, तथा प्रतीतिबलादेव संविदोऽप्यङ्गीकर्तुमुचितमित्याह—किञ्च
प्रतीतिबलेनेति ।

ननु विज्ञानक्रियाशक्तिस्वभावभेदेन द्रव्यभेदरूपत्वादात्मनस्तथात्वं युक्तमेव,
न न संविदः स्वरूपद्वयाभावात् । उच्यते—एवमपि विज्ञानांशस्य ग्राहकैकरसत्वाद्,
द्रव्यांशस्य ग्राहकैकरसत्वाद्, एकस्य वस्तुनो ग्राह्यग्राहकत्वमनुपपन्नमेवाभ्युपगतं स्यात् ।

किञ्च लिङ्गाभावाज्ज्ञानस्यानुमेयत्वं न संभवतीत्यभ्युच्यते नानाह—अपि चेति ।
कुत इत्याह—तस्य तदविनाभावेति । अर्थसत्ताया ज्ञानाभावेऽपि संभवादित्यर्थः ।
किञ्च नित्यभूतानां पदार्थानां सर्वदा सत्त्वादेव सवज्ञानेऽपि लिङ्गत्वं स्यात् । पुनरशङ्कते—
अथाद्येज्ञानमिति । अर्थाधितया ज्ञातवया ज्ञानानुमानमित्यर्थः । परिहरति—
तदपोति । एतन्नोत्पत्तिमात्रेण लिङ्गम्, उत्पत्त्यसंभवात् । तथाहि—अतीतानागतविषये
तस्यात्पत्तिर्नोपपद्यते, नान्नाश्रयमन्तरेण तदाश्रितस्योत्पत्तिस्संभवति, किञ्च विषयगतत्वे
तु तद्रूपत्वादिष्वसर्वसाधारण्यात्सर्वैरुपलभ्येत ।

ननु शतं पिप्पल्यो भक्षिता इत्यसदाश्रयापि संख्योत्पद्यते, तथा ज्ञातताऽप्युत्पद्यते,
यथा चोत्पन्नापि द्वित्वादिसंख्या न रूपादिष्वसर्वैरुपलभ्यते, किन्तु यस्मैवापेक्षाघृष्टिः, स
एवोपलभ्यते, तथेहापि भविष्यति । तथा द्वित्वादिकमपेक्षाघृष्टिद्विनाशाद्विनश्यति,
एवं ज्ञाततापि अनकविज्ञाननाशाद्विनश्यति, यथा च द्वित्यं प्रत्यक्षद्रव्यवर्ति प्रत्यक्षम्,
अनुमेयेत्यनुमेयम्, तथा ज्ञाततापि भविष्यतीति न काञ्चिद्विरोधः ।

प्रकाशयदपि ज्ञान स्वस्य प्रकाशनायाऽन्यदपेक्षते । अतो ज्ञानस्वप्रकाशत्वं न युज्यत इत्याश-
येनाह—अङ्गुल्युपमिति । अत्येद समाधानम् । कर्मकर्तृभावविरोध कारकत्वाल एव
प्रसरति, न ज्ञापकस्यले । तत्र दीपादिदुष्टान्तेन स्वपरनिर्वहरीत्या न विरोध इति विषमोऽ-
ङ्गुल्यादिदुष्टान्तः । यतो हि सयोगस्य द्विष्टत्वेन स्पर्शासंभवात् कर्मकर्तृभावविरोध कारकत्वाल
एव । अत एव प्रकाशते, घटमनुभवतीत्येकस्य कर्मकर्तृभाव, स्वदत्त रोचते इत्यादिवद्
धातुभेदनिबन्धन, नार्थभेदनिबन्धन इति ध्येयम् ।

‘सूक्त्यादनिरासप्रस्तावे भाष्यकारो ज्ञानातिरिक्तवस्तुसाधनाय “स हि बहिर्दशसम्बद्ध”
प्रत्यक्षमुपलभ्यते’ इत्यादिभाष्यसन्दर्भेण ज्ञानाकारातिरिक्तं बाह्यं वस्तु प्रसाधयाम्यनुव ।
इदञ्च भाष्य धर्मकीर्तना दूषितम् । ज्ञानव्यतिरिक्तप्रतिभासो ज्ञानरूपेभ्यः, भविदोभ्यः,
आत्मापेक्षया वेति चिन्त्यबालेन । तत्र वातिकवारो दूषणमिदं निराचिकीर्णं प्रकाशान्तरं

मानं लिङ्गं लिङ्गिनमनुमापयति । न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभासनम् ।
न च ज्ञानान्तरादवगमः । ज्ञानान्तरादवगमेन अवगमे चाऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।
तस्मादर्थज्ञानं स्वयम्प्रकाशमेवाभ्युपेतव्यम् ।^१

एतेन ये सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षं ज्ञानान्तरमेव ज्ञानसद्भावे प्रमाणमाहुः,
तेऽपि निराकृताः । स्वयम्प्रकाशत्वेनाऽभ्युपपत्तौ पराधीनत्वकल्पनाऽनुपपन्ने-
त्युक्तमेव ।

उच्यते-न खलु संख्या भूतभविष्यद्विषया जायते, किन्तु योग्यताभावात्सृष्ट्यैव
तदाश्रयसंख्याव्यवहारः क्रियते, प्रतियोगिभावस्त्वविद्यमानस्यापि संभवति, अभावे तु
अविद्यमानस्यैव प्रतियोगित्वदर्शनात् ।

अथ ममापि ज्ञानाश्रयं प्रमेयप्रतियोगिकमिति चेत्तर्हि नामान्तरेण विज्ञानमे-
वाङ्गीकृतं स्यात्, तस्यानुत्पत्तिर्नोपपद्यते । तथापि किमुत्पन्नमात्रेण ज्ञानानुमाने लिङ्ग-
मुत ज्ञातं वेति विकल्पौ हृदि निधाय, प्रथमपक्षे दूषणमाह—अनवभासमान इति ।
किञ्चानवभासमानस्य लिङ्गत्वमपि न संभवतीत्याह—न ह्यनवभासमानमिति ।
द्वितीयपक्षे दूषणमाह—न चार्थज्ञानस्येति । कुत इत्याह—ज्ञानान्तरादिति ।

ननु स्वजनकज्ञानवेद्यं किमिति न भवति । उच्यते-तदिन्द्रियसंयोगाज्जायमा-
नत्वात् । यदिन्द्रियसंयोगाद्यज्ञानं जायते, सोऽर्थस्तज्ज्ञानेन विषयीकृत इति नियमात् ।
अथ ज्ञानान्तरेण वेद्यता, तर्ह्यनवस्था स्यात् ।^२ तथा सति ज्ञानफलभूतं प्राकट्यं
प्रतिपन्नमेव । ज्ञानानुमापकत्वेन प्रतिपन्नस्यैव लिङ्गत्वात्तत्प्रतिपत्तये तद्विषयं प्राकट्या-
न्तरमवश्यमाश्रयणीयम् । तज्ज्ञानान्तरं तदुत्पादकं तदपि प्राकट्यं प्रतिपन्नमेव
ज्ञानानुमापकमिति, तत्तद्वये प्राकट्यान्तरं ज्ञानान्तरञ्चेत्यनवस्था स्यात् ।

ननु ज्ञातो घट इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या ज्ञानजन्यमर्थ्याश्रयं ज्ञातव्यं कल्प्यत
इति चेत्तर्हि इष्टो घट इति व्यवहारेऽपीच्छाजन्योऽर्थ्याश्रितोऽतिशयः कल्प्यताम् ।
तदकल्पनाया को विशेषः । उपसंहरति—तस्मादिति ।

समाशिश्रिये । तस्यायमभिप्रायः । तथा हि—एकस्य ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकभावो नोपपद्यते ।
स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । यथा आत्मन्यहमिति प्रत्ययः कर्तृविषयः आत्मानं जानामीति
कर्मत्वमुपपादयन् विरोधं दूरीकरोति, तथा न नीलादिषु प्रत्ययो भवति । न हि नीलमहमिति
प्रत्ययो जायते, तस्मादात्मनः कर्मकर्तृत्वे न विरोधः, ज्ञाने त्वयः विरोधो दुष्करः । तथा
च वार्तिककारः प्राह—

अहमप्रत्ययसम्भिन्ना ज्ञानस्येन तु नतंरि ॥

भवन्ती तत्र सवितिर्युज्येताम्यात्मकर्तृका ॥ [श्लो. वा नू श्लो ७०] इति ।

तन्मतं निरसितुमनुब्रूयति “नैरिति”

^१ अभ्युपगन्तव्यमिति मु. पु. पा. ।

^२ तथा हीति क० पुस्तके

किन्तु नुमीयते ? ज्ञानम् । ननु न तत् सविदः स्वयम्प्रकाशाया भिन्न-
मुपलभ्यते । सत्यम्, अत एवानुमीयते । ननु किं तदिति न 'विद्यः ।
'सविदुत्पत्तिकारणमात्ममनःमन्निकर्षाख्यं तदित्यवगम्य परितुष्यतामायुष्मता ।

यदप्युक्तं नैयायिकैरपि—ज्ञानं मानसप्रत्यक्षं क्षणिकत्वे सति आत्मविशेषगुणत्वात्
सुखादियदिति । तदपि निराकृतमित्याह—एतेनेति । विज्ञानस्य जिज्ञासानिरपेक्षोत्पत्ति-
रूपलम्भो वा । न प्रथमः, मनोमात्रमाह्यदुःखादेरुत्पन्नमात्रस्य जिज्ञासानिरपेक्षस्यो-
पलम्भदर्शनात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नमात्रस्य जिज्ञासानिरपेक्षस्य विज्ञानस्य विषयस्या-
प्युपलम्भ एव । तदुपलब्धेऽप्युपलब्धिरित्येकस्मिन्नेव विज्ञाने आयुषः पर्यवसानं स्यात् ।
किञ्च विज्ञानस्य क्षणिकत्वादेव विज्ञानान्तरकाले संभवाभावात् मनोवेशत्वमिति ।
किञ्च स्वत एवोपपन्नस्य पराधीनत्वकल्पनानुपपन्नेत्याह—स्वयम्प्रकाशत्वेनापीति ।
तस्माज्ज्ञानं स्वयम्प्रकाशमिति सिद्धम् ।

यदि स्वयम्प्रकाशा सवित्, भाष्यकारेण ज्ञानमनुमेयमिष्यत इति, किमुच्यत
इति पृच्छति—किं तदनुमीयत इति । परिहरति—ज्ञानमिति ।

ननु तदज्ञानं स्वयम्प्रकाशायास्तसंविदो भिन्नं नोपलभामह इति चोदयति—ननु न
तत् संविद इति । परिहरति—अत एवेति । प्रतिवाधिरूपं पित्राय शिष्यभावेन
पुनः पृच्छति—ननु किं तदिति । सौहार्दोन्नेतरमाह—सविदुत्पत्तीति ।

१ तद्विष इति मु पु पा ।

२ अनेव बोध्यम्—'अर्थप्रतिबद्धव्यवहारविशेषप्रवृत्त्यनुगुणं पुरुषस्य धर्मस्मवेदनम्' इति
पञ्चिकावानयम् । "तदेव—बुद्धि, उपलब्धि, ज्ञानमिति च" न्यायसिद्धिब्याख्यासन्दर्भः । तयो-
रवलोकनेन ज्ञानसंवेदनयोः पर्यायत्वमवगम्यते । आर्तृयस्या अनुमेयत्वमिष्यते, तस्या एव सविद-
स्वयम्प्रकाशत्वं प्रभाकरमतानुसारिभिरभ्युपगम्यते । अत एव दालिकाचार्यो भाट्टनामभिनव
ज्ञानानुमेयत्वम्, तात्त्विकमतं मानसप्रत्यक्षविषयत्वञ्च निराकुर्वीष सविद स्वप्रकाशत्वं
निरर्चयति । तत्र भाष्ये ज्ञानमनुमेयमित्युक्तम् । चिन्तयितुं प्रश्नं समुत्थाप्य, पर्याय-
'किन्तदिति न विषय' इति । अनन्तर स्वयमेव ब्रूते—'सविदुत्पत्तिकारणमात्ममनःसंनिवर्षाख्यं
तदिति परितुष्यतामायुष्मता' इति प्रकरणपञ्चिकापर्यालोचनेन स्वयम्प्रकाशा सवित्,
अनुमेयञ्च ज्ञानं ततो विलक्षणमवगम्यते । अस्मिन्पक्षे "सवित् न संवेद्या" इति ब्रूहीवाक्यमपि
न सामञ्जस्यमश्नुते ।

अस्या परिस्थितौ इत्यं ग्रन्थयोस्सामञ्जस्यमुपपादनीयम् । यथा—'आयुर्वं पृतम्' इत्यत्र
कार्यकारणयोरभेदोपचारमङ्गीकृत्य निर्वाहं क्रियते, तथा ज्ञानसवित्यो कार्यकारणयो
(प्रमाणफलयो) अभेदोपचारमादायात्र प्रतीयमानो विरोधः परिहरणीयः, तथा प्रमाण-
फलभावस्यानियममादायापि । अत्रार्थे उपपत्तमवानि ऋजुविमलापन्निकायादग्न्यवादाप्रकरण-
स्थानि वाक्यानि विषयमिमं दूरूहं परिशोध्य निदिशन्वन्ति । अतस्तानि वाक्यान्पठता-
दुद्धाराम—

"तत्र चायमाशयः—सविदप्येव द्वयं तावत्प्रत्यक्षम्, न तु ज्ञानम् । तत्र यदप्येकं

प्रमाणफलभावं 'विवृणोति—

“मानत्वे संविदो बाह्यं हानादानादिकं फलम् ।

ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनो” ॥ इति ।

प्रमाणफलभावविवेकार्थमाह—प्रमाणफलभावमिति । तत्र श्लोकं दर्शयति—
मानत्वे संविद इति । स्वयंप्रकाशस्यासंविदो मानत्वे बाह्यं हानोपादानादिकं फलम् ।

आकार. प्रतिभाति; तथापि न सविदद्वैतम्, अयं सविदेव भेदेनावभासनात् । न च भेदो मिथ्येति युक्तम्, बाधवारणदोषाभावेऽपि मिथ्यात्वेऽप्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गदोषमापत्तेः । न च बाध्य नीलाद्याकारातिरेकिणो निराकारा सन्ति कथमध्यक्षेति, तस्या. फलमात्ररूपत्वात् । न च फलस्य रूपान्तरापेक्षा, अपेक्षाया फलत्वानुपपत्तेः । कथमिदानीं ज्ञानसिद्धिः ? उच्यते—
फलभूतायास्संविदः कार्यरूपत्वात्, कार्यस्य च वारणमन्तरेणानुपपत्तेः, नित्यकार्योदयापत्त्या चात्मनः स्थिरस्य कारणत्वे निरस्तं, कदाचित्क ज्ञानमनुभाषते” इति । [ऋजू० वि० पञ्चि० पृ० ८०]

“एव घालित्वाधोपगतो मीमासाभाष्यपरिनिष्ठोऽपि ज्ञान प्रमाणम्, योग्यता तु सवेदन फलमिति पूर्वोक्तमेवार्थमुपोद्बलयति । तत्रत्योऽयं ग्रन्थसन्दर्भः—“ननु केयं सवित्तिर्नाम ? ज्ञान-फल प्रकाशः । क्व पुनरसौ कर्तते ? ज्ञातरि, न तु ज्ञेये । स्मर्तुं नुमानुर्वा जतीतानागतार्थं सवेदनामुपपत्तिप्रसङ्गात् । तर्हि ज्ञानमित्युच्यते, तद्व्यनुमेयम्, स्वरूपप्रकाशान्तु सवेदनाख्य ज्ञानफलम् । कस्माज्ज्ञानमनुमेयमात्ममम मयोगाख्य ? स्वलात्मविशेषमुणोत्पत्त्यसमवायि-कारणक सवेदनाख्य ज्ञानफल कदाचित्क तस्य लिङ्गभूतम् । ननु अस्तु नात्ममनस्सयोग, मा भूत्तत् आत्मसमवायि सवेदनाख्य ज्ञानव्यतिरेकि स्वप्रकाशम्, चित्तु व्यवहारयोग्यता नाम धर्म आत्मसमवेतो जायते, स एव च ज्ञान सवेदनञ्च, अत एवानुमेयम्, व्यवहारसिद्धिश्च फलभूता तस्य लिङ्गम् । यद्विषयसवेदन जायते, तत्रैवात्मा व्यवहारयोग्यो भवति, सात्विकस्या आत्मनो न व्यवहारानुमेया, प्रागपि व्यवहारायोग्यतावभासात्, अव्यवहरमाणोऽपि वेदिनार-मात्मान लोको मन्यते । पश्चात् व्यवहरति न एव, तात्पर्यपर्यवसानी च प्रमाणव्यापारः, व्यवहारस्येच्छाद्वेषरूपकारणान्तराद्यतत्वेन तदेव प्रमाणफलम्, ततोऽन्यतन्कारणं ज्ञानकारम्, तच्चात्ममनःसयोगानिरेव, नापरमुपलभ्यते । अतस्तत्प्रमाणम्, योग्यता तु सवेदन फलमिति” । [भाष्य. परि पृ. १७-१८]

अस्य निरालम्—

“नान्यथा ह्यर्थसंज्ञावो दृष्टं समुपपद्यते ।

ज्ञानं चेन्नेत्यत्र पश्चात्प्रमाणमुपगच्छते” । [मूत्र. वा. १८२] इति श्लोकस्य व्याख्यानं न्यायरत्नाकरे “तत्र केचिदाहुः” इत्यादिभ्यः सवित्तिरुक्तिरित्यादिनामिदं, अत्र स्वप्रकाशना” इत्यत्र दृष्टव्यः । एतेन प्रकाशविषयसम्पादकैः ३८ पृष्ठं, आद्यमीमासासम्पादकैः द्वाप्तं [डि. पृ. १३१] ग्रन्थविरोधपूर्णं निरवकाशमिति ध्येयम् ।

१ विवृणोति इति. मु पु पा. ।

यदा प्रमितिः प्रमाणमिति भावसाधनमाश्रीयते, तदा संविदेव प्रमाणम् । तस्याश्च व्यवहारानुगुणस्वभावत्वाद्धानोपादानोपेक्षाः फलम् । प्रमीयतेऽनेनेति करणसाधने प्रमाणशब्दे आत्ममनःसन्निकर्षाद्यात्मनो ज्ञानस्य प्रमाणत्वे तद्वलभाविनी संविदेव बाह्यव्यवहारोपयोगिनी सती फलम् ।

२ “आपेक्षिकञ्च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।

तदर्थसन्निकर्षो वा मानश्चेत्पूर्वकं फलम्” ॥ इति ।

यदा तु साधकतमस्य करणत्वात्तमपश्चात्तिशयार्थकत्वादतिशयस्य बाह्या-
पेक्षत्वादालोकाद्यपेक्षमिन्द्रियमेव प्रमाणम्, तस्य विषयसन्निकर्षः, तस्य वा
आत्ममनस्संयोगारब्धस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वे व्यवहारोपयोगिनी सैव—स्वयम्प्रकाशा
संविदेव फलमित्यर्थः ।

स्वयमेव व्याचष्टे—यदा प्रमितिरिति । प्रमितिः प्रमाणमिति भावसाधने
प्रमाणशब्दे स्वयम्प्रकाशा संविदेव प्रमाणमिति । कुत इत्याह—तस्याश्चेति । हानोपा-
दानादयस्सथाभूता इत्याह—हानोपादानेति ।

प्रमीयतेऽनेनेति करणसाधने प्रमाणशब्दे आत्ममनस्सन्निकर्षादयः प्रमाणम् ।
तत्कार्यभूता संविन् फलभूतेत्याह—प्रमीयतेऽनेनेति । व्यवहारोपयोगिनी सती
फलमिति ।

ननु किमात्ममनस्सन्निकर्षोऽयमेव कारणमित्यत्राह—आपेक्षिकञ्चेति श्लोकेन ।
पूर्वकं—मानश्चेत्, संविदेव फलमित्यर्थः । स्वयमेव व्याचष्टे—यदा स्थितिः । साधकतमं

१ मान स्व इति नु पु पा ।

२ ग्रन्थकार प्रमाणफलभावेऽनियम वर्णयान्वकार । तस्य च मूल प्रत्यक्षमूत्रगत
“बुद्धिर्वा जन्म वा सन्निकर्षो वेति नैषा कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रं” इति भाष्यसन्दर्भः ।
अस्याम भाव—इन्द्रियादेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तत्तदर्थविषयकबुद्धेस्तज्जन्यहानोपादानबुद्ध्या पूर्व-
पूर्वस्य प्रमाणत्वे, उत्तरोत्तरस्य फलत्वमिति । अत एवेदं शाबर वाररं व्याचष्टाण कुमारिल-
भट्ट एवमाह—“प्रमाणफलभावस्तु यथेष्टं परिकल्प्यता[प्र मू श्लो ५९] इति ।

इयमेव रीति न्यायतन्त्रेऽपि दृश्यते । यथा—“प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानो-
[न्या द १-१-३]” इति अक्षपादीय सूत्र व्याख्यानं प्रवृत्त वास्त्यायनमुनिरित्यमभाषिष्ट—
“अस्यासाधस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञान वा । यदा सन्निकर्षस्तदा
ज्ञानं प्रमितिः । यदा ज्ञान, तदा हानोपादानोपेक्षाद्वय फल” [वात्स्या भा पृ ५४] इति ।
इमामेव शैलीमवलम्ब्य शालिनाचार्ये प्रमाणफलभावस्यानियमबोधयन् । नावसाधने
हानादिबुध्यवेषया प्रमा स्वयमेव वरणम् । वरणसाधने नु मन इन्द्रियं तदर्थसन्निकर्षो
वापेक्षिक कारणम्, सर्वत्र ज्ञानमेव फलम् । सर्वत्र ज्ञानाज्ञानविभागानिप्राप्य पक्षद्वयविभाग
इति बोध्यम् ।

मनःसन्निकर्षः प्रमाणम्, तदापि संविदेव फलम्, तदर्थप्रवृत्तत्वात् साधनानाम् ।

ये पुनः प्रमाणादभिन्नं फलमाहुः, तेऽपि वादिनः कार्यकारणयोरैक्याभावादेवोपेक्षणीयाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकन्यायमिश्रविरचितायां प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणपारायणे प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ।

करणमिति, साधकत्वमस्यैव करणत्वात्, मनो बाह्येन्द्रियसंयोगो वा प्रमाणम्, सर्वस्मिन्नपि पक्षे संविदेव प्रमाणफलमिति । कुत इत्याह—तदर्थप्रवृत्तत्वादिति ।

ननु संवेदनमेवार्थसारूप्येण प्रमाणं भवति, प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, अर्थोपलब्ध्यात्मा तदेव प्रमाणमिति सौमता मन्यन्ते । तान् प्रत्याह—ये पुनः प्रमाणादभिन्नमिति । तत् प्रत्यक्षज्ञानं प्रमाणफलम् । अर्थप्रतीतिरूपत्वात् अर्थसारूप्यस्य प्रमाणत्वं, तत् एवार्थप्रतीतिसिद्धेः, कथमेतस्यार्थाकारज्ञानस्य कारणत्वमुच्यत इत्युपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

इति जयपुरिजनुषा भीनारायणेन कृतायां प्रकरणपञ्चिकान्याय्यायां न्यायसिद्धौ प्रमाणपारायणे प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः १ ॥

१ तायागता विषयैकत्ववृत्त्या ज्ञानमेव प्रमाणं फलञ्चेति वक्ष्यन्ति । इदं लोचयिष्यम् । तयाहि—क्रियाकारणयोस्त्वरूपभेदो लोचयिष्य एव । एवं सति बोधे क्रियाकारणयोस्त्वरूपभेदज्ञानेन विषयैकत्वमेव स्वीकृतम्, बीमासहेत्यु विषयैकत्वं विहाय प्रमाणकत्वोत्तररूपभेद एवाज्ञीह्यत । लौकिका कार्यकारणरूपेणाकारद्वयं प्रतिरक्षन्ते, न पुनरेकता कार्यकारणयोर्मन्यन्ते, तत्र पटत इत्याद्येनाह—ये पुनरित्यादिना ।

२ शीशालिकप्रकरणन्याय्यायां नाप्यन्यत्र जयपुरिजनुषः ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः पूर्वोक्तं च यवसादिजः प्रारम्भ ॥१॥

विनायकोऽभ्युदायना हरिद्विषो ह्यारम्भः ।

धरत्तरी रमाद्विषका दिपन्तु यन्मनसि ॥२॥

इति प्रमाणपरिच्छेदः पाठा इत्युक्ते ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य परिशिष्टम् ।

प्रमाणलक्षणकथनावसरे पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्य ज्ञान स्मृतिरिति शालिकना-
योक्त निरस्य, सापेक्ष ज्ञान स्मृतिरिति स्मृतिलक्षण वर्णयामास व्यापसिद्धिव्याख्याता ।
इदमविचारितरमणीयमिति वयं मन्यहे । तथा हि—ज्ञानस्य सापेक्षत्वमूल्यतो ज्ञप्ती वेति द्विधा
विकल्पः । तत्राद्यपक्षेऽपि विकल्पद्वयं ज्ञानमात्रापेक्षत्वम्, वस्तुमानापेक्षत्व वेति । तत्र
नाद्य पक्षः—अनुमानादीना व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वेन स्मृतित्वमापद्येत । न द्वितीयः—प्रत्यक्षा-
देरपि स्वीत्यप्ती इन्द्रियार्थसम्यक्प्राप्तसापेक्षत्वेन स्मृतित्वं कथ्यकार वारयितुं शक्येत । ज्ञप्ती
सापेक्षत्वमित्यनापि द्वेधा विकल्पः वस्तुन्तरापेक्षत्वं ज्ञानान्तरापेक्षत्वं वेति । न प्रथमः कल्पः—
प्रत्यक्षादेरपि स्वज्ञप्ती प्रमानादिसापेक्षत्वेन स्मृतित्वापत्तेः । न द्वितीयः—ज्ञानस्य ज्ञानान्त-
रापेक्षत्वे प्रमाकरमीमांसकमते ज्ञानस्वप्रकाशत्वसिद्धान्तो व्याकुप्येत । उक्तप्रकारेण सापेक्ष
ज्ञान स्मृतिरिति मन्दीश्वरोपज्ञं नारायणेनानूदितं चेद स्मृतिलक्षणं न सञ्जायतीति दुष्टत्वात्,
शालिकनायोक्तलक्षणानुगुण्याभावाच्च । अतो मूलोक्तलक्षणमेव—

“प्रमाणमनुमृति सा स्मृतेरन्या स्मृति पुनः ।

पूर्वज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते” ॥ इति युक्ततमं वयमुत्पश्याम ।

पट्टकेन युगपद्योगात्परमाणोप्यदशता ।

पण्णा समानदेशत्वे पिण्डस्स्यादणुमात्रकः ॥ [वि. का.] इति ।

समग्रं वामुबन्धव पद्यम् । विनतिकारिकाविज्ञप्तिमानतासिद्धौ वैनायिकमूर्धन्येन
प्राचीनेन योगाचारमतानुयायिना बसुबन्धुना वैभाषिकमतद्रूपणप्रसङ्गे यद्द्रूपणमुक्तम्, तद-
धेवैनायिकस्य रूपणं भवति । अस्यायमर्थः—पट्ट्यो दिग्भ्यः पट्टभिः परमाणुभिः पट्टु
पात्रैर्षु एकस्य परमाणोर्युगपद्योगे सति परमाणो पट्टयता प्राप्नोति । एकस्य यो देशस्तत्रा-
न्यस्यासम्भवात् । यदि य एव एकस्य परमाणो, स एव पण्णा परमाणूनां देशः । तेन
सर्वेषां समानदेशत्वात् सर्वं पिण्डः परमाणुमात्रकस्त्यान् । अणुमात्रक इति स्वार्थे कं,
परमाणुपरिमाण इत्यर्थः । परस्परव्यतिरेकादिनि न कश्चित्पिण्डो दृश्यस्त्यादिति ।

वियदेन्द्रियनिरूपणावसरे जैनाचार्येण हेमचन्द्रेण केवा प्राणिना कानि इन्द्रियाणीति
प्रत्यपादि । पाठकानां मुखावगतये तत्रत्यो ग्रन्थसन्दर्भोऽन्यस्तादुद्धियते । तथाहि—स्वार्चन-
रसनन्दिने वृषि-अपादिका-नूपुरक-गण्डूषदं यद्वा-मुक्तिना-पञ्चुवा-ज-तूवा-प्रभृतीनां प्राज्ञानाम्,
स्वार्चनरसनप्राप्तानि पिपीलिका-रोहिणिक-उपचिका-कुन्बु-तुवर-ज-पुष्पदीज-—वार्पसास्त्रिका-
शतपदी-अयेनक-तृणपत्रका-पट्टहारकादीनाम्, स्वार्चनरसनप्राप्तचक्षुषि भ्रमर-चटर-सारङ्ग-मधिका-
पुत्तिका-दश-मदक-वृक्षिक-नन्दावर्त-कीटक-वन्त-ज्जादीनाम्, योगेण सहितानि मत्स्य-उरग-नृज-
पक्षि-चतुष्पादानां तिर्यग्योनिजानां सर्वेषाञ्च नारकमनुष्यदवानामिति ॥

“सत्त्वा परिप्तामानि पृथक्त्वं सयोगविभागी पट्त्वापरत्वे वयं च रूपिद्रव्यसम-
वायाच्चाधुपाधि” [वं द. ४-१-११] इति सूत्रमत्र स्मृतंभ्यम् । अत्र वयं पट्त्वाधुपत्यवयव
वैशेषिकदर्शनानुसारेण, न तु मुख्यतानुसारेण, उच्यते वयं योऽनुमेयत्वादिति बोध्यम् ।

जातिनिर्णयाख्ये चतुर्थे प्रकरणे पृथिव्यादीनां द्रव्याणां लक्षणमभिदधानं अपाक-
जरसवत्त्वम्, सासिद्धिकद्रवत्ववत्त्व वाग्मा लक्षणमाह—[पृ-८०] अत्र शीतस्पर्शवत्त्व आप-
इति सुप्रसिद्ध लक्षणमाचख्यौ न्यायसिद्धिकार इति वेदितव्यम् ।

शालिकाचार्य —“द्रव्यजातिगुणेषु”, इत्यनेन ग्रन्थेन प्रमेयत्रैविध्यं वर्णयामास । अत्रेय-
माशङ्का समुन्मिषति—यत् सत्सु सख्यासादृश्यादिषु कथं प्रमेयत्रैविध्यमिति । न्यायसिद्धिकार
प्रकारद्वयेन शङ्कायिमा पर्यहर्षात् । तथाहि—तत्रालं प्रकार पदार्थविदामग्रगण्यस्य प्रशस्त-
पादस्य प्रक्रियावलम्बनम् । द्वितीयस्तु गुणादीनां द्रव्यपारतन्त्र्यस्याभाव्यम् । व्याख्या
प्रकारान्या शङ्का नारायणो निरस्यति स्मेति बोध्यम् ।

टीकाकारस्त्रेषां गुणानां लक्षणमाह—द्रव्याध्वयं कर्मभिर्ज्ञो गुण इति, द्रव्येषु तरतम-
भावेन वर्तमानो गुण इति, द्रव्यपरतन्त्रो गुण इति च बोध्यम् ।

अत्र “नास्ति अजसयोगः, नित्यपरिमण्डलवत्पृथगनभिधानात्” [प्रशस्त-भा.]
इति । सर्वज्ञेन महर्षिणा सर्वार्थोपदेशाय प्रवृत्तेन पृथगनभिधानात्तास्ति अजसयोगः खपुण्य-
वदिति [न्या-कन्व] चानुसन्धेये । अजसयोगो जातिनिर्णये निराकृतः । अत्र तदेव स्मारयति
व्याख्यातेति बोध्यम् ।

अथानुमानपरिच्छेदः ।

“ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।

एकदेशान्तरे बुद्धिस्तुमानमवाधिते” ॥१॥ इति ।

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य, तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्नि-
कृष्टेऽर्थे या बुद्धिः, ‘साऽनुमानमित्यर्थः ।

चोदनाप्रामाण्यप्रतिज्ञायां निमित्तपरीक्षा कर्तव्येत्यस्यार्थस्य सर्वप्रमाणेष्वन्य-
भिचारिषु सिद्धिरिति, सर्वेषां लक्षणतो व्यवस्थितत्वेनाव्यभिचारित्वात् तत्र प्रत्यक्षा-
पेक्षत्वेनेतरप्रमाणानाम्, प्रत्यक्षस्य प्रथमं लक्षणं विषयस्योक्त्वा, यद्वहनामभिमतत्वेनान्तर
मनुमानलक्षणम्, अवयवदूषणानि च सङ्गृह्य श्लोकेन दर्शयति—“ज्ञातसम्बन्धेति ।
अत्रानुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः । ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यादि लक्षणं संबन्धनियम-
ज्ञानादेकदेशस्य दर्शनाद्विममहाश्च, यत्पञ्चाज्जायते ज्ञानं, तदनुमानमित्यर्थः ।

तदुक्तमाचार्यैः—

प्रत्यक्षमानादनुजायमानमन्यैमिते धर्मिणि वा पुरस्तात् ।

लिङ्गञ्च मित्या प्रथमं स्वमानात्पञ्चाज्ञेवेष्टिक्किनि चानुमानम् ॥ इति ।

एवमन्वयसंज्ञासिद्धमनुमानस्वरूपं लोकप्रसिद्धमुद्दिश्य तदाभासविवेचनार्थं लक्षण-
मुच्यते इति ।

तत्र—

‘प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेशस्योच्यते’ ॥ [श्लो. वा. अनु. श्लो. २] इति
पराक्तं मा भूदिति, स्वमतेनानुमानमाह, ज्ञात इति ।*

*एतावत्पर्यन्तमेव न्यायसिद्धेर्मातृकाऽस्माभिरुपलब्धा । इत पर विषमस्पलटिप्पण्येव
स्थास्यतीति विज्ञेयम् ।

१ अनुमानमिति भु पु पा ।

२ “यतिरूपानन्तर यतिरूप्यते, तत् तेन सङ्गृह्य” अवेदिति न्यायेन प्रत्यक्ष निरूप्या-
नन्तरमनुमाननिरूपणे वाचन सङ्गतिर्वक्तव्या । अनुमानस्य वादिपरिग्रहभूम्ना प्रत्यक्ष निरूप्या-
नन्तर बहुवादिसम्मतत्वेनानुमान निरूपयितुमुपक्रमते ‘ज्ञातेति’ । तत्र भवान्भाष्यकारः दावर-
स्वामी वृत्तिकारमतानुवादावसरे प्रत्यक्षमूत्रे तत्सतोर्व्यंत्पासेन प्रत्यक्षलक्षणपरत्वमुपवर्ष्म-
नुमानादिलक्षणकरणस्येदमुपलक्षणमिति मन्वानोऽनुमानलक्षणं न्यरूपयत् । तथा हि—
“अनुमान ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निष्कृष्टेऽर्थे बुद्धिः,” इति भाष्यसन्दर्भः ।
तत्र भाष्यवाक्ये अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः, ज्ञातसम्बन्धस्येत्यादिकमवशिष्टं लक्षणवाच्यं

सौगतमतानुवादः ।

कः पुनरयं 'सम्बन्धनियमः ? अविनाभावः । स च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिनिबन्धन इति केचित् । द्विविधो ह्यर्थः—स्वनिपयकबोधजनकः,
अतजनकश्च । तत्राद्ये प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्, इतरस्य तु सत्तानिश्चयो दुर्लभ
एव । यजनितं हि यज्ज्ञानं, तत्तेन विना सत्तामलभमानं तस्य सत्तां
निश्चाययितुमलम् । यस्य तु न स्वजनितं ज्ञानमस्ति, तस्य सत्ता कुतो
निश्चयेत । न चार्थान्तरजनितं ज्ञानं तत्सत्तां निश्चाययितुं 'समर्थम्, अविशंवा

भाष्यकारीय नियम अवाधित इति पदद्वययोजनेन लक्षण निरदिशत्, हेत्वाभासव्यावृत्तिपूर्वकं
शालिकनाथ ।

अत्र ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति पद ज्ञातसम्बन्धनियमो येनेति व्युत्पत्त्या वृद्धिशब्दसादि-
ध्यात्पुरुषपरतया, ज्ञातसम्बन्धो यस्येति व्युत्पत्त्या देशपरतया समुदायिपरतया च कुमारिल-
भट्टव्याख्यातम् । अत्र व्याख्याने ज्ञुपात्तस्य पुरुषस्य देशस्य समुदायिनश्च गम्यमानस्य
सम्बन्धोऽनुपपन्न इति दोष, 'गम्यमानस्य वार्यस्य नैव दृष्ट विधेयण'मिति । तदीयवचन
विरोधञ्च पश्यन् टीकाकारः प्रभाकरमित्र सदीय व्याख्यान प्रतिचिक्षेप, व्याचक्षौ च
प्रकारान्तरेण—दर्शनस्य दृश्यप्रधानत्वादाकाक्षित पूरणसमर्थञ्च सम्बन्धितामश्नुतेऽतो ज्ञात-
सम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनादित्यर्थं भाष्यस्य वर्णयाम्बभूव । इदञ्च व्याख्यानमुन्वेकमट्ट-
[ता टी पृ ३०३ ३०४] अनुपासितगुरुव्याख्यानमुपेक्षणीयमित्यादिग्रन्थेन प्रतिक्षिपन
कौमारिल व्याख्यान समर्थयामास । अस्य च निराकरण प्रभाकरमतसमर्थनञ्च ऋजु० वि०
प० पृ० ९२-९३ यो द्रष्टव्यम् ।

श्लोकार्थं—अत्र—एकदेशस्य एकदेशान्तरे चेति द्वाभ्यां शब्दभ्यां आधितौ हेतुसाध्या
उच्येते । ताभ्यामेक आधय आक्षिप्यते । अत समानाध्याधितयोरेव द्वयोर्योग्यमकभाब
इति फलति । अन्तरशब्दोऽपि पूर्वोक्तस्यैवार्थस्योपोद्बलक । असन्निकृष्टपद स्मरणाभि-
माननिरासार्थमित्युक्त पञ्चिकायाम् । तदनुपदमेवान्न मूले स्फुटीभविव्यति । शालिकनाथोपज्ञे
भाष्यपरिशिष्टे त्वसन्निकृष्टपद जिज्ञासितधर्मपरतया व्याख्यातम् । सम्बन्धशब्देन—निरुपा
धिकतसम्बन्धोऽङ्गुष्ठ १ सम्बन्धमात्रमङ्गुष्ठे योऽस्ति स तस्य सारसम्बन्धोऽस्ति, यद्वृत्तापस्य, निरुप-
पर्यन्तानुसरणम् । दर्शनशब्देन निश्चयोऽभिप्रेत । तेनार्थापत्तिरोज्य बलक्षण सूचितम् ।
विशेषस्तु—अर्थापत्तिपरिच्छदे वक्ष्यते । तथाचाय सपिण्डतोऽयं—समानाध्याधित-
तयोरेकदेशिनोऽज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽयंबुद्धिरनुमानमिति ।
भवनायस्तु—असन्निकृष्टपदस्यानुमानोत्पत्तिहेतुपरिगणनार्थमिति मन्यते । [न वि १२७-
१२८ पृ] अनुमानलक्षणधटकेरेव विशेषणं हेत्वाभासाना यथानिर्देशस्तथात्रेवाजो व्यक्ती-
भविव्यतीति ध्येयम् ।

दनियमे कारणाभावात् । 'यत् स्वविषयकं ज्ञानम्, जनयति तस्य तदविनाभावित्वे तज्ज्ञानस्य युक्तोऽविसंवादनियमः ।

पारम्पर्येणापि यत् यत्प्रतिबद्धम्, तत् तदविसंवादकं भवत्येव । धूमादि-
जन्यं पावकादिविज्ञानं धूमाद्यविनाभावि, धूमादिकमपि पावकाद्यविनाभावीति,
तदविसंवादनियमोपपत्तिः । अविनाभावनियमश्च नाऽप्रतिबद्धस्योपपद्यते ।
प्रतिबन्धश्च^१ तादात्म्येन, 'तदुत्पत्त्या वा सम्भवेत्, नान्यथा । तदुक्तम्—

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥

[प्र वा परि. ३ श्लो. ३०.] इति ।

“विषयेऽदर्शनमात्राच्चाऽविनाभावनियमः, नापि सपक्षे दर्शनमात्रादऽ-
विनाभाव इत्यर्थः ।

^१ यदित्यादि ज्ञानमित्यन्त, मुद्रितपुस्तके नास्ति, उपुस्तकानुसारेणार्थं पाठो निवेष्टितो
इति ध्येयम् ।

^२ प्रतिबद्ध इति मु पु पा ।

^३ तत्कार्यतयेति मु पु. पा. ।

^४ अनुमानपरिच्छेदे अविनाभावनियमरूपा व्याप्तिः द्वेधा सम्भवति तादात्म्येन, तदु-
त्पत्त्या वा, नान्य प्रकार समस्ति भावस्यले, प्रतिषेधद्वानुपलब्धिविबन्धन इति सीगता
मन्यन्ते । अत्र द्वयोरविनाभावस्तादात्म्येन स्वभावहेतुर्विवक्षितः । तदुत्पत्त्या च कार्यकारणभावः,
बौद्धैरेतयोरेव अविनाभावरूपव्याप्तिनिश्चयः प्रति हेतुत्वस्य स्वीकारान्, इति बौद्धमतमतवतारण्य
धर्मकीर्तिपि पद्यमुपन्यस्यति—कार्यकारणभावेति ।

अस्यायमर्थः—साधनस्य साध्याव्यभिचारित्वनियमः क्वचित्कारणकारणभावेन ज्ञायते ।
यथा—बल्लिधूमयोः । क्वचित्स्वभावात् वृक्षशिशुपयोः । तथा च कार्यकारणभावः स्वभावश्चैव,
द्वयमेवेदं साधनस्य साध्याव्यभिचारित्वं नियच्छति । न तु निश्चितसाध्याभाववति विषये
हेतोरदरानात् व्याप्तिग्रहः, न वा निश्चितसाध्यवति सपक्षे हेतोर्दोषान् व्याप्तिग्रहः, किन्तु
पूर्वोक्ताभ्यामेव द्वाभ्यां नियामकाभ्यामिति ।

अनेदं योध्यम्—प्रसस्तपाददव पदार्थसदग्रहानिधे ग्रन्थे पद्यवृत्तित्वस्यशङ्कित्वविषय-
व्यावृत्तत्वविशिष्ट धूमादि व्याप्यम्, तत् यस्य कस्यादिरस्ति, तत् व्यापकं भवति, तेन
व्यापकमनुनीयत इति वभाषे । ययोस्त तेन—

अनुमेयेन सबद्धं प्रमिष्टरुचं तदन्विते ।

सबभावे च नास्त्येव तस्मिन्मनुपापकम् ॥ इति ।

तद्विरसनमुपेन स्वमतमुपस्थापयति धर्मकीर्तिरित्याह—विषय इति ।

^५ अत्र भूले इत्याहोक्तो विषयस्तत्र अर्थ “सपक्षे दर्शनमात्राच्चाविनाभावनियमः, नापि

कार्यं हि कारणावच्छाद्यत्वात् न कारणेन विना भवितुमलमिति 'नियत-
कारणविनाभावम् ।

यदात्मा यो भावः, स तं विना कथं भवेदिति तादात्म्येऽपि युक्त एवा-
विनाभावनियमः । कार्यकारणभावावगमः 'प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां सर्वत्र
सम्भवति । सत्येवाग्नौ धूम उपलभ्यते, असत्यग्नौ सत्त्वपि तद्वितरकारणेषु
नोपलभ्यत इति, 'इदमेव कार्यस्य कार्यत्वं, यत्तस्मिन्सत्येव भावोऽसति च
तस्मिन्भाव एव । तन्मात्रानुबन्धसिद्ध्या च तादात्म्यसिद्धिः । तन्मात्रा-
नुबन्धसिद्धिरपि विषये बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यायत्ता । बाधकञ्च प्रमाणमनुप-
लब्धिरूपमेव' । 'सर्वत्र निषेधानामनुपलब्धिवन्धनत्वात् । 'तदाहुः—
'यावत् कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेरेव' ।

[अ वा त प ३० श्लो] इति ।

तज्जिरासः ।

तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि—अग्नौ सति धूम इति तावत्प्रत्यक्षेणाव-
गम्यताम् ; अमति त्वग्नौ धूमो नास्त्येत्यत्र किं प्रमाणम् ? नन्वनुपलब्धि-
लिङ्गकानुमानमेव । अनुपलब्धावपि तर्ह्यविनाभावः पर्यैषितव्यः । स
तावन्न तादात्म्येन, तन्मात्रानुबन्धसिद्ध्या' हि तादात्म्यं सिध्यति । तन्मात्रा-
नुबन्धसिद्धिरपि 'विषये बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यायत्ता' । अनुपलब्धिरेव च
बाधकं प्रमाणम् । 'सर्वत्र निषेधानामनुपलब्धिसाधनकत्वात् । बाधक-
प्रमाणभूतानुपलब्धावपि चोक्तेन न्यायेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्था-
प्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्त्या, अनुपलब्धावविनाभावसिद्धिः । कार्यकारण-

विषयेऽदर्शनमाणात्" इति दृश्यते, इदमनुपपन्नमिति मन्वमानैरस्माभिः श्लोकानुसारी पाठ
अनुसृत इति ध्येयम् ।

१ विनाभावनियमकारणम् इति मृ पु पा ।

२ प्रत्यक्षानुपलम्बदर्शने इति मृ पु पा ।

३ एतावदेव इति मृ पा ।

४ अनुपपत्तिरूपमव इति ख पु पा ।

५ सर्वप्रतिषेधानामिति मृ पु पा ।

६ तदाहुः, अनुपलब्धत इति च पाठभेदो दृश्यते ।

७ तन्मात्रानुबन्धेन हि इति मृ पु पा ।

८ विषये इति मृ पा ।

९ प्रवृत्ते इति ख पुस्तके पा ।

१० सर्वप्रतिषेधाना इति मृ पु पा ।

एकार्थसमवायि, विरोधि चेति लैङ्गिकम्” [वै. द. ६-२-१] इत्यनुमानकार-
णमाहुः, तेऽपि निराकृताः । समुद्रवृद्ध्यादौ यथोदितसम्बन्धाभावेऽप्यनु-
मानदर्शनात् । संयोगसमवायैकार्थममवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणम् ।
न हि कमण्डलुना^१ च्छानुमानम् । नापि रूपादेः^२ पृथिव्यनुमानम् । नापि
रूपाद्रसानुमानम् । यच्च विरुद्धस्यानुमापकत्वोदाहरणम् । यथा—भूतं
वर्षणकर्मभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकम्, तथाऽभूतं वर्षणकर्म भूतस्य
वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकमिति ।

तज्जिरासः ।

तदनुपपन्नम्, भावाभावयोर्द्वित्रय गम्यगमकृता । न च तयोर्विरोधोऽस्ति ।
‘अनुगमननियमनव्याप्तिरूपास्तु सम्बन्धा एवायुक्ताः,’^३ क्रियागर्भत्वात्सम्ब-
न्धस्य । अन्यादीनां धूमादीन्प्रतित्यनुगमननियमनव्यापनक्रियासंभवाद^४ ।

स्वमतेन व्याप्तिकथनम् ।

तस्मात्कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा यस्य येन नियता-अव्यभि-
चारिणः, स हेतुरिति दर्शयितुं “ज्ञातसम्बन्धनियमस्ये”^५त्युक्तम् । धूमस्य
कार्यस्य कारणसम्बन्धो नियतः, अनेस्त्वनियतः । तथा रसस्य रूपेण
सहकार्यसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः, न रूपस्य रसेन । गन्धस्य
पृथिव्या सह समवायलक्षणस्तसम्बन्धो नियतः, न रसादीनाम्, अनया
दिशा सर्वहेतुषु सम्बन्धनियमोऽनुसरण्योः ।

सम्बन्धनियमे प्रमाणविचारः ।

किं पुनः सम्बन्धनियमावगमे प्रमाणम् ? न तावत्प्रत्यक्षम्, तस्य सन्नि-
हितदेशार्तमानकालवस्तुनिष्यत्वनियमात् । येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु
सर्वकालेषु च धूमादीनां बह्व्यादिसम्बन्धोऽवगम्यते, तेन तेषां सम्बन्धनियमोऽ-
वसीयते^६ । न च प्रत्यक्षं तत्र समर्थम्, “कतिपयदेशकालावगतसम्बन्धमात्रेण
च नियमो नावगम्यते, अग्रेरपि तथा सम्बन्धनियमप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन

^१ च्छानानुमानमिति मृ पु पा ।

^२ पृथिव्यानुमानमिति मृ पु पा ।

^३ नियमानुगम इति मृ पु पा ।

^४ अनुपपन्ना इति मृ पु पा ।

^५ ज्ञातसम्बन्धमिति मृ पु पा ।

^६ अवगम्यते इति मृ पु पा ।

^७ सम्बन्धावगममिति मृ पु पा ।

सम्बन्धनियमावसायः, अनवस्थाप्रसङ्गात् । शास्त्रं त्वपूर्वकार्यार्थविषय-
नियतप्रामाण्यमत्र शङ्कामपि न याति । तयोपमानमपि नात्र प्रमाणम्
सादृश्यमात्रविषयत्वात् ।

अर्थापत्तिरपि सम्बन्धनियमसापेक्षाऽनवस्थाप्रसङ्गादेव न प्रमाणम् ।
सम्बन्धनियमकल्पनया च विना कस्याऽनुपपत्तिः । धूमादीनामग्न्यादि-
कार्यत्वस्येति चेत्, न; वह्निकार्यस्यापि धूमस्यान्यकार्यत्वसम्भवात् । न
दृश्यते तावदन्यकार्यतेति चेत्, सत्यम्; तथापि शङ्कानिराकरणमशक्यम् ।
कारणभेदे कार्यभेदादेकस्यानेकस्मादुद्भवो नोपपद्यते इति चेत् । न । यद्यपि
क्वचित्कारणभेदात् कार्यभेदो दृश्यते, तथापि न सर्वत्र तथैवेति न शक्यमव-
धारयितुम् । अतोऽग्निकार्यस्यापि धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा कारणान्त-
रादपि सम्भवाशङ्कया न सम्बन्धनियमाध्यवसानं युक्तम् । शतशोऽग्नौ
धूमस्य दर्शनं, अनग्नावदर्शनञ्च सम्बन्धनियममन्तरेण नोपपद्यत इति
यद्युच्येत, तन्न, यत्र यदा च दर्शनमदर्शनं वा, तदा तत्र तेन सम्बन्धभावा-
भावाभ्यां तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावाभावनियमायोगादिति
नार्थापत्त्या सम्बन्धनियमसिद्धिः ।

सम्बन्धनियमे मानसप्रत्यक्षराङ्गानिरासौ ।

“कश्चित्—मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह । “तदयुक्तम्, मनश्चेद्वहिविषये
कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तत, तदा सर्वः सर्वदर्शी स्यादविशेषात् । अथ
भूयोदर्शनसंस्कारसचिवं मनो बहिरपि प्रवर्तत इत्युच्यते । तन्न । संस्कारस्य
स्मृतिमात्रहेतुत्वादधिकार्यपरिच्छेदासम्भवात् । यद्यपि “सर्वप्रमाणसाधारणं
मनः, तस्यपि सर्वं न भासतं प्रत्यक्षं, किन्त्वसाधारणकारणानुपपत्तेश्च प्रमाणा-
न्तरत्वव्यवहारः । एवञ्चेदसाधारणभूतभूयोदर्शनसंस्कारानुपपत्तेश्च प्रमाणा-

१ नायाति, इति. मू. पु. पा. ।

२ सावृश्यमात्रविषयमिति. मू. पु. पा. ।

३ नानुमानवदिति. मू. पु. पा. ।

४ कारणान्तरस्यापीति. मू. पु. पा. ।

५ अयमर्थो न्यायखलमालाकारेण व्याप्तिवादाख्ये प्रकारेऽनूच निराकृतः । विस्तरस्तु
तत्रैव द्रष्टव्य. [पृ. ३२७.] । अङ्गुलिमालया यद्यपि “कोऽपि परिपक्वपदप्रक्रियया भाषया
भाषते मानसमिदं प्रत्यक्षमुदीयत” [पृ. ९५] इति पाठो दृश्यते । तदनुसारेणात्र कश्चिदिति
पाठो मया मूले सन्निवेशितः । मुद्रितपुस्तके केचिदिति पाठो दृश्यते ।

६ तदनुपपत्तिमिति. मू. पु. पा. ।

७ सर्वप्रमाणासाधारणमिति. मू. पु. पा. ।

न्तरमिदमापत्ति । अथि च भूयोदर्शनविशेषादग्रावपि सम्बन्धनियमज्ञानं किं न स्यात् ? तथाभूतमपि धूमादि अग्निं न व्यभिचरति, ततो नानुमानमिति चेत्; धूमोऽपि बद्धिं न व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणं ? किं चांसत्यां गतौ मानसं प्रत्यक्षमिति कल्प्यते, अस्ति चान्या गतिरिति वक्ष्यामः ।

प्रभाकरसम्मतसम्बन्धनियमावधारणम् ।

अत्रोच्यते—अग्निधूमादीनां तावत्संयोगसम्बन्धः प्रत्यक्षादिभिरवसीयते । तत्र संयोगो विशेषणत्वेन, गुणानां द्रव्यपरतन्त्रत्वस्वभावत्वात् । विशेष्यतया च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते । देशकालावपि च विशेषणतयैवावभातः । सन्निहितदेशवर्तमानकालता, हीदन्ता, सा तु विशेषणमेव । एवञ्च देशकालाभ्यां संयोगसम्बन्धस्य विशिष्टस्याऽवगतिः । तथा हि—संयुक्ताविभाविति हि प्रतिपत्तिः, न पुनरयमनयोः संयोग इति । तथा च देशकालानवच्छिन्नः प्रथममग्निधूमयोः संयोगलक्षणः सम्बन्धो द्वयोरप्यवगम्यते । तत्राप्यग्रेः कदाचिद्धूमासंयुक्तस्याप्यवगमात् संयोगामंयोगयोश्च परस्परविरोधात्कालभेदमाश्रित्याविरोधः परिकल्प्यते । तेनाग्नेर्धूमसम्बन्धस्य कालावच्छेदोऽनुप्रवेरयते । धूमस्य तु कदाचिदप्यग्निसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति ।

यद्यपि घटादिवत् धूमो विनाप्यग्निसंयोगं प्रवर्तते, तथापि यादृशस्याविच्छिन्नोदयस्य गगनतलवर्तिनो लिङ्गत्वमिष्यते, तादृशस्य नास्त्येवाग्नि-संयोगविरहिणो दर्शनमिति, तस्याग्निसंयोगो देशकालावच्छिन्नो धूममात्रानुबन्धो नियत इति निश्चीयते । तथा च धूमसत्त्वेव कालान्तरे देशान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते, न तु तस्यां सत्यामग्निसंयोगः । तस्य धूममात्रानुबन्धित्वेनावगमात् । नन्वेनावसंयोगस्यापि दर्शनाददृष्टोऽप्यस्यासंयोगो धूमं प्रत्याशङ्कामावहति* । उच्यते—वन्देरात्रेन्धनसंयोगोपाधिको धूमसंयोग इति, तदभावे भवेत् बद्धेर्धूमसंयोगाभावः । धूमस्य तु बद्धिमंयोगो नोपाधिकः,

* आश्रीयत इति मु पु पा ।

* अस्ति च गतिरिति ख पु पा ।

* प्रतियन्तीति मु पु पा ।

* धूममहंतीति, मु पु पा ।

* धूमसंयोगसम्बन्धयोग इति मु पु पा ।

अनेधूमेन सह धूमो धूममात्रानुबन्धीति प्रतीयते । अतस्सम्बन्धमात्रावसायसमये एव यावद्धूमाधिकरण अग्निसम्बन्धस्यावगतत्वात् गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्यक्षकारणजन्यत्वेन

कथमसौ न सम्भवतीत्याशङ्क्यते । कथमनौपाधिकत्वावगमः ? प्रयत्नेना-
प्यन्विष्यमाणे औपाधिकत्वावगमात् । 'तच्चैतद्भूयोदर्शनायत्तमिति
मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनमाह' त्वन्तः ।

नन्वेवं सम्बन्धनियमावधारणसमय एव यावद्भूमादिमावितया अन्य-
दिसम्बन्धस्यावगमात्, घूमादिमत्तानिश्चयादधिकं निश्चेतव्यं नावशिष्यत
इत्यनुमानं न प्रमाणं स्यात् । 'सत्पम् । स्पष्टदेतन् यद्यन्यविषयार्थगन्तु-
मवेत्प्रमाणलक्षणम्, अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तम् । घूमाद्याग्निज्ञानम-
नुभवकारं जायते धारावाहिकवत् । नात्र स्मृतिप्रमोपकल्पना, प्रत्युत्पन्न-
कारणसम्भवात् । अनुभवकारणासम्भवेन हि शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिप्रमोपः
प्रतीत्यनारुद्धोऽप्याश्रीयते' । इह तु सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं
चानुभवकारणमस्तीति यथाप्रतीति अनुभूतिरूपतवाश्रयितुमुचितेति युक्तमे-
वानुमानस्य प्रामाण्यम् ।

अनुमानस्य प्रत्यभिज्ञारूपत्वनिरासः ।

केचित्तु देशकालातिरेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः । तदपि
निरस्तम्, लिङ्गस्य लैङ्गिकसम्बन्धनियमः सम्बन्धनियमावधारणसमय एव
समवधृतः, अन्यथा सम्बन्धनियम एवावगतः स्यात् ।

एतेन—

धारावाहिकत्वापेन प्रामाण्यमनुमानस्य । अतः प्राथमिक प्रत्यक्षमव बहिर्भूतस्तद्व्यनियम-
प्रमाणम्, निरुपाधिकद्वन्द्वपदच पदचातस्य भूयोदर्शनेन, यत्नेनान्विष्यमाणमपि उपाध-
दर्शनम् । अतो भूयोदर्शनमवयवमिति गुरुमनगिर्ब इत्यवश्यम् ।

* 'स्वनमाह अवत्यो विपुला ऋजुविमलाया विस्तरसा द्रष्टव्य [१ १६] ।

२ आद्रियन्त इति सु पु पा ।

३ नाप्यात्रानुमानलक्षणघटकावधिप्रकृष्टपदप्रयोजन वक्तुकामं घट्टेन नान्त्यादिना ।

४ उदत्तता तदभाववत्तया वा निदिधत्तेऽर्थानुमानव्यावृत्त्यर्थमसन्निहितमिति विधारणदान-
मिति कीमारितव्याख्यानम् ।

असन्निहितत्वाच्च द्वयमव जिहसितम् ।

तादृशेष परिच्छित्तिसद्विषयवतोऽपि वा । [इतो वा अ इतो ५४] इति ।

प्रामाण्यस्यानुमानस्य तदनिच्छन्त पर्वतो बहिर्भूतमित्यत्र स्मरणानियमाननिरास्यमिति
वर्णयन्ति । तमवार्थं ऋजुविमलादी प्रयोजित प्रकृष्टपदप्रयोजन प्रत्युदत्तकारण-
जन्यत्वेनानुमानस्य प्रामाण्यप्रकारमुपादयति—सत्यमित्यादिना प्रामाण्यमित्यन्तः ।

५ याचित इति सु पु पा ।

“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता” । इति । एतदपि प्रत्युक्तम्, धूमवत्त्वाद्युपलक्षितानां देशविशेषाणां सम्बन्धनियमावधारणात् । यो यो धूमवान्, स सोऽग्निमानिति ।

“यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः” ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

‘ज्ञातसम्बन्धनियमत्वञ्चैकदेशस्य स्मरणेनोपकारकम् । लैङ्गिकैरुद्देश-
सम्बन्धनियमं स्मरतः पुरुषस्य नियतसम्बन्धस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरे
या पुद्धिः, साऽनुमानम् । एकदेशाधाधित उच्यते, एकदेशान्तर इत्यत्राप्ये-
कदेशशब्द आधितवचन एव । न चाधितस्याध्रयमन्तरेण सम्भवोऽस्ती-
त्याश्रयापेक्षायामेकदेशाभ्यां न भिन्नस्याध्रयस्याशेषः, एकाशेषेणैवो-
पपत्तेः । अपि च “अन्तरशब्दोऽपि समानाध्रय एव समर्थितो भवति ।
अतर्थाध्रयाधितयोरेव गम्यगमकतौका । ‘उदाहरणे महानसादींश्चातामि-

सम्बन्धनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्तिनो दर्शनात्पर्वतनितम्बगतेऽग्नौ ज्ञानम् । ननु पर्वतनितम्बोपरिदेशयोर्मोदानैकाश्रयाश्रयित्वं धूमाग्न्योरिति, कथमनुमानम् ? तस्माद्यदाश्रितोऽग्निसंयोगस्साध्यते, तदाश्रितञ्च धूमत्वं हेतुरिति युक्तम् । उच्यते, न तावदेवं सर्वस्य लोकस्य प्रतीतिः, किन्तु पर्वतादिगतमप्यग्निं लोकोऽनुमिनोति । न चाश्रयभेदः, एकत्वात्पर्वतावयविनः, तदाश्रितत्वाच्च धूमाग्न्योः । नितम्बोपरिभागौ तु तस्यावयवविविधे न कश्चिदोपः ।

‘अत्र च “ज्ञातसम्बन्धनियमस्ये”त्यनेन ज्ञातशब्देनासाधारणस्याहेतुत्वमुक्तम् । यथा-पृथिवी रसवती गन्धवत्त्वात् । अस्त्येव हि गन्धाख्यस्यैकदेशस्य रसाख्येनैकदेशान्तरेणैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः । स तु सम्बन्धनियमो न प्रतीतपूर्वः । पृथिवीव्यतिरेकेणान्यत्र गन्धस्यावर्तमानत्वात् । पृथिव्याश्च जिज्ञासितधर्मत्वात् ।’

खण्डखाद्यव्याख्याता शङ्करमिश्रः कुमारिलभट्टवातिकमिति कथयति । नयनप्रसादिनीकारस्तिवदमुद्यनाचार्यस्येति वदति । इच्छ इलोकवातिकेऽदर्शनाद्बहुहीकास्त्वमिति निश्चिनुनो वयम् । स च समव्याप्तयोरेवेत्याचार्या केचन मन्यन्ते । उद्योतकराचार्यस्तु विषमव्याप्तमप्युपाधिमञ्जीकरोति । अत एव-समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्, सयोगवदिति प्रयोगे सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिरित्युदाहारि तेन । अतोऽभयविधोऽप्युपाधिर्बिदुषामभिमतः । इलोकस्यायमर्थः—यदत्यय—यदभाव, साध्याभावाविनाभावी-साध्याभावेन व्याप्त, साध्याभावव्याप्त्यभावप्रतियोगि—साध्यव्यापक इति यावत् । मिश्रसम्बन्धशून्ययोरित्यनेन साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । स पुनस्त्रिविधः—शुद्धसाध्यव्यापक, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । आद्यस्योदाहरणम्—धूमवान्बहेरित्यत्राद्वैतधनवत्त्वम् । द्वितीयस्योदाहरणम्—यथा—वायुः प्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्पर्शार्थयत्वादित्यत्र, द्वयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् । आत्मा प्रत्यक्ष जन्यद्रव्यत्वादित्यत्र प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वम् । ते च पुनस्त्रिविधा—निश्चिता सन्दिग्धाश्च । तत्राद्य—साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो, अस्मिन्नाद्वैतधनवत्त्वत्वेन निश्चितोपाधिर्विन्दिमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आद्वैतधनप्रभववद्वैतत्वम् । यत्र साधनाव्यापकत्वसंशयः, साध्यव्यापकत्वसंशयः, तदुभयसंशयो वा, तत्र हेतुव्यभिचारसंशयवत्त्वेन सन्दिग्धोपाधिः । यथा—सदस्यामो मित्रातनयत्वादिति श्यामत्वे साध्ये सावासाहारपरिणतिजत्वम् । ईदृशोपाधिविरहो भूयोदर्शनगम्य इति वन्यकारो मूल एवाह । निश्चयोपाधिविरहितो हेतुर्गमकत्वेनेष्ट इत्याद्येनाह-निष्पापिरिति ।

१ धूमाश्रित इति मृ. पु. पा.

२ अनुमानसंशयघटविवेक्षणानां प्रयोजनं विवधुरादो ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति विशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति—अत्रेत्यादिना ।

३ एकदर्शनेति. मृ. पु. पा. ।

असाधारणस्य संशयहेतुत्वनिरासः ।

स चायमसाधारणः संशयहेतुरिति 'केचित्' । तदयुक्तम्, यो हि येन सह सम्बद्धो दृष्टः, स तत्र स्मृतिमुत्पादयितुमलम्, यथोभयधर्मसम्बद्धः प्रतीतः, उभयोः स्मृतिं जनयन्नेकस्योभयात्मकत्वविरोधात्सन्देहमापादयति । यस्य तु केनचिदपि न सम्बन्धोऽवधारितः, स कचिदपि स्मृतिं जनयितुं समर्थ इति कथं संशयं प्रसूयति ? तस्माद्धर्मिस्वरूपवदसाधारणोऽपि न संशयहेतुः ।

“सम्बन्धग्रहणेन” च बाधकस्य हेत्वाभासत्वमुक्तम् । यथा—शब्दः नित्यः, कृतकत्वादिति । कृतकत्वस्य नित्यत्वेन सम्बन्ध एव नास्ति, किन्त्वनित्यत्वेनैव सदाऽयं प्रतीतसम्बन्धनियमः, स्वसामर्थ्येनानित्यत्वमुपस्थापयन्नित्यत्वं बाधत इति सिपाधयिपितधर्मबाधाद्बाधको हेत्वाभासः ।

“नियमग्रहणेन” हि साधारणस्य निरासः । यथा—शब्देः नित्यः प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वस्य हि नित्यत्वेन सम्बन्धोऽस्ति, ज्ञातश्च, किन्त्वनियतः, अनित्येष्वपि प्रमेयत्वदर्शनात् । संशयहेतुत्वायं नित्यत्वानित्यत्वोभयसम्बन्धावगमात् । उभयत्र स्मृतिजनकत्वादेकस्य च धर्मिणो नित्यानित्यत्वविरोधात् । स चायमनैकान्तिक इति गीयते ।

तथा“एकदेशदर्शनादि”त्यनेकदेशभूतस्य हेत्वाभासत्वमुक्तम् । यथा—व्योम प्रत्यक्षं रूपवत्त्वादिति । रूपवत्त्वं व्योमैकदेशत्वेनासिद्धम् । उन्मीलिते हि चक्षुषि गृहोदरादिषु यद्रूपमुपलभ्यते, तत्तैजसमौदकं चेत्युक्तं तच्चालोके । तथा यस्य पक्षं प्रत्येकदेशत्वमेकदेशत्वञ्च, तस्याप्यत एव निरासः । यथा—वेदः कृतकः उपाख्यानात्मकत्वादिति, विधिभागन्तूपाख्यानात्मकता न व्याप्नोति । ननु धूमोऽपि न हेतुः स्यात् । कृत्स्नपर्वतव्यापकत्वाभावात् ।

सैवम् । तत्रावयवी पर्वत एकः, तस्यैकदेश एव धूमः । इह तु न वेदाव-
यव्येक इति युक्तं भागासिद्धत्वम् ।

“दर्शनग्रहणेन” स्वरूपासिद्धं हेत्वाभासं दर्शयति । यथा,—बुद्धो
धर्माधर्मां प्रत्यक्षमोक्षते सर्वज्ञत्वादिति । न हि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं केनचिदपि
प्रमाणेनावगन्तुं शक्यत इत्युक्तम् । तथा विद्यमानस्याप्येकदेशस्य यावद्दर्शनं
नास्ति, तावदहेतुत्वम् । यथा—अन्धकारे धूमस्य ।

“एकदेशान्तरे” इति ‘स्वतन्त्रस्याग्रेर्गम्यत्वं निराकरोति । “अन्तर्-
ग्रहणेन” च भिन्नाधारयोर्गम्यगमकभावो निराकृतः ।

ननु चन्द्रोदयात्समुद्रबृद्धचनुमाने, कृत्तिकोदयाच्च ‘रोहिणीसन्निधानानुमाने
कथं समानाश्रयत्वम् ? अत्रोच्यते—एककालवर्तित्वं चन्द्रोदयसमुद्रबृद्धयोः
सम्बन्धः, तत्र काल एवैक आश्रय इति । तथा कृत्तिकोदयरोहिण्यासन्त्योर-
प्येकाद्वीरावर्तित्वमेव सम्बन्धः, तेन कृत्तिकोदयादद्वीरात्र एवासन्नरोहिण्युद-
योऽनुमीयते । एतेन मध्यगतनक्षत्रदर्शनादष्टमनक्षत्रास्तमयोदयानुमान-
मुक्तम् । अथोनदीपूराद्योपरिवर्षणानुमानमप्येवं वर्णयितव्यम् । एका हि
नदी तत्राप्याश्रय इति ।

पित्रोस्तु^१ ब्राह्मणतया यत् पुत्रस्य ब्राह्मण्यज्ञानम्, तदप्यनुमानमिति
केचिदिच्छन्ति^२, तद् प्राभाकरा नानुमन्यन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यां^३ पितृभ्या-
मुत्पत्तिरेव ब्राह्मणता, नान्या । तेन ब्राह्मणशब्दवाच्यस्योपुंसप्रत्ययत्वादित्यद्-
ब्राह्मण्यं नास्तीति^४ नास्त्यनुमानस्यावकाशः ।

प्रत्यक्षशोधोदाहरणम् ।

“अप्रापिते” इत्यनेन^५ अनाद्यान्तरप्रापिते^६ विषये नानुमानमुत्पद्यते^७ शक्ति

दर्शयति । 'यथा—'बन्धिरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । ननु द्रव्यत्वस्यानुष्णत्वेन सह 'सम्बन्धनियम एव नास्ति, 'बद्धावसत्यनुष्णत्वे द्रव्यत्वस्य दर्शनात् तेन सम्बन्धनियमाभावादनुमानानुदयः, न 'पुनर्बाधितविषयत्वादिति । उच्यते, यदि बाधितविषयेऽप्यनुमानमुत्पद्यते, तदा द्रव्यत्वस्य अनुष्णत्वेन सह सम्बन्धनियमाभाव एव न भवेत् । बद्धैरप्यनुमानेनानुष्णत्वस्यासिद्धत्वात् । सर्वत्र ह्यनुमानेऽनुमित्तितविषयनिरपेक्षमेव 'सम्बन्धनियमावधारणमुपयोगि । द्रव्यत्वस्य च बद्धिनिरपेक्षं सर्वत्राऽनुष्णत्वेन सह सम्बन्धनियमावधारणं जातमिति, तद्वलेनानुमानोदये पाश्चात्योऽपि सम्बन्धनियम-भङ्गो नात्मानं लभते । तस्माद्बाधितविषयत्वादेवानुमानानुदयात्सम्बन्धनियमोऽपि भङ्ग्यत इत्यबाधितविषयत्वमप्यनुमानस्य कारणम् । अतो द्रव्यत्वं बद्धौ प्रत्यक्षबाधितविषयं नानुमानमुत्पादयति ।

अनुमानबाधोदाहरणम् ।

शङ्कः श्रोत्रग्राहो न भवति गुणत्वादित्यनुमानस्य विषयोऽनुमानेन बाधितः । यद्विषया हि प्रतीतिर्यत्कारणिका, तदिन्द्रियं तस्य ग्राहकमुच्यते । शङ्कविषयायाश्च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रकारणकत्वमवगम्यते । अनुपहते श्रोत्रे शङ्कप्रतीतिरुपजायते, उपहते च नोपजायत इति श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुकारिणी शङ्कप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका; तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हि 'तत्कारणत्वेन नियतसम्बन्धम् । अतः शङ्कप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानेन श्रोत्रग्राहकत्वमवष्टुतम्,

दिङ्नागमतन्निरासी ।

तद् यो हि' वादी नास्तीत्याह, तस्यानुमानमनुमानेन वाध्यते । ननु सम्बन्ध-
नियमग्रहणतत्स्मरणैकदेशदर्शनसापेक्षस्यानुमानस्यार्थान्तरावगमनिरपेक्षोत्प-
त्तिकं प्रत्यक्षं शीघ्रजन्मतयाऽवश्यम्भावि विषयापहारादुत्पत्तिं प्रतिवध्नातु,
अनुमानस्यानुमानेन कथमुत्पत्तिप्रतिवन्ध इति वक्तव्यम् । उच्यते, येन
नाम श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दस्य निराकर्तव्यम्, तेनावश्यं ग्राह्यग्राहकभावसम्बन्धः
प्रथममवगन्तव्यः, अन्यथा निषेधानवकल्पनात् । अवगतमेव वस्तु विष-
यान्तरे प्रतिपिध्यते, न तु सर्वथाऽनवगतम् । तेनास्य ग्राह्यग्राहकभावसम्ब-
न्धमभ्युपगच्छताङ्गीकृता तावदन्वयव्यतिरेकानुविधायिलिङ्गकस्यानुमानस्य
प्रवृत्तिरिति, शीघ्रभाव्यनुमानमनुमानान्तरस्य विषयमपहरद्वाधकर्ता प्रतिपद्यते ।
यथाऽनुमानपूर्वकादनुमानात्प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं शीघ्रभावि, तथा प्रसिद्धाङ्ग-
कमप्यनुमानं प्रसाध्याङ्गकादनुमानादाशुतरभावीति वेदितव्यम् ।

शास्त्रेणानुमानवाधोदाहरणम् ।

शास्त्रेण चानुमानस्य विषयापहारः । यथा—नास्ति कर्मफलसम्बन्ध
इति । अवश्यम्भाविता च प्रत्यक्षवदागमस्याप्यनुसरणीया ।

उपमानवाधस्तु यथा—गौर्गव्यसदृश इति । अर्थापत्त्या चानुमानस्य
विषयापहारः । यथा—जीवन्नेव देवदत्तो वैरमन्यविद्यमानो बहिरपि
नास्तीति ।

असाधितविषयत्वस्यानुमितिहेतुत्वराद्धानिरासी ।

केचित्तु असाधितविषयत्वमिवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणमि-
त्याहुः । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विषये नानुमानं प्रवर्तते, यथा प्रत्यक्षावगते
बद्धावीप्स्येन न तदनुमानम् । तत् प्राभाकरमतानुसारिणो नानुमन्यन्ते ।
मिद्विषयमेव सर्वमेवानुमानमित्युक्तम् । यथा सम्बन्धनियमावधारणं-

^१ दिङ्नागः एवम् अथावयवगुणत्वान् इतिप्रत्यक्षानिरोपस्योदाहरणमिदमिति वर्णना-
मानम् । इदमनुसरन्तम्, यत् थोत्रग्राह्यत्वापरत्वादि थावपत्तयं न थोत्रेणावगम्यते, अत्र तु बहि-
रादिग्राह्यत्वमिति तत्रावगम्यमानत्वापस्योदाहरणम्, न तु प्रत्यक्षवाच्यत्वेत्याशयेनाह—
यो हीति । ^२ प्रतिवध्नाति, इति. मृ. पु. पा.

^३ अन्यत्र इति मृ. पु. पा.

^४ अत्र मायादयस्तत्त्वमिदं न भवन्ति किन्तु तान् यमनवदित्यनुमानं बोध्यम् ।

सिद्धविषयम्, तथा प्रत्यक्षादिसिद्धविषयमपि किमिति नोपपद्यते । प्रमा-
तारस्तु निवृत्तप्रमित्ताः सम्बन्धनियमानुसन्धानं प्रति नाद्रियन्त इति, नानु-
मानमुदेति । यदि चानुसंहितसम्बन्धनियमैकदेशदर्शनेऽपि विषयसिद्धौ
नानुमानमुत्पद्यते, ततो भवेदेवासाधितविषयत्वमनुमानकारणम्, न चैवमस्ति ।

स्वमतेनानुमानकारणपरिगणनम् ।

तस्मात्पूर्णमिदमनुमानकारणरिगणनम्—नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनम्,
सम्बन्धनियमस्मरणम् 'अवाधितविषयत्वञ्चेति' ।

यद्यवाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणम्, कथं तर्हि 'ज्वालाभेदग्राहिणोऽ-
नुमानस्योदयः । प्रत्यक्षेण हि सैवेयं ज्वालेत्यभेदे प्रतीतेऽपि पश्चात्
गृहोदरवृत्तिप्रभामण्डलदर्शनाद् भेदोऽनुमीयते । प्रभाविततिर्हि तेजोव-
यवविशरणमन्तरेण नोपपद्यते । अवयवविशरणे चावयविनो नियतो
विनाशः । दृष्टो हि तन्तुविनाशो पटविनाशः । तेन विनष्टायां पूर्व-
ज्वालायां, दृश्यमाना ज्वाला ततो भिन्नाऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे,
दृश्यमानः पटस्ततो भिद्यते । 'पूर्वज्वाला विनष्टा विशीर्णावयवत्वाद्
पटवत् । दृश्यमाना ज्वाला विनष्टायां भिन्ना, तस्यां विनष्टायामप्युपलभ्य-
मानत्वाद्, पटविनाशो पटान्तरवदिति ।

उच्यते—वाधितविषयत्वं यत्र निश्चितं, तत्रानुमानं नोत्पद्यते, यत्र तु
विषयवाधा सन्दिग्धा, तत्रानुमानमुत्पद्यत एव । इह तु सैवेयं ज्वालेतिप्रतीती
जातायामपि शङ्काऽवतरत्येव । सादृश्येन^{१०} शुक्तिरजतयोरिव भेदानवसाधा-
देवंविधा प्रतीतिर्भेदेऽपि दृष्टा । तेन किं भेदेऽपि सादृश्येन भेदाग्रहणादेवं-
विधा प्रतीतिरुताऽभेदे^{११} वेति शङ्कोदयाद्वाधितविषयत्वं सन्दिग्धमिति

^१ नोत्पद्यत इति मू पु पा ।

^२ अत्रेदं बोध्यम्—ज्ञातमवन्वस्येत्वादिना हेत्वाभासव्यावृत्तिपूर्वकमनुमानस्य लक्षण-
मभ्यधापि । त्वनुमानोत्पत्तिसामग्र्यो परिगणिता, अत्रानुमानसामग्र्यो परिगणितेति ध्येयम् ।

^३ अवाधयञ्चेति मू पु पा ।

^४ भेदाग्राहिण इति मू पु पा ।

^५ दर्शनीद्वेद इति मू पु पा ।

^६ तन्तुविनाशादिति मू पु पा ।

^७ तन्तुगिति मू पु पा ।

^८ पूर्वस्य विनाशे, उत्तरस्य ततो भेदे च त्रयेणानुमानमुपन्यस्यनि-युवेति ।

^९ ततो भिन्ना इति. ख. पु. पा. ।

^{१०} शुक्तिरजतयोर्भेदेति मू. पु. पा. ।

^{११} भेदेनैवेति मू पु. पा. ।

'नानुमानोत्पत्तिप्रतिबन्धः । अत एव समानवर्तिकावर्तिनीषु बह्वीष्वपि ज्वालासु ज्वालात्वं सामान्यं नाश्रीयते, भेदाग्रहेणापि प्रतीतेरुपपन्नत्वात् । बह्वावुष्णत्वप्रतीतिरन्यथा सम्भावयितुमशक्येति, निश्चितं बाधितविषयत्वम् । अतस्तत्र युक्त 'एवानुमानोदयविरोधः ।

असत्प्रतिपक्षस्यानुमितिहेतुत्वशङ्कानिरासी ।

'अन्ये पुनरसत्प्रतिपक्षत्वमप्यनुमानकारणमाहुः' । यथोदितलक्षणो हि 'हेतुर्यथोदितलक्षणहेत्वन्तरप्रतिषेधो नानुमानं जनयति, किन्तु संशयम् । यथा-अप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्परूपत्वादित्यनेन प्रतिषेधेण हेत्वन्तरेण प्रतिषेधः प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादित्ययं हेतुर्वायी प्रत्यक्षत्वा-प्रत्यक्षत्वसंशयमापादयति, न त्वनुमानं जनयितुमलमिति ।

'तदनुपपन्नम्; यथोदितलक्षणयोर्हेत्वोरेकत्र समवायाभावात्, भावे वा वस्तुनो 'नित्यं संशयितधर्मत्वापत्तेः । तथाहि—अरूपत्वादियं हेतुः स्पर्शनेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया वायुप्रतीतेरनुमानबाधितविषयः । इद्वानुमानं यथा शीघ्रभावि, तथोदितमेव' प्राक् । प्रत्यक्षत्वं हि निषेधता कचिदवश्यं प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरणीयम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रत्यक्ष-मिति चाम्युपेयम् । ननु न स्पर्शनेन वायुः प्रतीयते, किन्तु स्पर्शमात्रमेव । नैत्युच्यते; स्पर्शान्तरप्रत्ययेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् । यदि स्पर्शमात्रमेव स्पर्शनं भवेत्, तदा स्पर्शभेदे किं प्रत्यभिज्ञायेत ? ननु न वायोः स्पर्शभेदः सम्भवति । अनुष्णाशीतैरुत्तरं एव वायुः । तस्य तु तोयसम्पर्कात् तोयगतः शीतस्पर्शः प्रतिभाति, एवं तेजःसंयोगादुष्णस्पर्श इति । उच्यते—सत्यं

१ निराध इति स पु पा ।

२ अनुमानविरोध इति म पु पा ।

३ नाट्टमीमामका—माध्याभावाभावात् हेत्वन्तरवत्त्वस्य प्रतिषेध इति तात्पर्यं नानुमानं मयनिगापनमात्रावस्थानस्य संशयहेतुत्वं सौकुर्मन्ति । तन्मन्मन्मात्रावस्थानस्य हेतुत्व-इति—अन्य इति ।

४ इत्युक्ति इति स पु पा ।

५ यथादिदहेत्वन्तरेण म पु पा ।

६ अनुक्तिं मन् निराकर्ता । अस्य दूतनभूतने शास्त्ररीतिवात्तारकवर्तने इत्यर्थः ।

७ नित्यमनन्तिरेण म पु पा ।

८ अनुमानाधनशीलादवशतोवश्यमावधि इति विवेकस्य भाव्येन कृतवाक्येन

'नया—अनुमानपूर्वकानुमानात् तद्वत्तद्वत्त्वमात्रं प्रयत्ननाति' इत्यादिप्रमाणं २११, नति धारः ।

वायोरनुष्णाशीत एव स्पर्शः, तोयतेजोगतौ च शीतोष्णस्पर्शा, तथापि ताभ्यामभिभूतेऽनुष्णाशीतस्पर्शे शीतोष्णस्पर्शविप्रीत्ययेते, तदन्वयिनी प्रतिपत्तिश्च स्पर्शमात्रप्रत्यये नोपपद्यत इति वदामः । तस्मादनुमानवाधितविषयत्वादरूपत्वादित्यप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति, स्पर्शवत्त्वादित्येतदेव निष्प्रतिपक्षमनुमानं जनयति । तस्माद्यथोदितलक्षणस्त्व एव सत्प्रतिपक्ष इति नेदं पृथग्लक्षणम् ।

अनुमानस्य विषयभेदनिरूपणम् ।

“प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम्” ॥३॥ इति

‘द्विविधमनुमानस्य प्रमेयम्, किञ्चिद्दृष्टस्वलक्षणम्, यथा ‘वह्मथादि । किञ्चिद्वादृष्टस्वलक्षणम्, यथा—‘कर्मादि । कथं पुनर्यस्य स्वलक्षणं न प्रतीतम्, तदनुमातुं शक्यते । येन सह हेतोः ‘सम्बन्धनियमः प्रतिपन्नः, स तस्माद्वेतोरनुमातुं शक्यते । न चादृष्टस्वलक्षणेन सह सम्बन्धनियमावधारणं कस्यचित्सम्भवतीति, नादृष्टस्वलक्षणमनुमातुं शक्यते । उच्यते—सामान्यतोऽपि सम्बन्धनियमावगमो भवत्येवानुमानोत्पत्तौ निमित्तम् । यथा—यत् कादाचित्कं, तदागन्तुकाजायमानं दृष्टम् । यथा—तन्तुसंयोगेभ्यः पटः । कादाचित्की च द्रव्यस्य संयोगविभागाविति, ताभ्यामागन्तुकं किञ्चिद् वस्तु प्रतीयते ।

न च द्रव्यमेवागन्तुकम्, तस्य प्रत्यभिज्ञानेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यं वक्तुं भिन्नान्येव द्रव्याण्यत्यन्तसादृश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्ययविषयाणीव भासन्ते ज्वालावदिति, द्रव्यभेदे प्रमाणाभावात् । ज्वालादिभेदे प्रमाणमुपन्यस्तमेव । संयोगविभागादिकार्योत्पत्तिस्तु यथाप्रतीते द्रव्यस्थैर्ये सत्यप्यागन्तुककर्मान्युपगमेनाप्युपपद्यत इति, न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति ।

‘तत्तु द्विविधं प्रत्यस्ततोदृष्टसम्बन्धं सामान्यतोदृष्टसम्बन्धञ्चे’ति भाष्यतन्द्रभं कोमारिलं विरोधविषयपरतया, सामान्यविषयपरतया च व्याख्यात । प्रभाकरमिथे.—दृष्टस्वलक्षणादृष्टस्वलक्षणपरतया चायं ग्रन्थो योजितः । सामान्यतः—सामान्यरूपेण अनवधूतस्वलक्षणं नैव किञ्चिदनुमानेन गृह्यते इति ये वदन्ति, तन्मतमपाहृत्यादृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियाया शक्तौ च । तदेव दर्शयति—द्विविधमिति ।

‘वस्तुभादिनमिति मु. पु. पा. ।

‘कर्मादिनमिति. भू. पु. पा. ।

‘सम्बन्ध इति मु. पु. पा. ।

मण्डनाचार्यमतस्यानुवादः ।

‘अत्र कश्चिदाह—न कर्मद्विष्टस्वलक्षणम्, प्रत्यक्षत्वात्कर्मणः । तदाह भगवान्काश्यपः—“संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि” (वै. द. ४-१ ११) इति । तथाहि—या गच्छत्ययमिति प्रतीतिः, सा इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुकारिणी, तदेव कर्मणः प्रत्यक्षत्वे प्रमाणम् । न च वाच्यं कर्मफलभूतसंयोगविभाग-विशेषश्लेनैवेयं प्रतीतिरिति । तन्निबन्धनत्वे स्याद्यावदप्येकैक्येनवियुक्ते दयेनान्तरसंयुक्ते चापत्तेः, चलित्वा स्थिते न चलतीति वर्तमानावभासप्रसक्तेः,

विभागसंयोगयोर्वर्तमानत्वात् । अतीन्द्रियस्य व्योम्नः संयोगविभागयो-
रप्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतत्रिणि ^१पततीति प्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

न च कर्मानुमातुं शक्यते । तद्धि न नित्यं, संयोगविभागयोः
सर्वदोदयप्रमत्तेः । अनित्यत्वे तस्याप्यवर्यप्रसमवायिकारणमाश्रयणीयम् ।
तद्वरं संयोगविभागयोरेवास्त्विति न कर्मानुमाने किञ्चिदपि लिङ्गं समर्थम् ।

तदुक्तम्—

नित्यत्वे 'सर्वदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः ॥

अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किम् ॥

[भा. वि. श्लो. २०] इति

तन्निरासः ।

तदिदमसारम्—प्रत्यक्षेण गच्छति द्रव्ये, संयोगविभागातिरिक्त-

इति नियतप्रत्ययो न देशविशेषसंयोगाप्रत्यक्षतायामवब्रूयते । विषद्विततालोकनिबहुभेदा-
दुपपन्न इति चेत्—स एव तद्वाङ्काशदेय इति तद्वतिसंयोगविभागो प्रत्यक्षो । अपि च प्रत्यक्षा-
प्रत्यक्षवृत्त्योरपि संयोगविभागयोः सिद्धयोः प्रत्यक्षत्ववत्पत्त्या युक्ता, न स्वतस्सिद्धस्य कर्मण ।
ताभ्यामेव तद्धि संयोगविभागाभ्यां क्रियामनुमिमोमहे, वादाचित्कयोरेहेतुत्वानुपपत्ते । वादा-
चित्कत्वादेव चाश्रयभावहेतुत्वायोगात् हेत्वन्तरापेक्षणात् ।

नैतत्सारम् —

^१ नित्यत्वे सर्वदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः ।

अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किम् ॥ भा. वि. २०॥ इति

तद्धि कर्म संयोगविभागाभ्यां नित्यमनित्य वा अनुमीयते । नित्यत्वे हेतुसन्निधा-
नाद्देवन्तरानपेक्षत्वाच्च सदा भोगविभागात्पादप्रसङ्गः । अनित्यत्वे तु तस्यापि हेतुमत्त्वात्-
द्वेष्टविभिननादेव तत्सिद्धिरिति किमन्तर्गडुना कर्मणा ।

^२ श्रुनुविमलापञ्चिकायाञ्च मण्डनाचार्यमतानुवादतन्निरासो द्रष्टव्यो [वृ. १८,
१९, १००]

दासप्रदीपिकायास्तर्कभाष्ये [पृ. ६९] श्लोकवार्तिकव्याख्याने न्यायरात्नाकरे च
शालिकोक्त दूषण व्युत्पत्त्य भाट्टसम्मत कर्मण त्यक्षत्वं समर्थयामास पार्थसारथि । नन्दीश्वरस्तु
प्रभाकरविजयस्य नवमे प्रकरणे पार्थसारथिनोक्त दूषणमपाकुर्वन् प्रभाकराभिमन कर्मणोऽनुमेयत्व
व्यवस्थापयामास । विद्वान्दण्डिनी नोतितत्त्वाविभागे प्रभाकरविजयस्य पराकुर्वन् भाट्टसम्मत
कर्मण प्रत्यक्षत्व स्थिरीचकार, अनेन प्रकारेण भाट्टप्रस्थानप्रानाकरप्रस्थानयोः जण्डनमण्डनप्रणाली
प्रसरीततीति ध्येयम् ।

^३ पञ्चिकाकोशे नित्यत्वे च सदा इति पाठो दृश्यते, आकरे तु सर्वदा इति, स एव
मूले सप्रिवेक्षित इति ध्येयम् ।

विशेषानुपलब्धेः । यस्त्वं गच्छतीति प्रत्ययः, स संयोगविभागानुमितक्रियावलम्बनः । सा च क्रिया न स्थाणावनुमीयते । उत्पततश्चेनस्य यो देशान्तरसंयोगः, तस्य ततो निष्पत्त्यनवकल्पनात्, 'तद्वतकर्मानुमान-प्रसङ्गात् । नियततश्चेनान्तरस्य प्राग्देशविभागोत्पत्तये कर्मान्तराश्रयणा-पत्तेश्च, स्येनगतयोः कर्मणोरनुमितयोरुपपद्येते तयोर्देशान्तरसंयोगविभागौ । तस्मात् 'स्थाणुश्चलतीति न युज्यते । चलित्वा स्थितस्यापि देशान्तरसंयोगेन क्रियाविनाशात् वर्तमानक्रियाप्रत्ययानुत्पादः । अतीन्द्रियत्वेऽपि व्योम्नः, विषयि विततालोकावयवसंयोगविभागनिबन्धनात्पतति 'पतत्रिणि पततीति विशिष्टबुद्धिः, 'तद्वशेन क्रियानुमानमपि तत्र सुकरमेव ।

'न च 'कर्मानवकल्पनमपि दोषः । कर्महेतोस्संयोगविभागोत्पत्त्य-सम्भवात् । तथाहि—शरीरदेशे तावत्प्रपन्नापेक्षादात्मशरीरसंयोगात्कर्मोत्पत्तिरवकल्पते । न च ततश्चरीरदेशसंयोगविभागयोरुत्पत्तिरवकल्पते । संयोगो हि स्वाश्रये, स्वाश्रयसमवेते वा द्रव्यान्तरे कार्यमारभत इति नियतम् । 'स्वाश्रये यथा—तन्तुसंयोगस्तन्तुषु' पटमारभते । प्रचयाख्यश्च संयोगोऽवयवेषु समवेतस्स्वाश्रयसमवेतेऽवयविनि महत्त्वं जनयति, योऽपि संयोग-संयोगं जनयति, सोऽपि तस्य स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतयोजनकः । तन्तु-तुरीसंयोगो हि पटतुरीसंयोगस्य जनयितेव्यते । तस्य तुरी तावदाश्रय एव । पटोऽपि तन्त्वाश्रितत्वात्स्वाश्रयसमवेतः । आत्मशरीरसंयोगश्चात्मनि शरीरे च समवेतः, स कथं शरीरदेशे कार्यमारभेत ? तत्राऽसमवेतत्वात्, तेन सहैकार्थसमवायाभावाच्च । कर्म तु स्वाश्रये शरीरे जनयितुं शक्नुया-देवेति, कर्महेतोस्संयोगविभागावनुत्पद्यमानौ ततोऽन्यत्कारणं कल्पयन्तौ कर्मानुमापयतः ।

एतेन नोदनाभिधातात्मकौ कर्महेतु 'संयोगविभागौ व्याख्यातौ । नोदनाख्यो हि श्रज्यासंयोगस्तयोः, तत्समवेते वा कार्यमाविर्भावयितुम-

^१ कर्मान्तरानुमानति मू पु पा ।

^२ स्थाणो इति मू पु पा ।

^३ प्रयुज्यते इति मू पु पा ।

^४ पतत्रिणि इति मू पु पा ।

^५ तद्वलेन इति मू पु पा ।

^६ अवयवस्य मुद्रितपुस्तके खपुस्तके च न दृश्यते ।

^७ कर्मान्तरकल्पनमपि इति मू पु पा ।

^८ स्वाश्रययु इति मू पु पा ।

^९ तन्तुसंयोग इति मू पु पा ।

^{१०} संयोगो इति य पु पा ।

लमिति, न तदशराकाशगतौ विभागसंयोगावुत्पत्तिं लभेयाताम् । तथाऽ-
भिधातात्मकोऽपि वेगवन्मुसलोलूखलसंयोगो मुसलोलूखलसमवेतः कयमूर्ध्व-
मुत्पततोमुसलस्याकाशस्य च विभागसंयोगावारमेत ।

यथ वेगाख्यस्संस्कारः कर्महेतुस्तिप्यते, न ततोऽपि संयोगविभागावु-
त्पत्तौ^१ । संस्कारस्य स्वाश्रय एव कार्यारम्भनियमात् । भावनाख्यो हि
संस्कार आत्मनि समवेत आत्मन्येव^२ स्मृतिलक्षणं कार्यं जनयन्दष्ट इति,
कथं वेगात्मा^३ संस्कारशरवती ज्याकाशेन तेजोवयवैस्तिमितैश्च वायुभिः
सह संयोगविभागावारमेत इति शक्यमाश्रयितुम् । अतो न कर्महेत्वभि-
तादेव संयोगविभागावुत्पद्येते इति, युक्तमेव ताभ्यां कर्मानुमानम् ।

न च कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्तिकाकार्यारम्भनियमोऽवधारितः, तस्य
कार्यावगम्यत्वात् । यादृशेन हि कार्येण यदनुमीयते, तादृशमेव तस्य
कारणम् । यदि च तस्याश्रयनियमस्स्यात्, तदा कार्यमेव ततो नोत्पद्येत ।
तद्य कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभते, किञ्चित्तु वेगाख्यं संस्कारमपि ।
अस्ति वेगाख्यस्संस्कारः, संयोगाच्च तस्योपरतिः, मूर्तद्रव्याणि च तस्याश्रय-
भूतानीत्यादि प्रमेयपारायणे प्रपञ्चितम् ।

शक्तिनिरूपणम् ।

‘सर्वभावानां शक्तिरदृष्टस्वलक्षणापि कार्येणानुमीयते । अग्रेयथाभूतादेव
दाहो दृष्टः, तथाभूतादेवाग्नेर्मन्त्रीपधिप्रणिधाने कार्यं न दृश्यते । न तत्र
दृष्टमेव स्वरूपं कारणम् । यद्वि दृष्टं कारणं तस्याऽजनकावस्थातो विलक्षण-
त्वाभावात्कार्यानुदयप्रसङ्गात् । ‘यच्च खल्वजनकदशातो निरतिशयम्,
ततः कार्यं नोत्पद्यते, कुण्ठादिव कुठारात् । यदा तु तत एव कार्यं दृश्यते,
तदा तदवस्थातोऽस्त्येव वैलक्षण्यं तीक्ष्णत्वम् । अग्नौ च कार्यानुदयदशातो

१ उत्पत्तौ इति ख पु पा ।

२ स्मरणलक्षणमिति मु पु पा ।

३ शरीरवतीति मु पु पा ।

४ शालिवाक्योऽतीन्द्रियविषयमप्यनुमान भवतीति कर्मण प्रत्यक्षत्वं निरस्यानुमेय-
त्वं व्यतिष्ठेत् । एवमेव शक्तिरपि कार्यावगम्यत्वादनुमातव्येति प्रतिपिपादयिषुदशक्ति-
विषयेऽदृष्टस्वलक्षणानुमान समर्थयत्ताह-सर्वभावानामित्यादिना ।

५ अग्नेर्मनुमान बोध्यम्—अग्न्यादिवमजनकदशातो जनकदशायामतिसयवन् कार्यजन-
कत्वात्, कुठारवदिति ।

विलक्षणं न कार्योदयसमये प्रत्यक्षदृश्यं रूपमुपलक्ष्यते । भवितव्यञ्च
वैलक्ष्येन, अन्यथा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति, कार्योत्पत्तेरतीन्द्रियं किञ्चिद्रूपं
वह्नेरनुमीयते । तस्य मन्त्रौषधिप्रयोगेण विनाशात्कार्यं नोत्पद्यते । न च
वाच्यं मन्त्रौषधादिभिरतीन्द्रियं रूपं न किञ्चिद्विनाश्यते, किन्तु मन्त्रौषधादि-
सन्निधानेनैव 'कार्यानुदय इति, कारणवैगुण्ये कार्योदयविधातासम्भवात् ।

अथोच्येत—मन्त्राद्यप्रयोगोऽपि कार्योत्पत्तिनिमित्तम्, सम्प्रयोगे चाप्र-
योगो निवर्तत इति, अस्ति कारणवैगुण्यमिति । तन्न । अप्रयोगस्य च
प्रयोगाभावरूपत्वात्, 'सर्वभावकार्याणाञ्च भावकारणनियतत्वदर्शनात् ।
'अभावस्य क्वचिदपि कार्ये जनकत्वाश्रयणानुपपत्तेः । यच्च तदतीन्द्रियमग्नेः
स्वरूपम्, तत् शक्ति-सामर्थ्यादिशब्दवाच्यतया लोके प्रतीतम् । तस्य च
कार्यानुत्पत्तौ द्वयी गतिरभिभवः, विनाशो वा । यत्र कदाचिदपि कार्यं
न दृश्यते, तत्र विनाश एव । यत्र पुनः प्रतीकारवशेन कार्योदयः, तत्रा-
भिभवमात्रम् । तस्य चैवं बहुधादौ प्रसिद्धस्य सर्वभावेण कार्योदयानुद्भूतं
कार्योत्पादकत्वादेवानुमानेन परिकल्पनीयम् । तस्य च नित्याश्रयाश्रितस्य
नित्यत्वम्, अनित्याश्रयाश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । संस्काराच्चा-
स्याऽयमेव विशेषः । संस्कारो हि नाम नित्येषु नित्यः, अनित्येषु च
कारणान्तरायच इति ।

परार्थानुमाननिरूपणम् ।

“परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनम् ॥ ११ ।
वचनं दूषणैस्सार्धमर्थादितेन वर्णितम्” ॥ इति ।

अनुमानस्य द्वैविध्यनिरूपणम् ।

द्वेधाऽनुमानमुत्पद्यते-स्वयमनुसंहितयाऽनुमानोत्पादकसामग्र्या, परप्रयुक्त-
वाक्योद्बोधितया वा । तत्रानुमानोत्पत्तिसामग्रीप्रतिपादनेनैव तत्प्रतिपादक-
वाक्यस्वरूपमपि सूचितमेव । “तत्रावाधित” इति प्रतिज्ञा । ज्ञात-
सम्बन्धनियमस्ये” त्यनेन दृष्टान्तवचनम् । “एकदेशदर्शनादिति” हेत्वमि-
धानम् । तदेवं व्यवयवं साधनम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । यथा-शब्दो

सङ्गच्छेत । अतो भावव्यावर्तकतया तत्सहकारित्वमङ्गीकृतमेवाऽप्रतिबद्धा सामग्री कारण-
मित्यादिवर्दिह । कारणतयाऽभिहितविध्यतिक्रमरूपाभावस्य स्वकालावस्थितभावनिरु-
पकतयैव कारणत्वम्, न तु साक्षात् । अतोऽभावस्य साक्षात्कारणत्व नास्तीत्याशयेनाह—
अभावस्येति ।

“ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।

एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमवाधिते” ॥ इति पक्षस्थेनावधित इति विशेषणोक्तिः शेषः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यदा धूमश्च लिङ्गम्, तदा अग्निविशिष्टस्यानुमेयत्वम् । यदाऽग्निज्ञान
फलम्, तदा धूमतज्ज्ञानसम्बन्धस्मृतिकृतुष्टयस्य विवक्ष्येन प्रामाण्यम्, प्रत्यक्षपरिच्छेदान्तोऽभि-
हितोऽनियमस्सर्वत्रापि योजनीयः । यद्यपि भाष्यकारोऽनुमानमसन्निकष्टेऽर्जे बुद्धिरिति वदन्
प्रमेयबुद्धे प्रामाण्यमभिप्रेतीति गम्यते, इदञ्चोपलक्षणं धूमतज्ज्ञानादेरिति ।

अत्रेदमवधातव्यम्—अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्वेधा भिद्यते । यत्र स्वयमेव हेतु-
दृष्ट्वा व्याख्यादिस्मृत्या साध्यमनुमीयते तत् स्वायानुमानमित्युच्यते । यस्तु प्रतिपन्नमर्थं
परमनुमानेन बुबोधयिष्यति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्, यत् वाक्येन परस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यत
पर्वतो बन्दिहमानित्यादि, तत्रैव वाक्यं साधनमित्युच्यते ।

तत्र नैवाधिका प्रतिज्ञाहेतुदाहरणापनयनिगमनरूपाञ्चावयव साधनं मन्यन्ते । तथा
कृष्णसरदीपं सूत्रम्—“अजितज्ञहेतुदाहरणोपपत्तिरपत्ता अवयवः” [न्याय सू. १-१-२२] इति ।

प्रतिज्ञाहेतुं दावेवावयवाधितिं सोमता मन्यन्ते । तत्र प्रतिज्ञया निगमनकार्यस्य, हेतु-
नोपनयकार्यस्य च सिद्धेरवयवान्तरस्वीकारोऽन्यथः । सोमतामतेऽन्यन्तसाक्षात्समव साधन-
वाक्यं क्लेशगम्यायं भवतीति व्यवयवं साधनं मीमांसकैरङ्गीक्रियते । तत्र प्रकारद्वयम्—
उदाहरणपर्यन्तम्, यदोदाहरणादिकमिच्छानुसारेण प्रयोक्तव्यम् । तदोदाहरणपर्यन्तं
यथा—पर्वतो बन्दिहमान् धूमवत्त्वात्, यो धूमवान् स बद्धिमान् । यथा—महानस इति ।
उदाहरणादिकं यथा—यो धूमवान् । स बन्दिहमान् यथा—महानसम् । अथञ्च धूमवान्
तस्माद्बन्दिहमानिति ।

नित्य इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टे च विषये तस्याऽबाधितत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । तथा “एकदेशान्तरे” इत्यनेनापि एकदेशान्तरभूतस्यानुमानविषयत्वमित्युक्तम् । तदपि प्रतिज्ञावचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशाय प्रतिज्ञा कर्तव्या । एतेनैव प्रत्यक्षादिबाधितपक्षादिनिर्देशः पक्षाभास इत्युक्तो भवति । दशितानि प्रत्यक्षादिबाधोदाहरणानि । एकदेशस्य च साध्यत्वं दर्शयितुं सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यविधिदर्शयितव्य इति । अप्रसिद्धिविशेष्यकः पक्षाभासः । यथा—
सर्वज्ञो वीतराग इति ।

प्रतिज्ञाभासस्तु-माता मे वन्ध्येति, उद्दिश्य हि मातरं न वन्ध्यात्वं विधातुं शक्यते, तस्या अन्वयायोग्यत्वेनान्विताभिधानस्यासम्भवात् । यावज्जीवमहं मौनीत्यत्रानुमानबाध एव, न स्ववचनबाधः । शब्दश्रवणादि कार्याच्छब्दोच्चारयितृत्वमनुमीयते । शब्दानुचारकत्वञ्च मैतित्वमित्यनुमानबाध एव । स्ववचनन्तु मौनितामाह, न पुनरमौनितामिति न तेन बाधः ।

गम्यैकदेशान्तरसम्बन्धनियमश्च गमकैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति, तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम् । यावद्वि कस्मिंश्चिद्धर्मिणि एकदेशस्यैकदेशान्तरेण

प्रमाणसिद्धसम्बन्धनियमो न प्रदर्श्यते, तावदनुमानमेवोत्पादयितुं न शक्यते । यत्र धर्मिणि सम्बन्धनियमो दृश्यते, स दृष्टान्तः । यथा—महान-
सादिः । स चेत्थं दर्शयितव्यः—पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय, यो यो
धूमवान्, स सोऽग्निमान्, यथा—महानसादिरिति ।

यस्तु साध्यविकलः, साधनविकलः, तदुभयविकलः, सम्बन्धनियम-
विकलश्च, स दृष्टान्ताभासः । यथा—शङ्खः प्रयत्नोत्थस्तदनन्तरमुपलब्धेः,
'मूलोदकादिवत् । मूलोदकादिषु प्रयत्नोत्थत्वं नास्तीति, तत्सम्बन्धनियमो
हेतोस्तत्र दर्शयितुमशक्यः, तथा—शङ्खो नित्योऽमूर्तत्वाद् घटवदिति ।
घटस्य मूर्तत्वादमूर्तत्वं नास्तीति, तस्य नित्यत्वेन सम्बन्धनियमो दर्शयितुं
न शक्यते । तथा-शङ्खोऽनित्यः कृतकत्वाद् गगनवदिति । गगनेऽनित्यत्वं
कृतकत्वञ्च नास्तीति, न तत्र सम्बन्धनियमरशक्यो दर्शयितुम् । यथा—
शङ्खोऽनित्यः प्रमेयत्वाद् द्रव्यवदिति । किञ्चिद्द्रव्यं नित्यं परमाण्वाका-
शात्ममनोदिकालादिरूपम्; किञ्चिच्चाऽनित्यं द्रव्यणुकादि । तत्र प्रमेयत्व-
स्याऽनित्यत्वेन सह सम्बन्धनियमो नास्तीत्यशक्यमेव दर्शयितुम् ।

येन च वचनेन सन्नपि साध्यसाधनयोस्सम्बन्धनियमो नाभिधीयते,
तदप्याभास एव । तद्विद्वविधम्-अप्रदर्शितसम्बन्धनियमम्, विपरीतसम्बन्धनि-
यमञ्च । यथा—पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वान्महानसवदिति । यद्यपि महानसे
बद्धिधूमौ स्ताः, तथापि यावत् धूमस्याग्निना सह सम्बन्धो नोच्यते, तावद्गमक
एव । तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे यदैवमुच्यते—यो योऽग्निमान्, स धूमवानिति,
तदापि गमकत्वेनाऽग्निमतस्य धूमस्य गम्यत्वेनाऽग्निमतेनाग्निना सह सम्बन्ध-
नियमस्याऽप्रदर्शितत्वाद् धूमस्य न समर्थितं गमकत्वमिति, साधनाभासत्वम् ।

सम्बन्धनियमं स्मरत 'एकदेशदर्शनादनुमानमुत्पद्यत इत्येकदेशं दर्शयितुं
हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम्; यथाऽग्निमत्त्वे माष्ये धूमराश्यायमिति । तेन यत्सं-
देशत्वं नास्ति, तस्याभासत्वमुक्तमेव । येन वचनेन सदपि दर्शयितुं न
शक्यते, तदप्याभास एव । यथा—अवाचरुशब्दप्रयोगादयः । अवाधारणा-
दयश्च हेत्वाभासास्मर्व एवात्रापि योजयितव्याः ।

* मनामादवादिवदिनि मू पु पा ।

* एवदगतवमिति मू पु पा ।

* आभासमूनमेवेति मू पु पा ।

हेतुदृष्टान्तयोः क्रमेऽनियमवर्णनम् ।

दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो नादरणीयः । एकदेशदर्शन-
पूर्वकादपि सम्बन्धनियमस्मरणादनन्तरं 'साध्यज्ञानं जायते, तथा सम्बन्ध-
नियमस्मरणपूर्वकमप्येकदेशदर्शनमनुमानमुत्पादयत्येव, तत्रैकदेशदर्शनपूर्वक
सम्बन्धनियमस्मरणं कुर्वता प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम्—पर्वतोऽग्नि-
मान्धूमवत्त्वादिति ।

दृष्टान्तश्च यो यो धूमवान्, स स बद्धिमानिति पश्चादुदाहर्तव्य इति ।
दृष्टान्तपुरस्तरे तु प्रयोगे प्रतिज्ञामुपादाय, यो यो धूमवान्, स सोऽग्निमान्म-
हानसादिषदिति चामिधाय, धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यम् ।

रूपनयनिगमनयोर्वैधर्म्यनिरूपणम् ।

'अन्ये तु प्रतिज्ञानन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमिधाय, दृष्टान्तवचनं,
ततोऽप्यनन्तरमुपनयं प्रयुञ्जते-धूमवांश्चायमिति । तत्र 'हेतूपनययोरन्यतर-
प्रयोगेणापि साध्यसिद्धेरुभयोपादानमनर्थकमिति 'मीमांसकाः । तस्माद् धूम-
वत्त्वादयमग्निमानिति निगमनमप्यनर्थकमेव, यथोदितहेतुबलसिद्धत्वादर्थस्य ।

वैधर्म्यदृष्टान्तनिराकरणपूर्वकं साधर्म्यदृष्टान्तनिरूपणम् ।

वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं 'केचित्साधनवाक्ये कुर्वन्ति । यथा—यत्राग्नि-

नास्ति, तत्र धूमोऽपि नास्ति । यथा—जलद्वद इति । तदनुपपन्नम्—साध्यधर्म-
सम्बन्धवलेन हेतोर्गमकत्वम्, तच्च साधर्म्यदृष्टान्तेनैव ममयितम् । अथोच्येत
तच्च साधर्म्यदृष्टान्तमात्रेण साध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिरवगम्यते, न तद्विरहिणो
निवृत्तिः । न च तथा विना हेतोस्माध्यसम्बन्धनियमोऽवकल्प्यते ।
अतस्तदर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तोऽप्युपादेय इति । तन्न । न हि साध्यधर्मवति
हेतोर्वृत्तिमात्रं साधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते, किन्तु नियत एव साध्यधर्मसम्बन्धो
'निर्दिश्यते । तथाहि—साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्मविधिस्ताधर्म्यदृष्टान्तेन
क्रियते, तत्र धूमवत्तयोपलक्षणेन सर्वधूमवतामुद्दिष्टत्वात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरि-
समाप्तेस्सवर्षां धूमवतामग्रिमत्ता विहितेति, नास्ति सम्भावना विनाप्यग्निना
धूमो भवेदिति । उद्देश्यता च क्वचिन् प्रथमप्रयोगेणाऽवगम्यते धूमवानय-
मग्निमानिति, क्वचिच्च यच्छ्रद्धप्रयोगेण, यो धूमवान्, स वह्निमान् इति ।
प्रत्युद्देश्यविधानवलेनैव सिद्धां व्याप्तिमन्यतो निवृत्तिश्च स्पष्टीकर्तुं बोध्याव-
धारणवचनयोः प्रयोगः क्रियते—यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानेवेति ।
तस्मात् सम्यक् साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगेणैव सम्बन्धनियमावगतेरनर्थकं वैधर्म्य-
दृष्टान्तोपादानमिति ।

साधर्म्यवैधर्म्ययोर्विकल्परङ्गा ।

अथोच्येत—मा भूत् दृष्टान्तद्वयोपादानम्, किन्तु विकल्पोऽस्तु, वैधर्म्य-
दृष्टान्तेनापि हि साध्यधर्मविरहिणमुद्दिश्य साधनधर्मविरहनिर्धो कृते सर्वमाध्य-
निरहिणां साधनधर्मविरहव्याप्यवगमादन्यत्र साधनधर्मोऽवकारामलभमानः
साध्यधर्मवत्येव वर्तत इति, साध्यधर्मसम्बन्धनियमावगतेवैधर्म्यदृष्टान्तेनापि
हेतुत्वं समर्थितमेव भवतीति, तुल्यकार्यतया साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोर्विकल्पो
न्याय्य इति ।

तन्निरासः ।

तदुक्तम्—अनुमार्गेणार्थसिद्धौ न 'वक्रमार्गश्रयणं युक्तम् । यतः,
साधर्म्यदृष्टान्तश्च साध्यसम्बन्धाज्यमिचारावगतौ अनुमार्गः, वैधर्म्यदृष्टान्तो
वक्र इति 'नानयोर्विकल्पो युक्तः, अनुन्यत्वादुपायभावस्य । स्यान्मतं

१ दुष्पन्न इति मू पु पा ।

२ वक्रमार्गमाश्रयत इति मू पु पा ।

३ न विवक्ष्य इत्येव मू पु पा ।

यथा साध्यसम्बन्धाविनाभावोऽनुमानमार्गः, तथा तदभावाद्ब्यावृत्तत्वमपि, तच्च वैधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यत इति, विकल्पाश्रयणमिति । तच्च । व्यावृत्तेरभावरूपायाः क्वचिदपि कारणत्वासम्भवात् । सर्वकार्याणि^१ भावसाधनानीत्युक्तम् । न च विपक्षव्यावृत्तिरशक्यतेऽवगन्तुम्, विपक्षाणामनन्तत्वात्, साध्यधर्मसम्बन्धाव्यभिचाररूपस्तु सम्बन्धनियमो यथाऽवगन्तुं सुकरः, तथोदितमेव । तस्मात्सर्वत्र साध्यम्यदृष्टान्त एव^२ प्रयोक्तव्य इति स्थितम् ।

यत एवंविधं ममानम् । अतो दूषणमपि पक्षस्य प्रत्यक्षादिवाधितविषयत्वम्, अप्रसिद्धविशेष्यता च । हेतोर्दूषणमसिद्धत्वं (स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशा-

हेत्वाभासविषये न्यायसूत्र-भाष्य-वार्तिकमतम् ।

हेतुवाभासा, हेतुवदाभासन्त इति द्वेषा हेत्वाभासमन्वय्युत्पत्तिः । तत्राद्यव्युत्पत्ती हेतुदोषा बाध्या, द्वितीयव्युत्पत्ती दुष्टा हेतव इति च बोध्या^१ । 'मध्यभिचार-विद्वद्व्यप्रकरणसम—साध्यसम—कालानीना हेत्वाभासा'^२ । [न्या द १ २ ४] इत्यध्यायीय मूलं प्रमाणयन्त पञ्च हेत्वाभासान्वीक्षिकीनिष्णातास्तङ्गिरन्ते । भारद्वाजीये न्याय-वार्तिके हेत्वाभासानामयान्तरभेदा बहवो वर्णिता । तथा चेदं न्यायवार्तिक—'अनेनैव प्रमूनस्य हेत्वाभासस्य विस्तरस्तक्षेप्तमिति । विषया पुनर्विस्तरेणायं हेत्वाभास प्रमून इति । कालपुरुषवस्तुभेदानुगुणितानेनापरिसस्येमेस्तामाप्यत साध्यवस्तूपपन्नहेतुहेत्वाभासभेद प्रपञ्च्यमाणपदसप्ततिगतः' [न्या वा ५ १६५] इति । अन्ते च लक्षणमूत्रानुसारेण पञ्च हेत्वाभासा इति निर्णयो दरीदृश्यते । विस्तरस्तवस्य तत्रैव द्रष्टव्य^३ ।

हेत्वाभासविषये धौद्वदिज्ञानमतम् ।

बीजाचार्यो दिदृशागस्तु—

"नारक्षे सप्रमन्न द्वेषा पक्षधर्मं पुनस्त्रिधा ।

प्रत्येकमगुपक्षे च सदसद्विद्विषयतः" ॥ त्रि पक्षेभेदेन नव पक्षधर्मान् हेतुवदाभासानुपपन्नं—

"तत्र परसन् सजातीय द्वेषा धर्मस्तदवये ।

स हेतुविपरीतोऽन्तर्माद्विद्वान्तरतिविषयः ॥" इति हेतुवदाभासविषये नारदीयान् । अस्य विगदं व्याख्यानं न्यायवातिकतात्पर्यटीकायां [पृ २८९ २९०] द्रष्टव्यम् । प्रमाण-भीमांगामम्पादकीदृशनागप्रणीतहेतुवद्व्यायमुक्तानुसारं प्रकाष्टप्रदानेन इति विवरण-मधिकनवविधमित्युभि [हि टि पृ० १४१] द्रष्टव्यम् ।

^१ साधनिकान्तासमरे विवक्षानुसारादि । तदत्र स्वार्थम् ।

^२ केवल इति नु पु या ।

सिद्धत्वं) मसाधारणत्वं साधारणत्वं 'बाधितविषयत्वञ्चेति । दृष्टान्तस्य

धर्मकीर्तिमतम् ।

धर्मकीर्तिस्तु—“असिद्धो विरुद्धोऽनेकान्तिक” इति त्रीन् हेत्वाभासान् न्यायविन्दा-
नुदाहर ।

अनुकूलतर्काभावे हेतो प्रयोजनत्व नास्तीति पृष्ठ हेत्वाभासान्तर केचिदातिष्ठन्ते ।
इदमनुपपन्नम् । यतो हि—अयं व्याप्यत्वासिद्धया गतार्थो भवति । सर्वेष्वप्यनुमानेष्वनुकूलतर्कणा
प्रयोजकसङ्का निरस्य निरूपाधिकत्वस्यापनमभिमत समेषा तर्पिकानाम् । तदभावे निरूपा-
धिकसम्बन्धानिश्चयात्, व्याप्यत्वासिद्धिरेवाप्रयोजको न पृष्ठ इति ।

भूषणमततज्जिरासौ ।

न्यायसार—न्यायसारभूषणकर्ता भासवैज्ञस्त्वनध्यवसितप्यृष्ठ इति वदन् त लक्षयामास
साध्यासाधक पक्षे वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति । यथा—नित्या भूयन्धवत्वादिति, सर्वं
क्षणिक सत्त्वादिति च । तन्नादिमोऽसाधारणाग्र मिश्रते, द्वितीयन्तु सर्वस्य पक्षत्वेन सपक्षभूत
विपक्षभूत वा किञ्चिदपि नास्तीति व्याप्यत्वासिद्धिरेवाय, न तर्वातिरिच्यते ।

वैशेषिकमतम् ।

वैशेषिकदर्शनभाष्यकारदशलोकेनैकेन हेतुलक्षणमभिधानं, द्वितीयेनानैकान्तिकासिद्ध-
विरुद्धाग्नीहेत्वाभासान्वभाषे । यथा—

“यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापवम् ॥१॥

विपरीतमतो यत्स्यादकेन द्वितयेन च ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्ग बाध्यपोऽब्रवीत्” ॥२॥ [वे द प्र भा पृ १००] इति
“अप्रसिद्धोऽज्ञपदेश । सन्दिग्धप्रचानपदेश” [वे द उ १-१५] इति सूत्रस्थवकारेण गीतमी-
यतन्त्रोक्तपोस्तरप्रतिपक्ष-बाधितयोस्मदग्रह । “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्ग बाध्यपोऽब्रवीत् ।”
इति प्रशस्तपादवचनमप्यस्यार्थ उपलक्षणम् । नृत्तिकारोप्येवमेव मनुते ।

वपस्कारकृतो मतम् ।

अत्रापस्वारवृच्छमूरमिश्र प्रशस्तपादोक्तं हेत्वाभासवैविध्यपक्षमेवाद्रियत । “यथा
इतिवाइतिप्रत्ययानिवा प्रञ्च हेत्वाभासा” इति श्लोकीयसुप्रसक्तोक्ति वदन् स्थापितार्थ
दर्शनमिति । “परन्तु विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्ग बाध्यपोऽब्रवीदित्याद्यभिधानां सूत्रकारस्वरसो
हेत्वाभासवित्त्व” इति ।

भाट्टमतम् ।

कुमारिलनट्टास्तु—असिद्धिरनैकान्तिको बाधक इति हेत्वाभासत्रयमङ्गीकुर्वन्ति । अत्रैव
धारवदीपिवाभासदुष्टपट्टनकृतया प्रवृत्तानामन्यथा प्रवृत्तानाञ्च स्वारस्यं प्रवीयते ।

१ बाधकत्वञ्चेति मू पु पा ।

च साध्यविकलता, साधनविकलता, संबन्धनियमविकलता उभयविकलता, विपरीतनियमता 'प्रतिज्ञादीनामवाचकपदप्रयोगश्चेति ।

प्रतिज्ञासन्ध्यास-प्रतिज्ञाहान्योर्भेदनिरासः ।

'प्रतिज्ञासन्ध्यासाच्च 'प्रतिज्ञाहानिरभिन्नैव । प्रतिज्ञासन्ध्यासोऽपि दूषणा-
न्तरपूर्वकत्वाददूषणमेव । दूषितपक्षो हि वादी प्रतिज्ञामपह्नते । अत एव

चिदानन्दपण्डितेन तु नीतितत्त्वाविभविज्ञाधारणेन सह चतुष्टयं हेत्वाभासानां वर्णितम्
[पृ १४२] नारायणभट्टस्तु मानमेवोदये चिदानन्दोक्तमेव स्वहस्तयति स्म । रामकृष्णभट्टस्तु-
पार्यंसारभ्युक्तहेत्वाभासत्रैविध्यं वातिकविरुद्धम् ।

स्वबुद्धया ग्रन्थकारस्य यद्वेत्वाभासवर्णनम् ।

वातिकव्यतिरेकेण किमर्थं तत्र वेद्म्यहम् ॥ [सि च पृ ९९]

इति यदन् हेत्वाभासानां चातुर्विध्यमातिष्ठते स्म ।

शालिकम्बतम् ।

शालिकाचार्यस्तु—अनुमानलक्षणघटकज्ञातसम्बन्धेति विशेषणानां प्रयोजनकथनावसरेऽ-
साधारणसाधारणासिद्धवाचकानां व्यावृत्तिं प्रावीवृष्ट । अत्रैव परिच्छेदान्ते पक्षदोषानभिभाष्य
हेतुदोषान् पर्यजीगच्छ—'असाधारणादयश्च हेत्वाभासास्त्वर्थ एवाऽत्रापि योजयितव्या' इति ।
तथा हेतुदूषणमसिद्धत्वं '(स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशासिद्धत्वञ्च) साधारणत्वम्—साधारणत्वम्
बाधितविषयत्व' मिति च । श्रुजुविमलापञ्चिकाप्यमुमेवार्थमुक्तमिति । अतः प्राभाकरमते
चत्वारो हेत्वाभासा इति सम्प्रधारयामो वयम् ।

अत्र तादृशैः यस्मात्प्रतिपक्ष इत्युच्यते, तमनैकान्तिकभेदे सप्रतिसाधनेऽन्तर्भावयन्ति भाट्ट-
मीमांसका । प्राभाकरमीमांसकास्तु—प्रकरणसमत्वं दूषणान्तरं न सम्भवति । प्रबलदुर्बलयोर्विरोधे
दुर्बलस्य प्रबलापहृतविषयत्वेन दुर्बलमात्मानमेव न लभते । तुल्यबलयोर्विरोध एव नोपपद्यते ।
उपपत्तौ वा वस्तुनो द्विरूपत्वापत्तिर्बाधकस्तर्कः । तस्मात्सप्तप्रतिपक्षस्य न दूषणान्तरत्वमित्य-
त्यन्तसंस्मरणम् ।

१ अवाचकता प्रयोगश्चेति मु पु पा ।

२ 'प्रतिज्ञाहानि-प्रतिज्ञान्तरं-प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासन्ध्यासो-हेतुन्तर-मर्थान्तर-निरर्थ-
कम-विज्ञा-अपार्थक्यमप्राप्तकाल-युनमधिकं-मुनरुक्त-मननुभाषण-मज्ञानम-प्रतिभा-विज्ञेयो मज्ञा-
नुज्ञा-मर्थन्युपोज्योपेक्षा निरन्युपोज्यानुयोगो-असिद्धान्तो-हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि" [न्या ४
५ २ १] । इति गौतममुनिः प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञासन्ध्यासयोर्निग्रहस्थाने पार्यंस्वेनापाठित् ।
प्रतिदृष्टान्तमर्थम्यनुज्ञा स्वदृष्टान्तं प्रतिज्ञाहानि । पक्षप्रतिपक्षे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञा-
सन्ध्यास" । इति च द्वयोर्लक्षणं भूतयामास गौतमः । ग्रन्थकारस्तवयो पार्यंस्वं न मनुते
इति बोध्यम् ।

३ प्रतिज्ञासाध्यादिति मु पु पा ।

प्रतिज्ञान्तरमपि पृथग् दोषो न भवति । दूषितपूर्वप्रतिज्ञस्यैव 'प्रतिज्ञान्तरा-
'लम्बनात् । हेतुप्रतिज्ञाविरोधोऽपि न दूषणान्तरम् । अप्रसिद्धत्वे हेतोर-
सिद्धतैव दोषः, सिद्धत्वे वा तद्ग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्य दोषः । 'अप्रसिद्ध-
विशेषणतात्वद्वयस्वत्वव्यवस्थाप्यनुमानाच्च दोषः ।

अनुमानफलनिरूपणम्^१ ।

“प्रत्यक्षवच्च वक्तव्या प्रमाणफलवर्णना ।” १२ ॥ इति ।

यदाऽनुमितिरनुमानमिति, प्रमितिः प्रमाणमिति भावव्युत्पत्तिराश्रीयते,
तदाऽन्यादिविषया लिङ्गदर्शनसापेक्षादात्ममनस्सन्निकर्षादुत्पन्नाऽधिगतिरेवा-
नुमानं प्रमाणम्, फलञ्चोपादानादिक्रिया ।

यदा चाऽनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानम्, प्रमीयते चाऽनेनेति प्रमाणमिति
करणव्युत्पत्त्याश्रयणम्, तदाऽऽप्तमनस्सन्निकर्षोऽनुमानम्, सम्बन्धनियम-
स्मरणम्, एकदेशदर्शनञ्च इति कर्तव्यता,^२ फलञ्च लौकिकविषया प्रतीतिः ।
साधकत्वमस्य करणत्वात्तमवर्थस्य चातिशयरूपत्वाद्ब्यवहितापेक्षया च
सन्निहितस्याऽतिशययोगाल्लिङ्गदर्शनादीनां प्रमाणत्वम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकरुनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
प्रमाणपारायणे द्वितीयोऽनुमानपरिच्छेदस्समाप्तः ।

^१ प्रतिज्ञात इति मु पु पा ।

^२ अवलम्बनत्वात् इति मु पु पा ।

^३ पक्षदोषाणां परिगणनावसरेऽप्रसिद्धविशेष्यता, अप्रसिद्धविशेषणता, अप्रसिद्धवि-
शेष्यविशेषणोभयता चेति दूषणत्रयमूपाणित भट्टकृतिके । अप्रसिद्धविशेष्यताया, अप्रसिद्धो-
भयतायाश्चोदाहरणे निरालम्बनवाददूषणावसरे प्रवक्ष्यते । यथा—

“अप्राहृतत्वाच्च भेदेन विशेषणविशेष्ययो

“अप्रसिद्धोभयत्व वा बाध्यमन्यतरस्य वा” [श्लो वा नि वा श्लो ३५] इत्यत्र ।

अदृष्टस्वत्वव्यवस्थापि कर्मणस्वययोगविभागाम्नामनुमानादप्रसिद्धविशेषणत्वमपि दोष इति
तात्त्विकवद्भाट्टमीमांसया अपि मन्वते । आभाकरमीमांसकास्तु वदन्ति यत् कर्मस्वरूपमप्यदृष्ट-
त्वादनुमानेनैव गृह्यते । अतोऽप्रसिद्धविशेषणता मूषणमेव, न तु दूषणमित्याद्ययवानाह “अप्र-
सिद्धेत्यादिना न दोष” इत्यन्तेन । अस्य निरासप्रकार [न्या-रत्न पृ ३७० इष्टव्य ।]

^४ अत्र यद्वक्तव्यम्, तदनागतान्वेषणन्यायन प्रत्यक्षपरिच्छेदान्तेऽस्माभिः प्रपञ्चितमिति
पुनरपि उक्तं प्रतीयते ।

^५ प्रत्यक्षवच्चास्य प्रमाणफलवर्णनं वर्तव्या इति मु पु पा ।

^६ फलञ्च लौकिकविषयाऽनुमितिरिति मु पु पा ।

अथ 'शास्त्रपरिच्छेदः ।

“शास्त्रं शब्दविज्ञानाद्यदसन्निकृष्टार्थविज्ञानम् ।” इति ।

शब्दविज्ञानापेक्षादात्ममन^३स्सन्निकर्षाद्यददृष्टार्थविषयं *विज्ञानम्, तत् शास्त्रं नाम प्रमाणम् ।

^१ शब्दपरिच्छेद इति मुद्रितपुस्के पाठो दृश्यते । प्रकरणार्थपर्यालोचनया शास्त्र-परिच्छेद इत्येव युक्तमिति प्रतीयते । “शास्त्रं तथोपमान” इत्यमृतबलावचनमप्यत्रानुकूल-मिति मन्वानैरस्माभिश्चशब्दस्य स्थाने शास्त्रपद निवेक्षितमिति ध्येयम् ।

*बुद्धिरिति मु पु पा ।

^२ शास्त्रमित्यादिभाष्यवाक्यमादाय शास्त्रलक्षणमात्रलक्षणशालिकाचार्यशब्दिकसम्मत स्फोटकं शब्दतत्त्व पराकृत्य, क्रमवन्तो वर्णा पदमिति शब्दस्वरूपम्, अर्थविशेष, प्रत्याप्यप्रत्या-यकभावरूप सम्बन्धमौपतिकं, शक्तिग्रहोपाय सकलप्रमाणसिरोमणिभूत बृहद्व्यवहारम्, असन्निकृष्टपदेन सपरिकरापूर्वस्थिति, शास्त्रमित्यस्य शास्त्रभेद-तदुपयोग्यनुबन्धभेद शब्दान्त-रादिभि, साध्यभेदञ्चेति, वक्ष्यमाणप्रपञ्चस्य शास्त्रपरिच्छेदस्य शास्त्रलक्षणग्रन्थोपेता प्रति-पिपादयिषुःशास्त्रपरिच्छेदनामक तृतीयमुपक्रमते—शास्त्रमिति ।

इमञ्च भाष्यसन्दर्भं द्रुपमित्वा शब्दसामान्यस्य लक्षणमभिधाय, शब्दविशेषस्य शास्त्रस्य लक्षणं वक्तव्यम्, तत् नोक्तमित्याक्षिप्य, शास्त्रोक्तस्यानुमानशब्दयोर्भेदहेतोरस्फुटत्वात्, वैशिष्ट्योक्तस्याभेदहेतोरव्यवतात्वाच्च तदुभयं निरस्य, अनुमानाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्य-वस्थापनायेति भाष्यवाक्यस्य तात्पर्यं वर्णयामास कुमारिलभट्टः । तन्मतमपाकुर्वन्, सपरिकर-शास्त्रलक्षणपरतया सावरवचनमयुक्तञ्चालिकनाम ।

इयं चावर वचोऽनिहितान्वयवादिभिर्वाट्टीभीमासकैरित्य व्याख्यातम् । तथा हि—शब्द-विज्ञानादित्यत्र ज्ञानपदं ज्ञानहेतुपरम्, असन्निकृष्टेऽर्थे इति सप्तम्यन्तर्गते सामानाधिकरण्यम् किन्तु वैयधिकरण्यम् । तत्तद्वचनमर्थं फलति—प्रमाणान्तरानधिगतेऽर्थाधितेऽर्थे ज्ञापकं शब्द-ज्ञानजन्यमर्थज्ञानं सफुल्लप्रमाणमिति । प्रत्ययान्तपदार्थज्ञानं शब्दजन्यं वाक्यार्थज्ञाने कारण-मिति यावत् । अन्वितान्वयवादे वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदोरस्यापिपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् ।

अन्विताभिधानवादिभिः प्राभाकरैरित्य व्याख्यातमिदं भाष्यम् । अन्विताभेदनिराह-कैराकाशादिविशिष्टं पदरन्त्यमस्याप्यन्विषानमिति । पदरन्त्येवार्थस्वरूपेऽन्वये च शक्तिः, तत्र पदं विशेष—पदार्थाज्ञे ज्ञाना सती शक्तिः कारणम् । अन्वयादे स्वरूपमती शक्ति-कारणम्, अत एव कुम्भशक्तिवादिन इति प्रभाकरधीनामहात्मज्ञोर्वने । तथाचायं भाष्यार्थः—शब्दज्ञानं प्रमाणान्तराभाष्यमिति वाक्यार्थधीनकमिति । तद्भूताधिकरणमनुमा-दियोजनं वाक्यार्थमात्राभावात्प्राप्तविषयम् ।

^३ सामानुषाचार्यरधीभाष्यहृजो विप्रसगाः लज्जितया, शीघ्रकस्य शास्त्रस्य शक्तिरुपेता-

शब्दत्वस्योपाधित्वनिरूपणम् ।

कश्चन्दोऽभिमतः ? वर्णाः, तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्ये हि वस्तुनि शब्दपदं वर्तते । न च सत्त्वशब्दत्वयोरतिप्रसङ्गः, सत्तादिसामान्याभावात् । अनुवृत्ताकारावभासिनी हि बुद्धिस्सामान्यसिद्धौ निबन्धनम् । न च द्रव्यगुणादिष्वनुवृत्तमाकारं परामृशन्ती बुद्धिरुदेति, यतो महासामान्यं सत्ताख्यं प्रसिध्येत् । नापि ककारसकारादिष्वेक अकारोऽवभासते, यतश्शब्दत्वमभ्युपगच्छेत् । सदादिप्रतीतिस्त्रोपाधिकी । प्रमाणग्रहणयोग्यतौपाधिकः सच्छब्दः । 'श्रोत्रग्राह्यतौपाधिकश्च शब्दशब्दः ।

स्फोटयादस्योपन्यासः ।

ननु वर्णारिक्तं पदमपि श्रोत्रमेव । तथाहि—वन-नव *नदी दीनेत्या-

पत्वेन, शास्त्रस्यासन्निकृष्टार्थत्वेन च वैलक्षण्यमभिधाय पञ्चिकोक्तलक्षणं व्यधीशवत् । यथोक्तम्—“शाब्दं प्रमाणं निरूप्यते । सत्त्वव्यवधानार्थप्रत्यायकं पदजातं शाब्दम् । तदेव प्रत्यक्षासन्निकृष्टार्थं शास्त्रमिति” [तन्त्ररहस्य, पृ० २२] । शास्त्रलक्षणे भाष्योक्ते शाब्दविज्ञानादित्येव दृश्यते, पर इव भाष्यं दालिकाचार्येण शब्दज्ञानसापेक्षादात्ममनस्सन्निकर्पादिति पदयोजनेन विवृतं दृश्यते । पूर्व० त० सि० २० परि० पृष्ठे १६५ अभियुक्तैरयमेव पाठस्समादृतो दृश्यते । तन्त्ररहस्यकारोऽपि पञ्चिकोक्तं प्रकारमनुसरति ।

इदन्तिबहु वक्षतव्यम् । आत्ममनस्सन्निकर्पस्य ज्ञानसामान्यं प्रति कारणत्वेन शास्त्रलक्षणे इदं पदं विरोप्यते, तर्हि अनुमानादावपि वक्तव्यमासीत् । अपि चान्विताभिधानवादे पदानामेव व्यतिपक्ताभिधायित्वस्य तदभूताधिकरणे प्रतिपादनात् । आत्ममनस्सन्निकर्पादित्यधिक इत्येव यद्यपि प्रतिभाति ।

तथापि पञ्चिकाकार प्रमाणादिषु सर्वत्रापि भावव्युत्पत्तिं करणव्युत्पत्तिरिति व्युत्पत्तिद्वयं सर्वत्र व्यबहरति । भावव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य शब्दविज्ञानसापेक्षादात्ममनस्सन्निकर्पादित्याह । “प्रत्यक्षवच्च वक्तव्या प्रमाणफलवर्णना” इति श्लोकव्याख्यायामनुमानपरिच्छेद एवाऽयं विषयो विविक्व प्रदर्शितश्चालिकाचार्येणति बोध्यम् ।

*नदीदीनेत्यादि तु इति भू पु पा ।

१ तार्किकादशब्दत्वजातिमभ्युपगच्छन्ति । कीमारिक्तमनूसारिणं केचित्—

“एतयं दिशा वाच्या शुक्लादरपि नित्यता ॥

ससर्गमात्रभेदेन स्वात्तत्रापि हि भेदधी ॥ श्लो वा अ ६

स्वरूपन्तु तदेवेति वो जातिं नल्पयिष्यति ॥” (श्लोव ४११-१२)

इति वचनानुसारेण शब्दव्यक्तिमेकामेवाम्बुपगच्छन्ति । अथ शब्दोऽयं शब्द इति भेदप्रतीतिस्त्वाश्रयभेदनिबन्धनति ।

अपरे तु न्यायमतमनूसरन्तश्च शब्दोऽयं शब्दोऽयमित्यनुगताकारबुद्धिर्द्वयं नान् शब्दत्व-

दिषु वर्णाभेदेऽपि पदान्यत्वं प्रतीयते । न च वाच्यं वर्णा एव पदम् । वन-
नव-नदी-दीनेत्यादिषु क्रमभेदेन पदभेदबुद्धिरिति, वर्णानामक्रमिकत्वात् ।
देशनिबन्धनो वा क्रमो भवेत्, कालनिबन्धनो वा । उभयविधोऽपि न वर्ण-
प्रास्पदं लभते, तेषां सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च । बुद्धिस्तु तेषां क्रमवती ।
तदनुरोधेन वर्णा अपि क्रमवन्त इति प्रत्येकं श्रवणेष्ववभासन्ते । एकक्षण-
वर्तिन्यान्तु पदबुद्धावेकस्यां बुद्धिनिबन्धनोऽपि क्रमो नोपपद्यत इति, कुतस्त-
द्भेदेनापि भेदप्रतिभासोपपत्तिः ? किञ्च वर्णा बहवः, एकविषया च पदबु-
द्धिरिति, वर्णभ्यो भिन्नं पदम् । 'किञ्च यदि वर्णभ्यो भिन्नं पदं नाश्वभासते,
ततस्तेभ्योऽर्थप्रत्यय एव नोपपद्यते । एकैकवर्णप्रतीतो तावदर्थस्य नाव-
गमः । न च सकलवर्णोपलम्भो युगपत्सम्भवति, वर्णानां क्रमोच्चारणात् ।
उच्चारणानुसारित्वाद्योपलब्धेः । वर्णानाञ्च वाचकत्वे क्रमभेदे वक्तृभेदे
चार्यप्रत्ययस्स्यात् । तस्माद्वर्णभ्योऽसम्भवन्नर्थप्रत्ययस्तदतिरेकिस्वनिमित्त-
पदप्रतीतिं प्रसाधयति ।

तस्मिन्नाद्यः ।

उच्यते—वन-नव-नदी-दीनेत्यापि वर्णैरतिरिक्तवस्त्वन्तरावभासो
नास्ति, नकारादय एव हि प्रतीयन्ते । बुद्धिभेदस्तु क्रमभेदनिबन्धनः । न
चेयमेका बुद्धिर्यतो वर्णानां बुद्धिभेदनिबन्धनोऽपि क्रमो न स्यात् । भिन्न-
वर्णविषया भिन्ना एव हि बुद्धयो निरन्तरतयैकतामिवापद्यन्ते । तथा
हि—श्रवणेन्द्रियनिबन्धनास्तावद्वर्णोच्चारणानुबन्धिन्यो बुद्धय उच्चारणभेदेन
'भिद्यन्ते । एवं स्मृतिरपि प्रत्येकवर्णोपलम्भप्रभावितभावनावश्येन भवन्ती,
सर्वविषयैकाश्वकल्पते, भावनानां भेदात् । एकपदबुद्धिस्त्वेकार्थप्रतिपत्त्यु-
पाधित्वनिबन्धना', 'एकार्थप्रतिपत्तिश्च' प्रत्यक्षं तावच्चिमिचं न' शक्नोति

जातिमुरीकुर्वन्ति । आभाकरमीयामवास्तु—यथा तत्प्रतीतिरोगाधिकी, तथा सन्दर्भोऽप्यो-
पाधिक एव, न जातिनिमित्त । अवनयो मूत्र एव स्पष्ट इति ध्येयम् । "यानि पादं
सन्दर्भोऽप्योपाधित्वोपाधिवत्तत्त्ववृत्तिरिति न जानु जातिवत्त्वान्ने विनश्यति" इत्यादि
ध्येयं सन्दर्भजाति निराकृत्य, तस्यापाधिकत्वं जातिनिर्णये उक्तम् । तदेव स्मारयति—
धीवेत्यादिना ।

१ किञ्चेति पाठो मुद्रित पुस्तके न दृश्यते । २ उदाहरण इति मू० पु० पा० ।

३ ज्ञानावनिबन्धन इति मू० पु० पा० ।

४ अर्थवृत्तिरिति मू० पु० पा० ।

कल्पयितुम्, तस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः । न तस्य सत्तामात्रेण निमित्तता, सर्वदाऽर्थप्रत्ययापत्तेः । प्रत्यक्षं 'वर्णैर्म्यः भिन्नपदावभासि न भवतीत्युक्तमेव । तेन वर्णेष्वेव प्रत्यक्षेष्वर्थप्रतिपत्त्युपपत्तये कश्चिद्विशेष आश्रयितुं युक्तः । स च पूर्वपूर्ववर्णोपलम्भसापेक्षत्वादन्यवर्णस्य, उपलम्भस्य च क्षणिकतया स्वतो विशेषदुमशक्यत्वात्पूर्वपूर्ववर्णोपलम्भजन्यस्तंस्कार एवाश्रियते ।

स्मृतिहेतोस्संस्कारादस्य वैलक्षण्यनिरूपणम् ।

स च स्मृतिहेतोस्संस्काराद्विन्न एव । स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभाषितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं, नार्थान्तरे, इत्यर्थविषया ततः प्रतीतिरनुपपन्नेति, तदतिरेकिणस्संस्कारस्याश्रयणम् । तस्य च कार्यकल्प्यत्वाद्यथाभावेऽर्थप्रतीतिकार्यदर्शनं^१, तथाभाव एवोत्पत्तिरनुमीयते । तेन क्रमविपर्यये 'वक्तुर्मेदे व्यवधाने च कार्यादर्शनाच्च संस्कारस्यादर्शनादर्थप्रत्ययाभावः । यस्य यस्य चार्थस्य प्रतीती यस्य वर्णस्य निमित्तभावः, तस्य तदर्थप्रतीत्यनुगुणसंस्काराधायकत्वं^२ स्वाभाविकम् । सहायविरहात् कार्यानुदयः, सहायावाप्तेश्च^३ कार्योंत्पत्तिरिति, तेभ्य एवार्थप्रत्ययः । तस्मान्न प्रत्यक्षतः, नाप्यनुमानतो वा वर्णव्यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णात्मकमेव पदमिति ।

सम्बन्धस्योत्पत्तिकत्वाक्षेपः ।

कः पुनरर्थः ? अभिधेयः । अभिधेय एव कः ? येन सह शब्दस्याऽपीरुपेयस्सम्बन्धः । अथ कस्सम्बन्धः ? प्रत्याप्यप्रत्यायकभावः । न तर्ह्यपीरुपेयस्सम्बन्धः, स्वभावतश्शब्दस्याऽप्रत्यायकत्वात् । यदि हि स्वभावत एव शब्दोऽर्थप्रत्याययेत्, ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत् ? ततोऽवगच्छामः, अपेक्षते किञ्चिच्छब्द इति । देवदत्तादिपदेषु च पुरुष-

^१ वर्णैर्म्य इति मुद्रितपुस्तके पाठो न दृश्यते । गणुस्तबानुसारेण निवेदित इति मन्तव्यम् ।

^२ प्रतीतिदर्शनमिति मू पु पा ।

^३ व्यक्तिमेदे इति मू पु पा ।

^४ संस्कारार्थान्वयमिति मू पु पा ।

^५ सहायापत्तेरिति—मू पु पा ।

सङ्केताप्यार्थप्रतीतिर्दृष्टेति, 'गवादिपदेष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा-
चेदार्थविगतिः, न तर्ह्यपौरुषेयं ^२शब्दस्याऽर्थप्रत्यायकत्वम् ।

तत्समाधानम् ।

उच्यते; यद्यपि प्रथमश्रुताच्छब्दादर्थं नाश्वयुज्यते, तथापि स्वाभाविक-
मेव शब्दस्याऽर्थप्रत्यायकत्वम्, न पुनस्सङ्केतापेक्षम् । तथा हि—बृद्धयोर्व्य-
वहृतोरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा, परस्य प्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमाय^१,
तस्याथ ^३शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्य तद्वेतुतां तावदवधारयति ।
किन्तु तेषां पार्ववर्तिनां व्युत्पित्तृणां तत्तदशब्दात् स्वयमर्थमप्रतिपत्तयामेषां
पुनरियं विचिकित्सोदयते—यदि प्रत्यायकशब्दः, ततोऽस्मानपि किमिति
नार्थं प्रतिपादयति ? अथाऽप्रत्यायक एव, ततो बृद्धमपि कथमवबोधयतीति
विचिकित्सतां तेषामेव पुनरेषा कल्पना प्रसरति—नूनमस्ति कश्चिदस्य बृद्धस्य
विशेषो यतोऽयमर्थमवबुध्यत इति, कोऽसौ विशेष इति 'निर्णयतां पुनः
शब्दश्रवणे बृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयमर्थविगमदर्शनादर्थ-
प्रत्यायकत्वावगम एव विशेष इति निर्धारणा जायते, न पुनस्सङ्केतप्रतीति-
र्बृद्धस्य विशेष इति कल्पना शक्या, सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतिः । व्युत्पन्ने-
तरशब्दार्थो हि सङ्केतादर्थमवबुध्यमानस्सङ्केतं प्रतिपद्यते, नान्यथा । ननूत्तर-
कालं सङ्केतदर्शनान्त्विकमिति 'सङ्केतस्य प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न । शब्दस्व-
भावत एवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदि हि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सम्पद्यते,
ततस्सङ्केतोऽपि ^४तत्कारणमिति कल्प्यते, नान्यथा । उपपद्यते तु शब्द-
मात्रादेवार्थविगतिः प्राच्येन मार्गेण ।

नन्वेवं सति देवदत्तादिपदेष्वपि कथं सङ्केतस्य ^५'कारणत्वम् ? उच्यते—
प्रत्यक्षपरिदृष्टस्तत्र सङ्केतः, न तु कल्पयितव्यः । तेन देवदत्तादिपदेषु

^१ गवादिष्वपीति मु पु पा ।

^२ प्रत्यायकत्वमित्येव मु पु पा ।

^३ अनुमापयतीति मु पु पा ।

^४ मध्यमबृद्धस्य प्रवृत्तिर्नानुमायिका प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमानाकारो
बोध्यः । यद्यस्मात्प्रतीयते, तत्तस्य काव्यमिति नियममूलकेन "तदुदितस्य हि यो यदनन्तरः"
इति त्यागेनेति शेषः ।

^५ निर्णयतामिति मु पु पा ।

^६ सङ्केतमूलमेवेति मु पु पा ।

^७ तत्कालमिति मु पु पा ।

^८ तत्कारणत्वमिति मु पु पा ।

तस्यैवाऽर्थप्रतीतिकारणत्वम् । गवादिपदेषु तु केवलकार्यदर्शनमात्रकल्पनीयो नावकाशं लभत इति, अपौरुषेयशब्दानामर्थेन^१ प्रत्याम्यप्रत्यायकभाव-
लक्षणसम्बन्ध इति सिद्धम् ।

शास्त्रलक्षणेऽसन्निकृष्टविशेषणप्रयोजननिरूपणम् ।

“असन्निकृष्ट” इति^२ किमिदम् ?^३ प्रमाणान्तरेणाऽप्रतीत इति । यथे-
वम्, कथमसौ शब्दैरवबोध्यते ? उक्तम्—बृद्धव्यवहारावगतसम्बन्धः
‘शब्दोऽर्थस्याऽवबोधक इति । यथाऽर्थो न प्रमाणान्तरेणावगम्यते, कथं
तद्विषयो बृद्धव्यवहारोऽवसीयते ? कथन्तराञ्च तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते ?
कथन्तमाञ्च तद्वाचकत्वशक्तिरशब्दस्य कल्पयत इति ? “वाक्यार्थमातृकापा-
मभ्यासो विधीयतामिति, अत्रोत्तरम् ।

^१ एतेषामिति नु पु. पा ।

^२ शास्त्रलक्षणे असन्निकृष्टेत्यर्थविशेषण इति भाष्यकारेण, तस्य प्रयोजनं वक्तुकामं
पूच्छति—किमिति ।

^३ स्वयं असन्निकृष्टपद व्याचष्टे प्रमाणेत्यादिना । असन्निकृष्टपदमनुमानलक्षणे
शास्त्रलक्षणे च निवर्तितमस्ति । तत्पदञ्च व्याख्यातं भाट्टं—तद्वस्तुया तदभाववत्तया वा
निश्चितेऽनुमानं न प्रवर्तत इति । तथा च वातिकम्—असन्निकृष्टवाचेत्यादिकमुदाहृतचरम् ।
तदेव व्याख्यानं शाब्देऽप्यन्वसारि तै । असन्निकृष्टग्रहणञ्च पूर्वोक्ततादृश्यतद्विषयपरिच्छेद-
निरासार्थम् । एकदेशान्तान्तु तदनर्थकमेव स्यात् (शा दी त पा पु २८०) इति ।

अत एव ब्रह्मानन्दगोईरद्वैतभूतार्थाधारप्रसङ्गे तथाचोक्तं वातिकवारैरित्यादिसिद्धि-
वाक्यं व्याचक्ष्णाय “धर्मपीत्यादिना.....तुल्यन्यायत्वादत्रापि सम्बध्यते” इत्यन्तेन वाक्यजातेना-
श्रमार्थो विपरीतक्रिये स्म (लघु च पु ५१५) । प्राभाकरास्तु—अनुमानलक्षणेऽसन्निकृष्टपद-
स्मरणाभिमाननिवृत्त्यर्थमातिष्ठन्ते । अयमर्थस्त्यागिकाचार्येणाऽनुमानपरिच्छेदे स्पष्टीकृतः ।
शास्त्रलक्षणपदकमसन्निकृष्टविशेषणस्य प्रमाणान्तराप्रतीत इत्यर्थो वर्णित इति विद्वद्भिरनु-
विबुधा इति ।

^४ नीतिपथे—लोकावगतसामर्थ्यशब्दो वेदेऽपि बोधक इत्युक्तमर्थं, वेदशब्दं विहा-
यार्थपदं योजयित्वा स्मारयति । ब्रह्मसिद्धावपि दलोवार्थमोदुषमेव दूषयत इति ध्येयम् ।

^५ एकादशे प्रकरणे वानवार्थमातृकानामिति, तद्वस्तु च साक्षात्परम्परया वा सर्वेषां
चन्दानां एकया कार्यपरत्वं वेदवाक्यविमर्शेन, लोके क्रियाकार्यत्वं रक्षणया निरवबोध्यत इत्युक्तं
शालिबन्नायेन । तथाहि—“अपातो धर्मजिज्ञासेति” सूत्रेण धर्मपदवाच्यो वेदार्थो विचार्यत्वेन
सूत्रकृता प्रत्यज्ञाधि । प्रतिज्ञातस्य वेदार्थस्य कार्यरूपत्वं चोदनासूत्रेण प्रत्यपादि । तत्र
चोदनाचन्दार्थं विवृण्वता भाष्यकृता धारस्त्वामिना “चोदनेति क्रियायां प्रवर्तकमादुरि”त्य-

चोदनासूत्रतात्पर्यवर्णनम् ।

स पुनरसन्निकृष्टोऽर्थो नियोगार्थ एव । नियोगो हि प्रमाणान्तरान-
वगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमातृकायामुक्तम् । न च नियोग
एवैकस्तस्याऽवबोधकः, विषयव्यतिरेकेण तदप्रतीतेः । पदान्तराणामपि

भ्यधापि । तत्र वचनस्य प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायित्वेन युज्यते, न त्वभावत ।
अन्यथा वाक्यमात्रश्रवणेन प्रवृत्तिः प्रसज्येत ।

तत्र प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः क इति विचारणाया, प्रवर्तनापरपर्याया शाब्दभावेनेति कुमारि-
लभट्टः प्रासीसयत् । [भा अ २ १ १] कर्तुस्समीहितसाधनत्वं मण्डनाचार्योऽकथयत् ।
कृतिसाध्यत्वसमानाधिकरणसमीहितसाधनत्वमिति वाचस्पतिमिश्र —

“कर्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकषी ॥” (विधि वि श्लो ३२) इति
कारिकाभ्याख्याया न्यायकशिकाया, समन्वयसूत्रभाष्येऽप्यञ्च (३१५-३१९) समर्थयामास ।
आप्ताभिप्रायो विध्यर्थ इत्युदयनाचार्यः । सन्ति चान्ये पक्षाः, तदुपपादनमस्मत्पूज्यपादावर-
चिताविधितत्त्वसङ्ग्रहादवगन्तव्याः । तन्निरसनपूर्वकं बृहव्यवहारानुगुणकार्यमेव प्रवृत्तिहेतु-
भूतोऽर्थ इति टीकाकारैः प्रभाकरमिश्रैश्शालिकाचार्येण च चोदनासूत्रे बृहती ऋजुविमलादिपु-
ण्यवस्थापितम् । तथा चायं भाष्यार्थः—प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकत्वेन वाक्यं प्रवर्तकमिति,
प्रवर्तकस्यैव वाक्यार्थत्वात् ।

तच्च कार्यरूपम् । कार्यस्य प्रवर्तकत्वं “य एव लौकिकाश्चब्दास्त एव वैदिकास्त एव
तेषामर्थो” इति लोकवेदाधिकरणसिद्धम्, तच्च कार्यं बृहव्यवहारबलात्क्रियात्मकं लोकत-
स्तिद्धम् । वेदे तु बृहव्यवहारभावात्क्रियात्मकं वा स्यात्, अन्यत्रेति सशयो जायते । स
च स्वर्गकामपदसमभिध्याहारान्यथानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तकार्यार्थत्वसम्प्रधारणेन पराक्रियते ।
पदार्थनिर्णयो, यववराहाधिकरणे [१ ३ ४,] सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादि [१ ४ २२] त्यधिकरणे
च पदान्तरसमभिध्याहारबलात् प्रसिद्धः । तत्र त्वेतावान्विशेषः—यववराहाधिकरणवाक्य-
शेषाधिकरणयोर्वाक्यशेषः पदार्थनिर्णयहेतुः, अत्र तु स्ववाक्यस्यमेव स्वर्गकामपद क्रियातिरिक्त-
कार्यरूपपदार्थान्तरनिर्णयहेतुरिति । अतोऽलौकिके कार्ये शक्तिः, लौकिके क्रियाकार्ये लक्षणा ।
तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृतिनिरूपितोद्देश्यताशालित्वात् कार्य-
मित्युच्यते । प्रमाणान्तरागोचरत्वपूर्वमिति ख्यायते, पुरुष नियुञ्जान सत् नियोग इति
मीयते गृह्यते । कार्यरूपवानवयवार्थोपयोगिप्रमेयमनेकाधिकरणविप्रकीर्णत्वेन न पर्यवसितमेकत्र ।

अतस्संक्षेपेण तदत्र प्रदर्श्यते । तथाहि—विषयनियोज्याभ्यां नियोगो निरूप्यते ।
तत्र स्वर्गकामाधिकरणे यो मगद कार्यमित्यवबुध्यते, स नियोज्य इत्युच्यते । अतस्स्वर्गकामो
नियोज्यतया सम्बध्यत इति व्यवस्थापितम् । तस्य नियोगस्य नियोज्यविशेषणभूतकाम्यो-
त्पादकत्वं वादयधिकरणे निरणायि [मो द ३ १ ३] ।

तच्च क्रियारूपं न भवति, तस्य क्षणिकत्वेन फलसाधनत्वायोगात् कर्मणस्तच्छक्तेर्वा
स्यावित् न सम्भवतीति नियोज्यान्वययुक्तेन प्रमाणान्तरागोचरभाससमवायि कार्यं लिङ्गादि

†नियोगो विधिराज्ञास्त्रमिति धर्मास्तन्मत इति बोध्यम् ।

‘तदन्वितस्वार्थपरतयैव व्युत्पत्तेः, तेन वाक्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो ‘नियोगार्थमेवाभिदधाति, प्रकृतिस्तद्विषयम्, पदान्तराणि च विषयविशेषणं नामधेयम्, नियोज्यश्चाभिदधति’ सन्ति नियोगार्थप्रतीतौ व्याप्रियन्ते ।

सन्निपत्योपकारङ्गवाक्यानि च यद्यपि नियोगान्तरशून्यानि, तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकतया प्रधाननियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवत् व्याप्रियन्ते । विनियुक्तमन्त्रसमाम्नायोऽपि द्रव्यभूतं ‘मन्त्रजातं नियोगाङ्गतया समर्पयन्; तद्विशिष्टनियोगावगतावेवोपक्षीयते । नियोगाङ्गता तु योग्यतया प्रयोगकाले नोयोगिककर्म-तत्साधनस्मारणेन मन्त्रजातस्य । ‘अर्थवादा अपि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तस्तुतिविषयविधेयान्वित-नियोगप्रतिपत्तिपरा एवेति; कृत्स्न एव ‘वेदोऽपूर्वं कार्यात्मनि प्रमाणम् । अतः

भिरभिधीयत इत्यपूर्वाधिकरणे निरवापि [मी द २ १ २] । देवताराधनमुखेन साधनत्वं न सम्भवतीति नावमिके देवताधिकरणे [मी द १-१-४] व्युदपादि । पुरुषसम्कारमुखेन न भवतीति तन्त्रलक्षणस्य प्रथमचरणे “कर्मोप्यारम्भभाष्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भ फलानि स्युरि- [मी द ११ १ ४] त्यत्राऽवोचि ।

कार्यञ्च कृतिसाध्यम्, कृतिश्च पुरुषप्रयत्न एव । न चासावबच्छेदकीभूतघातव्यमन्तरेण प्रत्युत शक्यत इति, भावार्थापरपर्यायघातव्यसम्बद्ध एव कृति प्रतीयत इति भावार्थाधिकरणे व्यरूपि । स च भावार्थो विषयत्वेन सम्बध्यत इति शब्दान्तराधिकरणे [मी द २-२-१] प्रासाधि । अत एवोक्तं भवनापमिधेये—

“कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिविषयो मतः ।

कार्येऽसद्व्यतिताकारे करणत्वेन सम्मतः” ॥ इति ॥

विषयभूतो घातव्य करण भवतीति बादर्थ्यधिकरणे निरधारि । फल प्रति करणी-भूतस्यैव यागस्यापूर्वं प्रति विषयत्व सर्वशक्त्यधिकरण प्रासाधि । फलकरणत्वमोपादानिकम्, न शान्दमिति प्रयुक्तिलक्षण लिप्तामूत्र [मी द ४ १ २] ज्ञेयवापि ।

अयञ्च विषयो वाक्यार्थमातृकावृत्ती द्वितीयपरिच्छेदे शालिकापार्येण कणेहत्य विवेचयिष्यते । अस्य विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । तत्राऽभ्यासे विधीयमाने सर्वेयमाक्षेपाणा परिहारो भविष्यतीत्याशयेनाह—वाक्यार्थमातृकायामिति ।

१ तदन्वयीति मु पु पा

२ शत्रन्त बोध्यम् ।

४ वर्तन्त इति मु पु पा ।

१ अनुवादा इति मु पु पा ।

२ नियोगार्थंशरीरम्, इति मु पु पा ।

३ नियोगजात इति मु पु पा ।

४ अवबोधे इति मु पा ।

‘एव को वेदार्थ इति जिज्ञासमानेभ्यः ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ [मी. द.

‘चोदनासूत्रेण धर्मस्य लक्षणप्रमाणे निरूप्य, लौकिकवाक्यदृष्टान्तेन विधिवाक्यानाम-
प्रामाण्यमाशङ्कित भाष्यकारेण—“ननु अतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना” इत्यादिभाष्येण ।
“विप्रतिपिद्धमिदमुच्यते ब्रवीति वितथञ्चेत्या”दिना पूर्वोक्तमाशेषे प्रतिक्षिप्य प्रमाणानां प्रामाण्य
स्वतः परतो वेत्युपक्षिप्य साख्य-नैयायिक-सौगताभिप्रेतान् पक्षान् सन्दूष्य प्रामाण्य स्वतः,
अप्रामाण्य कारणदोषबाधवज्ञानयोग्यतया इति व्यवस्थापितम् ।

इदमनुपपन्नमिति टीकाकारो भवे । वृत्तिकारग्रन्थे प्रत्यक्षादिविज्ञानानां परतस्त्व-
प्रतिषेधात् । उत्तरभाष्यमपि वक्तव्योपेक्षणादवक्तव्याभिधानाच्चासम्बद्धार्यम्” । इति
सौगतसम्मतमर्थास्पाशे वाक्यज्ञानमित्यभिप्रायेणैव पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातम् । शब्दस्वार्था-
संस्पर्शित्ववाङ्मापरिहारेण सिद्धान्तभाष्य व्याख्यातम् । प्रामाण्यविचारस्योत्पत्तिकसूत्रे निरूप-
णाच्च । अमुमर्थं न्यायसिद्धिकारो व्याख्याता व्याख्यायां [पृ ६३] निरदिक्षत् ।

स्वमतेन च चोदनासूत्र व्याचक्षे । यद्यपि विषयो बहुतीटीकाया नोक्तः ।
किन्तु मीमांसाभाष्यपरिनिष्ठे [पृ ४०९] सुविशद प्रतिपादितः । भट्टमते विचारविषयीभूतस्य
धर्मस्य लक्षणप्रमाणप्रतिपादनपरमिदं सूत्रम् । प्राभाकरमते तु—सर्ववेदार्थस्य कार्यरूपता-
प्रतिपादनार्थमिति स्थितिः । तत्र जिज्ञासासूत्रे चोदनासूत्रे च पठितेन धर्मशब्देन वेदार्थो विव-
क्षितः । चोदनाशब्देन कार्यम् । कार्यमेव लक्षण रूपं यस्येति विग्रहः । अयमर्थः पर्यव-
स्यति कार्यरूपो वेदार्थः, न सिद्धरूप इति । इदञ्च वाक्यार्थमातुकाया शालिकाचार्येण स्फुट
विवरिष्यत इत्याह—अत एवेति ।

अत्रेदमवधेयम्—“अर्थैकत्वादेक वाक्य साक्षाच्छब्देद्विभागे स्यादिति [मी. द. २ १
४२]” सूत्रेण भगवाञ्जैमिनिरेकवाक्यताया लक्षणं वर्णयाम्बभूव । सा कार्यवादादीनां
विध्यतिरिक्तवेदभागानां विधिवाक्येनैकवाक्यतेति “विधिना त्वेकवाक्यत्वादि”त्यर्थवादाधि-
करणसिद्धान्तसूत्रेणेति व्यवस्थामकृतः । सा चैकवाक्यता द्वेषा पदैकवाक्यता, वाक्यैक-
वाक्यता चेति । तत्र विध्यर्थवादयो पदैकवाक्यता । अङ्गविधीनां प्रधानविधेयं वाक्यैक-
वाक्यतेति । तत्र पदैकवाक्यतेऽप्यस्यायमभिप्रायः, यद्यपि अर्थवादवाक्य पदसमूहात्मकत्वेन
वाक्यलक्षणयोगि, “तिङ्गुबन्तचयौ वाक्यमिति” कोशात् । तथापि वाक्यकार्यं पदार्थसप्तर्षं
समुष्टपदार्थं वा न बोधयति, अर्थवादात्प्रीतिमानस्य शक्त्या कथानकस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यो-
रनुपयोगात् । अध्ययनविधितात्पर्यनुपपत्तिप्रसूतया लक्षणया प्राणस्त्यरूप निन्दारूप कार्यं
प्रतिपादयति । अतो वाक्यकार्यकारित्वाभावात् पदकार्यकारित्वाच्च पदस्यानीयता भजते ।
पदस्यानीयस्यार्थवादस्य विधिवाक्येनैकवाक्यत्वात्पदैकवाक्यतेत्युच्यते । अतोविध्यर्थवादयो
पदैकवाक्यतेति फलति । तत्र भाष्यमते उत्थाप्याकाङ्क्षाया विध्यर्थवादयोरेकवाक्यता रक्तपट-
न्यायेन । वार्तिकमते विध्यर्थवादयोऽस्तित्वाकाङ्क्षाया नष्टाश्चदम्बररन्ध्रन्यायेन वाक्यैकवाक्य-
तैवाश्रयिता । पार्थसारथिमाधवाचार्यप्रभृतिभिरङ्गीकृतेषु सरणि । अत एवोक्तं न्यायमाला-
विस्तरे—“मा भूतद्वैकवाक्यता, अस्तु तर्हि वाक्यैकवाक्यते”ति । खण्डदेवाचार्यस्तु सर्वत्र
प्रकारमिममभ्युपगच्छन् “यजमानं प्रस्तर” इत्यादौ तु गौणीगर्मलक्षणया वाक्यैकवाक्यता-
मातस्ये । [भा. २ पृ. २५]

१-१-२] इति सूत्रेण कार्यात्मा वेदार्थ इत्युक्तम् ।

अवताधिकरणवातिके वाक्यैकवाक्यताया लक्षणमानुष्टुमेन पद्येन समग्रहिभट्टे ।

स्वायं बोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनस्महत्त्वं जायते ॥ [तत्र वा १ ४ १९ पृ] इति ।

इत्यञ्च "समिधो यजति" "दशपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेते"त्यादौ उपकार्योपकारकाकाक्षया समिदादिभिरुपकृताभ्यां दशपूर्णमासाम्या स्वर्ग भावयेदित्येव रूपा ।

प्राभाकरास्तु—पूर्वोक्तमेव सिद्धान्त प्रकारान्तरेणोपपादयन्ति । तथाहि—एकवाक्यत्वं द्विविधं, प्रयोजनान्वितस्वायं बोधकानां लिङ्गपदकरणेतिकर्तव्यतानियोज्यपदानां प्रथमम् । प्रयोजनान्वितप्रतिपत्तिनिमित्तस्वमर्थवादादीनां चरमम् । तत्राद्यं यथा—लिङ्गश्लोके—तव्य-तव्यदनीयरादिप्रत्यया करणाद्यन्वित नियोगमभिधत्ते । करणादिपदानि नियोगान्वित-करणादीन्वभिधत्ते । तेषां नियोग एवैक प्रयोजनम् । नियोगश्च स्वसिद्धपन्थयानुपपत्त्या साधनानुष्ठानमाक्षिपति । नियोगेऽवगते नियोज्यविधेयस्य नियोगसाधनीभूतयागाद्यनुष्ठान-बुद्धिर्जायते, जातानुष्ठानबुद्धिश्चानुतिष्ठति । अनुष्ठानेन यागादयस्समुत्पद्यन्ते, निष्पन्नाश्च यागा अबान्तरापूर्वाणि जनयन्ति । तानि चाधिकारापूर्वापरपर्याय परभापूर्वमित्यनेन प्रकारेण प्रयोजनभूतनियोगनिष्पत्तौ परम्परया निमित्तभूतानामेकप्रयोजनतया भवत्येकवाक्यत्वं सिध्यति ।

समिदाद्यारादुपकारकाणां समिदाद्यन्वितनियोगबुद्धिर्जायते । समिदाद्यन्वयनिर्वाहिका-वान्तरापूर्वप्रतिपादकतया समिदाद्यन्वितनियोगप्रतिपत्तिनिमित्तत्वमवसीयते ।

सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यस्थलिका घटकानां पदानामपूर्वतत्साधनविधेयान्वितस्वायं-प्रतिपादकतया तदेकवाक्यता ।

ऋतिवस्वरण—पश्येत्स्व-मुष्टीकरणादीनां अधिकारापूर्वीयपदार्थस्वरूपेणान्वय, नाधि-कारापूर्वेण ।

एव मन्त्रेण किञ्चित्पदमननुष्ठेयार्थं, निर्वपत्यादिपदमनुष्ठेयार्थकम् । तेनानुष्ठेयार्थेन निर्वपत्यादिनाञ्जतर्भावितापूर्वसाधनभावोऽनुष्ठेयार्थपरपदार्थान्वितोऽभिधीयते । तत्रैतराणि पदानि स्वार्थान्वितापूर्वीयसाधनप्रतिपत्तिनिमित्तानि । तैविना प्रतियोगिसाधिश्रध्याभावात् अन्वितापूर्वीयसाधनाभिधानानुपपत्तेः । अनुष्ठेयपदञ्च निर्वपत्यादिकं साक्षादपूर्वेणान्विधिसाधन-मभिधत्ते । तदभिधानञ्च प्रणाल्या नियोगोपकारकमिति तेषां नियोगसम्बन्धैकवाक्यत्वात् ।

यानि विधिवाक्यमस्यानि पदानि लोकाधिकानि गौणानि वा तेषामपि स्वोपस्थापित-पदार्थान्वितनियोगप्रतिपत्तिनिमित्तत्वाप्रयोगसम्बन्धैकवाक्यता ।

अर्थवादपदानि यद्यपि नान्वितनियोग प्रतिपादयन्ति न वा नियोगान्वितस्वायं, तथापि विधेयानां यागादीनां कर्मणामभ्युदयविधेयनिमित्तत्वं प्रत्यवायपरिहारनिमित्तत्वं वाऽर्थवाद-लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । तच्च इयं कृत्युद्देशाहृतया, नियत कृत्युद्देश्यता स्मारयति । सा च विधिविपर्ययस्योपपत्ताम् । कृत्युद्देशाहृतैव प्राचस्त्यम् । तथा चार्थवादगत प्राचस्त्यं चार्थ-साधनयोग्यतां, सा विधिविपर्ययस्योपपत्ताम् । ततो विधेयपदादस्वार्थस्य विधियोगाजगम्यत इति विधेयपदाधीनबोधोपयोगितया विधिपदेनैकवाक्यत्वमर्थवादानामिति प्राभाकरमतनिगमं ह्यप्राचय विस्तरेणोपपादयितुमुपक्रमते 'नियोग इत्यादिना स्तुतिविषयविधेयान्वितनियोगप्रति-पत्तिनिमित्तपरा' इत्यन्तेन ।

ब्रह्मसिद्धिकारस्य मतानुवादः ।

'ननु कथं पुनः कार्यरूप एव वेदार्थः ? यावता वेदान्तानां सिद्ध एवाऽर्थो ब्रह्मत्मकः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति प्रतीयते । अथोच्येत व्युत्पत्त्यपेक्षशब्दोऽर्थमवबोधयति; व्युत्पत्तिश्च शब्दानां वृद्धव्यवहारे, व्यवहारश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः कार्यप्रतीतिनिबन्धन इति कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः ।

तत्रापि कश्चिच्छब्दस्साक्षादेव 'कार्यपरतया व्युत्पद्यते, कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया । विनापि व्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव कार्ये व्युत्पत्तिः; यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु कार्यान्वयरहितेषु सिद्धार्थेष्वपि शब्देषु । अत्र हि मुखप्रसादादिभिलिङ्गैर्लोकोक्तैश्चोतुर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते, हर्षोत्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति; प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीतम्, तेन पुत्रस्ते जात इति वाक्येन प्रियोऽर्थो बोधित इति कल्प्यते । पुत्रजनमैवास्य 'प्रियमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकत्वमेव कल्प्यते । प्रतिपदमावापोद्वाराभ्यां व्यवहार इव स्वार्थविशेषसम्बन्धाध्यवसायः ।

तथा व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थाः काष्ठैः पचतीति 'वर्तमानापदेशोऽपि यत् पाके 'करणं तत् काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यवगम्य, प्रत्यक्षेण काष्ठानां करणभावमवगच्छन्तः काष्ठशब्दार्थे कार्यान्वयरहित एव व्युत्पद्यन्ते । किञ्चास्य शब्दस्याऽयमर्थ इत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते, न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वयेव शब्दस्याऽर्थ इति ।

^१ मुद्रितपुस्तके ननु सिद्धोऽपि ब्रह्मत्मको वेदान्तानामर्थः प्रतीयत इत्येव पाठो दृश्यते । अस्य प्रकरणस्य अनुविमलपञ्चिकायां अनुवाददर्शनात्पूर्वोक्तस्यैव कार्यमयो योजित इति ध्येयम् ।

इदानीं सिद्धब्रह्मपरत्वं प्रतिपादयतो मण्डनमिथस्य मतमुत्पापयति—नन्विति । अयं भावः—यदि लोके वृद्धव्यवहारवशादप्युत्पत्तिर्बोध्यस्तु कार्य एव व्युत्पत्तिरस्यात्, तर्हि वेदिकवाक्यानामपि यथा यथाविधीत्या कार्यपरता स्वीक्रियेत । न चैवं भवितुमर्हति । किन्तु लोके व्युत्पत्तिर्बोध्यतः पुत्रस्ते जात इत्यादी पुत्रजनमिति सिद्धोऽपि सङ्गनिषेधोऽस्ति । अतस्तद्वादेऽन्तःवास्यतां सिद्धब्रह्मपरत्वं मानुषप्रतिपाद्यत्वं शङ्कते—नन्विति ।

^२ वानप्रतिपादकता इति मू पु पा ।

^३ उत्पन्नमिति मू पु पा ।

^४ वर्तमानोपदेश इति मू पु पा ।

^५ वारणमिति मू पु पा ।

‘अपि च येन नाम कार्याभिधायित्वमभ्युपगम्यते, तेनापि ताव-
दर्थान्तरान्विताभिधायित्वमभ्युपगतमेव, तावता च कार्यान्विताभिधानस्या-
प्युपपत्तेर्न शक्यते विशेषान्वितभिधानशक्तिः कल्पयितुम् । लोके च सिद्धा-
र्थान्येव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तररूपाणि दृश्यन्ते । कुशलंते, कुशलं
ममेत्येवमादीनि^१ ।

^१ किञ्च—कार्यमपि तदुच्यते यत् अपेक्षितोपायः, तेन सिद्धैव कर्मणा-
मपेक्षितोपायता कार्यपरेषु गम्यते, अतः सिद्ध एव वेदार्थ इति ।

अत्रोच्यते—सर्वपुरुषाणां तावद्वृद्धव्यवहारे एव प्रथमं शब्दानां व्युत्प-
त्तिरङ्गीकरणीया । न खलु व्यवहारमन्तरेण सिद्धार्थान्वाख्यानं व्युत्पत्ति-
रवकल्पते । यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते । हर्षोत्पत्त्या च
हर्षहेत्ववगमः, तन्निमित्तता च शब्दस्य, तथापि पुत्रस्ते जात इति
वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्षहेतुप्रतिपादकता^२ हर्षहेतूनामानन्त्याद्दुरनुमाना ।
न च “पारिशेष्येण तत्प्रतिपादकत्वाध्यवसायः, भूतभविष्यद्वर्तमानानां सन्नि-
हितव्यवहितानां पारिशेष्येणावधारणाया अत्यन्तदुष्करत्वात् । व्यवहारः पुनः

^१ अपि च या हि विशेषान्विताभिधानमिच्छति, इच्छत्येवासावर्णान्तरान्विताभि-
धानम् । तावता च प्रयोगप्रतिपत्त्युपपत्ती न शक्यते विशेषान्विताभिधानकल्पना ।
इति ख पु पा ।

^२ ब्रह्मसिद्धिनिर्णययोगकाण्डस्यमिदमनूयते शालिकाचार्येण, श्रुतुविमला-पञ्चिकाया
ब्रह्मसिद्धिकृन्मतोपन्यासतत्रिरासी द्रष्टव्या । [पृ २१-२३]

^३ मूले—‘इत्येवमादीनि’ इत्यन्त पाठो दृश्यते । अत्रे च ‘अत्रोच्यते’ इत्यादिना
ब्रह्मसिद्धिकारमतमनूयित निराश्रयमाणं दृश्यते । उपक्रमे च पुनरित्यादिना प्रतीयन्त
इत्यनेन सिद्धपरत्वमुपक्रम्यते । अन्ते ग्रन्थस्योपसंहारादर्शनेनाऽप्रत्यो ग्रन्थसन्दर्भ उपसंहार-
मावांशमाणस्तददर्शनेनाऽत्यन्तलङ्घनी भाति, श्रुतुविमलापञ्चिकाया नयविवेकादिषु तन्मतस्योप-
संहारे यो वाच्यसन्दर्भो दृश्यते, स श्रुतानुगुण इत्युपसंहारे सन्निवेशित इति सुषोभितव-
धान्धम् ।

^४ मुभयानर्भविमोक्त-मुखप्रसव-युमलङ्घन-जन्मादीनामिति शेषः ।

^५ गौतममुनिना “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्वंवच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टव्यं” इति
सूत्रेणानुमानस्य त्रैविध्यमुपवर्णितम् । तत्र शेषवत्त्वस्य आध्यमानापरमापो वात्स्यायनमुनि-
स्येववन्नाम परिशेषः, स च प्रसक्तप्रतिषेधेन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणं सम्प्रत्यय इत्याह । स
एव परिशेषमन्वयार्थं प्रकृते विवक्षित इति बोध्यम् (वात्स्या० भा० पृ० ३३ ।) ।

प्रत्यक्षो विशिष्टार्थविषय एव उपलभ्यमानस्तद्वबुद्ध्यनुसारेण तद्गतामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापादयन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलम् । व्यवहारश्चेद्व्युत्पत्त्युपायः, कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानामपहरेत् ? न हि 'कार्यावगमं विना व्यवहारोऽवकल्पत इत्युक्तं वाक्यार्थमातृकायाम् । एवञ्च लोके यस्मिद्वार्थपरतया पदानां प्रयोगः, स लाक्षणिको भविष्यति । कार्यान्वयो हि परस्परं पदार्थान्वयविचारीत्यविवक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लोकारशब्दं प्रयुज्यते । विवक्षावलेन च लक्षणया तत्परतापि तत्र निर्वहति । वेदे तु 'लक्षणानिमित्तं किञ्चिन्नास्तीति, स्वाभाविककार्यपरत्वं नापहर्तुं शक्यते ।

'न चापेक्षितोपायतैव कार्यता, कृतिसाध्यं हि कर्म, साधनमुपायः । साध्यत्वोपायत्वे च भिन्ने, किन्तु क्लेशात्मकं कर्म, अपेक्षितोपायतया कार्यं प्रतीयत इति कार्यता साधनतां न व्यभिचरतीति तादात्म्यभ्रमो मन्दधियाम् । तथा च सुखं स्वयमेव कार्यं, एवं सर्वपदानां कार्यान्विताभिधायकत्वात्, यदि वेदान्तेषु कार्यं योग्यमध्याहारादिभिर्लभ्यते, तदा कार्यार्थतैव वेदान्तवाक्यानामपि । अथ न, ततोऽनभिधायकतैव, व्युत्पत्तिविरहात् । अतो विधिनिराकरणमपि वेदान्तेषु न क्षतिमावहति । तस्मात्सिद्धं कार्यं एव वेदस्य ग्रामाण्यम् ।

वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वसमर्थनम् ।

अतश्च वेदान्तानामपि "आत्मा ज्ञातव्य" इत्युपनरावृचये समाम्नातेन

१ प्रवृत्त्यादिव्यवहार कार्यताज्ञानपूर्वकं लोकवेदाधिकरणसिद्धं । य एव लौकिका इत्यादिकं टीकाकृता तर्कव्याख्यातम् । अतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारं प्रायः कायस्यैव प्रवर्तकतां निश्चीयते ।

अत एवोक्तम्—अहोविलसूरिणा—

"अन्यव्यतिरेकाभ्यां यतो लोके प्रवर्तकम् ॥

कार्यमेव ततो वेदे तदेवेष्टं प्रवर्तकम् ॥" [वा २ प १ श्लो ४०] इति

शालिकनाथोऽपि लिङ्गादिपदस्याभिधायकत्वेनैव कार्यपरत्व, इतरपदानामपि कार्यान्वितत्वाभ्यामभिधायकत्वेनैव कार्यपरत्वं हेतुयति, अन्विताभिधानस्य सम्प्रदायतत्त्वप्रामादसिद्धत्वाद्वाक्यार्थमातृकायामुपोद्घातात्मकप्रथमपरिच्छेदे निपुणतरं प्रत्यपीयदत्, इत्याशयेनाह—"कार्यावगमं विना" इति ।

२ अयमर्थो वाक्यार्थमातृकाया निराकरिष्यते ।

विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयम् । अन्यथा सिद्धार्थप्रति-
पत्तिपरत्वे व्युत्पत्तेरभावाद्वृद्धव्यवहारावगतायाः पदानामन्विताभिधायिताया
एवानुपपत्तेः । कार्यपरत्वे च प्रमाणान्तरावगतात्मस्वरूपप्रतिपत्तिपरत्वे-
नैव वर्णनं कर्तव्यम् ।

अपि च सिद्धार्थपरत्वेऽपि शब्दस्य, न वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे
ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते । तत्र हि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिविधि-
रास्थेयः । ब्रह्मस्वरूपश्च प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयम् । ब्रह्मन्शब्दस्य
च लोके प्रमाणान्तरसिद्धात्मवाचित्वेन प्रसिद्धेर्वेदेऽपि स एवार्थः । तथा
सति नित्यप्रकाशपरमानन्दरूपविधिस्तकलप्रतीतिविरुद्धः ।

सर्वप्रतिपत्तिषु हि प्रमाणस्मृतिभूतास्वात्मा प्रकाशते । न च तत्र
परमानन्दस्तवेद्यते । न च सांसारिकदुःखाभिभूतत्वात्तस्याऽप्रकाशः,
अभिभवानुपपत्तेः । अवच्छिन्नं हि दुःखम्, अनवच्छिन्नश्चानन्द इति,
नान्पीयसा महतोऽभिभवस्तम्भवति । स्वप्रकाशस्य चाभिभवावरणानभि-
व्यक्तीनामसम्भव एव । 'अभिन्नैकात्मतत्त्वप्रतिपादनमपि 'प्रमाणान्तर-
विरुद्धमेवेति वक्ष्यते तच्चालोके । सकलविकारशून्यतापि विज्ञानादिविका-
रोत्पत्तेः प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेति परस्परान्वयायोग्यतया नानन्दादिपरत्वम् ।
अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धेरेवानुवादत्वादप्रामाण्यमिति ।

लौकिकशब्दस्य प्रमाणान्तरत्वराक्ष ।

^१नन्वशास्त्रमपि शाब्दमस्ति लौकिकम्, तत्किमिति न लक्षितम् ?
उच्यते—न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति । शब्दाद्धि यद्विज्ञानमसन्निकृष्टेऽर्थे
तत् 'शास्त्रं स्यात् । न च वेदव्यतिरेकेण तत् सम्भवति; लौकिकं वाक्यं
नार्थं स्वयं 'निश्चयमुत्पादयति, लौकिकवचसामनुत्तभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य

^१ अभिप्रात्यत्मत्वप्रतिपादनमिति मू पु पा । ^२ विरुद्धमेवेत्युक्तम् इति मू पु पा ।

^३ अत्रेव बोध्यम्—शब्द प्रमाण द्विविधम्, पोरुषेयम्, अपोरुषेयञ्चेति । तत्र
पोरुषेयम्—आप्तवाच्यम्, अपोरुषेयञ्च वदवाक्यम् । इदं द्वयमप्यनाप्तप्रणीतत्वरूपदोष-
शून्यत्वेन स्वतदशब्दस्यादुष्टत्वात् प्रमाणमेव । तत्र धास्त्र प्रमाण, न लौकिकं वचनमित्य-
सहमान. प्रत्यवतिष्ठत्ये—नन्विति ।

^४ शाब्दमिति ख पु पा ।

^५ आपादयतीति मू पु पा ।

शङ्कितत्वात् । 'नन्वेवं वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात्, शब्दोत्था-
पितस्यार्थज्ञानस्य लोकेऽर्थव्यभिचारित्वात् । अथोच्येत वैदिकाद्वचनात्
स्वतस्तावन्निश्चयो जायते, पश्चाच्चनस्तु संशयस्तद्विरोधादात्मानं न लभते ।
यथा—स्थायौ समीपवर्तिनि स्थाणुरूपतया निश्चिते, न पुनरूर्ध्वता
स्थाणुरूपसंशयं प्रसूते ।^१ उपलब्धौ ह्यव्यवस्थितायां सन्देहो जायते ।
यदा च निश्चितोऽर्थः, तदोपलब्धिर्व्यवस्थितेति संशयो न युक्तः । न
चाव्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वम्, येन 'व्यभिचारनिश्चयो न
स्यात् । किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दो निश्चयहेतुरिति, तन्न; शब्दजनितं
निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्वा यस्संशयः, स निश्चयेनैव न शक्यते निरोद्धुम् ।
^२ बाह्यहेत्वन्तरो हि संशयो निश्चयेन विरुध्यते । यः पुनस्तत्प्रभव एव,
नासौ तेन विरुध्यते ।

तन्निरासः ।

उच्यते—युक्तस्तावन्लौकिके वचसि सन्देहः । पुरुषा हि प्रायेणाज्ज-
न्वितार्थान्येव पदान्याशयदोषेण, भ्रमेण, प्रमादेन, अशक्त्या वा प्रपुञ्जाना
दृश्यन्ते । ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति,
तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो
व्यवहारप्रवृत्तिः ? उच्यते—अर्थसंशयेनापि लोको व्यवहरति । सन्दि-
ग्धायामपि वृष्टौ वृष्टयायत्तफले कृष्यादिकर्मणि प्रवर्तन्ते ।

अथवाऽस्त्येव निश्चयोपायः । यो हि पुरुष एवमवधारितो, नायम-
शक्तो, न प्रमादी, सम्भवदेतदर्थविषयप्रमाणस्सकलाशयदोषरहितश्च, नायम-
विज्ञायान्वयमर्थानामन्वितार्थानि प्रपुञ्क्त इति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्वयज्ञान-
पूर्वकत्वादन्यपज्ञानं तावदनुमीयते । अन्वयज्ञानाच्चाव्ययोऽप्यनुमीयते ।
ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गम् । तदेवं लौकिकाद्वचसो

^१ नन्वेवमपीति मु. पु. पा. ।

^२ अत्र साधारणासाधारणवर्मदोषाद्विप्रतिषेधेनच उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातः विशेषा-
पेक्ष विमर्शः सहाय इति । अस्यादीय सञ्जयसूत्र अप्रसङ्गवदति श्रव्यकारः उपलब्ध्याविति ।
अस्य विशेषव्याख्यानद्वय आट्टसम्मतप्रमाणलक्षणपटितदुष्टपदभिरासावसरे द्रष्टव्यम् ।

^३ व्यभिचारे इति मु. पु. पा. ।

^४ वाक्येति मु. पु. पा. ।

लिङ्गभूताद्वक्तृज्ञानमनुमीयते । ततोऽर्थं निश्चित्य व्यवहारः प्रवर्तते । एवञ्च निश्चितेऽन्वये निवृत्तानन्वयाशङ्काद्वाक्यादप्यर्थनिश्चयो जायते । किन्तु 'तस्यां दशायां तद्वाक्यस्याऽनुवादकर्तव्ये । अत एव 'लौकिकं वचनं न शब्दं प्रमाणम् । 'अभिप्राये शब्दो लिङ्गम्, अभिप्रायोऽप्यर्थे लिङ्गम्, शब्दस्त्वर्थे पञ्चाभिश्चयं जनयन्नप्यनुवादकत्वाच्च प्रमाणम् ।

नन्वशक्तप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयपुरुषप्रयुक्तानां* पदानामनन्वितार्थत्वदर्शनाद् या पुरुषान्तरवचनेष्वनन्वितार्थत्वशङ्का जायते, तन्निवृत्तिमात्र एव पुरुषस्य वक्तुरशक्तत्वाप्रमादित्वाभ्रान्तत्वशुद्धाशयत्वज्ञानं व्याप्रियताम् । अर्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापास्तसन्देहादस्तु । मा भूद्वक्तृज्ञानादनुमितादर्थ-निश्चये जाते, वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते—अभ्रान्तत्वं नाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वम् । आशयदोषविरहश्च यथाविदितार्थविवक्षायोगः । शक्तत्वञ्च यथाविवक्षितपदप्रयोगसमर्थत्वम् । शक्तस्यापि यथाविवक्षितार्था-विक्षेपश्चाप्रमादः, यस्यैतच्चतुष्टयमस्ति, स प्रत्ययितः । यस्यैतदवगतम्, सम्यग्ज्ञाननियतोऽस्य वाक्यप्रयोग इति । तेन तस्य तदीयवाक्यश्रवणे तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायत एव । समीचीनं तज्ज्ञानमुच्यते", यत् अर्थाविसंवादि । 'तच्चाविसंवादि, यस्य यथाप्रतीयमानोऽर्थोऽस्ति । तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽन्तर्भावितार्थनिश्चय एवेति न संशयनिवारणमात्रे पुरुष-विशेषविज्ञानं व्याप्रियते, किन्त्वर्थनिश्चय एवेति, निश्चितेऽर्थे, निवृत्ते च संशये, वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्वदप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणम् ।

ननु तर्हि यत्र 'वक्तृज्ञानस्याऽन्यतोऽनवगतस्याऽवगमकं पौरुषेयं वाक्यम्, तत्रैव शब्दं प्रमाणमस्तु, न, तत्रानुमानत्वात् । वक्तृज्ञानेन हि निश्चितसम्बन्धं प्रत्ययितवचनम् । वक्ता तु धर्मी, ज्ञानविशेषयोगिता-वाक्य-प्रतियोगिते तस्यैकदेशाविति । अत एव च भगवान्काश्यपो वेदान्पौरुषे-

* तस्या दशाया अनुवादकर्तव्येति मू पु पा ।

२ लौकिके वचने इति सप्तम्यन्तो पाठो दुश्यते ।

३ अभिप्राय इति मू पुस्तके प्रयमान्त पा ।

४ नत्र दुष्टाशयप्रयुक्तानामित्येव पाठो मू पु दुश्यते । खपुस्तके पुरुषति श्रवणात् स पाठोऽत्र निवेदितः ।

५ उत्पत्त इति मू पु पा ।

६ तच्चाविसंवादीति नास्ति मू पु ।

७ यत्रेति मू पु नास्ति ।

यान्मन्यमानशब्दमनुमानेऽन्तर्भूतमुवाच । “अस्येदं कार्यं कारणमिति”
लैङ्गिकमुक्त्वा “एतेन शब्दं व्याख्यात” [६-२-३] मिति । वक्तृज्ञानं हि
कारणम्, वाक्यञ्च कार्यम् । अत एव “अन्यत्राप्युक्तम्—वक्तुरभिप्रायान्तु
द्वचयेयुरशब्दा” इति । स एव “तथाप्रतिपद्यमानोऽर्थनिश्चयहेतुरिति ।

ननु यदि वाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानम्, वक्तृज्ञानाच्चार्थानुमानम्, तर्ह्यन-
वगतेऽर्थे कथं ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यः ? “अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञानस्य
विशेषः । न चानिर्ज्ञातोऽर्थो ज्ञाने विशेषमापादयति । उच्यते—अनवगते-
ऽप्यर्थे ज्ञानविशेषोऽनुमातुं शक्यत एव । यादृशार्थप्रतिपादनयोग्यानि
पदानि प्रयुक्तानि, तादृशार्थविषयं ज्ञानमनुमीयते ।

वेदस्याप्रामाण्यशङ्कानिरासौ ।

नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तम् । व्युत्पत्त्यपेक्षो हि वेदे शब्दादर्था-
वगमः, वृद्धव्यवहारे च व्युत्पत्तिः । वृद्धवाक्यानि चेन्लित्प्रभृतानि, न तर्हि
स्वार्थे प्रमाणतया व्युत्पन्नानि । उच्यते—यावद्वि “पदानामर्थविशेषवाच-
कत्वं नाश्रीयते, तावद्वक्तृज्ञानविशेषोऽपि नानुमीयते । विशिष्टाद्वि वाक्या-
द्विशिष्टं ज्ञानमनुमातव्यम् । न चार्थविशेषप्रतिपादकत्वादन्यो वाक्यस्य
विशेषोऽस्तीत्याश्रयणीयमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यं “शब्दानाम्, अर्थविशेष-
प्रतिपादनसामर्थ्याविधारणमेव च व्युत्पत्तिः, तावतैवाऽर्थप्रतीतिः । अनु-
वादकत्वेऽपि च शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वम् । वेदे च व्युत्पत्तिवशेना-
र्थप्रतिपत्तौ जातायां प्रामाण्यमुपपद्यत एव ।

ननु वेदेऽपि शङ्कया भवितव्यमित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, अमुक्तं तत्; न
तावदन्वयनिश्चयानुपपत्तिर्वेदे सम्भवति । “अशक्त्यादिवक्तृदोषप्रशेन”
ज्ञानन्वितार्थप्रयोगो लोके दृष्टः । न च वेदे कर्ता पुरोऽस्ति, तेन तदा-

१ अन्यत्राप्युक्तमिति मृ पु पा ।

२ शब्दानामिति मृ पु नास्ति ।

३ प्रतिपाद्यमानतया आश्रय इति मृ पु पा ।

४ अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियायं, नीतिपयोक्तमर्थतो निर्दिशति ।

अपेक्षेनैव विशेष इत्यत्राभेदे तृतीया अर्थाभिन्नो विषय इत्यर्थः ।

५ प्रतिपादनसामर्थ्यमिति ख पु पा ।

६ एतेषामिति मृ पु पा ।

७ अशक्त्यादिति मृ पु पा ।

८ कर्तृदोषप्रशेन इति मृ पु पा ।

श्रितास्तावदोपा अनन्वितार्थपदरचनादिहेतवो वेदे शङ्कामपि नावतारयन्ती-
त्यन्वयनिश्चयस्तावज्जायते । न च पौरुषेयवाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचार-
दर्शनात् वैदिकेऽपि निश्चये 'व्यभिचारशङ्का, शब्दस्य क्वचिदपि व्यभि-
चारादर्शनात् । लैङ्गिको हि वक्तृज्ञाननिश्चयो लोके व्यभिचारी दृष्टः । न
चान्यत्र व्यभिचारदर्शनादन्यत्र व्यभिचारशङ्कोचिता । शङ्काया दर्शन-
मूलत्वात् । यथाभूते हि यद्दृष्टम्, तत् तथाभूत एव पुनरशङ्कामवतार-
यति । अपि च लैङ्गिकस्यापि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्ययितवचना-
दुद्ध्यप्रत्ययितवचनमपि भेदेनाऽप्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टं ज्ञानपूर्वकत्वं
स्मरन्, तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनाऽनवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्रवर्तयतीति,
तत्र न 'कस्यचिद्व्यभिचारः ।

वेदानां पौरुषेयत्वशङ्का ।

ननु 'पदसङ्घातात्मकतया वेदा अपि पौरुषेया एव । पदसङ्घाता हि
पौरुषेया एव दृश्यन्ते, भारतादिवत् । तथा काठकादिसमाख्यापि वेदे
प्रवर्तते । न चेयं प्रवचननिमित्ता समाख्येति कल्पयितुं युक्तम्, साधारण-
त्वात्प्रवचनस्य । बहवोऽपि प्रब्रूयुः, कर्ता पुनरसाधारणो भवति, कृतस्य
करणायोगात् । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । यथा—वैयासिकी
भारतसंहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानाम्, तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषय-
त्वात्तद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनन्वितार्थत्वाशङ्का तत्पदेषु भवन्ती, केन
वार्यते ?

तन्निरासः ।

उच्यते—पुरुषकृतत्वं तावद्वेदानां साक्षाद्भारतादिवन्न स्मर्यते । 'समा-
ख्या तु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति स्वयमर्थव्यवस्थां

१ व्यभिचारशङ्कत्यादि, अयत्रत्यन्त पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति । खपुस्तकानु-
सारी पाठोऽत्र न्यवशीति ज्ञेयम् ।

२ विचार इति मु पु पा ।

३ 'वेदाश्चके सन्निवर्णं पुरुषाख्या' इति सूत्रस्यचकारेण सूचिन वाक्यत्वहेतुवचन-
मानमभिनीय दर्शयति—वेदा पौरुषेया वाक्यत्वाद्भारतादिवदित्याह—पदसङ्घातात्मकतयति ।

४ अत्रेदं बोध्यम्—समाख्या योगिवशब्द । सा च सामान्यप्राप्तो सत्या विशय-
नियमे व्याप्रियते । यथा परिक्रयेणापातानामृत्विजा होत्रादिपदार्थेषु अनियमेन कर्तृत्वप्राप्तो

कर्तुम् । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निश्चेष्ट्यामः, ततः करणनिवन्धना
समाख्येत्यध्यवसास्यामः । अथ तु यत्नेनान्विष्यन्तोऽपि पौरुषेयतां
नोपलप्स्यामहे, ततः प्रवचननिवन्धनेति वक्ष्यामः । तदपि ह्यसाधारणं
स्यात्, प्रकृतं हि वचनं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव । तत्र तावत्पदसङ्घाता-
त्मकत्वं पौरुषेयतामनुमापयितुमलम् ।

वेदार्थविषये पुरुषाणां वाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परसङ्ग-
ताथेतया तावद्वेदा उन्मत्तप्रणीता इति न शक्यते वक्तुम् । उन्मत्तप्रणीतस्य
चेयतो ग्रन्थराशेः प्रथममध्ययनं कथं प्रवर्तते ? के हि सचेतसः उन्मत्तोक्त-
मेतावन्तं ग्रन्थराशिं महता क्रेशेनाऽधीयीरन् ? धारयेयुरध्यापयेयुश्च ? न च
बुद्धादिग्रन्थबद्धबुद्धिपूर्वकारिणा वक्ता प्रोत्साहिता महत्यध्यायासे प्रवर्तेरन्,
अतो बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यम् ? न हि बुद्धिपूर्वकारी वेदान्
विरचयितुमलम्, तदर्थस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविष-
यो ह्यपूर्वात्मा वेदार्थः, स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्थतामापादयितुमशक्यः ।

बुद्धवचसामपौरुषेयत्वशङ्कानिरासौ ।

ननु बुद्धादिवचनान्यप्येवमेवापौरुषेयाणि स्युः, न, तेषां साध्यसाधनभा-
वस्य कल्पयित्वापि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्टं स्वर्ग-
साधनत्वं, चैत्यवन्दनादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वन्त्वपूर्वत्वादेवारोपेयापि
नावतरति । अथ कथं तुन्येऽपि लिङादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्य-
साधनभावमात्रपराणि, न वेदवाक्यानि ? उच्यते—बुद्धादिवचनानि तावत्
साक्षाद् दृष्टकर्तृपुरुषाणि, तेन यदेव पुरुषाः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्तृमोक्षते,
अतस्तद्विवक्षाप्रयुक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धीं निवेशयितु-
मलम्, साध्यसाधनभावं त्वन्यत्र दृष्टं बुद्धीस्थीकृत्य वाक्यं विरचयितुं
शक्नुते । वेदेषु तु साक्षात्कर्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेण

आध्यर्षादिसमाख्यया नियमं क्रियते । न तथेह वेदानां कर्तृमात्रं प्राप्तम्, येन काठकादि-
समाख्यया कठादयो वेदकर्तृत्वेन नियम्येरन् । अपि च समाख्या प्रवचननिमित्तात्तेनोपपन्ना
नैकान्तेन कठादीनां कर्तृत्वं नियन्तुं प्रयोजनीयमव्यापिकरोति—यमाख्येति ।

अध्यवसाय इति मू पु पा ।

महत्प्रावर्तनेति मू पु पा ।

वाक्यमिति मू पु पाठो नास्ति, न पुनरुक्तं दृश्यते । अतो मूले निवेशिता इति
ध्यम् ।

तावदर्थो बोद्धव्यः । 'न चापूर्वात्मको वेदार्थः प्रमाणान्तरेण प्रतीयते ।
अप्रतीते च तस्मिन् न शक्तता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति,
पौरुषेयत्वं नानुमीयते । य एव हि पदसङ्घाताः 'पुरुषैर्विरचयितुं शक्यन्ते,
तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते ।
न च पौरुषेयत्वं विना पदसंघातात्मकतैव नोपपद्यते । उच्चारणवशेन
हि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणमुच्चारणान्तरपूर्वकं वा स्यात्,
स्वबुद्धिग्रभवं वा । दृश्यते ह्यन्येनापि प्रयुक्तमन्येनाधीयमानं भारतादिवत्,
यथा अथ्वतनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरदर्शनपूर्वकमधीयते, तथा
वेदानपि सर्वपुरुषा एवेति किमनुपपन्नम् । अतस्सिद्धमपौरुषेया 'वेदा इति ।
अपौरुषेयाश्चेन्नास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्रत्यक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वा-
दित्युक्तम् ।

चित्राल्लेपः ।

"ननु "चित्रया यजेत पशुकामः" [तै. सं. २. ४. ६. १] इत्यादिचोदनाः
पश्चाद्विफलानुपपत्त्यर्थं बोधयन्ति । न च कर्मानन्तरं फलमुपलभ्यते ।
न च कालान्तरे फलं भविष्यतीति 'शक्यते वक्तुम् । तदानीं कर्माभावात् ।
अतः प्रमाणान्तरबाधादप्रमाणमिदं शास्त्रम् ।

तत्परिहारः ।

उच्यते—न तावच्छास्त्रेणानन्तरमावितया फलं श्राव्यते, येनानन्तर-
फलादर्शनेन बाधस्स्यात् । न च कालान्तरे कर्माभावात्फलोत्पादासम्भवं,
कालान्तरावस्थायिनोऽपूर्वादिव फलोत्पत्त्यवगमात् । न च कालान्तरे प्रति-

^१ स चेति मु पु पा । ^२ पौरुषवैरिति मु पु पा । ^३ वेदा इति मु पु पा ।

^४ जीत्यतिरमूत्रे अनपेक्षत्वादिति पदेनतिष्ठत् । अत्रेदं बोध्यम् । प्रमाणानां
प्रामाण्यं स्वतः परतो वति चोदनामूत्रेण वातिकृत्वा परेपक्षनिरसनपूर्वकं स्वाभिमतं स्वतः
प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च कारणदोषबाधवाच्या परत इति सप्रपञ्चं प्रशङ्कित । गुह्यमते तु
जीत्यतिरमूत्रे स्वतः प्रामाण्यं व्यचारीति सप्रदाय । प्रभावपरमते सविषयज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमनं तेनैव प्रामाण्यं गृह्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

^५ "अथ यदुक्तमिति शब्द" इति नाप्योक्तमाक्षेपमिष्टेरनन्तरं कर्मादर्शनेन
चित्रेष्टपादिविषय सक्षेपेण दर्शयन्ति—नन्वित्यादिना ।

^६ शक्यमिति मु पु पा ।

ग्रहादिकारणान्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनतां वाधते । कामं प्रमाणद्वयस-
मर्पितमुभयं फलसाधनमस्तु—शास्त्रेणाऽपूर्वं फलसाधनमवबोधितम्, प्रत्य-
क्षादिभिः प्रतिग्रहादिकम् । न च कालान्तरभाविनि फले कर्तुर्भोक्तृत्वमनु-
पपन्नम्, नित्यत्वात् 'पुरुषस्य । बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो हि भिन्नः पुरुषः
कर्मणां कर्ता । स च नित्यतया कालान्तरभावीन्यपि फलानि भोक्तुमल-
मिति, न प्रमाणान्तरवाधादपि शास्त्रस्य ग्रामाण्यमाक्षेप्तुं शक्यम् ।

स्मृतेर्नित्यानुमेयवेदमूलत्वनिरूपणम् ।

अत्रापि शिष्टिशस्त्रमिति ज्ञानम्, शास्त्रम्—शिष्यतेऽनेनेति तु
शब्दः । स च द्विविधः—प्रत्यक्षोऽनुमेयश्च । किं पुनश्शब्दानुमाने
लिङ्गम् ? "अष्टकाः कर्तव्या" इति "स्मृतिवचनम् । कथम् ? इयं
तावत्स्मृतिस्यैव किंकरेवाऽविगानेन परिगृहीता । न च निर्मूलायाः परिग्रह
उपपद्यते । मूलञ्च प्रत्यक्षादि न सम्भवति, तस्य कार्यविषयत्वाभावात् ।
स्मृतौ चापूर्वकार्यावगमात् शास्त्रं सम्भवति मूलम् । ननु तदपि मूलं नाव-
कल्पते । प्रयत्नेनाप्यालोच्यमानस्याऽनुपलम्भात् । न चानुपलब्धरश्चद्वोऽ-
र्थमवबोधयति । न चार्थमनवगमयन्मूलं भवितुमर्हति ! उच्यते—सत्यम्,

^१ पुस इति मु पु पा ।

^२ "बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विमुर्ध्नुव ।
नानामूत प्रतिक्षेत्रमर्पवितिषु भासते" । इति ।

पद्यव्याख्यामिषेण मतान्तरनिरसनपूर्वकं प्रभाकरमतेनात्मस्वरूप तत्त्वालोकं वक्ष्यते ।
तदेवात्रानागतवेक्षणन्यायेन दर्शयति—कर्तेति ।

^३ अत्रेदमवधेयम्—शास्त्रशब्दस्य प्रमाणशब्दवत् द्वेधा व्युत्पत्ति भावव्युत्पत्ति-
करणव्युत्पत्तिरिति । तदेव क्रमेण दर्शयितुमुपक्रमते—अत्रापीति । अत्रत्यो विज्ञेयो [दि. पु
१९२] द्रष्टव्य ।

^४ वचनमित्येव मु पु पा ।

^५ "अष्टकाः कर्तव्या" इत्यादीनां शीरुषेयीणां स्मृतीनां वेदमूलकत्वकल्पनेन ग्रामाण्यमिति
नाट्टमीमांसकानां प्राभाकरमीमांसकानां समानमेव । पर तत्प्रतिपादनयौक्तो भिद्यते । स्मृतीनां
प्रत्यक्षादिमूलकत्वं, उत्सन्नवेदशास्त्रमूलत्वं, नित्यानुमेयवेदमूलत्वं कल्पितवेदमूलत्वं वेति
चत्वारः प्राप्यः पक्षाः प्रसरन्ति । तत्र तीनां तित्तमत्रानुसारिण—आद्यपक्षत्रयं प्रतिक्षिप्य
चरमपक्षमभ्युपगच्छन्ति । तेषामयमाशयः—

प्रत्यक्षमूये प्रत्यक्षस्य विद्यमानार्थप्राहित्वेन धर्मस्य भावित्वेन प्रत्यक्षस्य धर्मार्थमयो-
ग्रामाण्यं न सम्भवति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादीनां ग्रामाण्यं बुद्धरमपरामर्शम् ।
न द्वितीयः पक्षः—महाभाष्यदृष्टा पञ्चजलिमुनिनां वेदशास्त्रानां परिष्कृतत्वात्,

वयमिव मन्वादयोऽपि तच्छ्राव्यं प्रत्यचं नोपलभन्ते । अनुमानन्तु तेषामप्य-
स्माकमिव सम्भवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजनपरिगृहीतं दृष्ट्वा, ते पि-
तत्कर्तुस्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं मूलभूतमनुमातुं शक्नुवन्तीत्येवमनादित्वा-
स्मृतिपरम्पराया लिङ्गभूतायास्सम्भवान्नानुमानविधातः ।

वैदिकमार्गानामात्रात्यागेन परिपाल्यमानानां वेदवाक्यानामुत्सादकत्पुना विचारचिन्तितवेनसा
न मनोऽनुरञ्जयति ।

न तृतीय—स्मृतेर्मूलभूतानि वेदवाक्यानि यथाऽस्माकमप्रत्यक्षाणि, एव मनोरप्य—
प्रत्यक्षाणीति कल्पन न युक्तिमत्, अन्वपरम्परान्यायात् ।

अतो मूलान्तरासम्भवाद्देदमूलकत्व स्मृतिरूपकार्यान्ययानुपपत्त्या कल्प्यते । तत्र
मन्वादिभिर्मूलभूतानि वेदवाक्यान्युपलब्धानि । ततोऽर्वाचीनानामध्येनृणान्तूत्सादेन वेदवाक्या-
न्युत्सर्गानि । अतोऽर्वाचीनवेदवाक्यानि नोपलभ्यन्ते । वेदमूलकत्वकल्पनेन स्मृतीनां
प्रामाण्यमित्यातिष्ठन्ते भाट्टमीमांसका । अत्र भाष्यमतेऽनुमानस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य
ग्रहणम्, वार्तिकमते तु—अनु—परचान्मानम्—अनुमानमिति व्युपत्त्याऽर्वापत्तिविवक्षिता
विस्तरस्तु वार्तिके इति ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु—स्मृतिलिङ्गेन मूलभूताश्श्रुती कल्पयन्ति । यथा लिङ्गादिभि-
श्चुति कल्प्यते, सा श्रुति वदापि कस्यापि न प्रत्यक्षा । किन्तु सर्वदाऽनुमेयैव भवति, तथा
स्मृतिलिङ्गेन कल्प्यमानाश्चतयोऽनुमेया एव । तत्र मन्वादीनां प्राचामर्वाचीनानाञ्च न
कश्चिद्विरोधः । अतो यथाऽस्माकं लिङ्गेनानुमेयाश्चतयः, तथैव मन्वादीनां स्मृत्यन्तरेणानुमेया,
एव तत् परमपि, न तु केनापि स्मृतीनां मूलभूताश्चतयो दृष्टा इति सर्वदा स्मृतीनां
नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वमिति समर्थयन्ति, अवशिष्टपक्षत्रयनिराकरणेन ।

अत्रेद—बोध्यम् मन्वादिस्मृतीनां नित्यानुमेयवेदमूलत्वेन प्रामाण्यमित्युक्तम् । तत्रै-
वमनुमान बोध्यम्—अष्टकादिस्मृतयो वेदप्रमापूर्वका अनादिकालप्रवाहायातनिविचिकित्स-
शिष्टानुष्ठीयमानार्थत्वे सत्यपूर्वकार्यपरपीक्षेयवाक्यत्वात् सूचकारादिवक्तव्यमिति । अत
माऽनुरूपत्यक्षो वेदो मूलमष्टकादिस्मृतीनाम् । परोक्ष एव तु वेदो मूल भविष्यति । आद्यस्य
स्मृतिकारस्य रूप वेदावगतिरिति न पञ्चमीयम् । भास्वयाया स्मृतिरनादित्वात्स्मृतिपर-
म्पराया । ननु स्मृतिपरम्पराया अनादित्वं वयमवगम्यत ? इति चेदुच्यते—अनुमानमेव ।
पूर्वपूर्वस्मृतिकारा पूर्वपूर्वस्मृतिलिङ्गवचनाष्टकादिश्रुतिमूलकत्वान्त अष्टकादिस्मृत्यवगतिम-
त्पुरुषत्वात्, अस्मद्वत् इति । नन्वव सत्यचपरम्परा स्यात् पूर्वप्रमाणापक्षमात्रान्वा-
परम्पराप्राप्ति । पुरुषवाक्य श्रुत्यनुमाने लिङ्गतयापयुज्यते, न व्यापारतया । न च
लिङ्गं स्वव्यतिरिक्तप्रमाणपरिच्छिन्नत्वावधारणाधीनं शङ्कानिरासमपेक्षने । तस्मात्प्रान्य-
परम्परा ।

अयञ्च नित्यानुमेयवेदमूलत्वपक्षो नट्टवार्तिके उपन्यस्य तिरस्त । यथा—“यत्
किमपि चोदना नोपलभ्यत इति तत्र वचिदाह । नित्यानुमयास्तान् न वदाद्विदुच्चायन्त ।

शब्दार्थसम्बन्धवत् । यथा हि—वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रयोज्यवृद्धस्यार्थ-
प्रतिपत्तिं प्रकल्प्य, तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरमावित्वेन शब्दस्य तत्कारणतां
प्रतीत्य, कथं पुनर्ममाप्रतिपादकशब्दोऽस्यार्थप्रतिपादकः ? इति च वितर्क्य,
पुनस्त्वयं ततश्शब्दादर्थमवगम्य, अर्थप्रतिपादकत्वेनावगतशब्दोऽर्थमव-
बोधयतीति निश्चित्य, वृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं कल्पयित्वा, स कथमनेन
वृद्धेनार्थप्रतिपादकतया शब्दोऽवधारित इति विचिन्त्य, नूनमस्यापि वृद्धव्य-
वहारान्तरदर्शनमेव व्युत्पत्त्युपायभूतं ममेव वृद्धान्तरस्याप्यपरवृद्धव्यवहारान्तर-
दर्शनमेवेत्यनादिवृद्धव्यवहाररूपलिङ्गपरम्परां परिकल्प्य, लोको व्युत्पद्यते ।
तथा स्मृतिपरम्परामनादिमेव कल्पयित्वा शास्त्रानुमानमपि कुर्वन्ति । न
चानुमितस्य शास्त्रस्यार्थप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम्, लिप्यनुमितिवत् । सर्वदा
च तस्याऽश्रवणम्, अनाम्नातत्वात् । अनाम्नानमेव कस्मादिति चेद्, आचार्यै-
रनाम्नातत्वात् । तदपि कथमिति चेत् ? आचार्यान्तरैरनाम्नातत्वादिति,
नित्यवदनाम्नानमपि न दोषः । न च तस्याऽशब्दत्वम्, वर्णात्मकत्वात् ।
प्रत्येकञ्च वर्णानां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् । वेदत्वञ्च तस्याप्यपौरुषेयवाक्य-
रूपत्वात्, तन्मात्रवर्तित्वाच्च वेदशब्दस्य । तस्मादनुमेयमपि शास्त्रमस्ति ।

शास्त्रेऽप्याहारनिरूपणम् ।

प्रत्यक्षमपि शास्त्रं किञ्चिदप्याहारापेक्षम् । यथा “अमावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती”ति पिण्डपितृयज्ञादिशास्त्रम्, ‘वैकुण्ठप्रयोग-
शास्त्रञ्च’

पिण्डपितृयज्ञादो हि नियोज्यपदाश्रवणादपरिपूर्णं वाक्यम् । ननु

यथा लिङ्गादिवर्णितम् । कथमनुष्कारिताया मूलत्वोपपत्तिरिति चेत् । नैव दापः ।
पाठाविच्छेदयत्नारम्भेण स्मरणात्तद्विदः । यथैव हि ग्रन्थसम्पदायाविच्छिन्नप्रतिपत्तिरपि
भजते, तथैव प्रतिपत्तिरपि नित्यानुमयधुतिमुत्पन्नदायाविच्छिन्नविद्वि । तत्त्वमुक्तम् । अन्वयपरम्परा-
न्यायादयम् । सा हि चोदना न कदाचिदुक्तावत, तस्यास्मत्पुत्रवत्त्वधादिप्रत्ययभावाद्गुण-
तरमस्तित्वम्” [त वा १ ३ १] इति ।

कुमारिलभट्टान्द्वाराणां नुतन् नित्यानुमयधुतिमुत्पन्नवत्त्वधोऽस्तिप्राप्तः पञ्चिकादृता ।
तस्य निरासद्व्यासनाधिकाराः स्मृत्यधिकरणे विस्तरेण ह्यप्यप्यारविनित्यमतिव्रजन्तम् ।

१ अस्याहाराप्यनुपपन्नवत् दर्शयित्वा—विहितम् प्रादुर्भावकारस्याप्याहारः कथ-
मप्यादिना कथ्यते इति वाच्यम् ।

२ इतिव्यासवचनं हि मृ पु वा ।

पदानामन्विताभिधायित्वेन व्युत्पत्तेर्भवत्वेकपदप्रयोगेऽन्वितार्थान्तरापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य, तदसिद्धावपरिपूर्णता, अनेकपदप्रयोगे त्वन्विताभिधानस्य सिद्धत्वात्किञ्चिन्वन्धनमपरिपूर्णत्वम् ? उच्यते—अत्राप्यभिहितार्थस्याऽनुपपत्त्या भवत्येवाऽपरिपूर्णता । अत्रापि लिङादिभिरपूर्वं कार्यरूपमभिधीयते । न चानुष्ठानमन्तरेण कार्यरूपता निर्वहति । न च कर्तारमन्तरेणानुष्ठानोपपत्तिः । न चाधिकारमग्रतोत्य कर्मणि कर्तृतां प्रतिपद्यन्ते । कर्मणि चाधिकारो नियोगार्थे नियोज्यस्याऽवकल्पते । यो हि भवेदं कार्यमिति प्रतिपद्यते, स स्वकीयकार्यसाधनं कर्म स्वार्थतया प्रतिपद्यमानोऽधिकारो स्यादिति, नियोज्याश्रयणे कार्यत्वानिर्वाहादुपपन्नमपरिपूर्णत्वम् । अतो लोके अपरिपूर्णावक्यपरिपूरकतयाऽवधारितोऽध्याहारो वेदेऽऽप्याश्रीयते ।

अध्याहारस्वरूपकथनम् ।

कः पुनरध्याहारो नाम ? अधिकस्वार्थस्य बुद्धौ निवेशनम् । बुद्धौ सन्निहितेन तेन श्रूयमाणशब्दस्त्वार्थमन्वितमभिधत्ते । तस्य तु विशेषावगतौ योग्यत्वं, लाघवञ्च कारणम् । तथा हि—

यद्यपि जीवनमन्तरङ्गं नित्यञ्च । तथापि तस्मिन्निनियोज्यविशेषणे समाश्रीयमाणे विधेरपरमनुष्ठानान्नेपकत्वं कल्पनीयम् । काम्ये त्वधिकारविशेषणे तदर्थितयैव प्रधाने प्रवृत्तेः, विधेरनुष्ठानान्नेपकत्वकल्पना न कर्तव्या । यद्यपि चोपात्तदुरितक्षयोऽपि पुरुषरिप्यते शङ्कित्वा दुःखहेतुत्वं दुरितस्य, तथापि तस्योपात्तदुरितसत्तासापेक्षत्वाद्भीतिरिवम् । तस्मात्सकलपुरुषाभिलषणीयं सकलदुःखसम्भेदरहितं सुखं स्वर्गपदाभिधेयं नियोज्यविशेषणं कल्प्यते ।

स्वर्गपदार्थनिरूपणम् ।

कथं पुनस्तादृशमुखवाचकता स्वर्गशब्दस्याऽवसोपते ? उच्यते—
“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” [आ. श्रौ. सू.] इत्येवमादिमाम्नातं

१ अधिकत्वस्थिति मू. पु. पा ।

२ सन्निहिते इति मू. पु. पा ।

३ विशेषावगत इति मू. पु. पा. ।

४ शङ्कित्वादिः दुरितस्वेत्यन्तः पाठो मृदित-पुस्तके नास्ति ।

५ समाम्नायमिति. मू. पु. पा ।

† ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्येवमिति विधिवाक्ये स्वर्गशब्दः पठ्यते । तत्र स्वर्ग-

सकलदुःखसम्भेदरहिताभिलाषोपनीतदीर्घतरसुखसाधनत्वेनार्थवादैस्तूयमानं कर्म दृश्यते । स्वर्गशब्दोऽपि लोके कस्मिंश्चिदर्थे श्रौत्या वृत्त्या प्रयुज्यमानो न दृश्यते । योऽप्यस्य चन्दनादौ प्रयोगः, सोऽपि प्रीत्युत्पादकस्य प्रीत्यपगमे तत्रैवाप्रयोगात्प्रीतिसाधनवाचकत्वकल्पनेऽपि, प्रीतेरपि वाच्यत्वाश्रयणात्प्रीतिमात्रवाचकस्य तत्साधने लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेर्लक्षणिक एव । तत्र यदि विध्युद्देशगतस्वर्गशब्दस्तथाविधे सुखे वर्तते, ततोऽर्थवादानां मुख्यैव वृत्तिः स्तुतावपि स्यादिति तादृशसुखवाचकता स्वर्गपदस्या-

शब्दार्थे क इति विचारणा जायते । स्वर्गशब्दस्सुखसाधने, स्थानविशेषे, सुखविशेषे, च प्रयुक्तो दृश्यते । तत्र एकत्र शक्तिः, अन्यत्र लक्षणया प्रयोग इति वक्तव्यम् । सावरभाष्ये स्वर्गकामाधिकरणे स्थानविशेषे स्वर्गशब्दो विशिष्टे देशे लोके प्रसिद्ध इत्यासङ्ग्य निरतिशयप्रीतिविशेषवानित्व सिद्धान्तितम् ।

कुमारिलभट्टस्तु—स्वर्गशब्दो नक्षत्रदेश, वैदिकग्रवाद्वीराणिकयात्रिकदर्शनेनोच्यते । तथा हि—वेदे “ये हि पुण्यकृतो जनास्स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि नक्षत्राणि ज्योतीषि । मयैषज्योतिरिमं लोकं जयति” इति । यदि वेतिहासपुराणोपपन्न मेक्षुप्यमिति भूतान्तरणं स्वर्गपदार्थमुपवर्ण्य, अथवाऽप्यव्यतिरेकाभ्यां विभक्तं केवलमेव सुखं मत्सवत्तरादिष्वनुभूयमानं दुःखसाधनशीतोष्णक्षुत्पिपासादिसमस्तद्वन्तरहितमिति निरतिशयप्रीतिविशेषमेव स्वर्गपदार्थमेव वर्णयामास ।

शङ्करभगवत्पादास्तु स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविष्टवाच्यपि सन्निह ब्रह्मविद्याप्रकरणात् मोक्षस्याभिधायक इति वदन्तो भट्टमतमनुवर्तन्त इति निश्चप्रचमेव ।

एतेनाऽप्यस्यदीक्षितेन्द्रं परिमले निरतिशयब्रह्मानन्दवाचकस्य स्वर्गशब्दस्य स्वर्गव्युत्पादित्वाक्येनेकमन्त्रलिङ्गाद्यवगतनाकपृष्टभोग्यसुखविशेषे लक्षणमिति यदुक्तं तन्निरुद्धम् [वेद ३.६.५]

यत्र दुःखेनेत्याद्यर्थवादवाक्यं न स्वर्गलक्षणपरं, विशेषणचतुष्टयव्यावर्तयिमाणात्, स्वरूपकथनपरमिति शङ्करभट्टो भीमासावालप्रकाशे बभाषे ।

“यत्र दुःखेन सम्भ्रतं न च प्रत्यमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं त्वं पदास्पदम्” ॥

इत्यादीनां न प्राक्षस्तप्राक्षस्तयलक्षणकथनम्, किन्तु विधिविधेयभाषेति स्वर्गस्वरूपपरत्वमेव । [मो की मन्त्राणि पृ २९] इति छन्दवाचायां बभाषे ।

एतेन साहचर्यमिदं प्रमाणं भट्टस्य मञ्जूपास्य व्याख्यानं गर्भसाधने गतम् । अतो विशिष्टवाचकानां विशेषणे शक्तिरिति न्यायेन निरतिशयप्रीतिवाचो स्वर्गशब्दो यन्मार्थः, इति तादृशपुराणप्रामाण्याद्भोग्यदेशविशेषवानित्वं वति प्रष्टव्यम् ।

इदं भट्टवातिकमिति केचिन्मन्यन्त, स्मृतिरिति विज्ञानप्रियस्य, परिमलभाट्टकोऽनुभाष्य प्रामाण्यग्रन्थं धृतित्वेन व्यवहारदर्शनादर्थवादस्त्रा धृतित्वेनैव मन्यामहे ।

नैति पाठो नास्ति-यु पु ।

श्रीयते, जन्मनादिपि यो लाक्षणिकः प्रयोगः, सोऽपि प्रशंसार्थः सुतरां
 'तथाविधसुरसाधनत्वाभिप्रायेणोपपद्यते' । तथा च यावत्तावत्सुर-
 साधने स्वर्गशब्दं न प्रयुज्यते, किन्तु 'निरतिशयप्रीतिविशेषे, स्वर्गपदाभिधेय-
 सुरसम्भवे चोक्तेन न्यायेनाऽऽम्नाय एव प्रमाणम् । तदन्यथानुपपत्त्या च
 तदुपभोगयोग्यदेहदेशसद्यावाच्चेनोऽपि' नानुपपन्नः । सामान्यतोऽष्टानुमानन्तु
 न नियोज्यकल्पनायां प्रमाणम्, अध्यनयविध्यादौ^१ व्यभिचारदर्शनात् ।
 विध्यन्तरप्रयुक्त्या चानुष्ठानलाभादपरिपूर्णतापि नास्ति ।

निवृत्तौ प्राकृतोपकारोपदेशवर्णनम् ।

विकृतिषु^२ तु करणोपकारजनकपदार्थवर्गाणामनाम्नानात्तद्व्यतिरेकेणोप-
 कारासम्भवात्तदभावे करणस्य कार्यसाधनासमर्थत्वात्कार्यस्य कार्यत्वानिर्वा-
 हादपरिपूर्णत्वे सति परिपूर्णार्थमध्याहारः कर्तव्यः, तत्र तावत्त्वतन्त्रपदार्था-
 ध्याहारो नोपपद्यते, विशेषावगमे कारणाभावात् । करणोपकाराध्याहारेऽपि
 प्रकृतिवदपरिक्लृप्ताध्याहारे पुनरपि पदार्थानामभावे निर्वाहासम्भवात्प्राकृतो-
 पकाराध्याहारः कर्तव्यः । तत्रापि प्रकृतीनां बहुत्वाच्चोदनालिङ्गसामान्यात्
 यत् बुद्धो सन्निधीयते, तदीयोपकाराध्याहारो युक्तः । तदध्याहारे तथैवाऽ-
 परिपूर्तेः पदार्थाकाङ्क्षायां तदुपकारोपस्थापितैः पदार्थैरन्विताभिधानम् ।
 यद्यपि चासाधुपकारः प्राकृतस्तत्तत्पदार्थजन्यतया निश्चितः, तथाप्यपूर्वप्रयुक्त-
 त्वात्पदार्थानां प्राकृतापूर्वसम्बद्धस्यैव सतस्तत्स्योपकारस्यैते पदार्था जनकाः,

^१ तद्विधेति मु पु पा ।

^२ आपादनेनति मु पु पा ।

^३ सतिशयति मु पु पा ।

^४ समवासर इति ख पु पा ।

^५ अध्यापनादाविति मु पु पा ।

^६ अत्रद बोध्यम् प्राकृतस्योपकारस्य विकृतावतिदेशः, तत्पृष्ठभावेनोपकारजनकी-
 भूतानां पदार्थानामोददेश इति भाट्टमोमासका आचरेते । प्राभाकरस्तु प्राकृतस्योपकार-
 स्योपदेशनेन विकृतावगमः, पदार्थानामन्वतिदेशनस्यभ्युपगच्छन्ति । अत्र प्राकृत उपकारो
 विकृतावध्याहित इति । अयमर्थः—अतिदेशपारानगणे ग्रन्थकृता प्रपञ्चविध्यते । तथा
 चेमी इत्योकी—

‘विकृतौ य पदार्थानामतिदेशः न मन्वते ।

उपकारोपदेशश्च, तथामुतरमुच्यते ॥१॥

प्राकृतनापकारण पदार्थश्च बहवः ।

प्रयोगविधिना स्वन विधिरन्वित उच्यते ॥२॥ इति ॥

नापूर्वान्तरसम्बन्धस्येति, सम्प्रति वैकृतापूर्वसम्बन्धमुपगतः करणोपकारो न तत्पदार्थजन्यतयाऽवसीयत इत्यस्ति तज्जनकपदार्थपिच्छेति, पूर्वप्रतीतसम्बन्धे-
नोपकारेणोपस्थापितैः पदार्थैरन्वितो वैकृतो विध्यर्थस्त्वशब्देनाभिधीयते ।

उपमानस्थानतिदेशकत्वनिरूपणम् ।

उपमानन्तु 'प्राकृतोपकारपदार्थसम्बन्धे न प्रमाणम्, सादृश्यमात्रविप-
यत्वात् । अतोऽध्याहारापेक्षामपि प्रत्यक्षशास्त्रम् ।

शास्त्रस्य न्यायसापेक्षत्वनिरूपणम् ।

तथा प्रत्यक्षमपि शास्त्रं वचनव्यक्त्यवधारणाय न्यायसापेक्षम्^१ ।
यावद्वि 'न्यायानुसारेण वचनव्यक्त्यवधारणं न क्रियते, न तावत्समी-
चीनार्थबोधोत्पादनञ्चमं शास्त्रम् । तथा हि—“उद्भिदा यजेत पशुकामः”
[ता. ब्रा. ११. ७. २. ३] इति गुणविधिः, उत नामधेयम् ? इति सन्देहे,
न्यायाभासापादितगुणविधिनिराकरणं सम्पद्न्यायानुसारेण कृत्वा, नामधे-
याध्यवसानेन 'वचनव्यक्तिनिर्धारणं यावन्न क्रियते, तावत्समीचीनवाक्या-
र्थबोधो नास्तीत्यनेन भाग्येण न्यायसापेक्षं शास्त्रम् । अत एवेतिकर्तव्यताभूता
वेदस्य स्वार्थमवबोधयतो मीमांसा ।

तथा चाहुः—

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ बृहद्दीक्षा ॥ इति ॥

“कियत्पुनः पदजातमेकं 'शास्त्रमिति चेत्, उच्यते—यावतां पदानामे-
कार्थत्वम्, तावदेकं शास्त्रम् । अर्थभेदे तु शास्त्रभेदः, मन्त्रवत् । यथा—

^१ अर्थेदमवधेयम्—वातिकवारस्ताद्विषयसम्मतमुपमानं निरस्योपमानं मन्त्रमेवं नि-
पयप्रतिदेशमिद्विरपि तस्य प्रबोधनं वर्णयामास । तथाहि—अवगाथाङ्गद्वयं न्याय-
पदार्थस्य सोऽयं यागदर्शनं नोपपन्नकृत्वेन देवताकृत्वेन मनुष्यस्य प्रतिपादयत्यस्मरणं सोऽयं याग-
मनुष्य आग्नेय इति । तेनातिदेशवाक्यव्यपनम्—मूर्खदेवताकेन चरद्व्यक्रेण यागेन वन्द-
यन्तं भाववेदान्तपरादिति । तन्मात्रं पराकरोति—प्राशतेति ।

^२ लोकप्रसिद्धेति मू. पु. पा ।

^३ लोकप्रसिद्धेति मू. पु. पा ।

^४ वचनेति मू. पु. पा. न ।

^५ इत्युत्तरं. पदजातमेकं शास्त्रमिति तावत् न च पदस्य वक्तुमिति वचनित्यादौ दृश्यते ।

‘मन्त्रेषु यावता पदजातेनैकोऽर्थः प्रतीयते, तावदेकं वाक्यमित्यवगम्यते, तथा शास्त्रमपीति ननु मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमितार्थेषु तत्त्वमन्यथात्वं वाऽर्थस्यान्यतोऽवधारयितुं शक्यते । शास्त्रन्तु प्रमाणान्तराप्रतीतार्थावबोधकम् । अतस्तदर्थस्य तत्त्वमन्यथात्वं वा शक्यते नान्यतोऽवसातुम् । उच्यते— शब्दानामर्थविच्छेदेनैव सर्वत्रैकताप्रतिपत्तिः^३ । पदतापि वर्णानामेका-
* र्थाविच्छेदेनैव ।

शास्त्रभेदनिरूपणम् ।

स त्वर्थोऽवच्छेदकरशास्त्रस्य शास्त्रादेवावगम्यते । कः पुनरसौ । विषयस्साध्यश्च ।

कः ‘पुनर्विषयो नाम ? उच्यते—कार्यमेव विध्यर्थः । कार्यञ्च कृतिसाध्यम् । कृतिश्च प्रयत्नः । स च सर्व एव भावार्थसम्बद्धः । तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिविशिष्टं प्रतीयते; नान्यथा । कृतिरपि भावार्थेन विशेष्यते । तेन भावार्थः कृतिं विशिष्यन्, कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते । यो हि यत्र विधीयते, स तस्य विषयः । अतश्च यावति पदसङ्घे एको

^१ इये स्या, इत्यत्र हे पलाशदास्त्रे अस्माय त्वामह छिनधि, इति पलाशदास्त्राच्छेदन-
रूपकार्यप्रपादावकाशेकमन्त्रत्वमिति “अर्थवत्त्वादेकं वाक्यं साक्षादन्वेदिभावे स्यात्” [पू. मी.
व २ १ २०] इति न्यायेनेति बोध्यम् ।

^२ युक्तमिति मू. पु. पा ।

^३ एवमेव तत्तेरिति मू. पु. पा ।

^४ एवेति पाठो मू. पु. नास्ति ।

^५ विविशोति—विषयिणमनुबध्नाति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुरातीति विपूर्वस्य वग-
नार्थवत्स्य विज्ञा रूपम् । विषय—अवच्छेदक-अनुबन्ध इत्यनर्थान्तरम् । अतएव भाव वा
विषयसाध्यार्थः । कृत्यपूर्वयोगेभ्य एव भवति नान्यत्रेत्यर्थः । अयं विधेरी विषयकरणीयनामनि
ज्ञादये प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

* क्रमवन्तो वर्णा पदमिति वादिनाम्मतं वर्णानां बहुत्वादेकं पदमिति व्यवहारं शब्दादर्थं
प्रतिपादयामहे इति च व्यवहारः न च सञ्ज्ञासिद्धि इतीमां शङ्का निरसितुमाह एवेति । अर्थ-
भाव—येषु वर्णेष्वेकार्थबोधकत्वमस्ति तत्रैकपदत्वव्यवहारः तत्रापिभेदे तु पदभेदः । एव-
मेकार्थबोधकत्वेनैकवाक्यता उपधारणीया । न चार्थैकार्थबोधकत्वेनैकवाक्यता, तदर्थार्थ-
प्रतिपादकत्वेत्यन्योन्याश्रयता शङ्कनीया । मूलशब्दा जमिनिमहपिणा अर्थवत्त्वादेकं वाक्यमिति
व्याहरता, सुदोषो दूरीक्रियते स्म । एतेन पान्दिकस्य नायंशब्दस्य दूषणं निरवकाशिन-
मित्यवधारं मुष्मिनि ।

^६ विविश्वत इति मू. पु. पा ।

^७ विविश्वत इति मू. पु. पा. ।

विषयः, तावत्येको नियोगार्थः; तदैक्याच्चैकं शास्त्रम् । तत्र नियोगा-
भेदस्यापि विषयामेदोन्नेयत्वाद्विषयामेदादेव शास्त्रमेकमिति व्यवस्थाप्यते,
तद्भेदाच्च भिन्नम् ।

शब्दान्तराद्विषयभेदनिरूपणम् ।

‘पञ्चधा च विषयभेदोऽवसीयते । तत्र “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत” “दाक्षिणानि जुहोति” [तै. सं. ६. ६. १. १३] “हिरण्यमात्रेयाय
ददाति” [ता. ब्रा. ६. ६. ११] इत्येकप्रकरणगतान्यपर्यायघातुभेदान्या-
ख्यातान्युदाहरणम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । का पुनर्देवता ?
कथोद्देशः ? कश्च त्यागः ? उच्यते—स्तोत्रं सत्त्वं वा यद्गुणवचनम्,
यदुद्देशेन च हविषां त्यागश्चोद्यते, सा देवता, तत्रैव याज्ञिकवृद्धानां देवता-
शब्दप्रयोगात् । तत्र ह्याग्नेयादिदेशनार्थानुष्ठाने प्रवृत्तोऽग्निमुद्दिश्य हविस्त्व-
जति, तत्रैवमाहुरग्निश्च देवतेति । उद्देशश्च चतुर्थ्यन्ततद्वाचकशब्दप्रयोगः ।
त्यागश्चात्मसम्बन्धिनि^३ स्वे औदासीन्यसङ्कल्पः । स चानभिसंहितपरस्वत्त्वा-
पत्तिफलको यागः, देशविशेषगतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकश्च स एव होमः, अभिसंहि-
तपरस्वत्त्वापत्तिफलश्च दानमिति । अभिधानभेदाद्यजत्याद्यनुबन्धभेदावगमः ।

१ स च शास्त्रभेदः क्वचित्साध्यभेदनिवन्धन, क्वचिच्चानुबन्धभेदनिवन्धन । तौ चात्र
निरूपितभेदाभेदादेव शास्त्रादवगताः शास्त्रभेदकौ । साध्यभेदाच्छास्त्रभेदोऽनुपदमेव मूलं
वक्ष्यते । अनुबन्धभेदाच्छास्त्रभेदं दर्शयति । अनुबन्धत्वं नियोगविषयत्वम् । तद्भेदश्च
शब्दान्तराभ्याससंज्ञायुगप्रकरणान्तरैः पञ्चभिः प्रतिपाद्यमानः पञ्चविध एव । अत एव
वरदराजेन “न वाक्यभेदश्चास्त्रभेदे तन्न निरपेक्षमिच्छालीकिवार्थप्रतिपादनक्षमत्वमेव” त्पुस्त-
संख्याधिकरणे । सख्यायास्तवनुबन्धभेदवत्त्वाभावात् शास्त्रभेदकत्वम्, किन्तु शास्त्रवर्णमात्र-
भेदकतया प्रसङ्गेनोपन्यास इत्ययमर्थो मूल एव व्यक्तः । यत्र प्रकरणान्तरात्त्वर्गभेद इति
‘भट्टमतम् । तत्र विधानान्तराच्छास्त्रभेद इति प्रमात्ररिभेदेन प्रत्यपदि । यथा “मास-
मन्तिहोत्र जुहोति” [ता. ब्रा. २५-४१] इति । अत्र विधानान्तर—विध्यन्तरमेव ।
विहितस्य विधानासम्भवात्कर्मभेदः । शास्त्रभेदवान् शालिकाचार्यस्त्वोत्तेनेन सञ्जग्राह ।

मया—

“अध्यायेन द्वितीयेन गुरुर्भाष्यनिबन्धने ।

साध्यानुबन्धभेदाभ्यां शास्त्रभेदमवगम्यन्” ॥ इति ।

सूत्रञ्च—शब्दान्तरे कर्मभेदोऽपूर्वभेदस्तास्मान्तरञ्च इत्यानुबन्धत्वादिति ।

२ चोदयति स पु पा ।

३ आत्मेति मु पु पाठो न दुस्मते, स पुस्तकानुसारी चोदय पाठः ।

अभ्यासाद्विषयभेदनिरूपणम् ।

तथा विध्युच्चारणाम्यासादसत्यमिधानभेदे भावार्थभेदोऽवगम्यते
असन्निकृष्टार्थावबोधस्वरसं हि सर्वमेव विध्याग्नानम् । तदर्धबोधेनैवमव-
सीयते—नूनं भिन्ना इमे घात्वर्था इति । तद्भेदे विषयभेदाद्विषयिणो भेदो-
पपत्तेरसन्निकृष्टार्थावबोधस्वभावता विध्याग्नानस्य निर्वहति । ननु तर्हि यदा
पुरुषस्त्वेच्छया विधिमामनति, तदापि तर्हि विषयभेदस्स्यात् । न—
स्वतन्त्रत्वादुच्चारणस्य । यद्वि न पूर्वोच्चारणदर्शनपूर्वकमुच्चारणम्, तदपौरुषेयं
स्वातन्त्र्येणाऽर्थपरिच्छेदकम्^१ । यत्पुनरस्वतन्त्रम्, तत्पौरुषेयं प्रमाणान्त-
रोपात्तार्थावबोधकम् । न च तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति, न भेदो विषयस्य ।
शाखान्तरगतस्तर्हि विध्याग्नानाम्यासो भेदकस्स्यात् । नेत्युच्यते, अभ्यासा-
भावात् । यत्र ह्येक एव वक्ता पुनः पुनस्तमेव शब्दमुच्चारयति, तत्राम्यासो
व्यपदिश्यते । शाखान्तरगतं विधिं पुरुषान्तरं पठतीति, नाभ्यासरशक्यते
वक्तुम् । एवमपि पुरुषान्तराग्नानमेव कस्मान्नभिन्नमर्थं न प्रतिपादयति ।
उच्यते—एकार्थप्रतिपादकत्वेऽपि तदाग्नानस्याऽसन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । तस्य
हि पुरुषस्य सोऽप्यर्थोऽसन्निकृष्ट एव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः, एकत्वं नु
कथम् ? विषयैक्यात्, तर्देक्यञ्चाभिधानैक्यात्, तथा साध्यमपि तत्रैकमेव ।

अभ्यासस्य कचिदपवादनिरूपणम् ।

यद्येवं, तर्हि “य^३ एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते” [तै.सं.१.६.६.१] इत्य-
त्रापि तद्भेदस्स्यात् । न । अभ्यासकल्पस्य भेदस्याऽनिर्वाहात् । रूपभेदेन

^१ अयंति मु पु. वा नास्ति ।

^२ अयंमिति मु पु. वा ।

^३ भगवान्प्रजापतिः प्रजासहस्रं ज्ञास्मृत्वा मनस्यचिन्तयत्—महता परिश्रमेण
साध्वेभ्यस्तोमवागेभ्योर्जाचोनाग्निहोत्र—पौर्णमास्यमावास्यानामवाग्न्यपरस्परमुच्चावचान्यज्ञान-
साक्षीत् । सोमयागादवाग्निहोत्रादिभ्यस्तथेष्टानग्निष्टोमोवध्यातिरात्रनामवान् परस्परमुच्चा-
वचान्मुत्वा, प्रथममुष्टेष्टग्निहोत्रादिष्वग्निमानविशेषेण वर्गद्वयं तुल्योदमिमीत । ईदृशं
वृत्तान्तं ज्ञात्वा उक्त्वानुष्ठानेन यादृशं फलं प्राप्नोति, तादृशं फलं पौर्णमास्यनुष्ठानेन
प्राप्नोति । कतिरात्रानुष्ठानेन यादृशं फलं प्राप्नोति, तादृशं फलं मावास्यानुष्ठानेन प्राप्नोति ।
तथा च ब्राह्मणं ध्रुयते—“प्रजापतिर्यज्ञानसूत्रताग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमञ्च, पौर्णमासीञ्चोवध्वञ्च
आमावास्याञ्चातिरात्रञ्च । तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीतावानग्निष्टोमः, यावदी पौर्ण-

दि भेदो निर्वहति । यागस्य द्रव्य-देवते रूपम् । ताभ्यां स रूप्यते ।
नर्ते ताभ्यां स भवति । यद्यप्यत्र द्रव्यमविहितमपि यत्किञ्चिदुपादाय क्रिया
सिध्यति, यद्यपि च वाचनिकमपि धौवमाज्यं द्रव्यं गम्यते, तथापि देवता
नाऽविहिता भवतीति विधानमन्तरेण तदलामः । न च यजिरेव तदन्वित-
स्वार्थमाचक्ष्णो देवतां विधातुमलम्; विशेषावगमे कारणाभावात् । नापि
“वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते” [तै. सं. २. ५. २] इति मन्त्रविधानान्मान्त्र-
वर्णिकदेवताश्रयणं सम्भवति, मन्त्रविधेरभावात् । ‘आज्यभागयोर्ह्ययमन्त्र-
विधिद्विवचनानुरोधादिति स्थितम् । तस्मादनुवादमन्तरेण रूपात्ताभादनु-
वादोऽयमिति नाभ्यासात्कर्मभेदः ।

भासी, तावानुबध्यः यावत्यभावास्या, तावानतिरात्र, य एव विद्वानग्निहोत्र जुहोति यावद-
ग्निष्टोमेनोपाप्नोति, तावदुपाप्नोति । य एवं विद्वान्गोष्णं मासीं यजते, यावदुबध्येनोपाप्नोति,
तावदुपाप्नोति । य एव विद्वानभावास्या यजते, यावदतिरात्रेणोपाप्नोति, तावदुपाप्नोति”
[तै. सं. १. ६-९. १] इति ।

“वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यां अनुच्येते, वृधन्वती आमावास्यायामि” । [तै. सं. २.
५. ५.] इति । अत्रेदं बोध्यम्—

अग्निवृत्राणि जह्नुवत् । इविणस्पुविपन्मया ।

समिद्धशुक्ल आहूतः । [ऋ. सं. ४. ५. २७] इति प्रथमा वार्त्रघ्नी आग्नेयी ।

एव सोमासि सत्पतिः । एव राजोऽव वृधहा ।

एव भद्रोऽसि ऋतुः । [ऋ. सं. १. ६. १९] इति. वार्त्रघ्नी द्वितीया सोम्या ।

अग्निः प्रलेन जन्मना । धूम्रभानस्तन्व स्वाम् ।

कविर्विप्रेण वावुवे । [ऋ. सं. ६. ३. ३८] इति प्रथमा वृधन्वती अग्नेयी ।

सोमगीभिष्ट्वा वयम् । वर्षयामो वचांविदः ।

सुमुत्तीको न आदिशः । [ऋ. सं. १. ६. २१] इति द्वितीया वृधन्वती सोम्या ।

होत्रकाण्डे प्रयाजमन्त्रानुष्ठितान्तर पूर्वादाहृत मन्त्रचतुष्टयमनुवाक्यत्वेन धृतम् ।
तत्र पूर्वोक्तमन्त्रचतुष्टयदण्डितत्वात् वार्त्रघ्नीत्वम् । उत्तरयोर्मन्त्रयोर्द्विविधानुपदिष्टत्वादनु-
धन्वतीत्वम् । अथर्वश्रवणा मन्त्रप्राप्ती अवस्थार्थमिदं वचनम् । अथर्वया च कालहृता-
पौर्णमास्या यावाग्यभागो, तौ वृधहन्वदयमन्त्रको प्रयोक्तव्यौ, अमावास्याया यावाग्यभागो
वृधन्वपदयमन्त्रको प्रयोक्तव्याविति पार्यसारीय-भवदेगादिभिर्महामोमायकैरगिनात्रेण परि-
गृहीतः पन्थाः । कालहृता कर्महृता वा अथर्ववेदि यथद्रव्यमनास्वया परित्राहृ गण्डदेवा-
चारः । प्रनाकरास्तु—आज्यभागयोरस्य मन्त्रविधिद्विवचनानुरोधादिति मन्त्रेण इति मूल
एव अस्त्वम् ।

आग्नेयाधारादीनामङ्गप्रधाननिरूपणम् ।

‘नन्वेवं तर्हि प्रकृतसर्वरूपवद्यागानुवादः किमिति न स्यात् ? ततश्चानुदितानां “दर्शपूर्णमासाभ्यां^२ स्वर्गकामो यजेते”त्यधिकारसम्बन्धात् राजसूयवत्सर्वयजीनां प्राधान्यं स्यात्, अङ्गत्वश्चाधारादीनां न सिध्येत् । उच्यते—सर्वानुवादाश्रयणे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नोपपद्यते ।^३ समुदायाद्व्यानुवादकत्वेन सर्वेषामेव दर्शशब्दवान्वयता, पूर्णमासशब्दवान्वयता चावगम्यते । ततश्च दर्शाश्च पूर्णमासाश्चेति कर्मधारयोऽयं समासः । तत्र यजीनां विशेष्याणां बहुत्वाद्भुवचनं स्यात्, न द्विवचनम् । अतस्तदनुरोधेन केपाश्चिदेव तावत् “य एवं विद्वान् पूर्णमासीं यजत” इत्यनुवादः, न सर्वेषाम्; तथा “य एवं विद्वानमावास्यां यजत” इति केपाश्चिदेवानुवादः । तेनाऽनुवादद्वयेन समुदायद्वयापत्तेर्द्विवचनान्तोपपदवशेन तेषामेवाधिकारसम्बन्धः । तत्र केपां पूर्णमासीयुक्तोऽनुवादः, केपाश्चाऽमावास्यायुक्त इत्यपेक्षायां कालनिमित्तोपपदानुसारेणोत्पत्तिकालयोगिनामेवानुवाद इति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषाग्रहणादिति, न सर्वानुवादः, न वा सर्वेषांप्राधान्यमिति ।

गुणादनुबन्धभेदनिरूपणम् ।

तथा—^४गुणान्तरयोगादप्यनुबन्धभेदोऽवगम्यते । उत्पत्तौ^१ यत्कारका-

^१ अत्रेदं बोध्यम् क्वचिदाख्यात नामधेयपरतन्त्रं भवति, क्वचित्तु नामधेयमाख्यातपरतन्त्रमिति प्रवारद्वयमुपलभ्यत । तत्राद्यस्योदाहरणम्—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते” इति । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दोमावास्याशेषमासीकालयोर्मूख्यः, तत्कालवर्तमाने कर्मणि लाक्षणिकी । अतो येषां कर्मणामुत्पत्तिवाक्येन कालसंबन्धोऽवगतस्तानेव यागान्वज्रेतत्याख्यात इति, नानवगतकालसम्बन्धानाधारादप्यन्वयादीन् । अतोऽवत्यमाख्यातं नामधेयपरतन्त्रं भवति । “राजं राजमूवेन स्वाराज्यवाप्तौ यजे”त्यत्र राजमूवोऽवत्यवर्णादिशब्दबद्ध इष्टिपशुसोमयागान् सर्वानविधेयप नूते, अतोऽवत्य नामधेयमाख्यातपरतन्त्रं भवति—इष्टिपशुसोमयागसमुदायस्य नामेति । राजमूवशब्दबद्धदर्शपूर्णमासशब्दमाख्यातपरतन्त्रमस्तित्याशङ्कते—नन्विति ।

^२ स्वर्गकाम इति मृ पु नास्ति ।

^३ सर्वोऽत मृ पु पा. ।

^४ काङ्गि मृ पु पा. ।

^५ “तत्तं पयसि दध्यामयनि या वेदवद्व्यामिषा, वाजिन्यो वाजिनमि”ति श्रूयते । अस्यायमर्थः—तत्तं पयसि दध्यामयिक्तं सति तस्या इषा यमयन—यमोभूतावन इवीभूतावन

नुबद्धं यत्कर्म प्रतीयते, ततोऽन्येन कारकेणाऽनुबद्धं तत् न शक्यतेऽवगन्तु-
मित्यनुबन्धभेदावगमः ।

सञ्ज्ञयाऽनुबन्धभेदनिरूपणम् ।

तथा—सञ्ज्ञान्तरादप्यनुबन्धभेदोऽवगम्यते । अन्याय्यं ह्येकस्याऽर्थ-
स्यानेकशब्दत्वमिति भेदस्तावदौत्सर्गिकः । यत्र तु वलीयसा प्रमाणेनाऽने-
कशब्दत्वमपि गम्यते, भवति *तत्रैकशब्दत्वम् ।

च । तत्र घनीभूत पद्म आमिक्षागदेन व्यपदिश्यते, द्वितीभूतञ्च वाजिनमिति । तत्रामिक्षा-
वद्वे यागे वाजिनस्योत्पन्नशिष्टस्य निवेद्यायोगेनाऽनुबन्धभेदमवगमयतीति बोध्यम् ।

अथैष ज्योति, अथैष विश्वज्योति, अथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते
[ता गा १६ ८ ९ १० १] त्वन सञ्ज्ञयाऽनुबन्धभेदः प्रतीयते ।

अनेकमवधेयम्—शब्दोऽर्थमभिधत्ते, शब्देनाऽर्थोऽभिधीयत इति द्वेधा व्यवहारो दृश्यते ।
तथार्थप्रतिपत्तिफलवत्सद्व्यापारोऽभिधानक्रियेत्युच्यते । तच्च शब्दज्ञानम्, तदेवार्थप्रतिपत्तिफल-
वत्त्वेन निरूप्यमाणमभिधानक्रियेति गीयते । तस्याऽच्चार्यप्रतिपत्तिरूपक्रियाजन्यफलसालित्वेन
यद्यदादेर्यस्य कर्मत्वम्, तदेव वाच्यत्वम् । शब्दस्य च विवक्षावैशिष्ट्येण यत् कर्तृत्व, करणत्व
वा, तदेव शब्दस्य वाचकत्वमित्युदीर्यते । वाच्यवाचकभाव प्रत्याप्यप्रत्यायकभाव इति तैयिकानां
व्यवहारः पश्ये । ननु शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावेनैकक्रियान्वयित्वमस्तु, मिथोनिषेधे किं
प्रमाणमिति न शङ्कनीयम् । उद्देश्यविधेययोरपि विशेष—यत् उद्देश्या हि मिथोऽनिषेध
क्रिया वशीकुर्वन्तो मुक्तं यन्मिथो न सम्बध्यन्ते । उपादेयानां क्रियाया वशीकृत्य सहन्यमानानां
तद्वारेणास्ति तेषां परस्परनियमरूपसम्बन्धः । तयोद्देश्यविधेययोरपि विद्यते साहित्यम् ।
उद्देश्यं हि क्रियामाकर्षति, सा च स्वाद्यभूतमुपादेयमादायैव स्वप्रधानं याति । यथा "अक्षणा
पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रोणाति" इत्यत्र क्रर इवाक्ष्यादिबुक्तस्थोमम् । तदिदार्थं प्रधान-
भूतस्त्वप्रतिपत्तिविषयेऽभिधाव्यापारमादत्ते, स च स्वाद्यभूतं शब्दमित्यस्ति तच्चार्यवारेकानिधा-
नक्रियाद्वारा तत्कर्मकरणयोर्वाच्यवाचकयोर्"र्थवत्त्वं प्रत्यगुणयोरैककर्माश्रित्यमस्त्यादि" नि-
त्यायेन नियमरूपसम्बन्धः ।

य चेत्तच्छ्रुतनियमो यस्यामभिधानक्रियायां यागश्च करणं, तस्यां सास्नादिमानर्षं
कर्म, यस्याञ्च सास्नादिमानर्षं कर्म, तस्या यागश्च करणमिति । एष नियमजगते यदि
मानान्तरेष्वेकस्य शब्दस्याप्यन्तरमभिधायम्, नर्षस्य वा शब्दान्तरमभिधायकं भव्यत । यद्यपि
शारदाणां क्रियायामवाच्यं प्रथमं न भवति, तथापि पाप्मिण्यवधे क्रियानिष्ठानां तथा
पाप्मिण्यसम्बन्धो न भवति । अतोऽयस्य व्यवहारोऽप्यागिनः प्रतिपत्त्यास्त्यप्रकारं कुर्वन् शब्द

*उद्देश्यमिति. मु. पु. पा. ।

प्रकरणान्तरस्यानुबन्धभेदकत्वम् ।

तथा—विधानान्तरादपि कर्मान्यत्वावगमः । विधानान्तरञ्च सन्निहिते कर्मण्यनेकगुणसंयुक्तकर्मग्रहणात् । तत्र हि—गुणविधिस्तावन्न सम्भवति, अनेकगुणश्रवणादनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टकर्मविधौ तु तस्यैवैकस्य विधानादेकवाक्यत्वनिर्वाहात् कर्मैव विधेयम् । विधीयते चेत् कर्म, ततः प्रकृतादन्यत्वम् ।

तथा—असन्निधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात्कर्मविधानावगमाद्भेदावगमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मणः *प्रक्रियान्तरम्—विधानान्तरमेव ।

संख्याया अनुबन्धभेदकत्वनिरासः ।

संख्या तु भावार्थमात्रभेदे प्रभवति, न विषयभेदे । यथा “सप्तदश-प्राजापत्यान्” [तै. ब्रा. १. ३. ४.] इति प्राजापत्यप्रातिपदिकोपात्तानां द्रव्यदेवतासम्बन्धानां ‘नियोगविषयत्वम् । ते च सकृदेवाभिहितास्तकृदेव सम्बध्यन्ते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इतिवदिति न भेदेन विषयभावं भजन्ते ।

साध्यभेदात् शास्त्रभेदनिरूपणम् ।

*साध्यभेदादपि शास्त्रभेदोऽवसीयते । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-

उपकारको भवति । अयंश्चोपकार्यं इति विद्यतेऽभिधानक्रियाद्वारकश्चाद्वार्ययोरुपकार्योपकार-कल्पणो वाच्यवाचकभावो नियम इत्यपरपर्यायस्सम्बन्ध इति । तथाऽवगतोऽपि नियमो ब्रौह्मादिनियम इव यवादिविधिना बाध्यते । अतोऽनेकपद्वत्त्वमनेकार्थत्वं वा न सञ्जायतीति-त्याशयेनाह—“अन्याभ्यञ्जेत्यादिना” ।

*प्रक्रियान्तर—प्रवृत्तान्तरम् । यथा—मासाग्निहोत्रस्य । तदपि विधानान्तरमेव, तत्रापि विहितस्यविधानासम्भवात् कर्मान्तरत्वमित्यभिप्रेति शालिकाचार्ये । एतन्मते पञ्चैव प्रमाणानि शास्त्रभेदवानि, प्रकरणान्तरस्य विधानान्तरेऽन्तर्भावान्, अतश्शालिकाचार्यमते प्रकरणान्तरं न पुन्यूपमाणमिति बोध्यम् ।

१ छन्दबलवादी विवरणटीकाकारोऽभाचार्यस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धानियोगविषयत्व-मभ्युपगच्छति, तन्मतमेवम् । निबन्धनटीकाकारस्त्वर्थबलवादितया नानार्थस्यैव स्वीकरोति न तु तदतिरिक्तत्वंति बोध्यम् ।

२ अत्र ग्रन्थकारस्साध्यभेदस्य शास्त्रभेदहेतुत्वं प्रतिपादयितुं करणावान्तरकार्यैस्वर्यल-पाधिकार्योरेव शास्त्रभेदहेतुत्वं वर्णयति स्म । परं ग्रन्थान्तरं साध्यभेदास्मोदाहरणा प्र-दक्षिता, तानेव मुखावगतपञ्चाग्निदिशाम् । तथाहि—साध्यभेदस्तावदुपगतिं शक्तिं विवृति-

कामो यजेत" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" [आ. श्रौ. सू. ३. १४. ११] इति च । न हि यावज्जीवचोदना कामाधिकारे कालविधानार्था, लक्षणाप्रसङ्गात् । 'यावज्जीवलक्षितो हि कालो विधेयः । किञ्च जीवनकाल एव 'प्रयोगस्य प्राप्तत्वाद्यावदर्थसम्बन्धेन विधेयत्वम् । तावांश्च कालो नाऽनभ्यस्तेन प्रयोगेण शक्यते व्याप्नुमिति, यजेतेत्यपि—यागमभ्यस्येदिति वर्णयितव्यम् । ततश्चाभ्यासलक्षणाऽप्यपरेति, जीवतोऽधिकारान्तरमेतदाश्रयणीयम् । जीवने ह्यधिकारिविशेषणे सति जीवतोऽवश्यं 'यागेन भवितव्यमिति शब्दाद्गम्यते । अभ्यासो ह्येकस्याऽर्थस्याऽनेकशस्साध्यत्वमाक्षिपतीति भेदस्तावदौत्सर्गिकः । तत्र घलीयसा कारणेन जीवनव्याप्तिरभिधीयते—यावज्जीवमिति । ततश्च नियोज्यभेदान्नियोगस्यापि भेदोऽवश्यं

संस्कृति-करणोपकार-करणान्तरकार्यैर्द्वयलक्षणाधिकाररूपभेदात्सप्तविधः । शास्त्रत्वञ्चासन्निकृष्टार्थविपयत्वम् । तद्यत्र निरपेक्षभिन्नासन्निकृष्टार्थतात्पर्यवत्वम्, तत्र शास्त्रभेदः । यत्र तु नैवम्, तत्राभेद एव । यथा "पुरोडाश सयोजि" [श्र. ब्रा. १. १. ६. ३.] इत्यस्य पुरोडाशोत्पत्तिशास्त्रस्य "पुरोडाश चतुर्धा करोति" [श्र. ब्रा. १. ८. १. ४०] इति चतुर्धा करणशास्त्राद्भेदः । अनयोरेव निरपेक्षासन्निकृष्टार्थतात्पर्यवत्वात् । "यदानेयोऽष्टाकपालो भवति" [तै. स. २. २. ३.] इति शास्त्रात्पुनरभेद एव, तत्सापेक्षपुरोडाशोत्पत्तितात्पर्यवत्वात् । एव "पयो दोषि" इति पयःप्राप्तिशास्त्रस्य पयस्सस्कारशास्त्राद्भेद एव । अभेदश्च "ऐन्द्र पयः" [तै. स. २. ५. ४. १.] इत्यस्मात्साध्याभ्यद्याश्वात् । एव "व्रीहीनबहुन्ति" [आ. श्रौ. १. १९. ११.] इति व्रीहिचिकित्तिशास्त्रस्य "व्रीहीनाहरति" इत्यस्माद्भेदः । अभेदश्च "व्रीहिभिर्यजेत" [आ. श्रौ. ६. ३१. १३.] इत्यस्मात्प्रधानशास्त्रात् । एव "व्रीहोन्नीकति" [आ. श्रौ. १. १९. १] इत्यस्यापि संस्कृतिशास्त्रस्यावहन्तिशास्त्राद्भेदः । "व्रीहिभिर्यजेत" इति [आ. श्रौ. ६. ३१. १३] प्रधानशास्त्रात्भेदः । तथा "समिधो मजति" [तै. स. २. ६. १. १.] इत्यादीनामितिकर्तव्यताशास्त्राणां करणोपकाररूपसाध्यतात्पर्यवत्त्वेन "आग्नेयोऽष्टावपालो भवति" इत्यादिशास्त्राणाञ्च करणान्तरकार्यतात्पर्यमोगित्वेन परस्पर भेदः । अभेदश्च "दशंपूर्णेमासाभ्यां यजेत" इत्यस्मादविचारशास्त्रात्, तत्सापेक्षतात्सकलेतिकर्तव्यताशास्त्रार्थां करणशास्त्राणाञ्च । तथा जीवनाधिकारसाध्यभेदे च "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" [आ. श्रौ. ३. १४. ११.] "दशंपूर्णेमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यनयोऽशास्त्रयोर्भेदः [तै. म. ति. ३. १०-३१२] इति

१ यावज्जीवनेति म. पु. पा. ।

२ नियोगस्येति म. पु. पा. ।

३ शब्दादित्यादिः कारणेनेत्यन्तः पाठो मृदिते पुस्तके न दृश्यते । खण्ड्यङ्गानुसारेणाप्यपाठो मूले सन्निवेष्टित इत्यवधेयम् ।

भावो, तद्भेदाच्च शास्त्रभेद एव । -नियोज्यो हि स्वसम्बन्धितया भवेदं कार्यमिति नियोगमवबुद्धयते, तेन स्वकृतिसाध्यमपूर्वं प्रतिपद्यते ।

यदीया^१ च या कृतिः, सा तद्भेदेन भिद्यते । कृतिभेदेन च कार्यस्यापि भेदः । तेन नियोज्यः कृतिं भिन्दन्, कार्यमपि भिनत्ति । अतो नियोगभेदस्यापि शास्त्रभेदहेतोर्नियोज्यभेदोच्चेयत्वात्तद्भेदेनैव शास्त्रभेदो व्यपदिश्यते । नियोज्यभेदेनाऽवश्यं साध्यभूतस्यैश्वर्यलक्षणस्याऽधिकारस्य भेद इति, साध्यभेदोपलक्षणीयोऽयं शास्त्रभेदः । साध्यभेदेन चानुबन्धभेद-भिन्नानामप्यङ्गप्रधानोत्पत्तिशास्त्राणामधिकारशास्त्रावस्थायां भेदः । एकस्याधिकारनियोगस्य तावतां प्रतिपाद्यत्वादिति ।

शास्त्रस्याऽनुमानाद्भेदोपन्यासः ।

एतच्च शास्त्राख्यं प्रमाणमनुमानतः स्पष्टभेदमेव । न ह्यत्र गम्येनाऽर्थेन गमकस्य शब्दस्य सम्बन्धनियमोऽवगतः, नापि गम्यस्याऽर्थस्य किञ्चित्प्रत्येकदेशत्वम्, नापि गमकस्येति सामग्रीभेदादनुमानाशङ्कापि नास्ति ।

शास्त्रलक्षणघटकविरोधणसार्थक्यनिर्देशः ।

किं पुनरत्र^२ व्यावर्तितमर्थादिग्रहणेन । उच्यते-अर्थग्रहणेनाभिधेयवचनेन लैङ्गिकं वक्तुरभिप्रायज्ञानमशास्त्रमित्युक्तम् । असन्निकृष्टग्रहणेन पीरूपेयवाक्याभिधेयस्याऽर्थस्य वक्त्राभिप्रायनिश्चयपुरस्सरं यद्विज्ञानम्, तन्न शास्त्रमिति दर्शितम् । तथा वेदेऽप्यर्थवादानां न स्वतन्त्राणां सन्निकृष्टार्थपराणां शास्त्रत्वम्,^३ किन्त्वर्थवादानां विध्यन्तरानुप्रवेशेनेति ।^४ शब्दग्रहणेनैवार्थस्याऽशास्त्रत्वमुक्तम् ।

यथा—^५प्रकृतो “वाससि भिनोति” “वाससा च सोममुपावहरति” इति

^१ यदीयेत्यादि. भिद्यत इत्यन्तं मु. पु. पाठो न दृश्यते खपुस्तकानुसारी पाठो निवेष्टित इति मन्तव्यम् ।

^२ निवर्तितमिति मु. पु. पा. ।

^३ किन्त्वर्थवादतया विध्यर्थवादनेति मु. पु. पा. ।

^४ शब्दविज्ञानादित्यत्रेति शेषः ।

^५ भवेदं बोध्यम्—ज्योतिषोत्तमे “वाससि भिनोति” “वाससोपावहरति” इति वचनात् सोममानोपावहरणे वाससावनके विहिते । तत्रार्थं सध्वः—द्विरावादिष्वङ्गणेषु प्रत्यहं सोमो-

यस्मिन्नेव वाससि सोमो मीयते, तेनैव वाससोपावहियत इति, एकत्वात्कर्मणोऽ-
चोदितमपि तत्, अर्थात्सम्पन्नम् । अहर्गणे तु पृथक्वात्सोमस्यैकस्मिन्नपि
वाससि नानाभूतस्याऽपि मातुं शक्यत्वात् । उपावहरणन्तु—'पुञ्जीकृत्य
वाससा नयनम्, तदेकेन न शक्यमिति, मानवाससोऽन्यत्तदर्थमुपादीयते ।
एकत्वन्तु वाससः प्रकृतावार्थम्, न शास्त्रार्थ इति, न चोदकेन प्राप्यत
इति, तत्र वासस एकत्वज्ञानं न शास्त्रम् । "विज्ञानादिति" न्यायाभासा-
द्वाक्यस्य वचनव्यक्तिमवधार्य, यत् तदर्थज्ञानं, तन्न शास्त्रमिति प्रकटितम् ।
न हि तत् शब्दविज्ञानात् । यादृशं सम्यङ्न्यायावधार्यवचनव्यक्तिकं,
तादृशमेव शास्त्रमिति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
प्रमाणपारायणे तृतीयश्चाख्यपरिच्छेदस्तमाप्तः ।

पावहरणार्थं वासो भिद्यते, न वेति । तत्राऽप्य पूर्वं पक्ष—हविर्धानशकटे स्थापितस्सोमो
यावानेकस्याह्ना पर्याप्त, तावान् प्रत्यहं वाससोपावहर्तव्यः, अवशिष्टश्च सोमश्शकटे एव वास-
सोपनद्धस्स्थापनीयः । तस्मादिहापार्त् वासोन्तरमुत्पादयितव्यम् । अपि चोपावहरणवस्त्वस्य
'प्रावस्तुते द्वातीति' दानविधानात्, तस्य मैत्रावरुणदण्डदानन्यायेन प्रावस्तोत्रीयाननुब्रूवाणस्य
प्रावस्तुत उत्साहजनकत्वेन प्रत्यहमवश्यम्भावाच्च । प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमसंस्थाके ज्योतिष्टोमे
सौकर्यात्मिककालीनमानवाससैवोपनद्धस्याऽभिषेककाले तेनैव वाससोपावहरणं कृतम्, अयं सिद्ध
तत्, न तु स एव शास्त्रार्थः । तथाचोक्तं भाष्ये—यच्च अर्थात्कृतं न तच्चोदकं प्रापयति,
अवाचनिकत्वात् [भी ८ १० ६ १२] इति ।

१ पुटीकृत्येति मृ पु पा ।

२ शब्दार्थ इति ख पु पा ।

३ व्याप्यत इति मृ पु पा ।

४ न हि तच्छब्दविज्ञानं, यादृशं, तत्, सम्यङ्न्यायावधार्यवचनव्यक्तिकं शास्त्रं तादृशम्-
विज्ञाय तज्ज्ञानमिति न शास्त्रमिति मृ पु पा ।

परिशिष्टम् ।

। अथ मूले प्रत्यक्षानुमेयभेदेन शास्त्रस्य द्वैविध्यमुपवाञ्छितं शालिकाचार्येण । तत्रा-
द्यस्त्वध्ययनपरिपूहीतमन्त्रब्राह्मणात्मको वेदपाणिः, द्वितीयस्त्वनुमेयः । तस्यानुमापकं लिङ्गं
मन्वादिप्रणीता स्मृतिः, आचारश्च । अतस्स्मृतीनां नित्यानुमेयवेदमूलत्वम् । अयमर्थो
मूल एव स्पष्टः । एतेन स्मृतीनां विप्रकीर्णशास्त्रामूलत्वं भाट्टमीमांसकाभिमतं प्रत्याख्यातम् ।

आचाराणां वेदमूलत्वविषये भाट्टानां प्राभाकराणाञ्चैकमत्यं दरीदृश्यते । परं प्रचार-
भेदः विधानस्ति । भाट्टाः—आचारेण स्मृतिः परिकल्प्य, स्मृत्या श्रुतिः कल्पयन्ति । अर्थादा-
चाराणां स्मृतिकल्पनादारेण श्रुतिमूलवत्त्वेन प्रजापत्या प्रामाण्यमित्यादिपठन्ते । गुह्यतान्त्र्या-
रिणस्तु सिद्धार्थवर्णनपरिपूहीताविद्वद्वाचारेणापि साक्षाच्छ्रुतिरेवानुमीयते, मूलान्तरासम्भ-
वान् । अत आचाररूपलिङ्गेन साक्षाच्छ्रुतिरेवाऽनुमीयत इति प्राभाकरमीमांसकानां सिद्धान्तः ।
इममत्र प्रामाण्यसिद्धान्तं पुरस्कुर्यन्तस्तादृक्का अविवीतशिष्टाचारानुमिता "समाप्तिकामो
विघ्नश्चसकामो वा मङ्गलमाचरेत्" इति श्रुतिं मङ्गलाचरणस्याऽवश्यवृत्तव्यतायां प्रमाणयन्ति ।
एतन्—

आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेस्तु श्रुतिरल्पतम् ।

तेन घटान्तरितं तस्य प्रामाण्यं विप्रवृण्वते ॥ [त वा १-३-४ पृ २२०] इति ।

श्रीमारिलवचनं निरस्तम्, परम्परया प्रमाणाभावादिति । शालिकाचार्येण तु सिद्धा-
चारविषये विमपि नोक्तमित्यपि ध्येयम् ।

यत्र गुणान्तरभेद इति भट्टमतम्, तत्र विधानान्तराष्ट्रभेद इत्युक्तं प्रभाकरेण ।
यथा—"वैश्वदेव्यामिष्टा वात्रिभ्या वात्रिणमि" इति । अत्र विधानान्तरं विध्यन्तरभेदः । तदस्य
विहितस्य विधानासम्भवात्त्वर्भेदः । प्रकरणान्तरमपि विधानान्तरमेव, ततो नास्तिरिक्त्व
इति प्राभाकरमतं चत्वार्येव शास्त्रभेदकानीत्याभाति । शालिकाचार्येणु पञ्चधाऽनुवच्यभेद इति
वदन् प्रभाकरोक्तमर्थमवग्रहीदिति विदुषैरवधारितम् ।

अथोपमानपरिच्छेदः ।

उपमानलक्षणम् ।

“सादृश्यदर्शनोत्थ ज्ञान सादृश्यविषयमुपमानम्” । इति ।

“दृष्टगोः” पुरुषस्य तत्सदृशं गवयं पश्यतो यद्गोविषयकं गवयगतसा-
दृश्यज्ञानम्, तदुपमानम् ।

सादृश्यस्याऽनतिरिक्तत्वशङ्कानिरासौ ।

५७

“किं पुनरिदं सादृश्यम् ? नेदं द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायविशेषाणां
मन्यतमम् । तेषां सद्ग्रहेऽस्याऽप्याठात् ।

उच्यते—

“विषयोऽस्य वित्तिसिद्धौ भिन्नो द्रव्यादिभावैर्मयः” ॥१॥ इति ।

१ सास्त्रं सपरिकरं निरूप्योपमानं लक्षयति—सादृश्यति । अत्रयमागवका जायते—
गास्त्रनिरूपणानन्तरं बहुप्रपञ्चाऽर्थापत्तिरुपवर्णयितुमुचिता नतूपमानमिति । तथापि गास्त्रनि-
रूपणप्रयोजकत्वेनाऽसन्निकृष्टाद्यविषयत्वेऽभिहिते तत्प्रयुक्तमेवोपमानं प्रमाणमित्यसन्निकृष्टाद्य-
विषयत्वसादृश्यादितिसामान्यादर्थापत्तिमुपेक्ष्योपमानं निरूपयति—उपमानमिति ।

२ स्वाभिमतमुपमानलक्षणमाह—दृष्टति । अयमर्थः—दृश्यमानसादृश्यजन्यं गवयं
सादृश्यज्ञानमुपमानमिति परिमितिष्ठति । यथोक्तं गालिकाधायण—
सादृश्याद्दृश्यमानाद्यप्रतियोगिज्ञानं जायते ।

सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते [श्रु. वि. प. प. १०९। अ. क. श्लो. १३] इति ।

३ यथा गवयवर्णान् गोस्मरणस्य इति गावर्भाष्यसन्दर्भः । अत्र गोस्मरणस्यति
पदस्यानुभूतगो पुरुषस्यत्यथ टीकाकारो वर्णयाम्बवारं ब्रूहत्याम् । तदेव गालिकाधायो
दृष्टगो पुरुषस्यति व्याचष्ट स्म । गोस्मरणस्यत्यत्र गो स्मरणं यस्यति बहुव्रीहिः गा
स्मरतीति वा द्रवा व्युत्पत्तिः । नतरि नद्यादिभ्यो स्युटि निष्पद्यते । तदेवानुभूतस्य दृष्टगो
पुरुषस्यति स्फुटीचकारेति बोध्यम् ।

४ सादृश्यस्य द्रव्यादिपदाद्यसद्ग्रहे परिगणनादङ्गनात्कथं तस्य तत्त्वान्तरत्वमिति
परिपुच्छति—रिमिति ।

५ एवमिति मुद्रितपुस्तके पाठो दृश्यतः सात्तिननापप्रणीतायामनुविमलापञ्चिकायां
तेषां सद्ग्रह इति पाठो दुर्लभः । अत्र स्वार्थमनुभवस्ति एव पाठो भूतः सत्यवश्यमान-
रिति ध्येयम् ।

तेषां सद्ग्रह इति । अयमर्थः—तथाम्—पदार्थानां द्रव्यादीनां साधर्म्यसम्य-
निरूपणपरसद्ग्रह-तन्नामकं प्रस्तावपदोपज्ञो नाप्यत्र तत्रत्यर्थो बोध्यः ।

समाधत्ते—उच्यते इति ।

सर्ववस्तूनि संविदेकशरणानि । अस्ति चेयं 'सदृश इति संवित् । सा च सर्वैव विषयाव्यभिचारिणीति दर्शितं नयवीथ्याम् । अतस्संवित्स्वभावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपह्वमर्हति । 'तच्च न द्रव्यम्, गुणकर्म-शोरप्याश्रितत्वात् । गन्धादयोऽपि हि सदृशवोधगोचरीभवन्ति, भवन्ति च कर्माण्यपि कर्मान्तरसदृशबुद्धिवोच्यानि । 'अत एव न गुणत्वम्, नापि कर्मत्वम् । अनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च न सामान्यम् । समवायस्तु सम्यन्धरूप इति न तत्र सादृश्यान्तर्भावः । विशेषाख्यन्तु पदार्थ प्रमाण-वादिनो नातुमन्यन्ते । स हि पृथक्त्वादतिरिक्तो नाऽनुमातुं शक्यते । पृथक्त्वं हि परमाणूनां स्थूलद्रव्यारम्भलक्षणकार्योन्नेयम् । 'तदतिरेकिणि तु विशेषे न 'किञ्चित्प्रमाणम् । न च परमाणुपृथक्त्वमेव लिङ्गम्, नित्यत्वात् परमाणुपृथक्त्वस्य । कार्यं हि स्यात्कारणस्य लिङ्गम् । न च परमाण्वा-श्रितं पृथक्त्वं कार्यमिति 'प्रमेयपारायणे निर्णोतम् । अतः 'पदार्थान्तरमेवेदं 'शक्तिवत्, संख्यावच्चेति प्रमेयपारायण एवोक्तम् ।

१ बुद्धिलक्षणं सादृश्यमिति पदार्थविदा प्रक्रिया । अत एवोदयनाचार्यं प्राह—' बुद्धि-मात्रमयीषा लक्षणं प्रमाणम्, न तु द्रव्यादी तत्कार्यमिवाऽप्येवमपि प्रमाणमि'ति बोध्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्राभाकरमीमांसकैरभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन कणादतरासिद्धमेव प्रमेय-जातमभ्युपगम्यते, तस्य तत्प्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात् । न तु पार्थक्येनाऽत्र व्युत्पाद्यते । तत्राऽप्ययं विशेषोऽनभिमतयोः निराश्रित्यते, विशेषाद्यस्तु व्युत्पाद्यते प्राभाकरमीमांसकैरिति ।

२ उपमानस्य कथमसन्निकृष्टार्थत्वं, कथं तदा भानान्तरत्वेत्येतत्साधनाय प्रवृत्त-पादमुनिना पदार्थसंग्रहे लक्षणग्रन्थे बुद्धधृत्वादन्तरेनोक्तं सादृश्यमनूय, तस्य द्रव्याद्यनन्तर्भाव-वक्तुमुपक्रमते—तच्चेति ।

३ सादृश्यस्य द्रव्याद्यतिरेक प्रसाध्य, पदार्थान्तरत्वं दृष्टान्तमुखेन विवक्षयति—अत इति ।

४ अनेन स्वरूपासिद्धिमुद्भावयतीति बाध्यम् । अनेन स्थूलकार्यनिर्णयतिलिङ्गत्वं विशेषस्य वैदोषिकैरभ्युपगतम्, पृथक्त्वगुणनैव तदुपपत्त्युक्त्या दूषितमित्यवधातव्यं विबुधे ।

५ न किञ्चिदनुमानमिति मु पु पा ।

६ प्रमाणपारायणे इति ख पु पा ।

७ अयं विषया न्यायसिद्धिर्द्रव्याख्याया निरूपितो नारायणन [न्या सि ५ ७८-८२] । अस्य निरूपस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

८ अदृष्टस्वरूपानुमाननिरूपणावसरे ध्वनि प्रासाधि धातिकाचार्येण । कार्यानुबूल-धर्मविषयकत्वं प्रतिगमकत्वम् । कार्यानुबूलधर्म एव ध्वनितिरुच्यते । सा धर्ममाकाशवतीन्द्रिया-पक्षिः कार्येणाऽनुमीयत । अत्राऽप्यभिप्राय-सकमात्रेषु कार्यानुबूत्वा ध्वनिरर्थातिप्रमाण-गम्येति भाट्टमीमांसका वदन्ति । प्राभाकरमीमांसका अनुमानगम्ययातिच्छन्ते ।

तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षद्रव्यवर्ति प्रत्यक्षग्राह्यावयवगुणकर्मसामान्यग्रहण-
निवन्धनं प्रत्यक्षम्, अन्यत्र 'सामान्यान्तरवाहुल्यानुमेयम् ।

उपमानं प्रमाणस्याऽतिरिक्तत्वनिरूपणम् ।

‘तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षम्, तिरोहिते गवि चक्षुस्सन्निकर्षातिवर्तिनि
जायमानत्वात् । न च स्मृतिः । गोदर्शनसमयेऽप्रतीतगवयस्य तत्सादृश्या-
नुभवाभावात् । नाऽनुमानम्, लिङ्गाभावात् । एकदेशो हि लिङ्गम् । न
च गोरगवयः, तद्वत् गोसादृश्यं वा एकदेशः । ज्ञातसम्बन्धनियमश्च हेतुः ।
न गोगतेन सादृश्येन सह कश्चिदपि भवयवर्तिनस्सादृश्यस्य सम्बन्धोऽस्तीति,
कृतस्तरां तस्य सम्बन्धनियमावगमः । न चाऽपि परस्परसदृशवस्त्वन्तरदर्शन-
सापेक्षेयं प्रतीतिः, यतस्सम्बन्धनियमज्ञानबलभाविनीत्युच्येत । प्रथममप्येकं
वस्तु सदृशमीक्षमाणस्य परस्मिन्वस्तुनि सादृश्यमतिराविर्भवति ।

किञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति यादिना तात्त्विकाणां पक्षे प्रति-
बन्धकताकुक्षी कारणत्वप्रवेक्ष, कारणताघरीरे च प्रतिबन्धकत्वनिवेश इत्यन्योन्याधयो दुषद्धर-
प्रसजतीति मन्यमाना प्राभाकरा, कार्यानुकूलधर्मविषयकत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिबन्धक-
पक्षार्थं निवृत्ते । किञ्च बाल्मि प्रति तृणस्याऽरण्यमणेश्च कारणतेति वदतां तात्त्विकाणाम्मते-
व्यभिचारेण कस्याऽपि कारणत्वं न स्यादिति, तत्तदव्यवहितोत्तरत्वमन्तर्भाव्य कार्यकारणभावो
वस्तव्यस्तात्त्विकैः । अतस्तन्मते शक्यनञ्जीकारे व्यभिचारो, गौरवञ्चापद्येत । शक्ति-
यादिनाम्नते तु बल्लघनकूलशक्तिमत्त्वेनाऽनुगमसम्भवात् व्यभिचारः, न वा गौरवम् । तथा च
शक्तिसद्भावज्ज्ञानमेव प्रमाणम् । सा च द्विधा-पदार्थशक्तिः, सहजशक्तिरिति । शब्दस्याऽ-
र्थाभिधानानुकूला शक्ति-पदार्थशक्तिः । यामपिकृत्य पदार्थान्तरमिति मीमांसका इति
वैयक्यानां प्रवादः । ज्ञे च प्राभाकरमीमांसका एवेत्यवधयम् ।

सस्या पदार्थान्तर इत्यादिवदिति प्राभाकरमीमांसका आचरेते । तथाहि—सस्या
न इव्य भवितुमर्हति, गुणसु विद्यमानत्वात् । अतुर्विषयिगुणा, यद्यो द्विविधः, स्पर्शस्त्रि-
विध इत्यादौ सस्याप्रयोग औपचारिक इति वस्तु न शक्यते, मुख्ये बाधकाभावात् । न च
बाध्य गुणत्वमेव तत्र बाधकमिति, गुणत्वस्याऽसिद्धे । न गुणः, बहुषु वृत्ते पटत्वा-
दिवत् । न कर्मेति वस्तु शक्यते, प्रत्यक्षत्वात्, तत्प्रतीतिर्वैलक्षण्याच्च । न सामान्यमनि-
त्यत्वात् । समवायस्य सम्बन्धरूपत्वेन तत्र पक्षैव नोदेति । तस्मात्पारिरेष्यात्मानस्या
पदार्थान्तरमिति प्राभाकरमतनिगमः । सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वं मूल एवोक्तमिति नाञ्ज
लेखनी प्रसायते । पदार्थनिरूपणे वैयक्यशक्तिर्वैवाञ्ज्यगमसिद्धान्तेन ऊरोऽश्रयन्ते इति
शायवोचाम ।

१ सामान्यान्तर्ति मु पु. पा ।

२ उपमानस्य प्रत्ययेऽन्तर्भावः व्यासयति—तदिदमिति ।

‘नन्ववयवसामान्यबाहुल्याच्चाऽनुमानं सम्भवत्येव । गवयं हि गवयाव-
यवसामान्यबाहुल्यभाजं प्रतीत्य एवमवधारणा जायते-यो यदवयवसामान्य-
बाहुल्यवान्, स तत्सदृश इति । तेन गां गवयावयवसामान्यबाहुल्ययोगिनं
स्मरतो गवयसादृश्यविषयमनुमानमुपपन्नमेव । तथाहि—गवयवर्तिना
गोसादृश्येन सहाऽप्यववर्तिनां सामान्यानामेकार्थसमवेतसमवायलक्षणः
सम्बन्धोऽस्ति । गवये हि सादृश्यं समवेतम्, तस्मिन्नेवाऽवयवास्तदीया-
स्समवेताः, तेषु तत्सामान्यानि समवेतानीत्युपपन्न एकार्थसमवेतसमवाय-
लक्षणस्सम्बन्धः, तन्नियमोऽपि चाऽस्त्येव सामान्यबाहुल्यस्य । गोधर्मतापि
तस्योपपन्ना, समवेतसमवायलक्षणसम्बन्धयोगित्वात् । अतो घटत एवऽनु-
मातसामग्रीत्युपमानमनुमानाच्च मिथ्यते ।

‘उच्यते—सम्बन्धनियमस्मरणमनुमानोदयकारणम्, न पुनस्सम्बन्ध-
नियमावधारणमेव । अत्र चाऽवयवसामान्यबाहुल्यभाजो गवयस्य सद-
ृशतया प्रतीयमानस्यैवोपमानहेतुत्वमिति कारणभेदादुपमानमनुमानाद्विभक्तम्,
प्रत्यक्षवत् ।

उपमानलक्षणघटकविशेषणानां सार्थक्यनिरूपणम् ।

‘अत्र च “सादृश्यदर्शनोत्थमि”त्यनेनैन्द्रियकस्य सादृश्यज्ञानस्योपमा-
नता निराकृता । “सादृश्यविषयं ज्ञानमि”ति किं निराकृतम् ? उच्यते—
गोसदृशो गवय इति पुरुषवचनाद्गोसादृश्यं गवयस्य प्रतीत्य, यत्तदवयव-
सामान्यबाहुल्यज्ञानं गवये जायते, तन्नोपमानमित्युक्तम् । ‘यत्तु सदृश-
दर्शनमात्रेण कस्मिंश्चिदर्धे तत्सदृशस्वरूपमात्रे स्मरणं, तस्योपमानत्वमेव

१ अनुमानोत्तर्भावमाशङ्कते—नित्यादिना न भिद्यत इत्यन्तेन ।

२ पूर्वोक्तामाशङ्का निरस्यति—उच्यत इति ।

३ उपमानलक्षणघटकद्वयानां साधनतामाह—अत्रत्यादिना ।

बोद्धाचार्यो दिङ्मात्र उपमान प्रत्यक्षानुमानाभ्यां नाप्रतिरिच्यत इत्याह—यतो हि
गवा गवयसादृश्यं प्रतिपद्यते गवयसत्ता वेति । अतस्तमतनिराकरणाय दालिमात्राय प्रत्यक्षा
नुमानाभ्यामुपमानस्याऽचारितार्थं वक्तुकामस्तयोरेतन्भावमाह—अत्रत्यादिना ।

४ मायवित्परिगृहीतस्योपमानस्य परित्यागं हेतुमाह—यत्त्विति । गवये गोधर्मति-
देशेन वाक्येन यत् गोसादृश्यं विवक्षितं गवयस्य तद्वीस्तावद्भावमिति तत्र मानांतरा
पाद्मा न सम्भवतीति ज्ञाय ।

न प्रसक्तम्, प्रमाणलक्षणाधिकारात् । स्वरूपस्मरणं हि न प्रमाणम् । प्रमाणविषयस्य चेदं लक्षणमाख्यायते । तेन तन्निवृत्त्यर्थं सादृश्यविषयग्रहण-
मयुक्तम् । एतेनैवाऽऽदृशात् यत्तत्सदृशान्तिविषयात् तत्सदृशविषयज्ञानं,
तदप्युपमानं नाशङ्कनीयमेव, अप्रमाणत्वादित्युक्तम् ।

गौतमीयस्योपमानलक्षणस्यानुवादनिरासौ ।

‘यत्तु “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” । [न्या. द. १-१-६]
इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । तथाहि—यादृशो गौस्तादृशो गवय इति
श्रुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयमुपलभमानस्याऽयं गवय इति प्रतीतिरुपमान-
फलमुच्यते । तत्र तावद्गोसदृशो गवय इति प्रथमावगतिः पुरुषवाक्यमात्र-
प्रभवा नोपमानं भवति । यदपि वनं गतस्य गवये, तद्गते च गोसादृश्ये
ज्ञानम्, तदपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षम् । यात्वेतस्य गवयशब्दवाच्यतावगतिः,
साऽपि गवयशब्दप्रयोगादानुमानिकी । यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगः, तस्य तद्वा-
च्यतया सम्बन्धनियमोऽवगतः । वने च सन्निवृत्तमुपलभ्य, एतस्यैव सा
मया संज्ञाऽवगतेति तज्ज्ञानं स्मरणमेवेति नोपमानस्याऽवकाशः । तस्माद्य-
थोक्तलक्षणमेवोपमानमिति स्थितम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
प्रमाणपारायणे चतुर्थ उपमानपरिच्छेदस्तमाप्तः ।

१ अत्र मूले प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यात्, अप्रसिद्धार्थसाधर्म्यमुपमानमिति मू. पुस्तके
पाठो दृश्यते । इदञ्चाऽऽपादीयं सूत्रम् । अत्र भाकरानुसारी पाठो मूले यन्निवेद्यत इति
ध्येयम् । अस्यायमर्थः—भाष्यकारस्तु प्रसिद्धेन गवा सादृश्यात् संज्ञायन्ति तदा तत्सम्बन्धस्य
शासनमित्युपमानमूर्धं ध्यावन्तौ । न्यायवातिकारस्तु प्रसिद्धे साधर्म्ये यस्य, प्रसिद्धेन वा
साधर्म्ये यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः, तस्मान् साध्यसाधनं तदास्या-संबन्धप्रतिपत्तिरुप-
मानमिति यातिव्याम्वभूव ।

प्राभाकरमते उपमानस्य नानिदेशकत्वम् । तस्य ग्राह्यत्वमात्रविज्ञाना विद्वद्भिन्नतावात्र
कार्यं उपयोग इत्याद्युक्तकारणात्प्रतिष्ठापयते—ज्ञातायनस्य द्वितीये परिच्छेदे किल्लेपात्ता-
दित्येते ण्यद्वेति ध्येयम् ।

अथाऽर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

‘अर्थापत्तिरक्षणम् ।

“विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनाऽनुपपन्नताम् ।

नयताऽदृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना” ॥१॥ इति ।

‘अर्थापत्तिशब्दोऽयं स्यादपत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिताभासेन प्रमाणपरः, अर्थ-
स्याऽपत्तिरिति पष्ठोत्तत्पुरुषसमासेन च फलपरः । भाष्यस्याभ्या ‘दृष्टं श्रुतो’ वेति पदाभ्या
दृष्टार्थापत्तिश्च श्रुतार्थापत्तिश्चेत्यर्थापत्तेर्द्वैविध्यमभिमतं भाट्टमीमांसकानाम्, इत्यनेन भाष्य-
स्याऽऽशयं कुमारिलभट्टो वातिकयाम्बभूव—

“प्रमाणपदकविज्ञातो यत्राऽर्थो नान्यथा भवेत् ॥

अदृष्टं कल्पयदस्य साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥ [दलो वा अर्थः परि दलो १] इति ।

अत्र भाष्यगतदृष्टशब्देनोपलब्धमात्रं प्रतीयते, तथापि दृष्टाशब्देन श्रुतपदोपादानात्
श्रुतातिरिक्तप्रमाणपञ्चकप्रमितिपरत्वेन दृष्टशब्दो नेतव्यो गोबलीवदभ्यायन । अतः प्रमाण-
पञ्चकपूर्विका दृष्टार्थापत्तिः पञ्चधा । श्रुतार्थापत्तिस्त्वेव विधत्तेतासां सङ्कलनेन पद्विधा-
ऽर्थापत्तिः पर्यवस्यति । दृष्टार्थापत्तावयस्य कल्पना भवति, श्रुताऽर्थापत्तौ तादृशं प्रमाणं
कल्प्यते । अयं विशेषो वातिकनृताऽभ्यधायि । यथा—

‘दृष्टं पञ्चनिरूप्यया भदेनोक्ता श्रुतोद्भवः ॥

प्रमाणप्राहिषीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा ॥’ [दलो वा अर्थः परि दलो २] इति ।

एवमध्वरमीमांसकव्यवस्थायां सत्याम्, धर्मराजाध्वरी इष्य बहिस्तत्त्वकल्पन श्रुतार्थापत्त्ये-
त्यभिधानं वेदातिनामव घोमत इति वयं मग्महे ।

योऽर्थो येन विना नोपपद्यते सोऽर्थः उपपाद्य । यथा—दिवाऽभुञ्जानत्वे सति
पीनत्वम् । यस्य कल्पनीयत्वाभिसंस्थाभावे सत्युपपाद्य नोपपद्यते । स कल्पनीयोऽर्थः उपपाद्यकः ।
यथा—रत्रिभोजनम् । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणत्वेनार्थापत्तिप्रमाणम्, उपपाद्यकज्ञानञ्च फल-
मर्थापत्तेः ।

प्रमाकरमीमांसकास्तु—दृष्टार्थापत्तिमर्वाभुररीकुवन्ति, न तु श्रुतार्थापत्तिम् । भाष्ये
दृष्टश्रुतो वेति द्वैविध्यकथनं गोबलीवदभ्यायनोपलब्धपरतया सममितव्यम् । उभयत्रापि मते
गोबलीवदभ्यायनसमानः । परं भाट्टमते सङ्कोचः, अथत्रासङ्कोचः । टीका—श्रुद्विमलादि-
धित्वमेव व्याख्यातं घालिकाचार्येण । स नोपलब्धोऽर्थोऽन्तरानुपपत्त्यापादनतया विवर्णितो-
ऽर्थापत्तरत्नको गृह्यते । तथा चार्थः पलितोऽर्थः—अर्थान्तरकल्पनायामसत्यां योऽर्थापत्तर-
नूपपन्नं कुर्वते साऽर्थापत्तिः । अनुपपत्तिश्च स’दह एवाभिमतो गृह्यतानुपायिनाम् । प्रमीय-
तेऽनेनति करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारे—अर्थसं देहापादकोऽर्थः प्रमाणम्, बहिर्भावकल्पना प्रमा-
कल्पितोऽर्थः प्रमत्तम् । प्रमिति प्रमायमिति भावव्युत्पत्त्यभ्युपगमे कल्पना प्रमाणम्, तदन-
न्तरनामि दबदत्तो बहिर्भाववानिति विधिपट्टज्ञानं फलमिति बोध्यम् ।

दृष्टेनाऽर्थेनाऽदृष्टस्याऽर्थस्याऽर्थान्तरकल्पनायामसत्यामनुपपत्तिमापाद-
यता याऽर्थान्तरकल्पना, साऽर्थपत्तिः । यथा—जीवतो देवदत्तस्य गृहा-
भावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पना ।

अर्थपत्तेरनुमानेऽन्तर्भावसङ्का ।

नन्वेतद् गृहाभावदर्शनाजीवतो बहिर्भावकल्पनाऽनुमानमेव । तथा
हि—यो जीवनेकत्र नास्ति, सोऽन्यत्राऽस्तीति स्वात्मन्येव प्रतीतम्, तेन प्रती-
तसम्बन्धनियमादेकत्राऽविद्यमानत्वादन्यत्र विद्यमानत्वावगमोऽनुमानमेवेति
युक्तम् । तथा—एकत्राऽन्यत्र च भावाभावावेककालत्वलक्षणसम्बन्धयोगिनौ
समुद्रद्विचन्द्रोदयवदेकदेशभूतौ च कालस्य, इत्यनुमानसामग्र्या यदा जीवनेव
देवदत्तो गृहे नास्ति, तदा बहिरस्तीत्यनुमानं भवति । तर्कत्राऽभावे सति
अन्यत्र विद्यमानत्वं देशान्तरसंयोगेन नियतकार्थसमवायलक्षणसम्बन्ध-
मेकदेशभूतश्च देवदत्तस्येत्यनुमानसामग्रीसम्भवः । देवदत्तो बहिर्देशसंयोगी
गृहाभावे सति विद्यमानत्वात्, यो यो गृहाभावे सति विद्यमानः, स सस्ततो-
ऽन्यत्राऽस्ति, यथाऽहमेवेति प्रमातुरनुमानमुत्पद्यते ।

तन्निरासः ।

अत्रोच्यते—न तावद्विद्यमानत्वं लिङ्गं भवति, स्वयं सन्देहास्पदी-
भूतत्वात् । विद्यमानता हि देवदत्तस्य गृहाधिकरणिकैव येन नाम प्रतीता,
तस्य बहिर्देशसम्बन्धेऽप्रत्याकलिते, गृहाभावदर्शनेन देवदत्तस्य विद्यमानता
प्रमाणान्तरप्रतीतापि सन्देहमावहति—गृहे देवदत्तोऽविद्यमानः कथं विद्यमान
इति । प्रतीतेऽपि हि वस्तुनि पूर्वप्रतीतरूपाद्रूपान्तरावगमस्तदवगमापादयितु-

१ अपेक्षं बोध्यम्—तार्किका वदन्ति वर्षातिरनुमानाग्राहीरिष्यते, गन्तव्यं गामघी-
भेदेन, प्रमेयाधिक्येन वा प्रमाणान्तरस्त्वमुरीक्ष्यते, यथा प्रत्यक्षादीनामवगमम् । अत्र
ब्रूममपि न विलोक्यते । यच्च बहिर्भावलक्षणं प्रमेयं, तदनुमानेनाऽवगम्यते इत्यभिप्रायं
मनसि निधानं दादुते—नन्विवादिता—अनुमानमुत्पद्यते इत्यनेन ।

२ विद्यमानतन्निर्वादिः—गृहाभावे संश्लिष्यते. पाठो. मु. पु. न दृश्यते । यदुक्तवान्-
सारी पाठो भूते निवेष्टित इति बोध्यम् ।

३ अनुनिर्माणमवशिष्टत्वेन, प्रमेयान्तरमवर्धनेन च तार्किकाभिनयमनुमानवधारं परा-
करोति—अवाध्य इत्यादिना ।

४ पूर्वप्रतीतप्रकाशनाभावावयव इति. म. पु. पा ।

मलमेव । देवदत्तस्य च विद्यमानता गृहसम्बद्धैवाऽवगतेति, तदभावप्रतीतो वहिर्देशसम्बन्धे चाऽनवगते सन्दिह्यते । तेन सा सन्देहग्रस्ता सती, न लिङ्गतां गन्तुमलम् । वहिर्देशसम्बन्धावगमादपगतसन्देहा भविष्यति लिङ्गमिति चेत् । न । अनुमेयमावात् । वहिर्देशसम्बन्ध एव हि देवदत्तादेरनुमित्तितः, स चेत्प्रतिपन्नः, न प्रमेयमवशिष्यते ।

तदाहुर्वातिककारमित्राः—

“तेन मेयानपेक्षस्य सन्दिग्धत्वादहेतुता ।

हेतुत्वं यावति त्वस्ति, ततो नाऽन्यत्प्रतीयते” ॥ [च. टी.] इति ।

तेन सन्देहास्पदीभूता विद्यमानता तावदवगत्यन्तरप्रसवसमर्था न भवति ।

‘न च गृहाभावो वहिर्देशसम्बन्धावगमे लिङ्गमित्युपपन्नम् । तस्य हि न केवलस्य लिङ्गत्वमभ्युपगमनीयम्, किन्तु जीवनविशिष्टस्य । शुद्धस्य गृहाभावमात्रस्य मृतेषु, जनिष्यमाणेषु च विनापि वहिर्भावमुपपत्तेः ।

तदुक्तम्—

“गृहाभावस्तु यरशुद्धो विद्यमानत्ववजितः ।

स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद्वहिर्युत्तेर्न साधकः” ॥

[श्लो. वा. अर्था. श्लो. २१] इति ।

जीवनञ्च विशेषणभूतं सन्दिग्धमिति, न तद्विशिष्टस्य लिङ्गत्वम् । तस्मात्केवलस्याऽभावस्यैव स्वयं निस्तन्दिग्धस्य गमकत्वं युक्तम् । न च तस्य सन्देहापत्तौ किञ्चन प्रमाणमस्ति ।

ननु तस्य केवलस्य गमकत्वे मृतस्य, जनिष्यमाणस्य च वहिर्देशसम्बन्धावगतिः प्रसज्येत । उच्यते—अर्थान्तरकल्पनायामनुत्पन्नायां यस्मिन्प्रत्ययं कञ्चिदापादयितुमलम्, तस्य गमकत्वम् । तथा हि—वहिर्युत्तरकल्पनायाम-

‘वहिरभावोपापनमाने व्यभिचार—विद्वेषापापानां हनु विषयवति । तथाहि—गृहाधिकरणकाभावप्रतिपत्तिरहेतुः तद्विशिष्टजीवनवत्त्व वेति इषा विवक्ष्य । उन्नाय पक्षो न धोदक्षः । मृतजनिष्यमाणवाह्योत्तरवेदप्रति साध्याभावान व्यभिचारात् । न द्वितीय—अस्मिन् यथा वहिर्भावस्यानुमित्तित्वेन स तु प्रागव निर्णोतवन्, न किञ्चिदनुभवमवशिष्यति इति विद्वेषापन स्यात् । अतो नास्त्यनुमानस्याऽवकाश इत्यनुमानं निराकराति—नति ।

जातायां गृहाभावो देवदत्तस्य विद्यमानतासंशयमापादयन्बहिर्देशसम्बन्धस्य गमकः । मृतजनिष्यमाणयोश्चाऽभावो न कश्चिदपि संशयमापादयतीति न गमकः, अतो नाऽतिप्रसङ्गः । तदेव चाऽत्र गम्यम्, यत्कल्पनायामसत्यां सन्देहापत्तिः, कल्पनायाञ्च तद्विगमः । सत्यप्यभावस्य गमकत्वे नाऽनुमानत्वम्; ज्ञानोदयप्रकारभेदात् ।

अनुमानार्थापत्त्योस्ताधनभेदाद्वैलक्षण्यनिरूपणम् ।

सम्बन्धनियमस्मरणोपकृतादेकदेशदर्शनाज्ज्ञानमनुमानम् । गृहाभावस्तु बहिर्देशकल्पनायामनुत्पन्नायां सत्यां विद्यमानतायां संशयमापाद्य संशयसंशमाय बहिर्देशसम्बन्धं कल्पयतीति नाऽनुमानत्वसम्भवः । धूमादिकन्तु लिङ्गं न कस्यचित्संशयमापाद्याऽपि गमयतीति, न 'तत्रार्थापत्तिसम्भवः ।

^१श्लोकश्चात्र भवति ।

“तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।

सन्देहापादकादर्थापत्तिरसौ स्मृता” ॥२॥ इति ।

अर्थापत्तिविषये मतान्तरनिरूपणम् ।

“यत्कल्पनां विना योऽर्थः प्रतीतोऽप्येति संशयम् ॥

तेन तत्कल्पनामेके त्वर्थापत्तिं प्रचक्षते” ॥३॥ इति ।

^२अन्ये पुनराहुः—

यस्मिन्नकल्पिते योऽर्थः प्रमितोऽपि ^३पूर्वप्रतिपन्नरूपाद्रूपान्तरावगमेन संशयरूपामनुपपत्तिं भजते, सोऽर्थस्त्वगतसन्देहव्युदासाय तस्याऽर्थान्तरकल्पनां प्रसूते, सा चाऽर्थापत्तिः । प्रमाणप्रतीत्याऽर्थो दृष्टरूपार्थान्तराभावेन संशयमापन्न एवाऽर्थापत्तेर्जनक इति दर्शनबलादाश्रीयते ।

^१ तमेति मु पु नास्ति ।

^२ श्लोकी चान् भवत इति मु पु पा ।

^३ अन्ये पुनराहुरिति मु पु नास्ति । सपुल्लके तन्त्ररहस्ये च दर्शनान् प्रश्नोत्तरयोगितया निवेदिन इति ध्येयम् ।

^४ दृष्टरूपान्तराभावेनेति मु पु पा । पूर्वतरिदृष्टस्वरूपान्तरवृत्त्या, इति. ख. पु पा. ।

अर्थापत्त्यनुमानयोर्वैलक्षण्यम् ।

‘यथा ह्यनुमानस्य निश्चितं लिङ्गं जनकम्, तथाऽर्थापत्तेस्सन्देहग्रस्तमिति नास्ति विरोधः । अत एव चाऽनुमानादपि भेदः । निश्चित एव धूमोऽग्ने-
र्गमकः न तस्य किञ्चिदर्थान्तरमनुपपत्त्यापादकमस्ति, गृहाभावस्तु विद्यमा-
नताया अनुपपत्तिमातनोति । तेन गृहाभावेन विद्यमानतैव बहिर्देश-
सम्बन्धकल्पनायामभूतायामनुपपत्तिमापादिता स्वात्मनो बहिर्देशसम्बन्धं
कल्पयतीति । भिन्नाऽनुमानादर्थोपत्तिः, तदेवं गृहाभावो^२ ‘विद्यमानताया
अनुपपत्तिमापादयन् बहिर्भावं कल्पयति ।

अथवा विद्यमानतैव गृहाभावेनाऽनुपपत्तिमापादिता स्वोपपत्तये बहिर्देशसम्बन्धमुपकल्पयतीति ।

व्यतिरेकव्याप्त्याऽर्थापत्तेर्गतार्थत्वशङ्का-निरासौ ।

'यस्तु मन्यते—गृहाभाव एवाऽन्यथानुपपद्यमानो बहिर्भावस्य गमक इति । तदयुक्तम् । तथाहि—का गृहाभावस्याऽन्यथानुपपद्यमानता ? यदि तावद्बहिर्देशसम्बन्धेन विना नास्तिता—जीवतो गृहाभावो बहिर्देशसम्बन्धेन विना नास्तीति । 'तर्हि साध्याभावे हेत्वभावलक्षणव्यतिरेकोऽयम् । स च 'हेतुसद्भावे साध्यसद्भावलक्षणेनाऽन्वयेनाऽवगम्यते, नाऽन्यथा । न ह्यनन्तेषु साध्याभाववत्सु विषयेषु हेत्वभावनियमोऽन्यथाऽवधारयितुं शक्यते, यावद्हेतुभावस्य साध्यभावेन सम्बन्धनियमो नाऽवधार्यते । अवधारिते हि तस्मिन्नर्थापत्त्या साध्याभावे हेत्वभावनियमोऽवसीयते । द्वे हि कोटी—हेतुभावो हेत्वभावश्चेति । तत्र हेतुभावकोटी साध्यभावेन सम्बन्धनियमे सिद्धे साध्याभावस्तत्राऽवकाशं न लभते । स यदि हेत्वभावकोटावपि न स्यात्, तदा नोपपद्येतैव । तेन हेतुभावकोटी साध्यभावेन सम्बन्धनियमोऽवगतो 'हेत्वभावकोट्यनुप्रवेशकल्पनायामनुपजातायां साध्याभावस्याऽनुपपत्तिमापादयन् हेत्वभावकोटिनिवेशं कल्पयति । तथा सति

न्मतेन । सतैव गृहाभावदर्शने सति स्वोपपत्तय आत्मनो बहिर्देशसम्बन्ध कल्पयतीत्यपरेया मतेन । आद्यपक्षे "तत्तन्वेद्विद्वासाय" इत्यादिपक्ष जयन्त्य । द्वितीयपक्षस्य सङ्ग्राहक "यत्कल्पना विने"त्यादिपक्ष समग्रहीत् । यद्यपि मूत्रेऽप्यमर्षो न स्फुटीभरति, तथापि भाध्यपरिशिष्टस्याऽर्थापत्तिप्रकरणस्य वाक्यजात धीरनीरवदर्थविमो विविनक्ति । तथा च तत्रत्या ग्रन्थसन्दर्भ —

"तत्राऽर्थापत्तौ गृहाभावो बहिर्भावसाध्यामवलिनाया दबयत्सत्तामनुपपत्तिं नीत्वा अनुपपादनाय बहिर्देशसम्बन्धं तस्याऽवोधयन्तीत्यनया मायम् । अपरे तु—सतैव गृहाभावदर्शने सति यावद्बहिर्देशसम्बन्धमात्मन उपपत्तये न मन्यताति" ।

१ तत्ररहस्ये वेचित्—गृहाभाव एवाऽन्यथानुपपद्यमानस्मन् बहिर्भावकल्पनानां प्रमाणमित्याहुः । तदयुक्तमित्यादिवाक्यजातमनन सवादि दुस्त्यन । अन्यत्तिवनि ना परि पा परमत्र यत्तिवति पठ्यत, तत्र तु कश्चिदिनि विद्यत इति बाध्यम् ।

२ यच्च साध्याभावन हेतुभावव्यतिरेकव्याप्त्याऽन्यमिति मू पु पा ।

३ हेतुभावस्य साध्याभावन नियमनव्यतिरेकन मय्यन इति मू पु पा ।

४ कोट्यप्रवयति मू पु पा ।

हेत्वभावेन साध्याभावो नियतसम्बन्धस्सम्पद्यते । तस्मात्साध्याभावेऽयं नास्त्येवेत्यवगम्य या प्रतीतिः, सा सम्बन्धनियमावगमपूर्विकेत्यनुमानान्न मिद्यते । अथ गृहाभावस्य बहिर्देशकन्यनायामकृतायामनुपपत्तेर्यां संशयमानता, न सा सम्भवति । न हि गृहाभावस्य संशयापत्तौ किञ्चित्कारणमस्ति । विद्यमानतापास्तु गृहसम्बन्धितयैव दर्शनात् गृहाभावेन संशयमापाद्यत इत्युच्यते । अतस्सन्देहापादकोऽर्थः, तेनापादितसन्देहोऽर्थो वाऽधीपत्तिरिति स्थितम् ।

भाट्टसम्मतयाऽश्रुतार्थापत्तेरुपन्यास-निरासौ ।

‘अत्र केचित्—“पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त” इति वाक्येन ‘देव-

१ अनुपपत्तिरिति मृ पु पा ।

* दिवा इति मृ पु पा ।

२ शालिकाचार्येण प्रसाधितमर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वे तदुक्तानुमानहेतुर्वैलक्षण्यञ्च वाचस्पतिमिथो न्यायवातिकतात्पर्यटीकायां [पृ ४३८ ४३९] तत्त्वकीमुद्यान्व [पृ ९०] निराकरोति स्म । तत्रत्यो वाक्यसन्दर्भो जिज्ञासूना सूत्रावगतयेऽवस्ताप्रतिदिश्यते । यथा “नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभाव पाक्षिकमस्य गृहसत्त्व प्रतिक्षिपन्, सत्त्वमपि प्रतिक्षेप्नु साशयिकत्वञ्चापनेतुमर्हतीत्युक्तम् ।” टीका-सत्त्वकीमुद्योत्समानेवाऽऽनुपूर्वी दरीदृश्यते । अत्र शङ्कायाम-शब्दय सत्त्व प्रतिक्षेप्नुमर्हति, गृहसत्त्वस्य साशयिकत्वञ्चापनेतुमर्हति । गृहसत्त्वस्य साशयिकत्वकीमारिलमतानुगा नाङ्गीकुर्वन्ति । अपि तु प्राभाकरा एव । अतोऽत्राज्ञेनोद्घुतेन वाक्यसन्दर्भेण शालिकोक्तमेव निरस्यति वाचस्पतिमिथ इत्यवधेयं तत्त्वदक्षिणिरिति ।

दृष्टवृत्तभेदेनाऽर्थापत्तेर्द्विविध्यं शबरमुनिनाङ्गीक्रियते स्म । तदेव प्रत्यपादयन् कुमारिलभट्टः । कुमारिलतन्त्रानुगैस्तदेवानुसृत इति तत्रैवादी अवोधाम । तन्मतमपाकरिणु-स्तन्मतमनुबदति—अत्र केचिदिति ।

अथय विषयपरिशुद्धि — ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त’ इत्यत्र “रात्रौ भुङ्क्त” इति शब्द कल्पनीय इति वैचनाऽऽशरते । अपरे तु रात्रिमौजनरूपोऽर्थ एव कल्पनीय इत्यभिप्रयन्ति, इति पक्षद्वयमुपक्षिप्याऽर्थकल्पनापक्षमपदार्थस्य शाब्दबोधे भावाद्योमाच्छ्रयमाणवाक्यस्य तद्वाचक-शक्त्यभावाच्चेति निरस्यति स्म । ततो यत्र श्रूयमाणस्य वाक्यस्य शब्दकल्पनयाऽनुपपत्तिश्चा-भ्यति, तत्र शब्द एव परिकल्प्यते, न त्वर्थः । यत्र तु शब्दकल्पनेऽप्यर्थकल्पना यावदनुपपत्तिर्न साम्यति, तत्राऽर्थ एव कल्प्यते, न शब्द इति यथाव्योक्तमभ्युपगम्यते । किञ्च प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामप्रवृत्तेरिव शब्द एव परिकल्प्यते । अतश्च्युतापत्तिः प्रमाणप्राहिणीत्वेन प्रमेय-कल्पिकाया दृष्टार्थापत्तेर्वैलक्षण्यम् । तथा च “रात्रौ भुङ्क्त” इति वातिककारेण न्यरूपि । यथा—

दत्तसम्बन्धितयाऽवगतस्य भोजनस्य दिवानिषिद्धस्य पीनत्वानुमितस्याऽ-
नुपपत्त्या "रात्रौ भुङ्क्त" इति वाक्यमेव कल्प्यत इति वदन्ति ।

'तदयुक्तम् । अत्राऽप्यर्थस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् । यस्मिन्हाकल्पि-
तेऽनुपपत्तिः, तदर्थोपपत्त्या प्रतीयते । रात्रिसम्बन्धे ह्यनवगते भोजनस्याऽनु-
पपत्तिः । "कालसम्बन्धाभावेन" ह्येषाऽनुपपत्तिः, सा कालान्तरसम्बन्धमेव
कल्पयितुमलम् । अथोच्येत—अर्थसद्भावमेव कल्पयितुमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना
तस्याऽर्थस्य सविकल्पकज्ञानवेद्यत्वात्, सविकल्पकज्ञानानाञ्च शब्दपुरस्सरत्वात्
पुरोवर्तिनि शब्द एवाऽर्थापत्तिः पर्यवस्यति, स च शब्दस्वार्थमुपस्थापयति ।
न चेदमाशङ्कनीयम्—'लैङ्गिकमैन्द्रियकञ्च सर्वमेव सविकल्पकं शब्द एवाऽनेन
न्यायेन पर्यवस्येदिति । यतो निर्विकल्पकदशायामिन्द्रियस्य लिङ्गस्य
'चार्थबोध एव सामर्थ्यं दृश्यते, तेन सविकल्पकावस्थायामप्यर्थ एव तयो-

"पीनो दिवा न भुङ्क्ते बेल्येवमादिवचनभूतो ॥

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरूप्यत ॥ इत्यादिभिः ।

न चाप्यस्या प्रमाणत्वे क्विकद्विप्रतिपद्यते ।

भेदाभेदे विसबाद इतस्तत्र विनिर्णयः ॥" [अर्थो परि श्लो ५१—८५ ।]

इत्यन्तः । एतत्सर्वं हि निभायाह—अत्र केचिदित्यादिना कल्प्यत इति वदन्तीत्यन्तः ।

१ उपन्यस्त वातिकमर्त निराकरोति—"तदयुक्तमिति" । अस्याऽप्यमाशयः—तथाहि—
"पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त" इत्यत्र श्रुतो दिवा भोजनाभावो रात्रिभोजनं विना पीनत्व-
स्याऽनुपपन्नत्वे सत्यनुपपन्नमानो रात्रिभोजनमेव कल्पयति, न शब्दम्, न हि शब्देन विनाऽर्थस्या-
नुपपत्तिः, किन्त्वर्थेनैवेति, अर्थकल्पना युक्ता । यद्युच्येताऽर्थकल्पनाय प्रवृत्ताऽर्थापत्तिः रात्रि-
भोजनरूपस्याऽर्थस्य सविकल्पकज्ञानवेद्यत्वेन शब्दपूर्वकत्वप्रतीतेः शब्द एवादावुपपत्तिष्ठते । तेना-
नुपपत्तेस्तदमायाऽर्थं कल्प्यत इति ।

इदमविचारितरमणीयम् । टीकाकार इत्यम्मेने—सर्वत्र सविकल्पकज्ञानेषु शब्दो विशेष-
णतया भासते । वाचकतया शब्दोऽर्थमवच्छिन्नमिति । तेन गौरिति प्रतीतो गोशब्दवाच्योऽ-
मित्यानारकोऽर्थो गृह्यते । न हि शब्दशब्दवाच्यतां वक्ति, तेनाऽर्थस्याऽपत्तिपादकोऽस्मिन्विषये
शब्दः । चिन्तु वृद्धव्यपहरावगतया वाचकतया वाच्यं विनिर्णयप्रवर्धयति । तेन शब्दोऽर्थस्या-
नुपपत्त्यापन्नत्वात् प्रथमभाव्यसि नानुपपत्तिं सममितुं प्रयत्नतीति नाऽर्थापत्तिप्रमेयता गन्तुमर्हति ।
तेनाऽर्थविषयपक्षेयमिति । तत्राऽपि शब्दः, सव्यन्यदनेति द्वयमपि स्मृतिविषयतया भासत इति
तैरङ्गीकारात् । अयं विषयः प्रत्यक्षपरिच्छेदे मूल एव "सत्ता हि स्वर्गमाणापि प्रत्यक्षत्व न
बाधते" प्र० पं० पृ० १४२ इत्यत्र विवेचितमिति, विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

२ शालान्तरेति मृ पु पा ।

३ मानेनेति मृ पु पा ।

४ लौकिकमैन्द्रियकञ्चेति मृ पु पा । ५ अर्थे इति मृ पु पा ।

व्यापारः परिकल्प्यते । श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु निर्विकल्पको न सम्भवति, शब्दव्युत्पत्तिपूर्वकत्वात् । व्युत्पन्नशब्द एव हि 'वाक्यस्याऽर्थमवबुद्धय तदन्यथानुपपत्त्याऽर्थान्तरमवबुद्धस्तते ।

अथोच्यते—दृष्टार्थापत्तावर्थ एवाऽर्थोपपत्तेः प्रमाणत्वं दृष्टमिति, श्रुतार्थापत्तेरपि तत्रैव प्रामाण्यं स्यादिति । तन्न । यस्मिन्पुनर्वगतेऽनुपपत्ति-
शाम्यति, तत्राऽर्थोपपत्तेः प्रामाण्यम् । शब्देऽपि चाऽवगते शाम्यत्येवा-
नुपपत्तिः, अतस्तत्राऽपि प्रामाण्यं नाप्युक्तमिति ।

अत्रोच्यते—रात्रिसम्बन्धे हि भोजनस्याऽनवगतेऽनुपपत्तिरापत्ति । सा तावच्छब्दस्वरूपमात्रेऽवगतेऽपि न शाम्यति, यावत् ततश्चब्दाद्रात्रि-
सम्बन्धो भोजनस्य नाऽवगम्यते । न हि "पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते" इति प्रयुज्य, यदा पुनरेवमुच्यते—यामिन्यामतीति, तदा यामिनीशब्दे, अतो चाऽव्युत्पन्नस्य पूर्ववाक्यार्थविषयाऽनुपपत्तिरुपरमिति । अतोऽर्थस्यैव साक्षादुपपादकत्वम्, न शब्दस्य । उपपादकार्यविषयात्वार्थापत्तिर्दृष्टार्था-
पत्तौ प्रतीतेति, न 'कचिदुपपादकावबोधकशब्दे प्रमाणतामर्हति ।

अर्थापत्तौ सर्वत्राऽर्थस्य कल्पनम् ।

* किञ्चाऽन्यत्र तावत्सर्विकल्पके शब्दस्य स्मृतिविषयताऽङ्गीकरणीया ।

^१ पूर्वति मु० पु० पा० ।

^२ अवगत इति मु० पु० पा० ।

^३ उपपादकावबोधे इति मु० पु० पा० ।

* अपरिपूर्णवाक्यस्थले शब्दाध्याहारोऽभिहितान्वयवादिभिर्भाट्टमीमांसकैरङ्गीक्रियते । इतिमिश्रत्र पिबेहीति शब्दमध्याहरन्ति । पदजन्यपदार्थोपस्थितेश्चाशब्दबोध प्रति हेतुत्वात् । अत एवैते शब्दाध्याहारवादिन इति प्रयन्ते । अन्विताभिधानवादिन प्राभाकरमीमांसका अपरिपूर्णवाक्यस्थले पिधानरूपमर्थमध्याहरन्ति । अत एवेमेऽर्थाध्याहारवादिन इति गीयन्ते । शब्दाध्याहारेणाप्यनुपपत्तेरनुपपत्त्यात्, अर्थकल्पनेनैवोपपत्तेः किमन्तर्गुह्यता शब्दकल्पनेन । तदेतोरेव तदस्तु, मध्ये किन्तेनेति न्यायात् ।

का पुनरियं शब्दस्याऽपरिपूर्णता, अर्थ एव केनचिदर्थेन विनाऽपरिपूर्णा भवति, न पुनश्चाशब्द । अर्थस्याऽपरिपूर्णत्वे शब्दोऽप्यपरिपूर्ण इति चेन्मूलभूतार्थानुपपत्तिरेवाऽर्थापत्तेरुप-
स्थापिकास्तु । अपिचान्विताभिधानवादे पदानामन्वयानुभवजननसामर्थ्यं शक्तिरित्यभिधीयते । एकैकपदार्थोपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा न शक्तिरुपस्था, एकसम्बन्धिविज्ञानमपरसम्बन्धिसमार्वमिति न्यायात् । अत एव पदशक्त्यसाम्यत्वादर्थोपस्थिते स्मृत्यन्तरसाधारणायास्तद्वैजात्यकल्पने

एवञ्चेदत्रापि स्मृतिविषय एव शब्दोऽस्तु, मा भूत्तस्य प्रमाणविषयता ।
अतश्श्रुतार्थापत्तिरपि शब्दग्राहिणी न भवति, किन्तूपपादकार्थग्राहिण्येवेति
स्थितम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
पञ्चमोऽर्थापत्तिपरिच्छेदस्समाप्तः ।

प्रमाणाभावादप्याहार एव युज्यतेऽतः वापके, न पदाध्याहारः । लोके जिज्ञासावशेन
क्वचित्प्रयोगसाधुत्वसम्पादनाय पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतीति पदाध्याहारोऽभियुक्तानामभिमतः ।
वेदेऽपि "विश्वजिता यजेत" इत्यत्र नियोज्यलाभाय स्वयंकामपदस्य, "सौर्यञ्चरु निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकाम" [मै. स. २. २. २] इति वाक्यविहिते सौर्यचरावतिदेशेन प्राप्ते प्रकृतो वाचनपद-
वत्तमा क्लृप्तोपकारे "देवस्यत्वेत्यादि" "अग्नये जुष्टं निर्वपामी" [तै. स. १. १. ४. २] इति
मन्त्रेऽग्निपदवाधेन वाचकपदलाभाय सूर्यपदस्याध्याहारटीकाकृतोऽभिमतः । पदार्थस्मरणाय
वाक्यार्थानुभवाय वा शब्दाध्याहारो नापेक्ष्यते । अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादयोस्स्वरूपं
वाक्यार्थमातृकानामन्येकादशप्रकरणे कणेहृत्य विवेचयिष्यते, अभिहितान्वयवादिभिरपि
क्वचिदगत्याऽन्विताभिधानवाद एवैषितव्य इत्यादि च । तथा चाध्याध्याहार एव श्रेयान्
शब्दाध्याहारात् । यदि शब्दस्याध्याहार इत्याग्रहः, तर्हि सर्वेषु सविनत्यवप्रत्ययेषु स्मर्यमा-
णत्वेन शब्दानुप्रवेशस्य प्राभाकरसिद्धान्तसिद्धयया प्रकृतेऽपि न न किञ्चिदपचीयते ।
स्मरणविधया शब्दः प्रविशतु, न तु प्रमाणग्राहित्वेन । अतश्श्रुतार्थापत्तिरुपाध्यापितो
नाऽतिरिच्यत इत्यप्याध्याहारवादिनां गुरुणाममतमित्याशयेनाह—निज्येत्वादिना ।

‘अभावप्रामाण्यनिराकरणं नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

ये पुनरभावाख्यं षष्ठं प्रमाणमिच्छन्ति, तत्प्रतिबोधनाय सम्प्रति यत् आरभ्यते ।

भाट्टमतेन पूर्वः षष्ठः ।

तथाहि—सर्वं प्रमाणं प्रमेयाविनाभावि । न^१ चाऽभावाख्यस्य प्रमा-

^१ अत्रेदं बोध्यम्—यद्यपि मुद्रितपुस्तके परिच्छेदान्तरत्वेन मुद्रितो दृश्यते, तथाऽपि भाट्टसम्मतस्याऽभाववाहकस्याऽनुपलब्धिनामवस्य प्रत्यक्षादिभ्यो व्यतिरिक्तस्य निराकरणायाऽस्य प्रयष्टृकस्योपक्रम इति सकलग्रन्थपर्यालोचनयाऽवगम्यते । अतोऽस्य परिशिष्टग्रन्थसन्दर्भस्य प्रत्यक्षाद्यर्थापत्तिपर्यन्तप्रमाणपञ्चकनिरूपणपरस्य प्रमाणपारायणस्य दोषत्वमेव युक्तम्, न तु परिच्छेदान्तरत्वम् । यथोक्तं बृहत्साम्—

“सर्वलक्षणमिदं विधानवाक्यसंघोषं ग्रन्थ —तस्मात्कार्यास्त्वमयाधास्तीत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुतोच्यते” इति (बृ पृ १२१-१२२) अमुतकलापामप्ययमर्थो विद्यादीकृत (श्लो० ६१-७२) । अतो नैदं परिच्छेदान्तरम्, प्राक्षिनरूपितप्रमाणपञ्चकस्याऽवधारणार्थं वाक्यद्वय इत्यवगन्तव्यं सूरिभिः ।

^२ ये किल कौमारिलतन्त्रानुसारिण, व्यवहारे भाट्टनय इति वदन्तो वेदान्तिनश्च यद्यत्र घटस्स्यात् तत्सर्वपलभ्येत, यतो नोपलभ्यते, अतो नास्तीत्येव योग्यवस्तूपलम्भाभाव-जन्यम् “इह भूतले घटो नास्ती”ति घटमावज्ञानमनुपलब्धिप्रमाणवृत्त्यमित्येवमङ्गीकुर्वन्ति । तेषां मतं व्युदसितुं तन्मतमनुवदति—ये पुनरिति । नट्टपादानुयायित्वं वेदान्तिनां न सर्वोच्ये, अपि तु प्रमाणमेतादिनियदस्य इति बोध्यम् ।

^३ तत्र भवानक्षपादोऽनुपलब्धरनुमानान्तरावै सूत्रयामास । तथा च सूत्रम् । “शब्द एतिह्यानर्थान्तरमावावनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावावन्तर्मावाब्बाऽप्रतिषेधे ।” (म्या व अ ५ आ १ सू २) इति ।

गीतमसूत्रस्याऽयमर्थः—एतिह्यादीनां प्रमाणत्वं न प्रतिषिध्यते, अपि तु प्रमाणान्तरत्व-प्रतिषेध इति ।

उदात्तकराचार्यस्तु—समवायऽभावे च विद्यप्यविद्यपणभावा” (प्र सू वा पृ ३३) इति वदन्, विद्यपणतासप्रिवर्णेनाऽभावस्य प्रत्यक्षत्वमित्येव मनः ।

“अभावोऽप्यनुमानमव” [प्र पा भा] इति ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु—अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वमङ्गीकुर्वन्तोऽधिकरणस्य भूतलादे-रिन्द्रियप्राप्तत्वेन आवातिरिक्तस्याऽभावस्य प्रमेयत्वेनाऽभावात्तदर्थमनुपलब्धं प्रमाणत्वेनाऽप्यर्थं नारययज इति । यदा यदा अवबु, अनुपलब्धं प्रमाणान्तरत्वमव सञ्जायतीतीत्याशये-नाह—न चेति ।

णस्य प्रमेयं किञ्चिन्निरूप्यते^१ । ननु न प्रमाणान्तरबोध्यविषयं प्रमाणम् । किन्तु सर्वमेव प्रमाणं स्वमहिम्नैव प्रमेयमुपस्थापयति । न खलु प्रत्यक्ष-
स्याऽपि प्रमेयं प्रमाणान्तरव्यवस्थापनीयम्, किन्तु तत् प्रतीतिबलसिद्धम् ।
एवमभावाख्यमपि प्रमाणं^२ शक्नोति स्वसामर्थ्येनैव प्रमेयमुपकल्पयितुम् ।
*तथाहि—“इह भूतले घटो नास्ती”ति तावदस्ति प्रतीतिः । सा तावद्-
भूतलमात्रविषया न भवति, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । अथ केवलभूतलविषये-
त्युच्यते । तत्राऽपि चिन्तनीयम्—किमिदं कैवल्यम् ? यदि तावद्भूतल-
स्वरूपमेव, तदा सत्यपि घटे^३ तस्याऽनपायात् “घटो नास्ती”ति धीस्स्यात् ।

अभावस्य प्रत्यक्षग्रहणाशङ्का-तन्निरासी ।

अथ भूतलधर्मः कैवल्यं, “तर्हि अस्ति तावत् प्रमेयान्तरं कैवल्यम् ।
तत्रेदं विचारणीयम्—किं तत् प्रत्यक्षादिवोध्यम् ?” उत “अभावप्रमाणप्रमेयम् ?

^१ निरूप्यत इत्यादिः किञ्चित्पन्तः पाठो मुद्रिते पुस्तके नास्ति, सपुस्तकानुसारेण
मूले न्यवेदीति ध्येयम् ।

^२ न चकनोतीति पा. पु. ।

^३ अनपायाप्राप्तीतिधीस्स्यादिति मू. पु. पा. ।

^४ तर्हीत्यादिः कैवल्यमित्यन्तः पाठो मू. पु. न. दृश्यते । सपुस्तकानुसारेणाऽयमर्थो
निवेद्यतः ।

^५ प्रमाणान्तरेति. मू. पु. पा. ।

* अत्रेदमाकूतम्—अभावस्य प्रमाणान्तरववादिनाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वं साधनीयम्,
तदन्वयमुपपन्नमुपपत्तिः, पादव्यासादिव्यवहारसिद्धये सूक्ष्मकूटकष्टकादिनिज्ञातेत्याद्यर्थमभाव-
लक्षणं तत्त्वान्तरमास्थेयम् । तत्र प्रत्यक्षानुमानोपमानायापितीनामप्रवृत्त्या पारितोष्यादनु-
पलब्धेः प्रमाणान्तरवमेवित्यमिति । तथा हि—“भूतले घटो नास्ती”ति तावदस्ति प्रतीति-
रुच्यवनीना । सा भूतलस्वरूपविषया, केवलतद्विषया वेति द्वेधा विवक्ष्य । तत्र किंप्राम
कैवल्यमिति विचारणीयम्—किं कैवल्यं भूतलस्वरूपम्, उत भूतलधर्म इति । तत्र नाद्य-
पथो विचारमर्हति । भूतले घटमतादद्यामपि “भूतले घटो नास्ती”ति प्रतीतिः केन वायेत ।
न द्वितीयः—प्रागुक्तदोषापरिहारत् । कैवल्यस्य भूतलधर्मत्वे गले पादुकान्पादेनाऽभावाद्गी-
वार बाधयेत । सेवमुभवत् पादपरिहारः । तथा च “भूतले घटो नास्ती”ति प्रतीतिरित्यदम-
भावस्य प्रमेयमभ्युक्तव्यम् ।

कूटकष्टकादिनिहिते भूतलस्य निवृत्तद्वयव्यवहारादिव्यवहारः, तत्रेदंजातिवृत्ति-
र्यानुभूयते । स च प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः किं भूतलमात्रपरिच्छेदविवक्षितः, उत
केवलभूतलपरिच्छेदविवक्षितो वेति द्विधा विवक्ष्य । पुनस्तत्रापि विवक्ष्यो द्वेधा—कैवल्य परि-
च्छेदस्य विरोधम्, उत भूतलस्येति । नाद्य—कूटकादिव्यवहारः पादव्यासादिव्यवहारप्रवृत्त्या ।

इति । तत्र प्रत्यक्षप्रमेयं तावन्न भवति, इन्द्रियव्यापारमन्तरेण प्रतीतेः । नन्विदमयुक्तम्—व्यापृतेन्द्रिय एव हि “इह भूतले घटो नास्ती”त्यवबुध्यते, नाऽन्धादिः । अत्रोच्यते—कचित्कस्यचिदभावः प्रतीयते, तेन यत्राऽभावः प्रत्येतव्यः, तद्ग्रहणायेन्द्रियव्यापारापेक्षा, नाऽभावग्रहणाय । कथं पुनरयं विभागोऽवस्यते ? उच्यते—भावग्रहणमात्रोपस्तेन्द्रियव्यापारस्याऽप्यभाव-प्रतीतिदर्शनाद्भावग्रहणमात्र एवेन्द्रियव्यापारापेक्षेति विज्ञायते । तथाहि—स्वरूपमात्रेण गृहादिकं प्रतिपन्नवतो देशान्तरगतस्याऽपि तत्र भावान्तरसत्तां जिह्वासमानस्याऽभावावगमो जायते । न च शक्यते वक्तुं गृहीत एव तत्राऽपि प्रागेवाऽभाव इति । भावान्तरस्यैव तदानीं बुद्धावनारोहात् । तेनेन्द्रियव्यापारानपेक्षाऽभावप्रतीतिर्नेन्द्रियकीति, न प्रत्यक्षप्रमेयं कैवल्यम् ।

न च बाच्यं प्रवृत्ति-निवृत्ती द्वे गती सर्वप्रमाणानाम्, तत्र प्रवर्तमानं प्रमाणं भावसाधकम्, निवर्तमानं त्वभावसिद्धिनिवन्धनम् । या निवृत्तिः प्रमाणस्य स्वतस्तावदवगतिरूपा न भवति, सा कथमभावसिद्धिमाविर्भावयति । प्रवृत्तिस्तु *प्रमाणानामवगमात्मिकेति तां व्यवस्थापयितुमलम् । अथ प्रमाणनिवृत्तिरवगत्यन्तरं जनयित्वाऽभावं व्यवस्थापयति, आयातं तर्हि प्रमाणान्तरम् ।

अनुमानेनाऽभावग्रहणशङ्का-वमिरासी ।

भवतु प्रत्यक्षात्प्रमाणान्तरम्, अनुमानात्तु मेदो नास्ति । इश्यस्य हि सत्ता दर्शनेन व्याप्ता । दर्शनं निवर्तमानं इश्यमपि निवर्तयति । व्यापकनिवृत्तिर्हि व्याप्यनिवृत्त्या व्याप्ता । व्याप्याच्च व्यापकावगतिरनुमानमेव भवति ।

अस्मिन् तु केवलपरिच्छेदस्य अथवाद्वयपरिच्छेद इति वक्तव्यमापन्नम् । तथा सति सूक्ष्मकीटवृक्षादिष्वज्ञातेष्वपि निश्चङ्क प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयो व्यवहार प्रसज्येत, प्रत्यक्षपुन-स्त्वा विशेषप्रज्ञासाधनरूपिता स्यात् । द्वितीयेऽभावाख्य प्रमेयमभ्युपगतं स्यात् । तदभ्यु-पगमे तु नाऽयं दोषः ।

यभावानङ्गीकारे नास्ति शब्दोज्जर्यकस्यात् । शब्दादीनां यद्ज्ञानुमानम्, कूर्मघटीरे रोमानुमानञ्च प्रसज्येत । “इदं रजतमि”त्यस्य नदं रजतमित्यनेन बाधो न स्यात् । तदभ्युपगमे नाऽयं दोषः । अतोऽपि हेतोरभावाख्य तत्त्वान्तरमास्येयम् ।

*अवगमात्मिका तावदिति यं पु पा ।

तदिदमयुक्तम् । सर्वत्र हि व्याप्यं व्यापकञ्चावगम्य, व्याप्तिरवसीयते ।
इह च व्याप्या व्यापिका च निवृत्तिरेव, सा 'चाऽभावात्मिका न भावग्राहक-
प्रमाणावसेयेति, न व्याप्त्यवधारणं सम्भवतीति कथमनुमेयता' । लिङ्ग-
भूतप्रमाणनिवृत्त्यवगमानवकृतेऽन्वयानुमानत्वासम्भवः' । तस्माद्भावग्राहक-
प्रमाणाननुवृत्तिरेवाऽभावावगमं प्रकृते ।

३ तच्चाऽभावाख्यं प्रमाणम् । यच्च प्रमाणं यद्भावग्रहणयोग्यम्, तन्नि-
वृत्तिरेव तदभावमवधोघयतीति, नाऽतिप्रमङ्गदोषोऽत्र जायते । अतोऽभा-
वाख्यमपि प्रमाणं स्वमहिम्नैव स्वविषयमुपकल्पयति, भावग्राहकप्रत्यक्षादि-
प्रमाणयश्चकवत् ।

व्यवहारानुपपत्त्याऽऽभावस्याऽऽवश्यकत्वकथनम् ।

अपि च कण्टकादिविरहिणि भूतलादौ यो निरशङ्कः पादविन्यासादि-
व्यवहारः प्रवर्तते, स तावद्भूतलमात्रपरिच्छेदनिबन्धनो नाऽभ्युपगमनीयः,
कण्टकादिसंयोगिन्यपि प्रसङ्गात् । अथ केवलभूतलादिपरिच्छेदनिबन्धन
इत्युच्यते । तत्राऽपि विकल्पनीयम्—किं केवलस्य भूतलादेः परिच्छेदाव्य-
वहारप्रवृत्तिः ? अथ केवलाद्भूतलपरिच्छेदादिति ? तत्राऽग्रिमपक्षपरिग्रहे
भूतलादिस्वरूपातिरिक्तकैवल्यपरिच्छेदाभ्युपगमादङ्गीकृतमभावस्य प्रमेयत्वम् ।

१ सा बोधयारिमकेति मृ पु पा ।

२ अनुमानतेति मृ पु पा ।

३ तच्च प्रमाणमिति मृ पु पा ।

४ अभावाख्यं प्रमेयं भावग्राहकप्रमाणं गृह्यते उताऽभावप्रमाणेन गृह्यते इति द्वेधा
विकल्पः । तत्र प्रत्यक्षेणाऽभावो गृह्यते इति न वक्तुं शक्यते, इन्द्रियसन्निकषभावात् ।

अत एवोक्तं कुमारिलभट्टेन—

“न तावद्विन्द्रियैरेषा नास्तीत्युपपद्यते मतिः ॥

भावाशेनैव सयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि” ॥ (श्लो वा अ प श्लो १८) इति ।

चक्षुरादेरिन्द्रियस्याऽधिकरणग्रहणेनैवोपक्षीणत्वात् । अभावः प्रत्यक्षेण गृहीतुं न
शक्यते । निर्विकल्पकेनाऽभावस्त्वर्थ इति कथं विदुषा न सोमते प्रतियोगिविधेयित्वेपस्याऽ-
भावस्य सर्वदः निर्विकल्पकामोचरत्वात् । नाऽभ्यनुमानमभावः ग्रहीतुमीष्टे तदनुभाषकलिङ्गा-
भावात् । उपमानार्थपित्योरनवसर एव । अतस्तदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ते-
रनुपलब्धिवानामकं पक्षं प्रमाणमङ्गीकर्तव्यम् । तच्चाऽभावाख्यं प्रमाणं स्वमहिम्नैव स्वविषय-
मुपस्थापयति ।

अत्रेदमनुमानं बोध्यम्—अभावस्त्वानुरूपेण प्रमाणेन गृह्यते प्रमेयत्वात् भाववदिति ।

पश्चिमपक्षावलम्बने तु भूतलमात्रपरिच्छेदे जाते 'सूक्ष्मेषु कीटकण्टकादिष्व-
नवगतेषु व्यवहारो यदि प्रवर्तते, तदा सूक्ष्मकीटकण्टकजिज्ञासा निष्फला
भवेत् । प्रयत्नपूर्विकया हि जिज्ञासया केवलभूतलपरिच्छेद एव लब्धव्यः ।
स चेद्विनापि प्रयत्नं लब्धः, निष्फलं प्रयत्नपूर्वकं सूक्ष्मकीटकण्टकाद्यन्वीक्ष-
णम्^१ । कैवल्यपरिच्छेदस्य प्रयत्नमन्तरेणाऽवगन्तुमशक्यत्वाद्युक्त एव
प्रयत्नः । दृश्यादर्शनं क्षमावावगमे कारणम् । न च सूक्ष्माः कीटकण्ट-
कादयः प्रयत्नमन्तरेण दृश्यतामापद्यन्ते इति, 'दृश्यत्वोपपत्तये युक्तैव प्रयत्न-
पूर्विका जिज्ञासा ।

अपि च शब्दादीनां शृङ्गाद्यनुमानं स्यात्, अभावस्याऽपरिच्छेद्यत्वात् ।
अभावस्य तु प्रमेयत्वे 'बाधितविषयत्वेनाऽनुमाननिरोधो युक्त इति ।

प्राभाकरमतेन सिद्धान्तः ।

उच्यते—'भावानामवगतिद्विविधा'—एका तावद्भावान्तरसंसृष्टविषया,

अनुमर्षं व्याप्तिमुखेन नातिक्रारस्वक्षेपेण प्रावीदुषत् ।

यथा—

"भावात्मके यथा मेवे नाऽभावस्य प्रमाणता ॥

तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता" ॥ (श्लो वा अ. श्लो ४६) इति ।

तथा च प्रतीतिसिद्धत्वेनाऽभावस्याऽपन्होतुमशक्यत्वात् । अनङ्गीकारे बाधव्यवहारानुपपत्ति-
रूपबाधवक्तृत्वं सरवाच्च, तद्व्यवहाराऽनिच्छता भवताऽभावाच्च प्रमाणान्तरं स्वीरतव्यमित्ये-
तत्सर्वं मनसि निधायाऽऽह—तथाहीत्यादिना—प्रमाणपञ्चकवदित्यन्तेन ।

^१ दृक्ष्येषु इति मृ पु पा ।

^२ अन्वेषणमिति मृ पु पा ।

^३ दृश्यत्वापत्तये इति मृ पु पा ।

^४ अनुमानविरोध इति. मृ पु पा ।

^५ मुद्रितपुस्तके भूतलादिभावानामवगति इत्येव दृश्यते । य० य० चित्रपरिमित्यामां
पुस्तके द्वेपा इति तैस्त्वचोपिचोऽस्ति । सपुस्तक ॥ इत्येवेति पाठो दृश्यत । भाष्यपरिशिष्टे
स्वरूपापलम्बिभूतलादिविधा—एका अर्षान्तरसंसर्गवती, अपरा भूतलं विषयेति पाठो
दृश्यते । तन्त्ररहस्येऽपि द्विविधा तावद्भूतलादीनामवगतिरिति पाठो दृश्यते । अतस्तदनुसारेण
द्विविधेति पाठोऽस्मात्तस्मिन्वेति इति विज्ञेयम् ।

^६ अनेदं बोध्यम् । अधिकरणस्वरूपानिर्विज्ञोऽभाव प्राभाकरमीमांसकैर्न स्वीक्रियत ।
तत्रातिरिक्ताभाववादिभिर्न दोषा उद्घाटिता, तान् परिनिहीयुस्स्वसिद्धान्तमादावुपन्यस्यति—
उच्यत इति । अयम्भाव । तथा हि—एवा भावान्तरसंसृष्टविषया, अपरा तदेवविषया च,
अनन्तरोक्तार्थं द्विविधा—प्रतियोगिनि दृश्येऽस्ये च । तत्र दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेवविषया

अपरा च तदेकविषया । याऽपि च तदेकविषया बुद्धिः, साऽपि द्विविधा—
 'प्रतियोगिनि दृश्येऽदृश्ये च । तत्र दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया
 बुद्धिः, सैव तस्य प्रतियोगिनोऽभाव इत्युच्यते । योऽपि हि प्रमेयमभावम-
 परमाह—सोऽपि 'प्रतियोगिनि दृश्ये तदेकविषयां बुद्धिं तावदवश्यमभ्युपैति ।
 न हि संसृष्टविषयबुद्ध्युदयेनाऽप्यदृश्ये प्रतियोगिन्यभावोऽवगम्यते । किञ्च
 दृश्यादर्शनमभावावगमे प्रमाणम् । न च प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्धि-
 रस्तीति यत्राऽभावोऽभ्युपगमनीयः, तत्राऽवश्यं दृश्यादर्शनमाश्रयणीयम् ।
 'तुल्योपलम्भयोग्यार्थान्तरदर्शनेन दृश्यानुपलम्भोऽवधार्यते । अतो 'दृश्ये
 प्रतियोगिनि तदेकविषयोपलब्धिरेव वरमभावोऽस्तु ।

“ननु यद्यभावो नास्ति, कथं तर्हि यत्र प्राक् संसृष्टबुद्धिरासीत्, तत्र
 तदेकविषया बुद्धिराविर्भवति, प्रध्वंसाभावाम्युपगमे तु सा स्यात् । अपि च
 विनाऽपि तदेकविषयां बुद्धिम्, अभावावगतिरस्ति । अनुमानाद्येकविषयाणां
 भावानामनुमानाद्यभावेऽभावो दृश्यते । तत्र तुल्योपलम्भयोग्यभावान्त-

बुद्धिः, सैव प्रतियोगिनीभावः, तथा च यस्मिन्मुखे प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः, सा
 तदभाव इति विरोधतो व्यपदिश्यते—भूतले घटाभाव इति । अतो भूतले घटो नास्तीत्युक्ते
 घटे दृश्ये भूतलमाश्रय बोध इत्युक्तं भवति । प्रतियोगिनि दृश्यत्वञ्चान्वयप्रमितस्याऽप्यत्र
 प्रवृत्तिः । इदञ्चातिरिक्तवादिभिरवश्यमुररीकरणीयम् । अन्यथाऽसक्त तत्पेयस्यमा-
 पयेत्, “प्रसक्तं हि निधिभ्यत” इति श्यायात् । सैव दृश्यता, सा च गृहमते ज्ञानविरोध
 इति, यरे धर्मिकल्पनातो धर्मवत्त्वना लापवात् ।

अभावज्ञानमनुयोगिज्ञान, प्रतियोगिज्ञानञ्चापेक्षत इत्यभाववादिना स्वरूपज्ञानमभाव-
 ज्ञानादप्राप्येष्टव्यम् । अत एव कुमारिलभट्ट आह—

“स्वरूपमात्रं दुष्यत्वा च परातिरिच्यिस्मरप्रणि ।

“तत्रान्यनान्तितां पृष्टस्तदेव प्रणिपद्यत” ॥ इति ।

अतोऽतिरिक्तस्वरूपान्तिरिक्तरोज्यादा नाऽऽज्ञेयत्वं दृष्टिः ।

‘तदप्येव चाभावान्तरेण तत्त्वमणिषु दृश्येऽदृश्येषु च । तत्र येन दृश्येण प्रतियोगि-
 तदेकविषया बुद्धिः, सैव तेषां प्रतियोगिनामभाव इत्युच्यते इति यत् पु पा ।

‘प्रतिबानिषु दृश्येषु इति तत्पुलके मुद्रितपुलके च दृश्यतः ।

‘तुल्योपलम्भयोग्यत्वेन म् पु पा ।

‘दृश्यत्वात्प्रतियोगिद्विषया तदकोटलन्तिरिच्येति म् पु पा ।

‘अभावातन्मूलकमेतिष्टमासादर्थः—निरिति । प्रागभावादिभेदनिश्रेण चतुर्विधेष्व-
 भारेषु यस्य यस्याभावात् नष्टविशेष्यभावादिनो यः, तत्र तदविशेष्यमात्रवाचरा बुद्धिरेव

रैकविषया बुद्धिर्नास्ति, अथ चाऽभावोऽवगम्यत इति तदेकविषयबुद्धि-
व्यतिरेकेणाप्यभावोऽवगम्यत इति ।

अत्राऽभिधीयते—यस्याऽपि मते प्रध्वंसाभावस्स्वीक्रियते, तमपि प्रति
पर्यनुयोगोऽयं शक्यते 'दातुम् । यस्य यत्र भाव आसीत्, कथं तस्य
तत्राऽभावः ? इति । स चेत् पर्यनुयुक्तो ब्रूते—यत् कारणोपनिपातवशेन
तस्मिन्नेवाऽभावो जायत इति, ततो वयमपि वदितुं शक्ताः कारणोपनिपाता-
देव तदेकविषया बुद्धिराविर्भवतीति । यथैव स वादी प्रध्वंसाभावस्य कार-
णमाह, तथैव तदेकविषयाया बुद्धेरपि वयं वदितुं व्रमाः । ^१अथोच्येत—
मृद्गाराभिघातादिः क्षणिकोऽभावस्य कारणम्, स कथं कालान्तरे तदेक-
विषया बुद्धिं जनयति ? इति । इन्त तर्हि कपालमालाद्युत्पत्तिस्तदेकविषय-
बुद्धिः कारणमस्तु । ^२एतेन देशान्तरनीते वस्तुनि तदेकविषया बुद्धिर्व्या-
ख्याता । अत्राऽपि देशान्तरं नीतस्य वस्तुनस्तत्र स्थितिरेव तदेकविषय-
बुद्धिनिमित्तमित्याश्रयणीयम् ।

ननु च भवतु स्वकारणोपनिपातात्तदेकविषया बुद्धिः, संसृष्टविषयाऽपि
तु किमिति न स्यात् ? तस्याः कारणविनाशात्ता न स्यादिति चेत्,
अङ्गीकृतस्तर्हि नाशपरपर्यायोऽभावः । उच्यते—न वयमपि संसृष्टबुद्धेः
कारणं विनाशं ब्रूमः, किन्तु भावान्तरोदय एव कारणमिति ब्रूमः । ^३ननु
निरन्वयविनाशिनीनां बुद्ध्यादीनां कस्य भावान्तरस्योदयो विनाशः ।

गुह्यमतानुयायिनामभाव इति 'यस्तुभयोस्समो दोष' इति न्यायान् । नास्तिशब्दस्तत्तदधिकरण-
मात्रपरः । नञ्शब्दश्च स्वरूपमात्रपरश्चेति ।

परिहरति—अभाववादिमते यत्र प्राक् समुष्टबुद्धिरासीत्, तत्राऽभावबुद्धिर्मुद्गरपाता-
दिकारणवशादित्युच्यते । तर्हि ग्रानाकरैरपि वक्तुं शक्यते—तत एव तदेकविषया बुद्धिस्तस्य
इति ।

^१प्राक् यत्र देशे घट आसीत्, ततोऽप्यस्तिशब्दं तत्राऽपि देशान्तरस्थितिरवाभावप्रतीते
भूले भविष्यतीत्याद्ययं मनसि निधाय पूर्वोक्तमेव कारणमितिदिशति—एतेनैत्यादिना—व्याख्या-
समित्यन्तेन ।

^२मुद्रितपुस्तके दातुमिति नास्ति ।

^३अथोच्यत इति. मृ पु या ।

^३ननु निरन्वयविनाशिषु बुद्धिप्रभूतिषु क्व विनाशस्य समर्थनमित्याशङ्क्या बुद्ध्या-
दर्धमिणस्वरूपावस्थानमेव भावान्तरोदयोऽवगम्यन्तव्य इत्यनिप्रेत्याह—“नन्वित्यादिना तत्र
भावान्तरस्योदयोऽवगम्यन्तव्य” इत्यन्तेन ।

उच्यते—धर्मिणः 'स्वरूपमात्रेणाऽवस्थानमेव तत्र भावान्तरोदयोऽवगन्तव्यः ।

ननु किमिदं स्वरूपमात्रम् ? न तावत्स्वरूपमेव, तस्य धर्मोदय-
कालेऽप्यविनाशात् । तस्माद्धर्माभाव एव धर्मिणस्वरूपमात्रमित्यङ्गी-
करणीयम् । उच्यते—न भावातिरिक्तोऽभावोऽङ्गीक्रियते । भाव एवत्वे-
काकी, सद्वितीयश्चेति द्वयमवस्थामनुभवति । तत्रैकाकी भावस्वरूपमात्र-
मुच्यते । योऽपि चाऽभावाख्यं तत्त्वान्तरमभ्युपैति, तेनाऽपि तावदेकाकि-
भावोपलम्भनमाश्रित्य, अभावप्रमातिरङ्गीकरणीया । न ह्यप्रतीते भावेऽभावः
प्रतीयते ।

तत्र कीदृशस्य तावद्भावस्य प्रतीतिरभाववगतौ निमित्तमिति चिन्त-
नीयम्—किं सद्वितीयस्य ? 'अथवाऽभावविशिष्टस्य ? अथवा भावाभावा-
नपेक्षस्यैकाकिन इति ? 'तत्र न तावत् सद्वितीयस्य भावस्य ज्ञानपुरस्सरम-
भावज्ञानं सम्भवति, घटवति भूतले प्रतीते* तदभाववगमप्रसङ्गात् । नाऽ-
प्यभावविशिष्टभाववसायनिमित्ताऽभाववगतिः, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् ।
अभावं हि प्रतीत्य, तद्विशिष्टं भावमवसाय, अभावः प्रतिपत्तव्य इत्यभावव-
गतिरेवाऽभावबोधोदये कारणमिति, व्यक्तमात्माश्रयत्वम् ।

* स्वरूपमात्रेणावस्थानमिति मु पु पा ।

* विद्यमानस्यैवेति मु पु पा ।

नन्वभावानङ्गीकारे यत्र मुद्गरपातादिना कपालमालोत्पत्तौ तदेकविषया बुद्धिः,
स्तत्र पश्चात्सृष्टविषया न स्यादित्याशङ्क्यते, तर्हि—अभाववादिनो मते ससृष्टबुद्धिः किमिति
न भवतीति पर्यनुवृत्तौ भावविनाशादिति ब्रूयात्तर्ह्यभावस्याऽधिकरणस्वरूपवादिना गुरुणामपि
तथा स्यादित्युत्तरम् । अयमपि विनाशमङ्गीकुर्म । स तु भावान्तरोदय एव । यतो हि
भाव एवैकाकी, सद्वितीयश्चेति द्वयमवस्थामाप्नोति । तत्रैकाकी भाव एव विनाशशब्देना-
भिधीयते । अभाववादिनो मतेऽपि तादृश्यवस्थाऽवश्यमङ्गीकर्तव्या । "स्वरूपमात्रं दृष्ट्वाऽऽ-
पीत्यादिप्रमाणोपन्यासेन प्रागवादिष्य । एतत्सर्वमभिप्रेत्या" इह—'ननु किमिदं स्वरूपमात्र-
मित्यादिना—तत्रैकाकी भावस्वरूपमात्रमुच्यते' इत्यन्तेन ।

* भावविशिष्टस्यति मु पु पा ।

* अभावप्रतीतावधिकरणप्रतीतिरपेक्षिता, अङ्गीक्रियते च सर्वेऽपि तीर्थेन्दुरे । तत्र
कीदृशस्याधिकरणस्य प्रतीतिरभावप्रतीते* कारणमिति जिज्ञासाया तत् ज्ञेया वस्तु शक्यते ।
सद्वितीयस्याधिकरणस्य प्रतीतिः, उताऽभावविशिष्टस्याधिकरणस्य प्रतीतिः, उत भावाभावान-
पेक्षेण एकाकिनोऽधिकरणस्य प्रतीतिः । तत्र न प्रथमं पक्षं शोदयाम । घटवति भूतले
प्रतीते तदभावप्रतीतिं कथं वारयितुं शक्यते । न द्वितीय—आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अभावं
प्रतीत्य, तद्विशिष्टमधिकरणं गृहीत्वा, पश्चात्स एवाऽभाव प्रतिपत्तव्य इत्यभाववगति-

किञ्च 'भावप्रतीत्यनुप्रवेशिन्यामभावावगतौ नाभावाख्यं प्रमाणान्तरं स्यात् ।

“स्वरूपमात्रं दृष्ट्वाऽपि पश्चात्किञ्चित्स्मरन्नपि ।

तत्राऽन्यनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते ॥”

[श्लो. वा. अ. परि. श्लो. २८]

इति, अभावस्य प्रमाणान्तरत्वे युक्तिः । 'प्राक्तनभावस्वरूपावगतावेव चेदभावोऽपि प्रतीतः, न प्रमेयमवशिष्यते । प्रमेयानवशेषेऽभावो^१ न प्रमाणान्तरमवकल्पते । 'तस्मादेकाकिनी भावप्रतीतिरेवाऽभावप्रतीतेनिमित्तमित्यास्येयम्' । अतोऽप्रतीतेऽप्यभावे स्वरूपमात्रं प्रतीयत इतीतरेतराभावो मात्रशब्देन प्रतिपाद्यत इति । अतो भावान्तरोदयादेव तदेकविषयबुद्ध्युदयः । संसृष्टबुद्ध्यनुदयोऽपि स एवेति, न किञ्चिद्दूषणम् ।

यच्च तदेकविषयबुद्धिव्यतिरेकेणाऽप्यभावोऽवगम्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते—न प्रत्यक्षरूपैव तदेकविषया बुद्धिरभावरूपेभ्यते, किन्त्वनुमानाद्यात्मिकाऽपि तदेकविषया बुद्धिरुत्पद्यते । सैवाऽभाव इति व्यपदिश्यते । ननु च तदेकविषया यदि बुद्धिरभावः, कथं तर्हि घटाभावादिव्यवहारः । न हि तस्याः कश्चिदपि घटादिभिस्तद्दृष्टं सम्बन्धोऽस्ति । उच्यते—न तदेक-

रेवाऽभावावगमकारणमिति, स्वग्रहसापेक्षग्रहविषयत्वेनाऽऽप्राप्त्यदो वक्ष्यते पापते । अतो अगृहीतेऽप्यभावे स्वरूपमात्रविषया प्रतीतिरवश्यमङ्गीकर्तव्येति तृतीय पक्षोऽवशिष्यते । तावन्नाऽभावव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तस्याऽभावनामकस्य किं तत्त्वान्तरस्योररीकरणेन । नीलनीलादिवत्तादुशतत्त्वान्तरस्याऽनुपलम्भात् । वायुपरमाणवोऽजीलरूपा, सलिलपरमाणवो गन्धशून्या इत्यादावप्यनुमानेन तदेकविषया बुद्धिर्भवति इत्याशयेनाऽधिकरणप्रतीति शेषा विकल्प्य, प्रथमद्वितीययोर्दूषणेन तृतीयपक्षं न स्वीकरोति—“न ह्यप्रतीते” इत्यादिना—अभावप्रतीते-निमित्तमित्यास्येयमित्यन्तेन ।

^१ अभावप्रतीत्यनुप्रवेशिन्या भावावगताविति मू. पु. पा. ।

^२ “स्वरूपमात्रं दृष्टं हि वेदमात्रार्थं स्मरन्पुनः ॥

तत्राऽन्ये नास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यत ॥” इति मू. पु. दृश्यते । मीमात्ता-परिशिष्टेऽपि तथा चाऽऽङ्गुलित्यभिधायेदृष्टानुपूर्वीकमेव पदमुपलभ्यते । आकरानुसारी पाठोऽस्माभिर्मूले सन्निवेशितः ।

^३ प्राक्तनस्वरूपावगती इति. मू. पु. पा. । ^४ अभाव इति मू. पु. पाठो नास्ति ।

^५ अभावप्रतीतिरिति मू. पु. पा. । ^६ प्रतीतिनिमित्तमिति मू. पु. पा. ।

विषयबुद्धिमात्रमभावोऽभिधीयते, किन्तु दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः, सा तदभाव इति व्यपदिश्यते । तेन यस्मिन्प्रतियोगिनि दृश्ये या तदेकविषया बुद्धिः, सा तदभाव इति विशेषव्यपदेशः प्रवर्तते । तेन “इह भूतले घटो नास्ती”ति किमुक्तं भवति ? दृश्येऽपि घटे भूतलमात्रमुपलभ्यत इति । तदेकविषया च संवित्तिस्त्वप्रकाशतया न प्रमाणान्तरमपेक्षते ।-

अभाववादिसंज्ञकवस्था, स्वमते तदभाव इति निरूपणम् ।

किञ्च—प्रमाणान्तरवादिनापि^१ प्रमाणाभावस्तत्त्वमात्रेणाऽभावबुद्धिजनको नाऽभ्युपगमनीयः, किन्तु विदितत्वेन । तथाहि—कस्यचिद्वस्तुनः क्वचिददृष्टस्य पुनस्तस्मिन्नेव दृश्यमानस्याऽदर्शनकालभाविनमभावं प्रतिपद्यते-“नासीदयमिहे”ति । तदा तत्र दर्शनाभावो निवृत्तः कथमभाववगमं जनयेत् ? यदि सत्तयाऽभावबोधः, ततो न भवेत् । बुद्ध्युपाख्यस्य हि जनकत्वेऽतीतस्याऽपि सम्प्रत्यनुसन्धीयमानस्य घटत एवाऽभावबोधोपपादकत्वम् । यथा चक्षुरादिकं स्वसत्तामात्रेण स्वकार्यकारि, न चाऽतिवृत्तं स्वकार्यं जनयति । लिङ्गञ्च बुद्धिविषयापन्नं लैङ्गिकावबोधजनकम्, स्मर्यमाणमतीतमपि सत् स्वकालवृत्ति लैङ्गिकमनुमापयति, तथेदं द्रष्टव्यम् । एवञ्चाऽतीतस्यापि^२ प्रमाणाभावस्याऽभाववगमकत्वात्, बुद्ध्युपाख्यस्य जनकत्वमङ्गीकरणीयम् ।

तत्र यदि प्रमाणाभावो यः, सोऽभावरूपस्तदा तस्याऽप्यवगतिविदितादेव “प्रमाणाभावादङ्गीकर्तव्येत्यनवस्था” । यदि तु भावान्तरसंवित्तिरेव प्रमाणाभावोऽभ्युपगम्यते, ततस्तस्यास्त्वयम्प्रकाशतया नाऽनवस्थाऽऽपद्यते । तथा

^१ प्रमाणान्तराभाव इति मु पु पा ।

^२ तथेति मु पु पा ।

^३ अतिपतितस्येति मु पु पा ।

^४ कारणविति मु पु पा ।

^५ प्रमाणान्तरवादिनोभवेत्तुपलब्धिलक्षणा प्रमाणानुत्पत्तिस्तत्तयाऽवबोधिका, ज्ञातत्वेन वेति द्वेषा विकल्पः । तत्र प्रथमं पक्षस्त्वापादो सर्वाभावप्रतीतिप्रसङ्गेन न सङ्गतो । अतो विदितवानुपलब्धिरभावप्रतीतिकारणमिति द्वितीयं पक्षस्त्वीवर्तव्यो भवति । तथानुपलब्धेरप्यभावरूपतया तद्विज्ञानमप्यनुपलब्धिप्रमाणगम्यमित्यनवस्थेति दूषयति—“तत्र यदीत्यादिना—अनवस्थे”त्यन्तेन । स्वमते तु तदेकविषया बुद्धिस्त्वयम्प्रकाशतया न प्रमाणान्तरमपेक्षते, अतोऽनुपलब्धे प्रमाणान्तरत्वं नाऽवस्थत इति, न तन्महिम्नाऽभावस्य प्रमेयत्व-कृत्तित्वभिसम्भावाऽऽह—“यदि त्वित्यादिना—किमपरेण प्रमेयाभावेन”त्यन्तेन ।

सति भावान्तरसंविचिरेव स्वयम्प्रकाशा प्रमाणाभावरूपा प्रमेयाभावोऽस्तु, किमपरेण प्रमेयाभावेन । “घटो नास्ती”त्यादिशब्दप्रयोगोऽपि तस्यामेव स्वयम्प्रकाशायां भावान्तरोपलब्धौ युज्यते, न पुन “घटो नास्ती”ति बुध्यन्तरमाविर्भवति, बोध्यन्तरानवभासात् । योऽपि पदन्यासादिव्यवहारः, सोऽपि दृश्ये श्रितियोगिनि तदेकविषयबुद्धिनिबन्धन इति, दृश्यत्वोपपत्तये युक्तैव ह्यक्षमकण्टकादिजिज्ञासा । तथाविधप्रतिपत्त्युदय एव चाऽभावः । तेन तस्मिन्ननुमानमभावसाधकं^१ न प्रवर्तते ।

ननु यथा प्रमाणाभाव एवाऽवरयम्भावितया प्रमेयाभावोऽङ्गीक्रियते, तथा प्रमाणसद्भाव एव तर्हि प्रमेयसद्भावस्स्यात् । प्रमेयसद्भाववादिनापि हि प्रमाणसद्भावोऽवश्यमाश्रयणीय इति, प्राप्तो बाह्यार्थापलापः । नैतदेवम्—प्रमेयस्य हि बहिरर्थस्य प्रमाणस्वरूपातिरिक्तस्य स्वरूपाप्रतिभासात् । प्रमितिर्हि प्रमित्येकरूपतयैव भासते, प्रमेयं नीलाद्याकारतया, अभावस्य तु स्वरूपावगतिर्नास्तीति, न प्रमाणाभावादन्त्यः प्रमेयाभावः । प्रमाणाभावोऽपि च स्वरूपान्तरानवगमादेव, न भावान्तरप्रमितेर्भिद्यते । भावान्तरप्रमितिश्च स्वयम्प्रकाशरूपा न प्रमेयतामनुभवतीति, प्रमेयमभावाख्यस्य प्रमाणस्य नोपपद्यते । प्रमेयासद्भावाच्च न प्रमाणान्तरमवकल्पत इति स्थितम् ।

सम्भवस्य प्रमाणान्तरत्वनिराकरणम् ।

*ये पुनस्सम्भवाख्यं प्रमाणमिच्छन्ति—श्रुतादिसंख्यापरिच्छिन्नेषु वस्तुष्वन्तर्गतविश्रुत्यादिसंख्यापरिच्छिन्नवस्तुग्राहकम्, तदनुमानाच्च भिद्यते । तथा हि—ये महासंख्यायोगिनः, तेषामवयवेष्ववान्तरसंख्यायोगो दृश्यते । तेनाऽवयवानामवान्तरसंख्यायोगनियतसम्बन्धा महासंख्याऽवयववतिनीमवान्तरसंख्यामनुमाययतीति, व्यक्तमनुमानत्वम् ।

ऐतिह्यलोकप्रतिभानां प्रमाणान्तरत्वनिराकरणम् ।

ऐतिह्यमप्यप्रतीयमानमूलभूतप्रमाणान्तरं “पुरुषपरम्परावचनमार्गं न

^१ दृश्यत्वापत्तय इति मृ पु पा ।

^२ भावसाधनमिति मृ पु पा ।

^३ प्रमाणेति मृ पु ना ।

^४ परिच्छिन्नवस्तु इति मृ पु नास्ति ।

^५ पुरुष इति मृ पु ना ।

*सम्भवस्य पौराणिकानामभिमतस्य “घटे पञ्चाशदि”ति न्यायेनानुमानानिरेकाग्र

प्रमाणतां प्रतिपद्यते । 'लोकोऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरिक्तः कश्चिन्नो-
पलक्ष्यते । 'प्रतिभाऽपि नार्थनिश्चयसमर्थेति, न प्रमाणां प्रतिपत्तुमर्हतीति
पञ्चैव प्रमाणातीति ।

प्रमाणान्तरत्वम्, सम्भवोऽप्यविनाभावादनुमानमेव । [प्र पा भा]

ऐतिह्यम्—“इति ह” इति निपातसमुदाय उपदेशपरम्पर्यं वेदंते । तस्मात् “अनन्ताव
सर्पेतिहभेपजाज्ज्य” [पा अ पा सू २४] इति पाणिनिसूत्रेण स्वार्थेऽप्यप्रत्यय । तथा
च इतिह—एव ऐतिह्यम् । उपदेशपरम्परा—अनिदिष्टप्रवक्तृक वाक्यमित्यर्थं फलति ।
यथोक्तम्—“इति होचुर्वृद्धा” इत्येतिह्यम् । यथा “इह वटे यक्षस्तिष्ठति,” इति । इद-
मागमात्रं भिद्यते । सम्भवतिह्ययो प्रमाणान्तरत्वं न युज्यते, प्रथमस्याऽनुमाने, चरमस्याऽऽ-
गमेऽन्तर्भावादित्यमुक्तं पद्येनैकेन सञ्जग्राह कुमारिलभट्टः ।

यथा—

इह भवति शतादौ सम्भवाद्यसहस्रात् ।

भतिरवियुतभावात् साऽनुमानादभिन्ना ॥

अगति न बहु तस्य नित्यमितिह्यमुक्तम् ।

भवति तु यदि सत्यं नाऽगमाद्विद्यते सत् ॥

[श्लो वा अ परि श्लो ५८] इति ।

एतत्सर्वं मनसि निधाय सम्भवतिह्ययो प्रामाण्यं क्रमेण पराकरोति—‘ये पुनरि-
त्यादिना—अनुमानात्रं भिद्यते’ इत्यन्तेन । सम्भवस्य प्रमाणान्तरत्वं ‘ऐतिह्यमपीत्यादिना—
न प्रमाणता प्रतिपद्यते’ इत्यन्तेन च—ऐतिह्यस्य प्रमाणान्तरत्वञ्च निरास्यदित्यवधातव्यं
विबुधैः ।

१ अत्र । मूले “लोके” इति सप्तम्यन्त पाठो दृश्यते । परमत्र लोक इति प्रथमान्त-
पाठस्तावीयान् ‘प्रत्यक्षाद्यतिरिक्त’ इति वाक्यस्वारस्यात् । तदर्थं—नैकप्रसिद्धिः । अत
एव भवनाय—अभाववादे “अभावोऽयौ”ति श्रावर वचनं न लक्षणपरम्, किन्तूक्तलक्षण-
समाध्यर्थमिति गुरुमतेऽस्य तात्पर्यमुपगम्यन् “न चाऽपर मानपञ्चकं सम्भवतिह्यलोक-
प्रसिद्धिस्तत्त्वदीर्घप्रतिभास्पदम्” [नय वि पृ १६३] इत्यनेन लोकप्रसिद्धे प्रत्यभ्यान्तर्यत्वात्,
प्रमाणान्तरत्वं निराकार्यम् । अतो “लोक” इति प्रथमान्त पाठो मूले सत्यवैयस्याभिरिति
व्येयम् ।

२ वैशेषिका वदन्ति—ऋषीणा यत्रातिभं ज्ञानं, तत् धर्मादिस्वतीतादिविषयेषु च
प्रमाणमिति । यथा—“श्वस्ते भ्राता आगन्ता”, “सोमयाजी पुत्रोऽस्य भविता” वेति ।
इदमविवारितरमणीयम्—यतो हि प्रातिमं ज्ञानं नार्थनिश्चयायकम्, लिङ्गाभासजन्यत्वात् ।
अत एव कदाचित्कौलिकानां दृश्यते यथा कन्यका वदन्ति—‘श्वो मे भ्राताऽऽगमिष्यतीति’ ।
अपि च प्रमाणस्य निश्चयफलत्वात्, अस्य चाऽनिश्चयकत्वान् प्रामाण्यमित्याशयेनाह—
प्रतिभाऽपीति ।

ह्रस्वदीर्घयोः प्रमाणान्तरत्वाद्वा ।

ननु 'यदीर्घदर्शनादिन्द्रियपथा तिवर्तिनि ह्रस्वज्ञानं, तद् प्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथा हि—तत्तावन्न प्रत्यक्षम्, केवलह्रस्वदर्शने ह्रस्वबुद्ध्यु-
भावात् । दीर्घदर्शनन्तु ह्रस्वदर्शनपूर्वकं भवतु प्रत्यक्षम् । तत्प्रतीती
१जातायां यदिन्द्रियातिपतिते स्वरूपमात्रेणाऽवसिते ह्रस्वज्ञानं, तन्न प्रत्यक्षम् ।
नाऽपि तदनुमानम्, ह्रस्वदीर्घयोः परस्परसम्बन्धनियमाभावात् । न शास्त्रम् ।
२अपूर्वकार्यविषयत्वाभावात् । नोपमानम्, असादृश्यविषयत्वात् । न
चाऽर्थापत्तिः, ह्रस्वत्वकल्पनायामसत्यां कस्यचिदीर्घत्वानुपपत्त्यापादक-
स्याऽभावात् ।

तन्निरासः ।

उच्यते—परिमाणविशेषा एते—यदणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ३ह्रस्वत्वमिति ।
परिमाणञ्च प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिं प्रत्यक्षमिष्यते । तदाह भगवान् कारयपः—
“संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपद्रव्य-
समवायाच्चाक्षुषाणी” [वै. द. ४. १. ११.] इति । तेन दीर्घत्वं प्रतीयतः
परिमाणविशेषज्ञानं ह्रस्वे वस्तुनि जातमेव, किन्तु ह्रस्वशब्दस्तत्र न प्रवृत्तः,
तत्प्रवृत्तेर्दीर्घप्रतीतिसापेक्षत्वात् । अन्यदेशव्यापि हि ह्रस्वशब्देनोच्यते,
अधिकदेशव्यापि च दीर्घशब्देन । हस्तादिसंख्यान्पत्वमहत्त्वाम्याञ्च देशस्या-
ऽल्पत्वम्, महत्त्वञ्च । पूर्वापरभावनियमेन च संख्यान्पत्वमहत्त्वेऽवधार्यते ।
तेन पूर्वसंख्यापरिच्छिन्नहस्तादिसंख्याव्यापि हस्तशब्देनोच्यत इति, परसंख्या-
परिच्छिन्नहस्तादिप्रमितदेशव्यापिदीर्घशब्दवाच्यवस्तुप्रतीतिसापेक्षा ह्रस्वशब्द-
प्रवृत्तिः । तथा ययोरन्यानतरत्वेन साक्षात् न्यूनाधिकदेशव्यापिता न
प्रतीयते, तत्र दीर्घ-ह्रस्वशब्दो न प्रवर्तते । हस्तादिना तु परिच्छिन्न तत्सं-

१ दीर्घदर्शनादिति मृ पु नास्ति

२ पुनरिति मृ पु पा ।

३ अपूर्वाबन्धेति मृ पु पा ।

४ ह्रस्वत्वमिति मृ पु नास्ति ।

५ शब्देनेति मृ पु नास्ति ।

६ प्रमेयति मृ पु पा ।

ख्यान्पत्व-महत्त्वेऽवधार्य ती प्रयुज्येते । संख्यानाञ्च परस्परं पूर्वापरभावः प्रत्यक्षसिद्ध एवेति न ^१तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते । ^२तस्माद्यथोदितलक्षण-विषयफलानि ^३पञ्चैव प्रमाणानीति सिद्धम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणपारायणे षष्ठोऽभावनिराकरणपरः परिच्छेदस्तस्मात्तः ।

समाप्तञ्चेदं प्रमाणपारायणं नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

^१ तत्रेति नु पु नास्ति ।

^२ ह्रस्वदीर्घयोः प्रमाणान्तरत्वोपन्यास—निरासी मूलेनैव निगदव्याख्याती । प्रकरण-स्याऽऽदी प्रतिज्ञातमर्थं “स्वरूपसंख्यायंफलेषु वादिभिः” इत्यादिना मतान्तरोपपादननिरसन-पूर्वकं स्वोक्तमर्थं निगमयति—यथादितेति । तथा च

अतः पञ्चैव मानानि मानयन्ति मनीषिण इति बोध्यम् ।

^३ अत्रेदं बाध्यम्—न्यायसिद्धिदृता नारायणेन “स्वरूपसंख्ये”त्यादिपद्यस्य प्रमाणपारा-यणस्याऽऽदी पठितस्य व्याख्यानावसरे प्रमाणेयत्ताविषये वादिनाम्मतान्मुद्रुतानि । [प्र प पृ ११२] तान्यत्राऽनुसन्धेयानि । तत्र पञ्चप्रमाणवादिनः प्राभाकरमीमांसकाः ।

.....“प्रत्यक्षमनुमा तथा ।

घास्त्रोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम्” । इत्यमृतकलावचनात् । अधिकरणस्वरूपाति-रिक्तस्याऽभावात्स्य प्रमेयस्य पूर्वोक्तविधयाऽऽश्रम्भेन तद्व्यवहारायाऽनुपलब्धिनामकं प्रमाणान्तरं न स्वीकारमर्हति । अतप्यद्प्रमाणीपक्षिणा परीवादः परिहृतो वेदितव्यः ।

प्रमाणपदकपरिग्रहपक्षस्योपीद्वलननया—

“राम पठधुक्नो लोके याभिस्सर्वोऽनुदुष्यते” ॥ [वा रा जा का सं ७२ प्लो ८] इति पदार्थमुपन्यस्तम् । उदात्तता, न वस्तुगतता । “सर्वोऽनुदुष्यते” इत्यत्र “सर्वं विमृश्यते” इति पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातृनिश्च पठधुक्त्व—सन्धि-विग्रह-याना-सन-द्विपी-भावर्यथास्या लोके सन्ति, याभिर्बुद्धिभिस्सर्वं वस्तुदानं राज्ञा विमृश्यते इत्येवमेवेदं वचनं व्याख्यातम् । अन्यपरस्य वाक्यस्याऽऽति मूल्यायंबाधजन्यं तात्पर्यविभागात्, प्रकरणवाप्याच्च । एतेन “यत्पदेकं प्रमाणानि । तथा च श्रीमद्भगवत्पणे—“राम पठधुक्त्वो लोके याभिस्सर्वोऽनु-दुष्यते” इत्यादि घास्त्रदीपिकावचनं प्रसुद्धं वेदितव्यम् ।

परिशिष्टम् ।

अधिकरणस्वरूपापेक्षयाऽभावा नास्तिरिच्यत इति गुरुमतम् । नास्तीत्यस्य—न प्रतीयत इत्यर्थं इत्यमुमभिप्रायम्, “तस्मात्कार्यप्रत्यस्तमयाभास्तीत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधु-
तोच्यत” इति बृहतीवाक्यव्याख्यानावसरे ग्रन्थकारो व्यशोषदत् । स च व्याख्यासन्दर्भोऽ-
पस्तादुद्दिश्यतेऽस्माभिर्जिज्ञासूना मुद्यावयतये ।

“तस्मात्—कार्यसमधिगम्यत्वात्सर्वप्रमाणज्ञानम्, प्रमाण हि नाम करणकारकम्, सर्वं
कारकं कार्यसमधिगम्यम्, कार्यञ्च प्रमाणस्याऽयं निश्चयलक्षणम्, निश्चयश्च “अयमेव” इति
सावधारणोऽनुभव, अवधारणञ्चाऽर्थान्तराद्ब्यवच्छेद ।

तदुक्त मतान्तरे—

“अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

नैव ब्रह्मन्तराभावसंबन्धित्यनुगमादुते ॥” [श्लो वा अ परि श्लो १५] इति ।

तत्र यदाज्ञेन ग्रन्थेन नास्तीत्यस्याऽज्ञानिकृष्टस्याऽप्रतीयमाणस्य यः प्रमाणाभावः,
सोऽभाव—इत्यभावलक्षणं कृतम् । श्लोकश्चाऽन भवति—

यथाऽस्ति भूतलादी घटादि तस्याऽप्रतीयमाणस्य ।

योऽस्ती प्रमाणविरह प्रमाणविषयेऽपि सोऽभावः ॥ इति ।

तदा पूर्वोक्तेनैव लक्षणेन निश्चयपर्यन्तमपि प्रमाणस्वरूपं लक्ष्यत इति शायते,
यस्मादर्थान्तरव्यवच्छेदोऽप्युपलम्भकसामग्रीसाकल्ये केवलोपलम्भलक्षणं तत्प्रमाणानुत्पादकं
एव । तस्मात् कार्यप्रत्यस्तमयात्प्रमाणकार्यसंबन्धित्यनुगमात्केवलोपलम्भादिति यावत्—नास्तीति
व्यवहारो यस्मात्, तस्मादबनेन पूर्वोक्तस्यैव प्रमाणलक्षणस्य साधुतोच्यते । यदि हि यावदप्य
एवाऽभावो नाम भावात्, तदा पूर्वोक्तं प्रमाणलक्षणं सर्वमेवाऽज्ञाधु स्यात्, तन्मात्रेणाऽभावान-
वगमात् तत्पुरस्सरवस्तुनिश्चयाभावात् अनिश्चयफलस्य प्रमाणत्वानुपपत्तेः । अप्रमाणञ्च
प्रमाणमिति लक्षणमात्रं बालजल्पितमेव स्यात् [ऋ चि पं पृष्ठ १२२] इति ।

भाष्यव्याख्याने भाष्यपरिशिष्टेऽपि तन्मात्रोपलब्धिव्यतिरेकेणाऽभावो नास्तीत्यमुमर्षं
न्यरूपच्छालिकाचार्यः । तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—

“अभावप्रमाणविषयेऽप्यप्रतीयमानस्य यः प्रमाणाभावः, स एव तस्याऽर्थस्याऽभावः,
नाऽपरं न कश्चिद्भूतलाद्यधिकरणे घटाद्यभावः इति, न प्रमाणान्तरमभावाख्यमस्ति, प्रमेया-
भावात् । प्रमाणाभाव एव प्रमेय इति चेत् । न । तस्याऽपि भूतलादिमात्रोपलब्धिरूपत्वात् ।
का पुनरियं भूतलादिमात्रोपलब्धिः ? न तावत्स्वरूपोपलब्धिरेव, घटसमुक्तेऽपि स्वरूपाप-
लम्भात् । तन्मात्रोपलब्ध्यात्मकदृश्यानुपलम्भरूपाभावावगमरूपा केवलोपलब्धिश्चेत्, अङ्गी-
कृतं तर्हि कैवल्यं नाम स्वरूपान्तरमिति सिद्धं प्रमेयान्तरम् ।

अत्रोच्यते—स्वरूपोपलब्धिरेव भूतलादेर्द्विविधा—एकाऽर्थान्तरसमर्पयती, अपरं
भूतलैव विषया । सा द्विविधा—प्रतिषेधोक्तिं दृश्ये चाऽदृश्ये च । तत्र दृश्ये प्रतिषेधोक्तिं

या भूतलैकविषयोपलब्धिः, सा घटाद्यनुपलब्धिः, संव चाऽभाव इति न किञ्चिद्दूषणम् ।
येऽपि चाऽभाव प्रमाणं वदन्ति, तेऽपि चाऽप्यनवधारिते ह्यभावे तन्मात्रोपलब्धिमिच्छन्त्येव ।

तथाचाहुः—

“स्वरूपमात्रं दृष्ट्वाऽपि वेदमाद्यं स्मरन्नपि ।

तत्राऽप्यनास्तित्वा पृष्टस्तद्वै प्रतिपद्यते ॥” [श्लो. बा. अ. परि. श्लो.] इति ।

ननु यत्राऽर्थान्तरसमर्पणी धीरुत्पन्ना, कुत्र तत्र तन्मात्रोपलब्धिरुपपद्यते । यद्यर्थान्तरस्य
तत्राऽभावो न जातः ? उच्यते—शक्यमभावेऽपि वक्तुमिदम्, ‘मय्य यत्र भावधीरासीत्,
कथं तस्य तत्राऽभावः ? इति ।

अथाऽभावस्य कारणं नृपात्, तदा तन्मात्रोपलब्धौरेव उत्कारणमस्तु । अयं मतम्—
मुद्गरप्रहरादिक. क्षणिकोऽभावस्य कारणम्, निवृत्तेऽपि च तस्मिन्कुतो भवेदिति । यदि
कपालमात्रं तन्मात्रोपलब्धिं जनयति, नाऽर्थान्तरसहितम् । अर्थान्तरमहितन्वर्थान्तरसमर्प-
णीम् । यत्र तु प्राक् संसर्गबुद्धिर्जाता, तत्र घटादौ देशान्तरस्थिते कपालादिजन्मनि वा
निमित्ते स्थित एव तन्मात्रोपलब्धिर्नाऽनुपपन्ना । ननु भवतु प्रतियोगिनोऽप्यत्र स्थितौ विद्वद्भा-
षान्तरादौ वा तन्निमित्ता तन्मात्रोपलब्धिः, संसृष्टबुद्धिस्तु किमिति नोत्पद्यते, निमित्तविना-
द्याभावात् ? न हि भवन्तं प्रध्वसाभाषमिच्छन्ति । अहो वत् ! स्वदृष्टं भ्रमेण
चोदितम् । न हि यत् संसृष्टबुद्धेरनुत्पत्तिं तद्बुद्धेरनुत्पत्तिं तन्मात्रबुद्धेरन्यां मन्यामहे, नाऽपि
तत्कारणविनाशमन्यम्, तत्कारणोदयान् । ततश्च तन्मात्रबुद्धिकारणोपनिषात्तादयं तन्मात्रबुद्धि-
पुद्गलात् संसृष्टबुद्धिकारणाभावात् तदनुत्पत्तिः ।

ये तु व्यतिरेकिविनाशाद्यं प्रध्वसाभाषमाहुः, तन्मतेऽपि व्यतिरेकिणि तस्मिन्प्रातेऽपि
किमिति भावस्य प्राग्बुद्धेः पक्षरूपाभाव इति । ननु ‘भूतले पटो नास्ति’ इति प्रत्यक्षा
बुद्धिरेव बोध्यमुपपन्नमिति । उच्यते—बोध्यावगमानुमेया सा, न प्रत्यक्षा, तर्हि सा सर्वेषामुप-
पन्नपति । सापमस्त्येषा सक्तिः, सा हि तन्मात्रोपलब्धिरेव, अन्या वेति चिन्त्यताम् । तत्राऽप्य
न युज्यते, सर्वेद्यान्तरस्य न्यायानुसारेणाऽप्यदमानतात् । यस्य यत्राऽभावः, तस्य तत्र
दूरपानुपलब्धिर्भाव्यादिनाऽपि तावदाधवनीया । तत्र तत्राऽभावोऽस्तु, अलमन्येनाऽभावेन ।

अस्य शालिकोक्तस्य निराकरणं विधिविवेकस्य “पदार्थो न च वाक्यार्थः” इति द्वादश-
श्लोक व्याख्यायां न्यायनिकायां [पृ. ६३-८०.] घाटवरीषिकानास्तर्कचरणेऽनुपलब्धिप्रकरणे-
ऽन्योपपत्ता—निरासी [पृ. ८३ ८७] दृष्टव्या ।

परिशिष्टम् ।

तार्किका — अधिकरणस्वरूपमावादिना प्राभाकरमीमांसकानाम्भेदे अधिकरणानामानन्त्येन, एकस्मिन्प्राग्धाराधेयभावानुपपत्त्या, शब्द-गन्ध-रसाभावानामप्रत्यक्षत्वापत्त्या चेति दूषण-त्रयेण दूषयन्तोऽधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभावस्य तत्त्वान्तरत्वमभ्युपगच्छन्ति । इदमविचारितरमणोयमिति गृह्यतममंत्रा मन्यन्ते । तेषामवगम्भावः । तथाहि—अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे यथाऽधिकरणानामानन्त्य मन्यते, तथा भवन्मतेऽतिरिक्ताभावस्याऽनन्ताधिकरणसम्बन्धकत्पनागौरव तुल्यमेव । अपि चाऽतिरिक्ताभावरूपवर्मिकल्पना चाऽप्यतति । अतोऽभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे आनन्त्यदोष आबयोहमयोस्समानः, तथा परिहारोऽपि, 'यस्तूभयोस्समो दोष इति न्यायात् ।

यच्चैकस्मिन्प्राग्धाराधेयभावानुपपत्तिरिति द्वितीयो दोषः, स इत्य परिहृतव्यं—घटाभावे घटाभाव इत्यत्राऽभावाधिकरणकोऽभावोऽधिकरणात्मक इति निर्वचनपटुमिस्तार्किकैरभ्युपगम्यते । तत्राऽयं प्रश्नो जायते—कयमेकस्मिन्प्राग्धाराधेयभाव इति । यदि तत्राऽऽन्तरावच्छेदकाधेयतावच्छेदकमेवादाधाराधेयभावस्समर्थते । तर्हि सैव रीतिस्त्वं-प्राग्ध्यापगम्यताम्, किमर्थं जरतीन्यायेन, भवदीयो बाण एव भवन्तं प्रहरति । एतेन द्वितीयो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः ।

यच्च तृतीयो दोष उक्तः—शब्द-गन्ध-रसामावानामप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति । तत्परिहारावच्छेदम्—तत्तदधिकरणानां तत्तद्रूपत्वेन तत्तदिन्द्रियग्राह्यत्वाभावेऽपि तत्तदभावत्वेन रूपेण प्रत्यक्षत्वसम्भवात् । अत एव नैयायिकैकदेशिभी रूपाभावे रसाभाव इत्यत्र रूपाभावधिकरण-करसाभावस्य रूपाभावानतिरिक्तत्वेऽपि तस्य रूपाभावत्वेनैव बाधुपप्रत्यक्षविषयता न तु रसाभावत्वेन । एव "गृहे घण्डो नास्ती"त्यादी गृहनिष्ठघण्डाभावस्य गृहस्वरूपस्य धोत्रेन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि घण्डाभावत्वेन श्रोत्रग्राह्यत्वे न किञ्चिद्बाधकम् । किञ्चैकैकस्य वस्तुनः एकरूपत्वेन तदिन्द्रियग्राह्यत्वम्, रूपान्तरेण च तदिन्द्रियाग्राह्यत्वमिति नियामाभ्युपगमस्य तार्किकसम्मतत्वात् । स्थलन्तु प्रागेव प्रादीदृशाम । अनेन तृतीयं दूषणं निरस्तम् । अतोऽभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे न किञ्चिद्दूषणम् । अपि तु लाघवमप्यस्ति, अतिरिक्तस्याऽभावस्याऽनभ्युपगमात्, वर धर्मिकल्पनातो धर्मवत्पनेति न्यायात् ।

अत्र मतद्वयमस्ति । तत्राऽयं मतम्—ज्ञानविशेषात्मकत्वमभावस्येति । तत्राऽऽद्यपक्षा-बलम्बिनामयमाद्य —यस्मिन्काले भूतले घटाभाववत्त्व भवताऽभ्युपगम्यते, तत्कालोत्पन्नानि तद्भूतलविषयवाणि "भूतले घटो नास्ती"त्याकारवाणि ज्ञानान्येव "भूतले घटो नास्ती"ति प्रतीती घटवन्निरूपितानुगणिताप्रकारेण भासन्त इति तेषामर्थप्रज्ञा । इदमेव प्रभाकरमिथ—शालिकनाथमिथयोरर्थनमतम् ।

अपरञ्च मतं बालविशेषात्मकत्वमभावस्य । तत्पक्षाबलम्बिनामर्थ भाव—यस्मिन्काले "भूतले घटो नास्ति" तत्तत्काल एव "भूतले घटो नास्ती"ति प्रतीती घटव-

विशिष्टनिरूपितानुयोगिता प्रकारेणाऽवभासत इति । इदमेव गुरुनतानुसारिणामेकदेशिना मत
ब्रह्मानन्दगोड आशयवाधोद्वारप्रकरणे [लघु च. पृ. ४२८] उपन्यस्यति स्म । इदमादाय
प्राभाकरप्रस्थानस्य पूर्वापरविरोध केन विमर्शकपदवीमालङ्कारस्तमुद्भावयन्ति । परमस्मिन्-
निहितेन चेतसा किमुच्यमाने इदमावाति यदिदमेकदेशिना मतमिति न दोषः ।

अभावस्य ज्ञानात्मकत्वे विषयतासम्बन्धेनाऽऽराधेयभावो वक्तव्यः । स च न
सम्भवति, तस्य वृत्त्यनियामवत्त्वादिति शङ्का समुत्तिपति । अत्रेदं समाधानम्—यद्यपि
विषयतासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वं न सम्भवति । तथाप्यतिरिक्ताभाववादिनो मते यथा
स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमुरोच्यते, तथा ज्ञानात्मकाभावस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वे
न कश्चिद्दोषः । प्राभाकरैरात्मनस्सर्वेषु ज्ञानेष्वश्रयविषया भानाभ्युपगमाच्च । ज्ञानस्य
स्वयंप्रकाशात्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षत्वात्, ज्ञानत्वेन बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि घटाभावत्वेन
बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वम् । एतेन “भूतले घटो नास्ती”ति प्रतीती घटाभावत्वेन स्वात्मज्ञानस्य
विषयता, उत पुरुषान्तरीयज्ञानस्य केषादि दूषणजात पराकृतमिति वेदितव्यम् ।

अभावविषये चतुष्टयी घटिर्दुपपद्यते । तत्राऽभावो नाम वस्तुप्रतियोगिको वस्तुन्युपयोगिको
वस्तुभूतोऽतिरिक्तः पदार्थ इति तार्किकः, भाट्टमीमांसकाश्चाऽऽतिष्ठन्ते । वस्तुन्युपयोगिकोऽ-
वस्तुप्रतियोगिकः कल्पितोऽभाव इत्यद्वैतवेदान्तिनो मन्वन्ते ।

अवस्तुन्युपयोगिकोऽवस्तुप्रतियोगिकोऽवस्तुभूत इति तायागता अभ्युपगच्छन्ति ।
भावादभ्योऽभावो नाम कश्चित्पदार्थ एव नास्तीति प्राभाकरमीमांसका अभ्युपगच्छन्ति ।
कित्वधिकरणरूप एवेति प्राभाकराणां सिद्धान्तः, इममेव प्राभाकरसिद्धान्तमद्वैतवेदान्ति-
नस्वीकृत्य स्वाधयनिष्ठायन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वञ्चयन् उपपादयन्तश्चतुर्तिगिरसा
सर्वस्वभूतमद्वैतसिद्धान्तं समर्थयन्ते, प्रपञ्चाभावस्याऽधिष्ठानभूतब्रह्मरूपत्वेन ईतापत्तिञ्च-
कारयन्ति ।

विज्ञानयादिनो बीडासम्बन्धम्, धर्मिणम्, धर्मञ्च सर्वत्र भाररूपेणानुगतं तिररदुर्वन्तो
धर्ममानमतद्वयावृत्तिरूप जगदिति वदन्तो भावपदार्थनिर्वाणलपन्ति स्म । प्रभाकरमिश्रस्तु—
भावस्त्वेवाकी, सद्वितीयवचेत्त्वस्याद्वयं स्वीकृत्य, एकाकिभावस्यैव एव नास्तीत्यभाष्य-
पदेशम्यवहारोपपत्तायभावोऽतिरिक्तो न स्वीकर्तव्य इति बीडमतनिरासार्थमेवेमां छान्दिमन्य-
सरोसरत्, घटे घाट्य समाचरेदिति न्यायान् । अत एव छादिकाचार्य—सरोपतं साबर-
भाष्यम्यान्धानेऽभावस्य ज्ञानात्मकत्वे भावस्यापि ज्ञानात्मकत्वस्कोवारेण ज्ञानाद्वैतापत्तिश्चा
स्वयमुत्पाप्य परंहापीन् । तथा च तत्रत्यो घन्यसन्दर्भ—

“नन्वेवं प्रसक्तं तर्हि संविद्वैतम् । यत्रते हि वस्तुमेतन् सविदेवाऽनु, मा मूर्
यदेयमिति ।” किरनोऽप्रमुन्यास, सविद्विरेकी नीलायावाट प्रपञ्च इति प्राक्
प्रतिपादितम् । अनावस्य नाऽनारोऽनुपपद्यते । केचन नास्तीतिगन्धव्यवहार एव ।

तदुपपत्तिरनुपपत्ति—न ह्यभावो नाम विग्रहान् यस्याधात्वं, अति तु स्रष्टृर्ह्य
[भी. भा. पटि. पृ. ३१] इति ।

एतेन—धीहीरतनयेन हर्षमिश्रेण महता परिकरबन्धेन प्रभाकरमतस्य खण्डनाय यतन्मतमवतारितम्, तत्सर्वमेवाऽऽनूयविशीर्णम् । तथाहि—

“यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिपिक्ता, तत् तस्य परमुचितम् ।

गुरुधिपभावस्य स्थाने स्थानेऽभिपिक्तवान् ।

प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धु. प्रभाकरः” ॥

[स. ख. पटि. ४. पृ. ५७७] इति । अस्याऽयमर्थः—तन्मात्रबुद्धधर्मीन एवाऽभावोत्प्लेख इति वादिनः प्रभाकरमिथः सोल्लुण्ठनमुपहसति—गुरुरिति । अभावस्य स्थाने धिपमभिपिक्तवान्गुरुः । तत् स्थाने समुचितम् । बुद्धबन्धु. प्रभाकर इति लोके प्रसिद्ध एव । यतो बुद्धोऽप्यभावज्ञाभातिरिक्तः नाऽङ्गीकरोति । प्रभाकरोऽपि तथेति सिद्धान्तसाम्यात् । एव बन्धुभावोऽवगन्तव्यः । अमरसिंहवचनमप्यत्राऽनुकूलम् ।

“गौतमश्चाऽर्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥” इति ।

इदञ्च पूर्वोक्तप्रकारेणाऽपहस्तितमिति मन्तव्यं सूरिभिः ।

‘विमलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

‘अपौरुषेये सम्बन्धे सिद्धे शङ्कार्थयोर्द्वयोः ।

प्रामाण्यं वेदवाक्यानामिति स प्रतिपाद्यते ॥१॥ इति ।

यदि पौरुषेय एव शङ्कानामर्थैस्सह सम्बन्धो भवेत्, तदा प्रमाणान्तर-
गोचरेष्वेवाऽर्थेषु पुरुषाणां सङ्केतकरणशक्तेः, ^१‘अपूर्वकार्यात्मनि च वेदार्थे’
^२‘प्रमाणान्तराणामवकाशाभावेन तत्र सङ्केताभावात्, असङ्केतिते ^३‘चाऽवाचक-
त्वाभ्युपगमात्’ ^४‘दुर्लभमेव वेदवाक्यानां प्रामाण्यमापद्येत’ इति, अर्थवानेवाऽ-
यमपौरुषेयशङ्कार्थसम्बन्धप्रतिपादनयत्नः ।

वैरोपिकमतेन पूर्वः पक्षः ।

‘तत्र शङ्कार्थसम्बन्धं पौरुषेयं प्रचक्षते ।

जगदीश्वरनिर्माणं वदन्तो वेदवादिनः ॥२॥ इति ।

^१ अस्य प्रकरणस्य निर्मलाञ्जनमिति नाम मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । गपुस्तकेभ्योऽमेव
परीक्ष्यते । रामानुजाचार्यविरचिते तन्त्ररहस्ये शास्त्रपरिच्छेदे तु विमलाञ्जनमित्येवाऽस्य
नाम निदिष्टमस्ति । [तं २ पृ २५] अपुस्तके विमलाञ्जनमिति सद्योदित पाठो
दृश्यते । इदमेव प्रकरणस्य नामोचितमिति मत्वा, तदेव शीर्षके निवेशितमित्यवश्यम् ।

^२ अस्मिन्प्रकरणे शङ्कार्थयोर्वा वाच्यवाचकभावसम्बन्ध, स पौरुषेय इत्याशङ्क्य,
तस्याऽपौरुषेयत्व व्यवस्थाप्यत इति, प्रकरणप्रतिपाद्यो विषय प्रतिज्ञात इति ध्येयम् ।

^३ अपूर्वात्मनीति मृ पु पा ।

^४ प्रमाणानामिति मृ पु पा ।

^५ वाचकेति मृ पु पा ।

^६ अभ्युपगमे इति मृ पु पा ।

^७ आपद्यत इति मृ पु पा ।

^८ शङ्कार्थयोस्तत्रैव पौरुषेय, अर्थादीश्वरप्रणीत इति वदता तार्किकाणां शङ्का
पक्षेनाज्ञेनोपन्यस्यति—तत्रेति ।

अस्मिन्प्रकरणे पदपदार्थसम्बन्धस्याऽनित्यत्व निराकृत्य, नित्यत्व व्यवस्थाप्यते ।
अयमभिप्रायः—युद्धमते विधि प्रमाणमिति प्रथमस्याऽध्यायस्य प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः । तत्र
विध्यर्थवादमन्त्रात्मके वेदापरपर्याये शास्त्रे त्रेधा पुरुषानुप्रवेक्षो भवितुमर्हति—पदपदार्थ—
सम्बन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धद्वारेण, ग्रन्थसर्वत्र रचनाद्वारेणेति । तत्राद्य, प्रकाराज्ञेन
निराक्रियते शङ्कार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वप्रतिपादनेन । द्वितीयस्तु तद्व्यावधिकरणेऽन्वितानि-

अनादौ हि वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां 'वृद्धव्यवहारसिद्धौ वाच्यवाच-
कभावश्चद्वार्थयोरपौरुषेयः प्रसिध्वेत् । तथाहि—वृद्धानां स्वार्थेन 'व्यवहर-
माणानां वाक्यमुपशृण्वन्तो बालारश्च श्रवणसमनन्तरभाविना चेष्टाविशेषेण
विशिष्टार्थविषयां 'मनीषामाकलयन्तो 'वाचकतां शब्दस्याध्यवस्यन्ति,
तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसन्, तदा तेऽप्यनयैव दिशा व्युत्पद्यन्ते स्म ।
येभ्यश्च वृद्धेभ्यस्ते व्युत्पत्तिमलभन्त, तेऽप्यनयैव दिशा व्युत्पत्तिमलभन्त,
तेऽप्यन्येभ्यो वृद्धेभ्य इति, विनाऽपि सङ्केतयितारं पुरुषम्, उपपद्यत एव
शब्दार्थयोरनादिष्टु 'वृद्धव्यवहारसिद्धस्सम्बन्धः' ।

वृद्धव्यवहारस्याऽनादित्वात्तेषां ।

नो खल्वनादितैव 'वृद्धव्यवहारपरम्पराया उपपत्तिमती । तथा हि—
यिदाहुर्वन्तु भवन्तस्तनुभुवनादिकं सर्वं सावयवमवसीयते । यच्च नाम साव-
यवं, तद्व्यवयवव्यतिपङ्क्तसमासादितात्मलाभम् । परयामो वयं तन्तुव्यति-
पङ्क्तसमासादितात्मलाभं पटम्, कटश्च वीणासंयोगसम्पादितसचारुं सावयवम् ।
एषा दिक् अन्त्यावयविभ्योऽवतरन्ती आद्र्यणुकमवतिष्ठते । परमाण्वोश्च
परस्परसंयोगो नियतोऽन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजो वाऽभ्युपगमनीयः । कर्म
च परमाणुष्वदृष्टवत्त्वेऽत्रसंयोगात् प्रतिज्ञायते । तदुक्तं "अणुमनसोऽथाऽऽद्यं
कर्मैत्यदृष्टकारितम्" [व. द. अ. ५. आ. २. छ. १३] इति । अन्यस्य
कारणस्याऽभावात् । न चाऽदृष्टमलब्धस्ववृत्ति कार्याय पर्याप्तम्, अचेत-
नत्वात् वासीवत् । न च चेतनानधिष्ठितमचेतनं वृत्तिमुपलभते । न

आनवादसमर्थनेन । अरमस्तु कर्मस्मरणेनाऽत्रैवाऽन्ते निराकरिष्यते । अयम्भाव —सर्गादौ परमे-
श्वरस्त्वर्जस्तत्सर्वशक्तिसमन्वितः परमकारिणस्त्वादिद्व्यवहारसमर्थाननोनिजानुसृष्टान्ननैव
सृष्ट्वा भोगभोगसाधनभोस्थानादिप्रविभागोपेन भूतनीतिकप्रपञ्च समुत्पाद्य, तेषु तेष्वर्थ-
विरायेष्वस्य पदस्याऽयमर्थ इति सङ्गतेन सह, वेदान् तेभ्य उपदिदेश । अतराब्दापेक्षोऽस्मिन्
पौरुषेय—अर्थादीदृशरुत इति । अत्रोक्तमेवाऽयं द्वादशदर्शनवाननपञ्चानने वाचस्पतिमिश्रो
विशतिदलोकस्य विधिद्विव्याख्याया पूर्वंविक्रान्तेऽनुवदति स्मति [पृ २३६-२३७] बोध्यम् ।

१ दर्शनसिद्ध इति मू पु पा ।

२ व्यवहारप्रमाणानामिति मू पु पा ।

३ कल्पयन्त इति मू पु पा ।

४ वाच्यत्वमिति मू पु ।

५ प्रमाणानामिति मू पु पा ।

६ व्यवहारदर्शनसिद्ध इति मू पु पा ।

७ वृद्धपरम्पराव्यवहारदर्शनमिति मू पु पा ।

८ नचेति मू पु पा ।

९ सत्ताकमिति छ पु पा ।

खल्वनधिष्ठिता वासी वर्धकिना वर्धनाय प्रवर्तते । तदेवमदृष्टं क्षेत्रज्ञसम-
वायि चेतनाधिष्ठितं कार्याय 'पर्याप्तमिति दर्शनवलेनाऽवश्यमभ्युपगम-
नीयम्' १ । न चेदमिह चिन्तनीयम्—य एव क्षेत्रज्ञाः, त एव तेषाम-
दृष्टानामधिष्ठातारो २ भवेयुरिति, तेषामज्ञत्वात् । न हि ते स्वसमवायिनी
अपि धर्माधर्मलक्षणोऽदृष्टे स्वरूपतः, कार्यतो वा वेदितुमीशते । य एव च
यत् स्वरूपतः, कार्यतो वा वेदितुमीष्टे, स एव तस्याऽधिष्ठाता । यथा—
व्रक्षा वास्याः ।

१- 'तस्मादित्यः क्षेत्रज्ञेभ्यस्तत्कलक्षेत्रज्ञसमवायिधर्माधर्मलक्षणादृष्टसाक्षा-
त्करणगोचराच्चिन्तनीयशक्तिविभवः कोऽपि चेतनातिशयोऽधिष्ठाता नित्य-
प्रतिष्ठितस्वतन्त्रोऽभ्युपगन्तव्यः ।

न चेदं वाच्यं केन प्रमाणेन तस्य क्षेत्रज्ञेभ्यस्तन्माविनी धर्माधर्मसाक्षा-
त्करणशक्तिरवगम्यत इति । यत एव प्रमाणात् तस्य सद्भावोऽवगम्यते,
तत एव तस्य ज्ञानशक्तिरप्यवगम्यत इति, अन्तर्भावितज्ञानशक्तिरेवाऽसौ
सामान्यतोदृष्टानुमानस्य गोचरः । अत एव कथमसावधिष्ठास्यतीत्यस्याऽपि
पर्यनुयोगस्याऽनवकाशः । किं तस्याऽधिष्ठाने प्रयोजनमिति योऽयमपि
पर्यनुयोगः, स चेतनातिशयानुमानाङ्गीकरणेन पराकृतः । क्षेत्रज्ञो हि
चेतनस्वप्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते । स च क्षेत्रज्ञविलक्षणोऽनपेक्षितप्रयोजन
एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते । अत एव स्वातन्त्र्यात् 'कदाचित् तस्य प्रवृत्ति-
रुपपत्तिमती । स्वातन्त्र्यमपि तस्य सत्तानुमानसमधिगम्यमेवेति, न 'पृथक्-
प्रमाणसव्यपेक्षम् । अतस्तद्वत् तत्प्रभवस्य तनुश्रवनादेरादिमच्चमुत्पत्ति-
मच्चञ्च, तथाऽऽदिमत्तया विनाशित्वम् । कृतका हि भावा ध्रुवमावि-
विनाशाः, तथा दृष्ट्यरा घटादय इति, नाऽनादित्वं वृद्ध्यवहारपरम्परायाः ।
तेन 'पुरुषसङ्केतादेव 'शब्दस्याऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमास्थेयम् ।

१ प्रप्राप्त इति मू. पु. पा ।

२ अन्त्येनञ्चमिति मू. ।

३ अधिष्ठानमिति मू. पु. पा. ।

४ दिग्दर्शनम् इति मू. पु. पा. ।

५ कानाभितरी इति मू. पु. पा. ।

६ पृथक्प्रमाणमिति मू. पु. पा. ।

७ संकेतवशादेति. मू. पु. पा. ।

८ अर्थ इति बोधपरमिति मू. पु. पा. ।

सङ्केतनिबन्धनं वाचकत्वमितिशङ्का ।

अपि च 'देवदत्तादिपदेष्वविवादा तावत्पुरुषसङ्केतनिबन्धना वाचकता । तदर्शनाद्वदादिशब्दानामपि तथाविधत्वमेवाऽनुमातुमुचितम् । अयमेव हि सामान्यतोदृष्टस्य विषयो—यदन्यत्र दृष्टम्, अन्यत्राऽनुमीयते । देवदत्तादिपदेषु स्वाभाविकं स्वार्थबोधकत्वमित्यपि न समीचीनम्, प्रमाणाभावात्, 'पुरुषसङ्केतानपेक्षत्वप्रसङ्गाच्च । न च नियमे सङ्केतस्य व्यापारः, प्राक्सङ्केतादनियतार्थप्रत्ययोदयप्रसङ्गात् । क्लेशमात्रफलमिदमुच्यते—गवादिष्वपि नियतार्थप्रतिपत्तिः पुरुषसङ्केतायचैव, स्वाभाविकी तु 'स्वार्थप्रतिपादनशक्तिरूपयोगिन्येव विशिष्टार्थप्रतिपत्तावित्यलममुना प्रतिपन्नार्थविधातिना वादेनाऽतिनिबन्धेन ।

किञ्च यथोदितप्रमाणवलसिद्धे भगवति सकलजगन्निर्माणैकप्रवीणे धर्माधर्मयोस्ताक्षात्कर्तरि^१ उत्कर्तृकत्वेनाऽपि^२ सिध्यति वेदानामपूर्वेऽर्थे प्रामाण्यमिति, मीमांसकानां विद्वेषमात्रनिबन्धनोऽयं पौरुषेयत्वपक्षप्रतिषेधः, मन्त्रार्थवादानाञ्च भूयसाममुमर्थमजसा वदतामन्यथा वर्णनमिति ।

सिद्धान्तः ।

'ओत्पत्तिकस्तु सम्बन्धशब्दस्याऽर्थेन^३ सम्मतः ।
वृद्धसंन्यवहारस्य प्रवाहानादिता यतः ॥३॥ इति ।

^१ शब्देऽपि न मृ पृ पा । ^२ पुरुषेति मृ. पु नास्ति ।

^३ स्वभाविकी सार्वार्थप्रतिपत्तिशक्तिरनुपयोगिन्येवेति ख. पु पाठ. ।

^४ साक्षात्कारिणीति मृ पु पा । ^५ उत्कर्तृकत्वेनेति ख. पु. पा. ।

^६ पूर्वोक्तमाद्येयं "ओत्पत्तिवस्तु सङ्केतार्थेन सम्बन्ध" इति मूलभाष्यटीकावृत्त्यनेन निराकुर्वन्, टीकाकारसम्मतं सिद्धवदुपदेयादित्यस्याऽवलम्बनेनाऽत्रादिबुद्ध्यवहारपरम्पराविद्धसम्बन्धस्य नित्यत्वमुपवर्णयामास—ओत्पत्तिकेतिवति । अत्र मूले "उपदेय" इति प्रथमान्तपञ्चम्यन्ततया विपरिणम्य, सिद्धवदिति चाऽऽपाहृत्य भाष्यकारेणाकर्तृ 'विद्धवदुपदेयादिति' । अस्याऽयमर्थः—सिद्धवदिदं सम्बन्धस्याऽपौरुषेयत्व सिद्धमित्यर्थः । उपदेयान्—वृद्धादयान् । एकेन वृद्धेनाऽपरस्मै वृद्धावाऽनुष्ठानोपदेशे पादसंयत्यस्य सम्बन्धग्रहणमङ्गारामाश्रयाऽन्यत्रोक्तपक्षेऽस्त्वसम्बन्धः कल्पयितुं न शक्यते । अत एवाऽऽ टीकाकार—"नात्र कर्त्रा शक्यत कल्पयितुं बुद्ध्यवहारस्याऽत्रादित्वात् । अत ओत्पत्तिवत्सम्बन्ध इति सिद्धमि" [बृह १८१ पृ] इति ।

• सम्भव इति मृ. पु पा. ।

*वैदार्थविदामग्रगण्यस्य भगवतस्सकलनयनिधेर्जैमिनेरपीरुपेयशब्दस्याऽर्थेन सम्बन्धोऽभिमतः । स हि मेने—यद्यपि 'देवदत्तादिशब्दानां पुरुषसङ्केतनिबन्धनं वाचकत्वम्, तथाऽपि गवादिपदेष्वनुमानं न शक्यते कर्तुम् । अर्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य कार्यस्याऽन्यथाऽप्युपपत्तेरनैकान्तिकत्वादिति । बृद्धव्यवहारनिबन्धनाद्धि स्वार्थे वाचकत्वशक्तिज्ञानादपि बालानां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेनैकान्ततत्सङ्केत एव कल्पयितुं न शक्यते ।

अपि च शक्तिज्ञानमात्रनिबन्धना 'गवादिशब्दानामर्थप्रतिपत्तिरिति प्रत्यक्षमेवैतत् । न च प्रत्यक्षे सति कारणे कारणान्तरमनुमातुं शक्यते । देवदत्तादिपदेषु तु यस्य सङ्केतनिबन्धनाऽर्थप्रतिपत्तिर्भवति, तस्य सङ्केत एव कारणम् । तेष्वपि ये व्यवहारदर्शनादेव वाचकतामवगम्याऽर्थं प्रतिपद्यन्ते, तेषामपि व्यवहारदर्शनप्रसूतं शक्तिज्ञानमेवाऽर्थप्रतिपत्तिकारणम्, न सङ्केतः । किन्तु तत्र सङ्केतपूर्वक एव व्यवहारः, अर्थप्रतिपत्तिश्च, तथा तत्पूर्वकमपि वाचकत्वज्ञानम् । गवादिपदेषु तु सर्वेषां शक्तिज्ञानादेव व्यवहारसम्भवादार्थावगतिरिति वैषम्यम् ।

ननु देवदत्तादिपदेषु 'सङ्केतदर्शनात्, किमिति गवादिपदेष्वपि पूर्वभावी सङ्केत एव न कल्प्यते । न । प्रत्यनुमानग्रस्तत्वात् । शक्यते हि तत्रैवमनुमानं सम्भावयितुम्—पूर्वे हि पुमांसो गवादिशब्दानां साल्लादिमत्यर्थे बृद्धव्यवहारसिद्धशक्तिज्ञानादर्थप्रतिपत्तिमन्तो गवादिशब्देभ्यस्साल्लादिमदर्थप्रतिपत्तियोगित्वादधुनातनपुरुषवदिति । तदेवं प्रत्यनुमानेन^३ निरस्तेऽनुमाने, 'प्रमाणविरहादपोरुपेत्यत्वमेव सिध्यति शब्दार्थसम्बन्धस्य' । अतः

^१ देवदत्तादीनामिति मु पु पा ।

^२ गवादिशब्दानामिति मु पु नास्ति ।

^३ संकेतेति मु पु नास्ति ।

^४ प्रत्यनुमानग्रस्तं अनुमानं निरस्त इति मु पु पा ।

^५ संललति मु पु पा ।

^६ शब्दार्थावगतिरिति मु पु पा ।

* शब्दार्थयोः प्रत्याम्भप्रत्यायकभावसम्बन्धो वाच्यवाचकतापरमार्थयोः, सोऽनोक्तयेव इत्यर्थः । तथा च पारमर्थे सूत्रम्—'ओत्पत्तिवस्तु शब्दस्याऽर्थेन सम्बन्धवत्त्वस्य ज्ञानमुपदेशोऽभ्यन्तिरेव चाऽर्थोऽनुपलब्धे वादरावणस्याऽन्येषत्वात्' [पू मी द १ १ ५] इति । तस्याऽन्यमर्थ—ओत्पत्तिवत्त्वस्यानाविकोऽनोक्तयेव नित्य इत्यर्थः । वर्णानां नित्यत्वात्सम्बन्धस्य नित्यत्वं परमवर्तते । स च सम्बन्धस्य प्रतिप्राहकप्रमाणशिरोमणिभूतेन बृद्धव्यवहारेणाऽन्यगम्यो । स च मुद्रव्यवहारीत्यादिरिति 'सिद्धमदुपदेशादि' त्यत्र भाष्यनिबन्धनटीकाहृता स्पष्टी-

इदमपहस्तितम् । यदाहुर्वाह्याः—

“यजातीयो यतस्सिद्धस्त तस्मादग्निकाष्ठवद् ।

‘अष्टष्टहेतुरप्यन्यस्तद्भवस्सम्प्रतीयते’ ॥

[प्र. वा. परि. ३. श्लो. २४३] इति ।

वृद्धव्यवहारस्याऽनादित्वसमर्थनम् ।

ननु सिद्ध्येदयं मनोरथो यदि वृद्धव्यवहारपरम्पराया अनादिता स्यात्, सा तु प्राचीननयनिवारिता इति । अत्र वदामः । भवतु सावयवं सर्वमवयवसंयोगारब्धसत्ताकम्, अवयवसंयोगापाये विनश्यमिति च । तथाप्येकदैव^१ सकलस्य सम्भवः, विनाशश्चेत्यत्र नास्ति^२ प्रमाणम् । प्रत्युत यथादर्शनमिदमेव तावदवसातुमुचितम्—क्रमेण चोदयः, क्रमेण विलयश्चेति । किञ्च यथाऽद्यतना जना मातृपितृसंयोगनिबन्धनात्मलाभाः, तथा पूर्वेषु जना जनत्वादिति शक्यमेवाऽनुमातुम् । न चाऽयमयोनिजनानां केवलेन धर्माधिपत्येन, अधर्माधिपत्येन च संस्वेदजानामिव सम्भवो घटते । जरायुजा—एडजानां तथा तद्दर्शनाभावात्^३ ।

दृष्टानुसारि हि सर्वत्राऽनुमानम् । तेन संस्वेदजेषु नियमेन दृष्टं न जरायुजा—एडजयोरप्ययोनिजत्वं शक्यतेऽनुमातुम् । न हि पाण्डरमात्रेण बाष्पादपि बह्वेतुमानम् । किन्तु यादृशमेव पाण्डरद्रव्यं नियमेन वद्विनियतं प्रतिपन्नम्, तादृशमेव तस्याऽनुमापकमुचितम् ।

ईश्वरनिराकरणम् ।

यच्चेदमुदितं^४ धर्माधर्मौ चेतनातिशयाधिष्ठिताविति, तदप्यसिद्धमेव ।

कृतः । यदि वृद्धव्यवहारोऽनादिर्न स्यात्, तदा प्रथमवृद्धव्यवहारवृत्तौ प्रायाभावाच्छब्दप्रयोगार्थ—प्रतीती न स्याताम्, तदभावेनाऽऽरब्धव्यवहारप्रवृत्तौ, अग्रेषां सम्बन्धापह्ने एतदप्रयोगा—संप्रतीती विच्छिद्येयाताम् । कनादित्तु वृद्धव्यवहारः पुष्टयान्तरपूर्वकत्वात्पुष्टयान्तरात्तः । यथा उत्पद्यतना, पुष्टया, पुष्टयान्तरपूर्वका, तथा प्राक्जना इति, वृद्धव्यवहारस्याऽनादित्वमनवस्थापरिवर्तितायाऽनुपपन्ननीतिमत्ताजनेनाह—“भीत्यतिक्र” इत्यादिनेति बाष्पम् ।

^१ अष्टष्टहेतुरपि नो इति मं. पु. पा. । प्रमाणवार्तिकानुसारी पाठो मूले अत्रिरेति इति ध्वेनम् ।

^२ सबलत्रनस्येति मं. पु. पा. ।

^३ न, इति. मं. पु. पा. ।

^४ तथा दण्डासम्भवादिति मं. पु. पा. ।

^५ उक्तमिति मं. पु. पा. ।

यस्यैव तौ क्षेत्रज्ञस्य, स एवाऽधिष्ठाताऽस्तु । अथाऽज्ञत्वात्तस्याऽधिष्ठातृत्वं^१ नोपपद्यत इति चेत्, तर्ह्यन्यस्याऽपि कथमुपपद्यते । न हि तस्याऽपि परपुरुषवृत्तिं धर्माधर्मज्ञानमुपपद्यते, कारणाभावात् । न हि तस्येन्द्रियाणि कारणम्, इन्द्रियाणां तत्र 'सामर्थ्यादर्शनात् । न च केवलं मनः, केवलस्य मनसो^२ 'बाह्येव प्रवृत्तेः । न हि 'धर्माधर्मरहितस्येश्वरस्येन्द्रियमनस्सम्बन्धो भवति, धर्माधर्मनिबन्धनत्वात् तत्सम्बन्धस्य । अथ कारणमन्यदे-
वेश्वरबुद्धेः । तदयुक्तम् । प्रसिद्धकारणत्वादबुद्धेः । प्रसिद्धानि हि कार-
णानि बुद्धेः । यत्कारणं हि यत्कार्यं दृष्टम्, तत्कारणकमेव तदिति युक्तम् । अन्यथा चेतनाधिष्ठिता वासी दृष्टेति, कथं धर्माधर्मयोरपि तदधिष्ठितत्वं भविष्यति । अथाऽकारणा नित्यैवेश्वरबुद्धिरिति चेत् । तदप्यसुन्दरम् । बुद्धितत्त्वस्य नित्यत्वाभावात् । नित्या सती बुद्धिरेव न स्यात् । बुद्धिमता चाऽधिष्ठानं दृष्टम्, न पुनरन्येन । अथाऽदृष्टमपि बुद्धेर्नित्यत्वमङ्गीक्रियते, तदा चेतनानधिष्ठितत्वमेव किमिति नाऽङ्गीक्रियते । अथ सिद्धेऽधिष्ठातृत्वे, ज्ञानमपि कल्प्यत इति । 'तदयुक्तम् । 'ज्ञानाद्यननुषद्दस्याऽधिष्ठातृत्वस्य कारणाभावात् प्रतिक्षिप्ते ज्ञाने सत्यनुमातुमशक्तैः । तेन शक्यज्ञानमेवाऽ-
चेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया, तथादर्शनात् । तक्षादयो हि शक्यज्ञानान्येव वास्यादीन्यधितिष्ठन्तो दृश्यन्ते, नाऽन्यानि ।

अपि चाऽधिष्ठानार्थोऽपि चिन्तनीयः । न तावत्संयोगः, गुणत्वेन धर्मा-
धर्मयोस्संयोगाभावात् । समवायोऽपि परपुरुषसमवायिनोर्धर्माधर्मयोरीश्वरं
प्रत्यनुपपन्नः । वास्यादिषु तु तक्षादीनां करसंयोगादिरेवाऽधिष्ठानम् ।

तथा प्रवृत्तिरपि कीदृशी । न तावत् क्रिया, गुणभूतयोर्धर्माधर्मयोः
क्रियाभावात् । उत्पत्तिश्चेत्, तर्हि सा क्षेत्रज्ञादेव समवायिकारणात्, आत्म-
मनस्संयोगाच्चाऽसमवायिकारणादभिसन्ध्यादिनिमित्तकारणोपगृहीतादिति ।

^१ अधिष्ठानमिति मू. पु. पा. ।

^२ तत्राऽज्ञामध्यादिति मू. पु. पा. ।

^३ "बहिः परस्मिन् मनः" इति गौतमीयं वचोऽयंतोऽनुवदति धालिकाचार्य इत्यवका-
शम् विवृणोते ।

^४ ईश्वरस्येति मू. पु. नास्ति ।

^५ तदयुक्तमिति मू. पु. ना. ।

^६ समिक्पादिति स. पु. पा. ।

फलदानमिति चेत् । न । देशकालावस्थानिसहकारिसहिताभ्यां 'धर्माधर्माभ्यामेव फलम्, न चेतनव्यापारापेक्षम् ।

वैशेषिकाभिमतेश्वरनिरासः ।

*यदपि केचिदाहुः—परमाणव एवेश्वरेच्छावशेन प्रवर्तन्त इति । तदपि न युक्तम् । क्वचित्तथाविधस्याऽधिष्ठानस्याऽदर्शनात् । शरीरे तथादर्शनमिति चेत् । न । तस्य क्षेत्रज्ञधर्माधर्मपरिगृहीतत्वात्^१ । न परमाणव एवेश्वरधर्माधर्मपरिगृहीताः, न च तस्येच्छामात्रेण प्रवृत्तिः, किन्तु प्रयत्नवशात् । न चेच्छायामपि हेतुरस्ति । न च नित्यैवेच्छा, नित्यं प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

अपि च यथाऽचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते, तथा प्रयोजनाभावादप्यनधिष्ठानमिति ज्ञायते ।

कतरदत्राऽनुमानं वलीय इति चिन्तयामः । तेन यत्रैव प्रयोजनं, 'तदेवाऽचेतनं' चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया^२, तथादर्शनात् । अपि च व्याप्तिग्रहणपूर्वकमनुमानम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्याश्च व्याप्तिरवगम्यते । यथा च चेतनोऽधिष्ठातेति प्रतीयते, तथा विग्रहादिमानपि । तेनाऽनुमानं प्रवर्तमानं तथाविधमेवाऽनुमापयेत् । न च तस्य धर्माधर्मा, परमाण्व् वा प्रत्यधिष्ठातृतोपपद्यत इत्यनधिष्ठानमेव । तेन विग्रहादिमदधिष्ठानयोग्यमेवाऽचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिराश्रयणीया ।

नन्वेवं सति प्रसिद्धस्याऽपि 'धूमाद्यनुमानस्योच्छेदः प्राप्नोति । यथा-

^१ धर्माधर्माभ्यामिति मू पु पा नास्ति ।

^२ उपसङ्गग्रहोत्तरादिति मू पु पा ।

^३ न विषय इति मू पु पा ।

^४ अचेतनमिति मू पु नास्ति ।

^५ अनुमानस्येति मू पु पा ।

^६ नित्यत्वप्रसङ्गात् ।

^७ मुद्रितपुस्तके तद्वेति पाठ ।

^८ व्यभुषणमनोवेति मू पु पा ।

*ईश्वरकारणित्वाविवा—यित्यद्भुतादिकं कर्तुं शक्यं कार्यत्वात् घटवदिति सामान्यतोदुष्टानुमानेन यं कश्चन कर्तारमनुमिमते, कर्तृत्वञ्च परिपुर्वन्ते-न्मोरादानमोचरापरोक्षज्ञान-विकीर्णान्तिमरवमिति । ईदृशञ्च कर्तृत्वमस्मदादीनां न संभवति, य एवेश्वरस्यैवाऽऽसंबन्धितमान्, तज्ज्ञानादिकञ्च सर्वं नित्यमिति यथेच्छ परिवक्ष्यन्ति । नच य पूर्वोक्तं सामान्यतोदुष्टानुमानं प्रमाणमिति ।

भूतेन हि महानसादिवर्तिना व्याप्तिस्वगता, न तथाविधस्याऽनुमानम् । यथाविधस्याऽनुमानम्, न तथाविधस्य व्याप्तिधीसमयेऽनवधारणमिति । तद-
युक्तम्—देशकालाद्युपाधिपरित्यागेन हि सामान्येन सम्बन्धग्रहणम् । तेनेहाऽपि
भवत्येव यद्वास्यादिषु दृष्टम्, तत् धर्माधर्मयोरपीति । यादृशन्तु रूपं व्यापक-
मुपलभ्यते, तदेवाऽनुमातुं शक्यते, नाऽन्यत् । इह च विश्ववत्त्वाद्यपि
व्याप्त्यनुप्रवेशीति, तदनुमातव्यम् । न च तदनुमातुं शक्यत इति चेत् । वरं
'चेतनानुमानत्यागः' तदननुवद्धस्य तस्याऽनुमानात् । तेनेश्वरस्य सर्वज्ञ-
तानुमाने हेत्वभावेन ज्ञानाभावनिश्चयात् । तेनाऽज्ञादिरेव वृद्धव्यवहारपरम्परा
श्रद्धार्थाविगमे हेतुः । न च सृष्ट्यादावीश्वरकृतस्तद्धेतुः, सद्धेतुस्यैव कर्तुम-
शक्तेः । न सन्वद्यतना जनाः 'सद्धेतवाक्यस्याऽर्थमनवबुध्यमानास्तद्धेतुं
प्रतिपद्यन्ते । तस्मादनादिरेव' वृद्धव्यवहारपरम्पराऽभ्युपगमनीया । एवं

इदमविचारितरमणीयमिति शालिवाक्यार्थो मेने । तस्याऽप्यभाषणम् । तपाहि—
सकलजगन्निर्माणकशिल्पिन ईश्वरस्य कर्तृत्वज्ञानेच्छाप्रयत्नादिनिर्वाहाय शरीरन्द्रियमन—
प्रभृत्यवश्यमेवाऽऽस्त्येयम् । ज्ञानादिकं शरीरावच्छेदेनेवाऽऽत्मनि जायते, ज्ञानसामान्य
प्रत्यात्ममनस्सयोगस्य हेतुत्वमिति, सर्वैरपि दार्शनिकैरभ्युपगमात् । विग्रहादिकमचेतन
चेतनाधिष्ठितमेव चार्थाय कल्पत इति, पूर्वोक्तविषया विद्येयानुमानेन सामान्यानुमानस्य बाधि-
तत्वात्, तदात्मानं न लभते । भवदीयानुमानादभवदीयानुमानस्य विद्येयविषयत्वेन बलीय-
स्त्वात् । अत एवोक्तम्—

"विद्येयविषयत्वादभवदीय ज्ञानोदयकारणानुमानमादरणीयम् । न पुनरीश्वरवादि-
नामत्यन्तसामान्यविषयम् । अचतन चेतनाधिष्ठितमिति विद्येयानुमानस्य प्रबलत्वात् ।

अत एवोक्तं कातिकृता—

बाधस्थसामान्यस्याहस्यस्य विद्येयभूतिनिर्घया ।

अनुमानान्तरणैवमनुमानस्य बाधनम् ।

[तं, वा,] इति ।

अन भात्ममनस्सयोगाददुष्टापशात्तत्तदिन्द्रियाधेययोगसधर्मेतेनाऽज्ञानानुत्पद्यन्त ।
ईश्वरस्य देहेन्द्रियमन-प्रभृतीनामभावेन ज्ञानोत्पत्तरेकाऽऽगम्यवान् । अन्येष्वेश्वरस्याऽत्मदादि-
वदिग्रहादिमन्त्रं प्रसज्येत् । तत्सङ्गावे प्रमाणाभावेन तस्य मन्त्रकर्मत्वात्तद्वान् न सम्प्रा-
प्यतीति । अतस्तद्व्याप्योत्पत्तकर्मोऽज्ञादिबुद्धव्यवहारविहृतत्वाश्रित्य ।

^१ बाध इति मृ पु पा ।

^२ अनुमानस्य स्यादिति मृ पु पा ।

^३ सर्वज्ञानमिति मिष्मतीति मृ पु पा ।

^४ तत्स्य मृ पु पा ।

^५ एवं प्रमाणाभावादाहवनिस्तदुत्पत्तयः, परत्पत्तयं प्रमाणात्मकस्य निवृत्त-
मृग्यहृति—अनादिर्नि ।

पुरुषस्य धर्मप्रतीतिं प्रति शङ्खमन्तरेणोपायामावाच पौरुषयत्वे वेदस्याऽ-
'पूर्वकार्यात्मके वेदार्थे प्रामाण्योपपत्तिरिति, 'वेदस्याऽपौरुषेयत्वाश्रयणम् ।

वेदानामपौरुषेयत्वनिरूपणम् ।

कथमपौरुषेयत्वं वेदानाम् । उच्यते—^३कर्तृस्मरणात् । न चाऽनुमा-
नमपि कर्तृरुपपद्यते । प्रमाणान्तरेणाऽप्रतीतेऽर्थे^४ पुरुषाणां वाक्यस्य
रचनायामशक्तेः । काठकादिसमाख्याऽपि कर्तृसद्भावं न 'साधयितुमलम् ।
'प्रवचनेनाऽपि तदुपपत्तेः । मन्त्रार्थवादास्तु न स्वातन्त्र्येणाऽर्थमवगमयितु-
मीशते, किंतु विष्णुद्देशानुसारेण तदनुगुणमर्थमिति, न सिद्ध्यर्थप्रतिपादने
तेषां प्रामाण्यमिति, सिद्धमपौरुषेयत्वं शङ्खार्थसम्बन्धस्येति ।

दुस्तर्कतिमिरं भेतुं शिष्याणां दृष्टिरोषकम् ।

इदं शालिकनाथेन विहितं^५ विमलाञ्जनम् ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
विमलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ।

^१ अनुवर्तमान इति मृ पु पा ।

^३ पुरुषस्येति मृ पु पा ।

^४ उपकल्पयितुमिति मृ पु पा ।

^५ विमलाञ्जनमिति मृ पु पा ।

^२ वेदस्येति मृ पु नास्ति ।

^३ अर्थ इति मृ पु नास्ति ।

^४ प्रवचन इति ख पु पा ।

परिशिष्टम् ।

अवेद बोध्यम्—तत्त्वज्ञानप्रतिपादनाय प्रवृत्तेष्वास्तिक-नास्तिदर्शनशास्त्रेषु निखिलेष्व-
प्युपपाद्यत्वेन, निरसनीयत्वेन वेश्वरनिर्देश-प्रातस्स्मरणीयचरितैर्महर्षिभिस्तत्त्वदर्शिमहर्षिबिद्वद्बो-
रैर्यैश्च कृतो दरीदृश्यते । तत्र नास्तिकदर्शनेषु व्युत्सनीयतयैवेश्वरोपादानं कृतमवलोक्यत
इति सर्वेसम्प्रतिपक्षोऽयं विषयः । न्याय-वैशेषिक-योगवेदान्तदर्शनेष्वीश्वरसाधनाय हेतुद्वय
समानमेव दृश्यते । यथा—प्रथमं सृष्टिप्रलयसमर्पणम्, द्वितीयं वेदप्रामाण्यसंस्थापनञ्चेति ।
प्रशस्तपादप्रणीते वैशेषिकदर्शनेनाप्ये पदार्थसङ्ग्रहाभिधे सृष्टिसंहारप्रक्रिया द्रष्टव्या । “तद्वच-
नादान्मायस्य प्रामाण्यम्” [वै ६ अ १ आ १ सू ३] “ईश्वरः कारणं पुत्रपकर्माकल्प-
दर्शनात् तत्कारितत्वादहेतु” [म्या ६ ४ आ १ सू १९ २१] “आप्तोद्देशश्च”
[१ १ ७] “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्याच्च” [२ १ ६८] इति च ।
ऋषय एवाऽऽप्तास्तदुपदेशादेव वदप्रामाण्यमायातीति, तयोस्सूत्रयोर्भाष्ये चाऽयमर्थां विदाद ।
जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन, ऋग्वेदादिकर्तृत्वेन चेश्वरतत्त्व साधयन्ति वेदान्तिनः । “यतो
वा इमानि जायन्ते” “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमि”त्यादिना । तथा चैते साध्यवतेयस्य
सूत्रे—“जन्माद्यस्य यतः,” “घास्त्रयोनित्वात्” [ब्र सू १ १ २ ३] इति । पातञ्जलयोग-
दर्शने पूर्वोक्तं प्रयोजनद्वयमुपेक्ष्य, समाधिसाधनार्थवेश्वरस्वीकार इति फलति । तथा च
पारमर्षं सूत्रम्—“ईश्वरप्रणीधानाद्वा” [यो पा १ सू २३] “क्षीच-तपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणि-
धानानि नियमः” [यो ६ पा १ सू ३२] इति । कापिले दर्शय ईश्वरसिद्धौ प्रमाणमेव
नोपलभ्यते । तथा च कापिले सूत्रे “ईश्वरसिद्धे, मुक्तबद्धयोर्व्यतराभावात् तत्सिद्धिः”
[सा ६ अ १ सू ९२ ९५] इति सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

मीमांसकसिद्धान्ते निष्प्रमाणक ईश्वरो निष्प्रयोजनश्चेत्यापाततः प्रतीयते । लोक-
प्रसिद्धिरप्यमुमेवाऽर्थं पुष्पाति । तत्र काणाद गौतम—पतञ्जलि-वादरायणतदुक्तं प्रतिपक्षिषु
तिष्ठन्तु का नाम बाधोयुक्तिः प्रदर्शयद्भिरश्वरमीमांसकैरीश्वरतत्त्व पराक्रियत इति परामुष्ट-
व्यम् । किञ्च ततः प्रागेव सूत्रकारो जैमिनिरीश्वरमुरीकरोति, न वेति विचारणीयमावतति ।
इतरथा कथं तत्पदानुजीविनां तन्निराकरणं समर्थनावसर इति । तत्र सूत्रकृता जैमिनिना,
भाष्यकारेण शबरस्वामिना चेश्वरविषये यद्यपि कण्ठरवेण न किमप्यवोचि । तथापि
तदुत्पत्तिपूर्वापरालोचनया, तत्तद्वचनविवेचनेन च नास्तीश्वरतत्त्व तन्मत इति विज्ञायते । तथा
हि—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” “बीतपत्तिकस्तु यदस्याऽर्थेन सम्बन्धः” “चोदना पुनराश्रमः,
आरूपा प्रवचनात्” इति । तथा वेदान्तदर्शने साधनलक्षणे “फलमत उपपत्ते” रित्यत्र
“धर्मजैमिनिस्त एव” त्यनन जैमिनिमतमनूय निराकृतं दृश्यते । चोदनासूत्रे “चोदनं लक्षणं
प्रमाणं यस्मिन्नि”त्यन्यमोक्षव्यावृत्तिरूपैका प्रतिज्ञा । “चोदना लक्षणं प्रमाणमेव” वसिष्ठ-
श्रित्ययोगव्यावृत्तिरूपा च द्वितीया प्रतिज्ञाऽभिप्रता । तत्रेश्वरस्वीकारे तस्य सर्वज्ञत्वेन धर्मस्यै-
श्वरीयज्ञानविषयत्वमेष्टव्यम् । अन्यथा सर्वज्ञत्वहानिः । तदीयज्ञानविषयत्वे चोदनं कगम्यत्व
व्याहृत्यते । सेयमुभयतः पाशरञ्जु । धर्मादिकमजानान ईश्वरसिद्धन्तु नाम, का नो हानिः ।
अतोऽत्र सूत्र ईश्वरनिराकरणबीजं विनिहितमिति तर्कयामो वयम् । एवमोत्पत्तिकसूत्रे यद्व्याप-
सम्बन्धकर्तृत्वेन तात्त्विकपरिकल्पित परमेश्वरो निराकृतो वेदितव्यः । अन्यथाऽनवस्थापतेः ।

वेदवर्तुत्वेनाभिमत ईश्वरो निराकृतो वेदापीक्षयेयत्वाधिकरणे । अपूर्वाधिकरणेऽपूर्वद्वारेण यागादे कर्मण फलजनवत्त्वम्, न त्वीश्वरस्य फलदातृत्वम् । तथा च सूक्ष्मेक्षिकया परामृश्यमानेषु जैमिनिमूर्तेषु परमेश्वरनिरासबीजानि निगूहितानीत्यवगम्यते ।

एष वेदान्तदर्शने साधनलक्षणे “फलमत उपपत्तेरिति” सूत्रेणेश्वरस्य कर्मफलदातृत्व सरथाप्य, “धर्मजैमिनिरत एवे” ति सूत्रेणाऽपूर्वद्वारकस्य यागादर्धर्मस्य फलदातृत्वम्, न त्वीश्वरस्य, इति जैमिनिमतमुत्थाप्य, ‘पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादि’ [मो द सू ४१]ति सूत्रेण स्वयुक्त्या तत्तज्जडयामासेति सङ्गच्छते ।

शाबरभाष्येऽपि “तस्मात्कारणादवगच्छामो न कृत्वा सम्बन्ध व्यवहारार्थं केनचिद्देवा प्रणीता” इत्यादिशब्दार्थसम्बन्धवर्तुनिराकरणपर वचनजात तार्किकाभिमत वेदकर्तारमीश्वर व्यासेधतीति स्पष्टमेवोपलभ्यते ।

अत एव तन्मतमनुसरता कुमारिलभट्टेन स्वोपज्ञे श्लोकवार्तिके सम्बन्धापक्षेपरिहारप्रत्ये शाताधिकैश्वलोकैरीश्वरतत्त्व प्रत्याख्यातम् ।

पार्यसारयिमिश्रोऽपि शास्त्रदीपिकाया तर्कपादे महता प्रबन्धेनेश्वर पराकर्षीत् । शब्दार्पणसम्बन्धस्य नित्यत्वप्रतिपादनेनेश्वरनिराससूचितो भवति ।

अयमस्याऽऽशयः—यद्यपि भगवाञ्जैमिनीश्वरतत्त्व स्पष्ट न प्रत्याचक्ष्यो, तथापि तद्गीजन्तु तेनैव स्वसूत्रेषु समुपेतम्, तदवाऽऽकुरित् शाबरे भाष्ये, कुमारिलभट्टप्रयत्नेन पल्लवित फलितञ्च वार्तिके, तदेव यज्ञात्ममूनुना पार्यसारयिमिश्रेण शास्त्रदीपिकाया सङ्गृहीत सज्जितञ्च चित्त विनोदमति विचारचातुरीचचित्तचेतसा सुमनसामिति ।

प्रभाकरमिश्रस्तु—सम्बन्धाक्षेपरिहारावसर ईश्वरतत्त्व नाऽस्याशीत् । पर शालिका-धार्यस्तु वैशेषिकप्रक्रिययेश्वरसाधनपूर्वपक्षमुपसहृन् प्रभाकरमिश्रस्याऽऽशयमित्य वर्ययाञ्चकार । तथा च ऋदुविमलापञ्चिकाग्रन्थसन्दर्भ—“तदिव प्रतिपक्षकशामपि नारोडु क्रमत इत्युपेक्षित भगवता भाष्यनिबन्धनकारेण” इति । पञ्चिकाप्रकरणे स त्वीश्वर निरासाञ्चक्रे-ईश्वरसाधकसामान्यतादृष्टानुमानपेक्षयाऽस्मदीयानुमानमेव विशेषविषयत्वादादरणीयम्, न पुनरीश्वरवादिनाभत्यन्तसामान्यविषयमित्यादिनेश्वरानुमानत्याग एव धेयानित्यन्तेन । प्रायो धातिककृत कुमारिलभट्टस्य रीतिरेवाऽनुमृता शालिकाचार्येण ।

पर भवनापमिश्रस्तु शालिकगिरामन्यथातात्पर्यं प्रत्यपीपदत् । तथाहि—ईश्वरनिरा-करणपरस्याऽप्य सर्वस्याऽपि प्रकरणस्याऽनुमानिकेश्वरनिराकरणे तात्पर्यमुपवर्णयन्, वेदप्रमाणसि-द्धमीश्वरमञ्जीकार । अत एवोक्त तेन “एवञ्चेश्वरे परोक्तमेवाऽनुमान निराकृतम् । नेश्व-रोऽपि निरस्त [नय वि पृ १९९] इति । अमुमेव पयानमनुसरत नन्दीश्वर. [प्रभा वि. पृ ८२ ८३] एतेन न्यायप्रकाशे आपदेव “स्येश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियामाणस्तु नि धेयसहेतु”, अयंसङ्ग्रहे—लीलातिभास्करस्य “धीमोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियामाणस्तु नि धेयसहेतुरिति च वचनद्वयं व्याख्यातम् ।

अस्मावन्तिवद प्रतिभाति—जैमिनिप्रणीतस्य मीमांसादर्शनस्येश्वरविषये ताटस्थमेव वरमिति । अयमभिसन्धि । तथाहि—मन्त्रब्राह्मणात्मके सर्वज्ञबले भगवति वेदे काण्ड-

द्वयमस्ति पूर्वकाण्डम्, उत्तरकाण्डञ्चेति । पूर्वकाण्डेन धर्मतत्त्व विचारितम्, उत्तरकाण्डेन ब्राह्मणतत्त्वम् । पूर्वोत्तरकाण्ड एव कर्मकाण्डम्, ज्ञानकाण्डमिति च क्रमेण व्यवहितयेते वेदव्याख्यान-निष्णातैः । तत्र पूर्वस्मिन् काण्डे धर्मस्वरूपनिर्धारणाय श्रौतस्मार्तशिष्टाचारप्रमाणकधर्म-रूपणम्, अधर्मनिरूपणञ्च तत्परिहारायेति प्राचीनविदुधैरक्षुण्णं पत्न्या । अतो विध्यर्थ-वादमन्त्रनामधेयनिषेधप्रविभागोपेन पूर्वकाण्ड प्रावर्तिष्ट धर्माधर्मसत्तत्त्वनिर्धारणाय, न तु परमेश्वरतत्त्वविवेचनाय, “अत्परवशब्दस्य शब्दार्थः” इति न्यायात् ।

यथा—साख्यशास्त्रे प्रकृतिपुरुषविवेचनार्थं प्रवृत्तमीश्वरतत्त्व नैव स्मृयति । ईश्वर-प्रतिपादनस्य शास्त्रतात्पर्यविषयभूतप्रकृतिपुरुषख्यातिविवेचनं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । अतो यथा कापिल शास्त्रे प्रकृतिपुरुषविवेचन एव विश्राम्यति, ईश्वरविषय औदासीन्यमेव भजते, तथैव कर्ममीमांसादर्शनमपि धर्माऽधर्मप्रतिपादनेनोपक्षीणम्, ईश्वरविषये तूष्णीभावमवलम्बत इत्येव युक्तम् । धार्तिककारोऽपि आत्मवादान्ते वेदान्तिनियेवणम्, व्याकरणाधिकरणे, ग्रहैकत्वा-धिकरणे चाऽन्यत्रेश्वरतत्त्व विवेचितमिति यदन्, पूर्वोक्तमेवाऽयमुपपष्टम्भवति ।

अत एव ह्यपिश्रो भीममुतायास्वयवरमण्डपे समवेताना राजन्याना परिचयप्रदानप्रसङ्गे काञ्चीनरेशस्य सस्तवे सरस्वत्या व्रते, तस्य राज्ञो गुणवर्णनं भूत्वा, तद्विषये किमप्यनुक्त्वा स्वयमवाग्ने प्रससपे दमयन्ती, यथा भीमासक्षास्वयीश्वरविषयं भीममुद्रामदीधरत्, इति दृष्टान्तविधया भीमासाक्षास्त्रसिद्धान्तमचीकवत् । यथा—

‘वेदैर्बचोन्निरसिलं कृतकीर्तिरत्ने
हेतुं विनैव धृतनित्यपराधयत्ने ।
भीमासयेव भगवत्यमृताशुमोली
तस्मिन् महीभुजि तयाऽनुमतिर्न भजे ॥”

[न च स ११ श्लो ६४] इति ॥

धार्तिककारादिभिस्सीकृत ईश्वरो वेदप्रतिपाद्य, धार्तिकादिषु परमेश्वरनिराकरणञ्च-तार्किकपरिकल्पितानुमानिकेश्वरनिराकरणपरम् । अत कैमारिला प्राभाकरादयः भीमासका वेदान्तिना समिहिता इति वचनं विदुषा मनोरञ्जनमात्रम् ।

एतेन पशुपतिनामशास्त्रिभि पूर्वभीमासोपोदातनामके प्रबन्धे, प्रभाकरविजयसपादकैश्च तत्पूमिकाया [प्र वि भू पृ २ ७] स्वर्गीयं न न कुप्सुस्वामिशास्त्रिचरणानां मतखण्डनाय बहुधा प्रयतितम्, तत्सर्वमभित्तिविनाशयते । अवशिष्टं भूमिकाया वक्ष्याम । तथा च धर्मतत्त्वप्रतिपादनाय प्रवृत्तमध्वरभीमासादर्शनं ईश्वरोऽस्तीत्यपि न धूते, न वा नास्तीति ब्रवीति । अविस्वीश्वरविषये तूष्णीभावमेव भजते, ह्यमेव युक्तमिति ।

अपि च तैत्तिरीया भारतीया महासृष्टि-खण्डसृष्टिश्चेति सृष्टिद्वयम्, महालयः, खण्डप्रल-यश्चेति प्रलमद्वयञ्चाऽम्पगच्छन्ति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिक प्रमाणवन्तः । अध्वरभीमासका परं मन्त्रार्थवादयोरेनुष्ठेयस्मृति-स्तुतिनिन्दाप्रतिपादकत्वेनाऽयंवादाधिकरणं मन्त्राधिकरणमोर्व-वस्थानात्, अन्यत्र तपोस्तात्पर्ययोगात्, “अनन्यलभ्यश्चन्दार्थः” इति न्यायात् । इतिहास-पुराणयोश्च विधिनियेषेकवाक्यतया व्याख्यानस्य ‘विधिनात्वेकवाक्यत्वादि’ति न्यायसिद्ध-

त्वान्महामुष्टो महाप्रलये च न किञ्चन प्रमाण प्रक्रमते । अतो महासृष्टि—महाप्रलयावध्व-
रमीमासकैर्नाङ्गीक्रियते, न “कदाचिदनीदृशञ्चमदि” ति न्यायात् ।

तथा च भट्टपादवचनम्—

“तस्मादद्यवदेवाऽत्र सर्वप्रलयकल्पना ।

समस्तदायजन्मभ्या न सिद्ध्यत्यप्रमाणिना ॥” [इलो. वा. स. आ. परि. इलो. ११३] इति ।

मण्डमुष्टि—खण्डप्रलययोः सप्तम्यात् स्वीक्रियते भीमासकैः । अतो महासृष्टि—महाप्रलय-
योरनभ्युपगमेन तत्समर्थात्परोक्षराम्युपगम आवश्यक इत्याद्यो हेतुस्तार्किकानामभिमतो निरस्तः ।

शब्दार्थसम्बन्धस्याऽपौरुषेयत्वापरपर्यायिनित्यत्वप्रतिपादनेन सबन्धकर्तृत्वेन वेदप्रामाण्य-
संस्थापनापेक्षीश्वरसाधको द्वितीयो हेतुरपि परास्तः ।

शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वप्रतिपादनस्याऽयमेव परमो लाभः कर्ममीमासकानां
यत्तुल्यमुलभध्वम-प्रमाद-विप्रलिप्सादिदोषाणामनवकाशाक्षिरवद्य वेदानां प्रामाण्यं सुरक्षितं
भवेत् । तथा च पार्यसारयेवंचनम्—“नित्यत्वे हि वेदानामवसिते तत्प्रामाण्यवलेनेश्वरस्याऽ-
परिच्छेदो महिमा, सृष्टिप्रलयावृत्तुलिङ्गन्यायमाश्रित्य सिद्धयेदुर्ना वा” [शा. दी त. पा. पृ.
११६ ११७.] इति ।

धीविश्वेश्वरसूरिर्गागामहृत्परनामा तार्किकसम्मतसृष्टिप्रक्रियातो किञ्चिद्गलक्षणेन
सृष्टिप्रक्रियामुपवर्णयन्मुमेवाऽर्थं समाश्रयते । अर्वाचीनैर्भीमासकैर्वैदान्तवासनावासितान्त—
कारणैरनीश्वरवादित्वपरीवादभीत्या चेश्वरोऽभ्युपगतः । अत एवोहलक्षणप्रथमचतुर्धाधिकरणे
मीमासककुलमण्डन खण्डदेवाचार्यो देवताविग्रहादिक निराकुर्वन् तद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रवीति—
“एव वदतो मे बाणी दुष्प्रतीति हरिस्मरणमेव धरण”मिति । अत एवाऽभिनवगौतमा-
द्वतारै न न विरूपाक्षद्यास्त्रिचरणैश्चावरभाष्यस्याऽऽनन्दाश्रमतो प्रकाशितस्योपोद्घाते
ममेत्यस्य—वैदान्तमते स्थितस्येत्यवविबक्षया योजनीयमिति । विवृतम्, [शा. भा. भू. पृ. १३]
एतेनाऽऽपदेवस्य “ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाद्गतकल्पीयं वेद स्मृत्योपदिशती”ति वाक्यसन्दर्भो
व्याख्यातः ।

ईश्वरस्याऽनङ्गीकारे नास्तिकत्वमनाशङ्कनीयम् । वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तृत्वम्, वेद-
निन्दकत्वं वा नास्तिकत्वप्रयोजकत्वं “नास्तिको वेदनिन्दक” इति कोशादित्यन्यत्र विस्तरः ।

तत्त्वालोको नामाऽष्टमं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

‘आत्मतत्त्वे बहुविधा विवादास्सन्ति वादिनाम् ।

वयं प्राभाकरास्तत्त्वनिरूपयामः यतामहे ॥ १ ॥ इति ।

‘केचिद्बुद्धिमेवाऽऽत्मानमिच्छन्ति, अन्ये तु पुनरिन्द्रियाण्येव, देहमेवापरे । तथैके बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकिणमनुमेयमाहुः, केचित्तु मानसप्रत्यक्षगम्यम्, स्वयम्प्रकाशञ्च केचित्, सकलप्रतीतिसिद्धं त्वन्ये मन्यन्ते । क्षणिकञ्च केचिदाहुः, कूटस्थनित्यमित्यपरे ।

१ अस्मिन् प्रकरणे सकलशास्त्रारम्भोपजीव्यभूत प्राभाकरसम्मतमात्मस्वरूपम्, तत्सम्बन्धिनोऽन्यास्य कारचन विषयान् सञ्जयपुरुषाऽऽत्मस्वरूप-तत्प्रमाण-तत्परिमाणतद्गतैकत्वानेकत्वादिविषयान् दासंनिकेषु दृश्यमानान् विवादान्निदिशति—“आत्मतत्त्वे” इति । श्लोकार्थ-स्त्वतिरोहितः ।

२ च बहुवेति. मू. पु. पा. ।

३ तत्र निर्णयापेति. मू. पु. पा. ।

४ तत्राऽऽहो ब्रह्मभेदविवादानुपन्यस्यन् क्षणिक विज्ञानमेवाऽऽत्मेति, योगाचारापर-पर्यायाणां विज्ञानवादिना मतमुपलपति-केचिदिति । केचिद्वादिन-योगाचारा बुद्धिमेवाऽऽत्मानमिच्छन्ति, अत्रत्येनैवकारेण बुध्यतिरिक्तत्वमात्मनः प्रतिपेक्षति ।

५ इन्द्रियाण्येवाऽऽत्मेति वदतां पीराणिकानां मतमाहु—अन्य इति ।

६ बहिरिति. मू. पु. पा. ।

७ शरीरमेवाऽऽत्मेतिवदतां चार्वाकाणां मतमुपन्यस्यति—देहमेवेति । एवकारेण शरीरातिरेकमात्मनि निषिध्यते ।

८ ब्रह्मभेदे मतभेदमुपवर्ण्य, आत्मसाधकप्रमाणेषु विवदमानानां वादिनां मतानि निर्दिशति । तत्राऽऽहो स्वमतमाहु—तथैकं इति । ज्ञानेन्द्रियशरीरविलक्षण आत्माऽनुमेय इति प्राभाकरमतस्त्विति, इदम्बोत्तरञ्च स्पष्टीभविव्यति ।

९ “स मानसीन आत्मा जनानामि [तै. भा. प्र. ३. ४] ति” धृत्या आत्मा मानसाहप्रत्ययगोचर इति भाट्टानां नैयायिकानाञ्च मतमाहु—केचित्त्विति ।

१० तत्रैव साक्ष्यानां मतमाहु—आत्मा स्वयंप्रकाश इति,

११ स्वयम्प्रकाशमित्येव. मू. पु. पा. ।

१२ केवलज्ञानसिद्ध आत्मेति वदतां दिगम्बराणां मतं सङ्गृह्णति—सकलेति । प्रतिपत्तिमिति. मू. पु. पा. ।

१३ प्रमाणविवादमुपन्यस्य, नित्यानित्यत्वविषयविवादे, क्षणिकवादिनां बोधानां मतमाहु—क्षणिकञ्चेति ।

† केचिदाप्यत इति. मू. पु. पा. ।

‘अणुपरिमाणः, ‘शरीरपरिमाणः, ‘सर्वगत इत्यादिवादिनो विवदन्ते ।
तथा ‘सर्वक्षेत्रेष्वेकमेकैः, ‘प्रतिक्षेत्रञ्च नानाभूतमित्यपरे । तत्र तच्च-
निर्णयार्थमिदमारभ्यते ।

सिद्धान्तः ।

‘बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः ।

नानाभूतः प्रतिक्षेत्रमर्थवित्तिषु भासते ॥ २ ॥ इति ।

‡ आत्मनित्यत्ववादिनामपि मध्ये प्रकृति परिणामिनित्या, पुरुषस्तु कूटस्थनित्य इति वादिना निरीक्षराणाम्, सेक्षराणां साध्यानाञ्च मतमाह—कूटस्थेति । अनेनाऽऽत्म-
नित्यत्ववादिना सर्वेषामपि पक्ष उपक्षिप्तो बोद्धव्यः ।

१ आत्मपरिमाणविषये वादिषु विद्यमानान् विवादान् प्रविदर्शयिपुरादौ—अणुत्व-
वादिना मतमुपादत्ते-अणुपरिमाण इति । परमाणुपरिमाण इति मृ पु पा ।

२ आत्मा सावयवस्सकोचविकासशाली, अत एव शरीरपरिणाम इति वदता
दिगम्बराणां मतमाह—शरीरपरिमाण इति ।

३ आत्मा सर्वगत इति वैशेषिक—नैयायिक—भाट्टमीमांसकादयो मन्वते । तन्म-
तेनाऽऽहु—सर्वगत इति ।

४ एवमात्मैक एव सर्वेषु शरीरेष्वित्यद्वैतवेदान्तिनो मन्वते, तन्मतमुपादत्ते-
सर्वक्षेत्रेष्विति ।

५ क्षेत्रेष्वभिन्न इत्येक इति मृ पु पा ।

६ अन्ये च सर्वे दार्शनिका आत्मवो नानात्वमृभ्युपगच्छन्ति, प्रतिशरीर भेदञ्च
वदन्ति । तदेव निर्दिशति-प्रतिक्षेत्रञ्चेति । तथा च—आत्मविषये द्रव्य-तत्प्रमाण-तद्गत
परिमाण-तद्गतकत्वा-नेकत्वविवादाभिराकृत्य, प्राभाकरसम्प्रदायस्वरूप-तत्प्रमाणतत्परिमाण-
तद्गततदेकानेकत्वायां निर्धारणार्थं परमतनिराकरणपूर्वकं तत्स्वालोचनामकमष्टम प्रकरण-
मारभ्यत इत्यर्थः ।

* अनन्तरोक्तस्याऽर्थात्तस्य सङ्ख्याहक इलोक पठति—बुद्धीति । अस्याऽयमर्थ—
शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्य आत्मा भिद्यते । शरीरमात्मा न । न इन्द्रियम्, न वा बुद्धिः । अयञ्चाऽऽत्मा
इह लोक-परलोकगमनाय विभुः । कर्तृत्व-भोक्तृत्वसिद्ध्यर्थं तस्य नित्यत्वम्, वेतनत्वञ्च-
पितृत्वम् । सुखदुःखादिव्यवस्थासिद्धये, वदमुक्तादिव्यवस्थासिद्धये च स प्रतिशरीरं भिद्यते,
तस्मात्तस्य नानात्व स्वीकार्यम् ।

स चाऽयमात्मा यावन्ति-अनुभवरूपाणि स्मृतिरूपाणि वा ज्ञानानि सन्ति, तेषु
सर्वेष्वप्यायत्येन (नतृत्वेन) भासते, न तु कर्मतया । अत आत्मा न ज्ञानरूप, न वा
विषयरूपः किंतु मयविलक्षणो भासते । स एव प्रमाता-आश्रय—वर्ता क्षेत्रज्ञ-जीवात्मे
त्यादिसर्वदरस्मिन् सास्त्रे व्यबह्रियत इत्यर्थः । अयमर्थं प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य [११६-११९ पृष्ठेषु]
विशेषतो द्रष्टव्यः । २॥

‘ननु न बुद्धेर्वोद्ध्युश्च भेदमुपलभामहे । कथम् । यतो “घटमहं बुध्ये” इति बुद्धेर्वोद्धान्तो^१ भिन्नमात्मानं प्रतिपद्यन्ते । सत्यम्, ^२द्विचन्द्रादिवोधवत्, विम्बप्रतिविम्बज्ञानवच्चाऽयं भ्रम इति ग्रामाणिकाः । सहोपलम्भनियमेन च बुद्धेर्वोद्ध्युश्च भेदो निराक्रियते, भेदस्याऽनियमव्याप्तत्वात् ।^३ व्यापकविरुद्धोपलम्भेन बाध्यमानत्वात् । तदाहुः—

“अविभागो हि बुद्ध्यात्मविपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकतंविचिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ [प्र. वा. परि. २. श्लो. ३५४] इति ।

“तथा येऽपि बुद्धेरन्यं बोद्धारमिच्छन्ति, तेऽपि सत्यामेव बुद्धौ तस्य विषये बोद्धृतामाहुः । एवञ्च सैव परं बोद्धृभी भवतु, कृतमन्येन बोद्धृता । बोद्धा चाऽऽत्मा भवतीति, बुद्धिरेवाऽऽत्मा । सा च स्वयम्प्रकाशा कार्यकारणभावेनाऽनादिसन्तानबाहिनी स्वाप-मद-मूर्च्छादिष्वभिभूततया पुनः पुनरनुसन्धानपथं^४ नाऽऽप्याति । बहति त्वसौ तास्वपि दशासु, अन्यथा जाग्रदिदादिषु बुद्ध्युदयासम्भवापत्तेः । स चाऽयमनादिबुद्धिसन्तानोऽनादिवासना-

^१ तत्र ज्ञानमेवाऽऽभेतिवादिना मत् निराचिकीर्तुरादौ तन्मतमुपन्यस्यति—नन्वित्यादिनामन्त इत्यन्तेन ।

^२ बोद्धारमभिप्रमिति मृ पु पा ।

^३ द्विचन्द्रादिवदिति मृ पु पा ।

^४ व्यापकविरुद्धनियमोपलम्भेनेति मृ पु पा ।

^५ अयमयो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

^६ विषयेष्विति य पुस्तके पा ।

^७ न यातीति मृ पु पा ।

^८ ज्ञानात्मनोऽसहोपलम्भनियमेन ज्ञानरूपत्वमेवाऽऽयमन इति तन्मतमनुवदन्, तस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन पद्यमिदमवतारमासाद्य चालिकाचार्य —अविभागेति । अस्याऽयमर्थ —विज्ञानवादिनां मते विज्ञानातिरिक्तं बाह्यं वस्तु परमार्थतो नास्ति, अतो ज्ञानं स्वामाविक्रमेदराहितमपि, बुद्ध्यात्मद्वयवासनया विपर्यासितं—विभागेनोपदर्शितं दर्शनं येन तैस्तत्त्वदशभिः पुरनैर्वास्तुशङ्क-उचितोनां परस्परं भेदस्तद्वानिव लक्ष्यते, इति । अत्रेदमवधेयम्—बोद्धाचार्यो धर्मंकीरितसति बाह्येनैवाग्राहकत्वमेव कथं सङ्गटय इत्याद्यभ्यासाभिर्दं पद्यमवतारमासाद्य । पञ्चिकाकारस्तु—अभेदवापकत्वेनोक्तव्यास्यत्—इदं पद्यमिति ।

देहात्मवादशङ्का-निराकरणे ।

‘अस्तु तर्हि देह एवाऽऽत्मा, न तत्रेगौ दोषौ प्रसज्येते । मैवम् । ज्ञाता
आत्मा, न च देहस्य ज्ञातृता सम्भवति । ‘तथाहि—देहो नाम पार्थिवो
द्रव्यविशेषः । ननु पार्थिवत्वे तस्य भूतान्तरगुणानुपलम्भः’ आपद्येत । नेति
ब्रूमः । भूतान्तरसहितस्य भूतान्तरस्य न ‘कार्यान्तराम्भकतेति वदामः,

न पुनर्मिथोऽपि भूतानि न संयुज्यन्त इत्याचक्ष्महे । - ‘अतस्संयुक्त-
भूतान्तरगुणोपलम्भो नाऽनुपपन्नः ।

कथं पुनरारम्भकत्वासम्भवः । उच्यते—न तावत्पञ्चानाम्, चतुर्णां
वा सम्भूयाऽऽरम्भकत्वं सम्भवति । चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य तत्समवा-
यिनोऽचाक्षुषत्वापत्तेः । यत् खलु चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धं यत्समवेतम्,
तत्र चाक्षुषम्, वायुवनस्पतिसंयोगवत् । चाक्षुषश्च देहः । अतो न ‘पञ्चभिः,
चतुर्भिर्वा समारब्धः, आकाशानिलयोरचाक्षुषत्वात् ।

आकाशस्याऽचाक्षुषत्वनिरूपणम् ।

कथं पुनरचाक्षुषं नमः ? अचाक्षुषस्य सचापि किं प्रामाणिकमित्येतदपि

‘इन्द्रियात्मवाद निरस्य, देहात्मवाद स्वहस्तयति—अस्तिवति । यथेन्द्रियात्मवादेजु-
भवस्मरणयोरनुपपत्तिः, तथा न देहात्मवादे दोष प्रसज्यते । तस्माद्देहात्मवादस्वीकर्तुमुचित
इति । अहं जानामीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्व प्रतीयते । तच्च जडस्य शरीरस्य न घटत इत्यारम्भ
हृदि निषाय, देहात्मवाद निषेधति—यैवमिति ।

‘‘तथा हीत्यादिदोषवत्’ इत्यन्त पाठो मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते । खपुस्तकानुवा-
रेणाग्न पाठो निवेदितः ।

‘भूतानां गुणान्तरुपलम्भ इति मुपुषा । ‘कार्यान्तराम्भकतेति मुपुषा ।

‘जडस्याऽपि देहस्य ज्ञातृत्वमुपपद्यते । यथा-कमुक-नायकस्त्रीदत्त-मुधानो प्रत्येकं राग-
जनकवाभावेऽपीतरसमुपपत्तानां तज्जनकता, यथा वा किष्वादीनां मदशक्तिजनकता ।
यथा चेमानि बाह्यस्थानि मूर्धाणि ‘अथ लोकायतम् । पृथिव्यपेजोवायुरिति तत्त्वानि ।
तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविययसङ्गा । तेभ्यश्चैतन्यं विश्वादिभ्यो मदशक्तिवत् विज्ञानमिति ।
तथा भूतान्तरसहितस्य ज्ञातृत्वमिति मन्यानश्नन्यूते-नेति ब्रूम इति । उक्तमर्थमुपसंहरति—
अत इति ।

निराकरोति-कथमिति । तत्र विकल्पमाह—न तावदिति । भूतानां पञ्चानां
मिलितानाम्, चतुर्णां वेति । तत्रानुपपत्तिमाह—वायुवेति । तत्रानुसूच दृष्टान्तमाह—
वायुवनस्पतिसंयोगेति । न शरीरं पञ्चभिर्भूतैरारब्धम्, न वा चतुर्भिः ।

‘चतुर्भिस्समारम्भ इति मुपुषा ।

चित्त्यम् । उच्यते—अचाक्षुषं व्योम द्रव्यत्वे सत्यरूपित्वात्, आत्मवत् । ननु नाऽरूपं गगनम् । तद्धि धवलम्, उत्पलपलाशस्यामलं^१ वोपलभ्यते ।^२ उच्यते—धवलिमा हि प्रायेण तैजस एव नीहारे, तौहिनो वा,^३ तदपगमे तदनुपलम्भात् ।

यदयं पुनर्विंशि नीलिमेवाऽवलोक्यते, नाऽसौ नभसः । कस्य तर्हि ? न कस्यचित् । कथं पुनर्गुणः, न कस्यचित् ? सत्यम् । *गुण एवाऽयम-
सिद्धः । ननु प्रतीतिबलेन सिद्ध एव । †सत्यम्, सिध्येद्यदि ‡प्रतीतिरेव
सिध्येत्, सा तु कारणाभावात् सिद्धा । ननु चक्षुरेव कारणम् । न ।
आलोकोपकारानपेक्षस्य चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात् । *तेनाऽप्रतीतावेवाऽयं
प्रतीतिधर्मो मन्दानाम् । †अतो दिवा तदनुपलम्भः । , अन्यथा सौरीभिर्भा-

*आकाशकाशयोरेचाक्षुषत्वमसहमानशङ्कते—कथमिति । तत्रोपपत्तिमाह—अचाक्षुषेति ।
आकाशमचाक्षुष द्रव्यत्वे सत्यरूपवत्वादिपुनमान प्रमाणमुच्यत इति । तत्र हेतुसिद्धिमाशङ्कते—
नन्विति । तत्र रूपवत्हेतुमत्त्वे प्रत्यक्ष प्रमाणमुपन्यस्यति—तदिति । धावत्यस्यरज्यमर्मेत्वेन
गमनवृत्तित्वे मालाभावात् ।

^१ भट्टमीमांसका —आकाशकालदिशा साक्षात्प्रत्यक्षविषयवासम्भवेऽपि पदार्थविशो-
पगतया प्रत्यक्षविषयत्व वर्णयन्ति । अत एव “इहाऽऽकाशे बलात्” इत्यनुभव उपपद्यते ।
प्राभाकरमीमांसकास्तु ताकिरूपमनुष्मन्ना आकाशस्याऽप्रत्यक्षत्व स्वीकुरुन्ति । अत एव
नारायणभट्ट आह—

“बाललातमदिसामादौ प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्यते ॥

अनिष्टं भट्टपादोक्तिमाधुपानिभिलापिणाम् ॥” [मान मे उ प्रयेय परि] इति ।

^२ इमामलञ्चोपलभ्यत इति मृ पु पा ।

^३ पूर्वोक्तमाशेषं परिहरति—उच्यत इति ।

* गुणवत्त्वेवाऽसिद्धमिति ख पु पा ।

† सत्यमिति मृ पु नास्ति ।

‡ प्रसिद्धिरेवेति मृ पा ।

१ सत्त्वानुपलम्भ इति ख पु पा ।

स्वतो दिवाऽनुत्पन्न इत्येव पाठो मृ पु । नचविवेके “दिवाग्रहणं सतेजोदेवपरं
प्रकरणं” [न वि पृ २०३] इत्युक्तम् । अयमर्थ—दिवा—सतेजोदेव इत्यर्थो बोध्यः ।

§ नरसिंहं प्रमाणं विषयवति—धवलमिति । नीलप्रतीतिरप्याकाशं नाऽप्याहृत इत्याह—
यदयं पुनर्विंशेति । नीलस्य स्वरूपमवाप्तवति—न कस्यचिदिति । प्रतीतिबलेन नीलमुपलभ-
न्प्रतीति पुनः प्रत्यवतिष्ठते—नन्विति । प्रसिद्धिमेव निराकराति—सारवति । इदं नीलमिति

‘निवन्धनस्तंस्कार्यदर्शनाध्यवसितभेदस्समुदयवशवर्ती संसरति ।’ मार्ग^१रूप-
साक्षात्कारोन्मूलितसकलसत्त्वदृष्टिवासनानुबद्धस्तुच्छिन्नस्समुदयः प्रतिमुच्यते,
तथा तायिनां ^२‘चाऽङ्गीकृतसन्तानोच्छेदः ।

तदाहुः—

‘प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य ^३‘तायिनः’ ॥ इति ।

देशिकानांश्चाऽनेकजन्माभ्यासस्वात्मीभूतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगद्वयापि-
महाकरुणानां ^४‘विशुद्धचित्तसन्तानोऽनन्त इति ।

उन्निरासः ।

^५‘तदिदमसारम् । प्रतीतिसिद्धस्य शुद्धेर्बोद्धुश्च भेदस्य ^६‘निराकरणानर्ह-
त्वाद् । सहोपलम्भनियमस्तु यथा भेदेऽप्युपपद्यते, तथाऽत्रैव वक्ष्यामः ।
^७‘निराकृतश्चाऽयं बाह्यार्थसिद्धावृजुविमलायाम् । शुद्धिरेव परमस्तु, अलं बोद्ध-

^१ सन्तानदशेनाभ्यासितभेद इति मू. पु. पा. ।

^२ मार्ग इति विसर्गान्तः पा. मू. पु. ।

^३ सन्तानो भेद इति. मू. पु. पा. ।

† सौत्रान्तिकसिद्धान्तानुसारेणाऽऽर्ज्यसत्याभिधानानि चत्वारि—दुःख, समुदयः, निरोधः,
मार्गश्चेति । दुःखं सिद्धम्, समुदय—दुःखकारणम्, निरोधः—समुदयविनाशो विमलज्ञानो-
त्पत्तिपर्यन्त, मार्गः—सत्त्वज्ञानम्, तदेवाऽत्र मार्गवन्देन विवक्षितम् ।

^४ दुःखहेतुनिवर्तकत्वेन स्वयं दृष्टस्य मार्गस्योक्तेर्देशनां तावद् इत्युच्यते । उपोक्त
कौतिका—

‘‘तायस्त्वदृष्टमार्गोक्तिर्वैकल्याद्वक्ति नाऽनृतम्’’ [प्र. वा. परि. १. श्लो. १४७] इति ।

‘‘परैरज्ञातस्य सत्यवस्तुष्यस्य प्रकाशनं तावद्’’ इति च । मूर्धितपुस्तके तस्य जायत
इति पाठो दृश्यते । न्यायमकरुणादी ‘‘तस्य तायिनः’’ इति पाठदर्शनात्, स एव पाठ उपरि
वक्षित इति ध्येयम् ।

^५ करणानामिति मू. पु. पा. ।

^६ असम्भवादिति. मू. पु. पा. ।

^७‘तन्मत्र निरस्यति—तदिदमसारमिति । तस्याऽयमभिप्रायः । ‘‘अहं जानामीति’’
प्रतीत्या आत्माऽऽश्रयत्वेन भासते, ज्ञानञ्च तन्निष्ठत्वेन । असति बाधकेऽनुभवबल-
सिद्धस्य भेदस्य निरसितुमशक्यत्वात् । तस्याऽज्ञानातिरिक्त आत्मेति । अभेदसाधकत्वेनो-
पन्यस्त सहोपलम्भनियम भेदेऽप्युपपादयति—सहोपलम्भेति । ‘‘विषयप्रतीतिगोचरत्वा-
दात्मनस्सहोपलम्भनियमोपपत्तिस्सहोपलम्भनैव सत्युपपत्ति’’ इत्यनेनैव शेषः ।

* प्रत्यान्तरे निरूपितेनाऽर्ज्येन प्राकरणिकमर्थभूतोद्भवति—निराकृतश्चेति । शून्यविम-
लापञ्चिकायां सहोपलम्भनियमस्य नाऽनेदसाधकत्वम्, किन्तु भेदसाधकत्वमिति एवकारः

धेति यदुक्तम् । तदपि कान्पनिके बोद्धरि युक्तं वक्तुम् । साक्षात्प्रतीतिसिद्धे तु नाऽवकाशोऽस्याऽसत्प्रलापस्य । स्वापादिष्वपि बुद्धिरनुवर्तत इति यदुक्तम्, तदपि प्रमाणाभावादसारम् । जागरादिषु बुद्धेरत्रैव कारणं वक्ष्यामः ।

इन्द्रियात्मवादोपन्यास-तन्निरासौ ।

एवं तर्हि भवन्तिन्द्रियाण्येव चेतनानि, एवं बुद्धेर्वोद्बुधश्च भेदावभासो घटिष्यते । भवेदेतदेवं यदि दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थप्रतिसन्धानं न स्यात् । “यदहमद्राक्षं तदहं स्पृशामी”त्यत्र प्रतिसन्धातैकः प्रतीयते । स्मरणञ्चेन्द्रियार्थानां तत्तदिन्द्रियापायेऽपि यदुपलभ्यते, तदिन्द्रियचेतन्ये नोपपद्यते ।

प्रतिपादयामास । अयं हि तत्रत्यो ग्रन्थ — “सहोपलम्भनियमोऽपि विचारणीय एव । किं सवित्, सवेद्यञ्च सहोपलभ्यते यतः, तस्मादभेद इति । तदिदमसिद्धम् । न हि सविबोऽपि नाऽपर उपलम्भोऽस्ति । स्वयमुपलम्भरूपत्वात् । अतोऽर्थस्य सविदश्च सतैवोपलम्भो भेदेऽनुपपद्यमानोऽभेद साधयतीति । तदपि नोपपद्यते । भेदेऽप्युपपत्तेः । भिन्नस्याऽपि हि नीलादेस्सबन्धिनी सवित् स्वयंप्रकाशरूपत्वात् प्रकाशान्तरमपेक्षत इति, न काऽप्यनुपपत्तिः । उपायोपेयभावेन विषयप्रतीतिगोचरत्वेन सहोपलम्भो भेदेऽप्युपपद्यत इति भावः” [अ. वि पृ ७०] इति ।

१ इन्द्रियाणि सचेतनानीति मु पु पा । - एकार्यानुसन्धानमिति मु पु पा ।

२ अत्रेदं बोध्यम्—एवं विज्ञानवादिमत निराकृत्य, इन्द्रियाण्येवाऽऽप्तेति वदता मतमनुवदति—एवमिति । अत एव भगवतस्तत्पक्षो वचनम्—“द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्वा” [दे भा पु] इति ।

तत्राऽनुपपत्तिं प्रदर्शयति—भवेदेतदेवमिति । अयं भावः । “योऽहं घटमद्राक्ष सोऽहमिदानीं स्पृशामी”ति दर्शनस्पर्शनयोरेकोऽनुसन्धाता प्रतीयते । केनाऽपि कारणेन चक्षुरादेविनाद्येऽनुसन्धानं न स्यात् । अतस्तदनुपपत्त्यिन्द्रियात्मवादो न घटते ।

अत एवाऽभिमुक्ता आहुः—

“तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपपाते कथं स्मृतिः” [मु प्र ख] इति ।

यत् सत्यतपसो वचनमिन्द्रियात्मवादस्योपोद्बलकृतयोपन्यस्तम् । तत् क्षरणागतपरित्राणस्याऽवश्यकर्तव्यताम्, अन्यथा व्यापस्य प्राणयात्रानुपपत्तिञ्चाऽऽलोच्योक्तमिति नेदमिन्द्रियाणामात्मत्वे प्रमाणम् ।

अत्रेदमपि दूषणमनुसन्धेयम् । इन्द्रियविषये मतद्वयमस्ति—गोलकान्दोवेन्द्रियाणीत्याद्यः, शक्तिरिन्द्रियाणीत्यपरः । तत्राऽऽपक्षे क्षरीरस्येवेन्द्रियाणामपि दाहेन भस्मीभावेन परलोकगमनागमनादिकं न सगच्छते । कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गो स्याताम् । द्वितीयपक्षे शक्तेरप्यर्पममूलाया निराश्रयत्वेन लोकान्तरगमनानुपपत्तेः । अतः कर्मानुष्ठानविरोध्ययं वाद इति ।

मिरनुगृहीतं चक्षुस्स्फुटतरं व्योम्नि नीलिमानं प्रकाशयेत् । रूपञ्च स्पर्शसह-
चरितमिति, स्पर्शवच्च नभसस्स्यात् । ततश्च सर्वमूर्तद्रव्यप्रतिघातप्रसङ्गः ।

केचित्तु तमसो नीलिमा गगनस्येवोपलभ्यत इत्याहुः । तदसदित्येके ।
तमसो निष्पत्त्यनवकल्प्तेः । रूपवच्चेन हि तमो द्रव्यं स्यात्, तच्चाऽनेक-
द्रव्यारब्धं सञ्चाल्युपं भवेत्, न च तानि द्रव्याणि सन्ति । सन्ति चेद्,
दिवऽप्यराभेरन् । अतोऽन्धानामिवाऽसौ नीलिमाभिमानो नभस एवेति
युक्तम् ।

तमसो निराकरणम् ।

*यच्चैदमुच्यते—छायैव तमः, सा च ^१चलत्वा-चलत्व-महत्त्वा-महत्त्व-
दूरत्वा-सन्नत्वादिगुणयोगिनी वस्तुभूतेति ।

^२तदप्यसारम् । ^३निष्पत्त्यनवकल्प्तेरेव ।

यच्च चलत्वा—चलत्वादिकमुपन्यस्तम् । तदपि स्थूलदर्शितया ।
तथाहि—आलोकेऽपवारिते छायेप्पते,^३ ततोऽपवारितालोकभूभागादिभाव-
व्यतिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया इदृश्यते । तेन मन्यामहे—अपवारिता-
लोकभूभागादिकमेव छायेति ।

एतेन चलत्वा-^४चलत्व-महत्त्वा-महत्त्व-दूरत्वा-सन्नत्वादीनि समर्थितानि ।

प्रतीते चक्षुः कारण कुतो न भवतीत्यादाहुते—नन्विति । निराकरोति—नति । इदं नीलिमिति
प्रतीतेस्त्वमतेनोपपत्तिमाह—तेनेति । तत्र हेतुमाह—अत इति । विपक्षे बाधवमाह—
अन्येपेति । आकाशे नीलगुणस्वीकारे स्पर्शवत्त्वं स्वीकार्यमिति दोषान्तरं दर्शयति—रूपञ्चेति ।
तत्राऽनिष्टमासञ्जयति—ततश्चेति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति—केचिदिति । केचिद्वादिनः भाट्टा वेदान्तिनश्च नीलगुणस्तमस एव
भवति । स च यथा जपाकुसुमगत लौहित्यं स्फटिनस्येवाऽऽकाशस्य प्रतीयत इति वदन्तीत्यर्थः ।
अन्येषां मतेन पूर्वोक्तं मतमप्राकरोति—तदसदिति ।

*अयमंशश्चित्तुसमुनिना तमसो भ्रातृत्वव्यवस्थापनावसरेऽनूय निराकृत [चि. पु. २९] ।

* “बृहदारण्यकभाष्यवातिके [पु. २०. २९] मुरेस्वरवाचायौवनयर्पमुल्लिखति—यच्चति ।
तथा तमोदर्शनं—भूच्छायादर्शनमि^५ति विधिबिबेकवाक्यम् । तत्र मण्डनाचार्योक्तं भूच्छाये^६
तम इत्यर्थं घातिकाचार्योऽत्र यच्चेत्यादिनाऽनूय निराकरोति । घातिकाकोक्तमर्थं वाचयति—
तद्विपक्षेति । तद्विपक्षेति, तद्विपक्षेति, तद्विपक्षेति [न्या. ४. पु. ७५. ७६] इत्यर्थः ।

^१ तदिदमप्यसारमिति मु. पु. पा. । ^२ अनवकल्पेरेव इति मु. पु. पा. ।

^३ छायाप्येवेति इति मु. पु. पा. । ^४ चलत्वाचलत्वेति मु. पु. पा. नास्ति ।

यत्तु तेजसः प्रतिरोधि द्रव्यम्, तत् यथा यथा सञ्चरति, तथा तथा आलोकः प्रतिमुच्यते, प्रतिकुच्यते चेति, चलतीव छाया प्रतिभाति । अन्यथा शरीरे चलति, किमिति छायाऽपि चलेत् । 'चलनहेत्वभावात् । एतेनाऽ-चलति शरीरेऽचलत्वं व्याख्यातम् । संख्यापरिमाणयोगि^१ महत्त्वम्, तदभावे कथमिव 'छायेयमुत्पत्त्यत इत्यलमनया स्थूलदर्शिनः कथयाऽन-नुबद्धया । ननु भूभागादेरेव छायात्वे कथं द्रव्यान्तरेण 'व्यपदेशः "अस्य छायेयमि"ति । उच्यते—अपवारितालोकभूभागादिरेव छाये-त्युक्तम् । तत्र येनाऽपवारणम्, 'तदपेक्षया युज्यते तद्व्यपदेशः । एवञ्च स्मृतिकारणामपि—“नाऽऽक्रामेत्कामतरछायाम्” इत्येवमादिको व्यवहार उपपन्नः । 'योऽपि च शास्त्रकाराणां व्यवहारः "छत्रगृहादीनां तुल्यं छायालक्षणं कार्यमि"ति, स आलोकापवारणामिप्रायेण वर्णनीयः । 'ननु चाऽऽलोकापवारणे 'भूभागादेरदर्शनप्रसङ्गः । मैवम् । प्रचुरतरालोका-वयवसंयोगस्तत्र चार्पते, 'अल्पास्तु तेजोवयवास्समन्ततस्सञ्चरन्तस्संयुज्यन्त एव । यत्र तु सर्वथा तेषामसंयोगः, स महानन्वकार इति निरवद्यम् ।

यच्च विस्फारिताक्षः कूपादिषु जलमध्यस्थं सुपिरमध्यक्षमीक्षत इत्युच्यते, तत्राऽपि तेजोवयवाः कूपनेमिलब्धावच्छेदास्तथा प्रतीयन्त 'इत्युत्तरम् ।

^१ हेत्वभावादित्येव मू पु पा ।

^२ योनिरिति मू पु पा ।

^३ उपपत्त्यत इति मू पु पा ।

^४ अपदेश इति मू पु पा ।

^५ तदपधत्वादिति मू पु पा ।

^६ "देयतानां गुरोराज्ञस्मात्तत्कार्ययोस्तथा ॥

माऽऽक्रामेत्कामतरछायाम् बभूवो दीक्षितस्य च" ॥ [मनु स्मृ अ ४ श्लो १३०]

इति समग्रलोको बोध्यः ।

^७ चिपेति मू पु पा ।

^८ नत्विति मू पु पा ।

^९ भूभागादेरेव दर्शनप्रसङ्गादिति मू पु पा ।

^{१०} मत्स्या इति मू पु पा ।

^{११} वास्तुविद्यायां छत्रगृहादीनां छायालक्षणकथंभ्यत्राविधानमात्रलोकापवारणानिप्रायस वर्तनीय इत्याद्येन तदुक्तमिति दर्शयति—योजयति ।

^{१२} छायेयमित्युक्तमिति मू पु पा ।

आकाशस्याऽसिद्धिसिद्धा ।

न चैवं सत्याकाशस्याऽसिद्धिरेव । शब्दलक्षणगुणानुमानसिद्धत्वात् ।
ननु गुणतैव शब्दस्याऽसिद्धा, द्रव्यत्वेन वादिभिरभ्युपेतत्वात् ।

यदाहुः—

“वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्यास्सर्वगतास्तथा ।

पृथग्द्रव्यतया ते तु न गुणाः कस्यचिन्मताः ॥”

[स. द. कौ. ६२ पृ.] इति ।

तन्निरासः ।

‘तदिदं सारम् । एकेन्द्रियप्रत्यक्षतया रूपादिवद्गुणत्वसिद्धेः । न
च वायुनाऽनैकान्तिकत्वम् । तस्य वायोरतीन्द्रियतयाऽभ्युपेतत्वात् ।
येऽपि चैन्द्रियकं वायुमिच्छन्ति, तेषामपि “स्पर्शविरहे सती”तिविशेषणोपा-
दानाददोषः । एवं सिद्धगुणभावश्च शब्दो ‘गुणिनमनुमास्यति’ । तस्य
भूजलादिभावावगमे कारणाभावाद् ‘द्रव्यान्तरमेव तदवतिष्ठते । अग्रतीत-
सामानाधिकरण्यगुणभेदेन भेदावगमात् । ननु मुखादिगतश्च उप-
लभ्यते । नेत्युच्यते ।

श्रोत्रम् प्राप्यकारि वहिरिन्द्रियत्वात् ‘त्वगिन्द्रियवत् । ‘तत्र न
तावच्छ्रोत्रं मुखादिदेशं गच्छति, प्रत्यक्षा हि कर्णशङ्कुली स्वदेशस्था दृश्यते ।

१ शब्दविषये प्रादुर्भीमासक्तानां प्राभाकरभीमासक्तानाञ्च मतभेदो दृश्यते । तत्र
प्राभाकरभीमासक्तास्तार्किकवत् शब्दस्य गुणत्वमिच्छन्ति । कीमारितमतानुसारिणस्तु—
शब्दस्य साक्षादिन्द्रियग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वमाचक्षते । आकाशस्य शब्दलक्षणगुणानुमेयत्वमच-
हमानदशङ्कते—न चैवमित्यादिना ।

२ एकेन्द्रियप्राह्यात्वेन रूपादिवद् गुणत्वमभ्युपेत्य, तन्मतं दूषयति—तदिदं सारमिति ।

३ शब्दस्य गुणत्वेऽनुमानमिदं बोध्यम्—शब्दो भूषः स्पर्शान्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वादिति ।
पृथिव्यप्तेजोवायुगुणानां गुणिना सह ग्रहणम्, शब्दस्य न सधेति न तद्गुणता । अनुमानो गुण-
त्वमक्षयशङ्कम् । दिक्कालात्मगुणानामवहिरिन्द्रियग्राह्यता, न शब्दस्तथेति, गुण्यन्तरं न
इति बोध्यम् ।

४ अनुमापयतीति मू. पु. पा. ।

५ द्रव्यान्तरमेतदिति ख. पु. पा. ।

६ कार्येन्द्रियवदिति मू. पु. पा. ।

७ श्रोत्रचक्षुषोरप्राप्यकारित्वमिति सीमता मन्यन्ते । भीमासक्ता, तार्किकाश्च प्राप्य-

नाऽपि मुखं श्रोत्रदेशमुपसर्पति, तस्याऽपि स्वदेश एवोपलम्भात् । अतः श्रोत्रगत एव शब्दो गृह्यते । आन्तिस्त्वेषां मुखे शब्द इति । न च गुणभूतस्य शब्दस्य संयोगलक्षणा प्राप्तिरुपपद्यत इति । समवायलक्षणैव तस्य प्राप्तिः । एवञ्च शब्दगुणत्वाच्छ्रोत्रस्य, यच्छब्दगुणकं द्रव्यमाकाशपदावेदनीयम्, तदेव श्रोत्रमिति सिद्धम् ।

ननु पार्थिवो कर्णशङ्कुलो श्रोत्रमस्तु, संयुक्तसमवायेन चाऽऽकाशगतं शब्दमुपलभताम् । नैतदेवम् । न हि साक्षात् प्राप्तिरसम्भवे प्रणालीसमाश्रयणमुपपन्नम् ।

नाऽपि "व्यात्मकं शरीरं" गुणान्तरप्रादुर्भावप्रसङ्गात् । भू-जल-तेजांसि हि यथाक्रममनुष्णाशीत-शीतो-ष्णस्पर्शानि । तैरारब्धं द्रव्यं एतत्रयविलक्षण-स्पर्शमापद्येत, चित्रपटवत् । यथा सितासितादितन्तुसमारब्धः पटस्तन्तुरूप-विलक्षणरूपः, तथा शरीरमप्यारम्भकद्रव्यस्पर्शविलक्षणस्पर्शं भवेत् । अनुष्णाशीतस्पर्शश्चैतदुपलभ्यते । "एतेन द्रव्यात्मकताऽपि निषिद्धा" ।

कारित्वमुरीकुर्वन्ति । साक्षरप्राप्यकारित्वपक्षो निरस्तः, प्राप्यकारित्वपक्षस्तर्माधितत्वं । अत एवैकं भट्टवातिके—

"साक्ष्यादीन् वा विनिजित्य प्राप्तिपक्षोऽत्र द्रव्यताम्"

[श्लो वा प्र मू श्लो ४३] इति ।

अप्राप्तिपक्ष-प्राप्तिपक्षनिरास-समर्थने वातिकतोऽप्यगन्तव्ये । प्राप्यकारित्वेऽनुमानमेव प्रमाणम् । तत्तु मूल एव स्पष्टम् ।

^१ प्रतीतीति मु पु पा ।

^२ द्रव्यात्मकमिति मु पु पा ।

^३ अत्र घातिकाचार्यं काणभुवं भूवमर्षतोऽनुवदति । तथा च सूत्रम्—"गुणांतर-प्रादुर्भावाच्च न व्यात्मकम्" [वै द अ ४ अ २ मू ३ ।] इति ।

^४ प्रादुर्भावापत्तेरिति मु पु पा ।

^५ एतेनाऽऽव्यात्मिकतेति, मु पु पा ।

* अत्रेदं बोध्यम्—महार्थविद्भिः वेदेषु ईदृशरीरमिदं पार्थिवमेव । अग्न्यान्वाऽऽग्निः, तैजसानि, वायवीयानि च द्रव्यानि परतन्त्राणि सवोयोनोत्पन्नाम् । पञ्चभूतारमयवत्त्वम्, चानुर्भा-तिवत्यम्, व्यात्मनरवम्, इष्टात्मकवच्च तत्र प्रतिविज्यम् । तत्रत्यमेव प्रमेयं शालिकृत्वाप "नेतिभूतं हयादिना—अत्र कुरसस्यसौम्ययोनिं शरीरं पार्थिवमेवेत्यन्तेन पश्येन प्रत्यपीयदत् । अद्भुतमन्त्रापञ्चिकायाम्—"परीरप्राप्तं किमनिश्रेयसामुप्यतः" इति बृहतीटीकाप्रत्यं व्याख्यानं प्रवृत्तोऽमुमर्षं व्यतीतयदत् । सन्दर्भगतिनुज्ञे तत्रत्यानि पञ्चिकावात्स्यान्यपक्षरदुद्दिष्टयन्त अस्मानि । 'एषा स्वयं पदार्थविदा स्थितिः—चतुर्णां भूतानां समाहारपार्थं परीरम्, न चतुर्भू-तारम्यम्, किन्तु पार्थिवमेव शरीरम्, परतन्त्राव्याप्यानि, नैवद्यानि, वायवीयानि च द्रव्यानि

किञ्च गन्धस्य पार्थिवद्रव्यसमवेतस्यैकाकिनो गन्धान्तरारम्भकत्वात्-
पपत्तेरगन्धं शरीरं स्यात् । भू—तेजसोः, अग्नेजसोर्वाऽऽरम्भकत्वेऽगन्धत्वम्,
अरसत्वमेवं वेदितव्यम् । अतो 'रूप—रस—गन्ध—स्पर्शयोगि शरीरं
पार्थिवमेव । ज्ञानञ्च विशेषगुणः । कार्यद्रव्ये च विशेषगुणः कारणगुण-
पूर्वक एव, रूपादिवत् । न च कारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु^३ ज्ञानमस्ति ।
तदारब्धे द्रव्यान्तरे घटादावदर्शनात् ।

चार्नाकमतेन शङ्का-निरासौ ।

स्यादेतत्—मदशक्तिवच्चैतन्यमपीति । यथा—^३मदशक्तिः पार्थिवेषु
परमाणुष्वसत्यपि तदारब्धे कार्यद्रव्ये सुराख्ये निष्पद्यते, तथा चैतन्यमपि
निष्पत्स्यत इति । तत्र । शक्तेरविशेषगुणत्वात् । शक्त्याख्यो हि गुणः
सर्वद्रव्येषु तत्तत्कार्यविषयः कार्यसमधिगम्योऽभ्युपगम्यते । चैतन्यन्तु न^४
देहादन्वयं विधत् इति, विशेषगुणोऽसौ । अपि च द्रव्यान्तरसंयोगादकार्य-
भूतेषु पार्थिवपरमाणुष्वकारणगुणपूर्वकोऽपि मदशक्त्याख्यो गुणो नाऽनु-
पपन्नः । तदारब्धे कार्यद्रव्ये सुराख्ये कारणगुणपूर्वक एव । चैतन्यन्तु न

सयोगीनि । तदुक्त परं—“सयोगस्तत्रविप्रतिषिद्धो मिय पञ्चानाम्” इति । तथा हि—
शरीरमिदं न पञ्चभूतारब्धं, चतुर्भूतारब्धं वा, चाधुपाचादुपद्रव्यारब्धस्याऽचाधुपत्वापत्तेः,
वायुवनस्पतिसद्योगवत् । तदाहुर्मा एव—“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् सयोगस्य पञ्चात्मक
न विद्यते” [वे ६ अ ४ आ २ सू २] इति । (अत्र योगशब्देन वैशयिका अभिप्रेता ।
महाभारतादिषु प्रयोगदर्शनात् ।) न च पृथिव्यप्तेजोभिरपि चाधुपमपाकमनूष्णाशीतशीती-
ष्णस्पर्शमाग्निरारम्भते, एतत्स्पर्शविलक्षणस्पर्शपत्तेः । यथा सितासिततन्त्वारब्धं पटो
विलक्षणश्चित्ररूपो भवति, तथेदमपि शरीरं विलक्षणस्पर्शं स्यात्, अनुष्णाशीतस्पर्शश्चेदम् ।
अतः केवलपार्थिवावयवारब्धम् । तदुक्त तैरेव—“गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च श्चात्मकमपि न”
इति । एतेन हेतुना द्रव्यात्मकमपि न भवति, एकपार्थिवाण्यतस्य चैकान्तिनो गन्धस्य
गन्धान्तरारम्भकत्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरमापद्यते, गन्धवच्चेदमिति पार्थिवमेव शरीरम् । तत्त्व-
योगिनः परन्तन्वा परं भूतान्तरारब्धा कार्यविशेषादचक्षुरादयः तन्वान्तरादनुसरणीयम् इति ।^५

^१ रसेति भु पु नास्ति ।

^२ परमाणुष्विति भु पु नास्ति, छपुस्तके दर्शनान्मूले निवेक्षित ।

^३ देहात्मकादनिरासप्रस्ताव एतद्वैप्रतिपादनपराणि बाह्यस्पत्यमूत्राणि निर्दिष्टानि ।
[प्र ५ पु ३२०] ताम्यशाऽप्यनुसन्धेयानि विद्वत्तत्त्वत्रे ।

^४ देहादन्वस्य गुण इति ख पु पा ।

प्रत्येकं परमाणुष्वभ्युपगम्यते । तस्माच्छरीरादन्यस्य गुणो ज्ञानमिति, देहव्यतिरिक्तपुरुषानुमानं द्रष्टव्यम् ।

विज्ञानवादिमतेन शङ्का-निरासौ ।

‘स्यान्मतम्—गुणत्वमेव ज्ञानस्या सिद्धमिति । ’तत्र । द्रव्याश्रितत्वात्, निर्गुणतया च संयोगविभागौ प्रति निरपेक्षकारणत्वाभावेन गुणत्वसिद्धेः । न च वाच्यं द्रव्याश्रितत्वमेवाऽप्रसिद्धमिति । कार्यत्वात् । न हि कार्यं किञ्चिद्द्रव्याश्रितमात्मानं लभते । एवं सुखादिभ्योऽपि देहातिरिक्तपुरुषानुमानं वेदितव्यम् ।

अहङ्कारावलम्बनेन पुनर्देहात्मवादप्रत्यवस्थानम् ।

नैतदेवम् । “घटमहं जानामी”ति ज्ञातुरहङ्कारास्पदीभूतत्वात् “अहं गच्छाम्यहं स्थूलः” इत्यादावहङ्कारस्य शरीर एव प्रवृत्त्यविवादाच्छरीरमेव प्रत्यक्षं ज्ञातृप्रतीयते, प्रत्यक्षविरोधे चाऽनुमानमात्मानं न लभत इति । वैशेषिक-गुणोऽपि ज्ञानं न कारणगुणपूर्वकमिति, पाथिवपरमाणुष्वविद्यमानमपि ज्ञानं शरीरे सम्भविव्यतीति, न शरीरादन्यस्याऽनुमानम् । ननु शरीरस्य चैतन्ये मृतशरीरेऽपि तत् स्यात् । न । तस्य विगुणत्वात् । मरणेन शरीरं विगुणमित्यविवादम् । ननु भेदं शरीरमिति देहातिरिक्तेऽहङ्कारो निविशते । न । अभेदेऽपि भेदोपचारोऽयं “शिलापुत्रकस्य शरीरमि”तिवत् । अन्यथा

ज्ञानमात्मसमवेतो विरोधगुण इति तात्त्विका भीमासकादचाऽऽचक्षते । तत्र च ज्ञानस्य विरोधगुणत्वेनाऽऽत्मनस्तदात्मत्वेनाऽनुमानमिति कमयन्ति । ज्ञानादिकं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्भूतवदिति । ताषागतस्तु ज्ञानादीनां गुणत्वे, न किञ्चित्प्रमाणं करोति । न ईश्वराज्ञा न वा वेदाज्ञाऽस्ति । तस्माद् ज्ञानादीनां गुणत्व, न सिध्यति । असिद्धे च गुणत्वे तदात्मत्वेनाऽऽत्मकत्वं न मुद्रापास्तम् । अतो ज्ञानादीनां गुणत्वेनाऽऽत्मानुमानं मनोमोदकायते ।

यथोक्तं तं—‘सिद्धे ज्ञानसुखादीनां गुणत्वे गुणिकत्वेना ।

न तु तत्सिद्धयस्माकं तावन्मानोपपत्तितः” ॥ इति ।

अतो ज्ञानमेवाऽऽत्मा, तच्च क्षणिकमिति । तन्मतेनाऽऽप्तसूत्रे—स्यान्मतमिति ।

स्यात् यन्मतमिति छ. पु. पा. ।

२ अप्रसिद्धत्वमिति. मू. पु. पा. ।

३ गुणत्वमत्र निरस्यति—तत्रेति । ४ अत्र द्रव्यात्मयसंयोगविभागौ प्रतीति मु. पु. पा. ।

५ द्रव्यानाश्रितमेवेति मू. पु. पा. । ६ अहङ्कारास्पदस्य दृष्टत्वादिति मू. पु. पा. ।

७ ज्ञानमिति. मू. पु. नास्ति ।

८ भेदावगमोऽयं शिलापुत्रचरीरवदिति. मू. पु. पा. ।

ममाऽऽत्मेत्यपि 'व्यपदेशादात्मान्तरमप्याश्रीयेत । येऽपि च सुरादयः, ते "चाहं सुखी"त्यहङ्कारविषयसम्बन्धि^१तयाऽवगम्यमानाश्शरीरसमवायिन एव, अतो न तद्व्यतिरेकिणमात्मानमनुमापयितुमीशते । शरीरविकारहेतुत्वाच्च तेषां सुतरां शरीरगुणत्वम् । ^२न ह्यतद्गुणस्तं गुणिनं निरर्तुमुत्सहते* । विक्रियते हि शरीरं 'नयनविकासमुखप्रसादरोमहर्षादिभिः । सुखादिपूतपत्रेषु तत्र शरीरे विकार्ये विकारं प्रतिममवायिकारणभूते, तत्प्रत्यासन्नैर्वाऽसमवायिकारणेनाऽपि भवितुं युक्तम् । न च शक्यं वक्तुं सुखादिमदात्मसंयोग एव शरीरसमवेतेषु विकारेष्वसमवायिकारणमस्त्विति, प्रमाणाभावात् । सिद्धे ह्यात्मनि स्यादेवा कल्पना, साध्ये त्वव्यवहितानामेव कारणतोचितेति, न देहातिरिक्तात्मानुमाने सुखादीनां 'सामर्थ्यम् ।

तन्निरासः ।

अगोच्यते—स्यादेतदेवं यदि देहातिरिक्तो नोपलभ्यते ज्ञाता । "घटम-हमुपलभ" इति घटस्याऽनुभविता शरीरातिरिक्तः प्रतिभासते । शरीरं हि फरचरणाद्यवयवयोगि^३ । न च घटाद्यनुभवसमये तस्याऽवभासोऽन्वयी । अवश्यञ्च ज्ञातुरवभासो मेयानुभवेष्वनुवर्तत इत्यास्येयम् । अन्यथा स्वपर-वेद्योरनतिशयप्रसङ्गात्^४ । "अहं गच्छामी"ति प्रतिपत्तिसमयेऽपि प्रतिपत्ता शरीरातिरिक्तः 'प्रतिपत्तृस्वभावो गन्तारं देहं प्रतिपद्यमानः प्रतीयत एव । तत्र लाक्षणिकोऽहंशद्भानुविद्वस्तु शरीरे प्रत्ययः । ममाऽऽत्मेत्यत्राऽपि लाक्ष-णिकश्शरीर एव ममकारः । यस्तु चेतनः, तत्राऽस्मच्छब्दो मुख्यः । न च शरीरं चेतनम्, 'चितिसमवायाभावात् । शरीरातिरिक्तवस्त्वन्तरसमवा-यिनी हि चेतना चकास्ति ।

^१ अपरमिति मू पु पा ।

^२ सविदिपयत्यति मू पु पा ।

^३ न ह्यन्यगुण इति मू पु पा ।

^४ विकार इति, मू पु पा ।

*बृहतीटीकाया न ह्यगुणो गुणिनं विकनुमुत्सहते [वू पु २१८] इति वाक्य दृश्यते । पञ्चिकायामपि—यो यस्य गुणो न भवति, न स तं गुणिनं विकनुमुत्सहते इति व्याख्यानं पालिकाचार्येण । परन्तु न ह्यन्यगुण इति मुद्रितपुस्तके पाठः । ख पुस्तके न ह्यतद्गुण इति पाठो दृश्यते । स एवाऽस्माभिरादृत इति ।

^५ हेतुत्वमिति मू पु पा ।

^६ अनकावयवयोगीति मू पु पा ।

^७ अनतिशय इति मू पु पा ।

^८ यान् मू पु पा ।

^९ चेतनमिति मू पु पा ।

नन्वात्मधर्मभूता चैचित्तिः, तर्हि विषयासंस्पर्शिनी कथं प्रतिविपयं विभज्यते । उच्यते—प्रतिभाससिद्धा तावच्चेतनसमवायिनी चित्तिः । अनागता—तीतसंवेदने च व्यक्तमेव विषयानाश्रितत्वम् । प्रतिकर्मप्रविभागस्तु 'व्यवहारानुगुणस्वभावत्वाच्चित्तेः । यद्व्यवहारानुगुणा या चित्तिः, तदीयाऽसौ व्यपदिश्यत इति, न किञ्चिद्दीनम् ।

प्रत्यभिज्ञोपन्यासः ।

नन्वेवं प्रथमदर्शनेऽपि देहाद्वयतिरेके सिद्धे "अन्येदृष्टेऽपरेद्युरहमिदमद्राक्ष-मि"ति प्रत्यभिज्ञोपन्यासोऽनर्थकः । उच्यते—व्यतिरेकसिद्धावपि स्थिरतया क्रियावत्त्वसिद्धये *प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता । अस्थिरत्वे हि तत एव कादाचित्क-कार्यसिद्धेः, तत्सिद्धये न क्रियालुमानं क्रमते । अक्रियस्य कर्तृत्वम्, भोक्तृत्वञ्च *कान्पनिकं स्यात् । कर्ता भोक्ता च यज्ञायुषिवाक्येनाऽऽक्षिप्तस्समर्थयितव्य इति, उपयुक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । यदा चाऽयमात्मा प्रत्यभिज्ञायते, तदा *योऽसौ चिदात्मा तस्य धर्मः, नाऽसौ तन्मात्रप्रभवः कदाचिदुदयात् । सदा सन्निहितकारणकं हि कार्यं न कादाचित्कं भवेत् । कारणासन्निधान-नियन्धनो हि *कार्योदयव्याप्तेः । तस्मादयमात्मा समवायिकारणभूतः किञ्चिदसमवायिकारणभूतमपेक्षते ।

तत्र केचित्—“ज्ञानलक्षणं व्यापारान्तरं तत्समवेतमेवाऽसमवायिकारण-माहुः । *तत्त्वनुपपन्नमिति मन्यामहे । यतस्तस्याऽपि किञ्चिदसमवायि-कारणमनुसरणीयम् । तच्च वरं चित्तेरेवाऽस्तु, तच्चाऽऽत्ममनस्सन्निरु-पाख्यम् । तस्य चाऽसमवायिकारणं *मनस एव परिस्पन्दः । तस्याऽप्यात्म-मनस्सन्निरूपान्तरमात्मसमवेतं प्रयत्नम्, अदृष्टं वाऽपेक्षमाणमसमवायिकारणम् । प्रयत्ना-ददृष्टयोश्चाऽऽत्म-मनस्सन्निरूपान्तरमेवेति, अनादिरेषा कार्यकारणपर-म्परा योजाकुरवदिति वेदितव्यम् ।

* स्वभावेति मु पु नास्ति ।

* अनुपपन्नमिति मु पु पा ।

* कार्योदयप्रतिषेध इति मु पु पा ।

* तदनुपपन्नमिति मु पु पा ।

* तदाऽप्याविति मु पु पा ।

* मनस-अक्षयमिति मु पु पा ।

* मानस इति मु पु पा ।

* प्रत्यभिज्ञाया नाऽऽत्मनस्सिद्धयस्सिद्धिरेवेकं प्रयोजनमनियतम्, अपि स्वात्मनो मोक्ष-त्वसिद्धिरेव विवक्षिता । भोग-अनुभवं-संवेदनमित्यन्यथान्तरम् । संवेदनमपि क्रिया पातु-

मनसस्वीकारे प्रमाणोपन्यासः ।

मनसोऽभ्युपगमे च सकलात्मगुणोदय एव प्रमाणम् । बुद्धि-सुख-दुःखे-च्छा-द्वेष-प्रयत्ना-दृष्ट-संस्काराणां नवानामपि 'वैशेषिकात्मगुणानां' मात्म-मनस्संयोगेनैवोत्पत्तेः ।

तत्र बुद्धिस्त्वसंवेदनसिद्धा प्रमिति-स्मृतिरूपा । सुख-दुःखे-च्छा-द्वेष-प्रयत्नास्तु मानसप्रत्यक्षवेद्याः । न च दुःखाभावमात्रं सुखम् । दुःखा-भावस्य 'सुखानुपलम्भरूपत्वात् । 'तद्विमुक्तात्मोपलब्धेरेव दुःखानुपलम्भ-रूपत्वात्, अत्मोपलम्भातिरिक्तसुखोपलम्भाच्च ।

संस्कारस्य तु स्मृतिलक्षणमेव कार्यं 'गमकम् । अनुभूतविषय एव स्मृतिर्भवतीत्यनुभवाधीनं^१ कश्चिदात्मनोऽतिशयमुपकल्पयति । अदृष्टन्तु धर्माधर्मलक्षणमागमैकगम्यम् । न च केवलादात्म-मनस्सन्निकर्षादेव रूपा-द्यवगमः, अन्धादीनामभावादिति, चक्षुरादीनि बहिरिन्द्रियाण्यङ्गीक्रियन्ते । पञ्चधा च बाह्यरूपाद्युपलम्भलक्षणकार्यव्यवस्थापनात्पञ्च चक्षुरादीनि कल्पन्ते । मनःप्रभृतीनि षडिन्द्रियाणि यस्मिन्नायतन्ते, तदिन्द्रियायतनं शरीरम् ।

शरीरत्रैविध्यनिरूपणम्, उद्भिज्जशरीरस्य निराकरणञ्च ।

तच्च—जरायुजा-एडज-संस्वेदजभेदभिन्नं त्रिविधम् ।

उद्भिज्जन्तु शरीरं न भवत्येव । 'भोगानुपलम्भात्, तदायतनं हि तत्प्रयोजकम्, वृक्षादिकस्येन्द्रियायतनत्वे प्रमाणाभावात् । 'यदपि—

वाच्यत्वात्, "धातुवाच्या क्रिये ति लौकिका । अतः कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूप आत्मा सिद्धः । एव विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दनित्यत्वाधिकरणे वक्ष्यते तथा च पञ्चिकावाक्यम्—

"स एवाभ्यङ्गकार" इति मेय प्रत्यभिज्ञा, सा पूर्वापरानुभवावस्थानुवर्तिस्विरानु-भविषुप्रत्यभिज्ञानिमित्तेति शब्दनित्यत्वाधिकरणे प्रत्यभिज्ञोपन्यस्यते 'स्थिरेऽनुभवितरि सिद्धे विषयप्रत्यभिज्ञा यथा स्यात्" इत्यादिनेतिबोध्यम् ।

१ वैशेषिकगुणानामिति मू पु पा ।

२ मनस्संयोगेनेति ख पु पा ।

३ दुःखानुपलम्भ इति मू पु पा ।

४ तद्विमुक्तात्मन इति मू पु पा ।

५ अगमकमिति मू पु पा ।

६ अनुभवाधेयमिति मू पु पा ।

७ भोगानुपलम्भादित्यादि—वृक्षादिकस्येत्यन्तः पाठो मू पु न दृश्यते ।

८ यदीति मू पु पा ।

“*श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रनिपेवितः” ॥ इति

‘निपिद्धाचरणफलत्वस्मरणादुद्भिज्जं शरीरमवमाति’ । तदप्यनुप-
पन्नम् । ‘तस्मिन्नेशे प्रमाणाभावात् । स्मृतेर्निर्मूलतया मुख्यार्थत्वानु-
पपत्तेः । न च वेद एव मूलमवकल्पते, अकार्यार्थत्वात् । ‘नञ्विधेः
निपिध्यमानानुष्ठाने प्रत्यवाय इत्यत्राऽऽर्थे ‘गमकत्वाभावात् । यद्यपि शङ्खवि-
करणा[मी. द.३.४.१०.] सिद्धान्तपर्यालोचनया निपिद्धादपि कुतश्चित्प्रत्यवा-
योदयः, तथापि वृक्षादिरूपशरीरफलताज्वसात् न शक्यते, फलतयाऽन्वया-
योग्यत्वात् । यस्य ह्यन्वययोग्यत्वमवधारितम्, तस्य वाक्यार्थानुप्रवेशित्वम्,
यस्य ‘त्वन्वययोग्यत्वासम्भवः, तस्य ‘वाक्यार्थानुप्रवेशिताऽपि नास्ति,
“बह्विना सिञ्चेदि”तिवत् । यस्तु वेदे तथाभूतार्थप्रयोगः, स गौणः, लाक्ष-
णिको वा वर्णनीय इति, अत्राऽपि गौण्या, लक्षणया वा वृत्त्या वर्णनीयम् ।
अतस्त्रिविधमेव शरीरम् ।

*अस्य पूर्वार्थम्—

“गुहं हुङ्कृत्य तुङ्कृत्य विप्रं निजित्य वादत” ॥ इति । याज्ञघ्नवल्क्यस्मृतावस्योत्त-
रार्धमन्यथा वृश्मते—

“बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्” [या स्मू प्रा अ श्लो २९१] इति ।

“शरीरजैः कर्मदोषैर्वाति स्थावरता नरः” ।

इति मानववचनं वृक्षादीनां शरीरत्वे प्रमाणम् ।

एव—

“नर्मदातीरसम्भूतास्सरलाङ्गुनिपावपा” ।

नर्मदातीरसम्पर्कात्ते यान्ति परमा गतिम्” ॥

इत्यागमः । एषा वचनानां पर्यालोचनेन वृक्षादीनामपि शरीरभेदा प्रतीयन्ते । तथापि
तच्छरीरं शालिकाचार्यो न स्वीकरोति । निर्मूलायास्मृते प्रामाण्यासम्भवात् । अयमर्थो
क्षपलक्षणे शय्यधिकरणे स्पष्टः । अत एतन्मते उद्भिज्जं शरीरं नास्ति । तदेवाऽस्मिन्प्रकरणे
प्रतिपेधति शालिकाचार्य इति ध्येयम् । मूलेन च निगदव्याख्यातोऽर्थः इति ध्येयम् ।

१ निपिद्धफलत्वस्मरणविति मू पु पा ।

२ अवतिष्ठित इति मू पु पा ।

३ अस्मिन्निति मू पु पा ।

४ न चाऽत्र विधिनियिध्यमानानुष्ठानादिति मू पु पा ।

५ अन्वययोग्यत्वाभाव इ मू पु पा ।

६ अनुप्रवेशित्वमपि नास्तीति मू पु पा ।

‘यत्पुनरपार्थिवमयोनिजं शरीरं केवलधर्माधिपत्यनिबन्धनं कैश्चिदभ्युपगम्यते, तत् सर्वशरीराणां पार्थिवत्वाव्यभिचारान्नाऽनुमातुं शक्यते ।

मनोनिरूपणम् ।

सर्वशरीरेषु मनः, त्वक्चाऽविशिष्टमिन्द्रियद्वयम् । मनश्चाऽन्तःशरीरं परमाणुपरिमाणम् । तत् खलु द्रव्यभूतं संयोगगुणभागतयेष्यते । द्रव्यञ्च द्विविधम्—अनेकद्रव्यम्, अद्रव्यद्रव्यञ्चेति । तत्र मनसोऽनेकद्रव्यत्वे कल्पनागौरवम्, आरम्भारम्भकद्रव्याभ्युपगमप्रसक्तेः । अद्रव्यद्रव्यत्वेऽपि ^१परममहत्त्वाभ्युपगम आत्मना सह ^२संयोगासम्भवः । न हि ^३परममहतोरपरिस्पन्दयोरनवयवयोश्च संयोगोपपत्तिः । ^४त्रिविध एव संयोगः—अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः, संयोगजश्चेति । तस्मात् ^५परमाणुपरिमाणं मनः । तच्च सदकारणत्वाच्चित्त्यम् । आशुतरसञ्चारि च तत्, आशुतरेन्द्रियाधिष्ठानदर्शनात् । न हि तदनधिष्ठितमिन्द्रियं स्वविषयमवसाययितुमलम्, अन्यत्र व्यासक्तचित्तस्य विषयान्तराप्रतीतेः । तस्य मनसोऽनादिर्धर्माधमपिप्तः क्षेत्रज्ञेन सह संयोगः, देहान्तरसंयोगश्च तस्माददृष्टापेक्षादात्ममनस्तन्निरुपादुत्पन्नस्य कर्मणः प्रसादेन । सोऽयमात्मा भोक्ता, भोगापत्तनं—शरीरम्, भोगसाधनानि—इन्द्रियाणि, भोग्याः—सुखादयः आन्तराः, बाह्याश्च पृथिव्यादयः, भुक्तिश्च—वित्तिः—सुखदुःखानुभवः, इति पञ्चसु विधासु सर्वं तत्त्वं परि समाप्यते ।

आत्मनि प्रमाणनिरूपणम् ।

केन पुनः प्रमायेनाऽस्याऽऽत्मनः प्रमितिः, ^६अप्रमीयमाणत्वे चाऽस्य सत्तोपगमो निनिबन्धनः ।

^१‘तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चे’ [वे द ४ २ ५] इति सूत्रेण शरीरद्विविधमभिधायाऽयोनिजस्य शरीरस्योत्पत्त्यादिवमयोचि । तन्मनमतमनुवदति परासितु—अदित्यादिना । अयोनिजं शरीरं देवानां ऋषीणाञ्च नाऽङ्गोक्तरोति ग्रन्थकारः । उपस्कारद्वयं पञ्चिकाकारोक्तमेवाऽर्थं स्वीकरोति । अयमर्थस्तत्रैव व्यक्त इति ।

^२परममहत्त्वेति मृ पु पा ।

^३संयोगापत्तव इति मृ पु पा ।

^४अपरिस्पन्दयोरिति मृ पु ना ।

^५परमाणुपरिधितमिति ख पु पा ।

^६अप्रमीयमाणस्य इति मृ पु पा ।

* संयोगविषये यद्वक्तव्यम्, तत्सर्वमवमनायतावेक्षणव्यायेन जातिनिर्णये [प्र ५ पृ ७८] विवक्षितमस्मानि । अस्य विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

तत्र केचिदाहुः—मानसं प्रत्यक्षं सुखादिष्विवाऽऽत्मनि प्रमाणमिति । तदयुक्तमिति ग्राभाकराः । न ह्येकस्य कर्तृत्वम्, कर्मत्वञ्च स्वापेक्षमुपपद्यते, स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोधात् । न चाऽहमिति संविद्वशेनाऽविरोधः, स्वयम्प्रकाशत्वेन, विषयप्रतीतिगोचरत्वेन वा तदुपपत्तेः । विषयैस्तद्गोचरत्वमनियमश्चैवं सत्सुपपन्नः ।

अन्ये मन्यन्ते—स्वप्रकाशाय हि प्रमाणमप्रकाशस्वभावेण विषयेष्वपेक्ष्यते, प्रकाशस्वरसे स्वात्मनि प्रकाशापेक्षा मुद्यैव, संवित्त्वत् ।

संवित्तेस्त्वप्रकाशत्वविचारः ।

प्रमाणफलभूता हि संवित्तिरवश्यं स्वयम्प्रकाशाऽभ्युपगमनीया । अन्य-
थोत्पन्नयामपि तस्यामप्रकाशमानायां विषयाणां विदितत्वावेदने विदितत्व-
व्यवहारो न स्यात्, न च वाच्यं व्यवहारयोग्यतैव विषयेषु पुरुषस्य संवित्, सा व्यवहार उत्पन्ने फलेनाऽनुमीयते । यतो व्यवहारप्रवृत्तेरपि पुरस्ताद्विदितत्वं विषयाणामनुसन्धीयत इति 'सर्वजनसम्मतमेतत् । नाऽपि मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीया संवित् । स्वयम्प्रकाशत्वेनाऽप्युपपत्तौ सत्याम्, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । विषयेषु हि स्थायिषु स्वयम्प्रकाशेष्वभ्युपगम्यमानेषु स्वापादिदशाः पुरुषाणामनुपपन्नास्त्युः । संविदि तु स्वयम्प्रकाशायां नैव दोष आपद्यते, स्वापादिषु तस्या एवाऽस्तत्वात् । विषयास्तु प्रत्यभिज्ञाबललब्धस्थेमानः पुरुषाणां स्वापादिदशायामपि न सन्तीति न शक्यमभिधातुम् । ततस्ते परामृष्टप्रकाशाः । संवित्तिस्तु स्वयम्प्रकाशेति, सिद्धो दृष्टान्तः । 'स्वयम्प्रकाशस्य सत्त्वोपगमो न प्रमाणान्तरायत्तः । एवञ्च तुरीयेऽपि प्रकाशो नोपरमते । अत एव च मोक्षस्य 'परमपुरुषार्थता । अन्यथा 'विच्छिन्नसकलोपलम्भनात् स्वापादविशिष्टः' पुरुषैर्नप्येत । एतदपि प्रामाणिकाग्रगण्या न साध्वित्याहुः । स्वरसप्रकाशत्वे पुरुषस्य जाग्रत्स्वप्नतुरीयेष्विव सुषुप्तावपि प्रकाशापत्तेः, स्वापस्तेभ्यो न मिद्येत । न हि स्वारसिकस्योच्छेदः, आवरणं वा सम्भवति ।

^१ सर्वजनसम्मतमिति मृ पु पा ।

^२ प्रकाशयत्तोऽस्य सत्तावगम इति मृ पु पा ।

^३ परमेति मृ पु ना ।

^४ उच्छेदादिति मृ पु पा ।

^५ उच्छेदादिति स पु पा नास्ति ।

‘यत्त्विदं केनचित्प्रलप्यते-स्वारसिकमपि पार्थिवानामणूनां श्यामत्वं पाक-
पदावेदनीयेनाऽग्निसंयोगेन निवर्तत इति । तदसत् । यदकृतकं तत्सर्वम-
विनाशि दिगादिवत् । अकृतकञ्च श्यामिमा पार्थिवानामणूनामित्यनुमानग्रस्त-
च्चाच्चाऽऽदरणीयम् । स्वारसिकता च पार्थिवानामणूनां श्यामतया न
सिद्धा, लौहित्यस्येव तस्याऽपि पाकजत्वोपगमात् । सदकारणत्वमेव
‘नित्यत्वम् । अकारणमपि चेदन्नित्यम्, न नित्यलक्षणं ^३किञ्चिदवकल्पते ।

स्वमतनिरूपणम् ।

तत्त्वविदस्त्वाचक्षते—नाऽऽत्मा विषयाननुविद्वोऽवभासते, न च विषया
बोद्धर्यनवमामाने भासन्त इति तावत् सिद्धम् । तत्र यदेतत् विषयेषु
प्रामाण्यम्, तज्जनितैव या संवित् सा पुरुषं, स्वविषयांश्च विषयीकुर्वन्ती
समुदीयते । तत्संवित्तिफलभागित्वेऽपि पुरुषस्य न कर्मता, किन्तु कर्तृत्व
गन्तृवत् । यथा—गमनफलसंयोगयोगिनोऽपि ^४गन्तुर्न कर्मता, किन्तु
कर्तृत्वैव, तथा बोद्धुरपि वेदितव्यम् । परसमवायिक्रियाफलयोगि हि
कर्मेति कर्मज्ञाः । अतएव च महोपलम्भनियमोऽपि ‘विषयवेत्तृसंविचीना-
मुपपन्नः । एवञ्च विषयवित्तिगोचरत्वादात्मनो विषयवेदनोपायोपरमाद्
स्वापादिष्वप्रकाशो युक्त एव ^५। तुरीयेऽपि सम्भूतसकलोपलम्भोपाय आत्मा
‘सन्मात्रावस्थ एवाऽवतिष्ठते ।

दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति स्वमतवर्णनम् ।

न च मोक्षस्याऽपुरुषार्थता, सांसारिकविविधदुःखोपरमरूपत्वान्मोक्षस्य ।
दुःखोपरमो हि पुरुषैरर्थ्यते । न चेदं युक्तम्—यथा निखिलदुःखोपरम-
रूपत्वात् परमपुरुषार्थत्वम्, तथा ^६‘सरलमुखोच्छेदरूपत्वादपुरुषार्थताऽप्योति ।

^१ मण्डनाचार्योक्तमर्थं [व सि पृ ११] दूयवित्तुमनुवदति—यद्विद्ययादिना ।

^२ सदकारणव्यतिरिक्तं वाच्यमुत्र सूत्रमर्थतो निर्दिशति घातिवाच्यं इति ध्येयम् ।

^३ किञ्चिदवकल्पते इति मृ पु पा ।

^४ संयोगिन न इति मृ पु पा संयोगविभागभागिन इति ख पु पा ।

^५ विषयवित्तीनामिति स पु पा ।

^६ उपरम इति मृ पु पा ।

^७ पुरुषस्येति मृ पु अपि पा ।

^८ सन्मात्रवत्येति मृ पु पा ।

^९ सरलमुखोच्छेदरूपत्वादिति मृ पा ।

यतः सांसारिकं सुखं विवेकिनस्साधनपरतन्त्रलक्षणतया, 'क्षयितालक्षणतया च दुःखकवलितं दुःखमेवेति मन्यमना नाऽऽत्यन्तमाद्रियन्ते ।

अत एव मोक्षायोचिष्टन्ते । एवञ्च 'परमानन्दाभ्युपगमोऽपि मन्दफल एव । न च प्रमाणमपि 'तत्राश्वकल्पते, श्रुतीनां सिद्धवस्तुबोधकत्वाभावात्, प्रत्यक्षविरोधश्च । न संसरन्तस्तथाविधमानन्दमनुभवन्ति । न चाऽभिभूत-
तयाऽननुभवः । स्वारसिकस्य स्वयम्प्रकाशस्याऽऽनन्दस्याऽभिभवायोगात् । न च परमप्रेमास्पदतयाऽऽत्मन 'आनन्दरूपतासिद्धिः, आत्मनि प्रेमासिद्धेः । शरीरोपघाते हि दुःखोदयात्तदुपघातपरिहारं सर्वे प्रार्थयन्त इत्यात्मनि प्रेमाभिमानः । किञ्च संसारिणां स्वारसिकः परमानन्दो नाऽनुभूतपूर्व इति, कथं तन्निबन्धनमात्मनि 'प्रेम । अतो विषयविशेषसम्भोगज्' एवाऽऽनन्द इति सुन्दरम् । मोक्षस्तु सांसारिकदुःखोपशमात्पुरुषार्थ इति पुष्कलम् ।

मण्डनमिश्रमतानुवादः ।

*कः पुनरेव मोक्षः ? अविद्यास्तमय इति केचित् । यत् एकमेवाऽ-
द्वितीयमसंसृष्टं सकलोपाधिपरिशुद्धं ब्रह्मतत्त्वम्, तत् अनाद्यविद्यावशेन शरीरादिसद्वितीयमिवोपाधिकलुपितमिवाश्वभासमानं' लब्धजीवन्यपदेशं सत्, यद्वमिव 'लक्ष्यते । अतोऽनाद्यविद्यैव संसारः, निखिलविकल्पातीतपरि-
शुद्धविद्योदयात् तदस्तमय एव मोक्ष इति ।

^१ साधनपारतन्त्र्यलक्षणया क्षयितालक्षणतया चेति मु पु पा ।

^२ एव मोक्षायोचिष्टत इति मु पु पा । ^३ परमानन्दाभ्युपगम इति मु पु पा ।

^४ तत्रैवेति मु पु पा । ^५ आनन्दतासिद्धिरिति मु पु पा ।

^६ निबन्ध इति मु पु पा । ^७ सम्भोग इति मु पा ।

^८ उपलक्ष्यमाण इति ख पु पा । ^९ बल्यत इति मु पु पा ।

*परमिभ्यस्तमोक्षनिरासपूर्वकं स्वप्नेन मोक्षस्वरूपं वर्णयितुं, मोक्षविषयकं ब्रह्ममुरपा-
पयति—क पुनरिति । सत्र धाङ्कुरमतानुसारिणोऽविद्यानिवृत्ति मोक्षमाचक्षते । तथा च
देवस्वरुपायं चनम्—

"अविद्यास्तमयो मोक्षस्ता संसार उदाहृत" [ब्र सि नि कां पलो १०६] इति । इदमेव
पाङ्ककस्य द्वि विपरिवर्तत इति बोध्यम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेऽनुद्धिवाहृत्यदर्शनात्, आनन्द-
बोधभट्टाचार्येण माधविचारप्रवृत्ते [न्या म पृ २९१-२९७] प्रवरणपञ्चिकायास्तत्वाकार-
प्रकरणादुद्धृतवाक्यसन्दर्भानुसारेण मुसम्बद्ध पाठो मूल निवेदितः, मु पु पाठस्तवधस्ता-
दुद्धिनीत्माभिरिति विभावनीयं मुरिनि ।

सौम्यमात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति—

“लब्धरूपे क्वचित्किञ्चित्तादृशेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणाज्जो न निषेधस्य सम्भवः” ॥

[ब्र. सि. त. कां. श्लो. २] इति ।

अतः प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वादद्वैतावबोधक आम्नायो न यथाश्रुतो वर्णयितुं न्याय्यः ।

‘यत्त्विदं प्रपञ्चेन प्रसाधितं’—प्रत्यक्षादिविरोधेऽप्यागमस्यैव बलीयस्त्वम्, तद्वशेन प्रत्यक्षादीनामेव भ्रान्तता कल्पनीयेति । ‘तदपि मनोरथमात्रम् । प्रत्यक्षादिविरोधे पदार्थानामन्वययोग्यताविरहादागमादर्थबोधस्यैव तद्विरोधेऽनुदयात् । अतः प्रत्यक्षादिविरोधादागमे गोणी, लाक्षणिकी वा वृत्तिराश्रयितव्या’ ।

आनन्दादिश्रुतीनां स्वमतेन व्याख्या ।

‘तत्राऽऽनन्दादिश्रुतयस्त्वाभाविकदुःखाभावपरतया वर्णनीयाः, लौकिकानन्दस्याऽन्यतया, दुःखानुपक्ततया च व्याख्येयाः । एकत्वश्रुतयश्चैकस्मि-

१ लब्धरूप इति । अस्याऽयमर्थः—यस्मात्लब्धरूपे—प्रमाणबलेन निश्चितसत्ताके क्वचिदधिकरणे भूतलादी, किञ्चित् प्रतियोगि—तादृशेव क्वचित्लब्धसत्ताकमेव निषिध्यते । ‘प्रसक्तं हि निषिध्यत’ इत्यभियुक्तोक्ते । तस्माद्विधानम्—प्रतियोगिवस्तुस्वरूपप्रतीतिमन्तरेण निषेधो न सम्भवति, आत्मनिकासत्त्वे च प्रतियोगिप्रतीतिरेव न सम्भवतीति, निषेध एव न पटते । तदुक्तदोषो त्वामवोषहृन्मादिति प्रपट्टकार्यम् ।

न्यायाचार्य उदयनोऽपि प्राह—प्रमितस्यैव धर्मित्वं, निषेधप्रतियोगित्वञ्चेति । तथा च तदीयलोक —

“व्यावर्त्याभाववर्तव्य भाविकी प्रतियोगिता ॥

अभावविरहात्मत्व वस्तुन प्रतियोगिता ॥” [म्या कु ३ स्त श्लो २.] इति ।

अत्र यद्वक्तव्यं तत् [ब्र. प. १६३ पृष्ठे] विशेषतो विवेचितमस्माभिः, अतस्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२ यथावस्थित इति मृ. पु. पा. ।

३ प्रत्यक्षविरोधस्यागमस्य बलीयस्त्वममष्टनाचार्यसमत दूषयति—यत्त्वित्यादिना—प्रत्यक्षविरोध आगम गोणी, लाक्षणिकी वा वृत्तिराऽश्रयत्यन्तेन । अर्थावबोधे सति श्रुतेर्बलीयस्त्वम्, विरोधेत्वर्थबोध एव न सम्भवतीत्यर्थम् ।

४ यदपीदमभिधीयत इति न्या. म. पा. । ५ आम्नायस्त्विति मृ. पु. पा. ।

६ तदतिमन्दछिति न्या. म. पा. । ७ आस्येयति मृ. पु. पा. ।

८ आनन्दादिश्रुतीनां स्वमतेनाऽयं प्राह—तत्रत्यादिना—सबभब ज्ञान निष्कलमिति दशयितुमित्यप दिगित्यन्तेन । आनन्दशब्दन दुःखाभावो विवक्षितः । ‘एकमिति श्रुतः’

वायतन एकस्यैव स्वामित्वमित्येवम्पराः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति, देहात्माभिमानेन जन्मनि जन्मनि भिन्न इवाऽऽभातीत्यर्थः । अनेकदेह-परिग्रहेऽप्येक एवाऽऽत्मेति नानात्वनिषेधस्याऽर्थः । “स एष नेत्येष नेती”ति च शरीरादीनामात्मत्वनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तप्रतिपत्तिपरः । विज्ञान-श्रुतयश्च “चिच्छक्तियोगित्वाद्बोधादिभ्यो विशेषाभिधानपराः । सर्वात्म-श्रुतयश्च सर्वस्याऽऽत्मार्थत्वात् तादर्थ्यनिमित्तोपचाराः” । “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती” [वृ. उ. ४ अ. मै. ब्रा.] ति यदुच्यते, तत् आत्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थमोक्षफलत्वात्, तस्मिन् विज्ञाते सर्वमेव ज्ञानं निष्फलमिति दर्शयितुमित्येषा दिक् ।

‘अथोच्येत—विचेभिन्नस्याऽप्रकाशात्मनः प्रकाश एवाऽनुपपन्न इति । यद्यत् प्रकाशते, तत् तत् प्रकाशादभिन्नम्, प्रकाशात्मकञ्च ब्रह्म । अतो ब्रह्मात्मकं जगदिति सिद्धमद्वैतमिति । तदिदं स्वपक्षविरुद्धम् । कथमेवं

एकस्मिन्शरीरे एकस्यैव भोक्तृत्वापरपर्याय स्वामित्वमित्यर्थः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुते । अनन्तमनि देहे आत्माभिमानेन प्रतिजन्म भिन्न इवोपलक्ष्यते । नेति नेती ‘त्यादे-वशरीरादिष्वात्मत्वनिषेधश्चरीरादतिरिक्तप्रतीतिपरः । विज्ञानश्रुतिश्च चैतन्यशक्तिभोगेन तदनाश्रयेभ्य आकाशादिभ्यो व्यावृत्तिबोधिका ।

“ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” “इदं सर्वं यदयमात्मे”त्यादिश्रुतेस्सर्वस्याऽऽत्मार्थत्वेन तादर्थ्यं निमित्तत्वमुपचर्यते । आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेरात्मज्ञानस्य मोक्षफलत्वात्, आत्मनि विज्ञाते, ज्ञातव्यं किमपि नाऽवशिष्यते । अन्यज्ज्ञान निष्फलमित्याद्युहनीयम् । अतश्श्रुतीना-मन्यपरत्वेन नाऽद्वैते तात्पर्यमिति ।

१ “रूप रूप प्रतिरूपो बभूव, तदस्य रूप प्रतिवक्षणाया ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरवश्चता दत्त” ॥ [वृ. उप. अ. २ ब्रा. ५ मन्त्र १९] इति समग्रो भन्वो बोद्धव्यः ।

२ एष नेतीत्येव मु. पु. पा. ।

३ चिच्छक्तियोगित्वाद्बोधोपादानफला इति मु. पु. पा. ।

४ निमित्तोपचारा इत्येव मु. पु. पा. ।

५ “मन्त्रेभि आत्मनि सत्त्वेरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते, इदं सर्वं विदितम्” (वृ. उप. अ. ४ म. ६) इति पाठ आकरे दृश्यते ।

६ अद्वैतज्ञमानमेव प्रमाणं भवतिवति तृतीय पक्षमूल्यापयति—अथोच्येतेति ।

७ परप्राप्तसत्त प्रपञ्चस्य प्रकाशात्पक्षेन ब्रह्मणामेव, अपवाद परमाप्तसतोऽप्रेतो वेति देहा विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—तदिदं स्वपक्षविषदमिति ।

तन्निरासः ।

‘तदिदं श्रद्धामात्रविजृम्भितमिति’ प्रमाणपरतन्त्राः । स्यादेतदेवं यद्यद्वैतं कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरः । न चैतदित्यम्, न खन्वद्वैतं कस्यचित् प्रमाणस्य गोचरः । स्यान्मतम्, प्रत्यक्षमेव विधिमात्रोपक्षीणव्यापारमपरिस्पृष्टान्योन्यभेद^१मद्वितीयमेकं तत्त्वं साक्षात्करोतीति । तदसत्—सत्यं विधायकमेव प्रत्यक्षम् । तच्च विदधदपि ‘रूपं रूपतया, रसञ्च रसतया विदधाति, न पुनस्सर्वमेकतया, “यथा रूपे ‘धारावाहिनी बुद्धिः, तथाभूतव यदि रसेऽपि स्यात्, तदा भवेदेव प्रत्यक्षेण” साक्षात्कृतमद्वैतम् । न त्वेतदेवमिति सर्वप्रतिपत्तृस्वसंविदितम् ।

†यच्च प्रमेयविकल्पेन सामान्यमेव वस्त्विति स्थापयित्वा, सत्ताया महासामान्यरूपत्वात् तावन्मात्रमेव सत्त्वमिति साधितम् । तदपि गगनप्रासकल्पम् । सत्त्वं न विशेषमात्रं वस्तु, सर्वत्राऽनुवृत्तप्रतिभासप्रवेदनोपस्य सामान्यस्याऽपह्नोतुमशक्यत्वात् । नाऽपि सामान्यविशेषात्मकमेकं^२ वस्तु,

^१ इदमनुपपन्नमित्याह—तदिदमित्यादिना । अयम्भाव—अद्वैतसङ्कावे प्रत्यक्ष प्रमाणम्, उताऽऽगम, अथवाऽनुमानमिति त्रिधा विवक्ष्य स्यादेतदेवमित्यादिना—न त्वेतदेवमित्यन्तेन प्रथमविकल्पमद्वैतपत्, मण्डनाचार्य ।

^२ श्रद्धाविजृम्भितमिति मु पु पा. ।

^३ तदेकमित्येवेति मु पु पा. ।

^४ एकरूपमेवेति मु पु पा. ।

^५ स्वरूपमिति मु पु पा. ।

^६ तद्वारावाहिनीति मु पु पा. ।

^७ सत्त्वमेति मु पु पा. ।

^८ एकमिति मु पु पा. ।

†ब्रह्मसिद्धौ मण्डनाचार्योक्तमर्थं दूषयितुमुपन्यस्यति—यच्चेत्यादिना—जातिनिर्णये निर्णीतमित्यन्तेन । अनेयं विषयसदभंपरिशुद्धि—मण्डनमिथस्सामान्यविशेषो वस्तुद्वयम्, अथर्वकमेव सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, अथवा विशेष एव वस्तु, अथवा सन्मात्रमेव वस्त्विति चतुर्धा विवक्ष्यताऽऽद्यत्रय दूषयित्वा सन्मात्रमेव वस्तु स्वीकरणीयमिति प्रतिपादयाम्बभूव ।

एकस्मिन्नेव वस्तुन्यनेक इति प्रतिभासस्य चित्ररूपादौ, तज्ज्ञाने, चन्द्रस्वरूपे च परीक्षणविचक्षणैरभ्युपगमात् । अतः कल्पनालापवादेकमेव सन्मात्र परमार्थवस्त्विति स्थापयामास ।

तथाच तदीयलोकः—

“एवमेवास्तु महिमा यत्रानेन प्रकाशते ।

लापवात्र तु भिन्नानां यच्चवास्तव्यभिन्नवत् ॥” [ब्र. सि. उक्. वा. दलो. ३२] इति ।

एकस्य द्वैरूप्यविरोधात् । सामान्यविशेषौ तु परस्परसम्बद्धे द्वे वस्तुनी प्रत्यक्षमवगाहते, तथा च कृतस्सचाद्वैतसिद्धिः । 'यथा च सामान्यविशेषयोर्जातिव्यक्त्योरिह प्रत्ययो नास्तीति, तथा जातिनिर्णये [प्र. पं. पृ. ५०] निर्णीतम् ।

न चाऽऽगमादेवाऽद्वैतसाधनम् । तन्न । आगमस्य कार्यकविषयतया सिद्धे तत्त्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः^१ । अपि च वाक्यात्माऽऽगमः प्रमाणमिष्यते । 'तच्चाऽनेरुपदात्मकमनेकपदार्थात्मनि वाक्यार्थे धियमुपजनयत्, कथमद्वैतमवभासयेत् ।

अथेदमुच्यते "स एष आदेशो नेति नेती" [बृ. उ. अ. ३. ब्रा. मं. ६.] ति

"सकलोपाधिनिषेधेन नानाभूतवस्त्वन्तरापाकरणादद्वैतमागमेन साध्यत इति । तदप्यसारम् । यः खल्वेव इति सद्रूपतया प्रत्यवमृष्टः पदार्थः, सोऽसत्त्वापादकेन^२ नञर्थेन सह सम्बद्धधुमयोग्यः, अस्ति नाऽस्तीतिवत् । अन्वयायोग्ययोश्च पदार्थयोरन्वयासम्भवान्न वाक्यार्थाभवनम् । "एवन्तर्हि निराकृतानि सर्वाण्येव निषेधवाक्यानि । मन्द 'मैवं परिभाषय । न हि निषेधवाक्येषु कस्यचिदात्यन्तिको निषेधः, किन्तु क्वचित्किञ्चिन्निषिध्यते । 'ब्रह्माद्वैताभिमानो तु भवानात्यन्तिकमेव निषेधमभिलपति । "तथा च

^१ यथा च तत्राऽभावेऽपीह प्रत्ययो नाऽस्तीति, तथा जातिनिर्णये निर्णीतमिति मु. पु अधिक पाठो दृश्यते ।

^२ अद्वैतप्रतिपादनव्यापातादप्यागमेनाऽद्वैत प्रतिपाद्यत इति कथनं नोपपद्यत इत्याह— न चत्यादिना—आम्नायार्थो यथाभूतो न वर्णयितुं न्याय्य इत्यन्तेन ।

^३ परिनिष्ठितप्रमाणोचरप्रमाणभावापपत्तेरिति न्या म पा । न चाऽऽगमादेवाऽद्वैत सिद्धयतीति मु. पु पा ।

^४ अनेकपदारमकमिति मु. पु ना ।

^५ सकलोपाधिनिषेधादद्वैतसिद्धिरिति न्यायमकरन्दानुसारी पाठः ।

^६ असत्त्वापादकत्वेनति मु. पु पा. ।

^७ तर्हि निराकृतान्येव सर्वाणि निषेधवाक्यानीति मु. पु पा ।

न चेत्तत् निसिद्धनिषेधवाक्यनिराकरणप्रसङ्ग इति न्या म ना ।

^८ मैवमिति न्या० म पा नास्ति ।

^९ ब्रह्म इति मु. पु ना ।

^{१०} तथा चेति मु. पु ना. ।

बुद्धिमन्तोऽभिदधति । एवं हि नानाभूतानायाकाराणां प्रकाशाभेदे प्रकाशस्याऽपि नानाभावापत्तेरद्वैतं द्रमपास्तम् ।

‘अथोच्येत—विविधोऽयमाकारप्रपञ्चोऽविद्याध्यासवशादवभासत इति । एतदपि स्ववचनविरुद्धम् । सदात्मा प्रकाशः, तेन सदाऽसदात्मान आकारास्तावदभिद्या इति न घटते । तथा सत्यप्रकाशात्मानस्ते कथमिव प्रकाशेरन् । अपि चाऽप्रकाशात्मन एव ‘प्रकाशस्सम्भवतीति’ बाह्यार्थ-सिद्धायुक्तम् । अत एपोऽपि माहायानिकपक्षानुप्रवेशात्^१ ब्रह्मवादिनां मोह एव । अपि चाऽत्यन्तमसन्तं प्रपञ्चं कथमिवाऽविद्या प्रकाशयितुमलम् । न खल्वसत्ख्यातिरविद्या^२, किन्त्वग्रहणरूपैवेति^३ नयवीथ्यां ‘साधितम्’ । अतो नाऽविद्यास्तमयो मोक्षः ।

१ द्वितीयमुत्थाप्य दूययति—अथोच्येत इति । सर्वसत्तरेकत्वानुपपत्तेः । तथा च ज्ञान-ज्ञेयभेदाङ्गीकाराद्बोद्धमसत्प्रवेद्यापत्तिरित्याह—अत एपोऽपीति ।

असत् प्रतिभासमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्, स एव न सम्भवति, असत्त्वानङ्गीकारादित्याह—तथासतीति ।

२ प्रकाशस्सम्बन्धी भवतीति ख पु पा ।

३ द्वायवादप्रसङ्गे बोद्धाभिमतस्य सहोपलम्भनियमस्य भेदेऽप्युपपत्तिस्सम्भवतीति प्रति-पादनपराया बृहतीटीकाया कीर्त्युक्तस्य हेतुत्रयस्य निराकरणमुखेन बाह्यार्थं प्राप्तावि-शालिकाचार्येण । अस्य विस्तरस्तत्रैव [अ वि प ७८-८० पृ] द्रष्टव्य । अस्मिन्प्रति प्रकरणे विज्ञानादनिराकरणावसरे ‘निराकृतश्चास्य बाह्यार्थसिद्धो ऋजुविमलायामित्युक्तम्, तदेवाऽत्र ग्रन्थकार आश्लेष्टयतीति भुवीभिधिभावनीयम् ।

४ प्रवेशिनामिति मु पु पा । प्रवेश इति ख पु पा ।

५ असिद्धेति मु पु पा ।

६ “तस्मादग्रहणात्मको भ्रमो नाऽर्ज्यधून्वात्मक इति सिद्धम्” [अ वि. प ७४ पृ] इति पञ्चिकावाक्यमत्र न प्रसक्तव्यम् । भ्रान्तिरग्रहणव्यवस्था [न बी ७५] इति श्लाकेनैव घष ।

७ स्थापितमिति मु पु पा ।

८ अनेदमवधेयम्—यत्राऽर्ज्यैर्दार्ढ्यनिकैः “स्थुक्नाविद रजतमि”त्यादौ विधिष्टज्ञानमक-मङ्गीकृत्य भ्रम इति व्यवहियते, तत्र नाऽत्यन्तमसत् पदार्थस्य भ्रान्तम्, अपि तु अनुभवस्मरण-योस्स्वरूपतः, विषयतश्च मिथो भेदाग्रहादग्रहणरूप एव ।

अयमर्थो धर्मकीर्तितृप्तादेव प्रमाकरमिथेयाऽग्राहि । यतो हि कीर्तिराह—‘सास्त्र-चिन्तका खल्वेव विवेचयन्ति, प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पावर्षविकीकृत्य बाह्यमेवाऽनुमन्वमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते, प्रवृत्ताश्चाऽर्ज्यप्रतिलम्भेनाऽविशवाद मन्यन्ते” इति । तत एव प्रमाकरमिथे-याऽयमर्थो गृहीतः । अतो भेदाग्रहो न प्रमाकरमिथेयोज्ज, अपि तु कीर्तितो गृहीत इति । अमुमर्थं जयन्तभट्टो भ्रमनिरूपणावसरेऽस्याति खण्डयन्त्याह । तथा च तत्रत्योऽय ग्रन्थ—ननु

स्वमतेन मोक्ष-तत्साधननिरूपणम् ।

‘आत्यन्तिकस्तु देहोच्छेदो निरशेषधर्माधर्मपरिक्षयनिबन्धनो मोक्ष इति *युक्तम् । धर्माधर्मवशीकृतो हि जीवस्तासु तासु योनिषु संसरति । स तयोरेकान्तोच्छेदे व्यपगतदेहेन्द्रियसम्बन्धस्समुत्खातनिखिलसांसारिकदुःखानुबन्धो मुक्त इत्युच्यते । *कथं पुनरशेषधर्माधर्मपरिक्षयः । न तावदुपभोगेनैव । अनादिशरीरसन्ततिसञ्चितानां, भोगसमयेऽपि सञ्जीयमानानामनन्तानां कर्माशयानां क्षेप्तुमशक्तेः । उच्यते—यः खलु सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्य उद्विग्नः, तदनुपङ्गवलेभ्यश्च सुखेभ्योऽपि विगतस्पृहो मोक्षायोत्तिष्ठते, स तावद्वन्धहेतुभूतेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रत्यवायहेतुभूतेभ्यः, काम्येभ्योऽभ्युदयसाधनेभ्यश्च निवर्तमानस्सन्तुत्पन्नपूर्वां धर्माधर्मां भोगेन क्षयं नयन्, शम-दम-व्रज-चर्यादिकाङ्गोपबृंहितेनाऽऽत्मज्ञानेन’ “न स पुनरावर्तते” [छा. उ. श्र. ८] इत्यपुनरावृत्तये चोदितेन निरशेषकर्माशयं नाशयन् मुच्यते । न चाऽपुनरा-

स्मरणानुभवयोर्विवेकमप्रतिपद्यमानं प्रवर्तत इत्यभुतमिदं यद्यत्र भवद्भिर्धर्मकीर्तिगूहादाहृतं वृष्यविकल्पावधिविकीकृत्य प्रवर्तत इति । किञ्च चार्थमपि न कथञ्चन स्वार्थं पुष्पाति” [न्या. म. पृ. १६७] इति ।

* इति सिद्धमिति. मु पु पा ।

१ तस्मादविद्यास्तमयो मोक्ष इति पक्षो न क्षोदक्षम इति स पक्ष निरस्य मीमांसकानां सम्मतम्मोक्षास्वरूप, तत्साधनञ्चाऽह—आत्यन्तिकस्तिवत्यादिना ।

२ कर्मणश्चाऽप्यीयगो भवपरम्पराप्रापितस्य भोगादेव क्षयः । निस्तोपकर्मक्षयस्तु शमदमव्रजचर्यादिकाङ्गकेनाऽऽत्मज्ञानेनापुनरावृत्तये धुनेनेत्येव न्या म पा ।

३ अनेन बोध्यम्—ज्ञानादेव मोक्ष इति वेदान्तिनस्सङ्गिरन्ते । कर्मणानु चित्तमुद्धि-सम्पादयत्वेन प्रयाजादिबदारादुपकारकत्वम् । अत्र एव बहिरङ्गसाधने यज्ञादिकं परिगणयन्ति । मीमांसकास्तिवदमनुपपन्नमिति मन्वाना ज्ञान-कर्मसमुच्चयमव मोक्षसाधनमित्वातिष्ठन्ते । अत्र ज्ञानवर्द्धनोपासनमभिप्रेतम् ।

उपेय हि समुच्चयो भवति—समप्राधान्येन, गुणप्रधानत्वात्वेन चेति । तथाऽऽयं यथा—आनेनादिनां पक्षां यागानां समप्राधान्येन समुच्चयः । द्वितीयं यथा—प्रवाच-दशंपूर्वमाशयाः । तथार्थं चर्चं प्रधानम्, ज्ञानं गुणं, शरीरं वा । पराजित्वे प्रमाणाभावात् । अत्रात्रि-भावबोधकभुत्वादीनां प्रमाणानामन्यतमस्याज्जावान् । पारिषत्प्राप्तसमसमुच्चयस्य एव परिगण्यते । यथाऽयम्—

“उभाभ्यामेव यथाभ्यां यथा १६ पश्चिमा गतिः ।

तथा ३ ज्ञानकर्मभ्यां नराणां मुक्तिरिति ॥” इति ।

घृतेरर्थवादतया वर्णनम्, आत्मज्ञानस्याऽपरार्थत्वात्* । परार्थत्वे हि पर्णमयी-
न्यायेन फलश्रुतिरर्थवादतया वर्ण्येत । ज्ञानविधेरपाराध्यं तु सैवाऽधिकारि-

एतेन—

“यदि यस्याऽङ्गुरोघेन स्वभावमनुबुध्यते ।

तत्तस्य गुणभूत स्यान्न प्रधानाद् गुणो यत्” ॥ इति ।

[मु वा श्लो ६८ पृ ११८८]

प्रधानात् प्रधानमस्तीति प्रधानविनाशक इत्यर्थो बोध्यः । देवेश्वराचार्यवचनं चिकित्सि-
तम् । अतो ज्ञान-कर्मसमुच्चयो निश्चयेयस्य साधनम् । अत्र ज्ञानमुपासनं निदिध्यासनमित्य-
नर्थान्तरम् ।

“आत्मानमुपासीत” इति, तस्य विधिवाक्यम् । अत्रत्येन लिङ्गशूर्वमव कार्यत्वेनाऽभि-
धेयम् । कार्यञ्च कृतिसाध्यम्, कृत्यद्देश्यञ्च । न चाऽपूर्वस्य कृतिसाध्यत्व साक्षात्सम्भवति,
अतो यद्वारा कृतिसाध्यत्व घटयितव्यम्, स घात्वर्थो यागादिरनुबन्धोऽवच्छेदको विषय इति च
गुरुमतमर्थैर्ब्यपदिश्यते । अपूर्वनिष्पत्तावसाधारणकारणत्वाच्च विषयभूतो घात्वर्थं करणञ्च
भवति । अयमर्थो विधिष्य विषयकरणीयेऽभिधास्यते ग्रन्थकृता । कार्यं विषयनियोज्याभ्या
निरूप्यत इति तन्मतस्थितिः । यत् स्वसिद्ध्यर्थमुपादीयते—आक्षिप्यते, तदपि विधेयमिति
तन्वध्यवहारः । उपादीयत इत्यस्य प्रतिपदव्याख्यानमाक्षिप्यत इति । [वृ पृ ३७] टीकाकार-
वचनेनाऽऽनन्दादिकमात्मनो विशेषणमपि विवक्ष्यते । एतानां कार्यान्वये व्युत्पत्तेरन्विता-
भिधानप्रयोजकप्राहृकग्रहणदद्याया विज्ञानानन्दादिस्वभावस्योपासनानियोग एवाऽऽत्मनो विज्ञाना-
नन्दादिस्वभावविशिष्टत्वं सम्पाद्य, तदनन्तरं विज्ञानानन्दादिविशिष्टात्मोपासनक्रियाविषयो
भवतीति विधेयता-तात्पर्येण निश्चेयतारूपा पर्यवस्यति ।

एवमेव प्राभाकरैः “सीमारीदं घृते चरु निर्वपेत् शुक्लानां ग्रीहीणाम् ब्रह्मवर्तकाम”
[मी द अ ४ पा ३ अचि १०] इत्यत्र भिन्नाभ्यां शब्दाभ्यां विशेषणतया श्रुतयोर्ग्रीहीद्व्य-
शुक्लगुणयोरविवक्षामाशङ्क्य, प्राहृकग्रहणरूपविध्याक्षेपबलात्तद्विवक्षा समर्थता दृश्यते । तथा
च टीकास्यस्य विधेयशब्दस्य प्रथममारब्धप्राहृकग्रहणनिर्वाहाय किञ्चिद्द्वारेण विध्यन्वयित्वेन
शब्दबोध्यमित्यर्थो बोध्यः । एवञ्च विध्याक्षिप्तस्य श्रुतत्वे टीकाकृतस्तस्मिन् प्रवक्षि-
तमिति । उक्तप्रकारेण विषयस्याऽन्वये सति नियोग्यस्याऽऽकाङ्क्षा जायते । तस्याऽस्मिन्वा-
क्येऽयवणात्तत्पूरणमध्याहारेण कर्तव्यम्, तत्र प्रकारद्वयं समस्ति—विश्वजिन्मयायेन, पिण्डपितृम-
न्यायेन वा । विश्वजितो नैमित्तिकाधिकारस्यत्वेन फलकल्पना कृत्वाचिन्तया नेतव्येति,
पिण्डपितृमन्त्रस्मिन् रोदाहरणत्वेनोदाहृतः । तस्याऽप्यन्तपरोक्षवृत्त्यापत्त्या, रात्रिसत्रन्यायनैव
नियोज्य परिकल्पनीयः ।

तथा हि—“प्रतिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रोरुपयन्ति” इति श्रूयते । अस्याऽप्यमर्थः—
अत्र रात्रिघट्टेनाऽद्वारात्रवाचिना “ज्योतिर्गौ-रायुरिति अहो भवन्ती”त्यादिवाक्यविहितास्त्र-
यस्तोमयागा अभिधीयन्ते । अयमत्र सहायः—स्वर्गोऽधिकारिविशेषणम्, अथवा प्रतिष्ठति ।

अत्रैवकाम इति विशिष्याऽयवणाद्विधिवक्तित्वम्यस्वग एव विशेषणम् । प्रतिष्ठा-

* “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादस्यादि”ति सूत्रमत्र स्मर्तव्यम् ।

विशेषणं रात्रिसत्रवत्* । न च कर्मविधिशेषभूतमात्मज्ञानम्, तस्याऽपरार्थत्वात्, परार्थत्वे प्रमाणाभावात्, 'उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणादित्यलमतिविस्तरेण ।

स्वमतेनाऽऽत्मपरिमाणनिरूपणम् ।

ननु मुक्तस्याऽत्मनस्सकलोपलम्भातीतस्य^२ सन्मात्रावस्थितौ किं प्रमाणम् ? उच्यते—सदकारणञ्च यत्, तदविनाशि गगनवत् । सदकारणश्चाऽयमात्मे-
त्यविनाशित्वाद्भ्रुवत्वसिद्धिः^३ । परममहत्त्वञ्चाऽऽत्मनः परिमाणं गगनवत् ।
यत्र यत्राऽऽत्मनो गुण उपलभ्यते, तत्र तत्र तावदात्मा वर्तते इति प्रमाणसिद्धम् ।
गुणिनमन्तरेण गुणस्याऽवृत्तेः । तत्र शेष संशयः—किमसौ गत्वा सन्नि-
धीयते, उत गतिनिरपेक्ष एवेति । तत्र गतिसव्यपेक्षत्वाश्रयणे गतेस्ता-
वत्कल्पना, तस्याश्चाऽसमवायिकारणं कल्पनीयम् । न च तत्र किञ्चन
प्रमाणमस्ति । अगच्छतोऽपि सन्निधानोपपत्तेर्गगनवत् । अप्युच्येत
यत्राऽपि देहो न वर्तते, तत्राऽपि चेदात्मा सन्निधीयते, तदा शरीर इव तत्राऽपि

ध्वणञ्च लक्षणया स्वर्गपरमेवेति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सिद्धान्तस्तु—प्रतिष्ठाफलस्य सन्निहितेऽर्थे
वादे निर्देष्टात्तदेवाऽधिकारिविशेषणम् । यद्यपि प्रतितिष्ठन्तीति सर्वमानार्थकलट प्रयोगात्सिद्ध-
रूपेण प्रतिष्ठाऽवगम्यते, न साम्यरूपेति, तस्यैव फलत्वं कल्पनीयम् । ततो वर
विश्वजिन्त्यायेन स्वर्गकल्पनमिति प्रतिभाति । तथाप्यत्यन्ताधुतस्वर्गफलकल्पनापेक्षयाऽ-
र्थवादे श्रुताया एव प्रतिष्ठायामसमन्तत्वविपरिणामेन फलत्वकल्पनं युक्तम् । तथा च
यत्तच्छब्दयोर्व्यत्यासेन योजनया 'ये प्रतितिष्ठान्ति, त एता रात्रीरपेयुरि'ति वाक्यविप-
रिणामेनाऽयं कार्य इत्युक्त प्रयुक्तिलक्षणे "फलमात्रेण निर्देष्टादसति ह्यनुमानमि"त्यधिकरणे ।
तेन न्यायेन "ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवती"ति श्रुत्या ब्रह्मभूम्पु—अमृतत्वकाम—आत्मानमुपा-
सीतेति विधि कल्प्यते । अमृतत्वकामनियोज्यकमात्मोपासनाविषयक कार्यमिति वाक्यार्थः ।
अत आत्मज्ञानं न परार्थं पणंतावत्, अपि तु स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थम् । अत एवोक्त व्याकरणा-
धिकरणे कुमारिलभट्टेन—

"सर्वत्रैव हि विज्ञानं सत्कारत्वेन गम्यते ।

परार्थेऽन्वाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रैतन्वधारणात्" ॥ इति ।

*अतो रात्रिसत्रन्यायेनाऽधिकारिविधायकभावादुपासनाविधिस्तेत्यतीत्यभिप्रेक्ष्यमानाऽऽ-
ह्वानिसत्रवदिति ।

^१ उपकारत्व-शेषत्वमिति वदतो नादरेराचार्यस्य मत्त निरस्य "य परस्याऽन्यन्तमूपकारे
वर्तते, तं वयं शेष इति ब्रूम" इति आप्येण, "शेष परार्थत्वादिति सूत्रेण च परार्थत्व-शेषत्व-
मुक्तमित्यनुसन्धेयमित्याशयेनाऽऽह—उपकारकेति ।

^२ उपलभ्यति मु पु पा ।

^३ अविनाशित्वाभाव इति मु पा ।

तद्गुणानामुपलब्धिस्स्यादिति । तत्र । यतस्तत्सर्वात्मगुणानामात्म-म-
नस्तन्निर्गुणोऽसमवायिकारणम् । स च संयोगो 'द्विष्टतया मनो'-
विरहेणाऽन्यत्र न वर्तते । मनश्च शरीरस्याऽन्तरवतिष्ठत इत्युक्तम्^१ । यत्रैव
चाऽसमवायिकारणम्, तत्रैव कार्यमिति न बहिरात्मनो गुणोपलम्भः ।

नन्वेवं शरीरस्याऽपि गतिकल्पनमप्रमाणकमेव । न । तस्यैकत्र सतोऽन्यत्र
दर्शनप्रसङ्गात् । आत्मनस्तु सतोऽपि सकलकरणपथातीतस्य दर्शनप्रसक्तिरापा-
दयितुमशक्येत्यगत्या सर्वसंयोगिभिरात्मा संयुज्यते । तच्च परममहत्त्व-
मन्तरेण न सम्भवतीति नाऽणुपरिमाणः, शरीरपरिमाणो वा । शरीरपरि-
माणवत्त्वञ्च विना सावयवत्वमनुपपन्नम् । तादृशं हि महत्त्वं-अवयवबहुत्व-
महत्त्व-प्रचयविशेषाणामन्यतमस्मिन्नायत्तम् । न चाऽवयवकल्पना प्रमाणवती ।
ननु सर्वगतत्वे पुरुषस्य शरीरान्तरेऽपि भोगप्रसङ्गः । मैवम् । यस्य
यच्छरीरं, तस्य तद्भोगायतनम्, यानि च यस्येन्द्रियाणि, तानि तस्य
भोगसाधनानीति, नाऽऽयतनान्तरे भोगप्रसङ्गः ।

आत्मनो विभुत्वे भोगसाङ्गैर्गुणैः-समाधाने ।

ननु शरीरेन्द्रियसम्बन्धव्यवस्थैव किञ्चिद्वन्धना । उच्यते—धर्माधर्म-
सम्बन्धनिबन्धनेति भवानवयुद्धयताम् । यदीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां यानि
शरीरेन्द्रियाण्युपात्तानि, तानि तस्यैव भोगसाधनानीति । धर्माधर्मव्यवस्थैव
किमायत्तेति चेत् ? तदुपायभूतकर्मसम्बन्धायत्ता^२ । कर्मसम्बन्धव्यवस्था
तु तत्समवायिकारणभूतशरीरेन्द्रियसम्बन्धनिबन्धनेत्यनादितया शरीरेन्द्रिय-
धर्माधर्मसन्ततेस्सर्वमुपपन्नम् ।

आत्मेकत्वशङ्का-निराकरणे ।

*आह—विभुत्वञ्चेदात्मनः, तदा सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्माऽस्तु^३ गगन-
वत् । यथा गगनमेकमेव घट—'मणिकादितत्तदनेकसम्बन्धि, तथाऽऽत्मापि किं

^१ द्विष्टतयेति मू पु नास्ति ।

^२ आत्मनोविरहेणेति मू पु पा ।

^३ मनश्चाऽन्तर्दशरीरमित्यादिबन्धनेति शेषः ।

^४ संबन्धायत्तेत्यादि कर्मसंबन्धव्यवस्थारित्यन्त पाठो मू पु नास्ति । स पुस्तका-
नुसारी चाऽय पाठो मूले सतिवेशित इति ध्येयम् ।

^५ आत्मेति मू पु नास्ति ।

^६ मणिकम्—बृहज्जलभाण्डमिति वैजनायदीधित [स्मृ मू क आ क. पृ ३५३
पृ ४] ग्राह ।

*अद्वैतवासनावसितान्त करण एकात्मवादी शङ्कते—शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिरूपोपाधि-
भेदादेवापपत्तापत्तैकत्वमस्तु, या मृदात्मभेद इति ।

नाऽभ्युपेयते, किं प्रत्यायतनं भेदाभ्युपगमेन । उच्यते—यस्तावत्प्रतिपत्ता परायतनस्वामिनं स्वप्रयत्नपूर्वकात्मीयशरीरसमवेतकर्मसमानचेष्टादर्शनादनुमानतः प्रत्येति^१ प्रयत्नवत्तया, नाऽसौ तं ग्राहकैकरसतया, किन्तु ग्राह्यकोटिनिविष्टमनात्मभूतमेव । तेन^२ प्रतीतिसिद्धत्वाद्भेदस्य, अलं भेदाभ्युपगमेनेति वचनमकिञ्चित्करम् । न हि^३ परायतनस्वामिनि स्वमित्येवमनुमानमुदेतुमलम् । यथा मम शरीरे मदीयप्रयत्नपूर्विका चेष्टा, तथा परशरीरेऽपि सत्प्रयत्ननिबन्धनैवेति प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षेण हि स्वात्मनि समवयन्यप्रयत्न उपलभ्यते । न च परशरीरचेष्टानुगुणः प्रयत्नस्स्वात्मनि पुरुषाणां प्रत्यक्षीभवतीति, पर एव प्रयतिता परशरीरेऽनुमीयते । नन्वेवमनुमानेन परात्मप्रतीतौ, कथमिदमुच्यते “अगृह्यो न हि गृह्यते” [वृ. उ. अ. ४. ब्रा. २ ख. ४] इति । परेण न गृह्यत इत्येतदभिप्रायमेतद्भवतीत्युच्यते-ग्राहकैकरसतया परेण न गृह्यत इति तस्याऽर्थः, तस्माच्च विरोधः ।

किञ्च नानाव्यवस्थानां नानाभूताः प्रतिचेत्रं पुरुषाः, “धर्मा-धर्म-सुख-दुःखादिव्यवस्थादर्शनात् । अन्यथा ह्येकस्य धर्मा-धर्मादयस्सर्वस्य भवेयुः ।

ब्रह्मसिद्धिकृतो मतेन शङ्का ।

“अत्र कश्चित्पण्डितमानी प्राऽऽह—कान्पनिकी सुखदुःखादिव्यवस्था भविष्यति । यथैकस्मिन्नेव शरीरे पादादिवेदनाव्यवस्था न व्यतिकीर्यते, तथा नानाशरीरेषु न व्यतिकरिष्यत इति । न हि पादगता वेदना शिरसि, न वा शिरोगता वेदना पादे । न च वेदना पादादिष्वेव समवेतीति शक्यते वस्तुम्, तेषामज्ञत्वात् । ज्ञाता हि वेदनाभिस्सह सम्बध्यते, दुःखविशेषरूपत्वात् तासामिति ।

तन्निरसनम् ।

तदिदं बालजनमोहनीमिति शङ्काः । “पादे मे वेदना, “शिरसि मे

^१ परिच्छिन्नतीति ख पु पा ।

^२ विवदत्वादिति मु पु पा ।

^३ परायतन स्वमिति मु पु पा ।

^४ अत्र धर्मा-धर्मशब्दाभ्यामपूर्वमेव विवक्षितम् । यागादिके तु क्वचिद्धर्मा-धर्मप्रयोगो लाक्षणिक इति गुरुमतनिगर्वः ।

^५ तत्र वेदित्पण्डितमानिना आहुतिरिति मु पु पाठो दुःस्यते । पालिकाचार्यस्सर्वत्र भेदनिधीममतानुशासकस्य वेदित्वेतिव निदिशति । अतस्तदनुसारेणाऽत्रैव मूलं वेदित्वेतिव पाठस्त्वापि इति वेदितव्यम् ।

*प्राभाकरमीमांसका इत्यर्थः ।

वेदने"ति सर्ववेदनास्वेको दुःखो प्रकाशते । पादादिषु तु सन्तापादिकं समवैति । 'तत्र सन्तापस्तेजसा सह संयोगः, शूलस्तु वायुना सहेति वात-
पित्त-श्लेष्मणां क्षोभजेषु सर्वेषु विकारेषु वेदितव्यम् । अचेतनानामपि पादादीनां
पित्तादिसंयोगो न विरुध्यते । 'तज्जन्यं दुःखमात्मन्येव समवैति ।

अथोन्येत—यथा प्रतिविम्बभाव एकस्यैव विम्बस्य मणिकृपाणदर्पणा-
द्युपाधिवशेन, व्यवस्थितानि च श्यामत्वादीनि, तथैकस्याऽऽत्मनो नाना-
शरीरोपाधिवशेन सुखादयो व्यवतिष्ठन्त इति । तदयुक्तम्—श्यामत्वादीना-
मौपाधिकानामुपाधिवशवर्तित्वाद्विम्बसम्बन्धाभावात् । तेनैकधर्मिधर्माणां
सतामेपा व्यवस्था सम्भवति । सुखादयस्तु नौपाधिकाः, किन्त्वात्मसमवा-
यिन एवेत्येकात्मवर्तित्वेन व्यवस्थानुपपत्तिः । किञ्च सिद्धे व्यक्तमेकत्वे
स्यादप्येपा कल्पना, न चाऽऽत्मैकत्वे प्रमाणमस्ति । एकपुरुषश्रुतयश्च
प्रागेवोपवर्णितायां इति, सिद्धं प्रतिचेन्न नानाभूताः पुमांस इति ।

'नानाविवादसन्दर्भतमस्तद्वातमेदनः ।

एष शालिकनाथेन तत्त्वालोकः प्रवर्तितः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
तत्त्वालोको नामाऽष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

१ जानुवेदे चरकमुद्रादिग्रन्थेषु वातादीनां त्रयाणां वातूनां शोभजा विकारा
बहवो निरूपिता । तानेव हृदि निधायान्—तत्रेत्यादिका—वेदितव्यमित्यन्तेन ।

२ तदुत्पत्तिमिति ख. पु. पा । तदयमिति मु. पु. पा ।

३ विम्बस्येति मु. पु. नास्ति ।

४ अयमसौ मु. पु. नास्ति ।

५ न चेत्यादि—पुमांस इत्यन्त. पाठो मु. पु. नास्ति । उपुस्तकानुसारेण न्यवेसीति
ध्येयम् ।

६ नानाविवादसम्बन्धतमस्तद्वातमेदिनामिति. मु. पु. पा. ।

शवरस्वामिना भाष्यकृता । तच्चाऽऽप्तज्ञानमुपनिषत्सु श्रूयते द्विविधम्—ऋतवर्मम्, पुरुषार्थ-
ञ्चेति । तत्राऽऽद्यम्—“अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा” इत्यादिना प्रतिपाद्यते । तच्च कर्मानु-
ष्ठानोपयुक्तत्वात् “ज्योतिष्टोमेन स्वयंकामो यजेत” इत्यादिविविधाकार्यान्तानवत्कर्माङ्गम्
दृष्टार्थत्वात् । “एतेन तत्रत्ययं कर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदा नराकाक्ष्य व्याख्यातम्” [त वा पृ ११४]
इति यातिकमपि स्वरसमस्मिन्नर्थे । “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य” इत्यादिकन्तु वक्ष्यमाणस्याऽर्थ-
स्याप्रतिगहनत्वान्महोपयोगित्वकथनायाऽऽलस्य विहाय, अद्वैतविद्येन वक्ष्यमाणमर्थं कथं प्रतिपद्येत
इत्येतावन्मात्रप्रयोजनकमेव ।

तथा च बहुपादवचनम्—

“आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च बोधितम् ।

कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लभ्यते” ॥ [श्लो वा स आ परि श्लो १०३] इति ।

द्वितीयन्तिवृत्तिकर्तव्यताविशेषपक्षयुक्तान्युपासनात्मकानि विधीयन्ते “आत्मानमुपासीते”
त्यादिभिः । तेषां कर्मणि यागादी, पुरुषे वा दृष्टप्रयोजनाभावात्, अदृष्टापेक्षायामङ्गत्व-
बोधकधृत्वादीनामन्यतमस्याऽऽभावेन ऋतवर्मत्वासम्भवात्, वाक्यसौपोषणीतनिश्चयेयफलकतया
पुरुषार्थत्वमेव स्वीक्रियते । यद्यप्यनुमानादिनाऽवगत “अहं स्पृह” “अहङ्गच्छामी”त्यादि-
घटीर एवाऽहमाकारदधनान्तरमाणात्तत्प्रतिपादितेऽप्यात्मनि घटीरादिविवेको न दृढरूपेण
हृदयेऽवतिष्ठते । अत उपनिषदवष्टम्भनेन नित्यात्मसत्तामात्रेण वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थमेव
सावन्मात्रं प्रत्यपादि भगवता शवरमुनिना ।

एतेन भाष्यकृतोऽप्रमप्याप्तयो लभ्यते । सत्सु बहुधाऽऽप्तमनोऽकर्तृत्वा-भोक्तृत्वादिसति-
पादकेषु वाक्येषु नित्यत्वप्रतिपादनपराणि वेदान्तवाक्यान्पुदाहारीतत्त्वमवान् भाष्यकारः, न
त्वकर्त्रे-भोक्त्रात्मप्रतिपादकानि वाक्यानि । तेषामुदाहरणे कर्मधरणायां कर्मणि रीधित्यमापद्येत ।
अत एव प्रभाकरमिश्र आत्मवादान्ते—“तस्मान्न विवृतं भाष्यकारेण भगवता “न बुद्धिभेद जनये-
दि”त्यादिद्वैपायनवचनानुदोषात्, “नाऽऽज्ञानादि”त्युपसमाहारीत्” [यू पृ. २५६] । तस्मात्कर्मा-
नुष्ठानोपयोग्यात्मतत्त्व प्रतिपादयन् भाष्यकारद्विषयाणां व्यामोहं दूरीयकारः । तदेव व्याख्या-
तुमि कुमारिलभट्ट-अभाकरमिश्रप्रवृत्तिभिस्तर्कैस्समादृतं, समर्पितश्चेति विबुधैरवधेयम् ।

४ इन्द्रियाण्येवाऽऽप्तेति पक्षः लोकायतविशेषाणामेवाऽभिमत इति सर्वेऽपि प्रामाणिकेषु
ग्रन्थेषूपन्यस्तो निरस्तश्च दृश्यते । किंबन्त्यप्येतादृश्येव । परं मन्दीश्वरविरचितप्रनाकर-
विजयस्याऽऽदमे प्रकरणे भगवतस्सत्यतपसो द्रष्टृश्चक्षुरो मे नाऽस्ति जिह्वेति पीराणिकवचनो-
पन्यासेनाऽप्य पक्षः पीराणिकानामित्यवगम्यते । तत्त्वन्तीश्वरो वेतीति ध्येयम् । अवस-
रीन्द्रिमात्मवादोपन्यासावच्छरे पीराणिकानामेव मतिमित्यवतारितो ग्रन्थोऽस्मान्निरिति ।

५ अग्नेदमवधेयम्—मोक्षाध्वनीनामस्ति सार्यद्वयो—केचिन्मोक्ष भावात्मकमाचक्षते,
अपरेत्वेनमभावात्मकमाहुः । तत्राऽऽद्यपक्षे सार्वभौम्य—सार्वभौम्य—सार्वभौम्यप्रकारा
विदुषामभिमतारक्षकसति । द्वितीयपक्षेऽपि दुःखप्राप्यभाव केचनाऽऽपरेते, अपरे तु दुःखात्य-
न्ताभावम्, अन्ये तु निखिलदुःखस्वरूपं वर्णयन्ति यथाशुचि । उभयत्रापि भगवतो धृतिस्था-
ह्याममाचरति । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “तरति
शोकमात्मवित्” “न ह वै सखरीरस्य सतो न शिमाप्रिये स्पृशत” इत्याद्याः । यथा ज्ञायमानो
हि अनुष्मान् चेतनः प्रेक्षावानिष्टप्राप्तिं कामयते, सर्वैवान्निष्टपरिहारमपि वष्टित्वमाप्, इति

सार्वजनीनमेतत् । अत एव लोके भारापममे सुखी सवृत्तोऽहमित्थवाधितोऽनुभवस्समीक्ष्यते । अत उभयमपि प्राणिमात्रस्य समभिलषितमिति मनीषिणः पूर्वे उभयोरपि पुरुषार्थत्वमास्थिपत ।

एकविंशतिप्रभेददुःखध्वसो मोक्ष इति तार्किका कीर्तयन्ति । देह, पट्टिन्द्रियाणि, पट्टिवयया, पट्टबुद्धयः, सुख, दुःखञ्चेत्येकविंशतिप्रभेदभिन्नमाचक्षते । इदन्त्वापातरमणीयमिति विवेकिनो मन्यन्ते । तेषामयम्भावः—सुखस्याऽपि विनाशेन मुक्तेरपुरुषार्थत्व प्रसज्येत । अमुमथे श्रीहृदयमिथो ब्रवीति—

“मुक्तये यमिशलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतम तमवेक्ष्यैव यथा ब्रूय तथैव स ॥ [न च स १७ श्लो ७५] इति ।

तत्राऽईतिन—अविद्यानिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिर्वा परमपुरुषार्थ इत्युभयमाद्रियन्ते । परन्त्वन्त्यतरस्य नाऽन्तरीयकत्वेन गुणप्रधानभावविवक्षयाऽऽनन्दावाप्तिर्मोक्षः, अविद्यास्तमो वेत्येव व्यवहृत्तो दृश्यते । यथोक्त दीक्षितकुलावतसेन नीलकण्ठमखिना—

“अबोधहृतिरित्यानन्दविष्कूतिरिति” ।

भाट्टमीमांसकास्तु—प्रपञ्चविलयो मोक्षः, एकविंशतिदुःखध्वसो मोक्ष इति च मतद्वय निरस्त्यन्त प्रपञ्चसम्बन्धो वक्ष्यः, प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मोक्ष इत्याशेरेते । त्रिधा हि शरीरादिप्रपञ्चः पुरुषशब्दवाच्यमात्रमानं बध्नाति । तत्र भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनान्द्रियाणि चक्षुरादीनि, आन्तरिन्द्रियं मनश्च । भोग्यावशब्दादयो विषया । भोगशब्देन सुखदुःखसाक्षात्कारोऽभिधीयते । तथा चैतस्त्रिविधस्याऽपि वक्ष्यस्याऽत्यन्तिकसमुच्छेदो मोक्षः । उच्छेदे आत्यन्तिकत्वञ्च पूर्वोत्पन्ना देहेन्द्रियविषयाणां विनाशः, अनुत्पन्नानामात्यन्तिकोऽनुत्पत्तिः । स च तदुत्पादकयोर्धर्माद्यर्थयोर्निर्दोषयोः परिक्षयात्, देहादीनामात्यन्तिकी निवृत्तिः । प्रारब्धकर्मणा भोगेनैव परिक्षयः । नित्यनैमित्तिकयोरनुत्पन्नं प्रत्यवायपरिहाराय, काम्यानाम्, प्रतिपिदानाञ्च कर्मणा परिवर्जनम् । देहान्तरारम्भेऽसति, वर्तमानस्य शरीरस्य पातात्स्वरूपेणाऽवस्थानं मोक्ष इति । अत एवोक्तं वार्तिककृता—

“मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिपिदयो ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया” ॥ [श्लो वा स आ परि श्लो ११०] इति । ततस्त्वेन रूपेणाऽवस्थानमिति पर्यवस्यति । तत्राऽऽत्मानन्दोऽभिव्यज्यते, न तु ससारवद्यामान्, अनुभवहेतोरभावात् । देहेन्द्रियादीनामात्मान्तिकध्वसानुगृहीतं मनस्तदनुभवसाधनम् । तत्र प्रमाणम्—“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते” इति श्रुतिः । “अशरीरं वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्मृतं” इति च्छन्दोगानां श्रुतिर्वैययिकप्रियाप्रिययोस्सर्वं निषेधतीति ।

अत एव दर्शनान्तरेषु । मोक्षाभिधानप्रसवती नित्यमुक्ताभिव्यक्तिर्मात्र इति मीमांसका इत्यनूदितं दृश्यते । अयमेव पक्षश्चिदानन्दपण्डितेन “वयन्तु सकलदुःखविलये सति नित्यनिरतिशयानन्दाभिव्यक्तिलक्षणं मोक्षमाचक्ष्महे” [नी तत्व पृ २१९] इति वदता, नारायणभट्टेन मानमेयोदये प्रमेयप्रकरणे च [पृ २२] समुक्तिक व्यवस्थापितो दृश्यते । परन्तु भाट्टवार्तिक—प्रकरणपञ्चिका—शास्त्रदीपिकादिग्रन्थपर्यालोचने त्वात्यन्तिक आत्मविशेषगुणोच्छेदरूप एव मोक्षो भट्टपादादीनां मीमांसकानामभिमत इति स्फुटमवगम्यते । प्रत्युताऽऽनन्दावाप्तिरिति पक्षस्य विस्तरेण खण्डनम्, आनन्दादिश्रुतीनां दुःसाभावपरतया च व्याख्यानमुपलभ्यते ।

वातिवायव्यमनेनैव घालिकनाथमित्रेण मोक्षस्वरूपमुपावधि । तामेव सरणिमनुसृत्य
पार्थसारथिदशास्त्रदीपिकावास्तकंचरण आत्मवादान्तेऽद्वैतश्रुतीनां स्वाभिमतार्थयोजनेन आनन्दा-
वाप्तरिति पदमुपमदंयन्, आत्मवैराग्यमुपाच्छेदरूपमेव मोक्षतत्त्व वक्ष्यामास ।

गागाभट्टपरनामधेयो नारायणभट्टो बुध्यादिविज्ञेयमुणविलये सत्याऽऽत्मनस्त्व-
न्तिवदुःखप्रागभावमेवाऽवगममाचक्षत मुह्यतममंज्ञा इत्युदलीलितम् । “आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो
मोक्ष इति गुरवः” [भा चि पृ ४२] इति ।

मानमेयोदयस्य पुरको द्वितीयो नारायणभट्टो बुध्यादिविज्ञेयमुणविलये सत्याऽऽत्मनस्त्व-
रूपेणाऽवस्थानं मोक्ष “इति प्राभाकरमतमिति । [भा मे ३ पृ ८८] प्रतिपादयति ।

गुह्यमते सुखविलयादपुरुषार्थत्वानुपपत्तिं दर्शयति, भट्टमत आनन्दानुभवञ्चेति पूर्वं
प्रादीदृशाम ।

‘ शिवाद्ययोगिनाऽत्यन्तिकदुःखानुत्पादो मोक्ष इति प्राभाकरा ” [शि भा पृ ४७५-
४७६] इति प्रतिपादितो दृश्यते ।

तत्रोत्पन्नानां नित्यानाम्, नैमित्तिकानाञ्च कर्मणामनुष्ठानेन, भोगेन, आत्मज्ञानेन
चोच्छेदो जायते । अत्रोत्पत्त्यमानानां काम्यकर्मानुष्ठानेनैवोत्पत्तिर्भविष्यतीति, काम्यकर्मपरि-
त्यागेन तेषामनुत्पत्तिरेवोच्छेदो विवक्षितः । भाविनान्तवधमणि विहितस्य नित्यनैमित्तिककर्म-
बलापस्य परित्यागाप्रियद्वयस्य निषेधेनादुत्पत्तिर्भविष्यति, विहितस्याऽनुष्ठानात्प्रतिपिद्वयस्य
परित्यागात्तेषां माऽनुत्पत्तिः, तैवोच्छेदः । अत्र मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादिकं नास्ति, नाऽऽप्यान-
न्दोऽनुभूयते मुक्तावस्थायां । किन्तु भारापणमे सुखी सवृत्तोऽहमिति वत्सासारिकसकलदुःखं
निवृत्त्यैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्व प्रतिपादितम् । ईदृशञ्च भव वातिककारादिभिश्चरतीति
प्रतीयते । सूत्र-वृत्ति-भाष्यादिवददर्शनादिति वयं प्रतीयम् ।

अयमर्थः—वेदान्तदर्शने भाष्यकृता सङ्खराचार्येणोपपादितो दृश्यते । तथा च भाष्य-
सन्दर्भं—“यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माणि अनुष्ठायन्ते प्रत्यवायानुत्तये,
काम्यानि प्रतिपिद्वानि च परिह्रियन्ते स्वर्ग-नरकानावाप्तये, साम्प्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्यु-
पभोगेनेव क्षप्यन्ते इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसन्धानकारणाभावात्स्वरूपावस्था
नलक्षणं कैवल्यं विनाऽपि ब्रह्मत्वमयैववृत्तस्य सैतस्यतीति । तदसत् । प्रमाणाभावात् । न
ह्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थीयं समाधरेदिति । स्वमनीषया त्वेतत्तर्कित-
यस्मात्कर्मनिमित्तसंसारः, तस्मात्प्रमित्तमावाप्तं भविष्यतीति । न चेतत्कथितुमपि दक्षमेवे
निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात्” [छा भा अ ४ पा ३ अ ५] इति ।

अपि च—अध्वरमीमांसकानां द्विविधं मोक्षस्वरूपमभिमतमिति दर्शनान्तरपरि-
शीलनेनाऽवगम्यते—काम्यप्रतिपिद्वयोरनारम्भादारब्धफलस्योपभोगेन यथाप्रित्यनेमित्तकयो
कर्मणोरनुष्ठानेनाऽत्यन्तवैयं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति प्रथमं प्रवारं, निरतिशयायाः प्रीते-
स्सर्वशब्दवाच्यायाः समहेतुत्वात्तन्मय एव मोक्ष इति च द्वितीयं प्रवारं । तत्राऽऽस्य
प्रकारस्याऽप्यनाद्यः । तथा हि—जीवस्य शरीरेऽवस्थानं किल बन्धहेतुरित्युच्यतेऽभियुक्तं ।
“न ह वै सञ्चारस्य सत् प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति” इति श्रुतेः । आत्यन्तिकं शरीरसम्बन्धा-
भावेन युक्ते स्वस्वरूपेऽवस्थानं मोक्ष इति गीयते विवक्षयं । “अशरीरं वा व सन्त न प्रिया-

प्रिये स्पृशत." इति च्छान्दोग्यश्रुते । स चाऽप्यन्तिकशरीरसम्बन्धान्वा कर्मभिरेव सिध्यति, यतो हि काम्यमिष्टिपस्वादिक देवादिसरीरप्राप्तिहेतुः । प्रतिपिद्ध ग्राह्यगहननादिक तिर्यगादि-शरीरप्राप्तिहेतुः । नित्यानाम्, नैमित्तिकानाम्च कर्मणामननुष्ठानं प्रत्यवायजननद्वारेण नारक्यादिसरीरप्राप्तिहेतुः । "कर्मजन्योपनोगार्थं शरीरं न. प्रवर्तते" इत्यभियुक्तोक्तेः । अतो मृमुक्षुणा सर्वात्मना काम्यप्रतिपिद्धयोरनारम्भान्नित्यनैमित्तिककर्मणा सम्यगनुष्ठानेन प्रत्यवाया-नुत्पादाश्च नाविजन्मप्राप्तिस्सम्भाव्यते । आरब्धफलयो पुष्पपापकर्मणोरपभोगेनैव, ध्याना-ततोऽपि भाविजन्मप्राप्तिनं शङ्कितुं शक्यते ।

तथा च मृमुक्षोरेव वर्तमानस्याऽप्यन्तिकशरीरसम्बन्धान्वाभावसम्बद्धितत्त्वात्मन्येवाऽवस्था-मलक्षणो मोक्षस्तिध्यति । अतः कर्मभ्यो मोक्ष इति । अथ च शरीरसम्बन्धस्य कर्मनिमित्त-कत्वेन "निमित्तस्याऽप्येव नैमित्तिकस्याऽप्येव" इति न्यायेन शरीरसम्बन्धान्वाभावरूपमोक्षस्य कर्मसाध्यत्वोक्तिरिति प्रथमपक्षस्याभिप्रायः ।

द्वितीयपक्षस्याभिप्रायः —यान्यन्निहोत्र-दशंपूर्णमास—चातुर्मास्यादिकर्माणि स्वर्गसाध-नत्वेन श्रुतानि "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" "दशंपूर्णमासाभ्या-स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवचनैः । तान्येव मोक्षसाधनं सयोगपूयस्त्वन्यायेन । "एकस्य तूभयत्वे सयोगपूयस्त्वमिति" चातुर्षिकेऽधिकरणे सिद्धोऽप्य न्यायः । स्वर्गशब्दवाच्यस्य निरतिशययुक्तस्य स्वरूपानन्दलक्षणान्मोक्षात्पार्यक्यासम्भवात् । श्रुतिरपि निरतिशयश्रीतिरेव स्वर्गशब्दवाच्येत्य-वगमयति । यथा—

"यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषापनीतञ्च तत्सुखं स्व पदासदम्" ॥ इति ।

त्रिविष्टपादिजनितमुसविषये दुःखासम्भिन्नत्वादिविषयपमानामसम्भवात् । तत्र प्रयोग-लाक्षणिक इति मुरेश्वराचार्यैर्बृहदारण्यकभाष्यवातिकेऽप्युच्यते । तदेवाऽप्यम्यवोक्तिर्न कल्पक-परिमलेऽभिहितमिति शास्त्रपरिच्छेदस्याचाम । अतो निरतिशयश्रीतिरूपभाष्यस्य कर्महेतुकत्व-प्रतीतिः कर्मभ्यो मोक्षारिष्यति । तत्राऽप्यपक्षे ऐकभक्तिसंबन्धो कर्मणा भोगेन क्षय इत्यपि विरोधो बोध्यः । तत्राऽप्यपक्ष एव कुमारिलभट्टेन वातिकट्टोपापादीत्यर्थे बहयते—तथाहि

"य आत्मा अपहृतपाप्मा विजया विमृत्तु विजोक्तं विजिपत्स अपिपात्तं सत्यकाम-सत्यसमूहः शोऽन्वेष्टव्यं स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मानमुपासीतु" इति कामवाद-तौत्वाद्-वपनविरोधैर्ब्रह्मासा-मननसहितात्मज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरागतद्विवेचनानुदय-निर्धेयव-कृत्यसम्बन्धः "स सर्वान्धं लोकानामादि" "तरति शोकमात्मविम्" "स यदि त्रिगुलोककामो भवति स भूलादेवाऽप्य पितरसमुत्तिष्ठन्ति" तत्र त्रिगुलोक्तेन महोपेतं" इत्यादिना वाक्य-सन्दर्भेण योगत्रयानिमाद्यष्टैस्वर्गलक्षणानि वर्णितानि । तथा "स धत्तेनैव यतंयन् पावशामुप-ब्रह्मलोकमनिशमगच्छ न स पुनरावर्तते" इत्युपनिषत्प्रमाणपरमात्मनोऽप्यवस्थाकृत्यवचन-वि'नोदितादिकमन्त्रभेदाऽऽत्मज्ञानस्य अत्यर्थं यत्पुनरावर्तं वर्णितं कुमारिलभट्टेन । अत्राऽप्य-ज्ञानान्न बोधात्मज्ञानमुत्, परमात्मज्ञानं वा विनिरतिशयवशात्परमोपासकानां ब्रह्ममीमांस-कानाम्च विचारो जागर्ति । तत्र ब्रह्ममीमांसका भुक्तिधिरतामेव प्राधान्यम्, कर्मकाण्डस्य तदुत्तरादप्यन उक्तैस्त्वमिति ब्रह्मा निश्चित्यवर्तककारणमुत्तरं सर्वं सर्वज्ञातिधमनि-परमात्मानमभ्युपगच्छन्त्यन्तानमवाप्तिं विवर्धयन्तित्युच्यते ।

न्यायशुद्धिर्नाम नवमं प्रकरणम् ।

^१अपौरुषेये सम्बन्धे शब्दः ग्रामाण्यमृच्छति ।

स च नित्यत्वसिद्धौ स्यादिति तत्प्रतिपाद्यते ॥१॥

यद्युचरितमात्रविनाशी शब्दो भवेत्, तदा तस्य वृद्धव्यवहारेण स्वामा-
विकी स्वार्थाभिधानशक्तिरवसातुमशक्या । भूयोभूयः प्रयोगदर्शने हि
तत्तदस्वार्थपरिहारेण निष्कृष्य स्वार्थाभिधानसामर्थ्यमवधार्यते । न चोच-
रितमात्रापवर्गिणश्शब्दस्य पुनःपुनः प्रयोगदर्शनमुपपद्यते । स्वार्थाभिधान-
सामर्थ्यानवधारणे च प्रथमश्रुत इव शब्दो नाऽर्थमवयोधयितुमलम्^२ ।
अर्थश्चाऽनवयोधयतः ग्रामाण्यमयुक्तमिति, शब्दस्य ग्रामाण्यमिच्छता युक्तम-
भिधानस्य नित्यत्वस्थापनमिति सप्रयोजनमिदम् ।

ननु क्षणिकत्वेऽपि वर्णानां^३ गत्वादिविषयवृद्धव्यवहारपूर्वकमेव
सम्बन्धाध्यवसानमुपपद्यते, किं नित्यत्वस्थापनयत्नेन । उच्यते—न प्रत्यु-
धारणं भिन्नेषु वर्णेषु गत्वादिकं कल्पयितुं शक्यते, मेदाग्रहेणाऽपि शुक्तिकार-
“जतवोधवदभेदप्रत्ययाभिमानोपपत्तेः । यत्र हि भेदमध्यवस्यत एवाऽभेदज्ञानम्,
तत्राऽन्यथानुपपत्त्या सामान्याश्रयणं घटते । न चाऽनित्यत्ववादिनोऽपि^४
वर्णेषु प्रत्युच्चारणं साक्षाद्भेदाध्यवसानं सम्मतम् ।

ननु च युक्तं शुक्तिकारजतादिषु भेदाग्रहणादभेदव्यवहार इति सामान्या-
सम्भवः, नेदं रजतमिति बाधकप्रत्ययोदयात्, इह तु सामान्योपपत्तेर्भ्रान्ति-
कल्पना निष्प्रमाणिकैव, नाऽयं गकार इति बाधकाभावात् । उच्यते । न

^१ न्यायशुद्धिरिति भवनाथमिश्रेण [गय वि पृ २५८], रामानुजाचार्येण तन्वरहस्ये
च, [पृ २४] तर्पय व्यवहृतौ दरीदृश्यते । पर गवजके पुस्तकेऽपि न्यायशुद्धिरिति सरोधितः
पाठस्तमपलोभ्यते । अनेन कात्यान्युसारेण न्यायशुद्धिरित्येव पाठो मुक्त इति, स एव मयोपरि
सत्यवेपीति ध्येयम् । सान्नित्यत्वनिर्वचनपरमिति मुद्रिते पुस्तके पाठोऽधिको दृश्यते ।
गपुस्तके सान्नित्यत्वस्थापनपरमिति संपाधितोऽत्रलोभ्यते । प्रकरणपर्यान्विचनयाऽयं सिद्धत्वा-
स्यान्तोऽस्माभिः परित्यक्तः, याजिनवदन्निष्ठादित्यादिति बोध्यम् ।

^२ सम्बन्धिद्वयापारा हि सम्बन्धो भवति । सम्बन्धनित्यत्वं सम्बन्धिनरसम्बन्धस्य नित्य-
त्वमन्तरेण न सम्भवति, सन्धस्य नित्यत्वमाधेय-प्रमापानाभ्यां प्रतिपादयितुमाह—अत्रोदरेवेति ।

^३ भवधारयितुमिति मृ पु पा ।

^४ सप्तद्वयसिद्धिः. मृ. पु. पा. ।

^५ बोधयि. मृ पु नास्ति ।

^६ मरीति मृ पु नास्ति ।

वाचकमात्रायचैव भ्रान्तिकल्पना, किन्तु कारणदोषायत्ताऽपि । दृष्टश्चाऽति-
सादृश्याद्भेदाग्रहणाद् भ्रान्तित्वमिति, साक्षादनुपजातेऽपि वाचके, युक्तमेव
भ्रमावधारणम् । अतो न गत्वादित्त्र सम्भवति ।

‘अभिव्यञ्जकवैधर्म्यादभिव्यक्तेरसम्भवे ।

प्रयत्नानन्तरं दृष्टेरभिधानं प्रयत्नजम् ॥२॥

‘किञ्च पुरुषप्रयत्नानन्तरं हि श्रवणं शब्दस्य द्वेषाऽवकल्पते—प्रागजात-
त्वादनुपलब्धः, प्रयत्नेन जनित उपलभ्यतामापद्यते, अनभिव्यक्तत्वाद्वाऽभिव्य-
ज्यत इति । तत्र न तावत्—प्रयत्नस्य शब्दं प्रत्यभिव्यञ्जकत्वं सम्भवति ।

‘आवरणापायेन किञ्चिदभिव्यज्यते, सन्निधानेन वा । न च शब्दस्या-
ऽऽवरणमुपपद्यते । इन्द्रिसम्बन्धप्रतिबन्धेन ह्याऽऽवरणं कुड्यादिना घटादेरु-
पलब्धम् । न च शब्दस्येन्द्रियसम्बन्धः प्रतिबन्धुं शक्यते, नित्यत्वाद् ।
उत्पत्तिनिरोधो हि प्रतिबन्धः । न चाऽसी नित्यस्पोपपद्यते । आकाशो
हि श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवत्त्वात्, शब्दोपलम्भकतया च शब्दवत्त्वं चक्षुर्वत् ।
यथा—चक्षु रूपोपलम्भकं रूपवत्, तथा श्रोत्रमपि शब्दवत् । आकाशश्च
शब्दवानिति स एव श्रोत्रम्, तद्गुणश्च शब्दस्तस्मिन्नित्यसमवेत इति, न
तस्याऽऽवरणसम्भवः । अतस्तदपनयेन नाऽभिव्यक्तिः । अत एव सन्नि-
धानस्याऽसम्भवः, नित्यसन्निधानादभिव्यक्त्यस्य ।

किञ्च—अभिव्यञ्जकास्तमानदेशस्थानेकेन्द्रियग्राह्यान् युगपदेवाऽभिव्य-
ज्यन्ति, रूपादीनिव प्रदीपादयः । रूपम्, परिमाणम्, संख्येति सर्वं सकृदेव
प्रदीपादिभिरभिव्यज्यते । अतस्सर्वशब्दोपलम्भो दुर्निवार एव । किञ्च-
आकाशविशेषगुणत्वाच्छब्दस्य, एकत्वादाकाशस्य सुघ्नस्थेनाऽभिव्यक्तः
पाटलीपुत्रस्थेनाऽप्युपलभ्येत । सर्वदा चोपलम्भोपरमो न स्यात् ।

अथ श्रोत्रेन्द्रियसंस्कार एव शब्दस्याऽभिव्यक्तिरिष्यते, न सोऽपि घटते,

१ उच्चारणप्रयत्नेन शब्दोऽभिव्यज्यत इति मीमांसवानिमव पक्ष निरस्य, शब्दस्यो-
त्पत्तिरिति पूर्वपक्षमुपपादयति—अभिव्यञ्जकेति । तस्वेवाऽर्थस्योपपादनं विञ्चेत्यादिना
क्रियत इत्यवगन्तव्यम् ।

२ किञ्चेति मू पु नास्ति ।

३ अभिव्यक्तिपक्षं सिद्धान्तिसम्मतं दूषयितुम्, अनिव्यक्तेरसम्भव प्रतिबन्धकीभूत-
स्याऽवरणस्य निराखेन, सन्निधानेन वेति द्विषा विवक्ष्य, क्रमेण निराकरोति—आवरणा-
पायेनेत्यादिना, अत एव सन्निधानस्येत्यादिना च । सन्निधापनेनेति. मू. पु. पा. ।

कः सन्विन्द्रियस्य संस्कारः—न तावदुन्मीलनवदावरणापगमः, पूर्ववदावरणासंभवात् । नाऽऽप्यालोकेनेवाऽऽप्यायनं^१ चाक्षुषस्य रश्मेः कोष्ठधानां वायूनाम्, आकाशस्य चाऽवयवसंयोगासम्भवात्^२ ।

“सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् ।

घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न^३ बुध्यते ॥”

[श्लो. वा. श. अ. श्लो. ६०. ६१] इति ।

तस्मादभिष्यञ्जकत्वेऽनुपपन्ने, यदि ‘प्रयत्नकारणकोऽपि न स्यात्, तदा तदपेक्षोपलब्धिर्न सम्भवेत् । तेनेदमनुमानं प्रयोक्तव्यम्—शब्दः पुरुषप्रयत्नोत्पाद्यस्तदनभिष्यङ्गयत्वे सति तदनन्तरोपलब्धेः, यो यदनभिष्यङ्गयस्तदनन्तरोपलब्धः, स तस्योत्पाद्यः, यथा-घटः कपालव्यापारस्येति । केन पुनः प्रकारेण प्रयत्नेन शब्द उत्पाद्यते ।

तत्र “केचिदाहुः—पुरुषप्रयत्नोदीरितैर्वाग्वयवैस्स्थानविशेषाभिघात^४-संस्कारसंस्कृतैस्त्वर्तौदिकैस्संयोगाख्यासमवायिकारणानुगृहीतैश्च स्वसम्भवेतः शब्द आरभ्यते । वायोश्च गतिमत्त्वात्, तदारब्धशब्दोऽपि गतिमान् कर्णशृङ्गुलीमण्डलावच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभावमापन्नेन संयुक्तस्तनुपलभ्यते । वेगाख्यसंस्कारनिबन्धना च वायोर्गतिरिति, तदपगमे गतिविच्छेदाद् दूरे यच्छ्रोत्रम्, तत्राऽप्रत्यासन्नत्वाच्छब्दो न श्रूयते ।

न^५ चैतदुपपद्यते—वायवीयवेच्छब्दो भवेत्, स्पर्शनेन वधिरूपलभ्येत । स्यान्मतम्—‘अभिभूतत्वात् स्पर्शनेनाऽनुपलब्धिरिति । तच्च । प्रत्यक्षोपलब्ध्यर्हत्वात्^६ । यदि ह्यसावभिभूतः, तर्हि श्रोत्रेणाऽपि नोपलभ्येत । न

^१ गुणविनेयापायनमिति एव पु पा ।

^२ संवेद इति मू पु पा ।

^३ पटमपि दर्शनमिति मू पु पाठ । इत्यादिशक्तिं त्वन्वाद्युषं पाठो दृश्यते । स एव पाठोऽपरि निवेदिन इत्युपपादयति विरुधेः ।

^४ प्रयत्न कारक इति मू पु पा ।

^५ “वायुरासन्नो यच्छ्रोत्रमिति, ‘विशेषाकारवचनमित्यभिप्रेत्यनुसन्नायादादयमर्थः । तथा च वायवे भाष्यम्—‘तथा न विशिष्टाया आहुः—वायुरासन्नो यच्छ्रोत्रम्” । [पा भा पृ १०-११] इति । परन्तु मू मन्त्रं श्रान्तिशास्त्रवचनमिति बोध्यम् । श्रान्तिशास्त्रवचनात्तन्मन्त्रं वायवीयमात्र इति वदता मन्त्राह—केचिरिति ।

^६ आपातेति मू पु पा ।

^७ पूर्वोक्तं वायुकारणवचनम् इति पठ्यं त्वमिति वचनं तन्मन्त्रस्यावहान्तिरिति—न चेति नान्तिना ।

^८ अन्तर्भूतत्वादि- मू पु पा ।

^९ इत्यन्वयवर्तुमिति मू पु पा ।

च वाच्यं न स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो वायुरिति । तदनुविधानेन तदवगतेः । अथ मतम्—स्पर्शमात्रं स्पर्शनेन्द्रियेणोपलभ्यते, न वायुद्रव्यमिति । तत्र—स्पर्शव्यतिरेकेऽपि^१ द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञापमानत्वात्^२ ।

अन्ये^३ त्वाहुः—संयोगाद्विभागाद्वाऽऽद्यदशब्दो निष्पद्यते । यथा तान्वादिवायुसंयोगानुगृहीताद्वाय्वाकाशसंयोगादाकाशे शब्दस्सञ्जायते, तथा तान्वादिवायुविभागोपकृताद्वाय्वाकाशविभागादाकाशे एव शब्दशब्दान्तरमारभते, तदपि शब्दान्तरमिति कर्णशृङ्खलीमण्डलावच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभावमापन्ने निष्पन्नशब्दरथ्यत इति ।

^१ व्यभिचार इति मु पु पा ।

^२ प्रत्यभिज्ञानादिति मु पु पा ।

^३ अत्रेद बोध्यम्—शब्दस्य वर्णात्मकस्याऽनित्यत्वमिच्छन्तो वंशपिकाशसद्वदोत्पत्तिं सयोगविभागसद्वेभ्यस्तमर्थयन्ते । तथा च बाणभुज सूत्रम्—“सयोगाद्वा विभागाद्वा शब्दाद्वा शब्दनिष्पत्तिः” [वे द २ २. ३] इति । अस्य सूत्रस्याऽयमर्थः । तथा हि—भेदीदण्डसयोगात्, येनूदलविभागाद्वा शब्दो जायते । स च बीबी-तरङ्गन्यायेन, कदम्ब मुकुलन्यायेन वा स्वसमावजातीयान् शब्दान् सर्वतस्तनोति । तेषु च सन्तन्यमानेषु श्रोत्रदेशे जातोऽन्यदशब्दश्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते, न त्वाद्य, नाऽपि मध्यम । तत्राऽऽद्यशब्दस्योत्पत्तौ संयोगो विभागो वा कारणम्, द्वितीयादिशब्दानामुत्पत्तौ प्रथमत उत्पन्नशब्द कारणमिति स्वीकर्तव्यमिति ।

इदमविमृश्यमानमुन्दरमिति गुरुतानुयायिनो मन्यन्ते । तेषामयमाशयः—तथाहि लोके सर्वे जना एकमेव शब्द परस्मै श्रावयितुं विवक्षन्ति, न तु शब्दान्तर श्रावयितुं, शब्दान्तर विवक्षन्ति । तथा केय विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिसर्वसम्प्रतिपन्ना । शब्दसन्तानपथे त्वन्य एव वक्त्रा विवक्ष्यते, श्रोता चाऽन्यस्थूयत इति, न विवक्षानुसारिणी शब्दश्रुतिस्स्यात् । अदृष्टपूर्वनिर्दिशब्दकल्पने गौरवञ्च स्यात् । आरम्भकत्वमेव न केवलमदृष्टम्, प्रत्युत प्रमाण-विषयञ्च, तस्य निष्क्रियत्वात् । अतस्सयोगादिभिदशब्दो नोत्पद्यते ।

अत्रेद बोध्यम्—शब्दस्योत्पत्तिमभ्युपगच्छन्ता तात्किणा पञ्च दोषा अनुसन्धेयाः । तथा हि—आद्यस्य शब्दस्य कण्ठतालवादिष्यापारजन्यत्वम्, उत्तरेषा द्वितीयादिशब्दानां शब्दोत्पादत्वम् । अन्त्यतरस्य, स्वकायनाश्वत्वम्, अन्त्यस्य तु स्वस्यैव स्वनाशवत्त्वम् । परमत्र केशविमिश्र—आद्यमध्यमशब्दा कार्यशब्दनाश्या अन्त्यस्तूपात्तयेन, उपात्तपस्त्वन्त्येन मुन्दोपमुन्दन्यायेन विनश्यत इति मत प्रतिक्षिपन्, उपान्त्यनाशादवाज्ज्यताश इति स्वपक्षमुपविधेय । [तर्क भा पृ ७५] श्रोत्रसमवेतस्यैव ग्राह्यत्वम्, बीबी-तरङ्गन्यायेन कदम्ब-मुकुलन्यायेन वाऽऽरम्भत्वमित्यादयोऽनुसन्धेयाः ।

तथा च प्रयोगः—सयोग विभागो न शब्दारम्भकौ सयोगविभागत्वात्, तात्वादि-सयोगविभागवत् । तथा शब्दो न शब्दारम्भकदशब्दत्वादन्त्यशब्दवदिति च । अतो भाष्यकारोक्त प्रकार एव धेयान् । यदाऽऽहु भाष्यकारः—“अभिधातेन हि प्रेरिता वायवस्ति-मितानि काम्बन्तराणि प्रतिवाद्यमानास्सर्वतोदिवक्त्रासयोग-विभागानुत्पादयन्तो यावद्वगमि-

^१नानामावे प्रयत्नस्य नानामावोपलम्भनात् ।

वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता ॥३॥

किञ्च—अभिव्यङ्ग्यश्चेत् प्रयत्नेन शब्दो न प्रतियत्नं भेदेनोपलभ्येत । न खल्वभिव्यञ्जकप्रदीपभेदेऽपि नानामावेन भावानामुपलम्भः । कारकभेदस्तु कार्यभेदेहेतुरिति ^१संप्रतीतः । अतश्शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्चीयते । यथा कारकवैलक्षण्येनानुविधायिनी कार्यवैलक्षण्यसिद्धिरविहता, तथा वैल-
ख्येऽपि चाऽभिव्यञ्जकस्याऽभिव्यङ्ग्यवैलक्षण्यं न सम्भवति । शब्दस्तु प्रयत्नस्य मृदुत्वे, बलवत्त्वे च मृदुर्वलवांश्चोपलभ्यमानस्तत्कार्यतां न जहातीति ।
सिद्धान्तः ।

^२शब्दे तत्प्रत्यये स्पष्टे नानाव्यञ्जककल्पनात् ।

उपलब्धिव्यवस्थानुपपन्नं भविष्यति ॥४॥

यदि शब्दयामशब्दस्य स्पष्टं प्रत्यभिज्ञानमुपदर्शयितुम्, तदा प्रयत्नस्य कारकत्वे निषिद्धे, अभिव्यञ्जकत्वे च स्थिते, उपलब्धिव्यवस्थानं व्यञ्जकवहुत्वेन वर्णयिष्यामः । श्रोत्रमेव संस्क्रियते, तत्संस्कारकता च—तदभिव्यञ्जकता । कोष्ठयो हि वायुः प्रयत्नवदात्मसंयोगादुद्गच्छति* । स नामेरुद्गच्छतुरः-
प्रभृतिष्वष्टसु स्थानेष्वभिघातेन संस्कृतो यावद्देगमभिप्रतिष्ठमानश्चोत्रमनुप्राप्त-
शब्दोपलम्भानुगुणं संस्कारमारभते । तत्संयोग एव श्रोत्रसंस्कारः । वेगव-
त्त्वाच्च वायोः, कर्मोत्पत्तौ श्रोत्रविभागात् संयोगोपरमे, शब्दस्याऽनन्तरमुप-

प्रतिष्ठन्ते, तेन कामोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुपरत्वेऽप्येव तेषु शब्द उपलभ्यन्ते, नोपरत्वेऽप्यतो न दोषः । अत एवाज्जुवात दूरादुपलभ्यन्ते शब्द, न प्रतिवात-
मिति" । अभिघातेन हीत्यादिना यदुक्तं तत्प्रत्यक्षसिद्धं न कल्पनीयम् । स च वायुशब्दविशेषो-
पाभिव्यञ्जकौ तात्त्वादित्यनविशेषमनुसूयते । स्थानविशेषेऽनेन शब्दविशेषोपलम्भान् ।
यावद्देगमभिप्रतिष्ठन्त इत्येतदपि वेगवत्त्वादेव वायूनां घरादिवत्कल्पमेव । यदपि स्तिमि-
तानि बाष्पान्तराणीत्युक्तम्, तदपि सर्वं कल्पमेव । अवशिष्टान्तु मूलेनैव निगदव्याख्यातमिति
न किञ्चिदन्वयम् ।

^१कारकवैलक्षण्येन कार्यवैलक्षण्यं भवति । न त्वभिव्यञ्जकवैलक्षण्येनाभिव्यञ्जकस्य
वैलक्षण्यं सगच्छत इत्यभिप्रायेणऽह—नानामावेति । ^२मुप्रभेद इति मृ पु पा ।

^३शब्द उत्पत्तिमानिति प्राप्त पूर्वपक्ष शब्दस्याऽभिव्यक्तिरिति सिद्धान्तमुक्तेन दूषयति-
शब्दे इत्यनेन पक्षेन ।

* उत्पद्यत इति मृ पु पा । ^४अत्रत्यो विशेषो [प्र. व पु १५६] इष्टव्यः ।

लम्भविच्छेदः । प्रयत्नमेदाच्च वायुरूर्ध्वमेदादुरःप्रभृतिस्थानसंयोगान्यत्वाव्य-
वस्थया शब्दप्रवणम् । शब्दोत्पत्तिवाद्यप्युत्पादकमेदमनुमन्यत एव, अन्यथा
कार्यमेदासम्भवात् ।

यत्तूपवर्णितं—यथोन्मीलनसंस्कृतं चलुर्न समानदेशस्थानुपलभ्यान्
व्यवस्थयोपलम्भयतीति । तदयुक्तम्—तत्रैकत्वादभिव्यञ्जकस्य । एकमेव
क्षन्मीलनं सर्वोपलम्भानुगुणनेत्रसंस्कारारम्भकमिति, कुत उपलब्धिव्यवर्तिष्ठ-
ताम् । इहत्वेकत्वं संस्काराणामसिद्धम् । —

नन्वभिव्यङ्ग्यस्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वे, अभिव्यञ्जकस्यैकैव प्राप्नोति । ये
समानेन्द्रियग्राह्याः, तेषामेक एवाऽभिव्यञ्जकः । यथा—आलोको घटादीनाम् ।
एकत्वे चाऽभिव्यञ्जकस्योपलब्धिव्यवस्था नोपपद्यते । अतोऽभिव्यञ्जकत्वा-
सम्भवे, कारकत्वे व्यवस्थिते, मेदाग्रहणनिवन्धनैव प्रत्यभिज्ञेति न्याय्या
कल्पना—इति ।

अत्रोच्यते । एकेन्द्रियग्राह्यताऽपि भवेत्, अभिव्यञ्जकमेदोऽपि भवेदिति,
किमनुपपन्नम् । स्वाभाविकी हि यस्य सम्बन्धव्याप्तिः, तस्य लिङ्गत्वम् ।
'आशङ्क्यमानाशेषोपाधिपरिहारेण हि स्वारसिकसम्बन्धव्याप्तिनिश्चयः । इह
तु न शक्यते निर्णेतुं—किमेकेन्द्रियग्राह्यतया घटादीनाम्, तद्वतरूपादीना
ध्वैकोऽभिव्यञ्जकः, उत रूपद्विव्यत्वात्, तत्समवायित्वाच्चेति । अतोऽन्व-
धारितसम्बन्धव्याप्तिकमेकेन्द्रियग्राह्यत्वं नाऽभिव्यञ्जकैक्यानुमानसमर्थम् ।
अतोऽभिव्यञ्जकत्वेऽपि प्रयत्नस्योपलब्धिव्यवस्थोपपत्तिः ।

ननु स्थिरवाय्वपनय एव संस्कारः । अपनीते च तस्मिन्, सर्वशब्दोप-
लब्धिर्दुर्निवारा । उच्यते—नाऽवरणापनयनं 'तस्याऽभिव्यञ्जकम्, वायुना
शब्दावरणासम्भवात्, किं 'त्वदृष्टसापेक्षेण । एच्चाऽपनेतृकोष्ठव्यायुमेदात्
'स्थिरवायुविभागलक्षणसंस्कारमेदादुपपन्नैवोपलब्धिव्यवस्था । अपि च न
वयं स्थिरवाय्वपनयं संस्कारमाचक्ष्महे, किन्तु कोष्ठव्यायुसंयोगमेव, प्रथम-

^१ उपाधिविषये [अ ५ पु २०६-२०७] विस्तर इष्टव्यः ।

^२ अभिव्यञ्जकत्वमिति—मु पु पा ।

^३ किन्त्वदृष्टेन रूपेणेति मु पु पा ।

^४ लघणयोरिति मु पु पाठ, अवशिष्टोऽयं गद्यशक्यस्तकानुसारेणोपरि निवर्णितं
पूर्वोक्तसम्बन्धसाङ्गस्यामेति मन्तव्यम् ।

भावेत्वात् । किमिति तर्हि भाष्यकारेण “स्तिमितानि वाय्वन्तराणी”
त्युक्तम् ? कोष्ठस्य वायोर्वेगविनाशार्थम् । ‘स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगाद्भि वेग-
विनाशोऽन्यत्र प्रतीत इति, इहाऽपि तदर्थमेव स्थिरवायुकीर्तनं’^१ भाष्ये ।

ननु चैकत्वादाकाशस्य, तस्य च श्रोत्रत्वात् तत्संस्कारे, सर्वपुरुषेन्द्रिय
संस्कारात् सर्वेऽपि शब्दमुपलभेरन् । नैष दोषः । ‘धर्मा-धर्मोपाजितकर्ण-
शङ्कुलीभेदात् । कर्णशङ्कुलीसंस्कारो हि श्रोत्रसंस्कारः, भिन्नाश्च प्रतिपुरुषं
कर्णशङ्कुन्य इति, असंस्कृतकर्णशङ्कुलीको न शब्दमुपलभते । अनुवातश्च
‘दूरत एव शब्दमुपलभते । बाह्यवायुनोदनानुगृहीतस्य कोष्ठवायुवेगस्य
दूरगमनहेतुत्वात् । शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षे तु नाऽनुवातस्य कश्चिदुपयोगः ।

अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लक्ष्यते ।

नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव ॥५॥

स्पष्टे तद्ग्रहे नानाभावोपलम्भशब्दे तावदसिद्ध एव । किन्तु परस्पर-
निरपेक्षैरभिव्यञ्जकैः कोष्ठवायुभिर्नानावक्तृसमुत्थैर्नानाभूतैर्भिन्नं श्रोत्रसंस्कार-
मारभमाणैर्नानाभूतशब्दबुद्धिं जनयद्भिन्ननिव शब्दो बुध्यते, चन्द्र इव
तिमिरविभिन्नाभिर्नेत्रवृत्तिभिः ।

नानादेशोपलम्भे हि सर्वेषां भ्रान्तिसम्पत्तिः ।

कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः ॥६॥

यदुच्यते—कार्यत्वे शब्दस्य कारणदेशभेदान्नानादेशोपलम्भ^२ इति ।
तदुक्तम् । यद्यपि कृतकशब्दः, तथापि संनिष्ठ-विप्रकृष्टयोर्गुणपच्छब्दो-
पलम्भप्रसङ्गेन प्रतिवाता-नुवातयोश्चाज्विशेषापत्तेर्नेन्द्रियं प्राप्तस्योपलम्भकम् ।
प्राप्तावपि नेन्द्रियं शब्ददेशमुपसर्पति, प्रत्यक्षत्वाच्छ्रोत्रदेशे कर्णशङ्कुन्याः
प्रतिवाता-नुवातयोश्च तुल्योपलम्भापत्तेः । शब्दे तु श्रोत्रपथं प्राप्त उपलम्भ-
माने देशभेदः प्रतीयते । अतो भ्रान्तिरेषा-नानादेशेषु शब्द उपलम्भ्यत इति ।

किन्निगन्धना भ्रान्तिः । अभिव्यञ्जरुदेशनिगन्धनेति ब्रूमः । ताच्चादि-
स्थानापातसापेक्षो^३ हि कोष्ठयो वायुरभिव्यनक्ति । अतो वक्तृदेशोऽपि

^१ स्थानु इति मृ पु पाठः ।

^२ भाष्यस्माज्जन्मात्राद्योऽस्मानिर्वर्गेष्विकमतेन शब्दोत्पत्तिनिराकरणावसरे विवृतः ।

^३ उदारज्ज्वालेति मृ पु पा ।

^४ दूरादेशेति छ. पु. पा. ।

^५ नानादेशो गन्धत इति मृ पु पा ।

^६ अभिधातेति छ. पु. पा. ।

भवत्यभिव्यञ्जकदेशः । तेन शब्दं शृण्वतस्तदभिव्यञ्जकदेशोऽपि तदविना-
भावोपकल्पितो युद्धिस्थो भवति । शब्दाभिव्यक्तिविशेषश्च दूरा-सन्नत्वे
तस्य कल्प्यते । प्रत्यक्षोपलम्ब्यमानवस्तुविषये च शब्दश्रुतिविशेषे दिग्विशेषो
नियतमवधारितः, अतो दिग्विशेषकल्पनाऽपि । यस्तु न तथा विवेक्तु-
मलम्, तस्याऽभिव्यञ्जकदेशं प्रति व्यामोहो दृश्यत एव । एवञ्चेन्द्रियाणां
स्वानुभवासमर्थत्वाच्छ्रोत्रगतशब्दोपलम्भे तद्देशाग्रहणात्, तदुच्चारणप्रदेशस्य
प्रतीयमानत्वात्, तद्गतत्वप्रतिपत्तेश्च, तत्तद्देशगतशब्दप्रतिपत्तिव्यवहारं प्रवर्त-
यतीति^१ घटत एवेयं भ्रान्तिः ।

वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां न च सम्मतम् ।

नादान्यत्व-महत्त्वाभ्यां तथात्वभ्रान्तिसम्भवात् ॥७॥

स्पष्टे तद्ग्रहे प्रयत्नस्तावद्दर्शनानां जनको नेति स्थिते, तदनन्तरोपलम्भ-
नियमेन^२ चाऽभिव्यञ्जकत्वे निर्णयिते, अभिव्यञ्जकवृद्धिहासयोश्चाऽभिव्यङ्ग्य-
वृद्धिहासहेतुत्वाभावाच्च शब्दो वर्धते, हसते वा । किन्तु बलवति प्रयत्ने महान्
वायुरुत्पद्यते, तस्याऽवयवा भूयांसः कर्णशङ्कुलीमण्डलस्य नेमिभागैर्बहु-
भिस्संस्पृश्यन्ते । ततश्चाऽभिव्यञ्जकसंयोगबहुत्वात्, युगपदुपलम्भकबहुत्वात्,
तेषाञ्च विच्छेदाग्रहणान्महानिच शब्दोऽवभाति, तरूणामन्तरालाग्रहणादिव
महद्भनम् । यदा ते वाय्ववयवास्सहसा, विलम्बेन वा संप्रज्जन्ते, तदोपलम्भो-
ऽपि द्रुतः, विलम्बितो वा । यदा त्वेषामुच्चारणे तान्वादीनां संवृतत्वं भवति,
तदा तदनुरोधेन वर्णोपलब्धिरपि एकमात्राकालैव भवतीति, ह्रस्ववर्णव्यवहा-
रसिद्धिः । यदा विवृततरत्वम्, असंवृतत्वं वा तान्वादीनामेव सम्पद्यते,
तदा वर्णप्रतीतेरपि मात्राकालवृद्ध्या दीर्घवर्णव्यवहारसिद्धिः, वृद्धव्यवहारे
तदनुरोधेनाऽप्यर्थाभिधानदर्शनात्, तथैव प्रतिपादकत्वमप्याश्रीयते । न
चैवमभिधानस्याऽनित्यत्वदोषः, तदुपाधिविशिष्टस्य वर्णस्य वाचकस्याऽनि-
त्यत्वात् । अतो वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वे न कश्चिदोषः । आनुपूर्वीविशेषभाजां
वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात् ।

ननु "क्षणिका शब्दस्याऽभिव्यक्तिरिति, कथं तद्ग्रहणसम्भवः । उपलब्धे

^१ प्रतिपत्तीति मु पु पा नास्ति ।

^२ नियमे वेति मु पु पा ।

^३ तस्य च भूयाऽप्या इति मु० पु० पा ।

^४ पुनर्विवृतत्वं वेत्येव मु पु पा ।

^५ न च शब्दस्येत्येव-मु पु पा ।

हि घटादिभावे तद्वशेन पूर्वानुभवाहितसंस्कारप्रबोधेन “स एवाऽयमि”ति प्रत्यभिज्ञोदीयते । शब्दे पुनरुचरित-तिरोहिते, पुनरुत्तरकाले कथं प्रत्यभिज्ञोदय इति । तत्राऽऽह—

नाऽवश्यं तद्ग्रहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनम् ।

तेन हेत्वन्तरोद्बुद्धात् संस्कारात्तद्ग्रहोदयः ॥८॥

यदि ह्ययं नियमः—तदुपलम्भ एव तत्संस्कारोद्बोधहेतुरिति, ततो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा । संस्कारास्त्वनियतोद्बोधहेतव इति, कारणान्तरवशेनोद्बुद्धात् संस्कारात् प्रथमसमागमसमय एव शब्दे प्रत्यभिज्ञा भविष्यति ।

ननु “स एवाऽयं गकारः” इति प्रतीतिसिद्धग्रहः, न पुनर्भेदाग्रहादिति, कथमेव निर्णयः । दृष्टो हि शुक्तिकायां भेदाग्रहात् “तदेवेदं रजतमि”ति प्रत्ययः—इति । तत्राऽऽह—

भेदे भानं यदा नाऽस्ति शुक्तिका-रजतादिवत् ।

तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्ग्रहः केन वार्यते ॥९॥

स्पष्टे हि शुक्तिका-रजतयोर्भेदावसायिनि प्रमाणे, सादृश्याद्भेदानववाधादभेदप्रतीतिरिति कल्प्यते । शब्दे तु न प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्युच्चारणं भेदः । कथं न सिद्धः । ननु महत्त्वा-न्यत्वाम्बां विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते । नैतदेवम् । महत्त्वा-न्यत्वे प्रतीयतोऽपि, वर्णप्रतीते महत्त्वा-न्यत्वे एव भिन्ने अवभातः, न वर्णाः । न वाऽऽनुमानेनाऽपि भेदोऽवगन्तुं शक्यत इति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावात्, अभिन्न एवाऽयं मित्रावभास इति, साक्षात्प्रतीतिवलेनैवाऽवस्थापितम् ॥९॥

ननु च तद्ग्रहवलेनैवाऽनुमानं निरस्तम् । निरस्ते चाऽनुमाने, तद्ग्रह इतीतरेतराश्रयमिति । तत्राऽऽह—

अनुमाननिरासेन तद्ग्रहत्वं प्रसाध्यते ।

स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद् भ्रान्तिशङ्का तु वार्यते ॥१०॥

^१ प्रसिद्धिरिति. मू. पु. पा. ।

^२ यदा भेदे प्रयेति मू. पु. पा. ।

^३ न साध्यत इति. मू. पु. पा. ।

^४ निवार्यत इति. मू. पु. पा. ।

भेदाग्रहनिवन्धनेयं भ्रान्तिरिति शङ्का केवलानुमाननिरासेनाऽपनीयते ।
प्रतीतिवलासिद्धस्तु तद्ग्रहो न कारणान्तरमपेक्षत इति, कथमितरेतरा-
श्रयता ।

ननु किमिति तद्ग्रहवलाज्ज्वालायामपि भेदानुमानं न निराक्रियत-
इत्यत आह—

ज्वालाभेदं विना भासां विततिर्नोपपद्यते ।

भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥११॥

अवयवो—ज्वाला । सर्वथाऽवयवो स्वावयवसंयोगेन जातः, तद्विनाशेन
विनश्यति । तन्तुव्यतिपङ्कजनितो हि यटस्तन्तुविभागे विनाशो दृश्यते ।
प्रभा च गृहोदरादिवर्तिनी तैजसं रूपम् । न च द्रव्याश्रिता रूपादयो
द्रव्यं विरह्य वर्तन्ते । तेन तैजसाः परमाणवो नित्यमभिभूतत्वादनु-
पलम्पमाना अपि, प्रत्यक्षतो यावत्प्रभाविते सन्निधीयन्त इत्यङ्गी-
करणीयम् । तेषु च देशान्तरमनुप्राप्तेष्वेतदाश्रयणीयम्-एतेषां संयोगा
विघटन्त इति । विघटितेषु तेषु, तदारब्धे द्रव्येऽपि नाशमुपेयुषि,
ज्वालादर्शनं ज्वालान्तरदर्शनमन्तरेण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिवन्धना
तु प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिश्शुक्तिरजतादिषु दृष्टत्वादुपपन्ना ।

विना तु शब्दभेदेन न किञ्चिन्नोपपद्यते ।

उक्तेन नीतिमार्गेण तद्ग्रहोऽतोऽत्र सम्मतः ॥१२॥

प्रत्युच्चारणं भेदव्यतिरेकेणाऽपि प्रयत्नानन्तरोपलम्पमानत्वं यथो-
पपद्यते, तथोक्तमेवेति, अप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा ।

सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता ।

एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिव्यपि सम्मतम् ॥१३॥

शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया सम्भावितः । स च प्रत्यभिज्ञाबलेन

१ भास इति भू पु पा २ प्रदीपप्रभाशब्दयोर्बलशेषमभिहितमभियुक्तं । तथाहि—
प्रदीप.—निबिडावयवं तजोद्रव्यम् । प्रभा तु प्रविरलावयवं तेजोद्रव्यमेव [पां भा. २ ३ ११] इति ।

३ ज्वालेत्येव. भू पु पा ।

४ अत्र घातिवाच्यार्थः—“सदकारणव्यतिर्यम्” [अ. ४. भा १. सू १] इति काशमुक्तं
सूत्रमनुसन्दधातीति श्रेयम् ।

द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादित इति, प्रथमदर्शनेऽप्यसावभिव्यञ्जक एव । अतः 'कारणरहितत्वे' सति सत्त्वान्नित्यशब्दो गगनादिवत् ।^३ तेन नाऽस्याऽनित्यतेति* ।

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः 'प्रकीर्तिता ॥१४॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां न्यायशुद्धिर्नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम्^५ ॥

* शब्दो नित्यस्त्वत्वे सति कारणशून्यत्वादाकाशवदित्यनुमान बोध्यम् ।

^२ कारणरहितत्वेनेति मु पु पा ।

^३ तेनेति मु पु नास्ति ।

^४ परीक्षितेति मु पु पा ।

^५ इति प्रकरणपञ्चिकाया न्यायपरिशुद्धिस्समाप्तेति ख पु पा ।

*अत्रेदमाकृतम्—शब्दविषये वैयाकरणानामन्येषां दार्शनिकानाञ्च मतभेदो दरीदृश्यते । तत्र शाब्दिका-वर्णानां प्रत्येक-समुदायाभ्यां विकल्पा सति दूषणासहत्वात्, तृतीय-प्रकारासम्भवाच्च "शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे" इति वृद्धव्यवहाराच्च वर्णभ्योऽतिरिक्तमर्थप्रतीत्यन्य-यानुपपत्तिगम्य स्फोटनामक शब्दतत्त्वमभ्युपगच्छन्ति । अन्ये च दार्शनिका नैयायिकादय इदम-सहमाना यर्णातिरिक्त स्फोटतत्त्व खण्डयन्त वृष्टपरित्यागा-दृष्टपरिकल्पनयोः प्रमाणाभावात्, आनुपूर्वीविशेषभाजा वर्णानामेव पदत्वम्, एकार्यबोधकत्वरूपोपाधिनैकपदत्व व्यवहारसिद्ध समर्थयन्ति । तत्र भाट्टास्तु शब्दो द्रव्य साक्षादिन्द्रियेण ग्रहणादिति, तस्य द्रव्यात्मकत्व-मभ्युपगच्छन्त, अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाभित्यत्वञ्चाऽऽतिष्ठन्ते ।

नैयायिकास्तु-द्विविधस्यपिशब्दस्य गुणत्वम् "उत्पन्नो गकारः," "विनष्टो गकारः" इति प्रतीतिम्, गकारादिरनित्य उत्पत्तिमत्वे सति विनाशित्वात्, घटवदित्यनुमानञ्च पुरस्कृवंत, वर्णात्मकस्य शब्दस्याऽनित्यत्वमभ्युपगच्छन्ति । ध्वन्यात्मकस्य तु शब्दस्याऽनित्यत्व समेपा दार्शनिकानामभिमतम् ।

प्रभाकरमीमांसकास्तु-तार्किकसरणिमनुसृत्य शब्दस्य बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गुणत्वमुप-वर्णयन्त, भाट्टसम्मत द्रव्यत्व निरस्य, गुणत्वमभ्युपयन्ति । "ख एवाऽयं गकारः" त्यबाधितप्रत्य-भिज्ञाबला "उत्पन्नो गकारः" "विनष्टो गकारः" इत्येतयोरनुभवयोगेकाराभिव्यञ्जकध्वनिरूपप्र, गकाराभिव्यञ्जकध्वनिनष्ट इत्यभिप्रायं वर्णयन्ति । "ख एवाऽयं गकारः" इति विषयप्रत्यभिज्ञा-

नस्य स्थिरात्मसिद्धिरपि प्रयोजनमिति [अ. प. पू. ...] टीकाकारस्य शब्दाधिकरणे प्रत्यपादयत् । प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वे सिद्धे, तदविरोधेनाङ्गमानेनापि शब्दस्य नित्यत्व सिद्धतीत्याशयेन शालिकाचार्योऽङ्गमानमपि—“अत-गगनवदि”त्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेणोपन्यास्यत् । एतदेव हृदि निधायोऽहं-तेनेति ।

अने बोध्यम्—शब्दाधिकरणेऽष्टादशसूत्राणि सन्ति । तत्रोऽष्टसूत्रपट्टकेण शब्दस्योत्पत्तिमत्त्वेनऽनित्यत्व पूर्वपक्षवित्वा, मध्यमसूत्रपट्टकेण पूर्वपक्ष निरावृत्त्य, अन्तिमसूत्रपट्टकेण शब्दनित्यत्वसिद्धान्तस्त्विरीकृतम् । ‘तत्रत्यपूर्वपक्षे गुणसूत्रम्—“वृद्धिश्च कर्तृभूमाश्रय” [श. नि. अ. सू. ११] इति । अस्याऽयमर्थः—कर्तृभूमा—उच्चारयितृवाहस्येन वृद्धि—महत्त्व शब्दस्य दृश्यते । अवयवप्रचयकृत महत्त्वमित्यवयवविजनन तत्रेति गम्यते, अभिव्यक्तिपक्षे नेदमुपपद्यते । यद्यपि तार्किकैश्च शब्दस्य द्रव्यत्व नाऽङ्गीकृतम्, नाऽप्यवयवित्वम् । तन्मते गुणत्वात् । तथापि तदन्य एव पूर्वपक्षीत्याशयस्सूत्रकारस्येति प्रतीयते । तथा “नादवृद्धि परा” [श. सू. १७] इति तच्छब्दानिराकरणपर सूत्रम् । ध्वनेर्वृद्धिशब्दस्याऽवयवत्वेन महत्त्वानुपपत्ते । तेन सूत्रकृतस्त्वितिसमयेऽपि मीमांसकातिरिक्तं कश्चन शब्दद्रव्यवाद्यवतिष्ठेति प्रतीयत-इति बोध्यम् । अभिव्यञ्जकमुन्यकाले नोपलभ्यते । अतो वर्णात्मकद्रव्यो नित्य इति ।

मीमांसाजीवरक्षा नाम दशमं प्रकरणम् ।

‘प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाष्याऽभिधीयते ।

मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥१॥

अत्र सुगतमतानुसारिणः—क्षणभङ्गिनस्सर्वानेव भावानभिदधति । किं पुनस्तेषां तत्र प्रमाणम् ? न^२ तावत् प्रत्यक्षं क्षणिकताभीक्षितुं^३ क्षमते, स्तम्भादिभावं^४ निपुणतरं निरीक्षमाणस्य क्षणिकत्वाध्यवसायाभावात् । स्यादेषा मनोपा—न क्षणिकता नाम भावस्वभाववह्निर्भाविनी, तेन भावानु-
भवादेव प्रत्यक्षं क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तदिदं मनोरथमात्रं मन्यन्ते मतिमन्तः । तथाहि—“संविन्निष्ठा विषयव्यवस्थितयः” इति स्थितिरिय-
संविदा सर्ववादिनाम् । तदियमपि क्षणिकता भावस्य स्वभावभूता सती संविन्निधरोहन्ती तदव्यतिरेकेण व्यतिष्ठते, नाऽन्यथा । न च तथा संविदमुदीयमानामुदीक्षामाह इति, कुतस्तस्या भावस्वभावान्तर्भाविताः^५ कुतस्तराश्च तदवबोधेनाऽवबोधः । अथ मन्वीरन्—क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्ष्य-
माणाऽपि^६ न निश्चयपथमवतीर्णा तेनाऽगृहीतेवाऽवभाति, तथाऽपि न ‘तस्यां प्रत्यक्षं प्रमाणम् । यत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावतो विकल्पविरहिणस्तत्—
‘पृष्ठभाविना सविकल्पकप्रत्ययेन व्यापारोऽनुगम्यते, तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सौगताः । यत्र च दृष्टमेतदिति प्रत्ययो नोदीयते, न ‘तत्प्रत्यक्षसमाधि-
गतमिति सिद्धान्तध्वान्ताक्रान्ताद्ययानां बाह्यमात्रविलसितमिदम्’ ।

यदपि केचिद्विचरे—प्रत्यक्षं ज्ञानं क्षणिकं, स्वकालाकलितवस्तु-

^१ अस्मिन् प्रकरणे ग्रन्थवृत्ता बोधानामभिमतस्सर्वेषां भावानां क्षणिकत्ववादे उपन्यस्य निराक्रियते—प्रभाकरगुरोरिति ।

^२ बोद्धेस्तं सर्वेषां भावानां अपि परवमसहमानस्तत्र प्रमाणं वृञ्छति-प्रत्यक्षम्, अनुमानं वेति । तत्राऽऽह द्रूपयितुं प्रक्रमते—न तावदित्यादिना । द्वितीयं द्रूपयिष्यति—अनुमानमपीत्यदिना ।

^३ ईषितुमिति. मृ. पु. पा. ।

^४ विषयमिति. मृ. पु. पा. ।

^५ ईषितेति. मृ. पु. पा. ।

^६ तस्या इति. मृ. पु. पा. ।

^७ तदिति मृ. पु. नास्ति ।

^८ समापिगतेति. मृ. पु. न. इत्यने ।

^९ इति मृ. पु. नास्ति ।

विषयतया क्षणिकतामवगमयतीति । तदपि बालिशभाषितम् । एकक्षण-
मात्रवर्तिता हि क्षणिकता । न तत् प्रत्यक्षेणेदानीमेवेदं 'वस्त्विति
प्रतिपद्यते', कालान्तरं प्रत्यौदासीन्यात्' प्रत्यक्षस्य । प्रत्युत प्रत्यभिज्ञाल-
क्षणं प्रत्यक्षमेव क्षणिकतां दूरमुपक्षिपति, पूर्वा-परकालाकलितभावावकल्पनात् ।
अनुमानमपि सम्बन्धानुसन्धाननिबन्धनं क्षणिकतां न पक्षीकर्तुं क्षमते, तथा
सह कस्यचिन्लितङ्गस्य सम्बन्धबोधविरहात् । न स्रन्वप्रतीते सम्बन्धिनि-
सम्बन्धबुद्धिराविर्भवति । न 'चैतदुभयातिरेकि प्रमाणं सुगतमतानुसारिणो
मन्यन्ते ।

तदिदमाकाशभ्रान्तमित्यपहसन्ति सौगताः । ते "हि स्वभावहेतु-
कानुमानसमधिगमनीयां क्षणिकतामाचक्षते । किं पुनस्तदनुमानम् ।
यत् सत्, तत् क्षणिकम्, सन्तश्च सर्वे भावा इति भावमात्रानुबन्धिनि
साध्ये स्वभावहेतुर्भवति । यथा—शिशपात्वं वृक्षत्वे । शिशपामात्रानुबन्धि
हि वृक्षत्वम् । तथेहाऽपि सत्तामात्रानुबन्धिनी' क्षणिकता । कथं पुनस्तन्मा-
त्रानुबन्धसिद्धिः ? विषये बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अक्षणिकत्वे हि व्यापकानु-
पलब्धिस्तत्तां बाधते । अर्थक्रियाकारिता हि सत्ता, नाऽपरा काचिदस्ति ।
सा च क्रम-योगपद्याभ्यां व्याप्ता, तृतीयकोटिविरहात्* । अनयोः परस्पर-
प्रतिपक्षतयैकप्रतिपक्षस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् । न च क्रम-योगपद्ये-
ऽक्षणिकेषु सम्भवतः । ते तु निवर्तमाने सत्तामपि निवर्तयतः, वृक्षत्वं
शिशपात्वमिव । कथमक्षणिकेषु क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहः ?

* इव वस्त्विति मू पु नास्ति, व्यवस्थितमिति मू पु पाठो दृश्यते ।

* प्रतिपद्यन्त इति बहुवचनान्तं पा मू पु । * प्रत्यक्षस्यति मू पु नास्ति ।

* सौगता प्रत्यक्षम्, अनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र यद्यत्तत्त्वमुपनिषत्
विज्ञानं जनयति, तत् प्रत्यक्षप्रमाणप्रमेयम् । यत् न प्रत्यक्षम्, तस्य सामान्यात्मना सम्बन्ध-
वाऽनन्तराज्ञानं तस्याऽनुमेयत्वमेव । अत एवाकर्तुं दिङ्मात्रेण—

"प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणं सद्गुणात्मनः ।

अप्रत्यक्षस्य सम्बन्धादन्वतं प्रतिपत्तितं" ॥ [प्र विनि] इति ।

तदेव मनसि निधायऽह—न चैतदिति ।

* अयं विषयोऽनुमानपरिच्छेदे "बाधंवारणभावाद्वा, इति पक्षान्वास्थानावसरे टिप्पण्यं
दृष्टव्यम् ।

* संबन्धे इति मू पु पा ।

* राशीति मू पु पा ।

अत्राऽऽहुः—‘अक्षणिको हि भावोऽर्थक्रियाजननस्वभावो वा भवेत् ? अतत्स्वभावो वा ? नाऽपरः प्रकारोऽस्ति । तत्राऽग्रिमपक्षपरिग्रहे सर्व-सामर्थ्यक्रियाणामेकस्मिन्नेव क्षणे कृतत्वात्, कृतस्य च पुनः करणानुपपत्तेः, अनन्तरक्षणेऽर्थक्रियासामर्थ्यशून्यत्वात्, असल्लक्षणत्वापत्तेरक्षणिकत्वहानिः । द्वितीयविकल्पावलम्बने तु ‘कदाचिदपि ततोऽर्थक्रिया नोदीयत इति, असल्लक्षणत्वापत्तिरेव । स्यान्मतम्—समर्थोऽपि स्वभावतो भावस्सहकारिस-मवधानवशेन कदाचित्करोति, तदभावाच्चाऽन्यदा नेति । तदपि विमर्दं न क्षमते । स हि सहकारी किञ्चिदारभते, न वा ? तेनाऽऽरम्भमाणमप्यर्थक्रिया-साधनत्वाभिमतभावस्वभावभूतम्, उत—अतत्स्वभावभूतं वेति विकल्पनीयम् । अनारम्भपक्षेऽपेक्षार्थोऽभिधातव्यः । न खल्वनुपकारक प्रत्यपेक्षाऽर्थवती । अर्थक्रियासाधनत्वाभिमतभावस्वभावभूतस्याऽऽरम्भे च भावस्याऽप्युत्पत्तिरा-पतति । ‘न ह्यनुत्पद्यमान उत्पद्यमानस्वभावो भवति, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात्’ । भावोदयाङ्गीकारे चाऽक्षणिकत्वपक्षपरिक्षयः^१ । अत-त्त्वभावभूतस्यऽऽरम्भाभ्युपगमे भावस्य प्रागसाधकत्वात्, नाऽक्षणिकात्कमे-णाऽर्थक्रियासिद्धिः । तत एव बाह्यादागन्तोरर्थक्रियोदयः, तद्भावे भावात्, तदभावे चाऽभावात् । न च तद्व्यतिरेका—व्यतिरेकाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । परस्परविरुद्धयोरेकत्र समवायप्रतीतिविरहात् ।

ननु क्षणिकोऽपि भावः—किमर्थक्रियाजननसमर्थस्वभावः, अतत्स्व-भावो ? वेति ‘प्राची कल्पना’ नाऽतिवर्तते । तत्राऽर्थक्रियाजननसमर्थस्व-भावस्य सहकारिव्यपेक्षा न स्यात् । न ह्यसमर्थादर्थार्थक्रियोदीयते । ध्रुवां परमरहस्यं सौगतानाम्—‘अन्त्यक्ष्यं प्राप्तोऽर्थक्रियाजननसमर्थस्वभाव एव भावः’^२ कार्यमप्येकमेवाऽऽरभते । किमिति तहि सहकारिभिर्विनाऽपि न करोति । निरपेक्षस्य जनकत्वे, सहकारिताऽपि तस्य कीदृशीति

^१ भवत्किमयमिति मु पु पा ।

^२ काऽतीति मु पु पा ।

[प्र. पा भा पु ४१०] इति ।

^३ न ह्यनुत्पद्यमानोऽनुत्पद्यमान इति मु पु पा । ^४ पक्षति मु पु नास्ति ।

^५ किं वा नतीति मु पु पा ।

^६ नास्तीति वर्तत इति मु पु पा ।

^७ अपेक्षामिति य पु पा ।

^८ कार्यमप्येकमेवमिति य पु पा ।

वक्तव्यम् । अत्र वदामः—यत्तावदिदमुक्तम्—विनाऽपि सहकारिभिः किमिति न करोतीति । तच्चावत् सुगतमतकौशलविरहविजृम्भितम् । क्षणिको हि भावो न सहकारिभिर्विनाऽस्ति । कथमसन्^१ करिष्यति । यस्त्वस्ति, नाऽसौ स इति, न किञ्चित् क्षीणम् । सहकारिभिर्विना किमिति न भवत्येवेति पर्यनुयोगे, हेतुस्वभावैरुत्तरं वाच्यम्—ते^२ तथा भवन्ति, भावयन्ति चेति । एककार्यकारिता चाऽन्त्यक्षणवर्तिनां सहकारिता । ननु तेऽप्यन्यनिरपेक्षा एव जनकाः किमिति न कार्यान्तरमारभन्ते । अत्राऽपि वयमनीशाः—भावास्तु यदारभन्ते, तदारभन्तामित्यनुमन्तुमेव वयं प्रभवामः । ते चाऽपि जनका अपि सन्तस्तदेव जनयन्तीति, पश्यतामस्माकं तावत्येवाऽभ्युपगमः । नन्वेकेन कृते, अपरः किं करोतीति ? भवेदेतदेवं पर्यायेणाऽर्थक्रियायाम्, सहक्रियायान्तु कृत इत्येव नाऽस्ति । नन्वेवमेकस्मादपि तत्सिद्धेः, किमपरे कुर्वन्ति । नैतदेवम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणः, येनैवं पर्यालोचयेयुः । अन्योऽपीदं कर्तुमस्माभिरपि विना समर्थः, वयमिह न प्रभवाम इति । ते तु हेत्वधीनसन्निधाना न भवितुं न क्षमन्त इति काऽनुपपत्तिः ।

ननु कथमेकं कार्यमनेकस्मादुत्पद्यते । कारणभेद एव हि कार्यस्य भेदे हेतुः, अन्यथाऽऽकस्मिकत्वापत्तेः । उच्यते, न सहकारिकारणभेदाद् भेदः कार्यस्य, किन्तु सामग्रीभेदादिति, हेतुविन्दो कृतपरिस्थमाणाभनायाससमधिगम्यम् । तस्मान्न क्षणिकत्वेऽप्यक्षणीकत्वपक्षसद्व्यप्यनुयोगावकाशः । बीजादीनां हि क्षणपरम्परापरिणामेन तादृशः क्षणस्तज्जायते । यतोऽनपेक्षितहेत्वन्तरप्रवृत्तेरनन्तरमङ्कुरं प्रादुर्भवति । नन्वेवमपि परा-परेषु बीजादिक्षेपेषु “तदेवेदमि”ति प्रत्यभिज्ञा नोपपद्यते । अपि च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधे कथमनुमानमात्मानं लभत इत्यपि न वाच्यम् । ‘आत्मलाभे वा ब्रह्मावपि शैत्यानुमानप्रसङ्गः ।

^१ कथमेतदिति मृ पु पा ।

^२ तेनेति मृ पु पा ।

^३ सन्त इति मृ पु नाऽस्ति ।

^४ सहकारिकारणभेदेन कार्यभेद इति पक्षं निरस्य सामग्रीनन्दन कार्यभेद [हे वि पृ ५८] इति परमकीर्तिना व्यवस्थापितम्, तदेवाऽत्र द्यालितवाच्यो निर्दिष्टवर्ति वाच्यम् ।

^५ तादृशा धर्मा जायन्त इति. मृ पु पा । ^६ लान इत्येव मृ पु पा ।

समाधिरभिधीयते—ये ते क्षणाः, तेषामात्यन्तिकं भेदं सुसदृशतया दृष्टमपि प्रत्याकलयितुमनीशस्य भेदाग्रहणनिबन्धनोऽभेदव्यवहारः^१ प्रवर्तते, शुक्तिकायामिव रजतव्यवहारः । न चाऽनुमानोदयविरोधः, अर्थक्रियाया अन्यथानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञा तु भेदाग्रहणेनाऽप्युपपद्यत इति निरवद्यम् । अत एव च वृद्धा वदन्ति—“भवति च प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीय” इति । युक्तञ्चेदमेव पश्यामः । “तदेवेदमि”त्येकविज्ञानोदये^२ कारणाभावात्^३, इन्द्रियं सन्निहिते व्याप्रियते, न पुनः पूर्वकालसम्बन्धिता-^४रूपां तत्तामुपस्पृशति, पूर्वानुभवभाविता च भावना नेदन्तामपरकालयोगा-^५त्मिकाम्—इति । तदिदं ज्वालाप्रत्यभिज्ञानेन व्याख्यातम् ।

अपि च कृतकानां भावानामवश्यम्भावी विनाशः प्रतीयते । अतोऽपि शक्या क्षणभङ्गिताऽनुमातुम् । तथाहि—यद्येषा ध्रुवभाविनी, तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नाऽस्ति । ध्रुवभावी च कृतकानां विनाश इति, विरुद्धव्या-^६सोपलब्धलिङ्गकमनुमानं विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षितां प्रतिक्षिपति । ध्रुव-^७भाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वविरुद्धनिरपेक्षत्वव्याप्तोपलब्धा^८ विना-^९शस्य हेत्वन्तरानपेक्षितामुपस्थापयति । सा च स्वविरुद्धं हेत्वन्तरापेक्षित्वं निराकरोति । ये हि हेत्वन्तरापेक्षाः, ते ध्रुवभाविनो न भवन्ति । यथा—^{१०}वाससि रागादयः । अतो हेत्वन्तरापेक्षित्वविरुद्धतन्निरपेक्षत्वव्याप्तध्रुवभा-^{११}वित्वस्य योपलब्धिः, सैवाऽध्रुवभावित्वस्याऽनुपलब्धिः । अध्रुवभावित्व-^{१२}स्याऽनुपलब्धेः, विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षा नाऽस्ति । तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो हेत्वन्तरं विनाशं प्रत्यपेक्षेरन्, ततस्तस्य हेत्वन्तरस्य सन्निधान-^{१३}नियमे प्रमाणाभावात्, कश्चित्कृतकोऽपि न विनश्येत् । स्वहेतोस्तु विनश्वर-^{१४}स्योदयेऽनन्तरमेवाऽपवर्ग इति, क्षणभङ्गुरत्वसिद्धिः ।

अपि चेदं चिन्तनीयम्, किं कृतका भावास्स्वहेतुभ्यस्समुपजायमाना विनश्वरस्वभावा एव जायन्ते ? अविनश्वरस्वभावा^{१५}—वा ? विनश्वर—^{१६}स्वभावा उदयानन्तरमेव लीयन्त इति क्षणभङ्गिनः । अविनश्वरस्वभावास्तु

^१ भेदाग्रहणव्यवहार इति मु पु पा । ^२ एकविज्ञानोदये व्यातमिति मु पु पा ।

^३ अपि च कृतकानां भावानामवश्यं भावि विनाश इति मु पु दृश्यते । तस्मिन्स्वतन्त्र-^४पञ्चतावाग्नेदितमिति परित्यक्तमस्माभिरिति ध्येयम् । ^५ पूर्वसम्बन्धिरूपतामिति मु पु पा ।

^६ उपलब्ध्यते मु पु पा ।

^७ स्वभावा इति मु पु नाऽस्ति ।

न कदाचिद्विनश्येयुः । न च हेत्वन्तरात्तेषां 'विनाशः, विकल्पामहत्वात् ।
स हि जायमानो विनाशो भावादव्यतिरेकी ? व्यतिरेकी वा । न तावद-
व्यतिरेकी, हेतुभेदात् । व्यतिरेकीणि तु जाते, भावस्य ग्राह्यदुपलब्ध्यादि-
प्रमङ्गः । तेन तिरोपीयत इति कल्पनायामपि, तिरोधानं प्रत्येय विकल्पो
वाच्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

एकदेशान्तेन क्षणिकत्वान्निरासः ।

अत्र केचिदेवं समादधति—“तदेवेदमिति तत्तेदन्ते परस्परं संवर्तिते
समाकूलपदेकं प्रत्यभिज्ञासमाख्यातं प्रत्यक्षविज्ञानं क्षणभङ्गानुमानं निरु-
पादि—इति ।

‘न चेदं समोचीनम् । द्वे एते विज्ञाने ग्रहण-स्मरणरूपे यथायथं
तत्तामात्रे, इदन्तामात्रे च व्याप्रियमाणे नाऽलमुभयानुभवसम्भवसमयवर्तिता-
मर्थस्याऽवभासयितुम्, प्रतीतिविरोधात् । यथैव खन्वभिन्नदेशकालं वस्त्वे-
कतया चकास्ति, तथा भिन्नदेशकालमप्येकतयेव परिस्फुरतीति, तथाविध-
संवेदनोदयश्च नैकविज्ञानमन्तरेणेति, एकमेवेदं विज्ञानमुररीकुरणीयम् । कार्य-
सङ्गारोपपादनायाऽप्रतीतमपि कारणं परिकल्पनीयम्, न पुनः कारणमुख-
निरीक्षणेन स्पष्टदृष्टकार्यविपर्ययः पर्यालोचनीयः । तेन यद्यपि केवला-
दिन्द्रियात्, केवलात् पूर्वानुभवसमासादितजन्मनो भावनाभिधानात् संस्काराद्वा
नैवंविधमिदं विज्ञानमुदेतुमर्हति । तथाऽपि तयोरन्योन्यसमवधानसमासा-
दितदशान्तरयोरिदं कार्यमित्याचार्या मेनिरे* ।

* विनाशादय इति मु पु पा । १ वाच्य इति मु पु नास्ति ।

२ यत्सत्तत्त्वानि वमित्यनुमानं नोत्पत्तुमर्हति तद्विरोधिनस्स्यादित्यसाधकस्य प्रत्यभिज्ञा
प्रत्यक्षस्य जागरूकत्वादिति भाट्टमीमांसकमतमनुच दूषयति—अत्रेत्यादिना—निरुणद्धीत्यन्तेन ।

* नैदमेवेति मु पु पा । ३ पर्यालोचनाञ्चक्रि इति ख पु पा । मु पु ना ।

*अत्रेदं बोध्यम्—प्रत्यभिज्ञाविषये सौमत्तानाम्, मीमांसकानाञ्च मतभेदो वर्तते । तत्र
लापागता मन्थन्ते “क्षेत्र्य देवदत्त” इति तत्तेदन्तावगाहि प्रत्यभिज्ञानं पुरोत्तरकालावस्थायि एकं
वस्तु नाऽवगाहते, ‘यत् सत् तत् क्षणिकमिति’ रीत्या प्रतिसत्त्वानिरोधा-प्रतिसत्त्वानिरोधा-वरणा-
भावातिरिक्तानां समेषां भावानां क्षणिकत्वेन स्थायित्वासम्भवात् । अतस्तैस्सादृश्यमादायैव
“तदेवेदमिति” प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं “क्षेत्र्य दीपज्वाला,” “तदेवेदमीदमिति” त्यादिवद्व्याख्यातम् ।
अतः प्रत्यभिज्ञा क्षणिकत्वानुमानस्य साधकमेव, न बाधकम् । किञ्च “तदेवेदमिति” ज्ञानमिदं
नैकमिति वस्तु एकमेव, कारणभेदात्, विषयभेदात्, स्वभावविरोधान् । यतो हि संस्कार

न चेदमप्युचितम् । प्रत्यक्षमेवेवेदं न भवतीति, सत्यपि संस्कारो-
पयोगे, इन्द्रियव्यापाराधीनजन्मतयाऽस्य प्रथमसमागमसमयभाविनस्सकल-
वादिनामपहस्तितविवादानां प्रत्यक्षसम्मतादविशेषात् । न चेदं प्रमाणाभा-
समित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति, बाध-कारणदोषविषयसंवेदनान्तरविरहात् ।
न चेदमेवाऽनुमानं बाधकमिति चित्तमनुरज्यते, परस्पराश्रयदोषसमासक्तेः ।
यावत्खल्वेतद्विज्ञानमबाधितम्, तावदनुमानमेव नोदेतुं प्रभवति, सज्जाते
चाऽनुमाने बाधितमिदं भवतीति, विशदतरमितरेतराश्रयत्वम्^१ । अबाधित-
विषयता^२ चाऽपि कारणमनुमानोदये, अन्यथा हुतवहे शीतता किमिति
नाऽनुमीयते । नन्वेवं तर्हि कथं ज्वालादीनामेकत्वेनाऽवधारितानामनुमानतो
भेदसिद्धिः ।

भाट्टमतेन वस्तुनो व्यात्मकतोपन्यासः ।

अत्र सिद्धान्तसारमुदीरयन्ति—सामान्य-विशेषात्मकानि सर्ववस्तूनि ।
तत्र ज्वालादिषु प्रत्यक्षं सामान्यविषयम्, अनुमानन्तु विशेषविषयमिति,
भिन्नगोचरप्रचारिणोः प्रत्यक्षा—नुमानयोर्विरोधाभावात्, न प्रत्यक्षेणाऽनु-
मानोदयविरोधः । कथं पुनरक्षयिकस्यार्थक्रियाकारिता ? क्रमेणेति वदन्ति ।
स खलु सहकारिसमवधानोपहितविशेषो भावस्तां तामर्थक्रियां क्रमेणैव
सम्पादयति । ननु विकल्पित-सहकारिभिः किं व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो
वा विशेष आधीयत इति, दूषणानि चेह विकल्पयुगले पूर्वमावेदितानि ।

पूर्वकालसम्बन्धितारूपां तत्तामवगाहते, वर्तमानकालसम्बन्धितारूपामिदन्तामिन्द्रियम् । अतः
प्रत्यभिज्ञानं नैक विज्ञानमित्येव मुक्तमिति ।

इदमविचारितरमणीयमिति नैयायिक—मीमांसकादयोऽभिप्रयन्ति । तेषामयम्भाव—
तथा हि “सोऽयं देवतः” तदवेदमिति चेद विज्ञानं पूर्वोत्तरकालावस्थापि यस्त्वं वया-
वगाहि नागलपितुं शक्यते । यद्यपि केवलेन संस्कारणदन्ता गृहीतुं न शक्यते, न वा केवले-
नेन्द्रियेण तत्ता, तथाऽपि यथा करम्बिताभ्यां वृक्षादिपञ्चजननसामग्रीभ्यां करम्बितरिचयपावृक्षो
जन्मते, तथा संस्काररसोऽपीनेन्द्रियेण हेरम्ब—नृषिद्वादिवत् तदवेदमिति ज्ञानमूत्पद्यत इति
किप्रोपपद्यते । प्रत्यभिज्ञानावस्थादुश्चविषयकत्वे तत्सदृशमिति प्रतीतिस्स्यात्, ननु तदवेदमिति ।
पूर्वोत्तरवतिनोऽंशो. परस्परव्यावर्तनभिज्ञत्वादिति ।

^१ इतरेतरकारणत्वमिति क पु पा ।

^२ अनुमानसामग्रीपरिगणनावसरे अबाधितविषयत्वमप्यनुमानोत्पत्तौ कारणत्वेन पठितम्
[प्र. प. पृ. २१२] । तदेव स्मारयति—अबाधितेति ।

‘अत्रापि त एव प्रक्रियामनुक्रमयन्ति । नेदमस्मन्मतमेकान्ततो-
भिन्नान्येव सर्ववस्तूनि, अभिन्नानि वेति, किन्तु सर्वभावेषु भेदा-भेदो सङ्गि-
रामहे । तत्र भेदमात्रविकल्पसम्भवीनि’ दूषणान्यभेदाश्रयणेन परिहृतानि,
अभेदमात्राश्रितानि च भेदावलम्बनेनेति । नन्वेतौ भेदा-भेदौ कथमेकत्र
विरोधिनौ निविशेते । *तत्राऽऽहुः—नेमौ विरोधिनौ, सहदर्शनात् । सहान-
वस्थानलक्षणो हि विरोधः, अनवस्थानश्चाऽदर्शननिबन्धनम् । अतो
नाऽस्ति विरोधः ।

*अनेदमवधेयम्—जातिव्यक्त्योर्भेद, अभेद, भेदा भेदाविति दार्शनिका मियो विप्रति-
पद्यन्ते । तत्र भेद पारमार्थिक, अभेदव्यपदेशो मीण इति व्यपदिशन्ति तार्किका प्रामाण-
राक्ष । अद्वैतवेदान्तिनस्तु अभेद पारमार्थिक, भेद काल्पनिक, भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य
स्थाघोरेते ।

भाट्टमीमांसकास्तु—जातिव्यक्त्यो भेदा-भेदावातिष्ठन्ते । तेषामयम्भाव—जात्या
रमनाऽभेद, व्यक्त्यारमना भेद इति । अपर्यायत्वे सति सामानाधिकरण्याप्रत्ययो भेदा भे-
दाववगाह्यतः । अनुभवेनैकत्र भावा-भावप्रतिपादनात् विरोधश्चाङ्कितुं शक्यते । तथा च
भाष्यकारवचनम्—“अनुपपन्नमिति न क्व सम्प्रत्ययः, यत्र प्रमाणनाऽवगतम्” [छा. भा.
पृ ६४] इति । अतस्सर्वेषु “इयङ्गौ, इयङ्गौ” अयङ्कुट, अयङ्कुट” इति सकलगवादि-
ष्वनुगत विजातीयैर्म्यो व्यावृत्त देशान्तरकालान्तरेष्वबाधितं व्यावृत्तानुवृत्ताकार प्रत्यक्षमुत्पद्यते ।
तदेव च प्रत्यक्ष सामान्य-विशेषात्मना द्रव्याकार वस्तु व्यवस्थापयति । स च सामान्याकारो
गोत्र घटत्वादिजाति, यिषोपाकारस्तु तत्तद्व्यवहितरित्यनुभवबलादवगम्यते । अतः “इयङ्गौरि”
इद-गोपदयोः पर्यायत्वे सति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेदावेवाऽङ्गीकर्तव्यं इति । अतः
कीमारिलमते जाति-व्यक्त्योर्भेदा-भेदावङ्गीक्रियेते । भेदपक्षे सम्भाविता दोषा अभेदपक्षा-
श्रयणतः परिह्रियन्ते, अभेदपक्षे सम्भाव्यमाना दोषा भेदपक्षावलम्बनेन पराणुद्यन्त इति, न
किञ्चिदवहीनम् । अयमेवाऽनेकान्तवाद इत्युच्यते । इयमेव रीतिरवयवविनो, गुणगुणिनो,
क्रियाक्रियावतोरङ्गीक्रियते कीमारिले ।

सार्वभौमसदनुवृत्त्या सर्वस्य वस्तुनस्सद्रूपत्व प्रतिपाद्यते । इदञ्चाऽसहमानास्तापागता
व्यावृत्त्यत्मक सर्वं वस्तिवति बणयन्ति । समन्वयवादी कुमारिलभट्टस्तयोः समन्वयेन सामञ्जस्य
प्रतिपादयिष्यतेकान्तवाद भेदसहिष्णुनादात्म्यरूप भेदाभेदयभेदं समर्थयामास । तदेव
पालिकाचार्यंटीकाकारप्रभाकरगुरुननुमतमिति नाट्टसम्मत भेदाभेदवादमुपपाद्य निरास्पृ-
अत्राऽतीत्यादिना निग्राहनिग्राहनाश्रयणनाऽर्पक्रियासमर्थनं न घटत इत्यन्तः ।
अस्य च पालिकोक्तस्योपपादन निराकरणे पार्थसारथिना शास्त्रदीपिकायास्तत्त्वचरने
'कश्चित्पुनराह इत्यादिना तस्मादुपपन्न निग्राहनिग्राहविमर्शेन [शास्त्र दी पृ १०१]
दृष्टव्ये ।

१ प्रतिनियमेत्यादिरस्मावमित्यन्तो मु पु पा । ३ वति मु पु पा ।

२ सभावनीति मु पु पा ।

तन्निरासः ।

‘तदिदमविचारितरमणीयमिति’^१ प्रभाकरगुरोर्नाञ्जुमतम् । स हि ददर्श—भेदा-भेदावेव तावदेकत्र न सम्भवतः, विरोधात् । न हि तयोस्सह-दर्शनमुपपद्यते । एकाकारप्रतीतिरेव खल्वभेददर्शनम्, विलक्षणाकार-प्रतीतिश्च भेददर्शनम् । तत्र यद्येकाकारा प्रतीतिः, तदा विलक्षणाकारप्रती-तिर्नाऽस्ति । विलक्षणाकारे च प्रतीते, एकाकारप्रतीतिरेव नाऽस्ति । तेन भिन्ना-भिन्नविशेषाश्रयणेनाऽर्थक्रियासमर्थनं न घटत^२ इति । न च प्रत्यभिज्ञाने-नाञ्जुमानविरोधः,^३ प्रत्यभिज्ञाया एव परीक्षणीयत्वात् । दृष्टा—शुक्तिकायां “तदेवेदं रजतमि”^४ति मतिः । सा च सादृश्यवशेन भेदाग्रहणनिवन्धनैवेति युक्ताऽत्रापि परीक्षा । तत्र परीक्ष्यमाणस्याऽर्थक्रियानुपपत्त्या क्षणिकत्वे निर्याति, “सदृशपरा—परोत्पत्तिविप्रलम्भोऽयमिति निश्चीयते । भवति च विमृशतोऽपि^५ दिङ्मोहादिष्वनुमानवशेन जाताया अपि प्रतीतेर्विपर्ययः । हुतवहादिषु चौष्ण्यप्रतीतिरुपजाता परीक्ष्यमाणाऽपि नाऽन्यथोपपद्यत इति, न विपर्ययानुमानोदयः । तस्मादलमनेन “वञ्चनादर्शनेनाऽतिनिर्वन्धेन”^६ ।

सिद्धान्तः ।

‘गम्भीरतरगुरुदर्शनसागरपारदृशानस्तु सम्प्रति समाधिमभिदधति—स्तम्भादिषु प्रथममनुभूतेषु पुनरन्तरा तिरोधानादिवशेन विच्छिन्नोपलम्भेषु पुनरनुभवतः “स एवाऽयमि”^७ति तावज्जायते मतिः । तत्र यद्यर्थक्रिया स्थिरा-दपि कथञ्चिदुपपद्यते, ततो भेदाग्रहणनिवन्धनोऽयमभेदव्यवहार इति किमिति कल्प्यते । उपपद्यते च स्थिरादपि भावाद् सहकारिवशोपजातागन्तुक-क्रियादिरूपविशेषभाजः क्रमेणाऽर्थक्रिया । स च विशेषो व्यतिरिक्त एव

१ एतेनेति ख पु पा ।

२ गुरुणामिति बहुवचनान्त पाठो मुद्रितपुस्तके दरीदृश्यते । परमनन्तरवाक्ये-स हि ददर्शेत्येकवचनान्तपाठदर्शनादेकवचनान्त एव पाठोऽयमभिस्समादृत इत्यवधेयं सूचिम् ।

३ अपटमानमिति मु पु पा । ४ प्रत्यभिज्ञानुमानविरोध इति मु पु पा ।

५ सदृशपरम्परेति-मु पु पा । ६ हुतवहादिष्विति मु पु पा ।

७ नानाटकपक्षपतितेनेति मु पु पा ।

८ नानादेकपक्षपतित्वादखरतरनिर्वन्धनदर्शनेनेति क्वचिद् दृश्यते ।

९ इदानीं स्वमतेन भावानां स्थायित्वम्, क्रमेण चार्थोत्पत्तिम्, प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यञ्च वर्णयति-गम्भीरेति ।

भावादर्थक्रियाकारिणः । न च स एवाऽर्थक्रियाकारी, भावस्तूदास्त इति चतुरस्रम् । तथाविधविशेषालीढतैव तस्य साधनता, यदनन्तरमर्थक्रियोदयः, तद्विशेषयोगितयैव भावेषु साधनत्वव्यवहारो लौकिकानाम् ।

कथं पुनरसौ विशेषस्तस्येति व्यपदिश्यते, तदाश्रयतयैवाऽनुमानात् । कथं पुनस्तदाश्रयतैव । स्वहेतुवशेनेति मत्वा निवर्ततां भवान्, अलमस्माभिर्दूरमनुयातैः । अथ कस्माद्भावस्यैव भेदो नाऽनुमीयते, प्रत्यभिज्ञानानुगुण्यादिति वदामः । दृष्टानुसारि चाऽनुमानमुचितम्, दृष्टोपपत्तिमुखत्वात् । यथा चाऽर्थक्रिया दृश्यते, 'तथेदमपि दृश्यते स्थावरो भाव इति, तदनुगुणमनुमानमुचितम् । तेन स्थावरेऽप्यर्थक्रियाव्यापककम-योगपद्यानिवृत्तेरसिद्धो व्यापकानुपलम्भः, 'तदसिद्धौ च विपर्यये बाधकाभावात्, असिद्धतन्मात्रानुबन्धिनीं क्षणिकतां न सत्ता साधयितुमलम्, अनैकान्तिकत्वादिति । न चाऽर्थक्रियाकारितैव सत्ता, किन्तु 'प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । यतस्त्वरूपसत्ता च प्रमाणसम्बन्धयोग्यता । अतोऽर्थक्रियामकुर्वन्नपि सन्निति, न किञ्चिदवद्यम् ।

यत्त्विदमुदितमनपेक्षा भावा विनाशं प्रति—इति । तदपि विमृश्यमानं 'दहमानं जातुपमिवाऽऽभरणं विलीयते' । कं खलु भवन्तो विनाशमभिमन्यन्ते ? प्रध्वंसाभावो विनाश इति चेत्—कः पुनः प्रध्वंसाभावः ? "दग्निक्षीरं नाऽस्तोस्त्ये" वमादिका भावविषया संविदिति यद्युच्येत, तदाऽमृतकलायामुदिता नीतिरुद्धरणीया । न हि नाऽस्तो"ति शुद्धिरस्ति । किन्तु दग्धिस्वरूपमात्रानुभव एव स्वयम्प्रकाशो नञ्शब्दप्रयोगमात्रमेव, सैव हि पयसो नास्तिता, या दृश्येऽपि तस्मिन् दग्धिस्वरूपमात्रोपलब्धिः । न च तां प्रति पयस एव निरपेक्षस्य हेतुता, अनुपनिपत्तिरे हेत्वन्तरे, पयस एवोपलब्धेः ।

१ अर्थक्रियाकारितेति मु पु पा ।

२ तदसिद्धेनेति मु पु पा ।

३ जातिनिर्णयान्ते चतुर्थे प्रकरणे सत्तापरस्पर्यायं महाबामाचं निरग्रहस्य, प्रमाणमर्थयोग्यत्वं सत्त्वं व्यक्तस्थापितं प्रवृत्तम् । निहायलोचनन्यायान पुनस्तद्वत् स्मारयति—किन्चित्प्रापिता । अत्रत्यो विद्येवो विस्तरेष [अ पृ पृ १७-१९] टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

४ दहमानमिति मु पु पा । ५ विधीयंत इति मु पु पा ।

६ अनुसंख्येयति ख पु पा ।

न चेदं पयोन्तरमुपलभ्यत इति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यभिज्ञानस्याऽभेद-
साधकत्वाद् । ननु च हेत्वन्तरापेक्षित्वे ध्रुवभाविता नोपपद्यते । ध्रुव-
भावितायै कुतोऽवगम्यते ? दर्शनादिति चेत् ? हेत्वन्तराणांऽप्यवश्यं
भवितव्यमिति, दर्शनादेवांश्चगम्यताम् । न च बाला वयं^१ येनैवंविधवादाद्
भीषयामहे ।

यत्पुनरिदं स्वहेतुभ्यो भावानामपि नश्वराणामुत्पत्तौ, हेत्वन्तरायचे
विनाशे, व्यतिरेकिणि जातेऽपि पूर्ववत् भावस्योपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति ।
अत्रोच्यते—उक्तमस्माभिः—यथा तन्मात्रोपलब्धिरेव विनाश इति । तेन
तस्या हेतुसद्भावात् तथैव भवितव्यम् । अनुपलब्धिरेव तस्य सैवेत्यनुपल-
ब्धिरेव तस्य नोपलब्धिः, तच्चिबन्धनस्याऽभावव्यवहारोऽपीति सर्वमनाकुलम् ।

सुगताशीविपविपमक्षयभङ्गविपानलावलीढायाः ।

मीमांसाया विहिता^२ मर्ममयी जीवरक्षेयम् ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकानाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
मीमांसाजीवरक्षा नाम दशमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

^१ विभीम इति मृ. पु. पा, विभीषामह इति. ख. पु. पा. ।

^२ तत्त्वमयीति. मृ. पु. पा. ।

सवृत्तिकाया वाक्यार्थमातृकाया उपोद्घातो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

‘गम्भीरविततमर्थं वाचा संक्षिप्तया निबद्धमपि ।

न विदन्ति ये समग्रं कृपया तदनुग्रहः क्रियते ॥१॥

‘तत्र कार्यवाक्यार्थवादिन एव भावम्, भावनाम्, अपूर्वञ्च वाक्यार्थान् प्रतिजानते । तत्राऽपूर्वमेव वाक्यार्थ इति साधनीयम् । तस्य मूलं पदाना-
मन्विताभिधायितेति, तामेव तावदादौ परिशोचयति । ‘अत्र ये प्रत्यस्तमित-

१ तत्र भवान् ग्रन्थकारः प्राभाकरसम्मत वाक्यार्थं कार्यरूपं सिद्धादियुक्तार्थमातृका-
नामकं प्रकरणं विरचयन्, तावताऽपरितुष्यन्तर्यं विवरणात्मिकां तद्वृत्तिं प्रतिजानीते—गम्भीरेति ।

२ कार्यरूपो वाक्यार्थ इति उपाकरणा, भाट्टमीमांसका, प्राभाकरादवाऽऽभिपद्यन्ते ।
तत्र कार्य—क्रियेति पर्यायः । भावार्थं—क्रिया, स एव वाक्यार्थं मुख्यविशेष्यतया भासत इति
उपाकरणा मन्वते । यथोक्तं तं—

“फलव्यापारवोधानुराधये तु तिष्ठस्मृता ।

फले प्रधान व्यापारस्तिष्ठत्यस्तु विधेयचम्” [वै. भू. शा.] इति ।

भाट्टमीमांसकास्तु—भावार्थो न क्रिया, किन्तु करणकारकम्, कर्मकारकं वा
भवति । भावार्थं स्वविरिक्याभ्यापदेशो लाक्षणिकः, मुक्ता क्रिया तु भावना, सा वाऽऽख्यात-
प्रत्ययार्थः, न प्रवृत्त्यर्थः । सर्वं वाक्यार्थं मुख्यविशेष्यतया भासत इति मङ्गिरान्ते । तथा
चोक्तम्—

“भावनैव हि वाक्यार्थस्त्वंवाऽऽख्यातवत्तया

अनेकगुणजात्यादिवारकायांनुरिच्छते” [तं वा पृ. सं. ४४५] । इति

प्राभाकरास्तु—नार्थं लिङ्गादर्थं, तच्च सामान्यरूपं लिङ्गादिनाऽभिधीयते । विशेष-
णस्तु—तत्तद्भावनार्थो लाके । यथा—पाकः, यममयिति । अतो लाके तन्मते क्रियैव
कार्यसम्बन्धेनाभिधीयते । वेदवाक्यविमर्शञ्च तु—तत्तद्भावार्थानिरिक्यं वाचान्तरावस्थापि
मागादिक्रियातो निश्च स्वर्गनामनदसयनिध्याहारान्वयानुरनिवन्धनपूर्वमेव नार्थमिति ।
तस्यैव वेदिकलिङ्गादिव्याख्यातव्यम्, वाक्यार्थं मुख्यविशेष्यतया च नानाविधावधाय । अन्वयार्थो
द्वितीयपरिच्छेदे विस्तरेणावगादयिष्यत । अस्मान्निश्च भावपरिच्छेदः [प्र. पृ. पृ. २१५-२१६]
विवादं समुपावयति । एतमवोक्तमर्थं क्रमतो दर्शयति—नार्थवाक्यार्थंवादिन एत्यादिना । अन्वयार्थं
उत्तरं स्पष्टीभवविध्यतीति बह्व्यमप्येवाऽर्थं धातुवृद्धिप्रयोगानामाऽऽह—उच्येति । पदानां
कायाभिधायित्वमुत्तरं स्पष्टीकरिष्यत ।

३ उपाकरणात्तमाह—“नञ् नञ्” इत्यादिना

पदविभागम्, वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमित्याचक्षते । 'ये च वाक्यान्त्यवर्ण एवेति,^२ ये च पदैरनन्विताः पदार्था अभिहिताः परस्परा-
न्वयमात्मनोऽवगमयन्ति—इति ।

तच्चिरासाय प्रतिजानीते—

पदेभ्य एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते यथा ।

तथा वयं निवध्नीमः प्रभाकरगुरोर्मतम् ॥१॥

पदेभ्य एव, न वाक्यात्, नाऽप्यन्त्यवर्णात्, नाऽपि पदार्थेभ्य
इत्यर्थः । १॥

तं प्रकारं वक्तुमुपक्रमते—

पदैरेवाऽन्वितस्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः ।

स्वार्थाश्चेद्बोधिता बुद्बो वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥२॥

वाक्यार्थप्रतिपत्तौ हि पदानामनुपायत्वे तदन्यथानुपपत्त्या, वाक्यमेकं
तदुपायभूतं कल्प्यते । यद्यपि व्युत्पत्त्यनपेक्षाच्छब्दादर्थो नाऽवगम्यते ।
यद्यपि चाऽऽनन्त्याद्वाक्यानाम्, तदर्थानाञ्च, वैदिकस्य चाऽर्थस्याऽनन्यो-
पायत्वात् व्युत्पत्तिरक्षय्या । तथाऽपि काल्पनिकपद-पदार्थव्युत्पत्तिसंस्कृतात्
वाक्याद्वाक्यार्थमवगच्छतीत्याश्रीयते । यदि काल्पनिकत्वे पद-पदार्थानां
प्रमाणाभावादेकैकवर्णोच्चारणोऽर्थान्वयबोधात्, क्रमेणोच्चारितानाञ्च युगपच्छ-
वणासम्भवात्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः,
तस्य च पारमार्थिकपद-पदार्थव्युत्पत्तिस्सहकारिणीति पक्षस्स्वीक्रियते, यदि वा
पदैस्तुकरव्युत्पत्तयोऽनन्विता एव स्वार्था अभिहिता वाक्यार्थमवबोधयन्ती-
त्यङ्गीक्रियते, यदि तु पदान्येवाऽन्वितान्स्वार्थानभिदधतीति शक्यते साधयि-
तम्, तदा वाक्यार्थस्याऽवबुद्धत्वाच्चैताः कल्पना आत्मानं लभन्ते ॥२॥

कथं पुनः पदानामन्वितस्वार्थमात्रबोधकत्वे वाक्यार्थाविगतिस्तिद्वयती-
त्यत्राऽऽह—

^३प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ।

पदार्थानेव वाक्यार्थान् सद्गिरन्ते विपश्चितः ॥३॥

^१ मीमासाभाष्यकारमतम्, नैयायिकमतञ्चाऽऽह—ये चेति ।

^२ वातिककाराणां मतमाह—ये च पदैरिति ।

^३ परमतनिरासं प्रतिज्ञाय, स्वाभिमतं यद्वान्तमुपन्यस्यति—प्रधानेत्यादिना पथेन ।

ननु तेषां भूयस्त्वाद् भूयांसो वाक्यार्थाः, वाक्यानि च स्यु-
रित्यत्राऽऽह—

भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक्पृथक् ।

प्रयोजनतया त्वेकवाक्यार्थं सम्पचक्षते ॥४॥

तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद्वाक्यमप्येकमुच्यते ।

कथं पुनरेकप्रयोजनत्वमित्यत्राऽऽह—

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥५॥

यद्धि प्रधानभूतं, तदेव कथञ्चाम विशिष्टं प्रतीयतामित्येवमर्थं गुणानां
प्रतिपादनम्, तेन तत्रैव तात्पर्यम्, तदेव प्रमेयम्, तात्पर्यविषय एव
शब्दस्य ग्रामण्याभ्युपगमात्, तस्य तथाभूतस्य प्रतिपत्तिर्नैकपदनिबन्धनेति,
वाक्यमेव तत्र प्रमाणम् । अत एव च “पृष्ठाद्ये न पदं नाम किञ्चन
वाक्ये, न पदार्था नाम केचन वाक्यार्थे” [वृ. टी. ६-१-१] इत्युक्तम् ।
पृथग्भूतं पदं नाम न किञ्चन प्रमाणमस्ति । पृथग्भूताश्च पदार्थाः, न
प्रमेयास्सन्वीत्यर्थः । एतच्च तत्रैव स्पष्टमुक्तम् ॥५॥

‘सम्प्रति वाक्यमेव वाचकं वाक्यार्थस्येति चेद्भवते, ‘ये च वाक्या-
न्त्यवर्ण एवेति । तन्निराकरणायाऽऽह—

व्यवहारेषु शृद्धानां वाक्यध्रुवणभाविषु ।

आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ॥६॥

अथ भावः—पदान्येव वाक्यम्, पदार्था एव वाक्यार्थ इति गृह्यतस्त्विति । पदार्थमेवैकं
प्रधानं गुणभूतार्थान्तरभ्यतिपन्नं वाक्यार्थमाचक्षते ग्रामाकर । अत्र गुणभूतार्थान्तरभ्यतिपन्न-
प्रधानपदार्थस्यैवत्वादकवाक्यत्वम् । गुणप्रधानभेद एव वाक्यभेदप्रयोजकः । “दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गब्रह्मो यजेत” “समिधो यजति” इत्यङ्गप्रधानवाक्यभेदयोरेव गुणान्वितप्रधानभेदास्तत्रैव
वाक्यभेदावस्थाप्याम्, यदा तु शङ्करग्रहणम्, तदैव वाक्यत्वमेव । तथा च पदार्थानां स्वयमेव न
वाक्यार्थं, अपि त्वन्विता पदार्था एव वाक्यार्थ इति नाप ।

‘निरवयव वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचनमिति व्याख्याना भवतु ।

तन्निरासायानुबदन्ति—सम्प्रतीति ।

“वाक्यस्यैवपुञ्चरन्तु वर्णेषु प्रतिवर्णं ध्रुवणं भवति, श्रुतं वर्णमवयवमेकं वा पदभावेन प्रति-
सम्बन्धे, प्रतिस्फाये च व्यवस्थिति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते । पदमनूह्यति-
सन्धानात् वाक्यं व्यवस्थिति । यवदादन् पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते” [न्या ६
व. ३ आ २ सू ६३] इति वाक्याचननाप्यसन्दर्भपरिशीलिना भवतु, भीमांसानाप्यपरि-
शीलिनाञ्च मतमुपन्यस्यति—ने चेत्यादिना ।

यद्यपि वृद्धव्यवहारपूर्विकैव सर्वा शब्दव्युत्पत्तिः, वाक्यैरेव च व्यवहारः ।
तथाऽपि यत्पदावापे यस्याऽर्थस्याऽऽवापः, यदुद्धारे चोद्धारः, तस्मिन्नेवाऽर्थे
तस्य पदस्य वाचकशक्तिरवसीयते । न च तथा सति वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नो-
पपद्यते, वक्ष्यमाणत्वान्न्यायस्य । येन कार्यवलेन वाक्यमेकं प्रत्यक्षपरि-
दृश्यमानवर्णपदभेदापह्वेन कल्प्येत ।

‘किञ्च, “शिशो ! गामानय, शिशो ! गां वधान, वत्स ! गामानय,
वत्स ! गां वधान, अर्भक ! गामानय, अर्भक ! गां वधान, डिम्भ ?
गामानय, डिम्भ ? गां वधाने” त्यष्टानां वाक्यानामष्टौ वाचकशक्तयः कल्प्याः ।
पदवादिनस्तु, सप्तानां पदानां सप्तैव शक्तय इति कल्पनालाघवम् ।
अनयैव दिशा शुक्लामिति पदप्रक्षेपे वाक्यवादिनोऽष्टावपराः कल्प्याः,
‘पदवादिनस्त्वेकैव । अपारमार्थिके च ‘पद-पदार्थविभागे किमाश्रिता
व्युत्पत्तिरभ्युपायतामुपैतीत्यपि चिन्तनीयम् ।

ये पुनः—वाक्यान्त्यवर्णस्य वाचकतामाहुः, तन्मतेऽपि तावत् पदार्थवि-
भागस्य पारमार्थिकत्वात् घटेतैव व्युत्पत्तिः । ननु वाक्यवाचकसम्बन्ध-
ग्रहणमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते । न च वाक्यान्त्यवर्णवाचकत्ववादिनां पदं
पदार्थस्य वाचकम् । अतस्तन्मतेऽपि निर्विपर्ययं व्युत्पत्तिः । उच्यते ।
न निर्विपया, निमित्तनैमित्तिकभावस्याऽभ्युपगत्तत्वात् । केयमवाचकस्य
निमित्तता ? नैव दोषः । वाक्याद्धि यत्पदप्रयोगे* सति, यत्पदार्थान्वितो
वाक्यार्थः प्रतीयते, तत्पदं तस्याऽर्थस्याऽवाचकमपि भवति निमित्तम् ।
किन्तु तन्मतेऽपि शक्तिकल्पनागौरवं पूर्वोक्तन्यायेन तुल्यमेव ।

१ अत्रैते सग्रहलोका बोध्या —

“डिम्भाऽर्भक शिशो बाल गा वधानाऽऽजयेति यत् ।

पदसप्तकमेतेन रचिते वचनाष्टके ॥१॥

शक्त्यष्टक कल्पनीय स्याद्वर्णावलिवादिन ।

पदानामेव सप्तानां सप्तैव खलु शक्तयः ॥२॥

पदवादिनो कल्प्या इति स्यात्तस्य लाघवम् ।

शुक्लामिति पदव्यासाद्वाक्ये पोहसके वृत्ते ॥३॥

शक्त्यष्टकन्त्वेव भवेदष्टानां पदवादिन” ॥ ३ इति ।

२ वाक्यानामिति मु पु पा ।

३ पदविभाग इति मु पु पा ।

* अन्यय इति मु पु पा ।

*येऽप्याहुः—वाक्यमेव स्मृत्यारूढं वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति, तेषामपि प्राच्यमेव शक्तिकल्पनागौरवलक्षणं^१ दूषणमशक्यपरिहारम् । भाष्यकार-
वचनञ्च “पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यापकः” [शा. भा.
पृ. ४६] इति निर्विषयम् । अशक्यञ्च महावाक्यस्य सकृत्स्मरणम् ।
तस्मात्पदानामेव वाचकशक्तिराश्रयणीया ।

अत्र केचिच्चोदयन्ति—ननु वृद्धव्यवहारप्रयुक्ते वाक्ये पदानां वाचक-
शक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते । पुरुषवाक्यानामर्थं प्रति लिङ्गभावेन
प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । वाक्याद्वि कार्यभूतात्प्रतीतस्य वस्तुस्तदर्थविषयं
पूर्वविज्ञानं^२ कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वात्
ज्ञेयभूतार्थनिश्चय इति, न वाचकशक्त्यवगमः । उच्यते । न नूनं भवान्
नीतिपयोक्तमर्थं सम्यगाकलयति । परिहृतं हि तत्रेदम्—बालो हि व्युत्प-
द्यमानः प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनीं विशिष्टचेष्टानुमिता-
मर्थप्रतीतिं शब्दकारणिकामवगच्छति । स तथा व्युत्पन्नः कदाचित्क-
स्यचिदनन्वितार्थपदरचनं वाक्यमुपलभते, तथोपलभमानस्य चैव विमर्शो
जायते—सम्भाव्यमानानन्वितार्थपदरचनमिदं वाक्यं कथं प्रयोज्यवृद्धस्य
अर्थनिश्चयं कृतवत् ? वृद्धस्याऽपि पुरुषायते वाक्येऽनन्वितार्थपदरचनशङ्का
ममेव सम्भवतीति । तस्यैवं विचिकित्सोदये पुनरेव निश्चयो जायते—
नूनमनेनाऽयं प्रयोक्तेत्यवधारितो यदन्वितार्थान्येव पदान्ययं प्रयुङ्क्ते-
इति । तथाविधपदप्रयोगनियमश्चाऽस्याऽनुपलब्धेऽन्वये नोपपद्यत इत्ये-
वमन्वयोपलम्भमनुमिमानेनाऽन्वयो निश्चीयते । निश्चिते चाऽन्वये वाक्यमेत-
दनुवादभूत^३मर्थस्येति । एवञ्चेदनुवादकतया तस्याऽर्थस्य तद्वाक्यं
वाचकमेवेति, पूर्ववाचकशक्तिज्ञानं नाऽप्यर्थमिति मन्यते । यदि परं मया

* प्रत्येकवर्णपदानुभवनावितभावनानिच ययव्यजन्मस्मृतिदपकारुडमव वा क्पाचबोवव-
मिति भीमासकैकदेधिनना मतमाह—यप्याहुरिति ।

^१ लक्षणमिति मु पु नास्ति ।

^२ इदं भाष्यं व्याचक्षाण्टीवाकार—कोऽयं संस्कार इत्यादिना संस्कारं निराकृतं,
अनास्थावादपरतया भाष्यसन्दर्भमनुजङ् । अन्वविमत्तायामिताऽधिको विज्ञेया [पृ. १४६-
१६१] द्रष्टव्यः ।

^३ अयं विषयसत्त्वपरिच्छेद उक्तः, अत्राऽपि द्वितीयपरिच्छेदे वक्ष्यते ।

* नीतिपयोक्तमर्थं प्राप्तवाचायंस्मारयत्यनेति व्यर्थम् । * अनुवाद इति मु पु ना ।

प्रागनुमानपुरस्सरोऽर्थनिश्चयोऽस्येति नाश्वगतम् । याऽपि चैयमर्थस्यानिश्चि-
तेऽन्वये विशिष्टवक्तृज्ञानानुमा, साऽपि पदानां स्वरूपमात्रावगमादेव नोपपद्यते,
किन्तु विशेषावगमात् । न च शक्तेरन्यः पदानां विशेषोऽवगम्यते । ततो
मयेवाऽनेनाऽपि पदानां वाचकशक्तिरवधारिता । तेन विशिष्टान्वयवाचकपद-
प्रयोगात्तद्विषयं वक्तुः पूर्वज्ञानमनुमितवान्, इति गम्भीरोऽयं नीतिमहाद्दः ।

अन्विताभिधानानुपपत्तिशङ्का ।

अत्र 'केचिदाचक्षते—भवतु पदानां पदार्थेषु शक्तिज्ञानम्, तथाऽप्य-
न्विताभिधानं न सिध्यति—इति । तथाहि—प्रतियोगिनामनन्ततया
अन्वयानामानन्त्यात्, तदानन्त्ये चाऽन्वितानामप्यानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणं
दुष्करम् । अगृहीतसम्बन्धस्य च पदस्य वाचकत्वे, एकस्माच्छब्दात्सर्वार्थ-
प्रतीतिप्रसङ्गः^१ । सामान्यान्वयाभिधानञ्च नाऽऽशङ्कनीयमेव, वाक्येभ्यो
विशेषान्वयावगमात् । स्वरूपमात्राभिधानेनाऽपि च वाक्यार्थप्रतिपत्त्युप^२-
पत्तावन्विताभिधानाश्रयणे शक्तिकल्पनागौरवम्^३ ।

तथा^४ पदेनाऽन्वितस्त्वार्थोऽभिधीयमानः—किमभिहितेन पदार्थान्तरेणा-

^१ पदरभिहिता पदार्था वाकाशायोपतासतिमन्त्रो लक्षणया पदार्थसङ्गं वाक्यार्थं
बोधयन्तीति भाट्टमीमांसका आशेरते । तदुपादलनतया—पदानीत्यादि—वगमयन्तीत्यन्तं
भाष्यं प्रमाणमस्ति । तद्वदुपपत्तिमनुवदति—अचिदित्यादिना ।

^२ प्रसङ्गादिति मृ. पु. पा ।

^३ गौरवादिति. मृ. पु. पा ।

^४ अत्रेह बोध्यम्—

^५ प्रतिपत्ताविति मृ. पु. पा ।

अन्वितोऽभिधीयते ? उत, अनभिहितेनेति ? विकल्पनीयम् । अनभिहितेन

अभिहितपक्ष इतरेतराश्रयम् । द्वितीयमपि पदमभिहितार्थान्तरव्यतिपक्ताभिधायकतवेतर-
पदाभिधानमाश्रयतीति प्रसक्तं दुश्तरमितरेतराश्रयम् । अनभिहितपक्षे पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यम् ।
अत एव केचिदभिहितानां पदार्थानामेवाऽन्योन्यान्वयविवेकतामभ्युपगच्छन्ति । ते हि
मन्यन्ते—आद्यापोद्धाराभ्यां बृहद्व्यवहारे पदानि स्वरूपमात्रेणाऽर्थानभिदधते, तेषां परस्परम-
पेक्षा-सन्निधि—योग्यताभिरुपसंस्कृता अदृष्टमेवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति । न च तत्र सम्बन्ध-
ग्रहणाशक्तिपर्यनुयोग, गृहीतसम्बन्धपदप्रतिपादितानामगृहीतसम्बन्धानामेव पदार्थानामन्वयाव-
बोधकत्वदर्शनात्, अभिनवकविरचितेषु, वैदिकेषु च वाक्येषु प्रतीतिं प्रति विवादानामादिति ।
तत्राऽऽह—“व्यवहारे च यथाव्यतिपङ्गमेवाऽऽद्यापोद्धारौ” इति । मस्याऽर्थ—बृहद्व्यवहारे च
यथाव्यतिपङ्गव्यतिपङ्गमनतिक्रम्याऽऽद्यापोद्धारौ । तथाहि—“शामानय” इत्यानयत्यन्वि-
तस्यैव गौरावाप, “महिषमानय” इति च तदन्वितस्यैवोद्धार, तेनाऽन्वित एव शब्दस्य
सामर्थ्यमवसीयते । तच्च द्विधा सम्भवति—साक्षाद्वाऽभिधानेन, पदार्थप्रतिपत्त्यवन्तर-
व्यवधानेन वेति सम्प्रधारणीयम् । न तत्र साक्षात्सम्भवे प्रणाडीसमाश्रयणमुचित-
मित्यन्विताभिधानमेव निर्णीयते । न च सम्बन्धग्रहणाशक्ति, उपाधिविशेषाश्रयणेन
सुकरत्वात्, आकाङ्क्षा—सन्निधानोपस्थापितान्वययोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदानीति
व्युत्पत्तिपरिग्रहे न किञ्चिदनुपपन्नम् । योऽपि चाऽभिहितान्वयवादी, सोऽपि पदार्थेषु
न विधिमिममतिवर्तते । न च शक्तिबलनागौरवम्, पदार्थेष्वपरिहर्त्यत्वाच्छक्तिव-
त्पनाया । ननु च दृष्टेयं पदार्थानां शक्ति । तथाहि—अव्यक्तगुणिविशेष इवेतिमान-
चक्षुषा परिच्छन्दन् हेपया चाऽव्यक्तमनुमिमानं पदनिक्षेपशब्देन च गन्तारं परित्यज्य
“इवेतोऽवो गच्छति” इति प्रतिपद्यते । तत्र “इवेतिमा” “अव” “गन्ता” इति पदार्थ-
यमन्योन्यान्वयमवगमयतीति । तदनुपपन्नम्, अनुमानतो हि हेपयाऽव्यक्तमनुमीयमानं हेप-
माणपुत्रोवातिद्रव्यगतमेवाऽनुमीयते, न स्वतन्त्रम् । यथैव हि लिङ्गम्, तत्रैव लिङ्गनमनुमा-
पयति । यस्य पुनरपादानदेशविभ्रमो हेपाया, असावस्यत्व प्रतिपद्यमानोऽपि न विशेषमव-
धारयति । योऽपि पारितोष्याद्विशेषमवगच्छति, सोऽन्यथापत्तेर्विशेषमवगच्छतीति न पदार्थमात्रस्य
क्वचिदन्वयवोधनत्वम् । अपि च यदि इवेतिमादयं प्रमाणान्तरपरिच्छिन्ना, तदा प्रमाणान्तर-
तापात, तस्याऽऽद्वत्वात्, शब्दप्रतिपादितपदार्थपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानं शब्दम्, नाऽद्वयपूर्वकमपीति ।
अपि च प्रथमोपनिषत्तिनि शब्द एव शक्ति ब्रह्मताम्, विमितिं तं परित्यज्य, पदार्थं यावद्-
गम्यते । निज्य पदस्याऽभिधानशक्तिस्त्वादविवादं, तत्रैवाऽतिरेकं बलवन्ति युक्तं, न पुन
पदार्थेषु शक्तिरन्वयता, धर्मवत्पनातो धर्मन्यनाया लाघवान् । यच्चैदमिहे तरेतराश्रयत्वं
चोदितम्, तदप्येव निरसनीयम् । न पदमात्रात्वे बलादेवार्थगम, चिन्तु यावन्नि पदानि वाक्ये,
तावन्ति धृत्वा न्यायानुसारेण वचनव्यक्तिविशेषमवगमायाऽऽजिगम्यते । तत्र पदेषु प्रथमधनुषु
पदार्था अन्विता एव स्मरन्ते, यथा पदार्थदर्शने पदम् । अन्वितैःपि स्मरिणीयमाने स्वरूपं
नाऽऽत्येव, तेन शक्नोति तया प्रत्याश्रया तत्स्वरूपमात्रं पदं स्मारयितुम् । तत्र स्मृतिप्रति-
हितपदार्थान्वितस्वार्थं पदमभिधत्त इति नेतरेतराश्रयत्वम् । स्मरणे हि निरपक्षतायां, पदार्था
अपि स्मृता एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति ।

चेत्, 'पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यम् । एकस्माच्च 'सर्वान्वयप्रतीतिप्रसङ्गः । अभिहितेन चेत्, तदपि तर्हि पदमन्विताभिधायितया 'पदान्तरोपात्तमर्थमभिधानायाऽपेक्षत—इति, इतरेतराश्रयः प्राप्नोति । तस्मात्पदान्तराभिधानानपेक्षस्वरूपमात्राभिधानमेवाऽर्थानां पदैः क्रियते । ते च तथाभूताः पदैरभिहिताः पदार्था आकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति । न तेषां सम्बन्धग्रहणापेक्षा शङ्कनीया । यतः पदधर्मोऽयम्, नाऽयमर्थधर्मः । तदाह भाष्यकारः—“पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं अवगतास्सन्त वाक्यार्थमवगमयन्ती” [पू. मी. १. १. २५.] ति । ६ ॥

तदेतन्निराकर्तुमुपक्रमते—

ओप्यन्ते, चोद्घ्रियन्ते च स्वार्था अन्वयशालिनः ।
अन्वितेष्वेव सामर्थ्यं पदानां तेन गम्यते ॥७॥

तत्रैव वातिक्रमतेन शङ्का ।

अत्राऽऽह—सत्यमन्वितपदार्थविषयावेवाऽऽवापोद्धारौ, तथाऽप्यन्विता-

तदाहु—

‘तेऽपि नैवाऽस्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति न ।

तस्मात्तस्मरणेष्वेव सहतेषु प्रमाणता” ॥ इति ।

तदिदं सर्वमुक्तमस्माभिर्वाक्यार्थमात्रवायामेव । यतो यथाव्यतिपत्तमवाऽवापोद्धारौ तस्माद्व्यतिपक्ताभिधानमेवद पदम् [ऋ वि प पु ३८३-३८५] इति

एतेनाऽन्विताभिधानवादे वाचस्पतिमिश्रणोक्तं दूषणम् [तत्त्व वि पु ९३ ।] पार्थ सारथिमिश्रेणाऽभिहितं दूषणम् [न्या २ वा नि पु ९३] चित्तुसाचार्येण प्रसञ्जितं दूषणम् [प्र त प्र पु १४५], च दूरोत्सारितमित्यवयवम् ।

१ पदार्थान्तरेणि मु पु पा ।

२ पदार्थात् सर्वार्थेति मु पु पा ।

३ पदार्थान्तरोत्पन्नमर्थानिधानमिति मु पु पा ।

अत्र ‘अथेदानीं पदार्था अवगतास्सन्त’ इति सावरभाष्ये पाठो दृश्यते । अत्र तु “पदार्था अवगता सन्त” इत्यस्य स्थाने “अभिहिता सन्त” इति पाठो दृश्यते । अस्य वाक्यस्य प्रानाकरसम्मतोऽर्थमर्थ—पदानि—अन्वितमर्थमभिधाय पर्यवस्यन्ति, “पदार्था” इत्यननाऽन्विता कथ्यन्ते । वाक्यार्थसन्देहं चाऽप्यव उच्यते । तथा चाऽत्र निर्गलिताऽऽन्विताग्रंथप्रतिपादिकानि पदानि । अन्वयस्याऽभिधानेऽन्वितस्याऽभिधानं नैव युज्यते । तस्मात् व्यतिपक्ताभिधानीनि पदानि । अत्र व्यतिपक्ता—अन्विता इति पर्यायः । व्यतिपत्तः, अन्वय वाक्यार्थ इति च पर्यायस्तन्मत इति ध्येयम् ।

४ गद्यत इति मु पु पा ।

भिधानमशक्यम् । पारम्पर्येणाऽपि तदुपपत्तेः । तथाहि—पदैरनन्वितोऽ-
प्यभिहितोऽर्थोऽन्वितार्थप्रतिपत्तेर्निमित्तं भवतीति, पदानां पारम्पर्येणाऽन्वि-
तेष्वपि हेतुत्वम् । तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः—

“न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।

तन्मात्रावसितेष्वेव पदार्थेभ्यस्त गम्यते” ॥

[श्लो. बा. अधि. ७. श्लो. २२६] इति ।

पदार्थप्रतिपादनञ्च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां पदानामवान्तरव्यापार
इति च, तेषामेव व्यवहारः—

“वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां 'पदार्थप्रतिपादनम्' ॥

[श्लो. बा. अधि. ७. श्लो. ३४३.] इति ।

एतामाशङ्कामुपेक्ष्यैव तावद्दोषान्तरं परिहरति—

आकाङ्क्षा-सन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।

स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिस्संश्रिता' यदा ॥८॥

आनन्त्य-व्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन ।

यत्तावदुक्तम्—आनन्त्याच्छब्दव्यवधानानुपपत्तिः, अगृहीत-
शक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्ग इति । तदनुपपन्नम् । उपलक्षणा-
श्रयणेनाऽपि 'सम्बन्धबोधः, सौकर्यादाकाङ्क्षितेन योग्येन सन्निहितेन
चाऽन्वितं स्वार्थं पदं वक्तोति व्युत्पत्तिराश्रीयते । तेन—

‘यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तदन्वितः पदेनार्थस्त्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥ इति संग्रहश्लोकः ।

१ मयेति मु. पु. पा. ।

२ बोधोक्त्यादिति मु. पु. पा. ।

३ अनेदमवधेयम्—शालिकावर्षेण वाक्यार्थमानुकायाम्, स्वोपज्ञायां तद्वृत्तौ च
प्राप्ताकारसिद्धान्तप्रतिपादकाश्लोकाः प्रकरणेऽस्मिन्प्रयुज्यन्ति । प्रामाणिकतां प्राप्तुं प्रत्यङ्ग-
स्तन्नतानुवादप्रसङ्गे स्वोक्तापेक्षादपि तान् श्लोकानुदाहरन्तो वाक्यार्थमानुकास्त्वन्तो-
पन्यस्यन्तीति बोध्यम् ।

आकाङ्क्षाविषये न्यायमतोपन्यास-निरासौ ।

का पुनरियमाकाङ्क्षा ? प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । किन्निवन्धना पुनरसौ ?
 'अविनाभावनिवन्धनेति केचित् । क्रिया हि कारकाविनाभाविनीति तां
 प्रतीत्य, कारकं जिज्ञासते, एवं कारकमपि बुद्ध्वा, क्रियामिति । 'तदयुक्तमिति
 मन्यामहे ? जिज्ञासाविरामानुपपत्तेः । तथाहि—यदा तावत् कारकजिज्ञासा,
 तदा तदीयजनक-तद्गुण-तत्क्रिया-तत्कारकान्तरादिजिज्ञासाऽप्यापद्यते ।
 अथ प्रयोजनाभावात् कारकातिरिक्तमन्यन्न जिज्ञास्यते, तर्हि क्रियामात्रावग-
 मेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजनं नास्ति, तत्र जिज्ञासा न स्यात् । अनुष्ठेय-
 तया हि क्रियायामवगतायां कारकमन्तरेण तदनुष्ठानानुपपत्तेः, कारकज्ञानं न
 प्रयोजनवत् । वर्तमानापदेशादौ त्वननुष्ठेयतया नास्ति न कारकज्ञानेन प्रयो-
 जनम् । अथ च यत्राऽपि वाक्यमपरिपूर्णं मन्यन्ते, साकाङ्क्षार्थाभिधायितया
 चाऽपरिपूर्णता । अत एव तत्राऽध्याहारमपि कुर्वन्ति ।

यत्राऽपि चाऽनुष्ठेयक्रियावगमः, तत्राऽपि निरशेषकारकजिज्ञासा स्यात् ।
 यथा—देवदत्त ! "गामानये"ति 'करणानुपादानादपरिपूर्णता स्यात् । अथैक-
 कारकज्ञानेनाऽपि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारकान्तरजिज्ञासा, तर्हि देवदत्त !
 "गामानय दण्डेने"ति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे, तदाकाङ्क्षा न स्यात् । ततश्च-
 अनाकाङ्क्षितत्वात् तस्य, तदन्वयो न स्याद्वाक्यार्थे । अथ दण्डपदोच्चारणात्
 तत्राऽऽकाङ्क्षा परिकल्प्यते । 'अन्यथा दण्डपदार्थस्याऽनन्वये तत्पदोच्चारण-
 मनर्थकं स्यात् ।

एवम"प्यरुणयैकहायन्या पिङ्गाच्या सोमं क्रीणाती" [तै. सं. ६.१.६]
 त्यत्राऽप्यनन्वयप्रसङ्गः । न हि वेदपदोच्चारणेनाऽनर्थकेन न भवितव्यमिति
 किञ्चन प्रमाणमस्ति, अतो न तत्राऽऽकाङ्क्षोदये किञ्चित्कारणमस्तीति, "सोमं
 क्रीणाती"त्यतोऽधिकस्याऽनन्वितता स्यात् । अपि च लौकिकत्वात् क्रिया-
 कारकयोः, यत्किञ्चित्क्रिया-कारकोपादानेऽपि तत्सिद्धेरविधाताच्चाऽतीव विशेष-
 जिज्ञासा घटते । अज्ञाते हि ज्ञानेच्छा घटते, न पुनर्ज्ञातेऽपि ।

^१ तात्त्विका — इत्यमाकाङ्क्षा लक्षयन्ति यत्पदस्य यत्पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननु-
 भावकत्वम्, तस्य पदस्य तेन पदेनाऽऽकाङ्क्षा । यथा—कारकपद-क्रियापदयोरिति ।

^२ उपपादित तात्त्विकमतं निरस्यति—तदयुक्तमिति ।

^३ करणानुवादादिति. मृ. पु. पा. ।

^४ अपदार्थस्येति मृ. पु. पा. ।

स्वमतेनाऽऽकाङ्क्षकथनम् ।

‘अत्रोन्यते—अभिधानापर्यवसानम्, अभिधेयापर्यवसानञ्च जिज्ञासोदये निबन्धनम् । एकपदप्रयोगे हि “द्वारमित्यादावभिधानमेव न पर्यवस्यति । न ह्यनुचरिते प्रतियोगिसन्निधापके” पदेऽन्विताभिधानं शक्यते वक्तुम् । वृद्धव्यवहारवशेनाऽन्वितार्थप्रतिपादनपरता पदानामवधारितेति, तदर्थं युक्तैव प्रतियोगिजिज्ञासा । यस्याऽप्यभिहितान्वय इति राद्धान्तः, तन्मतेऽपि पदार्थस्य ‘पदार्थान्तरमन्तरेणाऽन्वयासामर्थ्यात्, तदुपपत्तये युक्तैव “प्रतियोगिजिज्ञासा । तस्याञ्च सत्यामपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया लोकेऽप्याहारस्य’ “विदितत्वात्, प्रकरणादिवशेन योग्यप्रतियोग्यच्याहारः क्रियते ।

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती” [आ.श्रौ.१.३.७.छ.१. २.] त्यादिष्वनेकपदप्रयोगादन्विताभिधानेऽपि, अभिहितस्य कार्यस्याऽपूर्वात्म-

१ तात्त्विकसम्मतमाकाङ्क्षा निरस्य, स्वमतेनाऽऽकाङ्क्षास्वरूपमुपपादयितुमुपक्रमते—अशोध्यत इत्यादिना । अयम्भावः—अभिधानापर्यवसानात्, अभिहितार्थापर्यवसानाद्वा पदार्थान्तरे पुनस्तस्य या जिज्ञासा समुत्पद्यते, साऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते प्राभाकर—आकाङ्क्षा च प्रतिपत्तुजिज्ञासेति । अत एवोक्तम्—

“अभिधानावसाना हि जिज्ञासार्थाच्च जायते ।

प्रयोजनावसानाच्च पदार्थे सा निवर्तते” ॥ इति ।

छात्रिकाचार्योऽप्य’ न्वितस्मादभिधानार्थम्” [प्र प पु ३८८] त्यादिना वक्ष्यति । तत्राऽऽक्षस्योदाहरणम्—यथा—द्वारमिति । अत्र प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे न प्रतीतिरस्ति । येन प्रकृत्या स्वार्थोऽभिधीयत । प्रातिपदिकार्यमात्रे प्रयमाया विधानात्, तस्मादत्राऽभिधानपर्यवसानाय प्रतिपत्ता पुरुष पदार्थान्तर स्मारितान्वययोग्य जिज्ञासेति ।

द्वितीयस्वोदाहरणं यथा—‘विश्वजिता यजेत’ इति । अत्राऽभिहितस्याऽप्यस्याऽपर्यवसानात्, लिङ्गं कार्यम्, घात्वर्थस्य विषयत्वं करणत्वाभ्यामन्वयादिवयकरणाद्वितस्य कार्यस्याऽभिधानं पर्यवसितम् । परन्तु तत्कार्यं नियोग्यविशेषमन्तरेण न पर्यवस्यति । न सख्यं कार्यमनुष्ठानं विना श्रवतिष्ठते । अनुष्ठानञ्च नाऽकर्तृकम्, न चाऽप्रतिष्ठतं कर्ता भवति, न चाऽनियोग्योऽधिकृत इति, कार्यानुष्ठान-कर्त्रधिकार नियोग्यसमुदानात्मकं योर्व्यपेक्षे “तुष्टिकामं पचेत्,” इति लोके, ‘दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कामो यजेत’ इति च वेदे प्रसिद्धम् । विषय-करणान्वितस्य कार्यस्य पर्यवसानाय तदन्वययोग्यनियोग्यजिज्ञासा जायत इत्याशयेनाऽह—अभिधानेति ।

२ द्वारमित्येव मू पु पा ।

३ सन्निधाविति मू पु पा ।

४ पदार्थान्तरेणति मू पु पा ।

५ प्रतिज्ञेति मू पु पा ।

६ व्यवहारस्येति मू पु पा ।

७ विदितत्वादिति मू पु पा ।

नोऽनुष्ठानं विना कार्यत्वालुपपत्तेः, कर्त्रा च विना तदसम्भवात्, अधिकारादृते च तदयोगात्, नियोज्यमन्तरेण च तस्याऽनवकल्पनात्, तदुपपत्तये युक्तैव तदन्वययोग्यनियोज्यजिज्ञासा । तस्यां सत्यामपरिपूर्णत्वावगमात्, लोकवदध्याहारे कर्तव्ये सत्यपि, 'जीवनस्याऽऽवश्यकत्वेऽन्तरङ्गत्वे च 'विधेरनुष्ठानात्तेपो न कल्पेतेति, तत्परित्यागेन काम्ये नियोज्यविशेषणे स्थिते सर्वकामिपुरुषव्यापि-स्वर्गस्यैव नियोज्यविशेषणत्वयोग्यत्वात्, स्वर्गकामो नियोज्योऽध्याह्रियते ।

तथाऽध्ययनविधान्यप्रयुक्तानुष्ठाननिर्वाहितकार्यभावे नियोज्यो नाऽध्याह्रियते । *अलौकिकत्वाच्चाऽपूर्वे कार्ये नियोज्यस्याऽध्याहारमन्तरेणाऽऽकाङ्क्षा न निवर्तते । अलौकिकत्वादेव च "सौर्यं चरुं" निर्वपेत् घृते शुक्रानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः" [मै. सं. २. २. २] इत्यादौ करणोपकारमन्तरेण विधेस्सिद्धयसम्भवात् तज्जिज्ञासा, तज्जनकपदार्थाजिज्ञासा च । अत एव तदभावे भाष्यकारो वाक्यानां 'न्यूनतामाशङ्क्य परिहृतवान्' ।

नन्वेवं तर्हि यत्र पदत्रयं प्रयुज्यते—“गामानय शुक्रामि”ति लोके, तत्र हि कारकद्वयस्याऽसम्भवान्नाऽऽकाङ्क्षाऽस्तीति कथमन्विताभिधानम् । “गामानयेत्ये”तावतैव परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । सत्यम् । पदान्तरालुच्चारण एवम्, उच्चरिते तु तस्मिन्, तस्याऽप्यानयतिसन्निधानादेकवाक्यत्वावगमा-दानयत्यन्वितस्वार्थाभिधायित्वात्, आकाङ्क्षां विना च तदसम्भवात्, आनयतेराकाङ्क्षा परिकल्प्यते । तथा चोक्तं “भाष्यकारेण—“भवति च रक्तं

^१ अयमशो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

^२ परिवेरिति मु पु पा ।

^३ नियोगगतकृतिसाध्यतारूपकार्यतापटकतया विषय एव नियोगप्रतीत्यनुबन्धः, न तु नियोज्यः । अतो नियोज्याभावेऽध्ययननियोगस्य, प्रमाज्वादिनियोगानाञ्च प्रतीतिसम्भवात्, तत्र नियोज्यो नाऽध्याह्रियते । अयमर्थोऽत्रैव द्वितीयपरिच्छदे 'नियोज्यान्विताभिधानञ्च-प्रायिकमि'त्यत्र विवरिष्यते ग्रन्थकृतेति बोध्यम् ।

^४ अयोगिकत्वादिति मु पु पा ।

^५ यद्यपि मीमांसायन्येषु “प्रायश्चित्सर्वेषु” सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम” इत्येव पाठो दृश्यते । तथाऽपि मंत्रायणीयाद्यास्यमिदं वाक्यमिति, तत्रत्य एव पाठो मूले निवेद्यत इति ध्येयम् ।

^६ अग्लानतामिति ख पु पा ।

^७ एतेषु च सौर्यादिषु विध्यादिरस्ति, विध्यन्तो नास्ति । एतेष्वपि स विध्यन्तः कल्प्यते । कथं वृत्तेत्यादिना—तेन वेदिकीतिरुक्तव्यता प्राप्यत इत्यन्तेन [भा भा ७ ४ १]ति चेप ।

^८ विध्य-यन्वादयोरेकवाक्यताप्रतिपादनावसरे—अर्पवादाधिकरण इति शेषः ।

प्रत्याकाङ्क्षे" [शा. भा. पृ. ११७.]ति । तेनाञ्जाऽप्यन्विताभिधानसिद्ध्यर्थमेवाऽऽकाङ्क्षा । यदि परमयं विशेषः, "द्वारमि"त्यादौ तस्यैव पदस्याऽन्विताभिधानायाऽऽकाङ्क्षा, "गामानय शुक्रामि"त्यादौ तु 'पदान्तरस्येति ।

अन्वितस्याऽभिधानार्थमुक्तार्थषट्पत्ताय वा ।

प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति गीयते ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

सा चेयमाकाङ्क्षा भवन्ती व्युत्पत्तावुपलक्षणमाश्रीयते । किमिति पुनस्तन्निधि-योग्यत्व एव नाऽऽश्रीयते, निराकाङ्क्षणामन्विताभिधानादर्शनात् । "अयमेति पुत्रो राज्ञः, पुरुषोऽयमपनीयतामि"त्यादौ पुत्रपद-सम्बन्धनिराकाङ्क्षो राजा न पुरुषेणाऽन्वीयते । कस्मात्पुनरनयोः पुत्र-पुरुषयोस्तन्निधि-योग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञस्सम्बन्धः, न पुरुषेण । उच्यते—वाक्यात् 'वाक्यार्थप्रतिपत्तेरन्यायसापेक्षत्वात्, नित्यसापेक्षेण पुत्रेणैव राजा सम्बध्यते, तत्सम्बन्धनिराकाङ्क्षश्च न पुरुषसम्बन्धमनुभवतीत्याकाङ्क्षाऽपि व्युत्पत्त्युपलक्षणमाश्रीयते ।

परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्याऽप्यनन्वयः^१ ।

व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणम् ॥ इति संग्रहश्लोकः ॥

सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सदसैवोपजायते, किन्तु कारयोपनिपातक्रमेण । तथाहि—विषयमन्तरेणाऽपूर्वं कार्यं प्रत्येतुमेव न शक्यत इति, प्रतिपत्त्यनुबन्धभूतविषयापेक्षा प्रथमं विधेः । अथ प्रतिपत्ते विषयसम्बन्धिनि विध्यर्थे, नियोज्यमन्तरेण तत्सिद्धयसम्भवान्नियोज्याकाङ्क्षा । तथा विषयीभूते भावार्थे कारणे लब्धे, वैकृतापूर्वाणां कारणोपकाराकाङ्क्षा, लब्धे च तस्मिन्, तज्जनकपदार्थाकाङ्क्षेति ।

तथा चाऽऽहुः—

"प्रतियोगिषु सर्वेषु नाऽऽकाङ्क्षोदेति तत्क्षणात् ।

कारणोपनिपातानुपप्लवणं तु यथायथम्" ॥ इति ॥

^१ पदार्थान्तरस्येति. मृ. पु. पा. ।

^२ भवन्तीत्येव मृ. पु. पा. ।

^३ सावाक्षेणेति. मृ. पु. पा. ।

^४ वाक्यादिति मृ. पु. पा. ।

^५ "अनन्वया [तत्परस्येति पृ० ३१] दि'त्युद्धतः पाठः ।

तत्क्रमेणाऽन्विताभिधानमपि क्रमेणैव ।

श्लोकश्चात्र भवति—

जिज्ञासा जायते बोद्धुस्सम्बन्धिषु यथा यथा ।

तथा तथैव शब्दानामन्वितार्थाभिधायिता ॥

सन्निधिनिरूपणम् ।

अथ 'सन्निधिः कः ? 'यस्याऽर्थस्य श्रवणानन्तरमाकाङ्क्षा-योग्यता-
भ्यामर्थान्तरे बुद्धि विपरिवृत्तिः । सा च न शब्दनिबन्धनैव केवलमन्विताभि-
धानव्युत्पत्तावुपलक्षणम्, 'अध्याहृतेनाऽपि लोके अन्विताभिधानदर्शनात् ।
न च वाच्यं—शब्द एवाऽध्याह्रियते, स चाऽर्थमुपस्थापयति—इति,
अनुपयोगात्, अप्रमाणकत्वाच्च । यद्यप्यर्थापत्तिप्रमाणकोऽध्याहारः, तथाऽपि
शब्दकल्पनमनुपपन्नम् । येन हि विना ऽनुपपत्तिः, तदेवाऽर्थापत्तिप्रमेयम् ।
न चाऽर्थानां शब्दमन्तरेणाऽनुपपत्तिः । स्यान्मतम् । अर्थकल्पनायैवाऽर्था-
पत्तिः प्रवर्तमाना तस्याऽर्थस्य सविकल्पकज्ञानवेद्यत्वात्, सविकल्पकज्ञा-
नानाञ्च शब्दपुरस्सरत्वात् पुरोवर्तिनि शब्द एव पर्यवस्यति—इति ।
तदसत् । यथैव शब्दपुरस्सरेऽपि सविकल्पकज्ञाने लिङ्गस्य, इन्द्रियाणाञ्च
निर्विकल्पकदशायामर्थ एवाऽवधारितशक्तित्वात् शब्दमात्रे पर्यवसानम्, तथा
दृष्टार्थापत्तौ साक्षादुपपादकेऽर्थ एवाऽर्थापत्तेः प्रामाण्याभ्युपगमात्, श्रुतार्था-
पत्तावपि तत्रैव तस्याः प्रामाण्यं युक्तम्, न शब्दे । तस्य साक्षादनुपपत्ति-
शमनासमर्थत्वात् ।

किञ्च सर्वत्र सविकल्पकज्ञाने शब्दस्मरणविपरिवर्ती न प्रमेयतां प्रति-
पत्तुमर्हति । सविकल्पककल्पकज्ञानेषु पूर्वप्रतीयमानता च शब्दस्य नाऽतीव
प्रमाणवती, किन्त्वर्थप्रतीतावेव समानकालं शब्दस्मरणमिति प्रतीत्यारूढम् ।
तेन न श्रुतार्थापत्तिश्च शब्दविषया । न च शब्दानुपपत्त्या शब्दकल्पनै-

^१ यथा सन्निधिकल्पन तथेति. मु. पु. पा. । ^२ यदनन्तरं बुद्धाविति. ख. पु. पा. ।

^३ सन्निधिरशब्दकृत एवेति भाट्टमीमांसका मन्यन्ते, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरशब्दबोधे हेतुत्वात् । प्राभाकरमीमांसकास्तु पदार्थोपस्थितेरेव शब्दबोधे हेतुत्व मन्यमानास्तद्वदन्त्येव मुपस्थितौ न सहन्ते, किन्तु मनसि विपरिवर्तमानं सर्वमपि । अत एवाऽर्थाध्याहारवादिन इति गीयन्ते । अत्र यदुक्तम्यम्, तत्सर्वमनागततावेक्षण्यायेनाऽर्थापत्तिपरिच्छेदे [प्र. प. पृ. २७८-२८१] विवेचितमस्माभिः, तत् तत् एवाऽवगन्तव्यम् ।

बोचिता, तस्य स्वतोऽनुपपत्त्यभावात् । अन्विताभिधानानुपपत्त्या तु
कल्पना प्रसरन्तो योग्यप्रतियोग्यविपर्ययाश्च तिष्ठते, तस्यैवाऽऽकाङ्क्षितत्वात्,
'दशमाद्यन्यायेन पदार्थवत् पूर्वप्रतीतस्याऽपि शब्दस्योपेक्षणीयत्वात् ।

न च "द्वारमि"ति यत्राऽप्याहारः, तत्राऽप्याव्रियताम्, संव्रियतामिति वा
कल्पयितुमर्थापत्तेः प्रमविष्णुता, सामान्यकल्पनामात्रहेतुत्वात् । तस्माद-
परिपूर्णपरिपूरकतया लोक्त एवाऽप्याहारस्याऽप्युपपत्तिः^२ । तत्र योग्यतया,
प्रकरणादिवशेन च विशेषावधारणार्थ एव च परिपूरक इति, अनुपयोगी शब्द-
स्याऽप्याहारः । अतो विद्वज्जिदादौ नियोज्येन, सर्वत्र च करणोपकारेण,
विकृतिषु च प्राकृतपदार्थैरशब्दोपस्थापितैरपि सिद्धमन्विताभिधानम् ।
आकाङ्क्षावच्च सन्निधावपि सन्निधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः, तदनुसारेण
चाऽन्विताभिधानमपि तथैव—इति ।

सन्निधिरशब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् ।

अप्याहृतेनाऽप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥

सहसैव न सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् ।

सन्निधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसी ॥

यथा यथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् ।

तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

अतो यथोक्ताकाङ्क्षा—सन्निधिप्राप्तमाकाङ्क्षितं सन्निहितं योग्यञ्च
यत् पदार्थान्तरम्, तेन सङ्गतमित्यर्थः ।

योग्यतानिरूपणम् ।

किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम ? उच्यते—यत् 'सम्बन्धाईम् । सम्बन्धाई-

^१ अत्रेदं बोध्यम्—अतिदेशस्योभयमतसाधारण्येऽपि निरूपणे प्रकारभेदो विद्यते ।
तथा हि—यादृमते उपकारस्याऽतिदेशः, तत्पृष्ठभावेन तज्जनकीभूतानां पदार्थानाम्,
तत्पृष्ठभावेन शास्त्रस्येत्यङ्गीक्रियते ।

प्राभाकरास्तु—प्राकृतस्योपकारस्योपदेशेनैव विकृताबन्धनं, पदार्थानामन्वतिदेशेनेति स्वीकु-
र्वन्ति । तन्मते उपदेशाशब्देन ग्रन्थसन्दर्भोऽभिधीयते । स चाऽन्तिराग्वितं विध्यर्थं कार्यं
प्रतिपादयति । स तथायुत औपदेशिक एव । स चाऽप्यवश्यम् यदाधिपति, तदप्योपदेशिक
भवति । तथा च प्रवृत्तौ पूर्वप्रतीता पदार्था उपेक्षन्ते, तथाऽर्थापत्तौ प्रथमप्रतीतशब्द
उपेक्ष्यते प्राभाकरैरित्याशयेनाऽऽह—दशमावेति ।

^२ अप्याहारस्यापि व्युत्पत्तिरिति ख. पु. पाठः ।

^३ सवन्धाईत्वमिति मु. पु. पा. ।

मिदमिति कथमवगम्यते, सम्बन्धित्वेन दृष्टत्वात् । नन्वेवं तर्हि कथमपूर्वे कार्येऽन्विताभिधानं वेदे, तेन सह कस्य चित् सम्बन्धस्याऽदर्शनात् । उच्यते—सामान्यतो योग्यतावधारणं विशेषप्रतिचावुपाय इत्यदोषः । यदपि तदपूर्वम्, तदपि कार्यमेवेति दृष्टचरकार्यसम्बन्धं यत्, तदयोग्यमित्यवसीयते ।

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।

तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

योग्यताविषये मतान्तरोपन्यास—निरासौ ।

अन्ये तु—यदयोग्यतया नाऽवधारितम्, तद् योग्यम् । तेनाऽलौकिकेनाऽपि विध्यर्थेनाऽन्विताभिधानं सिद्धयतीत्याहुः । तदिदमसारम् । यथा-प्रमाणान्तरावेद्ये वस्तुनि कस्यचिद् योग्यताऽवधारयितुं न शक्यते, तथैवाऽयोग्यताऽपीति, ^१सर्वस्याऽप्रतीतेनाऽपि सर्वप्रकारेण तस्मिन्नन्वयस्स्यात् । भावार्थस्यैव विषयत्वेनाऽन्वयः, अनुपादेयविशेषणविशिष्टस्यैव स्वर्गकामादेः नियोज्यतयाऽन्वय इति नियमो नोपपद्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥८॥

नन्वन्विताभिधानपक्षे व्युत्पत्तावुपलक्षणाश्रयणमेव गौरवमित्यत्राऽऽह—

पदार्थेष्वपि चैवैषा ^२सामग्रयन्वयबोधने ॥९॥

यस्याऽपि मते पदार्था एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति, तेनाऽपि प्रतिनियतान्वयबोधसिद्धयर्थमिदमाश्रयणीयमेव—आकाङ्क्षा—सन्निधि—योग्यतावन्त एव पदार्था ^३वाक्यार्थं बोधयन्ति, नान्य इति, एतदेव कथमिति पर्यनुयुक्तेन बृहद्व्यवहारे तथादर्शनादिति परिहारो वाच्यः । तस्मादुभयपक्षसाधारणत्वान्नेदं दूषणम् ॥९॥

नन्वेवमपि केन विशेषेणाऽभिहितान्वयं परित्यज्य, अन्विताभिधानमाश्रितमिति । ^४अत्राऽऽह—

किन्तु तेषामहट्टैषा शक्तिर्मानान्तराद्गतौ ।

कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्शभाविता ॥१०॥

^१ प्रमाणान्तराप्रतीतेनति भू पु पा ।

^२ सर्वेणति भू पु पा ।

^३ अन्वयमिति भू पु पा ।

^४ अन्वयबोधनीति भू पु पा ।

^५ अत्राऽऽहुरिति भू पु पा ।

पदार्थानां हि शब्दादन्यतः प्रमाणात् प्रतीयमानानामन्योन्यान्वय-
बोधकत्वं न प्रतीतमिति, शब्दाभिधेयानां तदवगमशक्तिः कल्पयितव्या ।
तस्याथोत्पत्तौ शब्दसंस्पर्श एव हेतुरित्याश्रयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थ-
प्रतिपत्तिपरतया लोकव्यवहारेषु प्रयुज्यमानो दृष्टः । न चाऽसौ साक्षाद्वा-
क्यार्थप्रतिपादने समर्थ इति, पदार्थान्वान्तरव्यापारीकरोति । ते च
यद्यन्योन्यान्वयबोधने समर्थास्स्युः, तदा तेषामवान्तरव्यापारता
स्यान्नाऽन्यथेति, विशिष्टार्थावबोधपरशब्दसंस्पर्शदेव तेषामेषा शक्तिरा-
विर्भवतीति, शब्दस्याऽपि पदार्थगतान्वयबोधकत्वशक्त्याधानशक्तिराश्रय-
णीया । स्यादेवम्—यदि मानान्तरावसेयानां पदार्थानामन्योन्यान्वया-
वगमे सामर्थ्यं न स्यात् । अस्ति तु तत् श्वेत्यस्याऽनवधारिताश्रयविशेषस्य
प्रत्यक्षदृष्टस्य, अश्वस्याऽप्रतिपन्नगुणविशेषस्य प्रत्यक्षहेपाशब्दानुमितस्य
पदनिक्षेपशब्दानुमितस्य, अज्ञातकर्तृभेदस्य धावनस्य च, “श्वेतोऽश्वो धाव-
ती”त्यन्वयबोधकत्वदर्शनात् ।

१ तदाहुर्वाचिककारमित्राः—

“परपुत्रश्चेतमारूपं हेपाशब्दश्च मृण्वतः ।

सुरनिक्षेपशब्दश्च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

दृष्टावाक्यविनिर्मुक्ता” इति ।

[श्लो. वा. वा. अधि. श्लो. ३५८]

आरूपम्—अव्यक्तरूपमित्यर्थः । तेन गुणविशेषो न प्रत्यक्षमवसीयत
इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते—किं येनैव पुरुषेण श्वेत्यसमानाश्रयी हेपाश्वनि-पदनिक्षेप-
शब्दाववगती, तस्यैवेयं “श्वेतोऽश्वो धावती”ति धीः ? उत यस्यऽप्रादाना-
नध्यवसायः, तस्याऽपि—इति ? किमतः । यदि तावदप्रत्याकलितहेपा-

१ पदार्थरक्ताभावेति मु पु पा ।

२ पादा इति मु पु पा ।

३ अनेद बोध्यम्—आप्यकारेण वाक्यस्याऽवाचकत्वम्, पदार्थानां वाच्यार्थं प्रति निमित्तत्वं
प्रतिपादयितुं “अपिवाऽन्यमन्यतिरेकाभ्यामपि” [वा भा पु १७] इति आप्यमवधारितम् ।
“श्वेतोऽश्वो धावती” त्यत्र श्वेतमव्यक्तं नञ्चन पदार्थं गकारवादिस्त्व दूरदुपलभमानं, तस्मिन्नेव
हेपाशब्देन सुरसन्देशादवगतिं यमनञ्वाऽनुमिमानी योग्यानुपलब्ध्या वस्तुन्तरागमना-
वञ्जानानो गुण-जाति-क्रियाभावान्तराव्यवयवतयागमनादप्यनानामवगतिरवगमनं तयो

ध्वनि-पदविहारनिर्घोषापादानस्येत्युच्यते, तदा प्रतीतिविरोधः । स ह्येवं प्रतिपद्यते—भवितव्यमस्मिन् देशे नूनमश्वेन, भवितव्यश्च केनचिद्भावतेति । अथाश्वसंवन्धनमेव खुरपुटटङ्काररवमभ्यासपाटववशादवैति, तदाऽसावश्ववर्तिनीमेव वेगवती गतिमनुमिनोतीति, न पुनः केवलामेवाश्वगम्य, तस्याऽन्वयं पदार्थसामर्थ्येनाश्वबुद्ध्यते । योऽपि तस्मिन् देशे नाऽस्त्यन्योऽश्वादिति निश्चित्य, पारिशेष्यादपादानाध्यवसायेऽपि हेपाध्वनेऽश्वैत्यसमानाधिकरणमश्वत्वमप्यध्यवस्यति, *तस्याऽपि गृहाभावदर्शनमिव वहिर्भावावगतावर्थापत्तिः—“योऽयं श्वेतः, स एषोऽश्वः” इत्यत्र प्रमाणम् । यस्तु श्वैत्यसमानाधिकरणौ हेपाध्वनि-खुरपुटटङ्कारावध्यवस्यति, तस्याऽप्यश्वत्वे वेगवति च गमने श्वेतवर्तिन्येवाऽनुमानम्, न स्वतन्त्रयोः । अतः प्रमाणान्तरेणाऽसम्बद्धावभातानां पदार्थानां न क्वचिदन्योन्यसम्बन्धबोधकत्वमनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेण प्रतीतम् ।

अपि च यदि पदार्थावगतिमात्रादेव परस्परान्वयावगमः, तदा कस्मिन्

मिधस्ससंगमबुद्ध्यते “श्वेतोऽश्वो धावती”ति । तथा च प्रकृते पदार्थानामाकाङ्क्षा—योग्यता—सन्निधिवशेन सामान्यतोऽन्वयबोधनम्, विशेषतश्चाऽर्थापत्याऽवगच्छति । “गामानये”त्यादावेकवाक्यतयैव तन्मिथम् इत्येव कल्पनीयम्, वाक्यन्त्वत्यन्ताकल्पितं न कल्पनीयम् । तथा च वाक्यग्रहणेऽपि पदार्थानामग्रहणे वाक्यार्थप्रत्ययो नोपजायते । वाक्याग्रहणेऽपि पदार्थग्रहणे वाक्यार्थो जायत इति वाक्यस्य वाक्यार्थप्रत्यय प्रत्यकारणत्वम्, पदार्थज्ञानस्याऽन्वय—व्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्व पर्यवस्यत इति । केचित्तु—तत्र वाक्यस्याऽग्रहणादेव वाक्यार्थज्ञानं न जायत इति वदन्ति । इदमनुपपन्नम् । अत्यन्तापरिदृष्टस्य वाक्यस्य हेतुत्वकल्पनापेक्षया प्रतीतस्य पदार्थस्य, पदार्थज्ञानस्य वा हेतुत्वाभ्युपगमश्चेयानित्यभिहितान्वयवादिनाम्मतमुपन्यस्यति—“पदार्थानामित्यादिना—न प्रत्यक्षमवसीयत इत्यर्थः” इत्यन्तेन । तन्मतं दूषयति—अनोच्यत इति । अस्याऽयमभिप्रायः—“श्वेतोऽश्वो धावती”तिप्रतीतिस्सर्वत्रानुभूयते । साऽर्थापत्तावनुमाने बाज्जन्तर्भवति, न तु ततोऽतिरिच्यते । अभिहितान्वयवादे शक्तित्रयं कल्पनीयम्, पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाधानसामर्थ्यम्, पदानां पदार्थबोधनसामर्थ्यम्, तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यञ्चेति । पदार्थसामर्थ्यजन्यत्वे वाक्यार्थबोधस्य शब्दत्वसिद्धये सप्तमप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गश्च । अन्वितानिधानवादे तु पदानां पदार्थं, अन्वये चेति शक्तिद्वयम्, पदशब्दोरेवाऽन्वयपर्यन्ता वा स्वीक्रियते, जातिशक्तेरेव व्यक्तिपर्यन्तबोधवदिति लाघव मनसि निघायाऽह—एत इत्यन्तेन । अत्र वाचस्पतिमिश्रेण—यथाऽकारिणमन्तरेणेत्यादिना [तत्त्व वि पृ १२४] दृष्टान्त—दाष्टान्ति-वयोर्वैषम्यमात्रमवोचि । पार्थसारथिमिश्रेण [न्या र मा वा नि पृ. ८३] चिदानन्दपण्डितेन च [नी. त. भा. पृ. ८४] दृष्टान्तासिद्धावेव बह्व्यो मुक्तयः प्रादक्षिपतेति बोध्यम् ।

* विग्रहानाव इति मु. पा ।

प्रमाणे तस्याऽन्तर्भाव इति वाच्यम् ? न तावच्छब्दे, शब्दाभावात् । पदार्थाभिधानावान्तरव्यापारेण हि 'यच्छब्दादन्वयज्ञानम्, तच्छब्दमित्येष वो राद्धान्तः । 'तस्मान्नाऽस्य शाब्देऽन्तर्भावः । प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शाब्दस्योच्छेदः, शब्दावगतपदार्थविषयेऽपि तस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दाभिहितानां पदार्थानामन्यत्राऽदृष्टं वाक्यार्थबोधनसामर्थ्यं कल्पयितव्यम् । तदाधानशक्तिश्च शब्दानामपीति कल्पनालाघवाच्छब्दानामेवाऽन्वितस्वार्थबोधनशक्तिमात्रं कल्पयितुं न्याय्यम् । तेन पारम्पर्येण पदानामन्वितेषु सामर्थ्यमिति निरस्तम् ।

नन्वनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थबोधनविषया अनन्ता एव शब्दस्य शक्तयः कल्पयितव्यास्त्युः । अभिहितान्वयवादे त्वेकस्मिन्नर्थे एकस्य शब्दस्यैकैव शक्तिरिति । *तत्र—एकैवाऽऽकाङ्क्षित-सन्निहित-योग्यार्थान्वितस्वार्थाभिधानशक्त्या प्रतियोगिभेदेन कार्यभेदोपपत्तेश्चतुरादीनामिव । चक्षुर्यथैवैकया दर्शनशक्त्या घटादिप्रतियोगिसहायभेदाज्ज्ञानानि भिन्नानि जनयति, तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति मन्तव्यम् । किञ्च पदार्थेष्वपि तुल्यमेतदिति न किञ्चिदेतत् ।

अन्ये त्वाहुः—आकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावन्तः पदार्था वाक्यार्था भवन्ति, न पुनर्वाक्यार्थमेव बोधयन्तीति । तदिदमतिमन्दम्—वाक्यार्थावगतेः कारणाभावप्रसङ्गात् । अनुपायत्वे पदानामन्वयप्रतीतौ पदार्था अपि चेन्न कारणम्, अकारणिकैवाऽऽपद्येत । स्यान्मतम् । क्रियापदेन, कारकपदेन वा साकाङ्क्षेऽर्थेऽभिहिते, यदेव पदान्तरेण योग्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते, तदेव तस्य सम्बन्धित्वेनाऽवतिष्ठते—इति । सत्यमेवम् । अवगतिस्तु तत्सम्बन्धस्य किञ्चिद्वन्धनेति वाच्यम् । अथ पूर्वपदार्थे साकाङ्क्षे-अभिहिते, यत् पदान्तरमुच्यते, तत् तत्सम्बन्धितयैव स्वार्थमुपनयति प्रत्ययवत् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्यय उच्चार्यमाणस्त्वार्थं तद्विशिष्टमेवाऽभिधत्ते, तथा पदान्तरमपि । तदुक्तं, "प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह

* अन्यज्ञानमिति मु पु पा ।

२ वस्मादिति मु पु पा ।

३ भाट्टमीमांसन-इत्यन्यदोषमन्विताभिधानवादे, अभिहितान्वयवाद लाघवञ्च मनसि निधाय शङ्कते—नन्वित्यादिना शक्तिरित्यन्तेन ।

४ पूर्वोक्तामाशङ्का परिहरति-तत्रेति ।

५ ब्रह्मेति मु पु नास्ति ।

ब्रूतः" [म. भा.] इति । प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपनयतीति, प्रत्ययेन तदर्थमाहेत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—

"नित्यं विशिष्ट एवार्थे प्रत्ययो यत्प्रयुज्यते ।

तत्पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणात्" ॥ इति ।

अङ्गीकृतं तर्हि द्वितीयस्य पदस्याऽन्विताभिधानम्, प्रथमस्य तथाऽपि नाऽस्तीति चेन्न । वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभावात् । यदेव कदाचित् प्रथमम्, तदेव कदाचित् द्वितीयमिति, सर्वपदानामेवाऽन्विताभिधानमापतितम् । अभिहितान्वयवादी च प्रकृति-प्रत्यययोरप्यन्वय-व्यतिरेकावधारितव्यतिरिक्तशक्तिकयोरभिहितान्वयमेव पदवदिच्छति ।

तथा च—

"प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत् ।

भेदेनैवाऽभिधानेऽपि प्राधान्येन तथोच्यते" ॥

"पाकं तु पचिरेवाऽऽह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिद्" ॥ इत्याह ।

किञ्च प्रत्ययश्चेदन्विताभिधायी, तदा तदविशेषात् पदानामप्यन्विताभिधायिता किमिति नाऽभ्युपेयते, किमर्थवैशसेन । यदि प्रकृति-प्रत्यययोरप्यन्विताभिधानमस्ति, न तर्हि द्वारमित्यत्राऽन्विताभिधानानुपपत्तिनिवन्धनाऽऽकाङ्क्षया विव्रियतां, संव्रियतां वेत्यध्याहारः । उच्यते । द्वारमिति प्रथमेयं प्रातिपदिकार्थाव्यतिरिक्तार्थाभिधायिनी । तेनाऽत्र केन सहाऽन्वितस्याऽभिधानम् । व्यतिरिक्तार्थे प्रत्यये प्रविशेत्पादौ योऽध्याहारः, सोऽभिहितार्थानुपपत्त्यैव विश्वजिदादिवदिति न दोषः ।

वाक्यार्थविषये भट्टपादमतम् ।

*वातिककारमिथास्तु-लाक्षणिकान् सर्ववाक्यार्थानिच्छन्तः पदार्थानाम-

^१ अभिहितान्वयवादीत्यस्य व्यवहितेनाऽऽहेत्यनेन सबन्धो बोध्यः ।

^२ अनेदमवधेयम्—आनुपूर्वीमन्तो वर्षा पदम्, आनुपूर्वीमन्ति पदानि वाक्यमिति भट्टमीमांसका, प्राभाकरमीमांसकाश्च मन्यन्ते । पर वाक्यार्थं प्रति किं कारणमित्यत्र तेषामुभयेषां विवादस्सलक्ष्यते । तत्र कौमारिल्लतन्त्रानुसारिणस्तु पद—वाक्ययोर्वक्तव्यार्थं प्रति निमित्तत्वं प्रतिक्षिपन्त, पदार्थस्यैव वाक्यार्थं प्रति निमित्तत्वमुपपादयन्त—स्तद्भूतानामि—त्यादिसूत्र व्याच-

न्यायबोधशक्तिकल्पनां निराकुर्वन्ति । अनन्वितावस्यो हि पदार्थोऽभिहितोऽन्वितावस्थां स्वसम्बन्धिनीं लक्षयति । अवस्था-वस्थावतोहिं सम्बन्धाद्, अवस्थावत्यभिहिते, भवत्येवाऽवस्थाऽपि बुद्धिस्था । *सर्वत्र च सम्बन्धिनि दृष्टे, सम्बन्ध्यन्तरे बुद्धिर्भवतीति ज्ञप्तमेव । तेन नाऽस्ति पदानामन्वितबोधने शक्तिकल्पनेति । तदाहुः—

“वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नस्स्थितिः ।”

* एवसबन्धिज्ञानमपरसबन्धिस्मारकमिति न्यायेनेति शेषः ।

† नस्स्थितमि [अ खि पृ ७०२] ति मधुमूनसरस्वतीभिरुद्धत पाठः ।

क्षाणास्त्वमतानुगुण्येन योजयन्तो दरीद्वयन्ते । तथा हि—भाट्टमीमांसका अभिहितान्वयवादिन इति पप्रक्षिरे विद्वत्समाजे । अभिहितान्वय इत्यस्याऽप्यमर्थं—विभक्त्यन्ताभ्यां पदाभ्यां स्वार्थानुभवावेव जग्येते, तादृशानुभवविषयत्वमेव पदार्थस्याऽभिहितत्वमित्युच्यते । तदनन्तरं तादृशानुभवाभ्यामेव विभक्त्यन्तपदार्थयोरन्वयापरपर्यायलक्षणं भवो जायते, न तु पदेन, न वा पदसङ्घातात्मकेन वाक्येन । तथा च पदाभिहितयोरपर्ययोरन्वयबोध इति । अत्राऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां वाक्याद्यप्रत्यय प्रति पदार्थज्ञानस्य, ज्ञातानां पदार्थानां वा हेतुत्वम् । तथा च पारमार्थं सूत्रम्—“तद्भूतानां क्रियाधेनं समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्” [पू मी व ११३२] इति । तस्याऽप्यमर्थं—तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियाधेनं समाम्नायस्सम्यक्परस्परान्वितस्वार्थबोधकत्वेनोच्चारणं भवति । अर्थस्य—वाक्यार्थं प्रत्ययस्य तन्निमित्तत्वात्—पदार्थज्ञाननिमित्तकत्वात् । भाष्यकारश्चबरमुनिरपि ‘पदानि स्व स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि, अथेदानीं पदार्था अवगतास्सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ती’त्यन्तेनाऽमुमेवाऽऽद्यम व्यशीलदत् । वातिककारः कुमारिलभट्टोऽमीमेवात्रिभिरप्य वातिकयाञ्चकार ।

तथा च वातिकम्—

“अत्राऽभिधीयते यद्यप्यस्ति मलान्तरं न न ।

पदार्थानान्तु मूलत्वं दृष्टं तद्भावभावत् ॥”

[श्लो वा वा श्लो ११०३ १११३] इति ।

पार्थसारथिमिथस्तु भाष्यवातिकमतेनेदं सूत्रं प्रागुक्तरीत्या व्याख्याय, प्रकारान्तरेण व्याचक्षते । तन् तत् एवाऽवगन्तव्यम् ।

अत्र पदजन्या पदार्थोपस्थितिः प्रमाणसमय विषय-स्मृतिषु वतमेवमिति जिज्ञासा समुन्मिषति । तत्रेयं पदात्पदार्थप्रतिपत्तिः प्रमाणमिति वक्तुं न शक्यते । अज्ञानार्थज्ञापकत्वं प्रमेति प्रमाणलक्षणकथनात् । अतः प्रमाकोटी नाऽस्तर्थावयितुं शक्यते, समय विषय-स्मृति त्वस्याऽऽक्षयपाङ्क्तु । न च पञ्चमी विधा सप्तस्तीति, स्मृतिनिवेशपक्ष एव परिगृह्यत । अस्मिन्पक्षे—

“पदमभ्यधिकाभावात् स्मररक्षा विधिष्यते” । इति ।

“भावनावचनस्तावता स्मारयति लोचकत् ॥” इति ।

अत्राऽपरे ब्रुवते—नेयं लक्षणा, स्वार्थापरित्यागात् । स्वार्थापरित्यागेन हि गङ्गादिषु लक्षणा दृष्टा-इति । ते तु मीमांसातन्त्रान्तःपातवैकल्ये-

चाऽनुकूलम् । तस्मात्पदजन्यपदार्थोपस्थितिस्मृतिरूपेति कौमारिलमतानुगा केचनाऽऽशेरते । अतस्तन्मते पदस्मारिता पदार्था आकाङ्क्षा-योग्यता-ऽऽसत्तिमन्तो वाक्यार्थं बोधयन्तीत्या-गच्छति ।

अपरे तु पूर्वोक्तिमन्मते पदार्थस्य वाक्यार्थबोधशक्तिस्वीकारापत्त्या गौरवाद्विभ्यत प्रकारान्तरमुत्पद्यन्ति । तेषामयमाशयः—पदै पदार्था एवाऽभिधीयन्ते । अयन्तिरान्विततया तु लक्ष्यन्ते । अन्यथा पदार्थस्वरूपातिरेकिविशिष्टार्थाभिधाने गौरव प्रसज्येत । अनन्विता-वस्थो ह्यभिहित पदार्थोऽन्वितावस्था लक्षयति । अवस्था-वस्थावतोस्तावत्सम्बन्धोऽस्त्येव, एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायात् । “वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नस्त्विति” रिति च । इदमविचारितरमणीयमिति मन्यमाना परे प्रकारान्तरमुपगच्छन्ति । मुख्यार्थबाधे तद्योगे लक्षणा प्रवर्तते, प्रकृत मुख्यार्थबाधाभावेन लक्षणा लक्षणस्याऽसम्भवादेव वातिककाराभिप्रेतम्, अपि तु प्रकारान्तरमेव । तथाहि—वातिककार कुमारिलभट्टस्त्वत्र वाक्यार्थं वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणा भेदे । अभिहितान्वयवादे पदैस्त्वशक्तिवशात्पदार्था अभिधीयन्ते, न तु स्मारयन्ते, स्मार्य स्मारकभावसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धकल्पने गौरवप्रसङ्गात् । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्, न तु स्मारकत्वमेव सम्बन्ध इति । हस्तिपकादौ हस्त्यादिसंयोगादिना ज्ञातत्वेन स्मारकत्वस्य दर्शनात् ।

तथा च वातिकम्—

“पदमध्यधिकाभावात्स्मारकान्तिरिति विधिप्यते” ॥ इति ।

अतोऽनधिगतायैगन्तुत्वाभावानाऽनुभावकमिति वक्तु न शक्यते, न वा स्मारक भवितु-मर्हति, सम्बन्धान्तराभावात् । अपि तु शक्त्याऽज्ञातज्ञापकमिति स्मारकसदृशमित्यर्थः । स्मृत्यनुभवातिरिक्तं ज्ञान प्रमाणबलादायात केनाऽपि न शक्यते वारयितुम् । किञ्च पदार्थोपस्थितौ तत्तादात्म्याऽनुल्लेखात्, तत्तादोत्पत्त्येव तत्तादात्म्यरूपस्मृतिप्रमोपकल्पने महद्गौरव प्रसज्येत । अतः पदजन्यस्मृत्यनुभवविलक्षणज्ञानविषयीभूता पदार्था अभिहिता इति सङ्कीर्त्यन्तेऽस्मिन्मते । इदमेवाऽस्य पूर्वमताद्वैलक्षण्यम् । पदाभिहिताश्च पदार्था आकाङ्क्षा-योग्यता-ऽऽसत्तिमन्तो वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या विशिष्टरूप स्वान्वयमनुभावयन्तीति वाक्यार्थो लक्ष्य इत्याख्यायते । पदेन यत् बोध्यते, तच्छक्यमित्युच्यते, पदार्थेन यदोच्यते, तत्स्वरूपमिति च नियमस्त्वोच्यते ।

तथाचोक्त कुमारिलभट्टेन—

“वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नस्त्विति” ॥ इति ।

तथा च पदानां स्वार्थमात्रमनिर्दिष्टतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैकवाक्यत्व सिद्ध्यति । एकप्रयोजनसिद्ध्युपयोगिता च पदार्थानां पृथगुपस्थितानां विशिष्टपदमन्तरेण न सञ्जायतेति । यत्र प्रयोजनत्वार्थैकवाक्यतासिद्ध्यर्थञ्च लक्षणया पदानां विशिष्टार्थप्रत्यायनपरत्वमास्वेवम् । तथा चैकवाक्यान्तर्गतानां समेषां पदानामितरपदार्थान्वितस्वार्थलक्षकताया वाक्यार्थ-भेदेन प्रसक्तो वाक्यभेदसमन्विताहृतगुणभूतनानापदार्थान्वितप्रधानपदार्थरूपस्यैवैवाऽङ्गी-कारेण परिहर्तुं शक्यते । इयं वाक्यतात्पर्यानुपपत्त्या कल्पयमाना लक्षणा समभिध्याहार-

नैवमाहुः । लक्षणीयवशेन हि क्वचित् स्वार्थस्य त्यागः, संग्रहो वा ।
 “सृष्टीरूपदधाती”ति लक्षणायास्स्वीकारः, गुणिनां तद्रूपपठितानां
 सृष्टिश्चरितानामपि लक्ष्यमाणत्वात्, तदन्तर्गतत्वाच्च सृष्ट्यर्थस्य ।

तथा “पौर्णमासीं यजते” इत्येकवचनानुपपत्त्या पौर्णमासीशब्दो याग-
 वचनो यागसमुदायलक्षणार्थः^३ । न च समुदायपरिग्रहे समुदायित्यागः,
 तदाश्रयत्वात्तस्य । तथेतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचन-बहुवचनानुपपत्तेरर्थान्तरस-
 हितावस्था लक्षणायाऽऽश्रीयते, न चाऽवस्थावत्परित्यागः । तथा निपादस्थ-
 पत्यधिकरण [मी. द. ६. १-१०] पूर्वपक्षे पपुथर्थलक्षणा स्यादित्युच्यते, न
 तत्र प्रकृत्यर्थस्य त्यागोऽप्यापद्यते । तथा “रथघोषेणेत्यत्र रथस्याऽपरि-
 त्यागः । तथा “मेघपतये “मेघमि”त्येकवचनान्तस्य मन्त्रस्य लक्षणाया
 प्रकृतौ निवेशः । न च गुणिनोरग्रीपोमयोस्तत्र हानिमिति, “स्वार्थापरित्या-
 गोऽपि युक्तैव लक्षणा ।

शुरुमतेन लक्षणानिरूपणम् ।

अत्रोच्यते । कथं पुनरियं लक्षणा ?

*वाक्यस्याऽर्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः ।

गम्या । इयञ्च वाक्यार्थे लक्षणाऽनुभवबलसिद्धा समन्विष्याद्दृष्टकलपदवृत्तिः, प्रयत्न-
 पदमात्रवृत्तिर्वैति परमगहनोऽयं कीमारिखवाक्यार्थनिर्णयमार्गः ।

यद्यपि “गङ्गाया घोष” इत्यादौ गङ्गापदानिहितपदार्थस्मार्यत्वं तीरपदो लक्ष्यता,
 वाक्यार्थत्वार्थं विशेषं पदार्थानुभाष्यत्वम् । अत एव पदार्थबोधयत्वमादाय वाक्यार्थस्य
 लक्ष्यत्वव्यवहारो भाट्टमोमासकानां प्रवृत्तः । अत एव पदार्थेन पदार्थलक्षणाया पूर्वसम्बन्ध-
 ज्ञानमपेक्ष्यते, तस्य स्मार्यत्वात् । वाक्यार्थलक्षणायां न पूर्वसम्बन्धज्ञानापेक्षाऽस्ति । तस्यानु-
 भाष्यत्वेन पूर्वसम्बन्धज्ञानापेक्षाराहित्यात् । अतः पदार्थलक्षणायां पूर्वसम्बन्धज्ञानमेव
 नियामकम्, वाक्यार्थलक्षणायामाकाङ्क्षा-याग्यना-ऽऽस्तितिरूपमवति परस्परनिरपेक्ष नियामक-
 मित्यङ्गीक्रियते । तथा च पदग्रन्थे पदार्थोऽस्मिन्तावेवोपक्षयान्, उपस्थितानां पदार्थानां
 मन्वयरूपसर्गानुभावनत्वात्, वाक्यार्थलक्षणायां न कस्मिद्दोष इत्याद्यनेनाऽऽहुः—वाजिकार-
 मिश्रादित्वेति ।

^१ लक्षणस्येति मू पु पा ।

^२ गणितामिति मू पु पा ।

^३ लक्षणार्थमिति. मू पु पा ।

^४ रथघोषेण भाट्टेन्द्रस्तोत्रमुपास्यतेतीत्यनेति शेषः ।

^५ मेघपतय इति मू पु नास्ति ।

^६ सर्वावेति. मू पु पा ।

* वाक्यार्थस्येति क. ए. तटी. पा. ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्याऽन्वयान्तर्लक्षणोच्यते ॥ 'इति सङ्ग्रहश्लोकः' २ ।

"गङ्गायां घोषः," इत्यादिषु श्रौतस्य गङ्गापदार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वया-
सम्भवात्, तं परित्यज्य तत्सम्बन्धान्तर्लक्षणबुद्धिसन्निधेः क्लृप्ताद्यर्थस्य वाक्या-
र्थान्वयिताऽध्यवसीयते । अत एवाऽऽहुः—“अनुपपत्त्या, सम्बन्धेन च लक्षणा
भवती”ति । इह च “गामानये”त्यादौ न श्रौतस्याऽर्थस्याऽन्वयायोग्यत्वं,
नाऽप्यन्वितावस्थस्याऽऽनयनसम्बन्धार्हता^३ । अन्वितार्थस्याऽन्वयान्तरा-
सम्भवात् । अथ मा भूदेपा लक्षणा, किन्तु क्रियाऽवगता कारकान्वयि-
नीमात्मनो दशामवगमयति, अविनाभावमिति । उच्यते—शाब्दत्वं
तावदित्यमपह्नुतमन्वयावगमस्य, किन्तु सामान्यतोऽष्टानुमानगोचरताऽभ्यु-
पगता भवति । तथा विशिष्टान्वयावगतिरनुपपद्यमाना^४ निर्मूलाऽऽपद्यते ।
अथ विशेषान्वयं विना व्यवहारानवकल्पनादनर्थकं शब्दोच्चारणमिति तदा-

^१ उत्तरद्वलोक इति मु. पु. पा. ।

^२ शालिकाचार्येण लक्षणां लक्षणं वाचस्पतिमिश्रेण वाक्यार्थविचारप्रसङ्गेऽनूद्य लण्डित
वृत्तये, अथ वाचस्पतिमिश्रश्चालिकाचार्यादिवर्षीचन इति भूमिकायामवोचाम ।

तथा हि—तदीयो ग्रन्थसन्दर्भः—

“तथा चाऽऽह कश्चित्—

“वाक्यस्याऽर्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः ।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्याऽन्वयान्तर्लक्षणोच्यते” ॥ इति

न च “ओदनं पचति चैत्रं पिठरे” इत्यादौ चैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थे सम्बन्धान-
हन्तव्यम्, न च तल्लक्षिताया अन्वितावस्थाया अन्वयान्तरघालिता, न चैव लक्षणा, तल्लक्षण-
विरहात्—इति । तत्किमिदानीं न लक्षणेयमित्यनन्यलभ्यस्यापि शब्दार्थत्वमस्तु । न हि
“मासमग्निहोत्रं जुह्वति” (ता. ब्रा. अ. २५ ख. ४) इत्यत्राग्निहोत्रपदमलक्षणिकमिति, मुख्य
भवति । कर्मन्तरसादृश्येन शीघ्र्या वृत्त्या तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदभिधानशक्तिकल्पनेति चेत्,
इदाम्पुत्रीतया नीत्याऽन्तरेणाऽप्यभिधानसामर्थ्यमन्वितावस्थाप्रतीत्युपपत्तेः कृतमभिधानराक्षिः ।
एवञ्च न चेदियं पदप्रवृत्तिर्लक्षणां लक्षणमन्वेति ।

भवतु तर्हि चतुर्वी, दृष्टत्वात् । अस्तु वा लक्षणं नो सत्त्वेतल्लक्षणम्, अप्रतिद-
वृत्त्यन्तरावतारप्रसङ्गात् । तस्मादेतद्वक्तव्यम् । तदिदमुच्यते—“मुप्यामहे वाच्यानुपपत्तिः”
इति, सम्बन्धवशप्राप्तस्य इति च, न पुनः “वाक्यार्थे सम्बन्धे”ति च ‘अन्वयात्’ इति च ।
अस्ति चेद्वापि लोबानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्ययामनप्रयुक्तसममित्याहृतीनामर्थरूपमात्रपरत्वे
पदानामनुपपत्तिः । अर्थरूपसम्बन्धवशप्राप्तता चाऽन्वितावस्थायाः । व्यापकञ्चैतल्लक्षणं
लक्षणानामनवयवेन वैदिकानां लोकिकानाञ्चेति चतुरस्रम्^५ [तत्त्व. वि. पृ. १५६-१५७] इति ।

^३ सवन्धाङ्गतेति मु. पु. पा. ।

^४ निर्मूलमिति मु. पु. पा. ।

श्रयणम्, एवमपि प्रेक्षापूर्वकारिणां^१ सार्थकवाक्यमात्रप्रयोगिणां वचना-
द्विशेषान्वयावगमः । वेदे त्वानर्थक्येन न भवितव्यमिति, ग्रामाणांभावात्
शक्यते विशेषान्वयोऽवगन्तुम् । न च लोकेऽप्यानर्थक्यमापद्यत इत्येतावता
कारणेनोपायाद्विनाऽपि विशेषान्वयाध्यवसानं युक्तम् । न हि दग्धुरामस्यो-
दकोपादानमनर्थकमिति, जलस्य दाहशक्तिराविर्भवति । काममानर्थक्यम् ।
न पुनस्सामान्यतोदृष्टस्य^२ विशेषान्वयावसायिता । अथाऽऽकाङ्क्षित-सन्निहि-
त-योग्यान्वयपरता वृद्धव्यवहारे पदानामवगतेति, व्युत्पत्त्यनुसारेण विशेषान्व-
यावगमः । तन्न तत्र वृद्धव्यवहार एव तत्परता पदानाम्, पदार्थानां वा
उपायाभावेन कथं नाम निर्वहति ? चिन्ता सा हि पदानाम्, पदार्थानां
वा शक्तिकल्पनां विनाऽनुपपद्येति मन्यामहे ॥१०॥

सा च पदानामेवोचितेत्याह—

^३प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्यावगमादपि^४ ।

पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥११॥

प्रथमभाषीनि पदान्यतिलङ्घ्य, नाऽर्थेषु वाक्यार्थबोधनशक्तिराश्रयितुं
युक्ता । किञ्च पदानि तावदभिधायकानीति निर्विवादम् । तेन तेषाम-
भिधानशक्तिस्सम्प्रतिपन्नैवेति, तस्या एवाऽन्वयपर्यन्तता कल्पयितुं सुकरा ।
पदार्थानान्तु बोधनशक्तिरेव कल्प्या । तेन “धर्मिकल्पनातो वरं धर्म-
कल्पना “लपीयसी”त्यन्विताभिधानशक्तिः पदानामेव कल्पयितुमुचिता ।

किञ्च पदान्यभिधायकानीष्यन्ते, तत्र यदि स्वरूपमात्रविषयामेव
पदार्थबुद्धिमादधुः, तदाऽप्यभिधायकता हीयेत, तस्या बुद्धेस्सम्बन्धग्रहण-
समयजातपदार्थबोधकसंस्कारोन्मेषप्रभवत्वात् । अवरयं हि सम्बन्धस्मरण-
सिद्धयर्थं सम्बन्धिभूतार्थस्मरणसंस्कारोद्बोधोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात् सम्ब-

^१ स्वायंवेति मु पु पा ।

^२ न्वय इति मु पु नास्ति ।

^३ तात्पर्योपगमादिति पाठो—तन्त्ररहस्य दृश्यते ।

^४ नस्य निराकरण पार्थसारथिना वाक्यार्थनिर्णये वृत्तमस्ति । यथा—

“प्राथम्यकारणं यत्तु तद्विपर्ययवाचनम् ।

ये तात्पर्याभिधातृत्वं तेऽन्येकान्तिकीदृते ॥”

[न्या २ भा दलो १५ पृ १०७] इति ।

^५ लपीयसीति मु पु नास्ति ।

न्धग्रहणसमयानधिगतान्वितार्थप्रतिपादनाभ्युपगम एव शब्दानामभिधाय-
कतेति, तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायकताऽऽश्रयणीया ।

यस्तु—

“पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते” ॥

तथा—

[श्लो. वा. अधि. ६. १०७.] इति ।

“भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति लोकवत्” ॥

[श्लो. वा. अधि. ७. श्लो. २४८]

इति चाऽऽचार्यवचनदर्शनात् स्मारकतामेव पदानामभिधायकत्वमाह,
तं प्रत्याह—“तात्पर्योपगमादपी”ति ।

येनाऽपि वादिना पदानां स्मारकत्वमेव पदार्थेष्वङ्गीकृतम्^१, सोऽपि
वाक्यार्थप्रतिपत्तिपरतां पदानामभ्युपैत्येव, अन्यथा वाक्यार्थस्याऽशास्त्रत्व-
प्रसङ्गः । एवञ्चेत् पदानामेव साक्षाद्वाक्यार्थबोधनशक्तिरस्तु, किं परम्परा-
श्रयणेन^२ ।

तेन पदार्थेषु पदानां स्मारकत्वातिरिक्तं येऽभिधायकत्वमाहुः, तेषां
शक्तित्रयकल्पना । एका तावत्पदानामभिधायकत्वशक्तिः, अपरा च पदा-
र्थगतान्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिः, पदार्थानाञ्चाऽन्वयज्ञापनशक्तिरिति ।
स्मारकत्ववादिनस्त्वभिधानशक्तिं हित्वा शक्तिद्वयकल्पनालाघवात्, उक्तेनैव
न्यायेन पदानामेव शक्तिकल्पनाया उचितत्वात्, अन्विताभिधायीनि
पदानीति स्थापितम् । ११॥

सम्प्रति पूर्वोक्तमितरेतराश्रयदोषं परिहर्तुम्, यथा पदेभ्यो वाक्यार्थप्रति-
पत्तिः, तथा दर्शयति—

“पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।

न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥१२॥

^१ अङ्गीकरणीयमिति मु पु पा ।

^२ परम्पराश्रयप्रपञ्चादिति मु पु पा ।

^३ न्यायेति मु पु पा ।

^४ श्रूयमाण पद सर्वमिति ख पु पा ।

^५ “न्यायसम्पादिता व्यक्ति यस्य तत्, अत्र न्यायशब्देन वृद्धव्यवहारप्रवृत्तिलाया
शब्दार्थप्रवृत्ती ये न्यायाश्च शब्दार्थगोचरा एकवाक्यत्व-भिन्नवाक्यत्वादयः, अत्रैव पूर्वोक्ता
साधारणा, ये च द्वादशलक्षण्या प्राच्या मीमांसाया प्रतिपाद्या वेदार्थनिर्णयेऽसाधारणाश्चब्दा-
न्तराभ्यास-सज्ञा-गुण-प्रकरणान्तराणि, श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्यान-समाख्याः, श्रुत्यर्थ-

यस्तावदगृहीतसम्बन्धः, यस्य चे सम्बन्धग्रहणसंस्कारो नोत्पन्नः,
प्रध्वस्तो वा, स वाक्यार्थप्रतिपत्तौ नाऽधिक्रियते । यस्त्वनपभ्रष्टसम्बन्ध-
ग्रहणसंस्कारः, स पदं श्रुत्वा नूनं तावदिदं स्मरति—इदमस्याऽकाङ्क्षित-
सन्निहित-योग्य-प्रतियोग्यन्वितस्य वाचकमिति । एवञ्च स्मरता स्मृतमेव
अनन्वितमपि^१ स्वरूपमन्वयभाजाम् । न चैकपदश्रवणे वाक्यार्थावगतिरिति-
स्थापयति, तावदन्वयावगमो नाऽस्ति । पदार्थस्याऽन्वयावबोधिनः पदार्था-
न्तरापेक्षत्वात्, प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्वयस्य । अतस्तन्मतेऽपि सर्वपदैरन-
न्वितस्वार्था^२ अभिधानीयाः । पश्चात्तेभ्यस्सर्वेभ्यस्स्मृत्यारूढेभ्यो वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तिरङ्गीकरणीया ।

तदाहुर्वातिककारमित्राः—

“तेऽपि^३ नैवाऽस्मृता यस्माद् वाक्यार्थं गमयन्ति नः ।
तस्मात् तत्स्मरणेज्जैव^४ संहतेषु प्रमाणता” ॥ [बृहट्टीका] इति ।

अत एव तत्रभवत आचार्यस्य वाक्यलक्षणं “संहत्याऽर्थमभिदधति
पदानि वाक्यमि” [शा. भा. बला. अ. पृ. ८२४,] ति ।

नन्वन्विताभिधानवादिनां कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । श्रूयमाणेन हि
पदेन योऽर्थो नाऽवबोधितः, स कथमन्तर्हिते तस्मिन्नवभासेत । उच्यते—
अभिहितान्वयवादिनोऽपि नाऽयं नियमः—श्रूयमाण एव पूर्वपूर्ववर्णजनित-
संस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः पदार्थप्रतिपादक इति, बान्यदशाधीतात्
प्रागनवधृतार्थादङ्गपरिज्ञानसंस्कारात् पश्चात् स्मृतादपि वेदादार्थावगमदर्श-
नात् । तेन स्मृत्यारूढस्याऽवगमकत्वमदोषः । श्रूयमाणेन हि पदेन
प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य प्राक् सहकारिचिरद्वादर्थो नाऽभिहितः,
पश्चादभिधीयत इति किमनुपपन्नम् ।

पाठ—स्थान-मुख्य-प्रवृत्तयः, वचन-नामधेय-बोदनालिङ्गानि च विवक्षिता । तैविमदं दद्यात्
सम्पादिते शब्दार्थानामन्वयार्थहत्वविभागे सति, पश्चात्स्मृत्युपनीतं पञ्चाशद्वेण वाक्यार्थावगति-
र्जायते । तस्माल्लौकिकम्, वैदिकञ्च वाक्यं यद्विप्रतिपन्नार्थम्, तन्न्यायसापेक्षमवाऽर्धबोधकम् ।
प्रतिपन्नार्थान्नु तदनपेक्षमेव द्रष्टव्यं बोधकमिति तन्त्ररहस्यस्यो वाक्यसन्दर्भो जिज्ञासूनां
बोधवोक्तव्यं निवेक्षित इति ध्येयम् ।
^१ अनन्वितमिति मु पु पा ।
^२ अभिधीयमाना इति मु पु वा ।
^३ सगतेष्विति पाठो न्यायरत्नमालायां दृश्यते ।

येऽपि वादिन एवमाहुः—एकमेव पदमन्विताभिधायकमस्तु, इतराणि च पदानि प्रतियोगिसन्निधापनमात्र एव व्याप्रियन्ताम् । न चाऽगृह्यमाणाविशेषता, प्राथम्येन, प्रधानपदत्वेन वा विशेषग्रहणात् । अत एव चाऽऽहुः—“पदमाद्यं” वा वाक्यम्, प्रधानं पदं वा वाक्यमि” [वा. प. का. २. श्लो. २.] ति । तान्ग्रत्याह—“सर्वमि”ति । प्रथमस्यैव स्याद्वाक्यता यदि, सर्वपदार्थानां प्रथमपदार्थान्वितता स्यात् । न चाऽयं नियमः । “अरुणयैकहायन्या पिङ्गाख्या सोमं क्रीणाती” [तै. सं. ६. १. ९] ति क्रयमात्रान्वयित्वादारुण्यस्य । किञ्च^१ वाक्ये पदानामानुपूर्व्यनियमाभावात्, कदाचिच्चदेव प्रथमं सदन्विताभिधायकम्, अन्यदा नेति न युक्तम् । तथा प्रधानपदस्याऽपि वाक्यत्वमयुक्तम्, सोमपदार्थेन^२ सह सर्वेषामनन्वयात् । यद्यप्यारुण्यादीनां सर्वेषां सोमं प्रत्यैदमर्थ्यमस्ति । तथाऽप्यस्मिन् वाक्ये क्रय एवाऽऽरुण्यादीनामैदमर्थ्येन, क्रिया-कारकभावेन चाऽन्वयः । क्रयद्वारेण तु सोमं प्रत्यैदमर्थ्यमात्रम् ।

अथ यत्प्रतिपादनपरं वाक्यम्, तत् प्रधानमित्युच्यते । इह तु क्रय एव सर्वकर्मकरणावच्छिन्नः प्रतिपाद्यते । तेन क्रीणातीत्येतदेव^३ प्रधानं पदम्, तदन्वयिता च सर्वेषामारुण्यादीनामिति । अत्रोच्यते—वाक्यस्य यत् तावत् तात्पर्यं, “तन्न व्यवस्थितम् । क्वचिदाख्यातपरत्वमेव—“अग्निहोत्रं जुहोती”ति । क्वचिद् गुणविधिपरत्वं, दध्ना जुहोती”ति । तेन प्रधानपदत्वस्याऽपि सर्वेषां पदानां सम्भवात्, सर्वेषामेव पदानामन्विताभिधानशक्तिराश्रयणीया । तथा सति यत्राऽपि गुणपरत्वम्, तत्राऽपि क्लृप्तशक्तिकृतया तदन्विताभिधायकत्वमविरुद्धम् । पदार्थेष्वपि चैतत् तुल्यमेव ।

नन्वेवं “गामानये”त्यादी परस्परपर्यायता सर्वशब्दानां स्यात् । यथा “गामि”त्यनेनाऽऽनयत्यन्विताभिधानम्, तथा “ऽऽनये”त्यनेनाऽपि गवान्विताभिधानमिति । उच्यते—द्वावेतावर्थी, यदानयनान्वितं गौत्वम्, गवान्वितश्चाऽऽनयनमिति । तेनैकैकैकैकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् कुतः पर्यायत्वप्रसङ्गः । पदार्थेष्वपि चैतत्समानम् । ननु क्रीणात्यर्थस्याऽऽरुण्याद्यने-

^१ भर्तृरिषाभ्याम् वाक्यविरुद्धान् दर्शयति—पदमाद्यमिति ।

^२ पूर्वोक्तान् वाक्यविवरितान् दूषयति केष्वेन किञ्चेति । ^३ सोमपदमेति मृ पु पा ।

^४ क्रीणातीत्येवेति मृ पु पा ।

^५ तदिनि मृ पु नातीति ।

कार्यान्विताभिधानादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदस्स्यात् । न । तन्नोच्चारणात् ।
वैरूप्ये च तन्वतानुपपत्तेर्वाक्यभेदस्स्यात् ।

“न्यायसम्पादितव्यक्ती”ति किमिदम्, यावन्न्यायेन वचनव्यक्तिर्न
सम्पाद्यते, तावत् पदजातं वाक्यार्थस्याऽवबोधकं न भवति । लोकव्य-
वहारवतिभिर्न्यायैर्यावत्—इदं विधेयम्, इदमनुवाद्यम् । इदं प्रधानम्, इदं
गुणभूतम् । इदं विवक्षितम्, इदविवक्षितमित्यादि न सम्प्रधार्यते, तावन्न
क्वचिद्वेदवाक्यार्थोऽवबुद्ध्यते ।

तदुक्तं वार्तिककारमित्रैः—

“तावदेव हि सन्देहो वेदवाक्ये श्रुते भवेत् ।

यावन्न वचनव्यक्तिस्तस्य स्पष्टाऽवधार्यते ॥

ज्ञात्वा तु वचनव्यक्तिं मीमांसान्यायकातराः ।

प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थसंशयाः” ॥ इति ।

अत एव मीमांसाया वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तावितर्कव्यवृत्तत्वात् ।
तदुक्तं तैरेव—

“धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभावं मीमांसा पूरयिष्यति” ॥ [बृहद्गीका] इति ।

ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थाविगतिनैयतीं सामग्रीमपेक्षते । उच्यते—
अत्यन्ताभ्यस्तेषु वाक्येषु स्यादेवम्, अदृष्टार्थेषु स्मृत्यादिवाक्येषु, लोकेऽपि
नानाविधविवादोत्थानात् कुतो द्रागेवाऽर्धनिश्चयः । अपि च कारणाभा-
वेनाऽपि लोकस्याऽयं विवेको नाऽस्ति ।

१ व्यवहारानुपपत्तिरिति मु पु पा ।

२ अस्य वेदवाक्यस्याऽप्रमर्षः, अय्यो वेति वेदवाक्यार्थनिरासे सति तत्तिर्यग्योपायभूत-
न्यायनिवन्धनं हि शास्त्रं मीमासेति गीयते । सा च द्वादशलक्षणातिशया, तदारम्भश्च
शास्त्रमुक्तनामके प्रकरणे—आक्षेपसमाधानाभ्यामप्युपनिविष्टमुपजीव्य समुपवर्णितः । सा च
करणीभूतस्य वेदस्यतिकर्तव्यतास्थाने आपतति । यथा चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति वरणस्याऽपि
चक्षुषं बालोकं, यथा वाऽनुमानस्य व्याप्तिस्मरणम्, यथा वाऽप्राप्तस्तत्सन्देहापत्तिः, तथा
वेदेन धर्मं प्रमीयमाणे सति, मीमांसाशास्त्रमितिवर्तव्यतास्थानपूरकं भवति । वरणसामान्य-
स्येति वर्तव्यताकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वादित्यर्थः । यथोक्तम्—

“न हि उत्तरणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।

इतिकर्तव्यतासाम्ये यस्य नानुपहृषिता” ॥

[द्रोत्रो वा पु ५०७. इत्ये. ३०] इति ।

तदुक्तम्—

“बहुजाति-गुण-द्रव्य-कर्मभेदावलम्बिनः ।

प्रत्ययान् सहसा जातान् श्रौत-लाक्षणिकात्मकान् ॥

न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमर्हति ।

बला-बलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु 'विचिन्वते' ॥

[तं. वा. पृ०] इति ।

यद्येदं सर्वपदानामन्विताभिधायित्वमुच्यते, तत् सर्वेषु श्रौतार्थेषु पदेषु ।
लाक्षणिक-गौणार्थपदप्रयोगे तु यदेव तत्र श्रौतार्थं पदम्, तदेवाऽन्विताभिधा-
यकम्, इतरत्तु पदं प्रतियोगिसन्निधापनपरमेव । तत्र वाचकत्वशक्त्यनव-
धारणात् स्वार्थस्याऽपि तत्तदानीमवाचकम्, अन्वयायोग्यत्वात् । किन्तु
तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वसम्बन्धि, स्वसदृशं वा स्वयमन्वययोग्यमुपस्थाप्यते,
तेनाऽन्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभिधत्त इति दर्शनरहस्यमिदम् । न च
सर्वपदान्येव लाक्षणिकानि, गौणानि वा वाक्ये सम्भवन्तीति निरवद्यम् ।
क्वचिदभिधानं निमित्तम्, क्वचिदभिहितोऽर्थ इति च यदुक्तम्, तच्छब्दोपस्था-
पित्वा दर्शयितुं गौणमभिहितत्वग्रहणम् ॥१२॥

कथं पुनरन्विताभिधायिना पदेन स्वरूपमात्रं स्मारयितुं शक्य-
मित्याह—

अन्वितस्याऽभिधानेऽपि स्वरूपं विद्यते सदा ।

तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥१३॥

एवं तावत् सम्बन्धग्रहणान्तर्गतं स्वरूपस्मरणमुक्तम् । सम्प्रति स्वरूप-
मात्रस्मरणमपि पदादेव नाऽनुपपन्नमित्याह—

यथाऽर्थेनाऽप्रमाणेन स्वपदं स्मार्यते क्वचित् ।

पदेनाऽप्यप्रमाणेन तथाऽर्थस्मारयिष्यते ॥१४॥

न हि यत्प्रमाणं, तदेव स्मरणकारणम्, अप्रमाणमेव हि तत् । यस्य
तु येन सह कदाचित्प्रत्यासत्तिः प्रतीतपूर्वा, सा तत्र संस्कारोद्बोधद्वारेण
शक्नोत्येव स्मृतिं जनयितुम् । अस्ति च स्वरूपस्याऽपि तदभिधेयान्तर्गत्या
शब्देन प्रत्यासत्तिरिति, शक्नोति तत्राऽपि शब्दस्मृतिं जनयितुम्, अर्थवत् ।
यथा निर्विकल्पकदशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रमनभिधेमपि शब्दं स्मारयति,

तथा शब्दोऽप्यर्थमिति, किमनुपपन्नम् । एतेन—पदोच्चारणानन्तरं पदार्थ-
स्वरूपप्रतीतिस्समयिता । अभिहितान्वयवादिनोऽपि सा न प्रमाणम्,
अभ्यधिकार्थपरिच्छेदाभावात् । “अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणमिति सिद्धान्ता-
भ्युपगमात् ।

तदुक्तम्—

“सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा” [श्लो. वा. धौ. घ.
श्लो. ११.] इति । अत एव स्मृतिरियम्, यदि पुनस्स्मृतिरेषा नाऽभ्यु-
पेयेत, तदा प्रमाण-स्मृति-संशय-विपर्ययेभ्यः प्रतिपत्त्यन्तरानभ्युपगमात् पदात्
पदार्थप्रतीतिः क्वाऽन्तर्भाव्यतामिति वाच्यम् । अत एवाऽभिहितान्वयवा-
देऽपि स्मारकत्वमेवाऽस्मभ्यं रोचते ॥१४॥

इतरेतराश्रयमिदानीं परिहरति—

स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः^१ ।

अर्थमाह पदं सर्वमिति^२ नाऽन्योन्यसंश्रयः ॥१५॥

स्वार्थस्वरूपमात्रस्मरणे हि न पदं पदान्तरमपेक्षते । स्मृतिसन्निहित-
मपीदं भवत्येव सन्निहितम् । नाऽस्ति तेनेतरेतराश्रयत्वम् ।

ननु वृद्धव्यवहारेण व्युत्पत्तिः, अन्वितार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनश्च व्यवहारः,
अतस्तद्दर्शनात्, अन्वितप्रतिपत्तिरेवाऽनुमातुं शक्या, न त्वनन्वितपदार्थमात्र-
स्मरणम् । उच्यते—व्यवहारानुमितान्वितप्रतिपत्त्यन्यथालुपपत्तिरेवाऽन-
न्वितस्वार्थस्मरणसम्भवे प्रमाणम् । दर्शितं शेषतः—नाऽनन्वितप्रतिपत्ति-
मन्तरेणाऽनन्वितप्रतिपत्तिरुपपद्यत इति ।

^३अत्र कश्चिदाह—यदि स्मृतिसन्निहितमाश्रित्याऽन्विताभिधानं परैः
क्रियते, तदा स्मरणस्य प्रत्यासत्तिनिबन्धनत्वात्, अनेकेषाम्नाश्रयिणां प्रत्या-
सत्तिसम्भवात्, तेषु स्मृतिसन्निहितेष्वगृह्यमाणविशेषत्वात्, “उरवायां

^१ तन्त्ररहस्ये “आत्मन” इति पठ्यन्तः पाठो दृश्यते । पञ्चिक्वायान्त्वात्मन इति
तृतीयान्तः पाठः । अत्र पठ्यन्तपाठ एव साधीयान् प्रतिपत्तिः ।

^२ “नाऽन्योन्यसंश्रयः” इति प्रथमान्तः पाठस्तन्त्ररहस्ये दृश्यते, । अनस्तगनुसारेण
स एव पाठोऽत्र योजित इति ध्येयम् ।

^३ भट्टमतानुयायी कश्चिदनन्विताभिधानं दूषयन्नभिहितान्वयवादं समर्थयन्नाह—अत्र
कश्चिदिति ।

पचती"ति नोखा पचत्यर्थान्वितैव केवलाऽभिधीयेत । सा हि 'कुलालाद्य-
न्विताऽपि प्रतिपन्नैवेति, स्मरणात् तदन्विताऽप्युरवाऽभिधीयेत । तथा
पचत्यर्थोऽपि पिष्टकादिकरणकोऽवगत^३ इति तत्स्मरणाद्भौदनान्वित एवाऽभि-
धीयेत । अभिहितान्वयवादे तु नाऽयं दोषः । एकैकस्याऽर्थस्याऽभिधे-
यत्वादिति ।

^३अत्रोच्यते—पदात्तावत् पदार्थप्रतीतिस्मरणाद् भिन्ना वदितुं न
शक्यते । तेन स्मृतानामेवाऽन्वयबोधकत्वमित्याश्रयणीयम् । तथा च
तुल्यो दोषः । अथ शब्दैस्स्मारितानामन्वयबोधकत्वं^४ वृद्धव्यवहारे तथा-
दर्शनादित्यदोषः^५ । मतान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । न चाऽयमेकान्तः, वृद्ध-
व्यवहारेऽप्याहुतेनाऽप्यर्थेनाऽऽन्विताभिधानदर्शनादित्युक्तम् । अथ शब्दैर्वह-
वोऽर्थास्मार्यन्ते, किन्तु तेषां कतमेनाऽन्वयावबोधकत्वमिति न विद्मः^६ ।
अभिहितान्वयवादे त्वभिहितेनैवाऽन्वयबोधकत्वं युक्तमेवेति । तदसत् । स्मार-
कत्वातिरेकिणी^७ काऽन्याऽभिधायकता, या व्यवस्थानिबन्धनम् । अथो-
च्येत-स्मारकत्वं नाम प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् । तेन तदतिरेकिण्यभिधेया—
भिधायकतालक्षणा प्रत्यासत्तिरङ्गीकरणीयेति । नैतदेवम् । स्मारकत्वेनैव
वृद्धव्यवहारे दर्शनात् स्मारकत्वोपपत्तेः । 'प्रत्याय्य-प्रत्यायकता हि वाच्य-
वाचकता, सा च यद्यप्यग्नि—धूमादीनां सम्बन्धान्तरपूर्विका दृष्टा ।
तथाऽपि शब्दे तथा नाऽऽश्रीयते, किन्तु वाचकत्वावगमादेव वाचकत्वम् ।
एवं स्मारकत्वावगमादेव स्मारकत्वमिति, किं प्रत्यासत्त्यन्तराश्रयणेन ।

अपि चाऽन्वितार्थवादिन एवेदं प्रतिनियतान्वयित्वमुपपद्यते—यत्पदा-

^१ निर्वापतति भु पु पा ।

^२ पानादिभूव इति भु पु पा ।

^३ उपपादित पूर्वपक्ष प्रतिक्षिपन्नन्विताभिधाने चाऽऽमादित रूपेण निरस्वति—
अत्राच्यन इत्यादिना ।

^४ बोधवरत्वादिति भु पु पा ।

^५ दर्शनाददोष इत्यत्र भु भु पु पा ।

^६ न विष इति भु पु पाऽस्ति ।

^७ अत्रेदं बोध्यम्—पदधवणात्पदाधोपस्थितिर्जायते इति सर्वैरङ्गीक्रियते । सऽन्-
भयरूपा, स्मृतिरूपा इत्यत्र विवादः । तत्र कश्चिदनुभवस्त्विति स्वाङ्कुर्वन्ति, अन्ये तु
स्मृतिरूपति वर्णयन्ति । अयमर्थोऽभिहितान्वयवादनिरूपणावसरऽस्याभिधित्य विवेचितः ।
तत्राज्य प्रकार निराकृत्य, द्वितीयपक्ष रक्षितव्येति—स्मारकत्वातिरेकिणीति ।

^८ प्रत्यायनगुरिति भु पु पा ।

र्थान्तरान्विताभिधायकतया स्मार्यते, तदन्वितस्यैव वृद्धव्यवहारे वाच्यत्व-
दर्शनात् । यत्राप्यध्याहारः, तत्रापि सन्निधापकवशेन विशेषान्विताभिधान-
लाभ इति लोकेत एव ज्ञातमिति, न कश्चिदोषः । अपि च ज्ञातं तावदेतद्
यदनेन पदेनाऽयमर्थोऽन्वितो वाच्य इति, तत्र यद्यन्येनाऽप्यन्विताभिधानं
स्यात्, तदा वाक्यभेदो भवेत् । न चाऽसावेकवाक्यत्वसम्भवे न्याय्यः ।

तदुक्तम्—

“सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते” [श्लो. वा. प्र. सू. श्लो.

६.] इति ।

अत एव यथाकथञ्चिदेकवाक्यत्वोपपत्तौ वाक्यभेदस्याऽन्याय्यत्वम् ।
लोके च लक्षणा, गौणी च वृत्तिर्वाक्यभेदमयादेव^१ । अन्यथा वाक्यं
भित्वा किमित्यध्याहृत्य योग्यमर्थान्तरं सर्वपदान्येव मुख्यार्थानि नाऽऽश्री-
यन्ते । वेदेऽप्येकवाक्यत्वबलादेवा^२ऽर्थवादेषु^३ गुणवादाद्याश्रयणम्, सम्मा-
र्गाधिकरणे [मी. द. २. १. ४.] विभक्तिव्यत्ययवर्णनम् । औदुम्बराधिकरण-
पूर्वपक्षे च कथञ्चित् पशुफलकत्वाश्रयणम् । चित्राधिकरणे [मी. द. १.
४. २.] रुढिपरित्यागेन “पञ्चदशान्याज्यानि भवन्ती” [तां. ब्रा. २०. १.
१.] ति कथञ्चिन्नामधेयत्वाश्रयणम् । बाजपेयाधिकरणे [मी. द. १. ४.
५.] च वाक्यभेदमयादेव नामधेयत्वाश्रयणम् । पौर्णमास्यधिकरणे [मी.
द. २. २. ३.] चाऽनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेस्समुदायालुवादकत्वसिद्धिः ।
प्रकरणान्तराधिकरणे [मी. द. २. ३. ११.] च वाक्यभेददोषादेवाऽग्निहोत्र-
पदस्य गौणत्ववर्णनम् । ग्रहाधिकरणे [मी. द. १. ३. ७.] चैकत्वस्या-
ऽविवक्षितत्वम् । “अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्द्धं वहिर्वेदी” [मै. सं. ३.
६. ४.] त्यत्र [मी. द. ३. ७. ६.] देशलक्षणापरत्वम् । क्षौमाधिकरणे [मी.
द. ६. १. ५.] च पुंद्वयविधानहानम् । हविरार्च्यधिकरणे [मी. द. ६.
४. ६.] चोभयपदस्याऽविवक्षा । “वारुण्या निष्क्रासेन तुपैश्चाऽवभृथं
यन्ती” [मी. द. ७. ३. ५.] त्यत्र निरपेक्षत्वत्यागः । पर्युदासाधिकरणे
[मी. द. १०. ८. ७.] च नञर्थस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि बहुतरं दृश्यते ।

^१ वाक्यभेदादिति मु पु पा ।

^३ गुणवादान्नेति मु पु पा ।

^२ एवबलादिति मु पु पा ।

^३ सम्मार्गाधिकरण इति मु पु नास्ति ।

तत्र यदि समभिध्यादियमाणस्य पदस्याऽभिधेयं परित्यज्य, अन्येन सहाऽन्वयो लक्ष्यते, 'तदा तदेकवाक्यता होयेत । 'तदर्थमेवेदमुक्तं, "न्याय-सम्पादितव्यस्तीति" ।

एकवाक्यत्वं हि न्यायः^१ । तदनुसारेण योऽर्थः, सोऽत्र वाक्यस्याऽऽश्रयणीयः । वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनियन्त्रितायां शब्दार्थावगतौ ये न्यायाः वृद्धव्यवहारे वाक्यार्थावगतिहेतुतया विदिताः, तानपरिजहता वाक्यार्था बोद्धव्या इति-सर्वासामेवाऽनुपपत्तीनामनवकाशः ।

भवतु तर्हि पदार्थान्तरेण तावदन्विताभिधानमेकवाक्यत्वबलात् तत्स्मारितेन, स्वयं स्मारितेन च तदेकवाक्यत्वानुगुणेनार्थान्तरेणाऽपि किमित्यन्विताभिधानं न भवति । उच्यते—पदद्वयेनैवाऽन्विताभिधानसिद्धेराकाङ्क्षे-पशान्तेः । अथ नोपशान्ताऽऽकाङ्क्षा, तर्हि को नाम तत्राऽन्विताभिधानं वारयेत् । अत एवैकपदोच्चारणे तदर्थसम्बन्धमुखेन बहुष्वपि स्मृतिसन्निहितेषु-यस्यार्थस्य केनचित्प्रकारेण विशेषो गृह्यते, तेनैवाऽन्विताभिधानम्, अगृह्यमाणे तु विशेषेऽनध्यवसायादप्रतीतिरेव । अत एव विकृतिषु तत्सादृश्येन यदपूर्वं स्मर्यमाणं स्वोपकारकं स्मारयति, तदीयेनैवोपकारेण परिपूरणम् । अतो यत्र बहुतरधर्मसाधारण्यनिबन्धनं सादृश्यमत्यन्तोद्यमम्^२, तत्रैव शीघ्रं स्मृत्युपपत्तेस्तदीयोपकारपरिग्रह एव । दर्विहोमेषु तु सर्वापूर्वाणामविशेषाद् विशेषो ग्रहीतुमशक्य इत्यनध्यवसाय एव प्राकृतस्योपकारस्येति, तत्रैवोप-कारकल्पना ।

"अपि च यथावृद्धव्यवहारावगमं वाक्यार्थावबोधः । तत्र यदेव पदेन अनपभ्रष्टसम्बन्धग्रहणसंस्कारस्य पुरुषस्य नियमेन स्मार्यते, तेनैवाऽन्विता-भिधानं पदान्तरस्य दृश्यते, नाऽन्येन । सर्वं पदं स्वार्थं हि नियमेन सम्बन्धग्रहणात्^३ स्मारयति, नाऽर्थान्तरम् । ततश्च 'तेनैवाऽन्वितस्वार्थ-बोधकतेति, न कश्चिदोपः ।

^१ तदाऽप्येकवाक्यतेति—मु पु पा ।

^२ उपर्युक्तेऽर्थे दाढ्यं सपादयितुं दाढ्येन श्लोकेनोक्तमर्थं स्मारयति—तदर्थमिति ।

^३ महान्वय इति मु पु पा ।

^४ अन्यस्योद्यममिति मु पु पा ।

^५ उपकारकतेति मु पु पा ।

^६ स्मृतृणामिति मु पु पा ।

^७ पदान्तरस्येत्यधिकं पा मु पु ।

किञ्च यद्यभिहितेनैवाऽन्वितस्वार्थबोधनाभ्युपगम एव प्रतिनियतान्वय-
बोधो घटते, नाऽन्यथा, तर्हि कल्प्यतां पदानामन्विताभिधानशक्तिरपि ।
द्विरभिधानमापद्यत इति चेदापद्यताम्, न कथिदोषः । पूर्वं केवलं पदमनन्वितं
स्वार्थमभिधत्ते, प्रतियोगिपदान्तराभिहितवस्त्वन्तरसहायग्राप्त्या तु तत्तदन्वि-
तमर्थमाह, इति न कथिदोषः । इत्थमपि चाऽस्मन्मते शक्तिकल्पनालाघव-
मस्ति, पदार्थगतान्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिकल्पनात्यागात् । तुल्यायामपि
शक्तिकल्पनायाम्, पदानामेवाऽन्वितबोधनशक्तिराश्रयितुमुचिता, न पदार्था-
नाम्, प्रथमावगतत्वात्, वाक्यार्थे च 'तात्पर्यस्योपगमादिति ॥१५॥

कथं तर्हीदं भाष्यम्—“पदानि ही”त्यादि ।
तत्राऽऽह—

अन्वितेषु पदैरेवं बोध्यमानेषु शक्तिभिः ।
अन्वयार्थगृहीतत्वान्नाऽन्यां शक्तिमपेक्षते ॥१६॥

‘आशङ्कितोत्तरमिदं भाष्यम् । किमाशङ्कितम् ? यद्यन्विताभिधायीनि
पदानि, तर्हि नाऽन्वयाभिधायीनि । तत्सिद्ध्यर्थं पदानां शक्त्यन्तरं
कल्पयामि । अत्रेदमुत्तरम् । यत्पदमन्विताभिधायकम्, तदन्वयाभिधाय-
कमेव । ‘अन्यथाऽन्वित एवाऽसौ नाऽभिहितस्स्यादिति, अन्वितरूपेणाऽ-
र्थेनाऽन्वयस्वीकृतः । तं विना तदसम्भवादिति, नाऽपरा तद्विषया पदानां
शक्तिः कल्पनीया ॥१६॥

कथं पुनरसावर्धगृहीत इत्यत्राऽऽह—

प्रतीयन्नन्वयं यस्मात् प्रतीयादन्वितं पुमान् ।
व्यक्तिं ‘जातिमिवाऽर्थेऽसाविति सम्परिकीर्त्यते ॥१७॥

अन्वयवानेव ह्यन्वितः । सोऽन्वयाप्रतीतौ न प्रतीत एव स्यात्,
किन्तु स्वरूपमात्रमेव । न च तदन्वितमुच्यते । तस्मादन्वयं प्रति-
पद्यमानं^१ एवाऽऽन्वितं प्रतिपद्यते । यथा व्यक्तिं प्रतिपद्यमान एव जातिम् ।

^१ उचितमिति मु पु पा ।

^२ आक्षिप्त भाष्यवाक्यं स्वमतेन योजयति—आशङ्कितेति ।

^३ अन्विताभिधायकमित्येव मु पु पा ।

^४ व्यक्तिजातिमिवेति मु पु पा ।

^५ प्रतिपाद्यमानोऽन्वितप्रतिपाद्यत इति मु पु पा ।

^६ अवगतत्वादिति मु पु पा ।

^७ इत्याहेति मु पु पा ।

अयन्तु विशेषः । अन्वयवानेवाऽन्वित उच्यत इति, अन्वयोऽप्यभिधानानु-
प्रविष्टः । व्यक्तिमत्तैव जातिस्वरूपं न भवति, किन्तु व्यक्तेराकारान्तरभूता
जातिस्ततो भिन्ना । सा चेदाकृतिश्शब्दाभिधेया, न व्यक्तिरप्यभिधानानु-
प्रवेशिनी, किन्त्वाकारभूता जातिर्व्यक्तेर्व्यतिरिक्ताऽपि वस्तुस्वभावेन व्यक्ति-
मन्तरेण न प्रतीतिमनुभवति, एतावता च साम्येन दृष्टान्तः, न सर्वात्मना ।

नन्वेकविज्ञानारूढा कथं व्यक्तिरभिधेया । शब्दोत्थापितविज्ञानवि-
षयता ह्यभिधेयता, अस्ति च व्यक्तेरपि तथाभाव इति, कथमनमभिधेयतेति ।
‘श्रूयतामवधानेन सर्वस्वं ग्रामाकराणाम् । सत्यमेकसंवित्तिविषयता जाति-
व्यक्त्योः । तथापि चिन्तनीयमिदम्—कथमेता संवित्तिरुभयविषया
जायत इति । किमस्योभयविषयत्वे शब्दमात्रस्यैव व्यापारः ? उत
जातिमात्रविषयत्वे शब्दस्वरूपमात्रेण व्याप्रियते । व्यक्तिविषयत्वे
जात्यनभिधायकतया जातेरन्यथा बोधयितुमशक्यत्वात्—इति । तत्र तावद-
नन्तासु व्यक्तिषु सम्बन्धग्रहणाशक्तेः, आकृत्युपलब्धतासु च यद्यपि सम्बन्ध-
ग्रहणं सुकरम्, तथाऽपि तद्रूपवत्त्वेनैव शब्दाद्व्यक्त्यवगमात्, उपलक्षणत्वे
कारणाभावात्, चिह्नाभावेन च क्रियान्वयासम्भवादाकृतिविषयत्वं तावच्छ-
ब्दस्वरूपनिबन्धनम् । एवञ्चेत्तदभिधायकतयैव व्यक्तिविषयत्वे शब्दव्यापार
इति निश्चीयते । तेनाऽऽकृतिर्न व्यक्तिं गमयति, किन्तु शब्द एव तदभि-
धायकतयेत्याकृतितो व्यक्तिरुच्यते । अतोऽन्विताभिधानायाऽन्वयस्यार्थ-
ग्रहीतत्वादसावन्वयो नाऽभिधीयते । तेन व्यतिपक्ताभिधानवच्च व्यति-
पक्ताभिधानं, निष्कृष्टाभिधानन्तु न भवति । व्यतिपक्ततोऽवगतेर्व्यति-
पक्तस्य, व्यतिपक्तस्य व्यतिपङ्गं विनाऽभिधानानुपपत्तेः ।

^१भाष्याक्षराणामयमर्थः—पदान्यन्वितमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि ना-

^२अत्रेदं बोध्यम्—प्राञ्चो नैयायिका गवादिशब्दानां जात्य-वयवसंस्थान-व्यक्तिषु
तिमृष्येकैव शक्तिरिति वदन्त, “जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति सूत्रञ्चाऽस्मिन्नर्थे
प्रमाणयन्ति ।

नव्यास्तु-जातिविशिष्टाया व्यक्तौ शक्तिमात्रशक्तेः । भाट्टमीमांसकास्तु-जातौ शक्तिः,
व्यक्तौ निरुद्धाण्येति सप्रचक्षते, “नाऽगृहीतविशेषणा बुद्धिविशेष्यमुपसङ्गमती” इति न्यायेन ।
प्राभाकरास्तु—जातौ शक्तिः, समानसर्वित्त्ववेद्यत्वेन जातिभासकसामग्र्यैव व्यक्तिभानो-
पपत्तेर्व्यक्तौ नाऽतिरिक्ता शक्तिस्स्वीकृतुमुचितेत्याशयेनाऽऽह—श्रूयतामिति ।

^३स्वमतेन भाष्यस्याभिप्रायं वर्णयति-नाप्येति ।

ऽन्वयं पृथगाभिदधति । अथेदानीमन्विताः प्रतिपन्ना अन्वयमपि प्रतीतं सम्पादयन्ति—इति । लोके च पदार्थानां सम्बन्धग्रहणसमय एव विदितत्वात्, वाक्यान्तरे चाऽन्वयान्तरस्यैव प्रतिपन्नत्वात्, उत्परतैव वाक्यस्येति । वाक्यार्थशब्देन भाष्यकारोऽन्वयमाह । वेदे त्वपूर्वात्माऽन्वितो वाक्यार्थ इति वक्ष्यामः । तस्य च स्वरूपमनवगतमित्यस्यैव वाक्यार्थत्वम् । एवमुक्तेन न्यायेन विशेषणैवाऽन्विताभिधानं समर्थितम् ॥१७॥

येऽन्विताभिधानवादिन एवमाहुः—शृद्धव्यवहारप्रसिद्धसम्बन्धशब्दोऽर्थस्य वाचकः, अन्वय-व्यतिरेकाम्यञ्च सम्बन्धावधारणम् । न च विशेषान्वयविषयौ तौ सम्भवतः । क्रियापदं हि कारकसामान्याव्यभिचारिण्या क्रियया सहाऽन्वय-व्यतिरेकौ भजते । विशेषान्वयान्तरव्यभिचारात् । एवं कारकपदेऽपि योज्यम् ।

तन्निराकरणायाऽऽह—

सामान्येनाऽन्वितं वाच्यं पदानां चे प्रचक्षते ।
नियतेन विशेषेण तेषां स्यादन्वयः कथम् ॥१८॥

दशितमिदं—विशेषान्वयेऽप्याकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतोपाधिवशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति, तदभिधायकतैव युक्ता पदानाम् । यदि चाऽसौ नेप्यते, तदा वाक्यार्थप्रतिपत्तिरेव नोपपद्यते, विशेषान्वयरूपत्वाद्वाक्यार्थस्य ॥१८॥

ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषान्वयमाक्षेप्यति, निर्विशेषस्य सामान्यस्य प्रत्येतुमशक्तेर्विशेषान्वयप्रतिपत्तिरुपपन्नैवेत्यत्राऽऽह—

यद्यप्याक्षिप्यते नाम विशेषो व्यक्तिजातिवत् ।
निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥१९॥

यथा—जातिव्यक्तिमाक्षिपन्त्यपि, न प्रतिनियतं विशेषमाक्षिपति, तथाऽत्राऽपि प्रतिनियतविशेषालाभाच्चियतविशेषात्मकवाक्यार्थप्रतिपत्तिरुपपन्ना ॥१९॥

अथ विशेषमात्राक्षेपेऽप्याकाङ्क्षितस्तन्निहितो योग्यश्च योगविशेषो यः

१ अस्यां प्रकरणस्य द्वितीये परिच्छेदे २१ श्लोकव्याख्यायामिति शेषः ।

२ विशेषान्तरान्वयव्यभिचारादिति मू. पु. पा. ।

३ अचक्षतेरिति मू. पु. न. ।

पदान्तरेण समर्प्यते, स एव गृह्यते । 'तदतिक्रमे प्रमाणाभावादित्यत्राऽऽह—

यद्यप्याकाङ्क्षितो योग्यो विशेषस्सन्निधौ श्रुतः ।

सम्बन्धबोधकाभावे^२ गृह्यते न तथाऽप्यसौ ॥२०॥

सामान्यान्विताभिधानवादिनो मते पदानि तावत् तन्मात्र एव पर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामप्यन्वयबोधनशक्तिर्नाऽङ्गीक्रियते । न च सामान्याक्षेपोऽपि 'नियतं विशेषमास्कन्दति । तेनाऽऽकाङ्क्षिते योग्ये च विशेषे पदान्तरेण^३ सन्निधापितेऽपि, तदन्वयबोधकप्रमाणाभावात् तदन्वयो न प्रतीयेतैव । अत आकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यत्वान्यनुपयोगीन्येव । विशेषान्वयवादिनस्तु मते सम्बन्धग्रहणं प्रत्युपाधित्वेन प्रविष्टानि तानि 'वाक्यार्थ-प्रतिपत्तायुपयुज्यन्ते ॥२०॥

तदाह—

सम्बन्धबोधे व्युत्पत्तायुपाधित्वे^४ समाविशत् ।

विशेषान्वयवादे तु योग्यत्वादयुपकारकम् ॥२१॥

पदानां पदार्थान्तरसम्बद्धस्वार्थो बोध्य इत्यस्यां व्युत्पत्तायुपाधित्वेन योग्यत्वादिकमनुप्रविष्टं^५ विशेषान्विताभिधानवादिपक्षे उपकारकम्, न सामान्यान्विताभिधाने-इति दर्शितं प्राक् ॥२१॥

दूषणान्तरश्चाऽऽह—

किञ्च यस्तुबलेनैव सिद्धे सामान्यसङ्गमे ।

तस्य वाच्यत्वमिच्छद्भिर्धृथा शब्दः प्रयासितः ॥२२॥

क्रिया-कारकस्वभावलोचनयाऽपि कारकमात्रेण, क्रियामात्रेण चाञ्चया-वगमसिद्धेः, धृथा सामान्यान्वयाभिधायकता शब्दस्याऽङ्गीक्रियत इति ॥२२॥

'वाक्यमेकं न निर्भागं वाक्यान्त्यो वर्ण एव वा ।

^१ तदतिरिक्त इति मु पु पा ।

^२ नियतविशेषमिति मु पु पा ।

^३ तान्नाति मु पु नाऽस्ति ।

^४ वाक्यविषये तदभिधाना परस्परं विवादो दृश्यते ।

^५ बोधकाभाव इति मु पु पा ।

^६ पदार्थान्तरेणेति मु पु पा ।

^७ अनुप्रविष्टेति मु पु पा ।

वाक्यमगण्डमिति चेन्न मेनिरे ।

अपरे तु—अगण्डमिति पक्षे अत्रमर्थसंयमलनमाना वाक्यं सप्तगण्डमित्यास्थिरत । तत्र प्रथम वैयाकरणे परिगण्यन्ते । द्वितीये नैयायिक-मीमांसकादयः । तत्राऽगण्डपक्षे जातिस्सद्भातवतिनी, एकोनवयवस्यैव, बुद्ध्यनुसहतिरिति त्रीणि लक्षणानि बोध्यानि ।

पदबुद्धं स्मृतित्थं वा प्रथमं पदमेव वा ॥

आख्यातपदमात्रं वा पदार्थं वाऽप्यनन्विताः ।

सामान्यान्वयबोधे वा हेतुवार्क्यार्थबोधने ॥

पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्याऽवबोधने ।

विशेषान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः ।

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

तथा चोक्तम् । अस्ति वा पदस्याऽर्थः ? बाढमस्ति । कथं तर्हि वाक्य-वाक्यार्थयोरोत्पत्तिकत्वम्, वृद्धव्यवहारात् । सत्यम् । सत्वव-
यवश इत्युक्तम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
सङ्गृहिकाया वाक्यार्थमात्रकृत्वा उपोद्घातो नाम प्रथमः परिच्छेदस्समाप्तः ॥

खण्डपक्षे—आख्यातशब्द, क्रम, सङ्ख्यात, पदमात्र, पृथक्सर्वं पद साकाङ्क्षम्, इति
पञ्च लक्षणानि ज्ञेयानि । तत्रापि सङ्ख्यात, क्रम इति लक्षणमभिहितान्वयवादिनतेन ।

अन्विताभिधानवादिनतेन तु—आख्यातशब्द, पदमात्र, पृथक्सर्वं पर साकाङ्क्षम्, इति
तीणि लक्षणानि विवेकः ।

एतदर्थसङ्ग्राहक्या ह्याभ्या पञ्चाभ्या वाक्यविकल्पान्छी प्रदर्शयति शाब्दिकशि-
रोमणिर्हरि—

“आख्यातशब्दस्सङ्ख्यातो वातिस्सङ्ख्यातवर्तिनी ।

एकोऽनवयवशब्द क्रमो बुद्धपनुसङ्गतिः ॥

पदमात्र पृथक्सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि ।

वाक्य प्रति मतिमिता बहुधा न्यायवर्तिनाम् ॥

[वा १ का २ श्लो १-२] इति ।

इदमव मत कुमारिलभट्टेन—

“एवमाद्यान्तसर्वेषां पृथक्सङ्ख्यातकल्पने ।

अन्योन्यानुग्रहाभावात्पदानां नास्ति वाक्यता ॥

आद्य यदि पदमि [श्लो पृ ८६० श्लो ४९ ५०]

त्यादिना वातिकेन निराकारि । शालिकाचार्योऽपि—आद्यपद वाक्यमित्यादिना
निरस्य सर्वाणि पदानि वाक्यमिति स्वपक्षमुपक्षिपन्नाह—वाक्यमिति । यद्यप्ययं वाक्यविकल्प-
“श्रूयमाणं पद सर्वमि”त्यादिपक्षस्य सर्वसन्दर्भनिरूपणायसरे प्रत्याख्यात, तथाऽप्यत्रोपसंहार-
व्याजेनाऽऽग्नेयाम्बभूवेति यन्तव्यम् ।

१ अवयव एवेति मृ पु पा ।

२ सामान्यान्वयबोधी वा हेतुवार्क्यार्थमात्र इति पा. य पु ।

परिशिष्टम् ।

“पदानि हि स्व स्व पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि, अयेदानी पदार्था अवगतास्तन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति” [सा भा. पृ ९६ पू स] इति भाष्यसन्दर्भः । इमञ्च भाष्यसन्दर्भं भाट्टा-अभिहितान्वयवादप्रतिपादनपरतया व्याचक्षते । अस्याऽयमभिप्रायः—तानि तानि प्रयुज्यमानानि स्वस्वार्थमात्र प्रतिपादयन्ति, न तु विशिष्टरूप वाक्यार्थमवबोधयितुमीशते । तेषां पदानां पदार्थप्रतिपादनमात्रे न तात्पर्यं तेषां प्रमाणात्तरसिद्धत्वात्, किन्तु विशिष्टार्थप्रत्यायने तात्पर्यम् । अभिधाव्यापार पदार्थेष्वेव विश्राम्यति, वाक्यतात्पर्यस्याऽप्यवसिततया वाक्यार्थ-पर्यन्तत्वमतो वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानं हेतु अवगता पदार्था वा, अत एव पूर्वस्मिन्प्रकरणे मूलमाक्षिप्तम्, किमपि मूलं न सम्भवतीति । समाहितञ्चाऽग्रे निमित्त पदार्था इति । अतः पूर्वपरिवाक्यसन्दर्भपर्यालोचनेनोदाहृतभाष्यस्य वाक्यार्थमूलोपपरिहारपरत्वमेवेत्यवगम्यते । तस्मात्पदाभिहिता पदार्था आकाङ्क्षा—योग्यता-आसत्तिमन्तो लक्षणया वाक्यार्थं बोधयन्ति । तथा च—वातिकम्—

“साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथाऽपि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्” ॥

“वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नस्तिस्थितिः” ॥ इति च ।

अन्विताभिधानवादस्त्वनुपदमेव निरूपयिष्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—शब्दस्वरूपविषये मतद्वयमस्ति—वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यस्फोट एव शब्द इति, क्रमवन्तो वर्णा एव शब्द इति च । तत्राऽऽद्य मतं वैयाकरणानाम्, चरमञ्च तार्किक-मीमांसकादीनामभिमतमिति न्यायबुद्धिदृष्टिष्यन्मवादिष्य[३६] । तत्र प्रसन्नं व्युत्पत्तिः । तत्रेयं विचिकित्सा जायते—वर्णसमूहश्रवणसमनन्तरं समस्तवर्णविषयका स्मृतिरुत्पद्यते, अथवा पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्याऽस्तिमवर्णस्याऽनुभवेन च स्मृत्यनुभवरूपा विचित्रा बुद्धिरुत्पद्यते, प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षवत्, हेरम्ब-नृसिंहवदिति च । तत्राऽऽद्य पक्ष एव भाष्यकृता शबरस्वामिना “पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितान्त्यवर्णोऽर्थप्रत्यायक इत्यदोषः” इत्यादिना भाष्येणोपन्यस्तः ।

वाचस्पतिमिश्रोऽपि प्रत्येकवर्णानुभवभाविताभावनानिचयलब्धस्मृतिदर्पणाख्या वर्णमाले-त्यन्य इत्यमुमेव पक्षमुपन्यस्यति स्म [त वि पृ ७] ।

पार्थसारथिमिश्रोऽपि मत्पक्षे “स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतीतिं संस्कारा जनयन्ति । प्रत्येक-वर्णानुभवभावितास्तसंस्कारसंहृत्य सर्ववर्णगोचरं स्मृतिर्जायते । तस्याञ्च युगपदवभास-मानाऽपि विनैव संस्कारेण सहत्यैवाऽर्थप्रत्ययं जनयन्ति” [सा दी त पा पृ ९६] इति ।

न्यायभाष्यकृता पक्षिलस्वामिनाऽपि वर्णानामाशुतरविनाशिना वर्णानामुच्चरित प्रवृ-त्तित्वेन साहित्यं न सम्भवतीति नाऽऽशङ्कनीयम् । यथा—आग्नेयादीनां पण्णा यामानां स्वरूपेण साहित्यासम्भवेऽप्यवान्तरव्यापाररूपापूर्वद्वारेण साहित्यम्, स्वर्गसाधनता च, तथैव क्रमोपगृही-

ताना वर्णाना सस्कारद्वारेण साहित्यम्, अर्थप्रत्यायकत्वञ्च सञ्जायटीति । अपि च प्रागुक्त-
हृतभाष्यपर्याशब्दे इदमप्यवगम्यते—यदन्यवर्णस्ववार्थप्रत्यायकत्वम्, तथा च ‘शब्दादर्थ-
प्रतिपत्तामह’ इति लौकिकवचनमप्युपपन्ने भवति ।

यिश्चनार्थपञ्चानननाश्रयमर्थं वण्ठरवेणोक्त । तथा च ग्रन्थसन्दर्भ—“प्रत्येकपदा-
नुभवजन्यसस्कारेदचरमतापद्विषयकस्मरणस्याऽव्यवधानेनोत्पत्ते । तावत्पदसस्कारसहितचरम-
वर्णानास्योद्गोपनत्वम्’ [न्या सि मु ष ख पृ ९०] इति ।

भट्टवातिके तु—समस्तवर्णविषया या बुद्धिः, वस्या प्रकारद्वयमाख्यायते । तत्राऽऽ-
प्रकारो मया—सद्रूपान्त्यवर्णप्रत्यक्षम्, पूर्वेष्वतीतेषु वर्णेषु स्मृतिरूपमिति स्मृत्यनुभवरूपा
विचित्रा बुद्धिरर्थप्रतीतिहेतुरिति केचिन्मन्यन्ते । प्रागुक्तप्रकारस्य द्वितीय इति ।

तथा च वातिकम्—

“विधिरूपाञ्च ता बुद्धिः सदसद्र्गोचराम ।
केचिदाहुर्वंथा वर्णो गृह्यतेऽन्तः पदे पदे ॥
तथाऽन्त्यवर्णो विज्ञाते सर्वसस्कारकारितम् ।
स्मरणं यौगपद्यन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते” ॥

[श्लो वा स्को वा इत्वा १११-११२] इति ।

तत्र विधिरूपा च बुद्धिः केपाञ्चिन्मतेनोक्तम् । सर्ववर्णविषयस्मृतिपक्षस्तु सर्वराज्ञः ।
शालिकाचार्येणाश्रमेव पक्षोऽङ्गीकृतस्समाधितश्चेति बोध्यम् ।

अथ सवृत्तेर्वाक्यार्थमातृकाया द्वितीयः परिच्छेदः ।

कार्यविषये पूर्वपक्षः ।

‘उपोद्घातभृतमन्विताभिधानं प्रसाध्य, अपूर्वं कार्यं वेदवाक्यानामर्थ इति साधयितुकामः पूर्वपक्षं तावदाह—

ननु व्युत्पत्त्यपेक्षेषु शब्देष्वर्थाभिधाधिषु ।

‘कथं मानान्तरावेयं कार्यमाहुर्लिङ्गादयः ॥१॥

अपूर्वाधिकरणे [मी. द. २. १. २] लिङाद्यर्थोऽपूर्वमित्युक्तम् । प्रमाणान्तरायोग्यश्चाऽपूर्वमिष्यते । यच्च प्रमाणान्तरायोग्यम्, तत्र सम्बन्धग्रहणमशक्यम्, सम्बन्धग्रहणपूर्वकत्वात्तस्य । विशिष्टार्थव्यवहारदर्शनेन हि तद्विषया शब्दशक्तिरनुमीयते, तदेव च सम्बन्धग्रहणम् । यच्च न प्रतीयते, न तद्विषयो व्यवहारोऽवसीयते । तदनवसाये च, न तद्विषया बुद्धिरनुमीयते । तदननुमाने च कुतश्शब्दस्य शक्तिः कल्प्यते । अपूर्वञ्च न प्रमाणान्तरगोचरः । न च शब्दादेव तदवगम्य, सम्बन्धावधारणम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्^१ । अवसितशक्तेरवबोधकत्वात् । अवबोधकत्वादेव शक्त्यवगमात् । स्यान्मतम् । लिङादेशशब्दस्याऽयं महिमा, यदनवसितशक्तिरपि स्वार्थमवगमयतीति । तदिदमप्रमाणम् ।^२ क्रियाभावावबोधकत्वाङ्गीकारेण लिङादेर्लङ्कितो व्युत्पत्ति-सम्भवे, शब्दान्तरवैलक्षण्येनाऽगृहीतसम्बन्धस्यैव वाचकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

वेदवाक्यादपूर्वकार्यावगतेरेवं कल्प्यत इति चेत् । न । तस्या एवाऽसिद्धत्वात्, क्रियैव कार्यतया वेदवाक्येभ्योऽवगम्यत इति, व्युत्पत्तिबलेनाऽ-प्रामाणिकं मनोरथमात्रविजृम्भितन्त्वपूर्वं कार्यं प्रतीयते—इति । तस्मादगृहीतसम्बन्धो लिङादिः कथमपूर्वं कार्यमभिधत्ते, तथा च कथं ‘तद्वाक्यार्थः । अभिधेय एव ‘ह्यर्थो भवति वाक्यार्थः ॥१॥

^१ वाक्यार्थमातृकावृत्तेरुपोद्घातरूपे प्रथमे परिच्छेदे भाट्टसम्मतमनिहितान्वयवादनिरस्य, अन्विताभिधानवादोपपत्तिकमुपवर्णयामास शालिकाचार्यः । ततो द्वितीये परिच्छेदे कार्यापरपर्यायमपूर्वमेव वाक्यार्थ इति निरूपयिषु पातनिकामुपन्यस्यति—उपोद्घातेति ।

^२ प्रसङ्गादिति. मू. पु. नास्ति ।

^३ कार्येति. मू. पु. अधिकः पाठो दृश्यते ।

^४ अर्थोऽनिभवतीति मू. पु. पा. ।

एवञ्च—

शब्दान्तराण्यपि कथं तेनाऽदृष्टेन कुत्रचिद् ।

वदिष्यन्त्यन्वितं स्वार्थं व्युत्पत्तिपथदूरगम् ॥२॥

तस्मिन्नप्रतीयमाने तदन्वितस्याऽप्रतीतेः, तत्र संवन्धावधारणानुपपत्तेर्-
रनिरस्तं शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थबोधकत्वमिति ॥२॥

सिद्धान्तः ।

राद्धान्तमुपक्रमते—

‘अत्रोच्यते यदा नाम घृद्धेनैकेन भाषिते ।

जलं चैत्राऽऽहरस्वेति चैत्र आहरते जलम् ॥३॥

तदा व्युत्पत्तिस्मानोऽन्यस्तत्रैवमवगच्छति ।

‘बुद्धिपूर्वा’ ‘ममेवाऽस्य प्रवृत्तिरियमीदृशी । लिङादियुक्तवाक्यश्रवण-
समनन्तरं घृद्धस्य विशिष्टार्थविषयां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा, व्युत्पत्तिस्मानो बाल एवमा-
कलयति—येयं स्वाधोनाऽस्य प्रवृत्तिः, सा मद्रद् बुद्धिपूर्विकेति । पुनश्च
तस्याऽयं विमर्शो जायते—अहं बुद्ध्वा प्रवृत्तो’ यथा, तद्वदेयोऽपि ।

यस्याः प्रवृत्तेर्हेतुभूता बुद्धिः, सा यद्विषया सती मम प्रवृत्तिहेतुः,
तद्विषयैवाऽस्याऽपीति, पुनर्व्युत्पत्तिसोरनुमा जायते । तदेवमनुमानद्वयमेतत्तद्-
घृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिः-धमिणी, बुद्धिपूर्विका इति सादृश्यो धर्मः, स्वतन्त्रप्रवृत्ति-
त्वात् मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिरिति, तथा-घृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिः-धमिणी
यद्विषया बुद्धिर्मम प्रवृत्तिहेतुभूता तद्विषयैवाऽस्याऽपीति—साध्यो धर्मः, प्रवृ-
त्तिहेतुभूतबुद्धित्वात् मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिबत्—इति । पुनश्च तस्याऽयं
विमर्शः प्रवर्तते । ‘तदस्य तु शब्देन बोध्यते । अनेन मम मानान्तरेण तु
यद्विषया सा बुद्धिः प्रवृत्तिहेतुभूता, तद्वत्त्वेन’ शब्देन बोध्यते । तद्भावे
सत्यवगमात्, मम तु मानान्तरेण तद् बोध्यत इति—अयमावयोविशेषः ।

‘नैमायिकेऽशक्तिप्राहणाणि प्रमाणानि व्याकरणादीनि स्वोक्तिन्ते । प्राभाकर-
मीमांसकैर्बुद्धव्यवहारस्यैव शक्तिप्राहकप्रमाणशिरोमणिमूतत्वमिष्यते । तत्रैव शक्तिग्रहबलाया
कार्यपरत्वमवगम्यत इत्याशयः सिद्धान्तमुपन्यस्यति—अत्रोच्यत इत्यादिना ।

२ तत्रोति मू पु पा ।

३ ममेवाऽस्वेति मू पु नास्ति ।

४ पदस्वेति मू पु पा ।

५ बत्—तदयोपाति मू पु पा ।

६ तद्वत्स्वस्यति मू पु पा ।

तेन यत् बुद्ध्वा प्रवृत्तिर्मम, तदस्याऽनेन शब्देन बोद्धव्यत इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थावबोधकतामवधारयति ॥३३॥

पुनश्च कोऽसौ प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थशब्दाभिधेय इति निर्धारयितुम्, स्वात्मनि प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थमनुसन्धत्ते—

तत्र बुद्ध्वा प्रवृत्तोऽहं किं तावत् स्वयमन्यदा ॥४॥

शब्दनिरपेक्षस्वयमहं प्रवर्तमानः किं बुद्ध्वा प्रवृत्त इति जिज्ञासते । अन्यदेत्यनेन—व्युत्पत्तितः प्रागवस्थोच्यते । व्युत्पन्नेन बालेन यदात्मनि प्रवृत्तिकारणतया प्रतीतम्, तदेव व्युत्पन्नस्याऽपीति कल्प्यते, नाऽन्यदित्यर्थः ।

शब्द-व्यापारयोर्भावनात्वनिरासः ।

तेन शब्द एव प्रवृत्तिहेतुभूतो विधिः, तद्व्यापारो वेति निरस्तं भवति । तयोर्बालेनाऽऽत्मनि प्रवृत्तिकारणत्वेनाऽदर्शनात् ।

अतिमन्दतया चेमौ पक्षौ न साक्षादुपन्यस्य निरस्तौ । तथाहि—लिङादिशब्दस्वरूपस्य प्रवर्तकत्वे सर्व एव तच्छ्राविणो नियमेन प्रवर्तन्ते, नचैवं दृश्यते, कस्यचित् कदाचित् प्रवृत्तेः । लिङादिव्यापारस्य तु प्रवृत्तिहेतुत्वाश्रयणं देवाः प्रतिपद्यन्ताम्, पिशितचञ्चुपो मानुषा वयं नेयतां प्रमाणभूमिमवगाहितुं क्षमाः ।

शब्दभावनोपन्यासः

* केयं शब्दभावना^३—उच्यते—लिङादिव्यापाररूपा पुरुषप्रवृत्तिभवना-

^१ प्रतीति मु पु पा ।

^२ शब्दो विधिः, शब्दव्यापारो वेति विधि द्वेधा विकल्प्य क्रमसो निराकरोति—तेनेत्यादिना लिङादिशब्दनिष्ठ प्रवर्तना प्ररणा-शब्दभावनेत्याद्यपरपार्थयो व्यापारविशेष एव विध्यर्थः । तस्या आर्यभावना साध्य, लिङादिज्ञान करणम्, अर्थवादलक्षणया प्रतिपाद्यमानं प्रायस्त्यजानमितिकर्तव्यता, इतीमा भाट्टसम्मतता शब्दभावना प्रतिषेप्त्यत्यग्रे विस्तरेण ।

^३ सूची-कटाहन्यायेन शब्द-तद्व्यापारयो प्रवर्तकत्व निरस्यति-अतिमन्दतयेति ।

* केयमिति मु पु ना ।

^४ अत्रेद बोध्यम्—प्रवर्तना-विध्यर्थः । स चाज्जीविकव्यापार इति वार्तिकव्याख्याता न्यायमुधाकारो मन्यते स्म । पार्यसारयिमिथप्रभूतयस्तु कल्पतेर्नवोपपत्तावालीकिकवत्पना न सहन्ते । किन्त्विष्टसाधनत्वेन प्रवर्तना विध्यर्थमाचक्षते । लिङादेर्विधिशब्दस्याऽऽख्यातत्वेन दशलकार-साधारणोपाधिना पुरुष-प्रवृत्तिरूपांभावना प्रति बाधयत्व, तज्ज्ञानहेतुत्वमित्यर्थः । सा च शार्दूल

नुकूलता *स्वज्ञानकरणिका, अर्थवादोदितप्राशस्त्यलक्षणेति कर्तव्यतायोगिनी प्रेरणात्मिका कल्प्यते । “स्वाध्यायाध्ययनविधिना हि सर्वे विद्यापकाः, स्वाध्यायपदोपात्तश्चाऽऽत्मा नियुज्यन्ते भावयेदि” [तं. वा. पृ. ११४] इति । तत्र किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिस्सम्बद्ध्यते । केनेत्याकाङ्क्षायां विधिज्ञानमेव योग्यतया करणत्वेनाऽङ्गीक्रियते । ज्ञाता हि शब्दभावना प्रवृत्तिं प्रसूते, योग्यतयैवाऽर्थवादसमुत्पन्नप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतांशे निविशते । अवसीदन्ती हि विधिशक्तिः प्राशस्त्यज्ञानेनोच्यते । तस्याथ पुरुषव्यापाररूपा स्वर्गादिभाव्यावच्छिन्ना भावार्थकरणिका श्रौत-स्मार्त्ता-चारप्राप्तपदार्थजनितकरणोपकारवत्यार्थभावना समानप्रत्ययवाच्या विषयभूता—इति ।

तन्निरासः ।

तत्र । लिङादेस्तादृशो व्यापारो विद्यत इत्यत्र न किञ्चन प्रमाणम् । लिङादिशब्दानन्तरमाविनी पुरुषप्रवृत्तिरेव प्रमाणमिति चेत् । न । तन्निबन्धनत्वेन प्रवृत्तेरन्यत्राऽदृष्टत्वात् । न्यचिबन्धना हि प्रवृत्तिर्दृष्टा, तदेव तां दृष्टा शक्यमनुमातुम्, न पुनरप्रतिपक्षपूर्वकारणभावशब्दव्यापारविशेषः । अथ लिङादिशब्द एव प्रमाणमिति साहसम्, अगृहीतसम्बन्धस्याऽवाचकत्वात् । अनवधारिते हि सम्बन्धिनि, सम्बन्धबोधवैधुष्यात् । । ऋधञ्च तत्र स्वाध्यायाध्ययनविधिना सर्वे विद्यापकास्स्वात्मा च विनियुज्यन्ते । पुरुषं विधिरार्थभावनायां प्रेरयति । यद्य येन प्रेर्यते, स तेन नियुज्यते । न चाऽचेतनानां विधीनां नियोजकत्वमपि सम्भवति । अथ नऽनियोज्यन्ते । तदप्य-

सत्यनुष्ठानं शक्यत इति तद्विहीनोरपि घटस्य तदनुत्वं प्रमाणात् सम्भवत्यत्र । तत्र विधि-इत्यप्युपपन्नवृत्तिरुपार्थभावनाज्ञानहनुव्यापारस्य तद्व्यावृत्तिरिति मत्तया विधिराज्ञानम् । य एव च तस्य प्रवृत्तिहनुव्यापार इति प्रवर्तनत्वात्मा सन्ते । घटस्य ज्ञानद्वारेणैव प्रवृत्तिरनवरताम् । ज्ञानजनकव्यापारकल्पने मानामावान् । ज्ञानजनकस्य व्यापारः, तस्य स्वभावः, शक्तिज्ञानम्, शक्तिविशिष्टसंज्ञानञ्च । नञाऽऽद्योरन्यतरस्य धातुभावनात्वम्, तृतीयेन तु नञ् वरणात्-चिति नाट्टनीमानकानां रहस्यम् । अत्रान्वयं परिनिष्ठितः—विधिना स्वज्ञानं ज्ञानं, प्रवर्तनात्वनं शान्तिर्भावति इति विधिज्ञानदेव धातुभावनाति ।

* स्वज्ञापित्वि मू पु पा ।

† स्वाध्यायशब्दवाच्य इति मू पु पा ।

‡ तन्निबन्धननि मू पु पा ।

॥ यच्चति मू पु पा ।

§ अपरभावनायामिति मू पु नास्ति ।

॥ तच्चेतनाविनिमुज्यन्ते इति मू पु पा ।

§ विधीनामिति मू पु नास्ति ।

§ अनियोज्यन्ते किं तन्निमुज्यन्ते इति मू पु पा ।

नुपपन्नम्—शब्दभावनासु सर्वशब्दानां स्वत एव कर्तृत्वात् विनियोगान-
पेक्षणात् । अथ न पुरुषाः प्रेरणे विनियुज्यन्ते, किन्त्वर्थावबोधने । तद-
पि न घटते । तत्रापि नियोज्यानपेक्षायास्तुन्यत्वात् । अध्ययनविधेश्च-
अक्षरसंस्काररूपाध्ययनविधायकत्वाम्युपगमात् ।

तथाचाऽऽहुः—

“द्रव्यादीनां पुनः कस्मिन् स्वाध्यायोऽन्तर्गतो भवेत् ।

त्रेधाऽपि प्रतिभात्यस्मिन् संस्कारत्वस्य निर्णयः ॥

संस्कार्यगणनायाश्च युक्तैवाऽक्षरसंस्क्रिया ।

स्वाध्यापो हि स्फुटं कर्म साक्षात्संस्क्रियते च सः” ॥ इति ।

संस्कारविधिश्च न संस्कार्यं विनियुङ्क्ते, प्रमाणान्तरावसितोपयोगस्य
शेषित्वात् । संस्कारपर्यवसायी तु संस्कारविधिर्न संस्कार्यस्य कार्यं कल्प-
येत् । आत्मा चाऽध्ययनविधिना विनियुज्यते, न विनियुज्यते चेति
प्रतिपत्तिद्वयस्याऽप्यसम्भवादनुपपन्नम् ।

पुरुषप्रवृत्तेर्भान्यत्वप्रक्षेप-प्रतिक्षेपो ।

कथञ्च पुरुषवृत्तिस्तस्या भान्यम्, न तावदनन्तरनिष्पत्तेः, विधिज्ञानस्य
करणत्वाभावप्रसङ्गात् । क्रियाफलं हि तदा पुरुषप्रवृत्तिस्स्यात् । न च
क्रिया स्वफलप्रसवाय करणमपेक्षते । न च गमनं संयोग-विभागारम्भे

करणापेक्षम् । स्यान्मतम् । 'लिङादिशब्दो विधिज्ञानं जनयित्वा, 'करणा-
नुगृहीतः, प्रेरणारूपं स्वव्यापारमारमते इति । न च करणत्वाभावः, क्रिया-
निष्पत्तावेव करणत्वात् । तदिदमलौकिकम् । न हि कस्यचिद्वस्तुनस्वज्ञान-
व्युत्पादहेतुः प्रतीतम् ।

प्राशस्त्यज्ञानस्येतिकर्तव्यतात्वनिरासः । .

एवमर्थवादोदितप्राशस्त्यस्याऽपीतिकर्तव्यतात्वं विध्वस्तम् । योग्य-
तया हि तस्य तथाभावः । न च प्रेरणोत्पत्तौ शब्दकर्तृकायां करणीभूत-
ज्ञानानुग्रहयोग्यता तस्य शक्यतेऽवगन्तुं । पुरुषकर्तृकयान्तु प्रवृत्तौ स्यात्
तस्य योग्यतावगमः, प्रशस्ते 'पुरुषप्रवृत्तिदर्शनात् । स्यान्मतम् । अप्रशस्ते
पुरुषप्रवृत्त्यसम्भवे प्रेरणैव नोपपद्यते । तदसत् । न फलसम्भवात्ता
क्रियानिष्पत्तिः, क्रियानिष्पत्त्यायत्तैव तु फलसिद्धिरिति लोके प्रतीतम् ।
अत एव तस्मिन्पक्षे निष्फलेऽपि प्रेरणासिद्धेः प्रवृत्तिस्स्यात् । अथ
फलमपीतिकर्तव्यतापदनिवेशि, प्राशस्त्यवत्, अतस्तदभावे न प्रेरणा निष्प-
द्यते—इति । तर्हि फलमेवाऽस्त्वितिकर्तव्यतांशपरिपूरकम्, किं प्राश-
स्त्येन । सत्यमेतद्, अस्ति तावद् तदपीति न त्यज्यते । एवं
तर्ह्यभूते प्राशस्त्ये तदपेक्षा मा भूत् । ततश्च तदतिदेशादिकल्पनमवष्टमानं
केवलस्य विधेर्द्विहोमवत्त्वरणेतिकर्तव्यताकल्पनाऽपि कल्पनामात्रमेव ।

कथमिति—प्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतेनेति । कुत एतत् । बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुष्पा वाक्प्र-
शस्तोऽयमिति नाऽवबुध्यन्ते, तावन्न प्रवर्तन्ते । तत्र विधिविभक्तिरवसीदति, ता प्राशस्त्यज्ञान-
मुत्तन्नाति । तच्च पुरुषार्थात्मके फलाप्ते सर्वस्य स्वयमेवाऽनुष्ठानं भवतीति प्रसिद्धत्वात्
वेदादुत्पद्यमानमपेक्ष्यते । साधने—तिकर्तव्यतयोस्त्वप्रवृत्तपुरुषनिर्योगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपाद-
नायाऽऽवाह्यते । तत्पुन केन क्रियतेति साधनापेक्षाया यदि वा फलपदेन निवर्त्येत, प्रशस्तोऽयं
भूतिकन्तवात् ।

अथवा विधिर्नैव सर्वदोषाद्यद्वाविनिर्मुक्तवेदविहितत्वादिति । अप्यत्र विशिष्टब्रह्मदेवते-
तिकर्तव्यतामुक्तात्वादिति । तत्र फलपदादीनामर्थान्तरपयोगात्, पुनरन्यत्राऽप्युपयोगा न युज्यते ।
विध्युत्तरकाला चेयमाकाङ्क्षा, पूर्वञ्च फलपदादिनिवेशः । तस्मादपि न तर्निवर्त्यते इति ।
[त. वा पृ ११४ ११५] उपर्युद्धृतेन यातिवचनदर्शनेनोपपादिता सपरिवार शाब्दभावना
“का नाम शाब्दभावना इत्यादिना, तथा च न शाब्दभावना विधिरिति त्वन्तेन निरास्त्यच्छा-
लिकाचार्य इति विधुर्धरवयेयम् ।

१ लिङादीति. म. पु. नास्ति ।

२ उत्तररंति मुद्रित-मुक्तके पाठः ।

३ पुरयेति म. पु. वा नास्ति ।

दर्विहोमवदिति^१ चाऽसिद्धो दृष्टान्तः । तत्राऽपि श्रौतद्रव्य-देवता-स्मृत्या-
चारप्राप्ताचमनादीतिकर्तव्यतामात्रेणोपकारवत्त्वेरभिमितत्वात्^२ । नह्येकस्यैव
वस्तुनोऽनुग्राहकता, अनुग्राह्यता च स्वात्मन्युपपद्यते । अथ शब्दः प्रेरणां
करोत्येव, प्रवृत्तिस्तु न तावन्मात्रेण, किन्तु तज्ज्ञाने सति । एवं तर्हि
ज्ञानफलमेव प्रवृत्तिरस्तु, न प्रेरणाफलं, तस्मिन्सति भावात्, असति
चाऽभावात् । तथा च न शाब्दभावना विधिरिति सिद्धम् ।

^३ किञ्च शब्दोऽप्यस्य इति, ^३ प्राप्यकारीन्द्रियवादिनाऽभ्युपेयम् ।
अन्यथा नभसरश्रोत्रभूतस्य, शब्दस्य च प्राप्त्यसम्भवात्संयोग-समवाययोरन्य-
तरस्य च प्राप्त्यरूपत्वात्, संयोगस्याऽन्यतरकर्मजस्य, उभयकर्मजस्य, संयोग-
जस्य च द्रव्यत्वे सति शब्दस्य नभसा सहाऽसम्भवात्, तस्य च त्रैविध्यनि-

^१ वास्तोष्पतिहोमवाक्ययोरे श्रूयते—“यदेकया जुहुयात्, दर्विहोम कुर्यात्, पुरोऽनुवाक्या-
मनूष्य, याज्यया जुहोति सदेवत्याय [तै. स का ३. प्रपा. ४ अनु १०] इति । अस्याऽ-
यमर्थ—आधावपेत्यादिरस्तुश्रोपद् इत्यन्त. मन्त्रसङ्घ. याज्यापुरोनुवाक्ययोरसहाये वर्तते,
याज्या-पुरोनुवाक्ये प्रधानभूते । तत्पूर्वको होमो देवनामत्यन्त प्रियो भवति । दर्विहोमस्त-
द्रति^३ । अग्नये स्वाहेत्येव मन्त्रमुच्चार्याऽऽध्यायपादिभिर्विना केवलया दर्व्या ह्रस्वमानत्वात्
देवानामत्यन्त प्रियो न भवति । एव सत्यत्र “यदेकया दर्व्या जुहुयात्” तदानीमाध्यायणादि-
मन्त्राणामवकाशाभावेन दर्विहोमस्त्यान् । अता दर्विहोमत्व वा भूतिप्रतिपत्तये “वास्तोष्पते
प्रतिवानीर्ही” त्येता पुरोनुवाक्यामनूष्य, “वास्तोष्पते धामये” त्यनया याज्यया जुहुयात् । एव
मति देवानामत्यन्तप्रियत्वासदेवत्व भवति । जुहोत्युत्पत्तिरा एकमन्त्रवास्त्वाहाकारप्रदाना
दर्विहोमा इत्युच्यन्ते । ते च यस्याऽपि यागस्य, हानस्य वा न प्रकृत्य, न विवृत्य,
न वा प्रवृत्ति-चिह्नतयो भवन्ति, अपि तु मास्वपुरुषवदपूर्वा, इत्यष्टमाभ्यापस्य गुरोपचरणे
व्यवस्थापितम् । जनां दर्विहोमा अपूर्वा अयुतेतिवर्तमानत्वाच्च । यया तत्रोत्तराया वधभावा-
परयापेक्षितवर्तमानत्वाद्वा मयाभुवन्मन्त्ररूपमात्रानुष्ठानेन निरपेक्षं । तत्र स्वरूपनिष्ठा-
नानिर्दिष्टस्य व्यापारस्याऽध्वनात् । अपि चैतरेव यत्र व्यापारद्वयं, सन्तिद्वयं वा कल्प्यते,
तत्र दर्विहोमन्यायो दृष्टान्तयोगादीयते । अत एवाऽयंशक्तिपरिचयं “तद्यदि जनविदुःश्रुतेन,
या, अत्रिदेवेन वा न स्मरन्मह, ततो विभुर्दृष्टस्त्वेव देवक्री कल्पन्मिहाम्” [तै. वा ५ ११५]
इत्युक्तम् ।

^२ प्राप्तेरिति मु पु वा ।

^३ शब्दा गुण, अथवा द्रव्यमिति उभा विवक्ष्य, शब्दस्य गुणत्वात् अथवा व्यापारत्वात्
न पठते । शब्दो न व्यापारवान् गुणवान् रूपवदित्यनुमानं बाध्यम् । द्रव्यत्वात् अथवा
शब्दो न व्यापारवान् विभुत्वात्कामवदित्यनुमानेन शब्दस्य व्यापारत्वं नारुह्य इत्याह—
किञ्चेति ।

यमात्, पारिशेष्यात्समवायः प्राप्तिरिति, आकाशगुणशब्दः । न च तस्य व्यापारसम्भवः, द्रव्याश्रितत्वाद्द्वयापाराणाम् ।

कथं तर्हि शब्दस्याऽभिधानलक्षणो व्यापार आश्रीयते । यथा तत्तथा श्रूयताम्—यथावदात्मन्यर्थविषयज्ञानं शब्दविषयज्ञानानन्तरं जायते, 'तच्छब्दकर्तृकतया यदा विवक्ष्यते, तदा 'तदाभिधानिकमित्युच्यते । परस्येऽपि व्यापारे भवत्येव कर्तृता, परिस्पन्द इवाऽत्मन इति, न कश्चिदोपः । कथञ्चाऽसौ शब्दव्यापारार्थभावनाविषयः, एकप्रत्ययवाच्यत्वात्-इति' ।

तदुक्तम्—

“विधि-भावनयोश्चैकप्रत्ययग्राह्यता कृतः ।

धात्वर्थात्प्रथमं तावत्सम्बन्धोऽध्यवसीयते” ॥

[श्लो. वा. अ. ७. श्लो. ७६१. ८०१] इति ।

तत्र । प्रत्ययस्य भावनाभिधानमस्मिन्पक्षे दुर्घटं यतः ।

आख्यातानां भावनावाचित्वशङ्का ।

ननु च सर्वाख्यातानां भावनावचनता करोतिसामानाधिकरण्यादध्यवसीयते । तथाहि—भवत्यर्थस्य कर्तुः प्रयोजकव्यापारो भावना, सैव कृतिः । भाव्यमानस्यैव क्रियमाणत्वात्, तस्य कृतिरुर्मत्वात् । किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्, किं करोति ? पचति ? किं करिष्यति, पचयति, इति प्रश्नोत्तरदर्शनात्, करोत्यर्थस्तत्सर्वाख्यातैरभिधीयत इति गम्यते । अन्यथा करोत्यर्थविषयप्रश्ने तदुत्तरानुपपत्तिः । 'तत्र सत्यामपि प्रकृतौ घञन्तादिषु करोत्यर्थानवबोधात्, आख्यातप्रत्ययसन्निधाने च तदवगमात्, आख्यातानामेव सोऽर्थ इति निश्चीयते ।

तन्निरासः ।

तदसत् । किं करोतीत्यस्य प्रश्नस्य यद्यप्यमर्थाः-यत्करोति, तत्किमिति,

* नर्तयंत्यति मृ पु पा ।

१ वेदिनि. मृ पु पा ।

२ तदभिधानमिति मृ पु पा ।

४ वाक्याधिकरणे वातिवकारेण धात्वर्थात्प्रागेव धन्दभावना-र्थनायनयोस्तद्व्यापारः ।

एकप्रत्ययवाच्यत्वेन समानाभिधानभूतेरित्युक्तमित्यर्थः ।

५ मण्डनमिश्रेण विना विवेके सर्वाख्यातानां भावनावाचित्वमुक्तम् [२७ पृष्ठा] ।

तदेव निरुचिनुमनुवदतीति ध्वनन् ।

तत्र चेत्यचतीत्युत्तरं स्यात्, तदा पाकं करोतीत्यस्मिन्नर्थे पचतीति वर्त्तते ।
 तथा च सिद्धयेदाख्यातानां करोत्यर्थात् । न चैतदेवम् । अनवगते हि
 धातुवाच्ये व्यापारविशेषे, तद्विशेष एव-एवं पृच्छ्यते, तत्र पचतीत्युत्तरम् ।
 तथा च न सिद्धयति धात्वर्थातिरिक्तकरोत्यर्थवचनताऽऽख्यातानाम् । सर्वे
 धात्वर्थाश्च कस्यचिद्भूतस्य भवनेऽनुकूलतां भजन्तः करोत्यर्थतामापन्नाः
 करोतिना प्रष्टुम्, निर्देष्टुञ्च शक्यन्त इति, तद्विशेषप्रश्नोचरे एव ते । किञ्च
 धातुवाच्यव्यापारविशेषविषयत्वेनाऽपि प्रश्नो-त्तरयोरुपपत्तौ, तदतिरिक्तकरोत्य-
 र्थवाचकताऽऽख्यातानां न शक्यते वक्तुम् ।

अपि च सप्रयत्नक्रियेषु देवत्तादिषु व्यापारभेदसम्भवात् घटेतां प्रश्नोचरे ।
 व्यतिरिक्तकरोत्यर्थविषये “किं करोती”ति प्रश्ने, “गच्छती”ति चोत्तरे
 गमनातिरिक्तव्यापाराभावादनुपपत्तिरेव स्यात् । धात्वर्थविशेषविषयत्वे तु
 तत्राऽप्युपपत्तिः । अथ तत्राऽपि संयोग-विभागौ धात्वर्थाः, परिस्पन्दस्तु
 विभक्त्यर्थ इति, तत्राऽपि धात्वर्थव्यतिरिक्तव्यापारसम्भवान्नाऽनुपपत्तिः ।
 तन्न । परिस्पन्दस्यैव गमिवाच्यत्वात् । तथाहि—न केवले संयोगे,
 विभागो वा गमेः प्रयोगः, स्थाणौ श्येनेन विभुक्ते, संयुक्ते वाऽप्रयोगात् ।
 नाऽपि द्वयोः, उत्पत्त्य-निपतिते श्येने स्थाणौ प्रयोगप्रसङ्गात् । एकक्रिया-
 क्षणजन्यौ संयोग-विभागौ गमिवाच्याविति यदुच्येत । तद्विं क्रियैवाऽस्तु
 वाच्या, किमसाधुपाधिकोटौ निवेश्यते । एवं ह्युपाधिसमाश्रयगौरवमेव
 परिहृतं भवति ।

अपि च वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थनिर्णयः । न चाऽऽख्यातानां भावना-
 वचनत्वमन्तरेण कस्यचिद्वृद्धव्यवहारस्याऽनुपपत्तिः । प्रश्नोचरे तु सम्बन्ध-
 ज्ञानोत्तरकालभाविनी, अतो न तद्वशेन सम्बन्धिनिरूपणा । कर्त्रादिसंख्या-
 मात्रवाचितयाऽऽख्यातप्रयोगोपपत्तौ, नाऽधिकं वाच्यं शक्यं कल्पयितुम् ।
 अपि च “पाकं करोति देवदत्तः” इत्यत्र तावत्पच्यर्थं पाकशब्दो ब्रवीति, तद-
 नुगुणन्तु पुरुषप्रयत्नं करोतिराचष्टे, आख्यातन्तु केवलकर्तृसंख्यां वक्षीति, सिद्धं
 तन्मात्रवाचित्वम् । अतोऽन्यत्राऽपि तत्रैव वर्त्तत इति युक्तम् । एवं “पचति
 देवदत्तः” इत्यस्य यदिवरणं—पाकं करोतीति । तदप्यनुपपन्नम् । पच-
 तीत्यत्र यः पुरुषप्रयत्नः, यत्सम्बन्धेन पच्यर्थस्माध्यभूतः, तं करोतिना
 प्रकृतिभूतेनोपादाय विवरणोपपत्तेः । यत्राऽपि “स्थो गमनं करोती”ति न

प्रयत्नोऽपरोऽस्ति, तत्राऽपि गमनस्य साध्यतां दर्शयितुम्, गौणः करोति-
प्रयोगो द्रष्टव्यः । पक्षद्वयेऽपि तुन्यत्वात् ।

मण्डनमिश्रमतोपन्यास-निरासी ।

यस्तु—“देवदत्त ओदनं पचती”त्यादौ दृष्टव्यवहारे एव प्रकृत्यर्था-
तिरिक्ते प्रयत्ने प्रयोगादारव्यातानां तदर्थतामाह । स इत्थं शिक्षयितव्यः—
वत्स ! किं न वेत्सि “अनन्यलभ्यश्शब्दार्थः” इति । इह च प्रकृत्यर्थाक्षेपेणाऽपि
प्रयत्नप्रतिपत्त्युपपत्तेः, न शक्यते तद्वाचकताऽऽख्यातानामाश्रयितुम्—इति ।

कार्यवाचिनामेव कृतिवाचित्वनिरूपणम् ।

ननु प्राभाकरा अपि भावनावाचकतां न कथमारव्यातप्रत्ययस्येच्छन्ति ।
उच्यते—न सर्वाख्यातप्रत्ययानां भावनावचनत्वमभ्युपेयम्, किन्तु कार्या-
भिधायिनो लिङादयः कार्यस्याऽन्यथाऽनभिधानात् कृत्यभिधायिन इष्यन्ते ।
कृतिसम्बन्धि हि कार्यं कृत्यनभिधाने नाऽभिहितं स्यात् । न ह्यस्ति
सम्भवः, कृतिश्च नाऽभिधीयते, कार्यञ्चाऽभिधीयते—इति ।

अथ मतम् । यथा दण्डीत्यत्र प्रत्ययेन दण्डो नऽभिधीयते, अथ च
तद्विशिष्टपुरुषप्रतीतिः, एवमिहाऽपि भवेदिति । तन्न । तत्राऽप्यप्रतीते दण्डे, न
तद्वति प्रत्ययः । अस्ति च तत्र प्रकृतिभूतो दण्डशब्दः, न च तस्य प्रत्याययिता ।
न चेह तथा सम्भवति, प्रकृतीनां ‘पुरुषव्यापाराभिधानानियमात् । पुरुषो
हि चेतनः कार्यं लिङादिभिरवबुध्यते । न चाऽसौ परकृतिसम्बन्धि स्वयं कार्यं
घोद्बुधुमलमिति, तदीयकृत्यभिधानमेपितव्यम् । तस्य च कृतिः प्रयत्नरूपा ।
न च सर्वथा ‘तदननुभवे तदभिधायिन इति, न दण्डिन्यायस्याऽयं विषयः ।
स्यान्मतम् । यथा लिङां कर्त्रादिसंख्यामात्रवचनता, क्रियाक्षेपेण च कर्त्रादीनां
प्रतीतिः । तथेहाऽपि क्रिया प्रयत्नमाक्षिपति, मा भूत्स्य लिङ्वाच्यता—इति ।
तदसत् । यद्यपि प्रकृत्यर्थभूतया क्रियया प्रयत्न आक्षिप्यते । तथाऽपि
तदायत्तसिद्धिकतया^१ कथमपूर्वं गम्यते । प्रयत्नाभिधाने तदवच्छिन्नतया
प्रतीयमानं^२ तदायत्तसिद्धिकमवगम्यते, नाऽन्यथा । न च कृत्यनवच्छिन्न-
स्वरूपमात्रेणाऽपूर्वमभिहितं कृतिमाक्षेप्तुमलम् । अवगतसम्बन्धं हि वस्त्वा-

^१ अभिधाननियमादित्येव मृ. पु. पा. ।

^२ सिद्धिकृत्येति मृ. पु. पा. ।

^३ संबन्धननुभव इति मृ. पु. पा. ।

^४ अभिधीयमानमिति. मृ. पु. पा. ।

क्षिप्यते । न च शब्दमन्तरेणाऽपूर्वस्य प्रयत्नसम्बन्धावगमे 'कारणमस्ति ।
अतः कथं तत् प्रयत्नमाक्षिपेत् । तस्मादपूर्वकार्यमिधायािनां प्रयत्नाभिधानमव-
श्यमाश्रयणीयमिति, विषयकरणीये निपुणतरस्युपपादितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । ४।

तत्र न क्रियामात्रं तावदहं बुद्ध्या प्रवृत्तः, नाऽपि फलमात्रम्, न क्रिया-
फलसम्बन्धमात्रं वा । क्रिया-फलयोस्साध्य-साधनतावगमेऽपि न प्रवृत्तिरुप-
पद्यते । तृप्तिहेतौ भोजनेऽतीते, वर्तमाने वाऽप्रवृत्तेः, भविष्यत्यपि तत्साधने
सामुद्रविदाख्यात इवाऽनुष्ठानाभावात् । पुरुषाशयावगमस्तु प्रवृत्तिहेतुत्वे-
नाऽऽशङ्कितोऽपि, स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्युत्पत्तिसोर्दूरोत्सारितत्वात् । किन्तु कार्यतां
बुद्ध्या प्रवृत्तोऽहम्, ममेदं कार्यमिति प्रतीत्य—अहं सर्वत्र प्रवृत्तः ।

तथाहि—

आस्तां तावत्क्रिया लोके गमना-गमनादिका ।

अन्ततस्तन्पानादिस्तृप्तिकारिण्यपि^१ क्रिया ॥५॥

सा यावन्मम कार्येयमिति नैवाऽवधार्यते ।

तावत्कदाऽऽपि मे तत्र प्रवृत्तिरभवन्न^२ हि ॥६॥

ब्रह्मसिद्धिकृतो मतेनाऽऽशङ्का ।

^३अत्राऽपर आह । सत्यं—कार्यावगमादेव प्रवृत्तिः । इष्टसाधनतैव
तु कार्यता, न परा काचित्, सैव प्रवृत्तिहेतुविधिरुच्यते ।

तदाहि—

“अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो मनीषिभिः ।

अतो ह्यध्यवसायादिर्नाऽकस्मान्नाऽभिधानतः” ॥

[ब्र. सि. कां. ३, १०३३ १०४३ पृ० ११५] इति ।

^१ कारणान्तरमिति मु पु पा ।

^२ नाप्यपीति मु पु पा ।

^३ न भविष्यतीति क पु पा ।

^४ मण्डनमित्र—ब्रह्मसिद्धी नियोगवाण्ड तृतीये प्रतिपत्तिविधेस्तृतीयं प्रकारं निरागुवं, प्रभाकरसम्मत नियोगवाण्डं निरावरिण्युस्त्वानिमित्तं विधिस्वरूपं विधिविवेके निरूपितं प्रदर्शयति—अपेक्षितोपायतैवादिश्लोकेन । तन्मतमेवाऽन्योन्यस्यति दूषयितुं शालिकनाथ—अत्रेत्यादिना । अस्याऽन्यमर्थ—ममेदं कार्यमिति योऽध्यवसायः, “ब्रह्मण निपुस्तोऽस्मि” इति बुद्धिः, स एवाऽन्योक्तिको नियोगो विधिरिति यो मन्यते, तं प्रत्यनियोज्यते तदेवेष्टगाथनत्वा-
दध्यवसायो भवति, नाऽभिधानतः—अतीतिकृतस्य नियोगस्याऽभिधानासम्भवादित्यर्थः ।

तथा

“पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ॥

[वि. वि. श्लो. २६ पृ० २४३] इति ।

कर्तुंरिष्टाभ्युपाये हि कर्त्तव्यमिति लोकधीः ।

विपरीते त्वकर्त्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

[वि. वि. श्लो. ३० पृ० ३०२] इति च ।

तन्निरासः ।

तत्र तावदिदमेव वक्तव्यम् । अतीतस्य, वर्तमानस्य चेष्टसाधन-
ताऽऽस्ति, न च तत् कार्यतयाऽऽवसीयते । तेनाऽन्या कार्यता, धन्या
चेष्टसाधनता—इति । तथा प्रवृत्तिरपि तन्मात्रावगमायचा न भवतीत्युपेक्ष्यैव
तावत् तं, फलसाधनता—कार्यतयोर्भेदं विनिर्दिशति—

‘फलसाधनता नाम या सा नैव च कार्यता ।

कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः ॥७॥

करणत्वं फलोत्पादे भिद्येते ते परस्परम् ।

यद्यप्येकवस्तुनिवेशिता द्वयोः, तथाऽपि स्वरूपभेदोऽस्त्येव । तदेव हि
वस्तु फलं प्रत्युपायभावात्फलसाधनमित्युच्यते, कृत्यधीनात्मलाभतया च
कार्यमिति ॥७॥

१ एव ब्रह्मसिध्यनुसारेण न निवोगो विध्वंस्य, कित्तिवष्टसाधनत्वमपि प्रसाध्य,
तमेवायं विधिविवेकवचनाभ्यां द्रव्यति—तथति ।

२ अनागतस्यपि ख पु पा ।

३ प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वम् उत कार्यताज्ञानस्यति इथा विवक्ष्य ।
तत्राऽयं पक्षो विचारपदवीमारोक्तुं नाऽहति, अतीतानागतस्य समीहितसाधनताज्ञानमत्रापि
प्रवृत्तिदर्शनम् । अतः कृतिसाध्यत्वरूपकार्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् । तत्रापि मपु वि-
सम्पूक्तभोजनादौ कृतिसाध्यत्वसत्त्वपि समीहितसाधनताज्ञानस्याऽभावन न प्रवृत्तिः । समीहित
साधनपि कृतिसाध्य एव प्रवृत्तिदर्शनात् तद्विनारेव तदस्तु मध्य किन्तन अनन्यत्वाभ्युपगमात्
इति न्यायान् ।

ननु समीहितसाधनत्वमेव कृतिसाध्यत्वम्, न तत्रावर्त्तव्यमिति नाऽऽतन्वीयम् ।
अन्या च समीहितसाधनता कृतिसाध्यत्वरूपवाचना च ततो विग्रहणा । समीहितसाधनता
कृतिसाध्यता प्रति कारणकारणबोरेकरूपता नैव घटते, विज्वाजीव-वर्तमानानागतदि-

किमितीष्टाभ्युपायेष्वेव कर्त्तव्यतावगमः, अन्यत्र नेत्यत्राऽऽह—

*किन्तु स्वयं वेलेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् ॥८॥

फलसाधनता तत्र 'कारणं तेन कार्यता ।

तद्भावभाविनी नित्यं तदा सैव' प्रकाशते ॥९॥

स्वभावेन हि कर्माणि दुखोत्पादहेतुभूतानि । तेषु कार्यत्वावगमः फलसाधनतावगमनिवन्धनः । कार्यता हि न कृत्यधीनसिद्धितामात्ररूपा, किन्तु कृतिं प्रति प्रधानभूतं सत् यत् तदधीनसत्ताकम्, तत्कार्यमुच्यते । तच्च कृतेः प्रधानम्, यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्तते । न च दुःखं दुःखहेतुं वाऽधिकृत्य कृतेः प्रवृत्तिरूपपन्ना, नाऽप्यदुःखम्, अदुःखहेतुं वा । किन्तु सुखं, सुखहेतुं वा । तत्र न तावत्स्वयं सुखरूपं कर्म, सुखसाधनमपि चेन्न स्यात्, न तस्य कृतिं प्रति प्राधान्यावगमो घटते । अतः कर्मसु कार्यत्वावगमः फलसाधनतावगमनिवन्धन इति, ज्ञापककोटिनिविष्टा फलसाधनता 'कार्यता-मनुरुध्यते, न त्वसौ तदात्मैव । तथा चाऽसाधनस्याऽपि सुखस्यैवाऽस्ति

विपर्येष्विष्टसाधनता वरीयति । न तत्कार्यतयाऽध्यवसीयते । अतस्समीहितसाधनातिरिक्तस्य मुखस्य कार्यता । अत एव सर्वे पुमांसो ग्रीष्मसर्वरीषु सुरतारम्भपरिश्रान्तशरीरास्तुधामरीचिमण्डलोदयम्, मलयमारुततरङ्गसङ्गम वेष्टोपाय मन्वन्त एव, न पुन कार्यम् । अतः प्रथमपक्षस्याऽसम्भवाच्चरमपक्षमेवोदरीकुर्वन्ति प्राभावरमतानुयायिन । अतोऽपि हेतोरेण्या कार्यता, समीहितसाधनता चाऽप्येत्यभिप्रेत्याह—फलसाधनता नायेति ।

१ कारणत्वमिति दर्शनोदये पा ।

२ तदात्मैवेति मु पु पा ।

३ प्राधान्याभ्युपगम इति. मु पु पा ।

४ ज्ञापककोटिप्रविष्टा फलसाधनता कार्यतेति. मु पु पा. ।

* हितसाधनता—कार्यतयो पूर्वं भेदोऽभ्युपगमि । तत्र इयमावाहता समुन्मिवति—यत्समीहितसाधन एव कार्यतामतिरूप्यन्ते, नाऽप्यभेद्यासङ्गामृत्वाप्य परिहरति भातिवाच्यं—“किन्तु स्वयं वेलेशरूपमि”त्यादिना । अयमभिप्राय—यद्यपि समीहितसाधन एव कार्यतानान प्रायो लोके दृश्यते, तथाऽपि वदधनाऽन विमोषोऽस्ति, यत्तमे वार्यन्त व्रजेन । तत्स्वयं वेलेशरूपमेव स्यात्, तर्हि कथं तस्य कार्यत्वम्, न हि दुराकारस्य कर्मण वार्यत्वमुपपद्यते, “अकर्तव्यो दुःसफल” इत्यभिपुक्नोक्ते । तत्र समाधानमाह—तेन कार्यन्ति । तृतीयचरणसर्ववार्ज्यविवरणम्—नेन वार्यन्तेति । तेन वार्यताऽप्य भवति, न प्रवृत्ते । अत एवाऽप्येतनो “ज्ञापककोटिप्रविष्टा फलसाधनता कार्यतामनुरुध्यन्ते, न त्वसौ तदात्मैवे”त्यादि-प्रथममङ्गच्छत इति बोध्यम् ।

अथवा मण्डनमिथस्तदनुयायिनश्च—इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवृत्तिकारणम्, न तु कार्यताज्ञानमिति वदन्ति । तन्मतनिराकरिष्युराह—तेन वार्यन्ति । कार्यताज्ञानादव प्रवृत्तिः, न त्विष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः ।

कार्यता । सुखं हि सर्वः कार्यतयाऽर्वेति, न तस्य फलसाधनतामपेक्षते । तेन फलसाधनतोर्चीर्णकार्यतावगमेन मे प्रवृत्तिरिति निश्चित्य, व्युत्पत्तिस्मानर्थेन प्रवर्त्तमानं दृष्ट्वाऽनुमिनोति—चैत्रोऽपि कार्यबोधोद्यत्प्रवर्त्तते—इति । चैत्रस्य 'प्रवृत्तिः—धर्मिणी, कार्यबोधपूर्विका—इति साध्यो धर्मः, बुद्धिपूर्वकत्वे सति प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति । लिङादयश्च प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायिनः कार्यमेवाऽभिदधते । तस्यैवाऽवगतस्य प्रवृत्त्यनन्तरकारणत्वात् ॥६॥

इच्छा यद्यपि प्रवृत्तिहेतुः, तथाऽपि सा लिङादिवाच्या न भवति । तदवगमस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् । उत्पन्ना हि सा प्रवृत्तिकारणम्, नाऽवगता ।

नन्वेवमपि कथं लिङादीनां कार्यं व्युत्पत्तिरित्यत्राऽह—

शब्दान्तराणि स्वार्थेषु व्युत्पद्यन्ते यथैव हि ।

आवापोद्भापमेदेन तथा कार्यं लिङादयः ॥१०॥

'लिङादिप्रकृतवाच्यभ्रवणे तद्भावभाविन्या प्रवृत्त्या विशिष्टकार्यावगतिमनुमाय, वाक्यस्य 'हेतुतामध्यवस्यति । तत्राऽपि 'कोऽर्थः केन 'शब्देनाऽभिहित इति विवेचने, लिङाद्यावापे' कार्यावगतिदर्शनात्, तदुद्गारे चाऽदर्शनात्, त एव कार्यावगतिं कुर्वन्तीति शब्दान्तरवन्तिलिङादीनां कार्यवाचकत्वव्युत्पत्तिसिद्धिः ॥१०॥

ननु लोकव्यवहारात् लिङादयो वाचकतया व्युत्पाद्यमाना प्रैपादिष्वेव वाचकतया व्युत्पत्तिमहन्ति । तत्रैव तेषां प्रयोगदर्शनादित्याशङ्क्याऽह—

*कार्यमेव हि 'वक्त्राणां ज्यायः-सम-कनीयसाम् ।

प्रवर्त्त्यापेक्षया भेदात्प्रैपादिष्वपदेशभाक् ॥११॥

प्रवर्त्त्यपुरुषापेक्षया ज्यायसा वक्त्रा प्रतिपाद्यमानं कार्यं प्रैप इति व्यप-

* पूर्वोक्तमवार्थं पक्षसाध्यनिर्देशेनाऽभिनीय दर्शयति—चैत्रस्य प्रवृत्तिधर्मिणीति ।

* अस्याऽर्थस्याऽऽहरणोऽर्थतद्वानुवादो विधिविवर्त्तनस्यास्यामा न्यायव्यवहारात् [पृ ५०]

द्रष्टव्य ।

* तावदित्यधिको मू पु पा ।

* वक्त्रभाग इति मू पु पा ।

* शब्दान्तेनति मू पा पा ।

* आवापनेत्यत्र मू पु पा ।

* कत्रणामिति मू पु पा ।

* अनेन बाध्यम्—लिङादेरर्थं प्रैपादिलोकेऽवगम्यते । तत्र सम-हीन-ज्यायमान-प्रोक्तानि प्रमुज्यमान-प्रैपादिष्वपदेशं भजते । सर्वत्र सम-हीन-ज्यायव्याप्यव्यापे भजनत्वस्मान्न-

दिरयते । समेनाऽऽमन्त्रणं, हीनेनाऽध्येषणमिति, प्रैपादिप्रतिपादका अपि लिङादयः 'कार्यमेव प्रतिपादन्ति, नाऽर्थान्तरम् ॥११॥

कथं पुनरवसीयते—कार्यमेव प्रैपादिव्यपदेशभागित्यत्राऽऽह—

कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्तावेककारणम् ।

प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वालिङ्गाद्यर्थोऽवधार्यते ॥१२॥

प्रवृत्तिर्हि बालेन स्वात्मनि कार्याविगमपूर्विका प्रतिपन्नेति, सर्वपुरुषानपि प्रवर्त्तमानान्दृष्ट्वा कार्याविगममेव बालः कल्पयतीति, प्रैपादीनामपि प्रवृत्तिः कार्याविगमनियन्धनेति, कार्यमेव प्रैपादिव्यपदेशयोगीति सिद्धम् ।

वस्तुतस्तु प्रैपादीनामपि 'प्रवृत्त्यव्यभिचारित्वात्कार्यस्य च प्रवृत्तिषु सर्वासु हेतुभूतत्वात्प्रैपादिष्वपि लिङादीनां कार्यमेवार्थ इति निश्चीयते ॥१२॥

केन पुनः प्रमाणेन बालस्त्वयं कार्यमवगच्छति । यतः प्रवर्त्तत इत्यत्राऽऽह—

कृतिसाध्यं प्रधानं 'यत्तत्कार्यमभिधीयते' ।

'तच्च मानान्तरेणाऽपि वेद्यमोदनपाकवत् ॥१३॥

कृतौ सत्यां भावात्, असत्याश्चाऽभावादनुमानतः कृतिसाध्यता तावदवगम्यते । यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्त्तते, तत्कृतेः प्रधानम्, प्रयत्नश्च कृतिः । स च मानसप्रत्यक्षवेद्य इति, विशिष्टप्रयोजनताऽपि प्रयत्नस्य प्रत्यक्षवेद्यैव ।

रित्यागान्, अव्यभिचारिणाञ्च कार्यमेव लिङ्गाद्यर्थो युक्तः । अता नियोगापरपर्यायकार्याभिधानमेव । प्रैपादयस्तूपाय इत्येव युक्तम् । उपाधिर्नाम—योऽभिधानाननुप्रवेगी सन् यद्वापान् विरोपेज्जस्यापयति । यथा—दुतिहरिण्ड । अत्र पशुत्वमुपाधि । यदा हरणक्रिया पशु-साम्बन्धिनी, तदा तस्या वर्ता दुतिहरिण्डनेत्येव । तथा प्रवृत्ते लिङ्गादीनां कार्यं वाच्यं प्रैपादय उपाय इत्याद्ययनाऽह—कार्यमेवेति । वृत्तिसहितस्याज्य इत्येकस्यानुवादोऽन्यूनानतिरेक बाऽनन्दबोधाचार्येण [न्या म पृ १८७] द्रष्टव्य, विधिविवेकव्याख्याया न्याय-वगिकार्यानिरासः । [पृ ७२]

^१ कार्यमित्यादि.—व्यपदेशभागित्यन्तो भागो मु पु नापलभ्यते ।

^२ प्रवृत्तिव्यभिचारित्वादिति मु पु पा ।

^३ अवसीयते इति मु पु पा ।

^४ कार्यमिति मु पु नाऽस्ति ।

^५ अनेदमर्थेयम्—प्राभाकरमते—लिङ्गादिवाच्यं कार्यम् । तच्च-वाच्यमर्थव्यातिरिक्त-मित्यनुपदेशेय साधयिष्यति सात्त्विकाचार्य—स्वाभिमतं कार्यं विशेषणद्वयविसिष्टेमुपपादयति—इतिग्राह्यमित्यादिना दलोकेन ।

अयमाशयः । तथा हि—इति पुरुषप्रत्यक्षरत्नाध्यम्, कृते प्रधानञ्च यत्, तत्

तेन प्रत्यक्षा-नुमानाभ्यां कार्यमवगम्यते । यथा चोदन-पाकयोरिति, न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

उपसंहरति—

एवं कार्यात्मकेऽप्यर्थे व्युत्पद्यन्ते लिङादयः ।

तदन्वितेषु स्वार्थेषु तथा शब्दान्तराण्यपि ॥१४॥

एवमपि कथं मानान्तरावेद्यकार्यवाचिता लिङादीनामित्याशङ्क्य, सोमां-
सामवतारयति—

संप्रधार्यमिदन्त्वत्र तत्कार्यं किं क्रियात्मकम् ।

यद्वा तद्व्यतिरेकीति ..... ॥

को नु निर्णय इत्यत्राऽह—

.....तत्र लोकानुसारतः ॥१५॥

प्रमाणान्तरविज्ञेया क्रिया कार्येति यद्यपि ।-

*लोके हि लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे विशिष्टक्रियानुष्ठानदर्शनात्तद्विषया
कार्यावगतिर्लिङादिभिः क्रियत इति युक्तम्, श्रवणगति-प्रवृत्त्योरेकविषयत्वात् ।
नह्यन्यत्कार्यतयाऽवगम्य, अन्यत्र बालः प्रवर्तते । किञ्च क्रियायां कार्य-
भूतायां लिङादियुक्तवाक्यप्रतिपाद्यायामभ्युपगम्यमानायां शक्तिकल्पना-
लाघवं स्यादेव । तथाहि—घातुरेव कार्यभूतं स्वार्थं ब्रवीत, तथाभूतार्थ-
वाचिनस्तु घातोः परे लिङादयो भवन्तीत्याश्रीयते । लिङादिश्रवणे तु

कार्यमिति कार्यस्वरूपमुक्तत्र भवति । कृतिसाध्य कार्यमित्युक्ती घातवयंस्यापि कृतिसाध्यत्वे-
नाप्रतिष्ठापितास्तत्र स्यात्, अतस्तद्वारण्या प्रधानमिति विशेषणम् । अत्र प्राधान्यञ्च कृत्युद्देश्य-
त्वरूपं विवक्षितम् । एतावन्मात्रोक्ती स्वर्गादिकलेऽतिप्रसन्नितस्यात्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं कृतिसा-
ध्यत्वमिति विशेषणद्वयमुपास्यम् । तथा च कृतिसाध्यत्वे सति कृतिनिरूपितोद्देश्यताशालित्वमिति,
कार्यस्वरूपं परिनिनिष्ठति । तत्र कृतिसाध्यत्व कृत्यन्वय-व्यतिरेकरूपानुमानप्रमाणमात्र-
गम्यते । कृतिप्रधानत्वञ्च—मानसप्रत्यक्षेण प्रतीयत इति, प्रत्यक्षा—नुमानप्रमाणगम्य कार्य-
मित्युच्यते । ननु प्रमाणद्वयस्य भिन्नविषयत्वेन परस्परवार्तानभिज्ञतया मिथो घटनायोग इति
न शङ्कनीयम् । अनुमितिजन्यसंस्कारसङ्घर्षीने मनसि “स एवाज” प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षवत्
मित्यसङ्कलनमुपपद्यते । प्रगल्भं कृति, स मानसावसेय इति । कृतिसाध्यत्वविशिष्ट-
कृत्युद्देश्यत्वरूपो विशिष्टप्रयोजनमावोर्षि कार्यस्य मानसावसेयइत्युक्तं भवति । तत्रैवा-
नुकूलदृष्टान्तमाह—ओदनपाकवदिति । ओदन प्रत्यक्षेणाऽवगम्यते, पाकस्य तत्साधनत्वमन्व-
यव्यतिरेकभ्यामवगम्यत इत्यर्थः । अनेन वृत्तिमन्दर्भो नियदव्याख्यात । ओदन पानद्वयेति
यवचिदुद्देश्यते । एतनाऽत्र धीमान्प्रोक्ताना दूषणानामनवकाश इति ध्येयम् ।

*प्रतिभातीति मृ पु पा ।

१ अभ्युपगम्यमानायामिति मृ पु नास्ति ।

तथाभूतार्थपरतया^१ घातुः प्रयुक्त इत्यवगम्य, कार्यभूतधात्वर्थावगमस्तम्प-
यते । यथा लडादिभ्यो वर्चमानाद्यध्यवसायः, तेष्वपि^२ वर्तमानेऽर्थे वर्त्तमा-
नाद्वातोर्लडित्वेव सूत्रार्थः । कर्त्रादिसंख्यामात्रवाचित्वमेव केवलं लडादी-
नामिव लिडादीनामप्यर्थ इति, क्रियैव कार्यतया वेदेऽप्यवगम्यत इति,
यद्यपि विवेकासमर्थानामवगतिर्भवति^३ ।

‘तथाऽपि वेदे षष्ठाद्यसिद्धान्तेऽवस्थिते सति ॥१६॥

स्वर्गकामादयः कार्ये नियोज्यत्वेन^४ सम्मताः ।

‘स्वर्गकामादिभिश्शब्दैर्वक्तव्या इत्यवस्थितम् ॥१७॥

षष्ठाद्ये ह्येतदुक्तम्—लिडादिप्रयोगे तावत्कार्यावगतिरस्तीति निर्वि-
वादम् । कृतिसाध्यश्च कार्यं भवति । सति कर्त्तरि तस्याऽऽत्मलाभः ।
कर्तृलाभश्च स्वसम्बन्धिकार्याविबोधे सति भवति, नाऽन्यथा । तेन यद्यपि
लोकांतुसारेण क्रियाया एव कार्यतया बोध्यमानाया वाक्यार्थत्वात्, तदन्वयि-
त्वाच्चेतरेषामपि^५ पदार्थानाम्, कारकत्वाद्दे चाऽन्यस्य क्रियान्वयित्वासम्भ-
वान्लोहितोष्णीपन्यायेन विशेषणभूतस्वर्गकामनासमर्पणपरतया कर्तृविशे-
षणत्वेन स्वर्गकामस्याऽन्वयोऽवगम्यते । तथाऽपि स्वसम्बन्धिकार्यबोद्-
धत्वेनैवाऽन्वयो वर्णनीय इति, नियोज्यसमर्पकत्वमेवाऽऽश्रीयते—इति ॥१७॥

एवमपि किमित्याह—

नियोज्यस्स च कार्यं यस्त्वकीयत्वेन बुद्ध्यते ।

तथाऽपि किमित्याह—

स्वर्गादिः कामयोगाच्च साध्यत्वेनैव गम्यते ॥१८॥

साध्यविपर्ययैव हि सर्वत्र कामना भवति, तेन तत्सम्बन्धात्साध्यभूतं
स्वर्गादि काम्यमानतया पुरुषं विशिनष्टि—

तेन साध्यत्वपर्यन्तस्वर्गादीच्छाविशेषितः ।

तदेव शक्तुयात्कार्यं योद्धुं यत्काम्यसाधनम् ॥१९॥

^१ तथाभूतार्थपर्यति मु पु पा ।

^२ “वर्तमाने लट्” [३-४ ५४] इति मूलस्याज्यमाह—वर्तमान इति ।

^३ विवेकासमर्थानामिति मु पु पा ।

^४ तथा वेदे सिद्धान्तेऽवस्थिते सतीति मु पु पा ।

^५ सगता इति मु पु पा ।

^६ स्वर्गकामादय इति मु पु पा ।

^७ इतरेषामिति मु पु पा ।

मदहनमिधमत्तस्योपन्यासः ।

अत्र कश्चिदाह—यद्यपि कामनायोमात्साध्यता स्वर्गादीनामवगम्यते, तथाऽपि प्रकृतकार्यसाध्यत्वावगमो निष्प्रमाणक एव, अन्यसाध्यस्याऽपि साध्यत्वसम्भवात् । न च यत्काम्यते, तस्याऽवश्यं साधनमस्ति । मनोरथपरम्पराहृतचेतसो हि तन्नाऽस्ति, यन्न कामनाविषयीभवति । न च तस्य सर्वस्य साधनं भवति, सर्वज्ञत्वमपि केचित्कामयन्ते, न च तस्योपाय-सम्भवः । अथ तदिच्छावतोऽतत्साधने कर्तृता नोपपद्यते । कथं नोपपद्येत । दृश्यन्ते हि ग्रामाभिगमनकामा 'अपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवर्तमानाः । अपि च सर्वोऽभ्युदयाध्यैव' पुरुषः, तथाऽपि प्रायश्चस्तद्विरोधिष्वेवेन्द्रियार्थेषु प्रवर्तमानो दृश्यते—इति ।

तन्निरासः ।

अत्रोच्यते—स्वर्गादिकं कामयमानस्य तदेव कार्यतया बोद्धुमव-कल्पते, यदेव तस्य काम्यमानस्य सिद्धयनुगुणम् । अन्यथा हि तत्कामिना सता उत्कार्यतयाऽनवबुद्धं स्यात् । अपरित्यक्ततत्कामनासम्बन्धो हि तत्साधनं कार्यतयाऽवबुध्यते । तस्माद्यत्कामिनो यत्कार्यतयोपदिश्यते, तत्तस्य काम्यस्य 'साधनमिति नियोज्यकार्यान्वयानुपपत्त्यैव गम्यते ॥१६॥

एवं सति किं फलमित्याह—

लिङादिस्तत्र कार्यञ्चेत् क्रियामेवाऽवबोधयेत् ।

समन्वयो नियोज्येन तदानीमेव हीयते ॥२०॥

कथमित्याह—

क्रिया हि क्षणिकत्वेन न कालान्तरभाविनः ।

स्वर्गादेः 'काम्यमानस्य' 'समर्था जननं प्रति ॥२१॥

इष्टस्याऽज्जनिका सा च नियोज्येन फलार्थिना ।

कार्यत्वेन न सम्बन्धमर्हति क्षणभङ्गिनी ॥२२॥

कार्यविरोधि कर्मेति प्रमाणान्तरसिद्धम् । परित्यक्तो ह्युत्तरदेशसंयोगो-
दयापवर्गात्याशुतरविनाशी, स्वर्गश्च नियतदेशान्तर—कालान्तरभोग्यः ।

१ अयमसौ मु पु नास्ति ।

२ अन्वयायार्थेति मु पु पा ।

३ साम्यमानस्येति मु पु पा ।

४ कामा हीति. मु पु पा ।

५ साधकमिति मु पु पा ।

६ न द्यतेति मु पु पा ।

मण्डनमिश्रमतानुवादः ।

‘ननु प्रीतिमात्रवचनस्वर्ग इति पष्ठाद्ये साधितम्, प्रीतिसाधनेषु द्रव्येषु स्वर्गशब्दप्रयोगात् । न च तेषु स्वरूपनिबन्धन एव तत्प्रयोगः, प्रीत्यपगमे तदभावात् । न च तत्साधनवचनता तदनभिधाने घटते, तदभिधानाभ्युपगमे तद्वाचकतैव । लक्षणाया तत्साधने प्रयोगोपपत्तेः, तत्र शक्तिकल्पनापरिक्षयात् । अखण्डशब्दतया च दण्डिन्यायस्याऽसम्भवात्तदन्तर्गतस्य दण्डशब्दस्य दण्डप्रत्यायकत्वसम्भवात् । प्रीतिश्च कर्मानन्तरभावित्वमपि न सम्भवत्येव ।

तन्निरासः ।

उच्यते । न प्रीतिमात्रवचनतया ज्योतिष्टोमादिचोदनासु स्वर्गशब्दस्य प्रयोगोऽवकल्पते^१, अर्थवादेषु दुःखासम्भिन्नचिरतरोपभोग्याभिलाषोपनेय-प्रीतिश्च वक्ष्यात् । तत्र यदि विष्णुदेशगतस्वर्गशब्दस्तथाविधप्रीतिपरतया न वर्ण्यते, तदाऽतिपरोक्षाऽर्थवादपदानां धृतिरादृता न भवेदिति, तदानुगुण्येन तादृश्यामेव प्रीतौ स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इति निश्चीयते । तथाभूता^२ च सा नियतमेव देशान्तरभोग्या । अतो न कर्मानन्तरभाविनीति, न तत्र कर्मण आशुतरविनाशिनस्साधनताऽवकल्पते । यस्मिन् हि पूर्ववर्तिनि यन्निष्पाद्यते, तत्तस्य साधनमिति लोकप्रतीतिः । अत एव च विनष्टस्याऽपि कर्मणश्शास्त्रेण साधनत्वं बोध्यत इति ये ब्रुवते, तेऽपि निरस्ताः । एवं चाऽसावाशुतरविनाशिनी क्रिया स्वर्गकामिना नियोज्येन सह कार्यतया सम्बन्धुं नाऽर्हति, स्वर्गं प्रति साधनत्वानुपपत्तेः ॥२०-२२॥

^१ इष्टिषु प्रपस्याऽवर्ग्य कर्ता, अनुवचनस्य होता । तद्विहृतौ पञ्चावर्गमंत्रावरुण-कर्ता विधीयते—“मंत्रावरुण प्रेष्यति चाऽनुवाऽह” इति । तेन मंत्रावरुणस्य प्राप्तत्वात्, “दण्डी प्रपान्वाहे”ति वाक्येन मंत्रावरुणकर्तृके प्रपानुवचने प्राप्ते इति, दण्डस्यैव विध्यन्वय-स्वीकृत । तेन न्यायेन “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत”त्यत्र स्वर्गकामशब्दस्य स्वर्गपरत्व-मङ्गीक्रियते । तदुक्तम्—

“अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य स्वर्गकामा हि तत्परा ।

विरोपणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दक्षितम्” ॥ [न वि दलो ५७] इति ।

तन्मतमेवाऽप्राज्नुय निराक्रियते ग्रन्थकारेणेति ध्येयम् ।

^२ अवगम्यत इति मु पु पा ।

^३ तथाऽवस्येति. मु पु पा ।

तस्मान्नियोज्यसम्बन्धसमर्थं विधिवाचिभिः ।
कार्यं कालान्तरस्थापि क्रियातो भिन्नमुच्यते ॥२३॥

ननु क्रियैव कार्यतयोच्यताम्, अस्तु सैव 'फलसाधनम्' । तेन तस्या
अपि नियोज्यसंबन्धो घटत एव । न त्वसौ क्षणभङ्गिनी देहान्तरोपभोग्य-
स्वर्गसाधनतां कथमवलम्बिष्यते । उच्यते । वरं तस्या एव तदनुपपत्त्या
चिरतरावस्थापिताकल्पना, न पुनरदृष्टस्याश्रुतस्य तदतिरेकिणोऽर्थस्य
कल्पना ।

यदि 'वा कर्मण एव शक्तिरवस्थायिनीत्यभ्युपगम्यताम् । तदिदमुभ-
यमपि प्रमाणान्तरविरोधान्न कल्पनामर्हति । अविरोधि हि प्रतीतसिद्धयर्थं
कल्पयितुं शक्यम् । कर्मणश्चाऽऽश्रुतरविनाशिनश्चिरतरावस्थापिता प्रमाणा-
न्तरविरुद्धा' ।

वार्तिकमतोपन्यास-निरासौ ।

शक्तिमति चाऽतीते शक्तिरप्यतीतेति प्रमाणान्तरसिद्धमिति, न साऽपि
स्थापिनी शक्या कल्पयितुम् । 'अपि चाऽऽश्रये निवृत्ते, किमाश्रया
शक्तिरवतिष्ठताम् । आत्माश्रितेति चेत् । नाऽन्यदीया शक्तिरन्यत्र
वर्तते, प्रमाणान्तरविरोधादेव । किञ्च शक्तिमत्पसति, शक्तेः फलं न
युक्तम् । शक्तिमद्वि साधनम्, न शक्तिः केवला', अन्यथा शक्तित्वं
न स्यात् ।

देवताप्रसादस्य फलप्रयोजकत्वरङ्का

'ननु यागादिक्रिया देवताराधनोपायभूता सती कार्यतयोच्यताम्, सा
तत्प्रत्ययासत्तिद्वारेण कालान्तरेऽपि फलं जनयितुमलमेव । देवता फलदान-
समर्था कर्मभिराराध्यते, साऽऽराधिता प्रसीदति, प्रसन्ना च कर्तृन्काला-
न्तरेऽपि फलेन योजयत्येव—इति ।

१ फलसाधनमित्यादि—देहान्तरोपभोग्येत्यन्त पाठो मु पु नोपलभ्यते ।

२ यदि केत्येव वाकारो मु पु नाऽस्ति । ३ निरस्तेति मु पु पा ।

४ अस्तु सैव स्वर्गसाधनमाश्रितेति मु पु पा । ५ केवलेति मु पु नाऽस्ति ।

६ अत्रेदं बोध्यम्—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमयागस्य स्वांताधन-
ताज्जगम्यते । यजेष्टसाधनतावाक्यार्थवादिनो यज्जनमित्यस्य मते स्वां—यागयोस्ताध्य-साधन-
भावश्चीत । आकनावाक्यार्थवादिना भाट्टानाम्मते समन्निष्वाहारापरपर्यायवाक्यगम्यस्त्वां-

तन्निरासः ।

नैतदेवम् । यागादीनां देवताराधनहेतुत्वे प्रमाणाभावात् । न हि देवताराधनोपायभूतो याग इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । ननु देवपूजार्थ एव यजिस्मर्यते । पूजा च सर्वा *पूज्यमानाराधनार्थेत्यवगतम् । उच्यते । न स्मृतिः प्रमाणम्, स्मृतित्वादेव । प्रमाणान्तरापेक्षया च स्मृतीनामर्थवर्णनम्, तदनुवर्तित्वाचासाम् । न च प्रमाणान्तरेण देवताराधनोपायता यागस्याऽवगम्यत इत्युक्तम् । अतो देवतोद्देशेन द्रव्य-

* पूज्यमानार्थेत्येव मु पु पा ।

† यागस्येत्युक्तमिति मु पु पा ।

यागयोस्साध्य-साधनभावः । तथा च पार्यसारदिमिश्र आह—“न हि तत्र स्वर्गकामस्य, यागस्य वा साध्यत्वम्, साधनत्व वा केनचिदुक्तम् । पदद्वयसमभिध्याहारदेव तु सम्बन्धे कल्पयितव्ये ‘असाधकन्तु तादर्थ्यादिति’ न्यायेन कामिनः प्राधान्यम्, यागस्य च गुणत्व कल्प्यते” [न्याय १७६] इति । प्रामाण्येन तु-स्वर्ग-यागयोस्साध्य-साधनभावो हि न श्रुत्यादिप्रमाण-गम्य, अपि त्वोपादानिक इति । उपादानस्वरूपमन्त्रे वक्ष्यते । तत्राऽयं विचारः प्रस्तूयते । यागस्य क्षणिकस्याऽपि स्वरूपेण फलोत्पत्तिं यावदवस्थानमभ्युपगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्, अथवा देवताप्रसादस्याऽवान्तरव्यापारत्वमङ्गीक्रियते, यागध्वसस्यैव स्वर्गादिफलजनकता, उताऽपूर्वस्येति चतुर्धा संशयः । तत्र प्रथमं पक्षो न विचारमर्हति । कर्मणः क्षणिकत्वेन सिद्धस्य चिरकालावस्थानाभ्युपगमः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरुद्ध इत्ययं पक्षस्त्यज्यते । अस्तु तर्हि द्वितीय-पक्ष इति वक्तुं न शक्यते । अस्मिन्पक्षे देवतायाः प्राधान्यम्, यागस्य तदर्थत्वं ‘यज देवपूजे’-त्यादिश्रवणाद्यागेनाऽऽराधिता देवताऽऽराधयित्रे यजमानाय फलं दास्यतीति च यक्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे देवताया—

“विग्रहो हविषा भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता ॥

फलदातृत्वमित्येतत् पञ्चक विग्रहादिकम्” ॥ इति

स्वीकार्यम् । चतुर्वेदभाष्यकारो माधवाचार्यस्तु—“विग्रह, हविस्स्वीकार, तद्भोजनम्, तृप्तिः, प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकमिति [मी ६ १ ४] न्यायमालाविस्तरमेने, सोमनाथोऽपि [म भा पु ५५६] तयैवाऽभिप्रेति । परं विग्रहादिपञ्चकमस्तीत्यत्र नास्ति विवादः । एतत्पञ्चकं स्वीकार्यम् । “यद्यपि तृप्त एवैनमिन्द्रं प्रजया पशुमिश्च तर्पयति, दधत्पोष रयिम् मयि” इत्यादिमन्त्रार्थवादप्रामाण्यादित्यभ्यूहितुमवकाशोऽस्ति, तथाऽपि विधिना त्वेकवाक्य-त्वादिति प्रचानविव्येकवाक्यताया मन्त्रार्थवादयोरिष्टत्वेन स्वातन्त्र्येण तेषां कस्मिंश्चिदर्थे प्रामाण्यायोगात् । शब्दस्य तात्पर्यविषयीभूत एव प्रामाण्यमभियुक्तानामभिमतम्, न तु शब्दात्प्रतीयमानेऽर्थे । अपि च महावाक्यस्थलेऽवान्तरवानयस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधकताऽभि-युक्तानां न सम्मता । अन्यथा “न कलञ्जं भक्षयेदिति”त्यादौ कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्याय केन निवार्येत । अतो देवताया विग्रहादिपञ्चकसद्भावे मन्त्रार्थवाददिकं प्रमाणमित्यो-पनिपदानां मूनीमोदकमात्रमिति ज्ञेयम् ।

किञ्च देवताया आराधिताया फलदातृत्वं शब्दवत्तादङ्गीक्रियतेऽयं बलादित्यपि

त्यागो याग इति, गौणं देवतापूजात्मकत्वमवगन्तव्यम्, पूजाऽपि पूज्यो-
द्देशेनैव हि प्रवर्तते-इति । अपि च सा कर्मभिराध्यते, याऽऽराधनं
प्रतिपद्यते । नानादेशगामिना पुरुषेणाऽनुप्रीयमानयागात्मकपूजावगमश्च

चिन्तनीयम् । तत्र 'ज्योतिष्टोमन यजेते ति वाक्स्व स्वर्ग-यागयोस्ताध्य-साधनभाव दूते, न तु
देवताप्रसादस्य, तस्य द्रव्यवत्कर्माङ्गत्वात्, 'न हि स्वामिनि स्थिते वरिचहासात्फलं प्रार्थयते'
इति न्यायात् । न द्वितीय—देवताया वस्तुसामर्थ्यात्फलप्रदत्वमिति, विप्रहादिपञ्चकप्रति-
पादकयोर्मन्त्रा-यन्त्रादयोस्वार्थे तात्पर्याभावस्य प्रामुख्येण तत्त्वात् । अन्यथा 'वनस्पतिभ्यस्स्वाहा'
'मूलेभ्यस्स्वाहा' 'तूलेभ्यस्स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वम्, विप्रहादिपञ्चकञ्च, कल्प्यते ।
तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो राजादिवदेवताया फलदातृत्व न सञ्जायतीति । किञ्च
विप्रहादिवदेवतावादी न विना कर्मणा फलमभ्युपैति । अतोऽन्यतरसिद्धस्य देवताप्रसादस्य
फलदातृत्वकल्पनापेक्षयोभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलदातृत्वकल्पनं सङ्गच्छते, लाघवात् । अपि
च माता-पितृ-गुरुशुश्रूषाया देवता विनैव फलप्रदत्वमुभयवादिसम्मतम् । अपि च देवताप्रसा-
दस्य फलं प्रति प्रयोजकत्वे कार्य-कारणभावप्रयुक्तगौरवञ्चाऽऽराधते । देवताप्रसादस्य फल-
मपि प्रयोजकत्वे समवायसम्बन्धेनाऽऽत्मनि फलोत्पत्तिं प्रति स्वजनकयागसमवायित्वसम्बन्धन
कारणता वाच्या । अतः कारणतावच्छेदकप्रयुक्तगौरवम् । अवान्तरप्रसादाच्च बहवो
एषितव्याः । तेषां कारणता स्वजनकयागसमवायित्वसम्बन्धेनेति वक्तव्या । तथा च
कारणतावच्छेदकसम्बन्धकल्पनागौरवम् । इतोऽपि विशेष—भाट्टदीपिकाया देवताधिकरणे
दृष्टव्यं । न तृतीय—यद्यपि यागध्वसस्य क्लृप्तत्वेन लाघवं समस्ति । तथाऽपि तस्य
नित्यत्वेनैकवारं फलोत्पत्त्यनन्तरं घटीयन्त्रवदनवरतं स्वर्गोत्पत्तिरापद्यते । किञ्च—प्रतियोगि-
ध्वसयोरैककार्यकारित्वं कुत्राऽपि न क्लृप्तम्, फलतो विरुद्धकार्यारम्भ एव दृश्यते । अतोऽयं
पक्षो न विदुषा मनोज्ञरञ्जयति । परिसिध्यते च यागस्य फलदातृत्वपक्षः, अस्मिन्पक्षे क्षणिकस्य
यागस्य देवान्तर-कालान्तरभाविस्वरूपफलारम्भकत्वं नैव पठते । अतो यागस्य स्वर्गसाधन-
त्वश्रवणात् घट्टेनश्रुतार्थापत्त्या चाऽपूर्वं कल्प्यत इति भाट्टमीमांसका मन्वते । अत एवैते कल्प्या-
पूर्ववादिन इति गीयन्ते । प्राभाकरमीमांसकास्तु—लिङ्गादिवाच्यं कार्यमिति वदन्ति । अत
एते वाच्यापूर्ववादिन इति च गीयन्ते । अपूर्वाभ्युपगमस्योभयत्र साधारण्येऽपि तस्य वाच्यत्व-
प्राधान्यास एव विवादः, न तु स्वरूपे । तत्र देवताधिकरणे देवताया विप्रहादिपञ्चकनिरा-
करणं यागादे कर्मण प्राधान्यं 'इन्द्राय स्वाहा' इत्यादाविन्द्रायति वस्तुध्वन्तशब्दो दद्यतेति
च सिद्धान्तद्वयप्रतिपादनाय देवताविप्रहादेनिराकरणं प्रोद्धवादेनति भाष्यकारस्य शबरस्वामी
मेने । "देवता वा प्रयोजयेदतिथिवज्जोऽनस्य तदर्थत्वात्" इति सूत्रेण देवताया फलदातृत्व
पूर्वपक्षमित्या, 'अपि वा यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुति' इति वदन् सूत्रकार
कर्मण प्राधान्यं सूत्रयति । भाष्यकारेण निराकृतमेव देवताविप्रहादिपञ्चकं सूत्रकारीयमित्य-
भिप्रेति हर्षमिश्र—

"विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनिवत्मुदीये" [नै का स ५ श्लो ३९]
इत्यादिना ।
यातिकारस्तु—सिद्धान्तद्वयप्रतिपादनं देवताविप्रहादिनिराकरणमन्तरेणाऽन्युपपादयितुं

देवताया इति, प्रमाणविरुद्धमेव, 'विग्रहवतश्च प्रतिपत्तियोगिता, तस्य च वेदेनाऽनादिनाऽऽराध्यतया प्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेव, तस्याऽनादित्वानुपपत्तेः । देवताधिकरणे [मी. द. ६. १. ४.] च प्रपञ्चेनाऽयमर्थो निरस्त इति, नाऽतीवाऽत्र यतितव्यम् ।

यागस्य पुरुषसंस्कारकत्वशङ्का ।

अथाऽपि स्यात्पुरुषसंस्कारहेतुभूतैव क्रिया शब्देन कार्यतयोच्यते, तस्याश्च स्वर्गकामादिपुरुषसम्बन्धात्पुरुषसंस्कारादेव कालान्तरे फलं भविष्यति—इति । तन्न । पुरुषसंस्कारकत्वे प्रमाणाभावात् । न हि प्रमाणान्तरतः, शब्दतो वा पुरुषसंस्कारहेतुता यागादीनामवसीयत इति “कर्माण्यारम्भभाव्यत्वादि” [मी. द. अ. ११. पा. १ सू. २०] त्यत्रोक्तम् ।

क्रियाकार्यत्वशङ्का ।

ननु क्रियैव कार्यतयोच्यताम्, फलसाधनता च तस्या एवाऽऽश्रीयताम् । तदन्यथानुपपत्त्या तु किञ्चिदप्यपरं तज्जन्यं फलोदयानुगुणं कालान्तरस्थाय्यात्माश्रयं परिकल्प्यताम्, मा भूत्तस्य लिङादिवाच्यता—इति ।

कार्यं लिङादिवाच्यमिति स्वमतनिरूपणम् ।

उच्यते—तद्धि तदनुपपत्त्या कल्प्यते, यद्यस्योपपादकम् । न च क्रियाजन्येनाऽन्येन फलजनकेन कल्पितेन क्रियायाः फलसाधनतोपपादिता भवति । न हि साधनसाधनं तस्य साधनं भवति, श्रवान्तरव्यापारो वा, शक्तिर्वा तत्साधनतां निर्वाहयति । व्यापारयोगिवयैव शक्तिमतां साधनता यतः । न चाऽऽत्मसमवाय्यर्थान्तरं कर्मणामवान्तरव्यापारः, नाऽपि

प्रापयत इति मन्वानो भाष्यकारोक्त देवताविग्रहादिपञ्चकनिराकरणमस्फुटं व मूत्रकारोक्त-हेतुना देवताया गुणत्वम्, भूत-भव्यसमुच्चारणन्यायेन कर्मण प्राधान्यञ्च प्रत्यपोपदत् ।

टीकाकारस्तु—निष्प्रमाणपरपर्यायकार्यप्राधान्यं वक्तुमात्रो भाष्योक्तदेवताविग्रहादिपञ्चकनिराकरणं तदुपोद्बलवत्त्वेनाऽप्युज्जतम् । अतो भट्टमते कर्मणः प्राधान्यं सिद्धापयिषितं नावगिमे देवताधिकरणे । प्राभाकरमते तु कार्यप्राधान्यमित्यमुमयं हृदि निपायाऽहं घालित्वाचार्यः—‘ननु यागादिक्रिया—इत्यादिना प्रपञ्चेनाऽयमर्थो निरस्तो नाऽतीवाऽत्र यतितव्यमित्यन्तेन ।

१ विग्रहवतश्चेत्यादि—विरुद्धमेवेत्यन्तो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

२ अयं ग्रन्थ इति. मू. पु. पा ।

शक्तिरिति, न तस्याऽर्थापत्तिगम्यता युक्ता । किन्त्वन्विताभिधाने स्थिते, नियोज्यानुगुण्याच्छब्दवाच्यतैवोचितेति सूक्तम्—'नियोज्यसम्बन्धसमर्थं कालान्तरस्यापि कार्यं क्रियातिरिक्तं लिङादिभिरैवोच्यते—इति ।

गुरुमतसर्वस्ववर्णनम् ।

अत्रैषा प्रक्रिया । चोदनासूत्रे कार्यार्थता प्रतिपादिता । पृष्ठाद्ये तस्यैव कार्यस्य स्वसम्बन्धितया बोध्यस्वर्गकामादिर्नियोज्य इति व्युत्पादितम् । स्वर्गकामना च नियोज्यविशेषणमित्येकादशाद्ये [मी. द. ११. १. १.] व्युत्पादितम् । तस्य च कार्यस्य नियोज्यविशेषणीभूतकाम्योत्पत्तिहेतुत्वमिति वादर्यधिकरणे [मी. द. ३. १. ३] राद्धान्तितम् । तच्च तथाभूतं कार्यं क्रियारूपं न भवति, तस्याः फलसाधनत्वायोगात् । देवताराधनमुखेन तावत् फलसाधनता नास्तीति देवताधिकरणे [मी. द. ९. १. ४] व्युत्पादितम् । पुरुषसंस्कारमुखेन नास्तीति "कर्माण्यारम्भभाव्यत्वादि"त्यत्रोक्तम् । कर्मणः, तच्छक्तेर्वा स्थायिता नेति चाऽपूर्वाधिकरणे [मी. द. २. १. २] प्रतिपादितम् । अतो नियोज्यान्यमुखेन मानान्तरापूर्वमात्मसमवायि कार्यं लिङादिभिरभिधीयत इत्यनेकन्यायसाध्यम् । कार्यञ्च कृतिसाध्यम् । कृतिश्च पुंसां प्रयत्न एव । न चाऽसौ भावार्थमन्तरेणास्तीति, 'तत्सम्बद्ध एवोच्यते' इति भावार्थाधिकरणे [२. १. १] स्थितम् । स च भावार्थस्सम्बन्धमाविषयभूतश्च भावार्थः करणीभवतीति वादर्यधिकरणे एवोक्तम्, स्वकार्यसाधने भावार्थे पुरुषस्यैश्वर्यमिति च तत्रैवोक्तम् ॥२३॥

कालान्तरावस्थायिनः कार्यस्य नियोज्यान्ययोग्यतामाह—

तद्धि कालान्तरस्थानाच्छक्तं स्वर्गादिसिद्धये ।

सम्बन्धोऽप्युपपद्येत नियोज्येनाऽस्य कामिना ॥२४॥

१ इदं नु त्रयोविंशदशोक्तस्य अर्थतोऽनुवादः, न तु ग्रन्थान्तरादुदघारि शालिकाचार्येणैव बोध्यम् ।

२ अत्रत्यस्सर्वोऽप्यर्थोऽप्रागतावेक्षणन्यायन कनहृत्य विवेचितो [प्र प पृ २३४-२३६] ज्ञप्ताभि, विस्तरादप्य तत्रैव द्रष्टव्यो विज्ञानुभि ।

३ सम्बन्धनियोग इति मु पु पा ।

ननु भाष्यकारः—प्रत्ययार्थं प्रयत्नमित्याह^१; न क्रियादिभिन्नं कार्यमिति यो मन्यते, तं प्रत्याह—

क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥२५॥

नियोगनिर्वचनम् ।

नन्वेवमप्यपूर्वं वाक्यार्थस्स्याद्, न नियोगः । नियोगश्च वाक्यार्थ-
इति प्राभाकराणामुल्लास इत्यत्राऽऽह—

^२कार्यत्वेन नियोज्यश्च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।

नियोग^३ इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥२६॥

एवमपि कथं ^४तस्य वाक्यार्थत्वमित्याह—

कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वञ्च युज्यते ।

वाक्यं तदेव हि प्राऽऽह नियोज्य-विषयान्वितम् ॥२७॥

उक्तं हेतुत्-यत् प्रधानतया प्रतिपाद्यते, तद्वाक्यार्थः—इति । कार्यश्च
प्रधानतयोच्यत इति, तस्यैव वाक्यार्थत्वम् ।

नियोज्यान्विताभिधानं प्रायिकमिति कथनम् ।

नियोज्यन्विताभिधानञ्च प्रायिकम्, आधाना-ध्ययना-ङ्ग-प्रधानोत्पत्ति-
नियोगानां नियोज्यशून्यानामभिधानाभ्युपगमात् । विवरणकारा आधान-
विषयमपि नियोगान्तरमिच्छन्ति, क्रतुनियोगप्रत्यभिज्ञानाभावाद् । अस-
न्निधाने हि तन्नियोगप्रत्यभिज्ञानं नोपपद्यते । नाऽपि ^५पर्णतादिवदव्य-

^१ अपूर्वमिति मु पु पा ।

^२ अत्रेवमवधेयम्—द्विविध कार्यम्—क्रियारूप क्रियानिरुक्तनियोगापरपर्यायं कार्यरूप-
ञ्चेति । तथाऽप्ये गुणभूत कर्तव्युच्यते । द्वितीयमप्रति गुणभूतो नियोज्य इत्यभिधीयते ।
तत्र कर्तृत्व-नियोज्यत्वयोर्गुणभावे समानेऽपि यत्प्रति गुणभाव, स एव नियोज्य इति गुरुतन्त्रे
व्यवहारः । क' पुनरसौ नियोगः ? यस्मिन् ज्ञाते नियुक्तोद्भवमिति प्रतिपद्यते पुरः, स
एवाऽर्थो नियोग इति जेगीयते गृहणा । “ज्योतिष्टोमेन स्वयंकामो यजेते”ति धृतेनियुक्तोऽ-
हमिति प्रथममवगच्छति । ततो यागेऽधिक्रियते । तेनाऽप्यमाद्यस्तम्बवन् । जन एव पुरः
नियुञ्जानस्तन्नियोग इत्युच्यत इत्यनिप्राय मनसि निधायाऽऽह—कार्यत्वेनेत्यादि ।

^३ निपाज्य इति मु पु पा ।

^४ तस्येति मु पु नास्ति ।

^५ पर्णनादिविधिवदिति मु पु पा ।

भिचरितक्रतुसम्बन्धाग्रिमुखेन^१ प्रत्यभिज्ञोपपत्तिः । प्रागाधानादाहवनीया-
^२दिशब्दानामर्थापरिज्ञानात्क्रतुसम्बन्धानवगमात् । जुह्वादीनान्त्वाकृतवचन-
 त्वात्प्रागेव^३ विधेर्नियोगप्रत्यभिज्ञासम्भवः ।

नन्वग्नीनामपि साध्यत्वात्, साध्यद्वयं कथमेकस्मिन्वाक्येऽञ्वीयते ?
 उच्यते—नियोग एवाऽत्राऽपि प्रधानं साध्यम्, अनीप्सितकर्मतात्वग्नीनाम् ।
 अनीप्सितकर्मत्वेऽपि यत्तदाधानजन्यं फलमग्निसमवायि, तद्योगिन्याहवनी-
 यादिशब्दप्रयोगात्, आहवनीयादीनाञ्च क्रतूपयोगित्वात्तत्सिद्ध्यर्थतयैव पुरुष-
 प्रवृत्त्युपपत्तेरनुष्ठानलाभादलं^४ नियोज्यान्विताभिधानेन—इति ।

तथाऽध्ययनविधावप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्त्यैवाऽनुष्ठानलाभाद्योज्य-
 शून्याभिधानमिति स्थितम् । प्रधानोत्पत्तिनियोगा अप्यधिकारनियोगाक्षिप्त-
 स्वविषयानुष्ठानेनैव लब्धसिद्ध्य इति, न तत्र नियोज्यान्विताभिधानान्वेषणम् ।

प्रयाजादिषु नियोगान्तरोपन्यासः ।

अङ्गोत्पत्तिनियोगा अपि विनियुक्तप्रयाजादिविषयत्वादधिकारनियोगा-
 ज्ञतयैव सिध्यन्तीति, किं तेषु नियोज्यान्विताभिधानेन ।

कथं पुनः प्रयाजादिविधीनां विनियुक्तविषयत्वम् ? उच्यते—साधि-
 कारनियोगसन्निधौ प्रयाजादिवाक्यानि श्रुतानि न 'तावत्स्वविषयं नियोगा-
 न्तरमवगमयितुमीशते, अवघातादिवदनुवादकत्वसम्भवात् । किन्तु स्वरूप-
 मात्रमेव^५ योग्यस्वपदार्थविशिष्टमुपस्थापयन्ति^६ । तच्च प्रयोजनाकङ्क्षितया
 प्रयोजनीभूतेन साधिकारेण नियोगेनाऽञ्वीयत इति, अधिकारवाक्यगत एव
 लिङ्गशब्दस्तदन्वितं स्वार्थमभिधत्ते । स चाऽन्वयः प्रयाजादीनामैदमर्थ-
 मात्रेण ग्राहकग्रहणमित्युच्यते । करणोपकारसाकाङ्क्षस्य चाऽपूर्वस्य यत्कर-
 णोपकारपरिकल्पनम्, स प्रकरणव्यापारः । तत्र यत्तेषां^७ 'करणोपकारज-
 नकत्वकल्पनम्, तदौपादानिकम्—इति ।

^१ सम्बन्धात्तन्मुखेनेति मु पु पा ।

^३ प्राग्विनियोग इति मु पु पा ।

^४ प्रयोज्याभिधानेनेति मु पु पा ।

^५ योगस्येति मु पु पा ।

^६ करणोपकारकत्वेति मु पु पा ।

^२ अर्थापत्तिज्ञान इति मु पु पा ।

^३ स्वयावमिति मु पु पा ।

^४ उपपादयतीति मु पु पा ।

^५ इतिवर्तव्यतात्वेति मु पु पा ।

तत्र शङ्का-निरासौ ।

नाऽस्ति तर्हि प्रयाजादिषु नियोगान्तरम् ? न नाऽस्ति, क्षणिकानां तेषां सम्भूयकरणोपकारकत्वानुपपत्तेर्नियोगान्तरस्याऽवश्यश्रयणीयत्वात् । योऽसौ लिङादिः प्रागनुद्यमानार्थकतया शङ्कितः, स इदानीं नियोगान्तरमभिधत्ते । अत एव चाऽवघातादिवदेषां यज्यादिशब्दानामेवाऽङ्गवाक्यगता-
नामधिकारनियोगान्वितस्वार्थाभिधानं नाऽभ्युपगम्यते । तथा सत्युत्पत्ता-
वेवाऽङ्गत्यागस्वरूपस्याऽन्यतिरश्चीनस्य नियोगान्तराविषयत्वात्, नियोगा-
न्तरविषयता न स्यात् । उत्पत्तिदशायां 'त्वनन्यतिरश्चीनतयाऽभिधानाद्युक्तं
नियोगान्तरविषयत्वम् । कस्मात्पुनरन्यतिरश्चीनस्य नियोगान्तराविषय-
त्वम्, 'कार्यद्वयसम्बन्धावगमानुपपत्तेः । नह्येकं वस्तु युगपत्कार्यद्व-
यसम्बन्धि शक्यमवगन्तुम् । यच्च तन्नियोगान्तरं प्रयाजादिषु, तत् पश्चाद-
भिधीयमानमधिकारनियोगाङ्गतयैव' स्वशब्देनाऽभिधीयते । अन्यथा
विषयद्वयविनियोगविरोधादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥२७॥

नियोगस्य गुणत्वशङ्का-निरासौ ।

ननु नियोगस्य काम्यमानफलसाधनत्वाभ्युपगमात्, फलस्यैव प्राधान्यात्, तस्यैव वाक्यार्थत्वं* युक्तमित्यत आह—

आत्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।

कुर्यत्स्यर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥२८॥

यत्तदपूर्वं कार्यम्, तस्य नियोज्यान्वयं विना कार्यत्वानुपपत्तेः, अनुष्ठानं विना तदसम्भवाद्, कर्त्रा च विना तदनुपपत्तेः, अधिकारेण च विना कर्तुरभावाद्, नियोज्यत्वं विना तदयोगाद्, अक्षममापने च 'कामिनो नियोगानवगमादिति, आत्मसिद्धयर्थमेव नियोगः काम्यमानफलसिद्धिहेतुत्वमवलम्बते, स्वामिवत् । यथाऽऽत्मन एव संप्रिदधानस्त्वामो गर्भदायस्यो-पकरोति, तथा नियोगोऽपि नियोज्यस्येति, न 'प्राधान्यप्रच्युतिः ॥२॥

ननु नियोगस्य फलमापनत्वात्, तस्य च सेतिरुच्यताकृद्गणनिच-

^१ अन्वयनिष्ठति मू तु पा ।

^१ मध्यमवृत्ताभिहितं नृ ३ वा ।

² भङ्गतिं चतुर्दशि सु पु वा ।

^१ अधिकांशतः भू. १ नं. ।

४ सुश्रुतिं च मृत्तुमादित्यम् ।

• रक्षि मृ ७ न ।

^୧ ବାଦିନ ଚାହିଁ ଯୁକ୍ତ ସାଧନା ।

न्यनसिद्धित्वात्, तदनुष्ठानानन्तरं नियोगसिद्धेः फलसिद्धिस्स्यात्, अनन्तरं
नियोगो 'न निष्पद्यते, तर्हि क्रियायामतीतायां कुतस्तत्सिद्धिरित्यत्राऽऽह—

विषयानुष्ठितौ सत्यां सिद्धौ न हि विधिः फलम् ।

तदानीमेव कुरुते सहकारिव्यपेक्षया ॥२९॥

एषाऽऽत्र दर्शनस्थितिः—प्रधानोत्पत्तिनियोगाः, अङ्गोत्पत्तिनियोगाश्च
यथायथं संनिपत्योपकारकाङ्गयुक्तस्वविषयमात्रानुष्ठानेनैव सिद्ध्यन्ति । तत्र
यान्यङ्गापूर्वाणि, तानि सम्भूय प्रधानोत्पत्त्यपूर्वेषूपकुर्वन्ति, तस्माच्च परमा-
पूर्वं निष्पद्यते । यान्यपि चाऽङ्गापूर्वाणि दीक्षिणीयादीनाम्, तेषामप्यारादु-
पकारकातिदेशिकाङ्गभाजामेकमुत्पत्त्यपूर्वम्, अपरमप्यङ्गापूर्वं प्रधानवद्बोद्धव्यम्—इति । अनया दिशाऽन्यत्राऽपि सकलमूहनीयम् ।

इत्थं यद्यपि कर्मानुष्ठानानन्तरमेव नियोगसिद्धिः, तथाऽपि यत् फलस्या-
ऽनन्तराभवनम्, तत् उपपत्त्या कल्प्यते—इति ॥२६॥

नन्वेवं सति फलहेतुताऽपूर्वस्य बाधेतेत्यत्राऽऽह—

सहकारिव्यपेक्षा च कारणत्वं न बाधते ।

मा^१ बाधिष्ठेति सर्वत्र तदनुग्रहकल्पना ॥३०॥

तथेत्यर्थः ।

“अतः पुरुषकारश्च दैवश्च फलसाधनम्” । इत्याचार्याः ।

दैवम्—अपूर्वम् । अपेक्षणीयं सहकारि च पुरुषकारपदवैद्यम् ।

^१ नवारो मु पु नाऽस्ति ।

^२ मा वा बाधिष्ठ सर्वत्र बाधे पाकादिके यथेति मु० पु० पा ।

^३ अत्र “अतः पुरुषकारश्च दैवश्च फलसाधनम्” इति वचनमुद्धृतं शालिकाचार्येण ।
तत्समानानुपूर्वीकाणि वचांसि यावत्पुस्तक्यस्मृतावुपलभ्यन्ते ।

यथा—

“दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्ब्यवस्थिता ॥

तत्र दैवमभिव्यक्तं पुरुष पोषंदंष्टिकम् ॥३४९॥

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा बालात्पुरुषकारतः ॥

सयोषे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलमुद्भवम् ॥३५०॥

यथा ह्येकेन चक्रेण न रयस्य गतिर्भवेत् ॥

एव पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति” ॥३५१॥ [या स्मृ वा ४] इति ।

अमुनेवाऽऽचार्यं मनसि निधाय प्रकृते पदार्थस्योपन्यास इति बोध्यम् ।

नित्यादिषु नियोगानभिधानशङ्कापरिहारी ।

नन्वेवं भवतु काम्येष्वपूर्वकार्याभिधानं लिङादीनाम्, नित्य-नैमित्तिक-
निषेधाधिकारेषु कथम् ? 'न हि तेषु फलोदयं प्राभाकरा अनुमन्यन्ते ।
न हि फलं फलतयाऽन्वीयते, किन्त्वधिकारिविशेषणतया । लभ्ये तु जीव-
नादावधिकारिविशेषणे, किं फलान्वेषणेन । न च फलमन्तरेण प्रवृत्त्य-
सम्भवः, स्वसम्बन्धिकायाविगममात्रायत्तत्वात्प्रवृत्तेः । निरपेक्षाच्छब्दात्क-
लमन्तरेणाऽपि स्वसम्बन्धिकायाविगमः, तावन्मात्रस्य लोकं प्रवृत्तिहेतुत्वा-
वगमात् । कार्याविगमोत्पादनायैव फलमुपयुज्यत इत्युक्तम् । ननु यथा
शब्दात्कार्याविगतिः, तथा निष्फलत्वादनुमानेनाऽकार्यताप्रतीतिरपीति, कथं
प्रवृत्त्युपपत्तिः ? न । 'आगमविरोधेनाऽनुमानस्याऽऽत्मलामाभावात् ।
एतानानेन प्रमाणव्यापारः, यत्प्रवृत्तियोग्यार्थोपदर्शनम् । अन्यथा यदि
अशित्कल्पिते फले न प्रवर्तते, तदा किं कर्तव्यम् ॥३०॥

ननु फलोदयानभ्युपगमे च प्राच्यमार्गागम्भवात्, नित्यादिष्वपूर्वका-
याभिधानमप्रमाणकं स्यात्, तत्राऽऽह—

एवं कामाधिकारार्थपर्यालोचनयोत्थिता ।

न्युत्पत्तिस्त्वर्यकार्यार्थप्रतिपत्तिनिषण्णम् ॥३१॥

'उक्तमिदमन्याप्यश्नादनेकार्थत्वम्-इति । तेन कामाधिकारं मिद्वेऽपूर्वका-
याभिधायकत्वे, नित्यादिष्वपि न एवार्थो शिरोपानाराधार्थानेन । नित्या-
धिकारानुगुण्येन तु क्रियाकार्यत्वाभिधानं काम्येष्वनुपपन्नमिति, मर्यादा-
मेव' वाच्यार्थः—इति ॥३१॥

तत्रैतदेव तावद्वक्तव्यम्—न केवलं वेदे लोकव्यवहारादेव शब्दार्थावधारणम्, किन्तु प्रसिद्धार्थपदसम्बन्धादपि पदार्थान्तरान्वययोग्यार्थामिधायकतेति^१ स्थिते, तदनुरूपार्थामिधायकता निर्णयत एव । एतच्च यववराहाधिकरणे [मी. द. १. ३. ५.] व्युत्पादितम् ।^२ व्यवहारत एव सम्बन्धावधारणादुभयथाऽपि व्यवहारदर्शनात्समा विप्रतिपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । पदान्तरसम्बन्धादपि पदान्तरार्थाव्यवसानं भवत्येव, तेन वैदिकवाक्यशेषान्वयार्हतालोचनेन दीर्घशुकाद्यर्थत्वमेवेति राद्धान्तः ।

तथा त्रिवृच्छब्दे, यूपा-हवनीयादिषु च शक्त्यवधारणात् । लोकेऽपि चाऽयं व्यवहारो बहुलमुपलभ्यते । तथा सति वैदिकनियोज्यान्वययोग्यतया लिङादीनामपूर्वकार्याभिधायकत्वनिर्णयो नाऽनुपपन्नः ।

अयञ्चाऽपरो विशेषः—यन्लिङादियुक्तानां वाक्यानां कार्यार्थत्वम्, तत्तावद्वृद्धव्यवहारादेव सिद्धम्, किन्तु लिङादिप्रत्ययानां यद्वाच्यं^३ कार्यम्, तच्चाऽपूर्वरूपमित्येतावन्मात्रं वैदिकपदसम्बन्धादवसीयते—इति ॥३१॥

* एकदेशिमतमधुना निराकर्तुमुपन्यस्यति—

व्यवहारत एवाऽहुर्न्युत्पत्तिमपरे पुनः ।

कार्ये मानान्तरावेये क्रियादिव्यतिरेकिणि ॥३२॥

अस्याऽर्थः—केचिदेवमाहुः—लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे प्रवृत्तिदर्शनात्, कार्यावगतिनिबन्धनत्वात्प्रवृत्तेः, कार्यमात्रमेव तेषामर्थः, न *क्रिया ।

वैदिकलिङादेः कार्ये शक्तिनिर्णयः ।

नन्वेवं वेदादेव व्युत्पत्तिरास्थिता स्यादित्याशङ्क्याऽह—

व्युत्पत्तिरपि कार्येऽर्थे व्यवहारानुसारिणी ।

किन्तु निर्धारणामात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ॥३३॥

मन्यमान स्वकीयमन्त करण वा । तस्मात्कार्यमेव प्रधानमिति, न काऽप्युपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—“नन्वित्यादिना सर्वत्राऽपूर्वमेव वाक्यार्थः”—इत्यन्तेन ।

^१ अभिधायकत्वमिति मृ पु पा ।

^२ यववराहाधिकरणस्य पूर्वपक्ष-सिद्धान्तौ सङ्क्षेपेण दर्शयति—“व्यवहारत इत्यादिना-
राद्धान्तः”—इत्यन्तेन ।

^३ यद्वाच्य कार्यमित्ययमशो मृ पु नाऽस्ति ।

^४ क्रियादिरूपतेति मृ पु पा ।

* एवमधिनामिति मृ पु पा. ।

तस्यां शब्दस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति, क्रियानिष्कृष्टकार्याभिधायिता
लौकिकव्यवहारादेव निर्णीयते-इति ॥३३॥

तदिदमपुक्तमिति प्रतिजानीते—

सितेतर इव त्वेप पक्षश्चित्तं न कर्षति ।

चन्द्रातपामलन्यायप्रवासमलिनीकृतः ॥३४॥

कथमित्याह—

कार्ये मानान्तरावेद्ये पार्श्वस्थस्तन्नियन्धनम् ।

व्यवहारं कथङ्कारं शब्दात्प्रागवबुध्यताम् ॥३५॥

व्यवहारमविज्ञाय तन्नियन्धनतद्गता ।

प्रतिपत्तिः कथं ज्ञेया शब्दशक्तिः कथन्तराम् ॥३६॥

इदमत्राऽऽकृतम् । यद्यपि कार्यमात्रमेव प्रवृत्त्युपयोगीति तावन्मात्रमेव
शब्दार्थः, तथाऽपि तस्य लोके क्रियागतस्यैव प्रवर्तकत्वदर्शनाद्, शक्यते
क्रियाश्रितता प्रत्येतुम् । यथाऽऽकृतिमात्रस्य शब्दार्थत्वेऽपि व्यक्त्याश्रित-
ताऽपि न प्रतिक्षिप्यते, तथा क्रियाश्रितत्वं प्रमाणान्तरप्रमितं न प्रतिक्षेप-
मर्हति । तेन क्रियातिरिक्तकार्याभिधायकत्वमसिद्धम्^१ । यदि परं तन्नि-
यन्धनव्यवहार एव^२ स्यात्, तदा तद्दर्शनाच्चद्वेतुभूतप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽ-
नुमानेन शब्दस्य वाचकत्वाध्यवसानं भवेत् । न चैतदस्ति, तस्य शब्दा-
दन्यतः प्रागनवगमात्तन्नियन्धनव्यवहाराप्रतिपत्तिः^३, तदप्रतिपत्तौ च तद्देतु-
भूतप्रतिपत्त्यननुमानाच्च शक्तिकल्पनोपपत्तिः ॥३४-३६॥

तत्राऽऽकृतं विवृणोति—

कार्यप्रतीतिमात्रञ्च प्रवृत्तेरनुमीयताम् ।

किन्तु कार्या क्रियैवेति^४ लोकदृष्ट्याऽऽवसीयते ॥३७॥

लोकप्रतीतं क्रियारूपत्वञ्च न शक्यतेऽपह्नोतुमिति, कार्यमात्रार्थत्वे क्रियैव
कार्यतया लिङार्थ इति निश्चीयते, न पुनः प्रमाखान्तरादर्शम्-इति ॥३७॥

^१ कार्याभिधायि न प्रसिद्धमिति मु पु पा ।

^२ दर्शनमेवेति मु पु पा ।

^३ अप्रतिपत्तरिति ख पु पा ।

^४ क्रियाचेति ख पु पा ।

मतान्तरेण क्रियाकार्यत्वशङ्का-निरासौ ।

अन्ये पुन—वेदार्थबोधकाचार्यवचननिबन्धनप्रवृत्तिदर्शनेनाऽस्तीन्द्रिये^१ कार्यं लिङादयो व्युत्पद्यन्ते इत्याहुः । यद्याचार्यवचनादपि क्रियैव कार्यतयाऽऽवगम्यते, तदा तस्यास्त्वयं दुःखरूपत्वात्पुरुषार्थान्तरानुबन्धनं विना प्रवृत्त्यसम्भवान्नियमेन सुखार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात् । ^२न च सन्ध्योपासनादौ पुरुषार्थोऽस्ति । तस्मात्क्रियातिरिक्तकार्यमाचार्यवचनेभ्योऽवगम्यते—इति ।

तान्प्रत्याह—

वेदार्थाचार्यवाक्येषु प्रवृत्तिषाऽऽपि दृश्यते ।

तत्राऽप्येवैव सम्यन्धपरिज्ञानविधा भवेत् ॥३८॥

आचार्यवाक्यश्रवणादपि शिष्याणां या सन्ध्योपासनादौ प्रवृत्तिः, तत्राऽपि बालस्त्वविषयनिरूपितं क्रियाकार्यत्वावगममेव कारणत्वेन परिकल्पयेत्, फलं विना च तदनुपपत्तेः फलावगममपि सम्भावयेत् । लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण^३ वेदार्थमपि प्रतिपद्यमानो नित्य-नैमित्तिक-निषेधाधिकारेष्वपि^४ फलं कल्पयेत् । स एव बाल्यदशायां व्युत्पन्नस्त्वयमाचार्यपदवीमधिरुढो वेदार्थं प्रतीत्य, शिष्येभ्य उपदिशन् क्रियामेव कार्यतया प्रतिपादयेत्, नाऽपूर्वं कार्यम्—इति ॥३९॥

उपसंहरति—

तस्माद्भोक्तानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्यमात्रके ।

तस्य त्वपूर्वस्वरूपत्वं वेदवाक्यानुसारतः ॥३९॥

एवमपूर्वकार्याभिधायित्वे सिद्धे चोदयति—

ननु लोकविरोधित्वं पक्षेऽस्मिन्नपि दृश्यते ।

सर्वथैव^५ यतो लोके क्रिया कार्यैव गम्यते ॥४०॥

परिहरति—

भवेदेवं विरुध्यते कायऽपूर्वंऽपि लौकिकौ ।

प्रतिपत्ति-प्रयोगौ चेत् क्रियाकार्यत्वगोचरौ ॥४१॥

^१ स्वार्थेति मृ पु पा ।

^२ ननुवचन मृ पु पा ।

^३ लोकेति मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

^४ नित्यनैमित्तिकाधिकारस्वरूपानि मृ पु पा ।

^५ सर्वदेवमिति मृ पु पा ।

यदि क्रियाकार्यत्वगोचरौ लौकिकौ प्रतिपत्ति-प्रयोगावपूर्वकार्याभि-
धायित्वपक्षाङ्गीकारे विरुध्येते, ततो लोकविरुद्धत्वं स्यादस्मत्पक्षस्य । न
चेदस्तीत्याह—

अपूर्वं हि क्रियासाध्यं साधिता साधनं क्रिया ।

तस्मादपूर्वकार्यत्वं^१ क्रियाकार्यत्वसङ्गतम्^२ ॥४२॥

प्रमाणान्तरगम्यं हि लोकशब्दैर्विवक्षति ।

क्रियाकार्यत्व एवाऽतः प्रयोगो लक्षणान्वितः ॥४३॥

प्रतिपत्ति-प्रयोगौ हि नाऽवर्यं श्रौतवृत्त्यनुसारिणावेव, लक्षणयाऽपि
लोके^३ तद्दर्शनात् । तेन यद्यप्युक्तेन न्यायेनाऽपूर्वमेव कार्यं लिङादीनाम-
भिधेयम्, तथाऽपि तस्य क्रियाकार्यत्वाव्यभिचारात्, तत्र लक्षणया तयोर्नाऽ-
नुपपत्तिः । यत्तु श्रौतपदार्थे कार्ये लोके लिङादि न प्रयुज्यत इति ।
तद् तस्याऽपूर्वात्मिनः प्रमाणान्तराप्रतीतत्वात्, प्रतीतविषयत्वाच्च लौकि-
कप्रयोगस्य । क्रियासाध्यन्त्वपूर्वम्, साधिता च सती क्रिया साधनं भव-
तीत्यपूर्वेण सह क्रियाकार्यत्वं^४ नित्यसम्बद्धमिति, शक्यते तद्वक्षयि-
तम् ॥४२-४३॥

यद्येषा^५ लक्षणा, किमिति तर्हि लोको नाऽवगच्छतीत्याह—

लक्षणानभिमानस्तु मुख्यार्थान्वयधारणात् ।

ये तु^६ मुख्यार्थकुशलास्तेषां लाक्षणिकत्वधीः ॥४४॥

मुख्यमर्थमविदित्वा लाक्षणिकमप्यर्थं श्रोतमिव मन्यन्ते, स्नेच्छा
इव यव-वराहाद्यर्थम् । मुख्यार्थनिवेकिनान्तु परोक्षकाणां लाक्षणिकत्व-
धीः—इति ॥४४॥

उपसंहरति—

तस्मान्मानान्तरावेदयं कार्यमर्थान्तरान्वितम् ।

वेदयाक्यं ब्रवीतीति संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥४५॥

^१ गाम्पत्यमिति मृ. पु. पा. ।

^२ दत्तं नादिति मृ. पु. पा. ।

^३ नयेनामिति मृ. पु. पा. ।

^४ गाम्पत्यमिति मृ. पु. पा. ।

^५ क्रियासाध्यमिति मृ. पु. पा. ।

^६ नदिति मृ. पु. पा. ।

ग्रन्थस्य, कर्तुश्च संज्ञां, प्रयोजनञ्चाऽऽह—

वाक्यार्थमातृकेयं प्रभाकरगुरोर्मतानुसारेण^१ ।

अनसूयुबोधनार्थं शालिकनाथेन सङ्ग्रहिता ॥४६॥

^१ रचिता सचरितानामनुग्रहं कर्तुं कामेन ।

वाक्यार्थमातृकाया वृत्तिरियं शालिकेनैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रप्रणीतायां सवृत्तो वाक्यार्थ-
मातृकायां द्वितीयः परिच्छेदस्तस्मात् ।

समाप्तञ्चेदं प्रकरणपञ्चिकायां सवृत्तिर्वाक्यार्थमातृका नामैकादशं
प्रकरणम् ।

^१ दर्शनेनेति भु पु पा ।

^२ अयं श्लोको मुद्रितपुस्तके वाक्यार्थमातृकायामेव निवेदितो दृष्टीदृश्यते, तस्यैव वृत्ति-
न्मन्वते, तथाऽपि वृत्तेरनुगुणत्वाद्बुक्तावेवाऽस्माभिर्निबधित इति बोध्यम् ।

परिशिष्टम्

अत्रेदमवधेयम्—“ज्योतिष्योमेन स्वर्गं वामो यजेत” इत्यत्र यागस्य स्वर्गप्राप्तयः स्वर्गपत-
क्षपितस्य नोपपद्यत इति, कालान्तरभाविस्वर्गोत्पत्तये श्रुतार्थापत्त्याऽगूर्वं कल्प्यते, तच्च यागस्य
शक्तिः, अवान्तरव्यापारो वा । न तु तस्य लिङ्गादिवाच्यत्वम्, प्राधान्यं वा । परत्वापन्नतो-
पपत्तये कल्प्यमानं तत् यथाऽङ्गीकृतं फलत्रयं कल्प्यते, तत्रैवाङ्गीक्रियत, न तत्राऽऽश्रयो
नियम्यते । तथा च वातिषम्—

“शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्यद्वयतुल्यवृत्त्यते ।

तत्रैव साऽभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा” [तं वा पृ ३९८] इति ॥

अस्यैव निराकरणं “शक्तिमति चेत्वादिना न स्वादि” इत्यन्तः [प्र. पृ ४३६]
शालिकनाथेन वृत्तमिति मन्तव्यम् ।

अथ विषयकरणीयं नाम द्वादशं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

‘प्रभाकरमतं सम्यगालोच्य क्रियते मया ।

विषयं ^१करणञ्चैव विवेक्तुं युक्तिवर्णना ॥१॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्येवमादिषु स्वर्गकामादिनिर्णयित्वेन सम्बध्यमानः, नाऽस्वर्गसाधने कार्ये बोद्धृतयाऽन्वेतुमलम्* । क्रिया हि क्षण-
भङ्गिनी न कालान्तरभाविनस्स्वर्गादेस्साधनायोपपद्यत इति, कालान्तरा-

^१ प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं श्लोकेनैकेन सङ्क्षेपेणाऽऽह—प्रभाकरमतमिति ।

^२ अस्मिन् प्रकरणे धात्वर्थ एव लिङ्गादिवाच्ये कार्ये विषयत्वेन, करणत्वेन च सम्बध्यत इति निरूप्यते । अतो विषयकरणीयमित्यन्वयनामधेयमिदं प्रकरणम् । अत्रैषा तन्मतस्थितिः । तथाहि—कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । तच्च कार्यं लिङ्गलोद्-तव्यानामन्यतमस्य वाच्यम् । प्रवृत्तिहेतुश्च विलक्षणकार्यज्ञानमेव सर्वत्र दृष्टम्, कार्यसामान्यज्ञाने प्रेक्षावता प्रवृत्त्यदर्शनात् । एवञ्च विशेषतः, कार्यप्रतीत्यर्थमवच्छेदकोऽपेक्ष्यते । अवच्छेदकं, विषयं, अनुबन्ध इति च पर्यायः । अवच्छेदकापेक्षायां तत्तद्भात्वर्थो यागादिस्साधात्कार्यमवच्छेत्तुं न प्रभवति, तथाऽपि यागकृतिसाध्यमपूर्वमित्येव कृत्यवच्छेदद्वारा कार्यमवच्छेत्तुं शक्नोति, अतो धात्वर्थो यागादि-
रवच्छेदकत्वेन सम्बध्यते । अवच्छेदकत्वमेव विषयत्वमिति, धात्वर्थस्य यागादेर्लिङ्गादिवाच्य-
कार्ये प्रतिपत्त्यनुबन्धतया विषयत्वेनाऽऽवयवः । अत्र प्रतिपत्त्यनुबन्धत्व-प्रतीतिप्रयोजकत्व-
बोध्यम् । अयञ्च विषयो द्वितीयं द्वितीयाद्ये शब्दान्तराधिकरणे निरूपितो गुरुणा ।

तथा विषयत्वेनाऽन्वितस्यैव धात्वर्थस्याऽपूर्वोत्पत्तावसाधारणकारणत्वात्करणत्वेन कार्यञ्चयः । कार्यं कृतिसाध्यं भाव्यमिति पर्यायः । ततश्च भाव्यरूपापूर्वादेशेन प्रवृत्ता या कृतिः, सा भावनेत्यभिधीयते । सा च क्रियात्वात्करणमन्तरेण नोपपद्यते । अतः कृतिसाध्य-
लक्षणकार्यं स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वसाधनार्थप्रवृत्तकृतिरूपभावनामुखेन करणमपेक्ष्यते । धात्वर्थ एव कार्योत्पत्त्यनुबन्धत्वेन करणतयाऽपि सम्बध्यते । अत्रोत्पत्त्यनुबन्धत्वञ्चोत्पत्तिजनकत्वम्, परोद्देशप्रवृत्तकृत्यव्याप्यत्व हि करणत्वमित्याचक्षते गुरुः, तस्माद्भात्वर्थो विषयतया, करणतया, च कार्येण सम्बध्यते । अमुमेवाज्यं भवनायश्श्लोकेनैकेन सञ्ज्ञाह—

“कृति-तत्साध्यमध्यस्थो यागादिविषयो मतः ।

कार्येऽसङ्घटिताकारे करणत्वेन सम्मतः” [न वि २ २ १] इति ॥

अस्याऽप्रमर्शः—कृति-कार्ययो घटकोऽयं धात्वर्थः, न तु विना कृतिं कार्येणाऽन्वेतु-
मर्हति, तथा कार्योत्पादकत्वमपि ।

अयञ्च श्लोकः कस्येत्यत्र विवदन्ते टीकाकाराः । असङ्ख्यानन्दश्चालिकनायस्येत्यभिप्रेति,
तथा सर्वदर्शनकोमुदीकारो माधवसरस्वती उदेवाऽनुसरति । परन्तु न्यायमकरन्दस्य व्याख्यानं

* अवच्छेत्तुमिति मु पु पा ।

वस्थायि क्रियातो मित्रं कार्यमपूर्वं लिङादयो बोधयन्तीति 'स्थितम्' ।

स्वसिद्धान्तवर्णनम् ।

कार्यञ्च कृतीप्सितमुच्यते । कृतिः—आत्मव्यापारः—पुरुषप्रयत्न इत्यन-
र्थान्तरम् । चेतनश्चाऽऽत्मा कार्ये बोद्धृतयाऽन्वयमुपैति । न चाऽन्यव्या-
पाराभिनिर्वर्त्यमन्यस्त्वसम्बन्धितया कार्यत्वेन संवेदयितुमलमिति, आत्मनो
मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीयः प्रयत्नस्त्वव्यापारः । अतस्तन्निर्वर्त्यमेवाऽपूर्वं
कार्यमात्मा मन्यते । प्रयत्न एव भवितव्येऽपूर्वं प्रयोजकभूतस्य भावयि-
तुरात्मनो व्यापार इति, भावनाशब्देनोच्यते । न च कार्याभिधानं कृतिम-
नभिदधतां लिङादीनामुपपद्यत इति, ते कृतिमप्यभिदधति, अपूर्वञ्च । न च
युगपदनेकाभिधानं दोषः, तथाऽवगमात्, आनुगुण्याच्च । अवगता हि
प्रमाणेन लिङादीनां कार्याभिधायिता । आनुगुण्यात् । कृतिगुणभूता
प्रधानपदवर्तिन्यपूर्वात्मनि कार्ये । अविवादा च कर्त्रादिगतसङ्ख्यावाचिता
लिङादीनां कार्याभिधायिनामपि । न चाऽभिधेयतामात्रेण भावनाया एव
वाक्यार्थत्वम् । भाव्यमपूर्वं प्रति गुणभावेनाऽभिधानात्, प्रधानभावेनाऽपूर्व-
स्याऽभिधानात्तदेव वाक्यार्थ इति, न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत एव
भगवतो भाष्यकारस्य तत्र तत्र व्यवहारः—“पुरुषप्रयत्नः—करणमपूर्वस्य
भावनो”च्यत—इति ।

धात्वर्थस्य विषयत्वोपन्यासः ।

तस्य तथाविधस्य कार्यस्य नूनं केनचिद्भावार्येनाऽवच्छेदः । न हि
प्रयत्नो भावार्यमन्तरेणाऽस्ति । सर्वो हि पुरुषप्रयत्नः कश्चिद्भावार्यमवश्य-
माश्रयते, तेन विना तदभवात् । तेन प्रयत्नाविनाभावी भावार्यः प्रयत्ना-
भिनिर्वर्त्यमपूर्वमवच्छिनत्ति । अवच्छेदकतयैव विषयभावः^१ । “यत्रैव”

चित्सुखमुनिविरचिते वाक्यार्थमातृकास्यत्वेन निर्देशोऽयं दूरयते । चित्तमुगीकृत्याभावा
नयनप्रसादिन्यान्तु भवनाधीय इति । निर्णयस्त्वस्मान्नि प्रागभ्यधापि । प्रकरणेऽस्मिन्
धात्वर्थ एव विषयः, करणमिति च प्राधानिको विषयः, कार्याभिधायिनामव लिङादीनां भावना-
वाचित्व, लिङादिस्यलेत्वात्पातस्य सत्तामात्रवाचित्वम्, धात्वर्थ-विषय, इत्येते विषया प्रसङ्गा-
दुपवर्णिता इति ध्येयम् ।

^१ अपूर्वाधिकरणे लिङादीनां वाच्य कार्यमिति बृह-री-ऋतुविमलादौ प्रपञ्चेना-
वर्णितमित्यर्थः ।

^२ प्रकरणतोऽपूर्वस्य नोच्यत इति मु. पु. पा ।

^३ विषयभावमिति मु. पु. पा ।

हि यो भवति नाऽन्यत्र, स तस्य विषय" इति विषयविदः । "अनन्यत्र भावो विषयशब्दार्थः" इति च । अतो भाव्य एवाऽर्थो विषयः, भाव्यस्यैव पुरुषप्रयत्नगोचरत्वात् । तेन कार्याभिधायिभिस्सह विषयबोधकतयैव भावार्थः कर्मशब्दस्समभिव्याहारं प्रथममर्हति, तस्य प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् । अविषयं ह्यपूर्वं कार्यं प्रत्येतुमशक्यम् । प्रतीतस्य च कार्यस्य साधनाकाङ्क्षा । तेन न जघन्यया साधनतया भावार्थानामपूर्वेण सहाऽन्वयः । किन्तु प्रतीत्युपायतामेव मन्यमानो भगवानेवं ब्रूते—“न ह्यविषयान्नियोगान्नि-योगज्ञानमुत्पद्यते” [बृ. टी.] इति ।

धात्वर्थस्य करणत्वनिरूपणम् ।

स च विषयीभूतभावार्थावच्छिन्नो विध्यर्थः कार्यात्मा प्रतीतः करणम्, इति कर्तव्यताश्चाऽपेक्षते, अन्यत्राऽपि साध्ये तथादर्शनात् । तत्र स एव भावार्थो विषयीभूतः करणमित्यवसीयते, कृतिव्याप्यत्वात् । यो हि यया कृत्याऽन्यार्थप्रवृत्तया विषयीक्रियते, स एव तत्र करणम् । यथा—परशुरुद्यमन-निपातनाभ्यां काष्ठगतद्वैधीभवनलक्षणकार्ये प्रवृत्ताभ्यां व्याप्यमानस्तयोरेव द्विधाभवनलक्षणफलावच्छेदलब्धद्वैधीकरणव्यपदेश्ययोश्चिद्विधा-तृत्वाच्ययोः करणम्, तथेहाऽप्यपूर्वार्थप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नव्याप्यमानो भावार्थस्तस्मिन्नेव प्रयत्नेऽपूर्वभावनारूपे करणम् ।

ननु कथं प्रयत्नलब्धात्मा भावार्थो भावनायां करणम् । भाव्यमानतया हि कर्मैव स्यात् । उच्यते । तत्र धात्वर्थो न कर्म, अपूर्वार्थकृतिविषयत्वात् । सर्वाण्येव हि कारकाणि कर्तृव्यतिरिक्तानि तद्व्यापारव्याप्यानि, न चैतावता तानि कर्मतां भजन्ते, अनीप्सितत्वात् । क्वचिच्चाऽनीप्सिते कर्मता दृश्यत एव । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति” [तै. सं. १. ५. ६] इति । करणन्तु यद्यपि स्वरूपनिवृत्तौ न सम्भवति, तथाऽप्यपूर्वभावनारूपता तदधीनेति नाऽनुपपन्नम् । यथा परशोरेव । न हि परशुः कर्म, करणन्तु भवति, अनीप्सितत्वात् । “उद्यमन-निपातनयोर्द्वैधीकरणरूपतायास्तदधी-

^१ अस्याऽनर्थ—वृत्त्य-पूर्वबोधमध्य एव भवति धात्वर्थः, नाऽन्यत्रेत्यनन्यत्र भावो विषय इति म. पु. पा. ।

^२ प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वादिति ख. पु. पा. ।

^३ उक्तेऽर्थे टीकाकृतो वचन प्रमाणतयोऽन्यस्त्विति-भगवानित्यादिना ।

^४ कर्मता प्रति भवन्त इति म. पु. पा. । ^५ द्वैधीकरणभवनेति म. पु. पा. ।

नत्वात् । परशुसम्बन्धप्रभावेन ह्युद्यमन-निपातने द्वेधाभवनफलनिष्पादकतया द्वेधाभवने कारणता^१ भजेते । अतः “उद्भिदा यजेते” [तां. ब्रा. १६. ७. २. ३] ति तृतीयानिर्देशोपपत्तिः^२ । अपूर्वभावनायां करणत्वाद्यागस्य, तन्नामत्वाच्चोद्भिच्छब्दस्य । एवञ्चाऽपूर्व-फलयोरेकैव भावना, एकत्वात्पुरुष-प्रयत्नस्य । एकमेव च करणम्, तद्भावनान्याप्यत्वादेकैव भाव्यता । अत एव च साध्यविवृद्धिरियमिति प्राभाकराः ।

धात्वर्थस्य विषयत्वकरणत्वयोरुपसंहारः ।

यदि विषयीभूतस्य करणता, इन्त तर्हि “दर्शपूर्णमासाभ्यामि”त्यत्र तन्त्राभिहितानां तन्त्रेणैव प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्, विषयभावस्यैकत्वादे-कमेव करणं स्यात्, ततश्च भेदेनेतिकर्तव्यतासम्बन्धो न स्यात् । उच्यते—न सम्यगवधृतमायुष्मता श्रुतिशालिनां वचः । यदेव विषयीभूतम्, तदेव करणम्, नाऽन्यदिति तस्यार्थः । प्रतीत्यनुबन्धतया च विषय-भावः, स यथाभिधानमवकल्पते, प्रतिपत्त्युपायत्वादभिधानस्य । अत-स्तन्त्राभिधानात्सहितानां विषयभावः, करणन्तु सिद्ध्यनुबन्धो नियोगस्य, तच्च यथास्वभावं वेदितव्यम् । स्वभावाद्योना हि साधनानां साधकतेति स्वभावभेदे भिन्ना साधकता । साधकत्वे च कृतिविषयत्वात्करणतेति भेदेन करणभावः ।

^१ करणतामिति मु पु पा ।
^२ निर्देशोपपत्तेरिति मु पु पा ।

स्वर्गादिकमपि साध्यं भवति, परन्तुवाचिकं साध्यत्वं तस्य । तथा च सर्वत्र विधिवाक्येषु साध्य-विवृद्धिं प्राभाकराणां सम्मतेति स्वमतमहस्यमुद्धाटयति—अत एवेति ।

*य कार्ये विषयत्वेनाऽन्वेति, तस्यैव तत्र करणत्वेनाऽन्वय इति तन्मतस्थितिः । तत्राज्य-विशेष — क्वचित् विषयस्यैवत्वेऽपि करणानां भेदो भवति । यथा लोके “देवदत्तो रधेन, अश्वेन, शिविकया वा गच्छती”त्यादावेकस्याऽप्यनेककरणसाध्यत्वं दृष्टम् । अत एव “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यर्थेन यजिना तन्त्रेणोपात्तानामान्येयादीनां यज्ज्ञा यागानां विषयत्वमे-कमेव, तथाऽपि उत्पत्तिवाक्येषु “यदान्येयोऽष्टाकपात्” इत्यादिषु इन्द्र-देवताभेदाद्भिन्नस्वभावा-पट् यागा प्रतिपन्ना इति तेषां भेदेनैव करणत्वम् । एवमेव, “राजा राजसूयं स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र विषयस्यैवत्वेऽपि करणभेदस्समाधीयते, इष्टि-ययु-सोमसमुदायात्मको हि राजसूयः । तथा च विषयस्यैवत्वेऽपि क्वचित् क्वचित् करणभेदः, तद्भेदान्च धर्माणां व्यवस्था, तेन चाऽपि-कारापूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि सावान्तरापूर्वाणां करणानां भिन्नत्वात्, आज्य-औदय-साम्राज्यधर्माणां

*अनुबन्धितयेति, मु पु पा ।

†साधकानामिति ख पु पा ।

नन्वेवं प्रत्येकं करणभावाश्रयणे करणान्तरनिरपेक्षाणां किमिति नियोगसिद्धिहेतुता न भवति ? नैवम् । यथाश्रुतकरणाधीनसिद्धित्वान्नि-
योगस्य । तत्र बहूनि करणानि तस्य श्रूयन्त इति, तथैव तस्य सिद्धिः ।
'अनेककरणसम्पाद्यताऽप्येकस्य दृष्टा । यथा—गमनस्याऽश्वेन, शिवि-
कया, रथेन वा गच्छति—इति । भिन्नस्तत्र 'कारणावान्तरव्यापार इति
यद्युच्येत । अत्राऽप्युत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापारभूतानि भिन्नानि सङ्गि-
रामह एव । अत एव तद्भेदेन भिन्नत्वात्करणभावस्य 'परमापूर्वप्रयुक्तत्वे-
ऽप्याज्यौ-यघ-सान्नाय्यघर्माणामसङ्करः । अपूर्वसाधननिवेशित्वाद्धर्माणाम्,
तस्य च भेदात् ।

ये पुनर्यागादीनामपूर्वश्चाऽन्तरा भावनां नाऽनुमन्यन्ते, तेषां यागादीनां
करणभावो दुर्घटः । अव्यापाररूपत्वादपूर्वस्य, व्यापारसम्बन्धप्रभवत्वाच्च^३
करणभावस्य । गौणं करणत्वमिति चेत् ! कथं तर्हीतिकर्तव्यतासम्बन्धः ।
करणं हीतिकर्तव्यतया सम्बध्यते । 'गौणञ्च न करणम्, न हि गौणे
मुख्यधर्मस्सम्भवति ।

येऽपि^४ सर्वाख्यातेष्वेव भावनाभिधानमाहुः, तेषामपि मतमस्मभ्यं न
रोचते । न हि कार्याभिधायिषु लडादिषु भावनाभिधाने प्रमाणमस्ति ।

वार्तिकमतनिराकरणम् ।

'यदपि किं करोति ? पचतीत्युत्तरदर्शनप्रमाणमुपन्यस्तम् । तदपि न

विलापनोत्पन्न-प्रोक्षणा-बह्वन-दोहना-तञ्चनादीनां यथाद्वारमसाङ्क्येणाऽनुष्ठानम्, इत्यमु-
भाषय मनसि निधायाऽह—यदीत्यादिना, तस्य च भेदात् इत्यन्तेन ।

^१ अयमर्थो निरूपितचर [प्र प पृ २६०]

^२ करणव्यापार इति मु पु पा ।

^३ सम्बन्धप्रसवत्वादिति मु पु ।

^४ गौण-मुख्ययोर्मध्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेनेति घष ।

^५ भाट्टा आख्यातसामान्यस्य भावनावाचित्वं सङ्गिरन्ते । तन्मतमनूय निराकरोति,
यर्गाति । अयमाशयः—तत्पुपहितमर्गदं हि कार्यं कृत्वा व्याप्यम्, अतः कार्याभिधायिनामेव
लिङ्गादीनां भावनावाचित्वम्, न सर्वेषाम् । लडादिस्थल त्याख्यातस्य सङ्ख्यायानाभिधा-
यित्वम् । विरोधस्तु सवृत्तार्थान्वयमानुवाया द्वितीये परिच्छेद कणेहृत्य विरोधितमिति
नेह प्रतप्यते ।

^६ कुमारिलभट्ट आह—'अभिधायिभावनामाहुरि' त्यादिना सर्वाख्यातानुवर्तिनी करो-
तिपानुवाच्या पुरयव्यापाररूपा भावनाऽवगम्यत—इति । तथा च वार्तिकसन्दर्भः—

'किं करोति ? पचति, किमकार्यादिपाधीन्, किं करिष्यति ? पचति किं कुर्यात् ?

साधकम् । व्यापारविशेषप्रश्नो ह्ययं—किङ्करोतीति^१ । तत्र पचतीत्युत्तरे-
णाऽपि तदेव निर्दिश्यते । यत्तु व्यापारमात्रवाचिघातूच्चारणमात्रं न क्रियते,
तत्र तावन्मात्रस्याऽपभ्रंशत्वात् । प्रत्ययान्तरोच्चारणे च प्रश्नेन सहाऽप्यम्बन्धः ।
अत एवाऽचेतनव्यापारे वर्तमानापदेशादीनां प्रयोगः । लिङादयस्तु
चेतनमेवाऽधिकृत्य प्रयुज्यन्ते ।

न चाऽचेतनेषु गौणः प्रयोगः, मुख्यत्वेऽप्यविरोधात् । कर्तृ-
सङ्ख्यादिमात्रवचनत्वे च “रथो गच्छती”त्यादिषु मुख्यत्वापत्तेः । न
चेदं वाच्यम्—संयोग-विभागावेव धात्वर्थः, व्यापारस्तु परिस्पन्दात्मा “रथो
गच्छती”त्यादिषु लङर्थः, तेनाऽचेतनेऽपि मुख्य एव लङर्थ इति । धातूनामेव
क्रियावाचित्वात्प्रथमोपनिपाती व्यापार एव धात्वर्थो युक्तः, न जघन्यो
संयोग-विभागी । किञ्चाऽनेकार्थताऽप्यापद्येत । केवलस्य संयोगस्या-
ऽवाच्यत्वात्, संयोगेऽपि संयोगे गच्छतीत्यप्रयोगात्, विभागेऽपि विभागे
प्रयोगानुपलब्धेः, न केवलस्य संयोगस्य, विभागस्य वा शमिवाच्यतेति,
किमनेन मनीषिकानिमित्तेन बालजन्पितेन^२ बालजनमनोहारिणा निर्वन्धेन ।

शालिकनाथेन कृतं कृतिनामुपकारसिद्धये सम्यक् ।

समुदीच्य वा गुरुमतं सम्यग्विषयकरणीयमिदम्^३ ॥२॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां
विषयकरणीयं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

पचेत्, किं न कुर्यात् ? ॥ पचेच्चिदि [त वा पु ३७८] ति । अयमशोज्ञः निराश्रितः
शालिकनाथन—यदपीत्यादिना तदपि न साधकमित्यन्तन ।

“धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्यपा न लभ्यते ।
तथाऽपि सबसामान्यरूपेणाऽन्याऽवगम्यते” [त वा पु ३८२] इति ॥ तथा मण्डनमिश्र-
“सर्वधात्वर्थसम्बद्धं करोत्यर्थो हि नावना इति । इदमेव मन निराश्रितोति शालि-

काचार्य इति ध्यम् ।

^१ किं करोतीति प्रश्नस्त्यति स पु दृश्यत ।

^२ अत्र धात्वर्थो व्यापार इत्यङ्गीकृत्य, गच्छतीत्यत्र संयोग इति य वमयन्ति,

तन्मतं प्रतिक्षिपन्नाह—धात्वर्थो न युक्त इति ।

^३ बालजनति मु पु नास्ति ।

^४ शालिकनाथेन कृतं इतिनामुपकारसिद्धये ।

सुमबलाय गुरुमतं सम्यग्विषयमतप्रकरणम् ॥ इति स पु पा ।

अथाऽङ्गपारायणे सन्निपत्योपकारकाङ्गनिरूपणपरः
प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

‘व्याख्याविकल्पसम्भवमङ्गान्यधिकृत्य संशयं छेत्तुम् ।
परमं प्रभाकरगुरोर्गम्भीरं भावमभिधास्ये’ ॥१॥

अङ्गानां चातुर्विध्यम् ।

इह चतुर्विधमङ्गजातम्—जाति-गुण-द्रव्य-भावार्थात्मकम् । तत्र भावा-
र्थात्मकमपि द्विविधम्—सन्निपत्योपकारकम्, आरादुपकारकञ्चेति ।

सन्निपातिनां चातुर्विध्यम् ।

तत्र सन्निपत्योपकारकं चतुर्विधं, साध्यभूतोत्पत्ति-प्राप्ति-विकृति-संस्कृति-
भेदात् । ^१यथाक्रमं संयवन-दोहन-विलापन-प्रोक्षणादिरूपम् । तत्र संयवनेन
प्राग्भूतः पियड उत्पद्यते । सदेव क्षीरं दोहनेन प्राप्यते । विलापनेन प्राचीं
संहतावस्थामपचाप्य, इतरा द्रवावस्थाऽऽज्यस्योत्पद्यते । पार्थिवं ह्यज्यं
गन्धवच्चात् स्वभावतस्तसंहतरूपमग्निसंयोगेन द्रवीभवति । तदाह भगवा-
न्कारयपः—“सर्पि-र्जतु-मधू-च्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्नि-
स्तामान्यमि” [वै. द. अ. २. ब्रा. १. छ. ६] ति । तथा शाब्दे-

^१ अयेदानीं द्वादशलक्षण्या व्यवस्थितक्रमाया प्राच्यां भीमासाया प्रथमाध्यायप्रतिपाद्या
प्रमाणचिन्ता प्रायसोऽमृतबला—प्रमाणपारायणवीर्य समास-व्यासाभ्यां बहिरन्तर्भूतिमूलत-
याऽऽदावुपपाद्य, द्वितीयाध्यायगतमतिविप्रतिपत्त्यभावेन शास्त्रभेदचिन्तां शास्त्रपरिच्छेदे
निरूप्य, अपसिष्टाभ्यामदसकप्रतिपाद्यस्य प्रमेयजातस्य सङ्ग्रहाहकमङ्गपारायणपत्रात्तम वयोदग-
प्रकरणमारभमाणस्तत्रप्रतिपाद्य सङ्ग्रहोपेतं प्रतिजानीते—व्याख्येत्यादिना ।

^२ अङ्गविषये भीमासकानामेव यतनेदो दुष्यते—आरादुपकारकम्, सन्निपत्योपकारकम्,
उभयात्मकम्, अनुभयात्मकञ्चेति । तत्रोभयात्मकमाध्यविकर्म, अनुभयात्मकानु-जानि-द्रव्य-
गुणाः । ते हि कारके न कञ्चनाप्रतिसयमादधते, नात्रि कलायुक्तं क्रियामात्रनिर्वाका इति
प्रकारान्तरम् । एतेनाङ्गं द्विविधम्—सिद्धरूपं क्रियारूपञ्चेति । तत्र सिद्धरूपम्—जानि-
गुणादि । क्रियारूपम्—सन्निपत्योपकारकमात्रादुपकारकञ्चेति भाट्टानिमित्तो विभाया निगद-
व्याख्यातः ।

^३ अस्य विततरं प्रथमप्रकरणस्य ७ पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्या ।

रप्युक्तम्—“अग्निसंयोगेनाऽऽज्यं द्रवीभवतीति” च्विप्रत्ययप्रयोगादि”ति ।
 प्रोच्यन्तु द्रव्यस्य न प्रागवस्थाध्वंसेन दशान्तरमादधाति—इति ।

श्लोकश्चाऽत्र भवति—

पूर्वावस्थाप्रहाणेन दशान्तरपरिग्रहम् ।

विकारमाहुस्संस्कारं केवलातिशयोदयम् ॥२॥ इति ।

सन्निपात्तिनामङ्गानां लक्षणम् ।

किं पुनरेषां चतुर्णामपि सन्निपत्त्योपकारित्वे लक्षणम् ? ‘यत्-कारक-
 विध्यपेक्षं फलं जनयति, तत्-संनिपत्त्योपकारकम् । यथा—कर्त्तरि स्नानम्,’
 कर्मण्यवधातादि, अधिकरणे दद्यान् यनमित्याद्युद्दानीयम् ।

भाट्टमतेनाऽऽशङ्का ।

तत्र सन्निपत्त्योपकारकाङ्गवाक्येषु केचित्पृथग्विधोऽन्यमुपगच्छन्ति । ते
 हि मन्यन्ते—यद्यत्र पृथग्विधयो नाऽभ्युपगम्येरन्, तदाऽधिकृताधिकारादङ्ग-
 तैवाऽवधातादीनां न स्यात् । न च द्रव्यसम्बन्धमुखेन प्रकृताधिकारापूर्व-
 सम्बन्धादङ्गतासिद्धिः, ग्रीष्मादिशब्दानामाहुतिवचनत्वात् । यद्यपि कार्य-
 प्रत्यासन्नतया व्यक्तीनां तन्त्रलक्षणार्थो जातिशब्दः, तथाऽपि व्यक्तिभारं
 लक्ष्यते, नाऽपूर्वविशेषसंज्ञा व्यक्तिः । न च प्रकृततयाऽऽप्रेयीवचदपूर्व-
 साधनव्यक्तिलक्षणावशेनाऽपूर्वसंबन्धः, यद्यप्याप्रेयीन्यायेन साभिहितव्यक्ति-

परिग्रहः, तथा स्वरूपेणैव तासामप्रकृतव्यक्तिपरिहारेण प्रतीतिः, न पुनर-
 पूर्वविशेषसाधनतया, तस्य स्वरूपस्य लाक्षणिकत्वात् । न च लक्षित-
 लक्षणायां कारणमस्ति^१ । तथाहि—जात्या व्यक्तिर्लक्ष्यते, व्यक्त्या च
 साधनविशेष इति लक्षितलक्षणा^२ कारणाभावादयुक्ता । अत एव “चाऽऽग्नेय्या
 ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” [तै. सं. ३. १. ६] इति सत्यपि प्रकृतपरिग्रहे, न ऋग-
 न्तरेणाऽग्नीध्र^३ उपस्थीयते । अत एव च न तत्र विनियुक्तविनियोगविरोधः ।
 कार्यान्तरसाधनतया चाऽऽग्नीध्रोपस्थाने ऽविनियोगात् । एवञ्च स्वरूपमात्रेणै-
 वाऽवघातादीनां सम्बन्धान्नाऽपूर्वविशेषसम्बन्धसिद्धिः, दीक्षणीयावाहिनयम-
 वत् । यथा स्वावान्तरापूर्वसम्बन्धाद्वाहिनयमो नाऽधिकारापूर्वानुप्रवेशी,
 तथाऽवघाताद्यपि स्यात् । ततश्चाऽधिकारापूर्वं प्रत्यवघातादीनामङ्गत्वा न
 स्यात् । तदनङ्गत्वे च तत्प्रयुक्त्यभावादवघातादीनामनुष्ठानं न स्यात् ।
 अतोऽवघातादिपूत्यप्तिनियोगोऽङ्गीकरणीयः । तस्मिन् खल्वाश्रिते, अधि-
 काराभावेन तस्याऽनुष्ठानानुपपत्तेरधिकारिणि कल्पयितव्ये, प्रकृताधिकारा-
 पूर्वोऽधिकृत एव प्रयाजादिष्वप्यधिक्रियत इति, नोपायो-पेयभावात्तदङ्गत्व-
 सिद्धिः—इति ।

तन्निरासः ।

तदिदं तत्रभवानुपाध्यायो^४ न मृष्यति । तदाह “अनभिज्ञो
 भवान्विषय-नियोज्यानामि” [बृ. टी. ३. १. ३] त्यत्र । अवघातादिषु
 शब्दतः, वस्तुस्वभावतश्च तुपकणविमोचनादि दृष्टम्, प्रोक्षणादिषु शब्दत
 एवाऽदृष्टञ्च कार्यमङ्गीक्रियते । तत्र यदि नियोगोऽप्यपर आश्रीयेत कार्य-
 भूतः, तदा कार्यद्वयमेकस्मिन् वाक्ये नाऽन्वीयते । न च यथा स्वर्गादिकं
 फलम्, तथाभूतमेतद्भवितुमर्हति । तस्य च नियोज्यविशेषणत्वेनाऽ-
 न्वीयमानत्वात्^५ । न च तुपकणविमोचनादि नियोज्यविशेषणम्, क्रिया-
 फलत्वात् । यदेव नियोगफलम्, तदेव नियोज्यविशेषणतामनुभवति ।
 साध्यविशिष्टो हि नियोज्यस्तदेव कार्यतया प्रतिपत्तुमर्हति, यदेव तस्य साध्यं
 साध्यतीति, नियोज्यविशेषणस्य सिद्धिरवसीयते । यच्च क्रियाफलम्, न

^१ प्रमाणमस्तीति मृ. पु. पा ।

^२ प्रकरणाभावादिति मृ. पु. पा ।

^३ ऊरस्थं इति मृ. पु. पा ।

^४ अत्र शान्तिनाशार्थसाध्यास्त्यमुं प्रभाकरमिथ्यमुद्राध्यायवर्धनं निर्दिशतीति बोध्यम् ।

^५ अन्यत्रसम्भवादिति मृ. पु. पा ।

तन्नियोगात्सिध्यतीति, न तद्विशिष्टो नियोगे नियोज्यतामश्नुते । न च प्रतीततुपकरणविमोचनादिकार्यत्यागो युक्तः, प्रतीतहानादेव ।

ननु च नियोगामिधायिलिङादिप्रयोगवशेन नियोगोऽपि प्रतीत एवेति तुन्यो दोषः । उच्यते । सन्निहिते विधौ विधिरवगम्यमानस्त एव तावदवगन्तुमुचितः । तत्र यदि तद्विषयानुप्रवेशिता विषयस्य न स्यात्, तर्हि भवेद्विध्यन्तरम् । अनुप्रविशति चाऽवघातादि प्रकृतविषयम्, तदर्थब्रीह्यादिसम्बन्धात् । 'सन्निहिताधिकारनियोगपरत्तयैवाऽवहन्त्यादिभिः पदैरवघातादय उच्यन्ते, तथाभूतानां तेषां क्रिया-कारकभावोपदेशात् । यदि स्वरूपमात्रावस्थितैर्ब्रीह्यादिभिस्तह सम्बन्धस्स्यात्, तदा तदधिकारसम्बन्धो न स्यादिति, तदीयसाधनविशेषलक्षणया ब्रीह्यादिभिः^१ पदैरुपस्थापितोऽवघातादिरिन्वीयते, न स्वरूपमात्रम् । एवञ्चोपदेशत एव यवेष्वप्यवघातादयस्तिद्वा भवन्ति, साधनभावस्याऽविशेषात् । अत एव चाऽवघातादयो नियोगसाधनतयाऽप्राप्ता एव विधीयन्ते । नियमस्तु प्रयोजनम् । यदि नियोगाङ्गतयाऽवघातादयो न विधीयेरन्, तदा पुरोडाशमात्रसिद्ध्यर्थतया नखविदलनाद्यप्याक्षिप्येत । नियोगाङ्गतया त्ववघातादिषु विहितेषु, तैर्विना नियोगसिद्ध्यनुपपत्तेः, नियमेन त एवाऽक्षिप्यन्ते । नियोगाङ्गता तु पक्षेऽप्यप्राप्ता, नियोगस्याऽलौकिकतया तदङ्गत्वस्याऽपि शब्दादन्यतोऽनवगमात् । नियोगाङ्गत्वाच्चाऽवघातादीनाम्, नियोगसम्बन्धः प्राप्तस्त लिङादिभिरनुद्यते ।

अवघातादीनां नियोगविषयत्वशङ्का-निरासौ ।
ननु यद्यवघातादीनां नियोगसम्बन्धोऽस्ति, कथं तर्हि तेषां नियोगविषयत्वमुच्यते ? इत्थमुच्यते—न नियोगसंबन्धितामात्रमुच्यते, यस्य नियोगसिद्धिरेव कार्यम्, स विषयः । अवघातादीनाञ्च तुपकरणविमोचनाद्यवान्तरकार्यङ्कुर्वतां नियोगविषयत्वम् । तेन नियोगविषयत्वम्, अङ्गता चेति सिद्धम् । विधेयास्त्ववघातादयो नियोगसिद्ध्यर्थतयोपादीयमानत्वात् । तदुक्तम्—“यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते तद्विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः” [सू. २. वृ. टी. पृ. ३६] इति । तदेवं नियोगप्रत्यभिज्ञोपबृंहितसन्निधानमात्रेणैवाऽवघातादीनां नियोगाङ्गता, न पदार्थान्वयमुखेनेति सिद्धम् ।
येषां पुनः पदार्थान्वयमुखेनाऽनुप्रवेशोऽभिमतः, तेषां प्रकरणाधीतस्य

पाञ्चदश्यस्य, अनारम्याधीतस्य च। साप्तदश्यस्य सामिधेनीसम्बन्धमुखेनाऽनु-
प्रवेशिनोरविशेषात्, उभयोरपि प्रकृतावेव निवेशः, विकल्पश्च स्यात्। सन्नि-
धानमात्रेण न प्रकरणाधीतस्य ग्रहणे शीघ्रं पाञ्चदश्यमधिकारानुप्रविष्टमिति;
तदवरुद्धे साप्तदश्यमधिकारविरुद्धं^१ नाऽनुप्रविशति। तेन विकृतावेव तस्य
निवेशः।

यदि सन्निधानतोऽधिकारविधावनुप्रवेशः, तर्हि पर्णतादीनामनारम्याधी-
तानां कथमनुप्रवेशः? उच्यते—जुह्वादयोऽप्यभिचरितक्रतुसम्बन्धा इति,
तत्सम्बन्धमुखेन क्रतुसम्बन्धसिद्धिः, तत्सम्बन्धेवेव च जुह्वादिषु पर्णतादि-
सम्बन्धात्। अत एव “हिरण्यं भार्यमि” [तै. ब्रा. २. २. ५. २] ति
स्वतन्त्रमेवाऽधिकारनियोगविषयः, हिरण्यस्य क्रतुसम्बन्धव्यभिचारात्।

ये च पदार्थस्वरूपान्वयेऽनर्थकत्वापत्तेः, तत्सम्बन्धावस्थान्वयपूर्वकं
ग्राहकान्वयमाहुः, तेषामिदमेव तावत्कथम्, आनर्थक्येन न भवितव्यम्—
इति। वेदवाक्यत्वादिति चेत्? वेदेनाऽनर्थक्येन न भवितव्यमिति न
राज्ञा^२ ज्ञापितम्, यस्याऽर्थो गम्यते, तस्य मा भूदानर्थक्यम्, अनवसीय-
मानार्थस्य त्वर्थवत्त्वं मनोरथमात्रविजृम्भितम्। पक्षान्तरालम्बनेनाऽप्य-
र्थवत्ता भवत्येवेति, वरं संनिधानवशेन नियोगाङ्गताभ्युपगमः। ‘सन्नि-
धानमपि सम्बन्धे कारणमिति वाक्यविदः। सम्बन्धश्च गुणप्रधानभाव-
मन्तरेण न स्यात्। तत्र च “न कार्यमन्यार्थं भवती”ति नियोग एव
प्रधानम्, अङ्गमवघातादयः।

सन्निधानविषये शङ्का-निरासी।

यदि चाऽनर्थक्येन नियोगसम्बन्धः, तदा च “तृच उत्तमः पर्याप्तः”
इति^३ द्वादशाह एव न निविशते। क्रतुसम्बन्धो ह्यन्तः पर्याप्त उच्यते।
तेन तत्र पदार्थमात्रसम्बन्धेऽप्यानर्थक्यं नाऽस्ति। तथा “हिरण्यमप्यस्तुचो

^१ अधिकारविधौ नाऽनुप्रविशतीति वरं म. पु. पा। ^२ न चाऽज्ञापितमिति म. पु. पा।

^३ आकारुक्षा-योग्यता-सत्तीना शब्दबोधे प्रति हेतुत्वस्याऽनुपपत्त्याधिकारणादौ माधि-
तत्वादित्वाभावेनाऽऽसन्निधानमिति। वाक्यविदः—मीमांसका इत्यर्थः।

^४ द्वादशाहे ध्रुयते “स्त्रीश्रीया-नुरूपी तृची भवत। वृषभ्वन्तस्तृचा भवन्ति। तृष-उत्तम
पर्याप्तः” इति। अस्य वाक्यस्याऽप्यमर्थः—प्राकृतानां बहिष्पवमानस्तोत्रगतानां त्रयाणां तृधानां
स्त्रीश्रीय, अनुरूप, पर्याप्तश्चेति त्रीणि नामानि भवन्ति। अत्राऽतिदेशेन प्राप्तोऽनुरूप-पर्या-
प्तयोस्तृचयोर्मध्ये वृषभ्वन्तस्तृचास्तृचा कर्मण्या इति। पर्याप्तशब्दोन्तवाची। साहे च

भवन्ति" [आप. श्रौ. सू. ८. ५. २६] इति सूचामव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धानां धर्मविधेरानर्थक्यं नाज्ज्ञेयं, न प्रकृताधिकारसम्बन्धस्स्यात् । किमिति न सन्निहितापूर्व-किञ्चाऽनर्थक्यपरिहारायऽपूर्वसंबन्धोऽभ्युपेतः । अत्रेति न सन्निहितान्य-सम्बन्धस्समाश्रियते । यदि सन्निधानमकारणम्, ततश्च "अत्रेति न सन्निहितान्य-पचिनोति" [आप. श्रौ. सू. ३. ४. ३.] इति नाज्ज्ञेयत्वे एव व्यवतिष्ठेत् । अथ सन्निधानविशेषात्तदपूर्वसम्बन्धिनामन्यादोनां परिग्रहः, तदा वरं सन्निधानविशेषात्तदपूर्वसम्बन्ध एवाऽस्तु, किं परम्पराश्रयणेन । यथा क्रिया-कारकभावेनाऽन्विताभिधानम्, तथा प्रयोजन-प्रयोजनभावेनाऽपि ह्यभिधानं लोके प्रतिपन्नम् । न हि व्रीह्यादयः प्रयोजनतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति—इति, तत्परित्यागेनाऽपूर्वेणैव सह प्रयोजन-प्रयोजनभावेन सम्बन्धः ।

अत्रान्तरापूर्वे शङ्का-तन्निरासौ ।

ये चाज्जघातादिष्ववान्तरापूर्वाणि सङ्गिरन्ते, तेषां मते "प्रोक्षिताभ्यामुलू-खलमुसलाभ्यामवहन्ती"ति प्रोक्षणं दीक्षणीयावाङ्मन्यमवदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं स्यात् । ततश्च त्रैधातवीयामिव वाङ्मन्यमः, नखनिभिन्ने चरौ प्रोक्षणं न स्यात्, तत्प्रयोजकं रूपं तत्र नाऽस्ति—इति । न चैतद्वाच्यं—तुपकणविमोच-नादिकार्यमुखेनाऽधिकारापूर्वमेव प्रयोजकमिति, वाङ्मन्यमेऽपि तथा प्रसङ्गात्, दीक्षणीयायामपि ऋत्वपेक्षितत्वोत्पत्तिरपि^१ कार्यमस्तीति, ज्योतिष्टोम एव प्रयोजको वाङ्मन्यमस्य स्यात् । ततश्च दीक्षितत्वोत्पादिकायां त्रैधातवी-यायामपि स्यात् ।

ननु ययवघातादिष्ववान्तरविधयो नेष्यन्ते, कथं तर्हि "न चाज्जविहि-तमङ्गं भवति" [शा. भा. अ. ३, पा. ४. अ. १३.] इत्यङ्गेष्वेवाऽन्तर-विध्यभ्युपगमो भाष्यकारस्य ? उच्यते । आरादुपकारकेऽनृतवदनप्रतिपेधे चाज्जान्तरविधिरङ्गीकृतः, तद्व्यतिरेकेणाऽङ्गत्वानुपपत्तेः । स्वरूपेण क्षणि-

नदीपर्यास, क्षेत्रपर्यास इत्यादौ अन्तरूपेऽर्थे प्रयोगदर्शनात् । तथा च त्रैमिनिभूत 'पर्या-सश्चाऽन्तरास्य', [मी द ५-३-८] इति । तथा च पर्यासस्य क्रतुसम्बन्धज्जघानार्थक्यभावात्प्र-नियोगसम्बन्ध कल्पयितुं शक्यत इति—अथदृष्टार्थः ।

१ न स्यात्तथेति मु-पु पा ।

३ दीक्षणीयेति मु-पु पा ।

४ कर्त्रधिकरणे भाष्यकारेण शबरस्वामिना न चाज्जविहितमङ्गं भवती' [मी द ३-४-१३] त्वुक्तम् । अङ्गत्वमन्याधिकरणे [मी द ३-४-१४] चैव सति पुरुषप्रत्यया

कत्वात्कर्मणाम्, उपकारजननकाले तदनवस्थानादङ्गत्वं न घटत इति, इहैव वक्ष्यामः । अत एव जञ्जम्यमानमन्त्रवचने सन्निपत्योपकारिणि “पुरुष-प्रयत्नश्रवणमनुवादः” इति वदति भाष्यकारः । यत्र ह्यवान्तरविधिरस्ति, तत्र पुरुषप्रयत्नश्रवणं नाऽनुवादः । यदेव हि तदवान्तरापूर्वम्, तत् कार्यतया लिङादिवाच्यम् । न च कृतिरूपपुरुषप्रयत्नानभिधाने कृत्यवच्छिन्नस्वभाव-कार्याभिधानोपपत्तिरिति, तदर्थं कृतिरूपपुरुषप्रयत्नाभिधानं युक्तमिति, नाऽविवक्षितः पुरुषप्रयत्नः । एवं नियोगप्रत्यभिज्ञोपपत्तिरहितसंनिधिसमाभ्या-नवशादवघातादयोऽवहन्त्यादिपदैरधिकारनियोगैदमर्थ्येनाऽन्वयिनोऽवगता-स्तन्तस्तदन्वितावस्थैर्ब्रह्मादिभिस्सह क्रिया-कारकभावेनाऽन्वितास्तान् प्रति शेषतां प्रतिपद्यन्ते ।

स्वमतेन श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वकथनम् ।

किं पुनरवघातस्य ब्रीह्यादिशेषत्वे प्रमाणम् ? कार्यमिति ब्रूमः । तथा हि—न कार्यमन्यार्थं भवति, कार्यत्वादेव । तेन यत् कार्येण सम्बद्धम्, तत्तावत्तदर्थम् । यदपि च कार्यैदमर्थ्यापन्नेन संबद्धं, तेनाऽपि सह यस्य

ऽनुवादो भविष्यतीत्युक्तम् । अनयोर्भाष्यवचनयोर्विरोधमाशङ्क्य, आद्यस्य विनियोगविधि-विषयत्वेन, द्वितीयस्य च प्रयोगविधिविषयत्वेन विरोधपरिहारी अभिहितो भट्टमतानुयायिभिः ।

तदिव पराभिमत भाष्ययोजन प्रकरणपर्यालोचनेनाऽनुपपन्नमिति मन्वानस्त्वमतेन भाष्य-वचनद्वयस्य तात्पर्यं वर्णयितुं पातनिकाभारचयति—कथं तर्हीति । अयमत्र विषयपरिशुद्धिः ।

तथाहि—प्राभाकरमते “दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गकामो यजेते”त्यादौ लिङ्वाच्यमधिकारापूर्वमेव “ब्रीहीनवहन्ती”त्याद्यङ्गविधिवाक्यगतेन लिङ्गाऽनुच्यते । परन्तवारानुपकारकेष्वङ्गेष्वपूर्वान्तरम-ङ्गीक्रियते । “न चाऽविहितमङ्गी भवतीति,” भाष्यवाक्यस्य कर्त्रधिकरणस्यत्वेनाऽनृतवदनप्रति-पक्षस्याऽऽरादुपकारकत्वेनाऽऽरादुपकारकाङ्गविषयत्वमेव युक्तम् । “एव सति”पुरुषप्रयत्न-श्रवणमनुवाद इति भाष्यन्तु जञ्जम्यमानाधिकरणगतम् । तस्याधिकरणस्य “प्राणो वै दक्ष, अपानं क्रतु, तस्माज्जञ्जम्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षं क्रतु इति प्राणापानावेवात्मनघत्ते” [त. स. २-५-२-४] इति वाक्य विषयः । तस्याऽप्यमर्थं—दर्शपूर्णमासकृत्युपस्थे जञ्जम्यमान-जृम्भा कुर्वन् यजमान “मयि दक्षक्रतु” इति मन्त्रमुच्चारयेत् । तेन प्राणापानावात्मनि धारयतीत्यर्थः । तथा चाऽनुवादप्रदर्शनपरभाष्यस्य जञ्जम्यमानाधिकरणस्यत्वेन सन्निपत्यो-पकारकविषयत्वस्योचितत्वात् । सन्निपत्योपकारकाङ्गविधिषु प्रत्यय-प्रधानविधिवाक्यायस्य नियोगस्याऽनुवाद इति सिद्धान्तात्, प्रकरणानुरोधान् । तथा च निम्नविषयत्वेनैवोभयोर्भाष्य-योर्विरोधपरिहारावर्णनं युक्तमित्याद्ययो बोध्य इति । अस्य उपन्यासनिरासो न्या० एत० मा० [पृ. २१५] द्रष्टव्यः ।

साध्यसाधनभावः, तदपि तदर्थमेव, कार्यैर्दमर्थापन्नस्याऽन्यैर्दमर्था प्रमाणा-
भावात् । एवं सर्वेषु शेष-शेषित्वं वेदितव्यम् ।

यदि कार्यतर्पणैर्दमर्थाविगमः, कथं तर्हि श्रुत्यादीनां विनियोगका-
रणत्वम् ? द्वारविशेषसमर्पकतया । कार्यविशेषकृतया च शेषशेषिणि
शेषतामापद्यते, नाऽन्यथा, अकिञ्चित्करस्य शेषत्वानुपपत्तेः । तत्र श्रुतिः
“ब्रीहो न बहन्ती”ति द्वितीयात्मिका ग्रीहादिगतं तुपरुणविमोचनादि समभि-
व्याहृतक्रियासाध्यभूतं समर्पयन्ती नियोगकृणतामनुवदति, न पुंर्द्वितीयेव
शेषितां ग्रीहादीनाम्, अवघातस्य च शेषतामाह । “गां ददाती”त्यादिपु
व्यभिचारात् । क्रियाजन्यफलभागिता हि सर्वत्राऽव्यभिचारिणी द्विती-
यावाच्या, न शेषिता, व्यभिचारित्वात् । क्रियाजन्यस्य फलस्य भागि-
कारकमेव कर्म । तच्च किञ्चिदोप्सितम्, भूत-भाव्युपयोगात् । किञ्चिच्चाऽ-
नीप्सितम्, अनुपयोगात् । *अनेनैव विशेषेण भगवतः पाणिनेस्सूत्रद्व-
यम्—“कर्तुरीप्सिततमं कर्म” [पा. सू. १. ४. ४९] “तथायुक्तञ्चाऽनी-
प्सितमि” [पा. सू. १. ४. ५०] ति च ।

येषां मते शेषितैव द्वितीयार्थः, तेषां मते “सुवर्णं भार्यमि”ति
क्रतुधर्म एव स्यात् । श्रुतानुगुणाधिकारानुप्रवेशितैव न्याय्या यतः, न
स्वतन्त्राधिकारकल्पना, अवगतसुवर्णशेषित्वत्यागप्रसङ्गात् । क्रियाजन्य-
फलभागित्वे तु शब्दार्थे, न श्रुतहानिरिति, स्वतन्त्रकर्तृवगमात् “तत्कार-
णभूताधिकारकल्पनैव न्याय्या । प्रकृतनियोगाप्रत्यभिज्ञानान्नियोगान्तरे
स्थिते प्रजापतिव्रताधिकारकल्पनेवाऽधिकारकल्पनैवोचिता—इति ।

१ सर्वेषां चेति मु पु पा ।

२ कार्यत एवेति मु पु पा ।

३ कारणतामनुभवतीति मु पु पा ।

४ तत्कारण्यति मु पु पा ।

* अत्रेद बोध्यम्—“कर्मणि द्वितीय”ति पाणिनिस्मरणात् कर्मत्व द्वितीयार्थ इति
फलति । तत्र पार्थसारथिस्तावत्त्व द्वितीयार्थ इति यन्त्यते स्म सम्पार्थधिकरण ।
वातिकव्याख्याया सोमेश्वरवद्वस्तु—ईप्सितकर्मत्व द्वितीयार्थ, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”ति
स्मरणात् । “अनीप्सितकर्मत्वे निरुद्धलक्षणेति प्रतिपादयाञ्चकार । “तथायुक्तञ्चाऽनीप्सित-
मिति,” स्मरणात् ।

प्रकरणनिरूपणम् ।

इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तया च करणोपकारः कार्यभूतः कल्प्यते । न चाऽसौ सन्निपत्योपकारिणां द्वारमिति, न तेषां प्रकरणेन विनियोगः ।

स्थान-समाख्ययोस्सन्निपातिषु न विनियोजकत्वम् ।

स्थान-समाख्ययोरपि सन्निपत्योपकारकाणि प्रति न कार्यकल्पकतेति, न विनियोगकारणत्वम् । एवं सन्निपत्योपकारकाणां नियोगैदमर्थमभिधानतः, विनियोगतश्च कारकैदमर्थम्, उपादानतश्चाधिकारनियोग-करणीभूतयागाद्यैदमर्थम् ।

नियोगाक्षेपो ह्युपादानम्, तत्कृतं प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वम् । यदि तदीयकरणोपकारकता प्रोक्षणादेर्न स्यात्, तदा केनाऽपरेण प्रकारेण तदन्वि-तनियोगप्रतीतिर्निर्वहतीति, नियोग एव तदन्वितः प्रतिपन्नस्तस्य करणोप-कारकतां कल्पयन् करणैदमर्थमाक्षिपतीति, तत्कृतमेव प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थ-त्वम् । विनियोगात् पुनः कारकैदमर्थमेवेति ।

कथं पुनस्तेषां करणोपकारकता ? तुपरुणविमोचनादिकार्यपरम्परादा-नेनोपकार्यविशेषाधायकतया ।

नन्वेवं सति कारकानुप्रवेशिनामवघातादीनां करणशरीरविशेषाधाय-कतया करणोपकारकत्वं, प्रयाजादीनान्त्वव्यतिरिक्तकरणानुग्रहजनकतेति, न सर्वैरेक उपकारः क्रियते । ततश्च सर्वैरेकैतिकर्तव्यतेति न स्यात् । उच्यते । उपकार्यविशेषाधायकसिद्धित्वादुपकारसिद्धेरुपकार्यविशेषस्त्योपकारं जनयितुमलम्, नाऽन्यस्येत्यवघातादिविनियोगादवगम्यते । एवञ्चोप-मवघातादेरपि प्रयाजादिभिस्तद्वै करणोपकारजनकत्वम् ।

भाट्टमीमांसकानामभ्युपगमः, प्रामाकरास्तु-सन्निपत्योपकारिणां ग्राहकेण ग्रहणम्, आराधु-कारवाणां प्रकरणेन विनियोग इति स्वीकुर्वन्ति । तन् विवक्षुस्तन्निपत्योपकारिणां प्रकरणवि-नियोज्यता विषयमिति—सन्निपत्योपकारकाणामित्यादिना ।

नियोगापरपञ्चमस्याधिकारापूर्वम् ग्राहकत्व-विनियोजकत्व प्रयोजकत्वात्परित्यक्त-वत्या क्रमण भवन्ति । ता निदिशति—एवमित्यादिना ।

विनियोजेति नु पु पा ।

विनियोज्योपकारमिति मु पु पा ।

करणशरीरविशेषोपादानजनकतेति स पु पा ।

सन्निपातिनामारादुपकारकत्वशङ्का-निरासौ । . .

कस्मात् पुनः प्रयाजादिवदवघातादयोऽप्युपकारका नाऽभ्युपेयन्ते ?
प्रकृताधिकारनियोगप्रत्यभिज्ञानात् । सम्भवति चाऽत्र नियोगैक्यं तदीय-
ब्रीहिसंस्कारमुखेनेत्युक्तम्^१ । प्रयाजादितुन्यत्वे ह्यवघातादीनामङ्गीक्रियमाणे,
उत्पत्तिनियोगान्तरमाश्रयणीयमिति वक्ष्यामः^२ ।

तत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

सन्निधानचशोत्पन्ना प्रकृतापूर्वगामिनी^३ ।

मा वाधि^४ प्रत्यभिज्ञेति तदनुग्रहकाङ्क्षया ॥३॥

अवहन्यादिभिर्दशब्दैः कार्यान्वितपदार्थकैः ।

प्रकृतापूर्वसम्बद्ध^५ एव स्वार्थोऽभिधीयते ॥४॥

तथा सति तदीयत्वं तेषां रक्षितुमिच्छता ।

ब्रीह्यादिभिः पदैर्युक्ता कार्यसाधनलक्षणा ॥५॥

क्रियाकारकसम्बन्धोऽप्यतस्साधनगोचरः^६ ।

शेपिभावोऽपि^७ तस्यैव श्रौतद्वारानुसारतः ॥६॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकर्णनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिका-
यामङ्गपारायणे सन्निपत्योपकारकान्निरूपणपरः प्रथमः परिच्छेदस्तमाप्तः ॥

अथाऽङ्गपारायणे आरादुपकारकाङ्गनिरूपणपरः

द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रकरणार्थप्रतिज्ञा ।

‘आरादुपकारकं द्विविधम्—अदृष्टप्रयोजनं, दृष्टा-दृष्टाप्रयोजनञ्च । तत्रा-
दृष्टप्रयोजनं “समिधो यजती” [श. ब्रा. २. ६. १. १] त्यादि । अस्य
कारकगतं किञ्चित् प्रयोजनं न दृश्यते ।

आरादुपकारकविषय एकदेशिमतम् ।

‘तत्र केचित्तावदधिकारापूर्वं प्रत्यङ्गतासिद्ध्यर्थमेवामधिकृताधिकारमि-
च्छन्ति । ते हि मन्यन्ते—उत्पत्तिनियोगास्तावत् समिदादिषु निर्विवादं
सम्मताः । न च नियोगो नियोज्यमन्तरेणाऽभिधीयते । तथा सति
विश्वजिदादिषु नियोज्यपरिकल्पना न स्यात् । तत्र च नियोज्ये कल्पयि-
त्वये, यद्यनुपङ्गः फलपदस्य कल्प्येत, यदि वा विश्वजिन्यायेनाऽधिकारी
कल्प्येत, तदाऽधिकारापूर्वस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा न परिपूर्यते । न परमा-
पूर्वाधिकृते त्वधिकारिणि सति, उपायो-पेयभावो गम्यते । न ह्यन्यथाऽधि-

‘अत्रेवमाकृतम्—अङ्ग द्विविधम्—सिद्धरूप क्रियारूपञ्चेति । तत्राऽप्य जातादि-
कमिति प्रागवादिष्व । द्वितीय क्रियारूपम्—गुणकर्म, प्रधानकर्म चेति । गुणकर्म त्रिविधम्—
दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थम्, दृष्टादृष्टार्थञ्चेति । दृष्टार्थमवघातादि, अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि, दृष्टा-
दृष्टार्थं पशु पुरुषोद्यो-तमप्रयाज-स्विष्टकृदादि । इदमेव चाऽऽश्रयिकर्मैत्यभिधीयते । इदं
त्रिविधं गुणकर्म सन्निपत्त्योपकारकमिति व्यवहियते भाट्टे ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु—सन्निपत्त्योपकारकं चतुर्विधं कर्मेति वदन्त, आरादुपकारकं
अदृष्टार्थम्, दृष्टादृष्टार्थञ्चेति द्वेधा वर्णयन्ति । आश्रयिकर्मविषये भाट्टना प्राभाकराणाञ्च
क्रियान्नेदो लक्ष्यते । तस्योभयार्थत्वेऽपि दृष्टस्य प्राधान्यमभ्युपेत्य, अदृष्टस्योपसर्जनता
सन्निपत्त्योपकारकापरपर्याये गुणकर्मष्वन्तर्भावयन्ति भाट्टास्वस्कारसद्प्रीर्वातेन्द्रियजन्य-
स्याऽपि प्रत्यभिज्ञानस्याऽनुमतेरपक्षपातिनिरनुभवपक्षकुक्षिनिक्षेपवन् । प्राभाकरमीमांसकास्तु-
अदृष्टस्य प्राधान्यमभ्युपगम्य, दृष्टस्य शोषतामिच्छन्त आरादुपकारके कर्मणि निवेद्यवर्त्तन्ति
बोध्यम् । इतोऽप्यधिकमग्रे वदयामः ।

२ आरादुपकारकाङ्गविषये पदचात्स्वसिद्धान्तं प्रदिदशंयिपुरादो दशपूर्णमासयोरधि-
कृतस्य प्रयाजादावधिकार इति वदता भाट्टमीमांसकानां मतं दूषयितुमवतारयन्—“तत्रेत्या-
दिना” इति कर्तव्यतात्वेनैव सम्बन्ध” इत्यन्तेन ।

३ परिपूर्णंति म. पु. पा. ।

कृताधिकारभाव उपपद्यते । यस्य हि परमापूर्वं साध्यम्, स परमापूर्वाधिकारी, तेन यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यादौ स्वर्गकामे साध्य-स्वर्गविशिष्टेऽधिकारिणि स्वर्ग-यागयोरुपायो-पेयभावः, तथेहाऽपि समिदादि-परमापूर्वयोः । तत्र “न च कार्यमन्यार्थमि”ति न्यायेनाऽधिकारनियोगै-दमर्थमेव समिदादीनामवसीयते । तदिदं ग्राहकग्रहणमिति गीयते । तत्रोत्पत्तिशिष्टाग्रेयादिकरणावरुद्धे परमापूर्वे प्रकारान्तरेणैदमर्थानुपपत्तेरिति-कर्तव्यतात्वेनैव सम्यन्धः—इति ।

तन्निरासः ।

तदिदमनुपपन्नमिति प्राभाकराः । ‘तथाहि—यदि सर्वस्य नियोगस्य नियोज्यान्विताभिधानमाश्रीयते, तर्हि राजसूयिकानामिज्याविशेषाणा-मुत्पत्तिनियोगानामपि साधिकारत्वं स्यात् । ततोऽभिपेचनीयतन्त्रमध्ये पठितानां विदेवनादीनामभिपेचनीयावान्तरापूर्वप्रकरणेन तदङ्गत्वं स्यात् । अथोच्येत—नाऽदृष्टार्थो नियोगो नियोज्यान्वितोऽभिधीयते, किन्त्वनुष्ठान-लब्धये । अभिपेचनीयादयश्च परमापूर्वप्रयुक्त्यैव लब्धानुष्ठानाः, परमा-पूर्वस्याऽपि तद्विषयत्वात्, तेनैव स्वसिद्ध्यर्थं विषयीभूतास्विज्यासु प्रयुज्य-मानासु तद्विषयोत्पत्तिनियोगा अपि लब्धसिद्ध्यो न स्वसिद्ध्ये नियोज्यान्त-रमाकाङ्क्षन्ति—इति । तर्हि प्रयाजादिनियोगा अपि विनियुक्तविषयत्वा-च्चाऽधिकारान्तरमपेक्षेरन् । स्यान्मतं—विनियोग एव तेषामधिकृताधिकार-मन्तरेणाऽनुपपन्नः—इति ।

तदसत्—नियोगैदमर्थमात्रेण प्रथमं शब्देनाऽवगताधिकारसम्यन्धानां प्रकरणेनेतिकर्तव्यतात्वेन विनियोगात् । तथाहि—अधिकारविधिसन्निधौ “समिधो यजती”त्यादयो निरधिकारा एव तावदाग्रायन्ते । तत्र योऽसावधिकारविधिः, स एव प्रयोजनभूतो निरधिकारस्समिदादिमिस्त्वयम-प्रयोजनभूर्तन्निवत्स्वशब्देनाऽभिधीयते^१ । समिदादिवाक्यानि च द्रव्य-देवताविशिष्टानि यागस्वरूपाण्येव सन्निधापयन्ति, सन्निधानमात्रेण तैस्तद्वाऽ-धिकारनियोगस्याऽवयवः । यदि च सन्निधानं नाऽऽद्वियेत, तदा समिदा-

^१ तपादीति मु पु नास्ति ।

^२ यत्रनि मु पु पा ।

^३ स्वेति मु. पु नास्ति ।

दिष्वपि किमिति परमापूर्वाधिकारी कल्प्यते । तदेवं सन्निधानमात्रतस्तिद्व-
मधिकारैरदमध्यं^१ कथं भवतीत्यपेक्षा । तथा साध्यभूतस्याऽधिकारापूर्वस्य च
कथमित्याकाङ्क्षा । तेन करणोपकार एव तेषां द्वारमाश्रीयते । तत्र यदैद-
मर्थेनाऽन्विताभिधानम्, तद्ग्राहकग्रहणम् । यच्च तेषां करणोपकारद्वार-
परिकल्पनम्, स एव प्रकरणविनियोगः—इति ।

अवान्तरापूर्वापह्नवसङ्कापरिहारौ ।

नन्वेवमवान्तरापूर्वाण्यपह्नवतानि? नाऽपह्नोष्यामहे । यद्यपि प्रथमं लिङा-
दयो न व्यतिरिक्तं नियोगं प्रतिपादयितुमीशते, “ग्रीहीनवहन्तीत्यादि”^२ प्विव
शङ्क्यमानाधिकारनियोगानुवादकत्वात् । तथाऽप्यधिकारनियोगं प्रत्येषां
क्षणभङ्गिनामवान्तरापूर्वाण्यजनयतामङ्गता नोपपद्यत इति, पश्चाद्यदधिकारा-
पूर्वाङ्गभावोपपादनायाऽऽश्रयणीयान्यवान्तरापूर्वाणि लिङाऽभिधेयान्युपेयन्ते ।
तदेतद्दीक्षणीयावाङ्मिनयमाधिकरणे [मो. द. ६. १. २.] व्युत्पादितम् ।
नन्वेमाश्रयिष्ववान्तरापूर्वाभ्युपगमो यथा, तथाऽत्रैव वक्ष्यामः ।
यानि चाऽवान्तरापूर्वाणि, तानि शब्देनाऽङ्गभूतान्यधिकारापूर्वं प्रत्यु-
पनीयन्ते ।

दीक्षणीयादिष्ववान्तरापूर्वसङ्कापरिहारौ ।

नन्वेवं तर्हि दीक्षणीयादिषु वाङ्मिनयमस्याऽवान्तरापूर्वप्रयुक्तता न
स्यात् । किन्तु “प्रोक्षिताभ्यामुलूखल-मुसलाम्यामवहन्ती”^३ तिवत् तदपूर्वप्रयु-
क्ततैवाऽऽपद्येत । न । तस्य स्वरूपनिष्पत्त्यर्थत्वात्, यद्यप्यवान्तरापूर्वाणां
परमापूर्वाङ्गभावः, तथाऽपि तेषु स्वरूपनिष्पत्त्यर्थ एव वाङ्मिनयमादिको
धर्मः, “दीक्षणीयायामनुव्यादि” [आप. श्री. घ. २०. ४. १०] ति दीक्ष-
णीयासम्बद्धावान्तरापूर्वस्वरूपसंबन्धावगमात् । न च तेषां स्वरूपपरित्या-
गेनाऽङ्गाङ्गिभावलक्षणा युक्ता, लक्षणैव यतः । न च स्वरूपार्थत्वेनाऽन-
नुष्ठानम्^४ । स्वरूपस्यैवाऽनन्यगम्यसिद्धित्वात् । शब्दैकगम्यसिद्धिकं सर्व-
मपूर्वम्, अवघातादीनान्तु प्रमाणान्तरावसेयसिद्धानां विनाऽपि प्रोक्षणं स्वरूप-
सिद्धेः । स्वरूपार्थत्वे^५ युक्तं नियमनियोगस्याऽननुष्ठानम् । तदेवं स्वयमङ्ग-

^१ उपकारैरदमध्यमिति मु पु पा ।

^२ स्वरूपार्थत्वेनाऽनुमानमिति मु पु पा ।

^३ अनुक्त नियमनियोगस्याऽनुष्ठानमिति मु पु पा ।

^४ तान्यवान्तरापूर्वाविधानमिति मु पु पा ।

त्वान्तर्व्यानुष्ठानेषु प्रयाजादिषु नाऽधिकारकल्पनावकाशः । तेनैव प्रकारेण प्रधानविषयेषूपत्तिनियोगेषु करणावान्तरव्यापारो^१ वेदितव्यः ।

यो हि तमवान्तरव्यापारं नाऽभ्युपगच्छति, तस्य^२ करणभेदो न स्याद्दर्शपूर्णमासादिषु, तथाऽऽग्रेयादिधर्मा उपांशुयाजादिषु भवेयुः, परमापूर्वप्रयुक्तत्वात्, तत्प्रति साधनभावाविशेषात् । अवान्तरव्यापारभेदे तु युक्ता व्यवस्था, अन्यथाऽऽग्रेयस्य करणता, अन्यथोपांशुयाजादीनामिति ।

यथा बृहद्र—यन्तरयोस्तुतिसाधनयोस्त्वन्यथा साधनतेति धर्मव्यवस्था ।

तथा—पार्वणहोमयोरपि । अत एव विकृतिषु बाधः । न हि यथाऽऽग्रेयस्याऽपूर्वसाधनता तथा सौर्यस्येति, प्राकृतद्वाराभावेन पार्वणहोमयोर्बाधः । ये च सन्त्यवान्तरापूर्वाणि न साधनरूपाण्याचक्षते, न तेषाम-^३वान्तरव्यापारतेति प्राचीनसकलदोषप्रसङ्गः । कार्योत्पत्तिनिमित्तभावेन ह्यवान्तरव्यापारता, ^४अन्यथा श्रमादेरपि कृपिसमुत्पत्तस्य विलेखनवत् सस्याधिगमेऽवान्तरव्यापारतापत्तेः । नन्वेवमधिकारशून्यत्वे दीक्षणीयादिष्वतिदेशो न स्यात् । उच्यते—निरधिकाराणामपि कार्यत्वाविशेषात्, अनिर्ज्ञातोपायत्वाच्च युक्तैव कथमित्याकाङ्क्षा ।

१. भाट्टमतेनाऽवान्तरप्रकरणोपपत्तेः ।

नन्वेवमङ्गीकृतमवान्तरप्रकरणम् । कर्तव्यस्य हि कथमित्याकाङ्क्षा प्रकरणमिति भीमांसकप्रसिद्धिः ।

अवान्तरप्रकरणनिरासः ।

* नाऽवान्तरप्रकरणं नाम प्रमाणमस्ति, प्रमेयाभावे प्रमाणानुपपत्तेः^५ ।

^१ करणावान्तरभाव इति मु पु पा ।

^२ बारणभेद इति मु पु पा ।

^३ अन्यदेति ख पु पा ।

^४ कृपिसमुत्पत्तयति मु पु पा ।

^५ प्रमाणत्वानुपपत्तिरिति मु पु पा ।

* अत्रेदं बोध्यम्—अद्वा द्विनो परस्परबाधभा प्रकरणम् । तच्च द्विविधम्—महा-प्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणञ्चेति । तत्र फलभावनायां प्रकरणं महाप्रकरणम्, यथा दर्शपूर्णमास प्रयाजयो । फलभावनायां मध्ये यदङ्गभावनायां प्रकरणम्, तदवान्तरप्रकरणम् । तच्च सन्दर्भेन ज्ञायते । एवाङ्गानुवादेन विधीयमानवोर्यमयोरन्तराले विहितस्य सन्दर्भ इत्युच्यते कीमार्गिसमतानु । सन्दर्भसहस्रेणाऽवान्तरप्रकरणेनाऽनिक्रमणादीनां प्रयानादिषु

यावदेव तान्यवान्तरापूर्वाणि नाऽवगम्यन्ते, तावदेव सर्वस्याऽऽरादुपकारकस्य पदार्थजातस्याऽविशेषेण प्रधानविधिपरिगृहीतत्वात् । पश्चात्तु सर्वेषामधिकारानुप्रवेशाविशेषात्, नाऽन्योन्यं तादर्थ्यमस्तीति, नाऽवान्तरप्रकरणविनियोज्यत्वसम्भवः । यानि तु वाक्यादिभिः, तेष्ववान्तरापूर्वाणि निवेशितानि, तानि 'तत्र प्रतिष्ठितानि न परमापूर्वं संक्रमिष्यन्ति ।

शङ्का

नन्वेवं प्रयाजादिषु सौमिकविष्यन्तप्रसङ्गः । नाऽयं दोषः । यदि निरधिकाराणामपि साधिकाराणामिव स्वारसिकाकाङ्क्षा भवेत्, भवेदेवम् । अननुष्ठेयत्वान्न स्वाभाविकीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । कथं पुनः कार्यता, धन-
नुष्ठेयता च ।

विनियोग इति । यथा फलभावना—साध्यम्, साधनम्, इतिकर्तव्यताचेत्युपश्रयमपेक्षते, तथाऽङ्गा-
भावनाऽप्युपश्रयमुपेक्षते, भावनात्वसामान्यात् । अतोऽवान्तरप्रकरणादभिन्नमाणादे प्रयाजा-
ङ्गताऽऽज्यग्रहणाभिधारणाम्या सन्दृष्टव्यम् । अतोऽवान्तरप्रकरणमङ्गीकर्तव्यमिति वातिककृतोऽ-
भिक्रमणाधिकरणे [मी द ३-१-१०] प्रत्यपादि । अभिक्रमणग्राम—प्रतिप्रयाजनावहनीय-
समीपगमनम् । अतोऽवान्तरप्रकरण वातिककारोपपन्नम् । तदेव शास्त्रदीपिकादिषु स्वीकृतम्,
समर्थितञ्च दृश्यते ।

इदमनुपपन्नमिति प्रभाकरमीमांसका मन्वते ।

तेषामवगमभावः—तथा हि—“अभिन्नाम जुहोती”त्यत्र प्रयाजसंघी विहितस्याभि-
क्रमणादेर्वाक्यात्प्रयाजाङ्गत्वम् । यदयमवान्तरप्रकरण स्वीकृतम्, तस्य प्रकारान्तरेणाङ्गत्वोप-
पत्तेरवान्तरप्रकरणविनियोग्यस्याऽङ्गत्वाऽसम्भवादवान्तरप्रकरणग्राम विनियोगप्रमाणं नेपि-
तव्यमिति । यतो भावना इत्यपरपर्याया कृतिलब्धभाव्यसम्बन्धेति कर्तव्यतामाकाङ्क्षति ।
यावदङ्गभावनेका प्रयोजनमपेक्षमाणा फलभावनाया अङ्ग भवति, इतराऽप्यङ्गभावना
प्रधानभावनयैव सम्बध्यते । अतस्समेया प्रधानभावनान्विताना न मिषोऽङ्गाङ्गभावो युज्यते ।
तथा चाऽभिक्रमण वाक्येनैव प्रयाजादिषु विधीयते, अवान्तरप्रकरणविनियोग्याङ्गासम्भवादिति
प्रामाण्यदर्शनम् । एतेन कुमारिलभट्टादौ प्रचीन प्रभाकरमिथ इति वदन्त केषनाऽप्येव-
विचक्षणा प्रत्याख्यताः । अर्वाचीनस्य कुमारिलोपपन्नस्यावान्तरप्रकरणस्य प्रचीनेन
प्रभाकरमिश्रेण निराकरण कथमात्रं सङ्गच्छामिति मुषीभिरववातव्यम् । इतोऽप्यधिको
भूमिकायामस्माभिर्विस्तरेणोपापादि । एतत्सर्वमभिप्रेत्याऽह—नाऽवान्तरप्रकरण नाम मायं
सम्बन्धीत्यादिना । अस्थोपन्यास-निरासौ पार्थसारथिमिश्रेण कृतौ—“वदित्वाह-नावान्तरप्रकरणं
नामप्रमाणं सन्नवति, इत्यादिना-तस्मादवान्तरप्रकरणाभ्युपगमेऽपि न वदित्वाहो” इति [न्या. २.
मा पृ १८७-१९२] द्रष्टव्यम् ।

तन्तीति म. पु. नास्ति ।

प्रधानाधिकृतस्याऽधिकारावगमात्प्रत्येकमेव समिदादीनां प्रधानोपायभावात् प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावस्स्यात् । अवान्तरविधयो हि तदा स्वविषयाणा-
मुपायभावं प्रकल्पयन्ति, करणावरुद्धे परमापूर्वे करणताया असम्भवात्, करणोप-
कारजनकतयैवोपायभावकल्पनम् । ततश्चाऽनपेक्षोपायभावोपगमात् 'प्रत्येक-
मेकैकरणोपकारसम्पादकत्वात् विकल्पस्समिदादीनां स्यात् । अधिकार-
विधिना तु तेषां तादर्थ्यमात्रग्रहणे तस्य तदन्वितस्याऽन्यथानुपपत्तेः,
तादर्थ्यसिद्धयर्थं करणोपकारजनकता कल्पनीया, 'सा च यथान्वयम् । अन्वये
च सर्वेषां यौगपद्यम् । तत्र यदि प्रत्येकं करणोपकारजनकता स्यात्, तदा
विकल्पे सति नित्यवदन्वयो नोपसंहियेत । मिलितानान्तु तज्जनकताश्रये
सर्वथा तदन्वयोपसंहार इति, न प्रत्येकमितिकर्तव्यताभावः । उपायो-
पेयभावे तु तादर्थ्येनाऽन्वये मति वैकल्पिकत्वादुपायभावस्य, तथैवाऽन्व-
योऽपीति युक्तम् ।

प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशाशङ्का ।

किञ्चाऽधिकृताधिकारेण सर्वेषु साधिकारेषु सत्सु, प्रयाजादेरितिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षा स्वारसिकीति, सौमिकधर्मातिदेशस्तेषु स्यात्, 'अव्यक्तत्वात् ।
न च वाच्यं सत्यामप्याकाङ्क्षायामितरेतराश्रयतया न तेषु सौमिकधर्माति-
देशः । सोमो हि दीक्षणीयादिभिरङ्गवान्, दीक्षणीयादीन्यैष्टिकधर्मग्राहीणि ।
यदि चेष्टावपि प्रयाजादिषु सौमिकधर्माः प्रवर्तन्, तदा स्फुटतरमितरेतरा-
श्रयत्वम्—इति ।

तन्निरासः ।

तदिदं बालजनजन्पितम् । यथा सोमे विनाप्यैष्टिकधर्मप्राप्त्या
दीक्षणीयादिमात्रनिवन्धन एवोपकारः, तथेष्टावपि सौमिकधर्मनिरपेक्ष एवो-
पकारः । यदि परं 'द्वयोरङ्गानि द्वयोरुपकारं गृह्णन्ति, परं तत्र चोपकार-
कृत्येति विरोधान्न' कश्चिद्दोषः । निरधिकारेष्वङ्गेषु न स्वारसिकीतिकर्त-

^१ अनपेक्षोपायभावमाधित्वैकत्वं वेति मृ पु पा ।

^२ मा चेत्वादि जनकतेत्यन्त पा० मु० पु० न दृश्यते । य पुस्तकानुसारेणाज्य पाठ
उपरि निवेगित इति ध्येयम् ।

^३ अव्यक्तत्वादिति मृ. पु नास्ति ।

^४ परमतयोरङ्गनिबद्धयोरुपकार गृह्णतीति मृ पु पा । ^५ अपिषेयादिनि मृ पु पा ।

एवाधिकारी युक्तः । साधिकारविधिसन्निधिमात्रेण तु निराधिकाराणां प्रती-
तेर्तादर्थ्येऽधिकाराकाङ्क्षा नाऽस्तीत्यर्थवादपदान्यर्थवादमात्रपर्यवसायीन्येव ।

तथा “पयो व्रतं ब्राह्मणस्ये” [तै. आ. २ प्रपा. अनु. ८, तै. सं. ६.
२. ५. २] त्यादिषु भोजनाय प्रवृत्तस्य द्रव्यार्जननियमवत्, स्ववाक्य एवाऽ-
धिकारिणो लब्धत्वान्न प्रधानप्रवृत्तस्याऽधिकारशक्यते कल्पयितुम्,
अन्यथा स्वातन्त्र्यं पयोव्रतादीनामापद्यते ।

तथा—“नाऽनृतं वदेदि” [तै. सं. २. ५. ५. ६] ति प्रकरणाधीतेऽपि
निषिध्यमानक्रियाकर्तुरधिकारावगमाच्च प्रकरणानुप्रवेशसम्भवः ।

तथा “^३भिन्ने जुहोति” ति निमित्तस्याऽधिकारिविशेषणत्वाद्भिना निमि-
त्तकल्पनादधिकारिविशेषालाभाच्च होमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वलामः । न वेद-
मिह समाधानम् । ‘भिन्नशब्दस्य यौगिकत्वात्प्रकृतगामित्वे सति, निमित्तव-
तोऽप्यधिकारेऽधिकृतस्याऽधिकार इति, प्रकरणे भिन्नस्याऽविनियोगात् । तद्वि-
प्रकरणे संनिहितम्, यत् तत्र विनियुक्तम् । न च भिन्नस्य विनियोगोऽस्ति ।
अपि चाऽधिकाराकाङ्क्षायामधिकारे कल्पयितुमुपक्रान्ते, किमित्यर्थेन सन्नि-
धानेनाऽधिकारः कल्प्यते । ‘भवत्वनुपपन्नः, साक्षान्छ्रुतस्याऽधिकारपदस्य,
प्रधानवाक्ये तु श्रुतेऽधिकारपदे प्रधानेन सह संबन्धे सति, सन्निहितानामधुताधि-
काराणां साधिकारैर्दमर्थ्येनाऽन्वितानामधिकाराकाङ्क्षैव नाऽस्तीत्यनुपपन्नित-
करणे मूलयुक्तिः । अभ्युच्चयमात्रन्तु वरमनुपपन्न इति कर्तव्यताकाङ्क्षापरि-
पूरणमेवेति ।

प्रयाजादीनां विकल्परङ्गा-परिहारो ।

अपि च प्रत्येकं “समिधो यजतो” [श. ब्रा. २. ६. १. १] त्यादिषु

^१ दर्शपूर्णमासप्रकरणे “भिन्ने जुहोती” ति श्रूयते । तस्याऽन्वयं । यद्यत्र मत्कार्याक्षम
चूर्णीनृत कपालम्, तद्गन्ध भेदन भिन्नशब्दार्थं । तत्र वनप्रत्ययेन भेदनाश्रयद्रव्यस्याऽभि-
धानात्तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्, प्रकृत्यर्थस्य भेदनस्य विशेषणत्वेनाऽन्वये नवना
द्रव्याप्राप्तेरावश्यकत्वान्, अत इत्स्ननेदेन इदं प्रायश्चित्तम् । अतो निमित्तवनाधिकारेऽधि-
कृताधिकारप्रसङ्गादर्शपूर्णमासाङ्गत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाऽहंभिन्नशब्दस्येति ।

^२ अनेकसमिधो समाम्नातस्याऽन्नबन्धिपदाव्यवेतस्याऽऽन्नान् मर्वावमिति परिकल्प्य,
सर्वेस्तप्रहिन्तरेकवाक्यतापरिवर्त्तनमनुपपन्नशब्दार्थं । यथा रात्रिपदे आर्यवादिभ्यः प्रतिष्ठा-
रूपस्य फलस्याऽनुपपत्तेरिति रात्रिसत्रविध्यैकवाक्यतापरिवर्त्तनमिति बोध्यम् ।

प्राभाकरमतेन समाधानम् ।

किं भवानृजुविमलायामनवहितः^१ ? दर्शितं हि तत्रेदं 'चतुर्थे-न साक्षा-
द्द्रव्यदेवतोपकारो यागे^२, किन्तु स्वाङ्गभूतमन्त्रार्थश्रमुखेन । न च यागेऽ-
धिकाराननुप्रविष्टे तयोस्तत्र विनियोगोपपत्तिः । न चाऽपूर्वमन्तरेण याग-
स्याऽधिकारानुप्रवेश इत्यवश्याश्रयणीयमवान्तरापूर्वम् । तेषाञ्चाऽदृष्टतया
न प्रयोजकत्वम् । दृष्टतया च द्रव्य-देवतासंस्कार एव प्रयोजकः । तत्राऽपि
द्रव्य-देवतासंस्कारयोर्द्रव्यप्रतिपत्तिरेव प्रयोजिका, यागे द्रव्यस्य साक्षा-
द्व्यापारादिति मन्तव्यम् ।

द्रव्यस्य तु न श्रुतिविनियोगः । न क्वचिद्द्रव्यस्य द्वारं श्रुतिस्समर्पयति ।
न च प्राकरणिकोऽपि द्रव्यस्य विनियोगः, साक्षात्करणोपकारजनकत्वा-
भावात् । तस्य हि लिङ्गेन, वाक्येन, स्थानेन, 'समाख्यया वा भावार्थ एव
जनकतया सम्बन्धः । गुण-जात्योस्तु वाक्येन विनियोगः, नानाव्यापारत्वा-
त्करणानाम् । अतस्साधनभूतद्रव्योपादाने तदवच्छेदकतयाऽस्त्येव तयोरु-
पयोग इति, न कारकतया विनियोगो विरुद्ध्यते ।

उत्पन्नकर्मगतसंख्ययाऽभ्यासनिरूपणम् ।

या तु 'सङ्ख्योत्पन्नकर्मसमवायिनी । यथा—“एकादश प्रयाजान्यज-

द्रव्याभ्यवत्यादृष्टरूपो द्रव्यसंस्कारो यद्यपि प्रतिभाति । तथाऽप्यस्य स्विष्टकृन्मात्रशेषतया
साक्षात्प्रधानयागशेषत्वाभावात्तद्द्रव्यसंस्कारवत्त्व सञ्जायतीति । यदि तच्छेषेऽपिभूतस्य स्विष्ट-
कृत प्रधानशेषत्व निर्व्यूढं स्यात्, ततस्तद्वारा तस्य प्रधानशेषद्रव्यसंस्कारक भवेत्, ततस्त-
द्विर्वाहश्चाऽपूर्वरूपादृष्टकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीति, प्रथमं स्विष्टकृतोऽदृष्टप्रयोजन परि-
कल्प्य, पश्चात्तदशस्य प्रक्षेपस्य दृष्टप्रयोजन परिकल्प्यत इत्यदृष्टप्रयोजनपूर्वमेव दृष्टप्रयोजना-
श्रयणमित्याध्यायिकर्मण उभयार्थत्वम् । एव पञ्चमप्रयाजेऽप्ययमव प्रकारोऽनुसंग्यः । एतत्सर्वं
मननि निधायाऽह—“नन्वेवमित्यादिना यागे द्रव्यस्य साक्षाद्व्यापारादिति मन्ताध्यमि”त्यन्तेन ।
पार्यसारयिनेकौ 'यस्तु यागस्य साक्षादित्यादिना— तस्य पञ्चपुरोडाशयाग पूर्वमेव यागसम्ब-
न्धादृष्ट कुर्वन्प्रोभयार्थसस्यादित्यन्तेनाऽभ्योपन्यास-निरासौ । (न्या २ मा ५ १६१) द्रष्टव्यौ ।

^१ मञ्जुमालायामिति ख पु पा ।

^२ चतुर्था तुर्त्येति मु पु पा । चानुधिकेनेति ख. पु पा ।

^३ अत्र पञ्चप्रयाजानुद्दिश्यैकादशत्वसस्या न विपातु शक्यते, पञ्चमु एकादशत्वस्य
निवेद्यायोगात् । किन्तु सस्याऽभ्यासं लक्षयति । तथा च प्रयाजानुवादेनाभ्यासा विधीयते ।
तत्रैवाभ्यासे क्रियमाणे श्रुतैकादशत्वसस्या स्वयमेव निष्पद्यत एवेति न तस्य विधेयत्वमिति
बोध्यम् ।

व्यताकाङ्क्षा, किन्तु लिङ्गवलोत्थापनीयेति दर्शितमादौ । तेन लिङ्गरहितेषु
नाऽऽकाङ्क्षोदय इति, न प्रयाजादिषु सौमिकधर्मातिदेशः ।

शङ्का

केचिदाहुः—यदि सन्निधिसमाम्नानमात्रेण प्रकृताधिकारानुप्रवेशो न
भवति, तदा ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातस्याऽपि षोडशिनः “उत्तरेऽह्न
द्विरात्रस्य गृह्यते” इति वैकृतत्वमेव स्यात् ।

तन्निरासः ।

तदसत् । ‘ग्रहणचोदनेयं ग्राह्यापेक्षिणी । तत्र प्रकृततया सोमस
एव ग्राह्यत्वेनाऽन्वयं याति । स च ज्योतिष्टोमाधिकारसम्बद्ध इति,
तदनुप्रवेशः । पश्चात् तस्य वाक्येन पुनर्द्विरात्रसम्बन्ध इति नाऽनुपपन्नं
किञ्चित् । तदेवमारादुपकारकेषु प्रथमं तादर्थ्येनाऽधिकारनियोगं प्रत्यन्वितेषु,
साधिकारेण विधिनाऽनुष्ठेयभूतेन ‘करणोपकारकत्वेन प्रतीतेनाऽधिकारनि-
योगेन जनकत्वकल्पनम् । न च क्षणिकानां तेषां परस्परं स्वरूपेणाऽ-
सम्भवतां सम्भूयोपकारजनकतोपपद्यत इत्यवान्तरापूर्वाणि स्वीक्रियन्ते ।

आश्रयिकर्मविषये भाट्टमतेन शङ्का ।

“नन्वेवमाश्रयिषु कर्मसु विनाऽप्यपूर्वेण द्रव्य-देवतासंस्कारमुखेन करणो-
पकारजननसिद्धिरिति नाऽपूर्वसमाश्रयणे किञ्चन प्रमाणम् ।

१ ग्रहणस्याऽबाध्यतयेति मु पु पा ।

२ करणोपकारे क्लृप्ते त प्रतीति मु पु पा ।

तत्र भाट्टमीमांसकास्सन्निपत्योपकारकमङ्गलं दृष्टा-दृष्ट-दृष्टादृष्टभेदेन त्रिविधं वर्णयन्तो
दृष्टादृष्टसंस्काररूपमाश्रयिकर्मसंज्ञेन व्यवहरन्ति । यथा-मनुपुरोडाशादि । तच्च देवता-
रूपोद्देशात् पशुयागोपयुक्ताया एव देवताया पुनः पुरोडाशयागे “अर्न्नापोमाभ्यामिदं”-
मित्यादिप्रकारेणोद्देशात् विनियुतदेवताप्रतिपत्तेर्दृष्टार्थत्वम् । तस्यापादेन स्वपूर्वोत्पत्तिरित्य
दृष्टार्थत्वमित्युभयभाष्यामशाष्यामुभयव्यात्मको याग उभयार्थः । एकस्याऽपि यागस्याऽन्तर्भेदेन
प्रयोजनप्रयोगनपेक्षानुसारेण प्रयोजनद्वयाश्रयणे न वदिकद्वये । अत आश्रयिकर्मस्थले दृष्ट-
प्रयोजनाभ्युपगमपूर्वमदृष्ट प्रयोजन परिकल्प्यते, तस्मादुभयार्थं तदिति मन्यन्ते ।

प्राभाकरमीमांसकास्तु—आरादुपकारकमदृष्टार्थम्, दृष्टादृष्टार्थमिति द्वेधा प्रतिपादयन्तो
नापूर्वकं दृष्टप्रयोजनाश्रयणमित्यादिपठन्ते । तेषामयम्भावः—प्रधानयागे विनियुक्तमव द्रव्यं
स्विष्टकृद्यागस्य द्रव्यं भवति । अत्र यद्यपि मानसत्वाग्रहणस्य स्विष्टदृष्टो दर्शनपूर्णमासयाग
प्रति न वदन्त दृष्टोपकारो दृश्यते । तथाऽपि तदङ्गभूतस्य द्रव्यप्रधानस्य दर्शनपूर्णमासयाग-

प्राभाकरमतेन समाधानम् ।

किं भवानृजुविमलायामनवहितः ? दक्षितं हि तत्रेदं 'चतुर्थे'—न साक्षा-
द्द्रव्यदेवतोपकारो यागे^२, किन्तु स्वाङ्गभूतमन्त्राद्यंशमुखेन । न च यागेऽ-
धिकाराननुप्रविष्टे तयोस्तत्र विनियोगोपपत्तिः । न चाऽपूर्वमन्तरेण याग-
स्याऽधिकारानुप्रवेश इत्यवश्याश्रयणीयमवान्तरापूर्वम् । तेषाञ्चाऽदृष्टतया
न प्रयोजकत्वम् । दृष्टतया च द्रव्य-देवतासंस्कार एव प्रयोजकः । तत्राऽपि
द्रव्य-देवतासंस्कारयोर्द्रव्यप्रतिपत्तिरेव प्रयोजिका, यागे द्रव्यस्य माहा-
व्यापारादिति मन्तव्यम् ।

द्रव्यस्य तु न श्रुतिविनियोगः । न क्वचिद्द्रव्यस्य द्वारं श्रुतिस्समर्पयति ।
न च प्राकरणीकोऽपि द्रव्यस्य विनियोगः, साक्षात्करणोपकारजनकत्वा-
भावात् । तस्य हि लिङ्गेन, वाक्येन, स्थानेन, 'समाख्यया वा भावार्थ एव
जनकतया सम्बन्धः । गुण-जात्योस्तु वाक्येन विनियोगः, नानाव्यापारत्वा-
त्करणानाम् । अतस्साधनभूतद्रव्योपादाने तदवच्छेदकतयाऽस्त्येव तयोरु-
पयोग इति, न कारकतया विनियोगो विरुद्ध्यते ।

उत्पन्नकर्मगतसंस्त्ययाऽध्यासनिरूपणम् ।

या तु 'सहयोत्पन्नकर्मसमवायिनी । यथा—“एकादश प्रयाजान्यज-

द्रव्यायपरत्वाद्दृष्टरूपो द्रव्यसरकारो यद्यपि प्रतिभाति । तथाऽप्यस्य स्विष्टकृत्माप्रयोगतया
साधातृप्रधानयागोपत्वाभावात्तद्द्रव्यमस्कारवत् सञ्जायतीति । यदि तच्छेदपिभूतस्य स्विष्ट-
कृत् प्रधानोपत्वं निर्बुद्धं स्यात्, तत्तत्तद्वारा तस्य प्रधानोपद्रव्यमस्कारकं भवेत्, न तत्स-
न्निर्वाहत्वाङ्गुरूपानुष्टवत्पनामन्तरेण न सम्भवतीति प्रथमं स्विष्टकृतोद्भूतप्रयोजनं परि-
कल्प्य, परत्वात्तद्वाराय प्रथोपस्य दृष्टप्रयोजनं परिकल्प्यत इत्युद्भूतप्रयोजनपूर्वकमेव दृष्टप्रयोजना-
श्रयणमित्याश्रयिपमं उभयार्थतम् । एव पञ्चमप्रयाजेऽप्यपमं प्रचाराङ्गुमन्थय । एतन्मार्गं
मनसि निषायाऽह—“नवेवमित्यादिना याग इत्यस्य साधादिवारादिति मन्तव्यमिति'त्यन्तेन ।
पामं गारयितेकतो 'यस्मिन् यागस्य साधादित्यादिना— तस्य पशुपरोक्षमयाप' पूर्वमथ यागमन्त्र-
स्यानुष्टुब कुर्वन्प्रोमयाधंसयादित्यन्तेनाऽस्यावन्नाम-विरागो । (या २ या ५ १६१) इष्टव्यो ।

१ मञ्जुमालायामिति न पु पा ।

२ चतुर्था तुर्वेनेति मु पु पा । चातुर्धिकनति न पु पा ।

३ मन्त्र पञ्चमप्रयाजानुद्भिर्बेदादप्यमस्या न विधातुं मन्त्रक. पञ्चमसु एकादशमन्त्र

निवेद्यायोगात् । किन्तु मन्त्राध्यासं लभ्यति । तथा च प्रयाजानुद्भिर्बेदाऽध्यासा विधीयन्ते ।
मन्त्राध्यासात् स्विष्टमात्रं धृतिं वाऽज्ञातमस्या स्वयमेव निष्पद्यत एवेति न तस्य विषेयत्वमिति
शङ्क्यम् ।

तो”[श. ब्रा. ३. ६. ५. १.]ति । सोत्पन्नानां कर्मणां विधानासम्भवात्कर्मा-
श्रितो विधीयते । यद्यपि चोद्देश्यगतं विशेषणं वाक्यभेदभयेन विवक्षां
नाऽर्हतीति, प्रयाजादीनां साहित्यं न विवक्षितम्, तथाऽपि तस्याः पृथक्त्व-
निवेशित्वान्न प्रत्येकमभिसम्बन्धः, किन्तु समुदायेनैव । न चाऽभ्यासं विना
तस्याः परिपूर्त्तिरिति, अर्थादभ्यासाश्रयणे प्रकृतग्रहणात्स्वस्थानविवृद्धयैव
परिपूर्णम् ।

यः पुनरुत्पद्यमानकर्मसमवेतस्सङ्ख्याख्यो गुणः, नाऽसौ विधेयः । स
हि विधीयमानानि कर्माण्यवच्छिनत्ति । न च तस्य विधेयत्वसम्भवः । बहुषु
विहितेषु प्रचयो लभ्यत एवेति न पृथग्विधेयत्वमवलम्बते । अविधेयभूतोऽपि-
चाऽसौ भावार्थं भिन्दन् विधावुपकरोतीति सोऽन्वयी । यस्तु भिन्नप्राति-
पदिकाभिधेयः, सोऽरुणिमादिवत् कर्मणि कारकतया विधीयते ।

परवेकत्वस्योपादानिकरोपत्वनिरूपणम् ।

‘यः पुनरयं विभक्त्यभिधेयः, तस्य यद्यपि शक्त्या प्रातिपदिकार्थ-
सम्बन्धः, तथाऽपि तस्य तन्मात्रसम्बन्धे प्रकरणसमाम्नानापादितो ग्राहकसम्बन्धो
नोपपद्यत इति, ग्राहकीयावस्थासम्बन्धितैवोपादानिकीति निर्णायते । विनि-
युक्तस्य पश्वादेरुपादानमनवच्छिन्नस्य न सम्भवतीति, अस्ति तदवच्छेदकी-

१ आवृत्तिर्द्वौघाऽस्मिन् शास्त्रे प्रतिपादिता-दण्डकलिनवदावृत्तिः, स्वस्थानवृद्धिरिति ।
द्वितीयेन प्रकारेण प्रकृते आवृत्तिर्बोध्या । अस्य विस्तर पञ्चमतृतीयाद्याधिकरणे द्रष्टव्यः ।

२ एव तृतीयाध्यायप्रतिपाद्य सप्रमाण वैनियोगिक शेषत्व परिसमाप्य, पश्वेकत्वस्वी-
पादानिक शेषत्व निरूपमितुमुपक्रमते—यः पुनर्विभक्त्यभिधेय इति ।
‘पशुना यजते’त्यत्र तृतीयापातमेवत्व समानाभिधानश्रुत्या कारणाङ्गम्, पदभ्रूत्या
पशोरङ्गमिति भाट्टानां सिद्धान्तः । प्राभाकरमीमांसवास्तु—लिङ्ग-संख्याविगणितमत्र करणत्व
तृतीयाधृत्याऽभिधीयत इति भाट्टसिद्धान्तमसहमानाः प्रवागन्तरेणापादानपरपर्यायेण विधि-
व्यापारेण ग्राहकीयपदवङ्गत्वमुपपादयन्ति । तेषामयमाशयः । तथा हि—‘पशुना यत्र त्वत्र
पशुत्व लिङ्ग-संख्या-सम्बन्धानामन्योन्यमनन्वितानामेव प्रथम ग्राहकग्रहण मति पश्चात्पशुनेति
तृतीयाविभक्त्या प्रातिपदिकार्थगतानां लिङ्ग-संख्या-करणत्वानामभिधानेऽपि, प्रथम तृतीयाधृत्या
पशोर्यागशपत्वन ग्राहकंदमर्थस्य निर्वाहो भवति । लिङ्ग-संख्यायाश्च करणत्वेनाऽभिधानां,
साक्षाद्यागान्वयासम्भवात् । पश्चात्पशुद्वारा ग्राहकंदमर्थनिर्वाहो वस्तव्यः । तथा पशुमात्रा-
न्वयेऽपि तदनिर्वाहान् । उपादानाख्येन विधिव्यापारेण ग्राहकीयपशुशेषत्वमिदमनिर्वाह इत्यभिप्राय
मनसि निधायाम्—यः पुनरित्यादिना-विधि कल्पयतीत्यन्तः ।

भूतसंख्यापेक्षा, सङ्ख्यायाश्च प्रतीतग्राहकान्वयनिर्वाहायाऽऽश्रयापेक्षेति, तदवस्थासम्बन्धितां विधिः कल्पयति । सङ्ख्यान्वितश्च विध्यर्थः प्रतीतस्तदन्वयोपपत्तये ग्राहकीयदशासम्बन्धितामापादयति ।

उपादानस्य विषयोपन्यासः ।

‘उपादानलक्षणो विधिव्यापार आक्षेपापरपर्यायो मीमांसकैः प्रतिपन्नः, उत्पत्ति-विनियोगा-धिकार-प्रयोगविषयः प्रतिज्ञायते । तस्य च यथाप्रतीत-विध्यनुपपत्तिरेव बीजम् । “सौर्यञ्चरुं निर्वपेदि”त्यादौ साधिकारो विधिः प्रतिपन्न उत्पत्तिं विनाऽनुपपद्यमान उत्पत्तिमाक्षिपति । न हि क्षणिकं यागमात्रमुत्पत्तिनियोगानपेक्षमधिकारसिद्धिसमर्थमिति बहुधोक्तम्, तदेव विश्वजिदादिष्वधिकारकल्पनावीजम् इति ।

निमित्तपर्यन्ते चाऽधिकारे साध्यभूतो विधिरनुष्ठानापरनामानं करणस्य प्रयोगमाक्षिपति । कामाधिकारे तु कामसिद्धेस्तदायत्तत्वात्, मानसी प्रवृत्तिः प्रागेव फलायत्तानुष्ठानप्रवृत्तावप्यप्रतिहता निमित्तमस्तीति विधिरप्रयोजकः, उभयत्राऽङ्गेषु क्रतुरेव प्रयोजकः, क्रतूपकारद्वारत्वात्तेषाम् । यदेव हि यस्य कार्यं, तदेव तस्य प्रयोजकम् । क्रतूपकारश्चाऽङ्गानां कार्यमिति, तदेवाऽनुष्ठाननिमित्तम् । “यच्च विधिना स्वसिद्धयर्थमाक्षिप्यते, तद्विधेय-

१ अनेद बोध्यम्—प्राभाकरमते शेषत्वं द्विविधम्—वैनियोगिकम्, औपादानिकञ्चेति । तत्र वैनियोगिकं शेषत्वं श्रुत्यादिपदप्रमाणसहकृतं तृतीयेऽध्याये निरूपितम् । औपादानिकं शेषत्वं चतुर्थेऽध्याये निरूप्यते । इदञ्चोपादानं विध्याक्षेपरूपविधिव्यापारात्मकं शब्दप्रमाणान्तर्गतमेव, न तु भाट्टसम्मतश्रुतार्यापत्तिवच्छादप्रमोषजीवि तदनन्तरं प्रवर्तमानं प्रमाणान्तरमिति तन्मतरहस्यम् । अत एवोपादीयत इत्यस्याऽऽक्षिप्यत [प्र प पृ ३४२] इति विवरणमित्य-बोचाम । अत एव “यत्तु स्वसिद्धयर्थमुपादीयते तदपि विधेयमि”ति गुरुग्रन्थस्य प्रथमारब्धग्राह-कग्रहणनिर्वाहाय मत्किञ्चिद्द्वारेण विध्यन्वयितया शब्दबोध्यमित्यर्थोऽभिप्रेयतेरुपवर्णितः । अतः ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र विभक्त्यभिहितस्य पशुगतस्यैवत्वंस्याऽपूर्वाङ्गत्वगोपादानिकम् । अयमर्थः—प्रथमप्रकरणे उपपादितचरः । शास्त्रदीपिकाव्याख्यायामपि सोमनाथेनाऽयमर्थः प्राभाकर-सम्मतं चतुर्थाध्यायगतं प्रमेयं वर्णयता न्यरूपि । तथा चाऽयं तत्रत्योऽयं व्याख्यासन्दर्भः । प्राभाकरास्तु—श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्याभिस्तोषविनियोगलक्षणमुक्तमिति भाष्ये उपादानस्य श्रुत्याद्यतिरिक्तं शेषत्वे प्रमाणान्तरमस्तीत्यवगमात्, उपादानाख्यप्रमाणम्यमुत्पत्ति-विनियोगाधिकार-प्रयुक्त्याख्यं चतुष्टयमध्यायार्थं [शा दी व्या पृ ३४७] इति ।

२ बोधनामूत्रगतं बृहतीवाक्यमुक्तेऽर्थं सवादयति यन्नेति ।

मिति" तन्त्रे व्यवहारः^१ । नन्वेवं विश्वजिदादावधिकारोऽप्याक्षिततया विधेय एव स्यात् । उच्यते । नाऽधिकारस्य नियोगसिद्धौ व्यापारः, किन्तु कर्तृत्वस्य । तत्रप्रतिपत्त्यर्थं नियोज्याक्षेपः^२—इति ।

विवरणमतेन क्रमस्याऽनभिधानोपन्यासः ।

एवञ्च—विधिना स्वसिद्ध्यर्थमनाक्षिप्यमाणत्वान्न क्रमो विधेय इति मीमांसकानामुद्धारः ।

निबन्धनमत्तरूपणम्

^३क्रमस्य पाञ्चमिकस्य न किञ्चिदभिधानमस्ति । न चाऽनभिहितस्य तस्य वैनियोगिकम्, औपादानिकं वा शेषत्वं घटते, न वाऽशेषभूतस्य विधिराक्षेपाय प्रभवति ।

यस्तु ^४"वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः" [आप. श्रौ. सू. १२. २४. ६] इति प्रथम-

^१ तन्त्रज्ञा—इति मु पु पा । टीकाया अर्थानोज्ज्वालोद्भवम् । यद्यदुपादीयते, तत्-विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार [वृ टी पृ ३९] इति पाठो दृश्यते ।

^२ अधिकारापेक्ष इति मु पु पा ।

^३ पञ्चमेऽध्याये क्रमो निरूप्यत इत्यत्र विषयो नाट्ट प्राभाकरयोस्त्वमान, साधार विधीयते, पर पदार्थविशेषणतया क्रमो विधीयत इति भाट्टमीमांसका मन्वते । प्राभाकरास्तु इदं नाज्जुमन्वत । तत्र प्राभाकरमते विवरणम्, निबन्धनञ्चेति व्याख्यान-इयं वरीवर्ति । अयमभावः—सावरभाष्यस्योपरि पदसहस्रप्रत्यात्मक विवरणनाम गुरुणा प्रथम प्रणीता लघ्वी टीकेति तत्सम्प्रदायः ।

द्वादशसहस्रप्रत्यात्मक निबन्धननाम पदचाद्वगुरुमैव प्रणीता बृहती टीका । इदं टीकाद्वयं सन्दर्भसामर्थ्यम्, अर्थसामर्थ्याञ्चाऽल्लोच्य प्रभाकरमिथयैव व्यरचि, इति तन्त्रग्रहस्य रामानुजाचार्यो ब्रवीति । यथा—

"जालोच्य सन्दर्भलमयं बलं धृतीनाम् ॥

टीकाद्वयं व्यरचयद्बृहतीञ्च लघ्वीम्" [त ट पृ १ श्लो ५] ॥ इति ॥

एव "टीकाकारो हि प्रथम विवरणटीकां कृत्वा पश्चाद्विबन्धनटीकां कृतवानिति किंवदन्ती । निबन्धनमतस्याऽस्यापि सिध्य-प्रसिध्यनरम्भस्या वतमानत्वात्," इति नयविबक-दीपिकाकारस्य बरदराजस्योक्तिरप्युक्तमवधार्यं परिपोषयति ।

तत्र विवरणकारोऽर्थसामर्थ्यानुसारेण तार्तव्यस्य "वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इत्यादौ प्रथम-सन्दर्भावगम्यस्य पदार्थद्वन्द्वावयस्य पौर्वापर्यलक्ष्यस्य, पाञ्चमिकस्य बहुनदार्थान्वातस्य वि-तिलक्षणात्स्याऽस्यास्य चाप्रतिषेधत्वा-ननिषेधत्वलक्षणवैयर्थ्यसद्भावेऽपि पदार्थस्वभावपरालोच-नायां न विधयत्वमिति मेने ।

शब्दाभिधेयः क्रमः । स हि विनियोज्यः, विधेयश्चेति निबन्धनकारः । अत एवाऽसौ तृतीये चिन्तितः । पञ्चमे हि यस्तावच्छ्रौतक्रमः “अध्वर्यु-
र्गृहपतिं दीक्षयित्वे” [श. ब्रा. १२. १. १. १०] त्यादौ, न तस्य किञ्चिद-
भिधानमस्ति । कथं तर्हि प्रतीयते । क्त्वाप्रत्ययो हि समानकर्तृकेऽर्थे
वर्तमानाद्वातोर्विधीयमानोऽपि, य एव प्रथमं प्रयुज्यते, तत एव विधीयते,
तत्र क्त्वाप्रत्ययश्रवणात् । प्रथमप्रयोज्यत्वे स्थितेऽर्थावगतिरपि तथैव,
यथाप्रयोगभावित्वादर्थविगतेः, यथावगति चाऽनुष्ठानमिति, तत्क्रमोऽपि
तथाविध एवाऽवगम्यते ।

अर्थादीनां क्रमानभिधाननिरूपणम् ।

“अर्थादिष्वभिधानशङ्का दूरापास्तैव । अनभिधीयमानस्याऽप्यवगत्यु-
पायभावस्तत्र तत्र प्रकरणे चिन्तित एव ।

१ “समानकर्तृकयो पूर्वकाले” इति पाणिनिसूत्रमत्राऽनुसन्धेयम् ।

२ अर्थ-पठन-स्थान-मुख्य प्रवृत्त्यवगम्येषु क्रमेषु तु क्त्वाप्रत्ययस्याऽप्यभावादभिधानशङ्कं
नाऽस्तीति नायकरत्ने पाठो दुष्यते । तदनुसारेण मूले पाठस्तदोचित इति विभावनीयम् ।
रूपवदिति मु पु पा । दूरत एवेति स्व पु पा ।

निबन्धनकारस्तुमेने-शब्दसामर्थ्यादितया शब्दस्वभावपर्यालोचनेनाऽभिधेयस्य तार्तीयस्य
क्रमस्याऽभिधानसम्भवात्प्रथमं ग्राहकेण ग्रहणम्, तदनु ग्राहकरोपरत्वम्, तदनन्तरं करणरोप-
त्वम्, पश्चात् द्वारोपरत्वम्, ततः प्रयोगविध्यनुष्ठाप्यत्वम्, तदेव च विधेयत्वमिति
तन्मतसिद्धान्तरहस्यम् ।

पाञ्चमिकस्य क्रमस्य तु न शब्दाभिधेयत्वम् “समानकर्तृकयो पूर्वकाले” इति पाणिनि-
सूत्रेण समानकर्तृकयोर्धातुो पूर्वकाले वर्तमानाद्वातोः क्त्वाप्रत्ययस्य विधानात् क्त्वाप्रत्यय- पूर्व-
कालवाचीति गम्यत । “मुखं व्यादाय स्वपिती” त्यादौ पूर्वकालरवस्य व्यभिचारात् पूर्वकालत्व-
मप्यर्थस्तम्भवति । अतः क्त्वाप्रत्ययरूपभूत्या क्रमो नाऽभिधीयत । अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-
प्रवृत्त्यवगम्येषु क्रमेषु तु क्त्वाप्रत्ययस्याऽप्यभावादभिधानशङ्कं नोदति, इति पाञ्चमिकस्य
क्रमस्य शब्दबलवादिनो निबन्धनकारस्य मतेनाऽभिधेयत्वमेव । तस्मात्पाञ्चमिकस्य क्रम-
स्याऽभिधेयत्वेन ग्राहकेणाऽग्रहात्, अनङ्गत्वेन तद्वानावपि वंगुण्याभावेनाऽनर्थकः क्रमविचार
इति मतद्वयसाधारणं पूर्वं पक्षः ।

तत्रान्यं मतद्वयसाधारणसिद्धान्तः । तथाहि-क्रमस्याऽनङ्गत्वोऽपि क्रमविचाराऽवस्यमा-
रम्भणीय एव, अनङ्गस्याऽपि तस्याऽन्तरणीयत्वात् । प्रयोगविधिं सा ज्ञानप्रधानानुष्ठापनं ।
तद्विपरिणामादिविधानविधयात्, अनुष्ठेयपदार्थगतपरीक्षापर्यवसानाद्वा वक्तव्यं । तेन यद्यपि
प्रयोगविधिं क्रमस्याऽनुष्ठानं नाऽभिधीयति । तथाऽपि प्रयोगविधेयत्ववशात्पत्यव । यः च विनाय-
क्रमविधयापीनः । अतस्तदादरणम् । परस्परमङ्गान्निभावापन्नानेवकृतुंवाधानापदार्थान्क्रमण

क्रमस्य चोदनालक्षणत्वात्तेषु-समाधाने ।

यदि विध्यर्थं प्रति शेषत्वं क्रमस्य नाऽस्ति, कथं तर्हि चोदनालक्षण-
त्वम् ? न विधेयता चोदनालक्षणत्वे हेतुः, अधिकारस्य तदभावप्रसङ्गात् ।
'विध्यर्थस्तदन्वितः प्रतिपाद्यत इति चोदनालक्षणत्वम् । तर्हि क्रमान्वि-
तोऽपि प्रयोगविधिरवसीयत इति, तस्याऽपि चोदनालक्षणत्वमविरुद्धम् ।
क्रमविशेषपरिगृहीतप्रयोगावच्छिन्नो हि प्रयोगविधिः प्रतीयते । अतः
एवाऽनङ्गत्वेऽपि क्रमस्याऽऽदरः, तदभावे प्रयोगानुपपत्तेः, प्रयोगविधेश्च
विशिष्टप्रयोगसाध्यत्वात् । तदेवं द्विविधमौपदेशिकम्—वैनियोगिकम्,
औपादानिकञ्च ।

अधिकारनिरूपणम् ।

तत्र न यथाधिकारं विनियुज्यते, अपि तु यथाविनियोगमधिकारः ।
सामान्यतोऽप्यधिकाराश्रयणेन विनियोगसिद्धेः ।

यद्यपि प्रतिप्रकरणं व्यवस्थासिद्धये ग्राहकग्रहणपूर्वको विनियोगः, यद्यपि
च साधिकारस्यैव ग्राहकत्वम्, तथाऽपि सामान्यतोऽपि स्वर्गकामादावधि-
कारिणि लब्धे साधिकारत्वे सम्पन्ने, ग्राहकग्रहणे संबृत्ते विनियुक्तेष्वङ्गेषु तदव-

प्रयुञ्जानो विधिरवर्जनीयतया क्रममपि प्रयुज्यते । अतस्तत्प्रयुक्तिराधिकीति, क्रमलक्षणमा-
रम्भणीयम् ।

तथा चोक्तम्—

“क्रमस्याऽनङ्गभावेऽपि नैवाऽनादरणीयता ॥

तदभावे विशिष्टस्य प्रयोगस्याऽसिद्धितः” ॥ इति ।

“श्रुतिलक्षणमानुष्यंमिति” सूत्रमप्यनाङ्गकूलम् । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति
शास्त्रादौ चोदनालक्षणस्यैव विचार्यत्वं प्रतिज्ञातम् । चोदनाप्रमाण्य शास्त्रभेदलक्षणयोरीतोदा-
त्तवत्त्वेनाऽविधेयस्याऽपि क्रमस्य “एवादस्य प्रयाजान् यजती”तिवदविधेयस्याऽप्येवादस्यैव
विवक्षावत्प्रयोगविशेषनिर्धारणाय विवक्षणेन क्रमश्रुतिलक्षणो भवति ।

इदमेव मतद्वयं मण्डनमिथेनोक्तम्—“न ह्येष प्रयोगविधेरविषयः, अननुष्ठेयत्वात्, धराब्दा-
धत्वात्, क्रमवद्भूतिरेवेदेदन्तयाऽनिरूपणात्” इति । इदं सन्दर्भद्वयं वाचस्पतिमिथेनेत्यमव-
तारितम्—“तत्र विवरणकृतो हेतुमाहाजनुष्ठेयत्वादिति । निबन्धनकृतो हेतुमाह—“अराब्दा-
धत्वादि” [वि वि. व्या. न्या क पृ ४१३] ति । इदं सर्वं मनसि निधायाऽह—क्रमस्य पाञ्चमिवत्स्य
न किञ्चिदभिधानमस्तीत्यादिना—प्रयोगविधेश्च विशिष्टप्रयोगसाध्यत्वादित्यन्तः ।

१ अविध्यर्थ इति. मु पु पा ।

२ अमनियमस्य तदादर इति मु पु पा ।

च्छिन्ने विध्यर्थे कार्यात्मनि तदनुष्ठानसमर्थस्य 'स्वर्गकामिनोऽधिकार इति, पश्चादधिकारिविशेषनियमः । 'अत एवाऽन्ध-वधिर-पङ्कवादीनामवेक्षणा-श्रावणा-भिक्रमणाद्यङ्गवति, अत्र्याप्येयाणामाप्येयत्रयवरणलक्षणाङ्गभाजि, आह-वनीयादियोगिनि चाऽनाहिताग्नीनामनधिकारः । तेषां तथाविधविध्यर्थ-सम्पादने स्वाभाविकशक्त्ययोगादिति स्वयमूहनीयम् ।

अज्ञातानामङ्गवैकल्यसमाधानेन, अद्रव्याणां द्रव्यार्जनेन चाऽधिकारवर्णम् ।

येषां पुनस्स्वाभाविकी शक्तिरनपेता,^१ तेषामधिकारो भवत्येवाद्र-व्याणाम्, 'समाधेयव्याधिविशेषपरवशेन्द्रियाणाञ्च । ननु तेषामधिकारो न निर्वहत्येव, अपूर्वसिद्धिनिवन्धनत्वात्तस्य, तस्यास्सकलाङ्गग्रामायत्तत्वात् । सत्यम् । कामाधिकारो न भवत्येव । तस्य सेतिकर्तव्यताफलभावना-करणाविषयत्वात् । फलकामस्य हि फलभावनां प्रत्यकरणीभूतेऽधिकारो नाऽवकल्पते । सर्वञ्च करणं सेतिकर्तव्यताकं करणतामनुभवतीति सम्म-तम् । ततस्साङ्गानुष्ठाने सेतिकर्तव्यताकत्वव्याघातात्, विषयाभावाद्वि-षयिणोऽप्यनुपपत्तेरधिकारविलय एव कामिनाम् ।

नित्येष्वङ्गविषये यथाशक्तिन्यायः ।

'निमित्तवतश्च केवलभावार्थविषय एवाऽधिकार इत्यङ्गानुपसंहारेऽपि विषयाप्रमोषाच्चाधिकारावगमः । अनपेतश्चाधिकारो यावदुपसंहरणीयाङ्ग-

^१ अत्रेदमवधेयम्—स्वर्गकामाधिकरणे पञ्चाय आस्नातवाच्याया भावनाया स्वगत्य साध्यत्वनाज्यय कामपदसमन्विताहारादिति भाट्टमीमांसना मन्वते । श्राभाकरमीमांसकाणु-स्वर्गकामपद नियोग्यसमर्थकम्, विषय-नियोग्याभ्या नियोग्यप्रतीतिरिति स्वीकुर्वन्ति । यद्यप्य-यमर्थस्तार्किकानां न, आपानादी नियोग्यमन्तरेणाऽपि नियोग्यप्रतीतिर्भवेत्तानि [प्र १ पृ ८५२] मूल एवास्ति ।

^२ यथायिनियोगमधिकार इति त्रिवेगधिकरणमिदं तन्मुगधियप्रग्रथयत्तयादीनामधि-कारं व्यावर्तयति—अत एवेत्यादिना—स्वयमूहनीयमित्यन्तः ।

^३ शक्तिरपतति मु पु पा । शक्तिरनपतति र पु पा ।

^४ अयमापयति मु पु पा ।

^५ सर्वत्र नियमसिद्धिरेव पुष्टयर्थः । तत्र काम्यरस्य स्वर्गकामस्याधिकारित्वेन स्वर्गकामस्यैव सामान्य निवार्य प्रति विरलम्, अत काम्यरस्य स्वर्गकामस्यैव प्रत्ययः । न च काम्यता नियोग्यस्याऽवधारणत्वमात्रमुदीर्यम् । अत एव काम्यं सामान्यवृद्धिरिति मन्वते ।

सम्पाद्यतामेव तदानीमवगमयति, श्रौत्सर्गिकी तु सकलान्नायत्तसिद्धितैव ।
अनेनैवाऽभिप्रायेण निमित्ताधिकारे गोणः, मुख्यश्च शास्त्रार्थ इति प्राभाकरा-
णामुल्लासः ।

नैमित्तिकानामनुष्ठानं कादाचित्कम्, प्रतिनिमित्तमावृत्तिरिति कथनञ्च ।

अस्ति च किञ्चिदङ्गं निमित्तायत्तविधानम् । तत्सत्येव निमित्तेऽङ्गम् ।
यथा—“भिन्ने जुहोती”ति । तत्र चैष शास्त्रार्थः—सति भेदने भेदनहो-
मसहितोऽङ्गकलापः करणोपकारं जनयति, तदभावे तु केवल एव—इति ।
यावच्च भेदनादिकमावर्तते, तावती होमस्याऽऽवृत्तिः । एष तावदौपदेशि-
कोऽङ्गकलापः ।

कार्यप्रयेयनिरूपणोपक्रमः ।

कार्यनिबन्धनं किञ्चिदङ्गं भीमांसका मन्यन्ते । उपदेशो हि प्रति-
प्रकरणमङ्गानां व्यवस्थित एव, अपूर्वग्रहणपूर्वकत्वाद्विनियोगस्य । यदि हि
“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यनेन साधिकारं यागमुद्दिश्य
“समिधो यजती”ति समिदादिविधिस्स्यात्, तदानीमुद्दिश्य विधानात्,
यावद्यागमेव समिदादिविधिरिति, यजिमत्सु सर्वापूर्वेषु समिदादिविधाना-
दुपदेशो न व्यवतिष्ठेत् । न हि तदा स्वर्गकामपदम्, दर्शपूर्णमासपदं वा
विशेषणायाम्, उद्दिश्यमानविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेः । सन्नि-
धानमात्रेण त्वन्विताभिधानसिद्धेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यत्वे सति
समिदादीनां तदनुप्रवेशाद्विनियुक्तविषयतयाऽप्यनुष्ठानसम्पत्तेर्दर्शपूर्णमासाभ्या-
मित्यधिकारवाक्यमेव^१ नोद्दिश्यसमर्पकम् । तत्राऽङ्गानामपूर्वेण सह
तादर्थ्येनाऽप्यन्विताभिधानम्, प्रकरणेन च करणोपकारलक्षणद्वारपरि-

नित्यस्थले तु न तादृशोऽधिकारी, नाऽपि विषय-करणे, अपि त्वकामिनियोग प्रति धात्वर्थस्य
यागादेर्विषयत्व करणत्वञ्च । अतस्साध्यविवृद्धिरहित नियोगमात्र पुरुषार्थः । अत एव
काम्यस्थले कलिकापूर्वं, नित्यस्थले पञ्चापूर्वमिति चाऽस्मिन् दर्शने ग्रन्थवृत्ता व्यवहारः । अवश्य-
ञ्चैवमभ्युपेतव्यम् । अन्ययोमयथाऽप्यतिरिक्तफलकत्वे, तदभावे वा नित्यकाम्यविवेको दुष्प-
पादस्स्यात्, इति च बोध्यम् ।

^१ केचिदन्ये इति मु पु पा । भीमांसका—प्राभाकरभीमांसका इत्यर्थः ।

^२ वाक्यमेवेत्यादिरूपकारलक्षणद्वयेत्यन्तो भागो मु पु नोपलभ्यते ।

कल्पनम् । तत्र चोपादानलक्षणेन विधिव्यापारेणाऽज्ञानां समुदितानामुप-
कारजनकत्वपरिकल्पनमिति, प्रतिप्रकरणमङ्गव्यवस्था ।

कार्यप्रमेयनिरूपणम् ।

॥ पुनः केषां कार्यनिबन्धनमङ्गत्वम् ? प्राकृतानां वैकृतापूर्वेषु, तदीय-
करणे च 'यमतिदेशमाचक्षते, प्राकृतानां प्राकृतस्थानपतितेऽर्थान्तरे,
यमूहमभिदधति । द्विविधं शाब्दम्-उपदेशजम्, ^१ कार्यजञ्च ^२ । तत्र च वैकृता-
पूर्वस्य साध्यभूतस्य सेतिकर्तव्यताककरणाकाङ्क्षस्य विषयीभूते भावार्थे करणे
लब्धे, या परेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा, तस्याञ्च न प्रकृतिवदुपकारान्तरकल्पनो-
पपद्यते । क्लृप्ते ह्युपकारान्तरे तज्जनकद्विविधपदार्थाकाङ्क्षा पश्चात्तनी सा
प्रकरणाधीतपदार्थवर्गसम्बन्धेन न परिपूर्यते । प्राकृते तूपकारे स्वीकृते,
तन्मुखेन द्विविधप्राकृतपदार्थोपस्थापनादाकाङ्क्षा परिपूर्यत इति, प्राकृतमेवो-
पकारं स्वीकरोति ।

भाट्टाभिमतानुमानोपमानयोरतिदेशाहेतुत्वनिरूपणम् ।

कः पुनर्हेतुस्वीकरणे ? नाऽनुमानम्, अव्यभिचरितलिङ्गतसम्बन्धा-
भावात् । नोपमानम्, तस्य सादृश्यभात्रविषयत्वात्, सिद्धविषयावगाहि-
नोधाऽनयोः कार्ये ग्रामाण्यानवतारात् ।

लिङ्गादिना प्राकृतोपकारस्याऽभिधानम् ।

उच्यते । य एवाऽस्ती नियोगाभिधायी लिङादिशब्दः, स एव
प्राकृतोपकारान्वितं स्वार्थमभिदधाति । प्रकृतावपि विध्यर्थपरिकल्पितो-

पकारेणाऽन्वितं स्वार्थं लिङादिरेव वक्ति । अन्विताभिधाने चाऽऽकाङ्क्षा-
योग्यता—सन्निधिश्च कारणम् । इह च प्राकृतस्योपकारस्यैवाऽऽकाङ्क्षा-योग्यता
च तावदविवादा । सन्निधानन्तु बुद्धेन प्राकृतेनैवाऽपूर्वेण लिङ्गविशेषेण च
प्राकृतमपूर्वं बुद्धौ सन्निधीयते, तच्च स्वोपकारं सन्निधापयति । अतः
एवोपकारसम्बन्ध औपदेशिक इति तत्त्वविदः ।

विकृतानुपकारस्यौपदेशिकत्वोपन्यासः ।

यो हि ग्रन्थेन, विध्यर्थेनवोपस्थापितस्तस्मिन्नन्वयमेति, स औपदेशिकः ।
यथा—प्राकृतानुपकारः, यथा वा-विश्वजिदादावधिकारी । तदेवमुपकारस्स-
म्बन्धमुपेतः केन पदार्थवर्गेण जन्यत इति, पश्चात्तस्यैव विकृतस्याऽपूर्व-
स्याऽऽकाङ्क्षा भवति ।

शङ्का ।

ननु प्राकृतावेवाऽस्तानुपकारो निर्ज्ञातजनकभूतपदार्थवर्ग इति नाऽऽका-
ङ्क्षोदये कारणमस्ति । अत एव पदार्थानामतिदेशो नेति मन्यन्ते । यदि
पदार्थेष्वपि पश्चाद्भाविन्याकाङ्क्षा स्यात्, तदा तद्धेतुके प्राकृतानां विकृता-
पूर्वसम्बन्धे सति, को नामोपकारस्यैव पदार्थानामतिदेशं वारयेत् । अन्य-
श्रोक्तस्य^१ ह्यन्येन सम्बन्धोऽतिदेश इत्यतिदेशविदः ।

तन्निरासः ।

अत्र ब्रूमः—यदि करणोपकारप्रयुक्ताः प्राकृताः पदार्थास्स्युः, तदा
निर्ज्ञातेषु जनकेषु^२ प्रधानाकाङ्क्षा नाऽवतरेत् । अपूर्वप्रयुक्तास्तु धर्मा इति
मीमांसकाः । तथा सति यदपूर्वप्रयुक्तास्ते धर्माः, तत्सम्बद्धे एवोपकारे
तेषां जनकता कल्पिता, नाऽन्यसम्बद्धे । अतो विकृतापूर्वसम्बन्धस्याऽनि-
र्ज्ञातोपायाकाङ्क्षा नाऽनुपपन्ना । येषां तु^३ क्लृप्तसाधनभावानां पदार्था-
नामनुष्ठानमेव केवलम्, तेषामौपदेशिकत्वादुपकारसाधनभावस्योह-बाधो न
स्याताम् । आकाङ्क्षानिवन्धने तु विकृत्यपूर्वसम्बन्धे यथोह-बाधो सिद्धयतः,
तथाऽत्र वक्ष्यामः । एवञ्च सत्यां पदार्थाकाङ्क्षायां पश्चादुपकारेण ये प्राकृताः
पदार्था बुद्धिविषयतामापद्यन्ते, तेऽन्वयमासादयन्ति ।

^१ तत्त्वविदः — प्राभाकरमीमांसका इत्यर्थः ।

^२ अन्यता ह्यन्येन सम्बन्धोऽतिदेश इति पाठो दृश्यते ।

^३ पदार्थाकाङ्क्षेति. मु. पु. पा ।

^४ प्रकृतिसाधनभावेनेति मु. पु. पा. ।

चपकारस्य प्राकृतपदार्थोपस्थापकत्वोपन्यासः ।

केन पुनस्सम्बन्धेनोपकारस्तानुपस्थापयति । उच्यते । प्रकृतौ तेषां पदार्थानाम्, तस्य चोपकारस्य जन्य-जनकभावः प्रतीत इति, तयाऽपूर्वप्रतीत्या स्मृतिस्तेषु जायते । तेषु स्मृतिसन्निहितेषु लब्धान्वयेषु यथाप्रकरणाधीतेषु पश्चादुपकारसाधनत्वं मिलितानां कल्प्यते । तदाहुः—“वैकृतं पदार्थवर्गं प्राकृतमुपकारादौकितं तथा विधिरुपकारे साधनमेकीकृत्य कल्पयति, उपकारलक्षणकार्योपस्थापितप्राकृतपदार्थान्वयज्ञानञ्च विकृत्यपूर्वकार्यजं शाब्दमुच्यते । न च पदार्थानामपूर्वान्तरसम्बन्धोऽनुपपन्नः । अन्यदीयस्याऽन्यसम्बन्धाभावादि” [बृ. टी. १०. १. १] ति । अर्थश्चाऽयमतिक्षुण्णञ्जुविमलादिषु ।

उद्भूतस्य शाब्दत्वनिरूपणम् ।

तत्र प्राकृतानां संस्काराणां प्राकृतद्रव्यस्थानपतितपदार्थसम्बन्धनिश्चयः ऊहापरनामाऽपि कार्यज एव शाब्दः ।

प्रकृतौ यत्कार्यं प्रतीतमवघातादीनाम्, “तदेवेदमि”ति निश्चये सति, “तेषां वैकृतद्रव्यान्तरसम्बन्धनिश्चयः ! यदपूर्वार्था ह्यवघातादयः, तदीयतण्डुलोत्पत्तिप्रकृतिद्रव्यमवघातादिभिस्संस्कार्यमिति प्रकृतौ शास्त्रार्थः । विकृतावपि तादृशा एव नीवारादय इति,^१ तद्धर्मोहस्तेषु ।

बाधनिरूपणम् ।

एवं कृष्णलादिष्ववघातादिपूहितेषु द्वारभूतकार्याभावेन यो बाधनिश्चयः, सोऽपि कार्यज एव । तदेवमूहित-बाधिता-भ्युचितपदार्थजन्यः प्राकृत उपकारो विकृताविति स्थितम् ।

तन्त्रा-वापनिरूपणम् ।

तेषाञ्चोपदेशिकानां कार्यसम्बद्धानाञ्चाऽज्ञानामनेकप्रधानसम्बन्धे प्रयुक्ति

^१ कार्यरूपवशादिति म. पु. पा. ।

^२ तेषामित्यादि-निश्चय इत्यन्तः पा. म. पु. नोपलभ्यते । छ सप्तककोशानुसारेण निवेशित इति ध्येयम् ।

^३ धर्मोहस्तेष्वित्येव म. पु. पा. ।

^४ प्रयोनविशेष इति. म. पु. पा. ।

विशेषस्तन्त्रमनुष्ठानस्य^१ । तथा देश-काल-कर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानां भेदो नाऽवसीयते कार्यस्यैवाऽभेदे । भिद्यमाने तु कार्ये कार्यार्थमनुष्ठान-भावर्तते एव । देशादिभेदेऽपि प्रयोगभेदावगमादावृत्तिरेवाऽनुष्ठानस्य ।

प्रसङ्गनिरूपणम् ।

यस्य च परार्थमनुष्ठितस्याऽपि कार्यं तन्त्रमित्यवगम्यते, तस्याऽन्यत्रा-प्युपकारकत्वमेवेति सकृदनुष्ठानम्-इति ।

नानाभ्रमविषयाणां^२ विधिसिन्धो^३ निमज्जताऽङ्गानाम् ।

अविततगम्भीराणां पारायणमेतदाचरितम् ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिका-यामङ्गपारायणे आरादुपकारकाङ्गनिरूपणपरो नाम द्वितीयः परिच्छेदस्तमाप्तः ।

^१ अनुष्ठानमिति मृ. पु. पा. ।

^२ सिद्धारङ्गस्यमिवेति ख. पु. पा. ।

^३ सिद्धेति मृ. पु. पा. ।

वक्तुं शक्यते, अपि तु "प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्ये"त्यतिदेशेन विवृतौ प्राप्तानामेव सर्वेषामङ्गानां कृष्णलादिषु द्वारलोपादिनाञ्जुष्ठानलक्षणो व्यवहारो बाध्यते ।

एव "शरमय बहिर्भवती" [तं स २-१-७-७] त्यत्र चोदकावगताबाधिताङ्गभावशरप्राप्तौ प्रत्यक्षवचनावगतशरनिराकाङ्क्षेण प्रयोगवचनेन बहिषामनुपसङ्ग्रहादननुष्ठानलक्षणबाधः ।

एव महापिप्रेटौ श्रुतस्य "नाऽऽप्येव वृणीत" [तं बा १-६-१-१] इति होनुवरणनिषेधस्य प्रयोगविधिनाऽसद्व्यवहारस्याऽतिदिष्टस्याऽननुष्ठानलक्षण एव बाधः । अतः कुतश्चिदप्यतिदेशो न निवार्यते इति, प्रयोगविधिसद्व्यवहाराबाध्याहत इत्युच्यते, न तु प्राप्तबाधः ।

किञ्च प्राकृतानां पदार्थानां विवृतावतिदेशो युज्यते । तथा च पारमर्ष सूत्रम्— "चोदनायैवात्स्म्यमि" [मी द ३-६-८] इति ।

अत्र प्रसङ्गे मिथ्यात्वव्यवहारोऽननुष्ठानमिप्रायः प्रामाण्यमीमांसकानाम्, व्यवहारविसवादादेव सर्वेषां ज्ञानानां मिथ्यात्वम्, न त्वयथार्थत्वेन । न स्वत्वयथार्थं नाम ज्ञानं सङ्गृह्यते इति विवेचितोऽयमर्थः— "यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षमि" [शा भा पृ २८] इति वृत्तिकारण्यव्याख्यानावसरे टीका-मञ्चिकयोः । "इदं रजतमि"त्यादी वस्तुप्राप्यकारित्वेनाऽतिप्रतिरजतप्राप्यनुपपत्तेरग्रहणमुपपद्यते दोषादिना । प्रकृते तु ग्रहणवृत्तौऽतिदेशस्य सत्त्वेन, नाऽग्रहणमिति वक्तुं शक्यते ।

एतेन "नाऽस्ति लुप्तार्थानां चोदकवचनम्" । "तस्मात्प्रकृतप्रयोजनं चोदकचोदयति" । "बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चितं कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते" इति च भाष्यसन्दर्भो दशमाद्यस्वीतिदेशेन प्राप्तानामपि तत्फलस्याऽननुष्ठानस्याऽस्मावादिनि कण्डूरेण व्याख्येय इति । तथा चाऽतिदेशप्राप्तानामबाधिताङ्गभावानामेव प्राकृतानां पदार्थानामननुष्ठानलक्षणो बाध इति ।

अत एव बलाबलाधिवरणोपसंहारे— "अथ यत् तत्र तत्रेदमनेन बाध्यते, इदमनेनैत्यादिभाष्य व्याख्यानुं प्रवृत्तौ वातिकवतारो यदिदं नाप्यमप्राप्तबाधविषयम्, उत प्राप्तबाधविषयं वेति द्वेषा विवक्ष्य दूषयामन्मूव—

"बाधस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षत्वावप्र युज्यते ।
स्थिते चाऽप्राप्तबाधस्यैव प्राप्तबाधोऽपि नीतमि" ॥ [मी द पृ ८४९]

त्यादिना । तदनन्तरञ्च यद्यप्यधिवरणान्तोपसंहारात्तद्विषयं श्रुतिमिति, तथापि सामर्थ्यात्पूराद्यनुमन्मन्त्रवदुक्त्युच्यते । विमानप्रकारत्वाप्राप्तञ्च "अथ यत् तत्रेति" श्रुत्यादिषु बाधस्तत्त्वार्थे, किन्तु हि बाधाधिकारादिहाऽऽचार्यस्य यावन्तन्मात्रोक्तिवत्ता बाधभेदा, ते सर्वे हृदयमनुप्राप्ताः । तेषाञ्च श्रुत्यादिमदुक्तौ बाध उपपद्यते । सर्वत्रैव रूपेण बाधमार्गेण भवितव्यम् । अतो यदि तदीयं प्रकारदशुत्पादित्वस्तु, श्रुत्यादिप्रकारो वा तेषु । तत्र श्रुत्यादिगतस्यावसम्प्रयेव वयिन इति विमनेन पृष्टेन । त्वेनद्व्यभिचरिणामनेषु वयमिति मन्यमानो वदति—अथ ह्यादिना.....वे तु प्रमाणनदानाम् निजनिमित्तवचनवद-

पुरुषार्थ-प्रीतिपर्य-प्राकृतवैकृत-सामान्यविशेष-निष्प्रयोजन-सप्रयोजनाल्पभूयस्त्व-सावकाशनिरव-काशाङ्गप्रधानतद्वर्तमाना, तेष्विदमुक्त प्राप्त बाध्यते" भी द पृ ८६१] इति ।

भाष्यमधिकृत्येदञ्च सर्वं वातिकोक्तमाशेषसमाधानादिकमविचारितरमणीयमिति, बृहतीटीका—ऋजुविमलापञ्चिकयोः परिशीलनेन करतलामलकवत्स्फुटमवगम्यते । तथाहि—बलावलाधिकरणभाष्यटीकासन्दर्भं, “अत्रेदानीमुपदेशबाधविदोऽभिदधति—सामान्यतः प्राप्ति-मग्नानां विशेषमपश्यन्तस्मृतिप्रमोपनिमित्तं प्राप्तिज्ञानं व्यपदिशन्ति शुक्तिकायामिव रजत-शानमि” [बृ टी] इति । अत्र ऋजुविमलापञ्चिकाटीकया “एकदेशमतमाहेति” पूर्वं वर्तते । “वृत्तयति” इत्युत्तरं वर्तते । अयञ्चैकदेशो वातिककार इति शास्त्रदीपिका-व्याख्यानात्सोमनाथीयाद[शा. टी. व्या. म. पृ. २४८-२४९] वगम्यते ।

एतेन “नोपदेशबाधविदामिदमभिधानम्, अपि त्वत्तद्विदामित्युपरम्यत” इति शास्त्रदीपिकावचने उपदेशबाधवित्पदेन प्रभाकरमिश्रस्य ग्रहणमिति निगदव्याख्यातम् ।

तथा चाऽप्राप्तबाधप्राप्तबाधविषयत्वाभ्यां तृतीय-दशमयोर्विषयव्यवस्थायां असम्भवेनेत्यं विविक्तो विषयो वक्तव्यः । तृतीये श्रुति-लिङ्गाधिकरणेऽलिङ्गे लिङ्गसाधारणं रूपं पश्यन्-लिङ्गतामविविञ्चन् लिङ्गतामन्यत्र दृष्ट्वा स्मरन् लिङ्गव्यवहारं प्रवर्तयन्लिङ्गज्ञानेन लिङ्ग-व्यवहारानिवर्तत इति ।

तथा चोक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम्—

“लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तुं भूदचेतन ॥

तस्याऽलिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धन ॥

लिङ्गसवहारोऽप्यविपरीतं प्रवर्तते ॥

श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैतदीरितमि” [प्र. पृ. ३८] इति ।

दशमोऽप्यध्यायेऽनुष्ठानलक्षणव्यवहारबाधो न्यरूपि, न प्राप्तबाध इति । यथेदं रजतमित्यत्र शुक्तिस्वरूपज्ञाननिबन्धनं प्रसज्यमानरजतव्यवहार “इयं शुक्तिरिति स्वरूपज्ञानेन बाध्यत इति स्वरूपज्ञानमेव बाधकमित्युच्यते । तथाच पञ्चिका—“इयं शुक्तिरिति स्वरूपमेव बाधकप्रत्यय इत्युच्यते” इति । तथाच चोदकस्य न बाध, न वाऽङ्गनाम्, अपि त्वनुष्ठानाभावेनाऽनुष्ठानलक्षणो बाध इति स्वमतरहस्यमुपन्यस्यति—एव कृष्णलादिष्विति ।

पुरुषार्थ-पौर्वापर्य-प्राकृतवैकृत-सामान्यविशेष-निष्प्रयोजन-सप्रयोजनात्पभूयस्त्व-सावकाशनिरव-काशाङ्गप्रधानतद्वर्मावाध, तेऽपिदमुक्त प्राप्त बाध्यते" भी द पृ. ८६१] इति ।

भाष्यमधिकृत्येदञ्च सर्वं वार्तिकोक्तमाद्येपसमाधानादिकमविचारितरमणीयमिति ।
बृहतीटीका—शृजुविमलापञ्चिकयो परिशीलनेन करतलामलकवत्स्फुटमवगम्यते । तथाहि—
बलाबलाधिकरणभाष्यटीकासन्दर्भ, “अनेदानीमुपदेशबाधविदोऽभिदधति—सामान्यत प्राप्त-
मन्वाना विशेषमपश्यन्तस्मृतिप्रमोपनिमित्त प्राप्तिज्ञान व्यपदिशन्ति शुक्तिकायामिव रजत-
ज्ञानमि [बृ टी.] इति । अत्र शृजुविमलापञ्चिकाटीकया “एकदेशिमतमाहेति” पूर्वं
वर्तते । “दूषयति” इत्युत्तरत्र वर्तते । अयञ्चकदेशी वार्तिककार इति शास्त्रदीपिका-
व्याख्यानात्सोमनाथीयाव[शा दी व्या म पृ २४८-२४९]वगम्यते ।

एतेन “नोपदेशबाधविदामिदमभिधानम्, अपि त्वतद्विदामित्युपरम्यत” इति शास्त्रदीपि-
कावचने उपदेशबाधवित्पदेन प्रभाकरमिश्रस्य ग्रहणमिति निगदव्याख्यातम् ।

तथा चाऽप्राप्तबाध प्राप्तबाधविषयत्वाभ्या तृतीय-दशमयोर्विषयव्यवस्थाया असम्भवेनेत्य
विविक्तो विषयो वक्तव्यः । तृतीये श्रुति-लिङ्गाधिकरणेऽलिङ्गे लिङ्गसाधारण रूपं पश्यन्-
लिङ्गतामविविञ्चन् लिङ्गतामन्यत्र दृष्ट्वा स्मरन् लिङ्गव्यवहार प्रवर्तयन्नलिङ्गज्ञानेन लिङ्ग-
व्यवहारान्निरन्त इति ।

तथा चोक्त प्रकरणपञ्चिकायाम्—

“लिङ्गालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तु मूढचेतन ॥

तस्याऽलिङ्गे लिङ्गरूपसाधारण्यनिबन्धन ॥

लिङ्गसवहारोऽप्य विपरीत प्रवर्तते ॥

श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैतदीरितमि” [प्र प पृ ३८] इति ।

दशमेऽप्यध्यायेऽननुष्ठानलक्षणव्यवहारबाधो न्यरूपि, न प्राप्तबाध इति । यद्येद
रजतमित्यत्र शुक्तिस्वरूपाज्ञाननिबन्धन प्रसज्यमानरजतव्यवहार “इय शुक्तिरिति स्वरूपज्ञानेन
बाध्यत इति स्वरूपज्ञानमेव बाधकमित्युच्यत । तथाच पञ्चिका—“इय शुक्तिरिति स्वरूपमेव
बाधकप्रत्यय इत्युच्यत” इति । तथा च बोधकस्य न बाध, न बाऽङ्गानाम्, अपि त्वनुष्ठा-
नाभावेनाननुष्ठानलक्षणो बाध इति स्वमतरहस्यमुपन्यस्यति—एव कृष्णलाविविति ।

अथाऽतिदेशपारायणं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ।

प्रकरणार्थप्रतिष्ठा ।

१ विकृतौ ये पदार्थानामतिदेशं न मन्वते ।

२ प्रकारस्योपदेशश्च - तेषामुत्तरमुच्यते ॥ १ ॥

३ स्वसिद्धान्तस्योपन्यासः ।

प्राकृतेनोपकारेण पदार्थैश्चैव विकृतैः ।

प्रयोगविधिना स्वेन विधिरन्वित उच्यते ॥ २ ॥

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेनाऽन्वितो हि विध्यर्थस्त्वशब्देनैव वर्ण्यते ॥ ३ ॥

साध्यभूतश्च विध्यर्थ उपकारमपेक्षते ।

४ वाक्यादिभिः प्राकृतश्च स योग्यस्सन्निधाप्यते ॥ ४ ॥

अन्यथाऽनवगम्यत्वाद्यप्यङ्गपुरस्सरः ।

उपकारः प्राकृतोऽसौ विकृतौ सन्निधाप्यते ॥ ५ ॥

तथाऽप्यपेक्षितत्वेन प्रकारं प्रथमं विधिः ।

स्वीकरोति पदार्थास्तु प्रतीतानप्युपेक्षते ॥ ६ ॥

पश्चात्तु तैरपि पुनरुपकारप्रसिद्धये ।

अपेक्षितैस्तद्वशेन प्राप्तेरन्वयमृच्छति ॥ ७ ॥

१ अत्रेदमाकृतम्—अतिदेशान्मुपगमस्य भाट्ट-शानाकरमतसाधारण्येऽपि, उपकारप्राप-
कसात्त्वेण बोधकसहायेनोपकारे प्राप्ते, तदनन्तरमतिदेशेन पदार्थप्राप्त्या विकृत्यङ्गता,
तेषामनुष्ठान पर न अवतीति स्वमतमुपपादयितुमुपकारे "प्रवृत्तिवद्विहति" वर्तब्धे"त्यतिदेशेन
प्राप्ते, न तत्पृष्ठभावेन तज्जनकोभूतानां पदार्थानां प्राप्तिरिति वदता भाट्टमीमांसकानां मतं
निरसितुं तन्मतमुपक्षिपति—विहृतावित्यादिना ।

२ करणस्येति मू० पु० पा० ।

३ तिनादिभिर्निरिति मू० पु० पा० ।

४ अत्र वाक्यपदेन प्रत्यक्षवचनम्, आदिशब्देन लिङ्गम्, नामचेयञ्च विवक्षितम् । तेषां
प्राकृतोपकारोपस्थापकत्वं ५३ तमे श्लोके वक्ष्यतीति बोध्यम् ।

५ अन्वय इति मू० पु० पा० ।

गुणप्रधानभावेन सर्वत्रैवाऽन्वयो मतः ।

^१प्रधानञ्च विधिर्धर्मा गुणास्तं प्रति सम्मताः ॥ ८ ॥

अन्वितस्याऽभिधानञ्च न ^२शब्दोपस्थितैः परम् ।

दर्शनात्पितृयज्ञादौ कल्प्येनाऽप्यधिकारिणा ॥ ९ ॥

सम्यन्धिना न सर्वेण सहसैवाऽन्विताभिधा ।

सम्यन्धिनां सन्निधानक्रमेण तु यथायथम् ॥ १० ॥

प्रकृति-विकृत्योर्विरोधोपन्यासः ।

^३प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात्पदार्थानां पुरोऽन्वयः ।

उपकारस्य कल्प्यस्य पश्चादिति परं भिदा ॥ ११ ॥

अतिदेशलक्षणम्

व्युत्क्रमेणोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृतैः ।

प्राकृतैर्विधिरन्वेति सोऽतिदेशश्च सम्मतः ॥ १२ ॥

यस्य देशे विधिर्यस्मिंस्ततोऽन्यत्राऽपि तद्गतिः ।

अतिदेशः प्रकारस्य धर्माणाञ्चैव युज्यते ॥ १३ ॥

अन्यत्रत्यो यथाऽन्यत्र प्रकारोऽन्वयमृच्छति ।

तथा धर्मा ^४अपीप्यन्ते तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥

एकदेशिमतेन दशमाद्यविरोधशङ्का ।

नन्वेवं दशमाद्येन विरोधस्ते प्रसज्यते ।

नैवं कार्यान्पेक्षोऽसावतिदेशो निवारितः ॥ १५ ॥

तद्ब्रह्मावेन सम्यन्धो धर्माणामेव चेद्भवेत् ।

अनपेक्ष्यप्रकारत्वात्तदा ^५बाधो न सिध्यति ॥ १६ ॥

तन्निरासः ।

प्रकृतौ हि पदार्थानां सम्यन्धेऽवगते यथा ।

द्वारं दृष्टमदृष्टं वा सम्यन्धार्थं प्रकल्प्यते ॥ १७ ॥

^१ प्रधानस्येति ख पु पा ।

^२ धन्योपस्थापितंरिति० मु पु पा ।

^३ प्रकृतौ प्रथमं पदार्थानामन्वयः, तदनन्तरमुपकारस्यान्वयो नयति, विहृती पूर्वं
मुपकारस्यान्वयः, ततस्तद्व्यवहारीकानां पदार्थानामिति वंशस्य मनस्यभिधन्यायाद्—
महाविति ।

^४ अपीत्येवामिति ख पु पा ।

^५ बाध इति मु. पु. पा ।

कार्यान्पेक्षसम्बन्धे तथैवाऽवगते सति ।
 द्वारं दृष्टमदृष्टं वा कल्प्यं स्याद्विकृतावपि ॥१८॥
 ततो न घटते बाधः कार्यलोपनिबन्धनः ।
 दृष्टाभावेऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य खलु सम्भवात् ॥१९॥
 कार्यापेक्षा यदा धर्मा विकृतौ यान्ति सद्गतिम् ।
 तदा कार्यावलोपेन तेषां बाधः प्रसिद्ध्यति ॥२०॥
 प्राप्नुवन्तो हि कार्येण धर्मा द्वारसमन्विताः ।
 प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्पनावसरस्तदा ॥२१॥
 क्लृप्तद्वारावलोपेन तेषां बाधः प्रमाणवान् ।
 अतिदेशेन धर्माणां प्राप्तानामपि सिद्ध्यति ॥२२॥
 कार्यान्पेक्षसम्बन्धो धर्माणामुच्यते यदि ।
 दशमाद्यविरोधस्यात्तदानीं न च तत्तथा ॥२३॥
 'तद्वद्भावेन किं धर्माः प्रकारो वाऽपि गृह्यते ।
 इत्येषा दशमाद्ये हि चिन्ता बाधप्रसिद्धये ॥२४॥
 स्वमतेन दशमाद्यविरोधोपन्यासः ।
 'पूर्वपक्षी च तत्राऽऽह पदार्थानां परिग्रहम् ।
 नोपकारे हि धर्मेभ्यो विना शक्यं निरूपणम् ॥२५॥
 यद्यन्याकाङ्क्षति विधिः प्रकारं प्रथमं स्वयम् ।
 तथाऽपि तस्य प्रकृतावपि नैव स्वरूपतः ॥२६॥
 परिज्ञानं किन्तु यथाश्रुतैर्धर्मेस्तथैव हि ।
 तस्मात्पदार्थपूर्वैव सदा तस्य निरूपणा ॥२७॥
 अतः पूर्वप्रतीतत्वात्पदार्थैरेव विकृतः ।
 विधिस्सम्बन्धमाप्नोति तान्गृहीत्वा तु स स्वयम् ॥२८॥
 उपकारं प्रकृतिवत्कल्पयत्यात्मसिद्धये ।
 अतश्च प्राकृते द्वारेऽल्लुप्ते बाधन्तु नाऽर्हति ॥२९॥
 स्वमतेन दशमाद्यसिद्धान्तवर्णनम् ।
 'राद्धान्ती तु वदत्येवं सत्यं धर्माः पुरस्तराः ।
 तथाऽपि ते न गृह्यन्ते तदानीमनपेक्षणात् ॥३०॥

‘प्रकारं हि पुनस्साध्यरूपो विधिरपेक्षते’ ।
 न पदार्थानिति हि ‘तान्प्रतीतानप्युपेक्षते ॥३१॥
 प्रकारेणैव सम्बन्धं प्रथमं प्रतिपद्यते ।
 प्रकारकल्पितैः पश्चात्पदार्थैरिति दर्शितम् ॥३२॥

अन्यधर्माणामन्यधर्मत्वशङ्का-निरासौ ।

धर्माणामन्यदीयानां कथमन्यत्र सङ्गमः ।
 इति चेदुपकारेऽपि तुल्यमेतदधोच्यते ॥३३॥
 नोपकारस्य सम्बन्ध इति हास्यमिदं वचः ।
 यद्यसौ नाऽन्यदीयस्यात्कथं तर्ह्यतिदिश्यते ॥३४॥
 अन्यत्र ह्यन्यदीयस्य देशोऽतिदेश उच्यते ।
 तद्वद्भावेन तत्प्राप्तौ विरोधश्चेन्न विद्यते ॥३५॥
 तद्वद्भावोपपत्त्यर्थं पदार्थेष्वपि तत्समम् ।
 प्रतिपत्तिविरोधोऽयमन्यदीयान्यसङ्गमे ॥३६॥
 मुखान्तरेण^१ सम्बन्धे स च नाऽस्ति कथञ्चन ।

भाट्टमतेऽनुपपत्त्युपन्यासः ।

ये तु नेच्छन्ति धर्माणां सम्बन्धं वैकृतैस्सह ॥३७॥
 अपूर्वं प्राकृताद्गानां^२ ग्रन्थस्तेषां विरुध्यते ।
 सप्तमाष्टमयोस्तेषां^३ प्रकारप्राप्तिचिन्तनम् ॥३८॥
 न युक्तं तत्र चिन्ता हि पदकेऽस्मिन्कार्यवन्धना ।
 नियोगोऽप्यथ कार्यञ्चेत्तदर्थमपि चिन्त्यते ॥३९॥
 चतुर्धाध्यायचिन्ताऽपि^४ पदकेऽस्मिन्नापतेत्तथा ।

स्वमतेनोपपत्तिप्रदर्शनम् ।

कार्यतो ह्युपदेशार्थाद्विध्यर्थान्यत्प्रतीयते ॥४०॥
 ‘यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाऽऽक्षेपेण^५ चक्ष्यते ।
 तेन विध्यर्थमुत्सृज्य ‘कार्यमन्यत्समाश्रितम् ॥४१॥

^१ विधिहासत इति मु पु पा ।

^२ प्रतीतानि मु पु पा ।

^३ शरान्तरेणेत्यर्थः ।

^४ अपूर्वं प्राकृताप्राप्तिरिति मु पु पा ।

^५ परमो सप्तमाष्टमयोरध्याययोरतिशयः विषयानुसंगिप्रधानमुपधन स्वमा

^६ अप्यनिति मु पु पा ।

द्वारभूतमियं चिन्ता कार्यपट्टके विधीयते ।
 अतिदेशः पदार्थानां तेन पट्टकेऽत्र चिन्तितः ॥४२॥
 तस्यैव हेतुभूतस्स उपकारोऽपि दर्शितः ।
 “पट्टमिदीक्षयती”त्यत्र प्राकृतानाञ्च वैकृतैः ॥४३॥
 अङ्गभूतेरनङ्गानां बाधश्चैदं प्रसज्यते ।
 प्रधानभाववाह्यत्वादुपकारप्रसिद्धये ॥४४॥
 नैव प्रयुक्तिमात्रेण क्रियते प्राकृतं पुनः ।
 तत्र* कार्यातिदेशोऽयं सम्मतस्त्वौपदेशिकः ॥४५॥
 ‘उपदेशप्रमेयेण विध्यर्थेनोपकल्पितः ।
 प्रकृताद्युपकारस्य यदपूर्वेण कल्पना ॥४६॥
 नियोज्यस्य च ऽवृद्धानामुपदेशेन सम्मता ।

विरोधपरिहारमाह—यद्येत्यादिना पट्टकेऽत्र चिन्तित—इत्यन्तेन ।

१ अत्रेदं बोध्यम्—उपदेश, विधि, बोधना चेति पर्यायः । स चेत्पमिदं कर्तव्यमित्येव-
 रूपः । यथा—प्रयाजादिभिरुपकृताभ्या दशपूर्णमासाभ्या स्वर्गं भावयेदिति । तद्वदिदं कर्तव्य-
 मित्येवमोऽतिदेशः । यथा—“सौर्वं च व निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम आग्नेयवदुपकृत्येति ।
 उपदेशां नरूपणमुपजीव्यम्, अतिदेशनिरूपणञ्चोपजीवकम् । अत एव द्वादशलक्षण्या मीमासाया
 पूर्वपट्टः ॥ उपदेशविचारः कृतः, उत्तरपट्टके चातिदेशविचारः कृतः । तत्राऽपि प्रमाणस्य
 सर्वोप हीन्यत्वेनाऽऽदौ तन्निरूपणमकारि । तत्र प्रसङ्गयोस्तूपदेशातिदेशोभयसाधरण्यात्सर्वान्ते
 निरूप्य भूमिति, तन्ना-वापप्रसङ्गानां प्रयोगविधिव्यापाररूपत्वेन न चतुर्थे निरूपणीयत्वप्रसङ्ग
 इति ब्रह्मतत्त्वस्थितिः ।

प्राभाकरास्तु—प्रकारान्तरेण द्वादशलक्षण्या विषयव्यवस्था कुर्वन्ति । तेषामयं भावः—
 तथा हि—उपदेशो नाम—ग्रन्थसन्दर्भः । स चाऽप्यनिरास्ति विध्यर्थं कार्यत्वेन प्रतिपाद-
 यति । स तथाभूत एवोपदेशिकः, विध्यर्थं कार्यरूपे तस्य प्रमाणत्वावधारणाच्चोदनाभूते ।
 अतः सन्दर्शपरपर्यायादुपदेशोऽप्यं प्रतीयते, स एवोपदेशिक इति न नियमः, अपि तु
 विध्यर्थस्य स्वप्रतीत्यर्थं य यमाग्निरिति, स सर्वोऽप्योपदेशिक एव । यथा पिण्डपितृयज्ञदावधुतो
 नियोज्य, दशपूर्णमासादौ चोपकारः । स एव विवृतावप्युपदेशेन प्राप्यते । परं प्राकृतस्यो-
 पकारस्य नरूपत्वेन विवृतावुपकारस्य कल्पत्वेन च प्राकृत एवोपकार उपदेशेनाऽऽक्षिप्यते
 स्वसिद्धांस् । अत उपकारः प्रकृती, विवृती चोपदेशिक एव । तस्योपस्थितिः प्रत्यक्षवचन-
 नाम-लिङ्गं ॥ तेन विध्यर्थकल्पितस्योपकारस्योपदेशिकत्वं सङ्गृह्यते तन्मते ।

* इति इति. मु पु पा ।

† अनाकरमतानुयायिनामित्यर्थः ।

स्वमतेनोपदेशशब्दार्थोपन्यासः ।

उपदेशो हि* नामाऽत्र ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते ॥४७॥

स च प्रमाणं विध्यर्थं कार्यरूपेऽवधारितः ।

योऽर्थः प्रतीयते यस्मात्स परं नोपदेशिकः ॥४८॥

विध्यर्थस्त्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति सोऽपि च ।

अपर्यवस्यन्विध्यर्थो यं प्रकल्पयितुं क्षमः ॥४९॥

औपदेशिकता युक्ता तस्याऽप्यक्षरबोधवत्[†] ।

उपकारविशेषश्च विधिः कल्पयितुं क्षमः ॥५०॥

न पदार्थविशेषन्तु वैकृतं प्राकृतो यथा ।

उपकारविशेषस्य कल्पनायां क्षमोऽपि यत् ॥५१॥

प्रकृतेरेव गृह्णाति लाघवं तत्र कारणम् ।

कलूष-कल्प्यविरोधे हि लघुः कलूषपरिग्रहः ॥५२॥

स्ववाक्य-नाम-लिङ्गैश्च कलूषोऽसौ-सन्निधाप्यते ।

पदार्थभेदप्राप्तिस्तु नोपकारं विना भवेत् ॥५३॥

प्रकृति-विकृत्योर्विशेषकथनम् ।

नैतत्प्राप्तिः कार्यतस्तेषां प्रकारश्चोपदेशतः ।

प्रकृतानुपकारश्च पदार्थश्चोपदेशतः ॥५४॥

विकृतौ कार्यतो धर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ॥५५॥

त चोपकारव्यतिरिक्तोपमाक्षिपत् वैकृतो विधिः प्राकृतोपकारोऽस्तीत्येतावन्मात्र-
माक्षिपति । तावता प्रवृत्तिविशेषनिवमस्य चोदकभ्यन्तमात्रेणोपकारस्वीकृतमित्यर्थं न
होयते । अत्र चोदकभातिरेकयोग्यमद्वैतविशेषात् भाट्टनीनामतावतावनिवमम् । तदपि न
मेदुपमर्हति । यतो हि—उपकारो नोपदेशिकः, न साध्यविशेषिकः, अत्र तु केनचिद्व्या-
धेयत्वेनोपदेशिकता, तद्व्याधेयं प्राप्तिप्राप्त्यादिरेकिकेति, उभयलक्षणावयवयोर्नोपकार-
तामुपकारसाध्योक्तिरेव । अत्र विचारः—प्रकृतौ पूर्वं पदार्थः, अनन्तरमुपकारस्याऽप्येत ।
प्रकृतौ पूर्वमुपकारः, पदार्थोऽप्येत पदार्थानां प्राप्तिः । एतेनोपकारस्य, लघुत्वमात्रेण पदार्था-
नाम्भेति भाट्टनीनां कथं चिकित्तिगम् । अत्र पूर्वोपकारद्वयोर्भाट्टोक्तप्रकारेण विव-
क्ष्यतायाः भ्रमप्रसङ्गः ।

* भाट्टोऽत्र इति न पु न्यवबोधयेति न पु या ।

† स्ववाक्यार्थेति न पु या ।

‡ मुद्रित पुस्तके इति शीकारं न दृश्यते, प्रकृतानुमुक्त्या ननु उपकारतावताव निमित्त-
तामिति ध्येयम् ।

एकस्मिन् इति केनाभिहितमप्यर्थं "वृद्धप्रोक्तं वच्यं वदितव्यं" इति न्यायेन निदि-
ष्टं—तावन्निर्दिष्टम् ।

स्वमतोपन्यासः ।

*उपदिष्टेऽपि चैतस्मिन्नतिदेशपदाभिधा ।

न चार्थतेऽस्ति तस्याऽर्थां देशान्यत्वं निजाद्विधेः ॥५६॥

उपदेशातिदेशयोर्भिन्नविषयत्ववादिमाहृतमते दोषोद्भावनम् ।

उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य विरुद्ध्यते ।

नोपदेशातिदेशौ हि प्रमाण इति सम्मते ॥५७॥

उपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे भवतो यदि ।

स्वमते पूर्वोक्तदोषाभाववर्णनम् ।

तदा विरोधो जायेत न चैवमिह सम्मतम् ॥५८॥

तेनोपदेशमेयत्वादुपदिष्टमितीष्यते ।

अन्यस्मिन्नन्यतोभावादतिदेशोऽपि युज्यते ॥५९॥

स्वमतेनोपदेशदेशयोर्विषयनिर्देशः ।

उपदेश-कार्यरूपप्रमाणद्वयसंश्रयो ।

पदकायुभौ नोपदेशमतिदेशश्च संश्रितौ ॥६०॥

अतिदेशाश्रयत्वे हि बाधे तन्त्रे च भूयसी ।

उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ॥६१॥

द्वारकार्याश्रयत्वे तु सर्वासानुपपन्नता ।

चिन्तानामिति चिन्तेह युक्ता कार्यसमाश्रया ॥६२॥

अत एवमत्र विषयव्यवस्था वर्णनीया । पूर्वपटके उपदेशप्रमेय विचार्यते, उत्तरस्मि-
न्यटके च कार्यप्रमेयम् । अत्र कार्यसम्बन्धेन न नियोगापरपर्यायमपूर्वं विवक्षितम्,
किन्तु प्रकारः । तत्र पूर्वपटके प्रथमाध्यायन प्रमाणविचारः, द्वितीये क्रियमाणदशास्त्रभेद-
विचारश्चोद्घातिकः । त्रितीयोऽपि चोपत्वं तृतीये साधनलक्षणे, औपादानिका उत्पत्ति-
विनिर्माण-प्रयोगाधिकारावन्तुर्ध्वं विचारिता ॥ प्रयोगविषयत्वेन, अधिकारविषयत्वेन चोपयोग
पञ्चम-पष्ठयोस्तत्प्राय इति पूर्वस्मिन्न्यटके उपदेशप्रमेयमुपकारापरपर्यायं कार्यं विचारितं
साङ्गोपाङ्गतया, उत्तरस्मिन्न्यटके कार्यप्रमेय विचार्यं सम्प्रचारितम् । तत्र कार्यसाङ्गो-
पकारो विवक्षित इति प्रागवाज्जोचाम । कार्यप्रमेयसम्बन्धेन पदार्था विवक्षिता । सप्तमादावुप-
कारत्वाद्याद्विचारितः, तद्विचारेणैव तत्प्रमेयभूता अपि पदार्था विचारिता इति तत्त्वम् ।

अत एवोपकारस्यैकरूपत्वे तन्त्रम्, प्रसङ्गश्च, उपकारभेदे त्वावृत्तिरिति तन्त्र प्रसङ्गयो-
रुपकारनिरूप्यत्वेन क्रमश्च एवावृत्तिरिति तन्त्र प्रसङ्गयोस्तत्त्वावापप्रसङ्गा विचारिता । उत्तर-
र-

* उपदेशत्वमिति गु० पु० पा० ।

उपकारवत् पदार्थानामुपदिष्टत्वशङ्का ।

‘नन्वेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रसज्यते ।
कार्यवत्तरपि यतो विध्यर्थोऽन्वित उच्यते ॥६३॥

तन्निरासः ।

उच्यते शाब्दतैवं स्यान्नोपदेशप्रमेयता ।

प्रमाणद्वयभेदोऽयमुपस्थाननिबन्धनः ॥६४॥

उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्वयमृच्छति ।

स औपदेशिको ज्ञेयस्स च द्वैधमुपस्थितः ॥६५॥

ग्रन्थेनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपस्थितस्तथा ।

‘यथोपकारः प्रकृतौ नियोज्यो वाऽश्रुतो यथा ॥६६॥

प्रकारोपस्थितो यश्च द्वेधा नाऽसावुपस्थितः ।

तेनोपदेशिको नाऽसौ केवलं कार्यबन्धनः ॥६७॥

पूर्वनियन्धनियन्धनमपनेतुं मोहमीहमानेन ।

शालिकनाथेन कृतः कृतिनामानन्दवो यत्नः ॥६८॥ .

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छालिकनाथमिश्रप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिका-
यामतिदेशपारायणं नाम चतुर्दशं प्रकरणं समाप्तम् ।

॥ समाप्ता चैवं प्रकरणपञ्चिका ॥

इदंस्यातिदेशविचारात्मकत्वे तन्त्र-प्रसङ्गयोस्तत्राऽसाङ्गत्य भट्टमत इवाऽस्मन्मतेऽपि सप्तमा-
ष्टमयो पूर्वपट्काप्रमेयस्योपदेशिकस्योपकारस्य चिन्ता न सङ्गच्छत इत्युच्येत, तद्युपकार-
स्योपदेशप्रमेयत्वेन तद्विचारस्य साक्षात्सम्बन्धासम्भवेऽपि कार्यपट्कोपोद्घाततया तद्विचा-
रस्सङ्गच्छते, “यस्तूभयोस्समो दोष” इति न्यायात् । अत उपदेशप्रमेय-कार्यप्रमेयाभ्यामेव
पूर्वोत्तरपट्कयोर्विषयभेदो वर्णनीयः, नोपदेशातिदेशाभ्यां पट्कद्वयस्य विषयव्यवस्थेति
प्रतिपादयितुं पातनिकामारचयति—“उपदेश इत्यादिना—सर्वासामुपपन्नता चिन्तानामित्यन्तेन” ।
अस्योपन्यास-निरासो पाथंसारथिनोक्तो [न्या० १० मा० २६८-२७२ पृ०] द्रष्टव्यो ।

१ नवमदलोकेनोक्तमेवाऽर्थं सिद्धान्तलोचनन्यायन पुनरनुसन्धत्ते-यथोपकार इति, ।

२ सम्पत्तिरिति मु पु पा ।

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन मीमांसारत्नेन श्रीमुद्गृह्य
शास्त्रिणा मीमांसावेदान्ताचार्येण विरचिता प्रकरणपञ्चिकाया विषयस्य लक्षणं समाप्ता ।

भाट्ट-प्राभाकरप्रस्थानयोर्मतभेदप्रदर्शनी पट्टिका ।

भाट्टप्रस्थाने

प्राभाकरप्रस्थाने

१—प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्यनुप- लब्ध्याख्यानि पट् प्रमाणानि ।	१—प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्याख्यानि पञ्च प्रमाणानि ।
२—प्रमाकरण प्रमाणम् ।	२—तथैव
३—अनधिगताबाधितासन्दिग्धार्थबोधक प्रमाणम् ।	३—अनुभूति प्रमाणम् ।
४—इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्य ज्ञान प्रत्यक्षम् ।	४—साक्षात्प्रतीति प्रत्यक्षम् । तच्च मेय- मातृ-मिति विषय त्रिषु भवति । द्रव्य- जातिगुणेष्विन्द्रियसयोगेन प्रत्यक्षा प्रती- तिर्जायते ।
५—तद्विद्वद्विषय निर्विकल्पक सविकल्पकञ्चेति ।	५—तथैव
६—सन्निकर्षस्त्रिविध—सयोग, सयुक्तता- दात्म्यम्, सयुक्ततादात्म्यतादात्म्य- ञ्चेति ।	६—सयोग सयुक्तसमवाय, समवायश्चेति ।
७—अनुमानम्—व्याप्यदर्शनादसन्निकृष्टार्थ- विज्ञानम् । सम्बन्धो व्याप्तिः ।	७—तथैव निरुपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिः ।
८—व्याप्तिज्ञान-पक्षबर्मेताज्ञानयोरनुमिति- कारणता, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि- ज्ञानस्य यथासम्भव कारणता ।	८—व्याप्तिज्ञान-पक्षबर्मेताज्ञानान्धमेवाऽनु- मिति, न तु विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि- ज्ञानात् ।
९—प्रतिज्ञाहेतुवाहरणत्रय २ ।	९—तथैव
१०—केवलव्यतिरेके नाऽङ्गीक्रियते । तत्स्था- नेऽर्थापत्तेरभ्युपगमः ।	१०—तथैव
११—हेत्वाभासवस्तुष्वपि वातिककारमतेन, नम शास्त्रदीपिकाकारमतेन ।	११—हेत्वाभासवस्तुष्वपि ।
१२—अन्वयदृष्टान्त-व्यतिरेकदृष्टान्तद्वयम् ।	१२—अन्वयदृष्टान्त एक एव, न तु व्यतिरे- कदृष्टान्तः ।
१३—लौकिक-वैदिकभेदेन द्विविधस्यापि शब्दस्य प्रामाण्यम् ।	१३—शास्त्रस्यैव प्रामाण्यम्, लौकिकशब्द- स्याऽनुमानविषया वचोपेक्षादिवत् ।
१४—शक्तिर्लक्षणा योषी चेति तिस्रो वृत्तयः ।	१४—तथैव, परमत्राज्यं विनोपशक्तिं पदा- र्थान्तरम् ।

भाट्टप्रस्थाने

- १५—आवाहना, योग्यता, आमन्त्रित, तात्पर्य- १५—तयं व
ज्ञानञ्चेति चत्वारि सहचारिणारणानि ।
तात्पर्यं लोबिनवाक्येषु पुरुषनिष्ठम् ।
वैदिकवाक्ये तु सन्ननिष्ठमेव ।
- १६—पदार्थस्तु—वति, उपाधिर्वा, न १६—तयं व
व्यक्ति, नापि जातिविशिष्टा व्यक्ति ।
१७—प्रेरणा, इष्टसाधनत्व वा विध्यर्थ । १७—कार्यं विध्यर्थ । तत्र नियोगपरपर्याये
कार्यं वैदिकलिङ्गादेशशक्ति, लौकिके
क्रियाकार्ये लक्षणा ।
- १८—अभिहितान्वयवाद । १८—अन्विताभिधानवाद ।
१९—उपमानप्रमाणे नाज्ञयोर्मतयोर्मद । १९—तथा,
तन्नेष्यते
उपमानस्याजतिदेशोपपादकत्वम् । २०—दृष्टार्थापत्तिरेकैव ।
२०—अर्थापत्तिद्विविधा—श्रुतार्थापत्ति, दृष्टार्था-
पत्तिश्चेति । २१—अर्थाध्याहारः ।
२१—अर्थाध्याहारः ।
२२—प्रत्याक्षादीन्यर्थापत्तिपर्यन्तानि पञ्च २२—अधिकरणातिरिक्तस्याऽभावस्याजङ्गी-
कारेण तद्ब्राह्मकप्रमाणस्याजनेक्षित-
त्वादनुपलब्धे प्रमाणान्तरत्व. न
स्वीक्रियते ।
- २३—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्याभावा पञ्च २३—द्रव्य-गुण-कर्म सामान्य शक्ति सादृश्य -
पदार्था । पूर्वतन्त्रसिद्धान्तरत्नावलीका-
यस्तु शक्त्या सह पठिति वदन्ति,
गानाभट्टोऽभावेन सह सत्येति मेने
[भा वि पृ १७] ।
- २४—पृथिव्यप्येतज्जोवाग्वाकाशकालदिगात्मम- २४—पृथिव्यप्येतज्जोवाग्वाकाशकालदिगात्मम -
नश्शब्दतमास्येकादश द्रव्याणि ।
नाति नव द्रव्याणि ।
- २५—वायु स्पर्शनप्रत्यक्षविषय । २५—वायुरनुमेय ।
२६—कालाकाशदिप्तः प्रत्यक्षा । २६—कालाकाशदिशोऽनुमेया ।
२७—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन शरीर २७—उच्छिज्ज विहाय त्रिविधं शरीरम् ।
चतुर्विधम् ।
- २८—चक्षुरसनघ्राणत्वक्षोत्रभेदेन बाह्यन्द्रि- २८—बाह्यानि पञ्च, मनस्त्वन्तरिन्द्रियमनु-
याणि पञ्च, अन्तरिन्द्रियं मनः केया-
चिन्मतेन विभु, अपरेषा मतेनाऽणु ।

मातृप्रस्थाने

प्रामाण्यप्रस्थाने

४२—चतुर्थे-प्रयोग्य-प्रयोजकभावविचारः ।

४२—उपादानस्य प्रमाणं विध्यपेक्षात्पविधि-
व्यापारात्तत्र च शब्दप्रमाणान्भूतम् ।
तेषां शेषत्वं प्रमुक्तिं अधिकारोत्पत्त्याख्य
चतुष्टयं विधाय ।४३—पञ्चमे-धृत्यर्थं-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृ-
त्त्याख्येष्पद्विभिः प्रमाणं क्रमनिरूपणम् ।
स च विधेयः पदार्थविशेषणतया ।४३—नया । स च शब्दशक्तिवादिनो विवरण-
कारस्य मतप्रत्यक्षान्तिवादिनो निबन्धन-
कारस्य मते चाविधेयः ।

४४—षष्ठे-अधिकारनिरूपणम् ।

४४—नया ।

४५—सामान्यनाशतिदेशस्तप्तमे ।

४५—इदञ्च समानम् ।

४६—विशेषातिदेशतोऽष्टमे ।

४६—एवमेव ।

४७—नवमे-ऊहो मन्त्रसामसंस्कारणम् ।

४७—पूर्ववदेव ।

४८—अर्घ्यलोप-प्रत्यास्मान्-प्रतिषेधैरत्सर्वाप-
वादाभ्यां वाचनिरूपणम् । वाच्यस्य
पदार्थस्यातिदेशतो विकृतौ न प्राप्तिः ।४८—प्राकृतानां पदार्थानां विवृतावङ्गत्व-
मस्ति, परं द्वारलोपादिनाऽनुष्ठानं न
भवति ।४९—एकादशे-तन्नावापाभ्यामङ्गपरिमाण-
निरूपणं तन्त्रम् ।

४९—तथा ।

५०—द्वादशे प्रसङ्गोऽन्यत उपकारलभप्रयुक्ता-
ङ्गाननुष्ठानरूपः ।

५०—एवमेव ।

५१—महासृष्टि-महाप्रलयौ नाऽङ्गीक्रियेते ।
खण्डप्रलय-खण्डसृष्टीत्वङ्गीक्रियेते ।

५१—तथैव ।

५२—प्रपञ्चस्तस्य । 'न कदाचिदनीदृश
जगत्' इति न्यायात् ।

५२—तथैव ।

५३—प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः उत्पद्यते,
ज्ञायते च । अप्रामाण्यन्तु कारण-
दोष-वाचकज्ञानाभ्यां ज्ञायते ।

५३—एवमेव ।

५४—वेदा अपौरुषेयाः ।

५४—तथैव ।

५५—सामवेदान्तार्थतस्योद्भवस्य पौरुषेय-
त्वम् ।

५५—एवमेव ।

५६—स्मृतीनां वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यम् ।

५६—नित्यानुमेयवेदमूलत्वेनेति विशेषो गुरुमते ।

५७—शिष्टाचारस्य स्मृतिं धुनिकल्पनाद्वारा
प्रामाण्यम् ।५७—शिष्टाचारेण सादान् धुनिर्याज्जुगोषे,
न तु स्मृतिद्वारेण ।

५८—अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य ।

५८—अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य ।

५९—जातिव्यक्त्योर्मदामेदोः ।

५९—आतिथ्यकन्योर्मदः ।

६०—मन्वादीनां स्मृतिमूलभूतवेदवाक्यप्र-
य-
क्षीकरणम् । अस्माददीनां तदभावात् ।

६०—नित्यानुमेयवेदमूलञ्च स्मृतीनामिति ।

गुरुसन्मनपदार्थनिरूपणं व्याख्याया पु० ७८. ८१ १५४ १६० विस्तरेण द्रष्टव्यम् ।

प्रामादिकपाठ-शुद्धपाठपत्रिका ।

पृ०	प०		
४	टिप्पणी	निबन्धनम्	निबन्धना
५	"	मातो जिज्ञासा	माने जिज्ञासा
१४	टीका	ष्यद्, चन्तादिङो	ष्यन्तादिङो
१५	"	मुनयीते" त्यस्योपनाशे	मुपनयीते त्यसस्य
२५	टिप्पणी	तस्य व्याख्या	तस्या व्याख्या
६	६	फलमानेयो निर्देशादित्यर्थं	निर्देशादित्यार्थवादिक
८	११	वाङ्मयाकृत्य	वाङ्मयाकृत्य
११		अध्यापनविधि	अध्यापनविधि
१२	२१	आचार्यकत्वम्	आचार्यकम्
१४	२१	नियोज्यत्व	नियोज्यत्व
१५	१४	द्वारविशेषणतया	द्वारशेषणतया
१७	११	वचनत्वम्	वाचकत्वम्
"		नियोज्य	नियोज्य
१८	८	अध्यापनावधि	अध्यापनविधि
३०	९	निश्चयश्चेत्यिति	निश्चयश्चेत्यमिति
"	१२	व्यभिचारात्	व्यभिचारवान्
३५	२	दृष्टेर्नान्वय	दृष्टेर्नान्वय
४७	१५	तदुक्तिलक्षित.	तदुपलक्षितः
५७	११	शैघ्र्या	शैघ्र्यात्
५९	२	पर्यायात्	पर्यायात्
६३	२४	योऽस्तु	यो वस्तु
७६	२७	वासना	वासनया
७७	१०	कारणाऽनिरूपणे	कारणानिरूपणे
७८	६	लक्षणसाधारण	लक्षणासाधारण
"	६	गुणा असमवायि	गुणासमवायि
८०	२६	रूपव्यञ्जकं	रूपव्यञ्जकम्
८१	६	स्पर्शनम्	स्पर्शनम्
"	६	स्पर्शेन्द्रिय	स्पर्शेन्द्रिय
"	१८	महत्त्वसंबन्धम्	अणुत्वम्
८२	८	द्वितीयमात्रापेक्षया	द्वितीयमात्रापेक्षि
"	९	अनेकाश्रये	अनेकाश्रया
"	१६	नवविध पदार्थानां रिक्तल्पनम्	नवविधपदार्थपरिक्तल्पनम्
८३	२३	अवधार्यत्वलक्षणम्	अवधार्यत्वलक्षणम्
"	२३	तथात्वलक्षणम्	अवधार्यतात्वलक्षणम्

* १८ पृ. विवरणं लघ्वी, निबन्धनं बृहतीति च पठितव्यम् ।

पृ०	पं०	इत्याकारक व्यवसायेन	इत्याकारकव्यवसायेन
८३	२८	एवमवाय	एवाञ्चयवा
८४	६	नेवय	अनेकव
"	११	ग्रहणादेवैकत्वबुद्धि	ग्रहणादेवैकत्वबुद्धि
८५	२३	अवयव्यवभाव	अवयव्यवयवभाव
"	२६	उत्पाद्यते	उत्पद्यते
"	२७	अजीजनत्	अजीजनत्
८७	९	कयकाररसी	कयङकाररसी
"	९	अविसवादलक्षणे	अव्यभिचारलक्षणे
८९	२२	अधिक्य	अधिकार्य
"	२३	नामच्छन्ती	नामच्छति
९०	१९	रूप रूपिणोनियमेन	रूप रूपिणोनियमेन
९६	२६	प्रभाकर	प्राभाकरा
९७	२६	मदायितता	मदायितता
९८	९५	स्वरूपासत्ता	स्वरूपसत्ता
९९	१६	सामान्यस्वीकारेण	सामान्यस्वीकारेण
"	३१	ककारगकारयो	ककारगकारयो
१००	५	वर्णपेण	वर्णरूपेण
"	९	सामान्य	सामान्यभावे
"	१६	प्रसज्यते	प्रसज्यते, विभज्यते
१०८	९	निश्चयश्चेयमेवेति सवित्तिस्सर्वं वस्तुपु । साच वस्तुवन्तराभावसवित्तिपु	साच वस्तुवन्तराभावसवित्तिपु
११०	२६	गमादत्त [श्लो वा अ भा श्लो २६] ऋजुविमलाया मतान्त-	गमादत्त [श्लो वा अ भा श्लो २६] ऋजुविमलाया मतान्त-
		रेऽप्युक्तमित्यारभ्य पद्यमिदं दृश्यते ।	
११४	१७	अगृह्णी	अगृह्णी
"	२३	तद्व्यावृत्ति	तद्व्यावृत्ति,
११७	२	अतिव्याप्तमिति	अतिव्याप्तिरिति
१२०	२८	उपान्ययत्	उपन्यास्यद्
१२१	३०	पट्टस्तो टीकावृत्त इति पठितव्यम्	
१२३	३०	किनिबधन	किनिबधन
१२४	१	दर्पणादीनान्तवग्रहणम्	दर्पणादीनान्तु ग्रहणम् ।
१२५	११	पट्टनती रूपतेत्यनन्तर स्मरणरूपस्यति पठितव्यम् ।	स्मरणरूपस्यति ।
१२६	२३	स्मरणरूपस्यवेति	वाचकप्रत्ययामावात्
"	२६	बाधवाभावान्	बन्धुयस्योगन तजोव्यव-
"	२६	बन्धुयस्योगन तेजोव्यव,	व्यवहाराभावान्
१२७	९	व्यवहाराभावान्	
"	२०		

पृ० -	पं०		
१२७	२६	एतावन्मात्र उक्ते	एतावन्मात्र उक्ते
१३०	९	मानाम अवसाधि	मा नाम वसाधि
१३१	७	सन्निकर्षं	सन्निकर्षं
"	८	द्वयणुक	द्वयणुकस्य
१३३	१०	स्पर्शोन्मियेण	स्पर्शोन्मियेण
१३५	३	प्रयोजनमित्यस्य पूर्वं प्रयोजनम्-इति पठितव्यम्	
"	७	निवृत्यर्थं	निवृत्यर्थम्
"	९	विशेषाणाम्	विशेषाणाम्
"	१२	ष्युत्पत्त्या	ष्युत्पत्त्या
"	२९	साक्षात्कारि	साक्षात्प्रतीति
"	३२	व्याख्यातमिनीत्यनन्तर पठितव्यं विलोचनगुरुनीतदिशेति	
१३६	२१	अनुमानशङ्कं	अनुमानशङ्केव
१३७	२१	सुलोदय	सुलोदय
१५२	२४	अनारम्भत्वम्	अनारम्भकम्
१५५	१४	मनो विभु	मनोविभु
"	२५	पृथिव्या रूप शकलत्वमेव	पृथिव्या पृथिव्य रूपम्
१५७	२५	द्वित्वादिकमेव	द्वित्वादिकं
"	३०	द्वयणुके	द्वयणुके
१६१	२६	सविकल्पकत्वम्	सविकल्पकस्य प्रामाण्यम् ।
१६४	२२	सामान्य	असामान्य
"	१६	व्यावृत्त्यो	व्यावृत्त्यो
१६६	११	लिङ्गमित्येवमादि	लिङ्गादि
१६८	४	सङ्ग	प्रसङ्ग ।
१९०	२३	समुत्पापयति	समुत्पापयति
१९१	२८	दृष्टं सन्	दृष्टस्मन् ।
१९६	६	परीक्षा वर्तव्या	परीक्षा न वर्तव्या ।
१९८	३	वारम्पर्येण	वारम्पर्येण ।
"	२१	शिक्षायो	शिक्षायो ।
१९९	२	वारणाविनाभाव	वारणाविनाभाव ।
"	११	तदाहुरित्यस्यानन्तर ११ पक्षी "यावान् नदिनं प्रतिपेय, तस्योन्मियेण- माध्य" [प्र० वा० मा० पृ० २४०] इति पठितव्यम् ।	
२००	२४	वारण	वारण
२०२	११	प्रतिपन्नुषम्	प्रपन्नुषम्
३०५	५	पूमान्	पूमान्
२०६	१३	विनेयम्	विनेयम्
"	१४	प्रामाण्यम् अभ्यु	प्रामाण्यमभ्यु

पृ०	प०		
३११	११	तत्त्व	तत्त्व
३१२	८	स्वयुक्त्या	युक्त्या
३१३	२	ब्राह्म	ब्राह्म
"	२७	वक्ष्याम	अवोचाम
"	३०	महालय	महाप्रलय
३१५	२०	तिरेकम्	तिरेकित्वम्
३१८	५०	“अहंस्मरणचित्तस्य प्रतिसन्धिर्न विद्यते । प्रदीपस्यैव निर्वाण विमोक्ष- स्तस्य चेतसः” [प्र० वा० भा० पृ० ६३]	
३२२	२४	भावत्व	भावरूपत्व
३२३	४	अचलत्व	चलत्व
"	९	कामत	कामत
३२४		सर्वदर्शनकौमुद्यामुद्धृतोऽयं श्लोक इति ध्येयम्	
३२५	१०	एतन्नय	एतत्तन्नय
३३२	४	महत्त्व	महत्त्व
३५८	१	व्यञ्जकत्व	व्यञ्जकत्व
३६०	१	व्यञ्जक	व्यञ्जक
"	१५	व्यञ्जक	व्यञ्जक
३६१	१४	नवबन्धात्	नवबन्धात्
३६७	२५	लक्षणञ्च	लक्षणञ्च
३८०	२४	एकादेशिना	एकादेशिनाम्
८८१	१६	वगमयति	अवगमयन्ति
३८२	१९	परिच्छन्दत्	परिच्छिन्दन्
४००	५	अनर्थक्यम्	अनर्थकम्
४०१	१९	तात्पर्यावगमादपीति पठनीयम्	
४०२		पर्यायेति सम्पातायातम्	
४१४	२८	प्रत्याख्यात	व्याख्यात
४१५	१८	म्भूमिकाया न्यरूपयाम	
४२०	२१	व्यापार इति सम्पातायातम्	
४२१	९	चि इत्यस्य स्थाने हीति पठितव्यम्	
४३८	१५	दककल्पना	दकसम्बन्धकल्पना
४४८	९	प्रवृत्तिया	प्रवृत्तिर्या
"	२५	कार्याऽपूर्वे	कार्येऽपूर्वे
४५३	२३	स्वरूपनिवृत्तो	स्वरूपनिवृत्तो
४५६	२७	न युक्त	युक्त
४६८	४	दृष्टाप्रयोजन	दृष्टप्रयोजन
४७२	२	कर्माश्रितो	कर्माश्रिता

प्रसक्तग्रन्थकर्तृनामावलिः ।

पृ० म०

४-५-६, ८, २९५, ३९२, ४०२

२७, ५६

८

२२

२४

२५

२९

३७

४१

४३

४८

६३, ७३, ११२, ३३६

६८

९७-९९

९७, २१५, ३३५, २३९

प्राभाकरा, भाट्टा, ११२

११६

१२०

१४६

१५१-१५२

४६४

१५६

१५९

१६८

,

,

१७७

१७८

साङ्केतिकशब्दविवरणम् ।

१-मी द

२-दा मा

३-दलो वा

४-त, वा

५-ता टी

मीमांसादर्शनम् ।

शाबरभाष्यम् ।

दण्डोक्तवानिबन्धम् ।

तत्रवानिबन्धम् ।

तात्पर्यटीका ।

आनन्दाश्रम, पूना ।

" "

बोधम्बा, वाराणसी ।

आनन्दाश्रम, पूना ।

मद्रास यूनिवर्सिटी १९४० ई०

६—न्या सु	न्यायसुधा ।	चौखम्बा वाराणसी । १९०९ ई०
७—ऋ वि प	ऋजुविमलापञ्चिका ।	मद्रास मुनिवरसिटी । १९३६ ई०
८—न्या र	न्यायरत्नाकर ।	चौखम्बा वाराणसी ।
९—न्या म	न्यायमञ्जरी ।	"
१०—न्या वा	न्यायवातिकम् ।	"
११—न्या वा ता टी	न्यायवातिकतात्पर्यटीका ।	"
१२—न्या सू	न्यायसूत्रम् ।	"
१३—न्या कु	न्यायकुसुमाञ्जलि ।	"
१४—वा भा	वात्स्यायनभाष्यम् ।	"
१५—प्र भा	प्रशस्तपादभाष्यम् ।	"
१६—न्या क	न्यायकन्दली ।	"
१७—प्र त प्र	प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका ।	निर्णयसागर प्रेस बंबई १९३१ ई०
१८—प्र वा	प्रमाणवातिकम् ।	जायस्वाल रिसर्च इन्स्टीट्यूट पटना १९५२
१९—ख खा	खण्डनखण्डखाद्यम् ।	लाजरस प्रेस वाराणसी ।
२०—न्या सि मु	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।	नि सा प्रे बंबई
२१—प्र वा भा	प्रमाणवातिकभाष्यम् ।	जायस्वाल रिसर्च इन्स्टीट्यूट पटना ।
२२—न्या वि	न्यायविन्दु ।	चौखम्बा वाराणसी ।
२३—त वि	तत्त्वविन्दु ।	अनामलै यू
२४—अ घ ऋ	अभिधर्मकोश ।	लण्डन.
२५—तै स	तैत्तिरीयसंहिता ।	आनन्दाश्रम पूता ।
२६—तै ग्रा	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।	"
२७—ऋ स	ऋक्संहिता ।	"
२८—आ श्रौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।	मैसूर यू
२९—न वि	नयविवेक ।	मद्रास यू १९३७
३०—न्या म	न्यायमकरन्द ।	चौखम्बा वाराणसी १९०१
३१—त्र सि	ब्रह्मसिद्धि ।	ग जी मै लाइब्रेरी मद्रास ।
३२—वै उ	वैशेषिकोपस्कार ।	चौखम्बा वाराणसी ।
३३—वि प्र स	विवरणप्रमेयसङ्ग्रह ।	अभ्युत्पन्नन्यायालया, वाराणसी ।
३४—शा दी	शास्त्रदीपिका ।	नि सा बंबई । १९१५ ई०
३५—भा दी	माट्टदीपिका ।	मैसूर यू
३६—प्र वि	प्रभाकरविजय ।	संस्कृतसाहित्यपरिषद् कलकत्ता १९२६ ई०
३७—न्या र मा	न्यायरत्नमाला ।	गायकवाडसिरीज बडोदा ।
३८—ना र	नायकरत्नम् ।	"
३९—का टी	काशिकाटीका ।	अनन्तशयन सिरीज ।
४०—वि वि	विधिविवेक ।	लाजरस बनारस । १९०७ ई०
४१—न्या क	न्यायकणिका ।	"
४२—भा वि	भावनाविवेक ।	अनामलै यू मद्रास १९५२ ई०

४३—भा चि

४४—वा र

४५—त र

४६—मा मे

४७—स्या र

४८—त र दी

४९—प्र मी

५०—सा त को

५१—श्रु प्र

५३—अ सा

५४—न्या वि

५५—हे वि

५६—मी वा प्र

५७—तत्त्व चि

५८—त-टी

५९—श्री भा

६०—वृ टी

भाट्टचिन्तामणि ।

वाक्यार्थरत्नम् ।

तत्ररहस्यम् ।

मानमेयोदय

स्याद्वादरत्नाकर

तर्करहस्यदीपिका

प्रमाणमीमासा

साख्यतत्त्वकौमुदी

श्रुतप्रवाशिका

अष्टसाहस्री

न्यायविन्दु

हेतुविन्दु

मीमासाबालप्रकाश

तत्त्वचिन्तामणि

तत्त्वटीका

श्रीभाष्यम्

बृहट्टीका

चौखम्बा वाराणसी ।

मैसूर यू १९४३ ई०

वडोदा ।

अनन्तसमनम् ।

१९४२ ई०

कलकत्ता ।

चौखम्बा वाराणसी ।

बवई ।

" १९१५ ई०

चौखम्बा वाराणसी ।

चौखम्बा वाराणसी ।

बम्बई ।

"